

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A M. TUD. AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

TIZEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.
1886.

Az „Egyet. Phil. Közlöny“ dolgozótársai
1886-ban.

Balassa József
Barbarics L. Róbert
Bartal Antal
Bayer József
Binder Jenő
Csengeri János
Csicsáky Imre
Erdélyi Károly
Ferenczy Pető
Fodor Gyula
Fináczy Ernő
Fröhlich Róbert
Gajári Lajos
Hatala Péter
Hegedüs István
Heinrich Gusztáv
Hellebrant Árpád
Karacs Teréz
Kardos Albert
Kispál Mihály
Kont Ignácz
Kovács Aladár
Mailand Oszkár
Nagy Sándor
Naményi T. Lajos
Némethy Géza
Ónossy Mátyás
Pesty Frigyes
Pecz Vilmos
Petrovich Ferencz
Petz Gedeon
Pozder Károly
Pruzsinszky J.
Reményi Ede
Riedl Frigyes
Schack Béla
Schreiner Márton
Steuer János
Szász Károly
Szemák István
Szomaházy István
Thewrewk Emil
Váczy János
Wlislocki Henrik
Zimányi József

Az „Egyetemes Philologiai Közlöny“ a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

TARTALOM.

I. Értekezések.

II. Hazai irodalom.

III. Külföldi irodalom.

IV. Philologiai programm-értekezések.

V. Fordítások.

VI. Philologiai társaság.

VII. Vegyes.

VIII. Nyilt tér.

FIGYELMEZTETÉS.

*Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** I–X. évfolyamához a választmány megbizásából **Dr. Fináczy Ernő** készit kimeritő név- és tárgymutatót, mely az 1887-ik év első felében fog megjelenni.*

A XI-ik évfolyamtól kezdve minden kötethez fog teljes név- és tárgymutató járulni.

MEGHIVÓ

*a **Budapesti Philologiai Társaságnak** 1886. évi decz. hó 26-án d. e. 10 órakor a magyar tud. akadémia palotájában tartandó*

RENDES KÖZGYÜLÉSÉRE.

A közgyülés tárgyai:

1. Az elnök megnyitó beszéde.
2. A főtitkár évi jelentése.
3. A pénztárnok és pénztárvizsgáló bizottság jelentései.
4. A tisztviselők és választmányi tagok választása.

A nyilvános összes ülés előtt, d. e. 9 órakor, a választmány tart ülést.

1886. JANUÁR. X. ÉVFOLYAM. I. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1886.

TARTALOM.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tiz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 40 ivnyi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára : Egész évre 6 frt, fél evre 3 frt. Egyes füzetek 60 kr. Az előfizetési pénzek Cserhalmy Samu úrnak (Vár, Országház-utcza 9) czimzendők.

HORATIUS ÉS ANAKREON.

«Horatius és Alcæus» czímű értekezésemben mely az Egyetemes Philologiai Közlöny 1884. évi november-deczemberi füzetében jelent meg, volt alkalmam kifejteni azt a nagy befolyást, melyet az aeol lyrikus a rómaira gyakorolt. Kimutattam Horatius saját nyilatkozatai, a scholionok és Alcæus fönnmaradt töredékei alapján, hogy a római költő Alcæust öntudatosan mintájának választá, hogy időrendre első ódái közt többet találunk olyat, mely egész terjedelmében a görög költőt utánozza, s hogy bordalaiban úgy az alaphangot mint az egyes uralkodó gondolatokat tekintve, soha föl nem szabadult ama ritka szépségű skolionok hatása alól, melyekben a bátor zsarnoküldöző egy perczre elfeledve gondjait, szenvedélyes lelke egész hevével fordúlt az élet örömei felé.

De Horatius tanulmányai kiterjedtek a görög lyra egész terére, s noha mesterének mindig Alcæust vallá, más költőkből is ültetett át egyet-mást, természetesen a nála szokásos szabadsággal, a római irodalomba. Abban az időben egy sem volt népszerűbb a görög nemzeti lyra képviselői közt, mint a szerelem és bor énekese, Anacreon. Az ő, édes mámort és korlátlan vígságot lehelő dalait énekelte boros asztal mellett a könnyűvérű fiatalság, az ő szerelmeit szerette hallani a szép görög hetærák ajkairól, őt utánozták a bordalok irói századokon keresztül, az alexandriai kortól kezdve a kereszténység és elbarbárosodás koráig, a mint a ránk maradt, sokáig Anacreon valódi műveinek tartott Anacreontea-gyűjtemény világosan mutatja. Hogy amaz óriási hatás alól, melyet a teosi költő az egész ókorra gyakorolt, Horatius sem vonhatta ki magát, midőn szerelmet és bort énekelt, nagyon természetes, de e mellett nem lesz nehéz megértenünk, hogy Anacreon befolyása távolról sem lehetett oly mély, Horatius egész költészetén annyira uralkodó, mint az Alcæusé.

Anacreon költészetében részint a perzsa, részint apró zsarnokok járma alá került, magasabb politikai és társadalmi czélokról megfeledkezett ion nép élvvágya és puhasága nyer kifejezést. Összehasonlítva a harczias Callinusszal, az első ion elegiairóval, már Mimnermus is hajlik ez irány felé, neki már nincs élet, nincs öröm az aranyos szerelmen kívül:

τίς δὲ βίος, τί δὲ τερπνὸν ἄτερ χρυσῆς 'Αφροδίτης;
τεθναίην, ὅτε μοι μηκέτι ταῦτα μέλοι (fr. 1.)

De egész költészetének alaphangja a mélabú, mély átérzése annak, hogy az emberi lélek folyton elérhetetlen czél után sóvárog, és az élet nyomorainak, melyben rövid ifjúságot s örömöt küzdelmes férfikor s kínos öregség követi: a szerelem az egyedüli élvezet, melyet fáradságos életpályánkon az istenek nekünk megengednek, azért, míg ifjuságunk tart, ne vessük meg Aphrodite ajándékait. Anacreonnál már ez a mély reflexio hiányzik, sehol sem találkozunk többé az élet komolyabb felfogásával, neki a gyönyör nem eszköz az élet nyomorainak enyhítésére, hanem egyedüli czél: ezért tudja élvezni minden utógondolat nélkül a mámor édességét, hevűl a thrák leány csábító hajfürteiért, Cleobulus villogó szemeiért; ezért költészetének csaknem kizárólagos tárgyai a bor, a hetærák, a szép fiúk. Csak, midőn már öregszik, gondol olykor-olykor arra, hogy a halál nemsokára minden örömnek véget vet s hideg borzongás fut végig tagjain:

γλυκεροῦ δ' οὐκέτι πολλὸς βιότου χρόνος λέλειπται,
διὰ ταῦτ' ἀνασταλύζω θάμα Τάρταρον δεδοικώς.

De a könnyűvérűség ekkor sem hagyja el s vén létére hamis szavakkal szólítja meg a fiatal leányt:

Κλῦθί μευ γέροντος εὐέθειρα χρυσόπεπλε κούρα.

A véghatást, melyet Anacreon költészete reánk gyakorol, az Anacreontea-gyűjtemény tükrözi vissza leghivebben: egy bohókás öreget látunk, ki azt tartja, hogy minél közelebb állunk a sírhoz, annál jobban járjuk a bolondját:

ὡς τῷ γέροντι μᾶλλον
πρέπει τὰ τερπνὰ παίζειν
ὅσῳ πέλας τὰ Μοίρης.
(Anacreontea 6.)

Hogy ez a hang Horatius költészétől teljesen idegen, nem kell bővebben fejtegetnem. Még az a finom epicureismus is, melynek a költő ifjabb korában föltétlen híve volt, s mely, midőn az életet minél kellemesebbé igyekszik tenni, még nem feledkezik meg az élet komolyabb feladatairól, messze áll Anacreon csapongó élvvágyától; később, midőn Horatius, a mint költeményeiből fokról-fokra kimutatható, egyre több tiszteletet érzett az előbb csak gúnyolt stoa tanai iránt, még jobban nőtt az űr a két költő világnézete közt. Innen van, hogy, noha Horatius szerette Anacreont s nem tagadhatta meg bámulatát a dalaiban nyilatkozó természetesség- és kellemtől, aránylag keveset foglalkozott vele, s míg Alcæusnak annyi bámuló nyilatkozatot szentel, reá csak háromszor s akkor is futólag utal, mindannyiszor, mint szerelmes költőre.

A XIV. epodusban így szól:

Non aliter Samio dicunt arsisse Bathyllo
Anacreontea Teium,
Qui persæpe cava testudine flevit amorem
Non elaboratum ad pedem.

E nyilatkozatból nem lehet kicsinylést kiolvasni, mint sokan szeretnék. A *,non elaboratum ad pedem'* értelmét igen helyesen magyarázza Orelli: «Anacreontis ἀφέλειαν, naturale et simplex scribendi genus, longe diversum a poëmatum Alexandrinorum indole, potius significat, quam, ut negligentius, quod ad numeros attineat, eum versus composuisse reprehendat.» Arnold is túloz, midőn abból, hogy Horatius a lyrikusok közül először Anacreont említi, arra következtet, hogy a görög lyra körébe eső tanulmányait a teosi költőn kezdte meg. Az idézett helyből csak annyi tűnik ki, hogy már Horatius korában is főleg szép fiúkra írt dalairól volt nevezetes Anacreon s fiúkedvesei közt Bathyllus volt legismeretesebb. Ugyanezek ama kép alapvonásai, melyet az anacreonteumok szerzői mesterükről alkottak.

Már határozottan dicsérő nyilatkozatot tesz Horatius a IV. könyv 9. ódájában, hol a többi lyrikus közt őt is felhozza:

Non, si priores Mæonius tenet
sedes Homerus, Pindaricæ latent
Ceæque et Alcæi minaces
Stesichorique graves Camenæ;

nec, si quid olim lusit Anacreon,
delevit aetas (5—10).

Némelyek ezen a helyen is némi kicsinylő mellékértelmet tulajdonítottak a *lusit* szónak, de ezt egészen kifogástalanúl magyarázza már Porphyrio: «Lusit, inquit, quia iocis et conviviis digna scripsit.»

Az I. könyv 17. ódájában egy szép hetærát, Tyndarist, falusi villájába hív meg a költő, dicsérve különösen a táj kellemeit:

hic in reducta valle Caniculæ
vitabis æstus et *fide Teia*
dices laborantes in uno
Penelopen vitreamque Circen.

Itt ismét az a kérdés merül föl, vajjon Anacreonnak egy Penelope és Circe szerelméről szóló elveszett költeményére kell-e gondolnunk vagy egyszerűen szerelmi dalra? Acro erre vonatkozó helye (ad Carm. IV. 9, 9.): «Anacreon autem satyram scripsit amicus Lysandri. Alii dicunt, quod scripsit Circen et Penelopen in uno laborantes, unde in I. libro *Velox amoenum*» semmi tekintélylyel sem bír, mert úgy látszik, maga is csak Horatius e helyéből következtet arra, hogy Anacreon Penelopéről és Circéről írt; azon fölül az egész scholion gyanús, contaminatio nyomait viseli magán. A másik föltevést, hogy a meghivott Tyndaris költőnő volt volna s itt az ő költeményeire kell gondolnunk, szintén nem támogatja semmi. Nekünk azonban jelen esetben elég tudnunk annyit, hogy a költő *teosi lant* alatt szerelmi dalt ért, olyat, melyet legszivesebben félreeső kies völgyben, zavartalan pásztorórák örömei közt, egy szép és könnyelmű leány ajkairól hallunk.

A metrum tekintetében Anacreon Horatiusra nem tett semmi hatást. Az ion költő legkedvesebb mértékeit, nevezetesen a glyconi strophát:

— ∪ | —∪ ∪ | — ∪ | — Λ
— ∪ | —∪ ∪ | — ∪ | — Λ
— ∪ | —∪ ∪ | — ∪ | — Λ
— ∪ | —∪ ∪ | — ∪

a trimeter ionicus a minori-t:

∪ ∪ — — | ∪ ∪ — — | ∪ ∪ — —

a módositott ionicust, melyet maga Anacreon talált föl:

∪ ∪ —́ ∪ | —́ ∪ — —

a kétsoros trochæusi strophát, melynek első verse nyolcz, a második hét és fél lábból áll, végre a versus Anacreonteust:

⏑ — | ⏑ — | ⏑ — | ⏑ ⊼

a római költő egyáltalán nem használja. Versmérték dolgában is, a mire utaltunk már idézett értekezésünkben, főkép Alcæust követte.

Ezek után áttérhetünk magukra a kölcsönzésekre. Ezzel a tárgygyal is foglalkozik *Arnold* értekezése (Von den griechischen Studien des Horaz. Programm der lateinischen Hauptschule zu Halle 1854—55 és 1855—56), de korántsem kimerítően. *Campe* (Horatius és Anakreon, ford. Hómann Ottó, Phil. Közl. I. évf. 284—307. l.) az ellenkező túlságba esik s Horatius egész szerelmi lyráját a lehető legmerészebb, sokszor egyetlen szó egyezésén alapuló következtetésekre támaszkodva Anacreonra igyekszik visszavezetni. Mi czélúl tűzzük ki valahára teljesen összeállítani Horatiusból azokat a helyeket, melyek csakugyan Anacreonból vannak átvéve, a nélkül azonban, hogy ott, a hol tanuságaink nincsenek, puszta gyanítások terére tévednénk. Épen azért tartottuk szükségesnek tárgyalásunk folyamában mindenütt bírálni s kellő értékükre leszállítani Campe állításait.

Forrásaink három osztályba sorozhatók. Első helyen állanak az Anacreonból fönnmaradt töredékek. Annak illustrálására, hogy mily kevés és fogyatékos az, a mit e költőtől birunk, elég fölhoznunk, hogy mindössze 116, a jelentéktelenebb utalásokkal együtt 172 töredék maradt reánk,[1]) s hogy ezekben Bathyllusról, pedig ez volt úgy Horatius, mint az Anacreontea és Maximus Tyrius (24. p. 481: μεστὰ δὲ αὐτοῦ τὰ ᾄσματα τῆς Σμέρδεος κόμης καὶ τῶν Κλεοβούλου ὀφθαλμῶν καὶ τῆς Βαθύλλου ὥρας) tanusága szerint Anacreon legnevezetesb fiúkedvese, nincs említés.[2]) Teljes képet tehát a két költő viszonyáról a hagyomány mostoha volta miatt nem nyerhetünk; mindazáltal, a mennyit tehetünk, meg kell kísértenünk.

Második sorban figyelembe kell vennünk az Anacreontea-

---

[1]) A szöveget Bergk *Poetae lyrici Graeci* 4. kiadása után idézzük.

[2]) Bergk, mivel Maximus Tyrius 37. II. p. 209. szerint Anacreon sokszor dicséri Bathyllus fuvoláját, erre a fiúra vonatkoztatja a 20. fragmentumot: Τίς ἐρασμίην τρέψας θυμὸν ἐς ἥβην τερένων ἡμιόπων ὑπ' αὐλῶν 'Ορχεῖται;

gyűjteményt, mivel ez, a mint egyes költeményeknél kimutatható, oly szorosan utánozza magát Anacreont, hogy, ha valamelyik anacreonticum és Horatius egyes helyei közt föltünő gondolati egyezést találunk, biztosra vehetjük, hogy az illető gondolat a teosi költő valódi műveiben — mert a valódi és nem valódi anacreoni dalok összetévesztésével először Gelliusnál találkozunk — benn volt.[1])

Végűl nem szabad elmellőzni a scholiasták meglehetősen hiányos tanuságait sem.[2])

Egyetlen skolion-féle költemény, melynél valószínűséggel kimutatható, hogy egész terjedelmében utánzata Anacreon egyik dalának, az I. könyv. 27. ódája, melyhez Porphyrio a következő megjegyzést teszi: ‚Ode προτρεπτική est haec ad hilaritatem, cuius *sensus* sumptus est ab Anacreonte in libro tertio'. Mi *sensus* alatt azt értjük, hogy Horatius ez ódájában a tartalmat és eszmemenetel tekintve követte ugyan Anacreont, de a kidolgozás részleteiben s a versmértékben [3]) lényegesen eltért.

A költő vidám ifjak társaságában van, kiket arra int, hogy szép csendben mulassanak s csak abban az esetben nyilatkozik késznek az ivásra, ha egyikök megmondja szeretője nevét. Az illető némi vonakodás után fülébe súg a költőnek, alkalmasint megvallván, hogy valamelyik veszedelmes szépségű hetærát szereti, ki részvéttel kiált föl: Digne puer meliore flamma!

Mindjárt az első versszak:

Natis in usum lætitiæ scyphis
Pugnare Thracum est: tollite barbarum
Morem verecundunque Bacchum
Sanguineis prohibete rixis.

---

[1]) Érdekes volna pontosan összehasonlítani a latin erotikusokat Anacreonnal és az Anacreonteával. Ily módon az utánzatok egyik-másikának korára is lehetne következtetni. Talán lesz még alkalmunk e tárgygyal bővebben foglalkozni.

[2]) Használt kiadások: *Acronis et Porphyrionis commentarii in Q. Horatium Flaccum*, ed. Ferd. Hauthal, Berlin 1864 és *Pomponii Porphyrionis commentarii*, recensuit Guilelmus Meyer, Lipsiae 1874. Összes tanuságaik: Porphyrio in Carm. I. 27. 1. IV. 9. 9. A. P. 85. Acro in Carm. I. 17. 17. IV. 9. 9.

[3]) Nem mutatható ki, hogy Anacreon valamelyik költeményét, különösen bordalát alcaeusi strophában írta volna.

föltünő egyezést mutat a 63. töredékkel:

Ἄγε δηὖτε μηκέθ' οὕτω
πατάγῳ τε κἀλαλητῷ
Σκυθικὴν πόσιν παρ' οἴνῳ
μελετῶμεν, ἀλλὰ καλοῖς
ὑποπίνοντες ἐν ὕμνοις.

Hogy Anacreonnak szokása volt a lakomáknál csendes, békés vigadásra inteni s a viszálkodásnak még említésétől is tartózkodni, mutatja a 94. számú elegiatöredék:

Οὐ φιλέω, ὃς κρητῆρι παρὰ πλέῳ οἰνοποτάζων
νείκεα καὶ πόλεμον δακρυόεντα λέγει,
ἀλλ' ὅστις Μουσέων τε καὶ ἀγλαὰ δῶρ' Ἀφροδίτης
συμμίσγων ἐρατῆς μνήσκεται εὐφροσύνης.

A költő ezen és hasonló gondolataira reflectál a 40. anacreonteum:

στυγέω μάχας παροίνους
πολυκώμους κατὰ δαίτας
νεοθηλέσιν ἅμα κούραις
βίον ἥσυχον φεροίμην.

Görög utánzatra vall az 5. sorban a *Medus acinaces* említése is. Ilyen fegyvert nem tulajdoníthatott a költő római ifjaknak, de vehette Anacreonból, a ki a perzsa birodalom szomszédságában élt s kinél e szó tényleg előfordúlt, a mint az Etymologicum Magnum 514, 28 mutatja: Κινάκη, ὁ ἀκινάκης κινάκης παρὰ Σοφοκλεῖ. τὸ μὲν γὰρ Ἀνακρεόντειον χωρὶς τοῦ ἰῶτα γράφεται καὶ γέγονεν ἔκθλιψις τοῦ ἰῶτα, καὶ κράσει τοῦ ωα τ ῶ κ ι ν ά κ η, ὥσπερ ὦ Ἄπολλον Ὤπολλον. Az a szokás is, hogy a lakománál fegyveresen jelennek meg, mely ellen a szelídebb természetű Anacreon küzd, egy görög törzs, az æolok szokása volt.

Az *Opuntiae frater Megillae* szintén görög eredetiből van átvéve. Ha Horatius költött nőnevet használ, legtöbbször van valami czélzata vele: Lalagének nevezi a fecsegő, Lydiának a ledér, Leuconoénak az együgyű és babonás, Chloénak a még alig serdülő fiatal leányt. E helyen nincs célzatos névvel dolgunk. Maga az a körülmény, hogy egy ifjat nővére nevével jelöl meg a költő, mutatja azt, hogy Megilla híres szépség volt: ha élő személyre gon-

dolt volna Horatius, bizonyára többször találkoznánk verseiben e névvel, azonban csak ezen az egy helyen és még Lucianusnál (ἑταιρ. διάλ. 5.) fordúl elő. Minden természetes, ha Anacreonból van átvéve, kinek korában híresek voltak az æolok — s Opus æol város — szép leányaikról.

Hogy a 79. fragmentum, a mint Campe hiszi:

Κοίμισον δ', ὦ Ζεῦ, σόλοικον φθόγγον

és az óda 6—7. verse:

impium
lenite clamorem, sodales

egy dologra vonatkoznék, legalább is kétes.

A költő e mellett el nem mulaszthatja némi római színt kölcsönözni a versnek azzal, hogy belekeveri az annyiszor említett falernumi bort. (Voltis severi me quoque sumere Partem *Falerni.)*

A borozásra fölszólító dalok közt Anacreon hatására vall még a XIII. epodus, melynek kezdete:

Horoida tempestas cælum contraxit et imbres
nivesque deducunt Jovem

föltünően egyez a 6. fragmentummal;

Μεὶς μὲν δὴ Ποσιδηΐών
ἕστηκεν νεφέλας δ' ὕδωρ
βαρύνει, Δία τ' ἄγριοι
χειμῶνες κατάγουσιν.

Hogy azonban az egész, mint némelyek állítják, utánzat volna, nem valószínű. A költemény a legkorábbiak egyike, kevéssel a Philippinél vívott csata után iratott s benne a költő azt fejezi ki, hogy feledjük egy perczre a veszélyeket, melyek már fejünk fölött lebegnek; az isteni gondviselés talán megkönyörül rajtunk s mindent jóvá tesz:

cetera mitte loqui: deus hæc fortasse benigna
reducet in sedem vice.

Mindez, még abban az esetben is, ha azt a kevésbé valószínű föltevést, hogy az óda kevéssel az actiumi ütközet előtt keletkezett s e háborús idő szorongó hangulatát fejezi ki, elfogadjuk, annyira a helyzetből foly, hogy idegen mintára gondolnunk nem szabad.

Egyáltalán nem anacreoni gondolat az, melyet a 4—5. versben olvasunk:

dumque virent genua
et decet, obducta solvatur fronte senectus

mert a teosi költő azt tartá, hogy a komolyságot nemcsak, míg ifjak és erősek vagyunk, hanem öregségünkben is, sőt ekkor még jobban illő félretenni és zavartalanúl vígadni. Hogy a költemény végsorai, melyekben a Centaurus az élet okos élvezetére inti tanítványát, Achillest, görög mintára mennének vissza, egyáltalán nem mutatható ki. Részemről hajlandó vagyok az egészet homéri reminiscentiának tulajdonítani.

Találkozunk ezenkivül Horatiusnál a teosi költő néhány közmondásossá vált gondolatával. Így az I. könyv 26. ódája kezdete:

Musis amicus tristitiam et metus
tradam protervis in mare Creticum
portare ventis

emlékeztet a 48. anacreonteumra:

ἀπορίπτονται μερίμναι
πολυφροντιδές τε βουλαί
ἐς ἀλικτύπους ἀήτας

és az 56-ra:

ἐμῶν φρενῶν μὲν αὔραις
φέρειν ἔδωκα λύπας.

Ugyancsak anacreoni reminiscentiának tulajdonítható Carm. II. 7. 28:

recepto
Dulce mihi furere est amico

a Carm. III. 19. 18:

Insanire iuvat

végre Carm. IV. 12. 28:

Dulce est *desipere* in loco

összehasonlítva a 8. és 11. anacreonteummal:

θέλω θέλω μανῆναι

és az 51-el:

ἵν' ἴδῃ γέροντος ἀλκὴν
δεδαηκότος μὲν εἰπεῖν,
δεδαηκότος δὲ πίνειν,
χαριέντως δὲ μανῆναι.

Egyébiránt a bordalokban a görög költő már csak azért sem lehetett valami nagy hatással Horatiusra, mert ez mint többször említett értekezésünkben kimutattuk, mindenütt, a hol a bort énekli meg, az Anacreontól egészen elütő Alcæust követi.

(Vége következik.)

NÉMETHY GÉZA.

Martialis X. 38.

Óh mily mennyei, mily tizenöt évet
Adtak kegygyel az Istenek, Calenus,
Néked Sulpiciával élni nászban!
Óh éjek s valamennyi édes óra,
Melyet India gyöngye megjelöljön!
Óh mily harczokat és közös tusákat
Látott nálad a boldog ágy s a fáklya,
Bódultan nicerosi illatártól!
Három lustrum az életed, Calenus,
Ezt a kort az egész gyanánt tekintsed,
S házas napjaidat becsüld csupán csak.
Nagy kértedre, ha visszaád ezekből
Egyet Atropos, úgy nagyobb kegy ez mint
Nestor négyszeres aggkorát elérni.

Martialis II. 56.

Libya népe között, Gallus, csúfos hire terjedt,
Nődnek, hogy szörnyen zsúgori; lám ez a vád!
Mindez tiszta hazugság, már természete is más:
Nem *fogad* el semmit, sőt bizony ő maga *ád.*

Ford. Ifj. R. E.

A GÉTÁK.

— Adalék Herodotos magyarázatához. —

A géták, a nagy thrák törzsnek egyik igen nagy ága, azon időben, melyben délkeleti Európában fontos szerepet játszottak, nem a tulajdonképeni Thrakiának földjén laktak, hanem a Duna bal partján. De a thrákokkal való összefüggésük nemcsak abban mutatkozott, hogy ezekkel közös nyelvök volt, hanem a régi időben — így fogják fel közönségesen — abban is, hogy a Hæmus éjszaki lejtőjén, tehát a Herodotos által Thrakiához számitott területen voltak letelepedve. Ebből természetesen az következnék, hogy a Herodotos utáni időben a géták a Hæmus vidékét elhagyták és a Dunán átkelve ott telepedtek le, a hol őket a későbbi classicus irók szerint keresnünk kell, a folyó bal partján. Pedig a mennyire a népvándorlás történetét és indokait ismerjük, épen ellenkező irányba, éjszaktól délfelé szoktak az európai és ázsiai törzsek nyomulni, mert délen keresnek zsákmányt, könnyebb életet és enyhébb éghajlatot. Hogyan történhetett az, hogy a géták, mint földmívelő nép, ellenkező irányba vették útjokat és mi indíthatta őket erre? Vagy talán úgy tettek, mint a középkorban az oláhok, kik Thrakiából és Makedoniából mint pásztorok keltek át a Dunán és Erdélyben valamint Havasalföldön telepedtek meg?

Ezen érdekes kérdés megoldását meg akarván kísérteni, a géták lakhelyére vonatkozó adatokat fogom e rövid értekezésben összevetni, kindulván Herodotos adataiból.

Mint tudjuk, ezen iró Dareiosnak a skythák elleni hadjáratát adván elő, bővebben szól a gétákról, azt mondván, hogy elég vakmerőek voltak a perzsa királynak ellentállani, és hogy Dareios, mielőtt az Istroshoz ért, — természetesen a folyó déli partjához, — legelőször a gétákat vetette alá (IV. 93 kk.) és csak ezután ért a folyóhoz, melyen túl már a skythák laktak. Ebből az tünik ki, hogy a géták az akkori hellének felfogása szerint as Istros jobb partján voltak letelepedve. Hogy pontosabban meghatározhassuk akkori tartózkodásuk helyét, két dolgot kell szemügyre vennünk: először azt, hogy mely irányba vette Dareios seregével az útját az Istros felé, azután azt, hogy mely ponton kelt át ezen a folyón. Az elsőre nézve tudva van, hogy a király a Pontos közelében, lehetőleg a part mellett vonult éjszak felé, már csak azért is, mert

a hajóhad közreműködésére is számított. Herodotos ezen közreműködésről mit sem tud, sőt azt mondja, hogy Dareios meghagyta a jóniaiaknak, hogy a Pontosban az Istrosig hajózzanak. Azonban ezt úgy lehetetlen elhinni. Ha már volt hajóhad, akkor annak nem csak az lehetett a rendeltetése, hogy az Istroson hidat verjen, hanem bizonyosan az is, hogy a mennyire lehet, a gyalogseregnek útközben is támogatására legyen; másrészt pedig a gyalogseregnek nagy előnyére volt, ha a part közelében folytatva utját, a hajóhadat maga előtt láthatta.

E mellett azonban még azon körülményt is tekintetbe fogjuk venni, hogy Herodotos a pontosmelléki thrák törzsek között kettőt említ, a skyrmiadákat és nipsæokat, kik szerinte, v. ö. IV. 93, Salmydessos, Apollonia és Mesambria felett laktak. A városok közül Mesambria — a mai Misivri, a legéjszakibb, s így feltehetjük, hogy ennek déli határán már nem laktak a géták; minthogy pedig ugyanezen város a Hæmos legkeletibb végének *déli* alján terül el, feltehetjük, hogy a géták a Hæmos túlsó északi lejtőjét foglalták volt el, s így semmi esetre sem kereshetjük ama hegység déli lejtőin.

Miután ekként megtaláltuk a gétaföldnek déli határát, keressük az éjszakit.

Dareios átkelvén seregével a Hæmoson okvetlenül az Istrosnak azon része felé folytatta útját, melyet a jóniai hellének áthidaltak. Erre nézve azt olvassuk Herodotosnál, hogy a hajóhad két napi útat tett a folyó torkolatától ennek «nyakáig,» azaz azon pontig, a hol a folyó több ágra szakad. Két napi út hajón körülbelől 1000 stádiumra, 25 mérföldre tehető, de tengeren, a hol a hajók szabadon előre haladhatnak; a folyón aligha tehettek meg akkora útat, hanem talán 800 stádiumot, 20 mérföldet. Feltéve, hogy Dareios hajóhada az Istros déli ágán, a Hieron stoma-n hajózott, a mi igen valószínű, mérjük meg a távolságot felfelé: így eljutunk Galacz tájáig. De ekként messze elhaladtuk azt a helyet, melyet Heredotos «nyak»-nak nevez, a hol t. i. a folyó ágakra szakad, mert az már Tulcsa közelében történik. De azt is számításba kell vennünk, hogy a Duna deltája Dareios ideje óta növekedett, hogy ennél fogva akkor a torkolatok jóval közelebb voltak Tulcsa vidékéhez, mint most; azt azonban lehetetlen megállapitani, hogy mennyit tesz ez a növekedés évenként. Még bizonytalanabb lesz a dolog az által, hogy azt sem tudjuk, miféle kanyarulatai

voltak az ó korban a Duna egyes ágainak; mert hogy idő folytával ezek is változtak, az bizonyos. Ennélfogva azon helyzetben vagyunk, hogy a két napi útnak végpontját nem vagyunk képesek mérések alapján meghatározni, s így nem tehetünk mást, mint hogy az Istros partjának természeti viszonyait vizsgálva azt keressük, hol lehetett az ó korban a folyó «nyaka». Jelenleg mint mondva volt Tulcsa közelében oszlik a folyó *két* főágra, melyek közül a déli ismét kettőre szakad. Nincsen okunk feltenni, hogy az ó korban lejebb, a tengerhez közelebb vált volna több ágra; de azt sem gondolhatjuk, hogy valamikor feljebb volt a «nyak.» Az elsőről bővebben szólni felesleges, az utóbb említett változás pedig azért lehetetlen, mivel azon tengeröböl csúcsa, mely hajdan a folyó deltájának helyét foglalta el, épen Tulcsa és Ismail között kezdett szélesedni, és itt elég széles volt arra, hogy a folyó vize az általa alkotott szárazföldön több irányba vehesse útját. Ezen «nyak»-tól nyugotra van *Jezero Kohurlui*, s ennek éjszak felé foytatása a *Jezero Jalpuch*, a melynek csúcsába Bolgrad mellett a Jalpuch folyó torkollik. Azon körülmény, hogy az első helyen nevezett tó a Duna közelében van, bizonyítja azt, a miről szólunk, hogy a folyó feljebb nem szakadhatott több ágra, mert különben az egyik, és pedig az éjszaki, okvetlenül a *Kohurlui* tava felé vette volna útját, és ezt mai napig így kellene találnunk.

Ezek után azon eredményre kellene jutnunk, hogy Dareios hajóhidja Tulcsa közvetlen szomszédságában volt felállítva és hogy ezen a tájon ment át a király a folyón. Ámde ez lehetetlen, mert a folyó egész környéke, tehát nem csak partjai, oly annyira mocsaras, hogy valóban oktalanság lett volna Dareios részéről oly vidéken keresztül sereget vezetni, a hol csekély számú ellenség is nagy veszteséget okozhatott volna neki. Hogy ezen mocsarak megvoltak már az ó korban, az abból bizonyítható, a mi az imént a *Kohurlui* tóról mondva volt.

Ekként nem marad egyéb hátra, mint a térképen feltüntetett természeti viszonyokhoz képest oly pontot keresni a folyó torkolatai közelében, melyen Dareios seregét átvezethette. Ilyennek látszik Izakcsa tája, mely dombvidéken, illetőleg ennek éjszaki lejtőjén, közvetlenül a folyó partján terül el, de minthogy a vele szemben levő part nem csak mocsaras, hanem egy kis tó miatt nehezen járható, kénytelenek vagyunk még feljebb menni, más helyet keresni, a melyen Dareios a folyón átkelhetett.

De ilyent találni nem könnyű dolog. A folyó partja Isakcsán felül mindenütt mocsaras, sőt Isakcsa a jobb parton Macsinig az egyedüli pont, melyen a folyóhoz közeledni lehet, és a helységek, melyek a két város között a Duna közelében vannak, *Rákch, Lungovica, Vakareni, Garbina* és *Zižila*, a Duna felé leereszkedő dombvidék szélén feküsznek, s a köztük lévő út is épen a mocsár szélen a dombvidék alján húzódik *Macsinig*. Nevezetes ezen útnál az, hogy ott, hol délnek kell kanyarodnia Garbina és Zizila között, nem csak egyenes irányban fordúl dél felé, hanem éjszaknyugoti irányban követi az erre nyúló hosszú dombot és ennek előfokszerű végét megkerülve délnyúgotnak fordúl és folytatódik a nevezett hosszúra nyúló domb és a *Jezero Garvan* között *Zižiláig*; ezen út azért nevezetes, mert iránya olyan, mintha a Dunapartot *Galáczczal* szemben akarná érinteni és ezt érintené is, ha ama domb valamivel hosszabb volna. Ha fel lehetne tenni, hogy az ó korban e vidék még nem volt annyira elmocsárosodva mint jelenleg, akkor Galacz táján történhetett a perzsa sereg átkelése a folyón; de ezt biztosan állítani azért nem lehet, mert az említett természeti viszonyok változásairól tudomásunk nem lehet. Ez esetben nem marad egyéb hátra, mint feltenni, hogy a perzsa sereg útja *Macsinnál* kanyarodott az Istros főága felé és hogy *Braila* közvetlen közelében, a folyónak legalább jelenleg keskeny reszén állították fel a hellének amaz ismeretes hajóhidat. Brailánál délebbre már nem mehetünk, mivel a város felett a Dunának két, sőt több ága is van, melyek a *Jalomica* torkolatánál veszik kezdetöket. Egyáltalában azt lehet mondani, hogy a Duna balparti mocsarai miatt felfelé Szilistriáig nagyon nehéz nagyobb csapatokat átvezetni, különösen, ha az ellenség az átmenetet gátolja.

Herodotosnak tehát igaza van, midőn azt beszéli, hogy a folyó «nyakán», azaz az elágazás közelében vezette át a nagy király hadait azt Istroson. Azért kell ebben neki igazat adnunk, mivel csak is Braila táján, tehát elég közel az elágazáshoz, alkalmas a folyó partja arra, hogy sereggel megközelíthessék.

Strabo azonban ezen kérdésben nem követi Herodotost, szerinte nem az Istros főágán készült a hajóhíd, hanem annak déli ágán, melybe a ἱερὸν στόμα-n keresztül lehet jutni, és így *Peuke* szigetére vezette volna Dareios a seregét. De nem csak hogy a szigetre ment a király seregével, de sőt épen annak alsó, a Pontos-

hoz közelebb eső részére, holott feljebb is átmehetett volna.*) Nem tudom, Ephorosból szedte-e Strabo ezen adatokat, annyi bizonyos, hogy nem csak az tévedett, a ki ezt legelőször kigondolta, hanem Strabo is nagy hibát követett el, midőn ilyen kézzelfogható képtelenséget lemásolt.Mert ugyan hova jutott volna Dareios, ha Peuke szigetére ment volna és innen tovább éjszak felé a Duna többi ágán keresztül?

Strabo ezen megjegyzését tehát tekintetbe sem lehet venni.

Ekként a mennyire lehet azon kérdésre nézve tisztában vagyunk, hogy mely ponton ment át Dareios az Istroson s így kimondhatjuk azt is, hogy a király, miután a Haimoson és pedig ennek keleti hágóinak valamelyikén, — a hegység ezen részén nagyon sok út vezet keresztül, átment, az *Eminé Balkan* és *Braila* közötti úton akadt a gétákra. Azon egyenes vonal pedig, melyet a térképen az Emine Balkantól Braila irányában húzhatunk, a Dobrudsán megy keresztül, és ennélfogva a géták lakhelyét itt kell keresnünk.

Azon tudós, ki újabban a gétákkal tüzetesen foglalkozott, Rœsler (Romæn. Stud. 12 l.) más úton vezeti Dareiost a Dunához. Azt ugyan megengedi, hogy a perzsa sereg egy része a Hæmos keleti végén kelt át e hegységen, és ezért hivatkozik Herodotosnak a nipsæok- és skymiadokra vonatkozó adataira, de felteszi, hogy a sereg azon része, mely a gétákhoz jutott, a *Sipka*-szoroson ment keresztül.

Ezen felfogás alaptalanságát kimutatni, felesleges munka volna; Herodotos szövege épen nem vezet arra benünket, hogy a király seregének útját a Sipka-szorosban keressük; csak akkor volna helyes Rœsler nézete, ha más íróból ki lehetne biztosan mutatni, hogy a géták nem a Dobrudsában, hanem a mai Bolgárországban laktak, ezt pedig épen Herodotos félre magyarázott szavaiból szokták következtetni, a földrajzi viszonyokat nem véve tekintetbe. Azt ugyan el kell ismerni, hogy ha az ember nem elég pontosan vizsgálja a térképet, és csak azt veszi tekintetbe, hogy Dareios a Hæmoson átmenve az Istros jobb partján találta a gétá-ták, igen könnyen azon nézetre jut, hogy e nép a folyótól délre

*) VII. 3, 15.: μέγιστὸν δὲ τὸ ἱερὸν στόμα καλούμενον, δι' οὗ σταδίων ἀνάπλους ἐπὶ τὴν Πεύκην ἑκατὸν εἴκοσι, ἧς κατὰ τὸ κάτω μέρος ἐποίησε τὸ ζεῦγμα Δαρεῖος. δύναιτο δ'ἂν ζευχθῆναι καὶ κατὰ τὸ ἄνω.

levő részeket lakta, és annál inkább lehet ezen felfogásra jutni, mivel Herodotos azon helye, mely a hajóhidról szól, nincsen összefüggésben a gétákra vonatkozó adatokkal. Innen van, hogy újabb időben minden iró Herodotos szavain indúlva, azon helyen keresi a gétákat, a melyen Herodotos szerint épen nem lehet őket keresni. Igy tesz, úgy látszik, Thukydides is. Azt olvassuk nála, hogy a peloponnesusi háború idején Sitalkes a thrák odrysok királya, Perdikkas makedon király ellen hadat indított és hogy az uralmához tartozó thrák törzseken kívül a Haimoson túl lakó gétákat, valamint a többi az Istroson innen (jobb partján) a Pontos Euxeinosig lakó törzseket is seregében egyesítette.*) Ha azonban ezen szavakat pontosabban vizsgáljuk, csak azt találjuk, a mit Herodotos mond, hogy t. i. a géták (valamint más törzsek is) a Hæmoson túl, a *Pontos közelében* laktak, tehát a mai Dobrudsában, épen úgy, mint Herodotosból kimagyaráztuk. Bulgáriában Thukydides szavai alapján nem lehet s nem szabad a gétákat keresnünk.

Herodotosnak azonban nem csak a gétákra, hanem a többi thrák népre is kiterjedt figyelme, valamint Thrakia azon részének földrajzára is, mely későbben Moesiának neveztetett. A mi tudósításokat szerezhetett ezen vidékről, azokat művében egybeállította, és nekünk is tekintetbe kell vennünk ezen adatokat, mert ezen földrajzi adataiból is ki fog tünni, valjon csakugyan a Dobrudsában laktak-e a géták az ő, illetőleg Dareios idejében.

A midőn az Istrosról szól, ennek mellékfolyóit is felsorolja és pedig először az éjszakról délfelé, azután a délről éjszak felé haladókat; bennünket csak ez útóbbiak érdekelnek e helyen.

A Hæmusból, úgymond, jön más három nagy folyó éjszaki irányba és abba (az Istrosba) szakad: az Atlas, Auras, Tibisis; Thrakián és a thrák krobyzokon keresztül folyván az Athrys és Noes és Artanes abba torkollanak; a pæonokból és a Rhodope hegységből a Skios folyó szakad abba, a Haimost közepén ketté hasítván (IV. 49.).

E szavakból az tünik ki, hogy az író a folyókat kelet felől nyugot felé menve sorolja fel, mert, egyelőre nem is szólva a három első folyóról, az Athrys (Jantra), Noes (Osma), Artanes (Vid) után következik a Skios (Isker), ezután, a mit csak egy szóval érin-

*) II. 96.: . . . ἔπειτα τοὺς ὑπερβάντι Αἷμον Γέτας καὶ ὅσα ἄλλα μέρη ἐντὸς τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ πρὸς θάλασσαν μᾶλλον τὴν τοῦ Εὐξείνου πόντου κατῴκητο.

teni akarok, a Brongos (Margos, Morava). Keletfelé, a Pontoshoz legközelebb esnek azok, melyeket Atlas, Auras és Tibisisnek nevez, *és ha Herodotosnak az lett volna nézete, hogy a géták a mai Bulgáriában laktak, bizonyára el nem mulasztja vala ezen folyókról azt megjegyezni, hogy a gétáktól jönnek,* vagy hogy a géták földjén folynak keresztül, ép úgy, a mint kiemelte azt, hogy mely folyók vannak a skythák földjén, hogy a Maris az agathyrsoktól jön, hogy az Angros a triballok síkságán folyik végig, hogy a Karpis az ombrikok feletti vidékről jön, hogy az Athrys, Noes és Artanes a krobyzokon folyik keresztül, hogy a Skios a pænoktól jön. Mivel Herodotos ama három első folyóról nem mondja, hogy a géták földjén folynak végig, ez argumentumot e silentio itt teljes joggal használva, azt állítjuk, hogy Herodotosnak nem is az volt a nézete, hogy géták a Jantrához keletre lévő folyók körül a laktak. Második sorban lehet ugyan azon vitatkozni, hogy miféle folyókat kell az Atlas, Auras és Tibisis alatt érteni, és hogy igaza volt-e Herodotosnak midőn azt állítja, hogy e folyók a Hæmosból folyva szakadnak az Istrosba. Meglehet, hogy Herodotos e folyókra nézve tévedett, meglehet hogy nem a déli, hanem az éjszaki mellék-folyókhoz kellett volna azokat számítani, — addig míg az író szövege olyan marad, a minő most, e folyók a déli mellékfolyók között a keletiek, de mégsem a géták folyói.

Herodotos szavaiból nem tünik ki, hogy a gétákat mekkora népnek gondolta, pedig mint tudva van, a későbbi időben mind lakhelyök kiterjedésére, mint politikai hatalmukra nézve az alsó Duna körül a legfontosabb nép volt. Igaz, hogy Dareios hadjáratától Boirebistes idejéig öt évszázad múlt el, mely idő alatt még kisebb törzs is kedvező viszonyok között igen megszaporodhatik és elhatalmasodhatik. A gétákról is vagy azt kell feltennünk, hogy már Dareios korában hatalmas néptörzs voltak, vagy hogy csak későbben emelkedtek ama jelentőségre, melylyel Augustus idejében bírtak. Nem könnyű e kérdést eldönteni, mert abból, hogy Dareiosnak ellent mertek állani, az következnék, hogy számra nézve is kiváltak a többi thrák törzsek közül, különben nem lehet megérteni maguktartását a perzsa királylyal szemben; másrészt pedig, az a törzs, a mely csupán a mai Dobrudsában volt letelepedve, már csak azért sem lehetett nagyszámú, mert a Dobrudsában nagyobbszámú néptörzs nem is élhetne meg.

E két lehetőség közül pedig vagy ez egyiket vagy a másikat

kell elfogadnunk: vagy azt, hogy Dareios idejében már hatalmas néptörzs gyanánt szerepeltek a géták, vagy hogy nem csak a Dobrudsában, hanem az ezzel határos területen is le voltak telepedve; és így talán mégis arra az eredményre jutunk, a mit Herodotos szavaiból nem akartunk kimagyarázni, hogy t. i. a gétáknak a mai Bulgáriában is volt lakhelyük, a miről Herodotosnak nem volt tudomása.[1])

E mellett, úgy látszik, Strabo is bizonyít. Egyrészt azt állítja, hogy a hellének a gétákat thrákoknak tartották; azok pedig az Istros mindkét partján laktak a mysokkal együtt, kik magok is thrákok és most mœsoknak neveztetnek;[2]) másrészt azt irja, hogy a helléneknél ismeretesebbek (mint a dákok) a géták, mivel folytonosan az Istros mindkét partján költözködnek, és a thrákokkal és a mysokkal összekeverednek.[3]) Strabo ezen szavai nem az ő idejére vonatkoznak, hanem az őt megelőző korra, a mi abból tünik ki, hogy külön megemlékezik a géták és dákok akkori állapotáról, a kik számra nézve akkor roppantúl megfogytak és a rómaiaknak csaknem alá voltak vetve. Ama szavakból tehát az Augustus előtti időre vonatkozólag az következnék, hogy a géták az Istros mindkét partján le voltak telepedve, és így nagyobb számmal is lehettek, mint a hányan a Dobrudsában elfértek. De merre gondolta Strabo a Dunántúli géták lakhelyét? Azt hiszem, hogy állandó lakhelyet nem is tulajdonított nekik: mert épen azon állítás, hogy gyakran köldözködnek, azt mutatja, hogy *csakis költözködtek* a dunántúli részekre, de állandóan itt nem voltak letelepedve, mert különben nem költözködhettek volna folytonosan. Hogy Strabo nem is gondol arra, hogy a gétáknak állandó lakhelyük volt ott, a hol, mint mondja, a mysokkal és thrákokkal együtt laktak, az kitünik a következő sorokból, a melyekben épen ily ellenséges becsapások által okozott költözködésről beszél, a minőket p. o. a triballok voltak kénytelenek megtenni.

---

[1]) Duncker (Gesch. d. Alt. 4, 498. kk. ll. 4-ik kiadás) egészen másképp magyarázza a geták lakhelyére vonatkozó adatokat, különösen a Strabo-félét.

[2]) VII. 3, 2: Οἱ τοίνυν Ἕλληνες τούς τε Γέτας Θρᾷκας ὑπελάμβανον· ᾤκουν δ' ἐφ' ἑκάτερα τοῦ Ἴστρου καὶ αὗτοι καὶ οἱ Μυσοί, Θρᾷκες ὄντες καὶ αὐτοί, καὶ οὓς νῦν Μοισοὺς καλοῦσιν.

[3]) VII. 3. 13; παρὰ μὲν οὖν τοῖς Ἕλλησιν οἱ Γέται γνωρίζονται μᾶλλον διὰ τὸ συνεχεῖς τὰς μεταναστάσεις ἐφ' ἑκάτερα τοῦ Ἴστρου ποιεῖσθαι καὶ τοῖς Θραξὶ καὶ τοῖς Μυσοῖς ἀναμεμῖχθαι.

Ennélfogva Strabo sem szolgáltat bizonyítékot arra nézve, hogy a géták a dunántúli részekben is laktak, de annál bővebben szól a géták akkori lakhelyéről és pedig akként irja le ezt, hogy e nép a Duna azon része körül, — természetesen a balparton — lakik, mely Istrosnak neveztetik, tehát szerinte a Klissuratól lefelé a Pontusig, sőt még a Pontus mellett is az Istrostól a Tyrasig, a mely helyen a géták púsztája van, mely azonban nem onnan vette nevét, hogy a géták már onnan kipusztultak, hanem onnan, hogy az egész vidék víznélküli, hol Dareios király is csaknem tönkre ment seregével együtt (VII. 3, 14.). Ilyen nagy területen, mint a minőt a géták Augustus idejében elfoglaltak, bizonyára nagy és hatalmas nép élhetett, mely még a perzsa királylyal is szembe szállhatott. Nevezetes, hogy Strabo is úgy tudja, hogy a géták a dákokkal együtt 200,000 nyi sereget tudtak kiállítani, a miből bizonyosan a nagyobb rész a gétákra jutott, mert lakhelyök sokkal nagyobb terjedelmű volt, mint a dákoké. E hatalomra pedig a géták nem vergődhettek egyszerre, hanem vagy régtől fogva birták, vagy a Herodotos utáni időben szerezték, és így megint oda kell viszatérnünk, a honnan kiindultunk, hogy a géták Dareios előtt okvetlenül máshol is laktak, nem csak a Dobrudsában.

Azt tartván szem előtt, hogy Strabo a géták *régebbi* hatalmáról szól, igen könnyen azt gondolhatja az ember, hogy ha nem is épen Herodotos idejébe, de mindenesetre Nagy Sándor korába való ama tudosítás és ekként már a makedon király korában bírtak a géták oly szélesen kiterjedt birodalommal, hogy ebből Dareiosszal szemben tanúsított magoktartását meg lehet magyarázni, és hogy e szerint nem csak a Dobrudsára szorítkoztak, hanem hogy a mai Oláhország is, vagy talán első sorban Oláhország volt hazájuk.

Az ellen senkinek sem lehet ellenvetése, ha N. Sándor idejében itt keressük a gétákat, mert tudva van, hogy a király dunai hadjáratában e néppel is érintkezésbe jött. Miután a triballokat megverte, ezek thrákokkal vegyest Syrmos királyokkal együtt egy szigetre menekültek, melyet N. Sándor a Byzantiumból oda rendelt hajókkal körül fogott ugyan, de elfoglalni többek között azért sem tudta, mert a folyó szűk medrében rohamosan folyt, s ennélfogva elállt szándékától. A folyó túlsó partján azonban vagy 10,000 gyalog és 4000 lovas géta gyűlt össze. A király, hogy őket vissza rettentse, éjjel átment a folyón, a géták városát, mely egy parasang-

nyira volt a folyótól, elpusztította és zsákmánynyal megrakodva tért vissza a Duna jobb partjára.[1])

Ezen adatok a géták lakhelyére nézve nagy fontosságúak és ezenkívül annál inkább hitelre méltók, mivel *Ptolemaeos Lagi*, a későbbi egyiptomi király, ki e hadjáratban részt vett, írta föl ezeket és ennek művét használta fel Arrianos: ekként az Arrianosban foglalt adatokat mint teljesen hiteleseket elfogadhatjuk és felhasználhatjuk, sőt sokkal hitelesebbeknek kell tekinteni Herodotosnak a gétákról szóló tudósításánál.

Ezen adatokból kitűnik, hogy N. Sándor idejében a géták nem a Duna jobbpartján laktak, mert Ptolemæos előadja, hogy a makedon király a triballokat üldözőbe vévén a Duna jobb partjához érkezett, de arról hallgat, hogy útjában gétákra akadt volna, ellenkezőleg kiemeli, hogy a géták az Istros balpartján foglaitak állást, a makedon sereggel szemben; ez pedig egyenesen kizárja annak lehetőségét, hogy e nép a jobbparton is tartózkodott volna. E szerint, ha csakugyan valamikor Bulgáriában lettek volna letelepedve, már N. Sándor előtt költözhettek át a Dunán a mai Oláhországba. De azt lehet Strabóból felhozni, hogy N. Sándor idejében a géták ott laktak, a hol a róluk elnevezett pusztaság volt az Istros és a Tyras között, mert Strabo szerint Syrmos a triballokkal együtt *Peuke* szigetére, a folyó *deltájába*, menekült; és hogy N. Sándor e szigetet kísérlette elfoglalni (VII. 3, 8.), végül, hogy ennek a a táján mehetett át a folyón a géták földjére. Ebből továbbá az következnék, hogy a géták a Dobrudsából huzódtak egyenesen éjszak felé és a Kr. előtti negyedik század közepe táján már a Dunán innen is laktak. Ámde Strabo téved a sziget nevében, mert az nem lehett *Peuke*, hanem mint feljebb Arrian-Ptolemæosból idéztük, a Klissura egyik szigete,[2]) és ugyancsak Arrian összefüggő előadásából az tűnik ki, hogy a géták ama sziget táján gyűltek össze a Duna partján, valamint az is, hogy N. Sándor a Klissurában magában vagy legfeljebb ennél valamivel lejebb kelt át a folyón. Ekként a géták azon időben nem lakhattak máshol mint Oláhországban; fel kell egyszersmind tennünk azt is, hogy nem csak a Klissura közelében lévő részeket foglalták el, hanem kelet

[1]) Arrian. Anal. I. 30.

[2]) Erről bővebben szólottam «Nagy Sándor dunai hadjárata» czímű értekezésemben a budapesti ág. hitv. ev. főgymn. Értesítőjében 1883/4-re.

felé a Pontosig terjedtek, és pedig egyenes keleti irányban, úgy hogy talán a Dobrudsát is bírták.

Ezen felfogás azonban tetemes nehézséget okoz, ha Ptolemæos adatait Herodotoséival összehasonlítjuk, sőt azt lehet mondani, az egyik a másikat kizárja. Herodotos szerint az ő idejében a géták *csakis* a Dobrudsában vannak, Ptolemæos szerint pedig egy évszázaddal későbbben már az egész Havasalföldet bírják. Ennek magyarázata csak az lehetne, hogy a géták, nem tudni, egyszerre-e vagy lassanként, nem a Dobrudsához éjszakra fekvő területekbe, hanem még tovább nyugotra is, Havasalföldre vándoroltak, a minthogy úgy látszik, hogy a vándorolás s vándoroltatás segítségével ilyen ethnographiai nehézségeket legegyszerűbben lehet megfejteni. Ezen vándorlásról azonban igazán el lehet mondani, hogy hallgat róla a krónika, hallgatnak róla az ó kori írók egytől-egyig. De van Ptolemæosnál egy megjegyzés, mely a vándorlás theoriájával épen nem egyeztethető, az t. i. hogy N. Sándor, midőn a géták földjére lépett, sűrű és érett vetéseket talált, a melyekben a makedon sereg meghúzhatta magát.*) A földművelés, melyről e szavak bizonyítékot nyújtanak, nem oly foglalkozás, melyhez egy nomad nép egyhamar hozzászokik, sőt biztos jele annak, hogy az azzal foglalkozó nép már húzamosabb idő óta birja azt a földet, melyet mível. A géták tehát nem vándorolhattak a Duna balpartjára kevés idővel Nagy Sándor előtt, hanem legalább egy századdal, sőt valószínűleg még sokkal azelőtt. A hosszas telepedésnek azonban még másik biztos jelét is említi Ptolemæos-Arrian, azt, hogy a gétáknak városuk is volt. Épen ezt kivánom kiemelni, hogy az iró πόλις-nak, nem pedig κώμη-nak nevezi a géta helységet; ez pedig arra mutat, hogy nem rövid idő óta bírta e nép e földet, mert város ily primitiv műveltséggel bíró népnél csak nagyon lassan és nehezen keletkezik. Mindezeket összevéve, arra kell visszatérnünk, hogy Ptolemæos szerint a géták mint földmíveléssel foglalkozó és városban lakó nép okvetlenül már huzamosabb ideig, tehát legalább már egy évszázaddal N. Sándor előtt ott voltak letelepedve, a hol e király őket találta; ez azomban ki nem zárja azt, hogy a Dobrudsát is elfoglalták, úgy hogy nem épen szükséges Herodotos ebbeli adatait kétségbe vonni, ha más döntőbb érvek nem szólnak a történetíró felfogása ellen.

---

*) **Arriani Anab. I. 4:** Διέβαλον δὲ τῆς νυκτὸς ᾗ λήϊον σίτου βαθύ· καὶ ταύτῃ μᾶλλον τι ἔλαθον προσσχόντες τῇ ὄχθῃ.

Mielőtt azonban erről szólnék, még azon adatait is szemügyre kell vennünk, melyek a most Arrian alapján kifejtett nézet ellen szólanak.

Herodotos szerint *más néptörzsek* foglalták el azon területet, melyet mi a gétáknak vindikálunk, az agathyrsek és a sigynnák. Nem szükséges e helyen az agathyrsek szokásairól szólnunk, ez nem tartozik tárgyunkhoz, hanem csak lakhelyükről. Minthogy Herodotos úgy adja elő a dolgot, hogy a skytha földet, mely szerinte, mint tudva van, az Istros deltájánál kezdődik, nyugot felé, az Istrostól éjszakra az agathyrsek határolják (IV. 100), azt kell szavaiból érteni, hogy épen Havasalföldön laktak az agathyrsek, és ezt azon ismeretes, sokat emlegetett adat is bizonyítja, hogy a *Maris* az agathyrsok földéről folyik, — mely folyó félig a Maros, félig a Tisza. Ekként Herodotosból nem csak azt lehet kimutatni, hogy az ő idejében hol voltak megtelepedve a géták, hanem azt is, hogy Oláhországban nem laktak az ő korában. Ha úgy elfogadjuk Herodotos nézetét az agathyrsekre nézve, akkor természetesen el kell ismernünk, hogy egyszerre géták és agathyrsek nem lakhattak egy helyen, de szerencsére nem úgy áll a dolog. Az agathyrsek későbbi írók szerint majd a fekete tenger éjszaki partján majd meg a balti tenger partján laknak, a minek egyszerű magyarázata abban van, hogy a régiek általában Európa éjszaki részét nem csak nem ismerték, hanem sokkal délebbre tették az ott lakó törzsekkel együtt, és így természetesen minél jobban megismerkedtek Európa nevezett részeivel, annál inkább éjszak felé kellett elhelyezni azon népeket is, melyek a régebbi felfogás szerint dél felé voltak letelepedve. Az agathyrsekről azonban nem csak azt találjuk a későbbi, Kr. után élt íróknál feljegyezve, hogy a balti tenger mellett van hazájuk, hanem azt is, hogy náluk a borostyánkő előfordul, a mi elég bizonyíték arra, hogy e nép csak a balti tenger vidékén lakott. Hogy itt népvándorlásról nem lehet szó, az magától értetik, mert arra nincsen példa, hogy Európában valamelyik nép déli lakhelyét elhagyta volna azért, hogy helyette a zord éjszaki vidéken újat keressen. Az agathyrsek tehát elejétől fogva ott laktak, a hol Ptolemæos említi őket, de sohasem Erdélyben és Havasalföldön.*)

*) L. ezen népről «Az agathyrsek» czímű értekezésemet az «Archaeologiai Értesítő» 1883-ik évfolyamában.

A másik nép, mely az Istrostól éjszakra telepedett le, a sigynnák. A mit azonban Herodotos erről tud, az úgy látszik igen kevés hitelű forrásokból ered. A thrákok földjéről szólva, azt mondja, hogy senki sem tudja biztosan megmondani, hogy ahhoz éjszakra miféle emberek laknak, hanem úgy látszik, hogy az Istroson túli rész puszta és határtalan (ἄπειρος); a mennyire tudomást szerezhetett, egyedül egy népről szólhat, a melynek neve sigynnák (Σιγύννες) kik méd öltözetben járnak (V, 9.). Szól azután kis lovaikról, melyeket csak kocsi elé lehet fogni és említi, hogy hegységeik az Adria mellett lakó henetokig terjednek. Továbbá kiemeli, hogy állítólag a médoktól erednek, de hogy miképen lettek ezeknek gyarmatosai, azt ő nem tudja.

Ugyanezen népet Strabo is ismeri, de szerinte nem Európában laknak, hanem Ázsiában a Kaukasos mellett; különben csaknem ugyanazt mondja róluk a mit Herodotos (XI. 12, 8.).

Az eltérés a két író ezen adatai között természetesen sokféle combinatióra szolgáltatott okot, különösen arra, hogy e nép ázsiai eredetére következést vonjanak, a mit különben már csupán Herodotos szavaiból is ki lehet magyarázni, — ezt és a hasonló kérdéseket ez alkalomal nem feszegethetjük, hanem csak a sigynnák lakhelyéről szólunk, mivel ez többé-kevésbé a géta kérdéssel összefügg.*)

Laktak pedig azok Herodotos szerint a Dunától éjszakra, bizonyosan az agathyrsektől nyugotra, egészen az adriai tengerig. A terület, melyet e szerint elfoglaltak, a magyar Alföld, a dunántúli részek és Horvátország. Ekként csak is kelet felől foglalhattak ezek némi részeket azon területből, mely későbben a gétáké volt, de mégis annyit, hogy a két nép együtt egy helyen letelepedettnek nem gondolható; vagy az egyiknek vagy a másiknak későbbi telepedését fel kell tenni. De azt hiszem, csaknem felesleges bizonyítgatni, hogyha valamiben, akkor abban tévedt Herodotos, midőn azt írta, hogy a sigynnák Európában és még hozzá az Istros közelében laktak. Alkalmasint Strabót kell követnünk, ha a sigynnák lakhelyét meg akarjuk határozni. Hogy is lehetne Herodotosnak oly adatába bízni, melyet maga is nagy kételkedés között ad elő és

*) L. a sigynnákról Bähr III. 14. kk.

melynek forrásai nem is hellének, hanem thrákok, a mint Herodotos nyiltan megmondja.[1])

Ekként sem az, a mit a történetíró az agathyrsekről, sem az a mit a sigynnákról mond, nem dönti meg Arrianból merített azon állításunkat, hogy a géták már régen, jóval N. Sándor előtt, mint földművelő és városépítő nép azon a helyen voltak letelepedve, a hol őket e makedon király találta, de nem a későbbi Moesiában. Ennélfogva nem vagyunk kénytelenek a vándorlás hypothesisére támaszkodni és ennek segítségével magyarázgatni, hogy a géták a Herodotos és Ptolemæos Lagi közötti időben az Istros egyik partjáról a másikra vándoroltak, hogy azután régi hazájukba be-be törhessenek és azt fosztogathassák. A géták tehát nézetünk szerint a legrégibb időktől addig, a míg csak nevök a történetben szerepel, mindig ugyanazon területen laktak, azt állandóan elfoglalva tartották, míg a római hódítás Traján alatt és a népvándorlás őket tönkre nem tette.

De ezen felfogás, melynek most kifejezést adtunk, némi tekintetben fontos következtetésre kényszerít bennünket. A midőn azt állítjuk, hogy elejétől a róluk elnevezett földön laktak a géták, az első sorban a «géták pusztaságá»-ra vonatkozik, mely elnevezés mint feljebb mondottuk, épen nem teszi azt, hogy a géták onnan kiirtattak, hanem hogy ama terület puszta és kietlen. Ha itt régi időktől fogva lakott e nép, akkor itt is találkozott annak idejében Dareios király seregével. Ez Strabo szavaiból is kitünik, a midőn a géták «pusztáját» említvén, azt mondja, hogy Dareios itt csaknem elveszett víz hiánya miatt. Hasonlóképen rosszúl járt e vidéken Lysimachus, a midőn a géták és királyuk ellen hadat viselt, mert ő nemcsak veszélyben forgott, hanem élve el is fogták (VII. 3, 14.). Ha Dromitaichmes már ezen időben (291. Kr-e) e vidék ura volt[2]) és ha Lysimachus erre vezettette magát, akkor bizonyos, hogy a géták itt is már hosszú idő óta urai voltak a földnek, és hogy nem csak N. Sándor uralkodása alatt foglalták azt el. Ekként Dareios is, mint Straboból idéztük, a gétákkal itt találkozott és mint bátran hozzá tehetjük, itt is ütközött meg velök. Ez ismét Herodotossal ellenkezik, de sokkal czélszerűbb Strabo ezen száraz rövid tudósítását elfogadni, mivel a későbbi történeti viszo-

---

[1]) V. 10: Ὡς δὲ Θρήϊκες λέγουσι . . .

[2]) L. Droysen J. G., Geschichte des Hellenismus. II. 2, 275 k. l.

nyokkal jobban összehangzik, mint Herodotosnak ékesen előadott de épen azért kevésbé hiteles adatai. Mivel Strabo oly határozottan és pontosan szól a perzsa király skytha hadjáratáról, minden bizonynyal oly forrás után indúlt, mely előtte megbízható volt és melyre nézetem szerint nem nehéz ráakadni, minthogy több ízben idézi épen azon szakaszokban, melyekben a gétákról szól, s ez Ephoros. Nem mondja ugyan Strabo egyenesen, hogy a skytha hadjáratra vonatkozó részletet ezen író művéből vette, de mivel Ephoros negyedik könyvét idézi, mely épen a skythákról szól (VII. 3, 9.), több mint valószínű, hogy a skytha hadjárat eseményeit ebből ismerteti és úgy látszik szántszándékkal, mivel Herodotos adatait hitelre méltóknak nem tartja.

Azt azonban végül még ki kell emelnünk, hogy a Strabo-féle adatok még sem kényszerítenek arra, hogy Herodotosnak azon állítását is kétségbe vonjuk, mely szerint a géták a Dobrudsát birták. Nagyon könnyen meglehet, hogy e népnek egyes csapatjai átkeltek az Istroson és egyrészt mint baromtenyésztő, másrészt mint lovas nép, a minőnek Thukydides ismeri, a Dobrudsát is birtokukba ejtették, egy ideig birták, de későbben, nem tudni mi okból, azt elhagyták. Természetesnek látszik azonban az, hogy egyáltalában nem tettek állandó foglalást az Istros jobb partján.

FRÖHLICH RÓBERT.

Martialis IV. 49.

Nem tudják, Flaccus, milyen az epigramma valóban,
Kik pusztán játék s tréfa gyanánt veszik azt.
Inkább játszadozik, ki leírja kegyetlen ebédnél
Téreust s vérlakomát mint üle szörnyü Thyest.
Vagy Dædalt, ki fiát libegő szárnyakkal övezte,
Vagy legelőn juhait mint terelé Polyphém.
Versimben nincsen nyoma nagyszavu pöffedezésnek,
S nem pompáz múzsám hordva hiún az uszályt.
»Ám azokat mindenki dicséri, csodálja, imádja«,
Olyat, igaz, *dicsér*, míg *ilyet olvas* a nép.

Ford. Ifj. R. E.

A PROSODIAI HARCZ

Szabó D., Rájnis és Révai közt.

A különböző költői iskolák, melyek a múlt század végén keletkeztek, mind egy és ugyanazon czél elérésére törekedtek. E közös czél a magyar nyelv felvirágoztatása volt. Midőn József császár a holt latin nyelvet ki akarta a közhasználatból szorítani, kérdést intézett a magyar cancellariához, vajjon alkalmas-e a magyar nyelv arra, hogy a közigazgatás nyelve legyen. A cancellaria e kérdésre nem-mel felelt. S a magyar írók meg akarták mutatni, hogy ez a felelet nem volt igazságos. Szabó Dávid azért írt új mértékre vett verseket, hogy nyelvünknek a költészetre alkalmas voltát megmutassa. «Vajha a tisztább ajakú magyarok közül hanyatló nyelvünknek védelmére sokan tollra kelnének! — óhajtja ő — majd annak böcsét, bővségét, ékességét és, ha az ily versekre alkalmatos, minden más, szabatosabb úton járó tudományos alkalmatos mivoltát csudálni fogja a vidék világ.» (Új mertékre vett külömb versek. A kegyes olvasóhoz.)

A hazai nyelv művelése volt e kor minden irójának a czélja, s ezt mindenki oly eszközzel akarta elérni, a melyik hozzá legközelebb állott. A franczia műveltségben nevelkedett főnemesség és nemes testőrség azt vélte, hogy franczia művek utánzása és fordítása által érheti el czélját legkönnyebben. A klasszikus műveltségű papok és tanárok a római költőket igyekeztek utánozni és fordítani; a Gyöngyösiben gyönyörködő köznemesség pedig a régi magyar költészet folytatásán fáradozott.

E kor minden irójában megvolt a lelkesültség, a hazaszeretet, hanem költői tehetség alig volt bennük. Hazafiak voltak mindnyájan, nem költők; s ez meglátszik műveiken is. A franczia iskola irói igyekeztek átültetni a XVIII. századbeli franczia irodalom eszméit, törekedtek utánozni a franczia klasszikus irók stilusát, s mégis Bessenyei «Philosophus»-án kívül egy művet sem alkottak, melyet ma még érdemes volna elolvasni. A klasszikus iskola költői pedig csak a formát vették át a rómaiaktól, egyebet semmit; költészetük ép oly lapos, mint a népieseké, a kik még a négyes rímben sem akartak a régiektől eltérni.

De legalább magyarúl írtak. S e mozgalom inkább is volt politikai, mint irodalmi, jótékony hatását azonban nagyon meg-

érezte az irodalom is. Hozzá szoktatta a közönséget ahhoz, hogy magyar könyvet is lehet olvasni, abban is lehet élvezetet találni. A klasszikus iskola sem gyarapította irodalmunkat remekművekkel, de legalább az ő művelői közt indúlt meg s folyt éveken át az a nevezetes irodalmi vita, melynek eredménye a magyar prosodia megalapítása lőn. Ezen irodalmunkban első nevezetes tollharcz történetének hű rajzát akarja adni e dolgozat.

Körülbelül egy időben, egymásról mit sem tudva, három szerzetes egyszerre próbálkozott meg klasszikai formában írni magyar verseket. Rájnist először Sannasar középkori latin költő példája gerjeszté egy ily költemény írására. Szabót Rauch Ignácz szerzetes társa kérte, hogy próbálja meg Klopstock és Denis példája szerint írni magyar verseket, «hogy láthassák, ha a magyar hexameter és lyrikumok a görög és római hangzathoz hasonlítanak-e inkább, vagy a némethez? . . . Szabó látta a dolog szerencsés sikerét, s sietett koszorút fonni azon virágokból, a honnan még senki homlokát nem kerítették körül a múzsák.» (Kazinczy az Orpheusban I: 365.) Révai pedig Molnár Jánost vallva mesterűl kezdte ugyanazon időben a klasszikai formát művelni.

Szabó 1774-ben tudta meg Holló Márton szerzetestől, hogy Rájnis is irt magyar verseket, oly mértékre véve őket, mint ő. Szabó mindjárt episztolában kérte őt, hogy együtt lépjenek a világ elé:

Hogy kapsz zsengémen Holló bizonyítja. Ne kóstold
  El fog különben váslani benne fogad.
Jobb ízhez szoktál: kertem még ültetem én most:
  Kerted már kifakadt, s drága gyümölcsöt hozott.
Mégis ha kivánod szárnyára bocsátom. Ha tetszik
  Verseddel gyarló versimet egybe tehedd.
Éppen édes amaz, — savanyók ezek: öszve keverve
  Jobb fog lenni talán mindenik íze, szaga.
Nem lévén, gondold, hogy nem volt senki vezérem
  Kertészségemben; s mostani gazda vagyok.
(Új mértékre vett versek, 170. l.)

Azután még egy levelet írt hozzá, melyben kéri, hogy vegyen számára hat szövétneket, mert a melyek most a Szűz Anya képe előtt égnek, már fogytán vannak. Mutatóul e levélből álljanak itt az utolsó sorok:

Most innen felesen Győrré vásárra sietnek,
    Nékik, ha szép szót és pénzt adok hoznak ezek.
Vélek lenni jelen kívánnám úri személyed;
    És őket, szépen kérlek is, el ne kerüld.
A dolgot jobban érted. Még vízre vihetne
    A Mártó. Ne legyen borsos az árra, tekéntsd.
Kedvem ebet nincs venni gubán. Hat szűzi szövétnek
    Három font menvén mindenikébe, legyen.
Ládát is küldök, bérakhasd melybe. Barátom
    Élj s vakaríts egy-két verset, ha lészen üdőd.

(u. o. 172. l.)

Rájnis e versek után ítélve meg Szabót, nem tartotta őt arra méltónak, hogy vele együtt lépjen a világ elé, de még csak arra sem, hogy feleljen levelére. S jogosan, mert híz ezek rossz versek, ha nem tekintjük is azt, hogy semmi költői eszme, semmi gondolat sincs bennük, a mi a legközönségesebb színvonala fölé emelkednék, de még verselése is oly gyarló, hogy ebben a korban is megbotránkoztató. — Később még szóval is vitatkoztak egymás közt, a mit Szabó így ad elő Holló Mártonhoz írt levelében (Új mértékre v. v. 179—182. l.):

Versengeni véle
    A mikoron kezdek, ily feleletre fakadt:
«Még fiatal lévén ilyen rámára tekertem
    Versemet én is, most felszabadítva vagyok.»
«És szabadíta ki fel vajjon? hát a mi tilalmas
    A fiatal korban, vén ideidre szabad?
Ez bár úgy légyen: mutasd meg versedet, a mely
    Ifjúságodban láta, ha láta napot:
S tedd az enyim mellé. Lássuk mit nyom.» «El hánytam
    Úgy mond, mint eb elő kölykit elhányni szokás:
S engem mit fartatsz? Szerző vagyok. Ezzel elégedj;
    A verst rám bízták: én vagyok ebbe király.»
«Gondolnám mi király. Nem biztanak ebre szalonnát,
    Adj okot, ok nélkül senki szavadra nem hajt.»
Így víttunk együtt kétszer; mert harmadik ízben
    Szembe, mikép vélem, nem mere szökni velem.

(u. o. 179. l.)

Már ez előzetes csatározásokban mindegyik ugyanazon okokkal küzd, s ugyanazon eszmék mellett, melyek oly nagy szenve-

délylyel vívott későbbi harczaikban újra és újra fölmerültek. Szabó az elsőségért küzd, s számon kéri Rájnistól fiatalkori versét, melyet vita közben megemlít; de Rájnis előtt nem ez a fontos, ő nem időrendben, hanem érdemben akar első lenni: ő sokkal jobb költőnek tartja magát Szabónál, azért nem akar vele együtt lépni fel, nem pedig mintha az elsőség dicsőségére volna féltékeny. Szabó még hiszi, hogy Rájnis hajlandó lesz vele együtt adni ki verseit, s így ír Hollónak (u. o.):

Intsd meg amazt, a mit főzött tálalja ki, máskép
   Megkötöm a kerekét, s hajtok előre magam.
Nem látom mit haboz. — — — — —
Ugy sincsen köztünk nagy pör. Sőt mondod, hogy itt látsz
   Jobb kaptára vonott verseket, hogy sem amott.
Azt, kivel ő bibelődik, igen jól ismerem: olyan
   Szerzőtől bűnös lelkemet ójjad Uram!
A kantárt meg ereszti nagyon: törvényeket állít
   A melyeknek okát nála hiába keresd.
Nem kapok én annak borsán.

De hiába volt minden igyekezete, Rájnist erre semmi áron sem lehetett rá venni. Szabó nem is várt tovább, hanem 1777-ben kiadta: «*Uj mértékre különb Verseknek három könyvét*». E munka kiadásával az volt a czélja, hogy valóban ő legyen az úttörő ezen a téren:

Nem kivánom, hogy én fejemet Laurusfa kerítse
   Nincsen üdőm, hogy szert ily koszorúra tegyek.
Törni jeget, s útat kívánék irtani: hogyha
   Kis munkám eztet megnyeri, lészen elég.
(u. o. 181. l.)

Ez a verselésmód újság volt a magyar irodalomban, s ezért szükségesnek tartotta Szabó *A magyar prosodiának, avagy a szók mértékjének rövid útját* csatolni versei elé. Szabályait a következőkben foglalhatjuk össze:

I. Hosszú mértékűnek veendő: 1. minden hosszú magánhangzó; 2. minden rövid magánhangzó, ha utána két mássalhangzó következik; 3. az utolsó szótagban lévő hangzó, ha utána mássalhangzó áll, s a következő szó is mássalhangzón kezdődik; 4. az *an, en, in, on, ön, un, ün* szótag tőszók vagy casusok végén, pl. *kegyesen, gondban;* 5. az ablativus utolsó szótagja *(soktól),* s minden *ól, ől, úl, ül* végű casus *(Budáról, gonoszúl).*

II. Rövid mértékűnek veendő: 1. minden rövid hangzó; 2. akkor is, ha utána *ly, ny, ty, gy, sz* stb. mássalhangzók következnek; 3. akkor is, ha szó végén áll, s a következő szó két mássalhangzón kezdődik *(csúnya tréfa)*; 4. az idegen szavat oly mértékűnek kell venni, a milyen az illető nyelvben.

III. Középszerű mértékűek: 1. az ily szók: *a, e, mi, ti, no, jaj, ama, eme*; 2. ezek is: *az, ez, is; fel, meg, sem; ha, ne, se* stb.; 3. a rövid hangzók, ha utánuk explosiva és liquida következik; 4. a mely szavakat kétféleképejt a magyar, kétfélének vehetők; használható *ban* helyett *ba*; 5. ha az utolsó szótagban egy mássalhangzó előtt rövid hangzó van, s a másik szó *h*-val kezdődik, a szótag lehet rövid is, hosszú is; 6. ha egy szóban fordúl elő rövid hangzó után egy mássalhangzó és egy *h*, akkor inkább rövid a szótag.

IV. Az elisioról. 1. Szó végén az *m* az ő hangzójával nem eshetik el, ha utána hangzó vagy *h* következik is. 2. Ha két magánhangzó összekerül, sokan kihagyják az egyiket, mások meg nem; legjobb a közép út: összetételekben nem hagyható ki a hangzó, hanem igenis elhagyható ott, a hol a közbeszéd is elhagyja *(gazdasszony)*, s ha két egyforma magánhangzó kerül össze. 3. A kivetéssel általán mértékletesen kell bánni.

Ha csak futó pillantást vetünk is ezekre a szabályokra, láthatjuk, hogy nem egyéb ez, mint a latin prosodia alkalmazása a magyar nyelvre, még oly esetekben is, midőn a két nyelv természete egymástól teljesen elütő. De ezt Szabó nem érezte; csakis a IV. szakasz 1. pontja változtat a latin prosodián, mert ezt is megtartani már lehetetlen a magyarban.

A következő évben Révai is a nyilvánosság elé lép ily méretű versekkel, csakhogy ő még ekkor nem ismerte Szabó költeményeit. Az elsőségre féltékeny Szabót már ez is sérti, s haragszik érte Révaira, a ki egy episztolában igyekszik őt megengesztelni:

Megbántott tüzem, úgy hallám. De te versidet eddig
Én még nem láttam, s nélküled útba menék.
Nem fér én hozzám te dicsőségedre rohanni,
Sem nagy Múzsádnak dúlva ragadni nevét.

Lelkesen üdvözli őt, a ki első e téren, ő nem is akar több lenni, mint az ő követője. De hallotta már azt is, hogy Szabó versei a versmértéklésről nem egyeznek meg teljesen az övéivel; belátta

ő mindjárt ennek az okát, hisz nem egy vidékiek ők, nem együtt szerzették verseiket, hogy lehetnének azok egyenlő törvények szerint alkotva. Minden vidéken máskép és máskép beszélnek, természetes tehát, hogy az egyik így, a másik meg úgy fogja írni a verset.

Engedjünk egymásnak. Okod vagyon, úgy hiszed, arra,
A mit szabsz, soknak majd adom én is okát.

Ő a békés megegyezést reméli, de ha nem tudnak is megegyezni, se baj, hisz ha a görögökre tekintünk, náluk is különböző nyelvjárás szerint írtak a költők; az idő fogja eldönteni, melyik nyelvjárás legérdemesebb a művelésre:

Attika hol fog ugyan mégis támadni hazánkban
Várom igen, s örömest majd viszek annak adót.
(Elegyes versek II. könyv, VIII. alagya.)

Szabó megküldi ezután verseit Révainak. A szavak ide-oda-hányása, melyet a latin versek összehányt szórendje után indúlva merészelt Szabó a magyarban is megpróbálni, mindjárt az első pillanatban nem tetszett Révainak.

Ezalatt 1781-ben kibocsátotta végre Rájnis *A magyar Helikonra vezérlő Kalauzt*, azaz a magyar versszerzésnek példáit és reguláit, mely már 1773-ban készen volt, de nem akarta kibocsátani sem barátai, sem Szabó unszolására, míg el nem telt a «nonum annum», melyet Horatius szabálya szerint ki kellett húznia. Az ő czélja nem az volt, hogy első legyen ezen a téren, sőt ellenkezőleg, ő ép azt mutatja ki előszavában, hogy nem első, s felsorolja mindazokat, kikről sikerült megtudnia, hogy már előtte is írtak ily méretű magyar verseket. Elsorolja Vilmáni Libétz Mihályt, Veresmarty Mihályt, Apátzai Csere Jánost, az újabbak közűl Molnár Jánost és Birsi Ferenczet. Megemlíti végre azt is, hogy mióta könyve készen áll, s az eltelő kilencz esztendőt várja «t. Szabó Dávid Professor úr és t. Révai Miklós az Áhétatos Oskolák szerzetes fia számos verseket írtak. Tóth Farkasnak, budai Professor úrnak is olvastam verseit.»

Az ő czélja az volt, hogy megmutassa a magyar közönségnek, milyen az *igaz versszerzés*. Büszkén kezdi az előljáró beszédet: «Félre! félre tudatlanok! félre ti is félszeg magyarkák! térjetek ki az útból! ne is kérdezkedjetek: honnan? vagy hová? — gyömbért viszek, nem nektek való.» Miután elsorolta azokat, a kik

már készítettek magyar nyelven ily verseket, annak bebizonyítására tér át, hogy valóban ez az igaz versszerzés, bár nem veti meg az eddigit sem. «Örömest vallom, szóval és írással hirdetem, hogy Gyöngyösi István, Faludi Ferencz és sok egyéb ritmisták egyszersmind nagy poeták, csak azt vitatom, hogy nem kisebbek, sőt talán nagyobbak volnának, ha lemondottak volna ama törvényről: egy rend végének más rendnek vége feleljen.» Meg is próbálja Gyöngyösi néhány versét átírni hexameterbe, s kérdi: vajjon kisebb poetának tartanák-e így Gyöngyösit?

Az I. könyv a példákat tartalmazza a különböző versfajokhoz. Ehhez csatolt egy *Megszerzést*, a melyből észrevehetni, hogy a magyarok a közbeszédben is mindenféle versekkel élnek. Felsorol itt nagyon sok közmondást és szólásmódot, melyek mindegyike valamelyik római vers mértékére illik. Természetes, hogy sokat nyeseget, idomítgat a közmondásokon, hogy minél több adattal bizonyíthassa felállított tételét.

A II. könyv a regulákat adja elő. Az I. részben «a poeta egynehány eleve való rossz itéletet megczáfolván, útat nyit ama hat forrásra, a melyekből ered a szótagoknak igaz mérséklése». Az első czikkelyben azon rossz ítéleteket czáfolja meg, mintha nem volna szükséges vigyázni a költemény tartalma mellett annak versformájára is, mert hisz «a poeta nemcsak válogatott gondolatokkal és igékkel, hanem az igéknek gyönyörű helyheztetésével is édesgeti az emberi lelket a végre, hogy kedves erőszakkal eltávoztatván tőle a tudatlanságot és a csintalan indulatokat, a tudományt és jó erkölcsöt belé szállítsa». A második czikkely megtanít arra, hogy a szótagok mérséklését idegen nyelvekből nem tanulhatni; a harmadik pedig, hogy egyedűl a szólásnak módjából meg nem tudhatjuk mindig a szótagok mérséklését, mert hisz sok szó van, a melylyel a magyarok a közbeszédben csak ritkán vagy sohasem is élnek, tehát ki tudja, hogy hogyan kell ezeket ejteni. A 4. czikkely meg azt bizonyítja, hogy egyedűl az írásokból és nyomtatásokból sem lehet mindig eldönteni a szótagok mérséklését. Mert, nem lévén elégségesek a latin bötük a magyar hangok kifejezésére, az írók mindenféle változtatásokat tettek rajtuk, de nem egyformán, hanem mindenki a maga ízlése és gondolata szerint, úgy, hogy a régi irásokból a hangok hosszúságát és rövidségét pontosan eldönteni csak ritkán lehet. A nyomtatványok sem elég pontos útbaigazítóink, mert bennök igen gyakran esik nyom-

tatási hiba. Ezeket tekintetbe véve megállapítja azt a hat szabályt, melyeknek a szótagok mérséklésében irányadóinknak kell lenniök:

1. A mely szótag egyképen hangzik minden magyaroknál, azonképen hangzik a versben is.

2. Ha valamely szótagnak hangja iránt nem egyeznek minden magyarok, azokkal tartsunk, a kik külön laknak idegen nemzetségektől.

3. Hogyha a tiszta magyarok is különböznek, vagy ha olyan szóról vagyon a kérdés, melyet a beszédből nem tanulhatni, tekintsünk az írásnak módjára.

4. Ha minden magyarok mindenkor egyképen kijelentik írásukban valamely szótagocskának ilyen vagy amolyan hangját, ugyanazon hangot a versben is meg kell tartani.

5. Ha valamely szótagot különféleképírnak, azokat kövessük, a kiknek írásából megtetszik, hogy nagyobb volt okosságuk, tudományuk és szorgalmatosságuk, s hogy azt a szót mindig egyképen írták.

6. Bizonyos ok nélkül, csak egyedül tetszésünk szerint ne éljünk így vagy amúgy a szótagocskákkal.

A II. rész a szótagok törvényes mérséklését adja részletesen elő. Előbb szól a mostani magyar bötűkről, azután arról a szerepről, melyet az ilyen verselésben játszanak. E szabályait öt pontba foglalja össze: 1. Az egyes magánhangzó természet szerint rövidnek hangzik. 2. A kettős vagy kettőből egybe foglalt magánhangzó (diphthongus) hosszan hangzik. 3. Egy mássalhangzó meg nem hosszabbítja az előtte való magánhangzónak zengését. 4. Két vagy három mássalhangzó ugyanazon szóban az előtte való rövid magánhangzót is akadályoztatja s ugyanazért meghosszabbítja zengését. 5. Maga a *h* betű természet szerint nem késlelteti az előtte való egyes magánhangzót, de ha a magánhangzó után ugyanazon szóban a *h*-val együtt valamely mássalhangzó következik, akkor hosszú lesz a magánhangzó.

A 3. czikkely az igazán írásról és abból folyó következésekről szól. Hogy mikor hosszú és mikor rövid az *a, á, e, é, o, ó, ö, ő*, nagyon könnyű észre venni a beszédből. Nehezebb ezt az *i, í; u, ú; ü, ű*-nél eldönteni, tehát részletesen elsorolja mindazon eseteket, melyekben az *í, ú, ű* hosszú. — A mássalhangzókra nézve azt kell megjegyezni, hogy a melyek az írásban kettősek, a beszédben is

kettőseknek hangzanak. De ha az írásokból nem lehet ezt pontosan eldönteni, vigyázni kell a szók eredésére.

A 4. czikkely részletesen tárgyalja a helyheztetési különbségeket. Rövid foglalatja ennyi: A hosszú magánhangzó s a diphthongus bármely helyzetben hosszúnak veendő, de rövid lesz a hosszú- (nála: kettős) hangzó, ha elveszti ékezetét *(nyár: nyarat)*. Az egyszerű magánhangzó rendesen rövid, de ha utána két mássalhangzó következik, hosszú. Ha ez a két mássalhangzó explosiva + liquida, akkor az előtte álló hangzó, ha első szótagban van, akár rövidnek, akár hosszúnak vehető; későbbi szótagokban hosszú, ha az előtte álló szótag rövid, és rövid, ha az előtte álló szótag hosszú. Ha a második mássalhangzó *r*, s az a másik szótaghoz tartozik, mindig hosszú a hangzó *(ēbrĕ, fejēdrĕ)*.

Az 5. czikkely az utolsó szótagokról szól: kettős (ill. hosszú) hangzó szó végén mindig hosszú, egyes hangzó mindig rövid; az elisio nincs megengedve. Mikor ezekben *az, ez, imez, amaz* a *z* elmarad, megkettőztetik helyette a következő mássalhangzó, tehát a szótag hosszú. Ha egy mássalhangzóra végződő szó után *h* következik, a hangzó rövid marad. Szó végéről az *m* nem maradhat el, ha utána hangzó következik is.

A 6. czikkely azt mondja, hogy az idegen nyelvekből átvett szavak hangját úgy kell mérsékelni, mint az igaz magyar szavakat.

A III. rész a versszerzési szabadságról, és pedig első sorban az igaz szabadságról szól, mely szerinte csakis abban áll, hogy a költő gondolatait akármely versbe foglalhatja, a mely a dolognak vagy a nyelvnek tulajdonságival nem ellenkezik. «Senkisem kénteleníthet, hogy mindenkor vagy Virgiliusnak, vagy Ovidiusnak, vagy Horatiusnak rendihez szabja verseit. A többi poetákat is követheti; jelesben pedig Pindarost, a ki ámbátor olyan elegyes versekkel élt, a melyeket némelyek verseknek se tartottak, mindazáltal nagy poéta volt és a borostyán koszorút megérdemlette.» Azután szól a tilalmas szabadságról, s ennek megvilágítására számos példát idéz Kalmár Györgynek 1770-ben megjelent «Prodromus»-ából, a melyekben ez nem vette figyelembe a hangmérséklés törvényeit. Szól végre a tűrhető szabadságról, melyet nyolcz pontba foglal össze:

1. Kétféleképp lehet venni azokat a szótagokat, melyeknek kétféle eredetük van. 2. Melyeket a közbeszéd is majd röviden, majd hosszan ejt. 3. Az egytagú szókban hosszúnak vehető a végső

magánhangzó, ha utána mássalhangzón kezdődő szó következik. 4. Az összetett szavakban a bizonytalan hangú szótagot meghosszabbíthatjuk, ha utána *h* következik *(meg-hajtom)*. 5. A többtagú szó második tagját megrövidíthetni, bár hosszú is, ha az első tag is hosszan hangzik. 6. Többtagú szó végén meghosszabbítható a bizonytalan hangú tag, habár utána hangzón kezdődő szó következik is. 7. A többtagú szó végső rövid magánhangzója hosszúnak is vehető. 8. A többtagú szó végén vagy elején a hosszan hangzó tagot megrövidíthetjük, a rövidet meghosszabbíthatjuk.

«De ám e négy utolsó szabadságot csak úgy szenvedhetjük el a versben, mint az apró sebeket a szép arczulatban; sokasodjanak meg akármely apró sebek, akármely gyönyörű ábrázatban, oda van szépsége; szaporodjanak az e féle szabados igék a versben, oda az épsége.»

Részletesen előadtam mind Szabónak, mind Rájnisnak prosodiáját, hogy összehasonlítva őket, láthassuk azt is, mi volt a csirája annak a nagy vitának, mely kettejük között később anynyira elmérgesedett. A legcsekélyebb apróságot is tekintetbe véve, csak a következő eltéréseket találjuk a két prosodia közt:

1. Az *an, en, on, ön* végű casusokat Szabó mindig hosszúnak veszi, Rájnisnál ellenben rövidek.

2. Az idegen szavakat Szabó oly mértékűeknek veszi, a milyenek az illető nyelvben; Rájnis ellenben a magyar nyelv kiejtése szerint mérsékli őket.

3. A névelő *a* és *e* Szabónál közös mértékű; Rájnisnál mindig hosszú.

4. Azok az egytagú szavak, melyeket Szabó III, 1, 2-ben elsorol, nála közösek; Rájnis szerint rövidek, s csak ritkán szabad őket kivételkép hosszúnak venni.

5. Szabónál a rövid hangzó explosiva és liquida előtt mindig közös; Rájnis szerint abban az esetben, ha az explosiva a tőhöz tartozik, a liquida pedig a hozzájáruló raghoz, hosszú a szótag.

6. Szabónál, ha egy szó rövid magánhangzóra s egy mássalhangzóra végződik, s utána *h* következik, a szótag közös; Rájnisnál rövid.

7. Szabónál, ha ugyanazon szóban következik a rövid hangzóra mássalhangzó és *h*, a szótag rövid; Rájnisnál hosszú.

Ennyi az egész, a miben a két prosodia egymástól eltér; s ezek nem olyan nagy dolgok, hogy érdemes volna miattuk valami nagy vitatkozást kezdeni. Rájnis nem is vitázik e könyvében Szabóval, hanem lenyomtatta az egészet úgy, a mint azt már 1773-ban megírta; legfölebb apró javításokat tesz rajta, de semmi lényegest hozzá nem ad. Szabó könyvéről az Elöljáró beszéd egy jegyzetében megemlékezik ugyan, de sem nem dícséri, sem meg nem rója.

Mihelyt Rájnis munkája megjelent, mindjárt megbírálta Ráth Mátyás a pozsonyi *Magyar Hirmondó*ban. Dícsérőleg emlékszik meg mind a költeményekről, mind a regulákról, csak azt veszi tőle rossz néven, hogy oly keményen bántotta Kalmár Györgyöt és Bod Pétert (Kalauz 22. l.). Ez időben nem is igen fordúlt még elő, hogy egyik író megkritizálta a másikat, mert az íróskodás egy volt a hazafisággal, s mindegy volt akárhogy ír is valaki, csak művelje a hazai nyelvet. De Rájnisnak nem volt elég, ha valaki verset ír, megkövetelte, hogy jó is legyen a vers.

Annál érzékenyebb volt ő maga a kritikával szemben. Neki nem volt elég az a dícséret, a mit birálójától kapott; mihelyt elolvasta a birálatot, rögtön felelt reá A magyar Helikonra vezérlő Kalauzhoz tartozó *Megszerzés*-sel, a melyben pontról pontra elöveszi Ráth Mátyás birálatát s egy sorát sem hagyja megrostálatlanúl. A biráló szemére hányja, hogy mért támadta meg oly erősen Kalmár Györgyöt és Bod Pétert; most annál inkább neki ront még egyszer mind a kettőnek, s még jobban lerántja őket. Rájnis első rangú költőnek tartotta magát, s azt követelte, hogy mindenütt ennek ismerjék is el. S midőn a biráló azt mondja verseiről, hogy «akárki is egy könnyen nem fog bennük gáncsot találni», ő kevesellí ezt a dicséretet s haragosan kiált fel: «Kellemetes koszorú ez! tisztelkedjék véle, a kinek tetszik. Én e nélkül nem szükölködöm. Gáncs nélkül való verseket egy középszerű poéta is írhat, kinek mindazonáltal az igaz poéták között ajtó mögött a helye. Azokáért, a mit öcsém uram mond, nem dícséret, hanem gúnyolás. De mit hajtok én egy hírközlőnek ítéletére? Elég az, hogy a túdós magyarok Kalauzomat nemcsak gáncs nélkül valónak, hanem e felett kincscsel bővelkedőnek is tartják.»

Említi a bíráló röviden azt is, hogy Rájnis helyesirási szabályaival nem ért mindenben egyet. Csak egy esetet említ: Rájnis e szót *mell* (pectus) így írja *mely*, a *mely*-t (qui) pedig így *melly*; ő szerinte mind a kettőt *melly*-nek kellene írni. Rájnis nem enged,

s hosszan bizonyítja, hogy *pectus* magyarúl *mely* s nem *melly*. De nem elégszik meg evvel, hanem összekeresi mindazokat az eseteket, melyekben az ő helyesírása a bírálóétól eltér, s azután egyenkint bizonyítja saját elveinek helyességét. Mivel mindezen pontok a Szabóval való vitatkozás folyamában újra meg újra szóba kerülnek, itt csak elsorolom őket, a részletes megbeszélést akkorra hagyom:

1. A biráló az *n* betűt kettősen írja az ily szók végén: *ebbenn, Dunánn, ezenn* stb.

2. A *gy*-t megkettőzteti ezekben: *egygy, egygyetemben.*

3. A *z*-t nem kettőzteti meg ezekben: *közé, közül.*

4. A hosszú hangzót nem jegyzi meg ebben: *mi* (nos).

5. A rövid hangzót hosszúnak írja ezekben: *kapú, rövíd, születés, kivűl, addíg, túdós, vídék.*

6. Az *a, e* után elfelejti a betűelhagyásnak jelét.

7. A hanglágyító *y* jegyet ok nélkül megkettőzteti: *anynyi, egygyez.*

A kinek a Kalauz megjelenése legkevésbé volt ínyére, az Szabó Dávid volt, pedig nem igen bántotta őt Rájnis. A hol a Megszerzésben nevén említi, egész tisztelettel szól róla: «csakhamar e levelet vettem egy híres poétától, tisztelendő Szabó Dávid úrtól» (28. l.). A Kalauzban mér ugyan néha egy-egy oldalvágást reá, de nevét nem említi; így a 98. lap jegyzetében, a hol a fölösleges mássalhangzó-szaporításról szól. Még inkább a 154. lapon, midőn a tilalmas szabadságról szólva, nagyon megrója a szavak össze-vissza hányását, világosan Szabóra czéloz: «Még tűrhetetlenebb azoknak szabadságok, a kik tővel-hegygyel össze hányják az igéket; a zabolát a Pegazusnak farkához, a farmatringot pedig szájához alkalmaztatják, p. o.:

Észre de vette, midőn Szolimán, a kapcza magyarnál
  Hogy szoros és menedék nincs helye semmi, sehol.

El nem szenvedhetjük azt a versben, a mit még a közbeszédben se szenvednénk.»

Ez utóbbi megrovás legjobban bántotta Szabót, mert e miatt Révaival is volt ez időben szenvedélyes vitája, a kinek, mint már említettem, szintén nem tetszett, hogy Szabó oly merészen hányja ide-oda a szavakat.

Révai még mielőtt ismerte Szabó verseit, üdvözölte már őt egy episztolában, s midőn elolvasta verseit, ismét episztolát ír

hozzá, s ebben megrója merész szóforgatásait; hanem a lehető legnagyobb kimélettel teszi ezt. Előbb megdicséri, hogy

Tudsz magyarúl bírod kincsünket, ritka szavakkal
Főkép szótárod nemde tetézve vagyon.
Csak versben vétesz! mi dolog, hogy változol itten?
Szállasz csak versben oly nyomorultan alá.

— — — — — — — — — — —

Sok vagyon a szóban: szép gondolat általa lészen
Szebbé: szépségét általa veszti megint.
Veszti mikor rontod bátran természeti rendit
Nyelvünknek, s fordult ejtegetéssel ölöd.

Felsorol azután nagyon sok példát arra, hogy mily merészen bánik ő a szavakkal, s élesen megrója érte. Felemlíti, hogy Rájnis is megrótta már ezért Kalauzában, s ő nem hallgatott reá, hanem ezután is csak úgy írta verseit.

Lásd mi igaz vagyok: a szépet megvallom azokban,
Sok szép gyöngyödnek szép ragyogása vagyon.
Hogy, hogy? hát dícsér azon egy nyelv, s mondja hibáid?
El nem fér ez együtt, azt hiszed, úgy-e bizony.
Mást dícsér benned, mást fedd: más, úgy hiszem, a jó
Más a rossz: feddőd mindenikére tekint.
A ki magyar, de igaz magyar ám, mondhatja-e jóknak
Lelkét nem sértvén, a miket én kitevék?
Mondod: volt egy idő, örvendeze Révai verssel:
Úgy vagyon égig emelt, vissza se vonja szavát.

Örült, midőn meghallotta, hogy Szabó magyar verseket ír, mert ezáltal ő is megczáfolja ellenségeinknek azt a véleményét, hogy a magyar nyelv «durva, szegény, dörgő, darabos, tudományra kietlen.» Hanem aztán látta, hogy az ő verseit olvasva, még inkább megerősödik az ember ebben a véleményében:

Nemde tudós, nagy fő, magyar is, versének azonban
Rabja Szabó? Nyelvünk úgy-e nem arra való.

De csak Szabó nem bír vele. Mily egész máskép írtak Gyöngyösi János, Tót Farkas, Bolla, Horvát s különösen Rájnis.

Penna csatát kezdesz? Vesztesz vele, tiszta valóság:
Félre csapásiddal nem leszen ügyöd igaz.

— — — — — — — — — —

Bátran hányj mocskot, hányj szitkot Révai névre,
Mit mondott, attól ő soha félre nem áll.
Tisztel azért mégis, mert nem mondotta haragból. — —
. (Elegyes versek, III. könyv, X. alagya.)

Szabó levélben felelt Révai episztolájára, s benne keserű méreggel hányja ellene mocskolódásait. A levél egy részét közli Révai Elegyes verseinek második kiadásában (266. l.): «A szókat rendetlenűl helyheztetem? — kérdi Szabó. — Rakja fejemre, ha ember, állítsa ki a részre nem hajló bizonyságokat, mert a puszta, száraz vádolásnak (főképen, ha ellenkező féltől származik) nem adnak hitelt az igaz bírák. Kényes a magyar nyelv, megvallom, de akkor, midőn sértődik tulajdona. Én ezt fenn tartom, s úgy rakosgatom az igéket, valamint a folyó beszédben is rakni el merem. Csekély magyar az, ki a szóknak, (kivált, ha foglaltak) imide, amoda, s néha messzecskébbre is való felosztásukhoz nem ért. Ha Erdélyben nevelkedett volna Révai, erről hallgatna, a kákán csomót nem keresne, s nem szeleskednék feddő levelével.»

Révai erre a levélre igen szépen felel: «Én Szabó Dávidot mindenkor nagyra becsültem, meg is adtam néki a méltó dicséretet a magyar nyelv körül való fáradozásaiért; csak az egyet bántam benne, hogy a vers kötözésnek nehezebb törvénye miatt annyi szabadságot engedett magának. — — — Most már szánakodom is rajta, hogy mint a tormába esett féreg, ő ezt teljességgel hibának sem akarja esmérni.» De reméli, hogy Szabó még be fogja látni hibáját s ki fogja verseit javítani.

Mind Révai, mind Rájnis teljes joggal rótták meg Szabó e hibáját. A mit ő a magyar szórenddel verseiben elkövetett, az valóban borzasztó volt. Hiba volna azt állítani, hogy az újítást, melyet Szabó ez által költészetünkben létre hozni akart, egyáltalán hibáztatni kell. Valóban, a magyar költészet abban a laposságában, a mint azt a franczia és népies iskola költői űzték, nem maradhatott. Újítani, változtatni kellett a költői nyelven, de nem úgy, mint azt Szabó tette. Ő látta, hogy a latin versben összevissza lehet hányni a szavakat, úgy, a mint a költőnek tetszik; azt hitte, hogy ezt a magyarban is meg szabad tenni. Nem jutott eszébe, hogy a magyar nyelv természete egész más, mint a latiné. Ez irányú működésének megvan az az érdeme, hogy felszinre hozta az eszmét, hogy a költői nyelven változtatni kell. Olyan nem maradhat, a milyen eddig volt; de olyan sem lehet, a milyenné ő akarta csinálni. Az

ő újítása ellen szót kellett emelni az ellenzéknek, mert az erőszakos újítást ép ugy nem szabad tűrni a költészetben, mint nem a nyelvben. A változtatást, melyet meg kellett tenni a költői nyelven, tulajdonkép csak Vörösmarty vitte véghez. S az ő változtatása igazán véve nem is újítás, mert mindig vagy a népnél, vagy a régi nyelvben meglévő szólásokat vesz alapúl, s abból alkotja meg az új költői nyelvet. Tehát nem újított, hanem csak a meglevőt fejlesztette tovább. S szerencse a költészetre, hogy Szabó erőszakoskodása ellen még idejében felemelték többen tiltó szavukat s tért nem hódíthatott, mert különben úgy jártak volna vele a költők, mint a nyelvészek jártak Barczafalvi és társainak erőszakos újításaival.

Szabót nagyon bántotta ez a támadás. Különösen az, hogy a Kalauz megjelenése elhomályosította az ő elsőségének dicsőségét; mert abban elolvashatta a közönség, hogy már mennyien írtak ő előtte is ily méretű verseket. 1783-ban már készen is volt Rájnis ellen írt munkájával: *Ki nyertes a hangmérséklésben?* de a nyomtató hibája miatt csak 1787-ben jelenhetett meg. Az egész könyv csakis az elvekről szól, melyekben az ő prosodiája Rájnisétól eltér. Csak egy helyen, a 73. lap jegyzetében, szól a szórend kérdéséről is, s visszautasítja Révai támadását. Felhoz több oly mondatot, melyet különféle szórenddel ejtenek a közbeszédben. «Elvégre, ha az előre bocsátott szólásmódjai még a kötetlen beszédben is kiütik az igaz mértéket, vajjon mi okra sápolódik egy valaki ezen versdarabok ellen: ‚nem esik fájától messze gyümölcs el', ‚a mikoron csendűl hírökre fülem meg', ‚szemem földre szegezve le van'. Az ilyeneken rágódó jámbor még a derék magyar helységekkel nem igen ismeretes és csak a tehén úton tud czammogni.»

Révait nagyon bántotta ez, s Elegyes verseinek előszavában hevesen kel ki ellene. A sajtóhibák elkerüléséről szólva, írja: «Én épen ezekben igen akartam volna, hogy valamely tehén úton csammangó, íze veszett, sava fogyott, nyelvrontó Baróti Bohó ott ne rágódjon valamin, a hol én nem vétettem. De vesszen oda az ilyen gyáva perlő, ki mint Bodóné, mind mást beszél, mikor a bor árát kérik.»

Az csak mellékes dolog volt Szabónál, hogy munkájában Révai ellen is kikelt, a támadás élét Rájnis ellen irányzá. Az elsőséget nem vitathatta el tőle, legalább azt be akarta bizonyítani, hogy az ő elvei a helyesebbek. Már előbb összegyűjtöttem azokat a pontokat, melyekben prosodiájuk egymástól eltér; a legtöbb eset

azonban olyan, hogy csak az elvek alkalmazásában térnek el egymástól. Különösen sok bajt okozott az, hogy melyik *í, ú, ű*-t kell hosszúnak venni, s melyiket rövidnek; ebben igen gyakran eltérnek egymástól.

Szabó megrója Rájnisban azt, hogy a szók írásából akar azok mérséklésére nézve dönteni. Ő szerinte csakis a kiejtést szabad tekintetbe venni, s a szerint szabad csak eldönteni, hogy egy szótag hosszú-e vagy rövid. Hisz azok is, a kiket Rájnis, mint forrásait említ fel, gyakran máskép írnak, mint ő. Ez általános megjegyzés után, egyenkint sorolja el és vitatja meg Szabó azokat a pontokat, melyekben egymástól eltérnek. Nézzük mi is egyenként az eseteket.

1. Az ilyen szavakban *ágyú, fiú, háború, szemű* a szóvégző *ú, ű*-t Rájnis mindig hosszúnak veszi, Szabó ellenben azt állítja, hogy Erdélyben röviden ejtik őket, tehát közösnek kell venni a szótagot. A kérdéses hangok az ország legnagyobb részében hosszan hangzanak, s a versben is annak veszik ma őket.

2. Rájnis szerint hosszú hangot kell ejteni ezekben: *bírom, tűnik, szűnik, nyúgszom, ín, alíg;* Szabó az első hármat közösnek veszi, a másik hármat pedig rövidnek. Az *ín* szintén közösnek vehető, egyébként Szabónak adhatunk igazat.

3. Még sok oly egyes szó van, melyeknek ejtésére nézve eltér egymástól kettejük véleménye, mindezeket felsorolni fölöslegesnek tartom: a mai nyelvhasználat majd az egyiknek, majd a másiknak ad igazat. Ezeknél a szavaknál is, ép úgy, mint az első két pontban felsoroltaknál is, leggyakrabban a nyelvnek még teljes következetességgel véghez nem ment fejlődése okozza a véleményeltérést. A magyar nyelv hajlandó a hosszú hangzókat, különösen az *í, ú, ű*-t sok esetben megrövidíteni; gyakran az egyik vidék már véghez vitte a rövidítést, míg a másik még hosszan ejti az illető hangot, s ekkor eltérhetnek a vélemények arra nézve, hogy mint kell őket a versben számítanunk. De mivel a magyarban szoros szabályokhoz kötött irodalmi kiejtés nincs, mindkét ejtésmódot egyenlően jogosultnak kell tartanunk, kivéve, ha az egyik csak nagyon is kis területre szorítkozik, míg a vele szemben álló ejtés aránytalanúl nagyobb területen dívik; ekkor okvetetlenűl ez utóbbit kell követnünk.

4. Az *enyém* szót, ha *í*-vel ejtjük, Rájnis szerint hosszan kell ejteni *enyím;* Szabó szerint röviden *enyim.* Sajátságos Rájnis okadatolása ebben a dologban. Azt állítja ő, hogy ha az *é*-ből *í*

lesz, annak meg kell maradni hosszú hangnak, s hogy az *i*-s alaknak más az értelme. Szerinte *könyvít* annyit tesz *könyvét*, *könyvit* peddig ebből van összevonva *könyveit*. Pedig ebben nagyon téved; a nép nyelve a *könyvét* alak helyett ejti mind *könyvít*, mind *könyvit*, s az utóbbi még gyakoribb. De *könyveit* helyett nem mondja a nép *könyvit*, habár a régi nyelvben ez is előfordúl.

5. Rájnis helyteleníti az *n*-re végződő ragokban e hang megkettőzését, a mit Szabó mindig használ: *házbann*, *kapunn*, *nagyonn* stb. Ha ez alakok etymologiáját tekintjük, jogosult is néha a kettős *n* (pl. a *ben* rag ebből lett *belen*, *beln*, *benn*); s ha a múlt század végén némely vidéken hosszan ejtették is ezt a hangot, az ország legnagyobb részében már ekkor is röviden hangzott (söt a *ben*-nél el is maradhatott); ma már alig van vidék, a hol hosszan hangzik.

6. Rájnis szerint e szókat *eggy*, *eggyügyű*, *eggyenlő* egyes *gy*-vel kell írni; Szabó mindig kettősen írja. Ez még ma is vitatott kérdés; az akadémia helyesírási szabályaiban az egyes *gy* mellett dönt.

7. Rájnis szerint így kell írni *közzé*, *közzűl* ép úgy, mint *hozzá*; Szabó a *közé*, *közűl* alakokat használja, de nem itéli el a másikat sem. A nép valóban él mind a két alakkal, de az irodalmi nyelv a *közé*, *közűl* alakokat fogadta el.

8. Rájnis helyteleníti ezeket: *aval*, *evel*, *ahoz*, *ehez*; Szabó védi őket, pedig az ország egy kis részén kívül, sehol sem ejti így a nép.

9. Rájnis szerint nem szabad két *p*-vel írni: *éppen*, *miképpen*; Szabó azt vitatja, hogy egész más *ép* és *épp*, *épen* és *éppen*, valamint más *kép* és *képp*, *képen* (auf dem Bilde) és *képpen*. Ez szinte oly kérdés, melyen még ma is vitatkoznak. Az akadémia ebben is Rájnisnak adott igazat.

10. Rájnis szerint az ilyen szókban: *baj*, *haj*, *raj*, *fej*, *olaj* a *j* diphthongust képez az előtte álló hangzóval, míg az ilyen helyzetben *ba-ja*, *ha-ja*, *fe-je* a következő hangzóhoz kell ejteni, s akkor consonans. Szabó ebben is ellent mond neki. A nyelv újabb physiologiai vizsgálata ebben is Rájnisnak adott igazat (v. ö. Magyar Nyelvőr XIII. k. 529.).

11. Rájnis nem engedi a kettős *s* irását az ily szavakban *üress*, *hamiss*, *erőss*; Szabó helyesnek tartja ezt ott, hol a nép ejti is a hosszú *s*-t. Csakhogy az ily hosszú *s* ejtése nagyon kis terűletre szorítkozik.

Ezek azok a pontok, melyekben Szabó felel Rájnis támadására, melyet ez a Kalauzban, bár nem egyenesen, ő ellene intézett. Néhány dologra most viszont ő vonja Rájnist felelősségre:

1. Mért veszi ő rövidnek az ily igékben, mint *szóllasz* a második tagot, hisz ott hosszan ejtik az *sz*-t, habár egyet írnak is. Az ilyen ejtés azonban csak Erdély sajátsága.

2. Rossz néven veszi Szabó, hogy Rájnis nem engedi meg az elisiot; pedig erre nézve nem nagy az eltérés köztük, csak annyi, hogy Szabó kissé szabadabban él vele.

3. Rájnis az idegen szavakat mindig a magyar kiejtés szerint mérsékli; Szabó csak akkor, ha meghonosodott.

4. Helyteleníti Szabó Rájnisnál az ilyen írást: *jóbb, jóbbítom, jóbban ;* s igaza van.

5. Kevesli Szabó azt a szabadságot, a mit Rájnis akar a költőknek engedni, t. i. hogy tetszésük szerint írhatnak akár Virgilius, akár Ovidius, akár Horatius, akár Pindar versformájában; ő egyéb szabadságot is követel.

Megvitatva így minden egyes pontot, Szabó újra részletesen előadja prosodiai szabályait, melyek ugyanazok, mint melyeket az Uj mértekre vett versek előtt közölt, csakhogy sokkal részletesebbek. Két pontban engedett is Rájnisnak: az egyik, hogy most már ő is hosszúnak veszi az *a, e, ama, eme* szócskákat; a másik, hogy a rövid magánhangzós utolsó szótag, ha utána még mássalhangzó következik, s a következő szó *h*-val kezdődik, most nála is rövid; előbb közösnek vette.

Ilyen csekélységek azok, a mik e szenvedélyes vitára okot adtak, s ha végig tekintünk az egyes pontokon, láthatjuk, hogy nagyrészt Rájnisnak volt igaza. Mert ő óvatosan fogott a kérdés eldöntéséhez, minden oldalról megvizsgálta a dolgot, s csak azután mondta ki itéletet. Szabó ellenben csakis az élő kiejtésre hivatkozott, más tekintélyt nem ismert. Rájnis egy helyen azt állította, hogy ha a kiejtésben a különböző vidéken lakó magyarok eltérnek egymástól, azoknak kiejtése a döntő, a kik legkevésbé érintkeznek idegen népekkel. Ezt Szabó az erdélyiekre magyarázta, s most Rájnis saját fegyverét akarta ellene fordítani, s azt hitte, hogy az erdélyi kiejtés felemlítésével már ledöntötte Rájnis ellenkező nézetét. Szabó ez egyoldalúsága az oka oly gyakori tévedésének.

Rájnis nem volt az az ember, a ki ily támadást szó nélkül

eltűrt volna. Két év mulva (1789) kiadja *Magyar Virgiliusának* első darabját, s ehhez egy *Sisakos, pajzsos, kardos Mentőirást* csatol, melyben a legnagyobb szenvedélyességgel ront neki Szabónak. A jeligével igazolni akarja eljárását:

An si quis atra dente me petiuerit
  Inultus ut flebo puer?
Caue, caue! namque in malos asperrimus
  Parata tollo cornua. (Horatius.)

S azután az Előljáró Beszédben már elmondja támadása czélját: «Végre egy sisakos, pajzsos, kardos Mentőirást is adtam néki társul, mely a hijába való csevegéstől el ijesztené ama tudóskákat, kik, ha valamely kegyes múzsával össze találkoznak, sem testének ékes termetére, sem lelkének csudás erejére, sem gyönyörűséges öltözetére nem tekéntenek, hanem egyedül csak a gyenge galandocskákra, melyek egyét-mását testéhez szorítják. — — — Már ezután nem akarnám a drága üdőt az ilyetén aprólékok felett való vetekedésre vesztegetni; mindazonáltal, ha megtudom, hogy valamely apró csöpűvel kereskedő enczembencz árús a galandocskákra nézve e Pásztori Múzsámat megszóllja, ezekre nézve sem fogom védelem nélkül hagyni: de esküszöm Scaligernek éles pallosára, majd a Mentőiráson kívűl Sértőirásaimat is világra bocsátom, melyekből kiki észre vehesse, hogy az ilyen csácsogó tudóskáknak fattyú múzsájuk nem csak az illetlenűl függő galandocskákra nézve, hanem jelesbben a csúfos testre és tudomány nélkül szükölködő lélekre nézve megvetést érdemel.»

A Mentőirást azon kezdi, hogy a tudós olvasóhoz fordúl, s előadja neki, hogy ő már húsz évvel ezelőtt kezdett magyar verseket deák rámára alkalmazni, s akkor barátai, több tudós magyarok, reá vették, hogy nemcsak verseit adta ki, hanem a hangmérséklésről való elveit is kinyilatkoztatta egy rövid írással (Kalauz). Elmondta ő akkor, hogy csak két módunk van, melylyel élvén valamely nyelvet megtanulhatunk: vagy a beszédnek, vagy az írásnak módja. Kimutatta azt is, hogy e két eszköz közül akár az egyikre, akár a másikra egyedül nem lehet mindig építeni. Sok esetben elégséges ugyan, ha a kiejtést figyeljük meg, de ott, hol a kiejtésben a tiszta magyarok is különböznek, az írás módjára kell vigyázni. A mely szótagot egyképen írnak az írók, úgy hangzik a versben is, a hol eltérnek egymástól, ott a jelesebbet kell követni.

Ha sem a beszéd, sem az írás el nem döntheti a kérdést, akkor a szóeredésre kell figyelnünk. Ha ez sem dönthet, kiki a maga tetszését követheti. Így okoskodott ő, midőn Kalauza megjelent, s akkor rögtön megtámadta őt Ráth Mátyás; ennek megfelelt a Megszerzésben, mire aztán a Hírmondó újra megtámadta, de erre már nem tartotta érdemesnek felelni.

«Az okáért már hat esztendőtől fogva hallgattam, s kétségkivül életem végéig tartottam volna meg e hallgatásomat, ha új zenebonát nem indított volna egy minap támadt ellenségem, ki a hadi trombitáját felette dagadott pofával fújván a feledékenységnek hamva alatt csaknem elaludt boszankodásomnak tüzét fölgerjesztette. — — — — Erdélyi Baróti Szabó Dávid ez a diadalmas hadi vezér; Szabó Dávid, ki hajdan jezsuita társam volt, most pedig ellenségem; Szabó Dávid, ki egyébiránt jó hazafi, buzgó keresztény, jámbor pap, kinek szeme héjáról (a mint maga bizonyítja) a kelevény csuda képen takarodni kezdett, mihelyt áhétatos verseket írt. — — — — Eredj te, sisakos, pajzsos Mentőirásom! nesze ragadd meg a kétélű fegyveremet, rettegtesd az ellenséget, de még most ez egyszer halálos sebeket ne osztogass. Csak ez egy a te kötelességed, hogy nevemmel ezeket híven elmondjad.

«Hová? hová? ti bodzafa puskás és szalma kopjás vitézek? miért követitek Szabó Dávidot? miért fogjátok a pártját? nyilván azért, hogy őtet magyar poetának és bölcs írónak tartjátok? De ingyen majd megmutatom, hogy ő kegyelme olyan magyar poeta, kit poeta poetának, magyar magyarnak nem tarthat. Megmutatom azt is, hogy ő kegyelme olyan író, kinek irásából nyilván megtetszik, hogy abban, a mit a kőszegi poeta írt, sőt abban is, a mit ő kegyelme maga írt, teljességgel semmit sem értett. Ti, vitézek! miglen ezeket megbizonyítom, figyelmezzetek!»

A mit itt állit, azt kezdi részletesen bizonyítani is. Először azt, hogy Szabó nem poeta. E czélra előveszi Szabó «Komáromi földindulás» cz. költeményét s birálja benne különösen azt, hogy hogyan személyesíti meg a mythologiai alakokat; azután meg a kifejezésmódokat is. Kifogásai legnagyobbrészt alig állhatnak meg, s leginkább csak azt bizonyítják, hogy maga Rájnis sem tudja, mi a költészet. Nem akarom evvel azt állítani, hogy tán Szabó igazán költő volt. Ezt nem lehet róla elmondani, de még Rájnisról sem. Bármelyiket vizsgáljuk kettejük közűl æsthetikai szempontból, költői tehetséget egyikben sem találunk. De a költői tehetség e

hiánya nem abban nyilatkozik, a mit Rájnis megrótt, hanem főleg abban, hogy mindaketten költői eszmék nélkül szükölködtek.

Rájnis, miután azt hiszi, hogy már bebizonyította, hogy Szabó nem költő, áttér annak bebizonyítására, hogy nem is magyar. Hisz ő oly dolgokat nem tud, a mit minden magyarnak tudnia kellene. Igy: 1. «a tiszta magyar igéket s azoknak igaz értelmöket», mert hisz szótárában egyértelműnek vesz olyan szavakat, melyet egész különböző dolgokat jelentenek; 2. «a szó eredetének és szókapcsolásnak módját», mert jóvá hagyja az ilyet: *sokabbítani*, vagy használja ezt *istenihez* e h. *istenéhez* (l. fentebb); 3. «az igéknek összeszerkesztését», a mit a verseiben össze-vissza hányt szórend bizonyít; s végre 4. «a közszóllásnak tulajdon módjait», mert gyakran használ latinismusokat.

Nem elégszik meg Rájnis avval, hogy mindezt Szabóról, a mint ő hiszi, bebizonyította, hanem tovább megy, s azt is be akarja bizonyítani, hogy ő «teljességgel semmit sem ért, és pediglen nem csak abban, a mit a kőszegi poetának Kalauzában és Megszerzésében olvasott, hanem abban sem, a mit ő kegyelme maga az említett írásocskába foglalt». S most újra előszedi mindazon pontokat, melyekben prosodiai elveik egymástól eltérnek. Fölösleges volna, ha ezt itt újra részletesen tárgyalnám; elvei itt is ugyanazok, mint melyeket Kalauzában kifejtett, ugyanazon okokat hozza fel az ő állításainak beigazolására s Szabó nézeteinek megdöntésére. Semmi újat e munkájából a prosodiára nézve nem tanulunk, csak a hang új, melyen nézeteit előadja. E határt nem ismerő szenvedélyesség, melylyel ellenfelét minden oldalról a legkeményebben vágja, egészen új volt irodalmunkban.

Még szenvedélyesebb hangon szól műve végén, midőn előadja, hogy az ő véleménye szerint, miért adta ki Szabó a Ki nyertes-t csak 1787-ben. Nagyon elkeserítette Szabót az, mondja Rájnis, hogy megjelent az ő Kalauza, s különösen az, hogy még meg is merte benne Szabót támadni. «Azótától fogva naponként megnehezedett nyavalyája. Foganatlan volt az orvosság is, melyet a kőszegi poéta készített, mikor ő kegyelmét hires poétának nevezte; mert ámbár ezt talán maga nem értette, de másoktól hallhatta, hogy a hir azt is poeta gyanánt tisztelheti, ki a poeta nevet semmiképen nem érdemli. Szabó Dávidot azért bosszuállásra indító gondolatai nyugtalanították, ösztönözték, reá vették, hogy egy könyvecskét írna ily nevezet alatt: Ki nyertes ...?» Szabó azt állítja, hogy a

nyomtató hibája miatt késett oly sokáig a mű megjelenése, de Rájnis ezt nem hiszi el neki; egész más volt szerinte a késedelmezés oka. 1786 körül Rájnis súlyos betegen feküdt, Kazinczy is meglátogatta, s ez elmondotta ezt bizonyosan Szabónak is. Megörült ennek Szabó, neki bátorodott, mint az az állat, melyet Phædrus említ az oroszlánról szóló mesében. Azt hitte, most itt az idő, midőn egész nyugodtan megtámadhatja Rájnist, az már majd nem tud néki felelni. — «De megcsalatkozott Szabó Dávid. Meggyógyult a kőszegi poéta, meggyógyult, s jóllehet erőtlen a teste, de erős a lelke. Van még hála Istennek! van elégséges ereje, melylyel élvén a tudósokat gyönyörködtetheti, a tudatlanokat oktathatja, a büszke tudósokat pedig, az ő mindenkori ellenségeit, példásan megalázhatja. Ti azért, Szabónak követői! óvjátok magatokat, mert a minemű én vagyok e sisakommal, pajzsommal és két élü fegyveremmel, több olyanok s nálamnál erősebb és irgalmatlanabb írások készen várják a kőszegi poéta parancsolatját. Ő békeség szerető; de jaj annak, a ki őtet megbántja».

Rájnisnak még az sem volt elég, hogy ily kiméletlenül megtámadta Szabót, hogy ily ocsmány váddal illette őt, mint ez utolsó, melyet semmi esetre sem tarthatunk jogosnak; mihelyt meghallotta, hogy Kazinczy és Batsányi Szabóval szövetkezve megindították a Kassai Magyar Muzeumot, levelet ír az első kettőhöz, melyben dicséri vállalatukat, csak egy hibát lát benne, hogy Szabóval szövetkeztek, mert ő olyan ember «a kinek inai szükséges erő nélkül szükölködnek». Ha Szabó eddig vétett, az csak az ő hibája volt, most már, mivel ők is társai, nekik is vétkül fogják azt tulajdonítani. Hogy is bizhatták rá Milton fordítását! «Szedjétek össze ama szerencsétlen íróknak verseiket, a kik a jó íz templomából, s az igaz itélet várából kiszorulván, a hihetőségnek korlátjain kívül nyargaltak. Ezeket bízzátok Szabóra. Csak jó íróknak verseiket mentsétek meg keze alól, hogy úgy ne járjanak, mint Vanière-nek Paraszti Majorság-a».

A levelet, melyben e sorok állanak, mint *Toldalék*-ot a Magyar Virgiliushoz csatolta, s a mellett, hogy Szabót még itt is mocskolta, megtámadta egyúttal Batsányit is a Magyar Múzeum 1. negyedében kifejtett műfordítási elveiért. Batsányi azt állítja, hogy a fordításnak azt, a mi az eredetiben van mind és lehetőleg ugyanazon rendben kell kifejeznie, a mint ott van. Ezt Rájnis úgy magyarázta, hogy Batsányi szerint csak akkor helyes a fordítás, ha szóról-szóra

történik. Ennek ő ép ellenkezőjét állítja, s részletesen kifejti a fordítás szabályait. Szerinte háromféle lehet a fordítás: rabi, köz és jeles fordítás. A rabi fordítás a legrosszabb, mert szóról-szóra követi az eredetit, a másik kettő ellenben a szólás módját nem az eredeti íráshoz, hanem az eredeti írás értelméhez s annak a nyelvnek tulajdonságihoz szabja, a melyre az eredeti írást fordítja. A fordítónak azon kell igyekezni, hogy a fordítást az eredeti írásnak igaz értelméhez és a szerző szándékához alkalmaztassa. Azután példát is ad mind a három-féle fordításra.

Batsányi Rájnis e támadására szintén levélben felelt a Magyar Múzeum 3. negyedében. Nagyon erősen kikel Rájnis ellen, rámutat arra, hogy őt támadásában nem az igazság szeretete, hanem a szenvedély vezérelte. «Által meg által olvastam Toldalékodat; figyelmetesen s elegendőképen megvizsgáltam minden okaidat, de hovatovább, mind inkább megerősödtem azon első vélekedésemben, hogy ez a te úgynevezett egyenes itélettételed többnyire nem egyéb, hanem csak társunk ellen törekvő nehéz szívednek és a dicsőségre kelletinél felettébb vágyakodó elmédnek hirtelenkedve hozott gyümölcse». Ő nem fél Rájnis két élű fegyverétől, melylyel az ellene támadókat fenyegette, hanem kimutatja, hogy Rájnisnak nem volt igaza sem abban, a mit Szabó ellen, sem a mit az ő fordítási elveiről írt. S midőn ki is mutatja, hogy semmiben sem volt igaza Rájnisnak, vádolja őt ismét, hogy «hevesség, s az elsőségért való irígykedés vezérlette tolladat, midőn bennünket azért csalfa barátoknak állítani nem átallottál, mivel mi a te vetélkedő társaddal kezdettük pályafutásunkat, a végre, hogy a mi nagy gyorsaságunk az ő lassúságához képest nagyobbnak láttassék».

Elővészi végre Rájnis munkáit, s kimutatja, hogy nagyon sok azokban is a megbirálni való. «De nem is teszem le reménységemet felőled — végzi levelét, — hogy annak disztelenségét már magad is megismméred: és ha Kalauzodat még idővel jobb, csinosb köntösbe öltöztetni találod, a többivel ezt is meg fogod változtatni, ifjainkat a magyar Helikonra egyenesebb, töröttebb s tisztább úton vezetni, munkáidat a kötekedő Megszerzésektől, mocskolódó Mentőirásoktól, oskolázó Toldalékoktól megtisztogatni, s a kétségbe vett vagy megczáfolt állításaidat is nem ellenkező «társaidnak büdös birök terjesztésével», hanem mértékletesen s mind a publicumhoz, mind tenmagadhoz tartozó tisztelettel előadott józan okok által, mint egy igazán tanult férfiú, közhaszonra született emberséges

magyar hazafi, s békességet, egységet szerető jó polgár úgy fogod védelmezni».

Kevéssel e levél megjelenése után Kazinczy Kassára utazott s meglátogatta ott Szabót; ez alkalommal úti levelet írt az Orpheusba (I. 365), a hol leírja röviden a vita történetét s végül elmondja felőle saját véleményét is. Nem lesz érdektelen, ha itt egész terjedelmében közlöm, hogyan nyilatkozott e kiváló kortársuk ezen vita felől:

«Tudod, hogy a Rájnis, Révai és Szabó közt támadt pör felől sokféleképen itélnek; tudod, hogy mind Rájnisra, mind Révaira is, hogy Szabót tehén úton csammangónak s egyébnek nevezte, sokan neheztelték, s én kész vagyok megvallani, még a versengő felek előtt is, hogy ezen ízetlenségben sem nem gyönyörködtem soha, sem (ha szabad így szólani) azt jóvá nem hagytam; kész vagyok megvallani azt is, hogy mind Rájnis, mind Révai élesebbek voltak, mint óhajtottam volna; de más részről, ha a *dandárt*, ha a *martalékot*, ha a Révai által visszamondott *tehén úton czammogót* látom a Ki nyertesben, össze teszem kezemet, melylyel talán már követ emeltem a kettő ellen, s azt tudakozom, a mint Rájnis tudakozott: hogy midőn valaki bosszantgatja, gyáva gyermek módjára fog-e csak fityogni? — Talám majd vége lesz ennek a csatázatnak is. Szabó feltette magában, hogy többé nem válaszol ellenkezőinek mocskolódásaira; ilyetén fogadással fejezi be a Magyar Múzeumhoz ragasztott levelet Batsányi is; Révai pedig, midőn utolszor véle voltam, sajnálkodva beszélt a dologról, s azt állította, hogy erre a nemtelen viadalra, ha elszenvedhette volna a nyilváoságos megbántást, soha sem szállott volna. Egyedül Rájnis, a ἐχη βολος Rájnis az, a kiről nem hiszem, hogy még egyszer ne szóljon, mert őt oly oroszlánynak esmerem, a ki a mellette szeliden elmenőket nem bántja ugyan, de a ki belé kap, össze teperi, s nyúgodalmasan megyen tovább».

Kazinczynak igaza volt; Rájnis nem volt az az ember, a ki ilyen támadásra hallgatni tudott volna. Elolvasván Batsányi levelét «megvallom nagyon boszankodtam, s azonnal elvégeztem magamban, hogy e vad íródeákot méltó válaszadással meg fogom szelidíteni» írja *Apulejus tükré*-ben, a mely irattal akart Batsányinak felelni. 27 jelenésre tervezte ezt, el is készült belőle 24; ekkor érkezett el az irodalomtörténetünkben oly szomorú emlékezetű 1794-ik év. A Martinovics-féle összeesküvést fölfedezték, a legtöbb

magyar írót elfogták, köztük Batsányit is. Rájnis azonnal abba hagyta munkáját s a már elkészült rész is kéziratnak maradt.

Végére értünk ez irodalmi harcznak. S ha visszatekintünk az egésznek folyamára, láthatjuk mint fejlődik mind szenvedélyesebbé és szenvedélyesebbé, s nem vethet neki véget más, csak az egész országot megdöbbentő esemény; a Martinovics-féle összeesküvés fölfedezése. S ha keressük azt az okot, a mi miatt e harcz kitört, nem találunk sehol a két fél között oly nagy fontossságú elvi eltérést, hogy belőle a vita hevességét meg tudnók érteni. Mindketten a római versformákat akarták meghonosítani a magyar irodalomban. Midőn ez új formában írt verseiket világgá szándékoztak bocsátani, szükségét érezték mindketten, hogy az ily versek irásának törvényeit könyvük elé csatolják. Tehát prosodiát írtak mindketten. S mily elvből indúltak ki, midőn ezen, nyelvünk természetével teljesen ellenkező verselés törvényeit megalkotni akarták? Mind a ketten egyformán a latin időmértékes verselés szabályait alkalmazták alig valami csekély változtatással a magyar nyelvre. A *h* a latinban nem olyan mássalhangzó, mint a többi, tehát ők sem vették annak, s csak Révai mutatta ki később, hogy a *h*-t a magyar verselésben nem szabad elkülöníteni a többi mássalhangzótól. A latinban egymás mellé kerülő explosiva és liquida nem teszi hosszúvá az előtte álló rövid hangzót; mind Szabó, mind Rájnis szerint ugyanez áll a magyarban is. S prosodiájukban e két hiba megmarad mindvégig, hisz ezen nem is vitatkoztak.

Eltérés közöttük csakis az elvek alkalmazásában volt. Azon vitatkoztak, hogy hosszú-e szó végén az *ú*, *ü*, vagy rövid; így kell-e írni *esső* vagy *eső*, *közzé* vagy *közé*, *vidék* vagy *vidék*, *melly* vagy *mely*; és még sok ily orthographiai kérdésen. S ha egész figyelmesen végig tekintjük az egész vitát, s a vita okait, arra a meglepő körülményre bukkanunk, hogy a mint idővel a vita mind szenvedélyesebbé fajul, az elvekben annál jobban és jobban közelednek a felek egymáshoz. Úgy, hogy a mint utoljára kifejtették prosodiájukat Szabó az Orthographiai és Grammatikabeli Észrevételekben, Rájnis pedig a Magyar Virgilius 2-ik darabjának előszavában, alig térnek el egymástól másban, mint hogy két *n*-nel kell-e írni ily alakokat: *házonn, nagyonn, házbann* stb., vagy nem; és még abban, hogy consonans-e a *j* az ily szavakban *baj, haj* vagy pedig vocalis. S ez utóbbi kérdés a verstanra nézve egészen közönbös is.

Ez elvek alkalmazásában is csak annyiban volt eltérés köz-

tük, hogy Szabó csakis az élő nyelvet vette irányadóul, s helyes magyar beszédnek csakis az erdélyi kiejtést tekintette. Rájnis sokkal körültekintőbb volt; főirányadó szerinte is az élő beszéd, de nem egy nyelvjárás, hanem tekintetbe kell venni az ország többi nyelvjárásait is; s a hol a közbeszéd el nem igazít, a régi nyelvhez kell fordulnunk tanácsért. Tehát ugyanaz volt az eltérés köztük a prosodia terén, a mi Verseghy és Révai közt a nyelvészet terén.

Ha az elvi eltérés ily csekély volt köztük, másutt kell keresnünk a vita indító okát. Megtalálhatjuk ezt egyéni jellemükben. Szabó az elsőség dicsőségére vágyódott, irigy volt Rájnisra, hogy ő előbb írt ily méretű verseket, megtámadta tehát, hogy mégis ő legyen legalább nyertes a hangmérséklésben. Rájnis ezt nem nézhette nyugodtan, — szenvedélyes természete nem tűrt ellenmondást. Ingerelte, hogy Szabó, kit ő nem is tartott jó költőnek, még meg meri őt támadni. És Rájnis dölyfössége nem ismert határt; neki soh sem volt elég, ha ellenfele gyöngéit megtámadta, ő agyon akarta sujtani támadóját, a mint ezt már Ráth Mátyás elleni bírálatában megmutatta.

Tehát nem elvek harcza volt e küzdelem. hanem az emberi szenvedélyeké, s azért fajulhatott ily vaddá, ily szilajjá. Hanem meddőnek a harczot még sem mondhatjuk, s el kell ismernünk, hogy jótékony hatással volt az irodalomra. Mert a vita, mely a prosodia szabályai körül, bár csekély mértékben folyt, ennek végleges megállapítására vezetett. Másrészt szóba került a nyelvjárások jogosultsága az irodalomban, s ez egy általános irodalmi nyelv megalkotását tűzte ki elérendő czélul.

Dr. Balassa József.

Martialis X. 53.

Itt a dicső Scorpus pihen, elseje circusi bajnak,
Tapsaid, óh Róma, s vajmi muló gyönyöröd.
Őt az irígy Lachesis kiragadta huszonheted évest,
Sok pálmái miatt vélve, hogy élemedett.

Fordította ifj. Reményi Ede.

A BIBLIAI KÖLTÉSZET METRIKAJA

és az erre vonatkozó legújabb német irodalom.

Sokat és sokan irtak már a bibliai költészet metrikájáról. Már a legrégibb korban *Flavius Josephus, Philo* foglalkoztak e tárgygyal. Az előbbi szerint a bibliai költészetben hexameterek és pentameterek fordulnak elő.[1]) Philó is oda nyilatkozik, de sem ő, sem Flavius állításukat nem mutatják ki. Azután az egyházatyák vetették fel e kérdést. *Eusebius*,[2]) *Origenes*[3]) a bibliai költészetben alkaiosi, sapphói verssorokat és versszakokat sejtenek; *Jeromos*[4]) Jób könyvéhez irt előszavában hasonlóan daktylusi lábakról beszél és hivatkozik az imént idézettekre. Utánok *Bellarmin, Fleury, Bauer, Masheim, Schramm, Hoadly, Cramer, Scaliger, Michaelis, Meybaum, H. Grotius, De Wette, Sacchi, Lowth, Jahn, Saalschütz, Haupt, Carpzow,* újabban *Delitsch, Wetteler, Ley, Merx, Bickell, Gietman* és mások fáradoztak a talány megfejtésében. Véleményeik igen elágazók.

A verselésnek ma ösmert elemeit az ős nyelv természetétől sokan megtagadva, csak a gondolatok parallelismusában az eszmerímben vélik feltalálni az eredeti zsoltár-versek minden technikáját.

Részünkről szivesen fogadnók el e véleményt, már csak azért is, mert nekünk nem kevésbbé tetszik az új betürímnél az ős eszmerím, a lábak méreténél, a lélek mérhetlensége. De hogy az ős kor és nyelv nem zárja ki a verselés szorosabb művészetét, arra utalni látszik a rokon arabok költészetében a szép lebegésű bait, a mely-

---

[1]) Flavius Ιουδαιχὴ Ἀρχαιολογία ez. művében II. k. 16. j. ezeket írja: Μωϋσῆς ᾠδὴν εἰς τὸν Θεὸν ἐγχώμιοντε καὶ τῆς εὐμενείας εὐχαριστίαν περιέχουσαν ἐν ἑξαμέτρῳ τόνῳ συντίθησιν és IV. k. 8. j.: Ἔπειτα ποίησιν ἑξάμετρον ἀνέγνω, ἣν καταλέλοιπεν ἐν τῷ βιβλίῳ τῷ ἱέρῳ.

[2]) De praep. Evang.

[3]) Praef. in chron. Eusebii.

[4]) Hexametri versus sunt dactylo spondeoque currentes et propter linguae idioma crebro recipientes et alios pedes, és ismét: Quod si cui videtur incredulum, metra esse apud Hebraeas et in morem nostri Flacci graecique Pindari et Alcaei et Sappho vel psalterium vel lamentationes Jeremiae vel omnia Scripturarum cautica comprehendi legat Philonem Josephum, Origenem, Caesarensem Eusebium et cerum testimonio me vere dicere comprobabit.

nél művészibb méretet az újabb verselésben is keveset találni. És csakugyan már *Jones*[1]) és *Greve*[2]) az arab nyelvet vették fel alapul a bibliai költészet metrikájának meghatározására. De hogy szorosan vett tárgyunkra térjünk, *Delitsch*[3]) is ebből indult ki erre vonatkozó művében. Delitsch után *Neteler*[4]) volt az, a ki a kérdést napirendre hozta. Szerinte egy hangsúlyos szótagnak két hangsúlytalannal való összekapcsolása versläbat képez. A nem teljes szótagokat, melyekhez a *chategh* és *'sva*-val ellátott szótagok is tartoznak. nem veszi figyelembe. *Ley*[5]) 1875-ben kiadott művében a hangsúlyra fektet fősúlyt, mint régebben Bellermann[6]) és Anton,[7]) és az ezen alapuló ἄρσις-t és ϑήσις-t (emelkedést és leszállást veszi figyelembe. *Merx*[8]) a Ley-féle elmélet gyöngéit alapos készültséggel tünteti fel, hangsulyozván, hogy nem a masorethikus vers veendő a strophák költészeti egységének alapjául és hogy az emelkedések helyett a szótagok számlálandók. A mi a szótagok számlálását illeti, *Bickell*[9]) szerint a syr verselésben nyilvánuló jelenségek alkalmazandók a zsidóra is. E szerint tehát *a)* az eredetileg egész vokalisokból keletkezett félvokálisok nem számítandók. A későbbi syr költők a félhangzókat sohasem veszik tekintetbe jóllehet szent Ephräm itt-ott beszámítja. Aztán *b)* a zsidóban felvett segédhangzók csak nagy elvétve vétetnek fel szótagokul, míg azon hangzók,

---

[1]) The works of sir William Janes d. k. 386. l. és Poëseos Asiaticae Comm. Ozon. 1774.

[2]) Ultima capita libri Job XXXVIII—XLII, ad graecam versionem recensita urtisque instructa. Accedit tractatus de metris Hebraeorum poeticis. Davent. 1788. Valamint Vaticiniorum Nahumi et Habacuci editione metrica cum interpretatione et notis Amstel. 1793.

[3]) Zur Geschichte der jüdischen Poesie.

[4]) Anfang der hebr. Metrik der Psalmen. Münster 1871; és Grundzüge der hebr. Metrik der Psalmen. Münster 1879.

[5]) Grundzüge des Rhythmus, des Vers- und Strophenbaues in der hebr. Poesie. Halle. 1875.

[6]) Versuch über die Metrik der Hebräer. Berolin. 1813.

[7]) Conjectura de metre Hebraeorum antiquo, psalmorum exemplis illustrata. Lips. 1770.

[8]) Das Gedicht von Hiob. Jena 1871 LXXV—LXXXVIII. ll. és Litt. Centralblatt. 1876. 6. f. 32. sz.

[9]) Metrices biblicae regulae exemplis illustratae. Innsbruck 1879; és Zeitschr. für kath. Theologie von Wieser et Stenrop 1878. évf. 791—796. ll. [v. ö. még Zeitschrift der deutsch. morgenl. Gesellsch. XXXIV. köt. (1880), 557—563. ll. és 4. v. XXXV. köt. (1881) 415—22.]

melyek valamely gutturalisnak könnyebb kimondása végett szurattak be, soha nem számítanak. Azonfelül *c)* valamint a syrban is a szó kezdetén az aleph után álló hangzó kidobatik. Bickell az accentusra fektet fősúlyt. A metrikus hangsúly mint a syr és görög egyházi hymnusokban összeesik a szó sajátképeni hangsúlyával, a mely mint a syrben az utolsó szótagon van, habár itt-ott az utolsó előtti szótag hangsúlyozott, a mi a syr hymnusoknál is elő-fordul. A hangsúly sohasem jő oly végszótagokra, melyek a masorethikus accentuatió szerint is szabályszerűen hangsúlytalanok valamint nem esik segédhangzókra sem.*)

A kétszótagos metrumra példa gyanánt szolgáljon a 149 és 150. zsoltár. Megjegyezzük, hogy Bickell theoriája felállítására nagy szabadalmakat használ. Így pl. egy helyen elveti a hangtól, hol nem volna szabad, máshol hangzókat szúr közbe, hol szinte nem volna szabad. Az egyszerű schva nála számtalanszor hangzó gyanánt szerepet; a hiphil ι-jét majd megtartja, majd nem. Az Isten nevét Jahve, mely kéttagú, kényekedve szerint változtatja. Majd így írja: Jah, majd Jalve Zebaoth, majd Jahve Adonai stb. De lássuk a példákat! (A 149-ik zsolt. közöljük először eredetiben, aztán hogyan olvasandó és Bickell hogy változtat rajta.)

149. zs.

שִׁירוּ לַֽיהוָה שִׁיר חָדָשׁ תְּהִלָּתוֹ בִּקְהַל חֲסִידִים׃
יִשְׂמַח־יִשְׂרָאֵל בְּעֹשָׂיו בְּנֵי צִיּוֹן יָגִילוּ בְמַלְכָּם׃
יְהַלְלוּ שְׁמוֹ בְמָחוֹל בְּתֹף וְכִנּוֹר יְזַמְּרוּ־לוֹ׃

olvasandó:

Sîrû le-Jahve sîr châdâs thehillâtô bikehal châszîdîm: jiszmach jiszrâêl beôszâv benê zijjôn jâgîlû bemalkôm: jehallelû semô bemâchôl betôph vekinnôr jezammerû-lô.

Bickell szerint:

Sirú l'jahvé sir chádas
T'hilláto bikhal ch'szídim!
Jiszmách jiszrael b'ósav,
7-es jambusi sorok B'ne zíjjon j'giluu b'malkom!
Jehál'lu s'mó bemáchol
Bethóf v'kinnór j'zamm'rú lo!

---

*) Ephrämi syri carmina etc. Leipzig 1866.

150. zs.

Hallélu él bekódso,
Hal'lúhu bírki úzzo!
Hal'lúhu bíg'burótaiv
Hal'lúhu k'rób gudlóhu!
7-es jambusi sorok Hal'lúhu b'théka sófar
Hal'luhu b'nébel v'kínnor!
Hal'lúhu b'thóf umáchol,
Hal'lúhu b'mínnim v'úgab!
Hal'lúhu b'zílz'le sáma
Hal'lúhu b'zílz'le th'rúa
Kel hann'samá t'hallél Jah!

Ily hétszótagos verslábakból álló mértékkel bírnak még szerinte a következő bibliai költészeti részletek: Habakuk éneke; Moyses éneke (Dknt. XXXII. f.) valamint a következő zsoltárok: 2, 3, 15, 18, 24, 33, 34, 36, 37, 49, 51, 61, 54, 67, 70, 78, 81, 82, 85, 91, 94, 95, 96, 97, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 132, 135, 145, 146, 147, 148, 149, 150.

A tizenkét szótagos trochæusi verssorokra álljon például a Jeremias Siralmai IV. fejezetének eleje:

Ékha júam záhab, jísne hákkatm háttob
Tístappekhna áb'ne kódes b'ros kol chúzoth
B'né zijjon haj'kárim hám' sulláim báppaz stb.

Összetett métrum is fordul elő, melyhez hasonló példára a Cyrollanasnál is akadunk. Ez az összetett metrum pedig akként nyilvánul, hogy az első és harmadik sor 7, a második és harmadik 4 jambusi szótagot számlál. Pl.

Toráth Jahvé semíma
Mesíbath náfs.
Edúth Jahvé nemána
Machkímath p'thí.

Ily összetett verssorok metrummal bírnak a 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19 zsoltárok.

Ez Bickell álláspontja. *Gietmann**) kezet fog vele. A külömbség a kettő közt az, hogy Gietmannál a félhangzók hangsúlyozása

*) De re metrica Hebraeorum. Freiburg 1880.

ki van zárva; a hangsúlytalan suffixumok megrövidíthetők; az aleph kezdetben sohasem hagyatik ki; a hiphil *i*-je megtartatik. Bickellt a német irodalom említettem szabadossága miatt elitélte.[1])

Ennyi bizonytalanság közt csak az bizonyos, hogy e talány idáig megfejtve nincs s én Lowthtal azt hiszem, nem is lesz soha, mert az eredeti nyelv zenéje szótagjainak szám- és időmértéke, a melyből a versméret és ütem megfejthető lehetne évszázadok előtt nyomtalanúl elhangzott, végkép ismeretlen.[2])

Zsombolya: Csitó, 1884. CSICSÁKY IMRE.

Martialis X. 32.

E föstmény, a melyet diszitek rózsák s ibolyákkal,
Kérded, Cædician, hogy kinek arcza vajon?
Im ilyen Antonius Primus vala élte delében,
Ifju alakba magát látja e képen az agg.
Hogyha a jellemet és szellemet is festni lehetne,
Ennél egy kép sem volna tökéletesebb.

Martialis I. 115.

Egy lány értem epedt, irigy Procillus,
Fehérebb valamint a hattyu tolla,
A friss hó s az ezüst, fagyal, liliom,
Készűltél magad' ágra kötni immár.
Ám egy lányka epeszt, ki feketébb mint
Éjfél, hangya, szurok, tücsök s a csóka;
Jól ösmerlek, újonnan élsz Procillus.

Ford. ifj. R. E.

---

[1]) Litt. Handweiser 1882.

[2]) Kálmán K. Dávid Zsoltár-könyve. Előszó. (Legújabb időben ismét tettek kisérletet arra nézve, hogy az ótestamentom poesisában hexametereket találjanak; nevezetesen dr. J. Chotzner, Proceedings of the Society of biblical archaeology, Vol. VI, 1884, 60—61. ll.)

PINDAROS VI. OLYMPIAI ÓDÁJA.

Pindaros ez ódáját a műalkotás kerekdedsége, a költői lendület nemes egyszerűsége, a dór mérséklet magvas, hatalmas ereje, melyet a vers-alak mesteri beosztása is kiválóan kifejez, egyikévé teszik legjobb művének. Az ihlet szerencsés órájában született. Pindaros ódáinak szerkezeti sajátságai mintegy tömör egészben megtalálhatók e költeményben. Az elragadtatás heve, melyet a józan mérséklet fékez, de le nem hűt; a családi leszármazás szent hozományaihoz való ős, veleszületett ragaszkodás, aristokratikus önérzet, büszkeség; a vallás, hit és legenda őszinte tisztelete; az epikus emlékek mesteri átformálása lyrico-drámai közvetlenséggé; a gnomikus műveltség mély jelentésű mondásainak beszővése, mely soha rhetorikai sallanggá nem foszlik szét, soha bölcselmi fejtegetéssé nem járad el, hanem marad az *életigazságok* tömött kifejezésének; a képek merész használata, fényes ragyogványa, de mely a közmondásos alakot nem zárja ki (mint midőn Agesiasnál azt mondja, hogy méltó arra, hogy «ily saruban járjon»); a gazdag színezés, de a mely a reális világot «szembántó színzavarrá» nem czifrázza föl: ime a pindarosi költészet eme főbb sajátságai megtalálhatók az általam lefordított ódában. A *Jamidák* családi legendája, mely az isteni eredetet a legmeghatóbb formában fejezi ki, *a fabula etymologica* lehető legköltőibb példáját nyújtja, alkotja központját: ὄμφαλος-át az egész ódának, melynek előzménye magasztos lendülettel az enthusiasmus magas színvonalára emel és befejezése a vallásos hagyományok által híressé lett családhoz méltó módon benső fohászra búzdul. A világi dicsőség, a szekér verseny. melyen nyertes lett Agesias, a szürakusai bajnok, ad alkalmat az óda költésére: de az ódaköltö úgyszólva ifjukori emlékeit örökíti meg, midőn egy *jós*, egy *pap* család ivadékának családi emlékeit: *Jamos* legendájával fölteleveníti. — Alig van költemény, melyből úgy kiérzenék a delphibeli költészet hatása Pindarosra mint ebből. E világ erénye, leventei arravalósága aratá a babért, de Hermész, de Poseidon, de Apolló segített. A vallásos meggyőződés e hangja, mely óv *az elbizakodottságtól*, figyelmeztet, hogy éji viharban jól fog, ha két horgonyt vet ki a hajó: jellemzi Pindaros világnézetét legjobban. *Agesias* családi emlékeihez szerényen szövi az ő szülő városa *Theba* legendáját is azon czímen, hogy *Aineas*, ki Thebából Szürakusába vitte a költeményt a karral, melyet a költő tanított be, Stümphalosból való. Így szövi-köti egybe mesteri szövedékben a legendák találkozási pontjait: igy teremt közös vallásos *traditiót* a dicsdalok által, *közös hazát*: a halhatatlanság, közös dicsőség hazáját a lantosok királya: Pindaros. Ha nyomon kísérjük a költőt: az eszme társítás költői természetét, a logikai rendtől eltérő *saltus lyricus* lélektani finom vonásait

lehetetlen nem bámulnunk. A *«boiotiai sertés»* az előkelő finomság, az attikai elmeél fényében tűnik föl elöttünk; nem hiában vágja vissza a hazáját sértő gúnynevet ennek szerető fia. Stümphalos és Szürakusa: két távoli görög föld *haza* névvel tiszteltetik meg.

«Haza tér, de hazulról» így szól a kar, mely ünnepli Agesias dicsőségét. E vonás Pindaros költői egyéniségének én előttem legnemesebb vonása. Legnemesebb, mert igazán hazafias. Folyó jegyzésektől óvakodtam, mert azokat egységes szellemben óhajtom megkészítni, ha — bátorításra — istenem megengedi, hogy teljes Pindarost adjak. Ez alkalommal csak azt emelem ki, hogy ez óda is a 78-ik olympiasban keletkezett, mely Pindaros költészetének legérettebb, legbevégzettebb termékeit adta a világnak. Humboldt Vilmos szerint 469-ben keletkezett ez óda, a költő 54-ik évében. E korszak hozta létre a hires 4-ik pythiai ódát: a legterjedelmesebbet (299 sor.), melyet szintén lefordítottam. Nagyon érdekelt, miután elkészítém e mű fordítását, Kazinczy fordítása, mely a *Hebe*-ben jelent meg 1826-ban, s melyre Kölcsey a *Kritikai Lapok*-ban meglehetős éllel tette meg észrevételeit. Lehetetlen volt tiszteletet nem éreznem azon kiváló szellem iránt, ki oly sok oldalról kísérté meg nyelvünk irodalmi erejét fejleszteni, mintegy próbára tévén műfordításai útján. És tiszteletem fokozódott a hű tanítvány őszinte bátorsága iránt. melylyel a *mester*rel szemben is nyiltan kimondja, hogy a műfordítónak nem szabad szépíteni ott, hol egyszerű, képlet nélkül mondott beszéd van, és nem szabad *parafrazis*ra devalválni a gondolatot, kivetköztetni színgazdag burkából ott, hol a fantázia melege, gazdag fénye ad színt a kifejezésnek. Annyival kevésbbé szabad ezt tenni egy Kazinczynak sem akkor, midőn fölmenti magát az *eredeti* mérték alól. Meglepő példákkal tünteti Kölcsey Kazinczy műfordításának e hiányát. Aggódva vettem elé kész műfordításomat és vetém egybe a Kazinczy-éval. A félreértés és helytelen értelmezés két helyen nyilvánult, mit Kölcseynek Lynkeus-szeme azonnal föl is fedezett: a parafrazis kivált az utolsó strófákban; de egyébként a majdnem 60 év előtti nyelv nehézségeinek bámulatos legyőzése valóban meglep. Az ily kifejezéseket «gyönge testét Beharmatozva violáknak bíbor csepjeitől»; «kiknek a győzelem fényei Szemérmes orczáikról tündöklenek»; «Mintha fény köszörülte volna» (a szózatot nyelvemen): tekintettel a nyelvkezelés rengeteg nehézségére messze tul szárnyalja az egész műfordítás kerekdedsége. Merészségemet, hogy mégis a magam szerény kísérletével elő állok, mentse azon körülmény, hogy *alaki* tekintetben is hű fordítást adok; tartalmi hűségben pedig alig egy pár helyt térek el; kivált egy helyen sajnálattal, a lefordíthatatlan πλάξιππος jelzőt, melyet Thebára alkalmaz a költő, *«büszké»*-re szállítottam alá a technika legyőzhetetlen akadálya miatt. Azért hozám föl ép e példát, hogy alkalmam legyen gyönge szavamat fölemelni e műfordítás kérdé-

sében újból fölmerült azon felfogás ellen, hogy az *eredeti* alaktól el lehet térni és símulni azon kor szellemében teremtett alakokhoz, mely korral fordítunk. Ezen felfogást mindig egyes konkret esetekben igazolandónak, illetve követendőnek, de nem általánosan elfogadhatónak vélem. Mert ha Racine alexandrinjeit ötös jámbusra írom át, a műfaj törvényében, az előadás könnyebbítésében találom a mentséget, habár a XIV. Lajos udvarának nyirbált fájú izlésétől eltérek és észrevétlenül *erősebben* kiemelem a szenvedélyek viharát, mint ékesszólását; ha Homeros hős hatását alexandrinra fordítom, igazolást nyerek abban, hogy *naiv* csak így lehetek és Homerost csak *naiv* alakban adhatom vissza. De egy *műköltőt*, egy zenetehetséget, ki zenei schemáiba önté költői gondolatait és e zenei alak nyomai érezhetők a mérték rythmusában: *más* versalakban, mint *rokon* versalakban visszaadni, teljesen *hazátlanná* tevése az illető költőnek; pedig Goethe már megmondta, hogy a ki a költőt érteni akarja, vándoroljon azonnal hazájába. A gondolat együtt születik az alakkal: az alak gondolat-nemző erejét elveszti, ha könnyelműen megcserélem. Hiszen még a Kazinczy merőben Klasszikus *anapaestje* is ellenkezik Pindaros rhythmikus gondolatával; mert a VI. olympiai dal *dór* hangnemben lehetett írva. Erre vallanak az *epitritos*-basisra épített *daktylusok*, erre a nehéz (—) *anakrusis*; erre a *kihangzás* nyugott méltósága. Kazinczynél lázas *sietés*, nem ünnepélyes menet; nyugtalanság, nem a vallásos áhítat ünnepi nyugalma tükröződik viszsza a *vers alak*-ban és bizony a tartalmon is átérzik e változtatás. Pindarost az eredeti mértékben kell adni, mely mértéknél nem a szótag-szám döntő, hanem a rhythmikus részek beosztása. Minő szerencsés a jelen nemzedék műfordítója, ki már felhasználja a technika terén szerzett vívmányokat! Vajha e szerencsével vissza né éltem volna! Aztán úgy is mindenkit riaszt a régi igazság:

«Pindarum quisquis studet aemulari,
— ceratis ope Daedalea
Nititur pennis»

VI. olympiai dal.

A süürakusai Agesiasnak, ki öszvérfogattal győzött.

Str. — —́ ⏑ — — —́ ⏑ — — —́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏓
—́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — — —́ ⏑ ⏑ ⏓
—́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — — — ⏑ — ⏓
—́ ⏑ — — —́ ⏑ — — —́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏒
— —́ ⏑ — — —́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏓
⏑ —́ — —́ ⏑ — — —́ ⏑ — — —́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏒
—́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — — —́ ⏑ — — —́ ⏑ — — —́ ⏑ —

Ep. ⏑́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — — ⏑́ ⏑ — — ⏑́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏒
⏑́ ⏑ — — ⏑́ ⏑ — — ⏑́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — — ⏑́ ⏑ ⏑ ⏒
⏑́ ⏑ ⏑ — — ⏑́ ⏑ ⏑ — — ⏑́ ⏑ — — ⏑́ ⏑ ⏒
⏑́ ⏑ — — ⏑́ ⏑ — ⏒ ⏑́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏒
⏑́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — — ⏑́ ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑ ⏑ ⏒
⏑́ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — — ⏑́ ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑ ⏑ ⏒
⏑́ ⏑ — ⏑́ ⏑ — — ⏑́ ⏑ — — ⏑́ ⏑ — ⏒

1. str. Mester ha épit dús teremhez csarnok elé ragyogó
Szép arany oszlopokat, mindjárt elején
Messze ragyogjon ez ének fényt lövelve.
Mert a hőst, ki győzedelmes lőn az Olümpia síkján,
S Zeüsz jós oltárát őrzi Pisába' hív őreként,
S alapján a ki tündöklő Sürakusát emelé magosabbra:
Dal ne dicsérje, magasztos, honfitársi közt a kit nem bán
irigység?

1. antistr. Hidd, érdemes vagy Sostratosnak vére, hogy ily saruban
Járj te magad. Ha veszély nem környezi, sem
Férfi tusán, se hajóknál becsbe' nem lesz
Egy erény sem, míg a szép tett hírneve él a szivekben.
Agesias, illik tereád az Adrast' szava,
Mit egykor monda Oikleüsnek fiáról a jeles Amphiareüról,
Kit ragyogó fogatával nyelt el a föld meghasadván szörnyü
mélyen.

1. epód. Rakva valának a máglyák, számra hét; ekkor Talaios fia
ott
Théba síkján szólt eképen: «Elveszíté seregem szeme fényét.
Őt, ki derék
Volt a csatában; jósszava is bölcs volt örökké és igaz».
Ünnepeltünk ép ilyen hős, ő a sürakusi sarj.
Perlekedést s a viszályt nem kedvelem,
Mégis az esküre kész volnék bizonyítani ez
Állítást. És a Múzsák mézes ajkkal megsegítnek.

2. str. Oh Phintis, immár fogd a jó öszvéreket be hamar;
Tiszta előttem az út, melyen sietek
Vélük elérnem e bajnok törzsökéhez. —
Ismerik jól ezt az útat; jó kalaúzok ezek már;
Hisz elnyerék a szép koszorúkat Olümpián.
Te tárulj hát fel im' most ő előttük, dicsdalok égi kapúja;
Mert Pitanához, az Eürotas vizéhez jutnom el kell még ma
nékem.

2. antistr. Ő szülte, mondják, hogy Poseidonnal szerelembe esett,
Ibolyafürtü Evadnát: rejtek ölén

Mint hajadon viselé keblén e terhet.
Megszülé majd és cselédit küldte el a csecsemővel,
Hogy elvigyék az Eilatidához a gyermeket,
Ez arkad' fejdelem volt Phaisanában, hol zúg az Alpheos árja.
Itt növekedve föl első kéjt, szerelmet nyújta néki szent Apolló.

2. epód. Fölfedezé hamar aztán Aipülos, mit rejt el előtte a lány.
Ám haragját, bármi sulyos, leplzi még, s maga búsan elindul utra legott.
Elmegyen ő Püthonba e szörnyű fájdalomban jóslatért.
Im' megoldván a leányzó bibor övét ez alatt
És letevén az ezüst korsót sürü lomb közepett
Szülte meg isteni magzatját; az Arany hajú most
Küldte hozzá Eleithüiát s a Moirákat segítni.

3. str. Napfényt eként lát anyja édes kínjai közt Jamos.
Porba hagyja gyerekét Évadna, habár
Majd szive megszakadott, azt isteneknek
Védte szent sugalma; mert két tűzszemü kigyó növelte
Tápláló mézzel gondosan. Im haza tére most
A Püthó sziklabarlangjábul Aipütos s tudakolja a házban:
Hol van a gyermek, a kit Evadna szült, mert Phoibos ennek nemző atyja.

3. antistr. És a halandók közt miként jós leghiresebb leszen ő,
S el nem enyész soha néki törzsöke sem.
Szólt a király. De a háznép esküt is tett,
Hogy se látták, hogy se hallák, hogy hova tűnt el a kisded.
Ez — öt napos már — nád sürüjébe' tövis között
Hevert s a zsenge test ott fénybe' fürdik: lágy ibolyák biborában:
«Ibolya» ád nevet ez'tán, halhatatlant, anyja jóslá néki ezt meg.

3. epód. Már az arany koszorús Hébé gyümölcsét szedte az ifju, midőn
Alpheos hullámi közzé lépve hivá a vizeknek urát, ősét Posidónt,
S íjjas Apollot, őt ki a szent Delos felett áll híven őrt,
S tisztet esd, hogy népek áldják egykoron, éj közepett
Esdi fejére ez áldást . . . Zendül egy isteni hang,
Atyja felel neki és szól: «Kelj, fiam, utra legott
És kövesd szózatom, jer mindenek közös honába.»

4. str. És őt követvén Kroniosnak bérczi fokára jut el;
Itt nyere kétszeresen jóslásra erőt:
Hallani mennyei ajkról csalhatatlan
Jós igét és hogy ha majd az Alkaidák deli sarja,
Herakles eljön hősi tusái után ide,
Dicső atyjának itt szentelve népes versenyek ünnepi rendjét
Ott alapítnia jósdát rendelé, hol legmagasb oltára Zeüsnek.
4. antistr. Bétölti Hellast mindenütt már híretek Jamidák,
És nyomon is követ áldás, mert ki erény
Ösvényein halad, az jár fénybe' mindig.
Nagy bizonyság erre minden. S üldözi nyomban irígység
Azt legkivált, ki gyors szekerén legelöl jutott
A czélhoz már tizenkettedszer; ő rá fényt s deli bájt Kharis öntvén.
Ám ha valóban anyádról őseid Küllana alján éltek egykor,
4. epód. Sokszor is áldozatokkal tisztelék Hermészt, ki a versenyeken
Nyújt segélyt s árasztja bőven férfierővel Arkadiát, dúsan, kegyesen;
Néked e Hermés adta szerencséd, Sostratosnak hős fia,
És segített messzidörgő atyja is, a viharos Zeüs.
Nyelvem, e zengő fenőkő gondolatot köszörűl,
Mely szelíd, olvadozó dalnak sodor árjaival.
Ősanyám hajdan egy stümphali asszony: szép Metopa
5. str. Szült, büszke Theba, tégedet, ki hűs habot ad ki italúl
Énnekem, a ki fonok szép dal koszorút.
Lándzsa vető daliáknak. Rajta, serkentsd
Aineas a kart, hogy áldván zengje a partheni Herát,
És tudja meg, hogy illik-e rám igazában a
Gyalázó példaszó: «Boioti sertés.» Mert levelet vivő hírnök
Vagy, levelét viszed a Muzsáknak s édes serlegét a zengő dalnak.
5. antistr. S mondd: ne feledjék ők Sürakusát ki sem Ortügiát,
Hol Hieron jogarát nem érheti szenny.
Most üli ép a bibor lábú Demeter
Ünnepét s lányának áldoz, kit ragad hab paripája,
S aitnaji Zeüsnek. Kedves előtte, ha pengve zeng
Dalok mellett a lantszó. Bár ne dúlná szét örömét a jövő sem.
Oh de fogadja be szívből itt ez ünneplő raját Agesiasnak,
5. epód. Mely haza tér, de hazúlról, Stümphalosnak hagyva emitt a falát

És e földet, édesanyját : Arkadiát a juhok legelőjét. Védje bizony
Éj idején ha zúg a vihar két horgony is lengő hajód';
Áld ó isten, jó szerencsét ennek is annak is adj.
Üzzed a vészt el előlük tengerek istene te,
Férje arany guzsalyos szép Amphitritának, o bár
Nékem is dicsdaloknak szép virágát nyilni hagynád.

Kolozsvár. HEGEDÜS ISTVÁN.

Martialis X. 35.

Olvasd Sulpiciát, leányka, kérlek,
A ki tetszeni vágyol *egy* jegyesnek.
Olvasd Sulpiciát el, ifjú, kérlek,
A ki tetszeni vágyol *egy* arának.
Ő nem festi le, mint dühöng Medea,
Thyestes lakomája ösmeretlen,
Byblis s Scylla nevét elé se hozza;
Csak szűz, tiszta szerelmet énekel meg,
Tréfát, víg csevegést, bohó enyelgést.
E szép verseket a ki jól megérti,
Nincs asszony, kit alít erényesebbnek,
Nincs asszony, kit alít kedélyesebbnek.
Ekkép, vélem, enyelge Egeria
Árnyas lúgas alatt Numával egykor.
Hozzá vagy vele, hogyha jársz tanulni,
Sapphó, úgy okosabb s szemérmesebb lől.
Csakhogy véled együtt, ha látja Phaon [1])
Őt, úgy Sulpiciába lett szerelmes;
Hiában, mivel ő Tonaus nejévé,
Sem Bacchus, sem Apolló kedvesévé
Nem lesz, hogyha Calenusát [2]) veszíti.

Ford. ifj. R. E.

---

[1]) *Phaon* Sappho imádottja volt s a monda szerint hűtlensége miatt vetett véget éltének Sappho Leukádia szigetén.

[2]) *Calenus* Sulpicia férje, kihez Sulpicia ama híres szerelmi elégiákat intézte.

HAZAI IRODALOM.

Latin költők. Szemelvények magyar fordításban az írókat és műveiket ismertető bevezetésekkel írta (fordította?) *Dr. Radó Antal.* Budapest, 1885, Athenaeum. 272 l. 1 frt 80.

I.

A t. közokt. Tanács elnöksége részéről abban a megtisztelő megbízatásban részesülvén, hogy dr. Radó Antal «*Latin költők*, szemelvények magyar fordításban; az írókat s müveiket ismersető bevezetésekkel» czimű — és egy Irodalomtörténeti Anthologia I. kötetét képező — művéről iskolai használhatóság szempontjából véleményt mondjak, — van szerencsém véleményemet a következőben röviden előterjeszteni.

Itéletünk dr. Radó műve felöl attól függ, minő igénynyel lép az a középiskolai oktatás sorompói elé, vagy mi czélra van e körben rendeltetve.

Szerzője azt a «magyar irodalmi oktatás segédkönyveül kéri engedélyeztetni», a minek, latin vagy általában idegen irodalmi anthologiával csak úgy lehet értelme, ha az műfajok s nem irók szerint és szempontjából van szerkesztve; mert a magyar irodalmi oktatásnak tárgya lehet a dráma, eposz, lyra s ennek megannyi fajai, és segédkönyvül szolgálhat reá bármely alkalmasan válogatott s szerkesztett példatár, — de Horácz-, Vergil, Plautus- és a többi latin íróval, mint irókkal a magyar nyelvi és irodalmi oktatásnak semmi köze.

Ha már Radó könyvét e szempontból nézzük, a műfajoknak mind képviselete, mind bemutatása szempontjából sok a kifogásuuk ellene; sőt világos, hogy a gyüjtemény egyáltalában nem *azon* szempontból és czéllal készült, melyből utólag tekintetni s felvétetni kíván. Erre mutat, hogy a könyv rövid bevezetése a latin költői irodalom lehető legszárazabb átnézetét, az egyes irókhoz irt bevezetések azok élete s művei vázlatos átnézetét s itt-ott irodalomtörténeti méltatását, de sehol nem az általok képviselt *műfajokét* nyújtják.

A könyv, így a mint van, legkevésbbé épen a kijelölt célra alkalmas. E részben csak egy pár érdemleges kifogást akarok említeni A drámairókból, jelesen Plautustól 3, Terentiustól 5, Senecától 1 mutatványt közöl, összesen 9-et. 8 különböző szinműből. Tehát csak *jeleneteket*; holott irodalmi oktatás szempontjából *egy* darabot adni s annak cselekvényét, jellemeit fejtegetni s elemezni többet ér, mint kilencz mutatvány nyolcz műből, melyek egyikét sem lehet sem megérteni, sem megitélni a töredékekből. S ha egész művet adni, az irói tulajdonjog miatt nem lehet ott, hol a fordítás mástól van kölcsönözve (mint itt Plautus Csiky G.-től), lehet adni az egész mű vázlatát jelenetről jelenetre s abba szóni

be mutatványúl nem többet, mint most három darabból kapunk. De a mutatványok kiválasztása is sok kifogás alá esik. Elég legyen például rámutatnom a Seneca Thyesteséből vett undorító mutatványra, mely ha például — csak elrettentőül szolgálhat az irodalmat tanulónak. Kisebb, de a fölvett szempontból szintén elég hiba, hogy pl. Valerius Flaccus Argonauticonját egészen mellőzi, holott Virgil utódai (ne mondjam utánzói) közt legiukább érdemelte volna épen a műfaj szempontjából a fölvételt — s nem is lett volna nehéz: magyarul is megfelelő fordításban levén meg; vagy az, hogy Horácz epodos-aiból a Beatus ille-t vette, a legszebbet kétségkívül, de a legkevésbbé alkalmasat arra, hogy a műfajt jellemezze stb.

Ha már most dr. Radó könyvét nem úgy tekintjük, mint a *magyar* irodalmi oktatás segédeszközét, hanem annak a mi, latin irodalmi szemelvények gyűjteményének: itéletünk egészben véve kedvezőbb lesz, de azért így is sok a kifogásunk ellene.

Először is a gyüjtemény felszerelése, t. i. az irodalmi áttekintés és az egyes irók életrajzai, nagyon szegényes, vékony és felületes. Majd mindenik iróról többet és érdemlegesebbet kell mondani az iskolában, mint a mennyit a szerző mond. A legszerényebb irodalomtörténeti kézikönyv is többet mond rólok. Ezeket a Radó életrajzi bevezetéseit olvasva: azt a hatást teszik ránk, mint ha kivonatok kivonatait olvasnók, vagy csupán emlékeztető jegyzeteket a tanár husosabb és csontosabb előadásaira.

A szemelvények nem mind a Radó forditásai. *Plautus* mutatványait Csiky Gergelytől, *Catullus*ból kettőt Csengeri Jánostól, *Horatius*ból egyet Arany Jánostól, hármat Szász Károlytól vett át. Saját fordításai kétfélék az eredeti vers mértékeiben s modern alakokban adottak.

Az eredeti mértékben fordítottak sok helytt nélkülözik a numerust s az őket megillető pompát a dictióban; a modern alakuak nem egyszer pongyolaságba esnek a nagy könnyűségtől. Általában Radó fordításait könnyűség, világosság jellemzi, de nem egyszer a költői dictio rovására; jobbak azoknak a fordítóknak a műveinél, a kiket az eredetihez való tulságos tapadás miatt nem értünk meg, ha csak emlékezetünkből vissza nem idézzük, vagy fel nem keressük az eredetit, mert a túlzott hűség miatt magyartalanná s homályossá válnak. Radó fordításai erre a kifogásra nem adnak okot, de annál gyakrabban arra, hogy a fordító nagyon is könnyen bánik az eredetivel, annak értelmét tél-túl visszaadja, de nem hangját, hangulatát, kifejezése módját.

Bíráló társamra bízom a részletek idézését; ő, mint philologus, azt hiszem philologiai észrevételekben sem lesz fukar; én, mint műfordító magam is, a ki jól tudom mennyit szabad merni s hol a határ, melyet tullépni nem szabad, ha fordítók s nem »szabad átdolgozók»

akarunk lenni, kifogást teszek Radó úr műfordításainak színe ellen, mely igen sokszor csak halvány visszája az eredetinek.

Igen sokszor, de nem mindig. Egyes darabok — s átlag inkább az eredeti mértékben tartottak, mint a modernisálttak — a szigorúbb igényeknek is meg felelnek.

S az egész gyüjtemény, ha a szigorúbb követeléseknek nem felel is meg, de használható s hasznos könyvnek mondható. Hasznát ugyan inkább a nagy közönséggel szemben látom; mely mai napság már (még a gymnasiumot végzett tanultabbak is!) alig olvassa a latin költőket eredetiben s kevésbbé az iskolával szemben, s hol a latin költők iskolai fordítását alig könnyíti meg a tanulónak (szabadsága miatt) s az iskolában fordított darabokra nézve legalább is felesleges. De hasznos lehet az iskolában is azért, mert részint jóval többet, részint másokat ad, mint a mi ott előkerül s így szélesebb látkört nyit a tanulónak a római költők világába.

És ha hézagait a tanár pótolja, hibáit helyreigazítja, hasznos lehet még arra a célra is, a melyre benyujtatott: a magyar irodalmi s általában a széptani oktatás segítőjeül.

És e szempontból az iskolai könyvtárak számára megszerzésre jó lélekkel ajánlom.

Budapest, 1885. októb. 13. SZÁSZ KÁROLY.

II.

Dr. Radó Antal, ki eddig mint olasz és angol műfordító tette nevét ismertté, egy irodalomtörténeti anthologia szerkesztésére vállalkozott, s ennek első kötetéül a latin költői irodalomból ad bevezetésekkel ellátott szemelvényeket, tizenöt latin költő műveiből válogatva össze a szerinte legjellemzőbb költeményeket. E költők valóban legméltóbbak a latin költői irodalom képviselésére. De nem tudom, ha Persiusnak helyet adott, miért mellőzte Valerius Flaccust? Hiszen nincs az ezüst korszaknak más költője, ki Vergiliusnak oly hű és tehetséges tanitványa volna, mint Valerius. Lucanus eredetibb tehetség ugyan, de a Valerius Argonauticona (mely Fábián G. átültetésében magyarul is megvan) sokkal epikusabb mű és e nembeli sajátságaival sokkal jobban megközelíti Vergiliust. A mi maguknak a szemelvényeknek a megválasztását illeti, nem helyeselhetem, hogy Plautusból és Terentiusból egyes összefüggéstelen jeleneteket közöl, mert ezekből senki sem szerez magának kellő fogalmat a két vígjátékíróról. A két íróból vett nyolcz mutatvány két különböző darabból való. Szerintem az lett volna helyes, ha a két komikusnak egy-egy darabját választott volna, s azt egy szerkezet-feltüntető mesében beszélte volna el, a kitünőbb jeleneteket szőve közbe. Igy a müvelt laikus is, a tanuló ifjuság is nyerhetett volna némi fogalmat Plautusról és

Terentiusról, mert egy-egy darabjukat egységes egészében megismerhette volna. E czélra alkalmas darab lett volna pl. Plautus Captivi-je, Terentius Adelphi-je. Az is érthetetlen, hogy az Aeneis II. énekéből csak a Laocoon-féle jelenetet adja 28 sorban, holott a II. ének minden tekintetben a legfontossabbak és legérdekesebbek közé tartozik. Sokkal inkább elmaradhatott volna az első énekből való mutatvány. A negyedik könyvből, a Didó tragoediájából is jobb szerettünk volna összefüggőbb, kerekebb mutatványt mint ily hézagost (288—330, 361—392, 522—532, 584—612, 642—665!) Az ily szaggatottság hátráltatja a költői compositio és előadás megértését s csak annak lehet érdekes, a ki az egész költeményt ismeri, noha kellő hatást még arra sem tehet. A hatodik énekben már nem oly nagy baj a szaggatottság, mert ott különböző jelenetek vannak, melyek között bátran válogathatunk; azonban a negyedik ének lélektani rajza nagyon hiányossá válik a szétdarabolás által s ez éneknek legfőbb szépsége vész el. A Nisus és Euryalus-féle epizód már egészen fel van véve, pedig ebből sokkal kevesebb sérelemmel elmaradhatott volna az ifjaknak Julussal való értekezése. Sokkal kevesebb kifogás érheti a Horátiusból való mutatványokat, ámbár itt sem hallgathatom el, hogy pl. az epodosokból (nem: epódokból!) csak a legszebbik, de nem egyszersmind az epodos műfajára nézve is jellemző van választva; az ars poëtica pedig szintén többet érdemelt volna 88 sornál. A Tibullusból vett mutatványokban nem helyeselhetem, hogy egy elegiának első 20 sorát adja, semmi fogalmat sem nyújtva a tibullusi érzelem-skálákról. Oly darabot kellett volna választani, mely egészen adható. Azt meg épen nem értem, hogy Tibullusnak egyik legszebb dalát *A kedveshez* czímen tíz verssorral megrövidíti, noha az elhagyott részben semmi sincs, mi közlését tilthatná. Az *Ujévi ajándék* czím alatt adott pseudo-tibullusi darab bátran elmaradhatott volna. Ellenben nagy kár volt fel nem venni a II. könyv első darabját, mely a római buzaszentelésnek gyönyörű költői leirása. Az arányosság ellen vét, midőn Ovidiusból 32 lapra terjedő mutatványt közöl, holott még Horatiusból sem ad többet 26-nál. Seneca tragoediái közűl pedig kár volt épen a Thyestesből venni ki azt a szörnyű undorító jelenetet, melyben a fiai husával jóllakott Thyestes Atreussal találkozik.

Radó nem minden mutatványt maga fordított: Arany, Szász Károly, Csiky Gergely és Csengeri János fordításaiból is felvett egy nehányat. Míg azonban egy részt helyesen teszi, hogy költői szempontból pl. Barna Horatius és egyéb fordításait, Fábián Gábor Lucretiusát nem méltatja fölvételre, addig más részről érthetetlen, hogy a Baksay Lucanusát mellőzte, noha korántsem tudja jobbal pótolni.

Az írókat és müveiket ismertető bevezetések — úgy látszik — inkább a nagy közönséget kivánják valamennyire tájékoztatni, mint a ta-

nuló ifjuságot; erre mutat legalább lexiconszerű vázlatosságuk és szakszerűség dolgában való fogyatkozásaik. A latin költői irodalom átnézete alig egyéb, mint a korszakok száraz felsorolása. Több helyt meglátszik, hogy nem philologus-munkával van dolgunk. Igy pl. Cicerónak Terentiushoz intézett versében fordítónk még mindig *vis comica*-t olvas és fordít, holott már eldöntött dolog, hogy a *vis* után pontnak kell lenni s a *comica* a következő *virtus*-ra vonatkozik. — Naiv módon menti Horatiust a gyávaság vádja ellen: «A philippii ütközetben ő is részt vett s maga mondja el, mint vetette el pajzsát, hogy könnyebben — futhasson. De ez természetesen nem vall gyávaságra, mert ahol az egész sereg megfutamodik, egy ember csak nem állhat szemben az ellennel.» — A Carmen saeculareról azt mondja: «az ugynevezett *saecularis vers*». Propertius Radó szerint epigrammát is írt s Vergilius Aeneisét egy epigrammában emelte az Ilias fölé; pedig Propertius ezt egy elegiájában teszi s epigrammát nem írt. Sajátságos az is, mikor — bizonyára csak a kifejezés rossz megválasztása következtében — azt mondja: «Ma már tehát be van bizonyítva az is, hogy Romulus is, Hildebert is csak a Phaedrus munkáját dolgozták át, *nem pedig megfordítva*». (Phaedrus az övéket?) A latin és görög nevek helytelen orthographiája is bántó: Amphytrion (Amphitryon helyett), rhytmus (rhythmus helyett), Grosphius (Grosphus helyett), Epicureus kétszer is (Epikuros h.) Tyrteus (Tyrtaeus h.), nimphák (nymphák h.), Eólus (Aeolus h.); aztán egymás mellett Phőbus és Phoebus, Aeneas és Eneas stb.

Térjünk át a fordításra s vizsgáljuk hűségét, verselését és nyelvezetét. Hűségen természetesen nem szolgai hűséget értek, hanem az eredeti kifejezés értelmének s értékének teljesen megfelelő magyarosságot. A fordító arra törekedett, — és ez elvitázhatatlan érdeme —, hogy az eredeti mérték megtartása mellett is értelmes jó magyarsággal fejezze ki magát s fordításának kifejezései ne szoruljanak phraseologiai kommentárra. Szakít avval a régi iskolával, melynek fordításait az eredeti szöveg nélkül megérteni igazi mesterség. Csak az a baj, hogy az eredetihez való hűséget néhol mégis elhanyagolja s mindamellett nála is van nyoma a latínosságnak s a költőiség néha nála is veszendőbe megy. A mi az eredetihez való hűséget illeti, nézzük pl. a *Didó* cz. mutatványt:

«Didŏ azonban már — szeretŏ nŏt csalni ki tudna? —
Sejté, hogy mi lesz itt, gyanítá a jövŏ eseményit,
Melytől régen félt.» —

Hol van itt az annyira jellemző *omnia tuta timens*, mely Didónak egész tragicumát magában foglalja? Ugyancsak Vergiliusnál olvassuk:

Hā csak a bölcs kalauz nem szól, hogy: testtelen árnyak
S képzelt āz az alak, melyet öltnek idestova szállva
Bátran rájuk ront s jól megvagdalja a semmit.»

Az eredeti ezt mondja:

«Inruat et frustra ferro diverberat umbras»

A fordító kifejezése szerint Aeneas valóságos Don Quijotte-á válik. Sok helyt többet mond, mint az eredeti, másutt meg kevesebbet:

«A babiloni számokat ne nézd
Akármi jő is, *békén tűrd a vészt.*»

Az eredetiben:

«nec Babylonios
Tentaris numeros. Ut melius, *quidquid erit; pati.*»

«Óriás tornyok *nagyot* is zuhannak»

Az eredeti többet mond:

«Celsae *graviore casu* decidunt turres.»

Baj, ha a versmérték Prokrustes-ágy! A mit Horatius így mond:

«Nil sine magno vita labore dedit mortalibus.»

azt fordítónk minden nyomatékától megfosztva így fordítja:

«Munka nekül nincs díj»

Néhol a szöveg félreértése is hozzájárul a kifejezés elrontásához. Pl. ezt: «Clamores horrendos ad sidera tollit» (t. i. Laocoon) így fordítja: «Szörnyű jajszóval *kérlelgeti egyre* a mennyet.» Tibullusnak e gyönyörű mondatát: «in solis tu mihi turba locis» — úgy látszik szintén félreérti, vagy legalább is az olvasóval érteti félre, midőn így fordítja: «Oh te kipótolnál énnekem ezreket is.» Egy catullusi költemény fordításában pedig ilyen latinosságot találunk:

«S amit akartál, ő is akará!
Ah! *nem akar mír!* ... Hát te se akarj!
Futót ne üldözz ......
O nem könyörg, *kegyetlent* újra nem kér.»

Nem elég költőiek az ily helyek:

«Ott van a gályám most a tyrrhén vízen. Oh adjad,
Add ide jobbod hát! Ölelésem elől ne osonj ki!»

«Három próbát tett, hogy az atyját általölelje.»
(Ter conatus ibi collo dare bracchia circum.)

«El ne kapasd szíved'
A *meg nem szoktad* víg örömtől.» (Egyuttal félreértés)
«Apolló sem feszít egyre ivet»
«Kit se kimél meg a szörnyű Orcus.»

«S szólott Euryalus: Mit is *érvelsz?* Kár a beszédért!
Elszántam magamat s a határzatomat *nem adom fel.*»

Teljesen el van lapítva Tibullus egy igen szép helye:

«Eljő Messalla hozzánk s almát viszel neki,
Miket a legjobb fáim *fognak majd* termeni.
S a hőst *majd* megbecsülöd, jól tartod a *Nagyot*
S elébe *majd* az ételt mindig magad rakod.»

A költőiségeknek rovására esnek általában a nyelvi szabálytalanságok. Ime egy pár feltűnőbb:

«Míg ez a bús kötelem, drága öcsém, *idevitt*» *(idehozott)*
«Se békateknős ajtaját nem nézik tátogatva» (szájtátva)
«Már a szokott rendet nem tartja *be* bősz rohanásunk» *(németes)*
«*Hogyse* kivüled más légyen, oh Médea, nőm.»
«Oh de miért szánnám, mikor annyi veszett *el előtte*,
Látta hiszen!»
«S Terminus ünnepén leszúrt ürüt,
S bakot, *min* majdnem ordamak örült.» (*minek* — örült)
«Azt hitte más eb más konczot czipel
S utánna kap, hogy azt is *csipje el.*» (elcsipje h.)

Feltünő gyakran használja az ilyen alakokat: bontsad, kiméljed, űzzed, hányjad; továbbá az ily németes összetételeket: túlsok, túlmessze, túljó. A nyelvezet általában egyenetlen; hol választékos, hol pongyola. Még nagyobb pongyolaság jellemzi a verselést, kivált az eredeti mértékű fordításokban. A modern alakú fordítások általában jobban sikerültek, noha sem a Nibelungen-strófa alkalmazását nem tartom szerencsésnek sem pl. a catullusi trochaicus hendekasyllabonnak ötödfeles jambusra váltását. Az eredeti mértékű fordításokban sok az erőszakos licentia, az önkényszerű metrizálás. A latin tulajdonnevek mérésében sincs semmi rendszer. Csak egy pár feltünőbb esetet említek:

«Halld *ŏh* teremtő Ész, *ŏh* apám, ki tanácsokat osztasz
Igazi jó apaként.»
«*Jūnŏrā̆* eszküszöm ím!»
«Ér a *czimer* valamit? Mi is az, *hogy* ősi a véred?»
«Vān ăkĭ bēlèbŭkik.»
«Pompás siker lĕsz ā! (pedig lēsz ă'!)
«Minden *súga* kiáltja.» (zŭga 'h.»
«Szájas trībunként.»
«Hogy ez vagy amaz bírjon több és több hatalommal.»
(Botrányos hexameter!)
«Urai lelkeknek s ti is ott len oh· hallgatag árnyak.»
«Hirtācus fia volt.»
«Nézd: a rutúlus had.»

«Útánozni szavad.»
«Kívált hogyha mosolyg.»

Sok a hézagpótló szó is; a sok *majd*, *ám*, *most*, *persze*, *tán*, *biz*, *bizony*, különösen az *a* névelő, akár kell, akár nem. Itt pl. nincs helyén:

«Igy hát azt se tudá, *a* dühében merre rohanjon.»
«H'jába kívánták őt tyrrhéni anyák *a* magukénak.»

Hát ez a sor:

«Hogy *a* bogyóban *a* mag, *a* diónak *a* héja *a* lágyabb.»
«S *a* lány *a* beszédnek *a* végén megkettőzi *a* szót.»

Mindezen mutatványoknak nagyon könnyen lehetne szaporítani a számát, de elég lesz. E fordításnak nem csak hibái vannak, de jelességei is. Kiemeltem már értelmességét, mit az is előmozdít, hogy az eredeti metrumú sorokban is többé-kevésbbé befejezi az értelmet s ezzel a magyar vers követelményének is eleget tesz. Jeles tulajdonsága a költői szempont respektálása, mert bár néhol «deficiunt vires» — mégis fordításának legnagyobb részét költőinek nevezhetjük. Költői müvek fordításában pedig oly fontos a költői szempont, hogy még a philologiai szempontnál is előbbvaló. Csakis így remélhetjük, hogy lassanként nagy közönségünk is megbarátkozik a classicus ókor elavulhatatlan kincseivel. Fordítónk müve remélhető új kiadásában bizonyára rajta lesz, hogy a verselést és nyelvezetet minden szeplőtől megtisztítsa.

Mindent összefoglalva, e könyv megszerzését ifjusági és tanári könyvtárak számára ajánlatosnak tartom.

Budapest, 1885. okt. 15.

Dr. CSENGERI JÁNOS.*)

Szepesi Imre latin nyelvtana. Mondattan. Átdolgozta *Tóth György*, kegyesrendi tanár. Budapest, 1886. Kiadja Zilahy Sámuel.

Iskolai irodalmunk, mely az önállóság s komoly buvárlat útján szépen megindult, egyszerre olyan irányt kezd venni, épen az Utasítások megjelenése óta, sőt az ott kifejtett elvek ellenére, mely mindennek inkább, csak haladásnak nem jelezhető.

Úgy látszik, hiába bizonyítgatta a tudomány-egyetem ez évi rektora, hogy a tudományban is kifejthető a nemzeti szellem, és hogy épen ebben mutathatja a nemzet individualitását; hiába bizonyítgatták az országos kiállítás alkalmából tartott számos congressusok, hogy specialis nemzeti kulturára kellene törekednünk: ha tankönyvíróink

*) Az Orsz. Közoktatási Tanács birálatai.

nem helyezik abba büszkeségüket, a mire már Cicero is nagy súlyt fektetett, a midőn «de Divinatione» II. 1. ezt mondja: «Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum, ut Græcis de philosophia litteris non egeant.» A római önállóságra törekedett és meg is teremtette nemzeti irodalmát. Szomorú, de igaz, és tankönyvíróink nagy részének szól Stettenheimnak elmés megjegyzése: «Schriftsteller gibt es, welche ein Buch nach dem andern schreiben, d. h. das andere Buch muss schon ein Anderer geschrieben haben.»

Ez állítás illustrálására szolgál szóban forgó mondattanunk is. Hisz a szerző előszavában egész őszintén mondja: «*A két kötetből egyet csináltam*»; tehát egyszerű összerántással van dolgunk; és sajátságos! Eljárási modorát illetőleg épen az Utasításokra hivatkozik, mondván ugyanott: «*A rövidítés munkáját könnyitette a legújabb Utasitás szerint követelt szerkesztés.*»

Sajátságos módon olvashatta szerző az Utasításokat. Jó lesz azokat még egyszer átolvasnia és pedig azt, a mi azoknak 4. lapján 5. alatt és 20. lapján III. alatt áll. Az Utasítások ugyanis az említett szerkesztésről semmit sem tudnak, de igenis szólnak arról, hogy a III. osztályban az egyszerű mondat (alany, állítmány, tárgy, határozók, jelzők), a IV. osztályban pedig a függő mondatok, a mód- és időtan rendszeresen tárgyaltassanak. — Most kérdem, hogyan lehet a szóban levő mondattannal az előírt czélt elérni? Hiába keressük az egyszerű mondat tárgyalásánál az alanyról, tárgyról, határozókról, jelzőkről szóló tant, de igenis kapjuk a tant a casusokról, az igéről stb. . . .

Hogy minő viszásságok keletkeznek ebből, bizonyítja mindjárt a *Nominativus*. Mit is mondhatott szerző felőle? Vajmi keveset; kénytelen volt tehát azt mint alanyt szerepeltetni; de ha alanyról szól, akkor már az accusativus cum infinitivót is be kellett vonnia a Nominativus fejezetébe (l. 16-ik lap. 7. §.). Meg is tette a szerző, de evvel a casustant már fel is forgatta. A casustant követi az igetan; ez is a levegőben lebeg. Ugy látszik, hogy közömbös a szerző előtt, miről mely helyen kell szólani. Ily szerkesztésnél aztán akárhol is lehet az igéről szólani. A helyes, mondattani vezérfonal hiánya itt is megbosszúlja magát! Mi más véleményen vagyunk: a helyes categoriák alá való beosztás első kelléke a jó mondattannak. Hiszen fogalmat akarunk adni a tanulónak a mondat részeiről, és pedig bizonyos rendszer szerint. Csak nem satura lanx a mondattan, melyben az adatok minden logikai egymásután nélkül össze legyenek hányva, dobálva? Sajnálatra méltó az az ép eszű gyermek, kinek ilyen mondattanból kell majd tanulnia.

Mindenesetre dicséretére lehet mondani a szerzőnek, hogy ő az új irányt is figyelembe veszi, de földolgozásában nem volt szerencsés. Ugyanis ő nagy fába vágta a fejszéjét, midőn a régi irányt az újjal

akarta összeegyeztetni, és pedig, a mi jellemző, a terminologiát, a meghatározásokat illetőleg. De épen az által, hogy a régit, mint főirányt követve, főleg könyve első részében, az Utasításoktól eltért és más beosztást követett, természetesen nagy zavarnak kelletett beállania. Azáltal pedig, hogy műve második felében, a hol az összetett mondatot tárgyalja, meglehetősen az újabb irány alapján áll, művének első felével jön nagy ellenmondásba, minthogy amott, mint imént említém, a régi irány meghaladott, roskatag álláspontjához ragaszkodik. Hozzájárul az is, hogy fő törekvése volt rövidítésekhez folyamodni, hogy a munka hosszura ne terjedjen, s így azt eredményezte, hogy magyarázatai, meghatározásai, homályosak és érthetetlenek; természetesen, mert «brevis esse laboro, obscurus fio.» — Ennek bizonyítására szolgál Mondattanának minden lapja; álljanak itt illustrálásul a következők:

5-ik lapon: Az attributum prædicativum állítmányi melléknévi jelző, az appositio prædicativa állítmányi értelmező jelző, de mellettük a jelzett név soha sincs kitéve. (Helyesen így volna: Ha a jelző vagy értelmező alakjára nézve ugyan a főnévvel vagy névmással egyezik meg, de tulajdonképen a jelzett személynek vagy tárgynak az állítmányhoz való állapotát, idő, ok stb. mellékviszonyait határozza meg, és így jelentésére nézve inkább az állítmányra vonatkozik: meghatározó jelzőnek — attrib. prædicativum — vagy meghatározó értelmezőnek — appos. prædicativa — nevezzük.)

22. lapon: Percontari igének határozója, ha személy, *ex* præpositiós ablativus, ha dolog, *de* præpositiós ablativus. (Voltaképen: Percontari ily szerkezettel is állhat: percontari ex aliquo aliquid (személy eredethat., dolog obiectum) és percontari aliquem de aliqua re (személy obiectum, dolog eredethat.)

32. lapon: Genitivus partitivus állhat *b)* jelzett neve helyett főnév gyanánt álló (?) számnevekkel, melyek az összesnek részét emelik ki. (Helyesen: gen. part. áll a főnévként használt határozott vagy határozatlan számnevek mellett, ha soknak csak egy részét jelölik; pl. legionum duæ, mert egészen más értelmű legiones duæ!)

33. lapon: c) hoc, id, illud, quid, aliquid, etc. . . . (gen. part.) Jegyzet: Ezekkel genitivus helyett a harmadik declinatióra tartozó melléknév megegyezik; ha még második declinatióhoz tartozó melléknév is van, ez is egyezik, vagy mind a kettő genitivus lesz. (Azaz: *o* tövű semleges melléknév is állhat ily genitivusban, pl. nihil humani, quid novi? De *i* vagy mássalhangzós tövű melléknév csak ritkán olyankor, ha egy mondatban *o* meg *i* tövűek is vannak együtt; pl. nihil solidi, nihil eminentis. Rendesen: nihil eminens.)

38. lapon. Azon igék dativusát, melyek azt jelentik, hogy valami valakinek hasznára vagy kárára van, dativus commodi, vagy incommo-

dinak szokták nevezni. (Ezt akarja mondani: Dat. commodi vagy incommodi azt a dolgot vagy személyt fejezi ki, a melynek érdekében — hasznára vagy kárára történik valami.)

46. lapon. Ablativus comparationis állhat a középfokú mellékneveknél azon mondatokban, melyeknek hasonlító alárendelt hiányos mondatában a *tárgynominativusban* (!) v. accusativusban állana, *ha «quam» hasonlító szót használnánk.* (Igen ám! de sokszor nem lehet quam-os szerkezetet használni abl. comp. helyett pl. natura, *qua* nihil potest esse callidius, hát akkor az abl. comp. micsoda? Helyesen így van: abl. comp. áll a középfok mellett, s jelöli azt, a mivel valamit összehasonlítunk.)

Ugyancsak a 46. lapon alább: Ilyféle quam-os kifejezések: quam opinio est, quam spes, — æquum etc. — helyett mindig abl. comp. kell használni. (Ha abl. comp. kell használni és quam opinio est etc. — helytelen, akkor *nem szabad a fiu előtt a helytelent mondani!* Hanem így kell mondani: e szokott kifejezésekben: opinione, spe, æquo, solito .. etc. — abl. comp. a használatos szükségképen; e kifejezések összevont mondatoknak tekinthetők ily értelemben mint pl.: maior *solito,* azaz maior *quam* solitus *est.)*

A 61. lapon. A futurum exactum főmondatban is használatos, ha gyorsan vagy bizonyosan történő cselekvést állít. (Azaz: független mondatban a fut. perfectum csak a következő esetekben állhat:

a) ha azt akarjuk kifejezni, hogy valami a jövőben bizonyosan vagy gyorsan be fog végződni; pl. Qui Antonium oppresserit, bellum *confecerit.*

b) ha valamit a jelenben abbahagyunk, de szándékunk azt nemsokára ismét tenni, vagy azt másnak belátására bízzuk; pl. quæ fuerit causa, mox *videro.)*

63. lapon. Az infinitivusnak, mint igeszónak alanya accusativus, ez az accusativus cum infinitivo. (Voltaképen ezt kellene mondani: Ha az infinitivus mellett ki van téve az a névszó is, mely az infinitivusban kifejezett cselekvésnek alanya lenne: az a névszó az accusativusban áll, s az ily szerkezet neve acc. cum inf.)

A 66. lapon. Az infinitivus mint igeszó a maga subiectum prædicativumával együtt a nominativus cum infinitivo. (Helyesen: Ha a latinban a szenvedő személyes állítmánynak alanya ugyanaz, mely egyszersmind az infinitivusban kifejezett cselekvésnek is alanya volna, akkor az nominativusban áll, s az ily szerk. neve nom. cum inf. — pl. videris (tu) scripsisse.)

Ugyancsak a 66. lapon: Az acc. c. inf. is, a nom. c. inf.-nak is lehet acc. c. infinitivoja vagy nom. c. infinitivoja. (Ez nem szabatosan formulázott szabály, sőt inkább érthetetlen.)

Még ugyancsak a 66. lapon: Az infinitivus mint igeszó dativus casussal a dativus cum infinitivo. (Azaz inkább így áll a dolog: a személytelen licet és necesse est mellett, ha az, a *kinek* valami szabad, szükséges, egyszersmind az infinitivusnak cselekvő személye, akkor az dativusban áll licet és necesse est-hez vonva: pl. *homini* necesse est mori.)

A 73. lapon: a participium mondatbeli jelentése kifejezhető ugyanazon mondatrész gyanánt álló alárendelt mondattal is; az egyes igenemek hiányzó participiumai helyett rendesen ily mondatok használhatók. (Melléknévi jelzőként áll az ige melléknévi alakja is, a participium, mely azonban majdnem mindig külön (jelzői, határozói, mellérendelt független) mondatot helyettesít, tehát a főmondattal összevont mondatot képez. Igy világosabb!)

A 74. lapon: az ablativus absolutus participium jelzőjű főnévi határozó, és pedig idő-, ok-, állapot- stb. határozó. (Voltaképen ezt kellene mondani: az ablativus absolutusban használjuk a participiumot az ablativusnak meghatározó jelzőjeképen; ha ugyanis a mellékmondat alanya nem fordulna elő a főmondatban, s így a mellékmondat állítmányából lett participium nem vonatkozhatnék a főmondatnak egyik részére sem, akkor a latin a két mondatot egygyé vonhatja össze, úgy hogy a mellékmondat alanyából egy abl.-ban álló határozó lesz, s avval egyezik meg az állítmányából lett megfelelő időviszonyu participium nemben, számban és esetben; ily szerkezet ablativus absolutusnak neveztetik.)

De nemcsak, hogy a rövidítés következtében épenséggel érthetetlen szabályok fordulnak elő, még tárgyi tekintetben is található igen számos hiba. Itt csak a legkiválóbbakat emelem ki:

A 2. lapon a coniunctivusnak futurumát olvassuk «amaturus sim v. essem» alakokban; tudvalevőleg ez alakok a coniugatio periphrasticához tartoznak; coninuctivi futurumról pedig szó sem lehet.

Ugyancsak a *2. lapon* és *58. lapon* azt olvassuk, hogy az imperativusnak præsense és futuruma van; még ilyet nem hallottunk.

A 12. lapon: Ha a dolognevek mint alanyok egynemüek, egyez*hetik* velök szemben a melléknévi állítmány, de *rendesen* többes semlegesben áll. (Fordítva: *rendesen* megegyezik velök nemben a melléknévi állítmány, de többes semlegesben is áll*hat.)*

Ugyanazon lapon: A dolognevek után *akkor* többes számú az igei állítmány, ha azok különnemüek, vagy egyikök többesszámú.*) (Ez helytelen szabály; valójában így van: Ha több alany van, az ige többes számban áll, de egyes számban is állhat az állítmány: *a)* ha az ala-

*) Hát máskor?

nyok együttvéve egyetlen fogalmat képeznek, pl. senatus populusque Romanus voluit; *b)* Ha több alany közül az egyiket különösen ki akarjuk emelni.)

A 28. lapon: A genitivusnak *két fő alakja* (!) van: genitivus subiectivus és gen. obiectivus, pl. amor patris = pater amat és = patrem amant. (Hol itt a *genitivus kétféle alakja?* Helyesen így kellene: Az igéből származó főnevekben mindig rejlik még a cselekvés fogalma, és az ily főnév mellett jelzőként álló genitivus *kétféle* lehet, *a szerint* a mint t. i. vagy az alanyt jelöli s akkor gen. subi. vagy a tárgyat jelöli, melyre a cselekvés kihat, s ilyenkor gen. obi.)

69. lap: gerundium mint főnévi igenév nem is képezhető másból, csak cselekvő igéből (hát deponentia-ból?)

70. lap: gerundium necessitatis csak cselekvő igéből képezhető, pl. vincendum est. (hát deponens igéből?)

71. lap: A supinum csak cselekvő igéből képezhető. (hát deponentia-ból?)

72. lapon: az ablativus supinum abl. limitationis ritkán helyhatározó. (Hiányos. A supinum ablativusa mint eredethatározó abl. limitationis oly neveknél, melyeknél ítéletet mondunk pl. scitu quis est mirabile dictu; ritkán fordul elő honnan? kérdésre a supinum ablativusa a mozgást jelentő igék mellett, pl. Primus *cubitu* surgat villicus, postremus *cubitum* eat; itt is csak ellentét kedveért használ az író cubi*tum* eat mellett cubit*u* surgat kifejezést.)

Tárgyi hibás volta miatt leginkább megrovandó a 15. §. mely az igeidőkről összevissza, rendetlenül, nem lévén megkülönböztetve az actió a tempustól; továbbá a 26. §. mely a consecutio temporumról szól, elejétől végig érthetetlen.

Végül azt is említenem kell, hogy tárgyi tekintetben szerző még számos nagy hibát követ el annak következtében, hogy a magyar nyelv felfogását összezavarja a latin nyelv felfogásával. Csakis ez uton magyarázhatók meg a következő nevezetes tévedések:

3. lapon: a supinum ablativusa *vég*határozó, pl. auditu=hallás*ra* (magyarban fordíthatjuk véghatározóval, de a latinban *eredet*határozó marad az mindég!)

21. lapon: accusativus mint *határozó:* 1. az obiectum prædicativum pl. Romulum *regem* creant (az obi. præd. a magyarban határozó, de a latinban *obiectum!)*

45. lapon: Az ablativus limitationis mód, állapot vagy véghatározó (a megfelelő magyar fordításban igen, de a latinban mindig csak *eredet*határozó marad az!)

65. lap: c) az accusativus cum infinitivo okhatározó, ha az állítmány verbum affectuum. (Ez hamis. Helyesen: a latinban acc. c.

inf. *tárgyként* állhat (quod-os okhatározó mellékmondat helyett) a kedélyhangulatot jelentő kifejezések mellett, ha a hangulat tárgyát mondjuk meg; pl. Gratulor ingenium non latuisse tuum.)

Ily körülmények között azután bajosan fogja a növendék felfoghatni a latin nyelvnek eredeti gondolkodásmódját, annak a magyartól különböző sajátos felfogását, melyre pedig idegen nyelv tanításakor oly nagy súlyt kell fektetnünk!

Egy iskolai könyvtől továbbá azt kivánjuk, hogy formailag is úgy legyen kiállítva, hogy könnyen kezelhető és áttekinthető legyen, hogy a nyomtatás feltüntesse a lényegeset a kevésbé lényegestől, mert a tanuló localis memoriájára is nagy súlyt kell fektetni. Már pedig ebben a könyvben minden egy és ugyanazon betűvel, minden elválasztás nélkül, sor sor után van összehalmozva, úgy, hogy a szem sehol meg nem pihenhet. Ezt a hibát is az összevonás következményének kell tulajdonítanunk.

Végre egy iskolai könyvnek sajtóhibáktól lehetőleg mentnek kell lennie. Itt azonban a sajtóhibák számlálhatatlanok, a mi arra mutat, hogy a könyv hamarosan készült.

Mindezek alapján utasítandónak vélem szerzőt arra nézve, hogy az egész könyvet, de főleg annak első részét a jelzett irányban, t. i. az Utasítások szellemében dolgozza át, mert jelen alakjában — az oktatás hasznának veszélyeztetése nélkül — semmiképen sem ajánlható.

Budapest, 1885. októb. 15.

BARTAL ANTAL.*)

A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. köt. XI. szám.) Írta *gr. Kuun Géza.* Budapest. 1885.

A *Codex Cumanicus* tudós szerzője eme legújabb értekezésében néhai Gyárfás Istvánnak «*A jászkúnok nyelve és nemzetisége*» czímű értekezésével foglalkozik, s bíráló megjegyzéseiben kimutatja, hogy a kúnok nem valóságos magyarok, — mint Gyárfás vélte, hanem török eredetű nép, mely idővel tökéletesen megmagyarosodott.

Gr. Kuun elismeri, hogy a kúnok *jelenleg* magyarok, de abból — nézete szerint — koróntsem következik, hogy *mindenkor* azok voltak, mint azt Gyárfás véli; mert hisz a történelem tanúsága szerint nem egy nép teljesen átalakúlt, pl. az altaji eredetű bolgárok elszlávosodtak. Szerző Vámbérynek ad igazat, a ki szerint a népek physikai jellege kevésbé változik, mint nyelvök. Ezen rövid bevezetés után szerző sorra

*) Az Országos Közokt. Tanács birálata.

czáfolja Gyárfás ellenvetéseit, melyek közül a fontosabbak imitt következnek.

A moldvai kúnok régi történelmi forrásokban *teucer*-eknek, azaz törököknek neveztetnek. Moldvát a XIII. és XIV. században *Cumania*-nak vagy *terrae Cumanorum*-nak nevezték. E területen *Teleorman* kerület mai napig megtartotta ősrégi kún nevét, a melynek eredeti jelentése törökűl *deli orman* azaz «bolond erdő». Ámde Kantemir tudósítása szerint Dobrugiában is van egy *Deli Orman* «das Narrenholz» nevű erdő, melyet az oszmanli törökök neveztek így. Ha tehát Gyárfás szerint a moldvai — mint a velök azonos magyarországi — kúnok magyarok voltak, mikép történhetett, hogy az általuk lakott területet nem magyarúl, hanem törökűl nevezték el? Kuun ezután a Julián szerzetes utazásának egy-két adatát érintve áttér Rogerius *Carmen miserabile* czímű munkájára, melynek állítása szerint *Kuthen azért jött be előre kúnjaival, hogy a föld minőségét kitanulja és a nyelvvel megismerkedjék.* Gyárfás, Rogerius szavainak nyomatékát lehetőleg apasztandó, megemlíti, hogy R. nem magyar, hanem apuliai származású s Rómában Toletan János bibornok oldala mellett káplánkodott, s az, hogy nagyváradi kanonok lett volna, nincs hitelesen bebizonyítva. Kuun hivatkozva Bunyitay Vincze «*A váradi püspökség története*» czímű könyvére, kimutatja, hogy R. 1233-ban már hazánkban volt, s a pápai bulla a váradi káptalan egyik kanonoki javadalmára szólt. R. tehát látta, ismerte és beszélni is hallotta a XIII. századi kúnokat, s így alig hihetjük, hogy R. a *nyelv* szón tájszólást értett, mint azt Gyárfás akarná.

Műve VI. fejezetében Gyárfás Alberich krónikájából egy igen érdekes adatot említ, a mely azonban nem ő mellette, hanem ellene szól. Alberich az 1239. évről ezeket mondja: «a tatárokról (azaz mongolokról) elterjedt közhír annyira megijesztette Magyarország királyát, hogy ellenök Erdélyt két várral megerősítette s erdők levágásával eltorlaszolta; azután megtudta, hogy *a románok a tatárok szine alatt* őt meg akartak ijeszteni, de azokon nagy részben derekasan győzedelmeskedett, s elfogta azoknak egy királyát *Cacan* nevűt s egy királynét és közülök sok ezer áttért a kereszténységre, de hamisan stb.» Itt a *romani* másolási hibából áll *comani* helyett, s hogy itt nem görögök, hanem kúnok értendők, mutatja az, hogy közülök sok ezernek a keresztény hitre való áttérése említtetik, a mi a már akkor keresztény görögökre nem alkalmazható. De legérdekesebb benne a kún király neve *Cacan*, azaz *khakan*, s erre nézve v. ö. a *Codex Cumanicus*ban: *kan* imperator, *kan catonj* imperatrix. Mindezek török nevek, török czímek.

A IX. és X. fejezetben Gyárfás Ascellin, Plancarpin és Rubruquis szerzetesekről szól, kik a tatár khánok udvaránál mint követek fordultak meg. Kuun kimutatja, hogy *Plancarpin a török nyelvet a kúnnal tel-*

jesen megegyezőnek tartotta. Vincentius Bellovacensis 1240—50 körüli franczia szerzetes a kúnokat «*soliman*»-oknak nevezte bizonyára azért, *mert őket törököknek tudta* s a *Suléyman* név ezeknél tekintettel gyakori előfordulására, ép úgy válhatott népelnevezéssé, mint p. o. John Bull az angolnál. A XII. fejezetben Gy. Károly szicziliai királynak a kúnokhoz írt leveléből kiemeli azon helyet, melyben a király azt írja, hogy őket III. Lászlóhoz *nemzetiségök azonossága csatolja.* De ebből nem az következik, hogy III. László magyar nemzetiségű levén, a kúnok is magyarok voltak; hanem — mint Kuun kimutatja — ebből a legnagyobb valószinűséggel következtethetjük, hogy Károly említett levelében a nemzetiség azonossága alatt vejének a kún népfajhoz anyai ágon való viszonyát értette. A XIII. fejezetben Gy. Paschalis szerzetessel foglalkozik, ki Spanyolország Victoria városából több szerzetes társával a tatárok megtérítésén fáradozott, s ki — mint maga írja — megtanulta a chamani nyelvet és az ujgur irást: addidici linguam Chamanicam et litteram Ujguricam. Gy. a *chaman* szót nem tartja a *coman*-nal egynek, de K. kimutatja, hogy itt csak egy nyelvről van szó.

A XIV. fejezetben egy igen érdekes adat kerül napvilágra. Aeneas Sylvius összes műveiben és Weszprémi «*Biographia Medicorum*» czímű művében olvassuk, hogy egy alkalommal Zsigmond király meghagyta, hogy mindazok, kik kúnul nem tudnak — *cumanum nescirent* — távozzanak. Ezen adatot Horvát István «*Nagy Lajos és Hunyady M. védelmeztetése*» czímű értekezésében is fölhozza annak bizonyságául, hogy Zsigmond a kún nyelvet is megtanulta. Ez adat értékéből Gy. czáfolata után sem veszt, s rá hivatkozva bátran állíthatjuk, hogy *Zsigmond uralkodása alatt (1387—1437) a kún nyelv még használatban volt.* Még 1588 táján említtetnek törökül beszélő kúnok Buda környékén Šeich Ali művében. Frähn az illető szöveget így fordítja: «inter quos in pagis dispersis territorii urbis بدون (*Budun* = Buda) multi reperiuntur, qui habitu cultuque Tartarorum sunt.» Ugyanazon író a magyarokat a kazarokkal egyeredetű török-tatár népnek tartja s megjegyzi, hogy a magyarok egy része törökül beszél. Ezek a törökül beszélő magyarok a kúnok.

A XV—XVIII. fejezetekben fel van sorolva néhány régi író nézete a kúnok és jászok nemzetiségéről. Ilyen Wernher György «*De admirandis Hungariae aquis*» 1543-ban írt műve, melyben azt állítja, hogy a jászok «*most is megtartják ősi, különös, a magyartól különböző nyelvöket.*» Gy. *nyelv* helyett itt is *nyelvjárást* ért, de az i. szövegben nyelvről van szó, s Wernher bizonyára nem említette volna meg mint különös, említésre méltó dolgot, hogy Magyarországban egy vidék lakossága saját nyelvjárásán beszél. Következnek Oláh Miklós és Istvánfy adatai; majd Otrokocsi Fóris Ferencz téves állítását czáfolja Kuun, midőn az *Origines Hungariae* czímű könyvében azt írja, hogy a kúnok és jászok is magyar

nyelven beszélnek, s kimutatja, hogy az utána következő Bél Mátyásnak sokkal helyesebb nézete volt e kérdésről.

A XIX—XXII. fejezetek a magyarországi *kún miatyánkkal* foglalkoznak. Első sorban az Orczy Lőrincz 1754. évi állítólagos kún miatyánkja van tárgyalva, melynek szövege K. olvasása szerint a következő:

Bizoum atamuz kim gonglerde sin
Senun adun mukaddes olsoun
Senun melkoutun gelson.
Senun iradetun olsun nitekim gugde dahi jerde
Her goungi bizoum etmegemouzi ver bize bou gjon
Vabisoum bourglerouumiz bise bagisle nitegim
biz dahi bizoum burglularimize bagislerouz
Vabsii tedsribeje adehal etme
Lekin sherirden bizi ázád ejle
Zira senundur melkut vesultanet vemegjd ta ebed Amen.

K. nyelvészeti bizonyítékok segedelmével kimutatja, hogy e miatyánk-szöveg se nem jász, se nem kún, hanem oszmanli török, s a tör. hódoltság idejében került a kúnok közé. Ezután a *halasi kun vers* következik, melynek szövege következő:

Héli héli jäde üzürmén
Üzbe her
Zeboralle, Sarmamile
Aló bizon Sasarma
Düz isztürmő dücsürmő
Hej alah hilalah
Zeboralle dücsürmő.

K. megmagyarázza e szöveget s kimutatja, hogy e rövid kún ének romlott szövege, úgy a mint előttünk van, tör. nyelvű szöveg, még pedig nem oszmanli, hanem egy oly dialectusban szerkesztetett, mely közelebb áll a keleti, mint a nyugati, nevezetesen az oszmanli nyelvjáráshoz. E halasi kún vers értelme K. fordítása szerint imez:

«Nosza az igézetet megoldom,
Eljött a (szép) tavasz,
Istenes szavakkal, koránfelirással
A varázsszert teljesen
Ártalmatlanná teszem; magasztallak,
Csak egy az Isten,
Imával dicsőitlek.»

A XXI. fejezetben a Telegdy-féle kún miatyánkról van szó, s végűl a XXII-ben Gy. még egy Krimből 1427. évből származott «tatár» miatyánk-szöveget közöl, mely jelenlegi romlott alakjában is igen közel

áll mind a velenczei, mind a magyarországi szövegekhez. E szöveg K. avítása szerint így hangzik :

Ata wisim, ki Chöktä sen,
Algïschlï dur sening Adïng,
Kelsün sening Hanluchïng,
Bulsun sening erküng ničekim köktä aley gerdä,
Wer wisim kündülik ötmäkimisni bugün,
Koj wisim jasuknï, aley wis dacha kojürbis wisim jasuklamisni,
Dacha kojma wisni sinamakka,
Illa kutkar wisni gemandan.

E miatyánk-szöveget K. hangtani és szótári sajátságok alapján határozottan kún nyelvűnek tartja, s így ebből arra is következtethetünk, hogy a kún nyelvjárás Krimben még a XV. század elején használatban volt. A XXIII—XXV. fejezetekben a kún személy- és helynevek tárgyaltatnak, a mi azonban reánk nézve mellékes érdekű, mert a vitás kérdés főpontja, t. i. a kún nyelv és nép töröksége, már az eddigi döntő adatok és kritériumok alapján is bebizonyítottnak tekinthető.

STEUER JÁNOS.

Martialis II. 80.

Faunius ölte magát, hogy az ellen elől menekűljön,
Nemde bolond, ki nehogy haljon, azért hala meg?

Martialis X. 23.

Antonius Primus békkel múlt élete sorján,
Számlál már tizenöt boldog Olympiadot.
Visszatekint a letűnt napokon s telt éveken immár
S nem remeg ő Léthe közeli habjaitól.
Nincs emlékezetébe' borús s kelletlen időpont,
Nincs, a melyet nem idéz vissza örömmel az agg.
Évei számát e jó férfi továbbra növelje,
Él másodszor, a míg élvezi múlt idejét.

Ford. Ifj. R. E.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A franczia philologiai irodalom 1884—1885-ben.

Első jelentésünkben egy két évi időszak termékeit mutattuk be; ma ismét két évről szólunk. A tevékenység legnagyobb a görög és római régiségek terén, irodalomtörténeti művek ritkábbak; e téren a folyóiratok ugyan gyakran hoznak nagyobb czikkeket, melyek azután könyvalakban jelennek meg, de összefüggő nagyobb tanulmány csak az ókori bölcsészet terén mutatkozik. A szorosan vett philologia, amit itt mindig német munkának és német izlésűnek tartanak, nagy erővel tör magának útat. A fővárosi nagyobb intézetekben harczban áll a régi rendszerrel, egykori tanítványait elküldi a vidéki fakultásokba is, és ott ahol azelőtt a tanárok æsthetikai fejtegetésekbe bocsátkoztak egy férfiak- és nőkből álló hallgatóság előtt, most fiatal erők tanárjelölteknek a kritika legújabb vivmányait mutatják be. Valódi tusa ez a régi és az új irány között, mely a tanulók köréből a közönségbe is hatolt. Nehány ujságczikkben, különösen a XIX. Siècle-ben, mely ez Université régi álláspontján áll, hevesen megtámadják ezeket a «német professorokat», a kik német kritikai kiadásokat ajánlanak tanulóiknak, s a kik szövegkritikáról és metrikáról mernek beszélni a Sorbonne régi termeiben, a melyek Cousin, Villemain és Guizot varázsigéit hallották.

Daczára a támadásoknak az új irány mégis győz. Csak két tényt említek. Benoît, a Sorbonne tanára, a kritikai iskola feje, a ki ha nem is beszél oly jól mint egy franczia egyetemi tanártól várják, mégis nagy számú hallgatóságot gyűjt maga köré, sok küzdés után bejutott az Institut-be, a hol tán eddig az egyedüli, a ki latin irodalommal kritikai szempontból foglalkozik. A Collège de France «Éloquence latine» tanszéke miniszteri rendelet folytán «Philologie latine» czímet kapott. E rövid rendelet többet mond, mint közönséges olvasó hiszi. Míg az «Éloquence latine» tanára finoman csiszolt és remek előadásával bájolta el többé-kevésbbé értő közönségét, a «Philologie latine» tanára fiatal erőket fog képezni, a kik a philologia segédeszközeivel fognak megismerkedni. Tanárul Havet-t nevezték ki, a kinek egész működése a szövegkritika és metrika terén mutatkozik s a ki most Nonius tanúlmányaival lépett fel mint vendég az Institut-ben. A kritikai irány, mint látjuk, mindinkább halad. A franczia tanférfiak adalékai a Graux emlékének szentelt albumhoz, a ki szintén ez iskolának egyik kiváló alakja volt, majdnem mind kritikai, nyelvtörténeti és palaeographiai érdekűek. Ez irány nem áll ellentétben a franczia jó izléssel és előadási móddal, mint ellenei hiszik. A franczia tanár már a vizsgálatok folytán, melyeken okvetlenül keresz-

tül kell mennie, kitünő stilista, s ha később kritikával is foglalkozik, általános irodalmi műveltsége nagy s mindig tud egy vonzó czikket is írni. Példa rá épen Havet, a ki atyja tanszékét a Collège de France-on átvéve a philologiáról — ki hinné — egy érdekes előadást tartott, amely részben a Revue politique et littéraire-ben meg is jelent. Tehát a nagy írókon kívül, a kik az ókorral foglalkoznak, a fiatalok is tudnak írni, csak hogy előadásaikban nem elégesznek meg avval, hogy a tudomány vivmányait értékesítsék, hanem magok is részt vesznek az általános mozgalomban.

Felosztásunk ugyanaz marad mint az első jelentésben. Folyóíratokra és az egyes fakultások havi közleményeire nem terjeszkedünk ki.

1. *Görög irodalom.* A sorozatot méltán *Jules Girard*, *Études sur la poésie grecque* (353 l.) cz. kötete nyitja meg. Girard-t athéninek nevezik, nemcsak azért, mert az École d'Athènes egykori tanítványa volt, hanem attikai izlése és stilusa miatt. Ékesebben és szebben egy philologus sem ír; ő, Gaston Boissier és Martha képviselik a Revue des deux mondes azon íróit, kik az ókorral foglalkoznak. A kötet egyes czikkei az említett folyóiratban láttak először napvilágot. Szólnak Epicharmusról, Pindárról, A hegelianismusról az Antigone magyarázatában, Theokrit pásztordalairól és az alexandriai költészetről. Girard az ókori művek megítélésénél főleg a művészeti részre fektet nagy súlyt; a történeti és bölcsészeti rész alapul szolgál, a melyből biztos és finom ízlése a mű æsthetikai szépségét vonja le. Sok idézet nincs a kötetben; mint a nagy művészek úgy Girard e segédeszközöket a mű befejezése után mint az építész az állást elvonja, hogy a mű maga annál fényesebben ragyogjon. Hogy mélyen behatolt az illető irodalomba, azt az Epicharmusról szóló czikke bizonyítja, a hol finom ízlése oly sok homályos kérdésre vet napvilágot, melyekben a száraz tudomány csak rejtvényeket lát. Pindarról szóló czikke a Croiset művének fényoldalait mutatja ki, Antigonenél Boeckh nézete ellen kel ki; az alexandrinismus czikke Couat művének beható ismertetése, a mely munkáról első jelentésünkben szóltunk.

Ugyancsak *Girard* második kiadásban közzétette Thucydidesről szóló remekművét. Az *Essai sur Thucydide* (295. l.) a franczia Akadémia egyik díját nyerte el. A szerző Thucydidest mint történészt és szónokot jellemzi, a mű compositióját és stílusát válogatott darabok fordítása által világítja meg, ókori és modern történetírókkal hasonlítja össze, a róla hozott itéleteket vizsgálja s befolyását az ókor nevezetesebb íróira tünteti fel; a mű mottója Νοῦς βασιλεύς Thucydides geniusát, mely mindent az ész hatalma alá rendel, hiven feltünteti. Girard azt hiszi, hogy a kritika, a mi a költő életét illeti, Roscher műve óta (1842) nem hozott sokat napvilágra; születése és halála éve még mindig bizonytalan, Wilamowitz, Hirzel, Schoell, Gilbert hypothesisei Thucydides tartózkodásáról Archelaus udvarában nem valószínüek. Ezért inkább a mű compositiója

érdekli; Classen-nel Ulrich ellen lép fel s a compositió egységét védi. Girard művének e része (L'art dans Thucydide) a legbecsesebb; soha sem itéltek oly finoman a görög historikusról, a ki első alapította meg a történeti kritika főbb elveit s a ki első tüntette fel dramatikus előadásában az emberi ész és értelem általános törvényeit.

A következő művek inkább a bölcsészeket érdeklik.

Thamin, Un problème moral dans l'antiquité; Étude sur la casuistique stoïcienne (350. l.) cz. alatt az ókor jansenistáiról, a stoikusokról s azok tanairól szól. A kilencz fejezetből álló munka a következő kérdés jutalmát nyerte el: Exposer et discuter, dans ses principes et dans ses applications pratiques, la théorie des cas de conscience d'après l'école stoïcienne.

Thamin kimutatja, hogy a stoikusok a praktikus életben sokban eltértek merev theoriájoktól. Nem veti ezt szemökre, mert a mint a rideg ész szabályaihoz ragaszkodik az ember, a társadalmi élet oly sok nehézseget gördít útjába, hogy magányosan kell élnie, ha nem akar elválni theoriájától. Port-Royal tudósai sem éltek oly elvonultan, mint tanok azt parancsolni látszik. De azért, mert a stoikusok elvöktől, hogy mind a hiba, mind a bűn egyforma, elváltak, nem következtethetjük, hogy a casuistikát feltalálták volna. Az idő, a hely, a körülmény számtalan módon változtat a hiba vagy bűn lényegén. A casuistika oly régi mint a világ; a mint az erkölcsi érzelem, a lelkiismeret harcza az emberi érdekkel létre jött, a casuistika is fellépett. De ha a stoikusok nem találták fel, úgy legalább tökéletesítették, a mennyiben a nehéz problémákat feloldották, oly problemákat, melyekből az egyszerű ész nem talál menekvést. Az ingadozókat a helyes útra vezették, a szomorkodókat vigasztalták; de a hol magok sem találtak választ, az istenségre utaltak. Deus in viro bono sedet, s így az isteni kegyelem hirdetői voltak, előzői a jezsuitáknak és jansenistáknak. Thamin sok ily problemát talált iskoláiban, sőt a későbbi rhetorok controversiáit is a stoikusokra vezeti vissza. Ily problemák feloldását a mostani ifjuság logikai és erkölcsi képzésre is hasznosnak tart. — A szerző roppant sok anyagot dolgozott fel. Stilusán ez nem látszik meg; könnyen folyó élénk előadása az Akadémia egyik jutalmára érdemesítette.

Ugyancsak a stoikusokkal foglalkozik *Ogereau* nagy műve: *Essai sur le système philosophique des stoïciens.* A szerző nagy præcisióval kimutatja, hogy miben állt a stoikusok tana, úgy alak, mint tartalom tekintetében, mikép jött létre, fejlődött, s a mire eddig nem ügyeltek eléggé, a kapcsot, a mely a főbb dogmákat a legkisebb apróssággal egybefűzi. Az iskola eredetének leírása után Zeno és közvetlen tanítványainak rendszerét ismerteti, a mely a létre, a világra, az emberre, az igazságra, a dialektikára, a legfőbb jóra, a vallásra és isteni igazságszolgáltatásra

vonatkozik, s összehasonlítja a stoicismus első és utolsó stadiumát. A munka tehát inkább a rendszer és változásainak hű leírása, mint az egyes stoikusok életének vázlata. A régi szövegeket híven idézi s egyáltalán arra törekszik, hogy e bölcsészeti systemát tisztán és világosan előadja. Az ő valamint Thamin könyve a mellett szól, hogy a stoának Francziaországban sok híve van, s ha nem is állítják fel a stoicismust mint tant, legalább kimutatják, hogy történeti érdekén kívül egyes nagy problemák feloldására még mindig alkalmas.

Egy másik philosophus *Dunan*, *Zenonis Eleatici argumenta* (37. l.) cz. thesisében az ismeretes Zenoi argumetumokat röviden, de világosan bírálja. Művének felosztása adja a tartalmat: Stadium, Sagitta, Achilles, Achilles et Dichotomia comparantur, s erre egy rövid végszó. Szemére vetették a szerzőnek, hogy thesisének a históriai keret hiányzik, hogy nem tüntette fel eléggé ez argumentumok történetét Zeno után a megarai iskolában. De Dunan csak röviden ki akarta mutatni, hogy a négy argumentum közt csak egy jó — a dichotomia, a másik három rossz s hogy a képzelet tételeit nem lehet tárgyakul tekinteni, a mennyiben a képzelet maga soha sem tartalmaz ellenmondást. Ezt a szerző bővebben fejtette ki a franczia thesisben: Essai sur les formes a priori de la sensibilité, mely a latin thesissel összefügg, de ennél sokkal becsesebb.

Nem nagy értékű *Monin* (73. l.) kis műve: *De unitate religionis homericae in Iliade.* A szerző azt hiszi, hogy a mythologia kutatói eddig nem ügyeltek eléggé egy az Iliasban kimutatható vallásos felfogásra. Szerinte úgy mint a rómaiaknál a görögöknél is egy bizonyos időszakban fejlődött a *numen* fogalom. S erre három részben (De numine physico, de numine psychico, de numine nominali) ezen feltevést bizonyítani akarja, a nélkül, hogy maga tisztában volna e numen lényegével. Azt hinné az ember, hogy német thesis. Az egész a levegőben függ, alap nélkül s a következmények nem védhetők. Monin azt találja, hogy a görög Pantheonban oly istenségeket találni, melyek természeti erőket képviselnek, mások istenített hősök, s végül elvont fogalmak. Azt hiszi tehát, hogy a kapocs, a középpont, mely körül mind forog, a *Numen*, amit eddig csak a latin népeknél ismertek; s ebben találja az egységet, a mely a görög mythologiának eddig hiányzott. Dolgozata sok érdekes adatot tartalmaz, különösen ott, a hol a Numen befolyását a mythologikus processusra mutatja ki; mint változott át a Numen némelyeknél istenséggé, másoknál pedig megmaradt. A kettős homéri neveket is felhasználja a Numen magyarázatára. A dolgozat szóval egy eleve felállított thesis, a melylyel a szerző erőszakosan egybe akarja hangoztatni a homéri kifejezéseket.

Biztosabb alapokon nyugszik *Thiaucourt* thesise *De Johannis Stobaei eclogis earumque fontibus* (90. l.), már azért is, mert a szerző

előzői Diels és Wachmuth voltak. Ez a dolgozat, valamint a később említendő Cicero bölcsészeti iratairól ugyanattól a szerzőtől, nem mutatnak önálló kutatást; inkább csak kibővítik, megvilágítják, rendezik az eddigi eredményeket. Stobæus, az biztos, más írókból merített, de ritkán megy vissza az eredeti forrásra, többnyire korábbi compilatiókkal elégszik meg. De melyek voltak e compilátiók? A szerző szerint Stobæus forrása az Eclogæ physicæ szerkesztésénél egy Aetius nevű író, de a kiről semmi biztosat nem mondhatunk. Ez az Aetius maga is compilator volt, a ki a Placita philosophorum nevű gyűjteményekből merített, mint Plutarchos tette a neki tulajdonított Placita-kban. Az Eclogæ ethicæ forrása pedig Arius Didymus, a ki Augusztus korában élt, híres grammatikus, az imperator barátja.

Daczára a compilatiónak, Stobaeus művének bizonyos egységet adott, s fia tanítására az akkori bölcsészet tanaihoz fordult, az akadémikusokhoz úgy mint a stoikusokhoz. A munka két első fejezete Stobæus életéről, műveiről, kéziratairól és kiadásairól önálló értékkel nem bír.

Végül fel kell említenünk *Deltour* görög irodalomtörténetét *Histoire de la littérature grecque* (713. l.), mely inkább a középiskola szükségleteinek felel meg, de vonzó előadása és a közölt mutatványok hű fordítása miatt tanárjelöltek kezében is forog. A görög irodalom története ez, kezdettől a byzantiumi korig. Egyes fejezetek, melyek régiségtani magyarázatokra szorulnak, mint a dráma a színi játékok berendezésével, a szónoklat az attikai perrendtartással, elég világosan vannak feltüntetve, de a homéri kérdést nagyon felületesen érintette a szerző. A közlött mutatványok mindig a legnevezetesebb részleteket nyujtják s az egyes írók bírálata rövid ugyan, de mindenütt velős és helyes. Csakis franczia forrásokra vagy a németből fordított művekre utal a szerző.

2. *Görög régiségek.* E rovat alá nemcsak az archæologiai műveket, hanem a görög állami, társadalmi és magánéletre vonatkozó iratokat is soroljuk. Számok rendesen nagyobb mint az irodalomtörténeti és kritikai műveké, mert az École d'Athènes e rendbeli munkára készteti tanulóit, s tudjuk, hogy a jó írók legnagyobb része innen kerül ki, miután az École normale három évi kurzusát bevégezték. Ugyanezt mondhatjuk a római régiségekre vonatkozólag, a hol az École de Rome-on kívül még az algiri és tunisi archæologiai kutatások nagyban előmozdítják az ókori emlékek tanulmányát.

Szóljunk először a görög archæologiai művekről.

Pottier, *Quam ob causam Graeci in sepulcris figlina sigilla deposuerint* (124. l.) cz. latin thesise úgy az archæologiára mint a halotti kultusra vonatkozik. Ismeretes, hogy a myrinai szobrocskák egy kis-ázsiai nekropolisból kerültek ki, a melyet az École d'Athènes több tagja, mint

Reinach, Pottier és Veyries tüzetesen ismertettek a Bulletin de correspondance hellénique-ben. E szobrocskák a tanagrai alakokhoz hasonlítanak s nagyon valószínü, hogy a tanagrai minták szolgáltak alapul. Pottier thesisében ezen emlékek használatát és jelentését tünteti fel. A mű első része az eddigi véleményekkel foglalkozik, egyeseket elfogad, másokat megczáfol. A valódi munka a második részszel kezdődik. Összehasonlítja a régi szövegeket, melyeket az írók és feliratok nyujtanak, az emlékeket, melyeket az ásatások napvilágra hoztak, s a következő eredményekre jut: E szobrocskáknak nem volt határozott rendeltetésök. A művész saját ízlése szerint több nembelieket alkotott, a vevő szándéka szerint vásárolt, s vagy házi isteneinek, vagy ex voto-nak vagy a maneseknek szánta. A sírokban talált szobrocskák az élők kegyeletének emlékei a holtak iránt, a kik némileg istenségek. Valamint a templomokban szobrokat, serlegeket, tálakat vagy egyéb értékes vagy értéktelen dolgokat áldoztak, úgy a sírokban vagy szobrocskákat vagy vázákat raktak le. Magokban tehát e tárgyak semmi vallásos vagy halotti szertartáshoz nem tartoznak, csak a sír adja meg nekik e jelentést.

Ha szerző egy kissé túl is megy a határon, thesise oly sok finom megjegyzést tartalmaz, hogy mindenki érdekkel olvashatja. Valószínű, hogy e szobrocskáknak mégis biztosabb jellegök volt az életben. Ha a legrégibb korban a holttal mindent, szolgáit, lovait és butorait eltemették, úgy később tán jelképileg e szobrocskákat adták sírjába, kik az élőket helyettesítették, de másrészt be kell vallani, hogy oly alakokat is találtak, melyek a köznapi életet ábrázolják, így kenyér sütőket, borbélyokat, egy polgárt a ki szamarát a vásárra hajtja, egy tanítót két tanítványnyal, kik közűl az egyiket bünteti, a másikat öleli.

Egy fénynyomat a legkiválóbb myrinai alakokat ábrázolja.

Pottier franczia thesise: *Étude sur les Lécythes blancs attiques a représentationis funéraire*, (160. l.) a vázákkal foglalkozik, melyek halotti szertartásokat ábrázolnak. A művészeti érdeken kívül a vallásos is fontos. Innen a thesis két része: La Religion, l'Art. A thesis azt mutatja, hogy e festett vázák segítségével az ókori szövegeket nemcsak magyarázni, hanem meghatározni és megtoldani is lehet. A vallással foglalkozó rész négy fejezetre oszlik, a halottak négyféle ábrázolása szerint, a mit a műhöz csatolt négy tábla ábrázol, u. m. a halott kiállítása, sírba tétele, az alvilágba szállása, s a halotti szertartás a síron. E festett vázák sok helyen magyarázzák a régi írókat, a mi a hallotti szertartásokat, a halott ruháit stb. illeti; csakis innen láthatjuk a tárgyak felállítását a halott körül és a λήκυθος használatát. A rokonok állása a holt körül valamint a gyász szokásai tisztán olvashatók ez emlékeken. A madár a halott ágya felett a család madara, mely az ifjakat és lányokat mindenütt kiséri. A két genius, Thanatos és Hypnos, a halottat a στήλη mellé he-

lyezik. E két genius a Sarpedon mythusból ered. Hermes Psychopompost és Charont is látjuk e vázákon; Hermes tisztán görög felfogás, Italiában e mythus soha sem volt népszerű; Charont valószínüleg a görögök és etruskok egy közös forrásból tanulták ismerni, Homér és Hesiod még nem ismeri. — Egy érdekes fejezet a halott körül végzett szertartásokkal és gestusokkal foglalkozik; Euripides Alkestise néhányról megemlékszik. Főfontosságú a στήλη és χῶμα magyarárata. Az εἴδωλον egy kis fekete, szárnyas genius volt; vagy egészen meztelen, vagy a halott ruháit viseli. Eredetileg ez a halott lelke; Patroklos lelke ily alakban látja Hektor megaláztatását. A festett vázákon ez az εἴδωλον halotti Erossá változik át. Az első rész utolsó fejezete a különböző halotti szertartásokat összegezi.

A λήκυθος-ok művészeti leírását a szerző a második részben adja; elmondja a készítési módot, az ipar és művészet szempontjából jellemzi őket s végül a még kiadatlanok lajstromát és leírását adja. Három századon át az V—II-ik századig K. e. virágzott ez az ipar, melynek leírásában a szerző a görög művészeti ízlés kitünő ismerőjének nyilvánul.

A régiségek ezen ágához tartozik *Haussoullier* műve *Quomodo sepulcra Tanagraei decoraverint* (110. l.), a mely a szerző által végzett ásatások egyik eredménye. A tanagrai nekropolis három részre oszlik, ezek topographiája és leírása képezi az első részt. A másodikban a sírok berendezését, a halotti emlékek domborműveit, a sírok alakját s azok tartalmát, épen a híres tanagrai szobrocskákat, melyek N. Sándor korszakából valók, egyáltalán mindent a mi bœotiai e nembeli művészetre és kultusra vonatkozik, ismerteti. Sok újat a szerző nem hozhatott napvilágra; általános eredményekre nem jutott, inkább csekély részletekre vetett új világot; Pausaniast nem eléggé használta fel; nagyon gyakran általánosít ott, a hol nincs elegendő anyag hozzá, s gyakran tulajdonít Tanagrának s általán Bœotiának oly művészeti eljárásokat, melyeket egész Görögországban találunk. Sokkal nagyobb sikerrel tárgyalta a szerző Attika municipalis életét, melyről később szólunk.

Az athéni iskola egyik korán elhalt tagjának *Veyries*-nek egyetlen és utolsó műve *Les figures criophores dans l'art grec, l'art gréco-romain et l'art chrétien* (81. l.) czímmel azt bizonyítja, hogy eredetileg egy phœniciai criophor (koshordozó) typus létezett, mely később Görögországban, különösen Eubœaban és Bœotiában terjedt el. Eredete arra vihető vissza, hogy az áldozók az áldozati állatokat az isteneknek vállaikon hozzák: régenten tehát nem volt pásztori jelentésük. A kos az áldozat, s nem egy pásztoristen attributuma. E jelentést csak Görögországban kapta, a hol a Hermes és Apollo mythusa, kik pásztorok voltak, nagy befolyással volt rá. Idővel a művészet reálisabb lett s a typus eredeti jelentését egészen elvesztette, úgy hogy a kis szobrocskákon az eredeti

Hermest Silenus vagy egy satyr helyettesítette. A római művészetben minden symbolum elvész. Itt az idyll és pásztordal befolyása alatt, a mely irodalmi ág a későbbi görög írókkal Rómába hatolt, a criophor istenségek helyett vadászokat, földmívelőket és pásztorokat ábrázoltak.

A keresztény mythus jó pásztora a görög-római művészetnek és az evangélium mondáinak kifolyása. A jó pásztor a görög-római typus, mint Pompéji falképein a közönséges pásztorok öltözetében található. Ez az alak népies lett, mert nagyon híven adta vissza a jó pásztor legendáját.

Veyries is mint Pottier és Reinach a myrinai ásatásokon részt vett; ott betegedett meg s tért vissza Smyrnába, a hol a franczia kórházban meghalt. Első műve éles megfigyelőre és szorgalmas buvárra vall.

A következő mű *Dumont et Chaplain, Les Céramiques de la Grèce propre* egyik szerzője, Dumont, szintén meghalt s művét nem fejezhette be. Nem ifjukorában, de mégis korán halt el az École française de Rome alapítója és az athéni iskolának, melynek igazgatója volt, újjászervezője. Mély archæolgiai tudomány finom ízléssel párosult Dumont-ban, a ki a közoktatás terén is hervadhatatlan babérokat szerzett. Ő mint az egyetemi oktatás igazgatója a miniszteriumban, a fakultásokat gyökeresen átváltoztatta; neki köszönhető, hogy most valódi tanárjelöltek készülnek a Sorbonne-on úgy mint a vidéki egyetemeken, s a tanárok nem elégesznek meg phrasisokkal, hanem tanítványaikat oktatják, úgy mint a német egyetemeken. A modern nyelvek mívelése a főiskolákon is ő reá vihető vissza. Az Institut egyik legbuzgóbb tagját, a felsőbb oktatás valódi reformátorát vesztette el benne.

Dumont és Chaplain — ez utóbbi az Académie des beaux-arts tagja — a megjelent két füzetben a festett vázákról szólnak. Az első már 1881-ben jelent meg és a X. század előtti korszakot ölelte fel. Hissarlik, Santorin, Ialysos, Mycenæ és Spata képviselik az öt typust, melyek egymásután fejlődtek. Ezek összehasonlításából Dumont azt következtette, hogy a középtenger keleti részén a civilisatió e korban, mely a trójai háborút megelőzi, egy és ugyanaz volt. Az archæologiai leletek, görög mondák, a keleti források e félig belföldi, félig ázsiai civilisatiót elég híven feltüntetik.

Az ezt követő korszakot a második füzet (80. l. 10 fénynyomat) tárgyalja. Itt főleg a miloi és santorini vázák jönnek tekintetbe, de a typus a görög világ egyéb helyein is található. Egy szabályszerű. linearis diszítes főjellegük; e díszítés azonban oly sok változatban fordul elő, hogy e geometrikus stylus, melyet már a mycenæi leletek is mutatnak, fénykora volt. Minthogy a typus Görögországon kívül, Olasz-, Német-, Magyar- és Svédországban is előfordul, e typusnak ariai eredetet tulaj-

donítanak. Dumont ez állítás ellen szól. Szerinte e typus már haladást mutat, s tán ázsiai vagy phoeniciai eredetű. — Az athéni és phalerei typus a trójai háború utáni időkbe esik. Itt már emberi alakokat látunk, jeleneteket, melyekről az Ilias szól. E fejezet eredményei megegyeznek Helbig kutatásaival, melyet Das homerische Epos, aus den Denkmälern erläutert (1884) cz. művében közzétesz. Dumont műve ettől egész független s előbb is jelent meg. — Az utolsó fejezet az e korszakban nyilvánuló keleti befolyásról szól, s a mű legbecsesebb része nagyszerű felfogásánál, az egyes tények csoportosításánál s az ezekből vont következtetéseknél fogva. Az orientalis stylus három korszakát külömbözteti meg; a legrégibben az egyptomi befolyás uralkodó, azután következik az assyriai, sok ékítménynyel és nehézkes alakokkal; a homéri epos civilisatiója e korszaknak felel meg; végül a perzsiai, amint Persepolis maradványai mutatják. E harmadik korszak alatt Görögország is eredeti műveket hoz létre. A következő két füzet a festett vázák fénykorát adta volna. Tán Chaplain egy más archæologussal egyesülve e nagy munkát be fogja végezni.

A görög építészet egyes emlékeit a feliratok segítségével szépen magyarázhatják. Ezt bizonyítja *Choisy* műve: *Études épigraphiques sur l'architecture grecque* (235. in—4°), a mely négy nagy tanúlmányt tartalmaz. Először a Piræus tengeri arsenáljáról szól, a mely épületből egy kő sem maradt, de egy 1882-ben feltalált felírat az arsenál helyén elég behatóan szól az épület tervéről, melyet Philon, híres építész emelt. Másodszor Athén falai felépítésének terve, mely felíratokat már Otfried Müller ismertette, de Choisy kiegészíti őket s egyes részleteket javít; harmadszor az Erechtheion egyes részeinek költségvetése, mely felíratokat Rangabé fordította francziára, de melyek egy építésre, mint Choisy, vártak, hogy teljesen érthessék őket; negyedszer a Livadiában eszközölt nyilvános építkezések, melyek közt több oszlop, a melyeket feliratoknak szántak, terve és költségvetése. Ezenkívül Choisy még más 12 hasontartalmú felíratot magyaráz, melyek az előbbi négy felvilágosítására szolgálnak. A magyarázatok Herodot, Thucydides, Strabo és Plutarchos egyes helyeire fényt vetnek; az athéni technologia, a pénzügyi szabályzatok, melyek e nagy építkezésekkel jártak, s melyek a lehető legnagyobb pontosságot mutatják az athéniek részéről, mindez Choisy tanulmányai folytán a legegyszerűbb megfejtést nyeri.

Louis de Ronchaud a Louvre főigazgatójának *La tapisserie dans l'antiquité* (157. l.) cz. műve tulajdonkép Athéné peplosának és a Parthenon belső díszítésének van szentelve. Bevezetésül mindazt adja, a mi az ókori szövésre és hímzésre vonatkozik, nem csak a görögöknél és rómaiknál, hanem a keleti népeknél is. Szövegek és ókori emlékek szolgálnak alapul. A hímzett kelmék és a szövetek, a szentélyek mellett

felütött sátrak és a szobrok öltözete, mindezen fejezetek csak bevezetésül szolgálnak a Parthenon belső díszítésének kérdéséhez. Itt Ronchaud Euripides Ionjának ismeretes helyére vonatkozva, a mely Athéné templomára az Akropolison czéloz, azt akarja bizonyítani, hogy a naos belső tornácza szövetekkel volt körülvéve, úgy hogy az arany és elefántcsont szobor körül volt véve e díszítésekkel, sőt feje felett is szövetek egy boltozatot képeztek, s így a szobor egy sátoralakú elzárt helyen állt. Chipiez ez ellen szól s azt mondja, hogy sem a Parthenon belső, sem külső részén e szövetek nem léteztek, hanem csak egyes szertartások alkalmával voltak láthatók, a mint az euripidesi hely is csak az áldozat idejéről szól, s e végett üti fel Ion a sátort. Ronchaud művének azonban az az érdeme, hogy e kérdést először felvetette, s azóta többen szólnak hozzá.

Az ókori archæologiai egy más érdekes, de nehéz problemája a következő műben nyert kellő felvilágosítást: *L'encaustique* et les autres procédés de peinture chez les anciens, par *Henri Cros*, statuaire et peintre, et *Charles Henry*, bibliothécaire à la Sorbonne (130. l.).

Az ókori régiségek egyes kérdései néha csakis szakemberektől és tudósoktól karöltve oldhatók meg. Ilyen az említett műben tárgyalt enkausztika, vagyis a régiek eljárása, midőn viaszra festettek. E festészetre vonatkozó görök és római adatok nagy szorgalommal vannak összegyűjtve s oly módon magyarázva, hogy most az ókori művészet ezen ága tisztán és világosan áll előttünk. A szerzők az ókori művészek műhelyeibe vezetnek be, leírják azokat, a szerszámokat, melyeket használtak tüzetesen ismertetik, s a mit a tudós az ókori szövegekben talált azt a művész alkotó ereje feleleveníti. A szerzők a feltalált eljárást magok is megkísérelték és feltünő eredményekre jutottak. Az Akadémia elismerte, hogy Cros és Henry kísérleteit a legszebb siker koronázta.

Az ókori emlékek után érintsük most az ókori intézményeket.

Dubois két műve átmenetet képez. A latin thesis *De Co insula* (69. l.) a Cos szigetén véghez vitt ásatások eredménye. A szerző nagy óvatossággal mellőzi mindazt, a mit előzői, különösen Rayet a szigetről mondottak. Néha e miatt a thesis hiányosnak látszik. Az első rész a sziget topographiájával foglalkozik, a régi városok és szentélyek helyzetét mutatja ki; több demos fekvését tüzetesebben határozta meg s különösen az Asklepieion topographiájára vetett új világot. A második rész sok ismeretlen felírat segítségével a sziget lakóinak vallásos szertartásait és szokásait írja le. Három kultus külömböztetendő meg; a nyilvános, a családi és a magánkultus. A nép három dóriai tribusra volt felosztva; e tribusok kultusa, mely eredetileg nyilvános volt, később formalismussá vált. A talált feliratok e három felosztás szerint sorolvák fel, csak kár, hogy a szerző őket minden fordítás és magyarázat nélkül

nyujtja. Az V. ik században a tribusok kultusa még némi fontossággal bírt; a macedoni uralom alatt csak egyes társulatok vesznek részt az összejöveteleken s az állam csak rendőrileg lép fel s arra kényszeríti őket, hogy határozataikat az illető hatóság elé terjeszszék szentesítés végett. E második rész tisztán Dubois kutatásainak eredménye.

A dolgozathoz csatolt három topographiai rajz a legteljesebb, a mit e téren felmutathatnak.

A francia thesis az ætoliai és achajai szövetségek történetét adja, *Les ligues étolienne et achéenne*, leur histoire et leurs institutions, nature et durée de leur antagonisme (239. l. 2 térképpel) czímmel. A mű három részre oszlik. Az elsőben a két szövetség történetét adja a szerző, a másodikban — Les Révolutions — a belső harczokat tárgyalja s végül, a legfontosabbban, e szövetségek belső szervezetét, a melyben a sok anyag daczára még mindig több vitás kérdés marad, annyira, hogy a görög történetírók, Polybius, Plutarchos és Aratus kifejezései βουλή, σύνοδος, σύγκλητος, πλῆθος még mindig nem határozhatók meg egész pontossággal,

A két szövetség között az ætoliai kevésbbé ismeretes; hatalma tetőpontján a III. században volt. Ekkor az egész éjszaki Görögországot, több peloponnesusi várost és szigetet foglalt magában. Később az achæi fejlődött, egy őt megelőző arkádiai szövetség mintájára. Inkább peloponnesusinak nevezhető, mert Sicyon, Megalopolis és más nevezetesebb hozzá tartozó városok Achaján kívül feküdtek. Soká azt hitték, hogy az achajai szövetség aristokracziai, az ætoliai demokracziai jellegű volt. Ez azonban tévedés. Dubois kimutatja, hogy ez ellentét csak egy pillanatig tartott; ha a szövetségek történetét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy intézményeik, forradalmaik, politikájuk ugyanazon jellegű volt.

Ily szövetségek csak a harmadik században jöhettek létre, Mint Fustel kimutatta, több görög állam, sőt város szövetsége addig lehetetlen volt. A municipalis élet oly hatalommal birt hogy minden szövetség csak pillanatig tartatott. A veszély távoztával, az egység megszünt. De Nagy Sándor óta a görög államok belátták, hogy ily szövetségekre szükségök van s így a hellenismus meg volt alapítva; a városi érdek az állami és hazai előtt háttérbe lép, a politika győz a honi szokások és istentiszteletek felett. Csak így jöhetett létre e két nagy szövetség, melyek minden mozzanatát Dobois könyvében híven követhetjük.

Az epigraphiai melléklet a szövegben előforduló főbb feliratokat nyujtja.

Athén politikai intézményeivel foglalkozik *Hauvette-Besnault* két tanúlmánya is. *De Archonte rege* (124. l.) három részre oszlik: a βασιλεύς hivatalának eredete, mily szerepet játszott vallási tekintetben, s végül bírói hatalma. Nehéz megmondani, mely évben találjuk először e tisztet. A szerző az archon βασιλεύς-t azonosnak tartja az egy drakoi rendelet-

ben említett βασιλεῖς kifejezéssel, daczára annak hogy Curtius e szót a köztársaság kilencz hivatalnokaira vonatkoztatja. Solon idejétől fogva tisztább fogalmunk van e tisztségről; a βασιλεύς az Areopág, az ephetek és a Prytaneum elnöke, még pedig vallási szerepénél fogva, mert ez elnökség a régi királyok szentelt jogaihoz tartozott. Csakis a βασιλεύς nevet viseli, az ‚archon' szó tulajdonkép csak a kilencz tisztviselő elsejét jelenti s így a kifejezés archon βασιλεύς helytelen.

A βασιλεύς hatalmi köre vallási tekintetben nagyon érdekes fejezet. Hauvette nagy tudománynyal kimutatta, hogy ez a hatalom nagyon korlátolt volt s így Renan egyik hasonlata, a mely a Nagy inquisitor-t ez archonnal hasonlítja össze, csak annyiban helyes, hogy mindkettőnél a vallás a politika szolgálatában állt. Liturgiai tiszte nem volt; ha Platon vallási szertartásokról szól, melyeknél az archon jelen volt, úgy ez csak azt mutatja, hogy mint tisztviselő részt vett; a Panathenæákon semmi hivatala nincs, legfőlebb Eleusisben játszik némi szerepet. A ἱεροὶ végzik a tisztet, a βασιλεύς kollegáival részt vesz, de semmi módon sem tünik ki, úgy hogy a régi emlékek nem is adnak neki különös attributumot, a mely megkülömböztetné társaitól.

Bírói hatalmáról sem tudnak sokat. Dogma, theologia Athenben nem volt; ezt Dumont L' Ephébie attique cz. művében eléggé kimutatta. A βασιλεύς mindig elnököl, ha gyilkosság felett itélnek; de ez nem sok, s így a szerzőnek igaza van, ha azt mondja: Per se ipsum rex nihil est. A rex sacrificulus Rómában sokkal magasabb rangú hivatal volt.

Hauvette franczia thesise: *Les stratèges athéniens* (190. l.) az athéni hadvezérek s azok tisztének legteljesebb története. Szintén három részre oszlik: A hadvezérek eredete, a hadvezérek az V. és IV. században, a hadvezérek a macedoni uralomtól a római hódításig. Az első és harmadik fejezet nem nyujt sok vitára alkalmat; a legfontosabb rész a második, mert Athén fénykoráról szól. Kölönösen Perikles szerepe sok érdekes részletet tartalmaz. Valódi története ez Athen belső életének; kimutatja a sok hátrányt, mely a vezérek évenkinti választásából eredt, mint sülyedt az athéni hatalom, a mint egy katonailag rendezett állammal volt háborúban, mennyire kellett a hadvezérnek a katona-polgárokat kimélnie; a bérenczek csapatairól is érdekes felvilágosítást ad s a macedoni uralom elodázhatlan voltát mutatja ki. Valódi forrás e mű e kérdésre, a melyben mind világosan, történeti rendben s sokkal kimerítőbben van tárgyalva, mint a német régiségtani könyvek idevágó fejezeteiben; Gilbert legújabb művében e részről nagy tudománynyal, de oly zavarosan szól, hogy Hauvette könyve minden tekintetben felette áll.

Guiraud értekezése *La condition des alliés pendant la première confédération athénienne* (58. l.) kimutatja, hogy a szövetség folytán, melyet Athén a perzsa hatalom megtörésére és a szigetek védelmére kötött,

Attika nagyon növekedett. Igaz ugyan, hogy Athén sok szolgálatot tett Görögországnak, a mennyiben a tengert védte, a perzsákat távol tartotta, a külföldi betöréseket megakadályozta, a szövetségesek jólétét előmozdította, de ezek hozzá szokva a jótéteményekhez, csak a terheket látták, melyeket Athén rájok rótt. Athén is visszaélt hatalmával; a szövetség pénzével saját belátása szerint rendelt, a város szépítésére használta fel s mindenütt az autonomiát elnyomta. A városokat mint meghódított tartományokat tekintette, úgy hogy uralmát csak kényszerből tűrték, ὑπ' ἀνάγκης mint Thucydides mondja. Ez általános okokon kívül minden városban egy Athénnek ellenséges oppositio létezett; ez az oligarchia volt, melyet régi hatalmától megfosztottak és anyagi érdekeiben megsértettek. Csak alkalomra vártak; a peloponnesusi háború ezt szolgáltatta. A spartaiak Görögország megmentőiként és a városi autonomia védőiként léptek fel. Mindenütt jól fogadták őket, s midőn a siciliai expeditio Athén hatalmát megtörte, a szövetség feloszlott. Athén bukása a lokalis érdekek győzelme a görög egység felett, az aristokraczia triumphusa a demokraczia erőszakoskodásai felett volt.

A kis mű a szövetséges városok belső életéről is hű képet ad.

Attika municipalis életével egy nagyobb dolgozat is foglalkozik; ez *Haussoulier* műve: *La vie municipale en Attique.* Essai sur l'organisation des dèmes au IV. siècle (231. l.). A szerző e kérdésről már írt egy értekezést, melyet az Institut megdicsért. Jelenlegi dolgozata methodikus leírása az attikai municipalis életnek. A forrásokat nagy ügyességgel használta fel, a felíratokból, Isæusból és Demosthenesből annyit merített, a mennyit a kérdés felvilágosítására alkalmasnak vélt. Az athéni polgár mint a demoshoz tartozó egyén tisztán áll előttünk. A szerző kimutatja, hogy mennyiben készített elő a municipalis élet a politikaira; e miatt a demost tanúlmányozta, a mely elemet legjobban ismerjük. Időrendileg a municipalis gyülekezetekkel kellett volna kezdenie, melyek inkább vallási, mint politikai jellegűek. Kimutatta, hogy a demosban mint a népgyülekezetben egy kis csoport vezeti az ügyeket. Csakhogy a szerző e demost mint önálló külön egészet fogta fel, holott maga a demos nem határoz fontos ügyek felett; a népgyülekezet mindenben felette áll. Érdekes a fejezet a polgárok feljegyzéséről az anyakönyvbe, a lexiarchusokról valamint az adoptióról az atya halála után szóló. A pénzügyi részt a legnagyobb pontossággal tárgyalta a szerző; új világot vetett kevésbbé ismeretes demosokra, mint a pireusira, az eleusisire. A munkából csak az általános szempontok és a philosophiai következtetések hiányzanak. A két részben, melyből a munka áll, a demos polgári és vallási szerkezetével tökéletesen megismerkedünk, sőt a svájczi és franczia municipalis viszonyokkal is találunk összehasonlítást, de a szerző csak tényeket, csak biztosat ad, minden reflexiótól tartózkodik, a mi tán

némi szempontból helyesebb is. Műve mindenesetre teljesebb képet ad a demosokról, mint az eddigi monographiák.

A rómaiak uralmáról Delosban *Homolle* monographiája szól: *Les Romains à Delos* (84. l.) Homolle, az ifjabb nemzedék egyik legnevezetesebb epigraphusa, hangyaszorgalommal gyűjtötte össze a delosi felíratokat, melyek a római uralomra vonatkoznak. E kolonia története egyike a legérdekesebb fejezeteknek Görögország viszonyairól a római uralom alatt. A görög szabadság idejében Delos híres szentély volt, de csak harmadrendű kereskedelmi város. A rómaiak egy században át a görög világ kereskedelmi középpontjává alakították át. 250 körül találjuk az első római telepítő nevét a feliratokon, a második század elején Róma és Delos közt hivatalos kereskedelmi viszony áll be; 197 körül Delos elismeri Róma védnökségét; egy római hivatalnok évenkint Delos oltárán áldozatot mutat be.

166-ban Róma Delost Athénnek engedi át, a mely város egy præfectust küld oda, de a szabadság elvesztése kereskedelmét nagyobbítja. Delos szabad kikötő lesz és átveszi Rhodos örökségét. A kis házakat lerontják, nagy palotákat, rakpartokat építenek, kereskedelmi és ipartársulatok alakulnak; a legnevezetesebbek az italiaiaké, Merkur és Maja védnöksége alatt. A Mercuriales-ek valódi hatalmat képeznek a városban; egy tornáczot építenek, mely Homolle ásatásai után itélve a sziget legnagyobb épülete volt. Ez a kolonia annyira hatalmas, hogy Corinthus lerombolását kéri; Delosból a római befolyás egész Görögországra kiterjedt.

Mithridates ostroma ez állapotnak véget vetett; Delos egy ideig szabad lett, de 86-ban Róma Athén hatalma alá helyezi. Még egyszer felvirágzik, de csak rövid időre; K. e. 45-től fogva nincs felirat; Pausanias idejében a sziget puszta volt.

A ki a taurisi félsziget ókori földrajzával és történetével meg akar ismerkedni, annak *Thirion* latin thesise, *De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Taurica conditae fuerunt* (120. l.) szolgálhat útmutatóul. Megtanulhatja belőle a városok fekvését, az időpontot, midőn a görögök ott telepítvényeket alapítottak, e koloniák nyilvános és vallási intézményeit, azok történetét először Mithridates idejéig, azután a római uralom alatt egészen a barbárok betöréséig s végül a byzantiumi uralom alatt.

Ha az előbb említett topographiával és lokalis történettel foglalkozó thesisek autopsián, ásatásokon alapulnak, úgy Thirion műve, a ki nem volt az athéni iskola tagja s az általa leírt helyeket nem látta, inkább csak az eddig ismert műveken alapszik. Jó összefoglalás, de nem több. Különben e thesis nem mentette volna meg a bukástól, ha 480 lapra terjedő történeti tanúlmánya a metzi protestantismus történetéről nem mutatná a derék historikust.

Egy ókori emléknek köszöni létét *Lafaye* latin dolgozata: *De poetarum et oratorum certaminibus apud veteres* (120. l.). Ez emlék a capitoliumi muzeumban Rómában látható. Sírkő, a melyen egy 12 éves fiú tógában, kezében könyvtekercscsel látható. A felette levő babérkoszorú a költőre mutat. Valóban a 12 éves Q. Sulpicius Maximus 52 görög poéta felett győzött egy versenyben 43 improvisált sorával, melynek tárgya: Jupiter a napnak szemrehányásokat tesz, hogy szekerét Phaëthonra bizta. A fiatal költő szülői az utóvilágot gyermekök fényes tehetségéről meg akarván győzni, e verseket is a kőre vésették, azonkívül két görög epigrammát, a melyek róla szólnak. Ez emléket Lafaye művének elején látjuk. Midőn 1871-ben a Porta Salaria mellett kiásták, Visconti egy érdekes monographiában leírta. Feltünt Lafayenek, hogy e költői versenyekről, melyek századokon át tartottak Rómában, oly kevés hír jutott ránk. Tizenkét fejezetben ez ókori agonok leirását adja, négy fejezet a görög, nyolcz a római versenyeknek van szentelve. Az első négy nem ér sokat; a szerző jobbban tesz vala, ha ezekről csak a bevezetésben szólt volna s mindjárt a római versenyekről értekezik. Léteztek-e ilyenek a köztársaság idejében? Lafaye Mommsen véleményét Ritschl ellenében fogadja el, azaz, hogy Augustus idejéig nem ismertek Rómában versenyeket, daczára a Cicero korában létrejött írói társulatoknak. Augustus Nápolyban minden öt évben vesenyt rendezett; ezek az Augustaliák; Statius atyját és magát a költőt ezeken koronázták meg. Nero e szokást Rómába vitte át, a Neroniákon saját költeményeit olvasta fel. De halála után e verseny megszünt. Csak Domitián alatt alapíttattak meg hosszú időkre; ez az agon Capitolinus, a melyet 86-ban rendeztek először — az említett 12 éves költő 94-ben ebben a versenyben győzött — s amely az ókor végeig tartott. Evvel foglalkozik főleg a thesis, kimutatva a felíratokból és szövegekből a költőket, kik részt vettek, a győzteseket. E versenyen a császár elnökölt a flaviusi papokkal együtt. 400-ban egy rendelet eltörölte, úgy mint a vidékieket is, melyek közt legnevezetesebb volt a lyoni. Nagy befolyásuk az irodalomra nem volt; a görög versenyekkel ellentétben, melyek népies intézmények voltak s az irodalomban oly nagy szerepet játszanak, e római versenyek magánemberek intézményei, rhetori gyakorlatok színhelyei, költői productió nélkül. A thesis mint adalék a római császárkori irodalomhoz eléggé érdekes.

Lafaye franczia thesise a mythologia körébe vezet; *Historie du culte des divinités d'Alexandrie hors de l'Egypte;* depuis les origines jusqu'à la naissance de l'ecole néo-platonicienne (342. l.). A czím eléggé mutatja, mily roppant anyagot karolt fel a szerző. Sokat írtak már erről. Mindazok, a kik a keresztyénség eredetéről szólnak, e korszak mythologiájára mennek vissza. Lafaye némileg boszantja az olvasót. Ép ott végez, a hol a kérdés érdekes része, a keleti kultusok és a keresztyénség harcza,

kezdődik. Műve külömben két részből áll; egy mythologiai s egy archæologiaiból. Az első «Les textes» czímmel az ægyptomi istenségek, Serapis, Isis, Harpocrates, Anubis stb. eredetéről szól röviden; azután szép képet találunk Alexandria alapításáról, a különféle kultusokról, melyek e világvárosban egymás mellett léteztek. Egy más fejezet az alexandriai istenségek lassu terjedését a görög világba és Róma körül mutatja; a római kultusnak külön fejezeteket szentel Lafaye. Itt szúrta közbe a forrásokról szóló czikket, a mely azonban nincs helyén. Három fejezetben ismerteti a kultust: a tant, a szertartásokat, a papokat s végül a római társadalom harczát e kultus ellen, annak kiterjedését a birodalom nyugati tartományaiban.

A második rész «Les Monuments» czímmel, sokkal önállóbb. Nagyon érdekes és magvas fejezeteket találunk itt az Isiumról Pompejiben, topographiai rajzokkal; a Rómában épült alexandriai templomok és végül más emlékek, melyek az egyptomi kultusra vonatkoznak, szintén behatólag vannak tárgyalva. Végül egy katalogus 234 számmal, mely ha nem is tökéletes, mégis élénk rajzát adja a roppant nagy kiterjedésnek, melyet e keleti kultusok Rómában s környékén nyertek.

Egy műről kell itt megemlékeznünk, mely ugyan nem tartozik szorosan véve keretünkbe, de a mely fontosságánál és úttörő eredményeinél fogva mindenkit, a ki a byzantiumi korral foglalkozik, nagyban érdekel. Ez *Schlumberger* műve *Sigillographie de l'Empire byzantin*, 1100 rajzzal, 749. l. 4°. Míg Kirchhoff a Corpus Inscr. Græc. negyedik kötetében csak 70 byzantiumi pecsétről szól, a Corpus megjelenése óta vagy 200-at ismertek még, Schlumberger 3000-et magyaráz. A byzantiumi pecsétek valódi Corpus-a ez. Több évi fáradozás után a szerzőnek sikerült az archæologia ezen kevéssé ismert ágát új világba helyezni, úgy hogy most a byzantiumi régészetnek ez tán legjobban ismert része. A 93 lapnyi bevezetés e téren oly úttörő, mint Franz Elementa-i egy félszázad előtt a görög epigraphia terén voltak. A byzantiumi írók, mint Codinus és a Porphyrogeneta, több irata csak e munka folytán nyer felvilágosítást.

Sch. művét öt részre több alosztálylyal osztotta be, úgy hogy minden későbbi lelet az egyik vagy a másik rovat alá rendezhető. Először a földrajzi sorozatot tárgyalja, mely az egyes tartományok és püspöki székhelyek pecséteit adja, azután következnek a hadsereg, a papság, a politikai és városi hatóságok s végül a byzantiumi családok pecsétei. Ha meggondoljuk a sok nehézséget, melyet e pecsétek felíratainak olvasása okoz, a biztos eredményeket, melyeket Sch. úgy a történet, mint a politikai földrajz számára kiderített, a szerző egyéb érdemeit a numismatika terén, úgy nem csodáljuk, ha az Institut e munka folytán tagjának választotta. Kebelében Saulcy halála után a numismatika így még

nem volt képviselve. Ily érdemeket kell itt szerezni, hogy valaki az Akadémiába bejuthasson.

Sch. e nagy művének megírása mellett egy elhunyt nagy archæologus elszórt műveit is sajtó alá rendezte. Ez *Longpérier*, a ki nagyobb művein kívül vagy 400 czikket és kritikát közlött franczia és külföldi folyóíratokban. Sok egészen ismeretlen volt, pedig nincs egy sem, a mely eredeti dolgot ne hozna. Hat vaskos kötetben adta ki őket Sch.; a hetedik az indexet fogja tartalmazni. E hat kötet közt egy orientalis archæologiával foglalkozik, kettő görög, római és galliai régiségekről szól; a középkor, a renaissance és az amerikai régiségek három kötetre terjednek. A klasszikus ókorra vonatkozó kötetek 164 kisebb-nagyobb czikket adnak, melyek a görög és latin epigraphiával, a festett vázákon ábrázolt mythologiai jelenetekkel, az Ilias töredékeit tartalmazó papyrussal, régi műemlékekkel, a Louvre több híres alakjaival foglalkoznak. Mindegyik czikkből meríthető valami, s ha egyes dolgok elavultak is, úgy még mint errata-k is érdekesek. Longpérier a középkori és a renaissance numistikája terén még ma is elsőrendű tekintély. Nagy geniusa három világkorszakot ölelt át; emlékét legjobban e hat kötet őrzi meg, melyek azonban csak az Index megjelenése után lesznek teljesen élvezhetők.

Rovatunk végére jutottunk. Az első jelentésben említett nagyobb munkák e téren szépen folytatódnak. *Rayet*, Monuments de l'art antique kiváló művéből nem sokára a harmadik rész jelenik meg; *Perrol* és *Chipiez* Ókori műtörténetéből a három első kötet teljesen elkészült. Nagy kiváncsisággal várjuk a negyediket, a mely végre a klasszikus földre fog vezetni s a mű legeredetibb része lesz.

(Folytatása köv.)

Dr. KONT IGNÁCZ.

Grundzüge der tragischen Kunst. Aus dem Drama der Griechen entwickelt von *Georg Günther.* Leipzig, Berlin. Wilh. Friedrich. 1885. 543 lap. Ára 10 márka.

Két kiváló munka jelent meg utóbbi időben a tragœdia elméletéről, az egyik a Beöthy Zsolté (A tragikum, Frankl. Társ. 1885), a másik a fentnevezett. Különbségük egymástól nem annyira a felfogásban, mint inkább a tárgy terjedelmében és a tárgyalás módjában nyilatkozik: Beöthy deductiv módon jár el, egyszerűen szép és nyugodt hangú stilussal írt tanulmányában a tragikum mivoltának fejtegetésére szorítkozva számos érdekes példával illustrálja elméletének egyes tételeit; Günther az inductiv módszert követi, hangja polemikus, irálya nem művészi ugyan, de megnyerően élénk és könnyű, kiindulva a görög tra-

gœdiából és a tragikumon kívül a dráma technikáját is fejtegetéseinek keretébe vonva megállapítja a tragikai művészet körvonalait.

Günther könyve, melyet ezennel bemutatni készülünk, már eddig is méltó feltünést keltett és egyes kifogások és kételyek daczára kiváló elismerésben részesült.*) Egy élesen és önállóan gondolkodó fő kitűnő műve ez, melyet kiváló élvezettel olvasunk és lelkünkben meggazdagodva s további gondolkodásra késztetve teszünk le kezeinkből. Alkalmasint nem csalatkozunk, ha azt hiszszük, hogy Günther új nézeteivel, melyeket a meggyőződésnek nagy erejével tud védelmezni, mozgalmat fog előidézni az aesthetikusok között. A ki, mint Günther, Sophoclessel szemben Aeschylust lépteti előtérbe, megtámadja a tragœdia canonjának íróját Aristotelest, kifejti Aeschylus és Shakespeare tragikumának és ezzel kapcsolatban minden tragikumnak azonosságát, az el lehet arra készülve, hogy szava, akár helyeseljék azt akár nem, utolsónak nem marad. Hasznos munkát vélünk tehát végezni, a midőn a következőkben Günther művét, közbe vetve esetleges megjegyzéseinket, terjedelmességéhez képest lehető rövidséggel ismertetjük.

(1-ső fejezet. *Alapelvek*). A bevezető fejezetben megtámadja szerző a mai philologiát, mely túlságos súlyt fektetve a nyelvre, ellentétbe helyezi magát az aesthetikával, s elhanyagolva a tartalmat sivárrá tesz a classicusok tanulmányozását: Fő hibájuk az egyetemeknek, hogy nem képezik az ízlést. Szerző tisztán aesthetikai szempontból akarja méltatni a dramatikusokat, jól ismerve feladatának kettős nehézségét, a hagyaték hiányosságát és az előitéleteket. Áttérve a görög tragœdia kezdetének tárgyalására kifejti, hogy annak Dionysus cultusa lévén bölcsője nincs se vallási se ethikai czélja, ámbár hogy az ethikai alapot nem nélkülözheti. A görög tragœdia erkölcsileg tisztult világnézet alapján általános, pœtikus igazságosság szerint való kielégítésre törekedvén megteremté az önelhatározás szabadságának s ebből a felelősség és tragikai vétségnek eszméjét. Igaz ugyan, hogy a tragikusoknak ezen világnézet és eszmék diadalra vezetésénél bajos állásuk volt a tragœdiájuknak egyedüli anyagát képező mythussal szemben, mely a népnek ezen eszméktől eltérő hitét tükröztette vissza; épen azért, ha meg akarjuk állapítani az egyes költők vallási és erkölcsi nézeteit, a következő öt pontra kell tekintettel lennünk: 1. a mythusok merevségére, melyeket bajosan dolgozhatott úgy át a költő, hogy ne maradt volna meg valami a régi felfogásból, 2. a nézők látókörére, melyhez a költőnek alkalmaz-

*) Eddig tudtunkkal *N. Wecklein* ismertette a Berliner Philologische Wochenschrift 5-ik évfolyamának (1885) 34-ik számában (az 1057—1063. lapokon) és *Friedr. Pötzschke* a Neue Jahrb. f. Phil. u. Paed. 1885-iki évfolyamának 8-ik füzetében (a 497—510. lapokon).

kodni kellett, 3. és 4. azon tényekre, hogy az ókor bizonyos eszméket nem ismert (pl. a halhatatlanságét keresztyén értelemben), vagy bírt olyanokkal, melyek nálunk hiányzanak (pl. a sors fogalma), 5. azon kérdésre, hogy mi a darabban a költő és mi az abban szereplő személy nézete. Voltak ugyan vallási és politikai irányú nyilatkozatok a görög tragœdiákban, de »iránydarabok» nem voltak (Schöll túloz Sophoclest illetőleg), csakis a comœdia volt az. A trilogia kérdése, míg újabb bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre, szerző szerint nem oldható meg; eddig csak annyi bizonyos, hogy a dionysiákon három költő versenyzett négy drámával (így volt ez már Aeschylus előtt is és valószinűleg a Kr. e. egész ötödik századon át) és hogy az egyes költők darabjai részint összefüggtek egymással, részint nem. (2-ik fejezet. *Aeschylus és Sophocles tragoediáinak tárgyai).* Aeschylus és Sophocles tragœdiáinak és fragmentumainak tartalmát adván (az utóbbiakét Welcker szerint) osztályozza a két költő tragœdiáinak tárgyait s kifejti, miként dolgozták azokat fel. Aeschylus trilogiákat írt, melyekben az egyes darabokat vagy közös mese vagy egy közös eszme tartotta össze (mese- vagy thema-trilogiák); Sophocles rendesen thema-trilogiát írt, de lehet, hogy fiatal korában, mikor még Aeschylust utánozta, mese-trilogiákat is. A tragœdiáknak tárgyai háromfélék voltak: 1. oly egyszerűek, hogy nem voltak elegendők a trilogiához (pl. Thamyris); 2. olyanok, melyek röviden és hosszan is voltak tárgyalhatók (pl. a Telamonidák: Aias, Teucrus); 3. oly terjedelmesek, hogy csakis trilogiára voltak alkalmasok (pl. Labdakidák, Pelopidák). Sophocles abban hibázott, hogy ily nagy terjedelmű tárgyat egy tragœdiába szorított bele (pl. Oed. Rex, Electra). Az epikai cyclust nagyon felhasználja Sophocles, módosítva ugyan, de a vallás tekintetében hű maradva a régi epikai felfogáshoz. (3 ik fejezet. *Aeschylus és Sophocles tecknikája).* A tragikai művészetnek két oldala van, belső, az az a tragikum (a művészetnek tulajdonképeni lényege), és külső, az az a technika (az eszme művészi kivitele, a cselekvény és a jellemek), melyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a tartalom az alakhoz. A görög tragœdia szerkezete szigoruan tagolt, s több benne az epikus és lyrai elem mint a modern tragœdiában. Aeschylus technikáját a nagyszerű terv és egyszerű kivitel jellemzi; Sophocles cselekvénye már gazdagabb, drámái több előismeretet igényelnek, mert a cselekvény tetőpontján kezdődve annak úgyszolva csak utolsó felvonását adják. Aeschylus jellemei merevek, stereotypek, roppant egyoldaluak, egy heves indulat uralja lényüket, csak ritkán mutatkozik bennük egy kis individualis élet; Sophocles jellemei két tekintetben különböznek az Aeschyluséitól: 1. inkább passiv mint activ magatartásuak, a mi kifolyása a cselekvény sajátszerű rendezésének (a mennyiben a főtett már rendesen megvan, mikor a dráma kezdődik), 2. sokoldaluabbak, több

mesterileg alkalmazott vonással bírnak. A szerelem motivuma hiányzik Aeschylusnál (melyet némileg a baráti és rokoni szeretet pótol), Sophoclesnél csak a Trachiniæ-ben található. A kar Aeschylusnál és Sophoclesnél nem az idealis néző, hanem a hős meghittje; rendesen nincs is önálló itélete, többnyire az beszél neki helyesen, a ki utóljára szól. (4-ik fejezet. *Aeschylus és Sophocles tragikuma).* Aeschylus vallás-erkölcsi nézete a néphitben gyökeredzik, de nemesíti azt. Aeschylus drámáiban nincs szenvedés vétség nélkül és nincs vétség szenvedés nélkül. Igaz ugyan, hogy pl. Io és Cassandra méltatlanul szenvednek, de Io és Cassandra mellékszemélyek, melyekre a költői igazságszolgáltatásnak nem kell szükségképen kiterjeszkedni. A sors felfogásában Aeschylus észszerű, mert az egyén jellemét, tetteit és sorsát okozati viszonyba hozza egymással; nála csak akkor éri egy elátkozott ház tagját a baj, ha önszántából tesz valami rosszat. Sophocles visszatér a sors régi népies felfogásához, nála az egyén nem saját hibája hanem tisztán a vak sors, az istenek parancsa folytán bukik el. Ugyan mi bűne van Oedipusnak vagy Antigonénak? *) Igaz ugyan, hogy Sophocles oly vonásokat helyez a jellemekbe, melyek a tényt »némileg megmagyarázzák« : ámde ez technika, de nem tragikum! Sophocles a kiengesztelődést nem azzal akarja előidézni, hogy a vétséget és lakolást kellő arányba hozza, hanem úgy, hogy az eszmét az élet fölé helyezve meg akarja mutatni, hogy bizonyos viszonyok között élni többé nem érdemes. Ez magyarázza meg azt a tényt, hogy Sophoclesnél oly gyakoriak az öngyilkosságok. A vérboszút illetőleg Aeschylus meg akarja mutatni, hogy miként lehetséges az a körülmények hatalma folytán, de ki is emeli annak bűnösségét; Sophocles ezt nem teszi, nála Orestes és Electra nem éreznek lelkiismereti furdalást, sőt ez utóbbinak a gyilkosság után való viselkedése megbotránkoztató. Aeschylusnál az istenektől jövő vakultság előzetes hiba eredménye, Sophoclesnél nem; egy szóval: **Sophocles a sors tragœdia atyja, nem Aeschylus.** (5-ik fejezet. *Euripides tragoediáinak tárgyai, technikája és tragikuma).* Euripides alkalmasint csak thema-trilogiát írt (ha egy általában véve írt trilogiát), melyben az egyes drámák összekötő kapcsa egy philosophiai eszme volt. Euripides technikájának legnagyobb tévedése a cselekvény egységének hiánya (Hercules és Hercules Furens kettős, Andromache hármas cselekvényű; Orestes valódi tragœdia-szörnyeteg), és e tekintetben, figyelembe véve a drámák időrendjét, nem látunk nála fokozatos javulást vagy rosszabbulást: váltakozva követik egymást a jó és rossz

*) Beöthy az egyoldaluságot és makacsságot tartja Antigone vétségének.

darabok.*) További hiányai Euripides technikájának a prologus és a deus ex machina. A prologus Aeschylus és Sophoclesnél csak csirájában lelhető fel, de Euripides már rendesen használja a nézők tájékoztatására, a nélkül, hogy az a drámának organikus részét képezné. Szerencsétlen gondolat a deus ex machina igénybe vétele, melynek Aeschylusnál semmi nyoma s melyet Sophoclesnél csak Philoctetesben látunk: Euripides kilenczszer használja. A kar lógóssá lesz, s Euripides nem tud vele mit tenni. Kiváló előszeretete van a női személyek iránt, melyeket kitünően tud jellemezni (hogy nőgyűlölő lett volna, azt együgyű meséjének tartja szerző s azt állítja, hogy számtalan példával be tudná bizonyítani annak ellenkezőjét. Mért nem teszi!); tizennégy női kara van. A férfi-jellemek mögötte állanak a női-jellemeknek. A benső szenvedély festésében Euripides legnagyobb a három tragikus között és a fájdalom érzékítése Euripides technikájának tetőpontja. További hibája, hogy túlságosan rhetorikus és philosophus, de legnagyobb hibája tragikumában van, mely ellentétet képez Aeschylus és Sophocles tragikumával. Ez utóbbiak tragikuma vallás-erkölcsi meggyőződéseikben gyökeredzett, Euripidesnél megingatta a skepsis a vallás-erkölcsi meggyőződést s ezzel tragikumát is: nála hiányzik a legfőbb erkölcsi hatalom, hiányzik a vétség és lakolás között való szoros kapocs, hiányzik a kiengesztelődés: azért nem nyugtatnak meg bennünket tragœdiái. Egyébiránt a tragikum eszméjének hanyatlása nem Euripidesnél kezdődik, hanem már Sophoclesnél. (6-ik fejezet. *Az antik tragikum fejlődése és hanyatlása*). Az az állítás, hogy a művésznek ismerni kell korának érverését és követni azt, alaptalan phrasis; hiszen épen az volt Euripides ártalmára, hogy ismerve korát nagyon is követte azt. A művész publikuma felett kell hogy álljon, kell hogy vezesse és nemesítse annak nézetét és ízlését; a hol a publikumnak van első szava, ott hanyatlik a művészet. Aeschylus álláspontja az «erkölcsi összeütközés tragikuma»: egy hatalmas hős harczol egy örök törvény ellen és elesik; esése egyrészt fájdalmat szül a felett, hogy az ember ereje oly korlátolt, de másrészt megnyugvást is, a midőn egy magasabb világrend győzedelmét látjuk. Aeschylus tragikuma kifolyása volt a perzsa háborúk vallásos és harmonikus világnézetű korának, de midőn később a görögség sülyedtével veszendőben volt a hit s a viszályok és veszedelmek között nem nyilvánult egy magasabb világrend uralma, nem volt egyéb hátra, mint vagy hinni áhitattal és tántoríthatlanul egy magasabb igazságban, mint hitt Sophocles, vagy akaratlanul, kétségbeesetten megnyugodni a sorsban, mint Euripides: mindkét álláspont a tragœdia romlására

*) Hasonló lohadozását emeltem ki Euripides phantasiájának, tropusairól szóló értekezésemben (a 92-ik lapon).

vezetett. Ekkor kellett volna szembeszállni a költőnek a kor uralkodó nézetével és az individuum szabad akaratának hangsúlyozása mellett az erkölcsi világrend, a vétség és büntetés okozati összefüggése szószólójának lenni, és tért nem engedni a vak sors uralmának! Igaz ugyan, jegyzi meg a szerző, hogy az élet olyan, mint a hogy a sorstragœdiák azt feltüntetik, de a művészeinek nem az a feladata, hogy a valót ily módon utánozza.*) Sophocles érezte a veszedelmet, mely ezen mostoha világnézetből a tragœdiát fenyegeti, de nem tudta azt egészen kikerülni. Szenvedélyeseknek és meggondolatlanoknak tünteti ugyan fel hőseit, de ez nem okadatolja bukásukat, hiszen nem azért esnek el, mert egy magasabb erkölcsi törvény ellen vétenek, hanem épen azért, mert annak szolgálatában állanak: álláspontja az «erkölcsi azonosság tragikuma.» Euripidesnél meg épen vakon dühöng a sors. Szenvedést vétség nélkül vagy vétséget szenvedés nélkül látunk Sophoclesnél, igaz hogy még csak csirájában, de Euripidesnél már teljesen érvényre juttatva. Az Euripides utáni tragœdiáról nem itélhetünk, mert alig ismerjük azt; csak annyit tudunk, hogy később rhetorikai hivatássá lett, egy új iskola keletkezett, az anagnostikusoké (mint azt Aristoteles elnevezi), kik olvasni való drámákat írtak, feje ezen iskolának Chæremon volt. E mellett élt az agonistikus (előadásra szánt) dráma is, voltak nagy szinészek, kiknek testére írták a darabokat, és voltak fényes szini előadások is a Syracusæi, Macedoniai és Alexandriai udvaroknál. Végül átmegy a görög tragœdia a rómaiakhoz s ott csakhamar a gladiatori viadalok vad zajába vész. Seneca tragœdiái alkalmasint olvasásra voltak szánva. (7-ik fejezet. *Aristoteles poetikája).* A tragœdia híres definitiójában (Poetica c. 6: Ἔστιν οὖν τραγῳδία . . . δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν) az ἔλεος-t és φόβος-t nem veszi correlativ értelemben, mint Lessing (szánalom a «hős» iránt, félelem «magunkért»), hanem csak az érzelem intensitása tekintetében különböző fogalmaknak tartja; az ἔλεος szerinte «meghatottság» (Rührung), a φόβος az ennél erősebb «megrendülés» (Erschütterung); a κάθαρσις a «kedélyállapotnak» azon «megtisztultsága» (Gemüthsklärung), melyben az ἔλεος és φόβος kinövéseitől (τῶν τοιούτων παθημάτων), a sentimentalismustól és kétségbeeséstől megszabadulunk. A catharsis háromféle (ethikai, orvosi és aesthetikai) magyarázatának mindenikéből elfogad vala-

---

*) Semmiképen se tudjuk elfogadni szerzőnek ezen nézetét, mert ha az erkölcsi világrend csakugyan nem volna egyéb, mint művészet által megteremtett utopia, ha nem tapasztalnók, habár csak ritkán is, az igaznak győzedelmét az életben, akkor semmiféle tragikum se volna képes lelkünkben igazi megnyugvást kelteni. Pötzschke se ért egyet szerző fentebbi nézetével.

mit, s a τῶν τοιούτων παθημάτων-t (vonatkozást és hozzátartozást kifejező) genitivus relationis-nak veszi. Az aristotelesi tragikai élvezetet aesthetikainak tartja pathologiai mellékízzel. A definitiót így fordítja: «Die Tragœdie bewirkt durch Rührung und Erschütterung die gerade auf derartige Seelenzustände sich erstreckende Gemüthsklärung» (258-ik lap). Ezek után ismerteti szerző Aristotelesnek nézeteit a dráma technikájáról. (8-ik fejezet. *Aristoteles és a görög tragikusok*). Aristoteles többre becsüli ugyan a három nagy tragikust a korabelieknél, de arról, hogy e három a görög tragœdia tetőpontját képezi, sejtelme sincs. Aeschylussal nagyon is mostohán bánik el, annál inkább kiemeli Sophoclest és Euripidest; oka ennek, hogy annyira eltérő vallási meggyőződéséhez képest nem tudja megérteni és méltányolni Aeschylust, de nemcsak Aeschylust, hanem még Sophoclest sem, és ha mégis ez utóbbi az ő kedvencz tragikusa, úgy bizonyára nem vallási nézeteiért, hanem kiváló technikája és nagy alakbeli tökéletessége miatt az. De Aristoteles magamagának is ellentmond: hangsúlyozza a vétség szükségességét, és mégis tragikusnak tartja azt is, ha valaki öntudatlanul elkövetett hibája miatt bűnhödik, holott ez utóbbi nem tragikai vétség. Szerző Aristotelesnek ezen ellentmondását Sophocles iránt való előszeretetéből magyarázza: Aristoteles mint erős logikus megköveteli ugyan a tragikai vétséget, de mivel azt Sophoclesnél, kit kiváló technikája miatt kedvel annyira, nem igen találhatja meg, kedvencz költőjének igazolására tragikusnak állítja az öntudatlanul elkövetett hiba miatt való bűnhödést is, és így észrevétlenül ellentmondásba jön önmagával. Szerzővel szemben védi Aristotelest Pötzschke szerző művének föntebb említett ismertetésében, azt állítva, hogy Aristoteles követel ugyan «valami hibát» (ἁμαρτίαν τινά), de nem «tragikai vétséget» (αἰτία-t), s így nem illetheti őt az inconsequentia súlyos vádja. Mi erőszakosnak tartjuk Pötzschke védő szavait. (9-ik fejezet. *A modern tragoedia*). A tragœdia több mint egy ezred év után új életre ébred a nyugot népeinél, előbb a román nemzeteknél, később a germanoknál, és nagyszerű magasságra emelkedik a román és germán szellem egyesülésében az angoloknál. A kezdetet Olaszországban látjuk, hol felelevenítik az antik tragœdiát, mely azután innen áthat a francziákhoz, spanyolokhoz és angolokhoz, hol a papi és profán előadásokban mindenütt kellő talajra akadt. A műdráma harczra kél a román elemmel: a francziáknál az antik, a spanyoloknál a román elem győz, az angoloknál a kettő egyesül s megteremti a modern dráma stilusát. A francziáknál a formának békóiba veri a tragœdiát a classikusok és Aristoteles félreértése, az angoloknál szabaddá teszi azt a népnek szabad szelleme, és fönségesen nagygyá Shakespeare nagy geniusa. Heder azt mondja, hogy az æschylus-i és shakespeare-i tragœdiának csak a neve közös. A technikát illetőleg igaza van Hedernek, mert minél egyszerűbb

amaz, annál bonyolultabb, élénkebb és sokoldalubb emez. Ámde Shakespeare-nek technikája nem kifogástalan: a hely gyakori változása (a mi csak a régi színpadon volt lehetséges, mert nem volt decoratio), a sok episód, a cselekvény többszörössége nem utánzandó tulajdonságai. De tragikuma egészen az, a mi az Aeschylusé. Egyedül ő az, ki a tragikumot humorral meri vegyíteni. A jövő tragœdiájának feladata Shakespeare kincseit mértékkel értékesíteni. A németek kezdetben a francziák hatása alatt állottak; Lessing volt az, ki a francziák uralmát megtörte. Ő ismerte ugyan és bámulta Shakespeare-t, de mégis Aristoteles rabjává lett, kit a francziák ellen való harczában annyira tanulmányozott és megkedvelt. Ebből magyarázható az, hogy nála is elhalaványul a «vétség eszméje» (Emilia Galotti úgyszólva vétség nélkül szenved). Goethénél a cselekvény igen csekély, kiválók a női jellemek, a férfiak gyengék, betegesek, inkább passiv magatartásuak, mint Sophoclesnél. Schiller igazi dramatikus, nem ugyan a jellemek tekintetében, miben felülmulja Lessing, sem a nyelvet illetőleg, mert ebben Goethe erősebb (?), hanem cselekvényének kiszabottsága, színpadi hatása és erkölcsi conflictusa folytán. Schiller óta a német tragœdia, eltekintve a rövidéltű romantikus és sorstragœdia-iskolától, az ő nyomdokain halad, de jelenlegi állapota szomorú, hasonló körülmények között lévén épen olyan, mint a minő volt a görög Aristoteles idejében: túlnyomóan előtérbe lép benne az érzéki momentum és ebben nagy bűne van a Wagner-féle zene-tragœdiának. (10-ik fejezet. *A drámai technika alaptörvényei*). A theoria ideje akkor jön meg, ha hiányzik a genius; ez utóbbinak nem kell szabály, de használ az a tehetségnek; különösen a hanyatlás korában (mint jelenleg) üdvös kifejteni minden művészetnek alaptörvényeit. Ezen alkalommal még egyszer hangsúlyozza szerző, hogy nem Sophocles, hanem Aeschylus az antik tragœdia képviselője, és hogy mégis az előbbit tartják annak, oka az, hogy összetévesztik a technikát (melyben Sophocles tökéletesebb) a tragikummal (miben Aeschylust illeti meg az elsőség), a mely téves felfogás külömben nem az aesthetikusoktól, hanem a philologusoktól ered, kik csak a formára vannak tekintettel. A következőkben adja azután a drámai technika canonját shakespeare-i alapon. Szabályaiból csak egy-kettőt akarunk fölemlíteni. Fődolog a cselekvény, nem a jellem, mert amabban fejlődik ki ez, és mert van dráma jellem nélkül, de nincs cselekvény nélkül. A feldolgozandó tárgyat anyagi és alaki tekintetben kell idealisálni, az anyagi idealisálás a tragikum körébe tartozik, az alakinak tizenkétféle kelléke van (l. a 395-ik lapot). A hely idealisálása (mint Shakespeare idejében, mikor nem volt decoratio) ma nem tanácsos; az idő idealisálását szerfölött túlozzák (ifjút egyszerre öreggé tesznek). Az episod nem helyeselhető, mert útját állja a cselekvés folytonosságának; a véletlen csak mint szerencsétlenség lehet érvé-

nyes; a csoda meg van engedve, ha szellem alakjában mutatkozik, mint a lelkiállapotok reflectálója. Idealisálni kell a dictiót is. (11-ik fejezet. *Minden tragikum alaptörvénye).* Aeschylus tragikuma alapja minden tragikumnak, az új kor csak a forma, technika tekintetében haladt.*) A szerint, a mint a hős helyzete az erkölcsi törvényhez négyféle (1. részén áll egészen; 2. részén állva később megsérti azt; 3. két erkölcsi törvény között áll; 4. ellensége az erkölcsi törvénynek), alakulhat sorsa is négyféleképen. Az erkölcsi azonosság tragikuma (a Sophoclesé) nem helyes, mert a hol nincs vétség, ott nem lehet tragikum. Szerző megállapítja Schiller nyomdokain indulva a tragikai conflictusok tábláját, majd kifogásolja Schillernek a tragikai élvezetre vonatkozó nézetét. Az Aristoteles-féle catharsist erősen pathologikus íztínek tartja, holott szerző szerint a tragikai catharsis csakis erkölcsi és aesthetikai értelmű lehet. Végül így adja a tragœdia definitióját (a 485-ik lapon): «Tragœdie ist die dramatische Durchführung eines Rührung oder Erschütterung erregenden sittlichen Conflictes nach Massgabe des Charakters des Helden und den Gesetzen einer vernünftigen Weltordnung.» (12-ik fejezet. *Művészet és vallás).* A pessimismus megöli a művészetet, melyhez általában véve semmi köze sincs a philosophiának. A vallás igazi forrása annak, a mint hogy azt a művészetek fejlődéséből is láthatjuk.

Günther művének ezen rövid tartalmából is látható (igen sok érdekes részletet voltunk kénytelenek elhagyni), hogy mily érdekes és fontos művel gazdagította ő az aesthetikai irodalmat. Még csak azon, habár csekély hiányát akarjuk fölemlíteni, hogy többször ismétel, a mit különben bajosan is kerülhetett ki egészen, mivel az, a mit a tizedik és tizenegyedik fejezetben ad, foglalatja az előbbi fejezetekben kifejtett kutatásai eredményének. Egyébként könyve oly élvezetes és tanulságos, hogy olvasását nagyon ajánlhatjuk.

Ezen ismertetésemet még egy utóirattal kell kiegészítenem.

*Dr. Hegedüs István*nak «A tragikum lényege és a görög tragikusok» czímű értekezése (Az Erdélyi Muzeum-egylet bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványai. II. kötet. 2. füzet. Kolozsvárt. Nyomatott Stein János nyomdásznál. 1885.) Günther általunk ismertetett munkájának paraphrasisa. A mi jó van értekezésében, az a Günther-é, a mit maga mond, az vagy fölösleges vagy helytelen.

Hogy az egész értekezés Günther alapján készült, arról mindenki meggyőződhetik, a ki Hegedüs úr dolgozatát és a mi ismertetésünket elolvassa. — Hegedüs úr több helyt dicsérettel emlékszik meg Güntherről, kinek Aeschylusra és Sophoclesre vonatkozó nézeteit részletesen

*) Beöthy szerint is az antik és keresztyén tragoedia között csak stilusbeli különbség van, a tragikum lényege mindig ugyanaz.

elő is adja, és értekezésének végén (177-ik lap) mégis Güntherrel ellenkezőleg Sophoclest Aeschylus méltó vetélytársának, egyenrangú utódának tartja, mert «a világot nem csak az igazság váltja meg, de a szeretet is és az önfeláldozás. Ez utóbbi erénynek költője Sophocles!» Ámde, ha Hegedüs úr ugyanazon lapon azt mondja, hogy «az összeütközés, a vétség és az igazságszolgáltatás a tragikai műalkotásnak . . . legjobb formái», és előbb beismeri Güntherrel, hogy a tragikai műalkotásnak ezen legjobb formái nem Sophoclesnél, hanem Aeschylusnál találhatók fel, akkor nem tudjuk, miként tarthatja Sophoclest *mint tragikust* mégis Aeschylus méltó versenytársának, egyenrangú utódának. — A 168-ik lapon azt mondja Hegedüs úr, hogy ő a trilogia szerkezetét illetőleg Welcker felfogásához hajlik, «ki a thematrilogiát tartja valószínűnek.» Ez az állítás egészen hamis. Welcker mindenekelőtt csakis Aeschylusra nézve fogadja el a trilogiát, és pedig a mesetrilogiát épen úgy, mint a thematrilogiát. Hegedüs úr nem ismeri Welcker nézetét. — A 169-ik s következő lapokon Hegedüs úr Sophocles Electrájára nézve Kassaival szemben nem a prologusból, hanem az epilogusból indúlva ki bizonyítja azt, a mi már úgy is el van fogadva Electrá-ra nézve épen annak epilogusára való tekintetből és Aeschylusnak Sophocles Electrájával hasonló tárgyú de trilogikus szerkezetű Choephori czímű tragœdiája epilogusának összehasonlításából, hogy t. i. Sophocles Electrája nem volt trilogikus szerkezetű. Hegedüs úr csalatkozik, ha azt hiszi, hogy az epilogust ő veszi először figyelembe Sophocles Electrájának méltatásánál. — A 172-ik s következő lapokon Hegedüs úr Dindorfnak azon nézetét, hogy a Choephori 987—1006 sorai interpoláltak, azért tartja helytelennek, mert e sorok magának Dindorfnak véleménye szerint is Aeschylus irályával megegyeznek, s mert ezen sorok tartalma okvetlenül szükséges Orestes zavarodni készülő elméjének ecsetelésére (mi nem tartjuk okvetlenül szükségesnek). Csakhogy Dindorf azért gyanusítja ezen sorokat, mert azokban *összehalmozva* látjuk Aeschylus irályának azon sajátosságait, melyek külömben Aeschylusnál, különösen a dialogusban, csak *mértékkel* fordulnak elő, a miért is valószínű, hogy ezen sorok nem Aeschylustól, hanem egy Aeschylust túlzottan utánzó interpolatortól származnak. — Valóságos curiosum az, a mit Hegedüs úr a 173-ik lapon állít, hogy t. i. «a trilogia szerkezet fordulata ép abban áll, hogy *zürzavar*, *érthetetlen bonyolulat* végezze a közép darabot.» Hogy a trilogia középső darabjának epilogusa olyan szerkezetű kell hogy legyen, hogy éreztesse a hallgatóval vagy olvasóval az illető darab befejezetlen voltát s a cselekvény tovább szövésének szükségességét, azt értjük, de hogy miért kelljen a közép darabot «zürzavarnak», «érthetetlen bonyolulatnak» végezni, azt nem tudjuk felfogni.

Egyébiránt eddigi kifogásaink a legszelidebbek közé tartoznak.

Hegedüs úrnak komolyabb jellegű vétségei még csak ezután következnek. A 167-ik lapon Sophoclesnek ezen két tragœdiáját látjuk fölemlítve: «*Thraknők* és Ajas.» De a Τραχίνιαι (mert ezt érti Hegedüs úr az első helyen megnevezett darab alatt) nem «Thraknők»-et (ez Θρᾷσσαι volna) hanem «Trachisi nők»-et jelent, hiszen az illető darab kara trachisi (Trachisból, Thessaliának Oeta hegyénél levő helyéről való) nőkből áll. — Hegedüs úr fordításának csak kis hibája az, hogy szerfölött lapos és szabad; de szinte hihetetlen, mennyire nem érti az eredeti szöveget. Orestes átkozza azt a lepelt, melylyel Klytæmnestra és Aegisthus Agamemnont befonva megölték; ezután így folytatja Hegedüs úr fordítását (a 170-ik lapon): «A gaz lator ilyen *jutalmat érdemel*, Zsebmetsző, rabló, utonálló és zsivány, ki fosztogat, *izzadjon ily háloban az*» (τοιοῦτον ἂν κτήσαιτο φηλήτης ἀνήρ, ξένων ἀπαιόλημα κἀργυροστερῆ βίον νομίζων, τῷδέ τ' «ἂν» δολώματι πολλοὺς ἀναιρῶν πολλὰ «θερμαίνοι φρενί»; Dindorfot idézem, a ki szerint Hegedüs úr fordít). Tehát Hegedüs úr szerint Orestes azt akarja mondani, hogy azt a végzetes lepelt nem a híres Agamemnon, hanem csak egy gaz rabló érdemelte meg. A ki tudja, hogy mit jelent ἂν κτήσαιτο és ἂν θερμαίνοι φρενί, az így nem fordít. Orestes azt mondja, hogy csak egy végleg elvetemedett ember (mint Klytæmnestra és Aegisthus), egy gaz lator «vehet kezébe» (ἂν κτήσαιτο) ilyen eszközt és «telhetik öröme» (ἂν θερμαίνοι φρενί) abban, hogy ilyen eszköz segítségével rabol és gyilkol. Orestesnek ezen kifakadására azután a kar is feljajdul, melyet Hegedüs úr (ugyanazon lapon) így fordít: «Oh jaj, jaj, jaj! iszonyu tettek. Kimulék szörnyű halállal. Jaj, *A ki látja*, növekszik a búja» («μίμνοντι» δὲ καὶ πάθος ἀνθεῖ). Ez már a selejtes, szabad fordítás netovábbja (mert azt nem tudom elhinni, hogy Hegedüs úr μίμνω-ról azt higye, hogy az annyit jelent: «látok»). A kar fájlalja Agamemnon vesztét és azt mondja, hogy ez utóbbinak végzetes sorsából még arra is fájdalom háramlik, a ki «élve marad» (μίμνοντι, t. i. Orestesre is).

Hegedüs úr irályát se hagyhatom említés nélkül, mely oly gyarló, hogy nemcsak eszmemenetét bajos követni, de sok esetben még egyes mondatai is érthetetlenek, a minek egyébiránt néha a sajtóhibák is okai lehetnek, melyektől Hegedüs úr dolgozata csak úgy hemzseg. Ime nehány példa: 159-ik lap: «Ha Schlegel kitörését olvassuk Euripides ellen, szentségtörő sophistának *tartják*, ki betört az igazság szentélyébe s azt megrabolta» stb.; «Aischylos sovány cselekvénye, az emberi szív rajzára fordított széles-ecsetű munkája, Euripides könnyű, finom, majdnem arczképfestésbe átcsapó modora *épen alkalmasak voltak arra, hogy a valódi klasszikai eszmény igaz kifejezője Sophokles legyen*»; 160-ik lap: «De hát helyes mérleg-e kiragadni egy írót, egy lángeszet a környezetből *és mint chablonhoz mérni a többit?*»; 162-ik lap: «Minthogy pedig az Oidipus mesteri alkotás; az Ottfried Müller által magasztalt «lelkirajz»

(Seelen Gemälde): utolérhetetlen, a logikus Aristoteles a csodálatig ragadó következetes részletességgel keresztülvitt: Oidipus királyt okvetlenül jó tragédiának tartja»; a 165-ik lap: «Sophokles hajlott a végzet tragédia felé, mert a görög mythos át meg át-gyúrva a bölcsészeti szellem által is akadály volt arra nézve, hogy az egy darab keretébe szorított cselekvény kibékítő megoldást nyerjen»; 172 ik lap: «Dindorf nagy tanulmánynyal írt Praefatiójában a 987—1006 sorig interpolationak tekinti és pedig Kassandra szavai nyomán, melyeket Agamemnon 1231 és köv. soraiban mond, hol Kassandra gyülöletét és utálatát fejezi ki Klytaimnestra iránt ép ily drastikus képekkel készült interpolationak»; 174-ik lap: «A Danaos és Aig*i*ptos (sic! különben l. még a 163-ik lapon: «Eur*i*kleiának»; a 167-ik lapon: «miniat*üre*»; a 172-ik lapon: «X*eo*phoroi») testvér versengése, mely ellen darabja az Atridák három nemzedéken átvonuló családi átkának a Hiketidesben hág a tetőpontra és a Danaidákban nyer megoldást; a szerelem jogát kivívja Hypermnestra.»

Midőn kezünkhöz jutott Hegedüs úr munkája, és láttuk, hogy Günther könyvén alapszik, csak egyszerüen jelezni akartuk a tényt; de látva később, hogy mily nagy súlyt fektet Hegedüs úr a philologia aesthetikai oldalára (a mit különben igen helyesen tesz), és mennyire lenézi «a philologiai szőrszálhasogatást», szükségesnek tartottuk pár szóval illustrálni, hogy mit nyújt Hegedüs úr tartalmilag és alakilag (t. i. irály dolgában) a philologia aesthetikájának, és mit tálal elénk, a midőn «philologiai szőrszálhasogatás» kifejezéssel nem a philologiai tudománynak kinövéseit, hanem annak alaposságát veti meg.

Dr. PECZ VILMOS.

Martialis I. 54.

Fuscus, hogyha szeretni még szabad vagy,
Lévén már neked annyi sok barátod —
Úgy kérnék, ha van, egy helyet magamnak,
Az nem baj, hogy előtted új vagyok még,
Olyan volt valamennyi régi híved.
Azt nézd csak, ha egy *új* szegőde hozzád,
Vajjon *régi* barát lehet belőle?

Fordította Ifj. REMÉNYI EDE.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1885/86.

1. **Toncs Gusztáv, Vörösmarty «Zalán futása»** mese- és szerkezet szempontjából. Eszthetikai tanulmány. (Szabadkai községi főgymnasium), 65 lap.

Aesthetikai fejtegetésnek mondja a szerző e dolgozatát, ámbár inkább irodalomtörténeti s részben forrás-tanulmány. Átalában érdemes munka és az értekező stilus hangját eléggé eltalálja. A szerzőnek van aesthetikai képzettsége, ámbár Vörösmarty eposz-alkotó erejét, és kivált Zalán futásának abszolut értéket nagyon is magasra becsüli; ismeri irodalmunk fejlődését, «Zalán futásá»-nak előző okait és bekövetkezett rendkivüli hatását, azonban e történeti előadásban kevés az eredetiség; kutatja ez eposz mintáit és egybeveti véle forrásait, de e vizsgálatában nem a leghelyesebb módszert követi.

Nekünk úgy tetszik, hogy «Zalán futása» minden költői szépségei mellett is aesthetikailag elhibázott mű, mert cselekvénye egy epopeiához képest kicsiny, szerkezete gyönge és jellemei élettelenek; irodalomtörténeti szempontból pedig, mind a mellett is, hogy korszakot nyit költészetünk, irodalmunk, nyelvünk fejlődésében és áthatja az egész nemzetet, szerencsétlen időben született, mert a kor rajongó szelleme egy ábrándos, messziről kölcsönzött mythologiát lehelt belé, melynek hus-és vérnélküli alakjai a mai kijózanúlt közönség előtt — a mint ködből szövettek — köddé is oszlanak, s mert költészetünk idegenszerű iránya ez eposzra mesterkélt, nehézkes formát, a latin hexametert szabta, mely a költemény mindennemű szépségeit a verses művek olvasóinak legnagyobb része, a női olvasók elől örökre eltakarta.

De mi ezuttal nem akarjuk a szerzőnek aestheticai nézeteit és irodalomtörténeti fejtegetéseit apróra megvizsgálni; dolgozatával inkább mint forrástanulmánnyal óhajtunk foglalkozni. Egészben véve jobb szerettük volna, ha jelen értekezés teljesen forrástanulmány volna, ha a szerző a lehető legtüzetesebben kimutatja, honnan vette Vörösmarty akár a főesemény, akár az epizodok anyagát, miből alkotta mythosi lényeit és kik szolgáltatták a kidolgozásban a mintát? Minderről szól az értekezés, de nem elég behatóan, s csak vegyítve aestheticai és irodalomtörténeti fejtegetéssel. Pedig ha csupán erre szorítkozik a szerző, sokkal jobban megoldja a kérdést, melyet önmaga igy tesz föl: «*Vörösmarty Zalán futásában mennyiben eredeti s milyen szerkesztő képességet mutat fel?* Tanitványai is, — mert a szerző, mint tanár első sorban nekik szánta jelen dolgozatát — sokkal világosabb tekintetet vethettek volna ez eposz mélységeibe és sokkal határozottabban foghatták volna föl a költőt teremtő munkásságában, alkotó műhelyében. De átalában nagyobb szükségét érezzük a módszeres forrástanulmányoknak, mint az æsthetikai fejtegeté-

seknek, melyek különben is kénytelenek amazokra, mint alapra támaszkodni.

Nem is győzzük eléggé hangsulyozni, hogy akar egész irodalmi fejlődésünkről, akár és kivált egyes költőink alkotó erejéről, eredetiségéről csak akkor mondhatunk igaz itéletet ha elébb megismertük forrásaikat, a honnan meritettek és mintáikat, a melyeket követtek. Essay-irodalmunkban találunk egy-két ilyen kiváló és fölötte érdekes tanúlmányra. Ott van Erdélyié Berzsenyiről és Horatiusról, Aranyé Zrinyiről és Tassoról. — De miért nem támadnak e minta dolgozatoknak követői, holott annyi alkalmat nyujtana reá irodalmunk története és költőink fejlődése? — Mikor lesz kimutatva — hogy csak a főbb kérdéseket említsem — Shakespere hatása a magyar drámára Katonától egész Rákosyig? Vagy ki fejtette már meg, hogy milyen viszonyban vannak a magyar színművek a német lovagdrámával, a színészet kezdetétől fogva Kisfaludyig? Mikor fogjuk határozottan tudni, mi befolyással voltak Heine és Beranger Petőfi lyrájára? S ki oldotta meg már azt a kérdést, hogy mi viszonyban áll «Bánk bán» a történethez és «Buda halála» a mondákhoz stb.

«Zalán futásá»-nak forrásai sincsenek még eléggé fölfedve, mintái sem eléggé ismertetve. Tárgya történeti mondán alapszik, de nem tudjuk határozottan, mit talált Vörösmarty megadva a krónikában és mit kellett teremtenie fantáziájából. Mythologiáját Cornidesből és Horvátból vette, de még nem tudjuk, milyen alakban kerül a magyar irodalomba legelőször a parsismus eszméje és miben külömbözik tőle a Vörösmarty felfogása. — Székely Sándor kis eposza gyújtotta föl benne a «Zalán futása» szikráját, de még távolról sem tudjuk, hogy a szerkesztésben, az epizodok beleszövésében, a jelenetezésben, a csaták és párbajok leírásában, szóval egész előadásában micsoda minták, mely epopeiák lebegtek szeme előtt.

Toncs Gusztávnak, ha tulajdonképen a maga elé tüzött feladatot akarta megoldani, e kérdésekre vagy legalább a két első kérdésre kellett volna felelnie. — Az utolsó kérdés megfejtését jól tette, hogy mellőzte, mert legalább is oly terjedelmesnek kell vala lennie, mint az Aranyénak Zrinyiről és Tassóról, ha egyszersmind annyi tanulságot akart nyujtani; s így bátran hagyhatta külön tanulmánynak. A második kérdést csak félig oldotta meg. — A szerző tudniillik Vörösmartynak egész mythoszi világnézetét összefoglalja, mythoszi alakjait Haduron kezdve a Félelemig és Átokig sorra bemutatja. Ezzel érdekes, bár fölötte fáradságos munkát végzett. Teljes érdeküvé azonban csak akkor tette volna, ha még egy kevés fáradságot nem kimél; ha épen oly tüzetesen, a mint összeállította, Vörösmarty mythologiáját össze is hasonlítja Cornides és Horvát fejtegetéseivel s Székely Sándor mythosi felfogásával. Akkor

tudnók igazán, a mit a szerző is oly igen tudni vágyik: *mennyiben eredeti Vörösmarty?*

A szerzőnek e mulasztását valóban sajnáljuk; de még inkább sajnáljuk, hogy az első és rendkívül fontos kérdést helytelen módon próbálja megfejteni. — A feladat első része itt is jól van elvégezve. Az eposz egész meséjét ugyanis folyékonyan, de azért tömören mondja el a szerző. S aztán mit kellett volna tennie? A műnek teljes tartalmát, főcselekvényét s epizódjait egyaránt egybe kellett volna vetnie a krónikákkal, első sorban Anonymussal, mert szerencsétlenségére Vörösmarty leginkább ő utána indult. — E helyett mit tesz a szerző? Idézi Horváth Mihálynak történeti munkájából azt a néhány sort, melyben ez a honfoglalást röviden előadja, összefoglalja. Milyen különös, milyen ferde eljárás ez! Kétszeresen elhibázott módszer! Először, Vörösmarty a krónikából merít, tehát csak eredeti forrásával, a krónikával hasonlítható össze; másodszor, mert Horváth sokkal később írja történelmét s ki tudja, fölfogását nem vesztegette-é meg épen a «Zalán futása.»

Ilyen ferde eljárással, ilyen hibás módszerrel ne csudáljuk, ha kitüzött czélját nem érte el teljesen a szerző, ha nem tudja elég világosan kimutatni, milyen *szerkesztő, illetve alkotó tehetséggel volt megáldva Vörösmarty?*

A szerző tehát jelen dolgozatában helyesen tette föl a czélt, de helytelenűl próbálta megvalósítani. Pedig meg volt hozzá tehetsége is, szorgalma is; értekezését átalában lelkiismeretes gond jellemzi; csak a módszert tévesztette el.

Ha mindvégig helyes úton halad, bizonyára sok érdekes tanulságra jutott volna. — Első sorban arra, hogy Vörösmarty rendkívüli, erős fantáziával volt megáldva, de sokkal gyöngébb alkotó, vagy mondjuk, komponáló tehetséggel. Kiviláglott volna, hogy milyen szerencsétlen választást tett Vörösmarty, midőn a honfoglalás előadásában Anonymust és nem a többi krónikásokat követte és főkép, hogy eposza tárgyáúl a legszárazabb eseményt, az alpári ütközetet választotta és hogy nem a tulajdonképeni naiv felfogást, a fehér ló mondáját tette a költemény középpontjává! Továbbá az is, hogy mennyivel szerencsésebb volt Arany, ki bőven meríthetett és bőven is merített «Buda halálához» a krónikákból és nem volt csupán képzelőtehetségére utalva.

Az is nyilvánvalóvá lett volna, hogy epopeia az Iliasz és a Nibelungok, vagy akár csak az Aeneis és Zrinyias értelmében tisztán a fantáziából nemzeti hagyomány, mondai alap nélkül nem állhat elő; s így «Zalán futása» még akkor sem sikerül vala, ha költőjében megannyi alkotó erő lakott volna.

E tanulságok bármelyike is, akár irodalmunk fejlődését, akár Vörösmarty költői egyéniségét tekintsük, sokkal fontosabb és érdeke-

sebb, mint sem beható fejtegetést, tüzetes bizonyítást ne érdemelnének. — A szerző valóban jól tenné, miután már a fele munkát elvégezte, ha a másik felével is, csupán e tanulságok levonására, ismét megpróbálkoznék. — Azt hiszszük, ha így szorosan meghatározná feladatát és a helyes módszert követné, akkor könnyen czélt ér s valóban értékes dolgozattal szaporítja irodalmi tanulmányaink számát. Hihetjük ezt annyival is inkább, mivel a szerző újabban hasonló kérdést sikerrel tárgyalt a «Nemzet» ez évi 213. és 214. számában, midőn kimutatta, hogy mi hatással voltak Matthisson és Salis Berzsenyi lyrájára, kivált modern formáju dalaira.

E tanácsot ismételten ajánljuk a szerzőnek szives figyelmébe.

2. **Stronsky Ágoston, Wieland «Oberon»-ja.** (Szombathelyi kir. kath. főgymnasium), 7—98 lap.

Nagy költőknek nagy idő az igaz mértékük. — Az a kor, melyben a költő él és működik, ritkán mondja ki a találó-itéletet; vagy egekig magasztalja vagy porig alázza; művei között pedig igaz becslést alig tud véghezvinni; a kit kedvel, annak utolsó verssora is gyönyörű, a kinek nem jutott népszerűség osztályúl, annak legjava munkáját is sárba tapodja, legjobb esetben mellőzi. — A költő halálára következő közvetetlen időszak sincs mindig hivatva a végső, a megdönthetetlen itéletre. Nagy elmék is rövid időre, gyakran feledésbe merűlnek s néha silány művek is nehány évre fölelevenednek és diadalútat járnak, hogy azután örökre letünjenek. — Csak a mely költő több egymásra következő kor emésztő rozsdáját és számos különböző ízlés szigorú rostáját kiállotta, csak arról mondhatni el: *Exegit monumentum aere perennius.*

Wieland is sokat hányódott a népszerűség és mellőztetés, a dicsőítés és ócsárlás dagályán s apályán. Nem is mondhatjuk, hogy e hányatást épen minden kár, minden fogyatkozás nélkül állotta volna ki. — Azt a hajót, melyet Wieland a műveknek, akkor megannyi kincseknek egész halmazával rakott meg, azt a büszke hajót egy század viharjai nagyon összetördelték; a sok rakományból ki kellett dobni az értéktelen tárgyakat, úgy hogy mire a mi korunknak kikötőjébe ért, csak a két valóban becses tárgyat, Wieland két költői remekét, «*Az Abderitákat*» és «*Oberont*» menthette meg s e két kincset — azt hiszszük — a későbbi századok is sértetlen fogják hagyni.

Stronsky Ágost épen Oberonnak irodalomtörténeti magyarázatát és esztetikai méltatását tűzte ki feladatáúl jelen alapos, bár kissé elnyújtott értekezésében. Az értekezés, melyet bátran tanulmánynak is nevezhetnénk és mely a különnyomatást is megérdemelte volna, a legújabb kutatásokra és legkiválóbb földolgozásokra támaszkodik és nemcsak *Oberont* fejtegeti, hanem Wielandnak egész fejlődéséről és írói működé-

séről is elég világos áttekintést nyujt, a mint az Stronsky dolgozatának beosztásából is kitetszik. Az értekezés ugyanis a következő fejezetekre oszlik: *Wieland élete és működése.* Oberon keletkezése. A költemény anyaga és forrásai. A költemény terve és elrendezése. A költemény egysége. A költemény szerkezete és előadása. Jellemek. Előadás és nyelvezet.

Valóban Oberon méltó, hogy még a magyar irodalomban is tüzetesebben foglalkozzanak vele, nem csak nagy költői értékénél fogva, hanem azon számos tanulság miatt, melyeket a műnek előállása a vizsgálónak elébe tár. — Épen száz esztendeje, hogy Oberon először jelent meg önálló könyvben.*) De Wielandnak a költeménye mit sem veszített üdeségéből, ifjuságából. Maga Wieland is mintegy megifjodott, midőn e művéhez hozzáfogott. Összeszedte fantáziájának összes erejét, hogy szabadon röpülhessen. S csapongó képzelete magával is ragad bennünket a romantikusnak szülő hazájába, a keresztyén középkorba és az ezeregyéji kalifáknak kalanddal teli birodalmába. Az olvasó maga is megifjodik; mintha újra gyermek lenne, gyönyörrel hallgatja a csodás, óriás arányu eseményeket, s megújúl hite a bűbájos várakban és kastélyokban, elátkozott tündér királykisasszonyokban, mindennemü varázsszellemekben. Valóban ha a költészethez csupán gyönyörűség, csak könnyed élvezet kedveért fordulunk, akkor vegyük kezünkbe Oberont és czélunkat értük.

Nem zavarja föl szivünk legerősebb indulatait, nem rázza meg lelkünket egész bensőjében, de magával ragadja fantáziánkat s kellemes érzésekkel tölti el egész valónkat. Akár Petőfi «János Vitéze.» — Csakhogy ez magyar földből hajtott népmese, az a középkorból átültetett tündérrege. Egyik a magyar tündérmeséknek a mintája, másik a romantikus lovagelbeszéléseknek. Talán hatásuk titka is ebben rejlik. Oberonban csakugyan a költői középkor képe tükröződik.

A mint a középkor a népnek költői fantáziájába belevésődött Nagy Károlylyal a középkor első hübérurával és tizenkét pairjével, e leghívebb és legrakonczátlanabb hübéresekkel, a pápával, ennek nagy hatalmával, a mohamedán kalifákkal, a kereszténység ez örök veszedelmével, a lovagokkal, a kik hübéruroknak adott szavukat soha meg nem szegik, női ideáljokért kalandról-kalandra szállanak, Krisztus egyházáért pedig véröket ontják, mindez, csodás eseményekkel és varázsdolgokkal egyesülve, ott található Wieland Oberonjában, egységes költői alkotásban. Talán épen az, hogy Oberon a középkor költői felfogásának oly hű tükre, birhatta Goethét ama híres jósszavakra, melyeket máig az

*) Legelőször a *Deutscher Merkur* 1780-ik évi hármas füzetében látott napvilágot.

idő csak megerősített, hogy *a meddig csak költészet költészet, arany arany, kristály kristály marad, mindaddig szeretni és csodálni fogják Oberont, a költészetnek ezt a remekét.*

Mondottuk, hogy Oberonnal foglalkozni gazdag tanulságokkal is jár. A költői alkotásnak nem egy titka lesz előttünk világos, ha vizsgáljuk, miként állott elő e romantikus éposz. Látni fogjuk, hogyan válik a műköltő kezében összefüggéstelen kalandokból egységes, a maga okáról és czéljáról tudatos cselekvény, hogyan lesz az elbeszélés folyamában a véletlen helyett uralkodóvá az eszme, hogyan válnak a hihetetlen alakok valószínű személyekké, szóval, hogyan teremt a költő nyers anyagból művészi remeket.

Mert tudnunk kell, hogy Wieland Oberonjának egész anyagát készen találta. Onnan vette, honnan korábbi kisebb romantikus elbeszélései is (Geron, Wintermärchen, Gandalin stb.) kerültek, középkori lovagéposzokból. Ezek ugyanis modern francia prózában, inkább átdolgozásban, mint fordításban a múlt század hetvenes éveiben újra világot láttak egy «*Bibliothèque universelle des Romans*» czímű párisi gyűjteményben. — Itt jelent meg az *Oberon* eredetije is, mint «*Huon de Bordeaux*», mely régi híres lovagi költeményt Tressan gróf öltöztetett új franczia ruhába.

E forrással Stronsky részletesen összeveti a kész művet és valóban az összehasonlítás és az ehez füződő fejtegetés a szerző tanulmányának legérdekesebb fejezete. Terünk nem engedi, hogy a szerzőt itt nyomon kisérjük, még kutatása eredményeit sem foglalhatjuk össze; legyen elég ezuttal, hogy újra kiemeljük az értekezés e részének fontosságát és fölhívjuk reá a figyelmet.

Valóban irodalmunk nagy híjjával van ily dolgozatoknak, pedig nélkülök a költőnek sem irodalomtörténeti, sem költői értékét igazán meg nem itélhetjük. Hogyan mérhetnénk bár meg művet is igaz mértékkel, ha nem ismerjük forrását, honnan eredt, ha nem látjuk az anyagot, melyből felépült? Hogyan lehet igaz fogalmunk a költőnek teremtő erejéről, találékonyságáról, átalában alkotása és eljárása módjáról, ha nem tudjuk, mit kapott örökségül és mit szerzett maga hozzá, ha nem választjuk el mintáinak hatását attól, mi önnön lelkéből folyt, ha nem látjuk, hogy fogamzik meg benne a terv és hogyan hajtja végre.

Ugy van; e tanulmányok, nevezhetnők őket magasabb értelemben philologiai tanulmányoknak is — megbecsülhetetlenek az irodalomtörténetíróra, a kritikusra, az æsthetikusra nézve egyaránt, sőt bárkire nézve is, kit a költői lélek rejtett műhelye érdekel. Mi más fogalmunk van ma Shakespereről, mikor ismerjük forrásait, elődőit, mintáit! Mi ferde volt a múlt század, kivált a *Sturm und Drang* vélekedése, mely Shakesperet csodának nézte, üstökösnek, mely hirtelen odater-

mett az angol irodalom egére, a nélkül, hogy sugarait előre vetette volna!

A magunk irodalmában is mennyivel helyesebb véleményünk lesz sok költőről, mennyivel igazabb mértékünk számos költői alkotásról, ha majd ilyen forrástanulmányokat megtettünk. Eddigelé alig egy-két nagyobb költeményről van pontosan kimutatva, hogy mi viszonyban áll forrásához. Vörösmarty «Zalán futását», Arany «Buda halálát» sem méltattak elég gondos tanulmányra, noha Vörösmartynak kisebb epikus művei, Aranynak balladái is mind megérdemelnék az ilyen irányú fejtegetést. Pedig akadna egy-két kitűnő minta hasonló tanulmányokra a magyar irodalomban is. Ott van Kemény Zsigmondnak szellemes fejtegetése Arany «Toldijáról» és ott magának Aranynak minta értekezése a Zrinyiászról.

Stronskyt is bizonnyal dicséret illeti, hogy egy alapos, gondos dolgozattal gyarapította az enemű magyar irodalmi tanulmányokat. De szerzőnknek egy kis gyöngéjéről és egy nagy hibájáról sem szabad megfeledkeznünk. Gyöngéje, hogy német tudósok mintájára gyakran apróságokba, pedáns semmiségekbe vész bele, a mi munkáját ugyancsak elnyújtja, sőt unalmassá is teszi. Hibája — és ez mainapság magyar írónál már sarkalatos bűn — hogy nem eléggé ura a magyar nyelvnek. Stronsky németűl gondolkozik és így megesik, hogy gyakran több mondatot ír le, melyek mind magyar szóból állanak, de a melyeket előbb németre kell lefordítanunk, hogy világosan megérthessünk.

Azonban egyik fogyatkozás sem olyan, mitől több kevesebb gonddal és fáradsággal szabadulni ne lehetne. Ha Stronsky magyar mintákat is tanulmányoz, akkor levetközi pedánsságát, és ha gyakrabban lép fel hasonló dolgozatokkal, birtokába jut a magyar stilusnak is.

3. **Dr. Kapossy Luczián. Az erdei lak.** (Pápai reform. főiskola).

Kapossy Luczián bizonyosan megfeledkezett, hogy ő immár doktor és tanár; azt hihette, hogy még folyvást főgimnáziumi tanuló és hogy a VII. és VIII. osztály közös önképzőkörének működő tagja; mert különben nem bírjuk felfogni, hogyan kerűl a czímbeli szárnypróbálgatás egy theologiát, jogakadémiát, gimnáziumot és præparandiát magában foglaló híres főiskola értesítőjébe? — Nekünk volt ugyanis gymnazista korunkban legfőbb vágyunk és legmagasabb czélunk Petőfi vagy Arany valamely kisebb költeményének *széptani* méltatásával megpróbálkozni, s im Kapossy Luczián doktor és tanár ugyanazt teszi. Nekünk már állandó skhémánk is volt ilyesmi dolgozatokra. Egy kevés bevezető frázis után meghatároztuk, hogy az *esztetikai* bonczolás alá fogott költemény micsoda műfajhoz tartozik. — Majd a költemény tartalmát ismertetve, a szép verseket fölereszttettük, híg, legjobb esetben

dagályos prózába, közben-közben felkiáltva: Milyen hű! Mily jellemző! Oh mi szép vagy, oh mi fönséges! Azután reáolvastuk annak a felbonczolt költeménynek a szegény fejére mindama iskolai pedáns szabályt, melyet Szvorényi *Ékesszólástanából* vagy Névy *Poétikájából* egy pár hónappal azelőtt könyvnélkül betanultunk. — Természetesen a költemény mind e szabályoknak páratlanúl megfelelt; maga volt a megtestesült műtörvény! A tartalomról áttértünk a külalakra, s ekkor megbizonyítottuk, hogy tartalom és alak tökéletesen födik egymást. A tárgyhoz más versformát hiába is keresett volna a költő; a szavak és kifejezések egytől-egyig leghívebb másai a költő gondolatainak és érzelmeinek.

Végére még egy egetverő frázist kerítettünk elő és így befejezve, nyugodtan küldtük be az önképzőkör titkárságához, mert bizton reménylettük, hogy a *széptani fejtegetésre* kitüzött idei jutalomra (két drb ezüst tallér) a mienk lesz a legméltóbb munka.

Kapossy Luczián világra úgy dolgozik, mint ha a mi reczeptünk feküdnék előtte. — Ám lássuk. Petőfinek azt a leíró költeményét akarja széptani méltatásban részesíteni, melyet a Tompával és Kerényivel való költői verseny szült, «Az erdei lak» czíműt.

A bevezetés — a mint tudjuk — valami hatalmas frázis, hogy megkapja az olvasó figyelmét. Dr. Kapossynak épen kapóra jön, hogy «*Az erdei lak*» leíró költemény; ő is a természet szépségéről áradozik. S minő áradat ez, hogy hömpölyög négy nagy oktáv lapon át! Hallgassuk csak. «Itt havasi bérczek emelkednek kopár fenségükben, mereven mozdulatlanul tekintenek az alattuk álló komoly ősfenyvesekre, melyek megdöbbentő némasággal övezik a szük völgykatlant, mely egyedüli helyét képezi e nagy élettelenségben, ez imádkozó csendességben mozgó életet nyilvánító havasi pataknak; mint erős, megdönthetetlen falanksz áll a haragos zöld fenyves erdő, a dühös vihar bősz támadását hajlíthatatlan komoly büszkeséggel fogadja, daczol vele, míg nem a vihar szégyenkedve vonul vissza; a lágy zefir zajtalanul suhan el mellette félve, nehogy felébressze százados álmából. . . . .»

Azonban elég; ki győzné végét várni e mondat — hullámnak? Az ötödik lapon végre megtudjuk, hogy dr. Kapossy miért *rajzolta a természet szépségeit halvány, alig megközelítő szinekkel.*

Nem egyébért, mint hogy e bölcs és fölötte új költészettani következtetésre jusson. «Annyi szépség van — úgymond — a természetben, művészetben, hogy nem lehet csodálnunk, ha minden idők költői élénk vágygyal fordultak a természet s művészet nyujtotta tárgyakhoz.»

Most következnek a leíró költésnek szabályai, melyek majd *Az erdei lakra* mint leíró költeményre alkalmazandók lesznek. A leíró költőnek ilyen utasításokkal szolgál dr. Kapossy:

«1. Ne ő maga írja le a tárgyat a legapróbb részletekig, hanem kiemelje s helyesen csoportosítsa egy képbe a tárgy leglényegesebb és legjellemzőbb sajátságait, úgy hogy az olvasó fantáziája azokból egy teljes s összhangzó képet alkothasson.

2. E lényeges s legjellemzőbb sajátságokat oly elevenen fesse, hogy a festés az olvasó lelkében ugyanazon hangulatot ébressze, minőt a leírt tárgy saját lelkében ébresztett, ép ezért legjobb az a leírás, mely azt a hatást festi, melyet a tárgy az emberre gyakorol.»

Oh mi bölcs, mi sohasem hallott műszabályok! S mily világosan és mennyi szabatossággal fogalmazva!

Példákat azonban a leíró költésre jókat sorol elő; s egyiknek-másiknak helyesen is mutatja ki főbb szépségeit. «Petőfi *A csárda romjai* czímű költeményében — úgymond — nem rajzolja a pusztát apró részletességgel; *annak korlátlanságában a szabadság eszméjét látja megtestesülve; majd egy csárda romjaira bukkanva történelmi emlékek merülnek föl lelkében, melyek közé bölcselmi reflexiók szövődnek s mindkettő megillető elégiai hangulat lengi át; majd ismét genreképek szövődnek egymásba, fölépíti képzeletében a csárdát, benépesíti elhalt vendégeivel, mindegyiket egy-egy jellemzően találó vonással varázsolván az olvasó elé s megaranyozza őket aranyos humorával.*»

Mind e jellemző vonás találó, helyes és igaz!

De mintha valaha már hallottuk volna, mintha valahol már szóról-szóra olvastuk volna? De mikor és hol? Megvan. Gyulainak egyetemi előadása után kiadott kőnyomatú ívekben. — Ugyanonnan vehette «A gólya», «Falun» czímű költemények jellemzését, mert Gyulai Petőfiről szóló előadásában a költő leíró művei közűl a szebbeket sorra fejtegette. — Dr. Kaposy Luczián — úgy látszik elfeledte, hogy azokhoz a kőnyomatú ívekhez más emberfia is hozzáférhet!

Reczeptünk szerint a széptani méltatásban részesítendő költeménynek tartalmát okvetetlenűl el kell mondani. Dr. Kaposy Luczián a reczeptnek egyetlen pontja ellen sem akar véteni; előadja tehát Petőfinek 36 sornyi versét 60 sor prózában, pedig vagy 3 strófát szószerint is idéz a költeményből.

Im elérkezett a szerző dolgozata legfőbb részéhez, az esztetikai méltatáshoz. Itt már nem segít Gyulai, ki inkább irodalomtörténetíró, fordul tehát dr. Kaposy Luczián egy *par excellence* esztetikushoz, Gregusshoz. Az ő egyetemi előadásai után is készültek kőnyomatú ívek, dr. Kaposy Luczián azokat is megvette, sőt valamikor (talán a doktori vizsgálatra) meg is tanulta Greguss rendszerét. Tudjuk, Greguss a szépségnek két főfaját különbözteti meg, a *kellemet* és a *fenséget*; a kellemnek jelenségeit ismét *a báj* és *kedvesség* két csoportjába sorozza; a fenség pedig szerinte szintén két módon nyilvánulhat, *erőben* és *nagyságban*.

Ezt a rendszert dr. Kapossy Luczián is tudja; sőt azt hiszi, hogy e rendszert csak alkalmaznia kell bármely műre, akkor már esztetikai fejtegetést végezett. Legyen mindenkinek az ő hite szerint! De az olvasó — azt hiszszük — mégsem olyan esztetikai fejtegetést fog ideáljának tartani, minőt dr. Kapossy Luczián e sorokban nyujt:

«A költemény 7 egymásután következő szakában a kellem szépségeinek mindkét faja megjelenik; a báj alkotó elemeit képező elevenség, hibátlanság, tisztaság, kicsiség stb., ott rezg a susogó erdő lombozatjában, ott ring a busan buzgó *gyengéd* vadgalambban, ott cseveg az *eleven* kis patakban, ott kaczérkodik a *kisded* parti viráglyánkákban, ott csapong az imádó, *piczi gyönge* vad méhekben; a kellemnek másik faja, a kedvesség, a kunyhó lakóinak egyszerűségében, szívességében s a bugó vad galamb bizalmas, semmitől sem félő ártatlanságában nyilvánul.

A két utolsó versszakban a fenség nyilvánul s pedig a 8-ik szakban az erőbeli fenség az égi háborunak a bérczek között százszorosan visszhangzó hatalmas szózatjában; a 9-ik szakban pedig a fenség nagysági oldala az imádandó jóságban, mely végtelen hatalmánál fogva gátot vet a romboló elemnek.»

A tartalomról most a szerzőnek a külsőre kell áttérnie. Természetesen «a tartalmi szépség méltó külső alakban jelenik meg.» S miközben ezt bizonyítja, mily ízetlenségekre ragadtatja magát a szerző. Tárgyszerintes kifejezésnek tartja ezt: «*kaczér lyánkák kandikálnak*», mert «a «*kandikálnak*» szóban levő *i* hang magas hangzásával s rövidségével oly lebegést ad a szónak, mely híven festi a kiváncsiság, kaczérkodás izgő-mozgó mozdulatait.»

Oh szerencsétlen *i* hang! Ki hinné, hogy annyi hitványság rejlenék vékony testedben? Kiváncsiság? Kaczérkodás? S vajjon mindig kiváncsi- és kaczér vagy-e szegény betücske? Kapossiban is? Lucziánban is?

De miután a költemény tartalma és alakja a kellő bonczolást kiállotta, nincs más hátra, minthogy egy hatalmas frázis befejezze a dolgozatot. Várakozásunknak meg is felel dr. Kaposy Luczián; mert im ezek végső szavai:

«A költemény utolsó, a rím csengésével is kiemelt szava: szivárvány, mintha csak ez vetné vissza kedves színeit az egész költeményre, mintha csak ennek ragyogó világításában jelennének a költemény egyes tárgyai, mintha csak ez vonná be a költeménynek minden egyes mozzanatát az őt megillető színnel; zöldszínnel az erdőt, az állandóság erényének halványkék színével a bugó vadgalambot, a jókedv világossárga színével a fütyülő rigót s csapongó vadméheket, a hiuság narancssárga színével a kaczérkodó virágokat, az ábrándozásra csábítás sötét-

kék színével a völgy mélységében levő beszédes kis tavat, a megelégedés piros színével a kunyhó lakóit.»

Mindezek után csak arra akarjuk figyelmeztetni a præparándiából, gymnáziumból, jogakadémiából és theológiából álló pápai főiskolát, kivált annak igazgatóját, hogy nincs törvény, mely az értesítőbe programmértekezést parancsolna nyomatni; akkor pedig kár az evang. reformátusok ezen régi kollegiumának jó hírét hasonló dolgozatokkal lerontani.

4. **Háhn Adolf, A franczia meg a spanyol Cid-dráma.** (Aradi kir. főgymnasium és főreáliskola).

Érdekesnek igérkező forrástanulmány, milyenre a magyar költői műveket illetőleg is sokra volna szükségünk. — Háhn Corneillenek híres tragédiáját akarja összevetni forrásával, a spanyol drámával, egyszersmind ki akarja fejteni, hogy a spanyol szerző nem épen olyan megvetendő költő, ki a franczia tragikusnak mindenben mögötte maradna, a mint azt a Corneille-dicsőitők hirdetik, ellenkezőleg sokszor mellette jár, sőt néha elébe is kerül.

Legalább Háhn ezt állítja. — Majd meglátjuk, hogy véleményét, melyet maga is eretneknek vall, hogyan tudja meggyőző igazságra emelni; mert az értesítőben csak a spanyol dráma tartalmát közli, a franczia *Cid*del való összehasonlítást és nézete megbizonyítását máskorra igéri.

Reméljük, — sőt kivánjuk — hogy állani fog igéretének, a mikor majd mi is tüzetesebben foglalkozunk figyelemre méltó tanulmányával.

Dr. Kardos Albert.

5. **Az ó-klasszikai iskola tollharcza.** Irta *Sinka Sándor.* (Debreczeni ref. főgymnasium), 22 lap.

Irodalmunknak alig van jelensége, melyet a történet már teljesen megmagyarázott volna s alig oly irodalomtörténeti kérdés, mely még bővebb megvilágításra ne szorulna. — Különösebb apróbb pontok, speczialisabb feladatok százával jelölhetők ki, melyek megérdemlik a tüzetes vizsgálatot, mert az irodalomtörténet épülete csak akkor mondható biztosnak és tartósnak, ha minden legkisebb kövének is ismerjük eredetét és becsét.

Az ó-klasszikai iskola tollharczára is bizonnyal ráfér a beható kutatás, sőt ha csak az eddigi feldolgozásokat veszszük figyelembe, akkor is lehetne e vitáról egyet-mást újat elmondani. — Örömmel fogtunk tehát hozzá a fentebbi értekezés olvasásához, de csalódva tettük le. Sinka Sándor ugyanis tüzetesebb vizsgálatra nem adja magát, újat pedig nem tud mondani, hisz dolgozata nem egyéb, mint Bánóczi

néhány lapjának parafrázisa. — Bárki vesse is össze «*Révai életé*»-nek negyedik fejezetét Sinka értekezésével, a hasonlóság annyira meg fogja lepni, hogy felkiált: *íme két egytestvér*, vagy, ha tudja, hogy a «Révai életé»-nek 143—156. lapja hat esztendővel elébb látott napvilágot, mint a jelen dolgozat, így szól: *íme apa és fiu.*

Bánóczi a maga művében a tollharcz története előtt, a magyar renaissancze-ot rajzolja, természetesen Sinka is bevezetésül a nemzeti fölébredés történetet bocsátja előre. Bánóczi szól ezután arról, hogy a nemzet három rétegének megfelelően három irányú költészet keletkezik; tehát Sinka is bemutatja a francziás, az ó-klasszikai és a népies iskolát. Bánóczinál olvassuk, hogy ez iskoláknak mélyreható befolyásuk volt; «*szellemi mozgalom indult meg a nemzet minden rétegében*» ; Sinka is abban találja a három iskola legfőbb érdemét, hogy «*a nemzeti szellemnek a társadalom minden rétegébe útat nyitottak.*»

De a kor általános jellemzésében nem csoda, ha egyezésekre találunk; valami nagyon másképen senki sem tudná a magyar renaissanczenak rajzát adni. Nézzük azonban a részleteket. Bánóczi új szakaszban elbeszéli, hogyan próbálkozott meg az ó-klasszikai iskola tagjai közül először is Rajnis az antik méretű versekkel. «*A fiatal jezsuitát* — úgymond — *Sannasarnak egy verse gyulasztá lángra s a középkori latin költő nyomán ő is magyar nyelven próbálja Velencze dicsőségét zengeni.*» Ez esetről Sinka sem feledkezik meg. «*Sanasarius középkori latin költőnek Velenczét dicsőítő dalain lángra gyúlván, egész lelkesültséggel kezdte Velencze dicsőségét Sanasarius után mértékes versben magyarul zengeni.*»

Tovább olvassuk Rajnis fejlődését: Bánóczi is, Sinka is elmondják, hogy négy év multán ismét magyar distichonokat ír; de idézik is mindketten az elfogulatlan Rajnisnak maga ellen való szigorú bírálatát: «*Ez csak kevés említést is alig érdemel.*» — Azután Bánóczitól is, Sinkától is megtudjuk, hogy Rajnis 1773-ban már kész van Helikonra vezérlő kalauzával; mindkettő megjegyzi, hogy Rajnis nagyon is szószerint vette Horatius szavait: «nonum prematur in annum», csakhogy Bánóczi megelégszik az idézettel, Sinka azonban védelmére is kel e híres elvnek.

Bánóczi azt is tudtunkra adja, hogy: «*Rajnis sejtette, megfogják előzni, de nem félt tőle*» ; Sinkától is ugyanazt halljuk Rajnisról: «*Sejtette, sőt tudta, hogy megelőzik; nem tartott tőle.*»

Azután Bánóczi is, Sinka is elbeszélik, hogy Baróti Szabó Dávid mikép fogott új méretű versek írásához; t. i. egy jezsuitatársa bírja rá, hogy Klopstock példájára írjon magyar hexametereket, sőt e jezsuita adott neki themát is. De e dolog nem történhetett előbb 1774-nél, bizonyítja Bánóczi is, Sinka is, közösen idézvén állításuk mellett Barótinak e distichonát.

«Még eszemágában sem volt, hogy verseket írnék,
Míg nem adott mérget kedves anyámnak halál»;

ez pedig 1774-ben történt.

Sinka ekkor egy új szakaszt kezd, de azért Bánóczi nyomdokaitól egy lépésnyire se távozik. Elmondja, hogy Holló Márton tudomást vesz Rajnis verseiről, s ezt azonnal hirré teszi barátjának, Barótinak, ki nem is késik verselő társát, Rajnist egy epistolával megtisztelni. Mindezt Bánóczinál is olvashatjuk, azzal a különbséggel, hogy Bánóczi csak négy sort idéz Baróti verseiből, Sinka pedig ehhez még négyet hozzácsatol.

Egy másik epistoláról is emlékezik Bánóczi, ugyanazt teszi Sinka is; természetesen itt is van különbség köztük; az első megelégszik, ha a születlen versből csak négy sort ízleltet meg velünk, a második azonban tíz sort tálal elénk.

De mire folytassuk? Az olvasó már ennyiből is meggyőződhetett Sinka dolgozatának értékéről és nem fog bennünket szigorusággal vádolni, ha azt egyszerűen Bánóczi parafrázisának mondjuk. A világért sem plágium, mert Sinka előtt ugyanazon források fekszenek, mint Bánóczi előtt; csak hogy mi hasznokat sem tudja venni. — Bánóczi oly kitünően írta meg neki az ó-klasszikai iskola tollharczát, hogy ahoz ő, bár az eredeti forrásokból dolgozott, semmit hozzátenni vagy elvenni nem tudott. De akkor vajon mi czélja volt ez értekezés megírásával, kiváltképen kinyomatásával? Mert székfoglaló beszédnek — a dolgozat tulajdonkép arra szolgált — még elhangozhatott egy iskolának szűk falai között, de hogy nyomtatásban a nagy világ elé bocsássa, nem tudom mi oka volt rá a szerzőnek? Mért nem tartja szeme előtt a «nonum prematur in annum»-ot; lehet, kilencz esztendő múlva már elfeledték volna, hogy irodalomtörténetünkben ez a kérdés félig meddig tisztázva van s tán meg is dicsérték volna a szerzőt önálló kutatásáért, a források tanulmányozásáért. Pedig — ismételjük — a szerző csakugyan az eredeti forrásokból merít. De mit? Semmi egyebet, mint idézetet. Mindennel megéri, úgy a mint Bánóczi a tollharczot előadja; minden föltevését elfogadja, minden itéletét aláírja; csak idézeteit keveselli. — A mit Bánóczi a vitázóknak verseiből vagy leveleiből közöl, azt mindenesetre Sinkánál is megtaláljuk, de még meg is toldja. Átalában a mit Bánóczi röviden, élezve, szellemesen mond, azt Sinka hosszú lére oldja fel, homályos mondatokba burkolja; így érthető, hogy míg Bánóczi, a tollharcznak a prioritásra és a szórendre vonatkozó részét 8 kis lapon írja meg, ugyanannak előadására Sinka 18 nagy lapot foglal le. Ezért is neveztük értekezését *parafrázisnak*, *körülírásnak*.

Végül, ne vegyen a szerző rossz neven egy jó tanácsot. A magyar irodalomtörténetnek annyi a megoldatlan feladata, annyi a homályos

kérdése. Fordítsa máskor ilyen czélra azt a buzgalmat, azt a fáradságot, a melyet jelen dolgozata is elárúl; lépjen olyan térre, a hol nem kell lelketlen utánzónak maradnia, hanem már magának a nyers anyagnak közrebocsátásával is hasznos, önálló munkát végezhet.

KOVÁCS ALADÁR.

6. Q. Horatius Flaccusnak a Pisókhoz intézett levele, Samu Ferencztől. (Sz. Benedek-rendi esztergomi főgymnasium).

Ez elég terjedelmes, 62 lapra terjedő értekezés két részre oszlik; az első, rövidebb rész az Ars poetica sokféle megítéléséről, keltéről, czéljáról, tárgyáról szól s hemzseg benne az idézet. A szerző czélja, mint értekezése végén mondja, az volt, hogy az Ars poetica megértésére némi segédeszközt nyujtson a tanuló ifjuságnak s a klassikus művek minden művelt barátjának. Azonban a tanuló ifjuságnak és a klassikus művek művelt barátjainak nem lesz kedvök oly értekezés olvasásához, mely mindenféle — obscurus és nem-obscurus — névtől tarkállik. Vagy kit érdekelhet annak tudása, hogy pl. Fabricius 41 præcepta catholicát talált az Ars poeticában, Bouhier 30-at, L. Sahl 28-at, Doering pedig 22-őt. Némelyik lapon pl. a 10. 11-iken alig ír egy pár sort a szerző, a többi csupa idézet. Tizennégy lapra terjedő első részében idézve van: Muretus, Quintilianus, Symmachus, Sidonius Apollinaris, Priscianus, Neoptolemos; Juvenalis, Cicero, Macrobius; Henricus Stephanus, Heinsius Dániel, Barth, Salmasius, Dacier András, Van Reenen; Tacitus, Horatius, Vellejus Paterculus, Plinius, Suetonius, Seneca; Wieland, Düntzer, Baxter, Hurd, Haberfeldt, Sahl, Michelsen, Regelsberger, Scaliger, Boeckh, Voltaire, Goethe, Morgenstern, Lambinus, Arnold, Pigna — nem is emlitve a jegyzetek hivatkozásait. Már most ha a gymnasiumi ifjakat tartotta a szerző szem előtt, nem kellett volna ily nagy nomenclaturával dolgoznia, hanem inkább a lényegesre, a költemény tárgyának, czéljának *összefüggő* fejtegetésére kellett volna gondját fordítania; ha pedig philologiai munkát akart írni, akkor jobban meg kellett volna rostálnia, birálnia az említett írók nézeteit. Fejtegetésében nincs összefüggő egység, nincs módszeres paedagogiai czél, nincs világos és érdekkeltő tárgyalás. Értekezése második, sokkal nagyobb része az ars poetica prózai fordítását és tárgyi valamint tartalmi magyarázatát foglalja magában. E fordítás olyan, hogy meg lehetünk vele elégedve. Hű, magyaros és értelmes. Csak az a sajátságos, hogy ez a fordítás nagyon ismerősnek tünt fel előttem: mintha szóról-szóra hallottam vagy olvastam volna már valahol. Valóban! Ponori Thewrewk Emil egyetemi előadásai közé Horatius Ars poeticájának tárgyalását is fel szokta venni s tőle hallottam én az Ars poeticának ezt a fordítását s úgy látszik, tőle hallotta azaz utána jegyezte ez értekezés szerzője is,

mert, mint látom, a használt segédmunkák közt csakugyan föl vannak említve: «P. Thewrewk Emil egyetemi magyarázatai Horatius «De arte poetica» czímű költeményéről. 1879. Kőnyomású lapok.» Kár volt a fordítás e kölcsönvételét jobban nem hangsúlyozni!

De így is csúszott be a fordításba egy pár helytelen kifejezés, mely valószinűleg *önálló*. Ilyen pl. ez: «olyan remény vesztett embert kell festened, a ki hajótörés után a partra mégis kiúszik.» Az *exspes* az *enatat*-hoz tartozik! Hisz ha kiúszott, már nem reményvesztett. «Ha panaszukkal a nézők szivét *akarják megindítani*» e. h. *meg akarják indítani*». A *nihil non arroget armis* nem azt teszi, hogy: «mindenben fegyverre bizza az eldöntést», hanem az ő fegyvereinek azaz vitézségének követeli mindenütt az elsőséget. Nagyon latinos: «ha fejöket, a melyet *a háromszor meglátogatott Antikyrában* sem lehetne meggyógyítani.» Rossz szórend: «Habár téged, idősbik ifjú, atyád *szava is a helyesre megtanít.*» stb.

A fordításhoz csatolt magyarázatok egy része fölösleges paraphrasis, más része minden jegyzetes Horatius-kiadásban megtalálható tárgyi magyarázat. Jellemző az ilyen auctoritásos bizonyítás: «Dr. Télfy Iván (Aeschylos Akadémiai értekezés Budapest. 1876. 12, 29, 43—45, 57—58, 63—64, 72—73, 79—80, 83-ik lapjain) (!) bebizonyította, hogy annak (t. i. Aeschylosnak) több darabját *a* negyedik szereplő nélkül (sic) adni *alig* lehetett.» Furcsa bebizonyítás, mint az *alig* mutatja. Szintén jellemző a szerző fejtegetése módjára nézve, hogy midőn Horatius a költői józanságot dicséri, megjegyzi, hogy Horatius azért «maga sem tartotta azt, hogy költői ihlettség nélkül lehessen valaki igazi költő, mint azt több helyen be is vallja (!), így Carm. III, 25 kezdetén így szól:

«Quo me, Bacche, rapis tui
Plenum?»

Lám! mi mindent ki lehet olvasni Horatiusból. Szintén nagyon érdekes színben tünteti fel a szerző naiv álláspontját az ilyen előadás: «Ezen elv helyességének bizonyításául legyen szabad még a nem rég oly fájdalmasan elveszített dicső költő, Arany János, szavaira hivatkoznunk.» Elég! kiált fel az olvasó. Egyetértek vele.

SZABÓ JÁNOS.

Martialis I. 47.

Orvos volt minapába' Diaulus, sírokat ás most,
Ő mint sírásó azt teszi, a mit előbb. Ifj. R. E.

KÖNYVÉSZET.

Heinrich Károly, Anyaggyüjtemény a német nyelv tanitásához. I. Rész: Alaktan. (N. 8-r. V, 344 l.) Budapest, 1885, Kókai, 2 frt.

Jeles irók iskolai tára, I. Magyar balladák, magyarázták Greguss Ágost és Beöthy Zsolt. (8-r. 212 l.) Budapest, 1885, Franklin, 70 kr.

— XXV. *Német balladák és románczok,* magyarázta Heinrich Gusztáv. Második rész: *Schiller balladái és ránczai.* (8-r. 160 l.) Budapest, 1885, Franklin, 70 kr.

Kardos Albert, Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben. (N. 8-r, 34 l.) Budapest, 1885, Kilián. 40 kr.

Közlemények nyelvtudományi. Kiadja a M. T. Akadémia nyelvtudományi bizottsága, szerk. Budenz József, XIX. kötet, 1. füzet. (N. 8-r. 160 l.) Budapest, 1884, Akad. könyvkereskedés. — Tartalma: *Zoltvány L. Irén,* A Nádor-codex nyelvi sajátságairól, II. — *Volf György,* Az egyszerű sziszegő hangok jelölése a régi magyar orthographiában. — *Kúnos Ignácz,* Erza-mordvin nyelvmutatvány. — *Budenz József,* Az előbbihez való szójegyzék és jegyzetek. — *Balassa József,* A szóvégző önhangzók a magyarban.

Lehr Albert és Riedl Frigyes, Magyar olvasókönyv. III. kötet. Történeti térképekkel és illustrátiókkal. (N. 8-r. VIII, 231 l.) Budapest, 1885, Franklin, 1 frt 20 kr.

Sz. Nagy Sándor, Levél szerinti oktatás a franczia nyelv tanulására. Toussaint-Langenscheidt tanmódja szerint. 27—28. levél. Vége. (N. 8-r. 471—484 l.) Budapest, 1885, Grimm. Egy-egy levél 30 kr.

Névy László, Kereskedelmi levelező. Kereskedelmi iskolák és a kereskedelmi ifjúság számára. (N. 8-r. VI, 230[*] l.) Budapest, 1885, Kókai, 1 frt 50 kr.

Petz Gedeon, A magyar hunmonda. A budapesti kir. magyar tudom. egyetem bölcsészeti karától jutalmazott pályamunka. (8-r. 101 l.) Budapest, 1885, Franklin, 80 kr.

Philosophiai irók tára, szerk. Alexander B. és Bánóczi József. VII. *Bacon. A novum organum első része,* fordította s magyarázattal ellátta Balogh Ármin. (N. 8-r. 156 l.) Budapest, 1885, Franklin, 80 kr.

Pirchala Imre, Latin stilus-gyakorlatok a gymnasium V. osztálya számára, kapcsolatban Livius XXI. és XXII. könyvével. Phraseologiai, synonymikai és stilisztikai függelékkel. (8-r. VIII, 85 l.) Budapest, 1885, Eggenberger, 70 kr.

Platonis Apologia et Crito. Scholarum in usum edidit Josephus Král. Accedunt Phaedonis M. C. LXIV—LXVII. (8-r. XV, 57 l.) Budapest, 1885, Lampel, 28 kr.

Polgár György, Szócsoportok Homérosból. A gymnasiumok felsőbb osztályai számára, az Utasítások szerint. (8-r. 37 l.) Budapest, 1885, Eggenberger, 30 kr.

Schwicker J. H., Német nyelv és gyakorlókönyv. A középiskolák alsóbb osztályai számára. (N. 8-r. VIII, 160 l.) Budapest, 1885, Lauffer, 90 kr.

Szemák István, Elméleti és gyakorlati német nyelvtan tanodai és magánhasználatra. II. évfolyam. Negyedik jav. kiadás. (N. 8-r. II, 256 l.) Budapest, 1885, Lauffer, 1 frt 30 kr.

— *Magyar mondattan* a középiskolák II. osztálya számára. (N. 8-r. 118 l.) U. o., 65 kr.

Szamosi János, Latin olvasókönyv a gymnasiumok I. és II. osztálya számára. (8-r. 138 l.) Budapest, 1885, Zilahy, 1 frt.

— *Görög nyelvtan* gymnasiumok számára. I. rész: Alaktan. Második javított kiadás, (8-r. 208 l.) U. o. 1 frt.

— *Görög olvasókönyv* a gymnasiumi V. osztály számára. Második javított kiadás. (8-r. VIII, 155 l.) U. o. 1 frt.

Széchen Antal gróf, Tanulmányok. Második (czím.) kiadás. (8-r. 394 l.) Budapest, 1885, Ráth M. 1 frt 40 kr.

Szinnyei József dr., Révay Miklós és Verseghy Ferencz. (Magyar Helikon, 49. füzet.) Pozsony, 1885, Stampfel, 24 l. 20 kr.

— *Horváth Mihály és Szalay László.* (Magyar Helikon, 50. füzet.) U. o., 24 l., 20 kr.

Tanulók könyvtára. szerk. Dávid István, 29. füzet: *Xenophon emlékiratai Sokratesről,* 1 füzet. Fordította s magyarázta Némethy Géza. (16-r. 64 l.) Pozsony, 1885, Stampfel, 30 kr,

Aristotelis ars rhetorica. Cum nova codicis Ac et vetustae translationis collatione ed. Ad. Roemer. (8-r. XXXVI, 237 l.) Leipzig, 1885, Teubner, 2 mk. 10.

Arriani Nicomediensis scripta minora, Rud. Hercher iterum recognovit, edenda curavit Alfr. Eberhard. (8-r. LXXVI, 156 l.) Leipzig, 1885, Teubner, 1 mk. 80.

Autologis de sphaera quae modetur liber, de ortilius et occasionibus libri duo, una cum scholiis antiquis e libris manu scriptis ed., latina interpretatione et commentariis instruxit Frdr. Hultsch. (8-r. LXIV, 231 l.) Leipzig, 1885, Teubner, 3 mk. 60.

Breymann H., Wünsche und Hoffnungen betreffend das Studium der neueren Sprachen an Schule und Universität. München, 1885, Oldenburg, 52 l.

Briefwechsel der Gebrüder Grimm mit nordischen Gelehrten, hrsg von Ernst Schmidt, Berlin, 1885, Dümmler, 312 l., 8 mk.

Ciceronis M. Tulli scripta, quae manserunt omnia. Recogn. C. F. W. Mueller. Partis II. vol. II. (8-r. CXXXIV, 541 l.) Leipzig, 1885, Teubner, 2 mk. 10.

Denifle Heinr., Die Universitäten des Mittelalters bis 1400. I. köt. (N. 8-r. XLIV, 814 l.) Berlin, 1885, Weidmann, 24 mk.

Dillmann August, Gedächtnissrede auf Karl Richard Lepsius. (N. 4-r. 25 l.) Berlin, 1885, Dümmler, 1 mk.

Droysen Hans, Untersuchungen über Alexander des Grossen Heerwesen und Kriegsführung. (N. 8-r. 78 l.) Freiburg, 1885, Mohr, 2 mk.

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. 1884/85.

Dr. Benedek Albert. Arany János az iskolában. (Temesvári főreálisk.) 3—12 l.

Benő Benárd. A római család belélete, különös tekintettel jogi és erkölcsi viszonyaira. (Nagybányai kath. főgymn.) 3—48 l.

Dr. Berkeszi István. A magyar nyelv a magánélet terén 1711-től 1790-ig (Fehértemplomi főgymn.) 3—50 l.

Dr. Breán Kázmér, Csongor és Tünde kútforrása és aesthetikai értéke. (Lugosi főgymn.) 3—22 l.

Buteanu Joan. Cateva observatiuni la cestiunea ortografici. (Belényesi főgymn.) 3—54 l.

Erdélyi Károly. Vázlatok a magyar nyelvészet köréből (Nagykanizsai főgymn.) 3—48 l.

Dr. Finácsy Ernő. A régi görög gyermekjátékok. (Budapesti VII. ker. államgymn.) 1—16 l.

Gellért Jenő. Ányos és a világfájdalom. (Budapesti IV. ker. reálisk.) 3—9 l.

Gergye Lénárt. Az ó-kori philosophusok tanítása az istenség mivoltáról M. Tullius Cicero philosophiai művei nyomán. (Komáromi kath. algymn.) 5—48 l.

Györffi Endre. Az anarchisták Rómában. (Keszthelyi gymn.) 5—42 l.

Haáz János. A rabszolgák helyzete Athénban és Rómában. (Nagykárolyi nagygymn.) 3—33 l.

Háhn Adolf. A franczia meg a spanyol Cid-dráma. (Aradi lyceum). 3—27 l.

Halász Ignácz. A svédországi lappok közt. (Székesfehérvári főreálisk.) 3—16 l.

Haraszti Gyula. A franczia klasszikusok tanításáról. (Nagyváradi főreálisk.) 3—9 l.

Holczinger Imre. A delphii amphyktionia szerepköre a görög történelemben. (Tatai algymn.) 1—31 l.

Hunfalvi Béla. A néptribunok hatásköre. (Pápai kath. főgymn.) 3—35 l.

Dr. Keleti Vincze. Salustius Jugurthájának 17—19. fejezete az iskolában tárgyalva. (Beszterczebányai kath. főgymn.) 1—7 l.

Kiáltosy József. Latin lyrikusok tárgyalása az V. osztályban. (Budapest. Gyakorló isk.) 1—13 l.

Kosztka György. Lenau Miklós élete és költészetéről. (Pécsi főreálisk.) 3—37 l.

Kovács Lajos. Kazinczy Ferencznek mint költőnek és próza-írónak jellemzése. — Irodalmi tanulmány. (Miskolczi polgári fi- és leányisk.) 3—35 l.

Kürcz Antal. A legújabb katholikus költészetről. (Budapesti V. ker. főgymn.) 3—21 l.

Lassú Pius A görög népmondák és regék Sophocles színműveiben. (Szolnoki kath. gymn.) 3—28 l.

Novák Béla. Mik voltak Cicero nézetei az Istenségről s mikép egyeznek azok a keresztény vallással. (Mármaros-szigeti kath. gymn.) 3—28 l.

Piltia N. Influinta limbei grece asupra desvoltârii cuvinteloru si asupra literaturei limbei latine. (Brassói rom. gör. keleti főgymn.) 1—48 l.

Plattner. Private und politische Bedeutung des Götterkultus bei den Römern. (Nagyszebeni ev. gymn.) 5—47 l.

Radlinszky József. A latin olvasmányok tárgyalása az alsó osztályokban. (Jászberényi kath. főgymn.) 5—17 l.

Samu Ferencz. Q. Horatius Flaccusnak a Pisókhoz írt levele. (Esztergomi főgymn.) 1—62 l.

Schiel Albert. Demosthenes II. (Brassói ev. főgymn.) 1—37 l.

Stronsky Ágoston. Wieland «Oberon»-ja. (Szombathelyi főgymn.) 9—97 l.

Toncs Gusztáv. Vörösmarty «Zalán futása» mese és szerkezet szempontjából. Esztbetikai tanulmány. (Szabadkai főgymn. 3—65 l.

Dr. Tóth Lőrincz. Bocatius. (Kassai főgymn.) 1—30 l.

Veress Ignácz. A magyar név- és igejelző. (Nagyszebeni állami főgymn.) 3—25 l.

Dr. Veress Samu. A XVII. század utolsó negyede és egy iránymű. (Rimaszombati prot. főgymn.) 3—11 l.

Vida Aladár. Egy pár észrevétel a német nyelv és irodalom tanításához a gymnasiumokban. (Eperjesi kath. főgymn.) 1—11 l.

Vincze Ambró. Jogvédelem és emberi élet a régi görögöknél. (Székesfehérvári főgymn.) 3—31 l.

Dr. Wutz Albert. A régi Róma oktatásügye. (Budapesti VIII. ker. főreálisk.) 3—34 l.

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

Figyelmeztetés.

A Budapesti Philologiai Társaság, hogy *Közlönyének* megszerezhetését és kiegészítését tagjainak, de különösen hazai középiskoláink könyvtárainak lehetővé tegye, ezennel — a meddig példányok rendelkezésünkre állnak — *Közlönyét,* annak egyes köteteit és füzeteit a következő leszállított áron bocsátja rendelkezésre:

Az ***Egyetemes Philologiai Közlöny*** egy ***teljes*** példányának (I—IX. kötet) ára ... ... ***50*** frt.

Egyes köteteinek ára:

az ***I.*** és ***II.*** kötete *egyenként* ... ... ***5*** frt.

az ***V. VI. VII. VIII. IX.*** kötete *egyenként* ... ***3*** frt.

egyes füzet ára ... ... 20 kr.

A III. és IV. kötet külön nem kaphatók.

Megrendelések *a társulati pénztárnokhoz* intézendők, legjobban postai utalványnyal, illetőleg utánvéttel.

Tagdijfizetések:

Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» 1885. évi utolsó IX—X. füzetéhez mellékelt névsorban kitüntetett fizetések óta fizettek még:

1883-ra: Rendes tag: Malatinszky János, Zsolna.

1884-re: Rendes tag: Danielovics Kálmán, Ungvár. 2 frt hátralékot. — Goldis János, Arad. — Dr. Heinrich Károly, Budapest. — Kempf József, Budapest. — Malatinszky János, Zsolna. — Prasek Gyula, Pancsova. — Tiber Ágost, Budapest. — Wigand János, Pancsova. — Zichy Antal, Budapest.

1885-re: Rendes tag: Danielovics Kálmán, Ungvár, 4 frt 60 krt. — Goldis János, Arad. — Radlinszky József, Jászberény. — Malatinszky János, Zsolna. — Prasek Gyula, Pancsova. — Zichy Antal, Budapest. — Vajdafy Géza, Ungvár. — **Rendkivüli tag:** Zipser Jakab.

1886-ra: Rendes tag: Hofer Károly, Budapest. — Munkácsy Elek, Trencsén. — Pfeiffer Antal, Temesvár. — Tremmer Gyula, S.-A.-Ujhely. — Polgár György, Jászberény. — Kolonics Lipót, Sz.-Fehérvár. — **Rendkivüli tag:** Balogh Péter, Szt-Lőrincz, Vasmegye. — Exner Győző, Budapest. — Zimányi József, félévre 1 frt 50 krt, Budapest.

1887-re: Rendes tag: Pfeiffer Antal, Temesvár, 1 frtot.

Oklevélért: Wigand János, 1 frtot, Pancsova. — Polgár György, 1 frtot, Jászberény.

Előfizetések:

1885-re: Zombori állami gymnasium. — Gymn. könyvtár Érsekujvárott. — Binder Jenő, Budapest. — Gymn. tanártestület Nyiregyházán. — Állami főgymn. igazgatóság Kaposvárott. — R. kath. főgymn. tanári kar Lugoson. — Kir. kath. gymn. Zsolnán. — Budapesti ref. főgymnasium. — Főgymn. önképző-kör Szegeden. — Békési ev. ref. gymn., II. félévre. — Miskolczi ref. főgymnasium, II. félévre. — Szatmári kath. főgymnasium. — Ev. ref. Kuun-tanoda Szászvároson. — Főreáliskola Körmöcbányán. — Szakács Mózes, Sz.-Udvarhely. — Dévai állami reáliskola, II. félévre. — N.-Kikindai n. gymn. tanári kara. — Nagybányai k. főgymn. — Seeliger Károly, Lőcse. — Dr. Kircz Jakab, II. félévre. — Kath. főgymn. Nyitrán.

1886-ra: Főreáliskolai igazgatóság Temesvártt. — Kath. főgymnasium Jászberényben. — Eperjesi ev. collegium. — Kegyesr. nagygymn. N.-Károlyban.

Kelt Budapesten, 1885 deczember 23-án.

Cserhalmi Samu,
a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

hiány 1 és

1886. FEBRUÁR. X. ÉVFOLYAM. II. FŰZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1886.

TARTALOM.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tiz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 40 ivnyi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára: Egész évre 6 frt, fél évre 3 frt. Egyes füzetek 60 kr. Az előfizetési pénzek Cserhalmy Samu urnak (Vár, Országház-utcza 9) czimzendők.

NYELVJÁRÁSI KÜLÖNBSÉGEK A THEOKRITOS-FÉLE KÖLTEMÉNYEKBEN.

Már a kéziratok is arra utalnak, hogy a theocritosi költemények úgy hitelességre, mint nyelvjárásra nézve nagyban különböznek egymástól. A legtöbb codex csak az első 17. és a 22-ik költeményt tartalmazza. Csupán egy ujabb codex (a XV-ik századból), a c. Ambrosianus N⁰ 75, tartalmazza valamennyit. Henr. Stephanus [1]) volt az első, ki az egyes költemények eredetének hitelességét bírálni megkisérlé. Azonban csak jelen századunkban kezdték egynémelyikének hitelességét határozott criticai okok alapján kétségbe vonni. Igy Reinhold[2]) csupán 1-től 11-ig, 13-tól 16-ig s a 18-ik idyllt állítá hitelesnek, tehát kizárólag a dór nyelvjárásúakat. Wissowa [3]) ellenben csupán a 12-ik, 21-ik és 23-ik idyllt tartá gyanusnak, Ahrens, a dór nyelvjárás alapos ismerője, csupán az 1-től 18-ikig, 22-ik, 24-ik, 26-ik, 28-ik s 29-ik idyllt adta ki Theocritos neve alatt, s még ezek között is a 8-ikat, 9-iket, 22-iket, 24-iket és 26-ikat, mint szerinte gyanusakat, asteriskossal bélyegezte. Fritzsche a 19-ik, 20-ik, 21-ik, 23-ik s a 27-ik idyllt s tizenötöt az epigrammák közül itélt gyanusnak. Indokolásában őt is, mint a többieket, tartalmi és æstheticai szempontok vezérlik, ez pedig igen tág tért nyit a találgatásokra.

Hogy e költemények közt nagy *nyelvjárási* különbség van, első tekintetre szembe ötlik. Erről egy külön szakirodalmat is mutat föl, főképen a német philologia, ennek daczára még marad elég kutatni való, vajjon az egyes csoportokban, melyekbe ezen költemények nyelvjárás tekintetéből oszthatók, nincsen-é bizonyos

[1]) *Henr. Stephanus* állapítá meg, noha a 19-től 30-ig egész önkényesen, e költemények mai napig dívó sorrendjét; (poet. Gr. heroici etc. 1566 folio és: «Theocriti aliorumque poetarum idyllia» 1579).

[2]) *Reinhold:* «De genuinis Theocriti carminibus et suppositiis». Jena, 1819.

[3]) *Wissowa:* «Theocritus Theocriteus», Breslau, 1828.

finom és állandó nyelvbeli különbség a hitelesek és gyanusak között? Továbbá lehet-é Theocritosnál megállapítani bizonyos grammatikai alakok teljesen egyéni használatát? Végre, ha nyelvjárási különbségek szerint csoportokba osztottuk költeményeit, az egyes csoportok között átmenetet is lehet-e észlelni s ezen átmenetnek megfelelőleg költeményeinek keletkezési korát is lehet-e nagyjában megállapítani? Az így nyert eredmény megfelel-e azon kevés életrajzi adatnak, melyet felőle tudunk?

Való ugyan, hogy költeményeiben a nyelvjárás megfelel a tartalomnak. Igy a pásztori és mimicus, tehát a nép életéből merített tárgyúak *dór* nyelvjárásban vannak írva; a lyraiak *aeol* és *ion* nyelvjárásban s végre az elbeszélők *epicus* nyelvjárásban. Theocritos azonban nem csapott át egyszerre dórból az epicusba, hanem lassú átmenettel, mely évekig tartott, tekintve azon nagy korkülönbséget, mely egyes költeményei között van; úgy, hogy a 25-ik idyllt, melyet a *később előadandó okokból* hitelesnek kell tartanunk, már tisztán epicus nyelven írta. Hogy lassú átmenettel idáig jutott, nem valószínűtlen, hiszen, a mint költeményeiből *kiderűl*, ő magas életkort ért el s a fokozatos átmenet dórból epicusba nyomról nyomra követhető. Az *aeol* költeményeket pedig élte végén írta, midőn Kis-Ázsiában tartózkodván, ott az æol nyelvjárással megbarátkozott.

Jellemző sajátságok Theocritos dór költeményeiben.

Theocritos túlnyomólag dór költeményei az úgynevezett *ujabb* dór nyelvjárásban írvák, melyet Ahrens «Doris mitior»-nak nevez.*) Theocritosnak azonban igen finom érzéke levén a költői nyelvezet kezelésében, a durva s túlságosan merev hangzású dór nyelvjárást bizonyos æol és epicus alakok állandó használatával enyhítette. Ezen, általa előszeretettel használt alakok a következők:

1. A ζω végzetű igéket *többnyire* az æol -σδω féle szétvont alakban használja, különösen oly igéknél, melyek hangzást, zené-

*) L. *Scholion Id. I.* «ἰστέον ὅτι ὁ Θεόκριτος Δωρίδι, διαλέκτῳ κέχρηται τῇ νέᾳ· δύο γάρ εἰσι, παλαιὰ καὶ νέα· καὶ ἡ μὲν παλαιὰ τραχεῖά τίς ἐστιν, ἡ δὲ νέα, ῇ καὶ Θεόκριτος χρᾶται, μαλθακωτέρα».

lést jelentenek. Pl. μουσίσδων (XI, 81), μελίσδεται[1]) (I, 2), κοκκύσδων (VII, 124), πλατειάσδοισαι (XV, 88) stb.

2. Az οισα vagy οῖσα participiális végzet ουσα vagy οῦσα helyett s pedig többnyire a 6-ik lábban, a mi a verssort fölötte hangzatosan fejezi be. Per analogiam fordul elő Μοῖσα és Ἀρέθοισα (I, 117) is. Vannak egyéb æolismusok is pl. ὄρημι (VI, 25), νίκημι (VII, 40), ποθόρησθα (VI, 8) stb.; ezek azonban sokkal ritkábbak, mint hogy alkalmazásukban czélzatosságot láthatnánk.

3. Az -οιο-féle genitivusi végzet,[2]) melyet a dór költeményekben egyidejüleg használ az -ω végzetűvel pl. ποταμοῖο — Ἀνάπω (I, 68); az epicus költeményekben pedig egyidejűleg az -ου végzetűvel. *Ezen -οιο féle genitivusi végzetet kizárólag csak a vers 3-ik lábában caesura előtt, továbbá az 5-ik és 6-ik lábban, tehát úgyszólván a hexameternek sarkpontjain alkalmazza.* Az ál theocritosi költeményekben, mint látni fogjuk, ezen -οιο féle genitivus *nem fordul elő*, tehát ez egy fontos criteriuma a valódiaknak.

4. -ο tövű névszók -οισι féle többesszámú dativusi alakja,[3]) melyet Ahrens ugyan dór alaknak gondol, de a feliratokban *nem*

---

[1]) L. *Scholion Id. I*, 2 «μελίσδεταί: αἰολικόν ἐστι· ἀντὶ τοῦ μελίζει». Azonban nemcsak hogy Theocritos, hanem maguk az Aeolok sem írtak mindenkor σδ-t ζ helyett. L. *Ahrens* d. d. Aeol. p. 47 «Aeoli *non* ignorarunt ζ, quod e grammaticis colligi possit, qui eos σδ pro ζ scripsisse referunt. Saepe ζ servatum est, ut Ζεύς A. 10, 27, ὑποζεύξαισα S. 1, 9 stb.» Továbbá: Ahrens d. d. Dor. p. 95 «At nunquam est in titulis, quorum etiam antiquiores ζ servant, nunquam apud Epicharmum, Sophronem vel Archimedem, qui omnes ζ *nihil mutatum* tenent. Itaque σδ pro ζ a lyricis et bucolicis poetis *dialectos consilio miscentibus* potius e Lesbiaca dialecto assumptum est».

[2]) L. *G. Meyer* Griechische Gramm. 291. S. «Homerisch ἵπποιο aus ἱπποὸ-σιο = áçva-sya. *Leskien*, Jahrb. für Phil. 95, 1 fl. weist die Genitiv form auf -οιο bei Homer als *fast nur* in formelhaften Verbindungen und an *bestimmten Versstellen* gebraucht nach, also als entschiedene Antiquität».

[3]) L. *Ahrens* d. d. Dor. p. 227. «Dativi pluralis longior forma saepe apud Epicharmum legitur. Itaque antiquiorem Doridem non minus quam Atthidem pleniorem formam admisisse putamus; neque enim Epicharmus ex epica lingua quidquam assumpsisse videtur». Hogy «videtur» erre még nem lehet alapítani semmit, ha a feliratokban *nem* fordul elő. — Lásd *G. Meyer*, Griech. Gramm. S. 310: «Die Formen auf οισι kommen nur bei Homer (und *seitdem* in der Dichtersprache), in der neueren Jas, im Altattischen und im Lesbischen vor. Dorisch nur bei Dichtern -οισι, auch bei Epicharm, inschriftlich nur -οις. Elisch Ϝαλείοις Ἐργαοίοις ἀλάλοις».

9*

fordul elő. Ezt Theocritos szintén csupán a hexameter 3-ik, 5-ik és 6-ik helyén használja.

5. Az -α tövü névszók -αισι és -ησι féle többesszámú dativusi alakja,*) melyet mint az előbbi hangzatos költői alakokat szintén a hexameternek említett sarkpontjain alkalmaz Theocritos.

Nézzük tehát most sorrendben a költeményeket, hogyan találjuk az említett sajátságokat úgy a hiteles, mint az ál Theocritos-féle költeményekben; végfeladatunk leend e költeményeket nyelvjárási rokonságuk alapján csoportosítani.

1-ső idyll.

Nyelvjárása tiszta *dór*, az eltérő és idegen alakok a következők:

1. Az -οιο féle genitivusi, -οισι és -αισι féle plur. dativusi alakok a szabályszerű helyen:

1 2 3
ἁ ποτὶ|ταῖς πα|γαῖσι . . (2)
4 5 6
γλυφά|νοιο ποτ|όσδον (28)
4 5 6
ἀ|λιτρό|τοιο γέ|ροντος (45)
1 2 3
περκναῖ|σι σραφυ|λαισι . . , (46)

Előfordul ugyan, mint itten, talán 100 eset között egyszer kivétel is, de ez ép úgy nem dönti meg azon szabályt, hogy Theocritos ezen alakokat csupán a 3-ik, 5-ik és 6-ik lábban használja; mint a hogy ezen idyll 85-ik sora daczára, mondhatjuk, hogy az úgynevezett bucolicus metszet uralkodik az *egész* költeményben.

---

*) L. *G. Meyer* Griech. Gramm. S. 312: «Die dem ai-áçvasu bis auf die Differenz im Suffix entsprechende Bildung ist -ασι oder -ησι. Frühzeitig nahm diese Endung nach der Analogie des -οισι der o-Stämme ein an. Die gewöhnliche Form des Dativs -αις ist nur eine Analogiebildung nach -οις. Ausser im Attischen kommt die Form im Boiotischen (πολίτης) und im *Dorischen* vor. Auf der Kretischen Inschrift von Dreros Cauer 38, d 8 steht ἑταιρείαισιν, die Inschrift ist aber *kein* Denkmal mit *reinem* Dialekt».

Ahrens D. d. Dor. p. 226: «Dativus pluralis in titulis omnibus vulgari terminatione αις utitur. Longior forma ταῖσιν legebatur Lysistr. 1268, ubi nunc ταῖς scriptum est».

4 5 5
αἱ μασι|α ῖ σ ι φυ|λάσσει (47)
5 6
ξη|ρ ο ῖ σ ι καθ|ιζῇ (51)
2 3
ἀνθερί|κ ο ι σ ι . . . (52)
5 6
λευ|κ ο ῖ ο γά|λακτος (58) V. ö. Odyss. IX, 246.
2 3
ποτα|μ ο ῖ ο μέ|γαν (68)
2 3
χὠκ δρυ|μ ο ῖ ο λέ|ων (72)
5 6
τ α ῖ σ ι χο|ρεύεις (91)
5 6
θνα|τ ο ῖ σ ι ν ἀπ|εχθῇς (101)
5 6
παχ|τ ο ῖ ο με|λίπνουν (128)
4 5 6
ἀρκεύ|θ ο ι σ ι κο|μάσσαι (133)
5 6
Νύμ|φ α ι σ ι ν ἀπ|εχθῇ (141)
5 5
κρά|ν α ι σ ι δο|κήσεις (150)

2. Az említett -σ δ ω féle æol igealakok, s az -ο ι σ α féle participiális végzet (pl. ἁ Κύπρις γ ε λ ά ο ι σ α). V. ö. Schultz «Die Mischung der Dialekte bei Theocrit» S. 17.

3. Egyes *epicus* és *ion* alakok, melyek homerosi helyek utánzásából magyarázhatók. Pl.

τῶ τε Πρι|ήπω (21) mint közkeletű ion szónál.

φαίης κ ε ν (42). V. ö. Il. 3, 220; 15, 697. Különben a dór költeményekben mindenütt κ α alakot használ.

νεικείουσ' ἐπέεσσιν (35). V. ö. Il. 18, 448.
κυλοιδιό ωντες (37)
ἀμήχανος ἐσσί (85)
ἔσσεται (102)
Ἀγχίσην (106).

2-ik idyll.

Nyelvjárása *dór*, az idegen alakok használatában megegyez az elsővel

4 5 6
Τι|μαγή|τ ο ι ο παλ|αίστραν (8)
4 5
ἀμετέ|ρ α ι σ ι θύ|ρ α ι σ ι ν (31)

2 3
ἐν τριό|δ ο ι σ ι . . . (36)

2 3
τωὐβού|λ ο ι ο . . . (66)

2 3
Βύσ|σ ο ι ο χα|λόν (73)

4 5 6
ἑλιχρύ|σ ο ι ο γε|νειάς (78)

2 3
γυμνασί|ο ι ο κα|λόν (80)

4 5 6
Τιμαγή|τ ο ι ο πα|λαίστραν (97)

5 6
νοτί|α ι σ ι ν ἐ|έρσαις (107)

2 3 4 5 6
ἐν κόλ|π ο ι σ ι Δι|ωνύ|σ ο ι ο φυ|λάσσων (120)

2 3 4 5 6
πορφυρέ|α ι σ ι πε|ρὶ ζώσ|τ ρ α ι σ ι ν ἑ|λικτάν (122)

5 6
ἠιθέ|ο ι σ ι κα|λεῦμαι (125)

2 3
῾Αφαίσ|τ ο ι ο σέ|λας (134)

6
ἐκ θαλά|μ ο ι ο (136)

4 5 6
ὠκεα|ν ο ῖ ο φέ|ροισαι (148)

2 3
στεφά|ν ο ι σ ι τά| (153)

5 6
ξεί|ν ο ι ο λα|βοῖσα (162)

2 3
εὐκή|λ ο ι ο κατ'| (166).

Rendkívüli *ionismusok*: μούνη (64), ἐγίνετο (88).

Nem dór futurumok: καταδήσομαι (3), μέμψομαι (9), — ποταείσομαι (11).

3-ik idyll.

Nyelvjárása tiszta *dór*, idegen alakok a következők:

2 3 4
ἐν κενε|ο ῖ σ ι φι|λήμασιν (20)

5 6
κισ|σ ο ῖ ο φυ|λάσσω (22)

4 5 6
εὐόδ|μ ο ι σ ι σε|λίνοις (23)

5 6
μά|ζ ο ῖ ο τί|θητι (18)

5 6
βρόχ|θ ο ι ο γέ|νοιτο (54)

5 6
Epicus kifejezés: ἐν| ἀγκοί|νῃσιν ἐ|κλίνθη (44), továbbá πε|ρί-
4 5
φρονος | 'Αλφεσι|βοίης (45); okát az e helyen előadott epicus mondában találjuk. — Végre pedig: ἔδονται (53).

4-ik idyll.

Nyelvjárása tiszta *dór*, idegen alakjai a következők:

4 5
ὀφθαλ|μοῖσιν ὀπ|ώπει (7)

5 6
'Αισά|ροιο νο|μεύω (17)

3
χόρ|τοιο καλ|λάν (18)

1 2 3
ἔλπιδες | ἐν ζω|οῖσιν (42)

4 5
κα|κοχνά|μοισιν ἐ|ρίσδεις (63).

Epicus kifejezések: Βίην καὶ κάρτος (8). V. ö. Odyss. 18, 13 : Βίῃ καὶ κάρτεϊ εἴκων. Továbbá σέθεν (38) ἔσσεται (42).

5-ik idyll.

Nyelvjárása tiszta *dór*, idegen alakjai a következők:

2 3
|πρωτοτό|κοιο κα|κάν (27)

2 3
|τοῖς ὀρ|θοῖσι.. (36)

5 6
λευ|κοῖο γά|λακτος (53)

2 3
καὶ μά|λοισι τόν | (88)

4 5 6
αἱμασι|αῖσι πε|φύκει (93)

2 3
ἀ|πὸ πρί|νοιο.... (95)

5 6
κομά|ροισι κέ|ονται (129)

3
κύκ|νοισι τό | (137).

Nem dór futurumok: διαείσομαι (22), Βωστρήσομες (64), δωρήσομαι (99).

Epicus kifejezések: ἔσσεται (25), κέονται (129) *G. Meyer* Griech. Gramm. S. 372. »Die starke Form ist ins Medium gedrungen schon in vorgriechischer Zeit, mit Uebergang in die thematische Conjugation κείωνται *neuionisch* κέεσθαι.«

6-ik idyll.

Nyelvjárása tiszta *dór*, idegen alakok a következők:

1 2
μάλοι|σιν δυσέ|ρωτα (7, kivételes eset!)
4 5 6
αἰγια|λοῖο θέ|οισαν (12)
5 6
κνά|μαισιν ὀ|ρούσῃ (13)
5 6
ὀπέ|φαινε λί|θοιο (38).

Aratoshoz van intézve, tehát körülbelől egyidejű, a következő 7-ik idyllel.

7-ik idyll.

Összehasonlítva ezen költemény idegen alakjait; azt találjuk, hogy *nagyobb* arányban használja az ő sajátos hangzatos epicus alakjait és *több* ionismus fordul elő itt, mint az első öt költeményben. Általános jellege ugyan még tiszta *dór*, de már némileg közeledik az akkor uralgó epicus nyelvjáráshoz. Annyi bizonyos, hogy ezen költeményt Cos szigetén írta,[1]) ahová anyjával Syracusæből költözködött, mintegy 280-ban Kr. e. Itt kötött barátságot Aratos költővel, kortársával; tanítói pedig Philetas és Asclepiades költők valának.[2])

Ezen érintkezés meglátszik; mint említettük, finomult és csiszolódott nyelvjárásán eme 7-ik idyllnek; s ennélfogva az első 5 költeményt ő kora ifjuságában írta valószínűleg még Sicilában (a mire a 4-ik és 5-ik idyll *itáliai* színhelye is utal). Egyszóval ő a költészetet a *dór* nyelvjárással kezdte s idővel, mint látni fogjuk, mind jobban közeledett az epicus nyelvjáráshoz. Ezen költeményben ő maga említi,[3]) hogy már *nem kezdő* a költészet terén; tehát

---

[1]) *Hempel.* «Quaestion Theocrit.» p. 49: «Inquaestione autem de loco, ubi agantur res, cum scholl. faciendum esse censeo, qui testimoniis large allatis insulam Con designaverunt: schol. ad vs. 1: Ἁλεὺς ὁ δῆμος τῆς Κῶ, ἡ τόπος ἐν Κῷ. Burinna fons insulae Cois clarissimus, quem *nostra aetate* invenit L. Ross».

[2]) Ezen költeményben Aratos szerelmét magasztalja, nagyon valószínű, hogy körülbelül egykorú az előbbivel.

[3]) V. ö. VII, 37: «καὶ γὰρ ἐγὼ Μοισᾶν καπυρὸν στόμα, κἠμὲ λέγοντι πάντες ἀοιδὸν ἄριστον». Továbbá VII, 91: «κἠγὼν τοῖ' ἐφάμαν· Λυκίδα φίλε, πολλὰ μὲν ἄλλα Νύμφαι κἠμὲ δίδαξαν — ἐσθλά, τά που καὶ Ζηνός ἐπὶ θρόνον ἄγαγε φάμα».

az első 5 költeményt kell tekintenünk ifjúkori művei gyanánt, melyek valóban meg is érdemlik saját magasztaló megemlékezését.

A *nem* dór alakok, melyek eme költeményben előfordulnak, a következők:

1 2 3
9. χλωροῖ|σιν πετά|λοισι . . . (Az első -οισι kivételes!)

2 3
σὺν Μοί|σαισι . . . (12)

1 2 3 4 5 6
ἐκ μὲν | γὰρ λασί|οιο δα|σύτριχος | εἶχε τρά|γοιο (15)

1 2 3 4 5 6
κνακὸν | δέρμ' ὤ|μοισι νέ|ας ταμί|σοιο ποτ|όσδον (16)

5 6
αἱμασι|αῖσι καθ|εύδει (22)

5 6
νισσομέ|νοιο (25)

1 2 3
αδαι|σιν κυλί|κεσσι . . . (70, kivételes eset)

5 6
ποτα|μοῖο (75)

3 4 5 6
κα | καῖσιν ἀ|πασθαλί|αισιν ἄ|νακτος (79)

3 4
σπλάγχ|νοισιν ἔ|χει (99)

3
κεί|νοιο φί|λας (104)

3
σκίλ|λαισιν ὑ|πό (107)

5
κνί|δαισι καθεύδοις (110)

1 2 3
ἐν δὲ θέ|ρει πυμά|τοισι (113)

4 5 7
ἐ|ρευδομέ|νοισιν ὁ|μοῖοι (117)

2 3
μοι τό|ξοισι τόν | (118)

2 3
μὰν ἀπί|οιο . . (120)

4 5 6
προθύ|ροισιν Ἄ|ρατε (122)

3 4 5 6
νάρ|καισιν ἀν|ια|ραῖσι δι|δοίη (124)

1 2 3
ἀδεί|ας σχοί|νοιο . . . (133)

2 3 4 5 6
νε|οτμά|τοισι γε|γαθότες | οἰναρέ|οισι (134)

2 3
ἐξ ἄντ|ροιο . . . (137)

2 3
ἐν πυκι|ναῖσι (140)

5 6
πλευ|ραῖσι δὲ|μᾶλα (144)
1 2 3
ὄρπα|κες Βραβυ|λοισι (146)
4 5
ἀμφοτέ|ραισιν ἔ|χοισα (157).

Epicus alakok a következők: κομόωσαι (9), μειδιόωντι (20), οὕνεκεν, (43), ἔσσεται (52), Νηρηίσι (59), ξεινήϊον, ἐσχατόωντα (77), οὕνεκα (83). *Nem* dór futurum: πίομαι (69).

8-ik idyll.

«Grammatici certant et adhuc sub judice lis est» vajjon eredeti hagyománya-é Theocritosnak ezen idyll, vagy sem? *Fritzsche* elragadtatva ezen költemény æsthetical szépségei által, hosszú magasztalások utján iparkodik bennünket valódiságáról meggyőzni (Lásd nagyobb kiadását a 257-ik lapon.) *God. Herrmann* (opusc. tom. V, p. 87) szerint az 1-től a 30-ik sorig és 63-tól a 93-ikig terjedő rész Theocritostól ered; a distichonos rész 30-tól a 60-ik sorig idegen költő műve; mely után valamely későbbi grammaticus a 61-ik és 62-ik sort közbetoldotta, az összefüggés kedveért. *Valckenär* szavai ezek: «non videtur mihi ecloga Theocritea»; *Beck* és *Meineke* az *egész* idyllt idegen eredetűnek tartják. *Ahrens* bővebb indokolás nélkül így itél: (ed. II, p. 63): «huius carminis pars maior genuina haberi nequit, sed a recentiore quodam, frustulis quibusdam Theocriteis uso, addita esse *videtur*.» *Hartung* szerint az elegicus versekben írt részlet *valószínüleg* nem Theocritosé. Egy bucolicus költeményében sem használja Theocritos e mértéket, tehát ez mindenesetre alapos gyanúra ád okot. Ami dialectusát illeti, *tiszta dór* (idegen alakok csupán ἔσσεται 25, és ᾆσομαι, 55). Nincs azonban sehol -οιο végű genitivus, sem Theocritos szokásos -οισι és -αισι féle dativusa. A 18-ik sorban előforduló ἐπόησα vulgaris alak,*) melyet Theocritos valódi költeményeiben *nem* találunk. Csupán a 64-ik sorban fordul elő πολ|λαῖσιν ὁ|μαρτέω (5, 6) s különben is a nyelvezetet tekintve *csupán* ezen utolsó részlet (60-tól 93-ig) vall Theocritosra.

---

*) Lásd *G. Meyer* Griech. Gramm. S. 145.

9-ik idyll.

Fritzsche és *Ahrens* ezen idyll eredetét következőleg határozzák meg. *Artemidoros* grammaticus, ki először gyüjtötte össze a bucolicus költeményeket, a 7-től 22-ik sorig, továbbá a 22-től 27-ik sorig terjedő *eredeti* töredékeket egyesítette. Ezután bevezetésül az 1-től 7-ik sorig terjedő részt s befejezésül a 27-től 36-ik sorig terjedő részt költötte. Egyszóval az egész egy mesterséges «cento», melyben a 7-től 27-ik sorig terjedő részlet *eredeti*. Dialectusi jelenségek a következők:

5 6
στεί|ραισι δὲ | ταύρῶς (3)
5 6
φύλ|λοισι πλα|νῷντο (4)
2 3
ἐν πεί|ραισιν (16)
5 6
ἀμό|λοιο παρ|όντος (21)
3 4 5 6
μέτ|ραισιν ἐν | Ὑκαρί|αισι δο|κεύσας (26)
2 3
ἐ|γὼ κεί|νοισι (29)

Részemről egyik részletben sem látok dialectusi szempontból olyasmit, ami *határozottan* idegen szerzőt árul el.

A 27-től 36-ik sorig terjedő részlet nem függ ugyan az előbbivel össze, de miért ne lehetne ez egy más elveszett *eredeti* Theocritos-féle költeménynek a befejezése. Szerintem eredeti mind két részlet, hanem a második Theocritos egy elveszett költeményének töredéke; csak a természetellenes egyesítés lehet Artemidoros munkája.*)

10-ik idyll.

Nyelvjárása tiszta *dór*, igen kevés *aeol* alakkal vegyítve; Theocritos sajátos alakjai közől csupán ἀμφοτέ|ροισιν ἀ|μυκλας (v. 35) fordul elő. Gyanus μουσικός (24) és μῶσαι (25); mert Theocritos az aeol Μοῖσαι-t használja; hasonlólag gyanus ποεῖτε (25) és ποῶν (38); valódiságát biztosan nem lehet megállapitani; ha

*) Ezen befejező részlet különben is teljesen Theocritos egyéni géniusára vall; búcsút vesz a Βουκολικαὶ Μοῖσαι-októl, kik őt úgy szeretik (lásd főképen a 7-ik idyllt); nagyon érthetők töle ezen sorok, hiszen el s hagyta a bucolicus költészetet és a «Korszellem»-et követve, az akkor divatos epicus költészet híve lett. Különben a 33-tól 35-ik sorig [illegible]dő ondolat nagyon hasonlít a XII-ik idyll kezdetéhez (3-tól egész a 8-ik sorig).

valódi akkor legfölebb Theocritos egyik kezdetleges művének tekinthető.

11-ik idyll.

Ezen idyll *későbbi,* mint a 7-ik, mert már akkor írta, midőn Cos szigetéről ismét visszatért Siciliába (ὁ Κύκλωψ ὁ παρ' ἁμῖν) s Niciashoz intézi, kivel szintén Cos szigetén ismerkedett meg. Tisztán *dór* nyelvjárású, sajátos æolismusai nagyon csekély arányban fordulnak elő; s -οιο féle genitivust s -οισι és -αισι féle dativust, melyeket eddig oly előszeretettel használt Theocritos, *nem* találunk. Hasonlólag *nem* fogunk találni Theocritos azon dór költeményeiben, melyeket Cos szigetén való időzése *után* írt.

Mint *nem* dór alakokat fölemlíthetjük: γίνεται (4), γινώσκειν (5), γινώσκω (30) és οὕνεκα.

12-ik idyll.

Ez az *egyetlen* idyll, mely a scholiasta tanusága szerint *ion* nyelvjárásban van írva. Némely codex ugyan megtartott csekély számú dór alakot; ezt azonban a hibás másolásnak kell tulajdonítani; amint ezt *Schultz* («Die Mischung der Dialekte bei Theokrit» S. 27) meggyőzőleg bebizonyította. Keltét azon időbe tehetjük, amidőn Theocritos már *teljesen* abba hagyta a dór alakok használatát, tehát körülbelől midőn a 25-ik idyllt írta; egyszóval jóval későbbi, mint az előbbi tizenegy költemény. Sajátos alakok a következők:

5 6
Βραβύ|λ α ι ο (3)
4 5 6
τριγά|μ ο ι ο γυ|ναικός (5)
4 5 6
ἀμφοτέ|ρ ο ι σ ι ν Ἔ|ρωτες (10)
5 6
προτέ|ρ ο ι σ ι γε|νέσθην (12)
2 3
στεφά|ν ο ι σ ι ν ἐ|ῆν ἐς | (32)

13-ik idyll.

Ezen idyll ugyanazon időben és szintén Siciliában kelt, mint a 11-ik; ez és amaz vigasztalásul vannak intézve a szerencsétlen szerelemtől lesujtott Niciashoz. Nyelvjárása *dór,* de már igen sok

epicus elemmel vegyülve; tehát mondhatjuk, hogy Theocritos, midőn Cosból visszatért szülőföldére (a mi a 270-ik és 265-ik Kr. e. év között történt) *kezdte el* az epicus alakok használatát, melyekkel ezentúl mind nagyobb arányban fogunk találkozni. *Aeol* alak már alig van egy-kettő; megjegyezni való:

3 4
ἀγα|νοῖσι παρ|εψόχοντ' (54)
5 6
ἀτρίπ|τοισιν ἀ|κάνθαις (64)

14-ik idyll.

Ezen költeményt Theocritos nagy valószínűséggel már Alexandriában írta; czélja sem levén egyéb, mint Ptolemæos Philadelphos király dicsőítése. Keltének ideje a Kr. e. 260-ik és 250-ik év közé esik.*) Nyelvjárásra nézve teljesen megegyezik a 11-ik idyllel; ennél azonban nehány évvel később, mint mondók már Alexandriában iratott. Tiszta *dór;* æolismus igen csekély számban fordul elő, megjegyzendő alak csupán:

3 4 5 6
τέχ|νοισιν ὀπ|ωροφί|οισι χε|λίδων (39)

15-ik idyll.

Mindenesetre Alexandriában s Ptolemæos Philadelphos dicsőítésére iratott, mint az előbbeni. Figyelemreméltó a sűrűn előforduló hiatus digamma előtt (a 27-ik, 46-ik, 47-ik, 90-ik, 93-ik, 100-ik, 102-ik, 110-ik, 123-ik, 146-ik, 147-ik és a 149-ik sorban); ami már az epicus nyelvjárás *befolyására* mutat, míg korábbi költeményeiben legfölebb -οἱ pronom. pers. előtt van hiatus. Különben nyelvjárása, mint az előbbié, *tiszta dór* (Csak 2 *nem* dór futurum van θασόμεναι, 23 és φυλάξομαι, 72), igen kevés az æolismus s a régebben oly sűrűn használt hangzatos alakok *hiányzanak.* Ennek okát abban kereshetjük, hogy eme költemények mimusok és költőnk Sophron példájára minél népiesebb, tősgyökeres nyelven igyekezett írni. *Került* tehát minden idegen alakot; a digamma előtti hiatus pedig nem idegenszerű, mert a dór nyelvjárásban még akkor is használatos volt. (Lásd, *Ahrens* d. d. Dor. p. 40, etc.).

---

*) Lásd *Hauler*: «de Theocriti vita et carminibus» p. 30. — *Bászel,* «Theokritos idylljei» 34. l.

16-ik idyll.

Ezen költeményt Theocritos a 265-ik K. e. év körül írta, hogy II. Hiero, Syracusæ fejedelmének kegyeibe jusson, mielőtt még Syracusæből Alexandriába ment volt. (Lásd *Hauler:* «de Theocr. vita etc.» p. 29.) Nyelvjárása *dór*, de igen nagy mértékben keverve *epicus* alakokkal, mindenesetre sokkal nagyobb arányban, mint a 13-ik idyllben. Aeolismus igen kevés van; hiatust digamma előtt találunk a 2-ik, 9-ik, 13-ik, 25-ik, 31-ik, 41-ik, 62-ik, 74-ik, 84-ik és 104-ik sorban. Különben megjegyzendő alakok a következők:

’Αν[2]τιό|χοι[3]ο δό|μοις (34)
φι[4]|λοξεί|νοισ[5]ι Κρε|ών[6]δαις (39)
ὀλο|οῖο[5] Κύκ|λω[6]πος (53)
ἀνθρώ|ποι[6]σι (69)
ἰ[5]τεΐ|νοι[6]σιν (79)
ἐκ[2] νά|σοι[3]ο .... (85)
ἠδ’[3] αλό|χοι[3]σιν (87)
προ[2]τέ|ροι[3]σι (88)
Σκυ[2]θι|κοῖο[3] πέ|ραν (99)
σὺν[2] λα|οι[3]σι (103)
Μοί|σαισι[3] σὺν|ἀμ[4]ετέ|ραισιν[5] ἠ[6]|κοίμαν (107).

17-ik idyll.

Ezen költemény Droysen kutatásai szerint (hist. epigon. I. p. 266) a második syr háború idején kelt, tehát a Kr. e. 258-ik és 248-ik év között. Igy vélekednek Hauler (p. 17) s mások is. Noha ezen okoskodás *) épen nem áll szilárd alapokon; annyi tény, hogy ezen idyll *későbbi,* mint az előbbiek s valószínűleg Ptolemæos II. menyegzője alkalmára készült. Nyelvjárása már túlnyomólag *epicus,* alig van 5 æol végzetű participium s a költemény 137

*) L. *Hempel,* «Quaestiones Theocriteae» p. 67. etc.

versében összesen csakis 36 dór alak van s ezek is csak kétfélék, t. i. hogy ᾱ áll az általános nyelvjárás η-ja helyett és a többes 3-ik személy ντι-re végződik -ουσι helyett (pl. φαντί). Hiatus van digamma előtt a 6-ik, 7-ik, 11-ik, 13-ik, 18-ik, 38-ik, 63-ik, 79-ik, 90-ik, 104-ik, 114-ik és 135-ik sorban. Megjegyzendők még a következő alakok:

5 6
πρώ|τοισι λε|γέσθω (3)

3
Πέρ|σαισι βα|ρύς (19)

5 6
κεν|ταυροφό|νοιο (20)

3 4
στερε|οῖο τε|τυγμένα | (21)

5 6
Οὐρανί|δαισι (22)

5 6
υἱῶ|νοῖσιν (23)

2 3 4 5 6
εὐοδ|μοιο φί|λας ἐς | δῶμ' ἀλό|χοιο (29)

5 6
γειναμέ|νοισι (35)

2 3
σφετέ|ροισιν (41)

1 2
Παμφύ|λοισι τε | (87) **kivételes helyzet!**

4 5 6
φιλοπτολέ|μοισί τε | Καρσί (89)

2 3
ἀλλοτρί|αισι (99)

4 5 6
ἐν|ίδρυ|ται πεδί|οισι (102)

2 3
ἀπ|αρχομέ|νοιο (109)

2 3
ἰφθι|μοισι (110)

5 6
ἀγα|θοῖσιν ἑ|ταίροις (111)

5 6
ἀνθρώ|ποισιν ἁ|ρέσθαι (117)

2 3
'Ατρεί|δαισι (118)

3
Πριά|μοιο δό|μον (120)

4 5 6
ἐ|πιχθονί|οισιν ἀ|ρωγούς (126)

2 3
πε|ριπλομέ|νοισιν (127)

2 3
ἐν μεγά|ροισι (129)

18-ik idyll.

Nyelvjárása egészen olyan, mint a 14-ik és 15-ik (mimicus) költeménynek, azaz tősgyökeres dór, csupán 5 æol végzetű participium fordul elő. Itt is kerülte Theocritos az idegen alakokat, az
5 6
egy αὐξομέ|ν ο ι ο (43) kivételével, hogy nyelve minél jobban utánozza a *spártai* hajadonok dalát.

Nem dór futurum καταθήσομες (44).

19-ik idyll.

Ezen költeményt úgy a legjobb codexek, mint az első kiadások névtelenül, Bion és Moschos költeményei közöttt tartalmazzák. (Lásd Fritzsche, ed., Vol. II, p. 101). Valckenär óta a legtöbb criticus Bion művének tartja. Az akkor uralkodó általános nyelvjárásban van írva; melynek dór szinezetet csupán az η helyett álló ᾱ és egy-két más alak pl. κένταοε ád.

20-ik idyll.

A Ziegler-féle codexek Theocritos nevével tartalmazzák ezen költeményt, az editio Aldina-ban név nélkül a 19-ik idyll után iktatva találjuk. Ami a nyelvezetet illeti, az teljesen Theocritosra vall; épen oly epicus könnyedséggel kezelt *dór* nyelvjárásban van írva, mint a 11-ik idyll. *Tartalmi* tekintetben is igen hasonlít ehhez, sőt színhelyéül is leginkább Syracusæ-t képzelhetjük; ez csakugyan nagy város volt, melylyel azonban igen könnyen érintkezhettek a siciliai pásztorok. («*ἀγροίκως φιλέειν, ἀλλ' ἀστικὰ χεῖλεα θλίβειν*«) A nyelvjárás tiszta *dór*, aránylag *gyakori aeol* alakokkal, 5-ször fordul elő a φιλᾶσαι-féle *hyperdór* alak (a 11-ikben is elő-
4 5 6
fordul ez a 6. és 55. v.). *Nem dór* alakok: κροτά|φ ο ι σ ι κέ|χυντο (23)
1 2 3 4 5 6
és ἐν δρυ|μ ο ῖ σ ι φί|λασε καὶ | ἐν δρυ|μοῖσιν ἔ|κλαυσεν (36).

Az igaz, hogy itt is, valamint a 3-ik és 11-ik idyllben a lányka keményszívűsége miatt kesergő pásztor lép föl, de egészen más situatióban, mint amott s egyes *kifejezésektől* eltekintve épenséggel *nem* lehet ezen költeményt ama kettő utánzatának tekinteni, sőt inkább minden részletében Theocritos egyéniségére ismerünk. Ráfoghatjuk mindezt a 11-ik idyll Polyphemosára is, ami

ebben a költeményben idegenszerűnek tűnik fel Fritzsche előtt. Pl. (II. p. 106): «non affectuum eiusmodi notatio ac varietas, qualem vides in idyllio III.[1]) umbram potius hic vides pastoris exsanguem,[2]) non colorem pastoris suci pleni: delicatulum pæne dixerim colonum *Gesnerianum*, non fortem agri cultorem Theocriteum» stb. Nyelvi tekintetben ilyen kifogásokat teszen *Fritzsche* és *Heinse*: «consideretur usus præpositionis ἀνά. Namque apud Theocritum ubique hæc præpositio *loci* habet significationem; at *temporis* significationem habet in huius idyllii versu extremo». Ily módon bármely költeményét lehetne gyanuba fogni Theocritosnak, mert ily aránylag kis költeményekben bárhol könnyen találhatunk «ἅπαξ λεγόμενον»-t.

21-ik idyll.

Nyelvjárása tiszta *dór*, nagyon *kevés* æol és hangzatos epicus alakkal vegyítve; ugyanazon jellegű, mint a 14-ik, 15-ik és 18-ik, tehát az alexandriai tartózkodása alatt írt *mimicus* költeményeknek. Egy-két epicus szó pl. ἄεθλον (52), χειμήλιον (55) nem jő tekintetbe; hisz ilyet a tősgyökeres 4-ik és 5-ik idyllben is találunk. Megjegyzendő alakok:

2 3
τῶ μόχ|θ ο ι ο (2)
2 3
ἐργατί|ν α ι σ ι (3)
5 6
πλεκ|ταῖς καλύ|β α ι σ ι (7)
5 6
εἰναλί|ο ι σ ι πο|ν ο ι σ ι ν (39)
4 5 6
ἀ|φαυροτέ|ρ ο ι σ ι σι|δάροις (49)
5 6
χρυ|σ ο ῖ σ ι ν ὀ|νειροις (67).

Az editio Aldina Theocritos nevével tartalmazza e költeményt s a régiek közől Henricus Stephanus s Warton, az ujabbak közől

[1]) Hisz épen ez bizonyítja, hogy *nem* utánzat, hanem önálló költemény.

[2]) «umbram *exsanguem* pastoris», mondja Fritzsche azon pásztorról, ki így forrong a keményszívű ellen:

«ἐμοὶ δ' ἄφαρ ἔζεσεν α ἷ μ α,
καὶ χρόα φ ο ι ν ί χ θ η ν» stb. (v. 19). Ez nem épen német alaposság.

Ebersz valódinak tartották, míg Fritzsche és Ahrens minden áron gyanusítani igyekeznek.

Vajjon nem Theocritost árulja-e el mindjárt az első sor:

«Ἁ π ε ν ί α, Διόφαντε, μόνα τὰς τέχνας ἐγείρει»

őt, ki inséggel küzdvén teljes életében elhagyta szeretett pásztorait, megtagadta önmagát s encomiumokat írt egy II-ik Hierohoz, Ptolemaeoshoz, csakhogy anyagi segélyre tegyen szert. Végtelen szegénysége a 16-ik idyll minden során meglátszik; majdnem koldulással kezdi:

«τίς γὰρ τῶν ὁπόσοι γλαυκὰν ναίουσιν ὑπ' ἀῶ
ἡμετέρας Χάριτας πετάσας ὑποδέξεται οἴκῳ
ἀσπασίως, οὐδ' αὖτις ἀ δ ω ρ ή τ ο υ ς ἀποπέμψει;» (v. 5—8).

Fritzsche úgy vélekedik, hogy Theocritos valódi költeményei mind (II, p. 112): «vitæ illius quietæ imaginem quandam hilarem proponant, quæ delectet lectorem. Hoc vero carmen ita concluditur, ut admonitioni versuum *extremorum* vim quandam moralem, ad omnes mortales pertinentem intelligas». Hát nem kezdődik-e tanácscsal a 11-ik idyll is és az utolsó sorok ott is nem térnek-e vissza a kezdő gondolatra? Ilyen cyclus-módra való visszatérés van a 2-ik idyllben is. Azután a szegénység nyomorában csaknem szerepeltethette ő a nyájakban gazdag s azokra nagyon is büszke pásztorait, hanem a mindenütt inséggel küzködő halásznépet kellett föllépteтnie. Hogy pedig «amoris in hoc carmine nulla omnino mentio fit», nem lényeges, hiszen ha végig nézzük Theocritosnak (többnyire elveszett) műveit a Suidas-féle lajstromban, azoknak jó részében lehetetlen, hogy szerelmi dolgok fordultak légyen elő. *Fritzsche*-nek nagyon hosszadalmas a halászkunyhó leírása, de hiszen a költő is változik, kivált évek hosszú során, s azután ír hol jobb, hol gyengébb műveket s lehet elég hosszadalmasságot pl. a 17-ik idyllben is találni.

22-ik idyll.

Ezen költemény mindenesetre egyike a Suidas által említett Theocritos-féle ὕμνος-oknak, némileg utánzata a hajdani epicus hymnusoknak. *Ahrens* s Reinhold s többen igyekeztek ezen idyllt inkább Callimachos-nak tulajdonítani. Dahl és Wissowa s végül Fritzsche eredetinek vallja, mert az «elegantem auctorem *bucolicae*

poeseos» ezen epicus költeményben is föllelni vélik. Továbbá mondja Fritzsche (II, p. 121): «maxime probat Theocritum auctorem similitudo quorundam versuum: vide etc.»; helyes, noha *máskor* Fritzsche-nél az ilyes «hasonlítás» a mellett szokott bizonyítani, hogy a költemény *nem* eredeti.

Annyi tény, hogy Suidas szerint Theocritos írt hymnusokat, továbbá, hogy a legjobb codexekben és első kiadásokban ezen költeményt Theocritos nevével találjuk. Nyelvjárása *tisztán epicus*, az οιο-, οισι és- αισι-féle alakokat azon helyeken találjuk, a hol Theocritos szokta használni:

5 6
Βοέ|ο ι σ ι ν ἱ|μᾶσιν (3)
4 5 6
ἀρρηκ|τ ο ι σ ι χα|λάζαις (16)
1 2 3
αὐτ ο ῖ | σ ι ν ναύ|τ η σ ι ν (18) Az első kivételt képez!
3 4
θνη|τ ο ῖ σ ι βο|ηθόοι (23)
3 4
στερε|ο ῖ σ ι βρα|χίοσιν (48)
2 3
ὑ|πὲρ νώ|τ ο ι ο (21)
5 6
ἀλλή|λ ο ι σ ι πνέ|οντες (82)
4 5
ἐ|πειγομέ|ν ο ι σ ι ν ἐ|τύχθη (83)
5 6
ἠελί|ο ι ο (84)
5 6
'Αμύ|κ ο ι ο πρόσ|ωπον (86)
2 3
ἐν φύλ|λ ο ι σ ι (106)
5 6
κροτά|φ ο ι ο χα|νόντος (125)
2 3
ἐκ πόν|τ ο ι ο (133)
3
ξεί|ν ο ι σ ι ν ἑ|κών (134)
2 3
Λευκίπ|π ο ι ο κό|ρας (138)
5 6
ἀλλή|λ ο ι σ ι ν ὄ|ρουσαν (142)
2 3
καὶ κοί|λ ο ι σ ι (143)
2 3
ἡμιό|ν ο ι σ ι (150)
6 6
ἀμφοτέ|ρ ο ι σ ι ν (152)

5 6
σφετέ|ρ ο ι σ ι τρέ|φονται (159)
5 6
οὔτε νό|ο ι ο (160)·
3
ἀνέ|μ ο ι ο (168)
1 2
ἡμετέ|ρ ο ι σ ι (177) Kivétel!
5 6
δει|ν ο ῖ σ ι πάγέντα (190)
2 3
ἐκ χολε|ο ῖ ο (191)
2 3
ἀλλή|λ ο ι σ ι (193)
2 3 5
κα|σιγνή|τ ο ι ο . . . σφετέ|ρ ο ι ο (209)
2 3
Πριά|μ ο ι ο πό|λιν (219).

Nevezetes az *egyetlen dór* alak ἀπολήγοντι (19); hiatus digamma előtt van a 23 ik, 42-ik, 118-ik és 141-ik sorban.

23-ik idyll.

A két *Aldina* kiadásban eme költemény a legutolsó helyre van téve; a codexek közől egyedűl a c. r. 18. közli Theocritos neve alatt. A legtöbb criticus sok Bionra, sőt Moschosra is valló kifejezést talál benne; tartalmáról pedig így itél Fritzsche (II, p. 142): «Fabula insulsa est ne dicam ridicula: παραίνεσις, ob quam scripta fabula est, abhorret a consuetudine Theocriti, quamquam ne Theocritum quidem a Catamitorum laudibus abstinuisse ex id. XII, XXIX, intelligitur» stb. Tehát, mint rendesen, nem tetszik tartalma Fritzsche-nek, noha ő maga hivatkozik más hasonló tárgyú idyllekre, melyek valódiak. Nyelvjárása *dór,* epicus alakokkal vegyítve; az æolismusok teljesen hiányoznak. Megjegyzendők:

3 4 5 6
κἀν μύ|θ ο ι σ ι καὶ | ἐν προσό|δ ο ι σ ι ν ἀ|τειρής (6)
5 6
στυγ|ν ο ῖ σ ι με|λάθροις (17)
2 3
τ ο ῖ σ ι ν ἐ|ρῶσι (24) Kivételes!
5 6
προθύ|ρ ο ι σ ι (36)
1 2
τ ο ῖ σ ι τε|ο ῖ σ ι ν (37) Kivételes!
5
τοί|χ ο ι σ ι χα|ράξω (46).

Látni való, hogy ezen idézett alakok használata meglehetős gondatlanságot árul el; részemről valószínűnek tartom, hogy ezen idyll *nem* Theocritos műve, noha teljes bizonyossággal ezt már nem lehet eldönteni.

24-ik idyll.

Az editio Jont. és Call. Theocritos nevével közlik ezen idyllt, valamint a legjobb codexek is. A criticusok egyhangulag valódinak tartják, különösen mivel Pindaros és Apollonios Rhodios scholiastája s Eustathios többször idézi emez idyll egyes helyeit. Különben így szól róla Fritzsche (II, p. 150): «Theocritum scripsisse carmen non solum similitudine dictorum, in quibus idyll. XIII. et XXV. versantur, sed tractationis etiam similitudine est probabile; totum autem carmen Theocritea tinctum gratia est et venustate» etc. Mindennél többet nyom a latban az, hogy a nyelvjárások használata és vegyülése teljesen Theocritos-féle; és pedig épen olyan, mint a minőt a 17-ik idyllben találtunk. Ezt pedig Alexandriában való időzésekor Kb. 258-ban Kr. e. írta költőnk. Ezt a 24-ik idyllt is ezen időtájban írhatta Theocritos s pedig mindenesetre Alexandriában: mit a 11-ik verse bizonyít:

«ἆμος δὲ στρέφεται μεσονύκτιον ἐς δ ύ σ ι ν ἄρκτος» *)

Alexandria szélességi foka alatt ugyanis az Arctos csillagzat már lemerül, de Görögországban és Italiában még nem. Ezt a görög epicus mindig megjegyzi róla; pl. Il. XVIII, 487 és Odyss. 4, 273:

«Ἄρκτον θ', ἣν καὶ ἄμαξαν ἐπίκλησιν καλέουσιν —
οἴη δ' ἄ μ μ ο ρ ό ς ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο».

Nyelvjárása *epicus*, hiatus digamma előtt van a 22-ik 42-ik, és 134-ik sorban, *aeol* participium csak *egy* fordul elő (v. 75), a dorismusok épen olyanok, mint a 17. idyll dorismusai, megjegyzendők még ezen dór alakok: πόκα (1), ἧνθον (20). πρᾶτα (34), θυρᾶν (49), τόκα (64), ὅκα (90), πρᾶτον (95), ἐνθών (127), ὁππόκα (128), ἧς (133). Nyelvjárása tehát *dórral* kevert *epicus*. Megjegyzendő alakok a következők:

---

*) *Bászel* («Theocritos Idylljei» 32. l.) Greverussal és Haulerrel szemben azt állítja, hogy «a mit Theocritos e helyen mond, csillagász ugyan nem mondhatná, de költő bármely éghajlatról is elmondhatja». Látjuk hogy már Homer is ἄρκτος-ról azt jegyzi meg, hogy *nem* merül le.

2 3
αὔ|τε σπεί|ρ α ι σ ι ν (30)
5 6
σπεί|ρ α ι σ ι δρά|κοντας (14)
5 6
δαιομέ|ν ο ι σ ι (51)
5 6
ἀπα|λ α ῖ σ ι ν ἔ|χοντα (54)
5 6
'Αργεί|α ι σ ι (76)
3 4 5
ἀγρί|α ι σ ι ν ἐ|πὶ σχίζ|α ι σ ι (89)
5 6
ποτα|μ ο ῖ ο φέρουσα (92)
3
πολ|λ ο ῖ σ ι βα|ρύς (100)
2 3
'Αδρήσ|τ ο ι ο λα|βών (129)

25-ik idyll.

Ezen idyll eredete szintén kifogyhatlan forrása a tudós vitatkozásoknak. (Hermann ephem. stud. antiqu. p. 969); «non et a quo scriptum sit dubitatur, et, quum quibusdam visum sit venustissimum esse, ab aliis ita est vituperatum ut Theocrito certe non esse dignum iudicarent. Valckenarius carminis illius scriptorem non modo diversissimum a Theocrito esse pronunciavit, sed et hoc carmen et illud cui titulus est 'Ηρακλίσκος, partes fuisse veteris cuiusdam Heracleæ». Helyesen czáfolja meg ezt Hermann már csak avval is, hogy az előbbinek nyelvjárása lényegesen különbözik emezétől. A 25-ik idyll nyelvjárása ugyanis *tisztán epicus*, megegyez tehát a 22-ik idyllel s a «Berenice»-féle töredékkel. Hiatus digamma előtt igen gyakori; előfordul 2-ik, 37-ik, 40-ik, 45-ik, 50-ik, 57-ik, 66-ik, 69-ik, 80-ik, 82-ik, 109-ik, 115-ik, 120-ik, 138-ik, 150-ik, 172-ik, 173-ik, 195-ik, 197-ik, 203-ik, 260-ik és 270-ik sorban. A hiatus ilyetén használata jellemzi valamennyi alexandriai költeményét. Az epicus nyelvtől némileg elütő bucolismusok is akadnak imitt-amott. Pl: θέλεις (53), οὐξ 'Ελίκηθεν (180), ποτὶ τωὐλίον (84), ὧδε (= hic) 11, 14. Látjuk tehát, hogy Theocritos annyira sohasem sajátította el az epicus nyelvjárást, hogy helylyelközzel el ne árulná az ő hajdani bucolicus voltát.

Fritzsche (II, p. 166) így szól ezen idyllről: «*non* dubito, quin sit Theocriti, cuius nomen titulo adscriptum est in codicibus c. M.

et in Aldi apographo. Videtur id scripsisse Theocritus *iuvenis*,*) quum more ætatis Alexandrinæ defixus in imitatione Homeri periclitaretur vires ingenii sui». Részemről Didot-tal egyetértőleg azon véleményben vagyok, hogy ezen idyllt Theocritos, ha nem is épen hajlott korában, de mindenesetre jóval *később* írta, mint a még dorismusokkal vegyült epicus költeményeket; mert évek hosszú sora volt szükséges, hogy a dorismusoktól fokozatosan ennyire leszokjék. Végül felsorolom az ő sajátos alakjait:

3
ἔρ|γ ο ι ο τό (2)
5 6
εἰνοδί|ο ι ο (4)
3 4 5 6
θεί|ο ι ο πα|ρὰ ῥόον | ’Αλφει|ο ι ο (10)
3
βουκολί|ο ι σ ι (13)
5 9
ποτα|μ ο ῖ ο ῥέ|οντος (19)
5 6
νομί|ο ι ο (21)
4 5 6
τελειοτά|τ ο ι ο θε|ο ῖ ο (22)
5 6
ἐν νει|ο ῖ σ ι ν (25)
4 5 6
τετραπό|λ ο ι σ ι ν ὁ|μοίως (26)
3
ἔρ|γ ο ῖ σ ι ν (32)
3 4
χα|κ ο ῖ σ ι ν ἐ|οικοτα (39)
5 6
θνη|τ ο ῖ σ ι ν ἔ|ασιν (41)
5 6
ο ἷ σ ι πο|λίταις (45)
5 6
φαμέ|ν ο ι ο πυ|θοίμην (48)
5 6
’Ηελί|ο ι ο (54)
2 3
κηδομέ|ν ο ι σ ι (59)

---

*) *Senem* Theocritum haec scripsisse Didotius suspicatur: «Cette pièce est probablement un ouvrage de la vieillesse de Théocrite. Le poete devient conteur, se permettant quelquefois même un peu trop de détails, mais il est toujours vrai, toujours naturel, comme l'est Homère dans l'Odyssée». Abban mindnyájan megegyeznek, hogy ez epicus kifejezések csak a leplet képezik, mely alatt a geniális pásztorköltő, Theocritos lappang.

2 3
ἀνθρώ|π ο ι σ ι (79)

1 2
ἠὲ νό|τ ο ι ο (91) Kivételes!

5 6
προτέ|ρ ο ι σ ι κυ|λίνδει (93)

4 5 6
εὐτμή|τ ο ι σ ι ν ἱ|μᾶσιν (102)

3 4
λα|ρ ο ῖ ο με|μαότα (105)

3 4
τ ο ῖ σ ι δυ|ώδεκα (129)

2 3
'Ηελί|ο ι ο (130, v. ö. 54)

2 3
ἐκ λασί|ο ι ο (134)

3
δρυ|μ ο ῖ ο βο|ῶν (135)

5 6
χαρο|π ο ῖ ο λέ|οντας (142)

2 3
ἐξ ὑπά|τ ο ι ο (149)

2 3
καρπαλί|μ ο ι σ ι (156)

5 6
ὀψισ|τ ο ι ο (159)

5 6
ἀγχιά|λ ο ι ο (165)

5 6
Νεμέ|ο ι ο παρ' | ἄλσος (169)

5 6
ἐξ ἱε|ρ ο ῖ ο (170)

2 3
μαψιδί|ο ι ο (188)

5 6
κοτί|ν ο ι ο (208)

5 6
ὠρυγ|μ ο ῖ ο πυ|θέσθαι (217)

2 3
σπορί|μ ο ι ο (219)

3 4 5 6
θάμ|ν ο ι σ ι ν ἄ|φαρ σκιε|ρ ο ῖ σ ι ν ἐ|κρύφθην (227)

5 6
ὀφθαλ|μ ο ῖ σ ι ν (233)

5 6
εὐκεά|τ ο ι ο (248)

2 3
ἐπὶ λασί|ο ι ο (257)

2 3
ἀ|μαιμακέ|τ ο ι ο (258)

5 6
ἐγκεφά|λ ο ι ο (261)

2 3
ἀρρήκ|τ ο ι ο (264)
3 4
ἐπι|βὰς μη|ρ ο ῖ σ ι (269) Kivételes!
5 6
ἰωχ|μ ο ῖ ο (279)

Ezen idyllben legjobban láthatjuk mennyire következetesen használja Theocritos ezen három alakot. A 46 eset között csupán 2 kivételes van.

26-ik idyll.

Egyike a Theocritos-féle hymnusoknak, Pentheus gyászos sorsát énekli meg, hogy olvasóit Dionysos mysteriumainak tiszteletére buzdítsa. Itt ismét azt látjuk, hogy a költemény tendentiája a legutolsó sorban határozottan kifejezve ismételtetik: «οὐκ ἐπιμωμοτατόν μηδὲις τὰ ϑεῶν ὀνόσαιτο». Ugyanezt láttuk a 21-ik és 11-ik idyllben is. Fritzsche ennek alapján támadja meg a 21-ik idyllt; *) ezt pedig valódi Theocritos-féle költeménynek tartja, noha azon kifogásolt tendentia még határozottabban ki van fejezve, s a két egyedüli codexben, melyek ezen idyllt tartalmazzák, *nincsen* Theocritos neve föléje írva! Hitelességét nagyban támogatja az Eustathiosnál olvasható idézet s a nyelvjárás sem ad semmi alapos gyanúra okot. Ez pedig tiszta *dór* s nagyon hasonlít a mimicus költemények nyelvjárásához, melyeket Alexandriában írt. Talán e mellett bizonyít Euripides, mint Alexandriában fölötte népszerű költő, Bacchæ-jának utánzása is. Aeol participium van benne 6, hiatus digamma előtt egyetlen egy (v. 37).

27-ik idyll.

Nyelvjárása *dór*, de oly következetlenűl vannak egyéb nyelvjárásbeli alakok is belé vegyítve, hogy nagyon eltér Theocritos rendszeres eljárásától. Igy a többes 3-ik személy-ουσι-ra végződik, míg Theocritos dór költeményeiben-οντι-ra. Az egyes genitivus hol

---

*) Fritzsche (II. p. 113): «Hoc vero carmen ita concluditur, ut admonitioni versuum extremorum vim quandam, moralem de industria admixtam esse intelligas» etc.

ου-ra, hol ω-ra végződik. Legnagyobb zavar uralkodik a tőbeli α-ra nézve, mely majd ᾱ (dorice), majd η (ionice). A καλός szót ᾱ-val használja, holott Theocritos csaknem kivétel nélkül κᾰλός-t használ. Megjegyzendők:

ἐκοῖσα (2) és χλοε|ρ ο ῖ σ ι ν (66).

Kénytelenek vagyunk tehát ezen gyönyörű költeményt idegen eredetűnek itélni. Fritzsche is így tesz, főleg mivel némely eredeti Theocritos-féle hely itt utánozva van, hanem ez nála lehet argumentum pro vagy contra, a mint neki tetszik. Mert bizony, a mi tartalmi értékét illeti, az méltó lehetne Theocritoshoz.

A 28-ik, 29-ik és 30-ik idyll.

Mind a három *kétségtelenül* Theocritos költeménye. Bizonyítékokat erre mind a három költemény vonatkozásai és szelleme, s azonkívül egyéb írók idézetei szolgáltatnak. Mindezt gyönyörűen egybeállítá *Fritzsche*; a nyelvjárásról pedig így szól: (II, p. 221). «Dialectus et huius carminis et XXIX. XXX. est Aeolica nec tamen pura illa Sapphus Alcaeique, sed affectata ab homine ætatis Alexandrinæ, qui tamen fortasse vivas Aeolicas voces audiverat» etc. *Schultz* («Die Mischung der Dialekte bei Theokrit». S. 26) részletesen felsorolja mindazon alakokat, melyek eltérők a *valódi aeol* nyelvjárástól. «Bei Theokrit finden wir nicht unerhebliche Abweichungen, so dass wir nicht nur Ahrens Urtheil vollständig unterschreiben können, wenn er mit Bezug auf unsere äolischen Gedichte sagt: Dorica dialectus male Aeolicæ intermixta videtur, sondern sogar noch weiter gehen müssen und unserem Dichter das richtige Verständniss und die genauere Bekanntschaft mit diesem Dialekte absprechen müssen».

Hogy ezen költeményeket agg korában írta Theocritos, azt saját szavaiból következtethetjük s valószínüleg akkor, midőn a miletosi Niciast, barátját, meglátogatván beutazta Kis-Ázsiát. Végül kisértsük meg az említett dialectusi változások alapján lehetőleg *chronologiai* rendben csoportosítani költeményeit:

Az 5 első idyll A 9-ik és 10-ik idyll	Pásztor-költemények, *dór* nyelvjárásban, ifjúkor művei.
A 7-ik idyll A 6-ik idyll	*Dór* nyelvjárású pásztorköltemények azon időből midőn Cos szigetén tartózkodott és Aratossal megismerkedett.

A 11-ik idyll (dór)
A 13-ik idyll (dór kissé vegyitve epicussal) Mind a kettő Niciashoz van intézve
A 16-ik idyll (dór és epicus vegyülék)
A 20-ik idyll (dór)
} Mind a négy azon időből, midőn Cosból visszatért Syracusaeba, II-ik Hiero udvarához. Kr. e. 260-ik év *előtt*.

A 14-ik idyll
A 15-ik idyll
A 18-ik idyll
A 21-ik idyll
A 26-ik idyll
} Tiszta *dór* nyelvjárásban irt mimicus és hymnus-féle költemények. Keltek Alexandriában Ptolemaeos Philadelphos udvaránál a Kr. e. 260-ik év után.

A 17-ik idyll
A 24-ik idyll
} *Epicus* költemények igen kevés dorismussal vegyitve, szintén Alexandriában irattak.

A 22-ik idyll
A 25-ik idyll
} *Epicus* költemények, minden dorismus nélkül *későbbiek*, mint az előbbi kettő.

A 12-ik idyll · Lyrai tárgyú ion nyelvjárásban irt költemény.

A 28-ik idyll
A 29-ik idyll
A 30-ik idyll
} *Aeol* nyelvjárású költemények, melyeket Kis-Ázsiában s már élte végén irt.

Ifj. Reményi Ede.

Walther v. d. Vogelweide sírverse.

Éltedben, Walther, madarak legelője ki voltál,
S mint csupa ékes szó, mint Pallas ajka kimúltál,
Minthogy arany kincset érdemlene jámbor erényed,
Mondja, ki itt olvas : «Szánjon meg az ég ura téged».

Martialis III. 45.

Hogy Phoebus Thyestes ebédjétől szaladott-e,
Nem t'om, a tiédtől mink szaladunk, Ligurin.
Gazdag bár s pompás étkekkel van teli rakva,
Semmi sem ízlik, mert verseidet szavalod.
Fel ne adass csürlőt két fontos rózsahalakkal,
Gomba se kell, nem kell osztriga, csak — *ne szavalj*.

Ford. Ifj. R. E.

HORATIUS ÉS ANA RCEO.

(Vége.)

A mi Horatius *szerelmi lyráját* illeti, Campe az egészet Anacreonból kölcsönzöttnek tartja. *Ő kiindul abból,* hogy azokat a szerelmi viszonyokat, melyeket az ódák négy könyvében egyes dalok említenek, nem lehet a költő életéből kimagyarázni. Hogy a legvilágosabb példát hozzuk föl, a költő Lydiája az I. könyvben és a III. könyv jóval később szerzett 9. ódájában mint szép fiatal leány *van festve,* de e mellett ugyancsak az I. könyvben egy korábbi ódában már mint *anust* festi őt a költő. Campe szerint ezt csak úgy lehet kimagyarázni, ha azokat az ódákat, melyek ugyanegy nőhöz vannak intézve, görög, és pedig, mint a jelek mutatják, anacreoni eredetűeknek tartjuk.

Lydia szerepel négy költeményben: az I. könyv 8. ódájában virágzó fiatal nő, ki Sybarist elvonja minden férfias mulatságtól s szerelmi vágyban elepeszti; az I. k. 13. ódájában a költő féltékenységét ébreszti föl, mert nem őt, hanem Telephust látszik kegyelni; a III. k. 9. ódájában összevesznek Lydia és Horatius, mert a csalfa leány most megint Calaist kedveli; az I. k. 25. ódájában már vénül Lydia és a költő, kit annyiszor megcsalt, el nem fojthatja káröröm ét.

Először is semmi sem áll ellene annak a fölfogásnak, hogy a Lydiához írt dalokat valódi élményeken alapulóknak tekintsük. Az ódák első 3 könyvét egyszerre adta ki Horatius és az egyes költeményeket nem rendezte időrend szerént; ha tehát Lydia alatt mindig egy és ugyanazon személyt értünk, bátran föltehetjük, hogy az I. k. 25. ódája későbbi, mint a III. k. 9. ódája.

De lássuk, miket tart Campe az utánzás biztos jeleinek. Az I. k. 13. ódája így kezdődik:

cum tu, Lydia, *Telephi*
cervicem roseam, lactea *Telephi*
laudas bracchia.

Ez Campe szerént emlékeztet a 3. fragmentumra:

Κλευβούλου μὲν ἔγωγ' ἐρῶ,
Κλευβούλου δ' ἐπιμαίνομαι,
Κλεύβουλον δὲ διοσκέω.

Csakhogy Horatiusnál Lydia kedveséről van szó, a kire Horatius féltékeny, itt pedig Anacreon fiúszeretőjéről, úgy, hogy tárgy tekintetében a kettő közt semmi rokonság sem lehet, nyelv tekintetében sem találunk egyéb közös vonást a *repetitiónál*. Ilyen alapon Horatius minden sorához lehetne analog görög helyet találni.

Ugyanebben az ódában a 9—11. sort:

uror, seu tibi candidos
turparunt umeros immodicae mero
rixae

Campe összehasonlítja a 80-ik töredékkel:

διὰ δέρην ἔκοψε μέσσην, καδ δὲ λῶπος ἐσχίσθη,

holott kétséges, hogy Anacreon ez az egy sora bor melletti erotikus jelenetre vonatkozik-e, s ha már analog helyet keresünk hozzá Horatiusban, közelebb áll az I. könyv 17. ódájának vége:

et scindat haerentem coronam
crinibus immeritamque vestem,

a mely költemény nem Lydiához, hanem Tyndarishoz van intézve.

Végre az I. könyv 26. ódájának utolsó strophája:

laeta quod pubes hedera virenti
gaudeat pulla magis atque myrto,
aridas frondes hiemis sodali
dedicet Hebro

nem hozható kapcsolatba a 78. töredékkel:

ἐν μελαμφύλλῳ δάφνᾳ χλωρᾷ τ' ἐλαίᾳ τανταλίζει,

mert egyéb közös bennök a *hedera* és *δάφνᾳ* szóknál nincsen, sőt valószínű, hogy Anacreon töredéke Erosra vonatkozik. Longusnál találunk analog helyet a bokrokon ringatózó Erosról.

Már ennyiből világos, hogy az a föltevés, mely szerint a Lydiához intézett költemények Anacreonból volnának átvéve s Horatius legfölebb néhány rómaiasító vonást adott volna hozzájok, *semmi alappal* sem bír.

Chloet említi a költő Carm. I. 23., *hol félénk őzhöz van hasonlítva*, mely a cserjék lombjait rázó szellőtől is megijed; már a III. k. 9. ódájában *Thraessa Chloe* Lydia vetélytársnőjévé lesz; a III. k. 7. ódájában Gygest, Asterienek Oricumban időző férjét

akarja elcsábítani; a III. k. 26. ódájában végre a szerelemről már lemondó, öregedni kezdő költő kéri Venust, büntesse meg Chloet makacs és rátartó magaviseleteért.

Az első helyen említett költemény valóban Anacreon egyik dalának utánzata. A kezdő versszak:

Vitas hinnuleo me similis, Chloe,
quaerenti pavidam montibus aviis
matrem, non sine vano
aurarum et siluae metu

csaknem fordítása az 51. töredéknek:

'Αγανῶς οἷά τε νεβρὸν νεοθηλέα
γαλαθηνόν, ὅστ' ἐν ὕλης κεροέσσης
ἀπολειφθεὶς ὑπὸ μητρὸς ἐπτοήθη.

A másik két versszak is egészen anacreoni: félsz, mondja a költő, még a lombok suttogásától is, de nem vagyok én oroszlán, hogy véredet kivánnám; ne fuss mindig anyád után, hiszen férj kell már neked. Ugyanaz az enyelgő hang, mely a 75. töredékben oly kedvesen hat reánk, hol egy fiatal leányt csikóhoz hasonlít a költő:

νῦν δὲ λειμῶνάς τε βόσκεαι κοῦφά τε σκιρτῶσα παίζεις·
δεξιὸν γὰρ ἱπποσείρην οὐκ ἔχεις ἐπεμβάτην.

Azért bátran csatlakozhatunk Campéhez, ki az egész kis verset Anacreonból átvettnek tartja.

Hogy a III. k. 9. ódájában említett *Thraessa Chloe* azonos volna a fönnebbi ódában említettel, nem bizonyítható be. Különben is az egész költemény ártatlan szerelmi enyelgés: Lydia és Horatius kölcsönösen ingerlik egymást, a nélkül, hogy komolyan vennék szeretőik említésével. Campénak annyi, hogy Chloe thraciainak van nevezve, már csalhatatlan jel az anacreoni eredet bebizonyítására, mert Anacreon is három töredékben (49, 75, 96) thrák csikónak nevezi kedvesét. Ez azonban elfogulatlan szemlélő előtt ilyen bizonyító erővel nem bír.

A III. k. 7. ódájához egész történetkét gondol ki Campe. A költő Asteriet vigasztalja, kinek férje Gyges távol van Oricumban, hol Chloe igyekszik őt neje iránti hűségétől eltántorítani. Campe szerént Oricumot csak azért említi a költő, hogy a verset megrómaiasitsa, Abderát kell helyébe képzelnünk, hol Anacreon és

a thrák Chloe tartózkodnak. A képet kiegészíti a II. k. 5. ódája, hol *Cnidius Gyges* van említve, ki Asterie férjével azonos: Gyges a Pontusból jő, a tél Abderában tartja vissza, de tavaszszal majd visszatér Cnidusba, hol Asterie várja.

Hogy ez utóbbi költemény is Anacreonból van véve, Campe azzal akarja igazolni, hogy a benne említett Lalage nevet kapcsolatba hozza a 90. töredékkel:

> Μηδ' ὥστε κῦμα πόντιον
> λάλαζε,

a mi oly nevetséges, hogy *komolyan czáfolni nem érdemes.*

A két Gyges sem lehet azonos, mert *Cnidius Gyges* fiúszerető, a mint az utolsó versszak mutatja:

> quem si puellarum insereres choro,
> mire sagaces falleret hospites
> discrimen obscurum solutis
> crinibus ambiguoque voltu,

a III. k. 7. ódájában említett Gyges pedig férj: a kettő kizárja egymást. E tény egymagában is elég arra, hogy százszor is meggondoljuk, mielőtt két vagy több azonos görög nevű személyt egynek nyilvánítanánk.

Nem valószínű továbbá, hogy a költő, Gyges és Chloe egy helyen volnának. Mert a költő nem a távolból üzeni Asteriének Chloe és Gyges viszonyát, hanem mint hírből hallottat említi, a nőt mint közelében levőt vigasztalja s osztogat neki csaknem atyailag hangzó tanácsokat: már pedig, ha ő is Oricumban, vagy, a mint Campe hiszi, Abderában tartózkodnék, hogyan tudhatná, hogy Asteriét csábitgatja szomszédja, Enipeus? Végre, ha Chloe a költő szeretőjével azonos, miért nem ád kifejezést féltékenységének, midőn azt említi, hogy a könnyelmű leány Gyges után bolondul?

Szóval a Campe föltevése azon kívül, hogy egészen *a levegőbe van építve*, nem is felel meg a költemény tartalmának.

A III. k. 26. ódájához nincs ugyan Campének ilyen történetkéje, de a *Sithonia nive* kifejezésben mégis Anacreon hatását látja. *Sithonia* egy vidék neve Thraciában, de — fájdalom! — se Anacreon valódi műveiben, se az anacreonteában nem födözhető föl. Azonkívül a thraciai szelet és thraciai havat nemcsak Anacreon

említhette, ki Abderában élt; majd minden görög költőnél találunk erre vonatkozásokat, kik előtt Thracia saját szülőföldjükhöz képest igen zord éghajlatúnak tünt föl. Ennek az uralkodó nézetnek hatása alatt állanak az összes latin költők, nemcsak Horatius, midőn *Threicius Aquilo*-t említenek. Szeretnők látni, hogyan vezeti vissza Campe mindezeket a helyeket Anacreonra.

Abból tehát, hogy Horatiusnak egy Chloéhez intézett költeménye utánzat, még koránt sem lehet arra következtetni, hogy mind a négy ódáját, a hol Chloét említi, Anacreonból vette.

Pholoe és Chloris. Rettenetes következtetéseket épít erre a két névre is Campe, melyeket együtt említ Carm. III. 15, hol Chloris mint a szerelemről lemondani nem akaró vénasszony, Pholoe pedig mint virágzó szép leánya szerepel:

non, si quid Pholoen satis,
et te, Chlori, decet.

ezeket Campe azonosaknak tekinti a II. k. 5. ódájában említettekkel:

dilecta quantum non Pholoe fugax,
non Chloris albo sic umero nitens,
ut pura nocturno renidet
luna mari,

pedig itt mind a ketten mint virágzó szépségek, s nem mint vén anya s fiatal leány vannak említve; ide számítja végre az I. k. 33. ódáját:

Cyrus is asperam
declinat Pholoen: sed prius Appulis
iungentur caprae lupis
quam turpi Pholoe peccet adultero.

Ezek után ráfogja Anacreonra, hogy ő évek előtt Chlorist szerette, ki akkor szép volt, mint a tengerben tükröződő hold; azután a lányát kedvelte, Pholoet. A II. k. 5. ódájában sikerül is az utolsó strophát:

quem si puellarum insereres choro,
mire sagaces falleret hospites
discrimen obscurum solutis
crinibus ambiguoque voltu,

kapcsolatba hozni a 4. töredékkel:

Ὦ παῖ, παρθένιον βλέπων,
δίζημαί σε, σὺ δ' οὐ κλύεις,*)

pedig a kettő között egyéb rokonvonás nincs egy lányos arczú fiú említésénél. Hány meg hány ilyen helyet lehet találni latin és görög költőknél egyaránt! Még távolabb áll a 13. fragmentum, mely a lányos Erost említi:

Ἔρως, παρθένιος πόθῳ
στίλβων καὶ γεγανωμένος.

De Campe tovább építi kártyavárát s az I. könyv 16. ódájára: *O matre pulcra filia pulcrior,* ráfogja, hogy Chlorisról, a szép anyáról és Pholoeről, a még szebb leányról szól s végre ennek az alapján Anacreonra viszi vissza az egészet. *Pozitiv bizonyítékot fölhozni nem tartja szükségesnek.* Mi természetesen nem tartjuk szükségesnek elhinni.

Igy jár el a második könyv 4. ódájával is. Nem látható be, mondja, miért költött volna Horatius ilyen nevet: *phokisi Xanthias,* kihez a költemény intézve van. Ennek alapján annyit szabad ugyan *gyanítani,* hogy valami görög mintát használhatott a római költő, de világért sem lehet *állítani,* hogy épen csak Anacreonból vette át.

Az I. könyv 17. ódájában, melyben a költő Tyndarist meghívja falusi villájába, ismét Anacreonra emlékeztetne a *fide Teia* kifejezés. De ez nem átvétel Anacreonból, hanem egyszerű utalás a bor és szerelem énekesére, kinek dalait vagy azokhoz hasonlót akar hallani a költő a szép hetæra ajkairól. A vetekedés Bacchus és Mars közt:

nec Semeleius
cum Marte confundet Thyoneus
proelia,

Campe szerént Abderára (!) emlékeztet. Igaz, hogy Anacreon többször kifejezi idegenkedését a borozás közben való veszekedéstől, de nincs egy helyünk sem, mely Horatius idézett soraival egybevethető volna; Campe azonban nemcsak azt tudja, hogy Anacreon írt ilyet, hanem azt is, hogy Abderában írta. Irigyeljük kiváló jártasságáért a teosi költő dalainak időrendjében.

Az I. k. 36. ódájában találjuk a következő sorokat:

---

*) L. Ponori Thewrewk Emil: Anacreon. Budapest 1885.

neu multi *Damalis* meri
Bassum Threicia vincat amystide.

Campe összehasonlítja *Damalist* a 2. fragmentummal, melyben δαμάλης Ἔρως fordul elő. Nevetséges! Damalis egy hetaera neve, δαμάλης pedig Eros jelzője, mint a mindent megfékező istenségé, kiről a 65. fr. mondja:

ὅδε γὰρ θεῶν δυναστής,
ὅδε καὶ βροτοὺς δαμάζει.

Az *amystis* szó előfordul a 63. fragmentumban:

Ἄγε δή, φέρ' ἡμίν, ὦ παῖ,
κελέβην, ὅκως ἄμυστιν
προπίω,

de vehette ezt Horatius más görög költőkből, és, ha mindjárt Anacreonból vette is, ebből az egy szóból az egésznek idegen eredetére nem következtethetünk.

Glycera nevével találkozunk három költeményben: az I. könyv 19. ódájában még egyszer fölébred a szerelem a költő szívében, a 30. ódában reméli, hogy Venus kegyes lesz hozzá, a III. k. 19. ódájában említi, hogy Glycera még mindig lebilincselve tartja őt, habár kielégítetlenül. Ez utóbbira nézve Campe szerént kétség sem foroghat fenn, hogy görögből van véve, mert a gyorsan fejlődő jelenetek æol színezetét mutatja. Mintha csak æol költő írhatott volna le gyors fejlésű cseleményt!

Az I. k. 30. ódája rövid ὕμνος κλητικός Venushoz:

O Venus regina Cnidi Paphique,
sperne dilectam Cypron et vocantis
ture te multo Glycerae decoram
transfer in aedem.

Fervidus tecum puer et solutis
Gratiae zonis properentque Nymphae
et parum comis sine te Iuventas
Mercuriusque.

Nagyon valószínű, hogy midőn Horatius e költeményt írta, szemei előtt lebegtek Anacreon hasonló fajú hymnusai, mely műfaj legszebb példája a 2. számú, de semmi sem bizonyítja, hogy az egészet idegen eredetiből vette volna át.

Az, hogy az I. k. 9. ódájában *finitis amoribus* fordul elő, még nem áll ellenmondásban a költő életkorával: ő az ódák szerzésekor a férfikor delén állott s visszapillantva viharos ifjuságára beszélhetett bevégzett szerelmeskedéseiről. Semmi sem jogosít föl arra, hogy e kifejezést, valamint nehány más helyen az ősz haj s öregség említését anacreoni reminiscentiának tartsuk.

Nevetséges a IV. k. 11. ódájának utolsó szavait:

minuentur atrae
carmine curae

Anacreon 43. fragmentumával magyarázni akarni, csak azért, mivel ott az agg kor és halál van említve, míg Horatiusnál a gondok okairól nincs szó. A két hely a legtávolabbi rokonságban sem áll egymással.

Hát arra mit mondjunk, midőn az I. k. 5. ódájához Campe ilyen megjegyzést tesz: «A sugár gyermek, a rózsával hintett fekvő hely, az illatos kebel, a vonzó barlang azonnal Anacreonra emlékeztetnek; Rómában ilyen helyzetet sem keresni, sem találni nem lehet». Ugyan miért nem? Továbbá ezt a sort:

perfusus liquidis urget odoribus

összeveti a 9. töredékkel:

τί λίην πέτεαι
συρίγγων κοϊλώτερα
στήθεα χρισάμενος μύρῳ;

mivel a *gratum antrum* és a *perfusus odoribus*, sőt a kérdő alak is ismétlődik. A *gratum antrumot* bizony hiába keressük Anacreonnál, *antrumot* is csak akkor találunk, ha σηράγγων-t irunk συρίγγων helyett, de az *antrum* még ebben az esetben sem szerelmi édelgés helye, mint Horatiusnál, hanem gúnyos összehasonlítás kedveért kerül a költeménybe: a költő ugyanis *barlangnál beesettebb kebelről* szól. Az olajjal való megkenés pedig még többször fordul elő Alcæusnál, mint Anacreonnál.

Csak egy hely van az említetteken kívül még Horatius szerelmi költeményeiben, melyet joggal Anacreon hatására vihetünk vissza, Carm. III. 11. 7—10:

Dic modos, Lyde quibus obstinatas
Applicet aures,

Quae velut latis equa trima campis
Ludit exsultim metuitque tangi

összevetve a 75. töredékkel:

Πῶλε Θρηκίη, τί δή με λόξον ὄμμασιν βλέπουσα
νηλεῶς φεύγεις, δοκέεις δέ μ' οὐδὲν εἰδέναι σόφον;
— — — —
νῦν δὲ λειμῶνάς τε βόσκεαι κοῦφά τε σκιρτῶσα παίζεις

Az itt említett thrák csikóra vonatkozik a 49-ik

Θρηκίην σίοντα χαίτην

és a 96. fr.

Οὐκέτι Θρηϊκίης (πώλου) ἐπιστρέφομαι

s talán erre a mintára nevezi Horatius a II. k. 5. ódájában kedvesét *iuvenca*-nak (Circa virentes est animus tuae campos *iuvencae)*.

Végre, úgy látszik, Alcæus és Anacreon együtt hatottak Horatiusra a II. k. 11. ódájában, hol mind a kettőre találunk reminiscentiát:

cur non sub alta vel platano vel hac
pinu iacentes sic temere et rosa
canos odorati capillos
dum licet, Assyrioque nardo
potamus uncti? — —
quis devium scortum eliciet domo
Lyden?

összevetve Alcæus 42 fr.

κατ τᾶς πόλλα παθοίσας κεφάλας κακχευάτω μύρον
καὶ κατ τῶ π ο λ ί ω στήθεος

és a 30. anacreonteummal:

ἐμὲ μᾶλλον, ὡς ἔτι ζῶ,
μ ύ ρ ι σ ο ν, ῥ ό δ ο ι ς δὲ κρᾶτα
πύκασον, κ ά λ ε ι δ' ἑ τ α ί ρ η ν.

Arnold fönnebb idézett értekezésében ezeken kívül az I. k. 6. ódája végén és a IV. k. 15. ódája elején anacreoni fordulatot vesz észre, de az elsőhöz nem lehet analog helyet találni sem a fragmentumok közt, sem az anacreontea-gyűjteményben, az utóbbi

hely pedig csak a legáltalánosabb vonásban egyezik a 25. anacreonteummal, úgy, hogy nincs jogunk idegen minta utánzására gondolni. Ha két költőt összehasonlítunk, soha sem szabad eltéveszteni szem elől azt az elvet, hogy csak ott gondolhatunk joggal utánzásra, a hol az egyezés szembeszökő, mert akárhány példánk van arra, hogy hasonló helyzet és hangulat egymással nem érintkező népek költőinél egymáshoz igen közel álló költeményeket hoz létre: máskép hogyan magyarázhatnók meg egy székely és egy skót ballada föltünő egyezéseit?

Vizsgálataink eredményét a következőkben összegezhetjük. Egyáltalán semmi positiv eredményre, legföllebb puszta gyanításokra, sőt, mint tárgyalásunk folyamában többször láttuk, alaptalan ráfogásokra vezethet az a föltevés, melyet Campe fölállít, hogy t. i. Horatius szerelmi költeményeiben előforduló bizonyos görög nőnév mindig ugyanarra a személyre vonatkozik, s hogyha egy ilyen költeményen Anacreon hatása látszik, e görög költőre kell minden, ugyanoly nevű személyhez intézett költeményt visszavezetni. Campe ebből kiindulva be akarta bizonyítani, hogy Horatius egész szerelmi lyrája utánzás. De először is nem lehet bebizonyítani minden egyes, Horatiusnál előforduló görög nőnévre, hogy ugyanegy személyre vonatkozik, másodszor, ha egy ily költemény Anacreonra vall is, valamennyit még nem lehet utánzatnak tartani, mert a római költő gondolhatott *élő* személyre, s ha egy alkalommal oly költeményt is intézett hozzá, mely Anacreon valamelyik fragmentumára hasonlít, más alkalommal más helyzet és hangulat hatása alatt írhatott hozzá egészen eredeti dalt.

Igaz, hogy Horatius szerelmes verseiből nem lehet egész kis szerelmi regényt állítani össze, mint Catullus dalaiból vagy Tibullus elegiáiból. De ennek okát nem szabad abban keresni, hogy ő élményeken alapuló szerelmi dalt nem írt volna s mindent görögből vett volna át, hanem egyszerűen abban, hogy a szerelmet nem vette olyan komolyan mint említett két költőtársa. Nem ragaszkodott ő egész életén keresztül egy nőhöz, hiszen vonzalma főtárgyai, mint satiráiban ki is fejezi, szép hetærák voltak, kik között kedvére válogathatott. Ezek dicsőítésére írta szerelmes verseit. Néhányat vehetett Anacreonból, néhányat más költőkből (mint Carm. III. 12. Alcæusból), sok alapulhat valódi élményen; ez, azt hiszem, természetesb magyarázata e fajta művei sokféleségének s a bennök előforduló ellenmondásoknak, mint annak a föltételezése,

hogy egész szerelmi lyráját idegen forrásból, sőt, hogy tisztán Anacreonból vette volna. Kikerülhette volna-e az a körülmény a szorgalmas magyarázó, Porphyrio figyelmét, ki a rokonságot Alcæus és Horatius közt észrevette s még könnyebben észre vehette volna az egyezést Anacreonnal, a görög lyrikusok legismertebbikével?

Félre téve tehát minden levegőben függő hypothesist, a fönmaradt fragmentumok, az Anacreontea-gyűjtemény és a scholionok alapján a következő képet alkothatjuk magunknak a két költő közti viszonyról:

Tekintetbe véve *először* azt, hogy mindössze két költemény van, mely egész terjedelmében Anacreon egy-egy dala utánzatának bizonyúl, továbbá, hogy csak néhány helyünk van olyan, hol Horatius és a teosi költő szoros utánzásán alapuló s meglehetős terjedelmű Anacreontea-gyűjtemény között egyezés mutatkozik, végre, hogy a scholionok csak egyetlenegyszer említenek forma szerinti utánzást, metrum tekintetében pedig kölcsönzést egyáltalán nem tapasztalunk; *másodszor,* hogy a két költő egyéniségében s költészetük általános jellegében nincs semmi egyező: bátran kimondhatjuk, hogy Anacreon korántsem tett oly mély hatást, mint Alcæus, a római költőre, vagy mint ez Berzsenyire és Virágra. Horatius Anacreonból mindössze egy-két költeményt, bordalaiban néhány közmondássá vált jelszót, szerelmi verseiben pedig alkalmilag egy-két találó képet vagy hasonlatot vett át.

Nem mondjuk, hogy a kép, melyet összeállítottunk, teljes, mert ilyet alkotni a rendelkezésünkre álló eszközökkel lehetetlen; de azt hiszszük, tényadatok pontos egybevetésén alapulván közelebb jár a valósághoz, mint Campe többnyire saját fantáziájára, olykor a két költő helyeinek erőszakos kapcsolatba hozására épített föltevései.

NÉMETHY GÉZA.

Julianus Aegyptiustól.

Anth. Pal. VII. 59.

Vedd föl Demokritost a halotti világba, te Pluto!
Bús országodban hadd legyen egy, ki nevet. P. T. E.

SCHILLER DRÁMA-TERVEI.[1]

Schiller hátrahagyott dráma-tervei és töredékei nehány év óta teljesen ki vannak adva,[2] de figyelmet egyáltalában nem igen keltettek: még a nagy költőnek legterjedelmesebb életírásai is csak nagyon mellékesen szólnak a legfontosabbakról, a nagyobb részök alig méltatja száraz fölemlítésre vagy még erre sem. Pedig Schiller teljes képéhez hozzátartoznak e tervek és töredékek is, melyek majd a feldolgozásra kiválasztott anyagnál, majd a költőnek többé-kevésbé világosan felismerhető czéljánál, majd a tervrajzban körvonalzott szerkezetnél fogva érdekesek és jellemzők.

Schiller műveinek tudományos értékű kiadásaiban *időrendben* — a mennyiben ez ugyanis megállapítható [3]) — következnek e tervek egymásután, és tagadhatatlan, hogy az emlékek ez egymásutánja természetes és sok tekintetben tanúlságos; az összefoglaló ismertetés azonban más, lehetőleg belső nézpontokon kell

---

[1]) Kivonatosan felolvasta a Kisfaludy-Társaságnak 1885 decz. 16-án tartott ülésében.

[2]) A nagy Goedeke-féle kiadás XV. és a berlini Hempel-féle kiadás XVI. kötetében, ez utóbbiban értékes fejtegetésekkel Boxberger Róberttől. (Szedés közben megjelent a stuttgarti Spemannféle Schiller-kiadás VIII. kötete, mely e dráma-terveket, ugyancsak Boxberger szerkesztésében, tartalmazza.)

[3]) Időrendben így következnek e tervek és töredékek egymásután (négy évtizedben):

1773. A keresztyének. — 1775. Absalon. — A nassaui deák. — 1776. Medici Cosmus. — 1777. A vásár.

1783. Imhof Frigyes. — Conradin. — 1784. Haramják II. része. — Timon. — Kisértetes darab. — 1786. Operette. — 1787. Oberon. — 1788. Julianus. — A máltai lovagok. — A veronai esemény.

1796. Narbonne. — Medea. — Thyestes és Pelopia. — 1798. A hajó. — 1799. Martinuzzi. — Warbeck. — A családfő (George Barnwell). — Az összeesküvés Velencze ellen. — A siciliai vecsernye.

1801. A flandriai grófné. — S. Geran grófné. — Gange grófné. — A csaló, ki másnak szerepét játszsza. — 1802. Agrippina. — A gyászos menyasszony. — A pokol arája. — A famagustai esemény. — Vígjáték. — A rendőrség. — Themistokles halála. — Sacontala. — 1803. Flibustusok. — IV. Henrik. — Osztrák Frigyes. — Habsburgi Rudolf. — Oroszlán Henrik. — 1804. Corday Sarolta. — Cleve herczegnő. — Monaldeschi. — Elfride. — Demetrius.

hogy alapúljon, mert csak ily tárgyalásnál várhatni, hogy e hagyaték ismertetése egyik vagy másik tekintetben számba vehető eredményekre vezessen.

Mindössze vagy 50 dráma-terv és töredék maradt fönn Schiller után; az első a nagy költőnek tizenhárom éves korából, az utolsók rövid életének végső napjaiból. Némelyiknek csak a czímét tudjuk, másoknál ismeretes a költő vezérgondolata, melyet a világot jelentő deszkákon meg akart testesíteni; ismét másoknál a műnek többé-kevésbbé teljes tervrajza, némelyikből kidolgozott, kész jelenetek maradtak reánk. Tárgyalásunk azért nem lehet egyforma vagy egyenletes: a gazdagabb anyag lehetővé teszi és megjutalmazza a behatóbb tárgyalást; a rejtélyesebb följegyzések valószínű vagy merész föltevésekre csábítanak; az egyszerű czímfeliratok, melyekhez semmi felvilágosítás nem járúl, csak az egyszerű fölemlítést teszik lehetővé. E dolgozat azért töredékes jellegű, mit talán eléggé kiment a földolgozott anyag kényszerűsége; — hiszen töredékekről szól.

E tervek, illetőleg tervczímek két papirlapon összeírva maradtak reánk, melyeket itt szószerint közlök. A csillaggal jelöltek elkészültek; ezeket a költő kitörölte; a dőlt írással szedettekből tervrajzok, ill. tervrajzi töredékek maradtak fönn.

I.

Die Malteser, Tragödie.

*Wallenstein. Tragödie 1797. 98. 99.

Das Ereigniss zu Verona beim Römerzuge Sigismonds. Verbrechen seines Günstlings und strenge Justiz des Kaisers.

*Maria Stuart. Tragödie. 1799—1800.

Narbonne oder die Kinder des Hauses.

Der Hausvater.

Verschwörung gegen Venedig.

Sicilianische Vesper.

*Das Mädchen von Orleans. 1800—1801.

*Macbeth nach Shakespeare. 1800.

*Gozzis Turandot. 1802.

Agrippina. Tragödie.

Die Begebenheit zu Famagusta.

Warbeck.

Die Polizei, ein Schauspiel.

*Die feindlichen Brüder zu Messina. Tragödie. 1803.

Themistokles. Tragödie.
Gräfin von Flandern. Schauspiel.
*Wilhelm Tell. Tragödie. (?)
Gräfin von S. Geran.
Die Flibustiers. Schauspiel.
Bluthochzeit zu Moskau.
Das Schiff.
Henri IV. oder Biron.
Charlotte Corday. Tragödie.
Rudolph von Habsburg.
Heinrich der Löwe von Braunschweig.
Der Graf von Königsmark. (Herzogin von Zelle.)
Monaldeschi.
Rosamund (oder)
Die Braut der Hölle.
Elfride.

II.

Der Genius. Das Kind.
Der aufgefundene Sohn.
Gräfin von Gange.
Die Stiefmutter.
Polizei.
Der sich für einen andern ausgebende Betrüger.
Das Gespenst.
Die Reise zur Kaiserkrönung.
Die Braut in Trauer.

E részletes áttekintésben négy csoportban tárgyalom Schiller dráma-terveit: Először összefoglalom azon följegyzéseit, melyek régibb daraboknak átdolgozásaira vonatkoznak; azután felemlítem azokat a terveket, jobban terv-czímeket, melyekről, épen a czímen kívül, semmit sem tudunk; a harmadik és negyedik csoportban tárgyalom a költőnek terjedelmesebb tervrajzban vagy egyes töredékekben fönmaradt hagyatékát, még pedig előbb a költött és végül a történeti tárgyú terveket.

Jellemző az ifjú Schiller élettapasztalataira és világnézetére, mely utóbbi az embergyülölő vagy legalább ember-megvető Rousseau hatása alatt alakúlt, — jellemző, hogy az ifjú Schiller Shakespeare drámái közől *Athéni Timont* tekintette sokáig a legkiválóbbiknak. Már 1784-ben, 25 éves korában mondja egyik föl-

olvasásában,[1]) hogy a német színpadnak még egy nagy hódítást kell tennie; «Athéni Timon» még sohasem jelent meg a német színen, pedig ez a darab szól a nagy angol költő és emberismerő összes színművei közől leghangosabban és legékesszólóbban a szívhez, ebből tanúlhatni legtöbb életbölcseséget. És ugyanazon évi augusztus 24. írja Dalberg Heribert bárónak, a mannheimi színház intendánsának, hogy Shakespeare Timonját át fogja dolgozni a német színpad számára. Ez átdolgozás nem jött létre, de kétségtelenűl ‚Timon' érlelte meg a költőben egy önálló darab tervét, melyről Schiller már 1786-ban írja, hogy első felvonásával elkészűlt; *Az embergyülölő* a czíme, de, siet hozzá tenni, Shakespeare Timonjával csak névleg rokon. Valóban csak névleg volt rokon, sőt, a feldolgozott probléma szempontjából a shakespearei darabnak úgy szólván ellentétje, hiszen pontosabb czíme *A kiengesztelt embergyülölő* volt. Tehát Schiller világnézete rövid két-három év lefolyása alatt lényeges fejlődésen ment keresztűl: a ki 1784-ben még az életbölcseség netovábbját látta Shakespeare sötét színművében, 1786-ban már az embergyülölet indokolatlanságának bebizonyítására vállalkozik. De könnyebb volt vállalkoznia, mint a felvetett kérdést megoldani. ‚A kiengesztelt embergyülölő' is töredék maradt: 1788. évi juniusban még reméli, hogy őszig elkészűl művével, de már ugyanez év augusztusában bevallja, hogy nem tud tisztába jönni eszméjével, és 1790 febr. 14. írja, hogy lemond a darab befejezéséről, mert (november 26.) belátja, hogy ‚az embergyülöletnek e fajtája nem alkalmas a drámai feldolgozásra'.[2])

Mily fajtája? E kérdésre bajos biztos feleletet adni. A töredék hőse, Hutten, nem gyülöli az emberiséget, hanem csak az embereket, kik szeretetteljes, minden jóért és nemesért rajongó szívét megsebezték. Leányától azt kivánja, hogy ne menjen soha férjhez; tudja, hogy Angela szépsége és műveltsége sok szenvedélyt fog kelteni; követeli, hogy minden kérőt visszautasítson; ez lesz az ő bosszúja. De Angela már szeret, és e szerelem azon merész vállalatra bátorítja kérőjét, hogy az embergyülölő atyát megtérítse. Egyebet nem tudunk a cselekvényből: sem Hutten embergyülöletének okát, sem megtérésének módját nem ismerjük;

---

[1]) *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet*, Hempelnél XIV, 236.

[2]) Az elkészült töredéket kiadta *Thalia*jában, 1790.

ez utóbbira nézve Körnernek egy megjegyzéséből csak annyit sejtünk, hogy Huttent más fajtájú embergyülölők józanitják ki. Talán Angela kérője játszotta volna az embergyülölő szerepét? Bármint legyen, annyi világos, hogy e tárgy inkább víg mint komoly feldolgozásra ajánlatos, és ezt érthette Schiller, midőn a tervet azon meggyőződéssel tette félre, hogy az embergyülölet e fajtája a drámai feldolgozásra nem alkalmas.

Csak majd két évtizeddel később, midőn Schiller a weimari színház repertoirja számára ír, fordít és átdolgoz, találkozunk ismét több tervvel, melyek kiválóbb idegen színművek átdolgozásait czélozzák: 1802-ben akarja Kalidasa *Sacontalá*ját, 1803-ban pedig Sophokles *Oedipus király*át és Klopstocknak *Hermann csatája* cz. bardietjét a repertoire számára elhódítani. De ezen tervei is tervek maradtak. ‚Sacontala', azt hiszi, a költemény gyöngédsége miatt nem gyökerezhetnék meg a mai színpadon, de azért is, mert nincs mozgás a darabban: a költő az érzéseket túlságos kényelmetességgel rajzolja, hisz már az éghajlata is nyugalomra csábit. A Klopstock bardietjének átdolgozásától a költő szintén csakhamar eláll; szerinte e darab ‚hideg, szívtelen termék, valóságos torzkép, mely minden élet és igazság hijával van; és az a nehány megindító jelenete, melyeket tartalmaz, annyi érzéketlenséggel és hidegséggel van tárgyalva, hogy az ember megbotránkozik'. Mind a két itélete alapos és eléggé indokolja lemondását. Hogy az ‚Oedipus király' tervét miért ejtette el, azt nem tudjuk; talán azért, mivel azt hitte, hogy a ‚Messinai ara' magában foglalja azokat a jelességeket, melyek miatt Sophokles tragédiájának bizonyos fokig modernizálását és színre hozatalát kivánatosnak tartotta volt.

Schiller tervei közt találunk egy *Der Hausvater* czimüt is. Erről semmit sem tudunk. Minthogy a költő ez időben (1801) Diderot színműveivel foglalkozott, nem lehetetlen, hogy Schiller a jeles franczia írónak ‚Le père de famille' cz., Németországban kiválóan nagyra becsült es Lessingtől leforditott polgári drámájának átdolgozására gondolt.*) De e terve összefügghet Robinson

*) Vagy Otto von Gemmingennek a maga idejében igen népszerü drámája: *Der deutsche Hausvater* (1780) lebegett volna szeme előtt? Schiller e darabot fiatal éveiben nagyra becsülte; hisz ‚Ármány és Szerelem' egyes alakjain, főleg a ladyn, világosan felismerhető Gemmingen színművének hatása.

angol utazónak egy feljegyzésével is,[1]) kinek Schiller állítólag még 1805-ben is azt mondta volna, hogy belefogott egy drámába, mely Barnwell György történetén alapszik. E Barnwell tudvalevőleg Lillo György leghíresebb színművének, ‚A londoni kalmár'-nak (1731) a hőse, ki egy gonosz nőnek hálójába kerülve, több bűntettet visz véghez, melyekért a bitón lakol. Lillo darabja az újabbkori polgári drámák őse, mely nagy befolyással volt Diderotra és Lessingre, kik a polgári színművet Franczia- és Németországban megalapították. Ez összefüggésnél fogva nem lehetetlen, hogy ‚A családfő' terve a Lillo és Diderot darabjainak valami kombináczióján akart alapúlni.

Megemlítem még, hogy Schiller 1801-ben egy *Coriolan*-dráma tervével is foglalkozott, de nem egészen világos, Shakespeare tragédiáját akarta-e átdolgozni, vagy a régi tárgynak önálló dramatizálását tervezte-e.

Ime, Schiller tervbe vett átdolgozásai: hat kisérlet, melyek csak tervek maradtak. Mindegyiknél a szegény német repertoire gazdagítása lebegett főczélképen Schiller szeme előtt, — de csak a Shakespeare ‚Timon'-ja vezetett, és még ez is csupán lényegesen módosított és szintén csak töredékes eredményre.

Ha már az átdolgozásoknál sokszor homályban marad a költő czélja, söt tárgya, — a második csoportnál egyáltalában csak czímek jutottak reánk,[2]) melyekhez csupán egy-két esetben tudunk biztosabb fogalmakat kapcsolni.

Schiller atyjának feljegyzése szerint[3]) a költő már 1773-ban, tehát tizenhárom éves korában írt egy színdarabot: *A keresztyének*, mire a fényes ludwigsburgi udvari szinház, melyet Schiller többször látogatott, lelkesíthette a fiút. A darab tartalmáról semmit sem tudunk; de Schiller akkori olvasmánya alapján nem egészen légből kapott az a föltevés, hogy a darab tárgyát a keresztyének üldözései a római császárok idejében tették.

Ugyanez évben lépett be Schiller a Károly-Akadémiába,

---

[1]) *Ein Engländer über deutsches Geistesleben, Aufzeichnungen Henry Crabb Robinson's, deutsch v. K. Eitner*, Weimar 1871, 293. l.

[2]) Egészen reitélyesek a második lajstromból (*Goedeke* V, 2, 595. l.): *Der Genius. — Das Kind. — Die Stiefmutter. — Die Reise zur Kaiserkrönung.*

[3]) Az öreg Schiller levele költő fiához 1790 márcz. 6. *Goedeke* I. 3. l.

hol, mint még alább látjuk, sokat foglalkozik drámai tervekkel, melyek közől azonban csak egyet dolgozott ki, ‚A Haramják‘-ot. Egy tanulótársának, Petersennek, feljegyzése szerint írt Schiller itt 1777-ben *A vásár* czímmel előjátékot is, melyet az intézet növendékei a herczeg születése napján előadtak. A darabka, úgy látszik, tetszést aratott; — egyebet nem tudunk róla.

Épen egy évtizeddel a ‚Keresztyének‘ után, 1783-ban, sokat foglalkozik Schiller egy *Friedrich Imhof* cz. színművel, melynek tartalmára vagy tárgyára csak azokból a könyvekből következtethetünk, melyeket e munkája számára a meiningeni könyvtárból kölcsön kért. A jezsuitákról, a bigotismusról, a jellem ritka romlottságáról, az inquisitióról, a bastille történetéről és a játék szenvedélyének áldozatairól szóló könyveket keres a könyvtárban, — úgy hogy ez az ‚Imhof‘ valószínűen ‚Ármány és Szerelem‘ párja akart lenni. Talán nem véletlen, hogy Schiller e tervét félretette, hogy a ‚Don Carlost‘ kidolgozza, melyben az eredeti terv szerint a papság ártalmas befolyását az állami ügyekre és a despotismus gyilkos hatását a családi életre még sokkal erélyesebben akarta pellengérre állítani, mint az a később lényegesen módosított terv alapján kidolgozott szomorújátékban tényleg történt. De persze a ‚játék szenvedélyének áldozatairól‘ folytatott tanulmányait teljesen elejtette a költő.

Három évvel később 1786-ban egy *Operettet* írt Schiller,[1]) a következő évben Wieland *Oberon*ját kezdte opera-szöveggé átdolgozni (egy dalnak töredékei fönn is maradtak), 1801-ben pedig egy *Vígjáték*ról[2]) tesz említést, melynek kidolgozásába azonban nem mer belefogni, mivel érzi, hogy ‚ez a genre nagyon idegen tőle‘. Épen oly keveset tudunk *Die Flibustier*[3]) cz. tervéről, mely azonban talán egy másik tervével (‚A hajó‘) áll kapcsolatban, melynek tárgyalásánál ezen eszméjére még vissza kell térnünk.

---

[1]) Schiller Huberhez 1786 május 17. *Goedeke* IV, 21. l. Valószínűen ez operetteből való Schiller dala (ha ugyan a Schilleré): «Es tönen die Hörner von ferne herüber», mely Methfessel Alb. zenéjével igen ismertté lett. Közli *Goedeke* IV, 350. l.

[2]) Tervrajzát közli *Goedeke* XI, 1, 338.

[3]) Ezek tudvalevőleg tengeri rablók voltak, kik a XVII. század második felében a nyugotindiai tengerben nagy hatalomra vergődtek. Főhelyük San-Domingo (Haiti) volt. Nevöket talán könnyű hajóiktól (ang. *fly-bonts*, francz. *flibots*) nyerték.

E második csoportnak hét neve tehát üres nevek maradnak, melyekhez, és még nem is mindegyikhez, csak hozzávetőleg kapcsolhatunk a tárgy vagy terv felismerését czélzó néhány megjegyzést.

A homály, mely az eddigi terveket környezi, még azon *költött tárgyú* dráma-terveknél sem oszlik el egészen, melyekről bővebb vagy biztosabb följegyzések maradtak reánk, s melyeket harmadik csoportunkban foglalunk össze.

A legrégibb ide tartozó terv *A nassaui deák* 1775-ből való, tehát a költő 16-ik életévéből származik. A Károly-Akadémia fiatal növendéke, daczolva és kijátszva az intézet szigorú törvényeit, sokat foglalkozott a szépirodalommal is és már ez időben felébredt benne a drámaírói hivatottság homályos érzése. ‚Utolsó kabátját és ingét adta volna szívesen egy kedvező vagy alkalmas drámai tárgyért‘, oly nagy volt drámaíró kedve, oly csekély volt tapasztalása és tájékozottsága. Ekkor, 1774-ben, olvasta Goethének épen megjelent Werther-regényét, mely a legnagyobb hatással volt reá, és nem sokára ezután értesült egy Nassauból származott deáknak öngyilkosságáról, kit talán a Werther-betegség fegyverzett föl önmaga ellen. E kettős momentum érlelte meg Schillerben *A nassaui deák* cz. szomorújátékot, melyet rögtön teljesen kidolgozott, de nem sokára megsemmisített, bár, mint még később is elismerte, a darab gazdag volt ‚az érzés első forró melegével tervezett és rajzolt jelenetekben‘, melyeknek talán még férfikorában is hasznát vehette volna. A színmű cselekvényéről, e cselekvény indokairól, a katastropha alapjáúl szolgált szenvedélyről azonban semmit sem tudunk.

Nehány évvel később elkészült a költőnek első, teljesen fönmaradt darabja: *A Haramják.* Ismeretes dolog, hogy e színmű mily fényes diadalt aratott a szinpadon, mennyi elismerésben részesült a kritikában is; kevésbbé ismeretes, hogy több biráló a darabot erkölcstelenséggel vádolta és hogy Schillert e vád nagyon bántotta. A költő meg volt ugyan győződve e vád alaptalanságáról; úgy tudta, hogy az igazság, melyet mint költő szolgáltatott, épenséggel nem ellenkezik az erkölcs és a pozitiv törvény követeléseivel. Mégis szükségesnek találta, hogy nem annyira művét, mint inkább önmagát, a ki ellen a vád voltaképen irányúlt, teljesen tisztázza és első sorban e szempontból tervezte a *Haramják második részét,* melyre ismételve visszatér. Először 1784 augusz-

tus 24. írja Dalberg bárónak, hogy most a ‚Haramják' második részét szándékozik kidolgozni, mely az első rész szerzőjének teljes apologiája leszen és melyben ‚minden immoralitás a legfényesebb morálba fog feloldódni', — és 1785 jul. 3. tudatja Körnerrel, hogy a ‚Haramjákhoz' egyfelvonásos utójátékot késztil irni ‚Moor rabló utolsó sorsa' czímmel. De egyelőre nem lett e darabból semmi, bár a költő folyton foglalkozott eszméjével, mit Streichernek, Schiller ez időben legmeghittebb barátjának egy feljegyzése is bizonyít,[1]) mely szerint Schiller még Mannheimban (1784) egy oly dráma tervével foglalkozott, melyben ‚kisértet' is szerepelt volna. Hogy e tervet szabad a ‚Haramják' második részével kapcsolatba hozni, bizonyítja a költőnek egy 1800-ból származó tervrajza, melynek czíme *A gyászos ara* (Die Braut in Trauer) és mely tartalma szerint a ‚Haramják' második része.[2]) A darab cselekvénye nem itélhető meg biztosan a zavaros és ellenmondásos feljegyzésekből;[3]) de a költő alapgondolata nem kétséges. Moor Károly, ki a ‚Haramják' végén kijelenti, hogy kiszolgáltatja magát a törvénynek, előttünk ismeretlen okokból nem tette ezt, hanem elment a Rajna vidékére, a hol senki sem ismeri, és itt mint Julián gróf új életet kezd, melynek főczélja: nemes és jó tettekkel megengesztelni a megsértett világrendet. A hős megnősült és két gyermeke van, kik a cselekvény megindulásakor már felnőttek. Leánya menyasszony és atyja a legboldogabb ember. Hogy a végzet őt e boldogságban részesíti, ezt Károly bűnbocsánata zálogáúl veszi. De épen boldogsága legmagasabb fokán éri őt a nemezis villáma. Fia szenvedélyesen szereti saját nővérét és, úgy látszik, összetűz a vőlegénynyel. E tett vezet, Julián gróf minden erőlködése ellenére, a múltak földerítésére: a hős meglakol régi bűneiért és egész háza megsemmisül. Ennyit sejthetni a feljegyzésekből, a cselekvény egyes részleteire vonatkozó adatok ellenben részben megfejthetetlenek. Hogy Amaliának, Károly ifjukori szerelmének szelleme szerepelt volna a drámában, azon nem kételkedhetni; de egy helyen Károly testvérének, Moor Ferencznek, szellemét is említi a költő. Schiller annyira nem volt tisztában a cselekvény anyagával,

---

[1]) *Schillers Flucht aus Stuttgart*, 192. l.

[2]) Bizonyosan azonos vele ‚A kisértet' a második lajstromban.

[3]) Ezek először kiadattak az ágostai *Allgemeine Zeitung*ban, 1873, 283. sz.

hogy az egyik feljegyzés szerint nem leányát adja Károly férjhez, hanem maga akar megnősülni. De az alapgondolat egészen világos : A bűnöst, ki hosszú szerencséjéből biztosságot és békét merít, és az eget kiengeszteltnek gondolja, épen boldogsága legfényesebb perczében sújtja a büntető nemezis.

E gondolatot még egy másik darabban próbálta a költő megtestesíteni, melynek tervrajza, mellékes vonásokat nem tekintve, egészen világos. *Narbonne vagy A ház gyermekei* a czíme; valószínűen a kilenczvenes évekből származik. Már a tervrajz első mondata tartalmazza a dráma eszméjét: ‚A nemezis rávesz egy embert arra, hogy valamely ellensége ellen vizsgálatot indít és hevesen folytat, míg épen ez által saját régóta elfeledett bűntette kerül napvilágra ... A bűnös észreveszi a dolognak e fordulatát és mindenképen azon van, hogy a vizsgálatot megakadályozza; de ez már feltartózhatatlan és végül iszonyú felfedezésre vezet‘. A cselekvény előfeltétele, hogy Narbonne, egy gazdag és igen tekintélyes, főleg jellemessége és jótékonysága miatt is polgártársaitól igen nagyra becsült magánzó (valamely franczia vidéki városban) meggyilkolta testvérét és megölette ennek gyermekeit, egy fiút és egy leányt, kik állítólag egy tűzvész alkalmával elvesztek. A dráma elején Narbonne, ki eddigi boldogságát egy kedves leánynyal kötendő házassági frigyben meg akarja tetőzni, észreveszi, hogy egy értékes ékszerét, melylyel arájának kedveskedni akart, ellopták. A hős ezen roppantúl felindúl és a rendőrségtől kér segítséget. A vizsgálat megindúl, eredménye pedig Narbonne teljes megsemmisülése. Kiderűl, hogy testvérét meggyilkolta, de kiderűl az is, hogy a meggyilkoltnak gyermekei, kiket szintén halálra szánt volt, még élnek. Schiller a fősúlyt azon ellentétre akarta fektetni, melyet a hősnek köztiszteletben álló, minden gyanút eleve kizáró alakja a lépésről lépésre mind jobban kiderülő gazságaihoz képez; valamint a napfényre kerülő bűntettek fokozatos lánczolatára; a mennyiben előbb az örökség elrablása derült volna ki, utóbb a gyermekek útból eltétele és csak végűl a testvérgyilkosság; végre Narbonne azon törekvéseire, hogy, midőn a fenyegető veszély közeledését sejti, a nemezis útját mindenképen elállni igyekszik.

Kétségtelen, hogy e tervekre Sophokles ‚Oedipus királya‘ befolyással volt. Schiller nem győzte e tragédia remek szerkezetét bámulni és dicsőíteni. ‚E napokban — írja 1797 októb. 2., tehát azon időben, midőn a *Gyászos ara, Narbonne, Rendőrség* és *Messzi-*

nai hölgy terveivel foglalkozott, — e napokban sokat vesződtem egy oly tárgygyal, mely az ‚Oedipus rex' természetével birna és a költőt ugyanazon előnyökben részesítené. Ez előnyök megmérhetetlenek, ha csupán azt az egyet emelem is ki, hogy itt a legbonyolódottabb cselekvényt, mely a tragikai alakkal teljesen összeférhetetlen, lehet alapúl venni, minthogy e cselekvény már megtörtént és így teljesen a tragédia előtti időbe esik. Ehhez járúl, hogy a megtörtént tett, minthogy megmásíthatatlan, már e természeténél fogva sokkal borzasztóbb, és [az a félelem, hogy valami *megtörténhetett*, egészen máskép hat a kedélyre, mint a jövőben megtörténendő tett iránt érzett félelem. Az ‚Oedipus' úgy szólván csak tragikai analyzis. Minden megvan már és most csak kibonyolódik. Ez a legegyszerűbb cselekvény és a legrövidebb időtartam keretében lehetséges, ha az események még oly bonyolódottak és mindenféle körülményektől függők voltak is. Mennyire kedvező mind ez a költőre nézve!' De Schiller nyomban hozzá teszi, hogy az ‚Oedipus' alighanem fajtájának egyetlen terméke; nem hiszi, hogy kevésbbé mondai korszakból lehetne ily cselekvényt meríteni; főleg pedig bajosnak tartja az ily történetet a jóslat beavatkozása nélkül.

E belátása daczára ismételve tesz kisérletet ily Oedipus-féle szerkezettel. Már *Stuart Mária* is emlékeztet e törekvésére, a *Messzinai hölgy* pedig világosan e szerkezet alkalmazásán alapúl, — e szerkezetet ismerjük fel a *Gyászos ará*ban és *Narbonne*ban is; — e szerkezettel tett kisérletet még egy tervében, melynek czíme *A rendőrség* volt és mely valószínűen szintén a kilenczvenes évekből származik. Itt is a dráma cselekvénye előtt elkövetett titokzatos és bonyodalmas bűntetteknek kiderítése képezte volna a színmű igazi tartalmát. A nemezis szerepét a rendőrség vitte volna, mely bámulatos ügyességgel és meglepő tapintattal szedte volna széjjel a minden képzelhető bűnből és kihágásból alakult cselekvénynek egyes szálait. Mert a XIV. Lajos korabeli Párisnak lehető teljes képe képezte volna a színmű hátterét. A darab egyik hőséül a költő d'Argensont választotta, ki a XVI. század végén és a XVII-diknek elején Páris főkapitánya és valóban geniális rendőrfőnök volt.*) Ennyiben világos Schiller czélja, —

*) Schiller ismerte *H. G. Hoffnak Historisch-kritische Encyclopaedie über verschiedene Gegenstände* stb. (1787, 4 kötet) czímű művéből, melyről

de a darab cselekvényéről nem alkothatunk magunknak töredékes feljegyzéseiből kellő képet; csak annyit látunk még, hogy a költő oly óriási anyagot akart teljes korképpé földolgozni e színműben, hogy bajosan boldogult volna vele a kidolgozásnál.[1])

A légkörnél fogva, melyben a darab játszott, a terjedelmes előcselekvénynél fogva, melyen a színmű tartalma felépült, ide tartozik még *S. Geran grófné*, kinek XVII. századi történetét Schiller a régi Pitavalból adta ki 1792-ben ,Érdekes jogi esetek gyüjteménye' cz. vállalatában. Husz évi meddő házasság után, mely a rokonok örökösödési reményeit és igényeit a legmagasabb fokra emelte, fiúgyermeket szül S. Geran grófné. E gyermeket a rokonok ellopják és halálát hiresztelik. De a gyermek életben marad, véletlenül a S. Geran-családba kerül s felismertetik, mire a bűnösök meglakolnak.[2]) A cselekvény elevenen emlékeztet a *Narbonne* cz. tervrajz tartalmára és *A rendőrség* tendencziájára, a mennyiben itt is egy régi bűntett bonyolódott szálainak széjjelbontása képezi a voltaképi feladatot. Ily bűnhistoriák a *Gange grófné* is, kinek története a Pivatal gyüjteményének ugyanazon kötetében olvasható, mely a S. Geran grófné történetét tartalmazza,[3]) és *A csaló, ki magát másnak kiadja*, a német Pitavalnak Schillertől előszóval ellátott IV. kötetéből, 1795.[4])

Sőt ugyanezen szerkezettel, bár némileg módosított alakban, találkozunk Schillernek még egy tervében, mely szintén a kilenczvenes évek végéről, ill. a jelen század elejéről való; czíme *A hajó*. E darab eszméje először 1798-ban támadt lelkében, midőn betegségében szórakozásul Niebuhr keleti utazását olvassa. Ekkor veszi észre, hogy oly fölfedező, mint Cook, ki a világot körülhajózta,

---

1788-ban birálatot írt a jenai Literaturzeitungban (Hempelféle kiadás, XIV. 508. l.) és Merciernek *Tableau de Paris* (Nouvelle édition, Amsterdam 1782) cz. könyvéből.

[1]) Nem érdektelen, hogy Schiller e tárgyat kettős alakban, komoly szinművé és komikai darabbá, akarta földolgozni. L. *Goedeke* XV, 1, 259. l.

[2]) Kétségtelenül e tervvel azonos a «Megtalált fiú» cz. terv a költő dráma-czímeinek második lajstromában.

[3]) Gange grófné történetét Houwald Ernő egy novellában dolgozta föl, 1817. (*Werke* III, 38: *Constanze Gräfin von Rossan*).

[4]) Hőse egy Arnold du Thil nevü katona, ki azt hallja, hogy egy hozzá nagyon hasonló katona, Guerre Márton, a csatában elesett, mire ennek szerepét kezdi játszani.

kitünő epikai hős volna és csodálkozik azon, hogy Goethe nem jött még arra a gondolatra, hogy ily tárgyat feldolgozzon. Goethe egyik leggyönyörübb levelében (1798 febr. 14) beismeri, hogy Schillernek igaza van, de figyelmezteti barátját arra, hogy a ki ily eposzra vállalkoznék, annak az ‚Odyssea'-val kellene versenyeznie, — ily verseny pedig eleve is a modern költő kudarczára vezetne. Drámai földolgozásra, ezt jól érzi Schiller, kevésbé alkalmas ily tárgy, mégis, midőn 1804-ben olvassa Rochon Elek utazásait Madagascarban, Marokkóban és az Indiákban, újra felébred régi szándéka és talán ez időből származnak e drámára vonatkozó följegyzései.

A darab feladata szerinte abban áll, ‚hogy a tengeri utazások minden érdekes mozzanatát és az Európán kívüli szokásokat és állapotokat, az ezekkel kapcsolatos eseményekkel és véletlenekkel együtt feltüntesse'. A tenger és a hajó tehát a cselekvény háttere, részben színe lett volna, de mégis annyiban befolyással a cselekvényre magára is, a mennyiben ez utóbbinak egyes lényeges momentumai épen csak a tenger mellett és csak messzefekvő tengermelléki tartományokban lehetségesek. A hajó a közvetitő a szereplők közt, egyszersmind a nyugati kultura és a keleti barbarság közt. A cselekvény maga épen nem világos; csak annyi valószínű, hogy a keleten lakó hős valami szerencsétlen élménye folytán hagyta el Európát, melyhez forró honvágy vonzza. Ez európai történet szereplői azután szintén a keletre kerülnek és így fejlődnék a cselekvény, mely úgy látszik kedvező befejezésre vezetett. Nem lehetetlen, hogy ‚A hajó' és a már említett ‚Flibustiusok' tárgyai egyazon cselekvénynek változatai.

Ugyanez időben sokat foglalkoztatta Schillert a spanyol Don Juan mondai története, melyet 1797-ben balladában szándékozott földolgozni.[1]) E régi tárgy és Tieck Lajosnak egy ép akkor megjelent czikke,[2]) emlékeztették Goethét (1800 auguszt. 1.) egy régi bábjátékra, melyet gyermekkorában látott volt. *A pokol arája* volt a czíme, hőse pedig egy szívtelen szép leány, ki kérőit kínozza és egymással kiirtatja, míg végre az ördög maga kéri nőül és elviszi. E tárgyra fordította Goethe barátjának figyelmét és Schiller tény-

---

[1]) E ballada nehány töredéke fönmaradt, Goedekénél XI, 216. l.

[2]) *Poetisches Journal*, Jena 1800. *Kritische Schriften* I, 162: *Briefe über W. Shakespeare.*

leg tervezett egy *Rosamund vagy az ördög arája* czímű tragédiát, mely ‚csupa szenvedély' lett volna, természetesen csak azon boldogtalanok részéről, kikben Rosamund dæmonikus szépsége és bája emésztő szenvedélyt gerjeszt, mert a hős csak követel és ébreszt szerelmet, de maga nem tud szeretni, mert hiúság és önzés jellemének fővonásai. Schillernek a darabra vonatkozó földjegyzéseit sajátszerű érzéssel olvassa az ember: ez inkább egy operának vagy balletnek, mint egy drámának a tervrajza.*) Vad állatok, a vad vadászat, egy óriás, a harpyák, felszökellő lángok, kisértetek, felhők, tengeri csodák s nem tudom még mi minden szerepelt volna e tragédiában, melynek alapmotivumát teljesen ama régi bábjátékból vette a költő, úgy hogy az valóban a Don Juan ellendarabja lett volna, a hogy Goethe nevezi. A tervrajzra vonatkozó földjegyzések különben oly zavarosak, hogy Schiller majd mint balladáról, majd mint drámáról beszél a tervezett műről, és nem is valószínűtlen, hogy a költő e népies tárgyat balladává is föl akarta dolgozni. A tervrajz egyes megjegyzései és egy fönmaradt daltöredék különben kétségtelenné teszik, hogy *Az ördög arájá*ra Bürgernek ‚Lenore' és ‚A vad vadász' czímű balladái is befolyással voltak.

A költött és történeti tárgyú darabok határán áll *A flandriai grófné,* a mennyiben Schiller e tárgyat valószínűen valamely forrásból vette, azonban eddigelé nem sikerült azt felkutatni. A terv 1801 julius 4-kéről származik. Egy uralkodó flandriai grófnét házasságra késztenek a viszonyok. Két külföldi kérő hatalmukra támaszkodva, két belföldi kérő csellel törekszik a grófné kezére, — mind a négyen nem szerelemből, hanem egyenesen csak nagyravágyásból és hogy a gazdag birtokot hatalmukba kerítsék. A grófné azonban gyülöli e kérőket, mert már szereti Floriselt, egy nemes család szegény ivadékát, ki viszonozza úrnőjének érzéseit. De a grófné nem nyilványíthatja érzéseit szívének választottja iránt, ki azonban ügyességgel és bátorsággal eltávolítja a kérőket és, minthogy ezalatt kiváló szolgálatokat tesz az országnak, minden baj nélkül megnyeri a grófné kezét. A tárgyból valószínűen történeti

*) Valószínüen opera-terv volt is, melyet Schiller Zumsteeg számára írt. De minthogy ez 1802-ben meghalt, a költő félretette tervét. L. *Akademische Blätter* I, 354 Schubart Lajosnak (az ismeretes költő fiának) levelét Böttigerhez.

jellemű vígjáték lett volna, — a fönmaradt töredékekből nem következtethetni biztosan sem a cselekvény keretére, sem a tervezett darab jellegére. Csak annyi valószínű, hogy Schiller a grófnéban a szerető nőt akarta rajzolni, ki erélylyel és eszélyességgel eltávolítja boldogságának minden akadályát, mire végül a sóvárogva óhajtott czélt eléri. A flandriai grófné és a cellei herczegné rokon alakok, kikkel az ördög arája és Elfride állanak szemben. Amott a szeretettel teljes, forrón érző szív képviselői, ezek a rideg szívtelenség megtestesítői, kik a legszentebb érzésekkel hiú játékot űznek.

Schiller nem szeretett cselekvényt költeni; e tekintetben, úgy látszik, egy nézeten volt a világirodalom nagy drámaköltőivel, kik mind előszeretettel dolgoztak föl vagy történeti tárgyakat vagy egyéb módon már többé-kevésbé megalkotott, általában adott anyagot. Az antik költőkről nem is szólva, kik úgy szólván magától értetődő dolognak tekintették, hogy drámai műveik tárgyait a nemzet mondai vagy mythikus hagyományából merítsék, mely nekik félig-meddig történet is volt, tudvalevőleg Calderon vagy Shakespeare darabjainak tárgyai is mind többé-kevésbé pontosan és biztosan felkutatott forrásokból származnak. ‚El vagyok határozva — írja Schiller 1798 január 5. Goethének — ezentúl csak történeti tárgyakat dolgozni föl. Egészen más dolog, a valóságot idealizálni, mint az ideált realizálni; ez utóbbi pedig a költő igazi feladata költött tárgyakkal szemben. Teljesen tőlem függ, hogy egy meghatározott és adott anyagot megelevenítsem, átmelegítsem és úgyszólván kifejlésre segítsem, — míg más oldalról az ilyen anyagnak tárgyilagos meghatározottsága képzeletemet fékezi és önkényemnek ellentáll‘. E szempont mellett természetesen a történeti tárgyak szélesebb színhelye, hatalmasabb háttere és magasabb színvonala is kiválóan vonzotta a költőt.

Nem valószínűtlen, hogy Schiller már első drámájának, *A keresztyének*nek, tárgyát a történetből merítette; bizonyosan történeti tárgyú volt második darabja, *Absalon* (1775), melyben a hősnek lázadása királyi apja ellen és tragikai bukása képezte a cselekvény magvát. E tárgy sokat foglalkoztatta Schillert fiatal éveiben, és ismételve találunk czélzásokat Absalon történetére mind ifjúkori beszédeiben, mind a ‚Haramjákban‘. De nem tudjuk, elkészült-e Schiller e darabbal vagy csak terv és töredék maradt-e

az. Biztosan tudjuk ezt negyedik drámai művéről, mely *Cosmus von Medicis* történetét tárgyalta.

E drámája megírásánál a véletlennek sajátszerű játéka tréfáltatta meg Schillert. A költő maga mondja, hogy Leisewitznek *Julius von Tarent* (1776) cz., sok tekintetben kitűnő drámája anynyira elragadta őt, hogy ismételt olvasás és szavalás után majdnem szóról szóra könyv nélkül tudta e hatásos tragédiát. De nemcsak elragadta, hanem utánzásra is sarkalta őt e darab. Keresett tárgyat, és ime véletlenűl ráakad, valószínűen Vertotnak egy igen elterjedt történeti művében,[1]) Cosmus de Medici történetének egy epizódjára, mely figyelmét megragadja. Cosmus fiai, János és Garsias, gyűlölik egymást és az utóbbi meggyilkolja öcscsét vadászaton. Cosmus felismeri a tettest és ugyanazon tőrrel döfi le gyilkos fiát, melylyel ez testvérét megölte volt. Az ifjú költő rögtön hozzáfog a cselekvény átalakításához, kiegészítéséhez és nyomban a terv kidolgozásához is. De minél jobban halad művében, annál kellemetlenebbűl veszi észre, hogy darabja nagyon hasonlít a ‚Julius von Tarenthez'. Azért kedvét vesztve, félreteszi e művét és csak egyes jeleneteket vagy vonásokat használt föl belőle utóbb a ‚Haramjákban'. Sajátszerű játéka volt a véletlennek, mit Schiller természetesen távolról sem sejtett és mit csak a legújabb kutatások derítettek ki, hogy Schiller, Leisewitz darabjának hatása alatt tervezve drámát, véletlenűl Leisewitznek forrására, azaz eredeti anyagára bukkant. Természetes, hogy a *Cosmus von Medicis* igen hasonlóvá lett a ‚Julius von Tarenthez', mert hisz ez utóbbinak tárgya a Cosmus története[2]) melynek feldolgozásakor Leisewitz azért változtatta meg a történeti neveket, mert nehány lényegesebb pontban módosította a történeti hagyományt. Schiller tehát

---

[1]) *Histoire des chevaliers de Rhodes et aujourd'hui de Malte*, 1726, 1772. E munkának 1792-ben megjelent német fordításához Schiller bevezetést írt. Ugyane műből származnak ‚A máltai lovagok' és ‚A sárkányviadal' tárgyai.

[2]) Leisewitz Reinwaldhoz 1779 decz. 21: ‚Darabom első eszméjét I. Cosmus flórenczi nagyherczegnek és fiainak, János- és Garsiasnak történetéből vettem'. Úgy látszik e tárgyat magyarázta Schiller neje (*Charlotte von Schiller und ihre Freunde*, 1860, I, 85) a ‚Pazzik összeesküvésére a Mediciek ellen', mert a költő feljegyzéseiben e tárgynak nyoma sincsen. E félreértést még elősegítette az a körülmény, hogy Schiller ez összeesküvés történetét kiadta.

félretette a tervet, de felhasználta a darabnak egyes részleteit a ‚Haramjákban'; — és tény, hogy a ‚Haramják' cselekvényének két lényeges mozzanata: a testvéreknek ellentétes jellemökből származó gyűlölete és szerelmök egyazon leány iránt, elevenen emlékeztet ‚Julius von Tarentre'; sőt ugyanezen alapmotivummal találkozunk utóbb a ‚Messinai hölgyben' is.

A ‚Haramják' befejezése és színre kerülése után Schiller új drámai tárgyakat keres. Dalberg báró ajánlja neki Don Carlos és Conradin történeteit, egyáltalában felhívja figyelmét a német történelemre. Schiller 1783 április 3. késznek nyilatkozik a *Conradin von Schwaben* [1]) kidolgozására, de, úgy látszik, a darabnak tervével sem foglalkozott behatóbban. Később, 1803 körül, még háromszor választ tárgyat a német történetből: az egyiknek hőse *Osztrák Frigyes* volt, ki 1322-ben a mühldorfi csatában ellenfelének, Bajor Lajosnak hatalmába került és adott szavához híven visszatért a fogságba, midőn családját a győztes király elismerésére nem tudta rábírni; [2]) — a második dráma, *Rudolf von Habsburg*, Ottokar király bukását († 1278) és a habsburgi ház hatalmának megalapítását tárgyalta volna; [3]) — a harmadik darab tárgyát *Oroszlán Henrik* harcza Barbarossa Frigyessel tette volna. [4]) De mind e tárgyak osztoztak a «Conradin» sorsában: a költő még a terv kidolgozásához sem jutott. ‚Német történetünk', mondja Schiller egy alkalommal, [5]) ‚gazdag ugyan nagy jellemekben, de eseményei túlságosan széjjel esők, és nagyon bajos egyes részleteit főmomentumokban központosítani'. Hogy ez itélete mennyire indokolt, eléggé bizonyítja az a rengeteg német történeti tárgyú dráma, mely a nemzeti szellemnek a szabadságháborúkban újra feléledése óta

[1]) Klinger Miksa *Konradin*ját (1784) valószinüen ismerte Schiller, talán gyermekkori játszó társának Conz Kár. Fülöpnek *Konradin von Schwaben* cz. tragédiáját (1783) is. Azóta megszámlálhatatlanok a német Konradin-drámák. Az utolsó talán a Herrig Jánosé, 1880. — Konradin sorsának első német költői feldolgozása az öreg Bodmernek epikai költeménye, 1771.

[2]) Kidolgozta Uhland Lajos, *Ludwig der Baier*, 1819.

[3]) Sok drámaköltő dolgozta föl. Legismertebbek Anton von Klein (1787), Kotzebue Ágost (1816) és Grillparzer Ferencz (*Ottokars letztes Glück und Ende* 1825) színművei.

[4]) Feldolgozták Klingemann Agost (1809) és Reibisch K. (1843).

[5]) Schiller élete sógornéjától, Wolzogen Karolinától, II, 237. l.

Németországban létrejött, főleg Raupach Hohenstauf-drámái is,[1]) melyeket kizárólag e nemzeti szellem türt meg egy ideig a szín-padon.

Hasonlókép járt Schiller az ókori történetből vett tárgyakkal, melyeket szintén mohón felkapott, de csakhamar, bár bizonyára más okokból, ismét elejtett. Már 1788 előtt — ez évben írta lyrai Julianusát, ‚Görögország istenei' cz. elegikus hymnusát — foglalkoztatta őt *Julianus Apostata*, kit majd egy eposz, majd egy dráma hősévé akart tenni. Még 1798-ban is foglalkozik e tárgygyal, de nem világos, hogy mily szempontból gondolta feldolgozhatónak. Ugyancsak 1798-ban olvassa Hyginusnak meséit, melyekből *A kezesség* tárgya származik, és azt találja, hogy sok történetet tartalmaz, melyek drámai feldolgozásra alkalmasak: főleg kiemeli *Medea* történetét, melyet azonban, nézete szerint, egész terjedelmében, drámai cyclusban kellene feldolgozni,[2]) — és *Thyestes és Pelopia* sorsát, melyet ‚kitűnő tárgynak' nevez. Ugyan ily nézetben volt Lessing is, ki ‚Sophokles életében' megemlékszik e tárgyról. Atreus feltálalja testvérének Thyestesnek ennek saját gyermekeit, mire a bosszút lihegő atya a jóshelyhez fordul segélyért. Itt azt a tanácsot nyeri, hogy gyalázza meg saját leányát Pelopiát, mit Thyestes megtesz. Ez iszonyú frigyből származik Aegisthos, ki utóbb Thyestest borzasztóúl megbosszúlta. ‚Egy meggyalázott királyleány kétségbeesése', — kiált föl Lessing, — ‚és egy ismeretlen tettes által! a kiben végűl saját atyját ismeri föl! Egy atyjától meggyalázott leány! és bosszúból meggyalázva! meggyalázva, hogy gyilkost szüljön! Mily helyzetek! mily jelenetek!' De Lessing csak arra akar figyelmeztetni, hogy Sophokles elveszett tragédiája, melynek tárgyát e borzasztó történet tette, mily hatalmas alkotás lehetett; — modern költőnek bizonyára sohasem ajánlotta volna e visszataszító momentumokban dúsgazdag historiát.

Behatóbban foglalkozott Schiller és már némi tervrajzhoz is jutott utolsó két ókori tárgyával. Az egyik *Agrippina* meggyilkolása, a másik *Themistokles halála*. Az első tárgyra Racine ‚Britan-

[1]) Összesen tizenhat dráma 1837—1838, nyolcz kötetben.

[2]) Ezt megtette Grillparzer Ferencz Medea-trilogiájában: *Das goldene Vliess*, 1822. — Már Schiller előtt Gotter Fr. Vilmos (1775) és Klinger Miksa (1787) dolgozták föl Medea történetét tragédiákban.

nicusa' vezette, melyet 1804-ben készült a weimari színpad számára lefordítani.*) Racine művében Agrippina mellékes alak; Schillernél ő lett volna a cselekvény hőse, míg, úgy látszik, Brittanicust egészen mellőzte volna. Agrippina halála, még pedig halála fia kezétől, Schiller felfogása szerint ‚a nemezis diadala'; azért talál e tárgyban megrázó tragikumot. Agrippina érdeme, hogy Nero uralkodik; de fia, a mint a trónra jutott, teljesen megfosztotta anyját minden hatalmától és befolyásától. Ezt Agrippina nem türheti: inkább ne legyen fia sem császár, ha ő nem lehet császárnő. Ily körülmények közt Nero csak úgy mentheti meg trónját, ha e legveszedelmesebb ellenfelét meggyilkolja. A természet szava keblében egy ideig ingadozóvá teszi a fiút, de végre koronájának érdeke győz a császárban. Agrippina méltó halált szenved, és emeli bukásának tragikumát, hogy a bűnös nő épen annak a kezétől vérzik el, a ki ellen nincs bűne, kinek kedvéért követte el legsúlyosabb tetteit. Fősúlyt a Nero jellemére fektetett volna a költő, de sem e jellemzés alapvonásai sem a cselekvény indokai nem ismerhetők fel a töredékes feljegyzésekből.

Egészen más motivum képezte volna a *Themistokles* alapját. A hős hálával tartozik a perzsa királynak, ki a számüzöttet kegyesen fogadta és tisztelete jeleivel elhalmozta, — és elkeseredetten neheztel hazájára, mely oly mélyen megsértette a nagyravágyó államférfiút. Felindulásában késznek nyilatkozott Hellas ellen vezetni a perzsa sereget, — de csakhamar érzi, hogy ez igéretét be nem válthatja: Athén fia nem harczolhat Athén ellen. A perzsa sereg haladó felkészülésével fokozódik Themistokles lelkében szerepe kinos voltának érzése. E konfliktusból a hős csak úgy tud megmenekülni, hogy maga vet véget életének. A darab hátterét a perzsa és görög világ ellentétje képezte volna, melyet Schiller sok epizódikus momentumban is szándékozott föltüntetni. Themistokles tragédiája a költő felfogása szerint a nagyravágyás tragédiája.

Schiller történeti tervei közt is van egy pár, melyekről a történeti eseményen kivül egyebet nem tudunk, sőt egynémelyiknél még ez esemény maga sem állapitható meg biztosan. Ilyen ‚*A veronai esemény* Zsigmond római útja alkalmából. Kegyenczének büntette és a császár szigorú igazságszolgáltatása'. E czímmel szerepel

*) E fordítás csekély töredékeit l. Hempelnél XVI, 350.

e terv Schiller naptárában ‚Wallenstein' és ‚Stuart Mária' közt, — de mind eddig nem sikerült Zsigmond király történetében oly eseményt felkutatni, mely e feljegyzésnek megfelelne. Lehet, hogy Schiller tévedésből írt Veronát ‚Siena' helyett: Sienában történt, 1432-ben, hogy Zsigmond kanczellárja, Schlick Gáspár, bűnös szerelmi viszonyba lépett egy előkelő sienai hölgygyel, kinek meghasadt a szíve, midőn szeretője urával együtt Németországba visszatért. E történet világhírűvé lett Aeneas Sylvius [1]) szép műve (‚Euryalus és Lucretia' 1444) által, melyet már korán minden európai nyelvre lefordítottak.[2]) Lehetséges, mondom, hogy Schiller tévedésből írta e sienai történetet veronainak és hogy Euryalus és Lucretia megható sorsára gondolt, csakhogy e történetben ismét semmi nyoma a ‚császár szigorú igazságszolgáltatásának'.[3])

Hasonlókép homályos az *Összeesküvés Velencze ellen*, melyről szintén csak Schiller naptárából tudunk. E dráma tárgya valószínűen Bedemar marquis 1618-iki merénylete volt. St. Réal megírta ez összeesküvés történetét, melyet Schiller 1788-ban le is fordított.[4]) Már kétszáz évvel Schiller előtt dramatizálta egy nagytehetségű, de szenvedélyei miatt korán elzüllött angol költő, Otway Tamás (szül. 1651; megh. 1685) e tárgyat leghíresebb színművében ‚A megmentett Velenczé'-ben (Venice preserved, 1682) ugyanaz a költő, ki Don Carlos történetét is, még pedig szintén St. Réal alapján, színre hozta (1676). Schiller természetesen Otwaynak darabjait nem ismerte.

Teljesen rejtélyes a *Famagustai esemény*. Famagusta Cyprus fővárosa, melyet a genuaiak 1373-ban elfoglaltak. E történeti ténynyel állt-e kapcsolatban az az esemény, melyet Schiller színművé akart feldolgozni, — vagy a sziget történetének valamely más momentumához tartozott-e, — egyáltalában még nem is sejthetjük.[5])

[1]) A későbbi II. Pius pápa, szül. 1405, 1458 óta pápa, megh. 1464.

[2]) Magyarra egy névtelen, kinek műve több XVI. és XVII. századi kiadásban maradt fön. Szilády Áron e művet Balassa Bálintnak tulajdonítja.

[3]) Goedeke különben valószínűnek tartja, hogy Schiller e tárgyat stanzákban írt romantikus költeményben akarta földolgozni.

[4]) *Geschichte der merkwürdigsten Rebellionen*, Leipzig 1788, I, 107—225, *Goedeke* IV, 114—179.

[5]) Feltűnő hogy Schiller a *Rosamund oder die Braut der Hölle* cz. tervében e kérdésre: ‚a cselekvény szinhelye?' azt feleli: ‚Famagusta. —

Végre nevek, épen csak nevek: *A siciliai vecsernye*, Johannes Procida lázadása Anjou Károly és a francziák ellen (1282); — *IV. Henrik vagy Biron*, t. i. Biron lázadása királya, Navarrai Henrik ellen, mely a hőst a vérpadra viszi (1602); a tárgyat Schiller Sully emlékirataiból ismerte, melyeket német memoire-gyűjteményében kiadott; — *Corday Sarolta*, a Marat sokat dicsőített gyilkosa, ki szintén a vérpadon végezte életét (1793) és kinek alakjára egy 1804-ben megjelent tragédia[1]) fordította a költő figyelmét; — végre *Monaldeschi*, Krisztina svéd királyné szeretője, ki 1657-ben mint szenvedélyes úrnője féltékenységének áldozata vérzett el.[2]) E négy dráma-tervről épen csak annyit tudunk, hogy Schiller figyelmét megragadták; komolyan, úgy látszik, sohasem foglalkozott kidolgozásukkal.

Még kevésbé tette ezt Martinuzzi és Attila történeteivel. *Martinuzzi* katastrophájára a weimari herczeg figyelmeztette Schillert. Károly Ágost nagyrabecsülte a költő ‚Wallensteinjét', de legközelebbi tervével, Stuart Mária történetével, nem tudott rokonszenvezni. Hogy a költőt e tervéről lebeszélje, nemcsak különféle ellenvetésekkel, hanem egy másik, nézete szerint sokkal kedvezőbb drámai tárgygyal is állt elő, t. i. Martinuzzi történetével, melyet Schiller figyelmébe ajánlott. Goethe, ki ez ügyben a közvetitő szerepét vitte a herczeg és Schiller közt, nem osztozott ura véleményében és Schiller sem tudott lelkesülni e tárgy iránt. Nem tartotta Martinuzzi történetét tragikai feldolgozásra alkalmasnak, mivel az ‚csupa eseményeket tartalmaz és semmi cselekvényt; azonkívül pedig kizárólag politikai tárgyú'. Ez indokolás alaposságáról eltérhetnek a vélemények. Meggyőződésem szerint nem is ez okokból idegenkedett Schiller e tárgytól, hanem első sorban és főleg azért, mivel Martinuzzi esete nagyon hasonlít a Wallenstein történetéhez, melynek drámai feldolgozásával csak az imént készült volt el.[3])

Majorca«. Csak a véletlen játéka ez? vagy van valami belső kapcsolat e tervrajz és a ‚Famagustai esemény' közt?

[1]) Westphalen Krisztinától. Régebbi, valószínüleg Schiller előtt is ismeretes feldolgozásai a Corday történetének a Zschokke Henrik (1794) és Senckendorf Károly (1797) szinművei.

[2]) Monaldeschi katastropháját is dramatizálta Zschokke Henrik, 1790, — újabban Laube Henrik, 1845.

[3]) Heinrich G., *Schiller Martinuzziról mint drámai tárgyról.* Egyet. Philolog. Közlöny IV, 639.

Szintúgy idegenkedett *Attila* alakjától is, pedig a német lapok 1804-ben azzal a hírrel lepték meg a közönséget, de magát a költőt is, hogy Schiller már ez év őszén elkészül Attila-tragédiájával. A költő sohasem foglalkozott e tervvel, sőt úgy nyilatkozott Gries előtt, hogy ‚nem is tartja drámai tárgynak'. Ha igaz e nyilatkozata, mit komolyan kétségbe vonok, ez csak azt bizonyítja, hogy nem foglalkozott e tárgygyal, azaz hogy nem ismerte Attila történetét.[1]) Mert bár mennyire nem sikerültek is az újabbkori Attila-drámák,[2]) abban legkevésbé sem kételkedhetni, hogy a nagy hún király katastrophája nagyon alkalmas arra, hogy egy hatalmas és megrázó tragikai cselekvény tárgyáúl szolgáljon.

Schiller utolsó éveiből még öt dráma-terv maradt reánk, melyek, úgy látszik, mind behatóbban foglalkoztatták a költőt, mert többé-kevésbé terjedelmes feljegyzésekben, sőt kidolgozott töredékekben fekszenek előttünk. E feljegyzések terjedelme és világossága szerint említem fel e töredékeket, a leghomályosabbal kezdve a tárgyalást. Ez a *Clevei* (vagy *Zellei) herczegné* vagy *Königsmark gróf.* A történet, mely e dráma cselekvényét teszi, az újkornak egyik legbotrányosabb bűnperéből igen ismeretes. Zsófia, a clevei vagy zellei herczegné, a hannoverai választófejedelem menye. Férje György Lajos herczeg, ki utóbb mint I. György Anglia királya lett, egy ledér udvari hölgy kedvéért elhanyagolja és szívtelen, sértő bánásban részesíti szép és nemes nejét, ki egy időre ugyan meghódítja férjét, de nem tudja a léha és gyönge bábot tartósan magához kapcsolni. Zsófia, ki különben is igen boldogtalannak érzi magát a feslett erkölcsü Hannoverában, vissza akar térni szüleihez és e tervében Königsmark gróf, ki őt szenvedélyesen szereti. de kinek szerelmét Zsófia nem viszonozza, segitőjeül ajánlkozik. A menekülés terve kitudódik, Königsmark 1694-ben gyilkosok tőreitől vérzik el, Zsófia pedig fogságba kerül, melyben csak 1726-ban hal meg. Schillernél a szerencsétlen Zsófia lett volna a cselekvény hőse, egy nemes, fenkölt szellemü, mély erkölcsösségtől áthatott nő, ki környezetét megveti és a maga ellenségévé teszi. ki jogának és ártatlanságának tudatában nem törődik a gyülölt udvar itéletével és így maga okozza vesztét, mert kerüli a bűnösség látszatát. ‚Hibája és büne, mondja Schiller, hogy nem teszi

[1]) Talán a ‚Nibelungének' tartalmára gondolt?
[2]) Az elsőt Werner Zakariás írta, 1808.

magát köznapi eszélyességgel a viszonyok urává vagy hogy helyzetét nem tudja ép oly köznapi passivitással és megadással tűrni. Az egyiket vagy a másikat választotta volna egy közönséges természet; de az ő kedélye nem ily természetü. Szép nemes lelke ellenkezik ez állapottal, öntudata és büszkesége pedig nem tudnak beléje nyugodni'. A darab problemája tehát világos, de a cselekvény menetét nem ismerhetjük föl a feljegyzésekből.

Szintén egy kiváló nőalak volt *Elfride* hőse.*) E tárgy, melyet Arany László nálunk, épen társaságunk által jutalmazott költői elbeszélésben dolgozott fel, szintén eléggé ismeretes. Edgar angol király legjobb barátjával, Athelwold gróffal, megkéreti a csodaszép Elfride kezét. De a gróf maga szereti meg a gyönyörü leányt, elhiteti a királylyal, hogy Elfride nem a trónra való, maga veszi nőül Orgar leányát és boldogan él vele távol az udvartól, egy félreeső várában. De Athelwold ellenségei felköltik a király gyanúját, Edgar megjelen a boldog pár menedékében, a megcsalt Elfride a király karjaiba veti magát, Athelwold pedig halállal lakol. Sokan dolgozták föl ez érdekes tárgyat, melynek Elfride alakja és helyzete kiváló vonzóerőt kölcsönöz; de már az első földolgozó, az angol Mason Vilmos (1752), átalakította a mondát: Elfride nem hagyja el férjét, visszautasítja a királyt, többre becsüli Athelwold szerelmét mint a koronát, és midőn Edgar a gyülölt vetélytárs holttestén keresztül vél Elfride birtokába juthatni, a szerető nő elátkozza a gyilkost és maga vet véget életének. Mason darabján alapszik a német Bertuch Elfride-drámája (1775), melyet Dugonics András 1794-ben *Kún László* czímmel magyarított. Klinger Miksa ellenben (1782) ragaszkodott a mondához: nála Elfride feláldozza férjét, királyné akar lenni és királyné lesz. Schiller valószínűen ismerte Bertuch és Klinger drámáit, és többször tért vissza e tárgyhoz, mert feljegyzései kétségtelenül különböző időből származnak és épen nem egyöntetüek. De annyi világos, hogy Schiller a mondához ragaszkodott, csakhogy a hős alakját és az összes motivumokat önállóan alkotta meg. Athelwold nála az első fényes és kiváló ember, kivel Elfride találkozik és a ki neki hódol. Ezért, hiúságból, másnak hiányában és hogy szigorú atyjának zord házából megmeneküljön, lesz nejévé, nem igaz szerelemből. A visszavonúlt

*) Forrása Rapin de Thoyras angol története, németül Baumgartentől. I, 335.

egyhangú élet Athelwold félreeső várában untatja az élvszomjas, nagyravágyó nőt, ki az udvarnál szerepelni kíván; férjének árulása felszabadítja őt összes kötelességei alól. De Edgar alakját is sokkal mélyebben fogta föl Schiller. A király nála jeles fejedelem, ki Athelwoldot szenvedélyes ragaszkodással szereti, Elfride iránt pedig csak lassan gyúl lángra. Barátjának árulása ezért inkább mély fájdalommal, mint haraggal tölti el, és csak növekedő szerelmével növekedő féltékenysége teszi őt Athelwold birájává, azaz gyilkosává. ‚Elfride királyné lesz, Edgar megbánja tettét, szomorú kilátások', e szavakkal szakadnak meg Schiller feljegyzései.[1])

A mily érdekes e dráma-terv, még sokkal érdekesebb és értékesebb *A máltai lovagok* terve, melylyel Schiller 1788 óta egészen haláláig ismételve foglalkozott. Sokáig ingadozik e tárgy és a Wallenstein sorsa közt, és csak hosszas habozás után győz ez utóbbi. De a mint Wallensteinjét, a mint azután általában valamely drámáját befejezte, nyomban feltünik e kedves eszméje, és még színműveinek kidolgozása közben is újra meg újra felvillan lelkében ‚A máltai lovagok' tárgya. Feljegyzései igen terjedelmesek, oly terjedelmesek, hogy újabb költők ismételve könnyű feladatnak tekinthették a nagy költő tervének kidolgozását,[2]) — de műveik eléggé mutatják, hogy a genie terveit csak a genie tudja megvalósítani. Schiller a nyolczvanas évek óta igen behatóan és fokozódó lelkesedéssel foglalkozik a görög drámával; e kutatásainak és tanúlmányainak e töredék első gyümölcse. ‚Egészen görög formában, Aristoteles schemája szerint, kardalokkal és felvonásokra nem tagolva' akarja kidolgozni e tervet, melynek heroikus cselekvényét, heroikus jellemeit és magasztos eszméjét nem győzi hangsúlyozni. A cselekvény csakugyan igen heroikus és mégis nagyon egyszerű. La Valette a rend nagymestere, ő a cselekvény középpontja. A törökök körülzárják Maltát és ostromolják St. Elmo erődöt, melyet a rendnek minden erkölcsi és anyagi erejével meg kell tartania,[3]) míg a spanyol segédcsapatok megérkeznek. De a rende

---

[1]) L. e tárgyról, forrásáról és összes feldolgozásairól a Dugonics *Kún László*jának kiadásához (Budapest 1885) írt bevezetésemet.

[2]) Notter Frigyes *(Die Johanniter)* 1865; — Meyern Gusztáv 1876; — Bulthaupt Henrik 1884.

[3]) A st. elmoi őrség tagja volt Marquis Posa is, a *Don Carlos* nagyszerű alakja.

a magasztos föladat teljesítésére alig alkalmas, mert hűtelen lett önmagához: egyenetlenségek, nemzetiségi surlódások, léhaság és fajtalanság aláásták erejét. La Valette most kettős feladatot tüz maga elé: S. Elmo védelmére kell kényszerítenie a lovagokat, de újjáteremtenie, régi magasztosságára vissza is vezetnie a rendet. E kettős feladat egyszersmind feltételezi egymást: S. Elmo csak úgy tartható meg, ha a rendben a régi szellem újra uralkodóvá lesz; e szellem felköltésére pedig az erőd sorsa a legbiztosabb eszköz. La Valette ezt jól belátja és e szellemben cselekszik. Magatartása nagy elégedetlenséget szül a lovagokban. Szívtelenséget látnak a nagymester azon elszántságában, hogy a rend legjobb tagjait elvérezteti S. Elmo alatt; szívtelenséget azon szigorúságában is, melylyel a régi tiszta erkölcsök helyreállítását követeli, — épen most, midőn a fenyegető vésznek, úgy vélik, elnézésre kellene őt birnia a lovagokkal szemben. Lázadás készül, Montalto árulóvá lesz, a többiek Romegas vezetése alatt megtagadják az engedelmességet. La Valette nem ingadozik, nem tágít. Tudja, hogy a lovagok be fogják látni, hogy nem szívtelenség, hanem egy nagy eszme vezérelte őt, melynek a legdrágábbat is, mit e földön szeretett, áldozatúl hozza, saját fiát. Midőn a rend tagjai megtudják, hogy St. Priest, a rend dísze és virága, ki utóbb St. Elmo alatt elesik, a nagymester fia, mély fájdalommal belátják tévedésöket, mindnyájan a fontos erőd védelmére sietnek és a régi nagy szellem visszatér a kül- és bel-ellenségek által a gyalázatos megsemmisülés örvényére jutott lovagrendbe.

‚Aeschylosi nagyságtól áthatott tragédiát' láttak sokan e tervben,*) és e felfogás valóban nem egészen alaptalan. A darab a heroismusnak nagyszerű dicsőítése lett volna, melyet Schiller páratlan pathosza bizonyára megragadó költői alkotássá tesz. Csak férfiak szerepeltek e műben, a mi eléggé bizonyítja annak a sokat ismételt állításnak nevetséges voltát, mintha Schiller szerelem nélkül nem képzelhetett volna színművet, és mintha Max és Thekla vagy Rudenz és Bertha szerelmét csak a közönség gyengébb részének kedvéért vette volna föl színműveibe. ‚A máltai lovagok' tervrajza igen terjedelmes, de még sem elég világos, és nem valószínűtlen, hogy a költő a kidolgozásnál még módosította volna eredeti intenczióit. La Valette a darab hőse, és tény, hogy

*) K. Hoffmeister, *Schiller's Leben* Stuttgart 1839, IV, 123., l. és mások.

tragikai konfliktusba jut: egy oldalról lágy apai szíve, mely a legmélyebb szeretettel kapcsolja fiához, más oldalról a kötelesség szava, mely őt a rend régi magasztos és tiszta szellemének újjáteremtésére készti, — e kettős feladat kizárja egyik a másikát: csak a rend feladásával mentheti meg fiát, csak fia feláldozása teszi lehetővé a lovagrend újjáteremtését, azaz fönmaradását. La Valette a kötelesség magasztos szavára hallgat és áldozatúl hozza fiát. Ez heroikus tett, de nem tragikus, mert a nagymester a rend élén marad, a rend tagjait fogadja fiaivá és nagy eszméjének győzelmében vigasztalást talál a szenvedett nagy veszteségért.

A költő utolsó két terve a trónkereső problemájával foglalkozik: Warbek és Demetrius e szempontból rokon, de alapjukban eltérő, sőt ellentétes alakok.

Stuart Mária története vezette őt a *Warbek* tervére.*) A cselekvény történeti vonásai ismeretesek. Ismeretes dolog, hogy III. Rikhárd angol király, a Shakespeare egyik legnagyszerűbb tragédiájának hatalmas hőse, IV. Eduardnak két fiát, Eduardot és Rikhardot, a Towerben meggyilkoltatta, és hogy a véres zsarnok után a Lancaster-háznak egy ivadéka, VII. Tudor Henrik, került Anglia trónjára. De IV. Eduárd nővére, Yorki Margit, Burgund uralkodó herczegnője, bosszút forralt a lancasteri király ellen és oda törekedett, hogy Henriket trónjától megfossza. Bosszújának eszköze egy Osbek Péter nevű csaló volt, ki, Margit segítségével, mint IV. Eduardnak ifjabbik fia, mint Yorki Rikhárd herczeg trónkeresőképen fellépett. E csaló Warbek, kit Margit 1492-ben ünnepélyesen elismert testvére fiának és sereg élén Angliába küldött. De itt a fegyverek szerencséje nem kedvezett Warbeknek, ki maga is VII. Henrik király kezébe került és 1499-ben a vérpadon végezte dísztelen pályáját.

E férfiút választotta Schiller drámája hőséül, de természetesen átalakította alakját. Egy közönséges csaló nem számíthat rokonszenvünkre, — a költőnek azért mindenek előtt oly vonásokkal kellett hősét felruháznia, melyek őt szeretetünkre méltóvá tegyék. Margit mint bosszúja eszközét akarja Warbeket használni, csupán e czélból ismeri el és kizárólag e czélra szerepelteti. De Warbek nem akar eszköz lenni; Margit gyámkodása sérti férfi

*) Schiller főforrása Rapin de Thoyras angol története volt, németül Baumgartentől, III, 681.

jellemét, és a herczegnő csakhamar észreveszi, hogy ő lesz a hatalmas ember eszközévé. Warbek a trónra hivatottnak érzi magát, férfias elszántsággal halad pályáján és büszke pártfogójának akarata ellenére megnyeri a Margit közel rokonának, egy királyi vérből származott herczegnőnek szerelmét. Margit és Warbek mind nagyobb ellentétbe jutnak egymással, míg végre a herczegné ünnepélyesen szakít terveinek fellázadt eszközével és aláváló csalónak bélyegzi a trónkeresőt. De ép akkor kiderül, hogy Warbek IV. Eduárdnak természetes fia, ki mint ilyen mégis fel van jogosítva atyja örökére. A trónkeresés problémája tehát voltaképen a színmű cselekvényén túl fekszik; a dráma maga inkább a Margit és Warbek harcza, melyben a férfi erélye és öntudata győz. A cselekvényt alig vitte volna Schiller e tervrajz szerint keresztül. A mennyire följegyzéseiből itélhetünk, hiányzik e cselekvényből a drámai összeütközés igazi magva, melyet a költő maga ismételve a színmű ‚punctum saliens'-ének nevezett. Warbek vonzó alak és az olvasó érdekkel és rokonszenvvel követi a hősnek emelkedését; de nagy baj, hogy a czél, melyért küzd, a messze jövőben fekszik, és hogy mindenki tudja, hogy e czélját el nem éri, — Schiller terve szerint annál kevésbé érheti el, mert a költő még avval is bonyolódottabbá teszi műve szerkezetét, hogy IV. Eduard idősbik fiát, Plantangenet Eduard herczeget, tényleg felkölti halottaiból és Warbek versenytársává teszi. Azért nem is fájlalhatjuk nagyon, hogy Schillernek e színműve terv és töredék maradt.

Annál nagyobb veszteség az irodalomra nézve, hogy Schiller utolsó drámaterve, *Demetrius vagy A moszkvai vérnász*, csak terv és töredék maradt. E tragédia felfogás, szerkezet és kivitel tekintetében — a mennyire a fönmaradt följegyzésekből és töredékekből itélhetni, — kétségtelenül Schiller leghatalmasabb drámai alkotása lett volna. Még töredékeiben is imponáló mű, melynek egyes részletei bámulattal töltik el az olvasót. Nincs Schillernek darabja, nincs az újabbkori irodalmakban Shakespeare óta tragédia, mely nagyszerű felfogás, művészi szerkezet, mély lélektani indokolás tekintetében e kolosszális romokkal versenyezhetne.

A történeti hős *) itt is közönséges csaló, vakmerő kalandor. IV. Iván czár 1584-ben meghal és utódja I. Feodor lesz, kinek

*) Schiller forrásait felsorolja Boxberger a stuttgarti Schiller-kiadásban, VIII, 284.

sógora Boris Godunow oly befolyásra jut, hogy a czár halála után (1598) ő lép a Rurik trónjára. Hogy jól kiszámított tervében semmi se akadályozhassa, I. Feodor öcscsét, Demetriust, már 1591-ben meggyilkoltatta, a czarewits anyját, Marfát, pedig kolostorba záratta. Boris Oroszország ura, még pedig jó ura, ki igazságossággal és bölcsességgel törekszik múltját elfeledtetni és jóvá tenni. Ekkor 1603-ban lép föl egy Otrepjew Gergely nevű fiatal szerzetes, ki az állítólag meggyilkolt, de a csalónak elbeszélése szerint csodálatosan megmenekült czarewitshez és ennek atyjához, IV. Ivánhoz nagyon hasonlít, mint Demetrius herczeg. A trónkövetelőnek főleg a lengyel nép és a jezsuiták segélyével sikerül nagy pártot szereznie, mire 1604-ben sereg élén orosz földre lép. Itt a nép ujjongva fogadja, a fenyegetéseitől megrémült Marfa elismeri, a nemesség egy része pártjára áll. A két trónbitorló közt csatára kerül a dolog: Boris győz, de 1605-ben rövid betegség után meghal. A nép ebben isten újját látja és nagy lelkesedéssel megkoronázza a kalandort Moszkvában, 1605. De most gyorsan megfordul a koczka. A lengyelek roppant befolyása feldühíti az orosz nemességet, mely Demetriust 1606 május 17. meggyilkolja. Az összeesküvés feje, Wassilij Iwanovits Schuiskij, lép mint IV. Wassilij a trónra.

E tárgyra egy weimari udvari esemény vezette a költőt. A herczeg legidősb fia, Károly Frigyes, nőül vette Mária Paulowna orosz nagyherczegnőt, az 1801-ben meggyilkolt Pál czárnak leányát,[1]) mi az egész weimari közönségnek és így Schillernek is figyelmét Oroszországra és az orosz történetre fordította. Nagy Péter alakját, kit Körner drámai hősül ajánlott Schillernek, mellőzte a költő és helyette Demetriust választotta,[2]) kinek története nem tartozott akkor az ismertebbek közé. Természetesen át kellett alakítania a hősnek alakját és sorsát, mely utóbbi különben még ma is sok tekintetben oly homályos, hogy a tudományos történetíró sem tárgyalhatja összefüggően, a nélkül, hogy a hézagok kitöltésére és az ellenmondások eltávolítására önálló feltevésekhez ne forduljon. A Demetrius történetének költői megalakítása maga is Schillernek egyik legremekebb alkotása.

---

[1]) Mária 1804 november 9. érkezett Weimarba, hol a szinház Schillernek *Die Huldigung der Künste* cz. szép alkalmi darabjával fogadta.

[2]) Kidolgozásához hozzáfogott 1804 márcz. 10.

Schillernél Demetrius a legmélyebben meg van győződve arról, hogy ő Iván czár fia; oly bizonyítékok, melyekhez kétség nem fér, döntik el számára és a közönség számára származásának igaz voltát. A lengyelek első sorban politikából, de bízva őszinte szavában és nemes egyéniségében is, melléje állnak; a zendomiri hatalmas vajda sereget gyüjt számára; leánya, a szép és okos Marina, arája lesz. Oroszországban is tárt karokkal fogadja a nép; Marfa sejti, hogy nem az ő fia, de kitörő örömmel fogadja benne szenvedéseinek megbosszúlóját; a czár érzi, hogy véres tetteiért lakolnia kell és a nemezis eszközét ismeri fel Demetriusban. A csata koczkája Boris ellenére dől el és a czár maga vet véget életének. Most Demetrius az ország császárja; a kik származásában kételkedtek, megnyeri őket a hősnek szerencséje és még inkább nemes gondolkodása, nyilt homloka, jóságos szíve. Még csak egy nagy lépés van hátra, — Demetrius várja anyját: ha ez őt nyilvánosan fiának ismeri el, semmi sem áll többé útjában. Ebben a perczben, szerencséje és diadala tetőpontján lép elébe egy ember, ki szolgálatai jutalmát kéri tőle: ő gyilkolta meg IV. Iván fiát, és mivel Boris megtagadta tőle a követelt bért, ő nevelte fel a szerzetes Gergelyt czarewitstsé, ő látta el azokkal a bizonyítékokkal, melyeken czári léte nyugszik. Tette ezt, hogy bosszút álljon Borison és kiváló jutalom reményében. E hír kiforgatja Demetriust egész lényegéből; visszafordulna, de késő; sorsának kerekét nem állíthatja meg forgásában. Kétségbeesésének, őrült fájdalmának, rémülésének első tette, hogy a csalót, ki őt csalóvá tette, leszúrja. Most megjelen Marfa, ki első pillanatra látja és érzi, hogy Demetrius nem az ő fia. A hős nem is mint ilyen kéri elismerését: hanem emlékezteti őt szenvedéseire, szegénységére, megrontott életére; bosszút, fényt és hatalmat igér neki, és Marfa elismeri a sors kegyenczét, kit az ujjongó nép nagy lelkesedéssel megkoronáz. De a hős békéje, biztonsága, önbizalma oda. Gyanakvó, erőszakos, kegyetlen lesz. Míg hite jogában gyökerezett, varázs hatalommal hódította meg az embereket és a viszonyokat, — a mint saját magában nem hihet többé, a siker is elpártol tőle. Most minden elejtett szótól, minden kétes mosolytól félti koronáját. Jóltevői, a lengyel főurak, előállnak követeléseikkel; az oroszok zugolódnak; neje Marina gúnyos kaczajjal kijelenti, hogy csalónak tartja s mindig annak tartotta, és hogy nem szerelemből, hanem csak a czári koronáért kötötte a saját sorsát az övéhez. Igy a maga

teremtette viszonyok és lelkének háborgása ijesztő gyorsasággal tolják őt lefelé azon a lejtőn, mely a megsemmisülésbe visz.[1])

E terv volt a költő utolsó műve; Marfa hatalmas monologja, melyben szenvedéseinek megbosszúlóját kitörő lelkesedéssel üdvözli, voltak az utolsó sorok, melyeket Schiller leírt. Nehány nappal később kiszenvedett. Mint minden kész művének tervrajza, úgy a Demetriusé is egy egész könyv. Schiller bámulatra méltó szorgalommal tette meg mindig előtanulmányait; átkutatta a forrásokat, tanulmányozta a kor történetét és míveltségét, a nép szokásait és eszejárását; gyüjtött mondákat és példabeszédeket, hogy teljesen otthonos legyen tárgya világában. A cselekvény egyes szálait és momentumait hasonló pontossággal és kitartással tette minden oldalról megfontolása tárgyává. Előre felvetette az ellenvetéseket és törekedett őket megczáfolni; megkisérlett különböző indokolásokat és csak hosszas gondolkodás után határozott. Schiller példája legjobban mutatja, hogy a legnagyobb lángész sem alkothat maradandót mélyre ható tanulmány és lankadatlan munka nélkül, — de terveinek újabbkori feldolgozásai arról is meggyőzhetnek, hogy a legnagyobbszerű előmunkálatok alapján sem alakulhat nagy alkotás elsőrangú hivatottság nélkül.

Heinrich Gusztáv.

Martialis IV. 56.

Mert nagy ajándokokat küldsz vénhedt s özvegyi népnek,[2])
Bőkezünek nem mond senkise, Gargilián.
Nincs szennyesb, nincs semmi oly ocsmány, mint te magad vagy,
A ki ajándoknak hívod e csalfa fogást.
Ily ravaszúl ámítja mohó halakat meg a horgász,
Így a csalétekkel fogjuk a dőre vadat.
Hogy megtudd, mi a költekezés s a valódi pazarlás,
Megsugom őszintén, Gargilián, *nekem* adj!

Ford. ifj. R. E.

---

[1]) Schiller töredékét kidolgozták Maltitz Gotth. Ágost 1817, Grimm Hermann 1853, Kühne Gusztáv 1858, Laube Henrik 1870. Önálló Demetriusdrámát írt Hebbel Frigyes (1863), de nem fejezhette be ez értékes művét. Demetrius nejét, ki utóbb egy második hamis Demetriusnak is lett nejévé, tette Mosenthal Samu *Maryna* cz. tragédiájának (1871) hősévé.

[2]) Gazdag aggoknak és özvegyeknek kegyébe ajándokokkal igyekeztek jutni a római naplopók, bőkezűeknek színlelve magukat, csak azért, hogy majdan az örökséghez jussanak.

SCHILLER HAZÁNKBAN.

Első pótlék.*)

I.

Amália. — Helmeczy, Aurora.
Die Kindesmörderin. — Toth Sándor, Regélő 1875.
Die Blumen. — Szentmiklósy, Hébe.
An Minna. — Szenvey József, Koszorú. (Szépliter. Ajánd.)
An einen Moralisten. — Szenvey József, Koszorú.
Resignation. — Tar Mihály és Harkovits József, Koszorú.
An Emma. — Névtelen, Koszorú.
Des Mädchens Klage. — Högyesi István, Koszorú.
Der Jüngling am Bache. — Schittensam József, Hasznos Mulatságok.
Hoffnung. — Szenvey, Koszorú.
Alpenjäger. — Szenvey, Koszorú.
Dithyrambe. — Szász Károly, Kisf. Társ. Évlapjai 1883.
Sehnsucht. — Szenvey.
Die Theilung der Erde. — Emödy, Méh. — Győry Vilmos 1862.
Hero und Leander. — Jesszeney Oszwáld, Koszorú.
Der Handschuh. — Fidler Ferencz.
Das Lied von der Glocke. — Gáspár Imre 1881.
Macht des Weibes. — Szenvey, Honi Vezér 1836. — Fidler F.
Der spielende Knabe. — B···, Felső-Magyarosz. Minerva. — Szenvey, Koszorú. — T. K., Méh.
Jetzige Generation. — M. S., Méh.
An die Muse. — Kolmár József, Tanuló Ifjuság Lapja 1870.
Die Philosophieen. — Farkas Antal, Tan. Ifj. Lapja 1870.
Die Gunst der Musen. — Farkas Antal 1871.
Quelle der Verjüngung. — Farkas Antal 1871.
Erwartung und Erfüllung. — Tandlich Márton 1871.
Die Räuber. — Darvai János, mutatvány Orpheus.
Cabale und Liebe. — Egressy Gábor (lásd Márki czikkét: Schiller magy. fordítói).
Die Jungfrau von Orleans. — Komlóssy Ferencz (nemz. szinház).

---

*) A köszönettel vett közleményeket úgy adom, a mint kaptam. Kérem t. olvasóimat, hogy folytassák közléseiket, melyeket azonban ezentúl, az ismétlések kikerülése végett, a közlők említésével ugyan, de összevonva fogok közzétenni. Dr. H. G.

Fiesco. — Kovács Ferencz *Don Carlos.* — Bárány János *Die Räuber.* — Darvai János	Az Orpheus «literaturai tudosításaiban» mint «elkészült»-ek említtetnek meg.

NAMÉNYI T. LAJOS.

II.

Die Blumen: Szentmiklóssy A., Hébe.
An Minna: Szenvey, Koszorú, Széplit. Ajándék.
An einen Moralisten: U. a., u. o.
Emmához: Névtelen, u. o.
Der Alpenjäger: Szenvey, u. o.
Hoffnung: U. a., u. o.
Hero und Leander: Jeszeney O., u. o.
Der spielende Knabe: Szenvey, u. o. és B.**, Felsőm. Minerva.
Resignation: Tar Mihály. — Harkovits József.
Der Jüngling am Bache: Schittensam Józs., Haszn. Mul.
Die vier Weltalter: Szenvey, Auróra.
Der Abend: Szentmiklóssy, Koszorú.
Des Mädchens Klage: Hőgyesi Istv., u. o.
Schillerféle epigrammok: Szerényi, Aspasia.
Eros: Gróf Dessewffy Józs., F. M. Minerva.
Der Markt: Szentmiklóssy, Koszorú.

ZIMÁNYI JÓZSEF.

III.

Hoffnung: Szenvey J., Koszorú 1839, 56. l. (nem Fidler).
Der Alpenjäger: Szenvey J., Koszorú 1828, 187. l. (nem Fidler),
Hero und Leander; Szenvey J., Koszorú 1828, 177. l. (nem Fidler).
Das Lied von der Glocke: Berczik Árpád, Thalia 1862, 85. l.

Der spielende Knabe: Szenvey J., Koszorú 1828, 188. l. (nem Fidler).

Don Carlos: Szenvey J., mutatvány az I. és II. felvonásból, Koszorú 1839.

Goethe és Schiller Epigrammái ford. Csalomjai (Pajor István), Ballassa-Gyarmat, 1883. Schillerből 30 epigramma (Die zwei Tugendwege. —Weibliches Urtheil. — Die verschiedene Bestimmung. — Das Belebende. — Der Meister. — Die moralische Kraft. — Das Werthe und Würdige. — Jetzige Generation. — Das eigene Ideal. — Der Schlüssel. — Mein Glaube. — Inneres und Äusseres. — Freund und Feind. — Die idealische Freiheit. — Die drei Alter der Natur. — An den Dichter. — Der Gürtel. — Das Kind in der Wiege. — Zenith und Nadir. — Das Unwandelbare. — Theophanie. — Der Naturkreis. — Erwartung und Erfüllung. — Der Vater. — Liebe und Begierde. — Das Verbindungs-

mittel. — Der Zeitpunkt. — Der Kunstgriff. — Wissenschaft. — Kant und seine Ausleger.), — melyeket, az előszó szerint, «egy-kettő kivételével Gaal Mihály úr fordítá le elsőleg, jól gyakorlott tollal és barátságosan nekem ajánlva közlé a Nógrádi Lapok 1879-diki folyamában».

Der Taucher: Szász Károly.

Die vier Weltalter: Váró Ferencz.

Berglied: Vargha Gyula.

An einen Moralisten, Szenvey J., Koszorú 1828 (nem Fidler).

An Minna: U. a., u. o.

Die Führer des Lebens: Hrabowszky Dávid. Koszorú 1828.

Die Bürgschaft: Jámbor Pál, Honderű 1845. márcz. 11.

Szerelem és nagylelküség: Szilágyi Sándortól, Regélő és Divatlap 1842.

Schillerről:

Ármány és szerelem előadásáról a német szinházban (Devrient mint Ferdinand): Közlemények az Élet és tudományok köréből, szerk. Kovacsóczy, 1841, 98. sz.

Turandot fordításáról, Csató Pál, Kritikai Lapok, 1836, 7. füzet.

Über Schiller, Iris, 1826, I. 217. l.

Goethe és Schiller, Hasznos Mulatságok, 1839, I. 204. l.

Márki Sándor, Schiller magyar fordítói. Koszorú 1883, 7—8. sz.

HEINRICH GUSZTÁV.

IV.

Europai híres Zsiványok, Utonállók, Tolvajok, Gyilkosok, Haramiák, Lázzadók és Pártütők tüköre, melyet *Schiller Fridrik* írásaiból fordított *Czövek* István 8-r. 1817. 2 Darab, annyi mettszett képpel 3 frt. [l. Hasznos Mulatságok 1822. II. nro 5. mellékleten.]

A Hegyi Tolvajok v. Latrok. Szom. j. 5 felv. szerzette Schiller, ford. Nagyréti *Darvas* János. T. N. Abaujmegyének Ord. Szolgabírája, Pesten. Nyomt. Trattner M. betűivel, 1793.

A haramiákat nem 1809. ápril 29-én adták először Pesten. Adtak ugyan azon a napon *Mérey Sándor* fordításában egy ilyen czímű darabot, de ez következetesen mint 3 felvonásos vígjáték szerepel. Nem lehet tehát egy a Schiller darabjával. — *A haramiákat Moor Károly* czímmel Darvas János fordításában először 1810. február 23-án adták. Egypárszor *Tolvajok* czímen. [Összesen 1810-ben 5-ször és 1814-ben 2-szer játszották.] Minek fordította volna le Mérey Sándor, mikor nyomtatásban mind a Barcsai, mind a Darvas fordítása már rég megjelent?

A Haramják. Ford. Schedel F. J. [Birálat, egy névtelentől, Tudományos Gyűjtemény 1824. II-k. 86—102. l.]

Fiescot «legelőször» Budán adták 1836. aug. 27., mint ez határo-

zottan föl volt akkor említve, *Nagy Ignácz* fordításában. [l. Honművész 1836. II. f. 543 és 558—59. l.]

Fortély és szerelem. Szom. j. *Schiller Fr.*, ford. Vass István [l. Könyves Játéksz. Koszorú]. Először adták Pesten 1810. november 9-én.

Cselszövény és szerelem. Ford. *Bartsai* László [l. Honművész 1836. I. f. 231 lap].

Stuart Máriát Déry István fordításában már 1835. junius 20-án adták elő első ízben Budán.

Orleansi szűz ford. *Komlossy* Ferencz [lásd «Tek. Nemes Pest vármegye játékszíni könyvtára» czimű jegyzékben (Megyei levéltár) és Könyves: «Játékszíni Koszorú»-ját]. Először adták 1834. október 22-én Budán.

Atya és vőlegény egy személyben. Picard-Schiller után ford. *Éder* György. [Pesten. Játéksz. Könyvt.] Budán először 1836. nov. 29-én.

Szenvey József Schiller-fordításairól, Toldy Ferencz rövid jelentése. [Felső-Magyarországi Minerva 1828. februáriusi füzet.]

Schiller-fordítások. Toldy levele Kazinczyhoz a saját és Puky József Schiller-fordításairól. [Kazinczy F. levelezése Kisfaludy K-lyal és ennek körével XLV-ik levél 85-ik lap.]

BAYER JÓZSEF.

V.*)

Minához.

Álom ez vagy káprázatok?
S tán köd üli szememet?
Mina ment itt, s ott halad Ő
És nem ösmer engemet.
Léha balgáktól környezve,
Büszkén legyezi magát,
Ah mi hiú! ah mi csalfa!
Nem! nem! Minám nem lehet.

Kalapján a toll lengedez,
Keblén a csipke fodrok
Díszelegnek, mit én adtam
Súgják: «*Mina emlékezz!*»

---

*) E «hatvan évvel ezelőtt» készült fordítást *Karacs Teréz* érdemes írónőnk küldötte be hozzánk Békésről, a következő megjegyzéssel: «Ezt egy fiatal leány fordítá, ki Schiller müveit gyönyörrel olvasá és mert kontárkodni annak átfordításával, csupán azért, hogy németül nem értő barátnői osztozhassanak gyönyörködésében.» Szerk.

Kertemben ápolt virágim
Keblét, haját ékitik,
Ah a keblet! a hűtelent!
S az most is üdén nyilik.

Menj a csábok sikos útján,
Menj! s feledj el önökre.
A léháknak játékbábja, —
Nem élsz már e hű szívbe.
Menj, s ne gondolj e kebelre,
Ez elég nemes arra,
Hogy viselje a csalódást,
Melyből későn ocsúda.

Külbáj rontá meg a szíved,
Arczod leplezd, leplezd le!
Összeomlik deliséged,
S rózsás szived enyészve.
Lepkeszárnyú széptevőd majd
Nyalánk verébként elszáll.
Hű barátod kit mellőztél
Előre ettől félt már.

Romhalmaz a délczeg termet,
Állsz mint *váz* elhagyatva,
Pusztul víruló tavaszod,
S búsan sohajtod vissza.
Mert ki egykor pille módra
Szedett tőled csókokat,
Sorvadt alakodat látva,
Kikaczagja multadat.

Szépség rontá meg szívedet,
Arczod szírma hervatag,
Tested dísze porrá sülyedt,
S leszesz rideg sivatag.
Hah mint foglak majd gúnyolni! — —
Gúnyolni? — — ég óvjon meg!
Keserv-könyben fog találni,
Érted Mina! minden regg.

(1827).

OVIDIUSBÓL: AMOR. I, 2.

Nem tudom elképzelni mi bánt? mi okozza keménynek
Fekhelyemet? mi lehet hogy takaróm le-lehull?
'S álmot az éj — bár hosszu — miért nem hoz szemeimre?
Hasztalanul forgok majd ide, majd meg oda.
A' szerelem bánt tán? de hisz' azt csak kellene tudnom,
Vagy hogy még csak most lopja szivembe magát?
Igy lesz, — láthatlan nyilait rám lőtte csalárdúl,
'S megsebzett kebelem zsarnoka lenni akar!
Engedjek? — vagy a' kínokat — ellentállva — neveljem?
Engedek, — enyhébb lesz — türve — a' fájdalom igy.
Láttam: a' fáklya előbb elhamvad csendesen égve,
Mig ha lobogtatják lángra kap újra megint,
Jármosaink ha szelídek könnyen szoknak igába,
A' szilajok többet sinlik az ostor-ütést,
Zablyáján a' türelmes mén sem sebzi ki száját,
Míg a' makacs vérzik — rágva harapva vasát,
'S azt ki a' szív lángját elnyomni akarja erővel
Inkább szokta utobb gyötreni a' szerelem;
Én önként megadom magamat hát íme Kupido,
Lánczaidat viselem, 's hajlok uralmad alá; —
Harczra mi szükség sincs, kegyelem meg béke a' jelszó,
— Fegyverrel nem erény győzni a' védtelenen, —
Diszkocsit adjon atyád, gerléket eléje anyádtól
Fogj, mirthus koszorút köss a' fejedre magad,
'S mint győztest üdvözlend a' nép — igy ha kocsidból
— Állva — ügyes kézzel hajtod a két madarat,
Sorban lépendnek fogoly ifjak 's lányok előtted,
— Felséges látvány lesz diadal-meneted, —
Ott leszek — uj prédád — magam is sebzett kebelemmel,
Megvert elmémen hordva bilincseidet,
Ott lessz megkötözötten a' józanság, a' szemérem,
'S minden — a' mit te magad ellenedűl kijelölsz,
Minden meghódol, minden remeg, érzi hatalmad,
'S fennen zengi: tiéd a' hatalom Szerelem!
Kíséretnek a' csábítás, a' bűn, 's az erőszak
Ott lesznek nyomodon hű követőid ezek,
'S biztos pártfeleid, velük égen földön uralkodsz,
El ne bocsásd e hadat, nélküle veszne erőd,

Vénusz anyád győzelmed megtapsolja az égből,
'S ajkai rózsáit hinti utadra alá,
Szárnyaidon, hajadon gyémánt, te egészen aranyban,
Fénnyel övezve haladsz így az arany szekeren, —
Útközben sokakat fogsz ujból tenni rabokká,
'S nem kevesek kebelét fogja sebezni nyilad,
Mert ha akarnád sem képes nyúgodni e fegyver.
Élénk láng közelén — éget a' lég maga már.
Győzve a' Gangesig így ment Bacchus is, és szekerébe
Mint te galambokat, ő tigriseket foga be.
Vad lehet ő, te szeliden pártold azt a' ki hódolt,
Én magamat megadám töltsd te be vágyaimat
Nézd rokonod Cäsar melylyel győz, véd és a' karral
Kedvez a győzteknek, 's megnyeri sziveiket.

Budapesten februárban 1885.

Ónossy Mátyás.

Rufinustól.

Anth. Pal. V. 14.

Hol van Praxiteles? hol van Polykleitosi vésű,
Mely művészettel köbe is ihletet ád?
Kicsoda mintázná Melité' büvös-illatu fürtjét,
Azt a fehér vállát, s tűzragyogásu szemét?
Hol van a képfaragó? szobrász? Mint isteni bálvány
Templomot érdemel ily égi-szabásu alak.

Apolloniustól.

Anth. Pal. VI. 238.

Én vagyok agg Euphron, nem igen nagy gabona-földnek
S nem sok mustot adó kertnek a birtokosa.
Kurta barázda biz' az, mit ekémmel a földbe leszántok,
S csak szűk forrásból szűrve merítem a bort.
Itt vagyon áldozatúl számodra kevés a kevésből
Áldj meg többel, oh ég, s több lesz az áldozatom.

P. T. E.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Metrik Schiller's, bearbeitet von *Dr. Eduard Belling*. Breslau, 1883, VIII és 402 l. Ára 8 márka.

E munka, mely már gazdag anyagánál fogva, de főleg azért is érdemel figyelmet, mivel az első alaposabb és terjedelmesebb dolgozat, mely egy modern német költőnek verselését teljes terjedelmében és tekintettel a metrika összes elemeire és oldalaira tárgyalja, — szeretném, ha e munka, mely számos gyengéje mellett is igen érdemes mű, serkentőleg hatna a mi «magyar» philologusainkra, kik vagy metrikai dolgokkal egyáltalában nem foglalkoznak és a verselés elemeivel sincsenek tisztában, vagy, nem sejtve e kérdések nehézségeit, mindjárt a legáltalánosabb és legmagasabb problémák megoldására vállalkoznak, vagy, a mi a legegyszerűbb és legkényelmesebb, azonnal teljes verstanokat írnak, természetesen két könyvből egy harmadikat tákolva össze. Ily körülmények közt sohasem lesz tudományos értékű magyar verstanuuk. Az ilyennek megteremtésében első sorban főfeladatunk az anyag teljes beszerzése; fel kell dolgoznunk a nép és műköltészet egyes metrikai elemeit alapos monographiákban, mert tudományos értékű elmélet csak az ily előmunkálatok alapján jöhet létre. Eddigelé ily monographiáink egyáltalában nincsenek; sem a népdal rhythmusát, sem Vörösmarty hexametereit, sem Berzsenyi ódai versszakait, sem Katona jambusait*) nem tárgyalta még senki azzal a pontossággal és minden momentumra kiterjeszkedő figyelemmel, melyek az ily tanulmányoknál okvetetlenül szükségesek, — még kevésbbé van munkánk valamely «teljes» magyar költőnk verseléséről. Szeretném, mondom, ha Bellingnek előttem fekvő könyve ily metrikai dolgozatokra serkentené fiatal philologusainkat; — főleg e szempontból is akarom röviden ismertetni és a figyelmet reá fordítani: jeles és gyenge oldalai egyaránt igen tanúlságosak.

Főjelessége: teljessége, — nem csak annyiban teljessége, hogy Schiller minden költői (verses) művére kiterjed, sőt még az oly költeményeket sem mellőzi, melyekről ma már biztosan tudjuk, hogy nem Schiller művei; — hanem annyiban is, hogy a verstan minden legkisebb momentumát is figyelembe veszi s így voltaképen teljes verstant ad alkalmazva vagy feltüntetve Schiller költői művein. Főgyengéje: hogy

*) Mintaszerű dolgozatok: *Ueber den fünffüssigen Jambus mit besonderer Rücksicht auf seine Behandlung durch Lessing, Schiller und Goethe von Fr. Zarncke*, Leipzig 1865, és *Ueber den fünffüssigen Jambus vor Lessings Nathan von Aug. Sauer*. Bécsi Akadémia. 1878. V. ö. értekezésemet a *Tell-dráma verséről* e Közlönyben VII, 1883, 722. l.

szerzője a német verselésnek némely igen lényeges pontjára nézve zavaros nézetekből indúl ki és hogy elmélete sokkal mélyebben gyökerezik az antik metrikában, mint azt a német vers és verselés természete megengedi.

A szerző nyolcz fejezetben tárgyalja anyagát: I. Schiller metrikai előképzettsége. II—IV. Az első, második, harmadik korszak költeményeinek metrikai sajátságairól. V. A dráma verse. VI. Trimeter és Knittelvers. VII. Versszak és rím a drámákban. VIII. Visszatekintés és összefoglalás.

Első pillanatra is világos, hogy a tárgynak e tagolása igen czélszerűtlen, mert e felosztásnál roppantúl széjjelhányódik a feldolgozott anyag és a szerző ugyanazon megjegyzéseknek folytonos ismétlésére kényszerül. Igy pl. a rímről öt fejezetben (II—IV., VI., VII.) beszél a szerző, és ha az olvasó tudni akarja, hogy Schiller miképen kezelte a rímet, ez öt fejezetből kell nagy kínnal összekeresnie az illető anyagot és a reá vonatkozó megfigyeléseket. A metrikai hangsúlyról (rhythmusról) mind a hét fejezetben kell szerzőnknek szólnia, mindegyikben újra meg újra ismételve ugyanazon megjegyzéseket stb. *A tárgy helyes beosztása kell hogy metrikai kategoriákon alapúljon*; e szerint a következő nyolcz fejezetet nyerte volna a szerző: 1. Schiller metrikai elvei (elméleti képzettsége és mintái). 2. A hangsúly és rhythmus. 3. Az egyes versek (verssorok). 4. Caesura és diaeresis. 5. Hiatus és elisio. 6. A rím. 7. A versszakok. 8. Összefoglalás [1]), — természetesen minden egyes fejezetben Schiller első kísérleteitől utolsó dolgozatáig időrendben tárgyalva és feltüntetve a költő metrikai fejlődését. Csakis ily módon kerülhetők el azok a számtalan ismétlések, melyek Belling könyvében oly kellemetlenül hatnak az olvasóra; csakis ily módon nyerhetünk világos képet arról, hogy Schiller hogyan viszonylik az egyes metrikai kategoriákhoz és mennyiben módosult költői gyakorlata a verselésnek minden egyes elemére nézve. Alábbi megjegyzéseimben azért nem Belling tárgyalásának egymásutánját követem, hanem metrikai kategoriákból indulok ki.

De egyéb kifogásaim is vannak e könyv tételei ellen. Csak a legfontosabbakra szorítkozom.

Az első fejezet szól «Schiller metrikai előképzettségéről», azaz: azon elméleti ismereteiről, melyeken már első gyakorlata alapúlt. A szerző kiemeli, hogy Schiller csak *Moritz* kis prozodiáját[2]) ismerte, melyből nem sokat tanulhatott; de Belling bizonyosra veszi, hogy «ez a könyv megerősítette a költőt a rím iránt érzett előszeretetében». Ezt, a könyv

---

[1]) Eshetőleg más sorrendben, hiszen nem elméleti művet kell írnia.

[2]) *Versuch einer deutschen Prosodie von Karl Philipp Moritz*, 1786.

sajátszerű tagolásánál fogva, háromszor (6., 51. és 319. l.) mondja Belling, majd kétségtelen állítás, majd hozzávető valószínűség alakjában. Csakugyan kétségtelen, hogy Schiller a Moritz könyvéből nem sokat tanulhatott, mivel e könyvecske tényleg csak a verstan elemeire vonatkozó igen általános megjegyzéseket, még pedig jó részben nagyon zavaros és sok tekintetben helytelen megjegyzéseket tartalmaz. De az már bajosan áll, hogy a rím iránti előszeretetében megerősítette a költőt, mert Moritz könyve 1786-ban jelent meg, Schiller pedig épen 1786 után írta legtöbb rím nélküli költeményét (distichonokban). — De más nagy gyengéje is van e fejezetnek. Schiller 1786-ig igen sok költeményt írt. Honnan vette Moritz könyvének megjelenéseig metrikai elméletét, — a mennyiben költői gyakorlatában, habár öntudatlanul is, ilyet alkalmazott? Kétségtelenül, mint majd minden költő, a kortársak verseiből, azaz mintáiból. E kortársak verselését pedig egy szóval sem tárgyalja Belling, holott pl. Klopstock vagy Schubart hatása az ifjú Schillerre (főleg alaki tekintetben) jóformán kézzelfogható.

Schiller további elméleti fejlődését nagy nehezen lehet csak összeszedni szerzőnk könyvének egyes fejezeteiből; a tárgyalás különben mindenütt igen hiányos. Később Voss (főleg Homérosz-fordítása), Goethe, Schlegel Ág. V. és másoknak verses művei voltak a verselő Schiller példányai; de Belling ezeknek a hatását is csak említi, pedig művének feladatánál fogva befolyásukat pontosan kellett volna kimutatnia. Sőt Voss és Schlegel elméletökkel is hatottak Schillerre, hasonlókép, a költőnek saját nyilatkozata szerint, a ‚Literaturbriefe' cz. vállalatnak a hexameterre vonatkozó megjegyzései is, — de szerzőnk mind e dolgokat alig hogy szárazon megemlíti; de soha sehol pontosan ki nem mutatja, mit sajátított el Schiller ez elméletekből és miben járt a maga útján. Legfeltünőbb végre és teljesen megfoghatatlan az, hogy Belling Schillernek első költeményeit is egészen naivul Moritz elméletén méri, holott a költő ez elmélettel csak 1786 után, azaz költői működése második korszakának végén, ismerkedett meg.

A *hangsulyozásnál* (rhythmusnál) Belling kiemeli, hogy Schiller sokszor nem az első, a tőszótagot hangsúlyozza és hogy háromtagú szókban, melyekben a hangsúly az első szótagon nyugszik, a harmadik szótagot is hangsúlyosnak veszi. Példák az első esetre: *anmútig*, *Halbkúgeln*, *antwórteten* stb., a másodikra: *féurigér*, *Begräbenén*, *Höffnungén*, *zitterten* stb. De itt két pontot nem vett a szerző figyelembe: az első esetben mindig összetett szók szerepelnek, melyekben két tőszótag áll közvetlenül egymás mellett; ily esetekben nem egészen hibás, legalább sokszor rhetorikai szempontokból indokolható vagy menthető a költő gyakorlata; — a második eset általában határozottan hiba, fokozott hiba, ha az ily hangsúlyozás a vers végére vagy épen a rímre esik, a mi

Schillernél elég gyakori.*) De még itt is igen figyelembe veendő egy oldalról a vers tagolása, más oldalról a hangsúlyosnak vett rag környezete. Ily versben: *Wándeltė Kassándra stille* kevésbbé sértő e hangsúlyozás, mert a vers voltaképen két félre oszlik és a kifogásos szótagon nem nyugszik fősúly: *Wándeltė Kas | sándra stille;* ellenben határozottan nem szép: *Wéil der hèrrli | ché Pelide.* Hasonlókép fontos, hogy nagyobb vagy kisebb súlyú szótagok környezik-e a hangsúlyosnak vett hangsúlytalan szótagot; így pl. *Ihr náht euch wieder, schwánkendė Gestálten* tűrhető, de pl. *Das fúrchtbarė Geschlécht der Nácht* absolute rossz.

A 13. l. a verssorok helytelen képzéséről szól Belling. Schillernél ugyanis, főleg ifjúkori költeményeiben, igen gyakran több szótag (láb) áll egyes versekben, mint a mennyit a versszak skémája megkövetel, ill. megenged. Belling e tüneményre is, mint sok másnál, csak példákat hoz föl. Ez egészen helytelen eljárás. Ily monographiában meg kell követelnünk az *összes* esetek felsorolását, mert csak a *teljes* anyaggal szemben szólhatunk alaposan valamely jelenség okairól. Belling szerint «néha művészi hatásra való törekvés» vezérelte Schillert a skéma modósításában. Azt hiszem, nem néha, hanem mindig tudatosok és szándékosak ez eltérések a feltételezett skémától, csakhogy nem a «művészi» (hiszen ez contradictio in adjecto volna), hanem a szónoki (rhetorikai) hatás vadászata okozza azokat. Ifjúkori költeményeiben Schiller mindenek előtt erős hatásokra törekszik, és e törekvésének minden egyéb tekintetet, a művészit is alárendeli. Ugyan-e törekvés vezeti az ifjú költőt a versszakok alkalmazásában is; itt is modosítja a választott skémát, ha szónoki heve elragadja vagy jobban mondva: ha nagy rhetorikai hatást vadász. Csak később tanulja meg, hogy csak az művész, a ki az alak korlátain belül el tudja érni minden czélját.

Ismeretes dolog, hogy Schiller a *rímelés* tekintetében nem minta; de Belling tárgyalása e fejezetben sem mondható kifogástalannak. Már az is baj, hogy a hibás rímeket nem csoportosítja hangtani szempontokból; még nagyobb baj az, hogy alapnézetei zavarosak. Szerinte pl. különböző hangmennyiségöknél fogva helytelenek az ily rímek: *Stab : Grab*, *Dach : Gemach* ; — különböző hangminőségöknél fogva az ilyenek: *weht : schmäht*, *schwer : wär'*. Mind a két kifogás alaptalan, mert az első esetben a kiejtés egyforma (ha vidékek szerint eshetőleg ingadozó is), a másik esetben pedig csak helyesírási, nem pedig (a mi egyedül döntő) kiejtési eltéréssel van dolgunk. Furcsa az is, hogy a mindenkép helytelen és a költőnek sváb kiejtésén alapuló hibás rímeket nem különbözteti meg egymástól. Nemcsak az oly rímeket, mint *Rekruten : Kutten*, *Götter : Retter*, *König ; wenig*, *Sklaven : schlafen*, hanem még az olyanokat is, mint

*) V. ö. *Német verstanomat*, 2. kiad., 19. l.

Menschen : wünschen, finden : wenden teljesen kifogástalanoknak tartotta az ifjú, sőt még a férfi Schiller is, mert «nem ismert kiejtésökben eltérést», mint maga mondja. E szempont pedig igen fontos, ha a költő verselésének alanyi értékét helyesen akarjuk megítélni ; — e rímelés tárgyi értékét persze a Schillernek nyelvjárási kiejtésére való tekintet nem módosíthatja.

A német verstannak egyik legzavarosabb része a kéttagú thesisek kérdése. Mikor állhat két szótag és milyen szótagok állhatnak a thesisben ? Belling folyton ismétli, hogy Schiller trochaeusok és jambusok helyett használ daktylusokat és anapaestusokat is ; de biztos elvhez vagy itélethez nem jut. Saját nézetei egészen zavarosak, sőt a dolog lényegét tekintve teljesen hamisak. A 110. lapon tárgyalja a «jambusos-anapaestikus» (?) verseket, isszonyúan kínlódva e versek skémájával. Pedig e költeményeknél sem jambusokról, sem anapaestusokról, sem általában ‚lábakról' nem szólhatni, mert ezek ütemes versekből vannak megalkotva, azaz oly versekből, melyekben csak a hangsúlyos szótagok számítanak, míg a hangsúlytalan szótagok száma egészen a költőnek rhythmikus érzésére van bízva.*) Igy pl. a «Búvár» négy és három ütemes versekből áll (*Wer wágt es, Rittersmann óder Knápp | Zu táuchen in diésen Schlúnd*), míg Belling minden képzelhető antik terminusok alkalmazásával bajlódik. E versekben elmaradhat az első hangsúlytalan szótag, az ütemelőző (*Auftakt*) is, mi által e versek, az antik metrika nyelvén szólva, trochaikus vagy daktylikus rhythmust nyernek ; sőt elmaradhat a vers közepén is a thesis, mi által két ütem közvetlenül egymás mellé kerül. Belling ezt mind nem érti és nem tud e jelenségekkel tisztába jönni. Igy pl. azt állítja, hogy a «Búvár» utolsó versében hiányzik egy láb. Hogy is lehet ily verseknél lábakról beszélni ! Aztán nem is láb (ütem) hiányzik, hanem egy thesis, a mi tudvalevőleg lehetséges : *Den Jüngling bringt ( ) kéines wiéder.* A thesis hiányáról egyáltalában nem tud szerzőnk, pedig a ‚Keztyűben' is olvassuk : *Sáss ( ) Kőnig Fránz* vagy : *Den Dánk ( ) Dáme begéhr' ich nicht* vagy a' «Wallenstein táborában» : *Die Féld ( ) flásche noch géb' ich dréin* és még sokszor.

Ez a Belling könyvének leggyengébb oldala. A német verselésnek e sajátos fajtáját nem érti; innen az a sok tévedés művének mind azon részeiben, hol ily verseket kell fejtegetnie, pedig ez elég sokszor történik, mert Schiller és Goethe nagyon kedvelték a német versnek ez igazán nemzeti nemét. Innen van, hogy a knittelverset sem érti, melyet Schiller «Wallenstein táborában» (és pl. Goethe a «Faust» nagy részében) alkalmazott. A knittelvers négy ütemes sor, melyben a thesisek szerepe teljesen a költő önkényére van bízva : el is maradhatnak, de lehetnek egy,

*) L. e versekről *Német verstanomat*, 25. §.

két, három, sőt még több tagúak is. De Belling talál itt öt, sőt hat ütemes verseket is, mert nem tudja e verseket olvasni, pl. *Und álle die geségneten déutschen Länder | Wie máchen wir, dass wir kómmen in Ábrahams Schóss | Frisst den Óchsen liéber als den Óchsenstírn* stb. Az antik metrika szabványai természetesen sehogy sem alkalmazhatók e versekre, a kik pedig alkalmazzák, bolond következtetésekre jutnak. Igy pl. Düntzer is keményen megrójja Schillert, hogy a «Buvár»-ban e lábak (?) *wer mir | sehen | tritt aus | grundlos* mint jambusok szerepelnek! Schiller csak nem volt süket vagy idiota, hogy ily képtelenségekre vetemedhetett volna!

A másik kérdés, hogy mely szótagok állhatnak a thesisben, főleg a distichon tárgyalásánál igen fontos. Belling ezzel sincsen tisztában és még fokozza megjegyzéseinek zavarát, hogy majd Vilmar-Grein verstanára támaszkodik, majd helyteleneknek mondja e sok tekintetben jeles munka tanait. Szerinte *wógigte, witzige, dóppelte, wándungen* stb. rossz daktylusok; — de melyek azután a jó daktylusok? hiszen az említett verslábak egészen kifogástalanok! Vilmar-Grein azt állítják, hogy az önálló szókból elhomályosúlt képzők (mint *bar, haft, thum, keit* stb.) nem alkalmasak arra, hogy kéttagú thesisben álljanak; — e tételt helyesli Belling a 120. lapon és ennek mértékével méri Schiller verseit; de már a következő lapon megfordítva Schiller verseiből bizonyítgatja, hogy Vilmar-Grein szabályai mily helytelenek! E szabályok csakugyan nem állhatnak meg, de Belling épen nem állít föl helyesebbeket. A kéttagú thesisnél tekintetbe jön az ütemnek magának és a thesisben álló szótagoknak hangmennyiségi súlya is, tekintetbe jön értelmi jelentősége is. Csakis e szempontból érthető, hogy még az ily szók is, mint pl. *wándellos* vagy *zwéierlei* kifogástalan német daktylusok; e szempontból teljesen igaza van Schillernek,*) midőn Humboldt Vilmossal szemben védi e pentameterfélt: *Dóch nur der Rúhm kam zurücke*, mely szerinte nem helytelen, mivel «a *Rúhm* szón nyugvó erős hangsúly mellett a *kam* súlya egészen elvész. Azt hiszem (folytatja), nemcsak menthető, hanem egyenesen helyeselhető, ha a költő, hogy bizonyos szótagoknak, melyeken erős értelmi súly van, nagyobb prozódiai hosszúságot (!) kölcsönözzön, mellette egy magában véve nem rövid szótagot rövidnek használ». De tudja ezt különben mindenki, a ki Brücke alapvető kis könyvét ‚Physiologische Grundlagen der nhd. Verskunst' ismeri, — a ki pedig nem ismeri, az bajosan írhat német verstani kérdésekről.

A *dráma versének* tárgyalásánál Zarncke kitünő dolgozatára épít-

*) Csakhogy az antik metrika terminusait (hosszú, rövid) használja, melyek a német versben teljesen indokolatlanok és csak iszonyú zavart okoznak.

hetett Belling; de nem mondhatni, hogy az ő tárgyalása bármi tekintetben is jobb volna, mint a Zarnckeé; — sőt egy szempontból határozottan rosszabb. Verstani dolgokban úgy vagyunk, mint a statistika egyéb alkalmazásainál: csak *az esetek teljes száma* bír értékkel. Zarncke ezt jól tudta és azért pontosan sorolta föl mind azokat a helyeket, melyekben valami metrikai sajátosság mutatkozik; — Belling előadásában roppant szerepet játszanak a ‚néha', ‚ritkán', ‚gyakran', ‚sokszor' és hasonló szavak. Mi az ‚ritka' és mi az ‚sokszor'? Csak a pontos szám ad kellő felvilágosítást. Ha tudjuk, hogy pl. a Tell-dráma 3288 versében 28 hatlábú jambus és 23 sorban kéttagú ütemelőző van, akkor van ez adatoknak értékök; de ha Belling azt állítja, hogy a hatlábú vers ‚ritka' és a kéttagú auftakt ‚gyakori', ez valóságos nesze semmi, fogd meg jól!

De úgy veszem észre, hogy csupa hibát vagy kifogásolni valót emelek ki a Belling könyvéből, pedig ez nem volt szándékom. E munka csakugyan nagyon kifogásos, még lényegesebb dolgokra nézve is igen gazdag tévedésekben; egyes elszórt kisebb hiba is nagyon sok van benne. Ha nem csalódom, e tévedések és hibák legnagyobb része mind egyazon forrásból származnak: *a szerző nem ismeri az ó-német verstant,* — e nélkül pedig csak úgy nem lehet mai német verstani kérdéseket tárgyalni, mint nem lehet a régi német nyelv ismerete nélkül valamely német grammatikai probléma megoldására vállalkozni. De Belling könyve egészben véve mégis figyelemre méltó és tanulságos, sőt, ha a kezdet nehézségeit tekintetbe vesszük — hisz a szerzőnek nem volt sem mintája, sem elég számmal előmunkálata, melyre építhetett, — igen érdemes munka, melyről, ismétlem, szeretném, ha magyar philologusainkat metrikai kérdéseknek alapos monographiai tárgyalására serkentené.

HEINRICH GUSZTÁV.

A franczia philologiai irodalom 1884—1885-ben.

(Folytatás.)

3. *Görög nyelv, palaeographia, kritika.* A mily gazdag a régiségekre vonatkozó rovat, oly szegény a philologia formalis része. Nagyobb dolgozatok alig jelennek meg; kritikus kiadások ritkák. Kisebb-nagyobb czikk elég jelen meg a folyóiratokban, conjecturákba is bocsátkoznak, de a mozgalom e téren, mint tudjuk, nem régi, s így nagyobb munkák még mindig gyérek. Említhetők:

Beaudouin, Étude du dialecte chypriote moderne et médiéval (148. l.), a mely mű nem más, mint a cyprusi dialektus nyelvtana. Egy rövid bevezetés után, a mely e dialektus kiterjedését, a régi görög, franczia, olasz és török elemeket felsorolja, egy teljes rendszeres grammatikát találunk, melynek legjobb része a hangtan; a morphologia is sokat nyújt, míg a syntaxis csak néhány lapra terjed, mert a dialektusnak

külön syntaxisa, a mely az új görög nyelvtől eltérne, nincs. Két függelékben a szerző a karpathosi dialektusról és a Ducange és Meursius szótáraiban idézett Glossæ græcobarbaræ-ről szól.

A modern nyelvtan alkalmazása a dialektusokra a legszebb eredményekre vezethet, de a szerző methodusa nyelvtudományi téren még nem eléggé biztos: az ókori cyprusi dialektusról nem is tesz említést; egyáltalán a thesis inkább az összehordozott anyag, mint a módszeres feldolgozás miatt válik ki.

Ugyancsak *Beaudouin* latin thesisében *Quid Koraïs de neo-hellenica lingua senserit* (70. l.) e görög hazafi törekvéseit anyanyelve fölvirágoztatása körül méltatja, kimutatva Koraïs eljárását az új görög nyelv megteremtésében, tanulóinak módszerét, irodalmi elleneinek, mint Christopulos, Dukas, Kodrikas nézeteit, s így az új görög nyelv megalapításának szép vázlatát adja. Koraïs Francziaországban élt, franczia tudósokkal együtt görög írók kiadásaival foglalkozott s az itteni Akadémia szótára mintájára akart egy új görögöt szerkeszteni. Eleintén a régi görög nyelvet akarta elfogadtatni hontársaival, de belátva ennek lehetetlenségét — hogy használhasson egy analytikusan gondolkodó nép synthetikus nyelvet! — legalább azon volt, hogy a sok idegen elemtől szabadítsa meg.

Görög kéziratok néhány katalogusáról kell most szólnunk, melyek némi feltünést okoztak. *Omont Henrik*, a Bibliothèque nationale egyik tisztviselője, a kit hazai tudósaink több rendbeli szolgálatai miatt eléggé ismernek, állította őket össze. Az első: *Inventaire sommaire des manuscripts du supplément Grec de la Bibliothèque nationale* (135. l.). A nemzeti könyvtár görög kéziratai három osztályt képeznek: a régi fundus (ancien fonds) 3117 számmal, a Coislin fundus (fonds Coislin) 400 számmal, és a Supplément grec 1100 számmal. Az első két rész katalogusa megvolt; Omont a harmadik rész katalogizálására vállalkozott, s így most mindenki megtudhatja, mily kéziratokat találhat e páratlan könyvtárban, mely a görög kéziratok számát tekintve is az első a világon (a Vaticanban 3469 görög kézirat van), nem említve a nyomtatványokat. Omont katalogusa a modern igényeknek teljesen megfelel; nem ad ugyan, mint a régi in-folio katalogusok tették, mutatványokat, hanem megelégszik avval, hogy minden kézirat pontos tartalmát, datumát s az anyagot (papyrus, pergamen, papiros stb.) adja, s ha lehet, megmondja honnan került. Egy kimerítő index a keresést megkönnyíti. Omont azonkívül a leírók lajstromát is adja. Ezenkívül két kis füzetben ismertette azokat a kéziratokat, melyek az egyéb párisi könyvtárakban találhatók. *Inventaire sommaire des manuscripts grecs conservés dans les bibliothèques publiques de Paris autres que la Bibliothèque nationale* czím alatt 54 kéziratról szól, melyek a Bibliothèque Mazarine, de l'Ar-

senal, Ste Geneviève, de la Sorbonne stb. könyvtárakban találhatók, s végül *Inventaire sommaire des manuscipts grecs des bibliothèques des départements* czím alatt a francziaországi vidéki városok könyvtáraiban található 96 kéziratot ismertette. E három közlemény segítségével a Francziaországban található összes kéziratokról tudomást szerezhetünk. A tudós világ Omont-nak ezért csak köszönetet mondhat. Ugyancsak Omont a mult évben a brüsseli királyi könyvtár és a British Museum görög kéziratait ugyanily módon ismertette; az antwerpeni és loeueni könyvtárakra nem sokára kerül a sor.

Kiadások terén nem jelezhetünk sokat. A nagy Hachette-féle gyűjtemény (Collection d'éditions savantes) e két évben nem hozott görög írót; Demosthenes politikai beszédeinek második részét Weil-től még várjuk. Az ezen kiadásokon alapuló iskolai kiadások itt nem jöhetnek tekintetbe. De fel kell említenünk Plutarchos Alexander életének két kiadását, melyek sok önálló kutatáson alapúlnak. Az egyik *Delaitre*, «*Plutarque*, *Vie d'Alexandre*» magyarázatos kiadása, mely világos stilusa, præcisiója, a mellékelt történeti és földrajzi kis szótár folytán mindent, a mi a tanulónak e mű olvasásánál szükséges, bőven nyújt; a másik *Ruelle* «*Vie d'Alexandre* par Plutarque» kiadása, mely nem nyújt oly sok magyarázatot, de a variansokat is adja.

Mielőtt a görög világot elhagyjuk, említsük, hogy egyes vidéki facultások, mint a lyoni, bordeaux-i, toulousei, potiers-i, caen-i Annales vagy Bulletin czím alatt néhány év előtt folyóiratokat indítottak meg, melyek a Dumont által nagy lendületet nyert felsőbb oktatás legszebb kezdete. E folyóiratok majd mindig ókori nyelvészettel, archæologiával és történettel foglalkoznak, mert a Faculté des Lettres adja ki őket. Ez természetesen az egyes fiatal egyetemi erőktől, de főleg a rectortól függ. Ott a hol ez utóbbiak csak egyszerű administratorok, régi doktorok, a kiknek philologiáról fogalmuk sincs, néha elég korlátolt eszű emberek, mint Dijonban, ott a facultas semmi életjelt nem ad; a régi, császárkori viszonyok még divatban vannak. Így az említett városban a professeur de langue et litterature étrangères, tehát a német és angol nyelv képviselője az egyetemen, egy szó németet sem nem tud, sem nem ért. Az Empire alatt gyakran látták ilyesmit; azt hitték, hogy az, a ki latin verseket tud írni, a német irodalomról is tud szólni. Hála istennek e viszonyok nem sokára meg fognak változni; a kezdet már is sokat igér, de tíz év nem teheti jóvá egy egész korszak lustaságát és példátlan könnyelműségét.

4. *Római irodalom.* E rovat valamivel gazdagabb mint a görög irodalomé. Első helyen említendő *Thiaucourt* műve: *Essai sur les traités philosophiques de Cicéron et leurs sources grecques* (358. l.). Nagy tanúlmány kevés új eredménynyel. Cicero egyes philosophikus műveit forrás-

tanúlmány szempontjából német művek alapján hegyestül-tövestül megbeszéli a szerző. Legtöbbnyire nagyon kemény Cicero iránt, de a végszóban hátat fordít és Cicero bámulói egyrészt, Mommsen ítélete között másrészt közvetíteni akar. Ez annál kevésbbé sikerül neki, mert a műben magában nem foglal el határozott állást. Így a thesis inkább mint összefoglaló, világosan és szépen írt munka, mintsem mint eredeti tanúlmány érdemel figyelmet. A philosophikus iratokat három csoportra osztja; az első a politikaiakat (de republica, de legibus), a második a tisztán philosophikus műveket (Academica, de finibus, de natura deorum, de divinatione, de fato, de officiis), a harmadik a félig bölcsészeti, félig szépirodalmi csoportot (Consolatio, Hortensius, Quæstiones Tusculanæ, de senectute, de amicitia) foglalja magában. Az első csoport Cicerót, mint valódi eklektikust mutatja; a Respublica és a Törvények eszméjét Platótól veszi, de egyes részleteket Aristoteles, Polybius, Dicæarchus, a stoikusok, Panætius és Cato tanaiból is merített; főleg Róma állami intézményei és törvényei szolgáltak eszményképül. A második csoport műveinél azt veszszük észre, hogy Cicero görög mintaképeit lépésről-lépésre követi, főleg az egyes tanok megbeszélésénél, úgy hogy néha a mű első része már megczáfolta a tanokat, melyeket a második rész felállít. Végül a harmadik csoport művei mindenünnen kölcsönöznek. Ilyféle íratoknál inkább a tan- és módszer előadása, mint a görög mintakép érdekel, s e tekintetben a régi forrás nem is mutatható ki. Néha önállónak látszik, mint a Læliusban és Catóban, néha ellentétes bölcsészeti nézeteket, mint a lélek halandóságát és halhatatlanságát a Tusculának első könyvében, is találunk.

Favre latin thesisét az Ovidius Metamorphosiseiben található neologismusoknak szentelte, *De Ovidio novatore vocabulorum in Metamorphoseon libris* (133. l.) czímmel. Száraz felsorolása néhány száz szónak, egyszerű egybeállítás négy csoport — főnév, melléknév, ige, igehatározó — szerint, de a szerző nem bocsátkozik az e tárgygyal járó érdekesebb kérdésekbe. Így nem szól semmit a költő előszeretetéről néhány alak iránt, nem a daktylikus vers igényeiről, melyek a költőt néha kényszerítették új szót faragni, nem a görög mintákról, melyekre több neologismus visszavihető. Mindez az új szó nem egyforma jelentőségű, néha csak játék, néha bizonyos költői czél elérésére szolgálnak. Az egész munka inkább nagy szorgalom, mint mély belátás jele. A valódi thesis, a szerző 450 lapra terjedő dolgozata, Olivier de Magny költőről szólt. Ez a pleias idejében élt, csak kora halála miatt nem tartozott a hét híres költő közé. Ste-Beuve egy szava indította a szerzőt e biographia megírására. Lemerre most e feledésbe ment költő műveit is kiadja.

A római tragédia hanyatlásának okaival *Brunel* latin thesise fog-

lalkozik, *De tragoedia apud Romanos circa principatum Augusti corrupta* (115. l.) czímmel. A római irodalomtörténetben hézagot akart pótolni a szerző. A római tragédiából két emlék maradt ránk: az archaikus korból a töredékek, a császárok korából Seneca tragédiái. A közöttük levő időszakról keveset tudunk; csak 15 töredék maradt ránk. és Asinius Pollio-tól semmit sem bírunk. Brunel a római nép érdeklődését, ízlését a tragédia terén akarta kimutatni, csakhogy nagyon szigorúan itélt a népről, s nagyon jó véleménye volt az írókról. Azt hiszi, hogy a nagy tömeg Rómában sohasem szerette a tragédiát; a köztársaság alatt jól fogadták, de nem értették soha annak szépségeit. E miatt a hanyatlás. De a szerző nem emeli ki, hogy a római tragédia történetét legjobban a görög-italiai művészet magyarázza; a művészet is a legbrutálisabb, legfelindítóbb jeleneteket választja, valamint a régi tragikusok a görög mintákat úgy alakították át, hogy a legvadabb szenvedélyek, a legborzasztóbb vétkek álltak előtérben. Ez tetszett; de a mint a köztársaság vége felé a görög műveltség terjedésével a görög fínom ízlést is akarták utánozni a tragédiában, a nép a cirkusba rohant. A színpadon a pantomimus és a zene kezdett el uralkodni. A tragédia állapotára vonatkozó rész Welcker és Boissier kutatásai után nem nyujt újat, a tragikusokról szóló fejezet Ribbeck nagy művét, «Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik» veszi alapul. A szerző érdeme a Horatius itéletéről írt fejezet, mely önálló felfogása és éles kritikája miatt válik ki. A thesis ritka fínom latinsággal van írva.

Brunel franczia thesise a franczia Akadémia pnilosophusairól a XVIII. században szól (371. l.) és sokkal nagyobb érdekű és értékű, mint a latin dolgozat.

Senecával két dolgozat foglalkozik. Az első két czím alatt jelent meg. Először *Dacbert* álnév alatt Leydenben *Sénèque et la mort d'Agrippine* czímmel, s miután a kritika elég jól fogadta mint egy derék dilettans érdekes művét, valódi névvel *Hochart, Étude sur la vie de Sénèque* (285. l.) czímmel Párisban. A bölcsészet és Seneca egy hű barátjával van dolgunk, a ki azt állítja, hogy a római philosophus nem volt Nero czinkosa Agrippina meggyilkoltatásánál. Egyenkint vizsgálóra veszi az ókori történészek adatait e véres drámáról. Nem mint Diderot védi Senecát, a ki beismeri a bűnt, de menti, hanem azt állítja, hogy a vád hamis, Nero nem ölette meg Agrippinát, hanem ez tört Nero élete ellen, s midőn czélját nem érte el, öngyilkossá lett. Szóval Nero hivatalos üzenetét a senatushoz, melyet épen Seneca szerkesztett, igaznak tartja. Védelme sikeréről könyve végén önmaga is kételkedik, de meg kell neki adni, hogy mint ügyes védő kel síkra Seneca mellett; ha nem is hiszünk neki, úgy legalább Agrippinát mint bűnöst látjuk, a ki mindent elkövetett, hogy e méltó büntetésben részesüljön, mert Nero csak

saját vagy anyja veszte között választhatott. Meggyőződhetünk, hogy Seneca nem oly gyülöletes, mint Dio festi, s ha nem is volt mindig elég ereje és bátorsága, úgy mégis egész életén át becsületes ember és valódi bölcs volt. Ő képviselte Nero udvarán az erényt.

Tacitus leírását Nero első kísérletéről Agrippinát a tengerbe fullasztani, oly részletesen bonczolja a szerző, hogy nagy jártassága tengeri dolgokban híven kitünik.

Egy fiatal, derék philosophus *Lévy-Brühl* latin thesisül Senecát vallási szempontból bírálta. *Quid de Deo Seneca senserit* (65. l.) inkább a moralistát, mint a philosophust mutatja. Valódi érdekkel csak az első fejezet bír, a melyben a szerző azt kutatja, vajjon a Senecában előforduló *deus* és *dii* kifejezés ugyanazt jelenti-e. Lévy szerint a *deus* kifejezés Senecánál minden ok és teremtés kezdetét, a világ és sors urát, az istenek istenét jelenti, míg a *dii* az ezen *deus*-tól származott istenek, a kik sem jót sem rosszat nem tehetnek, kiknek sorába Sol, Luna stb. istenség helyezendő. A lélek a *deus* egy része, maga isten, ἀπόσπασμα ϑεοῦ. Az istenség metaphysikai természetének megbírálásánál Seneca nem tér el a stoikusoktól, de mindaz, a mit az istenség előlátásáról, szóval moralis oldalairól mond, azt saját vallása és hite sugalta. E miatt az istenség eszméje nála bővebb; egy kegyes s nem rémítő istenről szól. A nép babonája, a papok áldozata ellen kikel, mert az istenség tiszteletét a szív s nem a külső szertartások végzik. Az orientalis tanok nagy elterjedése daczára Seneca a természeti törvények állhatatosságában és általánosságában hisz.

Ha valakivel, úgy Epictettel, M. Aureliussal hasonlítható össze az ókorban; mint ők, legjobban fogta fel az istenség valódi tulajdonait. E két bölcsész és Seneca összehasonlításának Lévy egy egész fejezetet szentelt. Látjuk tehát, hogy inkább a moralis, mint philosophikus részére fektet fősúlyt. Előzőiről nem szól semmit; így érdekes lelt volna valamit Seneca tanítójáról, Qu. Sextius-ról vagy Mucius Musonius Rufusról és Claudius Pollióról hallani; Cornutus, a περὶ ϑεῶν szerzője is szóba jöhetett volna, de a szerző szorosan tárgyához ragaszkodott. Nagy feltünést okozott a franczia thésis: *L'ideé de responsabilité*, mely a fiatal tudóst mint eredeti gondolkodót és derék philosophust mutatta.

Nehány szót *Brunot* kis művéről, *Un fragment des histoires de Tacite*, Étude sur le De Moribus Germanorum (72. l.), a mely három részből áll. Az elsőben a Germania szerzőjének eszméiről, sophismusáról hallunk egyetmást; azután a Germaniában a declamatio nyomait keresi, s kimutatja, hogy többi műveitől nem tér el sokban, végül Beckernek egy 1830-ban kifejtett hypothesisét eleveníti fel, a mely szerint a Germania nem más, mint a Historiák egyik elszakadt része. Domitianus érdeme, hogy Germaniában először lépett fel mint hódító, a római aris-

tocratia, mely Nervával uralomra jött Domitiantól mindent megtagadott. Tacitus is ezek pártján állt. Historiáiban tehát csak röviden érintette Domitian hadi tetteit Germaniában, s azután egy külön könyvben szólt ez eddig ismeretlen országról. A Tacitus psychologiai jellemzése a dolgozat egyik legjobb része, de melyben több a bölcsészet, mint a kritika.

Felemlítendő, ámbár csak részben tartozik keretünkbe *Hervieux* két kötetes műve: *Les fabulistes latins depuis le siècle d'Auguste jusqu' à la fin du moyen-âge.* A szerző az összes ó- és középkori mese-irodalom Corpusát szándékszik adni. Ez első két kötetben a legelső római meseíróval, Phædrussal, közvetett és közvetlen utánzóival foglalkozik. Azután egy másik latin meseírót, Avianust fogja ily módon tárgyalni. Az összehordozott anyag roppant sokasága, az összes európai könyvtárakban található s e tárgyra vonatkozó kéziratok másolása, a vezető fonálnak, mely e különféle mesék eredetét mutatja, biztossága, e két kötetet ez utóbbi évek egyik legkiválóbb irodalmi termékévé teszik. Az első kötet (729. l.) egy teljes Phædrusi életrajzot ad, felsorolja a kéziratokat, de az csak a legkisebb rész; a munka főérdeme az utánzók kutatásában rejlik, s itt a szerző oly sok palæographiai, kritikai talentumot mutat, a minőt egy avocat à la Cour d'appel-től sohasem vártak volna. A kéziratok leírása s a különféle mesegyűjteményekről szóló tanúlmányok, melyeket a szerző a legtöbb európai könyvtár meglátogatása folytán gyűjtött, képezik az első kötetet. A második (851. l.) a kritikai szöveget adja; legelül Phædrus meséit, a váriansokkal, a Pithou-i, reims-i, Daniel-i, nápolyi és vaticani Perotti-féle kéziratok facsimiléival találjuk, azután az összes Phædrusi utánzatokat a középkor végéig. A mese ily történetét akarta Lessing megírni, midőn az æsopi meséből vonta le tanait, midőn később Wolfenbüttelben Romulusról, Rimiciusról és Nevelet Anonymusáról szólt töredékes dolgozataiban. Hervieux munkája különösen azokat érdekli, kik a középkori latin irodalommal foglalkoznak; e terére nem követhetjük; Gaston Paris nagy tanúlmánya e műről (Journal des Savants 1884 és 1885) kimutatta e téren nagy érdemeit, de a kisebb hiányokat is.

A későbbi latinság köréből két művet kell idéznünk, melyek eddig Franciaországban lehetetlenek voltak, de ma az újabb kritikai irány haladásával némi feltünést is okoznak. A fanczia tanár ily thesiseket némi fájdalommal vesz kezébe: attól tart, hogy ez a németes irány a nemzeti szellemet, a mely leginkább a világos, élvezhető előadási módban nyilvánul, el fogja nyomni, hogy a fiatal nemzedék közt lábra fog kapni. Hagyján még, ha a latin thesis ily száraz grammatikai dolgokról szól; úgy is csak a Sorbonne bírái olvassák, de a franczia thesis! Egy 472 lapra terjedő dolgozat Szent Hieronymus latinságáról! Egy 42 lapnyi általános bevezetésen kívül csupa latin szavak, bizonyos csoportok sze-

rint rendezve! Ez attentatum elkövetője *Goelzer* — nem hiába német neve van — a Sorbonne-on latin grammatikát ad elő — a mint egyáltalán mindazok, a kiknek thésiseiről szólunk, a párisi vagy vidéki facultáso kon maîtres de conférences, vagyis rendkívüli tanárok, a kiknek elég szép fizetésök van, nem mint az éhenhaló privatdocenseknek. Az *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de St. Jérôme* a híres egyházatya nyelvét és a befolyást, melyet a klasszikus latin, görög és héber nyelv rá gyakorolt, mutatja ki. Szt. Jeromos nyelve nem oly tiszta, mint a jó latin íróké, de a lingua romana, melyet használ, a klasszikusok nagy tanúlmányát mutatja. Az egyházatyák közt ő a legműveltebb és nyelv tekintetében a legtanultabb. A népies latinság, a kereszténység eszméivel e két elemből áll nyelve; mikép fejlődött, azt a szerző a bevezetésben röviden érinti. — Gœlzer-nek volt egy előzője: Paucker, a ki több elszórt értekezésben érdekes adatokat szolgáltat, de csak a formalis részre; ezt a részt is nagyban bővítette a franczia író, a mi pedig saját érdeme, az a nagy syntaxis (293—435. l.), melyet az egyházatya művei alapján összeállít, s egy fejezet, a mely a latin kifejezések értelemváltozását szt. Jeromosnál mutatja ki (227—278. l.), egyike a könyv legérdekesebb részeinek. Gœlzer műve mindenesetre a legnagyobb alapvető munka e tekintetben; a nehézség annál nagyobb volt, mert egy jó teljes kiadás sincs ez érdekes íróból. A mű azonkívül a középkori latinságra is sok világot vet s a román nyelvek képezésének egyes kérdéseire biztos választ ad.

Ugyane tanúlmányok körébe vág Gœlzar latin dolgozata: *Grammaticae in Sulpicium Severum observationes, potissimum ad vulgarem latinum sermonem pertinentes*. Sulpicius Severus aránylag keveset írt (műveit a bécsi akademia által kiadott egyházírók első kötetében adta Halm), s így nagyon alkalmas, hogy a későbbi latinságra belőle példákat merítsünk. A thesis a 17 lapnyi bevezetésen kívül, mely Sulpicius életéről és iratairól szól, ép oly élvezhetetlen, mint a franczia. Négy fejezet alatt csupa szavakat és szólásmódokat találunk; az első a neologismusokat, a második a főnevek és igék declinatióját és conjugatióját, a harmadik a sulpiciusi syntaxist, a negyedik több feltünő összetétel és kifejezés magyarázatát nyujtja. A példák a legnagyobb szorgalommal összegyűjtvék és tekintve a kritikus kiadást, melyen alapulnak, végeredményül tekinthetők.

Az Académie des sciences morales et politiques egyik pályakérdésének köszöni létét *Denis* műve *De la philosophie d'Origène* (730. l.), a mely szintén egyházatyáról szól, de nem nyelvét, hanem eszméit kutatja. Több jót mondhatunk e könyvről mint a szerzőnek első jelentésünkben érintett «De la fable dans l'antiquité» czímű kis művéről. Az ókor moralis eszméinek története Denis első nagyobb műve volt; Ori-

genesről szóló művében is a philosophikus eszmék taglalása a legjobb rész. Denis először eleven képet ad Origines idejének vallási nézeteiről, a melyek ismerete okvetlenül szükséges. Origenesnek saját methodusa nem volt; a szentírás helyeinek allegorikus magyarázatát Philótól kölcsönzi; forrásai először az Evangelium predicatioi, de ezeket a szentírás szövegeinek összehasonlításával és az okoskodás módszerével magyarázza. Az így elfogadott szöveg minden discussio felett áll, ez maxima, a melyen nem lehet változtatni. Ezek közt Denis néhányakat idéz, melyeket az egyház később elitélt. Egy második forrás több apokryph irat, a melyekben zsidó hagyományok keleti eszmékkel vegyülten fordulnak elő. Innen merítette tanát a lelkek lételéről a születés előtt. Origenes megértésére idejének hæretikus eszméit kell ismerni; ezekből láthatjuk, hogy legmerészebb állításai néha csak a gnostikusok tanainak csekély változtatása. Ezek a források, melyekből merít, s ha egyes tételek Platóra és a stoikusok tanaira emlékeztetnek is, nem hihető, hogy bölcsészetének egy főprincipiuma a görögökre vezetne vissza.

A harmadik fejezetben Origenes fogalmáról Istenről és tulajdonságairól szól a szerző, a negyedikben kimutatja, hogy Origenes Istene alkotó, teremtő a szó legszorosabb értelmében. Azután hosszasan szól az egyházatya nézeteiről a lelkekről, azok felosztásáról, az eredeti bűnről. Origenes szerint az üdv általános lesz, a legrosszabbak is idővel üdvözölnek, s ép ebben tér el a többi egyházatyától, kik szerint e választottak száma nagyon csekély. A mű második fele Origenes eszméinek uralmát különösen a III. századtól a VI.-ig, de röviden egész napjainkig tünteti fel. Már életében sok ellensége volt, halála után még szaporodtak, míg 553-ban a második konstantinápolyi zsinat anathemával sújtotta. Mindennek daczára keleten jól ismerték, de nyugaton az Augusztinusi tan teljesen háttérbe szorította. Csak Johannes Scotus említi, de úgy látszik nem ismerte jól. Egy végső fejezetben a szerző Origenest Leibnitz-czel és Jean Reynaud-val hasonlítja össze, philosophiáját a keresztény vallásos érzület szempontjából áldásosnak, de bölcsészeti szempontból elvetendőnek itéli. Túlvilági dolgokról nem lehet systemákat írni. Egy függelék az Origenesnek tulajdonított Philosophumenákról szól, melyekről Denis kimutatja, hogy nem tőle valók. Kár, hogy e vaskos, a minden tekintettetben érdekes kötethez a szerző nem csatolt indexet.

Kisebb dolgozatok a római irodalom terén, s melyek csak külön nyomatok egyik-másik folyóiratból: *Essai sur les arguments du materialisme dans Lucrèce*, *Royer* dijoni tanártól inkább philosophiai, mint philologiai munka; *Hild*, *La légende d'Énée avant Virgile*, a Revue des religions különnyomata, száz lapon tisztán és világosan megmondja, a mit Klausen két kötetben nem végezhetett, s ugyanazon szerzőtől, *Juvénal*, *Notes biographiques*, nehány életrajzi adat felderítése.

5. *Római régiségek.* Több érdekes és mély tudományú munkával találkozunk e téren. Archæologia és epigraphia mindig kedvencz tanúlmányok voltak itt, különösen, ha a kutatások oly földön végezhetők, a hol a francia lobogó leng.

Említendők: *Charles Tissot, Géographie comparée de la province romaine d'Áfrique* (697. l.), a mult évben elhunyt volt konstantinápolyi és londoni nagykövet utolsó műve, melyet végig javított. Az «Exploration scientifique de la Tunisie» nagy gyűjtemények első kötetét képezi, s a római tartomány physikai, történeti és chorographiai leírását adja. Több mint húsz évi tanúlmány eredménye ez, mert mióta 1853. Tunisban éléve-consul volt, Tissot nem szünt meg e művel foglalkozni. Bejárta az egész tartományt, s majdnem minden nagyobb közleménye, melyek az Institut-be is vezették, e tartomány tudományos átkutatására czéloz. Lehetetlen egy rövid jelentésben mindazon fontos eredményeket, melyeket e kötet az ókori földrajz terén felmutat, elősorolni; csak annyit jegyzünk meg, hogy általa Mannert műve, melyet eddig a kutatásnál alapul vettek, teljesen hasznavehetetlenné vált. Mommsen nagy dicséretei s a tudós világ egyértelmű véleménye szerint Tissot különösen mint topographus kiváló; a biztos szem, mely a jelen romjaiból a régire következtet, a genialis hypothesisek, melyeket későbbi felfedezések megerősítenek, egyetlen ókori földrajz-írónál sem mutatkoznak jobban mint Tissot-nál.

A mű három kötetre volt tervezve; csak kettő készült el; az első a melyről épen szólunk; a második, melyet most rendez sajtó alá Reinach Salamon, az athéni iskola egyik legkitünőbb tagja, az útak leirását és topographiáját fogja adni; a harmadik a politikai és közigazgatási történetnek volt szánva. Ez utóbbi kötet függeléke elkészült; ez a minap megjelent *Fastes de la province romaine d'Afrique* (316. l.). melyet szintén Reinach bocsátott közre egy 88 lapra terjedő biographiával, melyből csak azt említjük, hogy a Corpus Inscrip. Lat. VIII. kötete, Mommsen levelei szerint, roppant sokat köszön Tissotnak s egyik legszebb emlékét képezik. E Fasti-k a római provincia prætorait és proconsulait Karthago lerombolásától a VI. századig K. u. állítják össze, a szövegek, de legtöbbnyire a feliratok segítségével.

Ismét a főmunkáról szólván jegyezzük meg, hogy az első rész a tartomány oro- és hydrographiáját adja, szól a klimáról, a talajról és annak productumairól. A második rész a történeti és chorographiai valamint e tartományra vonatkozó ethnographiai kérdéseket, a libyai tribusok történetét a legrégibb időktől, Karthago topographiáját a római hódítás előtt és után lehető behatóan tárgyalja, mindenütt Movers és Meltzer műveit javítva. Egy függelékben a kikötők és hajók nagyságáról mathematikai számítás alapján szól. Ebből láthatjuk, mily alapvető munka ez, de egyszersmind mint iparkodnak itt a meghódított tartomá-

nyokat ismerni; Tunis csak néhány év óta tartozik Francziaországhoz; az Institut már is több missiót küldött a tartomány átkutatására; a mit Algirban a római régiségek terén tettek, az valóban csodálatos; az Afrikai régiségtani társulat, specialis folyóiratok dolgoznak e nagy kulturalis művön, s valóban az Algiri tankerületet máris «le plus belle Académie de France»-nak nevezik. Rectora a minap egy két kötetes (708 l.) munkát tett közzé, mely egy régibb munka második, sokban javított kiadása. Ez *Gustave Boissière L'Algérie romaine* czímű műve, melyet az Akadémia megjutalmazott. A szerző a régi, római tartományról szól, de mindig a franczia provinciát tartja szem előtt; ezt már a czím mutatja, mert római Algir nem létezett hanem volt Mauretania és Numidia, melyek külön közigazgatás alatt álltak. A mű három főrészben a Sallustiusi Afrikát a mai Algir-ral hasonlítja össze, kimutatja a római uralom lassankinti terjedését Afrikában s végül a római administratióról szól. Nem önálló kutatások eredménye ez, az igaz, de mégis a mai Algir hű megfigyelésén alapul. Különben e tartomány tudományos felfedezője és kutatója Léon Renier, a franczia Mommsen, a ki nem rég hunyt el, Desjardinsre hagyva az epigraphia tanszékét a Collège de France-on, annyit írt e provinciáról, hogy Boissière-nek csak választania kellett. A mű legjobb fejezete a római colonisatióról szóló rész; a belföldi törzsek harcza az idegen elem ellen, melyek még a III. században K. u. is folynak, élénken van festve; a proconsulok és egyéb tisztek pályája a felíratok segítségével eleven képet nyujt. A mű minden során érezzük az életet, mely itt lüktet, a hazaszeretetet, mely e tartományt a legjobb módon akaja igazgatni, úgy hogy az akadémiai jelentés e műről méltán mondhatta, hogy Rómát nem kicsinyíti, Francziaország dicsőségét nagyobbítja, s hogy a haza hálás lehet iránta.

Minthogy már Afrika talaján vagyunk, említsük *Cagnat* művét *Explorations épigraphiques et archéologiques en Tunisie.* Cagnat-ról már szóltunk első jelentésünkben, midőn a római adókról szóló nagy monographiáját ismertettük; azóta s már azelőtt is többször utazott és tartózkodott Tunisban s időről időre epigraphiai és archæologiai tárczáját kiüríti s egy-egy műben közzéteszi. E czím alatt már két füzetet bocsátott napvilágra; az első 170 feliratot, részint ujat, részint javítottat adott, melyek közt a 29. számu vált ki, a melyből Cagnat azt derítette ki, hogy Ceionia Plautia, L. Ceionius Commodus Verus leánya, kinek atyját Hadrian császár L. Aelius Cæsar név alatt adoptálta, Qu. Servilus Pudensnek, 166-ban rendes consulnak, felesége volt. — A második füzet 290 feliratot tartalmaz Tunis éjszaki és keleti részéből. A legnagyobb rész sírfelirat, de van több, a mely a helyrajzot érdekli; így hat felirat ugyanannyi régi város helyét határozza meg, köztük Cilla-ét, a mely Zama mellett feküdt, — egy másik a provincia

Africa határait szabja meg. Cagnat a Henchir-Dakhlai tabula egy másolatát, mely Commodus egy rendeletét adja, is feltalálta. — Végül érdekes fejezetet szentelt a Chemtu környékén levő márványtelepnek, a honnan a lapis Numidicus név alatt ismert márvány került. E kőből állítottak Cæsarnak szobrot a Forumon e felirattal: Parenti Patriæ.

Ez algiri és tunisi kutatásokban az ott állomásozó franczia hadsereg tisztei is nagy szolgálatot tesznek a kutatóknak; néha önmaguk is kedvet kapnak a gyüjtéshez és másoláshoz, s az Akadémiában nem egyszer történik meg, hogy ezen vagy azon ezred tiszte érdekes leletre akadt, nem említve a consulokat, a kik mindig nagy érdekkel viseltetnek e dolgok iránt. Egy séta a Louvre-ban elegendő, hogy erről meggyőződhessünk.

Mielőtt Afrikát elhagyjuk, *Blanchère* latin thesiséről kell megemlékeznünk *De rege Juba, regis Jubae filio* (154 l.), a mely nem annyira Jubáról mint archæologusról és historikusról szól, a mely szerepe eléggé ismeretes, hanem a királyról magáról és az épületekről, melyeket uralma alatt emelt. Ez épületek romjai közt Blanchère, jelenleg az afrikai régiségek igazgatója, több évig időzött, a mely utazás eredményét a Mauretania Caesariaról írt dolgozatában (1882) tette közzé. A thesis csak egy nagyobb mű egyik fejezete, mely Juba királyt teljesen fogja méltányolni, most csak három pont felvilágosítására vállalkozott a szerző, u. m. Juba birodalmának határait szabta meg és a király eredetéről és udvaráról szólt. A mű hat fejezetre oszlik, melyek közt a negyedik, mely a Juba korabeli emlékekről szól, a legnevezetesebb. Ez emlékek közt több a Louvre-ban található.

Afrikát elhagyva Latiumba érünk. Mielőtt a várost érintenők, Terracina kikötőnél kell időznünk, a hova ugyancsak *Blanchère* franczia dolgozata: *Terracine, essai d'histoire locale* (218. l.) vezet. Valamint a Juba-tanulmány több évi numidiai időzés eredménye, úgy «Terracina» is autopsián alapul. A szerző három évig időzött e mocsáros, egészségtelen éghajlat alatt, melyet a pontinumi mocsárok lázas kigőzölgései miatt az archæologusok többnyire kerülnek. Valamint a latin tanulmány, úgy ez is a «Via Appia és a pontinumi mocsárok» czímű nagy dolgozatnak egy fejezete. A latiumi kikötő helyrajza és története ez a legrégibb időktől napjainkig. Több fejezeten megérzik az élénk és hű leírás, melyet csak a hely mély ismerete adhat meg. Mint helyrajz hézagpótló; a műhöz csatolt öt térkép és két fénynyomat az ásatások és mérések eredményeit adják. Történeti szempontból a Corpus Inscr. Lat. X. kötete, melyet Blanchère már a nyomtatás közt használhatott, nagy szolgálatára volt. Ezért hálából a feliratokat javította, mely javítások e X. kötet függelékében láttak napvilágot. E városról, kikötőjéről, emlékeiről, a betegségekről — malaria — melyeknek folyton szinhelye, a hydrotech-

nikai munkálatokról, már azelőtt oly számos czikket közölt, hogy a thesis, a mely mindezeket egybefoglalja és még sok ujat is csatol hozzá, az italiai vidéki városok legjobb monographiái közé tartozik. A franczia római iskola így kutatja Italia egyes városait; Præneste, Tibur, Terracina, mind e dolgozatok az ottani iskola eredményei. Érdekes fejezet a volskokról szóló, kiknek ez kikötőjük volt, s kiknek istenségei a régi kultussal sokáig álltak ellen a római befolyásnak. Soracte hegye is itt emeli hótakart csúcsát, Apollo Soranus szentélyével, mely tulajdonkép nem volt más mint a Jupiter Anxus, Anxor városának védistene. A mű mint történeti helyrajz pontos, leírásai vonzók.

S most áttérhetünk Rómára. Itt először is említendő *Bloch* két tanulmánya, melyek folytán a szerzőt azonnal a lyoni egyetem rendes tanárává nevezték ki. A thesisek discussiója előtt Bouché-Leclercq, a Sorbonne tanára, e szavakkal szólította meg a jelöltet: Az ön helye ép oly jól lehetne közöttünk (a vizsgálók közt), mint az asztal másik felén (a hol a candidatus foglal helyet). A franczia dolgozat czíme: *Les origines du sénat romain. Recherches sur la formation et la dissolution du sénat romain* (336. l.). Bloch épen munkáján dolgozott, midőn Willems, löweni egyetemi tanár vaskos két kötete, a legkimerítőbb e tárgyról, a római senatusról (Le sénat de la république romaine I. La composition du Sénat, 1878, II. Les attributions du Sénat 1883) megjelent. A franczia szerző e mű megjelenése után művét egyedül a senatus eredete kérdésének szentelte, a mely Willems művében csak néhány lapot foglal el (1—28.). Mig Mommsen soká várt kötete a Marquardt-Mommsen Régiségtanában megjelenik, e két munka, mely mint látjuk, egymást kiegészíti, a római senatusra vonatkozó kérdéseket legkimerítőbben oldja meg. Bloch az eddigi hypothesiseket elveti, s csakis abból, a mi az ókori emlékekben maradt ránk, következtet; ennek segítségével emeli fel épületét. Kiindulva a régi népek hármas felosztásából, Bloch azt bizonyítja, hogy a három törzs Rómában azonnal egy népet képezett. Róma constitutiója nem más mint Alba-é, a melynek egyszerű coloniája. E három tribus közt vagy csak az egyik gyakorolta a hatalmat, vagy mind a háromból egy bizonyos számú család, s csak későbben nyerte el a többi család ugyanazon jogokat. Bloch azt hiszi, hogy vannak jogok, melyek szolgálattételre köteleznek, s vannak, melyek kedvezmények. Igy a lovagok centuriája, háboruskodni, önönmagát felszerelni, ez adó; ebben mind a három tribus részesült, de a senatus tagja lenni, ez kedvezmény, ez csak egy osztály joga volt. A senatus ekkoriban 100 tagból állt; a pontifexek, vesta-szüzek száma, mind azt mutatja, hogy csak egy törzs vett részt, mert 3-mal nem oszthatók. Minthogy Cicero, Dionysius, Livius — s a modern írók az ő állításaik alapján — az ordo equestrist minden áron a senatussal akarták azonosítani, azért nem jöhettek soha tisztába e kér-

déssel. Tarquinius idejében 300 senator és 1200 lovag van; a számok mutatják, hogy mind a három törzs azonos volt. — A hat patriciusi centuria ugyanazon változásokon megy át, mint a senatus. Ez a város hű másolata. A 300 senator a 300 gens-t képviseli; a gens fején áll a pater, tehát pater és senator ugyanazt jelenti. A szerző e 300 gens és azok tagjainak nevét, a mennyire az emlékek engedik, adja. De ne higyjük, hogy az írók szövegét vagy a feliratokat egyszerűen elfogadja; nem, sok helyen más nézetet vall, gyakran javítja a Corpus-t s javításai mindig a nagy kutatót mutatják. Eredményei e gens-eket illetőleg ezek: A patriciusi gensek száma gyorsan fogyott. A 73-ból, melyet még az V. századból összeállíthatunk, a köztársaság utolsó századában csak 14 maradt, Tiberius alatt pedig hat, u. m. Aemilia, Claudia, Cornelia, Fabia, Valeria, Sulpicia. — Minden gens-nek hagyományos praenomen-jei vannak. — Eredetileg a *cognomen*-t csakis a patriciusi családok viselik (ez egyike a legeredetibb következtetéseknek). A hol a cognomen hiányzik, mindig plebejusi családdal van dolgunk, míg egyetlen patriciusinál sem hiányzik. A kevés számu gens, mely megmaradt, több családra oszlott, melyek külön éltek s szintén egy gens-t képeztek. E ténynek s több család kihalásának tulajdonítható a gentes minores alakulása; a Quirinalis lakóit a város lakóival azonosították; e családok gens-ek lettek, a pater familias pedig senator. A Quirinalis és lakóinak eredetét is keresi a szerző, de itt oly sok nehéz és megoldhatatlan probléma lép utjába, hogy csak a legbiztosabb eredményekre szorítkozik. Annyi tény, hogy e lakók képezték a gentes minores név alatt ismeretes családokat. Mindezek daczára a senatus és a régi patriciusok sülyednek és pedig a következő okokból. A régi gensek több ágra oszoltak; a legrégibb időkben mégis az eredeti gens-hez számíttattak, de később önálló családokat képeztek, s így a 300 számánál több patres volt; ennélfogva választani kellett a patresek közt azokat, a kik a curiában székelnek. Ez időtől fogva patres conscripti a nevök. 2. A családok fiait is a senatusba bocsátották. 3. Az évi hivatalok életbe lépése. A királyság eltörlése után egy más classificatio állt be, megkülömböztettek oly senatorok közt, kik hivatalt viseltek, s olyanok közt, kik nem viseltek. Ez időtől fogva a senatus nem képviseli többé a patriciusi családokat.

Eddig Bloch könyve. Tehát a legrégibb időkben, Róma alapításakor egy 100 tagból álló senatus, azután a 300 patres képezi a senatust, megfelőleg a 300 gensnek; később a senatust a gentes minores-ekkel töltik ki, míg végül az évi hivatalok a senatus régi formáját megváltoztatják.

Ez rövid vonásokban Bloch könyvének gondolatmenete. Gyakran maga is kétkedik a sikeren, de a sok hypothesis közt az övé avval az elėnnyel bír, hogy a változások lassan és logikailag történnek, hogy a

régi Rómában, melyet oly nagy homály borít, a történeti Róma institutióit látjuk csíráiban, látjuk a conservativ szellemet, s a későbbi állami szerkezetet jobban magyarázhatjuk meg. Bloch műve maradandó becscsel bír; ha mind a problemát nem is oldotta meg — s ez lehetetlen is — sok kérdést uj világításba helyezett.

Latin dolgozata, *De decretis functorum magistratuum ornamentis de decreta adlectione in ordines functorum magistratuum* (178. l.) a római császári korba visz. Világos, biztos alapokon nyugvó, methodikus dolgozat, mely jóval felülmulja a legtöbb latin thesist, melyet sokan mellékes dolognak tartanak. A római császári administratio egyik fontos kérdését oldja meg, s ha a római senatus tanulmányában inkább a merész hypothesisek tűnnek fel, itt biztos alapon áll s azt mutatja, hogy Róma intézményeit tökéletesen ismeri. A munka három részből áll. Az első történeti, s kimutatja, mikép eredt Rómában a szokás egyes polgároknak oly hivatalos jelvényeket adni, melyekhez nem volt joguk, mert a hivatalt nem viselték, p. az ornamenta consulariakat egy volt prætornak. Nipperdey és Zumpt ellenében Bloch kimutatja, hogy ennek először 67-ben K. u. találjuk nyomát. Az utolsó két fejezet Cæsar és Octavian e nembeli tiszteletjeleiről szól. A második rész a senatoroknak és lovagoknak adott régi quæstori, prætori és consuli jelvényeiről szól. A fontos kérdés itt az, vajon az ornamenta consulariákkal felruházott volt prætor a senatusban a consularesekkel szavazhatott-e, vagy pedig rangja szerint a volt prætorokkal szavazott?

Itt Nipperdey és Mommsen véleménye egymásnak ellen mond. Nipperdey (Leges annales p. 74.) az ily prætorról azt mondja, hogy minden ünnepély alkalmával a consularesekkel egyrangú volt, de nem a senatusban, míg Mommsen (Staatsrecht I. 442.) ezt a jogot is megadja neki. Bloch Mommsen nézetét fogadja el, de a két argumentum közt, melyekre ez támaszkodik, az egyiket elveti, s csak abból következtet, hogy az írók, a kik Octavian senatori rangjáról szólnak, majd a rangot, majd a jelvényeket említik. De tán az, a mit Octavian két decretum által nyert — a rang, és a jelvény — nem adatott meg minden prætornak vagy lovagnak. — A harmadik rész a senatori méltóság és egy más, köztársasági hivatal rangjával való felruházásról — a mit adlectio inter quæstorios etc., a hivatal szerint, neveztek — szól. E részben a szerző a titulus alakját, az adlectio feltételeit, az adlecti jogait és privilegiumait, fokozatait veszi szemügyre, azután ezen adlecti befolyását a császári hatalomra, a senatorok választására és a polgárjog adására méltatja, végül a latus clavus adásának fontosságát említi, a mely szerinte egy volt a senatori ranggal. Az összes ismert adlecti névsora a legjobb szövegek és pontosan megvizsgált feliratok nyomán rekeszti be e művet.

Ugyancsak a római császári korral foglalkozik *Jullian* két műve:

Les transformations politiques de l'Italie sous les empereurs romains (216. l.). A szerző, a ki főleg e kort tette kutatásai tárgyává, e műben kimutatja, mily változásokon ment át Italia 43-tól K. e. 330-ig K. u., vagyis miként vesztette el Italia kiváltságos állását és lett azonossá a többi római provinciákkal. E változás három század műve volt, lassanként ment véghez, úgy hogy a szerző joggal mondhatja, hogy a császári kormány e tekintetben, mint mindenben, conservativ volt. Jóllehet a császári politika elve az volt, hogy minden a római törvény alatt élő nemzetet egyenlővé tegyen, részint hogy az administratiót egyszerűsítse, részint kötelességből az egyenetlenségek elhárítására, Italia mégis soká a régi köztársasági jogokat élvezte.

E mű az összes római institutiokat szemügyre veszi, s mindegyiknél kimutatja a lassankénti változást. A tárgyat már többen érintették, de oly kimerítően, oly nagy alapossággal, a szövegek és feliratok által nyujtott bizonyítékokkal még nem tárgyalták. Jullian ritka lelkiismeretessége, úgy mint birálataiban a Revue critique hasábjain, itt is legszebb fényben mutatkozik. Mint különösen érdekes említhető az a fejezet, mely a curatores-ekről (91—112) és a correctores-ekről (149—171) szól; itt legjobban láthatjuk az éles kritikust és a beható tudóst.

Latin dolgozata *De Protectoribus et domesticis Augustorum* (96. l.) a császári őrséggel foglalkozik. Jullian már a Bulletin épigraphique de la Gaule-ban (1883) szentelt néhány lapot azon germánoknak és bataviaiaknak, kik az első imperatorok őrei voltak. E thesisben csak a két nemű őrséggel: protectores, domestici, foglalkozik. Először meghatározza az időpontot, midőn e tisztségek, melyek nagy fizetéssel jártak, életbe léptek. Az első emlék, mely említést tesz róluk, 261-ből való. Jullian Gallienus császár idejébe teszi, jóval előbb ez évszámnál. Azután a külömböző neveket, melyeket hordottak, veszi vizsgálatra, hivatalukat, privilegiumaiakat leírja, megmondja, mikép toborozták őket, miként öltözködtek és fegyverkeztek, szóval az egész osztály berendezését. Heraclius idejében nem találjuk többé nyomukat. Egy későbbi dolgozatban az Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux-ban e kérdésre ujra visszatért, Mommsen ellen állításait védve, s e protectores-sereget a IV. század katonai organisatiójával hozta kapcsolatba.

Ugyancsak Jullian a bordeaux-i egyetemen megnyitván cursusát *a római birodalom provincialis és municipalis administratiójáról*, azt mondotta, hogy minden arány tekintetbe vételével, e birodalmat leginkább az osztrák-magyar monarchiával hasonlíthatjuk össze; de e birodalom is csak halvány képét adhatja annak a római birodalomnak, mely a régi városi életet megszüntetve, a mai európai állami életet hozta létre.

A római császári korral foglalkozik még a bordeaux-i egyetem jogtanárának *Cuq* könyve: *Le Conseil des Empereurs, d'Auguste a Dioclé-*

tien (194. l. in 4.). A mű két részre oszlik; az első a consilium principis-t Augustustól Diocletianig, a második a Consilia sacra-t Diocletian alatt tárgyalja. Augustus és Tiberius alatt csak egy tanács volt, a mely a nyilvános ügyeket rendezte és a császárt az igazságszolgáltatásban is támogatta. Ez ép ellenkezője Mommsen véleményének, a ki két tanácsot fogad el, noha a politikai tanács minden tagja az igazságügyiben is szerepelhetett. A szövegek csak egy tanácsról szólnak, s ha még Diocletian alatt, a mint tudjuk, a tanács mindkét hatalommal volt felruházva, úgy azt következtethetjük, hogy a császárság kezdetén is egy tanács végezte e két feladatot. E tanács szervezetéről szól a negyedik fejezet, a mely tisztán epigraphiai alapokon nyugszik; más rendbeli bizonyíték nincs is. A szerző, mint a római franczia iskola volt tagja, elég derék epigraphus, hogy e feliratokból mind azt kiolvashassa, a mire szüksége van. Csak hogy kár egész feliratokat a szöveg közé nyomtatni, ha csak egy szó miatt történik. — A tanácsosok véleményöket nyilt szavazattal nyilvánították, főleg az Antoninusok alatt; ámbár a titkos szavazás sokkal inkább volt használatban, mintsem Cuq hiszi. Végül a szerző egy felette érdekes fejezetben az ügyekről szól, melyeket a tanács elé terjesztettek.

A második rész, Consilia sacra, legjobban mutatja a római császárok, különösen Diocletian és Maximian politikai és törvényhozói művét, mint általán az egész munka a római császári institutiókat a történet segélyével behatóan magyarázza.

Bourgeois egy latin dolgozatban: *Quomodo provinciarum Romanarum — qualem sub fine Reipublicae Tullius effinxit — conditio principatum peperisse videatur* (108. l.) azt bizonyítja, hogy a római provinciák rossz administratiója ellen csak egy gyógyszer volt, az egyeduralom. Az eszme nem új, de a szerző a Cicerói szövegek alapján mutatja ki. Alaposan ismeri a római szónokot; a provinciákra vonatkozó állításait egybehasonlítja, utal néha az ellenmondásokra, melyeket a politika mondott tollába, fejtegeti a szónok személyes nézeteit, melyek azt mutatják, hogy az ügyek vezetésével sem a provinciák lakói, sem a római nép nem volt megelégedve. A történeti irodalmat elég híven használta fel a szerző, csakhogy jogi képzettsége nem volt elegendő, hogy a provinciák állapotáról behatóbban szólhasson.

S evvel a római politikai régiségektől elválunk; a hátralevő munkákról nagyon röviden szólunk, inkább csak jelezve tartalmukat. *Quicherat*, a kitünő archaeologus kisebb műveit négy kötetben akarják tanítványai kiadni. Az első megjelent *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (580 l.) czímmel. Az elhunyt tudós az École des Chartes egyik legkitünőbb tanára — nem tévesztendő össze testvérével, a szótár- és metrika-íróval, a ki nem sokára sírjába követte — a galliai archaeologia terén nagy tekin-

tély volt. E kötet 76 czikket tartalmaz, melyek közt 28 a kelta régiségtanra, 44 római és különösen gallia-római tárgyakra, míg 4 az Alesia kérdésre vonatkozik. A kötet elején Quicherat élete Lasteyrie-től, és műveinek, czikkeinek — szám szerint 369 — lajstroma, Giry-től. E czikkekben Quicherat csakis újat, kutatásainak eredményeit adja; nem volt könyvíró, folyton dolgozott, kutatott, s vagy egy jelentésben, vagy egy birálatban szórta el az arany szemeket, melyek e gyüjteményben foglaltatnak. E téren sokban hasonlít Longpérier-hez. Itt csak a római régiségekre vonatkozó rész érdekel; ezek közt kiválik a római utakról Galliában szóló czikk, a római és galliai temetőkről Elsassban, római romok Vieux en Bugey-ban, feliratok, kisebb szobrok leírásai. Különösen említendő a Labienus és a párisiak közti csatahelyéről, a római hadsereg pilumáról, az allobrogokról szóló czikkek. Az Alesia kérdése, mely egy időben oly sok port vert fel, midőn Napoleon ásatásokat rendezett, hogy megtudják, hol volt tulajdonkép a csata Caesar és Vercingetorix közt, hogy ez utóbbinak szobrát felállíthassák — a szobor ma a Paris-Lyon-Méditerranée vasut Les Laumes nevü statiójánál, nem messze Dijontól látható, — e kérdés, mondom, Quicherat t nagyon érdekelte. Számos czikket írt róla; a kötet kiadói a kérdést összefoglalva a négy legnevezetesebbet közlik.

E gyüjtemények kiadásánál csak egy baj van; sok czikk elavult; a szerző maga bizonyára változtatott volna rajtok egy új kiadásnál, de ezt a hálás tanulók és collegák nem tehetik; legfölebb egyes jegyzetekben utalhatnak a kérdés jelenlegi állására, a mi a bajon csak némileg segít.

Már mult jelentésünkben említettük a Quantin által kiadott Bibliothéque de l'enseignement des beaux arts cz. gyüjteményt. *Jules Martha*, a híres sorbonni tanár fia, egy kötettel gazdagította. Czíme: *Manuel d'archéologie étrusque et romaine* (318 l.), kiváló mértékben egyesíti e szép gyüjtemény jó tulajdonait: világos, vonzó, a tudomány jelenlegi színvonalán áll, sok ábrát nyujt és olcsó. — Inkább a nagy közönségnek szól, de tanárjelöltek is sokat meríthetnek belőle.

A római hadviselés terén említendő *I. de la Chauvelays* műve, melynek czíme: *L'art militaire chez les Romains*, nouvelles observations critiques . . . pour faire suite à celles du chevalier Folard et du colonel Guischardt (321 l.).

Folard 1727-ben, midőn «mestre de camp d'infanterie» volt a Dom Thuillier Polybius-fordításához egy kommentárt írt, a melyben lépésről lépésre követte a görög író csataleírásait. E vaskos kommentár folytán Folard-ot a legnagyobb taktikusnak, a franczia Vegetiusnak tartották. Guischardt-ot II. Frigyes udvarában derék hadi tudománya és taktikája miatt Quintus Iciliusnak nevezték. Caesar e hadsegédének nevét vette fel, midőn 1757-ben és 1773-ban több Mémoires sur plusieurs points

d'antiquités militaires cz. tanulmányt tett közzé és Folard ellen polemizált, a ki már nem volt életben. Kinek van igaza, Vegetiusnak vagy Iciliusnak? E kérdés megoldását tűzte ki magának Chauvelais. A szerző több izben foglalkozott a középkori XI—XIV. század taktikájával; jelen művében a római taktikát inkább a két említett taktikus mint ő írja le. A két bevezető fejezet a római hadsereg szervezetéről és harczolási módjáról elég tiszta képet nyujt e tárgyról. Azután a Polybius által leirt csaták következnek: az első puni, a galliai, a második puni és végül a macedoniai háboru csatái; mindegyik csatáról halljuk a két ellentétes véleményt, s végül a szerző maga ítél; rendesen Folard-nak ad igazat, a ki szerinte jobban értette az ókori taktikát. Közben-közben más híres taktikusok véleményét is halljuk, végül a polybiusi ismert helynek, a phalanx és a legio összehasonlításának fordítását és magyarázatát találjuk. Az egész könyvben egy jegyzet, egy utalás sem található.

Egy kis mythologiai tanulmányt is fel kell említenünk; ez *Jannetaz*, *Étude sur Semo Sancus Fidius* (32 l.). Sancus és Herkules azonos voltát már a régiek is említik; ez azonosság a szerzőt arra vezette, hogy Herkules etymologiáját keresse. Szerinte Herkules nemcsak a nap, hanem egyáltalán a tűz, és eredeti kultusa, mely a görögöt és etruskit Italiában megelőzte, a tisztító tűzé volt. A természeti erők egységének istenesítése mellett szól, mely később e végtelen erőknek többféle alakot adott. A szerző a tűzisten minden attributumát egyesíti, mely ugyan nem maradt meg tisztán a mythologiában, de egyes attributumok folytán felismerhető, különösen ha a Vedákat vesszük segítségül. Bergaigne könyvét: «La religion védique d'après les hymnes du Rig-Veda» és Kuhn értekezését «Die Herabkunft des Feuers und des Göttertrankes» jól felhasználta. Herkules és Sancus a tűz principiumának görög és latin képviselői, kik a világegyetemet áthatják.

Végül megemlítjük, hogy *Duruy Római történetét* a VI. és VII. kötettel bevégezte. Az Académie française megjutalmazta e negyven évi munkát — az első kötet 1843-ban jelent meg —, szerzőjét Mignet helyére a negyven halhatatlan közé választván. Bármit mondjon a szigorú kritika egyes tévedések ellen, annyi tény, hogy a mai franczia nemzetség Duruy művéből tanulta meg a rómaiakat ismerni. Moralis és hazafias tisztet végzett az Empire egykori közoktatásügyi ministere, a kinek az Université sokat köszön. Mint egyöntetű mű, a fényes Hachette-féle kiadásban oly sok jó tulajdonságot egyesít, mint egy római történet sem. A németek Hertzberg vezetése alatt, a ki maga is írhatna egy római történetet, nem hiába fordítják le. A mit a szövegek, emlékek, felíratok nyujtanak, azt Duruy híven felhasználta, de a ritka előadási tehetség, a fényes stilus az — csak a végszót kell átlapoznunk, hogy a szerzőben elsőrendű prózaíróra ismerjünk —, mely e művet a valódi remekek

közé sorolja. Kár, hogy a szerző a 395. évvel berekeszti művét; Theodosius halálával a római genius még nem szállt sírba. Stilicho és Aëtius alakja, Maiorian császár, a theodosiusi kodex, Honorius még mindig e genius egyes fellobbanásait mutatják.

(Vége következik.)

Dr. Kont Ignácz.

Kanteletar, die Volkslyrik der Finnen. Ins Deutsche übertragen von *Hermann Paul.* Helsingfors, G. W. Edlund. — Ára négy márka.

A következő nehány sor nem kiván tüzetes ismertetés lenni, mint inkább csak a közfigyelemnek föhivása a derék finn nép gyönyörű dalaira. Ezek is hivatvák az ellene táplált előitéletek csökkentésére.

«Örökre rejtvény fog maradni», mondja a fordító előszavában, «hogyan juthatott egy nép, melynek egyátalán semmi szellemi segédforrásai nem voltak, mely még a külső ingernek is híjával volt, oly magas szemléletekre, minőket a Kanteletar nyújt.» A lélek és szív élete tükröződik e dalokban; s harczias hangúlatot vagy lelkesedést nem találunk bennök. Dalosaik pórok vagy jobban mondva a pórosztályhoz tartoznak; mert férfiak, nők, szolgák és béresek dalaival találkozunk a gyűjteményben. És ennek daczára csaknem mindig oly magas, művelt gondolkodás jut e dalokban kifejezésre, mely bámulatba ejt. Ime egy dal, halvány fordításban:

Mást gondoltam én, mint gyermek,
Többet vártam életemtől,
Víg remény és édes álom
Ringatának váltakozva.
Ámde csalfa volt reményem
S minden álmom csak hazugság,

Kedvesem lesz, abban bíztam;
Férfinak szolgáltam volna.
Ámde nem jött, kire vágytam,
Senki sem jött, ki szeressen.
Méltónak nem ítélt senki,
Hogy csak egyszer rám tekintsen,
Búmat senki sem csitítá,
Bús napom' föl nem deríté.

Múljanak bár hosszú évek,
Enyésszék el ifjúságom:
Ámde kedvesem nem lészen
Vőlegényem soha sem lesz,
Csak ha Tuoni maga jő el,

Mana maga lesz a kérőm,
Holt lepelbe béburkolva.
Kezében halálvirággal,
Hogy halvány menyasszonyának
Nyújts' a holtak koszorúját.

Bémegyek Mana lakába,
Megnyugszom Tuoni térin.
Ó mily édes lesz az álom,
Ó mily édes álmodoznom!
El nem állom senki útját,
Ott benn nem zavarok senkit,
Nem kell félnem üldözéstől,
Harczi vad zajt ott nem hallok,
Mánát le nem győzi senki,
Harcztól ment az ő országa.

Paul, ki fordítását a nem rég elhúnyt Lönnrotnak ajánlotta, válogatott darabokat fordított le az eredetiből. Gyűjteménye így oszlik föl: Sängerlieder, Mädchenlieder, Braut-und Hochzeitlieder, Frauenlieder, Wiegen-und Kinderlieder, Männerlieder, Hirten-und Jagdlieder, Balladen, Gedichte vermischten Inhalts, Fabeln, Beschwörungsrunen, és nem kevesebb, mint 315 dalt foglal magában. Paul maga bevallja, hogy az eredetinek sok szépsége ment veszendőbe a fordításnál; különösen a hihetlenségig gyakori alliteratio, melyet a németben nem lehetett volna visszaadni a legnagyobb erőltetés nélkül. Mindazáltal e fordítás igen kedves és élvezetes olvasmány így is. S kit ne ejtene bámulatba az olyan nagyszabású (újabb) költemény, minő: «Des Mädchens Klage», melyet a híres költő, *Runeberg* is lefordított, hozzá csatolván a következő jegyzetet, mely úgyszólva az egész finn népköltészetre illik: «Bland de talrika sånger, hoilka utgöra finska poesiens stölthet ochjära, torde väl denna runa med allt skäl kunna föras. Jag har vid öfverflyttandet af detta härliga stycke till svenskan rönt samma känslor som den, hvilken söker upptaga och omplantera en blommande växt ur en jordmon i en annan. I hvarje stund har jag fruktat att skada de veka rötterna, att jag så må säga, och de sköna bladen, och misströstar om att hafva kunnat freda dem från allt för förstörande spår af min hand.» (Samlade skrifter, I. 361.)

ERDÉLYI KÁROLY.

VARIAE LECTIONES.

LXII. Az Anthologia Palatina V. 36. sz. epigramma így szól:

Ἤρισαν ἀλλήλαις Ῥοδόπη, Μελίτη, Ῥοδόκλεια,
τῶν τρίσσῶν τίς ἔχει κρείσσονα, μηριόνην,
καί με κριτὴν εἵλοντο. καὶ ὡς θεαὶ αἱ περίβλεπτοι
ἔστησαν γυμναί, νέκταρι λειπόμεναι·
καὶ Ῥοδόπης μὲν ἔλαμπε μέσος μηρῶν πολύτιμος,
οἷα ῥόδων πολιῷ σχιζόμενος Ζεφύρῳ·
τῆς δὲ Ῥοδοκλείης ὑάλῳ ἴσος, ὑγρομέτωπος,
οἷα καὶ ἐν νηῷ πρωτογλυφὲς ξόανον·
ἀλλὰ σαφῶς ἃ πέπονθε Πάρις διὰ τὴν κρίσιν εἰδώς,
τὰς τρεῖς ἀθανάτας εὐθὺ συνεστεφάνουν.

Magyarúl:

Versenyezett Rhodopé, Melité, Rhodokleia közösleg,
Hogy hármuk közzül melyknek a czombja delibb.
Engem választnak bírónak, s mint szem-igéző
Istennők álltak meztelen és kecsesen.
Ott állott Rhodopé tündöklő testi szabással:
Rózsabokor, melyben játszik az enyhe Zephyr.
Ott állott Rhodokleia fehér alabastromi testtel:
Mint egy templomi kép annyira elragadó.
Tudva mi bajt okozott a Paris-mondotta itélet,
Én mind a hármat megkoszorúztam azért.

A 4. versben λειπόμεναι helyébe Jacobs λειβόμεναι-t ír, a mi szerencsésen talál.

A 6. v. után, úgy látszik nekem, kiesett egy distichon, mely Melitéről szólt.

A 7. v. hibás hagyományával eddigelé sikertelenűl bajlódtak a kritikusok. Jacobs eleinte így próbálta helyreállítani: οἷα ῥοδὼν λείῳ stb., később így: οἷα ῥόδων κόλπος stb. Hecker ῥοδὼν πολλῷ vagy ῥοδὼν βαλίῳ-ra gondol, s ἁπαλῷ-t is jobbnak tartja a Jacobs-féle λείῳ-nál. Lásd Hecker Commentatio critica de Anthologia Græca. Lugduni Batavorum 1843. 33—4. lap. Úgy hiszem helyes nyomon járok, mikor itt Zephyrosnak ugyanazt a jelzőjét keresem, melylyel Bacchylides 49, 2. vben is találkozunk, mely így szól:

τῷ πάντων ἀνέμων πιοτάτῳ Ζεφύρῳ

Szerintem tehát Rufinus, epigrammánk szerzője, így írta azt a 6. verset:

οἷα ῥοδῶν πίῳ σχιζόμενος Ζεφύρῳ.

a mi helyünk és Bacchylidesé kölcsönösen támogatják egymást, úgy hogy Bacchylidesnél a Bergk apparatus criticusában felsorolt coniecturákra semmi szükség. Hogy πῖος, πίων ritka mellékalakja, cselekvő értelemben istennek is lehet a jelzője, bizonyítja az Eckhel doctr. numm. II. 465. lap idézte pénzfelirat, mely szerint Zeus πῖος-nak azaz termékenyítőnek van elnevezve.

LXIII. Palladas Anth. Pal. IX. 773:

Χαλκοτύπος τὸν Ἔρωτα μεταλλάξας ἐποίησε
τήγανον, οὐκ ἀλόγως, ὅτι δὴ καὶ αὐτὸ φλεγέθει.

A pentameter baján tudtommal senki nem segített még. A költő alighanem így írta:

τήγανον, οὐκ ἀλόγως, καὐθ' ὅτι δὴ φλεγέθει.

Az epigramma magyarúl így szól:

Olvasztó tégelyt formált az Erosbul a művész.
Nem helyes ok nélkül: tégely is égni hevít.

LXIV. De Vit-Forcellini Lexic. VI. 749. l. ezt olvassuk: Toroc; gurgulio, Gloss. ad Smaragd. Gramm. apud Ducange. A külföldi tudósok nem tudtak mit csinálni vele. Mi magyarok jót nevethetünk rajta; mert toroc nem egyéb mint a magyar *torok.* Hogy került ez a törzsökös magyar szó, a melynek semmi köze a latinsághoz, ama latin glossariumba, nem volt még módom kitudni.

PONORI THEWREWK EMIL.

Parmeniótól.

Anth. Pal. IX. 114.

A mikor a csecsemő a tető szélére kimászott,*)
(Moira nem íjesztő a piczi gyermek előtt)
Anyja kitárta csecsét s így térítette magához:
S így neki éltet adott második ízben a tej.

P. T. E,

*) A tető lapos volt s a család azon tartózkodott.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. november 11-ikén *felolvasó gyülést* tartott.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil. — Jegyző: Ábel Jenő.

A felolvasó gyülés tárgyai voltak:

1. Ifj. Reményi Ede: Nyelvjárási külömbségek a Theokritos-féle költeményekben.

2. Dr. Radó Antal: Mutatványok görög költőkből. Bemutatja Némethy Géza.

3. Gergely Károly: Horatius-fordítások. Bemutatja Csengeri János.

A felolvasó gyülést *választmányi ülés* követte.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil. — Jegyző: Pecz Vilmos.

Jelen voltak: Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Fináczy Ernő, Kassai Gusztáv, Maywald József, Pozder Károly, Riedl Frigyes, Szinnyei József.

1. Az 1885-ik év május 5-ikén, september 26-ikán és október 7-ikén tartott ülések jegyzőkönyvei felolvastatván hitelesíttetnek.

2. Elnök jelentése szerint Petrovich Ferencz ajánlatára Lázár Virgil István; Heinrich Gusztáv ajánlatára Dr. Ferenczy József, a közoktatásügyi tanács jegyzője, Bauer Simon, szegedi főreáliskolai tanár, Acsai Antal, budapesti kegyesrendi tanár, ifj. Reményi Ede bölcsészettudor; Maywald József ajánlatára Horváth György budapesti kegyesrendi tanár; Cserhalmi Samu ajánlatára Dr. Kovalik János, trsztenai gymnasiumi tanár, Dr. Kirz Jakab, miskolczi tanár, rendes tagokká; Cserhalmi Samu ajánlatára Griesbach Ágost, bölcsészeti hallgató, rendkivüli taggá választatnak. Társasági oklevelük a megválasztásokat eszközlő választmányi ülés datumával ellátva fog kiadatni.

3. Elnök jelentése szerint a Szilágyi István, marmaros-szigeti református főgymnasiumi igazgató, negyven éves tanári működésének tiszteletére rendezett ünnepélyre a Philologiai Társaság is meghívót kapott. Ennek kapcsán elnök indítványozza, hogy mivel ezen ünnepélyben a társaság képviseletileg részt nem vehet, küldessék a megünneplendőnek a társaság nevében egy üdvözlő irat, melynek szövegét egyszersmind a választmány elé terjeszti. — Elnök indítványa, valamint az üdvözlő iratnak általa a választmány elé terjesztett fogalmazványa elfogadtatik.

4. Elnök jelenti, hogy Bánfy György, kapuvári telekkönyvvezető már másod ízben szólítja fel a társaságot «a világnyelv (volapük) szakszerű méltatására és annak minél hathatósabb támogatására»; jelenti egyszersmind, hogy gondoskodott arról, hogy az ügy annak idején beható vizsgálás tárgyává tétessék. — Tudomásul vétetik.

5. A társaság pénztárnoka a társaság pénztárának állapotáról részletes jelentést terjeszt elő. — A választmány szíves köszönettel tudomásul vévén a pénztárnok kimerítő jelentését, azt határozza, hogy az a közgyülésre kinevezendő pénztárvizsgáló bizottságnak véleményadás végett átadassék.

6. Elnök a pénztárvizsgáló bizottság tagjaivá Ábel Jenőt, Cserhalmi Samut, Heinrich Gusztávot és Riedl Frigyest; a candidáló bizottmányba Csengeri Jánost, Fináczy Ernőt és Maywald Józsefet ajánlja.— A választmány az ajánlatot elfogadja, azzal a megtoldással, hogy a pénztárvizsgáló bizottságban az elnök is heylet foglaljon, és hogy ezen bizottságnak a jövő évi költségvetés megállapítása is feladata legyen.

7. Elnök ajánlja, hogy Torma Károly, budapesti egyetemi tanár, és Georges Károly, hires lexicographus, tiszteletbeli, illetőleg külföldi tiszteletbeli tagokká való választás végett a közgyülés elé terjesztessenek. — Elfogadtatik. P. V.

KÖNYVÉSZET.

Ábel Jenő, dr. Isota Nogarola. (Székfoglaló.) (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. XII. köt. 12. sz.) Budapest, 1885. Akadémia. (8-r. 82 l.) 50 kr.

Anakreon. Görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ponori Thewrewk Emil. (Görög és latin remekírók. Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.) Budapest, Franklin-társ. 1885. (8-r. XVI, 410 l.) 2 frt.

Baráczy Sándor. Hellas. Ó-Görögország története tekintettel régiségeire, a legrégibb kortól a nemzeti függetlenség elenyésztéig. Brassó. Alstädter. 1884. (8-r. 175 l.) 60 kr.

Brassai Sámuel. A mondat dualismusa. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. XII. köt. 10. sz.) Budapest, Akadémia, 1885. (8-r. 92. l.) 60 kr.

Cicero a kötelességekről. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (Görög és latin remekírók. Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.) Budapest, Franklin-társ. 1885. (8-r. XVI, 335 l.) 1 frt 60 kr.

Cicero. A kötelességekről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (Görög és latin remekírók.) Budapest, Franklin-T. 1885. (8-r. XVI, 186 l.) 1 frt.

Erdélyi Károly. A német gyönge ige történeti fejlődése. N.-Kanizsa, 1885. (8-r. 50 l.)

Greguss Ágost és *Beöthy Zsolt.* Magyar balladák. Magyarázták —. (Jeles írók iskolai tára I.) Budapest, 1885, Franklin-társ. (8-r. 212 l.) 70 kr.

Heinrich Gusztáv. Német balladák és románczok. Magyarázta —. II. rész: Schiller balladái és románczai. (Jeles írók iskolai tára. XXV.) Budapest, Franklin-társ. 1885. (8-r. 160 l.) 70 kr.

Heinrich Károly, dr. Anyaggyűjtemény a német nyelv tanításához. I. rész. Alaktan. Budapest, 1885. Kókai. (N. 8-r. V, 344 l.) 2 frt.

Kálmány Lajos. Boldogasszony ős vallásunk istenasszonya. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. XII. köt. 9. sz.) Budapest, Akadémia. 1885. (8-r. 37 l.) 20 kr.

Kardos Albert. Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben. Budapest, Kilian, 1885. (8-r. 34 l.) 40 kr.

Kispál Mihály, Sepsiszentiványi. Az indo-európai gutturalis sorok fejlődése. Budapest, 1885. (8-r. 51 l.)

Gr. Kuun Géza. A húnok nyelvéről és nemzetiségéről. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből XII. köt. 11. sz.) Budapest, Akadémia, 1885. (8-r. 60 l.) 40 kr.

Lehr Albert és *Riedl Frigyes.* Magyar olvasókönyv. Harmadik kötet. Történeti térképekkel és illustratiókkal. Budapest, Franklin-társ. 1885. (8-r. VIII, 231 l.) 1 frt 20 kr.

Magyar könyvészet. Bibliographia hungarica. 1883. Jegyzéke az 1884. évben megjelent új, vagy újolag kiadott magyar könyveknek és térképeknek, az alakok, lapszámok, megjelenési helyek, kiadók és árak fölemlítésével és tudományos szakmutatóval. A «Csak szorosan» könyvkereskedősegédek egylete megbízásából, a «Magyar könyvkereskedők egylete» részére összeállították Koczányi Béla és Zunft Antal IX. évfolyam. Függelékül: A magyar hirlapok és folyóiratok 1885-ben. Budapest, 1885. (8-r. XXVIII, 123 l.) Kötve 1 frt.

Meltzl Hugó, dr. L. Palaeographiai és szövegkritikai észrevételek az Eddához, jelesen az Atlamál első részéhez. (Álomjelenet.) Két autogr. kőnyomatú táblával és az álomjelenet diplomatikai hű lenyomatával. Kolozsvár, 1885. (4-r. 22 és IV l.) 1 frt 80 kr.

Meltzl Hugó. Petőfi jelszava. Hat sorról hét czikk. Philosophiai-aesthetikai tanúlmány. Kolozsvár, 1885. (8-r. 53 l.) 1 frt.

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Kiadja a M. T. Akadémia nyelvtudományi bizottsága. XII. kötet. Döbrentei codex.— Teleki codex. Közzéteszi Volf György. Budapest, Akadémia, 1884. (N. 8-r. XXVI, 403 l.) 2 frt.

Pecz Gedeon. A magyar húnmonda. Budapest, Franklin-társ. 1885. (8-r. 101 l.) 80 kr.

Pirchala Imre. Latin stilus-gyakorlatok a gymnasium V. oszt. számára, kapcsolatban Livius XXI. és XXII. könyvével. Phraseologiai, synonymikai és stilisztikai függelékkel. Budapest, 1885. (8-r. VIII, 85 l.) 70 kr.

Platonis apologia et Crito. Scholarum in usum edidit Josephus Král. Accedunt Phaedonis c. LXIV—LXVII. Budapest. Lampel, 1885. (8-r. XV, 57 l.) 28 kr.

Polgár György. Szócsoportok Homérosból. A gymnasiumok felsőbb osztályai számára az utasítások szerint. Budapest, 1885. Eggenberger (8-r. 37 l.) 30 kr.

Prém József, dr. Kármán József és Faludi Ferencz. (Magyar Helikon. 51. sz.) Pozsony, Stampfel, é. n. (1885) 20 kr.

Radó Antal, dr. Latin költők, szemelvények magyar fordításban. Az írókat s műveiket ismertető bevezetésekkel. (Irodalomtörténeti Anthologia I.) Budapest, Athenaeum, 1885. (N. 8-r. 272 l.) 1 frt 80 kr

Flach Hans, Peisistratos und seine literarische Thätigkeit. (N. 8-r. 42 l.) Tübingen, 1885, Fries. 1 mk. 20.

Griechische und lateinische Sprachwissenschaft, bearbeitet von H. Brugmann, Fr. Stoltz, J. G. Schmalz, G. Autenrieth, F. Heerdegen, R. Volkmann, Hugo Gleditsch. E czím alatt is: *Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft* in systematischer Darstellung, hersg. von Prof. Dr. Iwan Müller. Bd II. Nördlingen, 1885, Beck. (N. 8-r. XII, 288 l.) Az eddig

megjelent félkötet tartalmazza a görög nyelvtant Brugmanntól, a latin hang- és alaktant Stolztól és a latin syntaxisnak egy részét Schmalztól.

Haupt H., *Die deutsche Bibelübersetzung der mittelalterlichen Waldenser* in dem Codex Teplensis und der ersten gedruckten deutschen Bibel nachgewiesen. Würzburg, 1885, Stahel, 1 mk. 60.

Hirsch R., *Ueber schriftliche Uebungen beim Unterricht in den fremden Sprachen.* Berlin, 1885, Gärtner, 1 mk.

Hübschmann H., *Das indogermanische Vokalsystem.* Strassburg, 1885. Trübner, 3 mk. 50.

Hornemann F., *Zur Reform des neusprachlichen Unterrichts auf höheren Lehranstalten.* Hannover, 1885, Meyer, 1 mk. 60.

Kleinpaul Rud., *Menschen- und Völkernamen.* Etymologische Streifzüge auf dem Gebiete der Eigennamen. (8-r. XX, 419 l.) Leipzig, 1885, Reissner, 8 mk.

Langel Josef, *Griechische Götter- und Heldengestalten.* Nach antiken Bildwerken gezeichnet und erläutert. Mit kunstgeschichtlicher Einleitung von C. von Lützow. In 17 Lieferungen. Wien, 1885. Hölder. I. Lfrg., 5. 1—16. Mit eingedr. Illustrationen und 3 Tafeln, Fol., 2 mk. 50.

Mähly J., *Ueber vergleichende Mythologie.* Heidelberg, 1885, Winter, 80 fillér.

Marlowe's Werke, historisch-kritische Ausgabe von Hnr. Breymann und Albr. Wagner. I. Tamburlaine, herausg. von Albr. Wagner. (8-r. XL, 211 l.) Heilbronn, 1885. Henninger, 4 mk.

Meisterhans K., *Grammatik der attischen Inschriften.* Berlin, 1885, Weidmann. (N. 8-r. IX, 119 l.) 4 mk.

Molière's Werke mit deutschem Commentar, Einleitungen und Exkursen, hrsg. von A. Laun, fortgesetzt von W. Knörich. XIV. *Sganarelle ou le Cocu Imaginaire, La Princesse d'Élide* Leipzig, 1885, Leiner, 175 l.

Oesterlen Theod., *Studien zu Vergil und Horaz.* (N. 8-r. VII, 104 l.) Tübingen, 1885, Fries, 2 mk. 40.

Ribbek Otto, *Agroikos, eine ethologische Studie.* (Abhandlungen der k. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften.) Leipzig, 1885, Hirzel. (Ln. 8-r. 68 l.) 2 mk.

Rieger Karl, *Schiller's Verhältniss zur französischen Revolution.* Vortrag. Wien, 1885, Konegen, 36 l. 50 kr.

Saxo Grammaticus, herausgegeben von Alfred Holder. Strassburg 1885, Trübner. 10 mk.

Scheffler Wilh., *Die französische Volksdichtung und Sage.* Ein Beitrag zur Geistes- und Sittengeschichte Frankreichs. Leipzig, 1885, Elischer. Két kötet. XIV, 332 és VIII, 296 l. 18 mk.

Seemüller J., *Leitfaden zum Unterricht in der deutschen Grammatik am Obergymnasium.* Wien, 1885, Hölder, 50 kr.

Sepp Bernhard, *Incerti auctoris liber de origine gentis Romanae* (fragmentum) ad fidem codicis Bruxellensis, qui exstat unicus, denuo rec. (N. 8-r. XV, 48 l.) Eichstätt, 1885, 1 mk. 60.

Sophokles' Tragoedien, erklärt von C. Schmelzer. 2 Bd. Aiax. (8-r. 132 l.) Berlin, 1885, Habel, 1 mk. 80.

Wieland und Reinhold. Originalmittheilungen als Beiträge zur Geschichte des deutschen Geisteslebens, hrsg. von Robert Keil. Leipzig, 1885, Friedrich, 368 l.

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYŰLÉSE.

1885. decz. 27.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés! A mióta a Budapesti philologiai Társaság fennáll, a mi ma már tizenegy éve, mindig engem ért az a kitüntetés, hogy a társaság elnöke legyek. A bizalom kötelez: nemcsak hálára, hanem felelősségre is. Úgy de a társaság működésének sikere nemcsak az elnöktől, nemcsak a választmánytól, hanem a társaság összes tagjaitól függ. A felelősségben tehát többé-kevesbbé mindnyájan osztoszkodunk s ez s a minden oldalról tapasztalt buzgó támogatás bátorított engem mindannyiszor arra, hogy az elnöki helyet mindig ujra meg ujra köszönettel elfoglaltam.

Az elnök nyilvános functiói közt a legelső minden esetre az, a mikor a közgyűlést megnyitja s a közgyűlés szine előtt a társaság működéséről vagy teendőiről értekezik.

Azt a kérdést vetvén föl magamban, milyen thémával foglalkodjék mai megnyitó beszédem, azt láttam, hogy alig van olyas, amit előbbi alkalmakkal már szóba nem hoztam volna, s amit ezennel is nem jó volna részint tagtársainknak részint a nagy közönségnek ujra elmondanunk.

Az 1875. évi megnyitó beszédem a philologiai társaság szükséges voltát, jogosultságát fejtegette s megfelelt amaz ellenvetésre, hogy a tudósok munkásságát nem kellene a Magyar tudományos Akadémiától elvonnunk az által, hogy a philologia számára külön társaságot alkotunk; megfelelt ama kérdésre, hogy a mit mi teszünk, nem tehetnők-e ugyanazt az országos tanáregyesület kebelében is.

Az 1876. évi beszédem feltüntette a fiatal társaság reménykeltő munkásságát. Ezzel kapcsolatosan figyelmébe ajánlotta a társaságnak a kritikát, melynek kellékeit röviden vázolta. Ott idéztem a magunk buzdítására a Tamerlanról szóló keleti legendát, mely méltó, hogy minden ember emlékezetébe vésse, ott idéztem Ritschlnek komoly törekvéseinkre vonatkozó szavait, melyek minden igaz hazafit nagyobb munkásságra lelkesíthetnek.

Az 1877. évi beszédem a társaság állapotán és három évi munkálatain kívül az 1877. január havával megindult Egyetemes

Philologiai Közlönyről s a tervbe vett philol. encyclopaediáról szólott.

A társaság 4. és 5. évi működéséről szólt az 1879. évi beszédem. A rendes beszámoláson kívül különösen még három dolgot foglalt magában: rövid megemlékezést Loos József volt tagtársunkról, a ki nyomtalan eltűnt s még ma sem tudni, mily gyászos véget ért; megemlékezést az Eötvös-szobor ünnepéről, s végre annak a kijelentését, hogy a philologiára nekünk magyaroknak is szükségünk van, s mi semmi szín alatt sem ismerhetjük el azt, hogy ez vagy az a tudomány ennek vagy annak a nemzetnek a kiváltsága.

Az 1880. évi kögyűlés arra volt hivatva, hogy alapszabályainkat akként módosítsa, hogy a társaságot anyagi támogatást biztosító szilárdabb szervezetűvé tegye. A lényeges átalakulás küszöbén helyén volt, hogy beszédem a társaság egész multjának működését röviden bár, de részletesen elősorolta.

Az 1881. évi beszédem rámutattatott arra a külömbségre, a a mely a mostani philol. irodalmunk s a régibb között van, s hogy az örvendetes haladást, a szigorú philol. módszernek köszönjük. A philol. módszer tüzetes méltatására s a philol. kritika jogos védelmére kel 1882. mondott beszédem. A végén különös figyelmükbe ajánlom a társaság tagjainak azokat a thémákat, melyeknek tudományos feldolgozása eddigelé még meg nem történt s egyenesen minket magyarokat illet. Minduntalan jönnek hozzám azzal a kérdéssel, milyen thémával foglalkodjanak. Azért ujra figyelmeztetem a tisztelt tagtársakat azokra a dolgokra, a melyeket a Philologiai Közlöny VII. évfolyamában olvasható akkori beszédemben tanácskép elmondottam.

Az 1883. évi beszédem a classicusok fordításának ügyét tárgyalja. Ismerteti a Magyar tudományos Akadémiában megalakult Classica-philologiai Bizottsag ügykörét s fordítási vállalatát, felszólítja tagtársainkat a közreműködésre s elmondja, mily eljárást kell követniök azoknak, a kiknek tehetségük és kedvük van fordítást vállalni. Ez is olyan dolog, a mit minden közgyűlésen ujból lehetne elmondani. Figyelmükbe is ajánlom a t. tagtársaknak a Philol. Közl. VIII. 88—93. lapjait, a hol ama beszédem olvasható s egyuttal Anakreonom Előszavát is, a mely a Class-philol. Bizottságról tüzetesen értekezik.

Tavaly volt társaságunk alapulásának 10. évfordulója. Beszé-

dem, melylyel a tavalyi közgyülést megnyitottam, társaságunk külső történetét vázolta röviden, de lehető pontosan. E leírás okvetetlen érdekes mind azokra nézve, a kik társaságunk iránt érdeklődnek, s nevezetesen azokra nézve, a kik tagjaink sorába lépni óhajtanak.

Íme tisztelt közgyűlés! eddigi megnyitó beszédeim thémái.

Ma, mikor két kitünő tudóst: Georges Károly Ernőt és Torma Károlyt szándékunk tiszteleti tagoknak megválasztani, s ebbeli inditványunkat a t. közgyűlés szíves pártolásába ajánljuk, miről lehetne alkalmasabban szólanom mint arról, hogy: a philol. társaság az érdem iránti hódolatot is egyik kötelességének ismeri.

E kedves kötelességnek eddig is megfeleltünk s ezentúl is meg akarunk felelni. Emlékeztetem a tisztelt közgyűlést ama kis ünnepre, melyet 1875. decz. 1. Szabó István írói pályájának 50 éves jubileumakor ültünk.

Jegyzőkönyveink csak száraz hivatalos stilusban tesznek róla jelentést; de szép leírását adta Beöthy Zsolt a Fővárosi Lapok XII. évf. 277. számában. Minthogy az ezen ünnepen felolvasott üdvözlő iratok közül csak a magam görög verse nem jelent meg nyomtatásban,*) mert akkor még nem volt közlönyünk, más folyóiratokba pedig nem igen illhetett volna, hogy a Társaság hivatalos irataiban ennek is nyoma legyen, jónak látom azt az összepőrölyözött epigrammát emlékül ideiktatni:

Εἰκόνα τήνδ' ἐσιδὼν Στέφανον, ξένε, γνῶθι Σάβωνα·
  ῥαψῳδὸς δήμου Παννονικοῖο πέλει.
ὑμνεῖ γὰρ πατρίως τὴν μῆνιν Πηλεΐδαο,
  ὑμνεῖ τὴν δολιχὴν Λαρτιάδαο πλάνην.
οὐκέθ' Ὁμηρείης μεγάλης ὀπός ἐσμεν ἀπευθαί·
  Κασταλίδες Μούσης νῦν μίγα Παννονικῆς.
τῷ σὺ φίλος μάλα χαῖρε τὸ σήμερον, ὦ φίλε πᾶσιν,
  Ἑλλάδος ἑρμηνεὺς, σεμνὲ ποιητὰ, Σάβων.
τοὶ γὰρ σοὶ φέρομεν μισθοὺς ὀλίγους τε φίλους τε,
  ὑμνοπόλῳ δ' ὕμνον καὶ Στεφάνῳ στέφανον.

---

*) Szabó István életrajza. Dr. Márki Józseftól. Arczképpel. Magyarország és a Nagyvilág 1875. decz. 5. — Ötven éves müködésének méltatása Pfeiffer Antaltól. Magyar Állam 1875. decz. 5. Idősb Budaváry József latin és Pap János magyar üdvözlő költeménye u. o.

Magyar fordításban így hangzik:

Íme Szabó István arczképét látod előtted:
 A görög éneknek ő magyar énekese:
Zengi hazánk nyelvén Achileus Peleusfi haragját,
 Zengi Odysseusnak hosszu kaland-utait.
Nem titok ám többé a homéri nagy ének előttünk:
 Frigyben együtt a magyar s hellasi Múzsa-sereg!
Mind szeretünk e miatt: örvendj ezen ünnepi napnak,
 Hellas tolmácsa, lant avatottja, Szabó!
Vedd eme hálajelet: «kevesecske, de kedves» ajándék.
 Dalnokot illeti dal, s a «koszorúst» koszorú. *)

Nem kevesbbé szép ünnep volt az, melyet 1877. ápr. 8. a philologia ujjászületésének 100-ik évfordulóján ültünk. Az nap volt épen száz éve, hogy Wolfot a göttingai egyetemen philologiai studiosus-nak beiktatták, az első eset, hogy valaki e néven egyetemi hallgatónak iratkozott. Az ünnep eszméjét a budapesti egyetem philologus hallgatói penditették meg s azért az ünneplő szerep kiválólag ő nekik jutott. (Lásd Ábel Jenő Wolf és class. philologia czimű értekezését az Egyet. philol. Közlöny I. 428. sköv. lapjain Értesítő a budap. phil. társaság köréből II. évfolyam 2., 3.—4. lap.)

1878-ban Theodorus Géza halálának 400-dik évfordulóját ünnepeltük (Dr. Keleti Vincze, Közl. II. 446. sköv. lapjain).

1881-ben Heinsius Miklós halálának 200-ik évfordulóját (Dr. Fináczy Ernő, Közl. V. 758. sköv. lapjain).

Az idén Muretus halálának 300-ik évfordulóját (Némethy Géza, Közl. IX. 665. sköv. lapjain).

Mikor Ritschl Frigyesnek, a jelen század princeps philologorum-ának halála hírét vettük, magam emlékeztem meg e nagy emberről az 1876. decz. 6. tartott gyűlésen. (Lásd közlönyünk I. 168. sköv. lapjain).

Teuffel halálakor dr. Kont Ignácz tagtársunk járt el az érdemes tudósról való megemlékezés tisztjében az 1878. ápr. 3. tartott ülésünkön.

P. Thewrewk Árpádnak «Egy veterán szanszkrit tudósunk»

---

*) «kevesecske, de kedves» Homérból vett kitétel. Az utólsó verset bajos volt fordítani, mert a görögben szójátékkal végződik. T. i. István keresztnév a görög stephanos, mi koszorút jelent. «Hozunk neked dalnoknak dalt, neked Stephanosnak stephanost».

t. i. Tamaskó Istvánról szóló terjedelmes értekezése, mely Közlönyünk V. évf. 177--191. és 275—293. lap. jelent meg, még külföldön is figyelmet gerjesztett.

Szepesi Imre emlékezetét Pfeiffer Antal újította meg előttünk. (Lásd Pesti Napló 1875. 107., 108. és 109. sz.)

Részt vettünk továbbá a Mantuában felállítandó Vergilius-szobor, az Aquilában felállítandó Sallustius-szobor, a gothai gymnasiumban felállított Marquardt-szobor költségeinek fedezésére rendezett adománygyüjtésben.

Részt vettünk az Eötvös-szobor s a Fábián-emlék leleplezése ünnepében, részt a Miklosich, Bonitz, Spengel és Szilágyi István jubileumában.

A Fábián- és Szilágyi-ünnepről, minthogy mind a kettő a most lefolyt egyesületi évünkbe esett, még külön is meg kell emlékeznünk, kissé bővebb jelentést kell tennünk.

Az aradi Fábián-ünnep, mely f. é. szept. 20. folyt le, a mint azt igen találóan megjegyezték róla, valóságos philologiai ünnep volt. Oly férfiúnak a házát díszítették emléktáblával, a ki különösen classicus-fordításaival érdemelte ki magának a hálás utókor elismerését.

Az élénk részvét, a kitünő rendezés, az elmondott beszédek: főleg Jancsó Benedek gondosan kidolgozott, találóan ecsetelő, igazi eloquentiával előadó beszéde s Ballagi Mórnak s Tóth Lőrincznek fenkölt szellemű megemlékezései oly annyira emelték az ünnep niveauját, hogy a fővárosnak is becsületére vált volna. Ezen ünnepre a Kölcsey-egyesület a Budapesti philologiai Társaságot is meghítta s én kedves kötelességemnek tartottam e meghívásnak engedni. Minthogy a Kisfaludy-társaság s a Budapesti tudomány-egyetem is felszólított volt, hogy az ünnepen képviselőjük legyek, mind a három testület részéről egy-egy koszorút vittem az emléktábla díszítésére. A leleplezés előtt Institoris Kálmán, Arad városa főjegyzője mondott az ünneprendező bizottság nevében érczes hangon előadott lendületes beszédet. E beszéd után hullott le a lepel az aranybetűs márványtábláról s akkor léptem a tribune közepére s a következő szavakkal fordultam az élénk részvétből áthatott nagy és díszes közönséghez:

Tisztelt közönség!

A Budapesti philologiai Társaság, a Kisfaludy társaság s a Budapesti tudomány-egyetem bölcsészeti karának nevében jelenek

meg Arad városának magasztos ünnepén. A koszorú, melyet mindenik testület részéről hozok, csak egyszerű symboluma annak a koszorúnak, melyet az ünnepelt férfiúnak saját érdemei fonnak maradandó neve közül. A rideg világ ugyan azt mondja, ha valaki tehetségeit hazájának szenteli, az nem érdem, az kötelesség. Megengedem; de ha valaki hazafi erényeit úgy gyakorolja, kötelességeit úgy teljesíti, hogy embertársai közül kiválik, azt a történelem szine előtt bátran érdemnek kell felrónunk. Ily kiváló ember érdemének hozza ma Arad városa s Arad városával együtt az egész nemzet hálás elismerése adóját.

Koszorúinkat azzal az ohajtással tűzzük emlékére, hogy valamint a Memnon-szobor, valahányszor a kelő nap sugara érinti, csodaszerűen megzendül: ép úgy szólaljon meg szívünkben hálánk és kötelességünk érzete, valahányszor Fábián emléke szemünkbe ötlik.

Éljen Arad városa, melynek ily dicső polgára volt, s éljen e dicső polgár emléke a jelen és jövő nemzedék örök buzdítására.

E rövid beszéden kívül még a következő emléksorokkal is járultam az ünnephez, a melyeket a bankett alkalmával osztottak szét:

Éljen e város, a mely márványtáblára jegyezte
Hű polgárának érdem-övezte nevét.
Legszebb hála, hahogy méltó koszorúzza a méltót:
Ott van Arad neve is a haza pantheonán.

A mi a Szilágyi-jubileumát illeti, melyet f. é. nov. 17. ültek meg s mely mind az ünnepelt mind az ünneplők tekintetéből szintén első rangú ünnep volt, sajnálattal kell jelentenem, hogy abban csak írásban s nem személyesen vehettünk részt. Üdvözlő levelünk melyet az ünnepelthez intéztünk, így szólt:

Mélyen tisztelt Igazgató Úr! Minthogy a Budapesti philologiai Társaság tagjai közül jelenleg egy sem ér rá, hogy a társaságot a f. é. nov. 17. Mármaros-Szigeten tartandó ünnepen képviselhetné, a választmány a mainapi ülésében azt határozta, hogy legalább levél útján fejezi ki az említett jubileumban való részvételét.

Negyven évi tanárkodás, még pedig oly gazdag sikerrel, mely nemcsak Mármarosmegyére szorítkozik, hanem a jeles tanítványok által országszerte elterjed, méltó, hogy minden hazafi, minden hazafias testület, részéről hálás elismerést arasson.

A mi társaságunk tehát csak kellemes kötelességet teljesít, mikor Mélyen tisztelt Igazgató Urat jubileuma alkalmából, maradandó érdemeiért, a legmélyebb hálával s azzal a forró óhajtással üdvözli, hogy

Serus iu cælum redeas diuque
Lætus intersis populo!

Budapesten 1885. nov. 11.

ÁBEL JENŐ a társaság I. titkára.	PONORI THEWREWK EMIL aBudapesti Philologiai Társaság elnöke.

E jelentés után áttérek a már fönt megpendített indítványunkra, melynek elfogadása tiszteleti tagjaink sorát két díszes névvel fogja gyarapítani. Budenz József, Hunfalvy Pál, Schott Vilmos, Télfy Iván és Vámbéry Ármin tiszteletbeli tagjainak közé iktatjuk ma Georges Károly Ernőt és Torma Károlyt.

Georges, a ki épen tegnap töltötte be 79. évét s mult márcz. 4. ünnepelte doctoratusának 50. évfordulóját, ezelőtt 57 évvel, még mint lipcsei studiosus, lépett a lexicographiai pályára, a melyhez mindig hű maradt s melyen oly sikert aratott, a minőt egyes ember aratni képes. Az összes latin szótárak közül az övé a legmegbízhatóbb, a legönállóbb, az ő szerzette kincséből élődnek a hasonló szótárak szerzői. Elvitázhatatlan érdemeit ismeri minden szakember, s örömmel be is vallották az idei jubileum alkalmával, a mikor az ünnepelthez nemcsak Németország legkülönbözőbb részeiből, hanem Angolországból, Francziaországból és Oroszországból is érkeztek az elismerésről és háláról tanuskodó hódolatok. Az nap a góthai gymnasium Ernestinum tanítótestülete, melynek 1839—1856. ő is tagja volt, egy fogadalmi táblaalakú feliratot nyujtott át neki, melynek szép latin szövegét dr. Ehwald szerzette, melyet az 1885. évi Programm des herzogl. Gymnasium Ernestinum zu Gotha 34. lapján olvashatni.

A mi minket magyarokat különös hálára kötelez Georges iránt, az, hogy ő ama kevés németországi tudósok egyike, a kik a magyarországi törekvéseket szíves örömmel s buzdító részvéttel méltatják.

A külföldinek adván udvariasságból az elsőséget, áttérünk másik ajánlottunkra Torma Károlyra. Szükséges-e mondanom, hogy ki? nem ismeri-e nevét, működését minden művelt magyar ember? Ismerik bizony csak azt nem ismerik eléggé, hogy hazai

tudományosságunk ama kevés embereink közé tartozik, a kiket a külföld igazi tudósoknak elismer s hogy őt épen alapos, fáradhatatlan volta miatt tőlünk irigyelik. Társaságunké volt ő eddig is. Ezentul azt akarjuk, hogy ne csak miénk, hanem kitüntetett miénk legyen.

Ajánlom mind Georgest mind Tormát a választó közgyűlésnek szíves figyelmébe s ezennel az 1885. évi közgyűlést megnyitottnak nyilvánítom.

Budapest 1885. decz. 27.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyülés! Az elmult társasági esztendőről, melyről szerencsém van a mélyen tisztelt közgyűlésnek jelentést tenni, alig mondhatok egyebet, mint amit mult évi titkári jelentésemben az 1884-ik évről mondottam, hogy t. i. bár a dolog természeténél fogva nem tüntethet fel csillogó eredményeket, mégis a lassú bár, de biztos haladás kétségbevonhatatlan jeleit adja, hogy megnyugvással és megelégedéssel pillanthatunk rá vissza. És az imént lefolyt évre talán még inkább, mint az azelőttire, mert egyrészt nagyobb mértékben szaporodott társaságunk tagjainak száma, másrészt pedig annyira megközelítettük az egyensúlyt kiadásaink és bevételeink között, hogy biztosan remélhetjük, hogy a jövő esztendőben a deficit szó már nem fog szerepelni társaságunk költségvetésében.

Mig 1884-ben tagtársaink száma összesen tizennégygyel szaporodott, addig az elmult évben ismét 13 rendes és 36 levelező taggal, összesen 49 taggal szaporodott. Sajnos azonban, hogy ezen felette örvendetes haladással szemben, mely kivált egyetemi hallgatóink tudományos szellemét tünteti fel kedvező színben, mint minden évben, úgy ebben is több tagtársunk gyászos elhunytáról kell megemlékeznem. Ebben az évben vesztettük el Gajári Lajos reményteljes fiatal philologust, Knoll Károlyt, társaságunknak két esztendőn át buzgó pénztárnokát, és Malmosi Károlyt, a jeles philologust és tanférfiút, választmányunk legbuzgóbb tagjainak egyikét, ki társaságunk ügyei iránt mindvégig a legodaadóbb érdeklődéssel viseltetett. Áldás poraikra! — A jelentésem elején említett második örvendetes pontra, pénzügyi viszonyaink rendezésére, később, mikor a pénztárvizsgáló bizottság jelentését lesz szerencsém előterjeszteni, lesz még alkalmam visszatérni; azt azonban már itt kell felemlítenem, hogy a legfontosabb körülmény, melynek köszönhetjük az elért eredményt, a mult közgyülés azon határozata, hogy társaságunk közlönyének terjedelmét a lehetőségig megszorítsuk. Közlönyünk 9-ik évfolyama csak 46 ívből áll, mig a 8-ik 63 ívből állott, 23 ívvel többől,

mint a mennyire kötelezve vagyunk. Reméljük azonban, hogy társaságunk viszonyainak javulásával a szerkesztőségnek ismét szabadabb kezet engedhetünk és oly tejedelemben adhatjuk ki közlönyünket, a milyenben a tudomány és az irodalom érdekei megkivánják.

Mert azt talán szabad e helyen is hangoztatnom, hogy közlönyünk ezen évben is megfelelt méltányos követeléseknek. Minden tudományszak, a melynek művelése fel van véve programmunkba, képviselve van benne, leggyengébben sajnos ismét a classica philolo gia, melynek pedig az első helyet kellene benne alapszabályaink értelmében is elfoglalni, mint a melynek nálunk az Egyetemes Philologiai Közlöny az egyedüli szaklapja. A felszólítás, melyet a mult évben szakembereinkhez intéztem, hogy iparkodjanak Közlönyünk ezen hiányán segíteni, eredmény nélkül maradt, a classica philologia közlönyünk. IX-ik évfolyamában sincsen jobban képviselve mint volt a nyolczadikban, bár ami van benne classica philologiai tartalmú értekezés és könyvismertetés, szigorúbb követeléseknek is megfelel.

Avval az óhajtással fejezem be jelentésemet, hogy az Egyetemes Ph. Közlöny jövő évfolyamában a classica philologia nemcsak belső értékre nézve meg fog maradni az eddigi niveaun, hanem kiterjedésre nézve is elfoglalja az őt megillető helyet.

Dr. Ábel Jenő.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt közgyülés! A társaság választmánya bennünket alulirottokat avval bízott meg, hogy vizsgáljuk meg a társaság pénztárát és vizsgálódásunk eredményét a jövő évi költségvetéssel együtt a társaság ügyrendének 3-ik pontja értelmében terjeszszük a t. közgyülés elé.

Ezen megbizást a következőkben van szerencsénk teljesíteni:

A társaság bevétele 1885-ben:

	frt	kr.
1. Áthozat 1884-ről	100	51
2. Előfizetés	504	30
3. Tagdíj	984	50
4. Oklevél...	16	—
5. Akadémiai segély ...	1000	—
6. Visszakapott írói díj ...	23	—
7. Postai megbizás költsége	1	37
8. Egyes füzetekért	1	20
Összes bevétel	2630	38

Ezen kívül van még a társaságnak egy 200 frtról szóló takarékpénztári könyvecskéje.

A társaság kiadása 1885-ben:

	frt	kr.
1. Az akadémia portásának	10	—
2. A pénztárnok szolgájának	10	—
3. A terem költsége ...	28	24
4. Visszafizetett tagdíj	—	40
5. » oklevéldíj	4	—
6. » előfizetés	4	50
7. Irói tiszteletdíjak ...	523	50
8. A Franklin társulatnak	1000	—
9. A pénztárnok tiszteletdíja	120	—
10. Könyvállványért ...	9	10
11. Törzskönyvért	2	80
12. Postai megbizások költsége	26	53
Összes kiadás	1619	07

Az összes maradvány, melyet a jövő 1886-ik évre átviszünk, 891 frt 81 kr. készpénzben és egy 200 frtról szóló takarékpénztári könyvecske.

Ennek kapcsán azt indítványozzuk a tisztelt közgyülésnek, hogy Cserhalmi Samu úrnak, ki Knoll Károly halála óta a választmány megbizásából a pénztárnok teendőit ideiglenes minőségben vezette, a felmentvényt megadja és a fentebbi jelentést vegye tudomásúl.

Egyúttal van szerencsénk a társaságnak a választmány által a jövő évre mepállapított költség-előirányzatát előterjeszteni.

A társaság bevétele 1886-ban:

	frt	kr.
1. Áthozat 1885-ből	891	81
2. Előfizetés	600	—
3. Tagdíj	1070	—
4. Tagdíj-hátrálék	845	—
5. Előfizetők hátráléka	100	—
6. Oklevelekért	40	—
7. Az M. T. Akadémia segélye	1000	—
Összes bevétel	4546	81

és egy 200 frtról szóló takarékpénztári könyvecske.

A társaság kiadása 1886-ban:

	frt	kr.
1. A Franklin-társulatnak tartozunk	2426	72
2. Az Egy. Ph. K. nyomtatása	1400	—
3. Irói tiszteletdíjak	500	—
4. A pénztárnok tiszteletdíja	120	—
5. Folyó kiadások	100	09
Összes kiadás	4546	81

Amint a mélyen tisztelt közgyülés láthatja, biztosan remélhetjük, hogy a társaság deficitjét a jövő esztendőben egészen födözhetjük, sőt közlönyünket is valamivel nagyobb terjedelemben tehetjük közzé, föltéve, hogy a tagdíj-hátrálékok (912 frt 40 kr.) legnagyobb része a választmány által praeliminált összegben (845 frt.) tényleg befoly. Felette kivánatos volna tehát, hogy társaságunk azon tisztelt tagjai, kik tagdíjukkal hátrálékban vannak, tartozásukat minél előbb rójják le és ez által lehetővé tegyék társaságunk anyagi viszonyainak rendezését.

Ajánljuk e költségvetést a t. közgyülésnek elfogadás végett.

Budapesten, 1885. decz. 27-ikén.

Ponori Thewrewk Emil
elnök.

Dr. Ábel Jenő.
Dr. Heinrich Gusztáv.
Dr. Riedl Frigyes.

IV. Jegyzőkönyv a közgyülésről.

Elnök: Dr. Ponori Thewrewk Emil. — *Jegyző:* Dr. Ábel Jenő.

A társaság szavazóképes tagjai közül jelen voltak: Dr. Ábel Jenő, Dr. Angyal Dávid, Dr. Beöthy Zsolt, Dr. Csengeri János, Cserhalmi Samu, Dr. Fináczy Ernő, Dr. Fröhlich Róbert, Dr. Gyomlay Gyula, Dr. Heinrich Gusztáv, Dr. Kassai Gusztáv, Király Pál, Köpesdi Sándor,

Lintner Lajos, Dr. Mandola József, Dr. Maywald József, Dr. Pecz Vilmos, Dr. Riedl Frigyes, Szerelemhegyi Tivadar, Dr. Szilasi Mór, Dr. Szinnyei József, Dr. Ponori Thewrewk Emil.

1. Elnök a fentebb közölt beszéddel megnyítja az ülést.

2. A társaság első titkára előterjeszti jelentését a társaság mult évi működéséről (l. fent). A közgyülés e jelentést tudomásul veszi.

3. Az első titkár előterjeszti a választmány által kiküldött pénztárvizsgáló bizottság jelentését, valamint a társaságnak a választmány által a jövő évre megállapított költségelőirányzatát.

A közgyülés e költségvetést elfogadta.

4. Következnek a választások. Elnök a szavazatszedő bizottságba Király Pál, Dr. Csengeri János és Dr. Gyomlay Gyula társasági tagokat jelölte ki.

A választások eredménye a következő:

Szavazott mindössze 19 tag, később 20 tag.

Elnökké Dr. Ponori Thewrewk Emil egyhangulag, *alelnökké* Dr. Heinrich Gusztáv 16 szavazattal választatott meg; 3 szavazat Dr. Beöthy Zsoltra, 1 szavazat Dr. Maywald Józsefre esett.

Pénztárnokká Cserhalmi Samu egyhangulag, másodtitkárrá Dr. Pecz Vilmos 18 szavazattal választatott meg, egy-egy szavazat Dr. Csengeri Jánosra és Dr. Fináczy Ernőre esett.

Fővárosi választmányi tagokká választattak: Dr. Beöthy Zsolt 17, Dr. Csengeri János 20, Dr. Fináczy Ernő 20, Dr. Fröhlich Róbert 19, Dr. Gyomlay Gyula 18, Dr. Kassai Gusztáv 20, Király Pál 19, Köpesdi Sándor 20, Dr. Maywald József 20, Dr. Pozder Károly 19, Dr. Riedl Frigyes 20, Dr. Szinnyei József 20 szavazattal. Azonkívül kapott még Bermüller Ferencz 4, Dr. Hóman Ottó 1, Dr. Angyal Dávid 1 szavazatot.

Vidéki választmányi tagokká egyhangúlag választattak: Dr. Bászel Aurél, Dr. Boros Gábor, Hehelein Károly, Dr. Keleti Vincze, Dr. Lipp Vilmos, Náthafalussy Kornél, Dr. Ortvay Tivadar, Petrovich Ferencz, Pirchala Imre, Spitkó Lajos, Dr. Szamosi János, Veress Ignácz.

Tiszteleti tagokká Dr. Georges Károly és Dr. Torma Károly egyhangulag megválasztattak.

Egyéb tárgy nem lévén, Elnök a közgyülést feloszlatja.

Alpheus Mityleneustól.

Anth. Pal. IX. 95.

Íme a téli vihar béfutta havával a tyúkot,
  Mint ez szárnya alá rejti a kis fiait.
Végre megölte a fagy: mert híven védte családját
  A zúzos széltől s mennynek a fellegitől.
Oh Prokne s Medeia, piruljatok ott Acheronnál,
  Látva ti ember-anyák, szárnyasok anyja minő!

P. T. E.

NYILT TÉR.*)

Tekintetes Szerkesztő Ur! Az Egyetemes Philologiai Közlöny 1885. évfolyamának utolsó füzete (a 699—705. lapokon) az Országos Közoktatási Tanácsnak «Rendszeres Franczia Nyelvtanomra» vonatkozó egyik birálatát hozta, melynek Dr. Hunfalvy Pál nagynevű tudósunk a szerzője. Erre és az Országos Közoktatási Tanácsnak másik birálatára (melyet másolatban névtelenül kaptam volt meg) több alapos oknál fogva terjedelmes Ellenbírálatot írtam. Az Ellenbírálatot még november havában terjesztettem föl a Nagym. Ministeriumhoz, s mihelyest (az ügy elintézése után) visszakerül, azonnal átküldöm a Tek. Szerkesztő Urnak közlés végett.

De mivel Ellenbírálatom az Országos Közoktatási Tanácsnak mindkét bírálatára kiterjeszkedik, arra kérem a Tek. Szerkesztő Urat, méltoztatnék az Országos Közoktatási Tanácsnak könyvemre hozott másik bírálatát is nyilvánosságra hozni: mert mind a kettőre egyszerre kívánok felelni. Ezt kívánja az Országos Közoktatási Tanács, a bíráló urak, a könyvkiadó társulat és az én személyes érdekem is.

Kérelmem ismétlése mellett, vagyok a Tek. Szerkesztő Úrnak.

Lőcse, 1885. deczemb. 26.

őszinte tisztelője
THEISZ GYULA, főreáliskolai tanár.

---

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget. — A második birálat közlése az ellenbirálat tartalmától függ. Ha ez utóbbi magában is teljesen megérthető és méltányolható, nem tartjuk a második birálat közlését szükségesnek. Szerk.

Tagdíjfizetések:

Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» f. évi I. füzetében közölt és m. é. deczember 23-án kelt nyugtázás óta fizettek:

1884-re: Rendes tag: Dr. Hegedüs István, Kolozsvárott. — Dr. Csengeri János, Budapest.

1885-re: Rendes tag: Király Pál, Budapest. — Remsey István, Arad. — Dr. Hegedüs István, Kolozsvár. — Dr. Csengeri János, Budapest, 2 frtot. — **Rendkivüli tag:** Dr Balassa József.

1886-ra: Rendes tag: Káposztássy Jusztinián, Eger. — Müllner Mátyás, Sopron. — ifj. dr. Reményi Ede, Budapest. — Schill Salamon, Budapest. — Barbarits L. Róbert, Baja. — Cserhalmi Samu, Budapest. — Dr. Boros Gábor, Nagy-Szeben. — Dr. Kele'i Vincze, Besztercebánya. — Dr. Balassa József, Budapest. — Dr. Hegedüs István, Kolozsvár 1 frtot. — Bartal Antal, Budapest. — Dr. Fröhlich Róbert, Budapest. — Dr. Kont Ignácz, Issoire, Francziaország. — Dr. Pecz Vilmos, Budapest. — Petrovics Ferencz, Nagyvárad. — Zanathy Bódog, Kőszeg. — Dr. Kresméry Károly, Erzsébetváros. — **Rendkivüli tag:** Némethy Géza, Budapest. — Steuer János, Budapest.

1887-re: Rendes tag: Dr. Boros Gábor, Nagy-Szeben, 1 frtot.

Oklevélért: Dr. Balassa József. — Acsay Antal. — Müllner Mátyás. — Burián János. — Bauer Simon. — Krasznyánszky Károly. — Lázár V. István. — Dr. Kircz Jakab. — Dr. Patrubány Lukács. — Mészáros Lajos. — Ifj. dr. Reményi Ede. — Dr. Prašek Gyula. — Turi Mészáros István.

Előfizetések:

1885-re: Szilágyi József, Pápán. — M. kir. középtanodai tanárképezde, Kolozsvárott. — Lászlófy Kamill, Győrött. — Főgymnasium, Trencsénben. — Csiki Lajos, Marosvásárhelyen. — Főgymnasium, Nagybecskereken. — Főgymnasium Szombathelyen.

1886-ra: Kir. kath. főgymnasium, Eperjesen. — Frankl István, Ujvidéken. — Főreáliskola Körmöczbányán. — Ifj. Klein Mór, Aradon. — Főreáliskola, Kassán. — Seelinger Károly, Lőcsén. — Főgymnasium Szabadkán, I. félév. — Székely-Mikó-kollegium, Sepsi-Szt.-György. — Ev. reform. gymnasium könyvtára, Mező-Turon. — Trócsányi Bertalan, Sárospatakon. — Kath. főgymn., Nagy-Kanizsán. — Állami főreáliskola igazgatósága, Déván. I. félév. — Egyesült protest. főgymn. tanári kara, Rimaszombatban. — Ev. ref. Kúntanoda, Szászvároson. I. félév. — Róm. kath. főgymn. Kecskeméten. — Állami gymn., Munkácson. — Kir. főgymn., Lőcsén. — Unit. gymnasium, Székely-Keresztúron. — Csiki Lajos, Marosvásárhelyen. — Ág. ev. főgymn., Rozsnyón. — Ref. gymn. tanári kara, Kunszentmikloson. 5 frt. — Dr. Haynald Lajos, kalocsai érsek. — Érseki gymn., Nagyszombatban. — R. k. főgymn., Pécsett. — Szt.-Benedekrendi székház, Esztergomban. — Szt.-Benedekrendi székház, Komáromban. — Ref. colleg. könyvtára, M.-vásárhelyen. — R. kath. főgymn. igazgatósága, Cs.-Somlyón. — Gymn. igazgatóság, Léván. — Gymn. tanári könyvtár, Podolinban, I. félévre. — Szt.-Benedekrendi székház, Győrött. — Ref. gymn. Békésen. — Bethlen főtanoda, N.-Enyeden. — Ref. főgymn. könyvtára, H.-mező-Vásárhelyen. — Blum N. hirlapelőfizetési irodája, Sopronban. — Kath. gymn. S.-A.-Ujhelyen. — Ref. lyceum, Kecskeméten. — Ref. collegium. tanári kara, Kolozsvárott. — Ev. ref. gymn. tanári kara, Zilahon. — Ev. gymnasium, Besztercebányán. — Kir. kath. gymn. igazgatósága, Zsolnán. — Állami polg. iskolai tanitóképezde, Budapesten. — Somogyi könyvtár, Szegeden. — Állami főgymn., Losonczon. — Ev. ref. főgymn. könyvtára, Miskolcon, I. félévre. — Kath. főgymn. igazgatósága, Kassán. — Unit. gymn. könyvtár, Tordán. — Róm. kat. főgymn., Veszprémben. — Pfeifer Ferdinánd, Budapesten, 3 példányra. — Stein János, Kolozsvárott. — Ev. ref. gymn. Kisujszálláson. — Városi polgári fiuiskola, Szentesen. — Kegyesrendi főgymnasium, Bpesten. — Ev. főgymn., Budapesten. — Zircz-cist.-rend társháza, Baján. — Főgymn. Nagybecskereken. — Főgymn. Szarvason. — Községi gymnasium Zentán. — Főgymn., Szombathelyen.

Kelt Budapesten, 1886 január 27-én. *Cserhalmi Samu,*

a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1886. MÁRCZIUS. X. ÉVFOLYAM. III. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1886.

TARTALOM.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tiz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 40 ivnyi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára: Egész évre 6 frt, fél évre 3 frt. Egyes füzetek 60 kr. Az előfizetési pénzek Cserhalmy Samu úrnak (Vár, Országház-utcza 9,) czimzendők.

VOLAPÜK.

«Menade bal püki bal», egy emberiségnek egy nyelvet, ezt választotta jelszavául a legújabb és kétségen kívül legelterjedtebb világnyelv feltalálója, *Johann Martin Schleyer*, litzelstetteni és mainau-szigeti róm. kath. plébános, Konstanz mellett, Badenben. E tudós 1831-ben született Oberlaudában, Badenben, a hol atyja főtanító volt. Egész életében nyelvtanulással foglalkozott; ötven nyelvnek, a többi közt a chinainak, egy australiainak, három afrikainak és majdnem valamennyi európainak szerkezetét a gondolkodástudomány és nyelvbölcselet törvényeinek alkalmazásával szétbontotta és megvizsgálta, hogy mi valamennyiben feltalálható közös vonás, mi bennök a megérthetést elősegítő elem, mi teszi egyiket vagy másikat határozottabbá, világosabbá a többinél és viszont mi a fölösleges vagy épen határozatlan, homályos, következetlen bennök. Így akart a nyelvben nyilvánuló emberi elme logikus törvényeinek ismeretére jutni, hogy ez általános törvényeket alkalmazva oly nyelvet alkosson, mely a legnagyobb egyszerűségen és könnyűségen kívül a többi nyelvnek összes jelességeit magában egyesítse, hibáiktól, fogyatkozásaiktól pedig mentt legyen. A feltaláló eljárása tehát egészen helyes. A többi tudós, a ki világnyelvet akart kitalálni, már pedig ilyen meglehetősen sok volt: *Descartes, Leibniz, P. Mersenne, Becher, Wilkins* a XVII-ik században, *Berger, de Cornel, Vater, de Marmieux, Wolke, Budet, Chambry, Sicard* a XVIII. században, *Nather, Schmied, Niethammer, Stein* és a *kopenhágai tudományos akadémia* e század elején, végre *Sinibaldo de Mas, Parat, Paic, Gablenz, Pizo, Sudre, Ochando, Holmar, Caumont, Gajewski, Lambert, Letellier, Steiner* és *Bachmaier* a legújabb időben, sőt több hazánkfia is, *Kalmár, Réthy András, Gáti István* és *Kovácsházi István* részint fogalomirást talált ki, melyet minden nép a maga nyelvén olvasott volna, mint pél-

dául a mennyiségtudomány, csillagászat, chemia vagy a nemzetközi tengerészeti jelző-codex jeleit; részint az összes fogalmaknak bölcseleti meghatározásán alapuló és betűösszetétellel ki is mondható philosophiai jelirást, melyben szintén minden fogalomra külön jelt és a mondatban való viszonyára e jel módosítását használták; részint a meglevő természetes nyelvek egyikét vagy másikát, mely lehető leginkább van elterjedve, torzította el valami szellemes módon, hogy a többi nemzetek esze és szája járásának leginkább megfelelővé, legkényelmesebbé tegye. Mind a három rendszer nagyon kevés haszonnal kinálkozott, de annál több nehézséggel járt. Az első, az ideographikus, olyan nehéz, mint a chinai írás, úgy hogy nagy tudós lett volna, a ki két-háromszáz szónak jelét le tudta volna írni; aztán az egyes jelek megtanulásának nehézségén kívül ott volt az a kérdés, hogy miképen kell e jeleket a mondatban egymással viszonyba hozni, tehát valamely meglevő nyelvrendszer eljárását kellett elfogadni, miáltal a többi nyelvcsalád népeinek a magok nyelvén való olvasás nagyon meg volt nehezítve. Például ha két jel fejezte ki azt hogy *in urbe*, akkor az egyik jel præpositio volta nagyban megnehezítette azt, hogy a magyar igy olvassa: *városban*, a miben a jelek rendje fordított és tulajdonkép csak egy jel szükséges. Pedig azt fogjuk egész fejtegetésünkön végig látni, hogy mennél inkább közeledik bármely világnyelv valamely természetes nyelvhez, annál inkább veszít egyetemes, kényszerű voltából. Ezen kívül még az is volt az ideographia hibája, hogy a feladatnak csak felét oldotta meg: csak általánosan érthető irást adott, de élőszót nem. A második, a bölcseleti elemző rendszer oly nehéz, hogy csak a legkiválóbb gondolkodók, a tudományosan, kivált bölcseletileg művelt emberek érthették volna meg, és minden egyes szó leirása ezeknek is hosszas és nehéz logikai meghatározásba került volna. A rendszer bővebb megismerésére törekvőknek Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról czímű művét ajánlom (48—68. l.). Különben e rendszer abban a nagy hibában is szenved, hogy a tudomány haladásával és egy-egy új vívmányával néha egész mivoltában megrendült volna. A harmadik rendszer legközelebb jár a feladat megoldásához. Megvan az a nagy előnye, hogy nem egyetemes irást, hanem élőszót ad; összes hibája, mint Schleyer és az ő lelkesült híve Bernhaupt vallja abban áll, hogy mindegyiknek feltalálója úgy okoskodott, hogy a maga nyelvét, melyet valamely meglevő nyelv rendszere nyomán

megalkotott, azon mód készen, dogmatice az emberiség elé adja, hogy az szó nélkül megtanulja; holott Schleyer az ellenkező úton járt: mindenféle nyelvet, köztök a legműveltebbeket és legelterjedtebbeket, tanulmányozott és kiválasztva belőlök azt, a mi a nyelvalkotó emberi szellemnek közös vonása, a mi egyszerű, mesterkéletlen, könnyű és czélszerű, ebből alkotta meg egyetemes nyelvét és ezt terjeszti a népek elé, a melyek az ő hite szerint el fogják fogadni, mert mindegyik a saját nyelvének jelességeit benne megtalálhatja, azokon kívül pedig csupán a gondolkodás örök igaz törvényeit látja benne érvényesülni. Látni való, hogy bár két egymással ellenkező úton haladt minden az előbb harmadik rendszerűnek nevezett világnyelv föltalálója és Schleyer, az eredmény mégis csak egy lehet: *a logika kényszerének alkalmazása a nyelvtanban és a feltaláló önkényének vagy valamely természetes nyelv szókincse hangtani megkönnyítés és rendszeresítés által való eltorzításának uralkodása a szótárban.*

Mint az eddig elmondottból láthatni, a világnyelv feltalálása philosophiai és philologiai tekintetben kiváló figyelmet érdemel. Müller Miksa mesterséges nyelv feltalálásáról így nyilatkozik: «Olyan embernek, a kinek már van valóságos nyelve, épen nem lehetetlenség egy mesterséges nyelvet feltalálni, sőt ez a mesterséges nyelv sokkal tökéletesebb, sokkal szabályosabb volna és sokkal könnyebben lehetne megtanulni, mint akármelyik valóságos nyelvet.» (Id. m. 66. l.) Újabban így ír Müller Miksa: «Dass Volapük Fortschritte macht, freut mich. Auch dieses hilft die Fesseln der Sprache etwas lockern». Minél közelebb keletkezett a jelenkorhoz, annál inkább terjedt egy-egy újonnan feltalált egyetemes nyelv, minthogy az emberek ily nyelvnek roppant nagy gyakorlati hasznát könnyen belátták. *Bachmaier*-nek sikerült Bajorország legkiválóbb nyelvtudósainak érdeklődését fölkelteni a saját találmánya iránt; az a társaság, a melyet Münchenben a végre alakított, hogy rendszerét terjeszsze és Párisban nemzetközi congressus elé vigye ügyét, felszólítására Európa legtöbb kormányától, kivált a spanyoltól és orosztól a legkedvezőbb feleletet kapta. *Schleyer* még nagyobb eredményt ért el. Jóllehet e tárgyú művei irásához csak 1879. évi márczius 31-én fogott és ezek 1881-ben jelentek meg először, mégis már most több ezer híve van Európaszerte; ötvenkét társulat alakult, hogy nyelvét terjeszsze, nemcsak Németországban, hanem Ausztriában, Hollandban, Svédországban, Angolországban,

az északamerikai Egyesült-Államokban is, sőt hazánkban és Syriában is vannak hívei. Kétszázötvenegy nyelvtanító működik azon, hogy tanítványait a volapük egyszerű szabályaira oktassa. A világnyelv-társulatok első egyetemes gyűlését 1884. évi augusztus 25-étől egész 28-áig fényes sikerrel és nevezetes eredményekkel tartották Friedrichshafenben a bodeni tó partján. Háromszáz tag gyűlt össze Európa minden országából és nevezetes határozatokat hoztak. Ha Schleyer a volapük végleges megállapodása előtt meg találna halni, az ügyet leglelkesebb tanítványa, *Kniele R.*, schemmerbergi (württembergi) sebész veszi a kezébe; elhatározták továbbá, hogy akadémiát alakítanak, melynek feladata lesz a volapükben felmerülő nagyobb kérdésekre megfelelni, minden támadható kétséget eloszlatni, vitatkozásban itéletet mondani. A volapüknek egész irodalma van; megjelent egészen rövid nyelvtan, inkább csak vázlat chinai, dán, észt, namaqua, német, angol, franczia, hollandi, olasz, latin, portugalli, svéd, spanyol, orosz, török, új-görög és horvát-szerb nyelven; *Te tikäl* (csak szellem) czímmel száz tartalmas mondás lehető legrövidebb alakban, *Weltsprachliche Humoristika*, megjelent volapükül; Lessing' *Minna von Barnhelm*, Bernardin de St. Pierre *Paul et Virginie* és Dickens *Christmas Carol* czímű műve volapükre van fordítva; Schleyer maga *Weltspracheblatt-Volapükabled* czímmel lapot szerkeszt németül és volapükül, Fieweger pedig *Volapükaklubs* (a világ nyelvének társulatai) czímmel tisztán volapükül szerkesztett lapot ad ki. Van továbbá volapükül és hollandi nyelven megjelenő lap is. A tömérdek nyelvtan között, mely máris megjelent, magának a mesternek következő műveit ajánlhatom azoknak, a kik e nyelvet bővebben akarják tanulmányozni: Grössere Grammatik der Weltsprache (3. Aufl.); Schlüssel zur Grammatik (3. und 4. Aufl.); Grösseres Wörterbuch der Weltsprache (3. Aufl. I. és II. rész, 12570 szó tartalommal); és végre érdekes bevezetése meg rövid, szabatos előadása, de egyuttal máris némely pontban a mestertől való eltérése miatt a következő füzetet: La langue commerciale universelle, exposé de la question, grammaire, par Aug. *Kerckhoffs* (Bibliothèque de la Revue-Gazette Maritime et Commerciale, Paris-Konstanz). Kerckhoffs a párisi magasabb rangú kereskedelmi tanulmányok iskolájának (École des hautes études commerciales) tanára és ez iskolában 1885 tavaszán a volapük nyelvet mint kötelező tárgyat tanította. A volapüköt tehát nem lehet már hallgatással mel-

lőzni; annyival kevésbbé, mivel a társulatok elhatározták, hogy Európa összes parliamentjei elé viszik ügyöket azzal a kérelemmel, hogy a kormányok a volapüköt megvizsgáltassák, és ha czélszerűnek bizonyul, rendeljék el az iskolákban való előadását. Ily eredmények és ily tervek elől nem lehet kitérni; nézzünk tehát a volapük, e sajátságos, de mindenesetre érdekes teremtmény szeme közé.

A következő czimű könyv szolgál fejtegetésem alapjául: Volapük. (Weltsprache.) Grammatik der Universàlspràche für alle gebildete Erdbewòner, nebst kurzem Wörterbuche. Vírte Auflàge. *Unam* uni generi humano *linguam!* Vom Erfínder dersélben. Johann Martin Schleyer, Redaktör und Pfarrer von Lízelstéten und der Insel Mainau bei Konstanz in Baden. Überlíngen am Bodensè. 1884. (8. r. VII és 116 l.) A czím e leirásából láthatni, hogy a szerző a német helyesiráson is változtatott; 1878-ban kitalált egy világra szóló abc-t, aztán egy kettős abc-t, melylyel minden idegen szót, mely a volapükben majd előfordul idézetképen, le akar írni. Ez a Lepsius-féle Standard Alphabet mellett egészen fölösleges és nem is oly tökéletes találmány. Nem tud minden egyszerű hangot *egy* jegygyel jelölni, és viszont *két* hangot igyekszik egy betűvel jelölni; például *ng* nála *η*, a mi görög szabásával typographiai tekintetben bántó és a következetesség ellen is vét, mert *nk*, *nch* is van és erre nem talált ki külön jegyet. A volapük-társulatok első nagygyülésén különben rábírták Schleyert, hogy e világ-alphabetájáról lemondjon.

Maga a volapük abc-je a következő: *a, e, i, o, u; ä, ö, ü,* (a hangzók e sora nagyon jelentős a ragozásban és képzésben); *b, p; d, t; v, f; ', y, h, g, k; l, r, m, n; s, j, c, x, z.* A volapük csak a latin betükkel él. A kiejtéshez magyarázatul elég a következő: *ä* olyan mint a németben és így nézetem szerint sok nyelvre nézve nehéz megkülönböztetni az *e*-től. A görög spiritus aspert *h*-nak kell ejteni, a *h* betűt pedig német *ch*-nak; az első nagygyülés határozata szerint a *h* betűt mint *ch* hangot el kell hagyni; azt azonban függőben hagyták, hogy a spiritus helyett *h* betüt kell használni; *y* olyan mint a magyar *j*; *s* olyan, mint nálunk *sz*; *j* a mi *s*, *c* a mi *cs* és *ds* hangunk. A többi betűt úgy kell kiejteni, mint a magyarban. Schleyer itt következetlenségbe esik: az *ä, ö, ü* helyett első függőleges vonásán egy kis horpadással sajátságosan megjelelt betűket alkalmaz, de csak kicsi és dült alakban; nyilván typographiai nehézség miatt nem volt képes ezeknek anti qua

és versalis alakját is használni. Czélja valószínűleg az volt, hogy az írásnak pontozással való megszakítását elkerülje. És ime ő maga a ‛ jelével még szokatlanabb módon szakítja meg a folyó írást. Ott van továbbá az *i* és *j* pontja is. Az ilyen félrendszabály általában jellemzi Schleyer világnyelvét: akár határozottan kifejezett, akár eljárásából kiolvasható valamely elv, nyomban ott találjuk az ellene való vétést. *Felállítja a szabályt, de logikus következményeit nem bírja el.* Video meliora proboque, deteriora sequor. A *c* betűnek *cs* és *ds* hangja közt nem tesz látható különbséget. Néhol (*2. l.*) felül egy kis kampóval vagy vízszíntes vonással (*c*', *c̄*) jelöli a *cs* hangot, de megint csak a cursiv nyomásban. A szótárban e megkülönböztetésnek semmi nyoma. Hogy ama sok nyelv között, a melyet a feltaláló tanulmányozott, a magyar is ott van, azt csak abból látjuk, hogy a nyelvek közös betűrendjébe befogadta a magyar *ly* és *ny* jegyeket.

A volapükben a szó hangsúlya az *utolsó* szótagra esik. Ez helytelen, mert az utolsó szótag rendszerint rag, tehát a hallgató nem arra lesz figyelmessé, hogy a beszélő milyen *fogalmakról* beszél, hanem milyen *viszonyba* állítja azokat egymással. De még nagyobb baj az, hogy maga Schleyer e szabály alól kivételt enged meg: a költészetben ám uralkodjék némi szabadság, minthogy az alaknak nem szabad a szellemet békóba vernie. E szabadsággal aztán nagyban élnek is a fordítók.

Schleyer kilencz pontban állítja össze a volapük előnyeit: 1. Röviden fejez ki, 2. határozott és világos, 3. erős és zengzetes, 4. könnyen megtanulható, 5. alakokban szerfölött gazdag, 6. szóragozásban és szórendben nagy szabadsággal élhet, 7. határozott helyesirású, 8. rímben gazdag, 9. szigorúan logikus és következetes. A hatodik pontban voltaképen hiba rejlik: *obas* és *obsa* a. m. mienk; *ob* a törzs, a. m. én, *a* a genitivus ragja, tehát *oba* gen. poss., *s* a többes szám képzője és mint ebből látható, az esetragok mögött vagy előtt lehet. Vagy: *glut* a. m. Glut, *glutön* glühen, *glutöl* glühend, *glutölol* du bist glühend; Peitz azonban a német nemzeti hymnus (Heil dir im Siegerkranz) fordításában így alkalmazza: *glutolöl*.

A volapükben nincs grammatikai nem és nincs névelő. Ha azonban a természetes nemet meg kell különböztetni, a hímnem jel nélkül marad, a nőnem pedig a szó elé tett *ji-* (angol *she*) vagy *of-* præfixummal jelöltetik. E szabálynak azonban az egész nyelv

ellentmond. Bármely névszó, akár abstractum, akár concretum, a mely nem jelent nőnemű lényt, az egész nyelvben hímnemű névmással ragozott igei állítmánynyal áll. Pl. *bi pefimom ove obs misalad oma*, mivel megerősíttetett fölöttünk az ő irgalmassága (116. zsoltár); *om* az egyes számú harmadik személyű *hímnemű* névmás (*er*), a mely mint igerag arra szolgál, hogy az egyes szám harmadik személyét alkossa. Ott van belőle az egyes számú gen. poss. is: *oma*. Tehát az abstractum *misalad* (miserere) tulajdonképen hímnemű, jóllehet a volapükben nyelvtani nem nincs! Sőt semleges névmás is van: *os* (*es*), pl. *gudik* jó absolute, *of-gudik* vagy *ji-gudik* jó, ha nőről van szó, és *gudikos*, jó, ha semlegesről van szó, a német *gutes*. De mi a semleges, mikor a volapük nyelvtana szerint elvben nincs nem, gyakorlatban pedig minden névszó, a mely nem nőnemű lényt jelent, hímnemű?

A nyelvtani egyeztetésben is nagy következetlenség rejlik itt: a jelző a jelzett szó mögött áll és változatlan, pl. *flam sanik* (flamma sancta), az állítmány azonban megegyezik alanyával nemben és számban, pl. *e söla velat aiblibom in tenali*, és az Urnak igazsága mindig megmarad örökké, a miben *velat* (veritas) az állítmány (*blib*, bleiben) hímnemű és sing. névmásragját kivánja.

Következetlenség, hogy a nőnem præfixummal (*ji-*, *of-*), a semleges suffixummal (*-os*) van képezve; következetlenség, hogy a semlegesnek nincs többese, holott logice lehetséges (v. ö. ea, quae, omnia).

Schleyer kimondja, hogy a volapük a román és keleti ázsiai népek kedveért, és mint kissé naivul hozzáteszi, a kisdedek és aggastyánok kedveért *gyakran* elkerüli a következő hangokat: r, ʽ, h, c, ch, ng, th (ang.), jtj (orosz: scs) stb. Minthogy azonban *mindig* el nem kerülhette, sőt az egyes népek phonetikáját tekintetbe véve alig talált volna az ő 28 hangja közt olyat, a melyet el ne kellett volna kerülnie, a félszabálynak nincs semmi haszna. Itt megjegyezhetem, hogy *legtöbb szótári anyagot az angol népnyelvből vett és hang dolgában leginkább kedvezett a chinai nyelvnek, úgy hogy legközelebb jár a pidgin-english nyelvhez.*

A volapükben az állítmány mindig ige, tehát a kötőigét kell alkalmazni (*binön*, bin). Azonban a költészetben ez is elmaradhat.

A logika ellen vét a második személy udvariassági alakja: *ons*. *On* a sing. 3. pers. határozatlan névmása (a francia *on*, a német *man*); ennek többesszáma józanúl nem szolgálhat arra, hogy azt

a személyt, a kihez beszélek, a ki tehát rám nézve meg van határozva, megjelölje. Itt meglátszik, hogy Schleyer a magyar nyelvet nem ismeri, különben el kellett volna fogadnia nyelvünk logikus udvariassági megszólításait: kend, kegyelmed, kegyed, méltóságod, a mely mind egész helyesen és természetesen a sing. 2. pers. névmásból és egy-egy dicsőítő névszóból eredt: a te kegyelmed, a te kegyed, a te méltóságod. V. ö. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen 4. l.: «Emlekeʒhetyk rola the nagysaagod...» Arany János «Nézzen istent kegyelmetek» és nem: Nézzenek kegyelmetek, mint az eltompult nyelvérzék mondogatja. Nagy baj az is, hogy *ons* többesére is lehet szükség: kegyetek; igen de ehhez a többes számképző *s* hangot nem tehetni, mert az ki nem ejthető: *onss*; az *e* hangot pedig, melyet Schleyer mint euphonistikust három mássalhangzó találkozásakor közéje tesz (*bals* tíz, *kil* három, *balskil* helyett *balsekil* tizenhárom), szintén nem alkalmazhatni, mert az *onses* alak azt is jelentheti, hogy kegyeteknek, *e* a dat. és *s* a plur. jegye levén.

A ragok egymásutánjában levő zavar nagy baj; *klotomsok* vagy *klotomoks* a. m. ruházkodnak (*klot* az angol cloth, *om* a sing. 3. pers. masc. névmása, *s* a plur. képző és *ok* a pronom. reflex.) Ebből láthatni, hogy a plur. képzője a *szóban benn* is lehet. Erre még visszatérünk. Egyuttal láthatni e példából, hogy a volapük mennyire ragaszkodik a visszaható igék nehéz kérdésében a némethez és e miatt mily távol van pl. a magyartól. Már pedig *minél közelebb ér valamely világnyelv egy természetes nyelvhez, annál távolabb esik az egyetemestől.* A reflexiv igékről még ezt a két példát közlöm: *sölobok*, uralkodom enmagamon (a német esze járása szerint: ich beherrsche mich), ellenben *jemom* szégyenkezik (pedig németül; er schämt sich). Mi hát a volapükben a reflexiv ige?

A könyv maga, a melyből volapükül megtanultam és a melynek teljes czímét már közöltem, nincs helyesen megírva. Például a 18. lapon a 38. pontban azt olvashatni, hogy az imperativus képzője az igéhez hátul oda ragasztott *öd* vagy *ös*, *öz*; és csak a 37. és 38. lapon tudjuk meg, hogy *öd* az imperativus, *öz* a jussivus és *ös* az optativus képzője.

A szóképzőket Schleyer a nyelvtanban elszórtan és épen nem a magok helyén (pl. 18. l. 42. pont) említi; ezen kívül még határozatlan is jelentőségök, úgy hogy a volapükül tanuló nem használhatja oly biztossággal, mint saját anyanyelve szóképzőit. Pl. *äl*

a szellemi dolgok képzője, *kap* fej, *kapäl* ész; *ik* a melléknévképző, pl. *klif* szikla, *klifik* sziklás; *san* Heil, *sanik* heilig (de a magyarban ez már *üdv* és *szent*), *klot* Kleid, *klotik* kleidsam (*ruha* és *ráillő*, *jól illő*), *dek* Schmuck, *dekik* schmuck (*ékszer* és *csinos, takaros*), *div* Schatz, *divik* schätzbar (*kincs* és *becses*).

A számnévnél nagy vétség van a szabályosság ellen. *Bal* a. m. egy, *bálos* eines (a semlegesben) és *balós* es einigt (a *balön* igéből.) Ugyanígy *bálof* eine, ellenben *balóf* sie einigt. Az ékezet azt mutatja, hogy mely szótagra esik a hangsúly. Tehát nemcsak költőknek engedi meg Schleyer, hogy nyelvének hangsúlyát, mely az egyetlen szabály szerint minden szó utolsó tagjára esik, más szótagra tegyék át, hanem a prosában is van arra szüksége, hogy ez által nagy értelmi különbséget fejezzen ki. Ha egynél nagyobb szám neve valamely névszó jelzőjévé lesz, az illető névszó az árja nyelvek szokása szerint a többesbe kerül. De ha ugyancsak ilyen számnév *más* számnév jelzőjévé lesz, az megmarad az egyes számban; pl. *miglamis folmil* négyezer kilogrammot, ellenben: *lulsefolmil kiltum telsebal* ötvennégyezer háromszáz huszonegy. *Miglam* a többesben van, mert négyezer az ő jelzője; ellenben *mil* és *tum* az egyesben van, ámbár ötvennégy és három az ő jelzője. Itt megint a magyar nyelvtől tanulhatott volna Schleyer észszerűséget. A számnevekből képzett igék tárgyalása közben megint a következetesség ellen vét: *balik* egyszerű, *balikön* helyett azonban *balükön* a. m. egyszerűsíteni, mert attól tart, hogy e megkülönböztetés nélkül össze fogják az ilyen alakokat téveszteni, hogy: *balikos* das einfache, és *balikos* es vereinfacht. Pedig ha *bálos* és *balós* közt a hangsúly megváltoztatásával ugyanily természetű értelmi különbséget el lehetett érni, akkor itt sincs szükség külön igeképzőre, hanem a hangsúlylyal tehetni különbséget *balíkos* és *balikós* közt. Ebből lehet látni, hogy ha a műnyelv alkotója csak egy lépéssel tér el a következetesség útjától, azonnal a szabálytalanság, az önkény mélységébe zuhan.

Az igeragozás szabályainak megalkotása természetesen a legnagyobb és legnehezebb feladat volt. Lássuk, hogyan oldotta meg Schleyer. Vegyük például ez igét: *löfön* (ang. to love) szeretni.

Activum.

Indicativus.

Præs. imperf.

löfob (*ob* én)	*löfobs* (*s* a plur. képző)
löfol (*ol* te)	*löfols*
löfom (*om* masc.)	*löfoms*
löfof (*of* fem.)	*löfofs*
löfos (*os* sächlich)	— — (ea amant nincs)
löfon (*on* man)	— —
löfons (*ons* kegyed)	— — (kegyetek szeret?)

Præterit. imperf.

älöfob stb.

Præs. perf.

elöfob stb.

Præterit. perf.

ilöfob stb.

Futurum imperf.

olöfob stb.

Futurum perf.

ulöfob stb.

Látjuk, hogy az általános hangzósor itt is így szerepel, mint a névszóragozásnál (gen. *a*, dat. *e*, acc. *i*) és látjuk, hogy a præs. imperfectumban mégis hiányzik az *a* augmentum, a mi *a következetesség ellen való vétség,* mert a passivum ugyanezen idejében megvan, a hibásan aoristusnak nevezett képzős igealak ugyanezen idejében szintén megvan, és a volapük *fejlődése ellen való vétség,* mert ha a nyelvet beszélik, változni, kopni fog, és e rossz példával, hogy a præs. impf. idejében az augmentum elmaradt, az igealakok hangtani változása veszedelmes analogia útjára fog térni.

A passivum úgy képződik, hogy az idézett igealakok elé *p* (*p*assivum, tehát emlékeztető betű) járul; tehát præs. impf. *palöfob,* a hol, mint látszik, az activumban helytelenül elhagyott *a* időképzőre is van szükség, præt. impf. *pälöfob,* præs. perf. *pelöfob,* præt. perf. *pilöfob,* fut. impf. *polöfob,* és fut. perf. *pulöfob.*

Az igemódok a következők. Az *indicativus* jeltelen. Ez érthető, mert az indicativus magának az igének értelmét mint olyat, mely körül a mondatban minden megfordul, mint állítmányt, juttatja érvényre, tehát minden mondatviszonyt jelölő képző nélkül megállhat. A *conjunctivus* jele *-la,* az *interrogativusé -li* vagy *li-,* az

imperativusé -öd, az egészen fölösleges *jussivusé -öz*, az *optativusé -ös*, az *infinitivusé -ön* (a ném. -en). Ha e sorból az interrogativust mint nem külön igemódot, hanem mint bármely más igemódon mutatkozható igealakot elhagyjuk és helyette a *participium* képzőjét (*-öl*) hozzáveszszük, azt találjuk, hogy az összes igemódok képzésére az *ö* hangzó szolgál egész következetesen, csupán a kötőmód, e gyakran használt alak vét megint bosszantóan e szabályosság ellen. Az is hiba, hogy a conjunctivusképző *-la* és az oroszból vett interrogativusjelölő *-li* a szó végén hangsúlytalan. Ez a kérdő *-li* Schleyer szerint az ige végén, úgy mint a többi módképző, a személyragok mögött áll, Kerckhoffs és Kniele szerint az ige elején. Az előbbi e módokon kívül még conditionalist is különböztet meg *-öv* képzővel. Schleyer is használja a Volapükabledben, de következetlenül el is hagyja az *if*, ha, kötőszó mellett. Ebből láthatni, hogy mi lesz *e világnyelv kikerülhetetlen sorsa, ha mindjobban elterjed : a nyelvjárások képződése,* sőt tanítói által való erőszakos és szándékos képzése.

Sajátságos az, a mit Schleyer az *aoristusról* mond. Nagyon kevés helyen emlékszik meg e képzésről (a 17. l. 26. pont., a 43. l. és 44. l. három példájában és az 50. l. igeragozási mintájában), és mindent összevetve az tünik ki, hogy ő e néven nem igeidőt, nem is igemódot ért, hanem egész külön igeképzést, t. i. *durativ igét*. Például: *Liedod aidagom lesevi levemüno,* szenvedély a legnagyobb mértékben szokta az ismeretet elhomályosítani. Itt *aidagom* (*dag* az angol dark, *om* sing. 3. pers. masc., *a* az act. præs. impf. jele és *i* az aoristus képzője) valóságos aor. gnomicus, azonban a præsensben. Épen ilyen van Peitz fordításában (Heil dir im Siegerkranz): *Kö plins aibüdoms,* hol fejedelmek parancsolni szoktak (Wo Fürsten stehn). De már Schleyer zsoltárfordításában (116.) kitetszik az ő aoristusának igaz értelme: *E Söla velat aiblibom in tenali,* és az Úr igazsága mindig megmarad örökké. Ebben az *in tenali* szinte fölösleges a durativ ige mellett. Végre minden kétségünk eloszlik, ha az igeragozás mintáját tekintjük, hol az act. ind. után, tehát a módok közt ott van az *aoristus*, a melynek *praesense ailöfob* a. m. ich liebe dauernd (ständig). Ez az aoristus nagyon vét a logika ellen. Nem tekintve azt, hogy a görög aoristus igeidő és épen a tartósságot nem szokta kifejezni (Krüger Gra. 53, 5. 6. 10.), a volapükben az igeidők mintájára (augmentummal) van képezve és mégsem igeidő, hanem mint valami igemód mind a hat

időt magában foglalja; azonban nem is igemód, mivel nem jelenti az igei állítmánynak mondatban való viszonyát, hanem az alapige értelmi módosulását és mint ilyen az összes módjelzőket felveheti; tehát igeképzés. Kerckhoffs szerint: forme supplémentaire.

A Volapükabledben aztán előfordul *-öx* képző is, melyet Schleyer a német mögen igével fordít; tehát úgy látszik dubitativ, kétkedő, lehető alakot kifejező képzővé teszi.

Az igénél általában, de kivált a participiumnál tünik ki a volapük nagy képzékenysége, azonban egyuttal a szók hosszúságából eredő nehézkessége és a suffixumok helyének határozatlanságából származó ingatagsága is. Például összehasonlítva a latinnal:

Particip. act.	Particip. pass.
löföl *amans*	*palöföl* qui amatur
älöföl qui amabat	*pälöföl* qui amabatur
elöföl qui amavit	*pelöföl* *amatus*
ilöföl qui amaverat	*pilöföl* qui amatus erat
olöföl *amaturus*	*polöföl* qui amatus erit
— —	*pölöföl* *amandus*
ulöföl qui amaverit	*pulöföl* qui amatus fuerit.

Ebből láthatni, hogy gerundivum is van; a gerundium ennek semlegese: *pölöfölos binos* amandum est. Tekintve azt, hogy ez alakokat az összes módok jegyeivel lehet ellátni, hogy tehát pl. *peilöföls* (a kik folytonosan szerettettek), *pöilöfoföl* (az a nő, a kit folytonosan kell szeretni), *oilöfölobla*(qui continuo amaturus sim) alakok is lehetségesek, el kell ismernünk, hogy a volapükben ritka képzékenység és hajlékonyság rejlik. Viszont az is tagadhatatlan, hogy az ilyen alakokban az ige törzse szerfölött elrejtőzik és hogy a képzők egymásutánjában uralkodó nagy szabadság a világosság rovására van. Pl. elemezve:

p-i-menod-om-öl-s
p-i-menod-öl-om-s
p-i-menod-om-s-öl
p-i-menod-öl-s-om

mind azt jelenti, hogy qui emendati erant; a második felel meg leginkább Schleyer szabályának, azonban az elsőnek képzésére is van könyvében példa (a 39. l. 143. pontjának jegyzetében), sőt az utolsó kettő, ámbár nincs logikus nyelvek szellemében képezve, hogy t. i. a többes képzője a szótesten belül van, a volapük dog-

matikája ellen legalább nem vét. (V. ö. az 50. lapon: *löf-om-s-ok* önmagokat szeretik.)

Következetlenség van abban is, hogy holott az *-öd, -ön, -öz, -ös* módképzők a személyragok után következnek, az analogiájokra teremtett participiumképző *-öl* az ige törzse után következik. Személyragokkal el lehet látni az infinitivust is.

A mondat határozóit præpositios névszókkal kell kifejezni. Schleyer azt mondja, hogy minden præpositio nominativust, illetőleg ragtalan névszót kiván. Aztán következik a kivétel: 18 præpositio, mely e kérdésre felel: hová, accusativust kiván. Ez megint oly engedmény, melyet az árja nyelvek szellemének tesz, és a melyből az fog következni, hogy a præpositiokat más-más anyanyelvűek más-más esettel fogják összekötni. Ott van például Kerckhoffs, a ki azt tanítja, hogy a tulajdonnevek genitivusát *de* és dativusát *len* præpositioval kell képezni. Pedig *de* a. m. -től, -ról, felől, el, és nominativust kiván; *len* pedig a. m.-ra, felé, iránt, és accusativust kiván. A tulajdonnevek accusativusáról egészen megfeledkezik Kerckhoffs, Schleyer pedig egyáltalában nem szól külön ragozásukról és ezzel azt engedi következtetnünk, hogy a többi névszóhoz hasonlóan kivánja ragoztatni. Ő maga úgy is cselekszik a Volapükabledben. Az accusativust vonzó præpositiók közül azok, melyek a hol kérdésre is felelhetnek, ez esetben nominativust kivánnak.

Ove a. m. fölé, és accusativust kiván. Ha azt jelenti, hogy fölött, természetesen nominativussal áll. Hiba, hogy e præpositio a dativus ragjával végződik. Mily természetes lett volna, kivált ha a magyar nyelvet jobban ismerte volna Schleyer, a præpositiokat, melyek nem kivánnak nominativust, magokat is azzal az esetraggal ellátni, melyet vonzanak. Az első egyetemes gyülés határozata ki nem elégítő: hogy t. i. a hova kérdésre az acc. ragját akár a præpositióhoz, akár a vonzott névszóhoz lehet ragasztani. Tehát: *ovi domi* a ház fölé, *ov dom* a ház felett; v. ö. a ház *felett* és *Pécsett.*

A magyar nyelvet általában már azért is kellett volna Schleyernek nagyobb figyelmére méltatnia, mivel nyelvünk mint ural-altáji rá nézve, a ki a logika és egyszerűség követelményeinek akart eleget tenni, fölötte tanulságos lett volna árja nyelvtanulmányai közben, és mivel oly nyelvet alkotott, melyet morphologiai szempontból osztályozva ép úgy synthetikusnak kell neveznünk, mint a magyart. Így azonban Schleyer lelkében nyelve alkotásakor mintegy két elv küzdött

egymással: az árja nyelvek idea innataja és valami sok tekintetben jobbnak sejtelme, mely azonban nem bírt benne tudattá tökéletesbülni.

A 43. lapon levő mondatokban is sok érdekesre akadunk. Az első ez: *Nek letomok blamön vilikum, ka kel binom digik fama mödikün,* senki sem engedi magát szívesebben gáncsolni, mint az, a ki dicsőségre legérdemesebb. A reflexiv *-ok* nem az engedés determinansa, hanem a gáncsolásé, tehát ahhoz kellene simulnia a szórend főszabálya szerint. Hogy fogja magyar ember a volapükből megérteni, hogy *digik* (dignus) genitivust kiván (*fama* gen. *fam*-ból, fama), holott az ő esze járása szerint accusativust kellene vonzania (valamire méltó; dicsőségre olyan mint Budapestre, ez pedig volapükül *al* v. *in Budapejt(i)*, *al* és *in* pedig e kérdésre accusativust kiván)? Hiszen ezt nem is lehet a volapükből megtanulni, hanem csak az árjaságból!

Áttérek a szótárra. A szótőbe tett hangzóval a szótövön értelmi módosulást lehet végbe vinni, pl. *fel* szántás, *felön* szántani, *feil* (két szótagú; a volapükben nincs diphthongus) szántóföld; *log* szem, *logön* nézni, *loegön* észrevenni; *sumön* venni, fogni, *suemön* felfogni, megérteni; *san* üdv, *saun* egészség.

A szóképzésben fordul elő a legtöbb vétség a következetesség ellen. Pl. a német *be-* igei præfixum a volapükben is rendesen *be-*; behalten *bekipön* (ang. to keep), bedienen *bedünön*, benennen *benemön* (ang. to name). Ezzel szemben van: behandeln *tölatön*, befördern *födön*, bedienen *bötelön* (ang. butler, pinczér).

A német Bad szót egyáltalán nem nehéz kiejteni, mégis változtatott rajta Schleyer: *ban*. A német Diamant, az angol diamond szóból lesz *diamin*, hogy a volapüknek külön chemiai műnyelvébe illő legyen.

Itt megint a magyar nyelv történetéből ijesztő példákon tanulhatta volna meg Schleyer, hogy *mily veszedelmes kisérlet a nyelven kívül közhasználatban levő műszók vagy a nyelvben általánosan megértett szók elfogadása helyett különös műszókat teremteni.* Ezüst *silef*, de a chemiában mint műszó *silin*; arany *golüd*, de a chemiában *golin*; megaranyozni mégis *golüdön* és *golinön*, megezüstözni *silefön* és *silinön*. Így van a dolog a nyelvtudományi műszókkal is. Közbenjárás a. m. *plovöd* (pro és Wort, mint a német Fürwort, Fürsprache), ellenben pronomen a. m. *pönop* (Fürwort). Jelenlét a. m. *plisen* (ang. presence), jelenidő pedig *patüp*. A gerundivum neve *mütabid* (*müt-* müssen, *bid* nem, faj), a gerundium *mü-*

tabid in neud (in neutro); ez van a nyelvtan műkifejezései közt, de már a szótárban a gerundium a *mütabid* és a gerundivum *gerudif*. Szakasztott ilyen visszásság van az ipar műnyelvében is. Nyomás a. m. *pedam*, nyomni *pedön*, de a könyvnyomásra külön szó kell *bük*, könyvet nyomni *bükön*.

A műnyelvnek és a közbeszédnek ilyen elkülönítése vét a volapük könnyűsége ellen; szükségtelenül részletez, holott a nyelv egész iránya és czélja az egyetemesség, mindenkinek számára való érthetőség.

A volapük főnévből is képez imperativust: *sam* a. m. példa (ang. example), *samöd* a. m. például. Schleyer maga is érzi, hogy az infinitivus nem igazi igemód, mert lám még egy módképzőt tesz hozzá, t. i. ugyancsak az imperativusét: *seilönöd*, csend legyen, hallgatás legyen (angol silent). Ennek nyomán aztán a Szentirat szavait: «Legyen világosság!» (Mos. 1, 1, 3.) így lehet fordítani: *Litöd!* A volapük rövidségeért megengedett néhány kivétel majd megmutatja a módját, a melyen az egyes nyelvek a magok alakjainak analogiájára készített szókat bele fognak lopni a nyelvbe, a mely annál távolabb esik az általánostól, mennél több benne a sajátságos, a különös.

A kéz ujjainak elnevezése legkönnyebb volna szám szerint, egygyel jelölve a hüvelykujjat s így tovább a többit. E megjelölés már használatos is a zenetanításban, legalább is könyvekben és hangjegyekben. Ezt kellett volna Schleyernek is követnie. E helyett nála a hüvelykujj *bigafined* (a vastagság ujja — mily nehézkes körülirás! *Big* az ang. big). A többi ujj neve nincs szótárában.

A ki Schleyer volapükjét meg akarja tanulni, legjobban jár, ha a saját anyanyelvén kívül mást nem tud. Az angol vagy német nyelv tudása épen akadályul szolgál a szókincs elsajátításában, pedig a legtöbb szó e két nyelvből van véve. Megváltoztatásuk néha egészen önkényes vagy megokolatlan. Pl. *dag* a. m. sötétség, pedig az ember azt hinné, hogy a német Tag. Úgy látszik, az angol dark. *Literat*-ról mindenki azt gondolná, hogy író embert jelent, pedig dehogy! Literatura-t jelent. *Vip* hallatára eszünkbe jut az angol to weep, the whip, pedig the wish-t jelent.

Az élőfák nevét könnyebben lehetne megjegyezni, ha a fa szóhoz jelzőként (szóösszetételben) odatette volna Schleyer az egyes fajok nevét, így: almafa, fenyüfa, tölgyfa stb. Azonban az ő szótárában a tölgyfa *gölog*, a fenyüfa *pein*. Részletez, holott össze kellene foglalnia.

Vasút volapükül *lelod*; *lel* a. m. vas, nyilván az angol rail után, a mely azonban nem jelent vasat. Schleyer itt nem az általánosan elterjedt összetételt használja: vas-út, hanem külön képzőt alkalmaz. Ezzel vét a néppsychologia ellen.

A volapükben a szók κατ' ἐξοχήν való értelemben is fordulnak elő. *Pal* a. m. pár, és a szótár szerint szülőket jelent. Ez megint vétség a néppsychologia ellen, mert akkor szoktunk leginkább felkiáltani: «Beh szép, beh összeillő pár!» mikor csak a *nemi különbségre* vagyunk tekintettel, mikor tehát férjet és feleséget, ifjut és leányt, jegyespárt, szerető párt, szóval férfit és nőt akarunk jelölni; ellenben mikor az emberpár *nemző képességét* akarjuk főkép kifejezni, akkor nem párnak, hanem *szülőnek* nevezzük. Egyebütt azt mondja Schleyer, hogy pár a. m. *telel* (*tel* a. m. kettő), de ha egy pár emberről van szó, akkor *pal*. Ez helytelen megkülönböztetés. Sőt másutt a szótárban még nagyobb a zavar: *palvokal* ugyanis szintén van, a. m. kettős hangzó.

Jóllehet Schleyer a nyelvtanban (14. l. 65.) kimondja, hogy a «toldalékszókat» nem kell volapükre fordítani (pl. *Es* lebt der Mensch), mégis följegyez ilyen kifejezést: *sibinos* es gibt. Ez germanismus. (V. ö. a franczia il y a, az angol there is, a magyar van kifejezését.) A harmadik személyű igék a volapükben ilyen alakúak: *nifos*, es schneit (*nif*, hó, a görög νιφάς, νίφω). Ez germanismus. Miért nem követi a görög vagy latin felfogást? Ζεὺς ὕε, Il. 12, 25. Od. 14, 457. Juppiter pluit.

Evangelium a volapükben *gospel*. Ez egyszerűen átvett angol fordítás; a régi angol *goddspell* a. m. jó hír, tehát εὐαγγέλιον fordítása. (Müller Miksa fölolvasásai 107. l.) Miért nem tartotta meg Schleyer a görög szót, holott majd minden nyelvbe átment, még a keletiekbe is? (V. ö. az arab, perzsa és török *indsîl* alakot, mely egyuttal megmutatja, hogyan lehetett volna a volapük számára alkalmassá tenni.) Vagy miért nem fordította le volapükre: *gudanun*? A gospel alakot a volapükül tanuló félreértheti, keresve benne a *God* isten és *spel* sperare szót.

A hétnek és a heti napoknak elnevezésében nem járt el helyesen Schleyer. Hét a. m. *vig* (ang. week), holott a magyar *hét* és egyéb nyelvek módjára napjainak száma után, tehát lényeges sajátságáról nevezhette volna el. (V. ö. semaine, settimana, ἑβδομάς, perzsául hefteh.) A hét napjait a sorszámok kényszerű rendjében kellett volna elnevezni, mint a magyarban *kedd*, a szláv

nyomán *csütörtök, péntek,* a perzsában végig: *senbeh* szombat, *jeksembeh* vasárnap, *dûsenbeh* hétfő, *szihsenbeh* kedd, *csehârsenbeh* szerda, *pendssenbeh* csütörtök. Schleyer azonban az angol neveket változtatgatja: hétfő nincs szótárában, kedd *tusdel* (Tuesday), szerda *vesdel* (Wednesday), csütörtök *dödel* (Thursday), péntek *flidel* (Friday), szombat *zädel* (Saturday), vasárnap *soldel* (Sunday). A szótár második részében egyiknél-másiknál zárójelben oda is teszi e szám szerint való elnevezést; a hónapok nevénél használja is ezt a számsoros elnevezést, azonban a latin nevekből csinált és a *mul* azaz hónap csonkított alakjával összetett elnevezéseket is használja. Pl. *yanul* vagy *balul, febul* vagy *telul, mäzul* vagy *kilul* stb. *Párhuzamos alakokat képezni tökéletesen fölösleges volt; a nyelv, ha megél, az egyiket úgyis meg fogja ölni; helyesek a balul, telul, kilul stb. számsoros alakok, mert észszerű alakúak, kényszerű sorban állanak, valóságos definitiók: a proximum genus és az ultima differentia összekapcsolása.*

A volapük a jó hangzásra is van tekintettel. *Plo* a latin pro, ha utána *o* következik, *ple* alakot vesz föl. Itt maga a latin pro megmutatta a hiatus elkerülésére vezető helyes utat: a *plod* alakot kellett volna elfogadni, minthogy a volapükben úgyis van *d* ephelkystikon: *e,* és, hangzó előtt *ed* (mint az olaszban); *i,* is, hangzó előtt *id; u* és *ud* vel, *ü* és *üd* sive, seu. E hangzóváltoztatásban különben sincs következetesség, mert Schleyer nem alkalmaz hasonló dissimilatiót a következő præpositióknál stb. *pla* helyett, *po* után, mögött, *plu* többé, túl, *plü* leginkább. Megvan e különbség *ko* és *ke* (-vel) közt. *E megkülönböztetésnek nincs haszna; akár két egyforma, akár két különböző hangzó találkozik, a nyelv mindig eltüntetheti a hiatust összevonás, hangkilökés vagy paragogikus mássalhangzó beletoldása által.*

A szótövekbe és a szószármaztatás szabályos voltába vetett hitünket megingatja az ilyen: *mem* emlékező tehetség (memoria) és *mebön* emlékezni.

A színek elnevezésénél szintén kellett volna a hangbeli hasonlóságot követni. Így azonban az illető szók alakja más-más; a mi a volapük könnyűsége és világossága ellen vét. *Glün* zöld, *viet* fehér, *yelib* sárga.

A német *Geschwister* kedveért, mely természetesen, értelme miatt, a németben csak többesszámú, a volapükben egyebütt és rendesen követett árja felfogástól eltérőleg egyesszámú szót képez

Schleyer: *gem*, geschwisterlich: *gemik*. E szó teljesen fölösleges. Talán a latin germanus-ból csinálta.

A következetesség ellen többször vét Schleyer. *Glet* (angol great) a. m. nagyság, *gletik* nagy; *gledilo* nagyrészt (angol deal); de már más szókkal összetéve csak *le-* jelent fokozást, nagyítást: *legletik* igen nagy, *lebalik* egyesegyedüli, *leflum* nagy folyó, sőt *legodö* nagy Isten! Ezzel megmutatta Schleyer a módot, a melyen az ő nyelve a szókezdő két mássalhangzótól szabadulni fog.

Finom megkülönböztetésekre is hajlandó a volapük, pl. *fatel* a. m. atyai, *motel* anyai ágról való nagyatya.

Nevezetes, hogy a volapüknek is van két szava a szellemi és anyagi ég megkülönböztetésére, mint több ural-altáji nyelvnek, a többi közt a magyarnak is. V. ö. Vámbéry, A magyarok eredete 344. l. A török faj 582. l. Egy. Phil. Közl. VII, 55. l. A volapükben ég a. m. *sil*, menny *sül*.

Az évszakok elnevezésében alkalmazta Schleyer a meghatározás elvét; nyár a. m. *'itatim* (a hőség ideje, v. ö. az angol heat és time szót), ősz *flukatim* (fructus és time), tél *nifatim* (νιφάς és time). A tavasz neve nincs a szótárban.

A *no* tagadó szó *ne* alakban fosztó és tagadó értelmü præfixum; pl. *neletön* akadályozni (angol to let); *neläb* szerencsétlenség; *neflen* inimicus (ang. friend, Freund); *nedet* bal (dextra); *nebuko* szakasztott olyan, mint a magyar könyv nélkül; *nedan* hálátlanság; *nedeil* élet (*deil* a. m. halál); *nebel* völgy (*bel* a. m. hegy); *nedel* éj (*del* a. m. nap). E példákból különben azt is láthatni, hogy az ellentétek nem mindig szükségképen valók.

Az országok neveinek képzésére Schleyer az *-än* képzőt használja és ennek kedveért néha egészen szükségtelenül és czélszerütlenül eltorzítja a földrajzi neveket. India *Nidän*, Irland *Rilän*, Island *Silän*, Magyarország *Nugän*, Arabia *Räbän*; azonban Italia *Täl*, Németország *Deut*, Francziaország *Flent*. Ebben tehát nincs következetesség. Schleyer szerint *fatän* a haza (Vaterland), Peitz szerint *fatalän* (des Vaters Land), Kniele szerint *fataslän* (der Väter Land).

Kilogramm a. m. *miglam*, de kilometer szabályos összetétellel *milmet*. Az előbbiben el van hagyva a *l* hang, hogy három mássalhangzó ne kerüljön egymás mellé.

Éljen a. m. *lifomöd*, a mi nem helyes, mert ez imperativus; Kerckhoffs egész helyesen az optativust használja: *lifomös*.

Következetlenség van ebben is: inkább, előbb *sunum, sunumo* (ang. soon), leginkább pedig *vilikün, vilikünо*.

Nagy értelmi zavart okozhat az, hogy a képzők szerepe nincs tüzetesen meghatározva; a német -lich, -fach, -isch, -sam melléknévképzőknek nagyobbára *-ik*, ritkábban *-lik* suffixum, és ha értelmi silányulást jelentenek, *lu-* præfixum felel meg.

Na a. m. miután; hangzó előtt *nag* lesz belőle, a mi a *d* ephelkystikon használata ellen való vétség. V. ö. a ném. *nach* szót.

A volapük szóalkotásában némelykor egészen sajátságos felfogás nyilvánul. *Nim* a. m. állat (animal) és ennek puszta képzős alakja *nimaf* a. m. emlős állat. A mostohát jelentő rokonsági nevek a *lu-* præfixummal vannak képezve, a mely tulajdonkép a silányító képző: *lublod* (ang. brother) mostoha testvér. Ugyane szó össze van zavarva ezzel: *lafablod*.(ang. half) féltestvér, a mely fogalmilag egészen mást jelent, mint mostohatestvér. A *lu-* præfixum a szabály ellenére kicsinyítő képző gyanánt is van: *cem* szoba (ang. chamber), *lucem* kamara, mellékszoba. Ez helyesen volna *smacem* (ang. small) vagy *cemil*. A keresztség volapükül *Godavat* azaz isten vize.

Nagy következetlenség látszik a nőnemet jelentő præfixumoknak, *ji-* és *of-* szócskának használatában. Schleyer maga megmondja, hogy *ji-* a természetes nemet jelenti, *of-* pedig önálló, valamivel foglalkozó nők nevét. Tehát *man* férfi, *ji-man* asszony; *gok* kakas, *ji-gok* jércze; ellenben *tidel* tanító, *of-tidel* tanítónő; *dünel* szolga, *of-dünel* szolgáló. És maga Schleyer már összetéveszti a kettőt: *ji-son* és *of-son* leány (die Tochter) és ez utóbbihoz hozzáteszi, hogy hajadon; *of-pul* Mädchen és *ji-pul* Bräutchen; *of-yunel* szűz, és szerinte nem szabad mondani: *ji-yunel*. Kniele szerint *of-man* a. m. feleség. Ez a két képző finom megkülönböztetésre is ad alkalmat: *ji-blod*, nőtestvér és *of-blod* apácza czíme. A Volapükabledben (5. évf. 49. sz. 207. l.) is ír az *of-* és *ji-* különbségéről.

Szükségtelen megkülönböztetés van ebben: *öned* alatt szellemi dolgokról, *dis* alatt helyről mondva. Már fölött és egyéb helyhatározó használatában nincs ilyen különbség.

A szótárhoz még meg kellett volna Schleyernek jegyeznie, hogy mit csináljunk a magunk nyelvének *idiotismusaival*. Minthogy minden egyes nyelv sajátságos kifejezéseit magában foglaló phraseologiát összeállítani szinte lehetetlen és, ha el is készülne,

roppant terjedelme miatt nem volna megtanulható, azt kellett volna Schleyernek szabályul kimondania, hogy *minden nyelv idiotismusainak logikus értelmét kell volapükre fordítani.* Némely helyen megpróbálta Schleyer e nehéz feladattal megbirkózni, de az eredmény ki nem elégítő. A 38. l. 139. pontjában a német *soll* ilyen használatáról beszél: dein Freund soll gekommen sein, és így fordítja volapükre: *sagon, das flen olik ekömom-la,* tehát man sagt és conjunctivus segítségével; azonban még e két módot is megengedi: *pasagos* azaz: es wird gesagt, és *sagosok* es sagt sich. Ide tartozik némileg az is, a mit a német intransitiv igék multidejü igeneveiről mond (39. l. 144. p.) és a mit németajkuaknak volapükre való fordításuk közben leginkább elkövetett hibáiként felemlít (43. l. 153. p.) A Volapükabled 5. évf. 49. sz. 206. l. azt mondja, hogy a sajátságos kifejezéseket úgy kell volapükre fordítani, a mint az ember józan esze minden országban gondolja.

Végre meg kell jegyeznem, hogy magyar szó is van a volapük kincstárában: *kef,* magyarul kefe. A szóalkotásnak következő szabályait lehet a szótár tartalmából kideríteni:

1. *Szó elején hangzó és h ne legyen;* a hangzó vagy maga, vagy egy mássalhangzóval együtt elmarad, pl. *xamön* to examine, *fön* Ofen, *fizir* Offizier, *gel* Orgel, *pötek* Apotheke (v. ö. a magy. patika szót), *pötit* appetite, *gustul* August, *sam* example, *lektin* electricity, *rivön* arriver, *lömin* element; — vagy *l*, néha *n* járul a szókezdő hangzó elé: *lafab* Alphabet, *ladyek* Adjectiv, *lädyul* à Dieu(!) *ladvelib* adverb, *lam* arm, *laltig* Artikel, *lintelek* Interjektion, *lautel* auteur, *lil* ear, *limep* imperator, *lanim* animus, *löp* up, *Löstakin* Österreich; — *nög* egg, *nelfan* elephant, *Nelij* England; — a *h* helyett rendszerint *l* van a szó elején: *labön* haben, *lafik* half, *lagön* hangen, *lom* home, *lot* hôte, *loted* hôtel.

Mindamellett mégis van szókezdő: *h*: *'ap* harp, *'ät* hat, *'el* hair, *'et* hate, *'it* heat, *'ol* hour (pedig ennek az angolban sincs *h* hangja), *'op* hop, *'üm* hymn.

2. *R elmarad vagy l hanggal van helyettesítve; fok* fork, *gad* garden, *ted* trade, *jit* shirt; — *lemän* remain, *bel* Berg, *blöf* proof, *tal* terra, *spelön* sperare, *Lusän* Russia. — Magokban álló példák: *fag* far, *nuf* roof. — Gyakran azonban megmarad a *r* hang: *fran* franc, *Maria, Karl, Kristus, krit* christian, *reg* rex (holott könnyü lett volna az angol *king* szóból más szót csinálni, kivált mikor *kinän* úgyis a. m. *kingdom), räp* rasp, *präm* præmium, *pur* Pulver,

sakramed sacrament, *krüt* critic, *kren* créneau, *lor* Lorbeer; továbbá számos földrajzi névben és a szótár szerint még sok más szóban is. — Sőt inkább van szókezdő *r*, mint hangzó: *Räbän* Arabia, *Rilän* Irland, *rig* origo, *riv* arriver, *rod* ordo.

3. *Szó végén két mássalhangzó nem szokott lenni: köb* comb, *lineg* lingua; — inkább van két szókezdő: *glüg* Kirche, *xol* ox.

4. *Szókezdő dr, tr helyett inkább a szlávban otthonos dl, tl fordul elő: dlat* Drath, *dlinön* to drink, *dlimön* to dream, *tlon* Thron, *tlod* Trost.

5. *Az angol th hol d, hol f;* a lágy, úgy látszik, az előbbi, a kemény az utóbbi hanggal van helyettesítve: *blod* brother, *bofik* both.

6. *Mássalhangzó megkettőztetése nem fordul elő, tehát assimilatio sem;* ha szóösszetétel által két mássalhangzó összekerül, közülök az első elmarad: *Vesünidän* Nyugat-India (*Vesüd-nidän* helyett), *gledilo* nagyrészt (*glet-dilo* helyett). Itt azonban a grammatika alakjai a lexikonnak nagyban ellent mondanak. Ily alakokban, mint *löfobli* szeretek-e *löfonsla* hogy Kegyed szeressen, *löfofsla*, hogy ők (nők) szeressenek, nemcsak két, hanem három mássalhangzó is kerül egymás mellé, a nélkül, hogy akár kihagyással, akár az *e* euphonistikon beletoldásával ezen segíteni lehetne. Sőt az olyan alakokban, mint *löfol-li*, szeretsz-e, megvan a præcedens az assimilatiora nézve.

Itéletemet a volapükről a következőben foglalom össze.

A volapüköt mint egyetemes nyelv kisérletét két szempontból kell megitélni, úgymint a *gyakorlat* és a *nyelvtudomány* szempontjából. *Gyakorlatilag* a volapük, kivált irásban és csak kisebb művelt körökre szorítkozva (kereskedők, utazók, hírlapirók, az úgynevezett exact tudományok művelői) könnyűsége miatt használható és valószínűleg rövid idő alatt nagyon el is fog terjedni. Azonban minél inkább terjed el és minél kevésbbé művelt emberek ajkára származik át (tengerészek, iparosok, tengerparti városok lakói), annál inkább kell hangzás, nyelvtan és szókincs dolgában nyelvjárásokra szakadnia, tehát annál inkább kell egyetemes voltából vesztenie. A *nyelvtudomány* szempontjából a volapükről kedvezőtlen itéletet kell mondanom, minthogy az egyszerüség, szabályosság és következetesség követelményeinek meg nem felel.

Dr. Pozder Károly.

A MAGYAR CLASSICAI ISKOLA TRIASZA.

A XVIII. század szellemében önkéntelen idegenség mutatkozott mind attól, a mi nemzeti. A történelmi érzék nemcsak nálunk, a műveltebb államoknál még inkább eltompúlt, s új szervezetek alakultak, melyek a régivel lehetőleg mindenben iparkodtak szakítani. Az erkölcsi alappal egyik kormány sem sokat törődött. A nemzetiségi eszmék csupán csak csírájokban éltek s a távol jövő derengő sugára kezdé egy-egy bimbaját kifejleszteni, mely azonban csakhamar újra elenyészett. A külön nemzeti érdekek nagy eszméjéről mennél kevesebben gondolkoztak.

Ha más országok nemzetiségi eszméinek fejlődésével a magunkét összehasonlítjuk: az eredmény, határozottan, előnyünkre üt ki. Máshol a nemzetiség, a faj eszméje majd teljesen elmosódott az egyenlőség, testvériség eszméjében. Igaz, hogy az aristokratia nálunk is megérezte a korszellem hatását; de a köznemesség s a városi osztály hű őre maradt alkotmányunknak, nemzetiségünknek.

Mária-Terézia udvarába édesgette főnemeseinket. De nem azért, hogy germánisálja őket, mert hiszen az ő udvara is inkább a franczia szellem visszatükrözője volt, hanem, hogy a királyságot hatalmassá, a külföld előtt is imponálóvá tegye. Vagy melyik monarcha nem gyűjti körébe az ország előkelőit, a mely biztos alapon akar fejlődni? A baj csak az volt, hogy főrendűink könnyen megfeledkeztek a bájos királynő udvarában ama czélokról, melyeknek eszélyes kiüzdése emelheti vala hazánk fölvirágzását. Azonban főuraink voltak, a dolog természete szerint, a nemzetiségi eszméknek legkevésbbé buzgó ápolói, nem rossz akaratból, hanem a korszellem irányánál fogva. Azért mi nem tudjuk eléggé csodálni ama különös itéletet, mely az ország előkelőit szinte megbélyegezni igyekszik, mert kivetkőztek nemzetiségökből. Ez oly önkéntelen önfeledség következménye, melyért a magyar főurakat ép oly kevés mértékben tehetjük felelősekké, mint magát az uralkodó házat. A német-franczia műveltség őket mintegy elbűvölte, de e műveltség végkövetkezményeiben nem vala-e áldásos nemzeti irodalmunk, nyelvünk fejlesztésére?...

Elhánytuk a nemzeti viseletet, odahagytuk apáink egyszerű erkölcseit, idegen után kapkodtunk, majmoltunk mindent, mi külföldi — mondogaták egyesek. De vajon csak nálunk volt-e ez

így? nem látunk-e egész Európában hasonló áramlatot? S külön ben is mit ártott nemzetiségünknek az, hogy a külföldi eszméket befogadtuk? Nem az volt-e inkább a baj, hogy ezeket az eszméket nem szabtuk a magyar szellemhez?.. Ime, egy század mult el azóta. Hol van most apáinknak annyiszor dícsért, gazdagon sujtásozott kaczagánya, kucsmája? S mégis ki mondaná, hogy nemzetiségünk nem indult erősb, szilárdabb fejlődésnek, mint ama dicséretes korszakokban, mikor külsőleg annyiszor szeretett csillogni a nemzet, hogy bensejét, mely nem vala mindig a legtüzesebb magyar érzéssel tele, eltakarja?

Valóban a panasz, mely e korbeli költőink lantjain megzendül, nem annyira az idegen nyelv, mint inkább az idegen szokások ellen irányul. De e panasz is a törzsökös, mondhatnók, az ősdiséghez ragaszkodó, szűk látkörű, de minden régi intézményre féltékeny, hű magyar panasza, ki az idegen műveltség hódításait megrettenve látja, félvén, hogy általa a nemzetiség eredeti szelleme végkép kioltatik.

Nincs szándékunk e korról valami hízelgő képet rajzolni. Volt benne sok, mi a honfi keblét bánattal töltheté el. De azt bízvást elmondhatjuk, hogy a királynő jó akarata egyáltalában nem állt útjában fejlődésünknek, s a mi baj történt, részint a korszellem áramlatában, részint minmagunkban találja megfejtését.

A külföldi eszméket, a német-franczia műveltséget magunkba szívtuk. Valóban e hatásnak társadalmunk nagyon alatta állt.

De vajon hiba-e eszméket kölcsönözni? Dicsekedhetik-e vele csak egyetlen nemzet is, hogy műveltebbtől sohasem kölcsönzött eszméket és irányokat? Az emberi alkotó képesség távolról sem oly gazdag, hogy mindig biztosan tudjon haladni, magára hagyatva. Egyesek úgy, mint nemzetek gyakran megszorulnak e tekintetben s nem mindig szívhatnak saját magukból új erőt, új táplálékot. Csak gondoljunk ama sötét, szerencsétlen századokra, melyek a római birodalom végképi elhanyatlásától a renaissanceig és reformatióig tartottak. Mily eszmeszegénység, mily tunyasága az erőknek, mennyi czéltalanság, iránytalanság mindenfelé egész Európában! Mennyi zavar, mily sötétség, erkölcstelenség és babona! Hogy nem tudja egyetlen nemzet is felküzdeni magát önerejéből, hogy tévelyeg az ösvényen, míg végre az ókor kincsei sugárt lövellenek a sötétségbe s megszületik az olasz renaissance, mely átalakítja a félsziget társadalmát, politikáját és irodalmát. Az olasz és antik

műveltség hatása alatt születik újra a többi román és germán népek irodalma, s figyelmes vizsgálónak épen nem volna nehéz kimutatni, mily útat követett az új műveltség, fölébredésétől ama pontig, midőn hatását a legkisebb nemzetek is megérezték és mohón szívták magokba. Ez oknál fogva, legalább is fölületesség nemzetünket azért vádolni, mert idegen eszméket kölcsönzött más népektől, hogy nem tudott teljesen ellenállani a XVIII. század szabad szellemének, mely kapkodott minden után, mi idegen vala. A német a franczia irodalom emlőjén növekedett, a franczia tanulmányozta az olaszt és angolt, az angol viszont a francziát és olaszt. A magyar nem tehetett jobbat, mint, hogy szomszédaitól kölcsönözzön. Így jutott hozzánk Ausztrián keresztül a román népek műveltsége.

Ennek a műveltségnek kinyomata nemzetünk társadalmi, politikai és irodalmi élete egyaránt a mult század második felében. Ennek képviselője különösen a közszellem, melyet irodalmunknak ama korbeli történetéből tanulmányozhatunk legalaposabban.

A *franczia iskola* Bessenyei aegise alatt, franczia eszméket, vagy megfrancziásított antik eszméket ültetett irodalmunkba. Az a szabad gondolkozás, mely a Diderot, D'Alembert és Rousseau munkáiból az egész világra elhatott, nálunk is megtette hatását. Épen az iskola fejénél, Bessenyeinél nyilatkozik a legprægnansabban.

Megszoktuk különböztetni a *népies iskolát*, melynek Dugonics volt leghíresebb tagja. Ez az iskola mintegy a régi históriás énekek folytatójakép tűnik föl, de eszméi, melyeket a társadalom alsó osztálya közé hint, korántsem oly tiszták, mint a régi históriás énekek szerzőié. A romlatlan magyar nép, mely a franczia ízléstől és iránytól nagyon messzeállt, megtalálta pihenő órájában Dugonics verseit és regényeit, Gvadányi *Rontó Pál*ját, Fazekas *Ludas Matyi*ját, melyek legjobban illettek hozzá. Ki-kiütötte ugyan belőle magát egy-egy hamis hang, egy-egy idegen eszme, sokszor az idegen alak is élvezhetetlen maradt, de a szerzők a nyelv és tartalom által igyekeztek e hiányokat pótolni, főczéljok levén a *nép* kezébe adni olvasmányt.

E két iskola közé esik a classicai iskola megalapítása.*)

*) Nem időrendi tekintetben. Mert Rájnis már 1760-ban kezdett antik alakú verset írni, míg Bessenyeinek csak 1772-ben jelent meg *Agisa*. Hanem tényleg a franczia iskola lépett ki először a közönség elé.

Három buzgó szerzetes alapítja meg a classicai iskolát: Baróti Szabó Dávid, Kőszegi Rájnis József és Révai Miklós. Ezek a régi latin és görög poézis forrásaiból merítenek lelkesülést, erőt és irányt. A classicai iskola nem honosított meg oly általános eszméket, mint a franczia, de a nyelvben és irodalomban sokkal nagyobb forradalmat indított meg, mint akár a franczia, akár a népies. A franczia iskola a nemzet legfelsőbb osztályának írt, mely maga is ismerte azt a műveltséget, melynek kifejezői leginkább a testőrök voltak; a classicai iskola verseit leginkább a deákos, közép nemes osztály olvasta. Amaz élvezhetőbbnek tetsző nyelven írt, mint ez, de dictiója a népiesekével majdnem hasonló laposságú, gyarló rolt. Mind három iskolának vannak egymással közös tulajdonságai, elkülönítő vonásaik azonban könnyen szembetűnnek. Mindhárom iskola kifejezése a kornak, mely őket alkotá. Orczy, a franczia iskola tagja, ép úgy siratja a nemzet elkorcsosulását, mint B. Szabó Dávid, a classicai iskola tagja. Ányos csakúgy örül a nemzet ébredésének, mint Révai. Mindhárom iskolát erős hazafi érzés lengi át. Irányuk különböző, de küzdelmök czélja csak egy: *a nyelv kifejtése, csinosítása, a műveltség terjesztése, szóval, a nemzetiségnek s mind annak, mi vele összefügg, ápolása, fejlesztése és fölvirágoztatása.* Ime e közös czél, melynek elérésére indul meg az áramlat, a mely József császár alatt még tovább fejlődik s alapjává válik a legújabb kornak.

Honnan fejlődött a classicai iskola?

Irodalomtörténetíróink e kérdést épenséggel nem vizsgálták, megelégedtek magának a ténynek száraz elmondásával. Pedig oly történetnek, mely az eszmék fejlődését kutatja, nem szabad e kérdést figyelmen kívül hagynia. Bánóczi József *Révai életé*ben annyit mond, hogy e kor a magyar renaissance, s hogy amaz áramlatban, melyet a román és germán népek e néven ismernek, nekünk, magyaroknak, semmi részünk, s hogy ez nálunk meg sem volt.

Annyi bizonyos, hogy a renaissancenak nálunk kevésbbé érezhető hatása volt, mint nyugat népeinél; de, hogy meg ne lett volna egyáltalában s a fejlődés különféle irányaiban seholsem volna kimutatható — legalább is elhamarkodott állításnak látszik. Igaz hogy nemzeti jellegünktől ez irány távol állt, de a renaissance első érintését azért nálunk is kimutathatjuk.

Miben áll ez első érintés?

Az emberi szellem, veleszületett természeténél fogva, mintegy ellenállhatatlanúl ragadtatik minden után, a mi új, mert eddig nem ismert ingert vél benne föltalálhatni. Ez az inger fölvillanyozza az érzékeket, melyek a régitől, a megszokottól s így közönségestől, tehát némileg a megunottól is, örömest szabadulnak, hogy azután eddig nem látott, nem hallott, mindössze csak képzelt tájakon kalandozva kereshesse mindegyik azt, mi természetével leginkább összefér. Oly eszmeáramlat, minő a renaissance vala rendkívül gyorsan hódított.

Az antik kincsek csakhamar a közcsodálat tárgyai lőnek. Minden, ki valamire való embernek kívánt tekintetni, ha már túl vala is élte delén, mohó vágygyal fordult a classicusok tanulmányozásához. Az uralkodók szegényeknek érezték magokat egy Petrarca mellett, s Róbert, siciliai király nyilván bevallotta neki, hogy egész birodalmát odaadná annyi tudományért, ékesszólásért, mennyivel egy antik tudós bírt.*) A régieknek nemcsak nyelvét iparkodtak elsajátítani, hanem szokásaikat, ruházat s életmódjukat is, szóval teljesen visszaidézni az ókort egész pogány színezetével. Olymp istenei ismét föllépték s a keresztény világ hátrálni volt kénytelen előtte. Pogány játékok, a régieknek lehetőleg hű utánzásával, satyrok táncza, a rómaiak és görögök minden erkölcstelenségeivel újra napireden voltak. A keresztény világ elcsigázott embere most kezdé érezni, hogy a test nem kevesebb igényekkel léphet föl, mint a szellem. Eddig teljesen el vala nyomva, most az ellenkező végletbe ragadtatott. Alig elképzelhető az a frisseség, pezsgés, új erő, mely egy század alatt teljesen más alakot adott a világnak. Nem volt talán soha áramlat a reformatión kívül, mely kevesebb idő alatt nagyobb tért hódított volna meg. Semmi sem volt életrevaló, ha nem a classicusoktól került ki, vagy legalább tekintélyök nem támogatá. Költők léptek föl, kik görögül, vagy még inkább latinúl írtak s megvetették a nemzeti nyelvet. Kezdetben nem is látunk mást, mint a régieknek, úgy szólván, lelketlen utánzását. A költőknek Vergil és Horác, a szónokoknak Cicero a mintaképe. A vígjátékíróknak pedig Plautus és Terentius. Nem igyekeznek a nemzetihez semmit idomítani. Átveszik a régit teljesen, minden vonatkozásával.

Nem kell mondanunk, hogy e hatás, habár nem is ily mér-

---

*) Voigt: *Die Wiederbelebung des klass. Alterthums.* I. k.

tékben, de nagyon érezhetőleg nálunk is megvolt; hogy költőink Róma nyelvén szóltak, szónokainknak és tudósainknak pedig nem vala nagyobb igénye, mint Cicero virágos nyelvét utánozhatni s felhasználni mindent, mit a régi classicusoktól elleshettek. A nemzet társadalmi életén és erkölcsén szintén nagyon érzik e hatás. *Balassa Menyhárt árultatásá*ról szóló drámánk személyei hű képviselői az új, eredeti, pezsgő életerőnek s vele együtt az erkölcstelenségnek is. Természetesnek találjuk, hogy nálunk először a papi osztály lépett föl e téren s egy Vitéz Jánosnak, s egy Janus Pannoniusnak élete és működése világosan mutatja, hogy, ha a nemzet sorsa másként fordul: a nyugat renaissancea, a nemzet eredeti jelleméhez mérten, nálunk is megteszi mind azt a hatást, melyről a nagyobb nemzetek irodalma szól. Mátyás király a renaissance korának valódi képe. Igaz, hogy idegen műveltséget terjesztett uralkodása, de, ha utána a nemzetiség ereje háborítatlanul fejlődhetik: nem vált volna-e apródonkint ez idegen műveltség ép úgy nemzetivé, mint nyugat népeinél? Nemzeti sajátságainknál fogva lassúbb lesz vala e fejlődés, mint a román és germán népeknél, de, hogy befogadtuk és tovább is fejlesztjük, semmi kétség, ha viszonyaink másként alakulnak.

Lassankint a mohó élvezetből és lelketlen utánzásból gyógyulni kezdenek a nemzetek. Már nem veszik át a régiek összes világnezetét, csak azt, mit a nemzet saját jelleméhez idomíthatnak. Még mindig utánzók, de már a nyelv nem a régi, hanem a nemzeti. Utánozzák azt, mi könnyen vala utánozható. Költői műnél az alak legkönnyebben elsajátítható: ezt iparkodnak most már utánozni. A tárgy még rendesen a classicai világból van véve, vagy, ha nincs is, régies színezettel bevont. Istenek szerepelnek benne, a classica mythologia teljes vagy helyenkénti felhasználásával.

Ez a második fok.

Nem egyszerre fejlődik ez ki az elsőből. Átmenetül szolgálnak a fordítások. Nyugat minden nemzetének irodalma tele van a XV. és XVI. században a classicusok fordításaival, melyek gyarlóságuknál fogva rég leszorultak az ízlés teréről, csupán irodalomtörténeti fontossággal bírnak. Majd felváltva, mások inkább a tartalomra helyezik a fősúlyt, s az értelmet igyekeznek jól-rosszúl visszaadni, hogy így a kevésbbé műveltek is megismerjék azt az örök forrást, melyhez ezrek zarándokoltak, csodálni, bámulni a szépségnek, a művészetnek eladdig ismeretlen mintaképét.

Ki valaha irodalmunk történetét forgatta: tudja, hogy a classicusok a XVI. és XVII. században nálunk is számos fordítóra találtak. E fordítások semmi tekintetben sem tarthatnak igényt dícséretre, de *Dálnoki, Decsi, Kéri, Forró* és *Balogh* legalább bizonyítják azt, hogy az átmenet nálunk is megkezdődött, ha szinte később is, mint nyugat népeinél, s már-már elérte a második fokot, mikor a nemzetiség erős harczai mindent leszorítottak a fejlődés teréről, mi nem függött össze szorosan alkotmányos életünk biztosításával. *Erdősi Sylvester János* distichonai nagyon nevezetesek e tekintetben. Az ő kezdeményezése nem vala kősziklára vetett mag. Többen léptek nyomába. Igaz, hogy az a néhány név, melyet irodalmunk történetében följegyezve találunk idevonatkozólag: mind igen elmosódott, gyönge munkásság képviselője. Egy-egy distichon mind az, vagy nem eléggé jól szerkesztett nehány sapphicus strópha, melyet fel tudunk mutatni. Mindazáltal e jelentéktelennek látszó kezdet kétségkívül azt mutatja, hogy a classicai szellem mélyebbre kezde szűrődni nemzetünk szellemébe, s mind nagyobb tért foglalt épen akkor, mikor egy, még ennél is erősb eszmeáramlatnak kelle engednie. Értjük a reformatiót, mely természeténél fogva sokkal közelebb állt az emberi szellemhez, mert a vallást alakítá újra s evvel együtt a társadalmat s mindent, mi még a régi nézetekből fenmaradt. Az új vallás apostolai csatára léptek a katholika egyház papjaival s kényszeríték szigorúbb erkölcsre, jellemesb életre, hacsak nem akartak minden előnyt ellenfeleiknek átadni. Ily körülmények közt mi vala természetesb, mint hogy mindkét egyház papjai oda fordíták tevékenységök oroszlán részét, hol leginkább fenyegetve voltak. A kath. papok kiragadtatva tétlenségökből kényszerültek az új vallás tanítóival megmérkőzni s ekként minden egyebet mellőzni a hitvitákon kívül. A reformált egyház apostolai a humanismus zászlaját is kiragadni iparkodtak ellenfeleik kezéből s csakugyan az a nehány pap, kiktől egy-egy antik alakú strópha maradt ránk, mind az új vallás tanítója. A XVI. század végén azonban a renaissancenak e fejleménye mindinkább elgyöngül s bár a következő században Zrinyinél és Gyöngyösynél szembeszökő hatás érezhető: csak a XVIII. század második felében élénkül föl újra, hogy aztán költészetünket, nyelvünket, szóval egész irodalmunkat átalakítsa.

Nemzeti életünk válságos korszakai, mikor legfőbb czél vala az ország feldarabolt egysége mellett is lehetőleg megőrizni az ősi

alkotmány biztosítékait, nem lehettek kedvezők a classicai szellem tovább fejlesztésére. Folytonos harcz, örökös fegyverzörgés, némettől, töröktől való rettegés, más áldozatot követeltek a hazafiságtól.

Mi azt hiszszük, hogy a XVIII. század második felében megalapított classicai iskola csak folytatása annak az iránynak, mely már a XVI. században hajt vala egy pár gyönge csírát. Irodalomtörténetíróink e tényt rendesen úgy mondják el, mintha az a véletlen játéka volna. Korántsem az. Fejlődés az és pedig, miután a béke s nyugalom napjai földerűlni kezdtek, oly fejlődés, mely szintén összefügg a nemzetiség védelmével, csakhogy más szempontból indul ki s más irányt vesz.

De ez még magában nem fejti meg a classicai iskola keletkezését. Hozzá kell vennünk az irodalmi viszonyokat is, melyek jobbára azonosak más nemzetekével azon időpontban, mikor a classicismus határozott fejlődést vesz nálunk.

Az önállóságát visszanyert szellem, bár még mindig példányképeket keres, utánzása másnemű, mint az, melyről a renaissance kezdetén szóltunk. Nyugat népeinél a classicismus ez időtájt, sőt előbb is, már önállóan fejlődő nemzeti irodalmat teremtett. A franczia classicusok a XVII. században már virágzásra emelték irodalmukat, megmutatva a világnak, hogy a régiség tanulmányozása mire teheti képessé az emberi szellemet. Nem szabad átvennünk a régiek egész világnézetét minden erkölcstelenségével, pogányságával, mert a közöttünk élő emberek már nem görögök, sem rómaiak. A classicai költészetben nyilvánuló magas eszmény az, melyhez hasonlót törekednek adni. Ez a renaissance hatásának harmadik s legfelsőbb foka, mely legtisztábban a francziáknál látható. E megfrancziásított classicismus nálunk szintén akadt képviselőkre s eleinte épen a dráma terén nyilatkozott. Rokon vala ez a később alakúlt classicai iskolával, de emez gyökeresb újításokat hozott be, mintha csak azért ment volna vissza az eredeti forráshoz, hogy annál tisztábban mutathassa fel az életerőt. Amaz, hasonlóan a népies iránynyal, kevesebbet törődött nyelvünk megújításával. Tetszelgett magának a divatosnak látszó eszmékkel, de föllépése nem látszott eléggé erősnek és maradandó hatásúnak. A népies iskola lapos nyelve, színtelen, bőbeszédű, kevésértelmű leírásai ellenirányt keltettek.

Nyugat népeinél is mindenhol ott fejlődik ki igazán a classicus alapra fektetett költészet, hol a nemzetinek elgyöngülése

érezhetővé válik. Mintha a nemzetiség tüze is kialvó félben volna s költészete nem állana egyebből, mint üres szóhalmazból. Eszmék és érzések hiányait pedig nem képes pótolni a ragyogó színezet. Így történik, hogy a nemzet figyelme önként más irányhoz fordul, mely, ha eleinte nem is dicsekedhet tartalma gazdagságával, legalább az újság ingerével hat. A nemzeti költészet maradványa elpóriasodik, élvezhetetlenné válik annyira, hogy a társadalom magasb osztálya gúnynyal fordúl el tőle. Németországban is a harmincz éves háború után a mesterdalnokok ízléstelensége, a népénekesek köznapi és pórias hangja maga után vonta a classicai irodalom mélyebb tanulmányozását. Egy nagyszerű utánzási kor veszi itt kezdetét, mely csak Klopstockkal és Lessinggel ér véget.

Igy volt ez más nemzeteknél is. A classicai iskola keletkezése seholsem egy pár szeszélyes agy játéka; — megteremtették az irodalmi és korviszonyok együttvéve. A classicai iskola nálunk is ép úgy a belső szükségesség fejlődése, mint például a későbbi népnemzeti irányé. Az volt ennek alapja.

A classicai irodalom kezdeményezői papok voltak; a kik nyomukba léptek, szintén a kolostor falai közt tanultak lelkesülni az antik költészetért. Igazában ők lehettek leginkább az új irány képviselői helyzetüknél fogva.

Molnár János, ki a classicai iskolának mintegy előfutárjakép tűnik fel, szintén szerzetes vala. Tagja ama sokat elitélt jezsuita szerzetnek, mely, legalább a múlt századi műveltség történetében elévülhetetlen érdemeket szerzett. Nem a hivatás tette íróvá, hanem a hazafiság. Ez a hazafiság közös jellemvonás a classicai triász tagjaival; közös az irodalom- s nyelv összes művelőivel. Molnár működése kevés nyomot hagyott, de nevezetes, hogy a classicai iskola alapítóinak többé-kevésbbé ő volt példányképe. Révai maga bevallja ezt.

A classicai triász tagjait mély hit, erős meggyőződés vezette az írói pályára. Azt hitték, hogy evvel legtöbbet használnak nemzetüknek. Mindhárom igénytelen szerzetes. Kettő: Baróti Szabó és Rájnis jezsuita, Révai piarista volt. Korán megszokták a szemlélődő életet, kevésbbé ismerték a külvilágot, pedig sokat hányódtak benne. Tanári pályára készültek s tanítottak is az ország különféle helyein. Baróti székely születésű volt, Révai az alföldön pillantotta meg először a napvilágot, Rájnis német ajkú szülők gyermeke, de azért nem kevésbbé tüzes magyar érzésű, mint társai.

Rájnis és Révai sokat voltak az országon kívül, Baróti mindig itthon maradt. Amazok nyelveket beszéltek, ez dicsekedett vele, hogy a magyaron kívül nem szólt más nyelven, kivéve a latint. Azok korán kezdték irodalmi tanulmányaikat: ez teljes férfi korában fogott hozzá és mégis legelőbb lépett föl nyilvánosan *Verskoszorú*-jával.

Azok lassan készültek, sokat és mohón tanultak, több apparatussal szálltak ki a síkra: ez könnyedén, minden nagyobb előkészület nélkül adta ki könyvét.

Mindhárman silány anyagi viszonyok közt tengődtek. A jezsuita szerzet megszűntetése után Rájnisnak sokszor napi kenyere is alig volt meg. Révai örökös szükségben szenvedett. Baróti is sokat tűrt egy ideig, de leghamarább akadt pártfogója, ki a szükségesekkel ellátta. Révai volt a legmozgalmasabb életű. Neki is akadt pártfogója, de izgékony természete nem bírta sokáig az egy helyben maradást. Vagy összeveszett környezetével, vagy megunta s más helyre kívánkozott. Rájnisnak csak végső évei voltak kevésbbé gondtalanok, mikor Festetich gróf Georgiconához vette. Baróti a Pyber család védszárnyai alatt nyugalmat és megelégedést talált s különben is hármuk közt a legkevesebbel beérte.*) Rájnis és Révai némileg rokon természetűek voltak. Barátság fejlődött ki köztük, mikor Győrött együtt vitatták meg a pozsonyi *Hírmondó* szerkesztőjének, Rátnak észrevételeit. Úgy látszott, hogy folyton belső barátságban maradnak. A József császár alatti szabadabb szellemnek mindketten hódoltak. Szerzetesi ruháikat, ha szerét tehették, gyakran fölcserélték polgári öltönynyel. Megszólták őket, de ők kitudták magokat menteni. Érezték, hogy emberek is, nemcsak szerzetesek. Azon fölűl volt mindkettejökben bizonyos rátartiság, vagy legalább némi hiú becsérzet. De Révai tudott alázatos is lenni, ha a körűlmények úgy fordúltak. Rájnis kevélyebb s makacsabb volt. Össze-összetűztek. Rájnis nem engedett, míg Révai símulékonysága és engedékenysége ki nem békíték. Sokat vígasztalták egymást elhagyott helyzetükben és segíteni igyekeztek egymáson. Mindkettő tűrt, remélt és folyton munkálkodott. Baróti is írta verseit halomszámra, mit amazok nem a legjobb szemmel néztek. Révainak és Rájnisnak küzdenie kellett a megélhetéssel, Baróti

*) 600 frt nyugdijt húzott Ferencz császártól, irodalmi törekvéseinek megérdemlett jutalmáúl. (Magyar Merkurius 1797 évf. 93 szám.)

erről nem gondolkozott. Kevesebbet törődött az irodalmi mozgalmakkal, mint akár Révai, akár Rájnis, de azért megvoltak összeköttetései ép úgy, mint emezeknek.

Rájnis kemény, makacs, heves, ingerlékeny s gúnyos természetű volt. Gúnya sok helyen a mocskolódó pasquillba csapott át, s ha ellenfele az ő sértegetéseire felelni elég vakmerő vala: addig-addig duzzogott magában, addig készült, gondolkozott, míg, — legalább hite szerint — semmivé nem tette. Ilyenkor a sértő dühnek egész mértékben való nyilvánulását érezni kelle ellenfelének s egyedüli fegyvere az ellhalgatás lőn. Révainak csak a magán életben voltak ily kellemetlenségei, a szerzet főnökével, meg a győri tejesasszonyokkal, kikre mérges jambusait írta. Rájnisnak a köz és magánéletben egyaránt. Révai őrizkedett a végletektől, Rájnis nem bánta, bármi történjék, csak ő epéjét kiönthesse. Révai könynyebben tudta feledni az irodalmi megtámadásokat s természete meg vala áldva ama dicséretes tulajdonságok némelyikével, melyek az embert a józan közép úton szokták tartani: Rájnisban sok volt az engesztelhetetlen haragból, mely a magán és közéletben egyaránt számos kellemetlenség okozója. Révainak nagyobb ismeretsége volt és némely aristokrata családdal is viszonyban állt, kikhez sűrűn folyamodott segélyért. Rájnis nem tudta magát annyira megalázni s inkább koplalt, éhezett. Mindkettőben sok volt a világiasból, de míg ez Révainak határozott előnyére, Rájnisnak addig határozott hátrányára vált. Amaz annyi hajlékonysággal, gyöngédséggel fordúlt társaihoz, mennyit később csak egy Kazinczyban s egy Toldyban találunk: emez jobbára magába vonult, kevés szavú s titkolódzó volt, különösen idegenekkel szemben.

Baróti Szabó e tekintetben is a középúton maradt. Volt benne valami Révai símulékonyságából és Rájnis elzárkozottságából s a kettő oly mértékben egyesült benne, hogy azok, kikkel barátságban állt, őszintén ragaszkodtak hozzá, de sokszor önállóságát is feláldozta. Rájnis dicsekedett azzal, hogy neki nem volt mestere, nem szorult senkire: Révai és Baróti nyiltan bevallották, mit köszönhetnek másoknak. Baróti a legtürelmesebb volt. Czellája komor falai közé tudta temetni az élet keserűségeit. Rigója fütyölése űzte olykor unalmát s olajlámpája gyér világánál, mely éjjel-nappal egyformán égett asztalán, írta merész szórakású verseit. Szobája, hogy úgy szóljunk, valóságos költői rendetlenségű vala. Könyvei egymáson halomszámra s szerte-széllyel, beírott s beíratlan papírdarabok

közt. Oly apró betűkkel írt, hogy nagy mesterség vala írásán elmenni. Külsejére szintén kevesett adott. Öltözete, Kazinczyként,[1]) nem sokkal jobb, mint a milyennek Keresztelő Jánosét festi az evangelium. Nem sokat tartott tisztaságáról maga sem, s egész modora egyáltalában pedans s inkább visszataszító vala, mint rokonszenves. Lassan és halkan beszélt, mintha poétai fölhevülésében zavartatott volna meg. Szálas, nyúlánk alak, ki nem szokott a hajlongáshoz, nem keresi senki kegyét s beéri azzal, a mije van. Szederjes arczán azonban a figyelmes szemlélő könnyen észrevehette erkölcseinek, jellemének azt a tisztaságát s feddhetetlenségét, melyek a lelkiismeret nyugodtságának, a kedély jóságának alapjai. Éles ajka sajátszerűen nyílt meg, mikor szíve a hazafiság tüzes érzésével csordultig telt, mikor tanítványait buzdította, hogy ne engedjék magokat a verselés nehézségei által elrettentetni, s midőn sokszor idézé Plinius szavait, hogy igyekeznünk kell ugyan minél jobban írni, mindazáltal csak írjunk, a hogy tudunk. [2])

Révai és Rájnis, mikor Győrött együtt voltak, sokszor a késő éjjeli órákig maradtak együtt, különösen, ha valamelyik közös jó barátjuk látogatá meg őket. A «Bárány fogadó» ilyenkor sok érdekes beszédnek, hazafiúi lelkesülésnek, tervezésnek, élénk szórakozásnak s csevegésnek volt szinhelye. Rájnis hízni kezdő, későbben egészen elhízott, zömök, alacsony termetével épen ellentéte volt Révainak. Ez hajlékony, vékony, majdnem szikár alak, csontos arczczal, melyen halálsápadtság ült a sok éjszakázástól.[3]) Szemei majd melancholiát, majd jó kedvet tükröztek vissza, de folyton sejtetni engedték a sorsával elégedetlen, nagyratörő, a zsibongó eszmék és érzések harczává vált elmét és szívet. Föl-földerült barátjai társaságában, jól mulatott Rájnis pajkosságain: de jobbára hallgatagon és csendesen viselte magát. Rájnis meghitt barátai körében szeretett adomázni, s ha neki hevült, beszéde szinte a «harsogásba» csapott s jóízűn kaczagott, ha ötleteit nem értették. Sokszor ilyenkor is előhozta irodalmi vitáit s gondolatban és beszédben nem egyszer tette tönkre ellenfeleit, mit, ha barátai nem helyeseltek, százféle színt öltött arcza s daczos lett. Azt hitte, az iskolában van, hol a tudós tanár beszél s tanítványainak el kell

[1]) Kazinczy: Magyarországi útak. Olcsó könyvtár. 16 l.
[2]) Pályám emlékezete. Budapest. 1880. 90 l.
[3]) Pályám emlékezete. Budapest. 1880. 324 l.

fogadni az ő nézeteit. Nem tudta levetkőzni a szerzetes papnak azt a tulajdonságát, melylyel a theologia betűiben csalhatatlanságot hitt. Ő azt gondolta, hogy a magán és irodalmi életben is az a szokás, mely a kolostor sötét falai közt szinte természetévé vált. Ez sok kellemetlenséget okozott neki irodalmi pályáján. Erős polemikus természetével nem tudta megegyeztetni a mások véleményét. Abban a korban ő volt az irodalmi kritika legfőbb képviselője s annyi epével s gúnynyal írt, mennyinek fele is elég lesz vala az alig fejlődni indult irodalomban. Méltó ellenfelekre akadt. Rát, a pozsonyi *Hírmondó* szerkesztője, Baróti Szabó és Bacsányi megfeleltek neki, de ő úgy hitte, hogy ezek nem értenek a dologhoz. Révai nem szeretett sérteni senkit, nem is keveredett oly polemiába, milyent Rájnis végigharczolt. Epistoláiban simán elmondotta véleményét egyik-másik íróról, de egész könyvvel, mint Rájnis, nem lépett föl senki ellen. Jól értette mind ama kérdéseket, melyek napirenden voltak, el is mondta rólok véleményét: de sokkal inkább foglalkoztatta nyelvünk története, sokkal mélyebben át volt hatva hívatása fontosságától, semhogy ama mérges vitákba ereszkedhetett volna, melyek fölött Kazinczyval együtt nem egyszer rosszalását fejezte ki. Ő volt a legtöbb oldalú a classicai iskola tagjai közt. Értett a rajzoláshoz, festészethez, mathematikához. Irt verseket, fordította a classicus költőket. Értekezett prosodiáról, mint Rájnis és Baróti, fejtegette a grammaticának s a nyelvtörténetnek eladdig nem is sejtett nagy fontosságú kérdéseit, mint senki.

Rájnis és Révai szókimondók voltak. Véleményeiket nyiltan hirdették, versbe szedték s világ elé bocsátották. Baróti tartózkodóbb vala, de, ha ösztönözték, ő sem húzta meg magát. Révai és Rájnis dicsérték egymás munkásságát s felháborodtak Barótinak merész szórakású versein és latinismusain. Baróti tehén úton czammogóknak nevezte őket s azt mondta, hogy gyönge magyar az, ki a szóknak imide-amoda rakásához nem ért. Ő jól értett hozzá s épen nem mentegette magát még az ilyenféle distichonokért sem:

Hát szál (mely az idén itten készűle) szövétnek
Már fogytára siet; már oda része nagyobb.

Vagy:

Elkomorodva valék első leveledre, verembe
Mint az esett farkas megkomorodni szokott.

Vagy:

Ládát is küldök, bérakhatd melybe. Barátom
Élj! s vakarits egy-két verset, ha lészen üdőd.

Ez utóbbi pár verssel szólítja föl Rájnist, hogy lépjen föl vele együtt. Természetes, hogy Rájnis, ki a «nonum prematur»-t szószerinti értelemben veszi: irtózik ily költővel szóba állni. Baróti tehát maga lép ki a síkra 1773-ban megjelent verseivel, melyek még két kiadást érnek megjobbítva s bővitve.

Ez nagyon bántja Rájnist. Mily szorgalommal, mennyi előkészülettel látott ő munkájához s az elsőség babérját, íme, kénytelen átengedni egy olyan poétának, ki még a prosodiai szabályokat sem ismeri. Révai elegyes versei szintén elhagyják pár év mulva a sajtót s legutoljára lép ki Rájnis, ki alkalmasint társai közt leghamarabb írt magyar distichont.

Mind a hárman csatolnak verseik mellé prosodiai magyarázatot. Baróti és Révai azonban csak inkább néhány észrevételre szorítkoznak: míg Rájnis egész rendszerbe igyekszik foglalni a magyar versmértan elveit. Mindhárom kiválóan lelkesül a régi classicusok példáin: de Révai későbbi korában kezd rímes verseket is írni; Barótinak és Rájnisnak csak az a jó, a mi óclassicus formában van írva. Különösen Rájnis annyira lenézi a rhytmistákat, hogy megkísérti Gyöngyösy szép alexandrinjeit hexameterekbe szedni. Legyünk már egyszer, úgy mond, *tudósabbak* s vessük meg azokat, kik csak a sorok végeinek összefelelgetésében gyönyörködnek. Lám a *tudós nemzetek* már régóta Vergiliust utánozzák, ki — szerinte — a legnagyobb poéta. Utánozzuk mi is s meglátjuk, hogy nyelvünk és irodalmunk virágzásnak indul.*)

Ime a classicai iskola czélja. Látjuk, mivel akarja e czélt megvalósítani: a görög és latin remekírók utánzásával. A kor politikai, társadalmi és irodalmi viszonyaiba olvadt e törekvés, egymást táplálta, s végeredményűl jól esik látnunk, hogy a még fejletlen nemzetiség érzése folyvást erősbödött társadalmilag és politikailag, a mint fölzendült az irodalom s megindúlt a nyelvmívelés. A classicai iskola tagjait erős nemzeti érzés hatja át. Mindhárom tüzes magyar érzésű, kikben, már neveltetésüknél fogva is teljesen hiányzik minden világfias és cosmopolitai; szívökön viselik a haza ébredését s azt hiszik, hogy mind a franczia, mind a népies iskola iránya és művei muló becsűek ahhoz képest, a mit ők producálnak. Baróti a legtöbb verset írta, jobbára hexameterekben. Még drámát is próbált ilyen schémában írni. Sok túlságba ment: de a kezdő

*) A magyar Helikonra vezérlő Kalaúz előszava.

merészsége és határon túli buzgalma megbocsáthatók egy oly poetánál, ki költői nyelvünk megalapítására, ha szinte nem is elhatározólag, de érthetőleg befolyt. Vörösmarty és Berzsenyi sokat tanultak tőle. Dictiója sok helyen lendületes, élénk és színezett. Epistoláiban és lyrai költeményeiben a mélyebben vizsgáló könnyen fölfedezheti azt a szépen és erőteljesen folyó nyelvet, melynek tovább fejlesztéséből Berzsenyi és Vörösmarty ragyogó dictiója kimagyarázható. Szorgalmasan gyűjté a phrasisokat, és szótárt írt. Általában a classikai iskola tagjai mind nyelvészek is, és jól ismerik a múlt irodalmát. Révai és Rájnis sokat kutattak és találtak. Ez felsorolja mindazokat, kik tudtával classikai formájú verseket írtak, amazt pedig nyelvtörténeti tanulmányozásra vezeti a classicai költők ismerete. Így indul meg ez az irány, melynek nyelvünk és irodalmunk újjászületését köszönhetjük. Kiindul a régi classicai költészet tanulmányozásából s a nemzeti irodalmat segíti ébredésre, kiindul a múlt emlékeiből s megveti a jövő alapját.

Azonkívül megvan mindegyiknek specialis érdeme. Barótinak költői dictiónk megteremtésében eladdig legtöbb érdeme volt, s mint székely születésű, leginkább értette a nyelv dialectikai sajátságait s iparkodott azokat az irodalmi nyelvbe olvasztani. Egyik úttörője volt az alakúlni kezdő irodalmi társaságoknak, s Kazinczyval és Bacsányival folyóiratot szerkesztett. Rájnis prosodiánkat foglalja rendszerbe s irodalmi polemiáival s kritikáival nagyon befolyt az irodalmi nézetek tisztázására. A szabad vizsgálódás felé tört útat s megmutatta, mikép lehet és kell a hibákat ostorozni. Ő is túlment a határon e tekintetben, de a kezdő merészsége csak természetesnek tűnhet föl. Révai a «nagy pancratiasta,» önálló alapra fektette nyelvészetünket s történeti szellemének vizsgálásában a külföldet is megelőzte. Szerkesztette az akkor fennálló egyetlen magyar hirlapot, sürgette az akadémia felállítását, s egyszerű szerzetes létére József császár elé terjeszté tervét.

Mindhárom összeköté a jelen törekvéseit a múlt hagyományaival. Ebből merítének erőt és bizalmat a jövő megteremtéséhez. Fordítottak latin és görög classicusokat, fejtegették a műfordítás elveit, tisztogatták nyelvünk elnyúlósodott szavait és gondosabb írmodorra törekedtek. E tekintetben sokkal magasabban állanak, mint akár a franczia, akár a népies iskola tagjai.

Az ébredező politikai és társadalmi élet hatalmas impulsust adott törekvéseiknek. József kormányát Lipóté váltá fel, ki alatt

a nemzetiség oltára, mintegy varázsütésre, lángra gyúlt. E láng élesztésében alig volt valakinek nagyobb érdeme, mint e három igénytelen szerzetesnek, és senki sem örült igazábban, mint ők, midőn újra a Zrínyi-kucsma lobogott minden fejen s gombkötőink nem győzték varrni az aranyzsinórt és sujtást. Egyszerűbb emberek aligha tettek volna nagyobb hatást. Peragit tranquila potestas, quae violenta nequit. És ennyi munkásság képviselőit megáldá Isten hosszú élettel. Bármennyit küzdöttek is éltük delén: alkonyán mindhárman élvezheték a kiküzdött életpálya nyugalmát.

Az a szellem, melyet a classicai iskola fölébresztett: tovább fejlődött és más irányt vett ép úgy, mint nyugat népeinél. Az utánzás eleinte tisztúltabb ízlésre, erősebb formaérzékre és a történeti szellem kellő méltánylására vezette nyugat nemzeteit. Így történt nálunk is. S mikor a romantikai szellem mozgalmasságával és ezernyi szálú szövevényeivel mindenfelé nagy hódítást tesz is: a classicai ott lebeg mindig, mint a szertelennek és bizarrnak ellenlábasa, mint a szigorú formák és rendezettebb conceptiók vezetője, mely megóvja az irodalmat fejlődésében mindama túlságoktól, melyek nélküle bizonyára más irányt adnak a közszellem fejlődésének. S végeredményében úgy tűnik föl, mint a nemzetiség ébresztője, oltalmazója, erősítője és fentartója.

Íme a classicai iskola triumviratusa, íme az örökös anyagi viszonyokkal küzdő szegény szerzetesek törekvése, czélja és hatása!

Dr. Váczy János.

Geminustól.

Anth. Pal. VII. 73.

Kis sír dombja helyett Hellast tedd síri halomnak,
  És a perzsa hajók roncsait arra tetézd
S a perzsák hadait s Xerxest írd kívül a boltra,
  És a Themistoklest ebbe a sírba temesd!
Oszlopomúl Salamis legyen ott s hirdesse, mi voltam.
  Mért teszitek ti kicsiny hantok alá a nagyot?

P. T. E.

I. BALASSA BÁLINT VIRÁGÉNEKEIRŐL.

A szerelem örök tárgya ugyan a költészetnek s nincs térhez, időhöz kötve, mégis találunk egyes nemzetek irodalmában kort, melyben a szerelmi érzés legdúsabb virágait hajtja. A középkor szelleme, mely homályos eszméivel, megnevezhetetlen törekvéseivel s nagyszerű terveivel fogékonyakká tette a kedélyeket s gyöngédebb érzelmek csíráit hinté a szívekbe, különösen kedvező volt egy speciális szerelmi költészet létrejöttére; s termékenyitőleg vonult át mindenütt, hol a talaj erre elő volt készítve.

Hazánkban nem voltak meg a feltételek, melyek közt a középkor általános, nagy költői hatása érvényesülhetett volna. Nemzetünk későn vetette meg e földön állandó létének alapjait; a honszerzésnek és alkotásnak nehéz munkájában volt elfoglalva, míg egyéb rég megállapodott nemzetek kulturájukat magas fokra fejlesztették. Kívül a kereszténység ügye virágzásának tetőpontján állott, míg nálunk a pogánysággal konok harczot kellett vívnia. Talán a népünk jellemében rejlő önmérséklés ösztöne okozta, hogy a vallásos tisztelet még a keresztes hadjáratok idejében sem nyilatkozott a rajongás ama tüneteiben, melyeket akkor Európa-szerte tapasztalunk. De megkimélve ekkép a mértéktelen lelkesedés túlzásaitól, nem részesültünk áldásos következéseiben sem, a mi középkori költészetünk szegénységében, illetve hiányában érzékenyen sújt bennünket. Másik ok, mely nálunk a más népeknél fölmerült szerelmi kultuszt szinte képzelhetetlenné teszi, hogy a vallásos és lovagi szellem nem egymást áthatva keletkeztek. Midőn Anjouházbeli királyaink alatt az udvari fényűzés s a bajnoki élet némi romanticismusa utat lelt hozzánk, a középkor napja lealkonyodófélben volt s már a renaissance hajnala kezdett derengeni.

Szerelmi költészetünk első kezdetleges termékei gyanánt a népköltés virágait, a *virágének* formájában megállapodott szerelmi dalokat tekinthetjük, melyeknek nyomai még a reformatio előtti korba vezetnek vissza bennünket. Ez énekek tartalmára s irodalmi értékére csak hozzávetőleg következtethetünk. Egyetlen négy-soros töredék maradt ránk hírmondóul. A középkori szerzetes barátok, később a protestantismus híveivel egyetértőleg, nem minden ok nélkül, pusztán előítéletes vakbuzgóságból üldözhették; mert az egykorú írók erkölcsrontó hatásukat panaszolva említgetik. E faty-

tyúhajtásokkal számos jó költemény mehetett veszendőbe, vagy ismeretlenül lappang népköltészetünk megőrzött termékei közt.

Virágénekeket csak Balassa Bálinttól ismerünk ugyan, de kétségbevonhatlan adatunk van rá, hogy rajta kívül e fajnak számos művelői léteztek. Balassa ugyanis egyik búcsuénekében isten hozzád-ot mond az ifjaknak, «kik a magyar versszerzésben vele versenyeznek». Rimay János a költő istenes énekeinek kiadásában fölemlíti, hogy a kortársak közül számosan foglalkoztak virágénekek készítésével; de összehasonlíthatlanúl kevesebb hivatottsággal, mint Balassa. A kor vallásos iránya azonban háttérbe szorította e kisérleteket, melyek azért irodalmi jelentőségre nem emelkedhettek s az idők árjában nyomtalanul elvesztek. A közvélemény, mely virágének k kibocsátását s még inkább kinyomatását becstelenségnek tartotta, Balassának szebbnél szebb énekeit sem kimélte s bizvást átadta volna a feledésnek. Ezeket csak a saját belső értékük s a gondviselés kegyelme óvta meg az enyészettől.

Örökké emlékezetes irodalomtörténetünkben az a nap, melyen a történelmi társulat tagjai, a b. Radvánszky-család könyvtárában 1874 nyarán eszközölt kutatások alkalmával, ez énekeket felfedezték s a nemzeti szellem közkincstárának általszolgáltatták. Balassával a szerelmi költészetnek nálunk gyümölcstelen fája nem remélt virágzásnak indul. Ő a magyar dalnokság megteremtője s egyedüli képviselője egyszersmind. Érzése, gondolkodása, szerelemtelt lényének egész mivolta a középkori troubadourokat s minnesängereket juttatja eszünkbe. Költészetének nem egy vonása azok közvetlen hatásából látszik eredni. Ilyen, hogy csak egy példát említsek, a sólyom képének gyakori alkalmazása, melyet a legélénkebben a következő versszak fog előtüntetni:

Immár solymocskádat,
Kedves madárkádat,
Kit karodon hordottál,
Klárisokkal rakott,
Szkófiummal varrott
Lábzsinóron tartottál,
Bocsásd el békével
Szegényt, hadd menjen el
Reá ne haragudjál.

Az észjárás találkozásának frappans esetét fogjuk találni, ha ezt a kürenbergi dalnok szép költeményének egy részével összevetjük, mely Szász K. hű fordításában így hangzik:

«Egy vad solymot neveltem egy évig, vagy tovább,
S mikor hozzám szokott már egész jámborra vált,
Mikor már barna tollát aranyba vontam én,
Egyszer csak felrepüle és más hazába mén.

Soká, idő multával megláttam újolag,
Hát a lábára kötve volt szép selyemszalag.
A tolla színaranyba foglalva mindenik. . . .
— — — — — — — — — —»

A kutatásnak érdekes tárgyát képezhetné kimutatni, valjon a német vagy provençei dalnokokhoz áll-e közelebb Balassa költészete. Nekem úgy tetszik, hogy a kettőnek ellentétes sajátságai rejtélyes módon összeolvadnak abban. Mintha a szenvedély hevét a troubadouroktól, az érzelem bensőségét a minnesängerektől örökölte volna. Ez utóbbiakra emlékeztet leginkább akkor, midőn a kegyesének örök, hív *szolgálatát* felajánlja, az előbbiekre, ha a szerelem tüze olthatatlanúl ég szívében vagy ellenállhatatlanúl erőt vesz rajta s néha egy más nő bájaiért régi hívétől elszakasztja.

Ennyit kivántam Balassa költészetéről általánosságban megjegyezni. S most térjünk egyes énekeinek vizsgálatára. Talán fogunk oly vonatkozásokat találni bennök, melyek a költő újabban többször vitatott szerelmi élményeinek s szívviszonyainak felderítéséhez járulhatnak.

Első és mindenesetre főkérdés e feladat teljesítésében, menynyiben szolgálhatnak a költemények forrásúl a költő életviszonyainak meghatározására. Szilády erre a Balassa műveinek kiadásához írt életrajzban következőkép válaszol: szerelmi énekekből nem lehet tényeket halászni; bajos meghatározni, mennyi bennük a valóság, mennyi a fikcio. S mégis ő vonja le Balassa virágénekeiből a legmerészebb következtetést. Azt állítja ugyanis, hogy a költő gyermekségétől fogva csaknem pályája végéig az egy *Annát*, Losonczi Istvánnak, a temesvári hősnek leányát szerette s róla szerzette virágénekeinek nagy részét. Sziládynak nem annyira állítását, mely egyéni fölfogás dolga, mint kiindulását hibáztatom. Mielőtt magát a kérdést kritika alá vennők, az elvre kivánok némi észrevételt tenni. Véleményem szerint valónak és költészetnek

benső egyesülése teszi az igazi költőt s nem találom, hogy Balassánál külön választva lenne a kettő. Minden verse annyira magán viseli a közvetlenség bélyegét, annyira helyzetből látszik fakadni, hogy érzelmeinek őszinteségén nem kételkedhetünk. Azért én azt, a mi az énekekben költői kifejezést nyer, nem habozom tiszta valóságnak elfogadni. Sőt a bennük rejlő lélektani hűség fog tények felderítésére vezérelni. Előre megjegyzem, hogy ez utóbbi csak másod-czél lehet; mert akárki lett légyen a költő szerelmének tárgya, a dolog lényegén mit sem változtat.

A codex másolójának az a jegyzése, mely szerint a könyv első részében Balassának gyermekségétől házasságáig szerzett énekei foglaltatnak; valószínűvé teszi, hogy a szerelem csírája korán kezdett ébredni szívében. Ő maga állítja:

Mondják jüvendőlők bizonnyal én nekem,
Hogy születésemben Vénus megkért engem
Arra, hogy csak magának szolgáltasson velem.

Nincs tehát annak lehetősége kizárva, hogy Losonczi Anna iránt még serdülő korában kezdett vonzalmat érezni. Kékkő és Divény vára, a Balassák birtoka, közel szomszédságába esik Somoskeőnek s egyéb birtokoknak, hol az özvegy Losoncziné, férje hősi halála után, két leányával Annával és Fruzsinával megvonult. Ezek valamelyikében ismerhették meg egymást nagyon fiatal éveikben Anna és Bálint. Szilády ama feltevésére azonban, hogy a kettő közt valami szerelmi viszony szövődött volna, semmi sem bátorít bennünket. Anna ugyanis rég Ungnádné lehetett, midőn a IV. ének szavai szerint Balassa *«bizonynyal* esmérte rajta ereit, szívében *fölgyulladt* szerelemnek tüzit». Ugy ez, valamint a XXV. sz. ének, mely szintén Losonczi Anna nevére szól, nem eshetik az Anna házassága előtti időre, mikor Bálint sihederéveit sem lépte túl s versek írására nem is godolhatott. Lehet, hogy a gyermekkori emlékek hatottak későbbi szerelmének szenvedélylyé fokozására. Viszonzásra talált-e ez s mily határok közt, arra nem lehet határozott feleletet adni. A költő szavai:

Azt sem érdemlettem volna bizony tűle
Hogy nagy szerelmébe
Engemet már be vett, vagyok szeretője.

azt látszanak bizonyítani, hogy kedvese (természetesen mint Ungnádné) rokonszenvet mutatott iránta. De én az ellenkezőjét gya-

nítom. Szerelmesek lelkében gyakori állapot, hogy viszont szerettetéssel ámítják magukat. Egy kegyes szó, vagy nyájas tekintet elég, hogy e vakító hitben megerősítse. Máskor ugyancsak Anna szerelmének legkisebb jelével sem vígasztalja a költőt. Igy jellemzi a X. ének:

Szerelmemnek de még mindeddig csak az sem volt jutalma,
Hogy valaha hozzám kegyesen vagy egy szót is szólott volna,
De sőt még ingyen szép személét még látnom sem hagyja,
Csak azért, hogy *szerelmiben* szivemet több kínnal bántsa.

A költemény igaz, Marullus *De perfidia puellari*-jának átdolgozása; de az idézett versszakot nem találjuk az eredetiben. Annál inkább kell a költő helyzetét kifejeznie.

Ismételve kijelentem, hogy Balassa és Ungnádné közt olynemű viszony, milyet Szilády feltételez, nem foroghatott fönn, s azok a versek, melyek egy kegyesnek megbékéllésérõl, csókokról és egyéb szerelmi élvezetekről beszélnek, Annát nem illethetik. Az V., VIII. és IX. sz. énekek összefüggése mindezt világosan meg fogja magyarázni.

Az V. énekben a költő jó kedvének és nagy örömének ad hangot, hogy hű szolgálatának jutalmát vette s kedvese «ölelte gyenge karjával» (s hogy saját kifejezéseinél maradjak)

ajakát
Mint jó szolgáját
Adta, hogy én megcsókoljam.

Ily jutalom-osztás költői képzelődésnek kissé erős volna, s megtörténtnek bizvást elfogadhatjuk. A VII. énekben búra fordúlt a nagy öröm, a régi kedves hűtlen lesz hozzá:

De elutált
Mert mást talált.
— — — — — —
Magához mert uj szerelmet foglalt.

Ez csak elég világosan van kifejezve. Szilády mindamellett képzelhetetlen állításnak tartja, melyet csak úgy magyarázhatunk meg, hogy ráfogás az alapja. «Nem kedvese — úgymond — foglalt magához új szerelmet, hanem a költő adott okot elhajlásával, hogy meg nem hallgatja, de sőt utálja egyetlen szerelme.» Ilyen álokokkal nem élnek a szerelmesek; hallatlan dolog, hogy

valaki saját szíve véreztetésére, csupán azért, hogy askétikus műtétet végeztessen magán, kedvesét hűtlenséggel vádolja, még pedig oly sértő és lealázó módon. A psychologiai szálak ilyen túlfínom szövésével csak az igazság kiderítését hátráltatjuk. De ha minden áron Ungnádnéra akarunk erőszakolni oly szégyenletes viszonyt, mely nem férhetett össze méltóságával, az okoskodásnak ilyféle mellékútait sem lehet elkerülni. Fogadjuk el a legegyszerűbb magyarázatot. Balassa egy leányt szeretett, ki megenyhült kéréseire, de utóbb a faképnél hagyta:

Siralmával
Mint hogy megcsal
A krokodilus gyík utonjáró embert,
Igy engemet
Elhitetett stb. . .

Ilusiónak ebben legcsekélyebb nyoma sincs! De ha ebből sem világos az asszonynak vagy leánynak hűtlensége, a IX. ének tartalma minden kétségünket eloszlatja. A költő előadja, mint szállnak harczra egymás ellen szívében: *szerelem* és *boszuság* s mi mélyen sebzi kedvese álnoksága. Véleményem röviden az, hogy itt a költőnek egy más szerelméről van szó, kit nem nevez meg ugyan, de létezéséről épen Losonczi Annának megvallott «elhajlása» is bizonyságot tehet.

Im sok példát hallván, mind vesztém enmagam
Tudván, hogyan járok mégis elhajlottam.

Az említett három ének ez új kegyesre vonatkozik. Ugyanaz az *Erzsók* lehet, kinek nevét az *écho* egy későbbi énekben (LXXII. sz.) «Anna» után hangoztatja. Csodálom, hogy sem Szilády, sem Károlyi nem voltak figyelmesek az idézett költemény czélzataira, melyben a költő szerelmeinek egész történetét összefoglalja.

Láthatni ebből, hogy Balassa virágénekeit nem lehet egykönnyen, csupán találomra odaitélni valamely szerelmesének s nagyon válogatni kell bennük, ha fűzérré akarjuk kötni azokat, melyek igazi szerelmének szólnak. Hogy e Losonczi Anna legkiválóbb helyet foglal el Balassa kedvesei közt, abban Sziládyval tökéletesen egyetértek.

A mint tudva van, költőnk az 1575-ki év tavaszán részt vesz Békési Gáspár felkelésében s a szent-páli csatában Báthori István,

fogságába esik. A vitézi teendők, a csata válságai enyhítőleg hatottak szerelmi tüzére s egyidőre feledtették vele Ungnádnét. Erdélyben, mint afféle szabad rab, néhány főúri hölgygyel ismeretséget kötött s köztük beginkább Bebek Judith és Csáki Borbála érdekelték. Úgy látszik, gyakrabban jött velük érintkezésbe, el-elmulatott társaságukban s távozásakor egy-egy verset szentelt emléküknek. Judithoz Holofernesként gerjed szerelemben (a VI. ének szerint), Csáki Borbálát sok könyhullatás közt emlegeti s véghetetlen, örök szerelméről biztosítja. Szerelmének bánatos kitörésébe a lemondás hangja vegyül:

Tovább immár beszédimet én nem nyujtom, mert netalán megbántlak,
Hosszú beszédimmel mint nem szintén magamat, nem örömest úntatlak,
Csak ezen könyörgök, hogy engem mindenkor tarts tulajdon rabodnak.

Ne gondoljuk tehát, hogy költőnk túlkövetelő volt szerelmében. Imre Sándor tévesen tartja a tolakodó érzékiséget költeményei fő jellemvonásának. Százszorta fogékonyabb szívvel volt megáldva, mint más ember, különösen női bájak iránt. A nő eszménye, a szépség ereje mindenütt vonza őt s ez állhatatlanság színében tünteti föl. A mint Géza fejedelmünk elég gazdagnak mondotta magát két istennek áldozni, úgy néki elég érzése volt több kegyes imádására. Van jellemének bizonyos eszményi alapja, mely méltatlanabb szerelmein is átsugárzik. Ő nem közönséges értelemben vett Don Juan, a mint Thaly nevezi; nála nem az érzék, hanem a szív szenvedélye az uralkodó. A mit legjobban bizonyít, hogy a szerelem kínját akkor érzi leghevesebben, midőn elszakad kedvesétől.

Néha megszállja elhagyatottságának komor érzete; siralmas néki már idegen földön élnie, testben és lélekben megnyomorodnia; visszagondol édes szülőföldjére s a kedvesre, ki ott vele együtt «sok szerelmet tűrt». Ekkor írja egyik legszebb költeményét, melynek minden sora zenébe olvad s rhythmusa oly ætheri, mintha nem is szavakból állana. A czím szerint ez éneket «egy szép leány nevével szerzette» s a tartalom teljesen igazolja azt. Losonczi Anna erre legkevésbé tarthat jogczímet. Szilády mégis néki tulajdonítja. Egy új szerelem tüze éledezik benne, melyet a távolság nem oltott el, hanem sajátképen életre ébresztett. Ekkor kezd csak igazi rokonszenvet érezni iránta, midőn távol esett tőle, mint galamb a párjától:

Vagyok már szinte
Őz vagy gerlicze,
Szomorú én éltem.

Ha már nem látja, legalább hírt hallhatna felőle:

Akkor sem mertem
Űtet kérdeznem,
Mint rab, csak hallgatok.

teszi hozzá s e sorok megérdemlik, hogy értelmükről kissé gondolkodjunk. Végül érzékeny búcsúját rebegi:

Ti mezők, hegyek,
Berkek, szép völgyek,
Kikben gyakran jártam.
Szép szelid vadat,
Hangos madarat
Ott hallottam, láttam.

Isten hozzátok.
S adja! rajtatok
Az a vad örvendjen,
Az, a ki akkor
Engem szeretett,
Mostan se feledjen.

E leány képe újra fel fog merülni Balassa költészetében s akkor nem lesz többé titok kiléte.

Az 1576-ik évnek tavasza is kivirult (l. XVI. ének) s a költő még mindig nem nyerte vissza szabadságát. Ekkor reá nehezedik a régi szenvedések súlya.*) Megjelenik álmában régi imádottja. (XVI. ének.) Szerelemkínjában álmatlanúl töltvén az éjszakát s mind azon gondolkodván, «hogyan ne bánkodhassék», hajnalhasadáskor kiment a mezőre s egy patak mellett ciprusfa árnyékában leült és elszunnyadt. Álmában megjelenti kedvese, hogy isten immár könyörülve szenvedésein, őt (t. i. a nőt) néki juttatja, s csak arra kéri, vigyázzon hírnevére s óvja meg jövendőben gonosztúl fejét.

*) Lehet különben, hogy e szenvedések időszaka s az énekben elbeszélt álom története a következő év tavaszára esik, midőn újra kedves közelében lehetett.

Látod, hogy én sem sok csácsogással,
Nem gondoltam rágalmazó szókkal,
Vagyok hozzád jóval.

Végül arra kéri, maradjon meg eddigi hűségében s ne feledje, hogy örök szerelmet fogadott neki. A költő fohászkodással végzi költeményét, vajha isten, ki a valót álomban szokta jelenteni, beteljesítené igéretét s ő bizonyábban hallhatná, a mit álmában látott volt.

A hiába való szerelemről még mindig nem tudott lemondani s úgy látszik, ekkor gyötörte leghevesebben a szenvedély. Egész nap rá gondol, éjjel véle álmodik. Tüze emésztőbb más tüzeknél, mondja XIX. sz. énekében; míg ezek mindent körülöttük meggyújtanak, az titkon ég lelkében s ott viszi végbe rombolását. Most is a nő hidegsége bántja:

De ámbár romlanék, csak egyedűl ne élnék,
Ki úgy lehetne meg, ha attul szót vennék,
Az ki én szivemnek
Királyné asszonya;
Ha annál kedvesb volnék.

Láthatni ebből is, hogy Balassa ez igazán föláldozó, vak szerelmének soha legkisebb jutalmát nem vette. Losonczi Anna túl lehetett már élete virágkorán, hogy egy rajongó ifjú ábrándjaira hallgasson. Nem hajolt kéréseire, nem vette már szívesen udvarlásait s kerülni igyekezett társaságát.

A XX. sz. ének a költő előbbi álmának mintegy ellenképe. Ábrándjainak asszonya ebben nem hajól föléje kegyesen, hanem tőrt forgat ellene és megöléssel fenyegeti. S mégis mind jobban felgerjed iránta. Annyira beleélte magát ebbe a reménytelen hiú szerelembe, hogy megválni tőle, a halállal egyenlő. S midőn szíve rövid pillanatokra másfelé fordúl, Vénus és Cupido már sirathatja őt. Igy a XXI. ének.

Szíve, saját fejedelme, elpártolt tőle,
Engemet elvetett ő szemei elől, forog életem ellen,
— — — — — — — —
De te én elmémnek *azelőtt* szerelmes s kegyes tömlöcztartója!
Mit engedhetnél meg, ha ellened való vétkem nékem nem volna?

Ez egyszersmind Losonczi Annáról szerzett *utolsó* verse. Szerelme ebben a kétségbeesés tetőfokára hág s oly indulatos szavakban tör ki, mint soha egyébkor:

Oh megrepedezett kősziklák közt legelt, kietlenben született,
Tigris nemen termett, párducztejjel nevelt, mire nem szánsz engemet?
Elveszthedd-e azt, ki téged mind holtig híven igazán szeret.

s így a következő sorokban. A költő végsőre szánja el magát. Megeresztve hajfürtjeit, mint rab, titkos rejtekbe fog távozni egymaga, s gyászruhában keseregni megalázott életét. A húr addig feszült, míg elszakadt. A fájdalomnak is van határa, melyen túl nem mehet, a hol már az érzéstelenség következik.

Ezzel Losonczi Anna szereplése megszűnik s helyét más foglalja el a költő szívében, a ki «szerelmét szerelmével fűzeti» a XXII. ének szavai szerint, a kihez pártolását már a megelőző költeményben érintette. Ez új kegyes alatt ugyanazt a leányt sejtem, kihez erdélyi fogságából szívreható isten hozzádját küldötte. Mi indít e feltevésre az alább következő énekek magyarázatából önként ki fog világlani.

Annyi kétségtelen, hogy a leány iránta szerelmét nyilvánítá; talán még előbb, mint a költő figyelmét reá fordította, mialatt régi lánczai közt vergődött. Vigan énekelheti tehát, midőn egy násfát küld szeretőjének (XXII), «kire egy pelikán madár volt feljegyezve»:

Meg vagyon jutalma én szolgálatomnak
Nem mint az pelikán szörnyű halálának.
Ki életit kárban adja fiainak.

Az erre következő XXIV. ének egy bokrétáról tesz említést, melyet egy «szerelmes helyen» való rejtekben adott neki az, kit «gyakran kér istentűl könyörgésiben», t. i. hogy nőül vehesse.

Most kerül sorra a már említett, sokat vitatott XXV. ének *Losonczi Anna* nevére, melynek utolsó versszaka:

Az ki most ezeket összveszedegette
Szeretője után kesereg szivébe,
Kit más szűz kezére
— Mint tudatlan ember — ok nekűl ereszte

az eddigi magyarázók érisalmája. Szilády szerint ez éneknek sokkal előbbi időből kell származnia, midőn a fiatal Bálint Annája kezét elszalasztotta. Károlyi abbéli vélekedésének ad kifejezést, hogy Balassa ez énekkel búcsuzik el régi szerelmesétől (!) s az utána következőben szerepét egy más Anna váltja föl, ki a költő további életének s költészetének ideálja.

Nékünk bizonyításra vagy czáfolásra szükségünk sincs. A költemények összefüggése mindent megmagyaráz. A költő előbb feleségül óhajtotta a lányt, ki a vers szavai szerint «hozzá szerelmét igazán mutatta» s most ugyanaz másnak nyujtja kezét. Képzelhetjük a költő felindulását, midőn ez egyetlen hívétől megfosztva látta magát. Állítólag tudatlanságból eresztette más kezére. De itt a tudatlanság alighanem a tévedésnek eszményített kifejezése. Balassa természeténél fogva könnyen hajlott csapodárságra s hamar engedte magát szép asszonyok hálójától befonni. Károlyi Árpád alapos feltevése szerint (Századok, 1882.) a kérdéses költemény szereztetése évében, (a mint a megelőző virágének végstrophájából kitünik), 1578 ban, szövődött közte és Harrach Anna, a szatmári parancsnok Nogarolli Ferdinand fiatal neje közt az a bűnös szerelmi viszony, melyet bécsi levéltári kutatásai napvilágra hoztak. Ezen időtájt ír a költő szerelmi vallomást egy Krusith Ilona nevü, aranyhajú szép leányhoz (XXIII). Balassa állhatatlansága nem maradhatott titok a leány előtt, s a bosszú, de a józan esz sugalma is, rávehette, hogy felbontja a «kötelezést», melyről az előbbi ének említést tesz. A költő tagadja ugyan a fogadás megszegését:

Nem de nem kedvedért hagyék el egyebet,
Vajjon s kinek ajánlottam szerelmemet?
Szerettem-e többet?
Tudod, kedveltelek egyedűl tégedet.

de védekezése által még inkább elárulja vétkét. Alább őszintén megvallja:

Igazán tertint *ez is* méltán én rajtam,
Mert ok nekűl magam bucsut neki adtam,
Szegényt háborgattam,
Hozzám nagy szerelmét semminek tartottam.

A versfejekből képezhető név semmi kétséget sem hagy fenn az iránt, hogy a költőnek ez ismeretlen szerelme, mely erdélyi fogságában ébred s még soká fogja kisérni, Losonczi Anna, de nem Ungnádné, hanem, a mint Kardos Albert helyes okokkal kifejti (Századok, 1884.) leánya, Anna-Mária, a temesvári hősnek fiusított unokája.

Midőn Bornemisza Péter, Balassa fiatalkori tanítója, 1577-ben a Losonczi Annának és leánya Anna-Máriának ajánlott «Vigasz-

taló könyveczke» kiséretében Balassa németből fordított «Füves kertecskéjét» megküldte a zsenge korban lévő hajadon számára, bizonyára nem az anyának, hanem leányának akart kedveskedni. Ungnádné, ki messze túl volt az ábrándok korán, ép akkor elhidegült, leánya Anna pedig benső rokonszenvet érzett a szerelem dalnoka iránt. Bizonyára volt idő, midőn a költő mindkettőért egyenlő lánggal hevült, a mint ugyancsak a XXV. ének két verssorából kitünik:

Nem volt kettős szive (a leánynak), ki miatt énnekem
Kellett volna félnem vagy idegenednem.

A kettős szívet nyilván magára érti, mert szerelmét kétfelé kellett osztania.

Balassa különben elég gyöngéd volt szívének kettős érzelmét nyíltan és világosan legalább meg nem pendítnie. Csak egyszer van arra észrevétlen vonatkozás egy későbbi költeményben, hol Losonczi Anna Júlia név alatt szerepel. Cupido, Júliáról beszélve, így szól a költőnek:

Anyja fényes haját gyöngyszín apró fogát néki tűle (Vénustól) megnyertem

a mi sem másképen, sem félre nem magyarázható. Azt vélem tehát, hogy Kardos eltalálta vetni a súlykot, midőn biztossággal állítja, hogy a költő Ungnádné Losonczi Anna szerelmi rabságát soha sem viselte.

De nézzük a többi virágénekeket. Károlyi véleménye szerint a XXVI.-tól kezdve valamennyi ének Harrach Annát illeti. Nem tudjuk, mért veszi pártfogásába a költőnek ezt a szerelmét, mely legkevésbé méltó arra, hogy megénekeltessék. De tények itéljenek!

Mindjárt a XXVI. ének nem tartozik a legelragadóbbak közé, mint Károlyi hiszi; maga a kodex írója azt a megjegyzést teszi tá: *magis docte quam amatorie scripsit*, s szerény nézetem az, hogy az Annák egyikéhez sincs intézve. Az a strópha, mely néki legtöbbet bizonyít, ép ellen mondó vonatkozásokat tartalmaz. A strópha így hangzik:

Igy mi szerlemünket, mi se hagyjuk tűlünk
Rágalmazók miatt elesni közűlünk:
Ám szóljon felőlünk
Ki szinte mit akar, — hiszem tiszta lelkünk.

Ilyet Balassa nem mondhatott erre a viszonyra. Hol marad akkor a költő legfényesebb tulajdona, az őszinteség? Tisztának mondhatja-e a szerelmet, mely az emberek közt megbotránkozást szül, s a nő férjét válásra kényszeríti? Minden jel arra látszik mutatni, hogy e vészhozó szerelem nem vert mélyebb gyökeret szívében. Böcsülhetelen drága szerelmesének mondja ugyan az énekben (XXVII.), melynek versfejeiből *Annámért* lehet kiolvasni s mi a tartalom után itélve, ez egyszer Harrach Annára vall, elmondja, hogy szíve hozzá

Mint fenyőfa télben, nyárban maradandó,
Nem tétova hajló.

de ki adhat hitelt a nála szinte közhelylyé vált vallomásnak, melyet minden szeretője megszokott s talán el is únt tőle hallani.

Ezen kívül még csak egy költeményt itélhetünk oda a német hölgy dicsőségére. Ez a XXIX. sz., mely nem hiába megy az oláh fata nótájára. A szerelem érzéki tartalma délies színezetet kölcsönöz neki. Könnyű eltalálni, ki az a nő, kihez az írigyek miatt nem tud eljutni, ki életét, hírét, nevét csak ő reá bízta. Illendő dolog, hogy érte mindent merészeljen s ha kell, veszedelembe rohanjon.

Engem bár ne kiméljetek nagy veszedelemtül
Csak hogy őtet őrizzétek gonosz hirtül, névtül.

Nem utolsó helyet foglal el Balassa szerelmei közt Dobó Krisztina, unokatestvére, kivel 1584-ben házasságra lépett. Vonzalma már akkor fölébredhetett iránta, midőn, mint huszonegy éves ifjú, a királyi udvar előtt Pozsonyban az ismeretes juhásztánczot lejtette, hol mint a főpohárnoknak, Várdai Mihálynak nejét ismerhette meg. Ezt a Christina névre írt virágéneknek (mely ismeretlen okból a codex legelejére került) tartalma is valószínűvé teszi. Az ének így kezdődik:

Cupido szivemben sok tüzes szikrákkal szerelmét most *ujétja.*

Hogy igazi boldogságot remélt elérni szerelmében, mutatja a «Bocsásd meg istenem ifjuságom vétkít» kezdetű, nagyon ismertté vált vallásos ének, melyet a codex szerint akkor írt, «hogy házasodni készült». Mindamellett Balassa óriási ballépést követett el, midőn özvegyen maradt rokonát feleségül vette. Az irtóztató per,

melyet közvetlen a házasság után, vérfertőztetés bűnében fejére zúditottak, életét örökre megkeserítette. Hozzájárult András bátyjával folytonos perlekedése, ki apai örökségétől megfosztotta. S a szerencsétlenségek tetőzetéül neje álnoksága s maga iránt tapasztalt elidegenülése sujtotta. Zilált lelki állapotát legjobban festi a XXXIV. ének. Nyugalmát már sehol sem találja, mindenütt üldözőktül van körülvéve, elárvult feje csak bujdosni szeret.

Mert pokolnak tetszik ez világi élet.

Régi kedvesének jóslatát is teljesülni látja, ki midőn «keservesen elvált tüle», előre megmondotta, hogy soha nő szerelme nem fog nyugalmat és boldogságot hozni szívének. Egyszersmind önvád szállja meg lelkét, hogy e jó angyalát «mint diófát gyümölcsiért magától elverte». Miért az isten átokkal terhelte, a föld minden baját és nyomorúságát fejére küldötte, s a kiért vétkezett, az is álnok hozzá. Visszatér tehát régi hivéhez, lelke vígasztalójához, ki — mondanunk sem szükséges — az előbbi énekek Annája, a már ismert Ungnád leány, kit egy másik Annától való megkülömböztetés okáért ezentúl Júliának nevez.

Husz egymásra következő énekben, melyeknek egy része a költő Erdélybe bujdosásának idejéből származik, eped szép imádottjáért, kinek kegyéből kiesett, ki nem indúl meg többé könyörgéseire s egy barátságos szóra sem méltatja. De ő nem tud lemondani szerelméről, még mindig él-hal utána s szolgálatára szenteli életét. Júliához való hű ragaszkodásában a költő valóságos minnesängerré lesz, ki kész szívvel és lélekkel gyötretni hagyja magát s egyéb jutalmat se kér szenvedései fejében, mint hűségének elismerését. Sokat hányatott lelke e szerelemből merít üdvöt és vigasztalást. Ez az eszme már az említett XXXIV. énekből is kiviláglik, melynek végén könyörög istennek, szánja meg nagy szerelmiért, melyet oly soká és gyöngítetlenűl megőrzött, lássa, hogy vétkéért holtig szenvedni fog.

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak mint hattyúnak légyen vége vigan,
Más kivánságom ez, idvözűljek osztán.

Toldy és mások a Júliáról írt énekeket tartják Balassa költészete gyöngyeinek. Nem tartozik ugyan szorosan feladatom körébe a költemények æsthetikai mérlegelése, de meg nem állhatom, hogy

a szinte általánossá vált vélemény iránti kétségemet ez alkalommal ki ne fejezzem. Szebb költeményeket mint egynehány, melyet a házassága előtti időben szerzett, aligha fogunk találni a cyklusban, melynek egy harmada tulajdonképen Marullus és Angerianus olasz, illetve latin XVI. századi költők verseinek fordítása (van azonkívül kettő törökből, egy németből fordítva), a többi Vénus és Cupidónak gyakori szerepeltetése, a Júlia fölényének, elbűvölő hatalmának s hajthatatlan keménységének örökös hangoztatása által a renaissance költészetének modorosságára emlékeztet. Ezekben az énekekben ismétli magát a költő legtöbbször, mi általában gyenge oldala.

Külömben a költemények száma ne vezessen félre bennünket e szerelem időtartamának meghatározásában: 1588-ban vált el feleségétől, ekkor küldi hozzá Vénus követségbe Cupidót, (lásd XXXVI. és XXXVII.) hogy érdemelje ki magának hív szolgálattal Júliát, ha föl lesz mentve a házasság kötelékeiből. Ebben az évben indult Balassa erdélyi bujdosására s szerelme oda is elkisérte. Egy megható dalban (XLIV) küldi innen a repülő darvakkal sóhajtását a táj felé, hol Júlia lakik. Többször megsajdúl benne szerelme kínja s nem egyszer unszolja Cupidót, hogy melegítse fel iránta Júlia szívét. De a nagy fájdalom végre a lemondás hangjában vesz el. Belátja, mily hasztalan emészti magát szerelmi lángokkal s önként odahagyja a súlyos rabságot, melybe szerelme döntötte, (LVIII. ének):

De ám akár meggyen velem, bár szeretem, szabad legyen már véle,
Csak hogy ezt engedje kínom érdemiben, hogy a mint felmetszette
Júliát szivembe, szintén úgy versemben is tessék meg szép képe.

A végén megfogadja, hogy többé nem említi versben Júliát. Az 1589-ki év Szent Iván havában már egy Zsófia nevű szép szűz foglalkoztatja elméjét. Júlia emléke olykor-olykor megrezdűl szívében. A «Zarándoknak való énekben» kéri istent:

Felejts el annak is háladatlanságát,
A ki most erre vett engem régi rabját;
Ámbár élje vígan felölem világát,
Csak én bennem olts meg nagy szerelme lángját.

Elbujdosott messze, valahová a világ határára. Hol állapodott meg, meddig folytatta utját, nem lehet biztosan meghatározni.

Ismeretes az a verse, melyet az óceánus mellett írt. Itt sem hagyja el szerelmének emléke. A tenger «sebes habja» Júlia haragját juttatja eszébe.

Csak még néhány szót e Júlia, azaz Losonczi Anna életéről. A ki a róla írt utolsó költemény idejében «szabad véle» s a búcsúének szerint «világát éli vele», Erdődy Tamás, Horvátország érdemes bánja, kivel 1589. a költő kibujdosásának évében kelhetett egybe. A házasság évéül megjelölt 1597-nek Nagy Iván családfáján azért is hibásnak kell lenni, mert Anna fia, Kristóf 1606-ban Rudolf király által Bocskaihoz biztosnak küldetik. Ez adat csak megerősíti föltevésünket. Azon idő körül, mely oly nevezetes korszakot jelöl Balassa szerelmi költészetében, Anna fiatal özvegy lehetett.

Valamelyik olvasóm azt vethetné ellenem: Mindez magában igaz lehet, de Júlia és ifju Losonczi Anna azonossága még nincs bebizonyítva. Oklevelekre természetesen nem hivatkozhatom, de ezek a szív tényeit sohasem lesznek képesek felderíteni. Én csak a költemények értelmére és összefüggésére támaszkodtam s ha valaki meggyőződést akar szerezni állításaim valóságáról, magának is bele kell mélyednie a költemények egyes vonatkozásainak vizsgálatába. Ennek legalább meg volna az a jó eredménye, hogy Balassát többen olvassák s egyénisége iránt nagyobb érdekkel viseltessenek.

Egyre akarom még felhívni a szíves olvasó figyelmét. Balassa személyei tökéletes jellemalakok s festői hűséggel és elevenséggel vannak elénk állítva. Úgy élnek ők is az énekekben, a mint költészetté varázsolták a dalnok földi pályáját.

Balassa sokodalú jellem. Egy rövid tanulmány keretében nem lehet kimerítő rajzát nyujtani. Csak úgy kivántam feltüntetni, a mint lénye kifejezést nyer a szerelemben. Nincs ez érzésnek egy foka, egy árnyalata, mely az ő szerelmében képviselve ne volna. Ebben áll, mondhatnám, egyetemessége; a világirodalom szerelmi költői közt nincs, a ki meghaladná ebben. Hűség és csapodárság, dévajság és ábránd, szeszély és komolyság ezerféle színjátszásai visszatükröződnek e szerelmében. Kisérhetjük benne tovább a szerelmi érzés fejlődését, a gyermekben, ifjúban és férfiúban. Midőn Losonczi Anna, a későbbi Ungnádné iránt szerelemre gerjedt, gyermekábrándokkal volt tele szíve. Azért nevezi magát egy élete alkonya felé szerzett búcsúversben (az említett LXXII. sz. Colloquium octo

viatorum et Deæ echo vocatæ) *Credulus*-nak. Egy ily nevű ifjú *első* a társaságban, a viszhangtól válaszúl Anna nevet nyeri. Másodsorban észlelhetjük rajt' az ifjúi vér heves fellobbanását, midőn kemény imádottja elutasítja magától s a könnyelműséget, melylyel igaz hívét más kezére engedi s a legboldogtalanabb házasság béklyójába veti magát. Ifjúkori szerelme érzéki gerjedelmektől, tévedésektől sem tiszta. Következik a megért férfikor bensőbb komolyabb hajlama, nemes idealismusba átjátszó érzésmódja, melyet Júlia iránt megállott hűsége s önként lemondása tanúsít. Ez után még egy fejezet következik Balassa szerelmi életében, melyet valóban nem tudok hogyan jellemezni, annyira határozatlan és változó nyilvánulásaiban. Az említett Zsófin kívül énekel a bécsi Zsuzsánnáról és Anna-Máriáról, annak rokonáról, egy lengyel citherás leányról stb.

Lengyelországban, hol legtovább tartózkodott, egy Coelia nevű leány, kit szeret, utolszor ébresztette föl benne a szerelem hamvadó tüzét. Szereti Júliához hasonlítani. Szemem — ugymond —

Júliának véli,
Mikor tekinteli
Mert szivemet áltatja.

A leány nemcsak áltatta, de meg is csalta. Ez egyszer nem fakadt ki gyáva siralmakba, letörölte könnyeit s boszús szavakra nyíltak ajkai:

Szenvedj te is értem, hogyha én szenvedtem,
Verjen meg az isten méltán is érettem.
Ne csalhass több szivet,
Itten érjen véget
Álnokságod értem.

Szokatlan hang hatja meg e versekben füleinket. Mintha csak nem régen élt volna, a ki ilyen hurokat zendített meg. Valóban, ha nem csalódom, Petőfi lantja ez! Az első magyar költő hattyúénekében megnyilatkozik Petőfi szelleme:

Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi be a tél....
Hóval lepi be a tél...

Igy kezdődik a költő legmeghatóbb búcsúéneke, talán hattyúdala. S a vége mily engesztelő!

Fejenként mindenek,
A kik esmértenek,
Mostan megbocsássanak
Mostan megbocsássanak.

Hosszú bujdosásom
Lészen távozásom.

A szél elkapja a távozó búcsúénekének végső accordjait ...

Visszajött még egyszer, a haza védelmében dicsőn befejezni hányt-vetett életét.

Gajári Lajos.[1])

Antipater Sidoniustól.

Anth. Pal. VII. 8.

Többé nem vonzod s nem bűvölöd, énekes Orpheus,
A szirtet s tölgyet s a vadon állatait.
Többé nem csilapítod a förgeteget meg a záport,
Sem nem a hózivatart, sem nem a tengeri zajt.
Meghaltál. Sírt Mnemosyné valamennyi leánya,
Főkép édes anyád Kalliopé siratott.
Mit zokogunk elhúnyt gyerekinkért, míg a haláltól
Isteni lény maga sem bírja megóvni fiát.

Ford. P. T. E.[2])

Lucianustól.

Anth. Pal. X. 26.

Úgy élvezd javaid, mint a ki a sírba megy egykor,
S birtokodat kíméld, mint a ki szüntelen él.
Mert az a bölcs ember, a ki meggondolja e kettőt:
És tud költeni is, tud takarítani is.

Ford. P. T. E.[3])

---

[1]) Tehetséges és törekvő tanítványunk hátramaradt dolgozata. A szerencsétlen ifjú Berlinben lázas állapotban maga vetett véget életének. Nyugodjék békében! Szerk.

[2]) V. ö. Szabó István Görög Virágok 44. lap. Pécsi János Uj M. Muzeum 1858. I. 302. lap. Radó Antal Görög költők 290. lap.

[3]) V. ö. Szabó István Kisf. Társ. Évlapjai (1882—3.) XVIII. 318. lap. Ugyanez a gondolat van Ausonius 145. epigrammájában, mely felirata szerint «Ex Menandro» való.

HAZAI IRODALOM.

A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben. Irta *Vámbéry Ármin.* Budapest. Kiadja a magyar tudományos akadémia. 1885. (A M. Tudományos Akadémia könyvkiadó-vállalata.) — 8. r. XVI, 768 lap. Ára 5 frt.

E czím alatt jelent meg a törökség legjobb ismerőjének legújabb munkája. Egyuttal, mint az már kiváló orientalistánk műveinél hagyományos szokás, németül is megjelent a könyv ily czím alatt: Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert von Hermann Vámbéry. Mit zwei Tafeln und mehrern Holzschnitten. Leipzig, F. A. Brockhaus. 1885. (8. r. XII, 638 l.) Az *egész* törökséget ábrázoló képet mindeddig még senki sem vázolt és arról, hogy az egyes törzsek milyen viszonyban vannak egymással eredetök, rokonsági fokozatuk, nyelvjárásuk, szokásaik, családi életök tekintetében, még a legkiválóbb néprajziróknak sincsen tiszta és hibátlan fogalmuk. A szerző a törökség déli népei közt több évet töltött és kiváló nyelvismereténél, ritka megfigyelő tehetségénél és hosszas irodalmi török tanulmányainál fogva egyaránt leghivatottabb arra, hogy a török faj néprajzát megírja. Az éjszakon, Szibiriában lakó törzsek leírásánál sok becses, eddig leginkább orosz folyóiratokban és kisebb-nagyobb monographiákban szétszórt anyagot gyűjtött össze szerzőnk; a déli törzsek leírása közben a saját tapasztalatait értékesíthette. A könyv egyes részei ennek következtében nincsenek egyenletesen és egyformán kidolgozva. A baskirokról, csuvasokról és kazáni tatárokról szóló fejezetek a felhasználható anyag tömege és jósága miatt tökéletesebbek mint a szibiriai vagy akár az oszmanli törökökről szóló részek, pedig ez utóbbiak ugyancsak közel vannak hozzánk és elég sokáig és bensően érintkeztek hazánkkal. A szerző czélja e könyv írása közben az volt, hogy az egyes, a törökségre vonatkozó és eddigelé megjelent adatokat összegyűjtse, kellően megválogassa és a népismeret barátjainak könnyen érthető, a szónak nemesebb értelmében vett népszerű alakban átadja. Az egész munka olyan, hogy méltán sorakozik az árja és sémi népcsaládról eddigelé megjelent nagy leíró művek mellé. A következőben megkisértem ezt az érdekes könyvet, a mennyire szűk helyen lehet, ismertetni.

Az előszó után a munka írásában felhasznált kútfők jegyzéke következik. Hatalmas sor, száznál több mű, közte sok eredeti keleti forrás, például Abulghazi Bahadur Khan, Ebu Dolef Miszar Ibn Mohalhal, Ibn Khordadbe, Mehemmed Dsaafer Khormudsi, Masz'udi, Rasid-eddin Tabibi, Mirkhand művei és a Tevarikh-i Al-i Szeldsuk (A szeldsuk törzsnek története) czímű kézírat. Vámbéry nevén kívül még két magyar ember nevével találkozunk a sorban: Besze János 1838-ban írt a Krimben, a

Kaukazusban, Georgiában, Kis-Ázsiában és Konstantinápolyban megtett utjáról, és Mezőkövesdi Ujfalvy Károly az Oroszországba, Szibiriába és Turkesztánba indított franczia tudományos expeditio eredményeiről irt 1880-ban, mind a ketten francziáúl. A kútfők jegyzékében foglalt műveken kívül azonban számos más könyvet is használt a szerző elszórtan munkájában.

A bevezetés a törökséget általánosan érdeklő kérdésekkel foglalkozik. Legelőször a *törökök eredetéről* van szó, a mint nemzeti hagyományuk elmondja. E szerint Japhetnek, Noe fiának, nyolcz fia volt, ú. m. Türk (a törökök ősapja), Csin (a chinaiaké), Khazar (a khazaroké), Szaklab (a szlávoké), Rusz (az oroszoké), Ming, Gumari, Khalads (vagy Tarads, Jarads). Gumarinak két fia volt, Bulgar és Burtasz, kiknek utódai *a magyarok* és baskirok. A második fejezetben a *törökök első fellépéséről* értekezik a szerző, a mint az a történelem tanusága szerint kimutatható. Itt leginkább az *ujgur* népről van szó, melyben már régen a keleti törökség hatalma és tekintélye volt megszemélyesítve és a melynek neve *ugor*, *ugur*, *ogur* vagy *ugr* alakban korán eljutott az oroszokhoz és Byzanczba. A harmadik fejezetben a szerző *a török régiségeket*, tekintettel a törökök eredetére, tárgyalja. Leginkább Dél-Szibiriában lehet meredek sziklafalakba vésett alakokat, jegyeket, vörös és fekete színü, elolvasható és eddig meg nem fejtett feliratokat találni. Legsajátságosabb török emlékek azonban a kurganok. A *kurgan* szó, melylyel a Szajani és Altai hegységtől kezdve, az Ural, Káma és Volga mentében az Azovi- és Feketetenger partjáig található sírhalmokat nevezik, török eredetű s ma erődöt, menedékhelyet jelent, alapjában véve valamely emelkedést, magaslatot, melyen az ősember a sík talaj közepett az állatok és később az emberek megtámadása ellen menedékhelyet keresett; később aztán e szó a menedékhely és sírhalom alakjainak hasonlósága következtében ezen utóbbira is alkalmaztatott. (32. l.) A kurganok mellett talált *szobrok* is érdekesek. Egyes ruhadarabok, a melyek e szobrokon ábrázolva vannak, meglepően hasonlók a húnok, kirgizek, özbegek, tatárok és magyarok illető ruhájához. Ilyen például a csizma (törökül *csezme*) és a föveg. Az írásjegyek közűl eddigelé csak az egyik fajt, az ujgurt tudják elolvasni; az ismeretlennek megfejtésével most foglalkozik maga Vámbéry. Lehetséges, hogy e föliratok azon törzsek névsorát tartalmazzák, a melyeknek az illető vidékeken való legeltetésre joguk volt, és így a legelői jogra vonatkozó okiratoknak tekintendők. Az ujgur betűs feliratot szerzőnk majdnem egészen megfejtette; mint a Kudatku Bilik, e régi ujgur nyelvemlék kiadójának volt módja hozzászoknia az ujgur betű olvasásához. A föliratok idejét illetőleg kimondja, hogy legfölebb a Kr. u. való IX. vagy X. századot vehetni föl a Jeniszei partján levő ujgur fölirat keletkezése korának. A negyedik fejezetben *a műveltségi mozzanatok bizony-*

ságát tárgyalja a szerző. Itt a török nyelvkincs bámulatos állandóságával, változatlanságával ismerkedünk meg. Ez akkora, hogy a majdnem kilenczszáz földrajzi négyszögmérföldnyi területen, melyen törökök laknak, a Lénától Syriáig, tulajdonképen nem török testvérnyelvekről, hanem csak nyelvjárásokról szólhatunk. A Kudatku Biliket, mely a Kr. u. való X. századból ered, ma a török nyelvnek bármely ismerője könnyen megértheti. (57. l.) A cultura szavainak tanusága szerint hozzávetőleg meghatározza szerzőnk, hogy a török népfaj bölcseje az Angara, Jeniszei, Ob és Irtis forrásvidékén ringott; onnan egyes törzsek már nagyon korán vonultak délre és délnyugatra, ellenben észak és kelet felé csak nagyon ritkán és önkénytelenül mentek. (59. l.) Vámbéry arra az eredményre jut kutatásaiban, hogy a török nyelv csak igen kevés és ezenfelül nagyon bizonytalan nyomát mutatja fel az egykori közlekedésnek, melyben a törökök és ugorok egymással állottak. (64. l.) A perzsa nyelvnek és vallásnak nagyobb hatása volt a törökökre, és viszont a perzsa szókincsben is van a törökből kölcsön vett anyag. Az ötödik fejezet meghatározza *a törökök helyzetét az ural-altaji törzsben*. E nagy néptörzs öt főágra oszlik; ezek a következők: *1. Szamojédok, 2. tunguzok* vagy *mandsuk, 3. ugorok*, kikhez Vámbéry a következő ágakat számítja: a vogult, osztyákot, zürjént, votyákot, cseremiszt, mordvint, lappot és finnt; 4 *mongolok*, 5. *törökök* vagy *török-tatárok*. A *tatár* név onnan van, hogy Dsingisz khan seregének előcsapatját a Volga mellett való megjelenésekor egy Tatar nevű törzs képezte. (73. 74. l.) A törököknek a többi négy főághoz való viszonyáról azt kell tudnunk, hogy a török nyelv az ugorral csak az ősi anyagban, t. i. a gyökökben mutatkozik rokonnak, míg a mongol nyelv szókincsének több mint fele része közös a törökkel és e két nyelvnek több nyelvtani alakja egymással azonos. (78. l.) A következő fejezet *a török nép sorsával és vándorlásával* ismerteti meg az olvasót. E népfaj nagyobb része déli, délkeleti és délnyugoti irányban hagyta el ősi hazáját. Hogy nagy számú volta és képességei mellett sem jutott nagyobb nemzeti virágzásra és kivált, hogy többsége soha sem alkotott államot, annak két szerencsétlen körülmény összehatása az oka: a régi világnak művelhető talaját már mások foglalták el, kikkel egészen napjainkig a létért való küzdelmet kellett vívniok; aztán az iszlám ernyesztő és nemzetietlenitő uralma alá kerültek. (103. l.)

A részletes tárgyalás elején felosztja Vámbéry a törökséget könnyebb áttekinthetés végett földrajzi elterjedése szerint a következő öt csoportra: 1. *Szibiriai törökök. 2. Középázsiai törökök. 3. A Volga mellékén lakó törökök.* 4. *Pontus-melléki törökök* (a Káspi- és Fekete-tenger éjszaki és keleti partjain) és *5. Nyugoti törökök* vagyis az azerbajdsaniak Perzsiában és a Kaukazusban, és az oszmánok. A részletes leirásban nyomról-nyomra nem követhetem a szerzőt, mert a tárgy érdekessége

és az előadás lebilincselő módja mellett könnyen megtörténhetnék, hogy egész fejezeteket idéznék itt változatlanul könyvéből; kénytelen vagyok tehát az olvasót magára a kitünő könyvre utalni, és itt csak olyat közölhetek egészen röviden, a minek nézetem szerint ránk nézve különös érdeke van.

Az altajiak érdekes, titokkal teljes vallásában, a samanismusban van egy alvilági lény, kinek neve *Körümesz*. Ez szóról-szóra annyit tesz, mint láthatatlan, és e nevében teljesen megfelel a magyar *ördög* szónak, mely a törökben *örtük* alakot ölt és a. m. elrejtett. *Kaira Khan* a. m. a gondoskodó, eltartó, irgalmazó; a magyarban *karakán*. V. ö. e régi deák-dalt majdnem ellenkező értelemmel:

Indul nagy utjára az árva deák,
Feszítik agyát karakán ideák.

Az ördög által először elcsábított ember neve *Töröngöj* a. m. mélységben lakó; ez a magyarban oly hangváltozattal, mely mind a magyarban, mind a törökben megvan (e-é-ö), *tereng*, pl. ebben: *terengette, teringette* vagyis az ördög ette (vagy talán adta). Az altaji közmondások közt (168—171. l.) sok olyan van, a mely a magyar ember esze járásához hasonló felfogást árul el.

Rendkívül érdekes az, a mit Vámbéry a középázsiai törökökről szóló szakasz bevezetése gyanánt *a nomádokról* és *félig nomád, félig letelepült* törökökről ír. A félnomád leginkább a nagy középázsiai pusztaság szélén lakik; annak, hogy megtelepedni készül, első jelét azzal adja, hogy a föld termékeinek és a földműveléshez szükséges eszközöknek befogadására csűr- vagy kamaraalakú szilárd épületet, ablaktalan, sötét, komor agyagkunyhót csinál, melyben nem szeret lakni, sőt még kedvelt állatját, a lovat, sem köti bele, mert a szabadban felütött, szellőjárta sátrat többre becsüli s a szilárd épület megnevezésére azt a szót használja, mely tulajdonképen a sötét, elzárt fogalmát fejezi ki s a melyből a fogság és pokol elnevezése is származott. (211. l.) A társadalom női része hamarabb válik félnomáddá, mint a férfi. Ez az átmenet természetesen nemcsak a lakásra terjed ki, hanem az élet minden mozzanatára. A törökökről e tekintetben azt az itéletet mondja ki Vámbéry, hogy a letelepült életmódtól határozottan idegenkednek, nomádokból félnomádokká csak a körülmények kényszerítő hatalma alatt lettek s a félnomád állapotban évszázadokig megmaradnak, ha valamely művelt állam vaskeze vagy valamely szomszédos, békeszerető népnek túlnyomó száma nem kényszeríti őket letelepülésre. (213. l.) Az oszmánok két töredéke, a türkmenek Szivasz körül és a jürükök Bruszsza vidékén mind e mai napig nomádok. Nagyon érdekes az, a mit a szerző a nomádok törzseiről, nemzetségeiről, családjairól, téli és nyári lakásáról, játékairól, mulatságairól, vadászatáról, iparáról, sátráról és fölszereléséről elmond. Az ételek közt

úgy találjuk, hogy a török *torama* nagyban hasonlit a magyar gulyáshúsra. A születés alkalmával követett szokások kimerítően vannak leírva. Jellemző a következő ujgur vers:

Jobb, ha leány nem születik, vagy nem marad életben,
Ha születik is, jobb ha a föld alatt van,
Ha a halotti tor összeesik a születéssel. (260. l.)

A középázsiai török a közmondást, példabeszédet *atalar szözi*-nek vagyis az atyák szavának nevezi; a magyarban például Pázmány Péter aggszónak hívja. A nevelés, házasság szokásairól is sok újat tud szerzőnk mondani. Sajátságos családi szokás némely török nomádok közt, hogy a házasság által valamely családba került nőnek nem szabad e család férfitagjainak nevét kimondania. E szokásra vonatkozólag a következő adomát beszélik el. Volt egyszer egy kirgiznek öt fia, név szerint Köl (tó), Kamis (nád), Kaszkir (farkas), Koj (juh) és Picsak (kés). Egy napon a menye vizért ment s mikor a tó mellett a nád között egy farkast pillantott meg, mely egy juhot szaggatott szét, visszafutott ezt kiabálva: «Ott a *fénylő* mellett a *himbálódzó* közt egy *ragadozó* eszi a *bégetőt*!» (302. l.) A temetés meg a halotti tor szokásának leirása szintén érdekes. Ez fejezi be a nomádokról és félnomádokról általában írt nagyobb szakaszt; ezután következik az egyes középázsiai török törzsek és népek különös leirása. Nevezetes, milyen messze ható az a hit, hogy a *fa* valami bűvös, isteni erővel van felruházva. A magtalan nők magányosan álló almafához szoktak bucsút járni és ott istenhez utódokért könyörögni. (330. l.) Nevezetes az a hasonlóság, mely a *kazak-kirgiz* és a *magyar* közt van. Ez a szótárra és nyelvtanra terjed ki. Pl. *sátor* kazak-kirgizül *satir*, *saru* k. k. *sarik*, *kékes* k. k. *köksö*, *kis*, k. k. *kisi*, *kisérni* k. k. *küsirmek*, *menős* k. k. *minüs*, *nyalós* k. k. *dsalaus*, *tarló* k. k. *tarlau*; rag dolgában: *oroszlánt* k. k. *arszlanti*, *árkot* k. k. *arikti*, *észt* k. k. *eszti*, *bögölyt* k. k. *bügölöktü*. (340. l.) A fehér arczszín mindig jellemző volt a török nőknél; innen van elnevezésök is véve: *ak baslik*, a nő, szószerint fehérfejü; ilyen a magyarban fehér személy, fehér cseléd, fehér nép, és *asszony*, régen *ahszin*, *ohszin*, *okszun* is, a mi törökül: *ak-szin*, fehér szín. (349. l.) A kazak-kirgizek közmondásai igen gyakran azonosak felfogás és kifejezés tekintetében a mieinkkel. Az ismeretlen után való kutatás, a jövendölés a törökben mindig a kinyitás, feltárás fogalmával függ össze és megfelelő szóval is van kifejezve; a magyarban *tátos* (bűbájos) szintén összefügg a *tát* igével. (367. l.) A mi nemzetünk neve, keleties alakjában, mint *Madsar* mai napság is előfordul mint az özbegek egy nemzetségének neve. (422. l.) Az özbeg egészen világosan árulja el, hogy az ural-altaji nyelvek török ága a hetes számrendszert követi: nyolcz az özbegben *iki kem on* azaz kettővel kevesebb tíznél, kilencz *bir kem on*,

egygyel kevesebb tíznél. (436. l.) A török *-men* névszóképző, mely gyűjtőneveket alkot, jelentése módosulásával megvan a magyarban is mint *-mány -mény*. (464. l.) De nemcsak szokásaikban és nyelvökben hasonlítanak a távoli Közép-Ázsiának törökjei a magyar emberre, hanem még bűneikben is: a baskirok és csuvasok közt az orosz statisztikai kimutatások szerint épen olyan gyakran fordul elő a lókötés, mint nálunk az alföldön. (541. l.) A csuvas azt mondja: *aszl' adi avdat*, a nagy atya zeng, mikor a magyar így szól: az ég zeng. (571. l.) A baskirok, krimi tatárok, csuvasok és kundurok nemzeti táncza nagyban hasonló a mi *csárdásunkhoz*. E két utóbbi nép tánczát leginkább lehet a mienkkel összehasonlítani, mert nemcsak férfiak lejtik, hanem tánczosnője is van. A nő lassan tipeg körül, úgy hogy lába mozgását alig lehet észrevenni, és különböző hajlások és fordulatok által igyekszik az őt megfogni iparkodó férfi elől kitérni; kezét majd csipőjére teszi, majd hajfonataihoz, fejére emeli; a tánczos lassú kimért mozdulatokkal kezdi lépéseit, fejét lehorgasztja, majd a szenvedély növekedtével mind gyorsabb ütemben mozog, félkezét csípőjére támasztja, a másikat mind magasabbra emeli és ujjaival csettentget, közben énekel és egyet-egyet kurjant, fejét felveti, szeme a lelkesedés tüzétől szikrázik és lábának gyorsasága is megfelelő arányban növekszik, míg végre hevétől egészen áthatva forgószélként kering s a nézőknek tetszést nyilvánító tapsai közt ül le helyére. (546, 604, 640, 662. l.) Valamint a magyar csikós a pusztán *czigánynyal* muzsikáltatja magát s az az igazi mulatása, ha az ő mélázó, kesergő nótáját czigánynyal huzatja, úgy a krimi tatár pásztor is csak akkor «vígad sírva», ha Indiának ama barna fia kobozán egy kedvelt, de nekünk egyhangúnak tetsző nemzeti dalt játszik előtte. (641. l.) Mint a magyar paraszt a szűr újját beköti, úgy tesz a krimi tatár az egész köpenyegével (csekmen), a melyet aztán megtölt gabonával és mint valami zsákot a vállára vet. (635. l.)

Végül egy kis magyar-török szóhasonlítás. *Kök* ég (kék); *tingiz* tenger; *szin* szín (kép, pl. az Úr színe; *szintas* a. m. képkő, szobor); *tarik*, *tari* köles (dara); *kangaj* kengyel; *bulan* bölény; *bugdaj búdaj* búza; *arpa* árpa; *temir* vas (nézetem szerint a magyar tömött, tömör szóban felfedezhető, minthogy a törökben is annyit tesz tulajdonképen, mint tömött, erős); *kendir* kender; *dsarn* szárny; *kazan* kazán; *janta* gyanta; *alabuta* laboda (az én nézetem szerint); *koboz* koboz; *balta* balta; *csakan* csákány; *toj* tor; *imcsek* emő, emlő, «ymleti» (Königsbergi töredék; összetartozóknak tekintem ez alakokat); *japag*, *japau* gyapju; *batir* bátor; *lau* ló, lú (igás, teherhordó; a paripa törökül *at*); *tümen* tízezer (nézetem szerint megvan e szavunkban: töméntelen, a fosztó képző olyan alkalmazásával, mint ebben: egyetlen); *irim*, *rim* előjel (nézetem szerint a magyar *rém-l-ik*); *csaudur* csődör; *szukhman* szokmány; *kipeng* köpönyeg;

ajran író; *szjorla* sarló; *tauk* tyúk; *kirte* kert; *pekmez* gyümölcsíz (egyes vidékeken pekmez); *kö* hő; *paj*, *bej* fej; *borszanda* borzad; *osz* az; *szalak* szalag; *kuruk* hurok; *kangara* kanyarod-; *szaula* szól; *özön* özön; *min* bűn, bin; *ketpen* ködmen; *küsir* kisér; *sarik* saru; *kidir* kódorog; *sabak* sapka. Továbbá azt gondolom, hogy a török *Ijisz* szellem neve megvan a magyar *iz* szóban; például Nógrádban azt mondják: «Hogy az íz egyen meg!» Az átmenet a következő: ijisz, iisz, ísz, íz. A török Ijisz a betegséget és halált okozó gonosz szellem. (147. 576. l.)

Vámbéry könyvében mindazok, kik általában az emberi műveltség története iránt érdeklődnek, egész kincstárt találnak.

Az előttünk fekvő könyvről hamarjában két tudományos ismertetés akadt a kezem közé; az egyik az Asiatic Quarterly Review 1. köt. 1. számának (1886. évi jan.) 247—249. l., a másik Petri tollából Dr. A. Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt 32. köt. (1886.) 1. számában, az irodalmi értesítő 10. és 11. l. a 26. szám alatt jelent meg. Mind a kettő nagy elismeréssel szól Vámbéry könyvéről.

De nem szól ám elismeréssel róla «egy elégedetlen olvasó» a Budapesti Szemle 110. sz. (1886. febr.) 334—336. l. közölt levelében! Hosszú, de szellemtelen és ízetlen tréfálásának az a veleje, hogy ő és nem tudom kik, debreczeni lakosok, megvették Vámbéry könyvét, pedig nem szoktak öt forintot könyvért kiadni, el nem olvasták, az igaz, de lapozták, sőt a tartalomjegyzékét is átnézték, mindenütt keresve a *magyarokról*, mint török népről szóló fejezetet. A magyarok eredete czímű könyve miatt már már képviselőjelöltnek akarták Vámbéryt felléptetni, de ime ő ez újabb könyvében saját magának ellent mond, s így nem tarthat arra számot, hogy Debreczenben megválaszszák. Erre egész röviden — mert hosszan nem volna érdemes, — és egész komolyan — mert az «elégedetlen olvasó» ízetlen modorához mérten nem tudok — azt felelem, hogy a magyarok török eredetéről többször, kivált a 95. 611—613. 672. és 673. lapon van e könyvben szó; többet is olvashatni rólok, mint a szó- és tárgymutató a 757. lapon bizonyítja. *Külön* fejezetben azért nem írhatott Vámbéry e könyvében a magyarokról, mert az csakis annak ismétlése lehetett volna, a mit «A magyarok eredete» czímű nagy monographiájában nemzetünkről előadott; továbbá azért sem, mivel a magyar ugyan török eredetű, de ma már nem tisztán török, hanem vegyes nép, és mivel e török ethnographiában csak a jelenkori török, azaz ma is törökül beszélő népeket lehetett fölvenni, mert ez az ethnographia nem a mult, hanem a jelen kor török népeivel foglalkozik tüzetesen. Az «elégedetlen olvasó» nagyon jól tette, hogy a Szemle szerkesztőjét arra kérte fel, hogy stylusát javítsa ki; meglátszik rajta, hogy Vámbéry könyvét nem olvasta, csak lapozgatta. Vámbéry tömör, velős nyelvéből, zamatos magyarságából és erősen kibélyegzett stylusából szépen tanulhatott

volna. Végül ünnepiesen kijelentem, hogy Debreczennek derék törekvő, tanulni kész, okos lakosairól nem teszem föl, hogy csakugyan közülök való ez az «elégedetlen olvasó».

Dr. Pozder Károly.

Kis Livius, a gymnasiumok III. és VI. osztálya számára; jegyzetekkel és szótárral ellátta *Polgár György*. Budapest, 1886, második teljesen átdolgozott kiadás.

Boromissza Mátyás úr az ezen könyvről megírt véleményében kifejti, hogy mennyiben különbözik ez a kiadás az első kiadástól. Szorgalmasan összeállítja mindazokat a részleteket, melyeket a szerző vagy hozzátoldott, vagy kihagyott. Kitünik abból, hogy a szerző hol hozzátoldott, hol kihagyott, egyszerűsített; hogy a prózai olvasmányhoz még költői részleteket is csatolt Phædrus- és Ovidiusból, hogy az olvasmány megértéséhez föltétlenűl szükséges, s a római speciális intézményekre vonatkozó igen tanulságos tárgyi jegyzeteket közölt, és utána az olvasmányban előforduló tulajdonneveknek pontos szótárát adta az ezeknek bővebb ismertetését czélzó jegyzetek kiséretében.

Ezek volnának e könyvecske előnyei az első kiadás felett. Magam is elismerem, hogy az, a mit hozzá csatolt, nem fölösleges, de nem hagyhatom szó nélkül a prózai olvasmányon eszközölt változtatásokat. Először is nem helyeselhetem, hogy a szerző sok constructiót activum alakjában közöl az eredeti, latinosabb passivum helyett; hogy több helyütt felbontja Liviusnak szép szórendjét és egyszerű szórendet alkalmaz. De ez még elnézhető volna; kellemetlenebbűl érintik azonban az olvasót azok a hibák, melyeket részint a latin nyelv sajátságai, részint a tárgyi szempontok rovására követ el. Nem resteltem mind ezeket a hibákat kijegyezni az olvasmányból. Ezek ime a következők:

I. Hibák a latinosság ellen:

8. l. *societatem facere* (e. h. iungere) nem latinos;

12. l. condita *a suo nomine* appellatur (e. h.: eius);

13. l. hibás az oratio rectában: qui connubium *negavissent* (negaverant h.);

28. l. *constituunt* bellum facere kifejezésben helyesebb az eredeti *occupant*, mert itt arról van szó, hogy a fidenæiek *megelőzik* Rómát a háborúval;

19. l. *ad dimicationem* instructus, ámbár ez a kifejezés védhető, még is inkább szeretném az eredetit: «*dimicationi ultimae* instructus» megtartani;

20. l. nem latinos *precans*, *precatus* helyett, vagy az eredeti *petens precibus* visszahelyezendő;

21. l. quem ipsa *fecit*, hibás, mert itt határozottan a coni. obli-

quus: *fecisset* van helyén, minthogy csak a leendő királyról van szó, kinek megválasztását a nép befolyásolni akarja;

28. l. *videt sequi:* e helyen visszahelyezendő az eredeti *sequentes*, mert közvetlen látásról van szó;

31. l. qui *proxime* steterant: az eredeti *proximi* visszahelyezendő, mert proxime magában nem állhat, csakis valamely accusativusban álló névszó kiséretében használható;

34. l. kifogás alá esik e nem latinos kifejezés: *lapides pluisse*, e helyett: *lapidibus pluisse;* vagy ha már accusativust akart a szerző, akkor megtarthatta volna az eredetit: lapides cecidisse;

37. l. latin-ellenes kifejezés: Ancus exercitu novo profectus, e helyett: *cum* exercitu . . .;

39. l. nem latinos: Lucumo Lucium Tarquinium Pris*cum se nominavit*, e helyett visszaállítandó az eredeti: L. T. Priscum *edidēre nomen.*

47. lapon helytelen a *distributas*, e helyett distribut*os* irandó, mert nem a centuriæ erant distributæ, hanem az accensi erant in centurias distributi (be voltak osztva).

II. Tárgyi hibák:

17. l. teljesen elhibázott ez a kifejezés: «Ita geminata urbe *Romani Sabinos a Curibus Quirites appellabant*» mert Livius ezt írja: «Ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus Sabinis appellati sunt». Tehát Livius egészen mást mond, mint Polgár úr szövege, t. i. azt, hogy a rómaiak némi tekintetben kedvezni akarván a sabinusoknak, az egész polgárságot a sabinusok Cures városától Quiritesnek nevezték el, holott Polgár úr szerint csakis a sabinusok nyerték volna e megnevezést. Ez tehát ily módon javítandó.

27. l. kár volt az eredeti jellemző kifejezés helyébe t. i. ut *pugnam* segregaret helyett *pugnantes*-t írni; mert a megmaradt egy szál Horatius nem a harczolókat akarta szétválasztani, hanem a bajvívást úgy megosztani, hogy majd az egyikkel, majd a másikkal végezhessen.

31. l. in *proelium* redire iubet, tárgyilag hibásan van mondva a *proelium* az eredeti *in aciem* helyett, mert a mint a szövegből kitűnik, a csata még nem kezdődött meg és csakis a csatasorok voltak kifejlődőfélben.

46. lapon ezt olvassuk: *illos fugientes a lictoribus comprehendunt;* ennek értelme legjobb esetben ez volna: őket, a mint a liktorok elől futottak, megragadják. De a tényállás az, hogy a liktorok őket elfogták, így írja legalább Livius: illos fugientes lictores comprehendunt. Hogy miért kellett ezen és pedig oly ferdén változtatni, azt valóban nem látom át.

III. Nem épen helytelen, de fölösleges változtatások a Liviusnál helyesebben található kifejezéseken:

13. l. jobb az eredeti *efficaces preces sunt*, *erant* helyett, mert itt kell, hogy præsens gnomicum álljon.

16. l. *b)* az eredeti *actus* visszahelyezendő *pulsus* helyett, mert az író azt akarja festeni, hogy a megbomlott és futásnak eredt csatarend Romulust is magával sodorta, de nem űzte! — Ugyan e lapon: *scelere occupatam* helyett is visszaállítandó az eredeti *emptam*, mert jobban jellemzi a scelust.

20. l. nem helyeselhetem, hogy az eredeti «*se mihi obvium dedit*»-et a «*mihi obviam venit*»-tel helyettesítette.

27. l. ezt olvassuk: *ut quemque vulnere sinerent;* hajlandó vagyok itt sajtóhibát látni *vulnera* helyett, ámbár nem látom be, miért kellett itt Liviusnak eredeti festői kifejezésén rövidíteni.

33. l. a nagyon sívár és homályos «*ut vero iam equites instabant ut exirent*» helyett visszahelyezendő a valóban szép eredeti kifejezés: ut vero iam equitum clamor exire iubentium instabat;

Nem helyeselhetem a 43. lapon ezt a kifejezést; *sēduxerat* a liviusi *abducĕre in secretum* helyett, mely utóbbi világosabb; de ha már alkalmazza a szerző, akkor nem elegendő a szótárban seducere mellé csak azt tenni ki: *félrevezetni*, mert ez ugyancsak félrevezetheti a tanulót!

63. l. kár volt Liviusnak e kifejezését: muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit, mely sem grammatikai, sem syntaktikai nehézségeket nem okoz és e mellett jellemző is, a következő nem élvezetes kifejezéssel: helyettesíteni itaque Lucretia ceteris præstare iudicatur.

Ezeken kívül közlök itt még egynehány sajtóhibát is, melyek a szerző figyelmét elkerülték.

Ilyenek:	a 12. lapon ad cœpta, cœptam helyett;	
	a 21. lapon agērent, agĕrent helyett	
	a 69. « crede, credo	«
	a 72. « mala, male	«
	a 85. « fides, fidem	«

Végűl még egy észrevételem van. Szerző Ovidius Metamorphosisait a legélvezhetőbb költői *regény*nek nevezi, holott nyomban utána igen helyesen *regék* összefűzésének mondja. Ez talán némi félreértésre szolgáltathatna alkalmat a rege és regény fogalmak összezavarása által.

Abban a reményben, hogy a szerző jövő kiadásában tekintetbe veszi észrevételeimet, a könyvet, melynek első kiadása már engedélyezve van, jelen kiadásában is — ha a kezelő tanár a tárgyi hibákat mellőzi — használhatónak tartom.

Budapesten, 1886 január 29-én.

BARTAL ANTAL.*)

*) Az Orsz. Közokt. Tanács birálata.

Zádor György emlékezete. I. Levelezése Kazinczy Ferenczczel. 1823—1831. Közli *Zádor Gyula.* Budapest, Rudnyánszky A. nyomd. 1885. 8-r. IX. 167 l.

A férfiú, kinek e vállalattal a fiúi kegyelet nevéhez méltó irodalmi emléket kíván állítani, egyik kevésbbé ismert tagja volt amaz írói körnek, mely a jelen század húszas éveiben Kisfaludy Károly körül csoportosúlva, lassanként valóságos irodalmi hatalommá nőtte ki magát s végre megalakította a Kisfaludy-társaságot. Kívüle még öten voltak belső tagjai e körnek, az egy Helmeczy kivételével mindnyájan nagynevű írók és költők, kiknek fénye reá némileg árnyékot vetett. Szerényebb tehetségekkel lévén felruházva, mély nyomot hagyó munkásságot nem fejtett ki, nagy alkotásokat nem hozott létre, bár több irányban működött. Ifjabb éveiben verselgetett, azután irodalomtörténeti és æstheticai tanulmányokba fogott, majd a nyelvészetre adta magát, míg végre a jogtudomány mezején állapodott meg. Komoly szándékkal űzte mindeniket s törekvéseiből mégis aránylag csekély haszon háramlott irodalmunkra. Ifjúkori költői kísérletei közül mindössze nehány sonettje jelent meg az akkori zsebkönyvekben; irodalomtörténeti ismeretei, melyeket éveken át gyüjtögetett, a Handbuch der ungarischen Poesie czímű könyvben vannak letéve, melyet 1828-ban Toldyval együtt adott ki s mely először ismertette költői irodalmunkat a külfölddel; æstheticai tanulmányainak eredménye nehány könyvismertetés bírálat; a nyelvészet terén Kresznerics nagy szótára, melyet ő rendezett sajtó alá, — a jogtudományi irodalomban pedig leginkább 1832-ben kiadott magyar nyelvű váltójogi kézikönyve tartja fenn nevét. Ez aprólékos dolgok együttvéve sem érnek föl egy nagyobb szabású művel s épen nem állanak arányban írónk törekvéseivel.

De nem is ezekben keresendők Zádor érdemei; — sokkal fontosabb az, a mit más úton, közvetve tett irodalmunkért. Az Aurora-körnek eleitől fogva lelkes tagja, érdekeinek fáradhatatlan munkása s eszméinek hű bajnoka volt. A kör tagjaihoz s köztök különösen Vörösmartyhoz egész lélekkel ragaszkodott. Vasmegyében időzött, midőn Fábián Gábortól Vörösmarty s készülő félben levő Zalánja felől az első hírt vette; s tüstént a fővárosba sietett, hogy az ősi dicsőség várva várt dalnokával megismerkedjék. Ismeretségök csakhamar benső barátsággá fejlődött. Vörösmartynak akkoriban ő volt legmeghittebb embere; ő volt az egyetlen, kit rejtegetett szerelme titkába beavatott s ki előtt leveleiben is tartózkodás nélkül feltárta szíve búját. E levelek megbecsülhetetlen forrásokúl szolgálnak Vörösmarty életrajzához. Zádor hasonló vonzalommal viszonozta a költő barátságát. Szinte megható olvasni, mily gyöngéd szeretettel emlegeti leveleiben, mily dicsekedő örömmel vallja

barátjának s mint örvendezik növekvő dicsőségén. Megismerteti Fáyval, elvezeti hozzá az ifjú Deák Ferenczet; s hogy bajaiban szórakozást szerezzen neki, elviszi magával ez utóbbinak s többi dunántúli ismerőseinek látogatására. A szükség napjaiban, midőn barátja kenyérkereset nélkül maradva, nehéz viszonyok közé jut, befogadja családi körébe, megosztja vele lakását s még dicsekszik, mily sok szép órát köszönhet neki. Midőn Vörösmarty a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését átveszi, megosztja vele a szerkesztői gondokat s betegségében végzi összes teendőit; egyéb aprólékos bajaiban, a mennyire tőle telik, mindenkor segíti, — szóval valóságos jó szelleme Vörösmartynak.

Az Aurora-körrel — úgy látszik — Vörösmarty révén lépett összeköttetésbe s a vonzalmat, melyet iránta érzett, átvitte ennek tagjaira, mint a költő barátaira is. E körben is nevezetes emlékek fűződnek nevéhez. Maga ugyan aránylag keveset írt, de annál többet fáradozott a kör érdekeiért, eszméivel nem egyszer adott új irányt költő barátai törekvéseinek, s apróbb czikkeivel hatalmasan elősegítette a kör nyelvészeti és æstheticai elveinek diadalra jutását. E korszakban leginkább Toldyval járt egy nyomon. Ketten sürgették Kisfaludyt, hogy próbáljon népdalokat írni; ketten szerkesztették a Handbuch-ot; ketten bírálgatták a kör kiadványait, az Aurora évfolyamait; s Kazinczyval már évek óta levelezésben állván, mint egy összekötő kapcsot képeztek az Aurora kör s a széphalmi öreg között s leginkább az ő gyöngéd tapintatos magok tartásának köszönhető, hogy az az eltérés, mely Kazinczy és az Aurora kör nyelvészeti és æstheticai elvei közt eleitől fogva fenn állott, nyílt szakadást nem vont maga után. — Zádor nevéhez fűződik az u. n. conversations-lexiconi háború emléke is. Bugáttal együtt bírálat alá vevén a Wigand által kibocsátott tervrajzot, ő nyitotta meg ama híres írói tollharczot, mely az Aurora-kör és Döbrentei közt lappangó ellenségeskedés szikráját lángra lobbantotta s mely az Aurora-körnek első criticai hadjárata volt. Kisfaludy Károly halálával tevékeny részt vett művei kiadásában, valamint az emlékére állított Kisfaludy-társaság szervezésében is, melynek maga is alapító tagja lett.

Csakhamar ezután visszavonúlt a jogtudomány mezejére. A mit e téren tett, ezúttal mellőzöm, mert a szakirodalom keretébe tartozik. Elég legyen csak annyit említeni fel, hogy a m. tud. akademia 1831-ben levelező, a következő évben pedig rendes tagjai sorába választotta.

Ezek a főbb mozzanatok, melyek Zádor írói működéséből kiemelkednek. Ezeknek megörökítésére czéloz a vállalat, melynek első kötete előttem van. Ez első kötet, mint külön czíme is mondja, azon nagy érdekű levelezést foglalja magában, melyet Zádor irodalmunk koszorús bajnokával, Kazinczyval, 1823-tól ennek haláláig, tehát 8 éven át folytatott. Kissé szokatlan, hogy valamely író összes műveinek kiadását épen a levelezés

nyissa meg, melynek, mint a gyűjtemény okmánytárának, a vállalat utolsó köteteiben volna helye; s nem ok nélkül ütközik meg rajta az olvasó, hogy ilyen monumentalis kiadásnak épen legelső köteteiben olyan dolgokkal találkozik, melyek — a mellett hogy csak fele részben mondhatók az illető író sajátjainak, eredetileg nem is az irodalom számára készültek. Nem is találunk erre példát sem a hazai, sem a külföldi e nemű kiadványokban. Kétségkívül lehet okokat felhozni e fonák beosztás mellett is. Ilyen lehet első sorban az, hogy a levelek — tartalmokat tekintve — sokkal nagyobb irodalomtörténeti becscsel bírnak, mint magok a művek; továbbá, hogy az illető író műveinek criticai kiadásához épen levelei szolgáltatják a legbecsesebb fölvilágosító, magyarázó jegyzeteket; végül a jelen esetben — tekintetbe véve, hogy e kötet Zádornak Kazinczyval folytatott levelezését tartalmazza, — bizonyára befolyással volt az a körülmény is, hogy a m. tud. akademia irodalomtörténeti bizottsága már egy évvel ezelőtt munkába vétette Kazinczy összes műveinek s ezekkel kapcsolatban összes levelezésének teljes, végleges kiadását. Azonban e három ok együttvéve sem szolgálhat mentségül, mert ezek figyelembe vételével is könnyen ki lehetett volna kerülni e fonákságot. Ha a vállalat szerkesztője a meglevő irodalmi hagyatékot a tárgy természete szerint két külön osztályba sorozza, úgy, hogy elsőbe essenek a tulajdonképeni irodalmi művek, másodikba pedig a levelek, a gyűjtemény szerkezete épségben marad, ha mindjárt előbb kerülnek is ki a második osztály kötetei a nyomdából.

Ez azonban nem lényeges hiba.*) Nagyobb baj az, hogy — felfogásom szerint — a kezünk alatt levő kötet s általában az egész levelezés összeállítása, szerkesztése is el van hibázva. E kötet, mint már említém, Zádornak csupán Kazinczyval folytatott levelezését, a hozzá írt s tőle kapott leveleket foglalja magában; belőle tehát csak azt látjuk, minő viszonyban volt Kazinczyval. A második kötet talán Vörösmartyval, a harmadik ismét egy harmadik barátjával váltott leveleit fogja hozni, és így tovább. E szerint mindenik kötet csak egy-egy oldalról, egy-egy barátjához való viszonyában vet reá világot; s ezzel azt nyerjük, hogy Zádor egyénisége a maga egészében soha nem áll előttünk, hanem csak egyes barátaihoz való viszonya szerint felaprózva. Ha a szerkesztő egységes tervet készít s az összes levelezést nem így személyek szerint csoportosítva, hanem commassálva osztja kötetekre, szóval, ha absolut chronologiai rendet követ, a gyüjtemény minden tekintetben sokkal áttekinthetőbb lesz s Zádor egyéniségét a szellemi fejlődés fokozatai szerint sokkal teljesebb, világosabb képben állítja elénk.

A levelek közlése módjára szintén van észrevételem. Épen e folyó-

---

*) Sőt egyáltalában nem hiba. Szerk.

irat lapjain már néhány évvel ezelőtt fölvettetett a kérdés: minő irásmód követendő az ily természetű kiadványokban? Legujabban a történelmi congressus tanácskozásain ismét szóba jött; s avatott szakférfiak, a modern palæographiai elmélet s a külföld egyező gyakorlata alapján a mellett nyilatkoztak, hogy az eredeti írásmód a mai nap használatban levővel helyettesítendő; magyar nyelvű szövegeknél bizonyos időpontig nemcsak megengedhető, hanem meg is követelendő az eredeti írásmód pontos megtartása, mert így becses nyelvtörténeti adatokat őrízhetünk meg; s hogy hol végződjék a határ, a felől lehet vitatkozni, de valóban nincs semmi okunk reá, hogy lehozzuk a jelen század közepéig. Hogy az Akademia a Nyelvemlék-Tárában betűhíven adja a középkori magyar szöveget, s a XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványokat hason-más kiadásban bocsátja közre, annak igen is van oka; s a Költők Tárának, minden jelességei mellett is, örök hibája marad az, hogy ma orthographiával adja a szöveget; de ez még sem oly nagy hiba, mint lenne az, ha jelen századbeli költőink műveinek kiadásánál szolgailag követnők — már a mennyiben követhetnők — az eredeti szöveg orthographiai következetlenségeit, melyek legtöbb esetben az illető író vagy másoló indokolatlan szeszélyéből vagy épen gondatlanságából származtak. Tetemesen megnehezítenők ezzel mind a másoló, mind az olvasó munkáját, a nélkül, hogy valakinek szolgálatot tennénk vele, mert azok az elvi eltérések, melyekből a nyelvészek orthographiánk fejlődését akarják kiolvasni, egy-egy rövid jegyzetben mindig összefoglalhatók. Jutott-é valakinek eszébe jelen vagy akár mult századbeli költőink s prózaíróink kiadásában e módszert alkalmazni? Vagy talán a költemények s prózai dolgozatok más szempont alá esnek s csupán a levelek érdemelnek ilyen különös kegyeletet?

De ideje, hogy a külsőről áttérjünk a belsőre.

E kötet Zádor és Kazinczy levelezését foglalván magában, kiegészítő részét képezi az Aurora-kör és Kazinczy Ferencz levelezésének, melyet egy negyed-századdal ezelőtt Kazinczy Gábor bocsátott közre. Már ő tett lépéseket e levelek kiadása végett; s váltig sajnálta, hogy gyűjteményéből kimaradtak. Nem hevertek ugyan használatlanúl úgy sem, a mennyiben Gyulai Pál kiszedte belőlök mindazt, a mit Vörösmarty életrajzában értékesíthetett, de még igy is maradt bennök igen sok becses adat. Sajnálattal kell azonban megjegyeznem, hogy az itt közölt 60 levél nem meríti ki a levelezést; tudtommal a m. tud. Akademia könyvtárában Zádornak még hat levele található, melyek e gyűjteményből hiányzanak.

A levelezés Zádor (még akkor Stettner, írói nevén Fenyéry Gyula) és Kazinczy között 1823 derekán indúl meg, midőn Zádor, mint kezdő író, öt sonettjét, melyeket Kisfaludy Károly nem fogadott el, Kazinczy-

hoz küldé megbírálás végett. Kazinczy obligat bókokkal válaszol s néhány szerény megjegyzést tevén mindenikre, tanácsolja Zádornak, hogy küldje fel a Hébe számára, mit ez, úgy látszik, meg is tett. Szokása szerint kérdezősködik ifjú barátja születése, vallása és neveltetése felől s dunántúli író barátainak üdvözletét küldi. Zádor készséggel megküldi a kívánt önéletrajzi adatokat s harmadik levelében ujabb mutatványt közöl verseiből. Igy szövődik köztök a viszony, mely folytonosan bizalmasabbá válván, új meg új tápot nyújt a levelezésnek. Ismerve Kazinczynak mindenre kiterjedő érdeklődését és közlékeny természetét; s tudva azt, hogy roppant kiterjedésű levelezése folytán, melynek szálai az ország minden részébe s a művelt társadalom minden rétegébe elágaztak s mely a félreeső kis Széphalmot szinte irodalmi központtá tette, — értesülve volt mindenről, mi az irodalom és tudomány, politika és társas élet terén előadta magát, gondolhatjuk, hogy közlendőkben soha nem volt hiány. Ő maga a milyen szívesen vette barátaitól, ha irodalmi, politikai vagy akár személyi hírekkel kedveskedtek neki, viszont épen oly szívesen közölte azokat másokkal. Zádort is híven értesíti mindarról, a mi őt mint írót, hazafit vagy mint az ő barátját érdekelhette, úgy hogy egy-egy levele az irodalomtörténeti adatoknak egész halmazát foglalja magában; viszont Zádor pontosan tudósítja a fővárosi irodalmi viszonyokról s különösen az Aurora-kör működéséről. Az az erős ragaszkodás, melyet Vörösmarty iránt érzett, csaknem minden levelében nyilatkozik. Szinte büszkélkedni látszik a költő barátságával s megragad minden alkalmat, hogy róla szólhasson. A nélkül, hogy Kazinczy rákérte volna, megküldi neki életrajzi vázlatát s időnként közli vele terveit s újabb költeményeit; értesíti minden lépéséről s magasztalja mint költőt s mint embert egyaránt; — szóval mindent elkövet, hogy őt Kazinczyval megkedveltesse. S Kazinczy, ki Vörösmarty iránt felmelegedni soha nem tudott, hízelgő szavakkal válaszol; dicséri Vörösmarty Cserhalom-ját s igérgeti, hogy erről és Zalánjáról tüzetesen fog szólani a Minervában: de ez csak puszta ígéret marad; s egyébként is kiérzik szavaiból, hogy Vörösmartyban semmi különös költői tehetséget nem lát s sem érte magáért, sem Zalánjáért nem tud lelkesülni. Zádor bizonyára észrevette ezt, de nem tett érte szemrehányást.

Éveken át leveleztek, a nélkül, hogy összejöhettek volna egymással. Végre 1828 decz. havában a 70 éves agg, folyamatban lévő pöre miatt a fővárosba jött s Bártfay vendégszerető házánál színről színre láthatta ifjú barátait s köztök Zádort is. A hosszas együttlét még szorosabban összefűzte őket s Kazinczy hazatértével a levélváltás még sűrűbbé vált. Nem sokára azonban némi kedvetlenség zavarta meg a jó viszonyt. A Szent Hajdan Gyöngyei bírálatának éles hangja fájdalmasan érintette az ősz bajnokot s bár Zádornak tényleges része nem volt benne, hozzá-

írt levelében keserű szemrehányásokat tett neki s az egész Aurora-körnek. E levélre Bajza adta meg a választ; s Kazinczy engesztelt szívvel írta Zádorhoz utolsó levelét. (1831 marcz. 14.)

Végére jutottam a könyvnek; még csak egy megjegyzésem van hátra. Az érdekes gyűjtemény könnyebb kezelése szempontjából nagyon kívánatos lett volna, ha a szerkesztő, mint e nemű kiadványoknál szokás, pontos név- és tárgymutatóval látta volna el.

Dr. Nagy Sándor.

Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette *Dr. Duka Tivadar*, nyugalmazott törzsorvos az angol királyi bengaliai hadseregben, a M. Tudományos Akademia levelező tagja. Körösi Csoma Sándor arczképével, síremléke rajzával s egy térképpel. — Budapest kiadja a magyar tudományos Akademia. 1885.

A kegyelet követelte a magyar Akademiától, hogy Körösi Csoma munkái végre magyar nyelven is napvilágot lássanak, s az idő is ép most volt legalkalmasabb reá, midőn Duka Tivadar elkészült a derék utazó kimerítő életrajzával, úgy, hogy most már világosan áll előttünk ezen rendkívüli ember egész élete és működése.

Csoma két fő munkája, tibeti nyelvtana és szótára, sokkal terjedelmesebbek, semhogy azoknak magyar nyelven való kiadására az Akademia még csak gondolhatott volna is. Többi dolgozatait mind magába foglalja ez a kötet. Csakhogy ezeknek a kisebb dolgozatoknak a tárgya annyira távol esik a magyar tudományosság mai irányától, hogy elég lesz, ha csak nagyon röviden mutatjuk is be őket. Legtöbb dolgozatának az a tárgya, hogy a tibeti irodalom két roppant nagy tudománytárának (Kah-gyur és Stan-gyur) tartalmát közli. Bemutat ezen kívül egy nagyon érdekes tibeti orvosi munkát, s egyes kisebb, leginkább vallásos kérdésekről szól (Szemelvények Buddha erkölcs- s vallástanából, Adatok Shakya életére s halálára vonatkozólag. A Shakya nemzetségnek eredete. Jegyzék a Kala Chakra és Adi Buddha vallási rendszerek eredetéről). A XIV. közlemény Tibetország földleírását tartalmazza, a XI-pedig egy tibeti zárda leirását. Van Csomának még egy kéziratban levő roppant nagy munkája az Asiatic Society of Bengal kézirattárában: szanszkrit és tibeti műszavak gyűjteménye. A kézirat maga 686 folio lapra terjed s hogy mi mindenre kiterjedt figyelme, mutatja az itt közölt tartalomjegyzék, mely maga 11 oldalt tölt be. A kötet legérdekesebb közleménye egy összehasonlító szógyűjtemény töredéke a szanszkrit és a magyar nyelvből. Erről alább bővebben lesz szó.

Csoma munkái elé Duka írt életrajzi bevezetést, mely az eddigi életrajzokat minden tekintetben fölülmulja. Duka, a ki többször volt Indiában, bejárta nagyrészt ugyanazokat a helyeket, a hol Csoma élt, érintkezett még némelyikkel azon emberek közül is, a kik Csomával együtt

éltek; s így mindenesetre ő volt a leghivatottabb arra, hogy Csoma életét megismerhesse s megírhassa. Fel is használt minden eszközt arra, hogy feladatát teljesítse, s most oly munkával gazdagította irodalmunkat, melyért nagy köszönettel tartozunk neki.

Ez ismertetés czélja nem lehet az, hogy az olvasónak az életrajz egész tartalmát bemutassa. A ki Csoma élete iránt érdeklődik, az vegye elő Duka munkáját magát. Itt csak arra fogok szorítkozni, hogy egy-két oly kérdésről szóljak, melyek kiválóan érdekesek e nagy utazó életében, hanem, melyeket az életrajz írója ha fel is vet, vagy nem old meg egyáltalán, vagy pedig nem kielégítően.

Az első érdekes kérdés Csoma életében az, hogy miért indult útnak Ázsiába, mi volt az ő czélja, melyet maga elé tűzött s a mit ezen a fáradságos, nehéz és küzdelmekkel teli úton el akart érni? Erre Duka így felel: «Életének 36-ik évében, tehát nem könnyelműleg, de több mint 20 évi összepontosított szaktudományos előkészületek után kezdette meg Csoma hosszú vándor útját, melyet soha sem pihenő munkásság közepett csak 22 év mulva állított meg a halál. Az előtte álló ismeretlen rengetegen egyedül megérett eszméinek vezércsillagát követte. Ő tisztában volt magával, hogy mit akar. Merész elszánását tehát valami vak vagy pillanatnyi felhevülés által okozott elragadtatásnak tulajdonítani nem szabad. Csoma nemünknek azon nemes lelkei közé tartozik, a kiket czéljuk megvalósítására szükséges küzdelmeikben, a halálon kívül egyéb megtántorítani nem képes, s a kiket a síron túl, bármi lett legyen becsületes tevékenységük eredménye, nem szánakozás alamizsnája, de a hősnek babérkoszorúja illet meg.» (14 l.)

Duka ezzel védeni akarja Csomát eddigi életírói véleménye ellen, kik azt állították róla, hogy rossz úton járt és életfeladatát ábrándok után kapkodva eltévesztette. De nézzünk szemébe Duka állításának is, vajjon igaza van-e teljesen. Csoma élete egész munkásságának az az eredménye, hogy megismerte a tibeti nyelvet és irodalmat, kidolgozta nyelvtanát és szótárát, s a tudós világgal megismertette ezen eddig teljesen ismeretlen irodalom kincseit. Foglalkozott ezen kívül szanszkrit-magyar szóhasonlítással is, de ez vajmi csekélység egyéb munkásságához képest. És ha most azt akarjuk tudni, hogy mivel foglalkozott azon idő alatt, a míg utjára készült, csak figyelmesen kell elolvasnunk Duka életrajzát, ott megtaláljuk a feleletet: «Az enyedi collegiumban, a hol Csoma tanult, a históriai tudományok különös kedvességben voltak. — — A magyarok eredetéről és ősi hazájáról sok érdekes vitatkozás folyt az ifjuság között (7. l.).» Felsőbb tanulmányai végeztével Csoma tanár lett Nagy-Enyeden; majd külföldre, Göttingába, ment, a hol leginkább az keltette fel figyelmét, hogy Eichhorn állítása szerint az arab kéziratokban mind a középkorról, mind a magyarok ázsiai történe-

teiről sok még nem ismert nevezetes adat van. Megtanulta tehát az arab nyelvet s az volt a szándéka, hogy addig nem megy Ázsiába, míg Konstantinápolyban minden megtalálható arab historikust át nem néz. Hazájába visszatérve már készen volt utazása tervével. Előbb azonban Temesvárra és Zágrábba utazott hogy a szerb nyelvet megtanulja, mert azt hitte, hogy Oroszországon fog keresztül utazni. Miután ezt a dolgát is elvégezte, 1819-ben útnak indult Ázsia felé.

Tehát világosan látjuk magának az életrajznak adataiból, hogy Csoma tanulmányai között az utazás előtt s ázsiai tartózkodása alatt, semmi összefüggés sincs. Bizton láthatjuk, hogy a czél, melyet Csoma otthon maga elé tűzött, egész más volt, mint a mit élete végén elért. Hogy mi volt az ő igazi czélja, a mi ez utazásra serkentette, azt is megtudhatjuk az életrajz adataiból. Volt Csomában valami határozatlan vágy sokat tudni, s tudományával akármi módon használni az emberiségnek. Borgátai Szabó József említi, hogy kedvencz tárgyaikról gyakran beszélgetvén, Csoma többször kijelentette, hogy ő csak hírt-nevet kiván szerezni magának. (12. l.) Később Kennedy századoshoz írt jelentésében írja, hogy hajlama őt a nyelvészet, földrajz s történelem felé vonzotta, s elhatározta, hogy elhagyja hazáját. Keletre jön s a hogy lehet biztosítva mindennapi kenyerét, egész életét oly tudományoknak szenteli, melyek a jövőben hasznára lehetnek az europai tudós világnak általában s különös világot vethetnek bizonyos még homályban lévő adatokra saját nemzete történetében (24 l.). A tibeti szótár előszavában pedig azt mondja, hogy ő csak szegény tanuló, a kinek óhajtása volt látni Ázsiának különféle országait, az őskor annyi eseményeinek szinpadát; megfigyelni a különféle népek szokásait s megtanulni nyelvüket azon reményben, hogy eredményének hasznát a világ egykoron majd be fogja látni (116. l.).

E két utóbbi nyilatkozatból már kitűnik a dicsőség vágyán kívül még egy határozott czél után való törekvés is, a miből láthatjuk, hogy mielőtt útra kelt, tudatában volt annak hogy mit akar tenni, s ennyiben igaza is volt Dukának; de az is kétségtelen, hogy ez nem az a czél volt, a mit elért. Ekkor még csak nem is sejtette, hogy a tibeti nyelvvel és irodalommal fog valaha foglalkozni. Egész más czél lebegett az ő szemei előtt. Az, hogy megfejtse a magyarok eredetének kérdését! Erre utalnak tanulmányai is, melyeket utra kelése előtt tett. S hogy ez nem csak ideig óráig tartó vágy volt benne, bizonyítja az, a mit Campbell mond Csoma utolsó napjairól szóló jelentésében (143. l.).

Ázsiába érve Csoma semmi eszközt sem talált arra nézve, hogy ezt a vágyát betölthesse. Remélte ugyan, hogy később majd lesz alkalma eleget tenni lelke kívánságának, s azért el is nyomta azt egy időre, hogy minden erejét arra a munkára fordítsa, a mit egy idegen nemzet iránti

hálából magára vállalt. De a vágy, hogy ezután majd a magyar tudománynak is szolgálhat, nem aludt el benne végkép, hitte, hogy előbb-utóbb erre is rákerül a sor, addig is titkolta mindenki előtt még a vágyat is, mely szivében élt. Csakis pár nappal halála előtt engedett szabad folyást Campbell előtt vágyai és reményei kitörésének. Beszélt neki hitéről a magyarok eredetére nézve, s előadta neki okait, miért keresi nyomaikat Közép- és Kelet-Ázsiában. A tárgy sokkal idegenebb volt Campbell előtt, semhogy elbeszélését teljesen megérthette s följegyezhette volna. «Annyit azonban kivehettem Csomával volt társalgásaimból — írja — hogy minden reménye hosszú s fáradalmas kutatásainak végczélját elérhetni abban összpontosult: ha a jugarok országát felfedezi. Ezen országot meglelni hivé Lassától és Cham tartománytól északkeletre, China nyugati határain; oda eljutni volt végczélja legforróbb óhajtásainak, s ott hivé feltalálni azt a néposztályt, melyet ekkoráig hasztalanúl keresett.»

Semmi okunk sincs arra, hogy Campbell ezen szavainak hitelességében kételkedjünk, mint Duka teszi, a ki Csoma szavait «a körülmények természetéből eredő, bánattal párosult incidensnek tartja, a mit a beteg túdós néhány órával halála előtt, lázrohamai közben elmondott». (148. l.) S ha igaz, hogy lázrohamában mondotta el mindezt a beteg tudós, kételkedhetünk-e azért igazságában? Vagy képzelhetjük-e, hogy halála előtt, mikor egész életére visszapillantott, oly dologról kezd el beszélni, a mi őt soha azelőtt nem foglalkoztatta? Nem sokkal természetesebb-e, hogy ép azok a gondolatok foglalkoztatják, melyeket egész életén át legnagyobb szeretettel ápolt, de a melyeket a sors mostoha viszonyai következtében évtizedeken át szivébe kellett zárnia s csak most törhetnek ki belőle, midőn a láz megfosztotta önuralmától, hogy továbbra is eltitkolhassa. Még kevesebbet bizonyít Dukának az a megjegyzése, hogy Campbellnek nem hihetünk, mert hisz ő maga sem tartotta magát eléggé képesnek arra, hogy Csoma szavait tökéletesen megértse s híven feljegyezze. Ezt mindenesetre sajnálhatjuk; hanem a mit fel tudott jegyezni, az is elég arra, hogy belőle a haldokló tudós lelki állapotát megérthessük.

S ha most újra felvetjük a kérdést, hogy miért indult Csoma Ázsiába, azt egész biztosan felelhetjük, hogy nem a tibeti nyelvet és irodalmat akarta tanulmányozni. Az is bizonyos, hogy nem czéltalanul, tán kalandokat keresni, vette kezébe a vándorbotot, hanem komoly tudományos czél lelkesítette. S ez a czél más nem lehetett, mint hogy a magyar nép és nyelv eredetére vessen majd világot. Erre utalnak az út előtt tett tanulmányai s erre a haldokló utolsó szavai. Csakhogy ezt a czélt nemcsak hogy el nem érte, de még csak meg sem közelítette; akkor halt meg, mikor ép útban volt arra felé, a hol a magyarok őstör-

ténetére világot vető munkákat találni remélt. Tehát nem volt alaptalan régibb életíróinak az a nézete, hogy kitűzött czélját el nem érte. Ez igaz, ezt tagadni semmikép sem lehet, csak túlozni nem szabad.

Ezt a czélt nem érte ugyan el, hanem azért nem mondhatjuk, hogy életét haszontalanúl töltötte el s életfeladatát ábrándok után kapkodva eltévesztette. Nagy dolgot vitt ő véghez, olyat, a miért méltó hely illeti meg a nagy emberek sorában, csakhogy nem azon a téren, a melyen ő maga remélte. Egy addig csaknem ismeretlen nyelvet s egy sok tekintetben érdekes irodalmat tett a világnak hozzáférhetővé. Tibeti nyelvtana és szótára valóban legjobb és legméltóbb emlékszobra (his best and real Monuments), mint sírirata mondja.

Evvel egy másik, feleletre váró kérdés áll elénk. Ha ő a magyar nyelv és nép eredetét akarta kutatni, mi czélja volt akkor a tibeti nyelv tanulásával? Tán azt hitte, hogy ez az a nyelv, mely erre a kérdésre a legjobb világot vetheti? Sokan úgy szóltak róla, mintha valóban hitte volna, hogy a tibeti nyelv rokona a magyarnak s azért foglalkozott annyit vele. Hogy ezt Csoma soha sem hitte, elég világosan kimutatja Duka (34, 37. l.). Ő csakis azért foglalkozott evvel a nyelvvel, mert ez a tanulmány kinálkozott neki legelébb, hogy általa magának hírt és nevet szerezzen; másrészt kötelességének tartotta, hogy az angol kormány iránt, mivel munkásságában annyira támogatta, háláját ezáltal legalább némileg lerója. Egyuttal azt is remélte, hogy ez a tanulmánya is némikép segítségére lesz főczélja elérésében. Tibeti szótárának előszavában írja, hogy azon reményben fogott e nyelv tanulmányozásához, hogy eszközül fog szolgálni közvetlen tervének megvalósításában, t. i. a magyarok nyelve és eredete körüli kutatásaiban. Hitte, hogy fog oly tibeti könyveket találni, melyekből megismerheti a jugarok ázsiai történetét. Ebben a reményében is csalatkozott: a magyarok őstörténetének felderitésére életének egész munkássága semmi hatással sem volt.

Csoma másik czélja a magyar nyelvet illette. Erre nézve is általános volt eddig a nézet, hogy rossz úton járt s élete egész munkássága semmi számba vehető eredménynyel sem gyarapította a magyar tudományt.

Csoma azt hitte, hogy a magyar nyelv a szanszkritnak rokona, s ebben az irányban folytatta kutatását, s leveleiben és jelentéseiben több helyen említi is ezt a rokonságot. Egyedüli eredménye kutatásának az az összehasonlító magyar-szanszkrit szógyüjtemény, mely ebben a kötetben lát először napvilágot. Elsorol vagy 250 szanszkrit szavat, mellé írva a szó angol megfelelőjét s a vele rokonnak nézett magyar szavat. Úgy hiszem, egészen fölösleges, hogy ezt a nézetet komoly birálat tárgyává tegyem. Ma már annyira nevetséges dolog egy altáji és egy indogerman nyelv között szoros rokonságot keresni, hogy ilyen véleménynyel akár

csak szóba is állani, sértené a tudomány tekintélyét. De Duka ebben a tekintetben is védi Csomát; nem az ellen, hogy talán őt magát tették felelőssé véleménye és kutatása iránya miatt, hanem védi magát a kutatást. Ő szerinte helyes úton járt Csoma, midőn rokonságot keresett a magyar és szanszkrit nyelv között. «Hazai nyelvünk viszonya a finn, az ugor és a török-tatár rokonsághoz kellőleg tisztába hozva még nincsen máig sem. De különben is a finn, az ugor, a török-tatár nyelvcsoport *nem azon álláspont*, melyet Csoma Sándor tanulmányozásra választani jónak látott: méltányos lesz tehát azon következtetésünk, hogy az, a ki oly tanulmányokkal, melyeket Csoma elénkbe tárt, behatóan nem foglalkozhatott, tudniillik: a ki a szanszkrit, az indiai, a tibeti nyelveket nem mívelte, Csoma Sándornak eszméit, eljárását s következtetéseit kellőleg meg nem értheti, érdemleges itéletet tehát felőle hozni képességgel nem bírhat (?).» (150. l.)

Pedig nagyon is gyerekes dolog ma ilyesmiről beszélni; Csomától azonban nem lehetett ezt rossz néven venni, mert hisz abban az időben, mikor ő útra kelt, virágzott itthon legjobban a Horváth István-féle hóbortos nyelvészet, a komolyabbak pedig a zsidó nyelvvel való rokonság mellett kardoskodtak, s a külföldön már némileg megállapított indogerman rokonság sem volt még eléggé ismeretes nálunk. Csoma nyelvészeti készültsége sem volt valami nagyon alapos, a mit eléggé jellemez ez az égy nyilatkozata: «anyanyelvem, a magyar, közel rokon, nem szavakban ugyan, de alkotásban a török, indiai, chinai, mogul és a tibeti nyelvekkel». (47. l.) Egy kalap alá fog három különböző osztályba tartozó nyelveket! Nem is csodálhatjuk, ha ő szanszkritból akar magyar helyneveket magyarázni, vagy pedig ázsiaiakat a magyarról, s ha azt mondja pl., hogy Borysthenes annyi mint «b o r i s t e n e s». Attól a nyelvtudománytól, a mit ő szítt magába, nem is várhatunk többet. Annál inkább kell rossz néven vennünk Dukától, hogy ő ezt a nyelvészkedést nemcsak hogy helyesli, de még folytatja is. Bízik a magyar-szanszkrit nyelvhasonlítás sikerében, s meg is próbálja Pest és Buda nevét perzsából és szanszkritból magyarázni. Fölösleges fáradság! A magyar nyelv viszonya egyéb nyelvekhez egész pontosan meg van állapítva, s ha némelyek még kételkednek is azon, hogy az ugor vagy a török nyelvekhez áll-e közelebb, ahhoz, hogy altáji nyelv, s hogy az indogerman nyelvekkel semmiféle rokonságban sem áll, kétség sem fér. S a ki a magyar nyelv rokonságát kutatva nem erre az álláspontra helyezkedik, az rossz úton jár, s annak munkássága kárbaveszett fáradság.

Csoma munkásságát méltatva, az itt említetteket nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Ő elindult Ázsiába, hogy ott tanulmányai által világot derítsen a magyar nép és nyelv eredetére. E két czél közül egyiket sem érte el, s nem is érhette el, mert rossz úton járt, úgy hogy

szerencsésebb viszonyok közé jutva, sem oldhatja meg kitűzött feladatát, ha megmarad ezen az úton.

De az is nagyon tévedne, a ki azt hinné, hogy életét, bár oly sokat szenvedett és küzdött, hiába töltötte el, s szánalommal kell emlékére tekintenünk, mint a kit nagy czél lelkesített ugyan, de abból semmit sem tudott elérni. Előre kitűzött czélját, igaz, nem érte el, de elérte azt a másik czélt, a mit már ott Ázsiában tűzött maga elé. Egy majd teljesen ismeretlen irodalmat és nyelvet feltárni a világ előtt, oly feladat, melynek érdemes egy egész életet szentelni. S ő elvégezte ezt a feladatot. A magyar tudományosságot nem sikerült előbbre vinnie, de az általános tudománynak oly hasznos szolgálatot tett, melyért megérdemli, hogy mindenki a legnagyobb kegyelettel ejtse ki nevét.

Dr. BALASSA JÓZSEF.

Német tan- és olvasókönyv, III. kötet. A középtanodák V. és VI. osztálya, valamint a megfelelő felsőbb tanintézetek felső osztályai számára, a legújabb tanításterv utasításai nyomán szerkesztette *Hoffmann Mór.* Budapest, Franklin-társulat, 1883. Ára 1 frt 20 kr. *)

Első megjegyzésem a szóban lévő tankönyvre vonatkozólag, hogy nem öleli fel a tanításterv által az V. és VI. oszt. számára előírt összes tananyagot, a mennyiben egynémely műfaj vagy épenséggel vagy legalább méltóan nincs képviselve. A németnyelvi oktatás ugyanis az V. és VI. osztályban lépést tart a magyarnyelvi oktatással, következésképen az összes tananyagra ki kell terjeszkednie, mely ez utóbbinak tárgyát képezi. Már pedig a magyarnyelvi oktatás a prózai és költői stil összes műfajait felöleli. Hoffmann tan- és olvasókönyve több költői műfajt teljesen mellőz; így az eposzt külömböző alfajaival és a drámai költészetet. Értem szerző eljárását; ő azokat a müfajokat az irodalomtörténettel kapcsolatosan a VII. és VIII. osztályban óhajtja tárgyalni. De nem hagyhattam figyelmen kívül e körülményt, minthogy a tanításterv határozottan megköveteli, hogy a németnyelvi oktatás a felsőbb osztályokban a magyar nyelvivel párhuzamosan tartassék és a reáliskolai tanítástervhez írt Utasítások is az egész költészettan, tehát az epikai, lyrai és drámai költészet tárgyalását rendelik el. Hoz ugyan szerző is egy mutatványt Lessing: «Nathan der Weise» czímű drámájából, a «Die drei Ringe» cz. ismert részletet; de ezt nem tekinthetni a drámai költészet képviselőjének, minthogy az egyszerűen az epikai műfajnak egy alfaja: Parabola. Külömben a prózai részben is hiányzik egynémely műfaj, pl. a dialogus, melynek felvétele kivánatos volt volna.

*) E bírálat a Közoktatási Tanács megbízásából készült s a bíráló által a Közokt. T. febr. 3-án tartott ülésén felolvastatott.

A felhozott körülményre mindazonáltal nem fektetek valami nagy súlyt, minthogy mi ez olvasókönyvből hiányzik, könnyen pótolható a magyarnyelvi oktatásnál. Azt azonban már nagy fogyatkozásának tartom, hogy a tananyag elrendezésében és beosztásában semmi áttekintést nem nyújt. A könyvnek egész felosztása jóformán e két részre: «Poesie und Prosa» szorítkozik. A költői részben van ugyan alfelosztás is, a mely azonban, ha egészen elmarad, inkább előnyére mint hátrányára szolgált volna a könyvnek. A költészettannak ilynemű felosztása ugyanis: «*A)* Válogatott romanczok a Cidből, — *B)* Balladák, romanczok, elbeszélések; — *C)* Lyrai költészetiek. Leírás. Tanköltészetiek» — ismeretlen. A prózai rész minden felosztást mellőz, és így minden áttekintést nélkülöz: ez oly hiánya a könyvnek, melyet egy, nálunk használatban levő német olvasókönyv ellen sem hozhatni fel.

Rendszertelenségre és következetlenségre vall szerző azon eljárása, mely szerint az egyik olvasmánynál kiteszi, mely műfajhoz tartozik; pl a 145. l. «Der Herbstmorgen, Idylle,» a 108. l. «Das Kind der Sorge, Allegorie», a 243. l. «Orpheus, ein Gemälde», más olvasmányoknál és pedig a legtöbbnél mellőzi a megnevezést. Ugyan erről tanuskodik az is, hogy a jegyzeteket némelykor ugyanazon az oldalon hozza, melyen az olvasmány van, máskor meg az olvasmány végére szorítja azokat; de nem ritka az eset, hogy mindakét eljárást egyesíti. Végre az sem egyeztethető meg a szigorú, következetes rendszerességgel, hogy egyik helyen mind a jegyzeteket mind a szöveg megfelelő helyeit ellátja számokkal, másutt meg mind a szövegben, mind a jegyzeteknél mellőzi a számokkal való megjelölést.

De hát ezek utóvégre is csak alakiságok, és az alaki fogyatkozások bár nem kicsinylendők, mindazonáltal, azt hiszem, magokban véve nem elégségesek arra, hogy valamely tankönyvről kedvezőtlen véleményt mondjunk, ha máskülömben a követelményeknek megfelel. Hoffmann könyve ellen azonban tartalmi tekintetben is sok kifogást emelhetni.

Először is sok van benne, a mi teljesen felesleges, oly terjedelemben legalább, mint e tankönyvben látjuk, nem az V. és VI. osztályba való. Értem a könyv irodalomtörténeti részét, mely igen sok költőnek és írónak élettörténetét és irodalmi működését tartalmazza, kiknek tárgyalását még a VII. és VIII. osztályban sem kivánja a tanitásterv. Némelyek ugyanis annyira alárendelt jelentőségűek, hogy életviszonyaikkal absolute nem érdemes foglalkozni. Hiszen az első rangú költőknek, egy Goethének, Schillernek, Lessingnek stb. életrajzi adatai is csak annyiban birnak jelentőséggel, a mennyiben irodalmi munkásságukkal és szellemök fejlődésével szoros összefüggésben vannak. De kérdem, mi haszonnal járnak az oly száraz életrajzi adatok, minőkkel e könyvben minden lapon találkozunk?

Ilyen pl. Kleist (nem: Heinrich Kl.) életrajza, melyben Gleimről is történik említés. De ki az a Gleim? Honnan tudja azt meg a tanuló? vagy a tanárnak kell neki erre nézve felvilágosítást adni s így irodalomtörténettel foglalkozni, mielőtt tanítványai a nyelvet tudnák? Ilyen Giseke életrajza, melyben meg Brockessel és Hagedornnal találkozunk. De kik ezek? A könyv ismét nem mondja. És aztán Gisekével foglalkozni? Tiekről elmondja, hogy a romantikus iskola legkitünőbb tagja; megengedem; de mi a romantikus iskola? Hozza Gellere, Geszner, Engel, Immermann, Claudius, Martius, Forster stb. életrajzait; az elsőről elmondja, hogy Haynichenben született, a másikról, hogy a nagy tanács tagja volt Zürichben, a harmadikról, hogy a joachimsthali gymnasium tanára, a negyedikről, hogy szinházi igazgató volt stb.

Hamannról ezt mondja: «Német író, munkái telvék homályos és talányszerű helyekkel». Kérdem, alkothat-e magának csak némi fogalmat is e megjegyzésből a tanuló Hamannról, s ha igen, vajjon helyes lesz-e az?

De nem azért, mert hiányosak és értéktelenek, hozom fel ez irodalomtörténeti magyarázatokat a könyv hátrányául, hanem azért, mert az azokkal való foglalkozás az V. és VI. osztályban egyrészről a nyelvtanítás, másrészről a stilistikai és poetikai oktatás megcsorbításával járna. A nélkül is oly kevés a németnyelvi oktatásra kiszabott idő, és ha ezt a keveset is ily felesleges, sőt a czél szempontjából határozottan haszontalan dolgoknak tárgyalásával fecséreljük el, csodálkozhatunk-e, hogy oly általános az elégedetlenség és panasz a nyelvi és különösen a német nyelvi oktatásban felmutatott eredmény miatt? Mert ugyan mennyiben mozdítják elő a felhozott vagy például a következőkhöz hasonló magyarázatok magának a nyelvnek ismeretét, a mely végre is kell, hogy legfőbb czél gyanánt lebegjen szemünk előtt?

«Amalia, szül. braunschweigi herczegnő, meghalt 1807-ben». — «Károly Ágost herczeg, szül. 1758-ban, meghalt 1828-ban; ennek neje Luiza, hessendarmstadti herczegnő volt, ki 1830-ban halt meg». — «Mind ezen darab — a Räuber —, mind a Fiesko, mely 1784-ben január 11-én adatott elő, a Sturm és Drang terméke» (Mi az a Sturm és Drang, arról persze egy szó sincs). «Kalb Sarolta, szül. Marschalk Ostheim, szellemdús nő . . . . 1843. halt meg». «Goethe e két páratlan szépségü dala külömböző időben keletkezett; az első 1776-ban. Ezt Goethe Weimarban való tartózkodásának első idejében irta, — a második 1783. szept. 7-én iratott Goethe által az Ilmenau melletti hegyen, a Gickelhahnon, a hol azokat az ottani herczegi nyári lak ablakfájára írta» stb.

Lehet e, szabad-e, kérdem, ily dolgokkal, melyek ismeretét legfeljebb szakembertől kivánhatni meg, középiskolában foglalkozni, és kivált oly vidéken, mint a honnan a könyv engedélyezés végett felterjesztetett,

a hol, mint közvetetlen tapasztalásból tudom, még a 8. oszt. tanulók is a declinatióval és coniugatióval küzdenek?

A mit az irodalomtörténeti magyarázatokról mondottam, ugyanazt mondhatni az olvasmányok nagy részéről is. Kivételt e részben csak a költői részre vonatkozólag tehetni. A költői darabok jól vannak megválasztva. A mi azonban a prózai olvasmányokat illeti, legalább egy harmadrészök nem az 5. és 6. osztályba való, részint viszonylagos nehézségök miatt, részint azért, mert megértésök sokoldalu ismereteket tételez fel és így hosszadalmas fejtegetéseket tesz szükségessé. Különösen rosszalnom kell a népies stilü darabok felvételét, mint a melyek a népies kifejezések miatt igen nehezek. Ilyen pl. «Der westphälische Hofschulze», a mely olvasmányból, bajosan hiszem, hogy egy óra alatt tíz sornál többet lehetne olvastatni.

Nem az V. és VI. osztályba való Heine: Harzreise-ja, melyben egymást váltják fel a 8, 10 sőt 14 soros mondatcsoportozatok, úgy szintén a Laokoonból vett mutatvány sem, melynek mindjárt bevezető mondata 8 soros körmondat, tartalmánál fogva pedig az egész legfeljebb a 8-ikban olvastatható. Hasonlóképen az: «Über Schillers Geistesentwicklung» cz. olvasmány Humboldttól nemcsak stilaris nehézségei, de tartalma miatt sem ide való, a mennyiben Schiller irodalmi működésének és szellemi fejlődésének alapos ismeretét tételezi fel. Schillert pedig az V. vagy VI-ikban nem tárgyalhatni. Rendkivül nehéz az «Erdbeben» cz. olvasmány, melyben csak úgy hemzsegnek az idegen szók, melyekben tudvalevőleg a német nyelv oly gazdag; 22 sorban 12 idegen szót olvastam össze, és mily czifrák: «rotatorisch, translatorisch stb». E nehány szemelvény, azt hiszem, bárkit is meggyőzhet arról, hogy az ily olvasmányokban bővelkedő olvasókönyv nem azon osztályoknak való, melyek számára szerkesztetett.

De lássuk végre a tárgyi és nyelvi magyarázatokat,

A tárgyi magyarázatokra nézve nincs megjegyzésem; azok általában helyesek és kétségtelenül tanuskodnak arról, hogy szerző az ismert commentatorokat, Viehofft, Gudet stb, és a Cid-románczokra nézve Heinrichot dicséretes buzgalommal használta fel. Csupán azt kell kifogásolnom, hogy sok helyt az eredeti német szövegü magyarázatot hozza. Mi hasznát veszi annak a magyar tanuló, a ki még csak tanulja a nyelvet? Nem szabatos szövegezés továbbá a következő: «E mondát — das Riesenspielzeug — Gyulai Pál magyarúl dolgozta fel e czím alatt: Az óriás leány; és Chamisso németül: Das Riesenspielzeug». Ebből azt következtethetné valaki, hogy Gyulai költeményének Grimm mondája szolgált volna lapul és Chamisso költeményéről talán nem is tudott Pedig ez nem áll. Gyulai egyszerüen magyarra fordította Chamisso

költeményét, a mint azt, ha jól emlékszem, a fordítás homlokán maga is megjegyzi.

Mi a nyelvi magyarázatokat illeti, azok általában igen gyarlók, sok helyen határozottan tévesek. Mindenekelőtt nem tudtam kitalálni, mily vezérelvek lebegtek azokban szerző szeme előtt. E kérdésre jogosít az a körülmény, hogy igen sokat lefordít, a mit nem kellene, egyszerüen azért, mert könnyű, és igen sokat mellőz, a mit pedig okvetetlenül magyarázni kellett volna, mert nehéz. Lefordítja pl. a következő szókat: Tafel, Ruhm, führen, treten, trösten, flehen, vergessen, heilen, bieten, Recht, wert, gleich, fassen, Platz, Palast, Gesicht, kennen, strafen, Greis, essen, speisen, weinen, tief, edel, bis, viermal, bald, voll, Grenze, streiten, zürnen, zusammen stb. egy szóval százakra menő szókat lefordít, melyek ismeretét egy 5. vagy épen 6. oszt. tanulótól mégis csak joggal megvárhatni. Ellenben a nehezebb, jelesen idegen és összetett szókon, továbbá azokon, melyek ritkábban fordulnak elő s melyek ismeretét nem tételezhetni fel, csak úgy könnyedén átsurran. Ilyenek pl.: Receptor, lackirt, zu Schaden kommen, Meisel, Umwenden von Gemäuern ohne Umsturz, Aeonen, in Anspruch nehmen, Diction, Verzicht leisten, für sich gelten, Paraphrase, Totalität, übergreifen stb. Az ily szavak és kifejezések száma ép úgy, mint az előbbieké, százakra megy.

E szómagyarázatoknak, mint a könyvet ajánlólag felterjesztő tanár szakvéleményéből kivettem, az volna a rendeltetésök, hogy nélkülözhetővé tegyék a szótárt és a tanárt a szódiktálástól felmentsék. Erre csak azt vagyok bátor megjegyezni, hogy szeretném látni azt a középiskolát, pláne magyar vidékeken, a hol a szóban levő szófordítások a szótárt vagy a szódiktálást feleslegessé tennék. De külömben elvből is ellensége vagyok azon pædagogiának, mely a tanulót lépten-nyomon járszalagon vezeti a helyett, hogy idejekorán hozzá szoktatná, a saját lábán járni. Ez okból szükséges a szótár és helytelen az eljárás, mely mindent a tanuló szájába rág.

De, mint mondám, sok téves is van a szófordítások közt. Ilyenek pl.: bekreuzen, keresztet vetni, — zur Wehre setzen, magát védeni, védelmezni, — bewusst sein, tudatában lenni valaminek (conscius sum mihi alicujus rei). Hut, védelem, őrizet; igen: die Hut.

Die Zeche, a költség; e szó tulajdonképi jelentése: társaság, egylet, czéh; továbbá: sor, rend: die Zeche ist an mir; és csak végre: lakoma és a lakoma költségei.

Hadere nicht mit Gott, ne zugolódjál Isten ellen.

Halte den Mund, ne fecsegd ki; nem helyesebb-e: fogd be a szádat?

Mühen, erőködni.

Verschlagen, használ, sikere van. E szónak sok, egészen más jelentése van, és csak egyes kifejezésekben, mint a szerzőtől fölhozott-

ban: «es verschlägt nichts» jelent annyit; a szöveget is helyesebb így fordítani: az mitsem változtat nálam, mit sem fordít a dolgon. A verschlagen igére közvetetlenül következik ez a főnév: der Vorschlag, Itt kétségen kívül kimaradt a szövegben későbben előforduló «vorschlagen» ige.

Minenartig, aknaformáju.

A «Harzreise»ban irja Heine: «Einer derselben (der Pantoffeln) kam mir abhanden oder vielmehr abfüszen»; s a szerző megjegyzi: abhanden kommen, elveszni, elhányódni. Hát abfüszen kommen? nem volt volna helyes Heine élczelését megmagyarázni?

Das Schroffe, darabos, durva.

Weiszsagen, jósolni.

Das Principat, elsőbbség.

Das Kapitäl után zárjelbe teszi a szerző: die Kapitäle, s fordítja: oszlopfej, tőke, tőkepénz. «Die Kapitäle» többesszám; csakhogy ha e szó, mint itt, oszlopfejet jelent, akkor többese nem Kapitäle, hanem Kapitäler, és ha tőkét jelent: Kapitale vagy Kapitalien.

Erneuen, megújulni.

Schiller verséhez: «Lebt' er nur ihrem Dienst allein, That nimmer sich genug» ezt a magyarázatot csatolja: «sich genug thun, magának eleget tenni». Ez igaz; csakhogy elég a verset elolvasni, hogy rögtön kiérezzük, hogy nem fejezi ki a költő intentioját, és hogy ennél fogva az idézett kifejezést is máskép kell magyarázni,

«Johanne Sebus»-ban ez áll: «Der Damm verschwand, ein Meer umbraust's»; szerző ezt igy rontja el: «Ein Meer erbraust's», s fordítja: felzug mikép egy tenger.

Goethe ismert legendájában e sort: «Ein ander Kirschlein zur Erde schickt»; így magyarázza: a cseresznyét nem véletlenül ejtette le, hanem le akarta ejteni. Tehát csak akarta leejteni, de nem ejtette le?

Több ily tévedést hozhatnék még fel; de azt hiszem, hogy a felhozottak is teljesen elégségesek abbeli véleményem megokolására, mely szerint én Hoffmann könyvét jelen alakjában középiskolai használatra nem tartom alkalmatosnak. Hisz maga a könyvet ajánló szaktanár is több kifogást tesz ellene. Igy: a Cidhez irt bevezetés sok helyen nagyon magyartalan, minélfogva teljesen átdolgozandó; az egyes szók mellett hiányzik többesszámuk; a Laokoonból vett részlet kihagyandó, nem külömben a Schillerből vett ezen töredéknek: «Über den Einfluss der Kreuzzüge auf die Kultur» utolsó mondata, nézetem szerint nemcsak utolsó mondata, hanem az egész töredék.

Ezeken kívül, mondja az illető szaktanár, még számos kisebbszerű hiány is előfordul Hoffmann könyvében, melyeket azonban feleslegesnek tart előszámlálni. Nagyon csodálatosnak tartom ennélfogva, hogy az

illető szaktanár Hoffmann könyvét mindazoknál, melyeket felsorol s melyek közt Heinrich Gusztáv olvasókönyvét is említi, jobbnak tartja. Én részemről valamennyinél gyengébbnek tartom, s ennélfogva fentebb kifejezett nézetemet csak ismételhetem.

Dr. Szemák István.

Nala és Damajánti. Hindu rege a Mahâ-Bhâratából. Szanszkritból fordította *Fiók Károly.* Kiadja a Kisfaludy-társaság. 1885.

Hónapok multak el, mióta az irodalmunkban első szanszkrit eredetiből fordított költemény megjelent. Lapjaink szokás szerint nehány sorban üdvözölték az irodalmi eseményt, néhány semmit mondó frázissal megdicsérték, azután elhallgattak s érdemleges birálatába senki sem bocsátkozott. Ez indít engem arra, hogy Fiók úr fordítására, mely a komoly kritikát az enyémnél avatottabb tollból is megérdemelte volna, nehány észrevételt tegyek, hódolván a régi elvnek, hogy jobb valami, mint semmi, s jobb későn, mint soha.

A ki e bájos hindu regét fordítani akarja s különböző kiadásait e czélból összehasonlítja, először is magával a szöveggel gyülik meg a baja. Mióta Bopp kiadása (*Nalus, carmen sanscritum e Mahâbhârato*: edidit, latine vertit et adnotationibus illustravit. London 1819.) a költeményt főleg Németországban ismeretessé tette s a tudósok a classica philologia módszerét az ind nyelvre és irodalomra is alkalmazták, nem volt nehéz észrevenni, hogy a *Nala és Damajanti* szövegét diaskeuastikus átdolgozások rongálták meg. Különösen némely erőszakos közbetoldások theologikus vagy hierarchikus czélzatai annyira feltüntek, hogy legtöbb kiadó az erős kisértésnek ellen nem állhatván, a költemény eredeti, brahmánoktól el nem ferdített alakját igyekvék helyreállítani s a Bopp-féle szöveget e czélból többé-kevésbbé megcsonkitá. Így először *Böhtlingk* (Sanskrit-Chrestomathie, Petersburg 1845.), utána *Holtzmann* (Nal und Damjanti, Karlsruhe 1847), különösen *Bruce*, a kinek a rege 983 szlókáját sikerült 522-re szállítani le (Die Geschichte von Nala. Versuch einer Herstellung des Textes. Petersburg 1862.), s végre újabban *Bühler* (Third Book of Sanskrit by Dr. G. Bühler, Bombay 1877.) Azonban ezek a kisérletek, bátran mondhatjuk, nem sikerültek, sőt nem is sikerülhettek, mert az eredeti magvat megtalálni olyan költeményben, mely magánál a népnél, mielőtt szilárd alakot öltött, bizonyára századokon keresztül számos változáson ment át s később is az átalakuló korszellem szerint módosult, teljes lehetetlenség, Igazat kell adnunk tehát a fordítónak, hogy az említett kisérleteket mellőzve egészben véve a Bopp-féle harmadik kiadás szövegéhez ragaszkodott, mely Berlinben 1868-ban jelent meg.

Mindazáltal el nem mulaszthatjuk e helyen kifejezést adni ama

nézetünknek, hogy, a mily helyesen járt el a fordító akkor, midőn bizonytalan találgatás helyett a hagyományt fogadta el, épannyira *ártott a fordítás kerekdedségének azzal, hogy a kritika biztosabb eredményeit tekintetbe nem vette*. Mikor a híres *Rückert* (Nal und Damayanti, eine indische Geschichte, Frankfurt 1828) e költemény mesteri német fordítását adta, érezte, hogy a fordítást a nem tudós olvasó csak akkor fogja élvezhetni, ha e számos romlott helyen minduntalan fenn nem akad. Ő tehát a költői kritika egy nemét gyakorlá, s ellentétben az imént említett kisérletekkel, nem annyira a szöveg rövidítésével, mint inkább feltételezett hézagok ügyes kipótlásával igyekezett a bajon segíteni. Sőt annyira ment, hogy a költemény végén, a 29—38 slóka helyett, melyeket a kritika alapos okokból későbbi toldásnak tekint, egészen más, szebb és oda illőbb befejezést költött. Az eljárás sokkal merészebb, hogy sem helyeselhetnők, de annyit minden fordító bátran megtehet, hogy azokat a helyeket, melyek grammatikai vagy tárgyi okoknál fogva *közbetoldásoknak* bizonyultak s e mellett az összefüggést is megzavarják, ha egyébért nem, már csak a laikus olvasó kedveért s a ki e regét mint költeményt élvezni akarja s nem akar ind philologiai tanulmányokat tenni, *egyszerűen kihagyja*. Hogy többet ne említsek, mennyit nyert volna a magyar fordítás azzal, ha a 12. énekből, mely Damajánti bolyongásait írja le, s melyben a legmeghatóbb részletek a legfárasztóbb hosszadalmasságokkal s unalmas ismétlésekkel váltakoznak, a gyanús helyek kimaradnak. A mit a fordító pusztán æsthetikai okból, és pedig helyesen, megtett a XXIV. ének 48. slókájával, ugyanazt tehette volna itt kétszeres, æsthetikai és kritikai ok alapján.

A második nehézség, melylyel a fordítónak meg kellett birkóznia, a versmérték megválasztása. Úgy hiszem, még a metrikus fordítás legbuzgóbb hívei sem kivánhatják, hogy valaki magyar *slókákat* faragjon, s tökéletesen megelégedhetnek azzal, ha a fordító a slókának annyira, a mennyire megfelelő magyar versalakot választ. A németek ugyan megkisértették az indiai verset nyelvükben meghonosítani (így először *Bopp*, majd *Lobedanz*: König Nal und sein Weib. Deutsch metrisch bearbeitet, Leipzig 1863), de a kritika egyhangú véleménye szerént minden siker nélkül.

A slóka nagyon kevéssé művészi, a prózához meglehetős közel álló versalak. Két verset foglal magában, mindenik 16 szótagból áll elmaradhatatlan középmetszettel, melynek egyetlen metrikus szabálya az, hogy a végén jambikus dipodia álljon. Képzelhető, hogy az ily distichon a magyar fülre nagyon kevés rhythmikus hatást tehetne.

A fordítók közül a versmérték kérdését a híres *Rückert* oldá meg legtöbb sikerrel. A német nyelvművész látván azt, hogy az indiai félvers négy lábának legjobban a német vers-sor négy *hebung*-ja, a szabályosan

visszatérő középmetszetnek a páros rím felel meg, arra a gondolatra jött, hogy a slóka szabadságait az ismeretes *Knittelvers* fesztelenségével adja vissza. A kisérlet tökéletesen sikerült, s talán Rückert példája hatott a magyar fordítóra is, midőn észrevévén azt, hogy a slóka sornak szilárdabb jellemvonása a jambikus lejtésnél az ütem s hogy minden sor középen ketté levén vágva 2 nyolczszótagú részre, a két soros slókák minden erőltetés nélkül alakithatók négy rövid sorból álló versszakká, fordításában *nyolczszótagú négysoros versszakot* alkalmazott, de sok szabadsággal mind a sorok mennyiségére, mind a rímek elhelyezésére nézve. «Azokat a költői szabadságokat — mondja a fordító — miket az eredetiben láttam, a magyar vers követelményeihez képest más alakban érvényesítettem.» Így igen sokszor a strófa 2. és 4. sora nyolcz helyett csak két szótagú, a rímek pedig hol páros, hol félrímek. Találunk ezen kívül hét és hatsoros strófákat is, a mint az eredetiben is vannak 1 és 3 soros slókák.

Hogy mennyire megfigyelte fordítónk az indiai vers minden sajátságát s mennyire igyekvék azokat magyar alakban visszatükröztetni, eléggé mutatja az az egy példa, melyet e helyen felemlíteni el nem mulaszthatok. A 24. ének végén a költő művészi hatás czéljából a rendes slóka helyett a hosszabb úgynevezett *Trishṭubh* alakot alkalmazza, mely 22 szótagból áll középmetszettel:

Sâivam samêtya vyapanîya tandrâm çântajvarâ harshavivṛiddasattvâ
Rarâja Bhâimî samavâptakâmâ çîtâmçunâ râtrir ivôditêna.

Fiók úr ezt így fordítja:

Megkönnyűlve bútól-bajtól megpihen
Bhíma lánya boldog férje öliben.
Vágya-telve vidám lelke úgy ragyog,
Mint az éj, ha fölkel a hold s csillagok.

A ki az eredetit érti, könnyen észreveheti, hogy a szanszkrit és a magyar vers ugyanazt a művészi hatást egymásnak megfelelő eszközökkel éri el.

A fődolog mindenesetre az, hogy a magyar versalak nemcsak technikai tekintetben utánozza az eredetit, hanem képes az egész költemény naiv hangjának visszaadására, s ebben Fiók ur helyesebb érzéket tanúsított a németeknél, kik közűl némelyek a *heroikus hexametert* tartják a slókának megfelelő versalaknak, noha a kettő közt egy közös vonás sincs.

Azonban, a mily készséggel elismerjük azt, hogy a versmérték megválasztása fordítónknak egészben véve sikerült, époly kevéssé hunyhatunk szemet verselésének némely feltünő fogyatkozásai előtt, s főleg a sokszor botrányosan *rossz rímeket* nem hagyhatjuk szó nélkül. Ilyen strófák, mint:

Búja szépség ömle rajt' el,
Hosszú, nagy szemű volt, mint Sri.
Jaksák s istenek között nem
Volt ilyen remek, de senki.

Szem nem láta, fül nem halla
Emberek közt soha szebbet;
Lénye megzavarta szívét
Meg magoknak isteneknek

olyan sűrűn fordulnak elő, hogy a fordítás alapos rythmikai átdolgozását teszik kivánatossá, a mit Fiók úr különös figyelmébe ajánlunk arra az esetre, ha talán második kiadás rendezésére lenne szükség.

Legnagyobb dicséretet érdemel a fordítás *hűségeért*. Nem sajnáltam a fáradságot, hogy az egészet az eredetivel folyton egybehasonlítva olvassam el, s mondhatom, alig ismerek műfordítást az Aranyéin kívül, mely a tartalmi hűség követelményének a magyarosság legcsekélyebb kára nélkül oly tökéletesen megfelelne. Igaz, hogy olykor éppen a *tudós lelkiismeretesség árt a fordítás költőiségének*, s ebben a tekintetben Fiók úr munkája messze elmarad a sokszor tulságos merész, de mindig magas röptű *Rückerté* mögött; mindazáltal bátran elmondhatjuk, hogy az előszavában kijelölt főtörekvését elérnie, «azt a végtelenűl igénytelen egyszerűséget, verselési szabályokat sokszor elvető, de e mellett folyékony elbeszélő hangot, melyet az eredeti szanszkrit szöveg felmutat, a magyarban is megközelíteni» egészben véve sikerült. A mi kivánni való még maradt, annak Fiók úr egy újabb átdolgozással könnyen eleget tehet.

Ezuttal néhány olyan helyre akarok utalni Fiók úr fordításában, a hol minden igyekezete daczára sem sikerült az eredetit híven viszszaadni.

A. II. könyv 3. slókája:

Pâṇḍuvarṇâ kshanênâtha, hṛicchayâvishtacêtanâ

a fordításban így hangzik:

Sáppadó arczára titkon
Bús jegyet vont bús szerelme,

holott az eredetiben ez áll: *arcza sáppadt volt és a szerelem ellepte egész lényét.*

Az 5. slókában ezt olvassuk:

Tâm asvasthân tadâkârâm sakhyas tâ jajñur iṅgitâih

A magyarban pedig:

Látták lánybaráti menten,
Hogy sorsa viselhetetlen,

a mi az eredeti értelmét: *Látták barátnői az ő magaviseletén, hogy magán. kivül van*, teljesen elferdíti.

6. slóka:

Nyavêdayat tâm asvasthân Damayantîn, narêçvara!

A magyarban:

Hogy a lánya nincs magánál
Szívét, lelkét elrablá Nál!

A második sort a fordító csupán a vers kedveért toldotta a szövegbe, de nagyon szerencsétlenül. Mert a búsongó Damajanti barátnői, a kik az öreg királynál ezt a jelentést teszik leánya szomorú állapotáról, mit sem tudnak arról, hogy a csodahattyú Nalától üzenetet hozott Damajántinak s hogy ezt azóta emészti a szerelem. Maga Bhíma király sem sejti a valódi okot, hanem, látva lánya kifejlett bájait, egyszerűen csak arra gondol, hogy ideje volna férjhez adni s elrendeli a *szvajamvarát*, melyre alább visszatérünk. A közbetoldott sor tehát az egész mese összefüggését megzavarja.

A III. könyv 14. slókájában a *vavridhé kâmas* értelmét, mely egyszerűen azt jelenti: *nőtt szenvedélye*, a fordító szükségtelenűl felczifrázza:

Nőtt szivlángja tűzfolyóvá.

Ugyancsak e versszakban olvassuk:

De az igazságra hajlott

a minek a szanszkritban megfelelne: *satyan cikîrshamânas tu*. Igaz, hogy *satya* mint melléknév annyit jelent, mint a latin *verum*, de ezen a helyen *satyam* in concreto *az adott szót* jelenti s arra az esküre vonatkozik, melyet Nala megelőzőleg az isteneknek tett.

A 16. slóka:

Praçaçaṁsuç ca suprîtâ Nalan tâ vismayânvitâḥ

melynek értelme: *Örvendezve dicsérték Nalast bámulatukban*, a fordításban érthetetlenné lesz:

Dicsekedve mint örültek
Bámulattól áthatottan.

A 20. slóka forditásánál

Kvas tvaṁ, sarvânavadyâṅga! mama hṛicchayavardhana?

Fiók úr teljesen maghamisítá az eredeti értelmét:

Ki vagy mondhatatlan fényű
Gyújtó láng szívem szerelmén?

A szanszkritban a *sarvânavadyânga* mint epitheton ornans a termet kifogástalan szépségét jelenti (*anavadya* = hibátlan; *anga* = tag), *hriccha-yavardhana* pedig annyi, mint a *szerelem növelője*.

A 23. slókában előforduló *çobhanê* jelzőt, mely *pompásat*, *fénylőt* jelent, a fordító így adja vissza: *Szép anyának szép leánya!* Nem mondjuk, hogy a kifejezés nem eléggé költői, de a fordításnak sohasem lehet feladata az eredetit javítani.

Teljesen félreérté a fordító a IV. ének 9. slókáját:

Va imâm prithívîn kritsnâm sankshipya grasatê punah,
Hutâçam, îçan dêvanâû: kâ tan na varayêt patim?

mely ő nála így hangzik:

Ki e' földet elnyeli majd
Úgy mint egykor megteremté —
Aldozatos Agni istent
Van-e nő, ki nem szeretné?

Az eredetiben szó sincs teremtésről s ily functiót Agni istennek a költő nem is tulajdoníthatott. A hely világos értelme az, hogy *Agni* mint a physikai tűz megsemmiesíti (*sankshipya*) az áldozatot (az egész földet), azután mint az áldozatot elfogadó isten újra magába fogadja (*grasatê*). Az egész tehát nem egyéb az *agni* szó kettős értelmén alapuló szójátéknál.

A XII. ének 81. slókájában:

Mama bhartâ viçâlâkshah, pûrnênduvadanô, 'rihâ

a Nala jelzőit: *nagyszemű*, *teli holdként fénylő arczú*, *ellenséget megölő* oly helytelenül fordította Fiók úr, hogy az egészet csaknem komikussá tette:

Nagyszerű, szép az én férjem,
Arcza mint a tölt hold épen.

A XIX. ének 30. slókáját.

Tulyam hi lakshayê jñanam Vâhukasya Nalasya ca

melynek világos értelme: *Látom, hogy Vahuka és Nala hasonló tudományban* (t. i. az ügyes lóhajtásban) *tünnek ki*, nagyon költőietlenűl s még hozzá nem is híven adta vissza a fordító:

Annyi biztos: Nál királylyal
Van közös vonása néki.

A ki az eredetit nem ismeri, bizonyára *arczvonásokra* fog gondolni, a minek az egész mese ellent mond.

Végre a XXIII. ének 28. slókájában a *vayañ ca dêçâtithayê* kifejezést Fiók úr így fordítá:

Menj! — mi vendégek vagyunk, lásd;

Igaz, hogy *dêçâtithayas* annyi, mint a latin *hospes*, de ezen a helyen az egésznek összefüggéséből világosan kitűnik, hogy magyarra nem a *vendég*, hanem az *idegen* szóval fordítandó. Váhuka ugyanis azt akarja mondani Késininek, hogy ők mind a ketten idegenek az országban és éppen ezért gyakori találkozásunk rossz hírek terjedésére adna alkalmat.

A fordítónak legtöbb nehézséggel bizonyára az epikus jelzők és a compositumok visszadásánál kellett megküzdenie. Nevezetesen az előbbieknél az ind költői nyelv képekben bujálkodó természete okoz legtöbb bajt, az utóbbiaknál pedig az a körülmény, hogy a szanszkrit oly gondolatokat, melyek egyéb nyelvekben csak hosszú mondatsorokkal fejezhetők ki, képes egyetlen összetételben egybefoglalni. Fiók úr, bátran elmondhatjuk, diadalmasan küzdött meg mindezekkel a nehézségekkel. Azt természetesen senki sem várhatta tőle, hogy az összetételt a fordításban is összetétellel adja vissza, bár a németek olykor még azt is megkisértették: csak azt kivánhattuk tőle, hogy a mi az eredetiben költői, jellemzetes és tömör, az a magyarban prózaivá, színtelenné és hosszadalmassá ne sülyedjen. De további fejtegetés helyett jobb lesz példában mutatnom be Fiók úr igazán művészi eljárását. A XI. énekben olvassuk a következő, csupa compositumokból álló versszakokat:

Tâm ardhavastrasaṁvîtâm, pînaçrôṇi payôdharâm,
32. Sukumârânavadyâṅgîm, pûrṇacandranibhânanâm,
Arâlapakshmanayanân, tathâ madhurabhâshiṇîm
33. Lakshayitvâ mṛigavyâdhah kâmasya vaçam îyivân.

A magyarban ez így hangzik:

Látva ez így félmezítlen
A szép gazdag bokor emlőt,
Csodabájú karcsu testét,
Tele holdként messze fénylőt.

Görbe ívű szeme szárnyát
Méz beszéde édes árját:
Nézte hosszan — nézi s lelkén
Nagy szerelem nyíla száll át.

Rückert pedig, merész kisérletet tevén a compositumok visszaadásában, így fordítja:

Die Gliederzart-wuchsrichtige, Vollmondangesichtige,
Gewölbtaugenbraunbogige, sanftlächelredewogige.

Nem tudom, hogy német fülre ez a vakmerő játék mily hatást gyako-

rol: de nekünk magyaroknak bizonyára nincs okunk sajnálni, hogy a fordító Rückertet ezen a sikamlós talajon nem követé.

A mi az epikus jelzőket illeti, csak a sokszor előforduló *naraçârdula*, *naravyagra* (szóról-szóra: *tigrisférfi*, Rückertnél *Mannleue*) fordítására akarok megjegyzést tenni. Sajnálom, hogy ezeket Fiók úr *hősöm*, *királyom* s más ily színtelen kifejezésekkel adta vissza s jellemzőbb fordításukat meg sem kisértette, mert így *indiai sajátszerűségök* a magyar olvasóra nézve elvész. Ugyanis az indiai költészetben a tigris, az őserdők leghatalmasabb fenevadja, játsza az állatok királyának szerepét, a melyet nyugat költői az oroszlánra szoktak ruházni.

Nem hagyhatom észrevétel nélkül a fordításban oly sűrűn olvasható idegen szókat sem. Azt ugyan nem kivánhattuk, hogy a fordító minden vallási vagy társadalmi szokásra, növény- és állatvilágra vonatkozó szanszkrit szót megfelelő magyarral helyettesítsen, a mi lehetetlenség; de annyit bátran állíthatunk, hogy Fiók úr ezen a téren nem kisértett meg minden lehetőt, s éppen ez az oka, hogy a magyar olvasónak a fordítás számos helyén fenn kell akadnia. Így pl. a számtalanszor előforduló *szvajamvara* szót csak néhány helyen fordítá *férjlátóval*, legtöbbször meghagyta eredeti szanszkrit alakjában. A *szvajamvara* az indiai fejedelmi házak ama szokását jelenti, hogy a királylányok, mihelyt fölserdültek, maguk választottak maguknak férjet az összehívott daliák közül. Bátran fordíthatta volna tehát Fiók úr a magyar *lánynéző* analogiájára ezt a szót mindenütt *legénynézővel*. Ilyen fordítatlanul maradt idegen szók még: rádzsa, kámadhuk, Bhaimi, asvamédha, rádzsaszúja, jódzsana stb.

Végül még egy szót a commentárról. Fiók úr nagyon jól ért ahhoz, mikép kell egy, a nagy közönségnek szánt fordítást magyarázó jegyzetekkel kisérni: alaposan, de a mellett röviden és világosan tudja fejtegetni a fejtegetendőket. Azt azonban, úgy látszik, mégis elfelejté, hogy munkája az első szanszkrit-magyar fordítás, és hogy közönségünk előtt éppen ez oknál fogva a régi ind világ tökéletesen ismeretlen; szóval, a mit magyaráz, azt jól megmagyarázza, de *nem magyaráz meg mindent, a mire az olvasónak szüksége van*. De e hiány természetesen könnyen pótolható, ha Fiók úr megjegyzésünket figyelembe venni érdemesnek tartja.

Észrevételeinket, melyeknek egyéb czéljuk nem volt, mint a fordítót egészben véve igen sikerült fordításának csekély fáradsággal helyreüthető hibáira figyelmeztetni, azzal az óhajtással zárom, hogy Fiók úr a szép kezdethez méltó módon folytassa munkáját, klasszikus szanszkrit költészet termékeinek meghonosítását irodalmunkban. Reméljük, hogy rövid idő múlva a *Nala és Damajanti* után *Szakuntalát* és az *Urvasit* is hangzatos magyar versekben olvashatjuk.

NÉMETHY GÉZA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

A franczia philologiai irodalom 1884—1885-ben.

(Vége.)

6. *Latin nyelv, palaeographia, epigraphia, kritika.*

E téren is több nevezetes munkát jelezhetünk. A latin nyelvészet körébe vág némileg *Loth*, derék celtista, latin thesise: *De vocis Armoricae usque ad sextum post Christum natum saeculum, forma atque significatione,* (53 l.), amely a franczia thesis «L'émigration bretonne en Armorique du V-e au VII-e siècle de notre ère», kiegészítő része. A dolgozat földrajzi és történeti érdekkel is bír; a szerző e földrajzi névjelentését három korszakban kutatta; a Caesar, a Notitia dignitatum és az ezek közé eső korszakban. E földrajzi nevek változása, ami a tért és kerületet illeti, nagyon gyakran fordúl elő; ami Armoricat illeti, három véleménynyel találkozunk az íróknál, az egyik határúl a Szajnát és Loiret adja, a másik a Rajna torkolatától Bayonne-ig terjeszti, a harmadik a Garonne és Somme közé helyezi. — Mindezen véleményeket Loth vizsgálóra veszi, kutatásai között több helyet Caesarban magyaráz s egyéb földrajzírókat is javít. A thesis jó latinságban van írva.

Edon műve *Nouvelle étude sur le chant lémural,* Les frères Arvales et l'écriture cursive des Latins (Gr. in 8. 232 l.) újra felveszi a tárgyat, melyet első művében a latin írásról és kiejtésről (l. e Közlöny VIII. 974.) oly sok érvvel támogatott, hogy t. i. Ovidiusnál az Arvalesek dalának egyik versióját találjuk. Az egész mű a kisebb nagyobb kritikákra felel, melyet ez elmés hypothesis ellen vagy mellett írtak. Edon kitünő nyelvésznek és palæographusnak mutatkozik; az ének magyarázói művére bizonyára mindig reflektálni fognak, de gyökeres változásait nem fogadhatjuk el. Ha Ovidius e régi szavakat klasszikus latinsággal adja vissza, mért énekelték és vésették volna kőre Heliogabal alatt archaikus módon? Edon ezt a császár egyik phantasiajának tartja, s azt hiszi, hogy a datumot is egy előbbi korszakba helyezték. Edon véleménye nem fogadható el, mert a Carmen magyarázatának mindig e pontokból kell kiindulnia: a szöveg archaikus latinságot mutat, s nem valószinű, hogy egy klaszszikus paraphrasis található; a szöveg egy ceremoniára vonatkozik, melyet május 29-én tartottak — az ovidiusi hely május 9-ére esik; a Carmen három idejű rhythmusból áll — Edon prózává alkotja. — Ily nagy eltérések nem igazolhatják eljárását, s ha a nagy discussio folyamában sokat is tanulhatunk művéből, a végeredményt egyelőre nem fogadhatjuk el.

Bréal és Bailly latin szótáráról is meg kell emlékeznünk. E *Dictio-*

naire étymologique latin (463 l.) inkább a tanároknak mint tanulóknak van szánva. Nem annyira etymologiai, mint historiai szótár. A szavak történetét akarják adni a szerzők, vagyis az értelem-fokozatokat vagy változásokat, melyeken a szavak a századok folytán keresztülmentek. Ahányszor csak lehet visszamennek a szó eredeti jelentésére, honnan vette alkalmazását, mily kulturalis állapotnak felel meg. Igy a szavak különféle jelentései történeti módon magyarázatukat találják. A vallás, a jog, a földművelés, a háború, a tengerészet, az ipar számtalan szót alkotott, melyek eleintén csak szűk körben voltak használatban, de később a nyelv közkincsévé váltak. Különös figyelmet fordítottak a szerzők, kik közt Bréal a Collège de France, Bailly az Orleans-i lycée tanára, Vergiliusra, mert e költőnél legtöbbször találkozunk a szavak eredeti jelentésével. A képletek és hasonlatok is könnyebben magyarázhatók; ily módon fejthetjük meg az *argutum* caput, *hostem* affare superbum, *aetas* segetes, *recidiva* Pergama, *sponte* mea, *aptus*, *arbiter*, collis *clementer*, assurgens, *considerare*, *igitur*, *interpres*, *paenitet*, *splendida* bilis stb. ilyféle kifejezéseket. Az etymologia az elvont szavakban a régi képletet találja, mint *percontari*, *sollers*, *examen*, *reciprocus*, *scrupulus*, *sublimis*, *sincerus*, *temeritas*, *vindex* szavakban. Az egy családhoz tartozó szók az etymologia és értelem szerint csoportosítvák; egyes hangtani tények, mint a rhotacismus, rövid, de velős magyarázatot találnak.

Igaz ugyan, hogy sok szó magyarázat nélkül marad, de a szerzők csak biztosat akartak nyujtani; ha egyes hyothesiseket koczkáztatnak is, úgy nagyjában a biztosság határai közt maradnak. A csoportosítás elvét mindenütt a legnagyobb vigyázattal vitték keresztül. Ezek után láthatjuk, mily művel van itt dolgunk; a latin nyelv mai állásának megfelelő történeti szótár ez, s nem közönséges munka, ahol a szavak jelentését egymás mellé találjuk állítva. — Az Index 1124 szót tartalmaz, melyeket azonban nem kell magában a szótárban keresni, mert olyanok, melyek nem voltak csoportosíthatók, egy más Index 674 görög szót nyujt, melyek a latin kifejezésekkel egybeállítvák.

A palæographia terén egy publicatiót jelezhetünk, mely a fiatal kritikai iskola nagy haladásáról tanuskodik. *Chatelain*, az École des haute études palæographia tanára, a Zangemeister és Wattenbach által kiadott Exempla Codicum latinorum mintájára, füzetekben a nagy latin írók legnevezetesebb kézirataimak jól megválasztott másolatát nyujtja. A *Paléographie des classiques latins* Plautus, Terentius, Varro, Cicero, Caesar, Cornelius Nepos, Lucretius, Catullus, Sallustius, Vergilius, Horatius stb. stb. kézirataiból fog mutatványokat közölni, Dujardin fénynyomdájából. Körülbelül 10 nagy folio füzet fog megjelenni s minden füzet vagy 15 lapot fénynyomatban és négy lapnyi magyarázó szöveget fog adni. Eddig két füzet jelent meg; az első Plautus, Terentius, Varro

és Catullus legnevezetesebb kézirataiból hoz mutatványokat, a második füzet egészen Cicerónak van szentelve és rhetorikai műveiből valamint beszédeiből hoz 15 lapon számos töredéket. Úgy a párisi, mint az olaszországi és németországi könyvtárak e vállalatban a szerzőt sokban segítették.

Az epigraphia terén, különösen a francziaországi ásatások folytán tettek közzé több művet, nem szólva a tunisi és a görög föld sok részén eszközölt kutatásokról, melyekről részben már szóltunk. Nagy részök a különféle folyóiratokban jelenik meg. E művekről csak röviden szólhatunk, e téren nem bocsátkozhatunk részletekbe, amint egyáltalán e jelentések czélja inkább figyelmeztetni a szakférfiakat arra, amit e franczia művekben találhatnak, mint kritikát űzni. Két fáradhatatlan epigraphus, akiknek nevével mult jelentésünkben is találkoztunk, Fréjus feliratos emlékeit tették kutatásaik tárgyává. A mű czíme:

Inscriptions romaines de Fréjus par *Héron de Villefosse et Thédenat.* Fréjus, a régi Forum Julii, több római romot mutathat fel ; egy amphitheatrum, világító torony, vízvezeték, kikötő diszítette a várost, midőn Augustus alatt hadikikötő volt. — Most a hely feledésbe esett. A szerzők egy 26 lapnyi bevezetés után 140 feliratot ismertetnek, de ezek ma már nem léteznek mind s nagy részök szét van szórva. A fenmaradtakat újra megvizsgálták, a többire nézve a régi magyarázókat és néha kézirati jegyzeteket használtak fel. Sok és fáradságos munkát kellett végezniök, hogy e kis város régi nagy emlékeiről szólhassanak.

Bladé a régi Gascogne epigraphiáját kutatta *Epigraphie antique de la Gascogne* (222. l.) cz. művében. A Gascogne feliratai a Gallia comata emlékei közt a legnevezetesebbek ; arról győznek meg, hogy az aquitanok az összes galliai népek közt legelsőbb és legtökéletesebben sajátították el a római civilisatiót. Bladé a folyóiratokban és helyi lapokban szétszórt anyagot összegyüjtötte, s ez által a tudománynak nagy szolgálatot tett. A feliratok civitates-ek szerint rendezvék, még pedig a kilencz civitas, mely Novempopulanát alkotta u. m. a Civitas Elusatium (Eauze), Ausciorum (Auch), Aquensium (Aix), Lectoratium (Lectoure), Turba (Tarbes), Elloronensium (Oloron), a többi három civitas nem nyujtott semmit. Azonkívül Agen feliratait is felvette. E tájékról sok hamis feliratot is közöltek, Bladé a hamisítókat leálczázza s megbizható eredményekre jut, melyek közt egy, Mommsen nem rég megjelent Római történetének V. kötetében (88. l. 2. jegyzet) fel van használva és ez elsőrendű tekintély által elfogadva.

Béziers feliratait *Noguier* ismertette, *Inscriptions de la colonie romaine de Béziers* cz. művében ; ugyanazon eljárás, mint előbb. A szétszórt feliratok gyüjtése, ismeretlenek feltalálása, régiek, de elveszettek, helyreállítása régibb epigraphusok iratai után. A gyüjtemény 105 számot

tartalmaz, mind latin, egy görög kivételével. A latinok közt egy (7. sz.) azt mondja, hogy Caius Caesar, Augustus adoptált fia, Béziers duum vire volt, s hogy Lucius Aponiust küldötte oda, hogy helyettesítse. Az istenségek közt leginkább Mercurius, Mars és Jupiter fordulnak elő, a helybeliek közt Mars Divannonis és Dinomogetimar; Menmandutiæ istennő. A görög felirat nagyon érdekes; a II. századból K. u. való s azt mutatja, hogy még akkoriban két kis-ázsiai rhetor tanított Beziersben.

A kritika terén több nagyobb kiadást jelezhetünk; említsük előbb *Dezeimeris* kis füzetét *Corrections et remarques sur le texte de divers auteurs* 91. l.), mely Vergilius és Ausonius egyes helyeit magyarázza és javítja. A szerző, földbirtokos és földműves, Vergilius Georgiconjait kitünően magyarázza; így a 71—83. verset a philologusok alig értik, a földművesnek mind tisztán áll; ugyanígy a 94—103., 169—175. v., melyekben Benoist nagy kiadását javítja. Ausonius (p. 35. ed. Schenkl) mezei jószágának házáról beszélve, azt mondja, hogy Luciano stilo írta e költeményt. A szónak nincs értelme; Scaliger Luciliano stilo-t olvas. Szerzőnk abból a tényből indulva ki, hogy gyakran véstek ily verseket kék oszlopokra — egyet Ausonius villájában a szerző talált is — s hogy e két szó görögül volt írva, így olvas: ΕΝ ΚΥΑΝΩ ΣΤΥΛΩ. ἐν κυανῷ στύλῳ, amit a leíró nem értvén, Luciano stilo-ra változtatott. A conjectura elmés, ha nem is mindenki fogadhatja el.

A kiadások terén jelezhető: Lucretius ötödik könyve, *Lucrèce, de la nature des choses*, V-e livre, analyse litteraire par M. Patin, texte latin publié d'aprés les travaux les plus récents de la philologie avec un commentaire critique et explicatif, par *E. Benoist et Lantoine*. A latin poezis tanára a Sorbonne-on és a Faculté des Lettres titkára, mindketten tartottak felolvasásokat Lucretiusról és magyarázták műveit. Jegyzeteiket most együtt kiadják; a 110—677. vers Lantoine tollából való, a többi inkább Benoist-ra vall. A kiadás a tanárjelöltek számára készült; néha hosszú kitérések, néha rövid utalások, mint a nyilvános előadások alkalmával szokás. A szöveg a Bernays-én alapúl, de tetemes változásokkal. A könyv vonzó analysise Patin tollából való, aki Benoist elődе volt a tanszéken; Benoist az elhunyt akadémikus kiadatlan iratai közt találta, s közlése által a híres író műveit egy szép fejezettel gazdagította.

Egy posthumus kiadás *Sallustius Jugurthá*ja, *Lallier*től, aki a mult évben meghalt, mint a Sorbonne rendkívűli tanára. A Hachette-féle Editions savantes gyűjteményben ő Sallustiust vállalta el; csak a Jugurtha készűlt el (164 l.), amely a legjobb kiadások és kéziratok összehasonlításán alapúl; a bevezetés csonka maradt, csakis Sallustius két történeti művének összehasonlítását nyujtja, amelyet finom analysise különösen ajánl. Lallier derék tudós, jóízlésű író, kitünő latinista volt, akit hallgatói nem egy könnyen fognak feledni.

Julius Caesar, De bello gallico egy illustrált kiadásáról kell megemlékeznünk. Jules Caesar, De bello gallico, Edition nouvelle illustrée. Avec une introduction, des notes etc. par *Constans et Denis.*

Kritikai becse nincs; a szöveg a Holderé, néha Dinter egyes olvasásait fogadják el a szerzők, ámbár két kéziratot a nemzeti könyvtárban is felhasználtak, de úgy látszik nem eléggé jártasak ilyféle dolgokban, mert jegyzeteik sok baklövést tartalmaznak. Az orthographiát sem viszik állhatatosan keresztül, néha a Holderét találjuk, néha 18. századbeli kiadások írásmódjával találkozunk. A jegyzetek Kraner és Doberencz után készültek; a nyelvtaniakat inkább a tanár használatára együtt adják (315—343 l.), azonkívül egy hosszú czikket szentelnek a római katonai szervezetnek; geographiai index és Gallia térképe rekeszti be a kötetet, melyben a szöveg értésére szükséges ábrák sem hiányzanak.

Jeles kiadás a *Thomas*-é: *M. Tullii Ciceronis in C. Verrem Orationes.* Seconde Action, livre V. *De Suppliciis* (165 l.). A szerző már a Hachette-féle gyüjteményben az Archias ügyében tartott beszédet nyujtotta; most a Verres ellenieket fogja adni. De Signis készülőben van. A szöveg a Regius-on, a nemzeti könyvtár híres kéziratán, alapul. Thomas csak ritkán tért el e codextől. Philologiai és kritikai jártassága nagy. A douai-i egyetem e tanára azon ritka philologusok közé tartozik, a kik itt képesek egy kéziratot olvasni. A bevezetés négy pontban először Verrest ismerteti s vele együtt a társaságot, a melyben élt. Verres nem volt kivétel, csak a rend, a methodus, a művészi ízlés, melyet rablásaiban tanúsított, ez a rendkívüli; azután a per történetével és Cicero győzelmével ismerkedünk meg. Egy harmadik fejezet Cicero ékesszólását a Verres ellen tartott beszédekben vizsgálja, hibáit és előnyeit mutatja ki; még gyakran látjuk a rhetorok tanítványát, aki az iskola szabályai és előírásai szerint jár el; végül a beszédek kéziratairól és kiadásairól szól. A Regius egy fac-similéjét is mellékli. — A kiadás jegyzetei inkább philologiai, kritikai, mintsem irodalmi jellegűek, ámbár ezekben sincs hiány.

Jacob második kiadásban tette közzé nagy két kötetes *Tacitus* (Annales) kiadását. Wölfflin-től hallottuk, midőn Halm Tacitusát rendezte sajtó alá, hogy e kiadás kitűnő, hogy többször fogadta el olvasási módját. E dicséret sokat mond, ha franczia kritikus kiadásról van szó. A kommentár most még inkább javult, a szövegben a kritika által jelzett olvasási módokat javította. Az orthographiára nézve p. Gai-t ír Caii, Sibullini-t Sibyllini helyett, mæror-t, prœlium-ot, de nem mert cælum-ot condicio-t írni. Gyakran habozik, ha gyökeres változásokat kell tenni. De mindezek daczára e Tacitus-kiadás a legjobb, melyet a franczia philologia felmutathat.

Említsük végül, hogy *Bonnet*, montpellier-i tanár, tours-i Grégoire

(Gergely) *Liber de miraculis beati Andreae apostoli* kis művét adta ki, amely a Monumenta Germaniæ (Scriptores rerum merowingicarum I. 2.) egy részét képezi. E gyűjtemény kritikai becsét ismerve, feltételezhetjük, hogy igazgatói nem hiába fordultak Bonnet-hez, hogy e kiadásra vállalkozzék.

Magától értetődik, hogy itt csak a legnevezetesebb kiadásokat számláltuk fel; a közönséges iskola-kiadások, melyek közt mindegyiknek meg van a maga érdeme, nagy számban jelennek meg. Az érdek, úgy mint mindenütt, itt is versenyre hívja ki a kiadókat. Hachette, Delagrave, Delalain, Garnier vetekednek, s mindegyik czég elég tanférfira akad, hogy az iskola követelményeinek eleget tegyen.

7. A *műfordítások* kevés számmal jelentek meg. *Leconte de Lisle*, Hugó halála óta a legnagyobb és legtiszteltebb franczia költő, ki oly soká nem akart az Akadémia jelöltje lenni, s csak a nagy mester halála után, kinek szavazatát mindig bírta, akarja székét elfoglalni, e mester nyelv tekintetében Homér Iliását, már 1867. gyönyörű prózai fordításban nyujtotta. E kiadás javítva másodszor jelent meg; de azonkívül *Euripidest* is fordította. Hűség tekintetében e fordítás a többi franczia fordításokkal versenyezhet, tán tulságig is viszi, prózája erőteljes; a költői képeket nagy elevenséggel adja vissza, s néha nagyon is ragaszkodik a szöveghez. — Ugyanezt mondhatjuk Horatius, Aeschylus, Hesiodus és Sophokles prózai fordításairól. Az Euripides két kötetben (611 és 664 l.) minden bevezetés és jegyzet nélkül a görög tragikus 19 darabját adja. Feltünő a görög tulajdonnevek görögös kiejtése, melyhez a franczia fül oly nehezen szokhat. Igy Leconte azt mondja, hogy Iphigeneia, Les Troïades, Hélénè, Heraklès furieux, Les Phoinissiennes Hippolytos, Alkestis stb. A tulajdonnevek e gyökeres változását külömben nemcsak fordításaiban, hanem önálló művében, Les Erynnies, — az Oresteia nyomán — is keresztűlvitte.

Homér egy más fordítása versekben is megjelent: *Traduction en vers d'Homère par le docteur Froment.* Két kötetben az Iliást és Odysseát adja, de az által, hogy nagyon is ragaszkodik a szöveghez, hogy néha szószerint fordít, archaikus és görög fordulatokat enged meg magának, a fordítás több helyen élvezhetetlen. — A rímek és versek elég jók; nagy jártasság a görög íróban is nyilvánul, de a fordítás még sem elégíti ki a remek fordításokhoz kötött igényeket.

Euripides tragédiáinak és töredékeinek prózai fordítását két kötetben *Hinstin* adta, aki ez ízben először fordította a franczia töredékeket is.

Az Anakreoni dalok is találtak fordítóra; *Poésies d'Anacréon*, traduction et introduction par M. *Albert*, e dalok prózai fordítását adja. Elég hű, de a híres Paul Albert fiának e kisérlete nem elégít ki.

A fáradhatatlan *Barthélemy St. Hilarie*, miután Aristoteles Állattanát három kötetben adta, melyről mult jelentésünkben szóltunk, Aristoteles két kevésbé ismeretes állattani művét fordította le s írt hozzá tudományos bevezetést. *Aristote Traité des parties des animaux et de la Marche des Animaux*, traduits en français pour la première fois et accompagnés de notes perpétuelles. Az első kötet 235 lapnyi bevezetésében a fordító Aristoteles physiologiai rendszerét ismerteti, s erre a physiologia történetét Aristotelestől napjainkig adja, s kimutatja, hogy a tudomány ezen ága a görög bölcsésztől a XVIII. századig nem tett haladást s hogy csak Linné, Buffon és Cuvier, kik kutatásaikban Aristotelestől indultak ki, vetették meg alapját a mostani virágzásnak. Minden egyes tudós érdemeit méltatja, aki csak némileg hozzájárult az egyes kérdések megvitatásához, Vesaliustól Agassizig és Claude Bernardig, Borellitől Bell Pettigrewig. Egy külön fejezetben e két mű eredetiségét védi, s a folytonos kommentárban a gyakran nagyon homályos helyeket fényesen magyarázza, s mindenütt az antik theoriákat az újakkal állítja szembe. Egy vaskos index a keresést megkönnyíti.

Reméljük, hogy Barthélemy sikeresen bevégzi Aristoteles állattani iratait, melyekből a többi közt még az állatok szaporodásáról és fejlődéséről szóló híres mű vár fordítóra.

Quintus Smyrnaeus trójai háboruja is talált ügyes fordítóra: *La guerre de Troie ou la fin de l'Iliade d'après Quintus de Smyrne* traduction nouvelle par *Berthault* (315 l.). Nemcsak a klasszikus korszak írói találnak prózai és költői fordítókra, a későbbi görög költészet egy-egy képviselőjét is felelevenítik néha és hozzák napvilágra. Az érdem annál nagyobb, mert itt kevés vagy egyáltalán egy előző sincs. Igy Detéque nagy szolgálatot tett Lycophron Alexandrajának, e példás homályos költemény fordításával, ugyan ő ismertette az Anthologia palatinát és Tryphiodorus kis költeményét Trója bevételéről a francziákkal. Bourquin nemrég a két Oppianus Cynegetikáit és Halieutikáit fordította, Quintus Posthomerica-ira is most került a sor. Berthaultnak franczia téren csak egy előzője volt; 1800-ban egy orvos, Tourlet, fordította; az új fordítás sokkal megbízhatóbb, ámbár még ez sem használta fel a kritika által nyujtott segédeszközöket; index sincs, a historiai és mythologiai adatokat, a nyelvtani különösségeket nem lehet egykönnyen felfedezni. Végül felemlíthető *Ernest de Champylin Horatius* ódáinak fordítása csinos versekben.

Fordításokról szólva lehetetlen nem említenünk a roppant lendületet, melyet a kitünőbb német történeti és philologiai művek átültetése az utóbbi években nyert. Úgy a középiskola, mint az egyetem szükségleteit tartják szem előtt. A középiskolai műveket a Klincksieck czég adja ki, az egyetemi hallgatókéit a Leroux-é. Az első gyüjtemény

Benoist vezetése alatt áll s ez eléggé mutatja, mily szellemben vezetik. Megjelent eddig *Brambach* kisebb műve a latin orthographiáról (fordította Antoine, a Simplicissimus életírója és a Vergiliusi syntaxis kutatója), *Müller* görög és latin metrikája (f. Legouëz), *Schiller*, Horatius lyrikus metrumai (f. Riemann, a híres Livius kiadó, az Écoles normale supérieure tanára), *Seyffert-Bamberg* görög syntaxisa (f. Cucuël), *Kraner*, a római hadsereg Caesar idejében (f. Baldy, katonatiszt és Larroumet, a Marivaux életirója; a római hadseregről *Fontaine* egy kis önálló művet is tett közzé, mely 12 fejezetben (142 l.) a római hadsereg szervezetét ismerteti a tanulókkal; mindegyik fejezet a római hadsereget elejétől a későbbi korig vezeti tudományos apparatus nélkül, de elég behatóan. *Berger*, Latin stilistikája (f. Gache és Piguet), *Meissner*, latin phraseologiája (f. Pascal) és *Bender*, kis római irodalom története (f. Vessereau). E gyüjteményt folytatják: egyforma kiadása, olcsósága és szép nyomása folytán kedvelt iskolai könyvek és a német tanmóddal ismertetik meg a tanulót. Az egyetem, s általán a nagyobb mívelt közönség számára *Bouché-Leclercq* vezetése alatt már lefordították *Curtius* Görög történetét, *Droysen*, A hellenismus történetét, s jelenleg *Hertzberg* Görög történetébe fogtak; *Ebert* a középkori költészet története, *Lange* római régiségtanának főbb részei, *Schömann* görög régiségtana. *Guhl és Kohner* görög és római magánrégiségei számos ábrával már az egyetemi hallgatók kezeiben vannak. *Freund Trienniumát Reinach*, a tunisi föld kutatója, két kötetben mutatta be a franczia philologusoknak; a második a mult évben jelent meg, az első már korábbi keltű; sok helyen kiegészíti, amennyiben az irodalmat napjainkig adja, s azonkívűl a franczia bibliographiát is felvette. Ily módon tör magának utat az új irány, melyet már oly gyakran jeleztünk.

Akiket a *philologiai tanulmányok története* érdekel, azok számára megemlítjük, hogy Budæus, Justus Lipsius, Tanneguy Lefebvre (Tanaquil Faber) életrajza is megjelent. A *Vie de Guillaume Budé*, fondateur du college de France 1467—1540 par *Eugene de Budé* (301 l.) inkább egy hálás utód adóját rója le híres elődе iránt, mint tudományos munka. A családi viszonyokat elég érdekesen leírja, s ez a mű legbecsesebb része. De ha a munka nem is ad újat, úgy vonzó előadása és az eddigi kutatások felhasználása érdekes olvasmánynyá teszik. *Amiel, Un publiciste du XVI-e siécle, Juste Lipse* (330 l.) cz. műve két részből áll, az első a biographiát adja, a második Lipsius Politikáját elemzi. A szerző nem ismeri eléggé Lipsius kortársait, ezek működését, s így képe halvány, nem eleven. Inkább a politikusról, mint a tudósról szól; egyáltalán sokat politizál, nehány lap inkább egy újságba, mint egy tudományos műbe illenék. Halm eléggé kimutatta Lipsius lutheranus beszédeinek eredetiségét, de a szerző erről nem tud semmit, s azt akarja bizonyítani,

hogy a hollandi tudós egy ideig nem tartozott a római katholikus egyházhoz.

Valamivel többet ér a Tanneguy-nek szentelt latin biographia. *Bourchenin* latin thesise *De Tanaquilli Fabri vita et scriptis* (200 l.) legalább sok anyagot hord össze. A szerző protestáns pap s buzgalommal látja a viszonyt, melyben Lefebvre Mlle Ligervel élt. Mme Dacier atyja más tekintetben is érdekes tanulmány tárgyát képezhette volna, mint e pletyka hírek kutatása által. Az első rész a biographiát adja, sok anyag, de nincs oly jól rendezve, mint Port biographiájában, mely a Didot-i Biographie générale-ban jelent meg. Lefebvre paedagogiai működését a második rész méltatja, a humanistával alig találkozunk. Szóval jó előkészítő tanulmány egy érdekes biographiához. A thesis több mint középszerű latinságban van írva. A jelöltet csak a franczia dolgozat a XVI. és XVII. századbeli francziaországi protestáns Akadémiákról (480. l.) mentette meg a bukástól.

A három biographia után úgy Budæus, kinek szobra a Collège de France udvarát diszíti, mint Lipsius és Lefebvre életrajza még avatott írójára vár. Mielőtt a klasszikus philologiát elhagyjuk, egy emlékről kell szólnunk, amelyet e tudománynak franczia és idegen művelői *Graux* emlékének emeltek. Mit vesztett el a philologia e rendkívüli munkás kora halála folytán, azt e Közlönyben egy avatottabb toll írta meg Graux halála után. Ha e vaskos kötetet tekintjük, mely egyike a legszebb emlékeknek, melyet egy tudósnak emelhetnek, úgy azt látjuk, hogy az eddigi ilynemű gyüjtemények élőknek voltak szánva, tudósoknak, kik hosszú évi fáradozás utján látják, miként rakják le tanulóik és barátaik kutatásaik egyes gyümölcseit. Ilyen a Ritschl, Madvig, Mommsen, Sauppe, Urlichs s más tudósoknak szánt symbolák; a *Mélanges Graux* a megholt maneseinek van szentelve s annál becsesebb. 43 franczia és 31 idegen író van képviselve e kötetben kisebb-nagyobb dolgozatokkal; a legnagyobb részét Graux szolgálatai által lekötelezte; mindnyájan ismerték a derék tudóst. 35 dolgozat görög, 23 latin philologiával, nyolcz archæologiával és 8 különféle tárgygyal foglalkozik. A kéziratok tudománya a legnagyobb tért foglalja el; — Ponori Thewrewk Emil, az egyedüli magyar író, aki itt képviselve van, a troyes-i kodex leirását adja; — e tudomány nagy mestere volt Graux, ezekhez csatlakozik kiadatlan vagy javított kisebb szövegek kiadása, több epigraphiai czikk, melyek oly sok tekintetben hasonlítanak néha a kéziratokéihoz, a római történetbe vágó adalékok; a szorosan vett nyelvtan és syntaxis is több czikket nyujtott. Szóval minden ág képviselve van. A 823 lapra terjedő kötetet Lavisse kimerítő életrajza az elhunyt tudósról nyítja meg. Lavisse, a Sorbonne-on a a történet tanára, Graux-val, Croiset-vel és Havet-val, — e kötet főkiadója — képviselték és képviselik az itteni Faculté-n

a valódi kritikai irányt, mely az egész felsőbb oktatást rövid idő mulva reformálni fogja. A kötetet Lobègue kitünő indexe rekeszti be; Graux photographiája, és Dujardin nyolcz fénynyomata is diszíti.

8. A *német irodalom* terén mult jelentésünkben két fontosabb irodalmi művet jelezhettünk; ma nevezetesebb kiadásokkal kell megelégednünk, melyek e téren egy jobb korszakot látszanak megnyítni. Midőn a háború után a német tanítást újjá szervezték, az első gond az volt, hogy az iskola szükségleteinek eleget tegyenek. Minden nevezetesebb czég talált egyes tanférfiakra, akik az iskolai szerzőket jól vagy rosszul magyarázták. A sietség sok kiadáson meglátszik. Azt hihetné az ember, hogy e téren már elég a productio; nem, a fiatal agrégé, ha egy nagy városi vidéki lyceumba megy, a helyett, hogy a klasszikus műveltséget még jobban elsajátítaná és a német irodalom terén választana egy kérdést, melyet elég ideje volna kidolgozni, kiadásokat ad. Az érdek és mindenütt az anyagi érdek! Többen jobban tennének, ha még magok tanulnának valamit, de hisz oly könnyű 3—4 német kiadás után egy ötödik francziát, lehető kis bevezetéssel és kevés jegyzetekkel nyujtani, és grammatikákat írni, és anthologiákat adni — melyek egyikében 1884-ben Freiligrath-ot még Bécsben éltetik, — és jó summákat bevenni. Tisztelet a kivételeknek; a franczia kritika maga is már meglátta a bajt. A sok polyva közt termékeny szemek is vannak. Igy *Pey* német nyelvtana, mely minap jelent meg, az első syntaxis, melyből a franczia jól tanulhat meg németűl, egyes Hachette- és Delagrave-féle kiadások valóban remekek, amint azonnal látni fogjuk. A német auctorok fordítása már kevesebb művelőkre akad, mert ez nehéz, sokkal nehezebb feladat, mint az idegen hinné. Utóbbi időkben *Heine Intermezzo*ját csinos versekbe öntötte két író, *Vaughan és Tabaraud*, s a Lévy-nél megjelent művek fordítása az *Emlékiratok* kötetével szaporodott.

Két kisebb munkáról és három kiadásról kell megemlékeznünk. *Joret*, derék linguista, a Herder biographiájának írója, *Des rapports intellectuels et littéraires de la France avec l'Allemagne avant 1789* (in 8-o, 46 l.) iratában mintegy programmját adja egy nagyobb műnek, mely e tárgyról fog szólni. Rendesen azt hiszik, hogy nálunk a német irodalomról nem tudtak semmit, mielőtt Mme Staël fel nem fedezte, hogy csakis a De l'Allemagne megjelenése óta foglalkoznak a németekkel. Toret e balhit ellen a forradalom előtti Mémoire- és újság-irodalmat kutatta, s arra az eredményre jutott, hogy 1750 előtt valóban nem ismerték a német irodalmat, de midőn ez említett évben a Mercure-ben egy nagyobb czikk jelent meg — valószinűleg Grimmtől — a német irodalom történetéről, sokat foglalkoztak a Rajnán túli irókkal, olvasták, fordították, utánozták őket. Gessner idylljeinek nagy befolyása nem az egyedüli; két nagy folyóirat: a Journal d' étranger, és a Gazette littéraire

tíz évi fennállásuk alatt folytonosan és tüzetesen foglalkoztak a német viszonyokkal és irodalommal, sőt 1750 előtt, 1720—1740-ig megjelent a Histoire littéraire d'Allemagne et des pays du Nord, melyen kiváló férfiak dolgoztak. Tehát a forradalom előtti időben ismerték Németországot; Joret számos adatokat hoz fel ennek bizonyítására, s várva várhatjuk nagyobb művét, mely e tárgyat tüzetesen fogja vizsgálni.

Egy kis irodalom-történet is jelent meg. A Sorbonne német nyelvtan tanárának kis műve ez, mely a Cerf-kiadó-gyüjteményében, iskolai használatra írt kézikönyvek közt látott nagvilágot. *Lange, Tableau de la littérature allemande* (186 l.) műve kilencz fejezetre oszlik; ezek: A németek eredete s az első kisérletek, az első klasszikus korszak, a középkor vége és a Reformatio, az anarchia, a második klasszikus korszak, Lessing és Herder, Goethe, Schiller, a legújabb idők. Sok jót nem mondtak e kis könyvről, de tekintetbe veendő az első kisérlet nehézségei, ily roppant anyagot kis alakba önteni s e mellett még lehető sok analysist adni, hogy a tanulók oly művekről is szerezzenek fogalmat, melyeket az iskolában nem olvashatnak. A hibák és tévedések egy második kiadás alkalmával könnyen javíthatók, mert főleg évszámokra és egyes czímekre vonatkoznak. Minden fogyatkozása mellett e kis mű a középtanodákban nagy szolgálatot fog tenni, mert ily rövid alakban még nem adták elő a német irodalmat.

S most a kiadásokra térünk át. Csak hármat említünk, de ezek közt az első kettő, ha iskolai használatra szánvák is, annyira elütnek a rendes bolti árútól, hogy külön említést érdemelnek; a harmadik pedig az itteni német philologia terén valódi tünemény, egy kiadás az egyetemi hallgatók számára, mely első jelent meg a Hachette-féle Editions savantes közt, ahol eddig csak latin és görög auctorok láttak napvilágot.

Az első *Goethe, Campagne in Frankreich* 23 août — 20 octobre 1792, avec une introduction, un commentaire et une carte par *Chuquet* (180 l.). A Revue critique ismert titkára, aki a XVIII. század franczia történetét oly behatóan ismeri, s kinek Chanzy-biographiáját az Akadémia megjutalmazta, egy 27 lapnyi bevezetésben mint valódi történész előadja e hadjáratot megelőző tényeket, kimutatja, hogy miért vált a háború kikerülhetetlenné, annak lefolyását, melyet a kötethez csatolt térképen híven követhetünk. Ez előszó a tanulóval megismerteti mindazt, ami szükséges a Goethe munkájának megértésére, s alaposan különbözik egyéb kiadások 4—5 lapnyi bevezetésétől. A jegyzetek, melyek a könyv több mint felét foglalják el, történetiek és nyelvtaniak. A történetiek valódi minták a világosság, rövidség és præcisio tekintetében; Chuquet nem közkézen forgó történeti művekből merít; ismervén a forrásokat, oly utalásokat ad gyakran, melyek sok tényt egész más világban mutatnak, mint rendesen hiszik. Sokat merített Fersen gróf

mémoire-jaiból; a Beaurepairerről, a vadász öngyilkosságáról, a verduni szűzekről szóló jegyzetek, hogy csak egyeseket említsek, nagyon tanulságosak; minden történeti személyről megtudjuk a legszükségesebbet; a tényeket ott, a hol kell, javítja és történeti világba helyezi. Mint derék nyelvész is mutatkozik, a Bursch, Terzerol, Gemetzel, Fraueuzimmer, Braune, Büchse, Spiegelgefecht stb. etymologiáját kutatja, s e szavak történeti fejlődését adja. Etymologiára a többi kiadó nem is ügyel, pedig csak így láthatja a tanuló a szó valódi jelentését. A Goethei nyelv különlegességei mindenütt feltüntetvék, úgy hogy e kommentár a történeti és nyelvtani igényeket tökéletesen kielégíti, amit külömben a német szaklapok is elismertek.

Ugyancsak *Chuquet*-től való *Goethe Goetz von Berlichingen* kiadása, amely, ami a bevezetést illeti, még tökéletesebb, mint a Campagne. E bevezetés 12 fejezetből áll, és Düntzer, Minor és Sauer, Brahm, Wustmann dolgozataiból oly önálló egészet alkotott, melyben a legfontosabb művészi alakban van nyujtva. Először a történeti Goetzről szól, sokkal elnézőbb irányban, mint a túlszigorú Janssen és Wegele; a goethei dráma kompositiójának történetét és analysisét adja, megvizsgálja, mit vett át Goethe a krónikából; erre a shakespeari utánzatok nyomát keresi; ez egyike a legkitünőbb fejezeteknek. A dráma kritikája, miképp járt Goethe annak szerkesztésében, nagy sikerének okai; a dráma többi jelleme, stylusa és nyelvezete; az 1771-i terv összehasonlítása az 1773-ban írt drámával; az 1804-ben történt szinpadi berendezés; a Goetz befolyása a német irodalomra: ezek a többi fejezetek tartalma. Látjuk, hogy e 95 lapra terjedő bevezetés többet nyujt mint magok a rendes német kiadások, mert valódi tanulmány tárgyává tette mindazt, ami e darabra vonatkozik. A kommentár ugyanazokat a dicséreteket érdemli mint a Campagne-é. A kiadó fáradhatatlan az etymologiai, nyelvtani és stylistikai különlegességek magyarázatában; a földrajzi és történeti felvilágosítások, melyeket a tanár úgy mint a tanuló egyaránt érdekkel olvas, a legjobb forrásokon alapúlnak. De a nyelvtani nehézségektől sem retten vissza Chuquet; a német kiadások ezeken gyakran átosonnak, azon hiszemben, hogy az olvasó majd kitalálja az értelmet, de a franczia tanárnak nagyon is feltünnek, s a kiadó a mennyire lehetett, iparkodott azokat magyarázni, vagy legalább véleményét róluk közleni. S hogy a Goetz számos ily helyet tartalmaz, azt még jobban a következő kiadás mutatja, melynek megbeszélésével jelentésünket berekesztjük. Ez *Ernest Lichtenberger* kiadása: *Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand.* Texte allemand conforme à l'édition de 1787, avec une introduction et des notes. Egy vaskos kötet nagy nyolczadrétben, 137 lapnyi bevezetéssel és 351 lap szöveg és magyarázat. Ilyesmit Francziaországban még nem láttak. Ez az első kiadás, a melyet Hachette a már több-

ször említett Collection d'éditions savantes-ban tesz közzé. Ugyanazon szerző Faust-kiadását hirdetik. A bevezetés nyolcz fejezetben először e szindarab különféle átalakításaival foglalkozik, kimutatja, miként változtatta át a fiatal költő az első kisérletet; erre Goetz biographiáját adja, s különösen azokat a pontokat emeli ki, amelyekből kitünik, mit kölcsönzött Goethe e biographiától, s mit változtatott. A dráma cselekvényéről és a jellemekről szóló fejezet egyike a legjobbaknak; eredeti felfogás, művészi stilus s remek előadás jellemzik. Erre még egyszer, bővebben szól az 1771-i, tehát első kidolgozásáról és az 1804-i, a szinpad számára készült darabról, kimutatja, mikép fogadták a drámát s mily befolyása volt, amely fejezet egy kissé bővebb lehetett volna. Végül a nyelvi általános eltéréseket és a bibliographiát adja. Erre következik a szöveg a magyarázattal, a mű azon része, amelyre L. a legnagyobb súlyt fektette. L. kitünő magyarázó, ott a hol mások nem is látnak nehézséget, ő kitalálja a kétértelműséget s mindig sikerült magyarázatot nyújt. Minden jelenetben van ily észrevétel; azonkívül bő nyelvtani, syntaktikai, etymologiai, történeti jegyzeteket nyújt, melyek a tanárjelöltet jobban felvilágosítják, mint a német kiadások magyarázatai.

A függelék az 1771. és 1804. év feldolgozásaiból azon helyeket adja, melyek különösen feltüntetik az eltéréseket a dráma szokott kiadásától; közli Goethe leveleit, a Dichtung und Wahrheit azon helyeit, melyek e darabra vonatkoznak, az 1773. és 1828. év kiadásainak váriánsait, s végül néhány szót Chuquet kiadásáról, amely néhány héttel a L.-é előtt jelent meg.

A kiadás azt a benyomást teszi, hogy mostantól fogva az egyetem számára is fognak dolgozni a tanárok, s hogy a német klasszikusok lassankint ugyanazt a rangot fogják elfoglalni, mint a latin és görög írók. — E miatt mondottuk e kiadást tüneménynek, mert az itteni német tanulmányokban valóban korszakot jelöl.

S evvel bevégeztük jelentésünket. Tartózkodunk minden epilogustól; a tények eléggé szólnak. Bizonyos, hogy a haladás a philologia minden terén tovább fog folytatódni, s hogy minden év a maga termékeit fogja hozni. Úgy hisszük, hogy két évi időszaknak ennyi elég. Két év multán újra lesz alkalmunk a Közlöny t. olvasóival találkozni.

KONT IGNÁCZ.

Freundschaftliche Lieder von I. J. Pyra und S. G. Lange. *Deutsche Litteraturdenkmale des 18. u. 19. Jahrhunderts, 22.* Heilbronn, 1885.

A múlt századi német irodalom ama két lelkes művelőjéről, a kiknek költeményei Sauer Ágost kiadásában újra napvilágot láttak, Pyráról és Langéról ma már csak kevesen tudnak, pedig kortársuk, a híres svájczi kritikus Bodmer itélete szerint mindkettőnek kiváló helyet kel-

lett volna elfoglalnia a német költészet fejedelmei sorában. Legjelentékenyebb tagjai voltak ők azon költőcsoportnak, melyet *régibb hallei iskolának* szokás nevezni, ellentétben az *ifjabb hallei költőkörrel*, melynek ismeretesebb tagjai Gleim, Uz és Götz voltak.

Pyra Emánuel [1]) (szül. 1715) már tanuló éveiben, melyeket a bautzeni gymnasiumon töltött, magába szívta a pietismus szellemét, mely később egyik jellemvonása volt egész irányának. Egyetemi tanulmányait is a pietismus tulajdonképeni székhelyén, Halléban végezte. Itt barátságot kötött egyik tanárának fiával, Lange Sámuel Gottholddal [2]) (szül. 1711), a ki később Horatius-fordítása által és még inkább Lessingnek e fordításról írt lesújtó bírálata következtében kevéssé irigyletes hírre tett szert. Lange 1734-ben egy német nyelvmívelő társaságot alapitott, melynek tagjai közűl azonban csak ő és barátja Pyra léptek fel a nyilvánosság előtt. 1737-ben mindketten elhagyták Hallét. Lange, miután még rövid ideig Berlinben tartózkodott, Laublingenben kapott papi állást és megnősült; Pyra 1738-ban hozzáköltözött és idyllikus életet élt nála. Ez együttélésnek költői terméke azon versgyűjtemény, melylye e helyütt foglalkozunk. Pyra később nevelősködött, majd tanári hivatalt nyert egy berlini gymnasiumnál, de már 1744-ben, 29 éves korában a halál áldozata lett. Barátja Lange jóval túlélte őt, 1781-ben halt meg.

A német irodalomban uralkodó pártok közűl ők határozottan a svájcziakhoz szítottak. Lange levelezett Bodmerrel és a zürichi írókat megénekelte *Die Kunstrichter* cz. ódájában; Pyra pedig, a ki eleinte bámulója, majd birálója s végűl — részben személyes okoktól vezetve — ellensége lett Gottschednek, nyiltan megtámadta a lipcsei dictatort és iskoláját. 1743-ban látott napvilágot *Erweis dass die G*tsch*dianische Secte den Geschmack verderbe* czímű munkája, a melynek a következő évben folytatása is jelent meg: ez iratokkal nagy hatást gyakorolt kortársaira. A svájcziak ilyformán nemcsak Langét, hanem Pyrát is a maguk emberei közé számították s midőn Lange barátja halála után ez utóbbinak költeményeit, a melyekhez a sajátjai közűl is csatolt néhányat, megküldte Bodmernek, ez készörömest vállalkozott kiadásukra. A költők neveit görög nevekkel cserélte fel: *Pyra* helyébe *Thirsist*, *Lange* helyébe *Damont* tett (lehet, hogy ez utóbbit már Pyra is használta, l. Seuffert, Anzeiger f. deutsch. Altertum X, 257) s e szerint a versgyűjtemény első kiadásának (megj. Zürichben 1745) czíme ekkép hangzott: *Thirsis und Damons freundschaftliche Lieder*. E gyűjtemény Pyra, Lange és Langené

[1]) l. *Waniek G., Immanuel Pyra u. sein Einfluss auf die deutsche Litteratur des XVIII. Jahrhunderts.* Leipzig 1882.

[2]) Életrajzát (Schmidt Erichtől) l. *Allg. Deutsche Biographie* XVII. k. 151. l.

19 költeményét tartalmazza Bodmer előszavával. Így aztán csakugyan beteljesedtek Lange szavai, a melyeket egyik költeményében Pyrához intézett: Die Nachwelt nennt keinen von uns beiden allein, mein Lob ist deinem fest verknüpft. (ed. Sauer 16. l.) Langének e gyűjteményben található költeményei*) különben úgy mennyiség mint minőség tekintetében mögötte állanak a Pyráéinak s ő maga mondja a második kiadás (1749) előszavában, hogy a gyűjtemény legfontosabb darabjai a Pyra versei, az övéi csak az összefüggés kedvéért vannak hozzájok csatolva. (8. l.) A következőkben is első sorban Pyra költői működését fogjuk szem előtt tartani.

Pyra valóban kiváló költői tehetséggel volt megáldva, verseiben a lelkesedés tüze lángol s ehhez csatlakozik a gondolatok mélysége s a kifejezés nemessége. Költészetének rendesen két jellemvonását emelik ki, mint a melyek megkülönböztetik őt költőtársaitól; ezek anyag tekintetében a *vallásos tárgyak*, alak tekintetében a *rimetlenség*. Pyra meg is követeli ezeket az igazi költőtől, alább említendő allegorikus költeményében a múzsa a vallásos költészet művelését ajánlja és Dávidot állítja mintaképűl a költők elé (V.-én. 56—136. v.); az antik költők, mint a kik a pogányság homályában tévelyegtek, ki vannak zárva a költészet templomából, a melyben csak a «kegyes költők», Dávid, Salamon, Luther, Milton stb., foglalnak helyet (V, 1—55). Másrészt gyakran kikel a rím s a rímelők ellen (*verhasster Reimerschwarm* 17. l., *der vermeinte Schmuck der leeren Reime* 84. l., *die klappernden und schweren Reime* stb. *Schellenschall des Reims* 145. l.). Elveit azonban nem alkalmazza következetesen; Seuffert figyelmeztetett rá (*Anz. f. d. Altertum* X, 256), hogy költői munkái közül 12 rímetlen és kilencz a rímes, s az elmélet és gyakorlat közti ellentét szinte komikus, midőn egy *rimes* költeményben nyilatkozik a rím ellen (Dem leeren Reim und unserer Verse Zahl, die leblos fliesst, entsag ich noch einmal. 148. l.). Hogy költeményei nagy részén bizonyos vallásos szellem ömlik el, az tagadhatatlan, érvényesült bennök a költő pietistikus iránya és az angolok, főleg Milton befolyása, a mely utóbbira már Hettner figyelmeztetett (*Literaturgesch. des XVIII. Jahrh.* III. 2, 98) s a melyet Pyra legújabb életírója, Waniek, nem emel ki eléggé, sőt némileg kétségbe von (36. l.). Pyra mindenütt nagy tisztelettel említi Milton nevét, szerinte ő volt az, a ki «a költészetet a pogány Parnassusról a paradicsomba vezette» (115. l.). A vallásos szellemet tehát nem lehet

*) Lange egyéb költői és prózai művei közül megemlítjük *Horatzische Oden* cz. odagyűjteményét 1747; Horatius-fordítását 1752. *Historie von dem gehörnten Siegfried dem zweiten* (egy Siegfried nevű herrnhuti ellen) 1747. *Die sieben Worte des sterbenden Erlösers* cz. vallásos költeményeit 1757. *Die Oden David's* 1760. és *Der Komet* cz. komikus költeményét 1769.

Pyra költészetétől eltagadni, de a mi költeményeinek tárgyait illeti, ezek közűl csak négy igazán vallásos. Nézetünk szerint sokkal jellemzőbb Pyra és Lange költeményeire nézve egy másik vonás, melyre gyűjteményük czíme is utal, de a melyet még sem vesznek figyelembe a német irodalomtörténetírók, a *barátság cultusa.* Az alaphang, a mely e költeményeken átvonúl, valóban az, a mit Pyra egy helyt így fejez ki: «O glückliche, o hohe Stärkung! O theure Freundschaft, sei gesegnet!» (45. l.) A költemények, kevés kivétellel, mind ennek az érzelemnek vannak szentelve. A két költő majd égig magasztalja egymást (Kästner jól mondta e gyűjteményről írt birálatában: Jedweder der Herrn Thirsis Lieder unparteiisch ansieht, findet darinnen, dass er seinen Freund ebenso ausschweifend verehrt, als ein «Verliebter seine Prinzessin», kiad. XVI. l.), majd a földön maradva leírják egymás látogatásait, örülnek a viszontlátáson, versenydalokat énekelnek és mindig kifejezést adnak baráti hűségöknek. Egy-egy ily esemény gyakran egész költeménysorozaton húzódik át; a 14. dal tárgyát pl. a czím mutatja: *Damon ladet den Thirsis zu sich ein,* a következő dal czíme: *Thirsis macht sich bereit den Damon zu besuchen,* a 16.: *Des Thirsis Ruhe in Damon's Freundschaft.* Erre Damon (Lange) viszontlátogatása következik; 17. dal: *Damons Empfindungen als er mit der Doris den Thirsis zu besuchen geht;* 18.: *Des Thirsis Empfindungen da er ihnen entgegengeht;* 19.: *Des Thirsis Treue.* Tehát mindketten valósággal a barátság dalnokai s azt hiszszük, ha Pyrának hatást akarunk tulajdonítani Klopstock költészetére, akkor épen a barátság cultusában kell azt keresnünk, a mely Klopstock ódáiban is nagy szerepet játszik, nem pedig — a mint ezt rendesen teszik — Kl. költészetének vallásos szellemében, — ez utóbbit a *Messias* költőjénél is kétségtelenűl Milton befolyására kell visszavezetnünk.

Pyra költeményeinek hangja majd lelkesült, majd ábrándozó, e mellett azonban szembetünnek egész realisticus helyek és találóan festett természeti képek is és e tekintetben előnyösen különbözik kortársai elmosódott, színtelen leirásaitól (l. Seuffert *Anz. f. d. Alt.* X, 258), pl.

Die unverzärtelt muntre Lerche
Wenn sie den Morgenthau, ganz frostig wie bereift
Von den geschütterten, beperlten Federn sprützet
Dringt durch die Macht unschuldig heisser Triebe
Bis unters rothe Thaugewölk;
Schaut unter sich Berg, Thäler, grüne Felder
Wann die verjüngte Sonn erscheint
Und wieder in die Wolken sinket, stb. (49. l.)

Pyra főműve *Der Tempel der wahren Dichtkunst* czímű öt énekben írt allegorikus költeménye (1737). Az ehhez hasonló allegoriák, melyek valamely abstract fogalmat istenségnek tekintve, az illető istenség tem-

plomába helyezik a cselekvényt, akkor igen kedveltek és divatosak voltak. A régebbek közül legismertebb Chaucer ilynemű költeménye, a *Dicsőség háza (House of Fame)*, a mely Pope hasonló czímű művének (*The temple of Fame* 1711.) szolgált mintául. Sauer részletesen kimutatta (kiad. XXXVI. s k. l.), hogy Pyra Pope ezen költeményéből merített. A későbbi irodalomban is találunk hasonló allegoriákat, ilyenek Thomson *Castle of indolence* (1748), Dusch *Tempel der Liebe* (1757), Zachariæ *Tempel des Friedens* és Uz *Tempel des Geschmacks* czímű művei; hasonló felfogásból indúl ki Gœthe *Zueignung*-jában (1784). A mi a mi irodalmunkat illeti, figyelmeztetünk Csokonainak *A haza templomának örömnapja* (Gr. Szétsényi Ferencz Somogyvármegye főispányi székébe 1798 lett béiktatására) cz. költeményére, a melyre alább még visszatérünk.

Pyra költeményében elbeszéli, hogy egy éjjel megjelent neki a költészet istennője s felszólította őt, hogy tekintse meg új templomát. Útnak indulnak; először az álköltészet országát érintik, a költő elájúl. Midőn felébred, paradicsomszerű vidéken találja magát, ez a valódi költészet birodalma. Itt honolnak az erények, a művészetek s a képzelet. Majd az antik költők lakásai mellett haladnak el s azután a templom pitvarába érnek: a tudományok és szabad művészetek csarnokába. Erre belépnek a templomba, melynek külsejét bibliai alakok képei diszítik. Bent a költészet trónja áll, körül veszik őt leányai, a költői fajok, az ekloga, elégia, óda, tragédia és epopœa. A költészet istennője trónja elé idézi az összes költőket, ezek megjelennek, a múzsa szívökre köti a vallásos költészet ápolását s végül Langét papjává avatja. A költemény egészében el van nyújtva s a merev systematikus elrendezés, mely nemcsak a költészet templomának, hanem a róla szóló költeménynek is sajátja, nem válik előnyére; egyes költői lendületű helyek és szép gondolatok azonban itt is tanuskodnak Pyra költői tehetségéről.

Nem lesz talán érdektelen, ha nagyjában mindjárt rámutatunk a Pyra allegoriája s a Csokonai említett költeményében feltünő főbb egyezésekre.

A mint Pyra Horatius e szavait tűzte költeménye elé: Odi profanum vulgus et arceo, úgy a magyar költő is ugyanezen ódára czéloz költeménye e soraival: «Én pedig áldozó ruhákba öltözve, babérkoszorúkkal homlokom kötözve, lantolván ekkorig nem hallott éneket, felnyitom e régi szentséges helyeket». Ezután felszáll «Tátra sziklájára, az ég szomszédjába». A mint Pyra először egy fenyves erdőbe érkezik, mely a hegy alján terül el s a melyben oly sötétség veszi őt körül, hogy alig lát valamit, majd irtózatos mélységbe pillant s a borzadástól elájúl (I, 193. s. k. v.), úgy Csokonai is mindenekelőtt a «melankóliás erdő homályába» jut, néma csendesség uralkodik, halotti mécsek égnek, a ciprusfák árnyékában egy-egy sírkő áll s szerteszéjjel régi fegyverek

eltört darabjai hevernek. «Szörnyű környék! Talán ez a halál és a holtak országa? Úgy van! ez a környék a holtak lakása lett, de kiket a halál halhatatlanná tett.» Pyra ezután nyájasabb vidékre jut: «Gleich vor uns breitete ein anmutsvolles Thal die grüne Fläche aus ... Manch Flüsschen rinnt hier aus und schlängelt rieselnd sich durch diese Wiese hin. Theils sind mit Rosenbüschen, Narcissen, Lilien und Nelken eingefasst, wobei die Nachtigall sich Nester baut und schläget. Es steiget hier und da manch prächtig Ehrenmal und manche Säul empor von Palmen überschattet.» (II, 22. s. k. v.) Csokonai is ekkép folytatja elő-adását: «Szelidebb vidéket látok megnyillani; ligetes berekké válik a rengeteg. Szagos virágokkal beterült halmokon, illatos jázminnal benőtt lugasokon s pázsitos völgyeken visz az út felfelé hazám templomának szent pitvara felé.» Itt is még sirok és emlékszobrok emelkednek, de már «itt a sír is vidám, a halál is kellő». Ez erdőben Somogy angyala csatlakozik a költőhöz s Csokonai az ő vezetése mellett indúl a templom felé, épúgy mint a hogy Pyrát a költészet nemtője vezette szent helyébe. A templom leírása is hasonló a Pyráéhoz. «Pompás volt a templom mind kívül, mind belül, oszlopos tornáczok keriték kétfelől. Formája gothika és olyan volt pontban, mint a káptalannak temploma Pozsonyban.» (V. ö. Pope, The temple of Fame 119. v.: Of *gothic structure* was the northern side.) Pyránál az oszlopokon függő táblákba a költészet örök törvényei vannak bevésve (III, 177 s k. v.), Csokonainál nem a költészet, hanem a haza templomáról lévén szó, e feliratok is megfelelők: «Az igaz magyarnak, a jó hazafinak, — ily fennirása volt minden ajtajinak». Pyra templomában a költészet trónja áll, körülötte a költői fajok személyesítői foglalnak helyet; Csokonainál oltárt látunk, a melynek «kivül ez írás volt metszve oldalára: Magyarok! szentséges a haza oltára!» Csokonai következő sorai: «A mint végig menni mind a két oldalon, vastag gyémánt táblák függenek a falon, a melyekben minden igaz magyar nagynak neve és érdemei felmetsze vagynak,» Pope leirásának felelnek meg, a mely szerint a dicsőség oltára körül hat pompás oszlop emelkedik s ezeken ókori költők alakjai láthatók, az állványokba be vannak vésve műveik tárgyai. (*The temple of Fame* 178. s. k. v.) Ezek után mind a három költőnél a cselekvény elbeszélése következik. Popenál beözönlik a dicsőségre vágyó tömeg s az istennő beszédet intéz az egyes csoportokhoz; Pyránál a költők jelennek meg, hogy meghallhassák a múzsa szózatát; Csokonainál «bejön a hazának szűze a templomba, utána számos nép és gróf Szétsényi nyomba». A költő azután magasztalja Szétsényit, felsorolja érdemeit s boldognak mondja Somogymegyét, hogy őt nyerte uráúl.

Kétségtelen tehát, hogy a keret azonos és Csokonainak vagy épen Pyra *Tempel der Dichtkunst*-ja, vagy ennek valamely utánzata szolgált

mintául. E kérdés eldöntése végett részletesebb összehasonlításra volna szükség, a mit ezuttal azért nem végezhettem, mivel Csokonai e munkája nincsen kezemnél — a fentebbi egybevetés csak kivonatos jegyzeteim alapján készült — és itt külföldön nem is lenne hozzáférhető.

Pyra említett költeményein és két hosszabb ódáján kívül belefogott több drámai költeménybe is (megkezdett egy *Jephtha* s egy *Saul* czímű, és tervezett egy Atreusról szóló drámát), ezekről azonban csak töredékek maradtak fenn.

Ámbár tehát Pyra költői tevékenysége általában véve nem volt gazdag, azon kevésből itélve, a mi reánk maradt, sajnálnunk kell, hogy a halál oly korán elragadta a fiatal költőt, a ki a német irodalomnak bizonynyal díszére vált volna.

Freiburg, 1886 febr. 10.

Dr. Petz Gedeon.

Macedoniustól.

Anth. Pál. V. 243.

Bírtam a szépnevetésü leányt álmomban az éjjel:
Édes teste köré fontam a karjaimat.
Minden szómra hajolt és bármit is engede nékem,
Változatos módon nyújtva a kyprisi kéjt.
Egy féltékeny Eros lest állott éjtszaka nálam,
S elragadá a leányt, űzve az álmaimat.
Azt az irigységét! Álmomba' se tűri az isten
Hogy csak is álmodvást éljem a nászi gyönyört.

Ford. P. T. E.

Az embergyűlölő Timon sírverse.

Ismeretlentől. Anth. Pál. VII. 313.

Itt fekszem, nyomorult lelkem' kiszakítva magamból.
A nevemet ne kutasd, hanem indulj veszni, gazember.

Ford. P. T. E.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. 1884/85.

7. **Dr. Fináczy Ernő**: A régi görög gyermekjátékok. (A budapesti VII. ker. m. k. állami gymnasium negyedik évi értesitője. 1884/5.)

Dr. Fináczy e kis értekezése a maga nemében valóban mintaszerű. Szerző az ifjuság számára irta művét, a mi egy, a tanulók kezeiben forgó értesitőben nagyon helyén van, s a mi fő, az alaposságot könnyed modorral, az eléggé kimerítő fejtegetést rövidséggel egyesíté. Az idézeteket, hogy a tanuló a szöveget akadálytalanul olvashassa, teljesen mellőzte, a forrásokat pedig függelékben állítá össze.

Maga a mű két részre oszlik. Az első részben az egyes játékszereket tárgyalja, különösen a csörgettyűt, bábokat, csigát és koczkázást, a másodikban a társasjátékokat írja le a következő rendben: 1. A bögrejáték. 2. A lovaglás. 3. Dugócska. 4. Szembekötősdi. 5. Fogócska. 6. Éj és nap. 7. Kötélhuzás. 8. Peczkelés. Az értekezést, mely helyes érzékkel választott tárgyánál fogva is alkalmas lekötni a tanulók figyelmét, még érdekesebbé teszi s az előadás világosságát is nagyban emeli az a körülmény, hogy szerző a régi görög játékokkal mindig párhuzamba állítja a mai napság divatozó játéknemeket s utal a sokszor meglepő hasonlóságokra, továbbá az, hogy a szöveghez hat, régi eredetiek után másolt s nagyon odaillő ábrát mellékelt.

Az egészről röviden azt mondhatjuk, hogy czéljának tökéletesen megfelel, s ha értesitőinkben számos ily értekezést olvashatnánk, tanulóinkban nagyon fokozódnék a klasszikus tanulmányok iránti előszeretet, mely most, megvallva az igazat, alvófélben van. Azért mindazoknak, kik hasonló irányú programm-értekezéseket szándékoznak írni, melegen ajánljuk, hogy ismerkedjenek meg dr. Fináczynak itt bemutatott művével.

De még egyébre is figyelmeztet bennünket e munkácska. «A ki a régiek életét — így kezdi a szerző — csak hallomásból vagy könyvekből ismeri és egyetlen régi szobrot, emléket vagy érmet se látott, az, ha nem nézi is a görögöket a képzelet valamiféle mesés, ködszerű teremtéseinek, de nem is oly húsból és vérből való embereknek, mint a milyenek jó magunk vagyunk. A könyv száraz betűjéből csak halványan elmosódó alakok fejlenek ki, melyeket a messze idők tudata a rege aranyos szövetébe burkol. Vegyünk a könyv mellé csak egy fogyatékos képet is, világos szemlélet vésődik lelkünkbe s ismeretünk hasonlíthatatlanúl teljesebb leszen.» Kinek ne jutna eszébe e sorok olvasásakor, hogy mily siralmas állapotban van a görög és római régiségek tanitása gymnasiumaink legnagyobb részében? Gyötrik a tanulót mind a nyolcz éven keresztül az úgynevezett észfejlesztő grammatika szabályaival, de hébe-korba sem

mutatnak neki egy-egy régi képet, mely némi világot vetne azokra a homályos fogalmakra, melyeket a régi világról magának megalkot. Nem kivánhatjuk, hogy minden gymnasiumnak archæologiai museuma legyen (bár az egyetemnek volna!), de annyit megkövetelhetünk, hogy a klaszszikus tárgyak tanításánál, ha nem akarunk puszta nyelvi oktatást adni, a minek ma már nincs értelme, nagyobb gondot fordítsanak a szemléletre. Régen megmondta már Horatius:

Segnius irritant animos demissa per aures,
Quam, quae sunt oculis obiecta fidelibus.

8. Benő J. Berárd: A római család belélete különös tekintettel jogi és erkölcsi viszonyaira. (A minorita-rendiek vezetése alatt álló nagybányai r. k. főgym. értesítője 1884/5.)

Az egész értekezés két részre oszlik: az elsőben a család jogi viszonyait, a másodikban ennek alapján erkölcsi életét igyekszik vázolni a szerző.

Az első rész tartalma nem egyéb, mint a patria potestasnak, a manusnak, ezzel kapcsolatban a házasság három különböző módjának, a manumissiónak és a végrendelkezésnek meglehetősen zavaros tárgyalása, mely alig nevezhető egyébnek, mint valamely római jogi tankönyv kevéssé pontos kivonatának. Hogy a *kevéssé pontos* jelzőt azonnal igazoljam, bemutatom az értekezés néhány szembetünő botlását.

A 6. lapon a szerző a házi védszellemeket *penates-eknek* nevezi, holott ország-világ tudja, hogy *lares* és *penātes* volt a nevök. A 12. lapon Mars papját, minthogy latin neve *flamen Martialis*, nem kételkedik Martialis (!) flamenének nevezni. A 22. lapon a *manumissio vindictát* így írja le: «Az assertor azt állította, hogy a szolga szabad; az úr pedig semmit sem szólt». A dolog nem egészen így áll, mert a lictor, mint assertor in libertatem e szavaira: *Hunc hominem liberum esse aio*, az úrnak így kellett felelnie: *Hunc hominem liberum esse volo.* Az is egy kissé merész állítás, a mit a szerző a 23. lapon koczkáztat, hogy a végrendelkezés joga a rómaiaknál szülemlett meg s nyomai előttük egy népnél sem találhatók; mert a végrendelkezésre már az attikai jognak is meg voltak a maga szabályai, noha tökéletlenebb alakban. A 24. lapon a *comitia calata*-t és a *comitia curiata*-t mint azonos fogalmakat említi, a mit bizonyára nem tett volna, ha ismerné az erre vonatkozó legfőbb klasszikus helyet *Gellius*nál N. A. XV. 27, 1: In libro Laelii felicis ad Q. Mucium primo scriptum est, Labeonem scribere, *calata* comitia esse, quæ pro collegio pontificum habentur aut regis aut flaminum inaugurandorum causa. Eorum autem alia esse *curiata*, alia *centuriata*. *Curiata* per lictorem curiatim *calari* id est convocari: *centuriata* per cornicinem. Iisdem comitiis, quæ

calata appellari diximus, et sacrorum detestatio et testamenta fieri solebant. Ebből kitűnik, hogy a *comitia calata* majd curiák majd centuriák szerént hivatott össze.

Nagyon helytelenül fogja fel Benő úr a római polgári jogban előforduló jelképes cselekményeket, midőn a 15. lapon így szól: «Nem egyszer megtörtént, hogy valamely eszme megörökítésére oly dolgokat alkalmaztak, melyek annak értelmével semmi összefüggésben sem voltak». Ellenkezőleg minden jelvénynek meg volt a maga eredeti s az illető jogi cselekménynyel összefüggő értelme, melyet legtöbbször föl is fedez a tudós kutatás; de, ha van is oly symbolum, melyet többé megfejteni képesek nem vagyunk, képzelhetetlen, hogy eredetileg sem volt volna összefüggés a jogi fogalom és annak megérzékitése között.

Az értekezés második részében a szerző a család erkölcsi életéről szól, nevezetesen a házastársaknak egymáshoz, a szülőknek gyermekeikhez való viszonyáról és a családi nevelés kérdéséről, de itt sem volt képes többet adni a legközönségesebb adatok halmazánál. A hol pedig saját reflexióinak enged szabad teret, catói modorban ostorozza korunkat s ilyen nyilatkozatokra ragadtatja magát: «Mig a rómaiak családi nevelésének alapelve a tiszta erkölcs, a mai családok neveléséből ez többnyire száműzve van», néhány sorral alább: «A rómaiaknál a családi nevelésben leghatalmasabb nevelő eszköz volt a szülők erkölcsös, békés élete: a jó példaadás; ma trágárságot, erkölcstelenséget tanulnak a gyermekek a családi tűzhely körül, sokszor *a szülők örömkaczaja közt*». Ez a nevetséges tulzás különben az egész munkán végigvonul; szerző eszményi képet alkot magának a római világról s azt hiszi, hogy a respublica szebb idejében csupa erkölcsből, csupa hazaszeretetből és önfeláldozásból állott a római polgár. Hogy azután ehhez képest a római birodalom bukását is az erkölcstelenség meglehetős tág fogalmára vezeti vissza, abban nagy része lehet Berzsenyinek is, a ki oly szépen mondja:

minden ország támasza, talpköve
A tiszta erkölcs, mely ha megvész,
Róma ledől s rabigába görnyed

hogy lehetetlen volt nem ezzel végezni az értekezést. Különben is minálunk még mindig a költő e sorait veszik zsinórmértékül Róma történetének megitélésénél.

Valóban sajnálatos, hogy nálunk még mindig nem járta le az olyan értekezések divatja, a minő a Benő úré is. Felvesznek valamely meglehetősen tág körű themát, két vagy három könyvből úgy, a hogy összeállítják s azt hiszik, tudományos munkát végeztek. A középiskolák programmjai már a hely szűk voltánál fogva is arra utalják a tanárokat, hogy egészen specialis természetű kérdéseket dolgozzanak fel, s ha ezt

tudományos módszerrel tennék, elcsépelt általánosságok helyett önálló becsü munkákat olvashatnánk értesitőinkben. A német középiskolai tanárok egyik nagy érdeme éppen az, hogy az iskolai programmokban a legtöbb specialis kérdés megoldását elősegítették.

Némethy Géza.

9. **A régi Róma oktatásügye.** Dr. Wutz Alberttől. A Budapest fővárosi VIII. kerületi községi nyilvános Főreáliskola 1884/5-ik évi tudósítványa.

Meglepő reál-iskolai értesítőben oly dissertatio, mely a klassikusok eredeti, terjedelmes és alapos ismeretét igényli. Noha a római nevelésügyről mint más egyébről nem lehetetlen szellemes ismertetéseket írni, a mint ezt a mult év folyamán a Philologiai Közlöny egy igen buzgó és termékeny dolgozó társa megmutatta, csakhogy az ily forrástanulmánytól s idézetektől, a mellett még francziás szellemtől hemzsegő és pezsgő eleven dissertatiócskák legalább is gyanusak. S ha végig olvassuk a jelen értekezést, lehetetlen nem bámulnunk ama rendkívüli alaposságon, mellyel Dr. W. úr mindenről értesűlve van. Oly alaposan, hogy szinte megszűnünk csodálkozni azon, hogy reáliskolai értesítőben is jelenhetik meg a classica philologia körébe vágó dolog. Megszününk pedig azért, mert észrevesszük, hogy hisz azok az idézetek, azok a megjegyzések, az a történelmi felfogás, az a nyelv stb. közhelyek vagy legalább is régi ismerőseink.

Mindazonáltal nem lehet s nem szabad elvetnünk az ily népszerű munkálatokat, ha mint a jelen értekezés, nem lépnek föl philologiai igényekkel. S épen reáliskolai értesítőben reáliskolai ifjuságnak szánva nemcsak jogosult, de helyeselhető is Dr. W. úr eljárása, hogy a régi rómaiak sok tekintetben érdekes nevelésügyét tanítványaival, kik meg vannak fosztva a római kultura eredeti ismeretétől, kivonatos és könnyen megemészthető modorban közölte.

Ezek előrebocsátása után nem mint közvetetlen forrásokból merítő philologiai, hanem mint közvetítőkből ismertető modorban írt dolgozatról fogjuk megjegyzéseinket megtenni.

Czím: a régi Róma oktatásügye. Az egész dolgozat három részre oszlik. Az első részben művelődéstörténeti bevezetést ad szerző meleg s rokonszenves hangon érdeklődést ébresztve a köztársasági Róma egyszerű s vallásban gyökerező társadalma iránt s erősen hangsulyozva dolgozata alapeszméjét, hogy a nevelés az állam talpköve s Róma bukásának hatalmi túltengése, s a közerkölcs romlása volt főoka. Az oktatásügy tárgyalását chronologiai szempontból két fő szakaszra osztja, egyik a régi Róma oktatásügye a legrégibb kortól kezdve Augustusig (754—30 Kr. e.), másik Augustustól a római birodalom bukásáig (30 K. e. 476 Kr. u.) s e szakaszokat nevelés- és oktatásra osztva tárgyalja.

Hibás azonban úgy az egész mű, valamint az egyes szakaszok czíme, mert tudnivaló, hogy az oktatás csak egyik része a nevelésnek, nem pedig oly egész, mely alá mint körét alkotó egyedek a nevelés és tanítás tartozhatnának. Lehet azomban általános czím: a régi Róma nevelésügye, v. pædagogiája, az egyes részeké pedig: tulajdonképeni nevelés, vagy erkölcsi és testi nevelés; továbbá: oktatás, vagy tanítás vagy szellemi kiképzés.

Lelkesültségében megigéri szerző a bevezetésben, hogy a rómaiak gyakorlati nevelésügyét és azonkívül neveléezeti elméletét is elő fogja adni. A gyakorlali feladatot csakugyan meg is oldotta, hanem nevelészeti elméletet, azt nem találunk. Elbeszéli miként nevelte a család a fiút a köztársasági Rómában, mily nagy reverentiával adóztak az erkölcsi nevelésnek, mit tanultak a fiúk nyelvtanból, számtanból, történelemből, rhetorikából; miként hanyatlott a császári Róma nevelésügye, elvesztvén láb alól a közerkölcsöt mint alapot; mily eszközökkel gazdagodott a tanításügy stb. stb. de hogy kiknek és mily nemű theoriái voltak a nevelésről, arról nem találunk felvilágosítást. Pedig ezek fejtegetése és bírálata lett volna a műnek tulajdonképeni pædagogiai része, mig a mit kaptunk, az a ténynek kivonatos relatiója. Korántsem kívánjuk mi azt, hogy szerző Quintilianus Institutióinak fejtegetésébe s kritikájába bocsátkozzék; csak azért jutott eszünkbe, mert ő maga igérte volt meg bevezetésében.

Nem helyeselhető az a chronologiai zavar sem, melyet szerző egyes példák vagy idézetek felhozásában tanusít. Igy például a köztársaság neveléstörténetében Martialis- és Juvenalisból hoz adatokat (18—19. lap.), továbbá a latin nyelvi oktatásról szólva ezt mondja: «A latin írók közül legszívesebben foglalkoztak Vergiliussal; de nem feledkeztek meg Horatius, Livius, Tacitus értelmezéséről s Ciceróról sem». (23. lap.) Vagy u. o. «Nagy szorgalommal tanulták a történelmet . . . . . s különösen a császárok korában a hitregetant». Vagy: «Suetonius állítása szerint néha 20 rhetor-iskolánál is több volt Rómában». (24. lap.) Azt kell hinnünk, hogy szerző nincs tisztában a chronologiával, a mi kevésbbé föltehető, vagy hogy igen csekély sulyt fektet saját felosztására, a mely esetben nem kellett volna az egészet oly merev szakaszokra különítenie s általános karczképet kellett volna nyujtania az összes római nevelésről.

Hasonló zavart találunk néhol a nevelés és tanitás pontjainál is. Például a II. főrész «nevelés»-fejezetében csupa oly dolgok foglaltatnak, melyek kiválóan a tanitásügyhöz tartoznak.

A római irodalomtörténet nem eléggé alapos ismeretéről tesz tanúságot az a hallgatás, melyben szerzőnk több előkelő grammatikust s rhetort részesít, kik az ifjuság oktatásával foglalkoztak, így pl. L. Aelius

Præconius (Stilo)-t, kinek pedig Mommsen, kit szerzőnk úgy látszik alapfelfogásban és egyébben követett, igen nagy fontosságot tulajdonít.

Kevés sulyt fektet továbbá szerzőnk a tankönyvirodalomra, mely pedig a római szellem praktikus irányának, mit W. úr oly igen szeret hangsulyozni, egyik legkézzelfoghatóbb bizonysága; továbbá a nőnevelésre, melylyel igen röviden végez.

E hibák azonban mind nem eredményezik azt, hogy a mű úgy a hogy van, kellemes olvasmány ne legyen. A könnyed, folyékony előadás, a biztos meggyőződés hangja, itt ott váratlan, szellemes megjegyzések jó forrásokra vallanak, s ha egyszer az eredetiség s philologiai érték veszélyes kérdésén tul vagyunk, szerző érdemeit: a jó izlést, helyes tapintatot, s jó nyelvet el kell ismernünk.

Még néhány megjegyzés!

Szerző magáévá téve a francziás republicanus elveket, Augustus koráról olyat mond, a mi Tiberius koráról is csak a tulkritikus és republicanus érzelmű Tacitus szerint áll. «A jellemtelen politikai élet rányomta bélyegét az irodalomra is..... A mosolygó álarcz alatt szolgai meghunyászkodás lappang. A költők könnyű, erkölcstelen tartalmú műveket bírnak létrehozni. . . . Virgilius, Ovidius s mindenek fölött Horatius tartózkodás nélkül állanak be Augustus hizelgői közé. Szóval a zsarnokság lealacsonyította a múzsákat, vagy hízelgést követelvén vagy a szabad szót halállal büntetvén».

Kivánatos lenne, ha az efféle kritikákat kissé több conservativismussal gyakorolnák iróink, mert igen könnyen megesik, mint itt is, hogy alaptalanok, tulságosak lesznek, s torzképeiktől nem lehet az igazit megismernünk. Szerző annyira elferdíti az aranykor irodalmi alakjainak képét, hogy Vergiliust, Horatiust az erkölcsiség legalacsonyabb fokán álló udvaronczoknak kell tartanunk, holott józanabb kritikával szerző is belátná, hogy ők is emberek voltak. Az ily sulyok-elvetések okozzák egyes vitás kérdésekben az ellentétek kirívó élességét, melyek kevés körültekintéssel ki volnának egyeztethetők.

Végül figyelmeztetem W. urat, hogy Ennius művének czíme nem *Cronica*, hanem *Annales*, meg hogy *ecclecticus* rosszúl van írva s ujabban Vergiliust, nem Virgiliust írnak.

FODOR GYULA.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. február 3-ikán *felolvasó gyűlést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. Dr. Pozder Károly: A világnyelvről. Az érdekes felolvasásra Mayr Aurél egyetemi tanár tett egy pár figyelemre méltó megjegyzést.

2. Binder Jenő: Prister Johannes.

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte:

Elnök: Ponori Tewrewk Emil. Jegyző: Pecz Vilmos.

Jelen voltak: Ábel Jenő, Fináczy Ernő, Kassai Gusztáv, Maywald József, Pozder Károly, Riedl Frigyes.

1. Elnök jelenti, hogy Cserhalmi Samu pénztárnok beküldte a társaság pénztári állásáról szóló részletes jelentését. — A jelentés tárgyalása a jövő ülésre halasztatik.

2. Cserhalmi Samu ajánlatára Müllner Mátyás lyceumi igazgató Sopronban, Bossányi József lelkész Nyitra-Novákon és okl. gymn. tanár, Lászlófy Kamill főgymn. tanár Győrött, Binder Jenő nevelő Budapesten, Jánosi Boldizsár főgymn. tanár Újvidéken; Ábel Jenő ajánlatára méltóságos Ráth György tanácselnök Budapesten; Maywald József ajánlatára Kiss Sándor k. rend. tanár N. Kanizsán, Tóth György k. rend. tanár Budapesten; Fináczy Ernő ajánlatára Kiáltossy József budapesti VII. kerületi gymn. tanár rendes tagokká választatnak.

3. Ábel Jenő jelenti, hogy a társasági diplomák elkészültek és ezzel kapcsolatban indítványozza, hogy azon társasági tagok, kiknek még diplomájuk nincs, jelentkezésre szólíttassanak fel. — Elfogadtatik.

4. Elnök jelenti, hogy a Magyar Tud. Academia mindazon társulatoknak, melyek palotájában tartják üléseiket, a termek használatával együtt járó költségeket elengedi: egyszersmind indítványozza, hogy a Magyar Tud. Académiának ezen elhatározásáért a társaság részéről köszönet mondassék. — Elfogadtatik.

5. Elnök jelenti, hogy a magy. kir. belügyministerium Georges Károlynak tiszteletbeli külföldi taggá való választását helybenhagyta. — Tudomásul vétetik.

P. V.

— **Magyar eredetű szók az erdélyi szászok nyelvében.** Az Erdélyt lakó három fő népfaj (magyar-székely, német-szász, oláh) nyelvhatárai igen sok helyt egymásba folynak s az erdélyi részekben sok vegyes ajku községet találunk. Természetes, hogy ezeknek lakosai nemcsak beletörődnek egymás nyelvébe (leginkáb az oláhokéba, kik nem szeretnek más nyelvet tanulni), hanem hogy e szomszédos sőt közös telkü nyelvek jelentékeny hatást gyakorolnak egymásra, főleg a szó-

anyagra nézve. A következőkben megkisértjük kis jegyzékét adni olyan szóknak, melyek szemlátomást magyar eredetre mutatnak.

Aldemásch, *álmesch* (Bestätigungstrunk), magy. *áldomás*.
babrelen (pantschen), magy. *babrál*.
de grunen uch bajussen (Bart und Schnurbart), magy. *bajusz*.
balte (Axt, Beil), magy. *balta*.
bika (Stier), magy. *bika*.
dikisch (Beschneidmesser der Schuster), magy. *dikis*.
butsch-fel (dicker, ungestalteter Mensch), magy. *bocs*. . .
fokosch (Streitaxt), magy. *fokos*.
gutsch (Wagen), magy. *kocsi*. (V. ö. Nyelvőr XI. 103.)
hinta (Schaukel), magy. *hinta*.
katschken (Händchen), magy. *kacsó*.
kalapátsch (Hammer), magy. *kalapács*.
kalip (Hütte), magy. *kaliba*.
katner (Soldat, eig. móser = mausern), magy. *katona*.
kortzelt (schnarren), magy. *korczog*.
kurtéchen (kurze Jacke), magy. *kurta* (székely: *kurtékli*).
kutschme (Mütze aus Lammfell), magy. *kucsma*.
muschtar (Klopfhammer der Schuster), magy. *mustár* (musta).
nyivelt-nyavelt (greinen), magy. *nyifog-nyafog*.
paputschen (Pantoffeln), magy. *papucs*.
pogátschen (Kuchen), magy. *pogácsa*.
pulyka (Truthahn), magy. *pulyka*.
óbélen (jammern), magy. *óbégat*.
tschákán (Stockhammer), magy. *csákány*.
tschingeln (klingeln), magy. *csilinge*, *csenget*.
tschismen (Stiefel), magy. *csizma*.

Dr. Wlislocki Henrik.

KÖNYVÉSZET.

Anthologia latina. Szemelvények a lyrai és didaktikus költészetből. Bevezetéssel, magyarázatokkal és metrikai függelékkel ellátta *Pirchala Imre*. 2. kiad. Budapest, 1886. Eggenberger. 1886. (8. XX, 171 l.) 88 kr.

Dengi János. Költői olvasmányok. Románczok, balladák és alanyi költemények. A gymnasiumi tanitás uj terve és az utasítások alapján a gymn. V. oszt. számára. Szerkesztette és magyarázó jegyzetekkel ellátta —. Budapest 1885. Eggenberger. (8r. VIII, 167. l.) 1 frt. 20 kr.

Felsmann József. Német grammatika. 5-ik jav. kiadás. Budapest, 1885. Lauffer. (8r. 198 l.) 90 kr.

Q. Horatius Flaccus válogatott ódái. Folyóbeszédben magyarítá

Gyurits Antal. (Római remekírók magyar nyelven. I.) Szatmár 1885. 8r. VIII, 95 l.) 60 kr.

Lewis Lajos dr. Az angol nyelv vezérfonala a Jacotot-féle módszer alapján a saját alapelvei tekintetbe vételével. Budapest 1886. Szerző kiadása. (8r. 100 l.) 50 kr.

Titus Livius XXI. könyve. Ford. Vajdafi Géza. 2-ik kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 28-ik köt.) Budapest 1886. Lampel. (16r. 80 l.) 40 l.

Neményi Imre. Magyar alak-és mondattan. A gymnasiumi, polgár- és reáliskolai tanuló ifjúság használatára. Budapest 1886. Lampel. VIII, 110 l.) 70 kr.

Sallustius művei. II. füzet. Jugurtha 85. végeig és Catilina összeesküvése. Ford. Vajdafi Géza. 3-ik kiad. (Római remekírók magyar fordításban, 13. köt.) Budapest 1885. Lampel. (16r. 113—232 l.) 40 kr.

Szemák István dr. Elméleti s gyakorlati német nyelvtan tanodai s magán használatra. I. évf. 6-ik kiad. Budapest Lauffer, 1886. (8r. 81 l.) 50 kr.

Szénássy Sándor latin mondattana al- és főgymnasiumok számára. Harmadik jav. kiad. Sajtó alá rendezte *Elischer József.* Budapest, Athenaeum. 1885. (8r. 278 l.) 1 frt. 40 kr.

Tóth Sándor dr. A prózai írásművek elmélete. A gymnasiumi s reáliskolai utasitások szerint középiskolák használatára. Budapest 1886. Révai. (8r. II. 51. l.) 40 kr.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

NYILT TÉR.*)

Válasz Szabó János ur birálatára.

A «Phil. Közl.» múlt havi számában Szabó János úr az esztergomi főgymnasium értesítőjében megjelent értekezésemmel foglalkozott. Gáncsolódásait czáfolgatni nekem sem időm, sem kedvem nem volna, annál is inkább, mert a ki bírálatát elolvassa, tisztában is van vele rögtön, mint itéljen e «birálatról» .... de hát ő ezt egyetlen tud. szaklapunkban kisérlette meg, illő tehát, hogy szives figyelmét viszonozzam.

Kifogásolja először is a t. biráló úr, hogy a bevezetésben felemlítettem azon nevesebb kommentatorokat, a kik az Ars poeticaval foglalkoztak. Azt hiszem, erre nem kell egyebet válaszolnom, mint saját szavaira emlékeztetnem. Ha én az Ars poetica «sokféle megítéléséről» akarok szólni, talán csak fel kell említenem azokat is, a kiktől a «sokféle megítélések» származnak ? Ha ez már Önnek oly sok, elgondolom, mennyire bámul majd, ha valaha még Düntzer II. kötete kezébe kerül ? !

A mi pedig az idézett szerzők megítélését illeti, biráló urat csak a mű figyelmes olvasására utalom. Ott mindegyik vélemény megítélését megtalálja ; végül pedig elmondom a magam okadatolt s önálló nézetét

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget. Szerk.

is. Hogy Ön mindezeket értekezésemben nem találta meg s így kritikát sem mondhatott róluk, nem csodálom: hisz a «klasszikus művek barátjainak» (úgy látszik, Ön is az!) nincs «kedvök oly értekezés olvasásához, mely mindenféle obscurus és nem obscurus névtől tarkállik». Igaz, Kegyedet nem idéztem!

Fordításomról azt mondja, hogy «hű, értelmes és magyaros». Azonban úgy emlékezik, mintha valahol hallotta vagy olvasta volna. Nagyon sajnálom, hogy emlékező tehetsége, a melyre, úgy látszik, sokat ad, most az egyszer cserben hagyta. Fáradságot vettem magamnak s kedvéért összehasonlítottam P. Thewrewk E. urnak az idézett iveken közölt fordításával az enyimet. Az ő fordítása csak a 100-ik sorig terjed; én 476 sort fordítottam le. Minek nevezzem, kedves bíráló úr, az Ön eljárását? Szeliden szólva, kell egy kis lelkiismeretlenség ily *szembeszökően téves* állítás megkoczkáztatásához! Aztán hol, miben egyez meg ez a 100 sor? Én két, vagy legfelebb három egyező helyet találtam. Ily fordításról meri Ön állítani «mintha szóról-szóra hallotta, vagy olvasta volna valahol»?! Nem kérem, hogy vonja vissza állítását; ily bírálati «önálló» rendszer feladása nagy áldozat lenne Öntől. Több bennem a felebaráti szeretet.

A fordításhoz csatolt magyarázatokról azt mondja, hogy «azok egy része fölösleges paraphrasis, más része minden jegyzetes Horatius-kiadásban megtalálható». Úgy látszik, Ön szenvedélyes (!) tanúlmányozója a Horatius-kiadásoknak .... Értettük egymást?

Tetszik nekem bírálata következő passzusa is: «Jellemző az ilyen auctoritásos bizonyítás: Dr. Télfy Iván (Aeschylos stb.) bebizonyította, hogy annak (t. i. Aeschylosnak) több darabját a negyedik szereplő nélkül adni alig lehetett. Furcsa bebizonyítás, mint az alig mutatja.» Látja, t. bíráló úr, mindjárt megmagyarázhatta volna magának az «alig» értelmét, ha tovább olvas. Az okoskodás ugyanis így folytatódik tovább: «De ha ott még lehetne is azzal segíteni, hogy a karvezetőt veszik fel a negyedik szinésznek; semmi esetre sem lehet ezt tenni Sophoklesnek Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ czímű tragédiájában». Tehát midőn Aristoteles és követői véleményét nem fogadom el, nem Aeschylosszal, hanem Sophokles említett tragédiájával bizonyítok.

Bocsássa meg nekem, t. biráló úr, ha szemet szúr az az erősen hangsúlyozott «auctoritásos» kifejezés. — Elolvasván birálatát, önkénytelenül eszembe ötlött, hogy még csak haragudnom sem illik érte. Miért is? Kegyed, úgy látom, ellensége az «*auctoritásoknak*»; szeret *önálló* lenni s tudja, hogy nincs könnyebb út a Parnassusra, akarom mondani, az önállósághoz, mintha az ember emancipálja magát az *auctoritások* nyüge alól. Még a legrosszabb akarat sem foghatja rá, hogy mások után indul!

No de nincs könnyebb módja a bírálat megírásának, mintha az ember innen is onnan is kikap a contextusból egy árva mondatot s belekapaszkodik abba; beletekint itt is ott is a szegény szerző művébe, s valami csak akad a horogra .... Aztán a mi a legfőbb, az ily munka még sok fáradságba se kerül. Ezt az eljárást bizony még csak nem is kifogásolhatom. Sic itur ad astra s én is azzal fejezem be (lám itt sem vagyok önálló!), hogy boldogult Arany Jánosunk helyett Szabó Jánosra hivatkozom s fölkiáltok az olvasóval: «Elég!» s én «egyetértek vele!»

Győr, 1886 január 25.

Samu Ferencz, tanár.

Erre az érzékeny, naiv hangú threnosra, melynek primitiv álláspontja annyira jellemző, nagyon kevés megjegyzésem lehet. Először is azt kell megmondanom, miért felelek én a Szabó Jánosnak szóló válaszra. Egyszerűen azért, mert én írtam azt a szegény birálatot, s nem tudom, hogy történt az a sajtóhiba, de megtörtént, hogy helyemet Szabó János foglalta el (Bizony furcsa sajtóhiba folytán. *Szerk.)*

Samu Ferencz úr védekezik *egyik-másik* kifogásom ellen. Én konstatáltam volt, hogy ő értekezésének rövidebbik részében az Ars poetica *sokféle megítéléséről*, keltéről stb. szól. Mit tesz ő? *saját szavamra* emlékeztet, hogy, ha ő az Ars p. *sokféle megítéléséről* akar szólani, talán csak e megítélések szerzőit is idéznie kell? Hát mondtam én, hogy szóljon arról a sokféle megítélésről? Hiszen épen a sokféle (nagyrészt felesleges) megítélés zagyvalékos felhordása ellen volt kifogásom. Csodálja, hogy én e sokféle vélemény bírálatát és az ő önálló nézetét fel nem találtam. Én azt csudálnám, ha valaki ott találna valamit, a hol semmi sincs.

Fordítását is önállónak tartja s arra hivatkozik, hogy a Thewrewk idézett ivein csak 100 sor van lefordítva, s alig két-három kifejezés egyezik meg az övével. Hogy a Samu úr ivein csak száz sor van lefordítva, megengedem, de jól tudom, hogy Thewrewk — pl. mikor én hallgattam — jóval tovább haladt. Fentartom állításomat, a két fordítás megegyezését csak az elvakult nem látja.

«Értettük egymást?» — kérdi egy helyt Samu úr. Pirulással vallom be gyöngeségemet és korlátoltságomat, de én nem értem, követem alásson.

Samu úr oly szives, oly objectiv, hogy azt is elmondja, mi *tetszett* neki az én bírálatomban. Végül oly kegyes, hogy még Szabó Jánost is idézi. Samu úr! igazán sajnálom, hogy Önnek ily nagylelküségre alkalmat adtam.

Dr. Csengeri János.

KILIÁN FRIGYES BIZOMÁNYA, BUDAPEST.

CSENGERY ANTAL
ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

Öt kötet, 2091 lap.

Ára fűzve 10 frt, vászonkötésben 12 frt.

Főbb tartalma:

I. köt. **Történeti tanulmányok és jellemrajzok,** 1. A kiadó előszava. — Tanulmányok a magyarok ős vallásáról. — Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál. — A scythák nemzetisége. — Realismus és idealismus. — Egyiptom míveltsége. — A keleti ügy és Kelet polgárosítása.

II. köt. **Történeti tanulmányok és jellemrajzok,** 2. Nagy Pál. — Beöthy Ödön. — Szentkirályi Móricz. — Dessewffy Aurél gróf. — Eötvös József báró. — Szemere Bertalan. — Szalay László. — Egy pár vonás Dessewffy József és Kazinczy Ferencz jellemzéséhez. — Adatok Kossuth jellemzéséhez.

III. köt. **Deák Ferencz. Történetirók és a történetirás.** Deák Ferencz emlékezete. — Deák békeszövetsége Windischgraetznél. — Macaulay és Thierry Ág. — Lamartine. — Ranke. — Gróf Teleki József. — Szalay László. — Csehország történetirója és története. — Művészek levelei a XV. és XVI. századból. — Római történet Rómában: Thierry Amadé. — Macaulay. — Washington. — Két lap a műtörténetből.

IV. köt. **Publicistai dolgozatok és beszédek.** Városi ügy. — Töredék eszmék a községek rendezése körül. — A magyar főrendiház. — Mi történjék a főrendekkel? — A közigazgatásról. — Községi rendszer eredete. — A háziadó Magyarországon. — A katonai élelmezés és beszállásolás története Magyarországon. — Horvátország. — Az illyrismus eredete és története 1848-ig. — Fiume és tengermelléke. — Az 1861-iki követválasztás előtt. — A bihari választókerület elnökéhez. — A sajtószabadságról. — Gálbory Sámuel barátomhoz Biharban. — A megyék visszaállítása ügyében. — Beszéd az 1865-iki választás után. — A közös ügyekről és azok elintézése módjáról szóló javaslat tárgyalásakor. — A közös költségek arányát megállapító egyezmény bemutatásakor. — A delegatiók hatáskörének tágítása ellen. — Az 1869-iki országgyűlés előtt. — A kis-marjai választók értekezletéhez. — A jegybank ügyében. — A nagykanizsai kerület választóihoz (három beszéd 1872, 1875 és 1878.) — A Szlávy-ministerium első lemondásakor. — Az önkormányzatról.

V. köt. **Közgazdasági s közmívelődési dolgozatok.** Hitelintézet. — Emlékirat a magyarországi vasutak tárgyában. — Népbank s ezzel összekötött takarékpénztár terve. — A tudományos akadémiák s különösen a M. Tud. Akadémia. — A közoktatási költségvetés tárgyalásakor. — Gymnasium és reáliskola. — Az angol nevelési rendszer. — A régi remekírók és ellenei. — A polgári iskolákról. — A szakoktatásról. — A jog- és államtudományi kar reformja. — Könyvismertetések. — Színház és színművek bírálatai. — Életrajzi adalékok.

1886. ÁPRILIS. X. ÉVFOLYAM. IV. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1886.

TARTALOM.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tiz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 40 ivnyi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára: Egész évre 6 frt, fél évre 3 frt. Egyes füzetek 60 kr. Az előfizetési pénzek Cserhalmi Samu urnak (Vár, Országház-utcza 9,) czimzendők.

ADALÉKOK A BIBLIAI SZÖVEG KIEJTÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

A nyelv fejlődésének majdnem minden mozzanatában fontos tényezőt képez annak irodalmi használata. Csak megszorítással áll ez a kiejtés történetére nézve, mert a kiejtés változásával módosul az orthographia is, vagy ha ez nem történhetik, a kiejtés csak a nyelv hangtani sajátságai szerint, esetleg idegen befolyásnak is engedve az orthographiától teljesen függetlenűl fejlődik. Ezt tapasztalhatjuk a bibliai szöveg kiejtésének történetében is, úgy a punctatió behozatala előtt, mint azután. Itt a hagyomány által szentesített szövegről volt szó, melyen nem volt szabad változtatni semmit, mindamellett úgy a hangzók mint a mássalhangzók kiejtésében eltéréseket találunk még akkor is, midőn már a hatalmasan kifejlődött pontozási rendszer a hagyományos kiejtést megörökíteni igyekezett. A kiejtésnek ezen megállapítására csakis akkor lehetett szükség, midőn a bibliai szöveggel foglalkozók érezni kezdték a nyelv kihalását. Mert a héber nyelv nem volt ugyan sohasem holt nyelv szó szoros értelmében, mert a liturgiában, a zsinagógai és világi költészetben, valamint az úgynevezett rabbinikus irodalom nagy részében való használata életet lehelt belé, de Kalir s a nyomába lépő európai zsidók költészete, nem különben az arab befolyás alatt fejlődött próza eléggé bizonyítja, hogy közvetlenűl a nyelvtudatban gyökerező életet csak a talmud-midrási irodalom korának végéig találunk benne.[1]) E korszakban a reánk maradt tanuságok után itélve a héber kiejtésre az alexandriai s általában a görög zsidóknál a görög nyelv volt befolyással, míg Palæstinában szyr behatásokat tapasztalunk. A legrégibb tanuságok a héber kiejtésre nézve görög iróknak s különösen az alexandriai bibliafordításnak átirásai.[2]) A kiejtés, melyet ezen

[1]) L. Neubauer értekezését a Magyar Zsidó Szemle 1885, évf. 210. s köv. ll.

[2]) Legkimeritőbben tárgyalta ezeket *Frankel*, Vorstudien zur Septuaginta 90—130. l. Más kisérleteket a héber nyelv legrégibb kiejtésének megállapítására összeállított Berliner, Beiträge zur hebräischen Grammatik im

átirások mutatnak, sokban eltér a masszó étikus kiejtéstől. Az eltérés oka részben a fordítók járatlansága; részben pedig a nehézség, melylyel a héber szónak görög betükkel való átirása járt. Mindamellett vannak oly sajátságos eltérések, melyek arra mutatnak, hogy a masszórétikus kiejtés csak némi fejlődés után vehette fel azt az alakot, melyben előnkbe lép. A mássalhangzók közül csak a sziszegő betük átirásaira, vagy az 'ajin-nak *g* kiejtésére kell utalnunk. A hangzók kiejtésében néhány figyelemreméltó jelenséget találunk. A kámecz kiejtésére nézve ez átirásokban fontos tanuságot látunk, hogy az mint az *a* és *o* közt levő hang a kiejtésben ingadozott. Az *a* hang lassankint veszi fel az *o* színezetét[3] és a punctatió ugyanazt a jelt használja mind a kámeczek számára. Ezen *o* kiejtés minden külső befolyás nélkül fejlődhetett, a mint később tényleg helyesnek is tartották. Egy másik jelenség a pátachnak a szególlal való gyakori fölcserélése,[4]) mely annál fontosabb, mert babyloniai pontozási rendszerben a hangsúlyos pátach és szegól ugyanazon jegyek által fejeztetik ki. A hangzók ezen változása is idegen befolyás nélkül mehetett végbe. Gyakori még az *i*-nek *e*-vel való fölcserélése.[5]) Ilyen fölcserélés az oka, ha az alexandriai fordítás יָקְטָן יָקְנְעָם neveket 'Ιεκτάν, 'Ιεκνάμ-mal írja át, mert valószínűleg יִקְטָן יִקְנְעָם formák lebegtek a fordító szemei előtt.

Egy másik tanusággal a hébernek régibb kiejtésére nézve birunk Sz. Jeromos átirásaiban.[6]) De még hivebbek és fontosabbak ezen adatoknál azok, melyeket ezen korszak zsidó irodalmában

---

Talmud und Midrasch (a berlini orthodox rabbiképző értesítőjében 1878—1879) 27. l. 1. jegyzet. Nevezetes adalékot nyujt *Kautzsch* is (Grammatik des Biblisch-Aramäischen, Lipcse 1884), midőn az új testamentomban előforduló aramaeus szók átírásait tágyalja 8. s köv. ll. A feliratok által a különböző helyeken és korokban való kiejtésre nézve szolgáltatott anyagot itt nem vettük figyelembe.

[3]) Az *a*-nak *o*-ba való átmenetelérői l. Ewald, Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache, 8. kiad. 106. l. Kautzsch feltünőnek találja Máté 27, 46. versében az ἐλωί átírást, mert az a héber אֱלֹהַי-nak felelne meg, a mi a rákövetkező aramaeus szókkal nem illik össze. De ez az aramaeus אֱלָהִי-nak átírása, a mi a LXX. átírásaival magyarázható.

[4]) Frankel az i. h. 117. l. Ewald, Lehrbuch 71. s köv. l.

[5]) Frankel 119. l. Ewald u. o.

[6]) Újabban *Siegfried* tárgyalta azokat, *Die Aussprache des Hebräi-*

találunk. Ezeket jórészt összeállította Berliner [7]) s majdnem kizárólag a mássalhangzók helyes és helytelen kiejtéséről szólanak. Még egy jelenségre kell itt utalnunk, mielőtt a masszóra megállapítása után fejlődött kiejtés tárgyalására áttérnénk. A szamaritánok, kik teljesen függetleníteni igyekezték magukat a többi zsidóktól s így az általuk behozott pontozási rendszerekről sem akartak tudni, későbben külön munkákban törvényeket igyekeztek megállapítani, a melyek szerint helyesen olvasniok lehetett.[8]) E kisérleteik természetesen igen gyönge alapon állanak s csak a masszóra értékének nagyságára figyelmeztethetnek bennünket. Egyik szamaritán grammatikai irónál szintén találkozuk a szególnak pátachként való kiejtéséről, a miben épen az 'irâki (babyloniai) zsidókra hivatkozik. Egy másik pedig a שׁ és שׂ közt való különbséget nem ismeri, a mi mint sok más jelenség eléggé bizonyítja, hogy csakis a masszóra tette lehetővé a grammatikai megismerést s biztossá az olvasást. De a masszóra sem volt képes a kiejtésben egységet létrehozni, mert ugyanazon irásjelek, ugyanazon hangzók különböző országokban különféleképen ejtettek ki. Csak a masszóra megállapítása és a babyloniai pontozási rendszer elterjedése után látjuk rendszeresen föllépni a különbséget az iszlám és az európai kereszténység országaiban lakó zsidók kiejtésében. Rappoport [9]) és utána Berliner [10]) a spanyol-arabs és a német-lengyel kiejtés közt való különbséget a babyloniai és a palæstinai zsidók eltéréseire vezetik vissza, úgy hogy a spanyol-arabs zsidók a babyloniai és az európaiak a palæstinai zsidók örökösei lennének. Ugyanazon

---

schen bei Hieronymus czímű értekezésében, mely Stade folyóiratában jelent meg. Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 1884. I. 34—83. ll.

[7]) Az i. h. 14—25. l., továbbá 26. s köv. ll. V. ö. Goldziher ismertetését a Zeitschrift der deutschen morgenländischen Ges. XXXIV. köt. 368. s köv. ll. A palaestinaiak kiejtéséről l. Frankel, Mebô ha-jerûsalmî 76. és köv. ll.

[8]) E munkákról s általában a szamaritánok nyelvészeti törekvéseiről l. Geiger, ZDMG. XVII. 719 s köv. ll. A szamaritánok olvasása szerint Petermann kisértette meg egy héber nyelvtan megírását.

[9]) Kalir 10. j. Bikkûrê ha-ittîm X. 105 s köv. ll. Rappoport e helyen Kalir rimeiből kiejtésére, kiejtéséből pedig hazájára akar következtetést vonni. Némileg megerősíteni látszik ezt *Kaufmann*, Az érzékek. Adalékok a középkor physiologiája és psychologiája történetéhez (A budapesti orsz rabbiképző-intézet 1883—84. évi értesítőjében) 40. l. 16. j.

[10]) Az i. h. 27. s köv. ll.

föltevésből indúlt ki Luzzatto is, midőn a német zsidóknak kámecz-kiejtését, mint általában egész kiejtésüket a szyrekével hasonlítja össze.[11]) De ezen föltevés ellen szól, hogy a tibériási pontozási rendszer és kiejtés az egész diasporában annyira uralkodóvá lett,[12]) hogy a babyloniai pontozás rendszerét csak a mi korunkban födözték fel és fejtették meg. A mi a kámecz kiejtését illeti, a mint föntebb láttuk, annak magyarázatára nem kell idegen befolyást föltennünk, a hangzóváltozás a héber természetének megfelelőleg is történhetett. A Hieronymus átirásai is bizonyítják a hangzók kiejtésének ingadozó voltát.[13]) Arra is vannak bizonyítékaink, hogy később az iszlám országaiban is az *ó*-hoz közeledő kiejtést tartották helyesnek,[14]) a miben különben már Ben Ásér adataira támaszkodhattak.[15]) Ha tehát a palæstinaiak kiejtése mindenütt uralkodóvá lett, az úgynevezett szefáràd és német zsidók eltéréseit a héber kiejtésben, más körülményekből kell magyaráznunk. Az európai zsidóknál teljesen elhomályosult az érzék a tiszta sémi hangok iránt, míg az arabs országokban lakó zsidóknál a rokon nyelv sajátosságai voltak zavaró befolyással. Ezeknek megvilágítására és bizonyítására szolgálhatnak a következő adatok, melyek teljességre nem tartanak ugyan igényt, de a zsidó kiejtés fejlődésének megismerésére adalékúl szolgálhatnak.

I. Nyelvhasonlítások.

Ugyanazon körülmény, mely a zsidókat képessé tette a sémi nyelvészetnek megalapítására és fejlesztésére, az arabokkal való érintkezés, nyujtott nekik alkalmat hangtani megfigyelésekre s e

---

[11]) Ôhéb gêr 92. l. A kámecznek *o* kiejtését Frankel is (Vorstudien 115. l. e j.) szyr befolyásnak akarja tulajdonítani.

[12]) Épen ezért volt Ben Áser a legnagyobb tekintély. L. Baer és Strack bevezetését Ben Ásér Dikduke ha-Teamim-jához IX. s köv. ll. Továbbá Strack, Prolegomena critica in Vet. Test. hebr. 44. s köv. l.

[13]) pl. efron és efran (עפרון). Hasonlót olvasunk Sír-ha-sírim rabbában 2, 4-hez, mely hely más tekintetben is érdekes א״ר אחא עם הארץ שקורא לאהבה איבא (כגון ואהבת ואיבת) אמר הקב״ה ודילוגו עלי אהבה א״ר יששכר תינוק שקורא למושה משה לאהרון אהרן לעפרון עפרן אמר הקב״ה וליגלוגו עלי אהבה.

[14]) L. alább a 22. s köv. l. 16. j.

[15]) Dikduke ha-Teamim, p. 25. m).

szempontból való nyelvhasonlításra is.[16]) Ilyen megfigyeléseket közöl velünk Száadjá a Jeczirá-könyvhöz való commentárjában.[17]) Némelyek, úgymond, 42 betűt különböztetnek meg. A 22 betűn kívül, melyekhez még a 7 kétféle kiejtésűt[18]) és a 7 hangzót számítják, felsorolják még a dâd és zâ' betűket, továbbá a pêt az אפדנו (Dániel XI, 45.) szóban, a lâmot az allâh és a ǵîmet a ǵâbir szóban és a perzsa *s*-et. Mint Derenbourg már megjegyzi,[19]) Száadjá-nak ezen felsorolásából kitűnik, hogy a hehezetes ת, כ, ד, ג betűket az arabs ث, خ, ذ, غ betűkként ejtették ki. A lâmnak az allâh szóban való kiejtéséről Fachr al-Dîn Râzînak nyilatkozataiból tudjuk, hogy az különböző volt más lâmnak a kiejtésétől,[20]) ugyanynyira, hogy némelyek a kétféle lâm viszonyát, a dâl és tâ', szîn és szâd viszonyával hasonlítják össze.[21]) Az אפדנו szó פ betűjének

---

16) Ilyent találunk Ibn Kurejsnél, Riszâlâ ed. Bargès et Goldberg pag. 2.

17) Manuel du lecteur, ed. Derenbourg p. 207.

18) A ר is hozzászámítva.

19) Manuel du lecteur, 210. l. A hol az egész helyet megvilágítani igyekszik. Itt csak egy-két adatra szorítkozunk, melyek Száadjá szavait megmagyarázhatják.

20) Mafâtîh al-gejb, ed. Bûlâk 49. l.:

اختلفوا فى انّ اللام المغلظة هل هى من اللغات الفصيحة أَم لا وبتقدير ان يثبت كونها من اللغات الفصيحة لكنهم اتفقوا على انه لا يجوز تغليظها حال كونها مكسورة لان الانتقال من الكسرة الى التلفظ باللام المغلظة ثقيل على اللسان فوجب نفيه عن هذه اللغة.

21) U. o. 81. l. (المسلة الرابعة) لقائل ان يقول نسبة اللام الرقيقة الى اللام الغليظة كنسبة الدال الى الطاء وكنسبة السين الى الصاد بان الدال تذكر بطرف اللسان والطاء تذكر بكل اللسان وكذلك السين تذكر بطرف اللسان والصاد تذكر بكل اللسان فثبت ان نسبة اللام الرقيقة الى اللام الغليظة كنسبة الدال الى الطاء وكنسبة السين الى الصاد ثم انا رأَينا ان القوم قالوا الدال حرف والطاء حرف آخر وكذلك السين حرف

sajátos kiejtéséről már Hieronymus is tud[22]) s lehetséges, hogy az ő korában némelyeknél a פ kiejtése olyanná kezdett fejlődni mint az arabsoknál s ezen szó פ-je különösen ellentállott az aspiratiónak,[23]) a mi a későbbi hagyományban sokszorosan nyilatkozik, a miért is még lesz alkalmunk e szó sajátos kiejtésével más íróknál is találkozni. Ki kell még emelnünk, hogy dâd, zâ és ǵîm[24]) mint a héberben nem létező hangok szerepelnek Száadjánál, a ki ezen nézetet, mely a Jeczira könyv adataival ellenkezik megczáfolja, a mennyiben a fölvett számon felül való betűket átmeneti hangoknak akarja tekinteni.

Ilyen kitérésekre, minőt Száadjánál találunk a Jeczirá könyve magyarázóinak mindig alkalmat adott, s e körülménynek köszönhetjük, hogy egy másik, korra nézve Száadjától valószínűleg nem távol eső kommentárban, mely Izsák Izraélînek tulajdoníttatik[25]) határozott összehasonlítását találjuk az arabs és héber hangoknak. A helyet egész terjedelmében közöljük tartalmának tárgyunkra nézve való fontossága miatt.[26]) Miután a magyarázó a ב'ג'ד'כ'פ'ר'ת'

والصاد حرف آخر فكان الواجب ايضا ان يقولوا اللام الرقيقة حرف
واللام الغليظة حرف آخر وانهم ما فعلوا ذلك ولا بد من الفرق.
Ugyanitt bővebben szól az allâh szó kiejtéséről.

[22]) Siegfried az i. h. 63. l. Luzatto egyik levelében már utalt erre, a miből azt akarta következtetni, hogy a kemény és aspirált p közt való különbségtétel, s így punctatiónk is nem palaestinai eredetű אגרות שד"ל. ed. Gräber III. 345. l.

[23]) Talán nem véletlen, hogy a פ betű Zsolt. 25, 22. és 34, 23, melynek Ewald (Lehrbuch 122. l.) külön kiejtést tulajdonít, szintén ר előtt áll.

[24]) A perzsa sîn alatt nem bíztos, hogy a ج vagy ژ érti.

[25]) L. e commentárról Kaufmann, Geschichte der Attributenlehre. 173. l. és a Revue des Études Juives 1884. a 126. s köv. ll.

[26]) Dr. Kaufmann D. tanár úr szíves közbenjárása folytán a commentárnak boroszlói másolatát (a boroszlói rabbiképző könyvtárának 193 sz. kézir.) és az illető helynek két más kéziratból való másolatát használtam. Az egyiket Pietro Perreau abbé készítette a pármai, a másikat Dr. Loewe (Broadstairs, Kent) a saját birtokában levő kéziratból. Az olvasásmódokat B., P., L. betűkkel fogjuk jelölni. A helyet részben közölte már Dukes Konteros Hamassoreth cz. munkácskájában, de ez nem volt hozzáférhető. L. még Dukes megjegyzéseit e helyre, Philosophisches aus dem X. Jahrhundert. 34. l. *a)* P. נהיין, *b)* שבע, *c)* hiányzik B-ben, *d)* így B. és L.

betűknek kétféle kiejtéséről szólott, fejtegetését következőleg folytatja:

a) והיו אותיות המבטא אתנו עשרים ותשע ומאלה השבע b) מה שאינו
מצוי בלשון ערבי והוא c) הבי״ת הרפה כגון ויהי בוקר, והפ״ה המודגשת
מן פרי בטנך והרי״ש הדגושה שאמרנו שהיא מוסגלת בבני ארץ
ישראל. ויש אצל הערביים הברות שאינם נמצאות אצל העבריים והם
הצאד d) מן קציב והטא מן עטים, פי׳ קציב שבט או שרביט ונכתב בצדי
ונקודה מלמעלה והיא הברה בפני עצמה ודומה מעט להברת דל״ת e)
[ברפה ופי׳ עטים עצום ונכתב בטי״ת ונקודה מלמעלה, והיא הברה בפני
עצמה וגם היא דומה להברת דל״ת] ברפה והגים מן גנימה גבהה פי׳
וחנימל f) מן מצח כי גבהה פי׳ מצח אבל מי שאמר כי יש אתם תוספת
g) [הלמ״ד אל״ף הנכתבים בבת אחת כמו זה כבר טעה ותעה כי] ה
למ״ד אל״ף שבכתבם אעפ״י שבבת אחת נכתבות h) אינם אלא שתי
אותיות אספום i) לקצר ולהכליל רב במעט, j) לפי שהערביים זולת
כל האומות ידועים ומוסגלים בקצור ובאיסוף רוב ענינים במיעוט
דברים ויש אתנו תוספת עליהם הגימ״ל מן נבור והפ״ה מן פרוכת[· · ·]והם
שפתיות פירוש יוצאות מהשפתים והיה רבנא יצחק בן רבנא שלמה
k) ז״ל אומר כי יש בלשון העבריים אצל l) הטבריים הטא m) והצאד והיה
קורא ויטע אהלי n) אפדנו אפטנו והיה מיסד הטא בלשונו o) והיא בכתב
דל״ת והיה קורא ויצרכו את לשונם והיה מיסד הצאד בלשונו והיה
בכתב דל״ת, וכל זה למה מפני שהיה בקי בקריאת בני טבריה לכן
עתה שוינו עם חערביים באותיות כי ישנם אתנו ואתם כ״ט אותיות ויש
לנו שלש אותיות שאינם למו והם הבי״ת והגימ״ל והפ״ה והם כותבין
p) תחת הפ״ה r) [בי״ת ו]הגימ״ל כ״ף או גים וכותבין s) פוליו בבי״ת פי׳
שם בשם הנקרא בלשון רבותינו ז״ל t) סיסין וביונית u) וְלישקוּני והוסיפו
הם עלינו שת׳ אותיות והם הג״ם והג״ן ולו חפצנו להאריך בחלוף
ההברות בלשוננו ולשונם היינו x) מאריכין בספר ויוצאין מדרך z) כוונתו
וזהו אמר שבע כפולות וגו׳

«A betűk száma tehát nálunk 29, s ezen hét közül van olyan, mely nincs meg az arabsban, ezek a hehezetes bêth

---

csak P. הצדי, *e)* a zárjelben levő rész B. és L. ben a ברפה homoeteleuton folytán kiesett. *f)* B. והגמל, *g)* a zárjelben levő szók homoeot. folytán B. és P.-ben hiányzanak, *h)* B. אמנם, *i)* אסופים, *j)* P. ולפי, *k)* ז״ל hiányzik P.-ben, *l)* הנובריים B. és L.-ben, *m)* P. והצדי. *n)* P. csak אפטנו, de hogy helyes B. olvasásmódja bizonyítja L., a hol a két szó אפר״ט אפטנו-vá romlott, *o)* P. והיה, *p)* B. és L.-ben. P-ben hiányzik, *r)* kiegészitendő a mint következőből kitűnik, *s)* P. פליוי B. és L. עלין, *t)* így B. és L., P. פיפין, *u)* B.-nél, P. וְלישקוּני, L. וְלשקוּני, *v)* B. מצריכין, *z)* P. כוונותינו.

וַיְהִי בֹקֶר-ben,[27]) a dágessel ellátott pê a פְּרִי szóban [28]) és a rés dágessel, mely a palæstinaiak sajátossága. Vannak azonban az arabsoknak hangjaik, melyek a hébereknél nincsenek meg, és pedig a dád a kadîb szóban és az ʿazîm szónak zâ'ja, (kadîb pálczát jelent és czadêval írják, melyre pontot tesznek, és ez külön hang, mely kissé hasonlít az aspirált daleth kiejtéséhez,[29]) továbbá a ǵubhâ szónak ǵîmje, (azaz a «homlok» szónok ǵîmje, mert ǵubhâ homlokot jelent. [30]) De a ki azt mondja, hogy az arabsoknak van még azonfelül egy betűjök, a lâmed-âlef, melyet egybeírnak, az téved, mert a lâmed-âlef, habár egybeiratik, mégis két betűt képez, melyeket a rövidség okáért összevontak, minthogy az arabsok, mint egyetlen más nép sem arról ismeretesek, a mi sajátosságukat is képezi, hogy mindent rövidíteni szeretnek. Nekünk pedig többletünk van fölöttük a gimelben a *gibbôr* szóban és a pêben a *pârôcheth* szóban [31]) [. . .], mely utóbbiak ajakbetűk (azaz az ajkak által ejtetnek ki). [32]) R. Izsák, R. Salamonnak fia pedig azt szokta mondani, hogy a héberek nyelvében a tibériásiak kiejtése szerint megvan a zâ' és a dâd s az 'appadnô szót 'appaznônak olvasta zât ejtve habár irva daleth volt, továbbá vajadrechût (Jer. 9, 2.) olvasott s dâdot ejtett ki, habár a szó dalethtel volt irva, mindezt pedig azért tehette, mert ismerte a tibériásiak olvasásmódját. Azért hát az arabsokkal egyenlő számú betűink vannak, mert nekünk ép úgy mint amazoknak 29 betűnk van, ezek között három, melyekkel amazok nem birnak: a bêth, gimel és pê, miért is a pê helyett bêthet irnak, a gimel helyett kaft vagy ǵîmet, s így a פוליו szót bêthtel irják (a mi egy fűszernek neve, melyet tanítóink szîszînnek neveztek s a mely görögül vlêszkûnînak hivatik.[33])

---

[27]) Gen. 1, 5.

[28]) Deut. 28, 4.

[29]) A héber fordító magyarázó toldaléka.

[30]) A fordító megjegyzése.

[31]) Itt hiányzik valami. Valószínűleg az aspirált bêth volt itt meg említve, erre utal legalább a rákövetkező והם שפתיות.

[32]) A héber fordító szükségesnek tartja ezt megjegyezni, mert nem volt külön terminus az ajakbetűkre.

[33]) E helyre nézve Kaufmann tanár úr a következőket volt szíves velem közölni: «A magyarázó szerint az arabok *pulejumot* *b*-vel írnák. Ez egy illatos fűnek a neve, melyet a talmudban סיסין-nek, a görögök pedig βληϲχουνιον-nak neveznek. Hogy a görög βληϲχούνιον és a latin pulejum ugyanaz, Âszâf és Donnolo által tudjuk (v. ö. Steinschneider, Donnolo. Phar-

Ők pedig két betűvel több fölött rendelkeznek s ez a ǵîm és ǵain, de ha bővebben akarnók fejtegetni a hangok különbségeit a mi nyelvünkben s az övékben e könyvben igen hosszadalmasaknak kellene lennünk s eltérnénk a czéljához vezető útról.»

Commentátorunk ezen összehasonlításai a Száadjáéival több pontban érintkeznek. A héber nyelv sajátos hangjainak csak az aspirált bêthet, a dágessel ellátott pêt és rêst [34]) tekinti, melyekhez azután a gimelt is csatolja. Izsák Izraêlî az אפדנו szó kiejtésének egy másik sajátosságáról beszél, mint azt Száadjánál láttuk. [35]) A mit a וידרכו szó kiejtéséről mond, másutt nem található. A lâmed-âlef kiejtéséről való nyilatkozata valószínűleg a Száadjá adatának teljes félreértésén alapúl, a kinek commentárját szerzőnk használta s a ki ellen mint másutt, úgy itt is polemizál, habár ez alaptalanúl történik, mert a mint láttuk Száadjá kétféle kiejtést ért, s nem irásmódja miatt tekinti a lâmed-âleft külön betűnek. A dâd, melynek kiejtése igen hasonlított a zâ'-ához az arabs nyelv egyik sajátosságának tekintetett az arabok által, sőt ismeretes a prófétának egy mondása is azokról, a kik «dâddal beszélnek». [36])

---

makol. Fragmentę 137. l. n. 31.). Hogy pedig a talmudi סיסין szót a latin pulejum által szokták fordítani, bizonyítják Rasi és az Arûch, l. Löw, Aramäische Pflanzennamen. 207. l.«

[34]) A rês ezen kétféle kiejtéséről l. Dikduke ha-Teamim 7. és 82, l. Frankel-Graetz, Monatsschrift für Geschichte und Wiss. des Judenthums 1872. 280 s köv. ll. Bacher, Ábrahám Ibn Ezrá mint grammatikus (Az orsz. rabbiképző értesítőjében (1881) 61. l. 28. j. Ugyanazon szerzőtől, Abulvalîd Mervân Ibn Ganâh élete és munkái s szentírásm. forrásai. (Az orsz. rabbiképző ért. 1885) 52. l. Maga a commentator más helyen igy nyilatkozik róla: ובני ארץ ישראל וטבריה הם הבקיאין בלשון הקודש ובקריאת המגלה והם המיודעין והמחוסדין בו והטבעיים עליו אבל כלל האומה לא ידעוהו בלתי לשמע אוזן ולא בטבע לפי שהוצאת זאת הר״ש והקמיצות הוא במו בטבע ירוש ומקובל וגו׳

[35]) V. ö. Manuel du lecteur 210. l. 1. j.

[36]) Fachr al-Dîn Râzî, Mafatih 49. l. المختار عندنا أنّ اشتباه الضاد بالظاء لا يبطل الصلاة ويدلّ عليه أنّ المشابهة حاصلة بينهما جدّا والتمييز عسر فوجب ان يسقط التكليف بالفرق بيان المشابهة من وجوه الآوّل انهما من الحروف المجهورة والثانى انهما من الرخوة

A mit commentátorunk az arabs átirásokról mond, azt a tények, mint alább látni fogjuk, igazolják.

Ilyen nyelvhasonlítások későbbi időkből is maradtak ránk.[37]) Nevezetes, a mely Simon b. Czemach Dûrán Mâgên Abôth czímű encyclopædikus munkájában van.[38]) Ő is ismeri az אפדנו szó ד-jének sajátos kiejtését, mely az arabs zâ'-éhoz hasonló.[39]) Vannak hangok, úgymond, melyek a héberben hiányzanak, mint pl. azon betű, melyet az arabok ǵîmnek, a «keresztények» pedig jênek neveznek, melyet

---

والثالث أنّهما من الحروف المطبقة والرابع ان الظاء وان كان مخرجه من
بين طرف اللسان وأطراف الثنايا العليا ومخرج الضاد عن اول حافة
اللسان وما يليها من الاضراس آلا انه حصل فى الضاد انبساط لاجل
رخوتها وبهذا السبب يقرب مخرجه من مخرج الظاء والخامس
ان النطق بحرف الضاد مخصوص بالعرب قال عليه الصلاة والسلام
أنا أفصح من نطق بالضاد فثبت بما ذكرنا ان المشابهة بين
A dâdnak kizárólag arabs الضاد والظاء شديدة وان التمييز عسر الح
voltáról szál Szujûti is, Al-Muzhir fî 'ulûm al-luga ed. Bûlâk I. 104:
قال ومّما اختصّت به لغة العرب الحاء والظاء وزعم قوم انّ الضاد
A hely Ibn Fârisznak egyik مقصورة على العرب دون سائر الامم
munkájából van idézve, a kinek tendentiájáról l. Goldziher, A nemzetiségi kérdés az araboknál 25. s köv. ll.

[37]) L. Maimûnî szavait Kóbécz II. 23a, Efôdi, Ma'aszê êfôd 34. l. a következőket mondja: והוה כבר ימצאו בלשונות האחרים תנועות מה ואותיות זולת אלה הנמצאות בכתב והלשון העברי וגם יחסרו ממנה כמו שלשון הר ומיים יחסר מהתנועות הגרוניות שלשה ותנועות (ותנועת olv. הכף הרפה והישמעאלי אחת מהנועות [מתנועות] השפה. Sajátságos, hogy a mássalhangzót תנועה-nak nevez. V. ö. alább 17. l. 48. j., a hol תנועה kiejtést jelent. *Az* arabsban hiányzó ajakbetű alatt a פּ-t érti.

[38]) A helyre Kaufmann tanár úr figyelmeztetett s a munka livornoi kiadásában az 53. b. l. kezdődik, a hol a héber nyelv hangjairól értekezik, különösen Abulvalîdot és Ibn Ezrát használva.

[39]) ויש בלשון ישמעאל טי״ת רפה והיא מהבונוניים שהיא ממוצעת בין קריאת ד׳ לטי״ת ואומרים כי קבלה היא כי קריאת ד׳ של ויטע אהלי אפדנו כקריאת הטית הרפה בלשון ישמעאל.

A mássalhangzóknak mind az öt csoportját három osztályba sorozza: a kemények (כבדים), a félkemények (בינוניים) és lágyak osztályába (קלים).

azután vagy gimellel kell a héberben átirni, miután az araboknál nincs meg ez a betű, vagy pedig jòddal, a betűnek a keresztények által használt megjelölése után indulva. A gimellel való átirás annál helyesebb, mert az arab szókban a gimelnek ǵîm felel meg, mint pl. גדי جدى, גבינה — جبن גבור — جبّار szókban. Itt kiemeli azután azt is, hogy az arabsban nincs meg a hehezet nélküli פּ, a ف-t azonban, épen úgy mint châ', ha' és 'ajint megkettőztetik. Lehetséges náluk a kâfnak kemény kiejtése hangzó után is. Van még az arabsban két betű, mely a héberben hiányzik, a châ' és a ǵain,[40]) de a keresztények [41]) nyelvében sincs meg, az utóbbi azonban a görög gammának [42]) megfelelő hang. További fejtegetéseiben Dûrân a betűk alakjáról szól, melyek után kortársainak kiejtésére tesz megjegyzéseket. [43]) Nagyon hibás némely betűk kiejtése, az

---

[40]) והנה יש בלשון ישמעאל ב׳ אותיות והם[הכ̇א] והגי״ן ואינם בלשון הנוצרים כלל ובלשון יון גי״ן כשהם אומרים אלפא ביטא גימא ואנו אין לנו לאותיות אלו נרדפים אבל הכ׳ כשאנו רוצים לבטא בלשון כ״א אנו מרפין אותה בקו אשר עליה וכן הגי״ן אנו מבטים אותה בקו אשר עליה וגו׳

[41]) Északafrikában élő szerzőnk a «keresztyének» alatt a román népeket érti, kiket fejtegetése folyamában עַלְנים-nek is nevez. L. alább a 46. j.

[42]) A görög alfabétára a következő megjegyzést teszi kapcsolatban a betűk elnovezésével más nyelvekben: ואלו הם צורות האותיות כלם ונקראו להם שמות שאין לנוצרים באותיותיהם שמות בחבור אותיות כי אם על שם ההרגשה בלבד והישמעאלים יש להם שמות אבל הם גנובים מלשוננו ולא ידענו בהם כוונה . . . וכן בלשון יון מהשנמצא ממנו בתלמוד ושמענו מהם הוא גנוב מלשוננו אלפא ביטא גימא דלתא וכן השאר וקורין אלפא בפ״ה רפה וביטא בב׳ רפה וכן גימא בג׳ רפה וגו׳ Tehát a bétát v-nek és a gammát j-nek olvasták. L. még a köv. jegyzetet.

[43]) Mâgên Abôth 54b. והנה נפל שבוש גדול בהגיית קצת האותיות וזה כי הוי״ו הוגים אותה הערביים ברפיון גדול וכן למדו מהם הישראלים השוכנים בתוכם והלועזים הוגים אותה בחוזק דבוק שפתים וכן הישראלים השוכנים בארצותם והבי״ת הרפה הוגים הערביים בדבוק שפתים כמו הדגושה בדגש רפה במעט שנוי ברפיון יותר והישראלים השוכנים בארץ הנוצרים הוגים אותה כמו שהוגים הם עצמם הוי״ו וזה שבוש גדול שא״א שתהיה הגיית הבי״ת כהגיית הוי״ו בשום פנים ולא היתה כן הגייתינו בהיותנו בארצנו ויורה זה . . . . וכן האומות שהועתקו אליהם שמות האבות אברהם יצחק יעקב הם הוגים הבי״ת שלא כהגיית הוי״ו בשום פנים וכן בהרבה שמות אחרים כמו צבאות ע״כ יראה כי הספרדים הם

arabs zsidók, úgymond, a vâvt az arabokhoz hasonlóan igen lágyan ejtik ki, míg a dágesnélküli bêthet csak valamivel keményebben a dágessel ellátottnál, a mely utóbbi helyes is. Határozottan helytelen a román országokban lakó zsidók kiejtése, a kik a vàvt ugyan keményebben ejtik ki, de épen úgy az aspirált bêthet is. Hogy az utóbbinak kiejtése különbözött a vâvétól, bizonyítja a hagyomány[44]) és azon körülmény, hogy a bibliai nevek és más héber szók, mint pl. szebâôth, melyek más nyelvekbe átmentek, a vâvtól különböző kiejtésre utalnak. A spanyol zsidók őrizték meg tehát legtisztábban a helyes kiejtést, a kik csak a szó végén ejtik ki az arabokhoz hasonlóan a vâvt. A lamednek ő is kétféle kiejtését ismeri,[45]) de ez nem függ össze azzal, a mit fentebb Száadjánál láttunk. Fejtegetésének egyik adata[46]) nevezetes bizonyítékot szol-

---

הקפידו על לשונם בזה יותר מכל שאר היהודים אשר בתפוצות הגולה כי
הונים הבי״ת הרפה בדבקות השפתים וג׳ו
ואחר שכתבתי זה ידעתי כי היונים
קורים בי״ת שלהם כקריאתנו לו״ו שהם קורים אלפא ביתא גימה הבי״ת
בחירק כקריאתו וא״ו ויהודה וכן הם נכתבות במשנת שקלים
ונתקיים קצת קריאת הבי״ת רפה כקריאת וי״ו [III. fej. 2. m.]

Tovább még a következő megjegyzést teszi a görögök kiejtésére: … Igy akarja Dûrân bizonyítani némileg a béth *v* kiejtésének jogosultságát.

[44]) Itt utal a Berâchôth 15b. adott szabályokra.

[45]) U. o.

[46]) והנה נפל שבוש גדול בארץ הערביים בין היהודים לסבת
הרגלם בלשון הגרי שהם מבדילים בין תנועת הטי״ת והתי״ו דגושה
ובין תנועת השי״ן והצדי ובין תנועת הכ״ף והקו״ף כי הט׳ והצ׳ והק׳
הם מגביהים אותם לעולם והת׳ דגושה והשי״ן והכ׳ משפילים אותם
לעולם ולפי זה היהודים השוכנים ביניהם גורם להם זה שבוש גדול כי
במקום פתח קורין סגול ובמקום צירי חירק ובמקום חולם שורק והיהודים
השוכנים בארץ העלגים נזהרים מזה מאד אע״פ שאפשר שהמלות בעצמם
הם מתחלפות במבטא שאין מבטא הק׳ כמו הכ׳ ולא השׁ׳ כמו הצדי
ולא הת׳ דגושה כמו הט׳ ובזה אין יכולים להבדיל אבל אין לשנות
התנועה כלל מפני הברה זו.

A hangzók felosztásáról, a melynek alapján Dûrân magyarázatát adja, még alább lesz szó. עלגים — عجم alatt a román népeket kell érteni. L. Steinschneider, Jüdische Literatur, Ersch és Gruber encyclopaediájában II. S. 27. köt. 425. l. Ilyen értelemben fordul még elő az עלגים szó pl. Maimûnînál is, Kôbêcz II 27. col. c. Az arabs حرف szót «particula» értelmében מלה vagy אות szóval szokták fordítani (l. pl. Prófiát Dûrân, Ma'aszê êfôd; ed. Friedländer et Kohn 32. lap (והנה החכם ר׳משה ניקטילה קרא למלת הטעם אות הטעם — حرف معنى s így jutott a מלה szó a «betű» jelentéshez.

gáltat arra, hogy az arabsok közt élő zsidók kiejtésére a rokon nyelv hangjai zavaró befolyással voltak. «Az arabsok, úgymond, különbséget tesznek a teth és a dágessel ellátott távnak, a szin és czádê, a kaf és kôf hangzóinak kiejtése közt, a mennyiben a teth, czádê és kôf betűket mindig magasabban álló hangzóval látják el, a dágessel ellátott távt, szînt és kaft alantabb állóval s ezáltal a köztük élő zsidók nagy hibát követnek el, mert a pathach helyett szególt, czêrê helyett chireket és chôlem helyett sûreket olvasnak, a mitől a román országokban lakó zsidók nagyon óvakodnak, habár lehet, hogy a betűk maguk különbözők a kiejtésben, mert a ק kiejtése nem olyan mint a כ-é, sem a ש kiejtése nem olyan mint a צ-é, sem pedig a dágessel ellátott ת kiejtése nem olyan, mint a ט-é, ők pedig (a román zsidók) nem tudnak köztük különbséget tenni, de ezért nem szabad a hangzót megváltoztatni.» E szavaiból, ha nem is fogadjuk el a tény részletes magyarázatát, eléggé kitünik, hogy az arabs nyelv nem csak a mássalhangzók, hanem a hangzók kiejtését is befolyásolta, mert a zsidók az arab kiejtésnek némely sajátosságait átvitték a héberre. Maga azon körülmény is, hogy a zsidók a Dûrân által említett betűk közt különbséget tettek arabs befolyásra utal, mert a különbség az európai zsidóknál eltünt, a hangzók kiejtésében való ingadozás pedig határozottan az arab hangzókiejtés által jött létre.

Ugyanazon tendentiával. a mint azt az eddigieknél láttuk, hogy tudniillik a héber nyelv hangbeli tökéletességeit kimutassa, alkalmazza a nyelvhasonlítást egy későbbi, de azért önálló grammatikus, Ábrahám de Balmes.[47]) Szerinte különösen bizonyítja a héber nyelv tökéletességét, hogy benne mind a hangok megvannak, míg más nyelvekben egyik-másik hiányzik. A legmélyebb torokhangtól az aleftől egészen a vâvig, a legkülsőbb ajakhangig, mind a hangok megvannak benne. Még azt sem lehet ellenvetésül felhozni, hogy az arabsban és olaszban (רומי) megvan a *ģ* hang, míg a héberben hiányzik, mert az italiai s provençal kiejtés szerint a dágessel ellátott jôd az arabs ģîm kiejtésének felel meg,[48]) míg a

---

[47]) Miknê Âbrâm, ed. Velencze 11a s köv. ll.

[48]) A jôd kétféle kiejtéséről szól Efôdî is, Ma'aszê Efôd 36. l.: אמנם הכפלת קול היוד אצלינו הוא כי אנחנו נקרא היוד באמצע התיבה בקול מיוחד כמו אִיָּם דְיָּם ובתחלת התיבה בקול מיוחד כמו ים יד

szefárádbeliek a fönt ponttal ellátott gimelt ejtik úgy ki. Az előbbi kiejtés hívei azzal okolják meg ezt, hogy a dágessel ellátott egy hiányzó hangot pótol, mire az utóbbiak az felelik, hogy a dáges ép úgy, mint többi betűk kiejtését nem változtatja meg úgy a jôdét sem, kivéve a 6 aspirálható betűt. Saját olvasásmódjukat pedig azzal támogatják, hogy a *ģ* kiejtése sokkal közelebb áll a gimeléhez mint a jôdéhoz, s azért adták vissza e hangot a gimel által s jelül pontot tettek reá. De Balmes tanítója Szár Sâlòm a betű alá tette a pontot, mint az arabok a ǵîm alá. Hosszabb megokolás után de Balmes a szefárádbeliek kiejtését mondja helyesnek, mert az ellenkező esetben a Jeczirákönyvnek legelső sorban kellett volna említenie a jôdot a kétféle kiejtésű betűk között. A szefáród kiejtés helyessége mellett szól az is, hogy גינוסר (Genezareth) szót más nyelvekben *ģ*-vel ejtik és nem *g*-vel. Tehát ezt kiejtést, a mely Apuliában, Görögországban, Franczia- és Németországban is el van terjedve, kell megtartani, nem pedig az olaszok és provençalokét. De mindnyájuk nézete szerint a ǵ hang megvan a héberben.

Nem egészen világos, hogy grammatikusunk itt a bibliai szöveg kiejtéséről, vagy csak mint Simon Dûrân, átirásokról szól. Az utóbbi mellett szól a (110.) השלימו המוצא הזה באות גימל kifejezés, de az egész összefüggés és maga a bizonyítás czélja, hogy a héber nyelvben a ǵ hang megvan, továbbá az olaszok és provençalok jôdkiejtése ellene szól. Ha a héber szöveg kiejtéséről van szó, találó bizonyítékát látjuk benne azon hatásank, melyet a zsidók által beszélt nyelvek azok héber kiejtésére gyakoroltak. Míg Simon csak a *ģ* hangnak Dûrânג vagy י által való átirásáról beszél, de Balmes már arról értesít bennünket, hogy az illető betűket héber szövegben is úgy ejtették s hogy mindegyik a maga kiejtése mellett kardoskodott.

Egy másik betű, melynek meglétét a héber nyelvben de Balmes bizonyítani akarja a görög χ. A hehezetes kaf szerinte az, mely e hangnak megfelel, s nem egészen alaptalan állítása, mert az alexandriai bibliafordítás legnagyobbrészt χ-vel írja át a kaft. A rómaiak (olaszok), úgymond, e betűt épen úgy mint a kappát és zitát átvették a görögöktől, csakhogy rosszúl *ksz*-nek olvassák, a mely hangnak tudvalevőleg más betű felel meg a görögben. Különben az

... אמנם אמרתי אצלי(נו) לפי שהאשכנזים והצרפתים יתנו לשני היודין תנועה אחת והיא התנועה אשר לה אצלינו בראשי התיבות וגו׳

újgörögök ejtik azt ki még leghelyesebben, lágyan, gyöngébb hehezettel.

A hangzókról is szólva, de Balmes újra utal a héber nyelv phonetikus tökéletességeire, megczáfolva az ellenvetéseket. Ilyen ellenvetés pl. az, hogy a héberben nincs meg a *qu*, a mely azonban az átirásban igen pontosan pótolható, a mit az olaszról nem mindig lehet állítani.

II. Grammatikai elméletek és szabályok.

A kiejtés fejlődését, mint említettük, a zsidók által beszélt nyelv befolyásolta. Épen így függnek a hangok kiejtéséről való elméletek a héber nyelvészek által ismert grammatikai theoriáktól, a szabályok pedig, melyeket egyes kiejtésbeli sajátosságokról masszórétáknál és grammatikusoknál találunk, részben meglevő hagyománynak tekinthetők, mely azonban módosul, részben pedig a kiejtés későbbi fejlődésének nyelvészeti elismerései. Ezen elméletek és szabályok közvetve és közvetlenül számos adatot szolgáltatnak a héber kiejtés történetéhez, miért is legalább fejlődésüknek főbb phásisain végig fogjuk azokat kisérni. Egyik nevezetes példáját annak, hogy az arab grammatikai elméletek mennyire befolyásolták a zsidó grammatikusokat, a hangzók elméletében látjuk. A masszóra és a régibb grammatikusok «hét királyról» szólanak, így nevezve a hangzókat ellentétben a sevával, mint szolgával. Ben Ásérnél [1]) találkozunk először e hangzóknak azon felosztásával, a mely szerint azoknak három csoportját kell megkülönböztetni, a fölemelkedés, leereszkedés és megállapodásnak megfelelőleg. [2]) De épen úgy mint Ben Ásér nyolcz pontozási jelt (נקודות) különböztet meg, a hét hangzót és a sevát, úgy Szîbavejhi is [3]) a mássalhangzóknak nyolcz kiejtési módját (így fordíthatjuk

---

[1]) Dikdûkê ha-Te'âmîm ed. Baer et Strack 34. s köv. ll.

[2]) דרך הרום (الرفع) אוֹ אוּ שתים נחויות ודרך מטה (الخفض) אִי אֵי מנויות והשלוש להציב (النصب) עשויות אָה אַה אֶ הראויות וגו׳

[3]) Szîbavejhi Kitâbja, H. Derenbourg kiad, 1. s köv. l. Ben Asér Dikdûkê ha-Te'âmîmja az arab grammatikának és terminologiájának befolyását gyakran feltűnő módon mutatja, pl. csak az idézett hely folytatásában להצטרפה — لتصريف; או קבוץ יתקבץ בו השם המאוחד — او جمع يُجْمَع به الاسم الموحد והפנים אשר יצטרף אליהם

csak a مجارى szót) különbözteti meg, a három hangzót és a ǵezmát kettő-kettőnek véve, a szerint a mint eredetileg a betűk kiejtésére szolgálnak, vagy pedig a hajtogatás által látjuk el azokkal a mássalhangzókat. Az arab grammatika befolyása [4]) folytán történt tehát, hogy a zsidók is hangzóikat is három csoportra osztották. Egészen határozott kifejezést ád ennek a felosztásnak Abulvalîd Mervân Ibn Ǵanâh Riszâlá al-takrîb va-l-taszhîl czímű munkájában.[5]) Szerinte három alaphangzó van, az *u*, *i* és *a*, az első megfelel a tűz fölfelé való mozgásának, a második a kő lefelé való mozgásának, az utolsó pedig a körforgásnak. A legmagasabb helyet foglalja el a sûrek utána következik a chôlem, kámecz, szegôl, mely utóbbi a pátach felé hajlik,[6]) azután a pátach, czêrê és a chirek. A czêrê a pátach és chirek között áll, de mégis inkább lehet a chirek származékának tekinteni, mert némelyek a chireket tényleg a czêrêhez hasonlóan ejtik, a mint ezen változást sok jövő idejű alak is mutatja. Itt Abulvalîd azon jelenséget tartja szem előtt, melyet fönnebb Simon Durannál láttunk felemlítve, az î-nek ê-be való átmenetét.

Abulvalid fejtegetései ezen elméletnek nagy elterjedést szereztek. Találkozunk vele Ibn Ezránál,[7]) Jehûdá ha-Lévinél[8]) és

---

השם — والوجوه التى يصرف اليها الاسم ; امثلة — דמְּיִם מְחַוֶּה — مخبرا. A Baer által e szónál idézett מחוה kifejezés Menáchém b. Szârûknál מְחַוֶּה-nek olvasandó (a Machbereth 24. lapján מחוותו h. מחוהו olv.) és megfelel az arabs خبر -nak. Az egész fejezet érdekes világításban tűnik fel, ha Szîbavejhi Kitâbjának első fejezetével összehasonlítjuk.

[4]) L. még Fachr al-Dîn, Mafâtîh I. 72. l. والحركات أيضا ثلاثة أقواها الضمة واضعفها الفتحة وأوسطها الكسرة الخ lásd továbbá a 36. s köv. l.

[5]) Derenbourg Opuscules et traités etc. 274. s köv. l. V. ö. Derenbourg Bevezetését XXXI. l.. Bacher, Abulvalid Mervân b. Ganâh élete és munkái 8. lap.

[6]) Itt az arab 'imálára kell gondolnunk.

[7]) Bacher, Ábrahám ibn Ezrá mint grammatikus 56, s köv. ll. Az ő befolyása alatt is áll Simon Duran, a ki szintén fejtegeti ezen elméletet Magén Ábóth 54. b. s köv. l. Szavaiból különösen kiemelendők, a miket az arabokról mond:
והישמעאלים יש להם ג׳ צורות בלבד הא׳ ההגבהה וישתמשו בה לחולם ולשורק והשנית השקיעה וישתמשו בה לחירק יהג׳

a névtelen jemeni grammatikában.[9]) Ibn Ezránál és a jemeni grammatikában, épen úgy mint Abulwalîdnál a három alaphangzó elnevezése a beszédszervek mozgásával is összefüggésbe van hozva.

A három alaphangzónak ezen föltevésével találkozunk de Balmesnél is.[10]) Ingadozik ugyan, hogy ezen nézetét az arab zsidó grammatikusoknak fogadja-e el, vagy a Kimchi theoriáját, de végre mégis az előbbihez csatlakozik. A három hangzót az ajkak mozgásával hozza összefüggésbe s így eltér Ibn Ezrá magyarázatától, a ki a hangzók elnevezéseit a nyelv mozgásából magyarázza.[11]) József Kimchi az európai grammatika példájára «öt királyt» (hosszú hangzó) és öt «szolgát» (rövid hangzó) különböztet meg s így átveszi a sevá elnevezését az általa rövideknek tekintett hangzókra. Ugyanilyen befolyás alatt áll Prófiát Dûrân is,[12]) midőn öt hangzót különböztet meg a kámeczet a páthach-al, a szegôlt a czèrêvel egyenlő kiejtésűnek tekintve. Így látjuk a zsidók által beszélt nyelvnek befolyását a grammatikai tudatra s a hangzók kiejtésére.

Egyik nevezetes példája annak, hogy a kiejtésre nézve helyes alapon álló törvények hogyan keletkeznek és fejlődnek, a sevá kiejtése. Hogy az nem ejtetett ki a legrégibb időkben egyenlően, hanem kiejtése a legközelebbi hangzó vagy mássalhangzó szerint módosúlt, bizonyítják az alexandriai fordítás és a vulgata átirásai. De már Ben Ásérnél [13]) pontos szabályokat találunk a sevá kiejtéséről. A szó elején ha nincs métheggel ellátva *ĕ*-nek, ha igen *a*-nak kell olvasni. A torokbetűk előtt, akár van méthegje a sevának, akár nincs, mindig a hangzóhoz hasonlóan ejtetik ki, melylyel a torokbetű el van látva. A jôd előtti sevá *i*-nek hangzik. Némelyek bizonyos esetekben sevá helyett chatef kámeczet vagy chatef

---

ההתיצבות וישתמשו בה לפתח ולצרי ואין להם הכרה בזה אלא לפי המקומות לא בצורה המורה על התנועה.

Az Északafrikában élő író tehát a fathának *é* kiejtését, vagyis az imâlával való kiejtését is említi. A התיצבות, שריעה, הגבהה kifejezések itt is az arab hangzók elnevezésének felelnek meg.

[8]) Bacher, u. o. 57. l. 2. j.

[9]) Manuel du lecteur, 56. s köv. l. V. ö. Derenbourg levelét, Jüdische Zeitschrift IX. 152. l.

[10]) Miknê Abrâm fol. 14a.

[11]) Bacher, az i. h.

[12]) Ma'aszê êfôd 34. l.

[13]) Dikdûkê 12. s köv. l.

páthacht olvasnak. Chatef páthacht kapnak néha a mássalhangzók, ha ugyanaz a mássalhangzó következik utánok.[14]) Ugyanezen szabályokat többé-kevésbbé módosúlva találjuk Chajjugnál[15]) és Mózes Ibn Gikatilla toldalékaiban annak Széfer ha-nikkûdjához. Chajjuǵ szavaiból itten egyúttal az is kitűnik, hogy a kámeczet nem *â*-nak, hanem *ô*-nak ejtették. Azt mondja ugyanis,[16]) hogy «egy sevá mobile, mely után gutturalis betű következik, mindig a legközelebb utána következő hangzóhoz hasonlóan ejtetik ki, bármelyike legyen az a hét hangzónak, kivéve a kámeczet, mert a legtöbb szóban nehéz így a sevát a kámeczhez hasonlóan kiejteni, s azért páthach-al ejtjük ki, mint pl. נְעָרָה, קְעָרָה stb. szókban, melyekben a sevát nem kámeczczel, mely utána következik, hanem páthach-al ejtjük a könnyebbség kedvéért». A jemeni grammatika azonban, melynél a sevá kiejtésére vonatkozó törvények[17]) a Ben Áséréivel egyeznek, épen úgy mint ez, nem ismeri ezt a szabályt, s szerintök kámecz előtt rövid kámecz gyanánt kell a sevát kiejteni. A jémeni grammatikában már azon eltéréssel találkozunk az előbbiektől, hogy a métheggel ellátott sevát chôlem vagy jôd előtt, chôlemnek és chireknek kell olvasni, továbbá, hogy a többi (a torokbetűkön és jodon kívüli) betűk előtt mindig «könnyű» páthachnak kell ejteni,[18]) ha pedig métheggel van ellátva, úgy mint a páthacht.

Mind a sevá kiejtésére vonatkozó szabályok azonban idővel

---

[14]) U. o. 31. s köv. l.

[15]) שלשה ספרי דקדוק ed. Nutt 4. s köv. l. Dukes kiadásában szintén a 4. s köv. l. Bővebb tárgyalása a sevának Nutt kiad. 130. s köv. l. A ספר הנוח épen idézett helyének befolyása alatt áll Ibn Gikatilla a 131. s köv. l.

[16]) L. Baer, Methegsetzung, Merx Archivjában I. 59. l. 1. j. A helynek eredetijét Jastrow kiadta, Abu Zakarîjâ Jahjâ b. Dâwûd Hajjug 20. l. Idézi Efôdî, Ma'aszê Efôd 175. l. Hogy a kámecznek az *o*-hoz hasonló kiejtése igen el volt terjedve már fönnebb említettük s minden időben a legkülönbözőbb íróknál találkozunk vele. Igy Ibn Ezránál is, Bacher az i. h. 34. l. 7. j. l. még 58. l. Ibn Ezrá szerint a helyes kámeczkiejtést is a tiberiásbeliek tartották fenn. L. fentebb 377. l. 34. j.

[17]) Manuel du lecteur 61. s köv. l.

[18]) A szerző igyekszik itt egyuttal azon nehézséget is elhárítani, hogy miért nem írunk hát a sevá helyett chireket, chatef páthacht vagy páthacht. Ezek azonban csak a nevezetesebb eltérések Ben Asértől.

legalább az európai országokban [19]) a héberül olvasók tudatából kivesztek s mindenütt, a hol a sevá egyedül állott (nem kámeczczel, páthach-al, szególlal összetéve) rövid *e*-nek ejtették. Legelőször veszszük ezt észre Profiát Durannál.[20]) Ő csak egy a szególhoz közel álló kiejtéséről tud a sevának és a torokbetűk előtti kiejtésről. s itt épen észrevehetjük, hogy a kámeczet nem ejtette *o*-nak, mert a שְׂעָרִים, נְעָרִים szókban a sevát a rákövetkező hangzóhoz hasonlóan ejti Chajjuǵ szabályával ellenkezésbe jőve. Ha daczára ennek de Balmesnél ismét találkozunk Ben Ásér szabályaival, ezek csak a grammatikai irodalom e kitűnő ismerőjének constructiói, a kinél azonban még újabb eltéréseket is találunk. A szególhoz közel álló kiejtést nem is említi, a sevá, mely sem torokbetű, sem jôd előtt nem áll, páthachhoz hasonlóan ejtendő, ha pedig ga'jával van ellátva, a következő magánhangzóhoz hasonúl. Szerinte tévednek azok, a kik ebben az esetben is páthacht akarnának olvastatni, pedig mint láttuk, e szabály Ben Ásérra megy vissza. Igy változnak e szabályok a grammatikusoknál.

Még tisztábban láthatjuk egyes önkénytelenül keletkező kiejtésbeli sajátosságoknak, szokásoknak a grammatikusok által való szentesítését egy jelenség törvényeiben, mely ugyan a nyelv természetében gyökerezik, de valószínűleg későbbi eredetű. Ez a jelenség a mássalhangzók elnyeletése. Chajjuǵnál [21]) is találunk már szebályokat az «elnyeletésről», s ez alatt épen úgy a szók középében végbemenő assimilatiót érti, mint a szó végén álló mater lectionisnak a következő szó elején álló dágessel pótolt s általa supponált elnyeletését. Igy magyarázza meg az általa felhozott helyeken [22]) a dágest a szó elején és Exod. 4, 2. meg Jesájá 3, 15.

[19]) Simon Dûrân, Mâǵên Abôth 55a. szintén fejtegeti e szabályokat.

[20]) Ma'aszê Êfôd 34. l. אמנם השוא להתקרב תנועתו לתנועת הסגול אבל שהיא יותר קצרה לא שמו אותו בכלל האחרים ..... ובשיבא על אחה"ע תטה קריאתה לתנועת האות אשר תבא עליו כמו נערים שערים באר פאר בעור פעור וזולתם. Előbb pedig ezeket mondja: ואמנם אומר בהבדל מוחש לפי שבכאן שתי תנועות אחרות זולת החמש הנזכרים והם הקמץ והסגול אבל שאינם נבדלים מהפתח והצרי בהבדל מוחש ואמנם הונחו בלשון הקודש להשלמתו ולהבדיל בין המלעיל המלרע ולהראות הנח וההראות. Ilyen határozottsággal és a helyesség ilyen tudatával nála lép fel először a kámecznek *a* kiejtése.

[21]) Mindkét kiadás 8. lapján.

[22]) Csak Deut. 11, 11. a תִּשְׁתֶּה־מָּיִם szókuál nincs meg a mi kiadásainkbn a dáges.

az egy szóba írt מה זה és מה לכם szókat, melyekben azután a ה kiesése dáges által van pótolva. De Ibn Ganâhnál, ki az általa szintén «elnyeletésnek» (ادغام) nevezett nyelvi jelenségnek külön fejezetet [23]) szentel, azzal a felfogással találkozunk, hogy az elnyeletés olyankor helyes, ha a szó ugyanazon betűvel kezdődik, melylyel az előbbi végződik [24]) s ilyenkor nem határoz még az sem, hogy a szókat a hangjelek elválasztják. Abulvalîd nézete nem volt általánosan elfogadva s benne csak egy meglevő kiejtési módnak a grammatikus által való szentesitését látjuk.

A grammatikusok elméleteiből a betűk osztályozására nézve és szabályaikból még számos adatot nyerhetünk a kiejtés történetére nézve. Megjegyzéseik a hehezetes és quiescens betűkről, a torokbetűk sajátosságairól mind a kiejtés fejlődését mutatják azon időtől kezdve, midőn a masszóra még a változékony sémi hangzókiejtést is szigorú pontossággal megállapítani akarta. Csak néhány adatot akarunk még kiemelni, melyek megmutatják az átmenetet a régibb kiejtéstől az újabbhoz s élénk világot vetnek a befolyásra, melyet a zsidók által beszélt nyelvek a héber kiejtésre gyakoroltak. Az arabok közt élő zsidók távol voltak attól, hogy olyan hangokat mint כ és ק, ת és ט egyenlőknek tekintsenek s így érthető, hogy Abulvalîd [25]) több szóban a ק,[26]) צ [27]) és ש [28]) dágesét úgy magyarázza, hogy az כ, ס és ז-nal való összetévesztés kikerülése céljából tétetett oda. A hangokat hasonlóknak tekintették tehát, de hogy kiejtésük nem egyenlő jól tudták s meg is különböztették azt ott épen úgy mint az arabsban. Ezzel összehasonlíthatjuk

---

[23]) Széfer ha-Rikmá ed. Goldberg et Kirchheim 140—147. l. V. ö. Derenbourg, Opuscules XC. l. Rikmá 141. l. 12. sorában, mint tisztelt tanítóm, Bacher Vilmos tanár úr figyelmeztetni szíveskedett az eredeti nyomán וְהִכֵּן olvasandó והנון helyett. Ugyanitt idéz egy Száadjának tulajdonított munkát, melyben a בן szó nûnjának elnyeletéséről is van szó.

[24]) Sőt még olyan szóknál sem helyteleníti az assimilatiót, melyeknél ez csak a hangok rokonsága által idéztetett elő mint a ויתן לי אל נמלה, מארץ זכרם, יחפץ זנבו, בכסף וזהב szókban, a hol ל és נ, a צ és ז, a פ és ו hangbeli rokonsága idézte elő az assimilatiót. Rikmá 142. l.

[25]) Rikmá 143. s köv. l.

[26]) ונתקנוהו Jud. 20, 32, ביקרותיך Zsolt. 45, 10. stb.

[27]) עצבותם. Zsolt. 16. 4 s több példát is hoz föl.

[28]) עשבות Példab. 27, 25.

Própbiát Dûrân szavait:[29]) «Ha valaki azt mondaná, hogy a héberül beszélő két alakkal jelölt meg egy hangot, mint a צ és ס, a ק és dágessel ellátott כ, a ו és aspirált ב, a ט és dágessel ellátott ת-val, a mi tényleg úgy is volna a mi mai héber kiejtésünk szerint; úgy talán (azt lehetne mondanunk, hogy) ezen betűalakok nála (a héber nyelv feltalálójánál) külön hangoknak feleltek meg, mert mi ma már nem ismerjük pontosan a héber olvasást. R. Jóná[30]) is azt írja, hogy a rêsnek vannak sajátosságai[31]) a tiberiásiak szabályai szerint, mert ezek a legtisztább kiejtésűek mind a zsidók között. Az araboknál meg épen hallható különbség van az aspirált bêth és vâv kiejtése között».[32]) Tehát az itt felsorolt mássalhangzók között a különbség teljesen elveszett s itt, épen úgy mint másutt csak igen szerényen mondja ki Efôdî nézetét, hogy ama betűk kiejtése egykor nem volt egyenlő. E betűk kiejtésére nézve érdekes még a következő nyilatkozat egy anonym metrikában:[33])
ועוד יש לדעת שיש אותיות שהן קרובות במבטאן ורבים לא יבדילו
במבטאן ובשיריהם הם חושבים לעשות אותיות החרוז מהן והוא טעות
גמור אצ׳ בעלי המלאכה הזאת כי לא יעבור אצלם לשום בחרוז
אחד סוכה בכ״ף ובשני צוקה בקוף ולא האחד מצה בצד״י ובשני
מסה בסמ״ך אבל יעבור אצלם שהם הבקיאים בתנועות להמיר התנועות
שהן קרובות מאוד במבטא כמו תנועת החולם והשורק אצלם ולכן
יעבור אצלם לכתוב בחרוז אחד חרות בשורק ובשני תכרות בחולם
Tehát כ és ק, צ és ס, sûrek és chôlem hasonló hangok, úgy hogy a költők azokat rímeikben alkalmazták. De még nagyobb mértékű romlásáról e kiejtésnek szól Immánuel b. Jekuthiél Beneventből,[34]) a kinek szavai szerint nemcsak a כ és ק, ט és ת, ו és ב közt tűnt el teljesen a különbség, hanem a szegôl és czêrê, a páthach és kámecz között is. Igy értesűlünk különböző időkben a bibliai szöveg kiejtésének romlásáról, mely az európai országokban lakó zsidóknál történt.

---

[29]) Ma'aszé Efôd 34. l.

[30]) Rikmá 7. l. A helyet Efôdi A. 17d. l. is idézi. e hol בתקונה-t (olv. בתקונם) olvas egyezően a Rikmá kiadásával.

[31]) L. fent 377. l. 34. j.

[32]) V. ö. a 175. l. s Simon Dûrân-nak fentebb közölt szavait.

[33]) Az ארבעה דקדוקים cz. gyüjteményben ed. Velencze a 46b. l.

[34]) לוית חן ed. Mantua fol. 5a.

III. Muhammedán írók átírásai.

A források ismeretének teljes hiánya, bibliai, agádikus és muhammedán elbeszéléseknek összekeverése jellemzi az arab történetírók legnagyobb részét a bibliai történet tárgyalásában. Igy természetesen a nevek átírásában is csak pontatlanúl járhattak el s majd azon alakokat használják, melyek a koránban és a traditióirodalomban fordúlnak elő, majd pedig újabb szyr források után indúlva hívebben, de azért az eredetitől mégis nagyon eltérő módon írják át a neveket. De az arab történetírás fejlődésével s az arab kulturában élénk részt vett zsidókkal való sokszoros érintkezés folytán a bibliai történelem tárgyalásában mindig kevesebb elfogultságot s a forrásoknak nagyobb ismeretét veszszük észre [1]) s így az átírásokban is pontosság mutatkozik. Bennök egyúttal különösen későbben megannyi tanúságát bírjuk a héber nyelv kiejtésének, a milyen az azon országban volt, a hol az illető író tartózkodott.

A koránban tudvalevőleg az aramæusból átvett s még ezenkívül is eltorzított nevekkel van dolgunk s csak lassankint szabadúlhatnak meg némely történetírók valamennyire ezen átírások befolyása alól. A koránnak héber szavaira itt csak egy megjegyzést akarunk tenni, hogy azok t. i. a kámecznek *â* kiejtésére mutatnak [2]) az egy قيّوم szó kivételével, melyről azonban Fachr al-Dîn által tudjuk, hogy Omar قيّام-nak ejtette.[3]) Ha nem is fogadjuk el e hagyományt hitelesnek, mindenesetre azt mutatja, hogy ilyen

[1]) L, erről Bacher értekezését Kobak Jeschurunjában VIII. 1. s köv. ll. és Goldziher, Zeitschrift der d. morgenl. Ges. XXXII. 357. s köv. ll.

[2]) L. Fraenkel, De vocabulis in antiquis arabum carminibus et in corano peregrinis, Lugd. Bat. 1880. 19. s köv. ll. رحمان, فرقان, قربان, طوفان (ha a zsidó aramaeusból származottnak tekintjük).

[3]) Mafâtih II 467. l. القيّوم فى اللغة مبالغة فى القائم فلما اجتمعت الياء والواو ثم كان السابق ساكنا جعلتا ياء مشدّدة ولا يجوز ان يكون على فعول لانّه لوكان كذا لكان قووما وفيه ثلاث لغات قيوم وقيّام وقيّم ويروى عن عمَر رضى الله عنه انه قرأ الحىّ القيام ومن الناس

kiejtés valaha létezett. Az első történetírók átírásai szyr források után történtek így kölönösen a Ja'kûbînál [4]) előfordulók is. Némely nevek nála egészen szyr alakkal bírnak, mint مَلْكَيْزَدَق, روبيل, [5]) forrása pedig úgy látszik a LXX befolyása alatt állott.[6]) Ja'kûbî-nak épen úgy mint az arab történctírók nagy részének sajátossága, hogy a szegolat alakú és némely más neveknek is az átírásában فاعل alakot szeretnek adni, mint pl. بارص, تارح, زارح, — פרץ תרח, זרח. Mások még قاهث-t (קהת) is írnak, a mit ő قهث-al ír át. A mi a hangzók megjelölését illeti, az *â*-t és *ê*-t ا-val írja át, az utóbbi helyett gyakran ى-t is használ. A sevá mobilét néha ا-val írja át, mint عانات, ناباط, עֲנָת נְבָט, nevekben.[7])

A dáges nélkül való bêthet ف v. ب által találjuk helyettesítve. A ג átírása ingadozó, majd غ felel meg annak, mint pl. فالغ, اغاغ nevekben, majd pedig ج mint جدعون-ban és ق mint az عقلون (עגלון) szóban.[8]) A צ-t egyszer س-nel írja át سقلاغ — צקלג helynévben.[9]) A héber nevek ש-jét megtartja s nem س-nel írja át,[10]) mint azt a koránban s általában az arabsba már régebben átment héber szavakban látjuk.[11]) Különben ennek okát nem annyira

---

من قال هذه اللفظة عبرّية لا عربيّه لأنهم يقولون حيا قياما وليس الأمر كذلك لانّا بيّنا انّ له وجها صحيحا فى اللغة الع

[4]) Ibn Wadhih qui dicitur Al-Ja'kûbî Historiae ed. Hontsma I. p. VIII. A héber nevekről maga Ja'kûbî a 253. l. így szól: وهذه الاسمآ تختلف فى الهجاء واللغة لانها مترجمة من العبرانية

[5]) Mint a LXX. Ρουβηλ.

[6]) Bizonyítják Dávid fiai neveinek átírásai az I. 53. l. v. ö. I. Sámuel 3, 2—5. 5, 14—16. Kölönösen אדניה 'Ορνία, أرنيا. A szöveg különben igen romlottnak látszik.

[7]) Hogy forrása görög munkák befolyása alatt állott, bizonyítják némely tulajdonnevek görög végzetei. Ilyen görögvégzetű név pl. ادونياس — אדניה.

[8]) Épen így írja át a LXX. a ג betűt *x*-val.

[9]) Lásd fönt a 24. s köv. l.

[10]) L. Österreichische Monatsschrift für den Orient 1884. évf. 229a.

[11]) Példák a héber sînnek az arab szîn által való helyettesítésére:

nyelvi törvényben, mint inkább azon körülményben kell keresnünk, hogy az arabs írásban csak későn kezdték a س és ش betűket diakritikus pontok által megkülönböztetni. Ja'kûbî ezen átírásaival Hamza al-Ispahânîéi feltűnő módon egyeznek. Héberül nem igen tudtak s ezért ingadoztak az átírásokban, melyek a másolók tudatlansága miatt még corrumpálva is vannak. Nem sokkal jobbak Muhammed b. Iszhâk átírásai s hosszú időkön át csak Abulfidât tekinthetjük pontosabb írónak,[12]) úgy hogy átírásaiból a héber kiejtésre következtetést lehet vonni. Ezen átírásoknál különösen azon körülmény érdemli meg figyelmünket, hogy a kámecz tanuságuk szerint nem mindig ejtetett *â*-nak. Hogy a szövegrom-

---

قدّس, سبّح, سبط, درس, سكينة, مسيح. Az utóbbi szóról Fachr al-Dîn. (Mafâtîh II 674) a következőket mondja: واَمّا قلوه تعالى اسمه المسيح عيسى بن مريم ففيه سؤالات (السؤال الأول) المسيح هل هو اسم مشتق او موضوع والجواب قيه قرلان الأوّل قال أبو عبيدة والليث أصله بالعبرانية مشيحا فعربته العرب وغير لفظه وعيسى أصّله ايشوع كما قالوا فى موسى أصله موشى او ميشا بالعبرانية وعلى هذا القول لا يكون له اشتقاق والقول الثانى انه مشتق وعليه الأكثرون ثم ذكروا فيه وجوها الح Sajátságos hogy ezen Abû 'Ubejdâ, a ki mint kedves tanítómnak, Goldziher tanár urnak szives közléséből tudom, zsidóktól származott (Fihriszt I 53. l. és Ibn Challikân VIII 124. l.), másutt is a héberből átvettnek mond sok szót, míg Szujûti egyik nyilatkozatából (Itkân ed. Kairo I. 167. l.) tudjuk, hogy sok más theologussal együtt ellene volt azon föltevésnek, hogy a koránban nem tiszta arabs szó is előfordulna. Az általa hébereknek mondott nevek szyr alakjai a héber neveknek, a mely tévedéssel többször lehet találkozni arabs íróknál. Ide helyezzük még Szujûtinak egy idézetét, mely tárgyunkhoz tartozik, Al-muzhir fî 'ulûm al-luga ed. Bûlâk I 132. l. (وفى تذكرة الشيخ تاج الدين بن مكتوم بخطه) قال نصر بن محمد بن أبى الفنون النحوى فى كتاب أوزان الثلاثى سين العربية شين فى العبّرية فالسلام شلام واللسان لشان والاسم اشم. Valószínűleg itt is aramaeus szókat nevez az író hébereknek.

[12]) Átírásairól l. Bacher az i. h. 28. s köv. l.

lásnak elejét vegye, sok névnél azoknak olvasásmódját külön megjelölte.[13]) Vannak azonban történetírók, kiknek adatai teljesen megbízhatók s feltételezhetjük, hogy elég híven tüntetik fel a hazájuk és korukban élő zsidók kiejtését. Ilyennek tékinthetjük első sorban *al-Bêrûnî*-t.[14]) Az átírások, miket héber szövegekről és nevekről ad, következetesen ugyanazt a kiejtést mutatják, mely valószínűleg a perzsa zsidóké volt.[15]) Belőlük a következőket vehetjük ki: a kámecznek legnagyobbrészt, különösen az átirt szövegekben[16]) ,' felel meg,[17]) némelyekben azonban ل-val van

---

[13]) Ilyen biztosításával a szövegnek találkozunk Ibn al-Atîrnél is. Tárîch al-Kâmil, ed. Bûlâk I. 118. l. نود (נוד) بضم النون وسكون الواو واخره دال مهملة vagy a 24. l. يارد és حنوخ nevek kiejtéséről.

[14]) Chronologie orientalischer Völker von al-Bêrûnî. ed. Sachau. Lipcse 1878.

[15]) Adatait legalább részben Ja'kûb b. Mûszâ al-Nikrîszî gurgânbeli zsidótól vette. L. Landauer ismertetését, Gött. gel. Anz. 1880. 768. s köv. ll. Itt csak a szorosan tárgyunkhoz tartozó adatokat hozom fel.

[16]) Ilyeneket találunk a 15. s a 192. s köv. ll. a hét bolygó meg a zodiacus csillagzatainak nevében. Az első helyen, melyre már Steinschneider utalt (Polem. u. apol. Lit. 329. l.), nem pontosan idézi Deut. 31, 18, melyet combinált ugyanazon fej. 17. versével. Az utóbbin Dán. 12. f. 11, versét írja át: ميعيث هوسر هتوميد لوثيث شقوص شوميم الف وموثايم وتشعيم A ימים szó kiesett, mert az utána következő fordításban sincs meg. Ugyanitt találjuk ugyanazon fejezet 13. versének átírását is أشرى هامحكى ويكيع ليباميم الّف وشلوش مياوث وشلوشيم وحمشا, a hol a héber szövegben csak שלש מאות áll.

[17]) L. az előbbi jegyzetet Az itteni هتوميد — הַתָּמִיד, لوثيث — לָתֵת, موثايم — מאתים szókhoz sorozhatjuk a 15. l. a پوناى — פני átirását is. míg a kámecznek *â* kiejtéséről tanuskodik a ليباميم szó. A kámecznek *ó* kiejtését mutatják még különösen a csillagnevek átírásai, melyeket teljesen ide tesztünk: شبثى, صيدق, ماذيم, حمو, نوغه, كيحوحمو (? ez a כוכב-nak felelne meg) لفانه. A zodiacus csillagzatainak nevei: طوله (טלה) شور, توميم, سرطون, ارى, بثولو, موزنأيم, عقروب, قيشث, كذى, ديلو (?) دوغ. A *vizöntő* csillagzat neve ديلو valószínűleg ديلى-

átírva.[18]) Czêrê és szegôl rendesen ـي, a pátach ا-val van megjelölve.[19]) Különben átírásai nem mutatnak sajátságokat a hangzók kiejtésében s nem jelöli meg azokat oly pontosan, mint azt más történetíróknál látni fogjuk.

A mássalhangzók átírásában több jelenség ötlik szemünkbe. A ב-nek majd ب felel meg, majd a perzsa پ, [20]) majd pedig ha nincs dágessel ellátva ڤ.[21]) A ג-t, ha hangzó után áll, tehát ha aspirálva van, غ-nal,[22]) ha nincs aspirálva ک-fal írja át, találunk azonban gîmet is helyette. [23]) A ד-nek د vagy ذ felel meg, de nem találunk következetességet azoknak használatában. Ennyit emelünk ki al-Bêrûnî átírásaira nézve s csak arra szorítkozva, a mit figyelemreméltónak tartunk, miután az arabs mássalhangzók általában igen alkalmasok a megfelelő héber hangok pontos megjelölésére. Ezen okból történhetett, hogy némely muhammedán pole-

---

ből (דלי) lett és a jôd a sevá jelölésére szolgál, mely a masszôretikus szabályok értelmében itt *i*-ként hangzik.

[18]) Igy pl. az 'Ânân származásfájában előforduló nevekben az 58. s köv. l. a minek részben azoknak héber írásmódja is lehet oka (pl. بوستنای — בוסתנאי, زکای — זכאי stb.) s számos bibliai névben (l. 73. s köv. l.) mint باراق — ברק, يائير الجلعادى — יאיר הגלעדי, آسا, يهوشافاط, احزيا. يهورام stb. A bibliai neveket azonban úgy is írhatta, a mint azokat régibb történetíróknál olvasta s nem bizonyíthatnak annyit mint szöveg átírásai.

[19]) Igen sok esetben a czérének is ا felel meg, mint pl. ezekben: دانيال, عالى الكاهن, عبدون بن هلال, عثنيال بن قناز. Egyszer a páthachnak و felel meg اموصيا — אמציה nevében. Al-Bêrûni osztja al-Ja'kûbîval s a többi történetírókkal azon sajátságot, hogy a neveknek s különösen a szegolat-alakoknak فاعل formát szeret adni. Igy találkozunk nála is e nevekkel: تارخ, فالغ, عابر, شالخ.

[20]) A már idézett پونای szóban a פ-t adja híven vissza.

[21]) Pl. a شڤط — שבט hónapnévben, vagy a لعانڤ szóban.

[22]) ساروغ — שרוג (a sevâ mint Ja'kûbînal is láthatunk hosszú *a*-val van átírva) عغلون — עגלון.

[23]) A káffal való átírásra példák: كرا — גרה, شمكر — שמגר. Gimet találunk جدعون — גדעון szóban.

mikus írók, különösen későbbi időkben bibliamagyarázatuk alapjáúl a héber szöveget vették s belőle egyes helyeket arab átírásban idéztek. Ezen idézetek szintén némi világot vetnek a kiejtés történetére s így ismerjük meg egy valószinűleg egiptomi írónak, al-Szinhâĝînak[24]) idézeteiből némely pontokra nézve az ottani zsidók kiejtését. Egy kissé romlott szövegben találjuk nála Gen. 49, 10. átírását: لو يا سور شيبط (Ms. شبيبط) ميهودا ومَحوقيق مبين رغلاو (Ms. دعلا), [25]) továbbá Deut. 31, 9. وَيَحتّوُبَ مُوشَى اِث هتورا هزّوث ويتنّاه ال هكوهنيم بنى لاوى[26]) és Deut. 31, 22.-nek átírását, melynek helyét egész terjedelmében kell közölnünk. Miután az író az imént idézett verssel bizonyította, hogy Mózes nem Izráel összes fiainak adta a tórát, a következőket mondja: ولم يعلّم [27]) موسى عمّ لبنى اسرائيل الا نصف سورة يقال لها هَاأْزينوُ وهى التى علمها موسى عمّ لبنى اسرائيل وذلك قول التورية ويخْتّوبَ مروشى اث [28]) هتورا هزوث [29]) ويلمداه لبنى اسرائيل تفسيره وكتب موسى عمّ هذه السورة وعلمها بنى اسرائيل وهذه دليل على ان

---

[24]) L. róla Steinschneider, polem. und apol. Literatur 17. s köv. l. és Goldziher Zeitschr. d. d. morgenl. Ges. XXXII. 376. s köv. l. Egy másik polémikus iróból Kajjim Ibn al-Gauzîjaból, közölt e tekintetben is érdekes részleteket Goldziher Kobaknak Jeschurun cz. folyóiratában. L. IX. 26. l. és a 28. s köv. ll. Ugyanott utalt a Bêrûnî idézeteire is a 25. l. 10. j.

[25]) Ezen idézeteket Goldziher tanár úr kivonataiból közlöm, melyeket a fentemlített író كتاب الاجوبة الفاخرة عن الاسئلة الفاجرة czímű munkájának leideni kéziratából készített s a melyeket szíves volt rendelkezésemre bócsátani.

[26]) A pontozást itt épen úgy, mint a másik két idézetben úgy hagytam mint a kéziratban van.

[27]) Ms. يبلل.

[28]) A mint a fordításból kitűnik al-Szinhâĝî nem irt هتورا-t, mert السورة-val fordítja, mig az alőbb التوراة-val fordította s egés bizonyítása elvesztené erejét, ha úgy olvasná. A héberben השירה áll. Hogy miképen írta át, nem dönthetjük el; lehetséges, hogy هشورا-tt írt, erre utal legalább fordítása.

[29]) ביום ההוא kiesett.

موسى عَمّ لم يعط بنى اسرائيل الّا هذه السورة «Mózes pedig nem tanította Izraél fiait, csak egy kisebb fejezetre, melynek neve האזינו és ez az, melyre Mózes tanította őket s ezt jelenti a tórának szava ויכתוב משה וגו' azaz: „És felírta Mózes ezen fejezetet s megtanította reá Izraél fiait.“ Ez bizonyítja tehát, hogy Mózes nem adta Izraél fiainak csak ezt a fejezetet». Ha szabad a pontozásból következtetést vonni, s e tekintetben mindenesetre lehet, láthatjuk, hogy a sevának teljes hangzói jelentősége volt. A kámeczet, mint ezen átírások tanúsítják, â-nak ejtették. A وَيَكْتُوبْ szó pontozásában a *jê* fathâja feltűnő, a tesdîd azonban a héber dáges, a ب fölötti vonás pedig a râfe befolyása alatt jött létre. Érdekes még a وَيَتَنَّاهْ és وَيَلَمْدَاهْ szókban a mappik hé írása a kámecz után, a mi az átírás pontosságát bizonyítja.

Mindezen adatoknál azonban megbízhatóbbak az arab történetírók legklasszikusabbikának, Íbn Chaldûnnak átírásai. Ez a férfiú, a ki történelmi felfogásával oly magasra emelkedett, a kinek genialitása az általános felfogásban mutatkozik, megmutatja, hogy az ő kutatásaiban a legkisebb részlet sem kerüli el figyelmét, belátja, hogy a kicsiségek pontos megismerése, bármily szükségtelennek is lássék az, szükséges, nehogy a magasabb felfogás helyességét veszély fenyegesse. A bibliai neveket a legtöbb esetben nagy pontossággal írja át [30]) s hogy a másolók által el ne rontassanak ضبط-tal, erősítéssel látja el azokat. A zavart, mely a bibliai nevek átírásában arab iróknál uralkodik, következőleg magyarázza: [31]) «Ezen idegen nevek mind a taurátból vannak véve, melynek nyelve s héber s betűinek kiejtése általában különbözik az arab betükétől. S ha aztán egyike azon betűknek két arabs betű közé jön, akkor az arabok egyikéhez azon két betűnek alkalmazzák a kiejtésben is s így eredeti voltát elveszti. Innen van aztán a teljes vagy csak részben álló elhajlás (اِمالة) s hogy a betű olyanná lesz mint az utána következő jê vagy vâv. Ezért közlik eltérően a szókat s ha nem, a megjelölés által történt, hogy nincs eltérés».[32])

---

[30]) Héberűl nem tudott, a mint az az اسرائيل szóra adott etymologiából kitűnik. I. Ch. ed. Bûlâk II 81. l.

[31]) I. Ch. 33. l.

[32]) V. ö. az 5. és 108. l., a hol megjegyzi, hogy a nevek átírását nem adhatja meg pontosan.

De mivel ama ضبط-jaival nem láthatta el mind a bibliai neveket, azok a másolók által eltorzíttattak. Némely helytelen átírás pedig az arabsból nem, de a szyr vagy héberből magyarázható, mint قورح — קרח. De az ilyen hibák nem számosak, s a mennyiben átírásai zsidó forrásokra mennek vissza, a héber kiejtésre nézve tanuságul szolgálhatnak. A mi a kámecz kiejtését illeti, nála is találkozunk az *ô* kiejtéssel. Igy az Âszá [33]) névben, melyben a hamzát dammával kell olvasni, vagy יכניה nevében, melyet Jachonjûnak kell olvasni.[34]) Szembeállítva látjuk a kétféle kiejtést az Aminâdâb névnél.[35]) Legtöbb esetben mégis ا — felel meg a kámecznek. Épen így írja át az *ê*-t is, mely helyett ى — is előfordúl, mint az אילון [36]) szóban. A hosszú *ô* és *û*, mint rendesen و’-val iratnak át. A mozgó sevát Ibn Chaldûn a legtöbb esetben fathával,[37]) a mi megfelel a szabályoknak, de néha kaszrával,[38]) sőt egyszer dammával írja át.[39]) Különösen figyelemreméltó a pontozás אחזיהו szó-

---

[33]) 101. l. أسا بضمّ الهمزة بفتح السين المهملة وألف بعدها.

[34]) 106. l. يخنيو بفتح الياء المثناة التحتانية بعدها خاء معجمة مضمومة ثم نون ساكنة وبعدها ياء تحتانية تجلب ضمتها واوا
Ugyanazt mutatja a نبوزراذون név is.

[35]) A hely érdekes, ide tesszük egészen, Mukaddima, ed. Bûlâk 9. l. فانه سليمان بن داود بن ايشا بن عوفيد ويقال بن عوفد بن باعز ويقال بوعز بن سلمون بن نحشون بن عمينوذب ويقال حميناذاب (olv. عميناذاب) بن رم بن حصرون ويفال بن حسرون بن پارس ويقال پيرس الخ.

[36]) Jud. 12, 11. I. Chald. II. 91. إيلون من سبط زبولون وضبطه بهمزة مكسورة تجلب ياء [ ] ثم لام مضمومة تجلب واوا ثم نون

[37]) Rendesen rövid a fatha, hosszú باعور — בעור és دافورا — דבורה nevekben.

[38]) مَنَشَّا szóban, melyről így szól 105. l. بميم مكسورة ونون مفتوحة وشين معجمة مشددة وألف

[39]) רחבעם szóban 101. l. ضبطه براء مهملة وحاء مهملة مضمومتين وباء موحدة ساكنة وعين مهملة مضمومة وميم Igy találjuk a LXX-ban

ban, melyet szerinte أَخْزِيَاهو-nak kell olvasni.[40]) Szyr befolyásnak tulajdonítandó az أَبصَان — אִבְצָן [41]) kiejtés.

A mássalhangzók kiejtése Ibn Chaldûnnál kevés sajátosságot mutat. Mindig pontosság után törekszik ugyan, de ez csak akkor tűnik fel az átírásban, a hol az arabsban hiányzó hangról van szó. A א-t همزة قريبة من العين-nak nevezi. Az aspirált ב ف-val iratik körül, de e mellett megjegyzi فاء شفوية قريبة من الباء[42]) néha azonban ب-vel is. ג helyett غ-t vagy ك-t ír s nála a mennyiben szövegünk romlott volta engedi, még inkább mint al-Bêrûnînál elvként lehet felállítani, hogy a غ az aspirált, a ك pedig a dágessel ellátott gimel jelölésére szolgál.[43]) Egyszer a سروخ nézben خ-val[44]) írja át a gimelt, mire megjegyzi بالخاء أو بالغين. A ד helyett néha dàlt, néha pedig d̲àlt ír, de szabályt e pontban nem lehet felállítani. A ט néha ظ által iratik át, mint pl. يهوشافاظ-ban,[45]) a hol ظ a zá' és d̲âl között álló kiejtéssel bír. ם helyett ص-ot is szokott írni, mint pl. فنحاص[46]) szóban, melyet azonban س-nel is

---

is ʻPoβoàμ átírással. ירבעם Ibn Chaldûn يربعم másoknál يوربعم mint a Pesîtâban.

[40]) 109. l. LXX. ʼΟχοζίας.

[41]) 91. l. Jud. 12, 9. A szyr kiejtés a LXX-tól függ (ʼΑβαισσὰν) Jaʻkûbînál és أَبيصان-nak hivják.

[42]) 90. l, vagy mint a دافورا névnél بفاء هوائية تقرب من الباء.

[43]) Igy a szó elején كَدْعُون, كارا, كَعْتَم, كاحم — גדעון (LXX Γέδεων v. Γάδεων l. Frankel az i. h. 117. l.) גרה, נעתם, נעם. A szóközepén شمكار — שמגר, míg غ-t találunk épen úgy mint Bêrûnînál عغلون és فالغ — פלג, עגלון nevekben. A hol I. Ch. a ג-t ك irja át, megjegyzi قريبة من الجيم.

[44]) LXX Σερούχ — שרוג.

[45]) 101. l. بياء مفتوحة مثناة تحتانية وهاء مضمومة وواو ساكنة وشين معجمة بعدها ألف [وفاء] مفتوحة ثم ظاء بين الذال والظاء المعجمتين.

[46]) Abulfidâ rendszeresen فنحاس-t ír.

ír néha. A dágessel ellátott *pê*nek *bê* felel meg. mint pl. بارص — פרץ névben, mely nevet azonban a perzsa pêvel is találjuk.[47]) A ص kiejtése hasonló a zá'éhoz, mit e megjegyzése mutat: أمصياهو بفتح الهمزة والميم وسكون الصاد المشمة بالزاء وبعدها باء مثناة تحتانية بفتحة تجلب ألفا ثم هاء مضمومة تجلب واوا. A ש-t néha ص-dal írja át.[48])

A többi hangokat a megfelelő arab betűkkel írja át. Általánosságban pedig mondhatjuk, hogy Ibn Chaldûn a neveknek héber alakját tünteti fel,[49]) ha néha eltér is. — Igy tehát az arab írók átirásaiban eleinte a héber tulajdonneveknek szyr s közvetve görög kiejtését látjuk, később pedig ezen átirások az iszlám országaiban élő zsidók kiejtését mutatják. Általuk szintén csak annak megismeréséhez juthatunk, hogy a rokon nyelv hangjai bár kissé zavaró hatással is lehettek a kiejtésre, a tiszta sémi hangok iránt nem engedték kiveszni az érzéket s az egymáshoz hasonló hangzású mássalhangzókat, melyeket csak a sémi nyelvek különböztettek meg, nem engedték összezavarni s egy hanggá összeolvadni. S ha a kiejtés, melyet Ibn Chaldûn átirásai tükröztetnek, az északafrikai zsidóké, úgy méltán megérdemelték Ibn Ezrá dicséretét, melyben részesíti őket.

IV. Az újabb héber kiejtés.

Rövid áttekintéssel akarjuk befejezni eddigi észrevételeinket, hogy lássuk, mennyiben igazolja a bibliai szöveg jelenlegi különböző befolyások alatt álló kiejtése föltevésünket.[1]) A ma úgynevezett szefáråd zsidók korán sem birnak egészen tiszta kiejtéssel, nem

---

[47]) L. fönt 33. l. 35. j.

[48]) Pl. عيصو — עֵשָׂו. Még az eddig felhozottakon kívül is sok adatot hozhatnánk fel a két hang hasonlóságára. A ח kiejtéséről az 'Ataljâ nevében l. ZDMG. XXXII. 359. l., a hol Goldziher ráutalt ezen átírásokra s néhány megjegyzést is tett reájuk.

[49]) Egy példára utalunk még, عبدون بن هلال nevére (Jud. 12, 13), melyet Ibn al-'Amîd a Pesîtâval عكرون بن هليان-nal ír át. Ja'kûbînál más (keleti) kiejtéssel عكران alakban találjuk a nevet.

[1]) L. fönt 371. s köv. l.

különböztetik meg a mássalhangzókat pontosan, [2]) a hangzók kiejtésének is vannak hibái s az arabok közt élő zsidók kiejtését csak a jemeniek mutatják.[3]) Jakob Saphir adataiból, a ki kiejtésüket ismertette, csak egyet emelünk ki, hogy t. i. a dágessel ellátott gimelt ǵ-nek olvassák. Ezen olvasásmód, daczára annak, hogy kiejtésük tiszta és még a legkisebb pontokban is a masszórétikus szabályoknak megfelelő, eléggé bizonyítja az arab befolyást. A mit ezen befolyás Száadjá korában még nem tudott elérni, az megvan a korunkbeli jemeni zsidóknál.

A szyrek közt élő zsidók kiejtése sok helyest mutathat fel, a mennyiben abból a néhány átirásból, [4]) mely rendelkezésünkre áll, itélni lehet. Gyakori ezekben a sevának *a*-val való körülirása s előfordul az *i*-nek *e*-be való átmenete is. Különösen az előbbi régi időre megy vissza. Igy tehát sem ezeknek, sem az arab zsidóknak kiejtése sem változott el annyira, mint az európaiaké. Eleinte a kétféle kiejtés nem nagyon különbözhetett egymástól, [5]) de midőn az európai zsidók az itteni nyelveket elsajátították, a sémi hangok iránt való érzékük gyöngült s így látjuk idővel a kiejtést megváltozni.[6]) Elősegítette ezt még az is, hogy nem állottak sem ebben, sem más tekintetben a nyelvtudomány szigorú ellenőrzése alatt, mint az arab zsidók különösen kulturájuk virágkorában. Már régibb időben halljuk a görög zsidókról, [7]) hogy ח és

---

[2]) L. a szefárád és askenáz zsidók kiejtése hibáinak felsorolását Eben ha-Sappir I 54a.

[3]) Eben ha-Sappir u. o. és Derenbourg, Manuel, 196. s köv. ll. Bargès czikke a Journal asiat 1848-iki évf. nem volt hozzáférhető.

[4]) Frankel-Graetz, Monatsschrift 1884. 466. l.

[5]) L. az átírásokat Güdemannál, Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Frankreich und Deutschland 38. s 275 s köv. ll.

[6]) A kiejtés romlását mutatja az is, hogy némelyek a szînt és sînt nem különböztették meg egymástól. L. Zunz. Ritus 55. l. A franczia zsidók kiejtését a fejlődésnek egészen más stádiumában látjuk az I. Loeb által a Revue des Études Juives X. s köv. ll. közölt átírásokban. A mennyiben a szövegből következtetni lehet, sok közös van bennök a mai német zsidók kiejtésével, így a ח-nak *sz*-el vagy *z*-vel való átírása. Nevezetes még a ך-nak z-ként való kiejtése stb.

[7]) Dávid Ibn Abi Zimra Döntvényei ed. Velencze I. 394. sz.
שאלת ממני אודיעך דעתי באלו הכהנים הבאים מארץ יון שאינם יכולין
להוציא מבטא הח' כלל וקורין ויהונך במקום ויחונך מהו שיעלו לדוכן.

ה-t nem különböztették meg. Bárminő különbségek voltak legyen a babyloniak és palæstinaiak között, bárminő romlásá a kiejtésnek mutatkozott légyen, nem lehet azt a későbbi változásokkal összehasonlitani. Ezek hangtani törvények szerint, de nem tisztán a héber nyelv természetének megfelelőleg történtek. A kámecznek *ô* kiejtése, melyet annyiszor föllépni láttunk, uralkodóvá lesz ugyan a német zsidóknál, de nem felel meg teljesen a réginek, míg szefárádi zsidók az â-kiejtést következetesen keresztül viszik. A német zsidók ezenkivül az *ô* és *û* hangzókat áthajlítják. A sevá kiejtésében való különbségek teljesen elmosódnak s csak rövid *e*-ként ejtik ki, az aspirált és aspirátió nélküli ג és ד egyenlő kiejtéssel bír, a ט és ת, ק és כ között már régebben eltűnt a különbség. A czádét, hogy úgy mondjuk dissimilálják, míg az aspirált ת-t a ס-hez hasonlóan ejtik ki. Az א és ע gutturalisok iránt teljesen elvész az érzék. Igy keletkezett egy kiejtés, mely legkevésbbé nevezhető a punctatió korából való örökségnek. S ha még az arab zsidók kiejtésében is idegen befolyás tükröződik, mely azért — s itt csak a jemenieket értjük — nem nagyon távolítja el őket az eredeti kiejtéstől, úgy az úgynevezett német-lengyel kiejtésben csak indogermán befolyásnak productumát láthatjuk.

SCHREINER MÁRTON.

Diogenes Laertiustól.

Anth. Pal. VII. 129.

Jót akarál, Zenon, megakartad a zsarnokot ölni,
Hogy rabságából fölszabadítsd Eleát.
Elfogtak s porrá töret össze mozsárban a zsarnok.
Hogy mondtam? téged? Nem, csak a portetemet.

V. ö. Szabó István Gör. Virágok 38. lap. és Pécsi János Uj M. Muzeum 1858. I. 305. lap. Zenon az Eleából való híres philosophus, ki Kr. e. 460 körül élt. A Nearchos zsarnok elleni küzdelme s borzasztó vége nincs historiailag megállapítva.

P. T. E.

TÁJÉKOZÁS A MAGYAR NYELVROKONSÁG KÉRDÉSÉBEN.

E Közlöny hasábjain többször fölmerült az ugor és török nyelvrokonság kérdése, a nélkül, hogy némi megállapodásra jutott volna. A magyar nyelv nem lehet kétféle eredetű, a magyar nyelvnek csak *egy* az eredete; ha ugor, akkor nem lehet török, s ha török, akkor nem ugor. Jelen értekezés czélja megmutatni, hogy csupán mely eredet lehetséges, s mely okoknál fogva lehetetlen a másik. Ezen tisztán nyelvészeti kérdés megvilágítását tűztük ki czélunkúl, a mire egyebek közt főleg a Nyelvőrnek az ugor és török theoriák harczára czélzó következő szavai indítottak bennünket: «Valóban ideje lesz gondot fordítani arra, hogy a mit a szakértők már rég tisztán látnak, a nagy közönség is megtudja, a kettő közül melyik részen van a tudomány, az igazság».[1] Ily szempontból fogva fel a dolgot, ne restelljük egy oly nyelvészeti kérdés megvitatását sem, a melyről már azt hittük, hogy rég meg van állapítva. Tartozó kötelességünk ez az okúlni akarók irányában. A mi régi, de jó, mindig új marad. Idézzük fel újra a régieket, ismételjük el azt, a mit már számtalanszor elmondtak előttünk mások is, ha csak a tudományos igazság ügyének használhatunk vele.

I.

«Az elméletnek az élet a szülője. Ebből következik, hogy előbb volt meg a nyelv, aztán lett meg a grammatika; a mi nincs meg a nyelvben, nem lehet meg az elméletben sem; a nyelvbeli tények mesterei a grammatikusnak, nem pedig megfordítva».[2]

A grammatikus nem csinál szabályokat, a melyekre a nyelvet úgy sem kényszeríthetné, hanem a nyelv jelenségeiből vonja el a nyelv szabályait; a nyelvésznek nem lehet az a föladata, hogy a-prioristikus elméleteket keszítvén, a nyelv tényeit azokra alkalmazza, hanem ellenkezőleg a nyelvtények alapján alkotja meg az elméletet. Mert a nyelvész nem alakítja, hanem magyarázza a nyelvet.

[1]) Magyar Nyelvőr, XIII. köt. 11. füz. 520. l.

[2]) Szarvas Gábor: *A magyar igeidők.* Bevezetés, V. l.

Azon kérdésre tehát: vajjon a magyar nyelv miféle nyelv? — maguk a nyelvtények fognak leghatározottabban válaszolni. Ha e czélból a nyelvtényeket figyelmesebben vizsgáljuk, azt látjuk például, hogy:

Görög	Latin	Ó-szláv	Német
δύο	*duo*	*dva*	*zwei*
τρεῖς	*tres*	*tri*	*drei*
ἑπτά	*septem*	*sedmi*	*sieben*
δέκα	*decem*	*deseti*	*zehn*
μήτηρ	*mater*	*mati*	*mutter*
φράτωρ	*frater*	*bratru*	*bruder*
μῦς	*mus*	*müšĭ*	*maus*
κάλαμος	*culmus*	*slama*	*halm*
νέος	*novus*	*novu*	*neu*
ἵστημι	*sto*	*stoju*	*stehe*

Magyar	Vogul	Osztyák	Mordvin	Finn
egy	*äk*	*it*	*ifkä*	*yhte*
két	*kēt*	*kāt*	*kafta*	*kahte*
három	*kōrom*	*χ̣olim*	*kolma*	*kolme*
négy	*ṅilä*	*ṅet*	*nilä*	*neljä*
öt	*ät*	*vet*	*vetä*	*viite*
hat	*χot*	*χ̣ot*	*kota*	*kuute*
hét	*sāt*	*tābet*	*sisem*	*seitsemä*

Oszmanli	Csagatáj	Kazáni-tatár	Csuvas	Szám:
bir	*bir*	*ber*	*per*	1
iki	*iki*	*ke*	*ikke*	2
üč	*üč*	*öč*	*visse*	3
dört	*tört*	*dürt*	*tuvatta*	4
beš	*biš*	*biš*	*pillik*	5
altï	*altï*	*altï*	*oltta*	6
jedi	*jiti*	*jide*	*śiče*	7
sekiz	*säkiz*	*sigez*	*sagïr*	8
dokuz	*tokuz*	*tuïz*	*tuur*	9
on	*on*	*un*	*vonna*	10

Magyar	Vogul	Osztyák	Mordvin	Finn
kő	*keu*	*keu*	*ker*	*kive*
kéz	*kāt*	*kēt*	*kad*	*käte*
vér	*vujr*	*ver*	*ver*	*vere*
toll	*taul*	*togol*	*tolga*	*sulka*
hall	*χ̣ol*	*χ̣ul*	*kul'e*	*kuule*

Oszmanli	Csagatáj	Kazáni-tatár	Csuvas	*Magyar*
taš	*taš*	*taš*	*čol*	kő
el	*ilik*	*(kul)*	*ala*	kéz
kan	*kan*	*kan*	*jon*	vér
baš	*baš*	*baš*	*poš*	fej
göz	*köz*	*küz*	*koš*	szem
ver	*bir*	*bir*	*par*	ad

Már e kevés példából is elég világosan látható, hogy némely nyelvek több-kevesebb egyezést mutatnak egymás között, a mely szóegyezések bizonyos szorosabb egybetartozásról látszanak tanúskodni, úgy hogy ezek alapján az illető nyelvek többé-kevésbé élesen határolt csoportokba oszthatók. Itt három ilyen nyelvcsoportot mutattunk be, t. i. az *árja*, *ugor* és *török* nyelvek csoportját.

De folytassuk vizsgálódásunkat.

Német		Latin	
m*al*er	*a*cht*u*ng	*a*m*a*t*o*r	*o*r*a*ti*o*
g*ä*rb*e*r	f*ü*g*u*ng	l*e*ct*o*r	l*e*cti*o*

Magyar		Finn	Török
adó	*a*d*a*t	*a*nt*a*v*a*	*a*l*i*š
t*i*szt*elő*	t*i*szt*e*l*e*t	t*e*k*e*v*ä*	v*e*r*i*š

Tudvalévőleg *magas* és *mély* hangokat szoktunk megkülönböztetni. Ámde ezen magas és mély magánhangzók az árja (német, latin stb.) nyelvek szavaiban vegyesen fordúlnak elő, még pedig egy és ugyanazon szóban, s a tőszókhoz járuló képzők és ragok magánhangzói teljesen indifferensek a tőszó magánhangzói iránt. Nem úgy a magyar, finn és török nyelvekben. Ezeknek szavai vagy magashangúak, vagy pedig mélyhangúak; s a képzők és ragok a szavaknak magas- vagy mélyhangúságához alkalmazkodnak, azaz magashangú szavakhoz a képzők és ragok magashangú alakjukban, mélyhangú szavakhoz pedig mélyhangú alakjukban járulnak. Ennek a hangtani jelenségnek *magánhangzó-illeszkedés (vocal-harmonie)* a neve. A magánhangzó-illeszkedés a magyar, ugor és török nyelvek közös sajátsága az árjaság ellenében, mely ezt a nyelvtörvényt nem mutathatja fel; s noha föntebb a szóegyezések útmutatása szerint az ugor és török nyelveket két különálló csoportba kellett is soroznunk, mindamellett ez a nevezetes hangtani sajátság a mellett látszik tanúskodni, hogy a magyar, ugor és török

nyelvek az árjasággal szemben egy szorosabb egységet alkotnak, az ú. n. *altaji* nyelvek egységét. Szóval tehát a magánhangzó-illeszkedés az altaji nyelvcsaládnak közös nyelvsajátsága. Ellenben az árja nyelvek bármelyikében egészen közönségesek és természetesek ilyen szavak, mint görög ὕδωρ, δόω; latin *coelum*, *poena* stb., a melyekben pedig a magánhangzó-illeszkedés megvoltának legcsekélyebb nyoma sincs.

Görög	Latin	Német
ἐν ὕδατι	*in aqua*	*im wasser*
ἐν οἰκίᾳ	*in domo*	*im hause*

Magyar	Osztyák	Finn
vizben	*jinkne*	*vedessä*
házban	*χotna*	*talossa*

Oszmanli	Kazáni-tatár	*Magyarúl*
sūda	*sïuda*	vizben
evde	*öjdä*	házban

Itt két lényeges különbséget veszünk észre. Először azt, hogy a magyar, ugor és török, illetőleg altaji nyelvcsalád a szó hangjainak minőségéhez alkalmazza az inessivus ragját, holott az árja nyelvcsoportban ennek semmi nyoma sincsen, — a mint azt már föntebb kifejtettük; másodszor azt, hogy az ugor és török nyelvcsoportban, illetőleg az altaji nyelvcsaládban a helyviszonyjelölő szócskák a tőszó végével összeforrtak, míg az árja nyelvcsoportban épen ellenkezőleg a szó előtt s önállólag állanak.*)

Görög	Latin	Ó-szláv	Német
ἀγαθὸς παῖς	*bonus puer*	*dobrüji mąží*	*guter knabe*
ἀγαθὴ γυνή	*bona mulier*	*dobraja žena*	*gute frau*
ἀγαθὸν ζῷον	*bonum animal*	*dobroje zvérę*	*gutes tier*

Magyar	Vogul	Osztyák	Votják	Finn
jó fiú	*jomas pi*	*jem poχ*	*bur pinal*	*hyvä poika*
jó nő	*jomas nē*	*jem neñ*	*bur kišno*	*hyvä nainen*
jó állat	*jomas uj*	*jem vōje*	*bur kika*	*hyvä eläin*

Oszmanli	Kazáni-tatár	*Magyarúl*
eji oγul	*jakšï ul*	jó fiú
eji karï	*jakšï katïn*	jó nő
*eji *hajvan*	*jakšï *χajban*	jó állat

*) Szarvas Gábor: *A magyar igeidők*. Bevezetés, IX. l.

Az első (árja) osztály mellékneveinek végződését a főnév nemétől teszi függővé, a második (ugor) és harmadik (török), azaz altaji osztály nemet egyáltalában nem ismer.*)

Latin		Német	
f*a*cio	p*e*llo	h*e*lfen	spr*i*ch
f*e*ci	pep*u*li	h*a*lf	spr*a*ch
f*a*ctum	p*u*lsum	geh*o*lfen	spr*u*ch

Latin			Német	
amo	*lego*	*legere*	*achten*	*leben*
amavi	*legi*	*lector*	*achtete*	*lebte*
amatum	*lectum*	*lectio*	*achtung*	*gelebt*

Magyar		Finn		Török	
ad	*adna*	*antaa*	*antaisi*	*sevmek*	*sevišmek*
ada	*adjon*	*antoi*	*antakoon*	*sevdi*	*sevinmek*
adott	*adás*	*antanut*	*antaminen*	*sevmiš*	*sevinǯ.*

Az árja nyelvekben, a mint a föntebbi példákból láthatjuk, a szóképzés és szóragozás kétféle módon történik. Először úgy, hogy a képzők és ragok hozzájárulásával még az alaptő vocalisa is változást szenved, sőt néha maga ezen alaptő vocalisának változása pótolja a képzőt és ragot. Másodszor úgy, hogy a megfelelő képzők és ragok hozzájárulásával az alaptő vocalisa semmi változást nem szenved. Az árja nyelvekben tehát mind a két mód el van terjedve; ellenben a magyar, ugor és török nyelvekben csak emez utóbbi mód az uralkodó, s nincs kifejlődve a belső vocalisoknak változása mint grammatikai functio.

Mindebből elég világosan kitűnik, hogy némely nyelvek egy közös forrásra vihetők vissza, s ezek a *rokon nyelvek*; de kitűnik a felhozott példákból az is, hogy a magyar nyelv az altaji nyelvek sorába tartozik, s az ugor és török nyelvekkel képez bizonyos szorosabb egységet. Ennyi az, a mit a nyelv általános tájékozásúl és útmutatásúl nyújt számunkra.

Ezeken a szembeötlő nyelvsajátságokon kívül vannak még az altaji nyelvekben rokon szavak is, s jóllehet e részben már maguk az altaji nyelvek is különálló csoportokra oszlanak, — mint föntebb az ugor és török nyelvcsoportok tárgyalásakor láttuk, mindamellett az altaji nyelvcsalád körén belül a szorosabb együvétartozást mutatja és bizonyítja még a *szókincs rokonsága* is. Ilyen

*) Szarvas Gábor: *A magyar igeidők.* Bevezetés, X. l.

altaji ősrokon szók pl. a verbum *esse* és *fieri*, ugor *vol-* (magy. *val-*, *vol-*) : f. *ole-*, zürj. *völ-*, votj. *vol-* ; tör. *bol-* : oszm. *ol-*, čag. *bol-* ; mong. *bol-* | magy. *em*-ni, f. *ime-* ; tör. *em-(im-)* | magy. *nyal-* ; ugor *ńal-* : f. *nuole-* ; tör. *jala-* | ug. *kel-*, *kil-* ; tör. *kel-*, *gel-* | ug. *al* (m. *al*) ; tör. *al*, *alt (alṅ)* | ug. *ele* (m. *elő*) ; tör. *il (el)* stb.[1])

II.

Eljutottunk addig, hogy a *magyar nyelv a nagy altaji nyelvcsaládba tartozik*, s ezt mai nap csakugyan nem is vonják többé kétségbe. Ámde az altaji nyelvcsalád maga is több részből áll; melyik részhez kell hát sorakoznunk? S erre nézve már szétágaznak a vélemények.

A nagy *altaji nyelvcsalád* részei: 1. az *ugor*, 2. *szamojéd*, 3. *török*, 4. *mongol*, 5. *tunguz-mandsu* nyelvcsoportok. Mindezeknek vannak közös sajátságaik, — mint fönnebb kifejtettük —, mert egy közös bölcsőből eredtek; de vannak különbözéseik is — a fejlődés és változás nyomai —, s ezek különös ismertető jellegeik. — A szamojéd, mongol[2]) és tunguz-mandsu csoportba — az általános altaji rokonságon kívül — mint különös egyedet ma már senki sem sorozza a magyar nyelvet, s így ezekről nincs mit vitatkoznunk; másképen áll a dolog az *ugor* és *török* nyelvcsoportokkal. Hosszú évek nyelvészeti munkásságának fáradságos eredménye az *ugor theoria*, melyet legújabban (1882) megtámadott a «Magyarok Eredeté»-nek *török theoriája*. Az *ugor theoria* szerint *ugor*, a *török* szerint természetesen *török* a magyar nyelv. — Immár eljutottunk a nagy kérdéshez: *az ugor vagy török nyelvek sorába tartozik-e a magyar nyelv?*

Minden altaji nyelvnek van *hangtana*, *szótana* és *mondattana*; azért hát vegyük sorra a legszembetűnőbb hangtani, szótani és mondattani különbözéseket.

---

[1]) Rövidítések: *m.*, *magy.* = magyar; *ug.* = ugor; *tör.* = török; *t. t.* = török-tatár; *k. t.* = köz-török v. keleti török; *f.* = finn; *mord.* = mordvin; *cser.* = cseremisz; *lp.* = lapp; *zürj.* = zürjén; *votj.* = votják; *vog.* = vogul; *oszty.* = osztyák; *oszm.* = oszmanli; *csag.*, *čag.* = csagatáj; *tat.* = tatár; *kaz. t.* = kazáni tatár; *kirg.* = kirgiz; *kojb. kar.* = kojbal-karagasz; *csuv.* = csuvas; *alt.* = altaji; *jak.* = jakut; *szam.* = szamojéd; *mong.* = mongol.

[2]) Azelőtt Fogarasi és Bálint megkisérlették ugyan a mongol theoria fölállítását, de eredménytelenűl.

E czélból vegyük szemügyre mindenek előtt az *általános ismertető jeleket*, vagyis azon legnyomósabb mozzanatokat, melyek biztosan és határozottan tájékoztatnak bennünket a kitűzött kérdés megfejtésében, mint akár az egyik, akár a másik nyelvcsoportnak legsajátosabb jellemvonásai. Azt már eléggé megvizsgáltuk, hogy miben és mennyiben egyeznek e nyelvcsoportok, most tehát feladatunk megfigyelni, hogy miben és mennyiben különböznek egymástól. Ezen az alapon azután meg fogjuk állapíthatni azt is, hogy mily közösség avagy különbözés van a magyar nyelv és a szóban forgó két nyelvcsoport közt általában?

Első sorban a *hangtan* szolgáltat erre nézve igen érdekes és tanulságos adatokat. Nem is szükség hosszasan kutatnunk, s már is nyomára jövünk azon *hangalaki* sajátságnak, hogy a törökségben — különösen a köztörökben — *n, ń* hangot a *szó elején* vajmi keveset találunk; ez a körülmény abban leli magyarázatát, hogy a törökségben az *n, ń* hangok nem kedvelt szókezdő hangok. Csak az altai (kondomi) és kojbal-karagasz török dialectusok használnak eredeti *szókezdő n, ń* *) hangokat mint *újabb hangfejlődést* a k. t. *j* ellenében (pl. k. t. *jumurta, jumurtka,* oszm. *jumurta:* kojb. *numurtka, numerka,* kar. *ńumurha;* oszm. *jumruk:* kojb. *numzuruk,* kar. *ńuduruk).* Nem úgy az ugor nyelvek. A *szókezdő n, ń* hangok az egész ugorságban széltére divatoznak s igen jelentékeny álláspontot foglalnak el. Szükségtelen említenünk, hogy a szókezdő *n, ń* hangok a magyar nyelvben is nagyon fontos szerepet játszanak. E szókezdő hangokra nézve olyan érdekes példákat, milyeneket az ugor (és magyar) nyelvek terén — a legtöbb esetben még egyező szókon is — fölhozhatunk bármennyit, a törökségből nincs hatalmunkban kimutatni. Pl. m. *nyájas:* lp. *ńaijes* = vidám; észt *naljase* = tréfás | m. *nyal-:* oszty. *ńal-*, vog. *ńaluj-*, lp. *ńolo-*, *ńoallo-* = nyalni | m. *nyel-:* oszty. *ńel-*, lp. *ńäle-*, cser. *nel-*, f. *niele-* = nyelni, lenyelni | m. *nyíl:* zürj. *ńöl*, votj. *ńel*, vog. *ńāl*, *ńäl*, oszty. *ńol*, *ńal*, lp. *ńuol;* mord. *nal*, f. *nuole*, észt *nōle*, *nōli* = nyil | m. *nyúz-:* vog. *ńuj-*, lp. *ńuove-* = nyúzni | m. *nyelv:* vog. *ńelm*, oszty. *ńalim;* cser. *jilme* = nyelv; lp. *ńalme* = száj | m. *nyál:* mord. *nolga* = takony; lív *noľg* = nyálka; lp. *ńaule* = iszap | m. *nyél:* vog. *näll;* oszty. *nal*, *nül* = nyél | m. *nyers:* vog. *ńar*, oszty. *ńar* =

---

*) Szókezdő *ń* hang különben is csak az északi törökségben, nevezetesen a *karagasz*ban található.

nyers | m. *nyugod-* : f. *nukku-*, mord. *nuva-* = aludni, szenderegni | m. *nyir* : vog. *ńir*, votj. *ńer* = vessző, ág | m. *nyír-* : oszty. *ńōχr-*; mord. *nara-* = nyírni | m. *nyúl*: mord. *numil*, lp. *ńommel* = nyúl | m. *nyúl-*: vog. *ńūns-*, *ńuoss-* = nyúlni | m. *nyuszt*: oszty. *ńogos*, vog. *ńoχs*; votj. *niz*, észt *nugise* = nyuszt | m. *nyolcz*: vog. *ńollov* = u. a. || m. *négy*: vog. *ńilä*, *ńile*, *nile*; oszty. *nel*, *ńel*, *ńeda*, *ńet*; votj. *nil'*; lp. *nelje*; f. *neljä*, *neli* | m. *negyven*: vog. *nälimen* | m. *nő*, *né*: mord. *ni*; vog. *nē*, *ne*, *neu*; oszty. *ne*, *ni* = nő | m. *nedv*: votj. *ned* = sár; f. *neite* = nedv | m. *neki*: lp. *ńeik*, *ńeika* = u. a. | m. *név*: f. *nime*, zürj. *nim*, oszty. *nem* = u. a. | m. *néz-*: mord. *näje-*, *neje-* = látni; oszty. *ni-* = u. a. Ezek mind nevezetes példák, s a mit hangsúlyoznunk kell, jó részök *igesző*. Ilyen szavak egyezése, mint: *nyal-*, *nyel-*, *nyúz-*, *nyugod-*, *nyír-*, *nyúl-*, *néz-* stb.*) páratlan a maga nemében. — Valamint a szókezdő *n*, *ń* hangok, úgy a *szókezdő l*, *r* hangok is a török szótárnak alig számbavehető csekély részét foglalják el, míg az ugor szótárnak igen kedvelt hangjai. Nincs oly ugor nyelv, melyben a szókezdő *l*, *r* hangok fontos szerepet ne játszanának, s a magyarban is nagy elterjedésnek örvendenek. A törökségben mindössze csak egy-két dialectusban találunk néhány eredeti példát; a többiek javarészt hangkopás útján keletkeztek, mit a megfelelő k. t. teljesebb alakok bizonyítanak. Pl. kirg. *lak*: k. t. *olak*; *luu*: *ulan*; *rak*: *ırak*; *rū*: *uruk*; (a szókezdő *n*-vel is megtörtént ez, pl. kirg. *nan*: k. t. *ınan*). Sőt a köztörök még az *l*, *r* kezdetű idegen szók elé is vocalist told, mert az *l*, *r* liquidák épen nem kedvelt szókezdő hangok a törökségben; pl. *lîmun*: k. t. *ilîmun*; *rus*: k. t. *urus*. Annálfogva nincs is módunkban a törökség részéről oly tanulságos példákat kimutatni, mint az ugorság és magyarság részéről. Pl. m. *lep-*: vog. *lep-*, votj. *lip-*, cser. *lebed-* = befödni | m. *ló*: vog. *lū*, oszty. *lovi* = ló | m. *lő-*: cser. *lü-*; zürj. *lïj-*; vog. *lī-*, *läj-*; mord. *lede-* = dobni, lőni | m. *lök-*: f. *lykkää-* = u. a. | m. *lúd*: vog. *lunt* = lúd; cser. *ludo* = kacsa | m. *lap*: észt *lapp* = lapos; cser. *lapa* = tenyér; mord. *laps* = lapos | m. *lé*: f. *lieme*, észt *lēm*, cser. *lem* = lé, leves | m. *lélek*: vog. *lili*, oszty. *lil* = u. a. | m. *lép*: zürj. *lop* = u. a. | m. *lependék*: oszty. *libindi* = lepke | m. *lev-*: lp. *lē-*, f. *lie-* =

---

*) V. ö. Budenz J. *Magyar-ugor Összehasonlító Szótár.* — Megjegyzendő, hogy a szókezdő *n*, *ń* hangok a szamojéd és mongol nyelvekben is el vannak terjedve.

lenni | m. *liszt*: f. *listime* = korpaliszt | m. *lucsok*: f. *losko* = u. a. | m. *lyuk*: f. *loukko* = rés, nyilás | m. *láb*: vog. *lājl* = u. a. || m. *rág-*: vog. *ragn-* = u. a. | m. *rak-*: f. *rakenta-* = rakni, építeni | m. *rejt-*: vog. *räut-* = u. a. | m. *renyhe*: f. *röhmiä* = ügyetlen és lassú | m. *reped-*: f. *repi-* = szétrepeszteni | m. *reszket-*: vog. *räsg-* = u. a. | m. *roskad-*: lp. *ruossa-* = leroskadni, ledőlni | m. *röpül-*: f. *ryöppy-* = szállongani.[1]) Íme, ismét ilyen egyező *igeszók*, mint: *lep-*, *lő-*, *lök-*, *lev-*, *rág-*, *rak-*, *rejt-*, *reped-*, *reszket-*, *roskad-*, *röpül-* stb.!

Célszerűnek láttuk a szókezdő *n* és *ń* hangokat, valamint a szókezdő *l* és *r* liquidákat is — mint egybetartozókat — együttesen tárgyalni. De meg kell jegyeznünk, hogy az *n* és *ń* hangok közt maguk közt is némi különbséget kell tennünk. A jésített *ń* hang ugyanis mint szókezdő hang az ugorság nagyobb részében, az ú. n. északi ugor nyelvekben és a magyarban szerepel, míg a déli ugor nyelvekben csak sporadicusan fordúl elő néhány esetben;[2]) ellenben a szókezdő *n* hang az ugorságnak mind a két ágában, különösen pedig a déli ugor nyelvekben (melyekhez a finn is tartozik) viszi a főszerepet. Erre a nevezetes momentumra különben még rátérünk. — A szókezdő *n*, *l* és *r* a törökségben nem kedveltek ugyan, de annál fontosabb szerepe van az utóbbinak (*r*) a török szók végén. Van t. i. egy sajátságos török hangváltozás, az ú. n. *rotacismus*, vagyis a *z* : *r* hangok váltakozása.[3]) A rotacismust legnagyobb mértékben kétségkivül a *csuvas* nyelv fejlesztette ki, de e hangváltozás nemcsak a csuvas és a többi törökség, hanem az egyes török dialectusok között is egészen közönséges. Pl. k. t. *ikiz*: csuv. *jiger*; k. t. *kïz*: csuv. *χir*; oszm. *jaz-*: csuv. *śïr-*; oszm. *sekiz*: csuv. *sakkïr*; oszm. *dokuz*: csuv. *tuχχur*; oszm. *jüz*: csuv. *śür*; csag. *tüz-*: ujgur *tür-*; k. t. *boza*: ujg. *bor*; oszm. *gelmez*: azerbajǯani *gelmer*; k. t. *beriñiz*: alt. *päriγär*.[4]) Minden esetre föltünő és nevezetes tény ezzel szemben, hogy a magyar

---

[1]) V. ö. Budenz J., *MUgSz*. — Megemlítjük még, hogy a szókezdő *l* szam. és mandsu nyelvekben is szerepel.

[2]) Igy nevezetesen a *finn K.*, *finn V.*, *mord M.*, *cseremisz* nyelvekben. Budenz: Verzweigung der ugrischen Sprachen, 13. l.

[3]) V. ö. lat. *ausosa*: *aurora*; kfn. *was*: úfn. *war*.

[4]) Sok ily szó a mong. nyelvben is *r*-es alakú; pl. *ükür* = ökör *ikere* = iker stb.

nyelv nem ismer ilyen *z*:*r*-féle hangváltozást, valamint az ugor nyelvek sem fejlesztették azt ki. A *rotacismus* tagadhatatlanúl a törökségnek egyik igen érdekes fejlesztménye.

Következik már most az *alaktan*, mely a legáltalánosabb körültekintésre is egy igen érdekes és figyelemre méltó jelenséget s egyszersmind igen hathatós kritériumot nyújt nekünk. Ilyen a *tárgyas igeragozás*. Az igeragozásnak ezt a nemét pompásan kifejlődve találjuk az ugorságban meg a magyar nyelvben, de a törökségben nem mutathatunk ki hozzá foghatót. Annál nagyobb súlyt kell helyeznünk erre a fontos és határozott különbséget feltüntető mozzanatra, mert a *tárgyas igeragozás* a török nyelvekkel szemben jellemző ugor nyelvsajátság, s ott, a törökségben egyáltalában nyoma sincs. A tárgyas igeragozás megvan a *mordvin, vogul* és *osztyák* nyelvekben, továbbá a *magyarban* is. Pl. *küldöm, küldöd, küldelek* stb.; vog. *kietilem*: *küldöm* ered. **küldölm* (v. ö. küldelek, látlak); ellenben vog. *kietēm*: *küldök*; a tárgyra mutató rag az *l*.[1]) A tárgyas igeragozás a mord. nyelvben a lehető legtökéletesebb. Pl. mord M.

Csak alanyi raggal.	III. tárgyszem.
Ind. præs. 1. sz. *sodan* tudok	1. *sodasa* tudom őt
2. sz. *sodat* tudsz	2. *sodasak* tudod őt
3. sz. *sodaj* tud	3. *sodasi* tudja őt
	1. *sodasajnä* tudom őket
	2. *sodasajt* tudod őket
	3. *sodasinä* tudja őket
II. tárgyszem.	**I. tárgyszem.**
1. *sodatä* tudlak	—
—	2. *sodasamak* tudsz engem
3. *sodatansa* tud téged	3. *sodasamań* ő tud engem
1. *sodatädäz* tudlak titeket	—
—	2. *sodasamaśt* tudsz minket
3. *sodatädäz* tud titeket	3. *sodasamaz* tud minket.[2])

Vámbéry szerint a törökben is volna nyoma a tárgyas igeragozásnak, mert az oszmanliban van határozott és határozatlan

[1]) Az *-m* és *-k* az egy. sz. 1. szem. ragjai.
[2]) Bud., *Mord. Nyelvt.* § 29.

igeragozás; csakhogy itt nem *határozott* és *határozatlan*, hanem *tárgyas* és *tárgyatlan* igeragozásról van szó. Avagy képes az oszm. határozott (determinativ) igeragozás a cselekvés alanyán kívül egyúttal tárgyát is kifejezni, mint pl. a magyar tárgyas igeragozás? Tapasztalásunk szerint nem képes arra; s ennélfogva mi ismételve hangsúlyozzuk, hogy bár mindent hozhatott a magyar nyelv a törökségtől, de a tárgyas igeragozást soha!

(Vége következik.)

STEUER JÁNOS.

Palladastól.

Anth. Pal. X. 32.

Sok van a serlegnek s az ajaknak a széle között még.

Az Anthologia ezt a közmondássá vált verset Palladesnak tulajdonítja. Már jóval ő előtte idézgették. Aristoteles szerint e közmondás Alkaiostól ered. (Aristos in Schol. Hom. Od. XXII. 9. Lycophr. Cass. 489.) V. ö. Zenob. V. 71. Diogenian. VII. 46. Proverb. Bodlei. 768. Gelliusnál így van latínra fordítva: Multa cadunt inter calicem supremaque labra. S a M. Cato Censorius egyik beszédében előfordult inter os atque offam-mal azonosítva. Festusnál p. 149. a 2. ezt olvassuk: Manum et mentum proverbium ex Græco ductum, quod est πολλὰ stb. Az angoloknál ilyen alakot váltott:

There is many a slip
'twixt cap and lip.

A francziáknál:

Entre bouche et cuillier
Avient souvent grand encombrier.

Kind Frigyes, a «Freischütz» libretto szerzője, így fordítja Ankæos czímű költeményében:

Zwischen Lipp' und Kelchesrand
Schwebt der finstern Mächte Hand.

A németeknél ez szokásos idézetté vált s első sorát Heyse legújabb regényének czímeül is választotta. (V. ö. Büchmann Geflügelte Worte VI. kiad. 56. lap.)

A magyar közmondások közül az felel meg neki leginkább: Sok szerencsétlenség eshetik egy szempillantásban is. Ballagi Példab. 7039.

P. T. E.

A CLASSICA PHILOLOGIA MŰVELÉSE HAZÁNKBAN 1879—83.

1874-ben jelent meg Bartal Antalnak «A classica philologia . . művelése hazánkban» czímű munkája. Czélja volt tájékozást nyujtani azon munkálkodás körül, mely eddig hazánkban a classica philologia ügyében folyt. Ezért összegyüjtötte mindazt, a mi ezen a téren önállóan és folyóiratokban megjelent. Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» 1879-ik évfolyamában pótlékot adott, melyben az 1874—78-ig terjedő öt év alatt megjelent philologiai munkákat és értekezéseket gyüjtötte össze. Miután ez utóbbi adalék összegyüjtésében nekem is volt némi kis részem; azt hiszem, nem teszek helytelen dolgot, ha az utóbbi öt év (1879—83) alatt folytatott munkálkodás eredményeit e folyóiratban közzéteszem. A beosztásra nézve ugyanazon rendet követtem mint Bartal Antal. Az egyes munkák után adom az ismertetéseket és birálatokat. Itt-ott régibb évekből való adatokat is felvettem. De ezeknek száma csekély.

Ha áttekintjük a class. philologia könyvészetét, azt tapasztaljuk, hogy az e téren tett munkálatok értéke emelkedőben van. A munkálkodás nem szoritkozik pusztán az iskolákban használt classikusok magyarázatos kiadásaira, hanem terjedelmesebb monographiák és kitünő fordítások láttak napvilágot.

Nem csekély befolyással van a class. philologia fejlődésére a budapesti philologiai társaság. Ez megalakulása óta némileg közelebb hozta egymáshoz a philologia művelőit. A társaság működése által azon van, hogy «a művelt nagy közönséggel a classikus ókort megismertesse és megkedveltesse és a szigorú philologiai módszert úgy a classikus mint a modern philologia terén meghonosítsa. «De legnagyobb hatással lesz a philologia fejlődésére hazánk első tudományos intézete, a M. T. Akadémia. Ugyanis 1883 május hó 17-én megalakult az Akadémiának classica philologiai bizottsága. E bizottság feladata: a m. t. Akadémia munkakörét annyiban kiegészíteni, a mennyiben a hazánk művelődésére nézve rendkívül fontos, de az Akadémia részéről eddigelé csak alkalmilag támogatott classica philologiát tudományszakai közé rendszeresen beilleszti.

A) Általános rész.

1879. *Fináczy, Ernst.* Philologische Gesellschaft. — Bericht. (Literarische Berichte a. Ungarn. III. 776—785. ll.)

1879. *Két előadás* a klasszikus nyelvtanulás szellemi értékéről. I. Irta Prof. *A. Bain.* II. Irta *C. A. Mason.* Közli dr. Kont Ign. (Magyar Tanügy. VIII. 433—464. ll.)

1879. *Káplány Antal.* Nők az ó-korban. Paedagogiai dissertatio. Budapest. (8r. 76. l.)

1879. Egyetemes *Philologiai* Közlöny. III. évf. 1. füz. Ism. S+b. (Erdélyi Muzeum. VI. 117—120. l.)

1880. *Putnoky Miklós.* A görög olvasásról iskoláinkban. (Tanáregyl. közl. XIII. 200—206. ll.)

1880. *Szőke Adolf.* A gymnasiumi görög és latin nyelvbeli oktatás czélja. (Losonczi főgym. értes.)

1880. *Váry Gellért.* Rajzolatok a görög miveltség világából. Vácz. 1879. (16r. 211. l.) — Ism. Nagy Z. (Tanáregyl. Közl. XII. 501—504. ll.)

1880. *Philologiai* előadások. (Egyet. Philol. Közl. IV. 299—300. 371. 640—641. ll.)

1880. *Dr. Csengeri János.* A klasszikusok forditása iskoláinkban (Magyar Tanügy. IX. 512—516. ll.)

1880. *Müller Miksa.* A classikus nyelvek tanításáról. (Egyet. Philol. Közl. IV. 372. l.)

1881. *Moller Ede.* Kell-e latin és görög nyelv a középiskolában? Közoktatás ügyünk reformjához. — A klasszikusok s a latin és görög nyelv. Bain véleménye. — Nemzeti középiskola. — Budapest, Grimm. (8r. 54 l.) 50 kr.

1881. A német *philologusok* 35. gyülése. Közli Hellebraut Á. (Egyet. Phil. Közl. V. 334—338. l.)

1882. *Markusovszky Sámuel.* Miért tanuljuk a gymnasiumban a latin és hellen nyelveket és vajjon ezen nyelvek tanulásának van-e valami haszna és előnye? (Pozsonyi ág. ev. főiskola értes.)

1882. *Bászel Aurél.* A classika philologia jelesebb munkásai életrajzokban. I. kötet. A 16. 17. és 18. század első felének jelesebb philologusai. Budapest Kókai. (8r. XIII, 246 l.) 1 frt. 80 kr. — [Előfizetésre való felhivás. Egyet. Phil. Közl. VI. 280—281. l. Ism. — n — n. Budapesti Szemle, 31. köt. 154—156. l. — Ábel J. Egyet. Phil. Közl. VI. 800—804. l. — Kont I. Pesti Napló. 1884. 194. sz. — Egyetértés 1882. 118. sz. 11. lap. Köpesdy S. Tanáregyl. Közl. XV, 617—619.]

1882. *Gerevics Gusztáv.* Néhány szó a klasszikusok jegyzetes kiadásáról. (Közoktatás 1882. 11. sz.)

1882. *Bászel Aurél.* Néhány szó a régi hellének főjellemvonásairól. (Külön lenyomat a lőcsei főreáltanoda «Album»-ából.) Lőcse. Reiss (8r. 14. l.)

1882. *Karkecz Alajos.* Temetkezés az ókorban. (Jász-Nagykun-Szolnok. 1882. 28. sz.)

1883. *Szerencse Menyhért.* A latin és görög klasszikusok tanítása a gymnasium felső osztályaiban. (Tanáregyl. Közl. XVI. 71—86. l.)

1883. *Bartal Antal.* Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba.

Különös tekintettel a classicus nyelvekre. E. Egger nyomán dolgozta —. (A philologiai társaság kiadványa. I.) Budapest, Eggenberger. (N. 8r. II. 144 l.) 1 frt 20 kr. — ism. Dr. Csengeri I. (Egyet. Phil. Közl. VII. 1095—97.)

1883. *Dr. Bászel Aurél.* Az ókori classikusok tanulmánya mint általános műveltségünk egyik főeszköze. Budapest, Kókai. (8r. VII, 155 l.) 1 frt 20 kr. — [Ism. X. Y. Magyar Tanügy. XI. 489—493. l. — K. S. Tanáregyl. Közl. XVI. 622. l. — Csengeri I. Egyetertés 1883. 286. sz. mellékl.]

1883. *Dr. Lutter Nándor.* Az ó- klasszikus nyelvek tanításának érdekében. (Közoktatás. 2. sz.) — d — o — r. ugyanarról. (Közoktatás. 1883. 3., 4. sz.)

Külföldi munkák: Philologische Rundschau. Herausg. von Dr. C. Wagener, u. Dr. E. Ludwig. I. Jahrg. 1881. Nr. 1. ism. Dr. Pecz Vilm. Egyet. Phil. Közl. 1881. 160—161. l.

1882. Forbiger A. u. Winkler Ad. Hellas u. Rom. 2., 3. Bd. Leipzig. ism. Egyet. Phil. Közl. 1883. 399. l.

B) **Görög irodalom.**

Aisopos.

1882. *Eiselt A.* Aesopus és az aesopusi mesék. (Selmeczbányai kath. gymn. ért.)

Alkaios.

1881. *Dr. Boros Gábor.* Alkaios. (Egyet. Philol. Közl. V. 294—301. l.)

Anakreon.

1815. *Hatvani.* Egy nehány mesék Anakreonból. (A rózsáról.) (Magyar dámák kalendárioma. 1815. 129—130. l.)

1882. *P. Tewrewk E.* Anakreoni dalok. 3. Serleg. 5. Az enyelt Eros. 26. A csatavesztés. 26. B. A szerelem bélyege. 31. Éji látogatás. (Egyet. Philol. Közl. V. 31. l.) 7. Gondüző (u. o. 129. l.) — 13. Szerelem jegyzék. — 30. Életöröm. — 34. Hiába való kincs. (u. o. 130. l.) — 45. Fiatal öreg; 21. Példák. (u. o. 131. l.). — Gondtalanság. (u. o. 529. l.) Sikertelen szerelem; Szerelem és kincs. (u. o. 644. l.) — 40. Bútalan élet. (u. o. 698. l.); — 20. Báj ital. (u. o. 728. l.) 50. Legjobb tudomány. (u. o. 734. l.) — 6. (u. o. VI. 14. l.) 8. (u. o. 111. l.) — 43. (u. o. 127. l.) — 22. (248. l. 279. l.) — 44. (u. o. 308. l) — 11. (u. o. 322. l.) — 25. (u. o. 340. l.) — 23. (u. o. 342. l.) — 53. 54. Rózsa; (u. o. 792. l.) — 4. Tavaszi serleg. (u. o. 799. l.) — 59. Daphne. (u. o. 807.) — 14. Küzdés Erossal. (u. o. 864. l.)

1882. *Gergely Károly.* Anakreon. A megelégedett élet. (u. o. VI. 475. l.) — A mámor (u. o. 489. l.) Óhajtások. (u. o. 526. l.) — Gondtalanság. (u. o. 555. l.) — A f estőhöz. (u. o. 572. l.)

Apollonius Rhodius.

1882. *Pipos Péter.* Apollonius kérdése. (Tudori értekezés.) Budapest. (8r. 31. l.)

Archilochos.

1882. *P. Thewrewk Emil.* Archilochos. 6. sz. *Ford.* (Egyet. Philol. Közl. VI. 896. l.) — 15. sz. (u. o. VII. 1084. l.)

Aristophanes.

1880. *Arany János.* Aristophanes Lovagjaiból. *Ford.* (Egyet. Philol. Közl. IV. 1—29. l.)

1880. *Aristophanes* vígjátékai. Fordította Arany János. A magy. tud. akadémia által gr. Karácsonyi jutalommal kitüntetett fordítás. I—III. köt. Budapest Akademia. (8r. XXIII+390, 402, 328. l.) 6 frt. — Ism. I. köt. (Koszorú III. (1880) 568—569. l.) — III. köt. (u. o. 477—478. l.) — Silberstein A., J. Arany als Hellenist. (Pester Lloyd 326. sz.)

1880. *Kont Ign.* Aristophanes, mint műbíráló a Békákban. (Egyet. Phil. Közl. 1880. 209—219. l.) — Aristophanes vallási szempontból. (u. o. 659—673. l.)

1880. *Kont Ign.* Aristophanes. (Olcsó könyvtár. szerk. Gyulai Pál. 97. sz.) Budapest, (16r. 151 l.) 30 kr. — Ism. Dr. Boros Gábor. (Tanáregyl. Közl. XIII. 573—578. l.) — Irmei Fer. (Koszorú III. (1880) 570—573. l.)

1880. *Boros Gábor.* A parabasis Aristophanesnél. (Egyet. Philol. Közl. IV. 305—324. 410—428. 510—541. l.)

1880. *Pozder Károly.* Aristophanes Acharn. 100. és 104. vers. (Egyet. Philol. Közl. IV. 294—297. l.)

Aristoteles.

1876. *Nyácsik Endre.* Aristoteles elvei a gyermekek neveléséről. Aradvidéki tanitóegyl. Közl. 1876. 6. sz. 113—117. l.)

1882. *Bászél Aurél.* Rövid párhuzam Pláton és Aristoteles között. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 1—14. l.)

1883. *Wiener Márkus.* Aristoteles aretologiája és ontologiája Budapest, Lampel. (8r. 24. l.) 40 kr.

Colluthus.

1880. *Colluthi.* Lycopolitani Carmen de Raptu Helenæ edidit Eugenius Ábel. Berolini Calvary. 1880. (N. 8r. 140 l.) — Ism. P. (Egyet.

Phil. Közl. V. 408—410. l.) — de Nolhac. (Revue critique d'histoire et de littérature XV. 1881. 49—51. l.)

Demades.

1883. *Dalmartello A.* La vita di Demade, Oratore Ateniese, ed il frammento dell' orazione ὑπὲρ τῆς δωδεκαετίας. (fiumei gymn. ért.)

Epikusok.

1879. *Ábel Jenő.* A görög Epikusok töredékeihez. (Kinkel G. Epicorum Graecorum fragmenta. Lipsiae, 1877.) (Egyet. Phil. Közl. III. 303—311. l.)

Epikuros.

1879. *Hegedűs István.* Epikuros tana az örök megsemmisülésről. (Erdélyi Muzeum. VI. 23—30. 57—63. 88—93. ll.)

Euripides.

1881. *Dr. Kont Ignácz.* Euripides vallási szempontból. (Egyet. Philol. Közl. V. 119—129. l.)

1882. *Dr. Krausz Jakab.* Euripides élete és költészete. I—III. (Egyet. Philol. Közl. VI. 112—127; 232—248; 309—322. l.)

1882. *Pecz Vilmos.* Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophocles tropusaival. Míveltségtörténeti és költészeti szempontból. Adalék a költészet összehasonlító tropikájához. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. köt. 6. sz.) Budapest, Akademia, (8r. 99 l.) 60 kr. — Bírálta: Dr. Ábel J. (Egyet. Phil. Közl. VI. 865—874. l.)

1883. *Travnicsek Hubert.* Euripides ethikája. (Lőcsei Kath. főgymn. ért.)

1883. *Kont Ignácz.* Az Euripidesnek tulajdonított Rhesus-tragédia. (Egyet. Philol. Közl. VII. 401—416. l.)

Herodotos.

Fordítás: 1881—3. *Herodot.* Görögből fordította dr. *Télfy Iván.* 1., 2. füzet. (Hellen remekírók magyar fordításban. 15., 17. füz.) Budapest, Lampel. (16r. XXXII, 192 l.) egy-egy füzet 40 kr.

1881—2. Szemelvények *Herodotos* műveiből. Dávid Istvánnak Eggenbergernél megjelent kiadása szerint. Fordította és magyarázta Dávid Ist. I., II. füzet. (Tanulók könyvtára szerk. Dávid I.) Pozsony, Stampfel. (16r. 128 l.) egy-egy füzet 30 kr. — Ism. Polgár György. (Tanáregyl. Közl. XVI. 370—373. és n—n. u. o. 373—376. l.)

Értekezés. 1879. *Fináczy Ernő.* Gymnasiumi classicusok. IV. Herodotus. (Egyet. Philol. Közl. III. 480—483. l.)

1883. *Geréb I.* Részletek a Herodotoshoz való præparatiókból. (Budapesti tanárképző intézet ért.)

1883. *Bournáz E.* Herodotus földrajza. (Brassai kath. gym. ért.)

1888. *Geréb I.* Herodotus vallási és ethikai elvei. Tanulmány. Budapest. (8r. 42 l.)

Homeros.

Kiadás: 1880. Homeros Odysseája. Magyarázta és bevezetéssel ellátta Veress Ignácz. I—VI. ének. (Görög és latin remekírók gyüjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 31. sz.) Budapest Lampel. (8r. XXXII, 86 l.) 1 frt 20 kr.

1881. Homeros Iliása. I—III. ének. Iskolai használatra magyarázta és bevezetéssel ellátta Ábel Jenő. Budapest, Franklin. (8r. 175 l.) 80 kr. — Ism. Polgár Gy. (Tanáregyl. Közl. XV. 257—260. l.)

1881. Homeros Odysseája I—III. ének. Iskolai használatra magyarázta és bevezetéssel ellátta Ábel Jenő. Budapest, Franklin. (8r. 207 l.) 1 frt. — Ism. Schill Salamon. (Magyar Tanügy. X. 214—217. l. — Veress Ign. (Egyet. Phil. Közl. V. 699—710). — Polgár Gy. (Tanáregyl. Közl. XV. 257—260)

Fordítás: 1879. Homér Iliása. Görögből fordította folyó beszédben dr. Télfy Iván. 8-ik kiad. bővített bevezetéssel. 1-ső füzet. (Hellen remekírók magyar fordításban. 5. füz.) Budapest, Lampel. (16r. CXIV, 100 l.) 60 kr.

1879—83. Homér Odysseája. Görögből fordította dr. Télfy I. 2-ik kiad. I—III. füz. (Hellen remekírók magyar fordításban. 10. 14. 16. füz.) Budapest, Lampel. (16r. XXXII, 1—264. l.) egy-egy füzet 40 kr.

1880. Az Iliászból. I. Hektor búcsúja Andromachétól. (VI. ének 369—502. v.) II. Hefajsztosz paizst készit Achillesznek. (XVIII. ének. 368—616. v.) ford. Szász Károly. (Budapesti Szemle. 24. köt. 163—177. l.)

1882. Nauzikaa. Homérosz Odisszeájának VI. éneke. fordít. Csengeri János. (Beszterczebányai főgymn. ért.) — Ism. Kont Ign. (Egy. Phil. Közl. VI. 76. l.) — Egy kis helyreigazitás a «Nauzikaa» birálatára. Csengeri Jánostól. (u. o, 287. l.) — Kont Ign. Válasz a helyreigazitásra. (u. o. 288. l.)

Értekezések: 1879. *Ábel Jenő.* A Homércentókról. (Egyet. Philol. Közl. III. 585—592. l.)

1881. *Bartal Antal.* Homerosnak magyar fordítói. (Egyet. Philol. Közl. V. 485—499. l.)

1881. *Szilasi Mór.* A verbalis előtagu összetett szavak Homérosnál. (Egyet. Phil. Közl. V. 341—388. l.)

1882. *Lichtenegger J.* A hasonlatok Homeros Iliasából és Odysseajából. (Nagybecskereki főgymn. ért.)

1882—3. *Roseth Arnold.* A homerosi hasonlatok. (Tanáregyl. Közl. XVI. 553—562. l.)

1882. *N.* Die Homer'sche Küche. (Neue Arader Zeitung. 1882. 115. sz.)

1882. Rzach Alois. Neue Beiträge zur Technik des Nachhomerischen Hexameters. Wien. (Ism. Egyet. Phil. Közl. 1883. 400. l.)

Ibykos.

1883. Ibykos. Szerelmi dal. (Bergk, p. 196.) ford. L. M. (Egyet. Philol. Közl. VII. 647. l.)

Iulianos.

1880. *Fináczy Ernő.* Iulianus császár. (Egyet. Philol. Közl. 1880. 129—140, 324—334. l.)

Lukianos.

1882. A szamár. Lukianosz elbeszélése. Görög eredetiből ford. Gyöngyösi László. (Magyar Föld. 1882. 266—276. sz.)

Meleager.

1881. Meleager. 28. Ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. V. 520. l.)

Moschos.

1882. 8.: A szántó-vető Eros. Ford. P. T. E. (Egyet. Phil. Közl. VI. 895. l.)

Musaios.

1879. Musaeus Grammaticus Héró és Leander-e. Felolvastatott a Kisfaludy társaság 1878-ik évi jun. ülésén. Görögből fordította és bevezette dr. Tóth Sándor. Selmeczbánya. (8r. 29 l.) 30 kr. — Ism. Koszorú. II. köt. 93. l.

Nonnus Panopolitanus.

1882. Dr. Tóth Sándor. Nonnus Panopolis Metaphrasisa. (Nagyszebeni áll. főgymn. ért.) — Ism. Egyet. Phil. Közl. 1882. 87. l.

Orpheus.

1881. Orphei Lithica. Accedit Damigeron de Lapidibus. Recensuit Eugenius Abel. Berolini Calvary. (8r. 198 l.) 5 márka. — Ism. *P.* (Egyet. Philol. Közl. V. 731—734. l.) — Rzach Al. (Philol. Rundschau. 1882. 577—585. l.)

1881. Orpheus Lithikája. Theurgikus éposz a kövek bűvös erejéről. ford. Latkóczy Mihály. (Egyet. Philol. Közl. V. 500—520. l.)

Pindaros.

1882. A 14-ik olympiai óda. Ford. Hegedűs Istv. — (Egyet. Philol. Közl. 1882. 178—179. l.)

1883. *Maywald I.* Pindaros győzelmi dalairól. (Budapesti IV. ker. kegyesr. gymn. ért.)

1883. *Dr. E. Ábel.* Zur Handschriftenkunde des Pindar. (Wiener Studien. 1883. 224—262. l.) Rövid kivonat: Egyet. Philol. Közl. 1883. 120—121. l.)

Platon.

1883. Szemelvény Plato műveiből. Gymnasiumok számára összeállította, bevezetéssel, tartalomkivonattal és jegyzetekkel ellátta dr. Szamosi József. (Görög és római remekírók könyvtára). Budapest Eggenberger. (8r. XXXIV, 98 l.) 70 kr.

1883. Plátónak Socrates védelme vagy Apologiája és Critonja, Görögből fordította Télfy Iván. 3-ik kiadás. (Hellen remekírók magyar fordításban. 4. füzet.) Budapest, Lampel. (16r. XX, 79 l.) 40 kr.

1879. *Molnár Istv. Laj.* Párhuzam Xenophon és Platon Symposionja között. Fehértemplom. (8r. 44 l.)

1879. *Simon I. S.* Plato gondolatai a szépről. (Egyet. Philol. Közl. III. 233—254. l.)

1880. *Holecz I.* Platon «Phaedon»-a. (Szakolczai algymn. ért.)

1880. *Zanbauer A.* Plátó méltatása. (Ujvidéki főgym. ért.)

1880. *Doleschall I.* Az Aristotelest megelőzött hellén világ æsthetikai nézetei, kiváló tekintettel Platora. Bölcselettudori értekezés. Arad. 1880. (8r. 73. l.)

1880. *Háhn Adolf.* Pláton pædagogiai eszméi (francziából). I. A köztársaság. — A harczosok nevelése. — A tisztviselők nevelése. — II. A nevelés a törvények hetedik könyvében (francziából). (Magyar Tanügy. IX. 93—103; 210—218; 313—329. l.)

1882. *Bászel Aurél.* Rövid párhuzam Pláton és Aristoteles között. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 1—14. l.)

1879. Cohen Herm. Platon's Ideenlehre und die Mathematik. Harburg. (ism. *M.* — Budapesti Szemle. köt. 479. l.)

Plutarchos.

1880. Életrajzok Plutarchosból. Görögből fordította Szilasi Móric. I. II. füzet. (Ifjusági iratok tára. 9. 10.) Budapest, Franklin. (8r. VII, 120 és 204. l.) 60 kr. és 1 frt.

Simonides.

1881. A 300 spártai sírverse. (Simonides. 92.) Ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. V. 520. l.)

Sophocles.

1883. Sophoclis Antigone. Scholarum in usum edidit Fr. Schubert. (Bibliotheca scriptorum græcorum et romanorum. Edita curantibus Joanne Kvicala et Carolo Schenkl.) Budapestini Lampel. (8r. XII, 48 l.)

1880. Sophocles tragoediái. Fordította Csiky Gergely. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Budapest Tettey. (8r. XVIII, 491 l.) — Bir. dr. Kont I. (Magyar Tanügy. IX. 34—52. l. Rövid ismertetés Koszoru. III. köt. 95. l.

1883. Sophocles Antigone. Fordította s magyarázta Csiky Gergely. (Jeles irók iskolai tára. XX,) Budapest Franklin. (8r. 95 l.) 50 kr.

Értekezések 1879. *Csiky G.* Sophokles. (Egyet. Philol. Közl. III. 409—420. l)

1879. *Brankovics György.* Antigone első előadása 2240 év előtt. (Közvélemény. 1879. márcz. 30. szám.) Helyreigazitás erre Fináczy E.-től. (Egyet. Philol. Közl. III. 294—295. ll.)

1880. *Ferencz Valdemár.* Grammatica Sophoclea. Összeállítva a szövegből. Egyet. Philol. Közl. IV. 336—343. l,)

1880. *Szamosi János.* Sophocles a magyar irodalomban. (Erdélyi Muzeum. VII. 53—56. 81—87. 108—114. 171—184. ll.)

1881. *Collins Vilmos.* Sophocles. Angolból fordította Kont Ignácz. (Olcsó könyvtár 126. sz.) Budapest Franklin. (16r. 184 l.) — Ism. *P. V.* (Egyet. Philol. Közl. VI. 607.)

1881—3. *Kassai Gust.* Variæ quæstiones. I. Refutatur A. Schöllii de Sophoclea tragœdiarum componendarum ratione sententia. II. De figuræ etymologicæ usu Sophoclea. (Budapesti V-ker. főgymn. ért. és Egyet. Philol. Közl. VII. 609—622. l.)

1882. *Braitenberg.* A történeti czélzások Sophocles tragœdiáiban. (Egyet. Philol. Közl. VI. 680. l.)

1883. *Samu Ferencz.* Sophocles élete. (Egyet. Philol. Közl. VII. 281—326. l.)

1883. Gleditsch H. Die Cantica der sophokleischen Tragoedien. Nach ihrem rythmischen Bau besprochen. Zweite durch den Abdruck des Textes vermehrte Bearbeitung der «Sophocleischen Strophen» desselben Verfassers. Wien, 1883. — ism. Pecz V. (Egyet. Philol. Közl. VII. 1114—1119. l.)

Theognis.

1882. Theognis. Ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. VI. 874. l.)

Theokritos.

1882. A kecskepásztor Ford. György Lajos. (Egyet. Philol. Közl. VI. 602—3. l.)

1882. 21. epigr. (Hipponax sírverse.) Ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. VI. 895. l.)

1880. *Bászel Aur.* Theokritos idylljei és a görög-római idyll. Tanulmány. Budapest. (8r. 355. l.) 1 frt 70 kr. — Ism. Csengeri János. (Budapesti Szemle. 25. köt. 315—317. l.)

Theophrastos.

1880. Theophrastus jellemrajzai. A görög eredetiből fordította Hunfalvy János, (Olcsó könyvtár. 107. sz.) Budapest, Franklin. (16r. 47 l.) 20 kr. — Ism. Irmei Fer. (Koszorú V. 183. l.) — Fináczy E. (Egyet. Philol. Közl. V. 311—313. l.)

Thukydides.

1882. Mutatványok Thucydides magyar fordításából. (III. könyvből.) Zsoldos Benőtől. (Sárospataki ref. főiskola jelentése 1881—2-ről.) — Ism. Egyet. Philol. Közl. 1882. 87. l.)

1882. Thukydides. A peloponnesusi háború története. Fordította Zsoldos Benő. I. könyv. (Sárospatak. 8r. VIII, 101. l.) 1 frt.

Értekezések. 1880. *Vaszary D.* Thucydides. (Győri főgym. ért.)

1880. *Bászel Aurél.* Thucydides. I. II. (Egyet. Philol. Közl. IV. 569—585. 682—702. l.)

1881. *Dr. Bászel Aurél.* Thukydides beszédei. Budapest, (8r. VII, 211 l.) Ism. Csengeri J. (Budapesti Szemle. 28. köt. 150—152. l.) — Kont I. A legnagyobb historikusról. (Pesti Napló. 1881. 316. sz.) — Keleti V. (Tanáregyl. Közl. XV. 353—358. l.)

Xenophanes.

1881—2. *Král I.* Xenophanes. (Gondolat. VII. évf. 7. 8. sz.)

Xenophon.

1879. Chrestomathia Xenophon Cyropediája, Anabasisa és Socrates nevezetességeiből. Magyarázó jegyzetekkel és szótárral ellátta dr. Schenkl Károly. Magyarra fordította V. Horváth Zsigmond. 3-ik jav. kiadás. A nyomtatásra felügyelt Elischer József. (Görög és latin remekírók gyüjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra 2.) Budapest, Lampel, (8r. XVI. LXXXVII, 260. l.) 1 frt 50 kr.

1881. Xenophon emlékiratai Sokratesről. (Szemelvények.) Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta dr. Kassai Gusztáv (Jeles írók iskolai tára. XV.) Budapest, Franklin. (8r. 157 l.) 80 kr. — Ism. *Sz.* Tanáregyl. Közl. XV. 91—92. l.) — Dr. Csengeri Ján. (u. o. 294—297. l.)

1881. Xenophon Anabasisa. (Cyrus hadjárata). Görögből fordította

Télfy Iván. 1. füzet. 3-ik kiadás. (Hellen remekírók magyar fordításban. I. köt.) Budapest, Lampel, (16r. XVI, 112. l.) 40 kr.

Értekezések. 1879. *Bászel Aurél.* Xenophon «Hiero»-jának czélja és iránya. (Egyet. Philol. Közl. III. 258—270. 314—326. l.)

1879. Sokrates és Xenophon pædagogiai eszméi. Francziából Hahn Adolf. (Magyar Tanügy. VIII. 363—367. l.)

1879. *Molnár Istv. Laj.* Párhuzam Xenophon és Platon Symposionja között. Fehértemplom, (8r. 44. l.)

1882. *Pozder Károly* A Kyros-monda. (Egyet. Philol. Közl. VI. 369—374. l.)

Görög Anthologia.

1882. Szemelvények a görög lantos költészet remekeiből. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta dr. Boros Gábor. I. füzet: Az elegia-, epigramma- és iambos költészet. (Jeles írók iskolai tára. 19.) Budapest, Franklin. (8r. 94. l.) 40 kr. — Ism. Dr. Ábel J. (Egyet. Philol. Közl. 1883. 80—83. ll.) — Dr. Csengeri J. (Tanáregyl. Közl. XVI. 193—195. l.) — Boros Válasz Dr. Csengeri J. birálatára (u. o. 260—265. l.) — Csengeri J. «Válasz»-a (u. o. 265—266. l.)

Fordítás. 1880. *Szabó István.* Meleagros koszoruja. (Egyet. Philol. Közl. IV. 562—563. ll.)

1881. Eros és a méh. Ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. V. 481. l.)

1881. Adonis gyilkosa (Pseudo-Theocr. 30.) ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. V. 586. l.)

1881. Euenusból (2. Bergk.) ford. P. T. E. (Egyet. Phil. Közl. V. 333. l.)

1882. Theodectes tragicus rejtvénye. (Athen. X. p. 451. f.) ford. P. T. E. (Egyet. Phil. Közl. VI. 895. l.)

1882. Virágok a görög anthologiából. Ford. Péchi István. 1. A nyúl. 2. Biztatás. 3. A dalnok. 4. A szerencse. 5. A spártai nő. 6. A vén dajkának. 7. Leonidas sírja. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 49—50. l.)

1882. Tanaquil Faber; az Anacreonteor. 27. A dal szerzőjéhez. ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. VI. 895. l.)

1883. Euemostól. 4. sz. ford. P. T. E. (Egyet. Phil. Közl. VII. 1130. l.)

Görög nyelvtan.

1882. *Curtius* görög nyelvtana. I. rész. Alaktan. Kiss Lajos forditásának felhasználásával a 14-ik eredeti kiadás javitásaival és bővitéseivel kiegészítette Haberern Jonathan. 8-ik javított kiadás. Budapest, Kilian. (8-r. VIII, 264 l.) 1 frt 20 kr. *Ugyanaz* II. rész. Mondattan. Kiss L. és Haberern J. fordításának fölhasználásával átnézte, javította

és kiegészítette Dávid István. 4-ik javított kiadás. Budapest, 1882 (8-r. VI, 230 l.) 1 frt 20 kr.

1883. *Dr. Pecz Vilmos.* Görög mondattan. A gymnasiumok felső osztályai számára írta —. Budapest, Eggenberger. (8-r. VI, 114 l.) 80 kr. — Ism. Spitkó Lajos. (Egyet. Philol. Közl. 1883. 1021—1028. l.)

1883. *Szamosi János.* Görög nyelvtan gymnasiumok számára. 2-ik rész. Mondattan. Budapest, Zilahy. (8-r. XI, 151 l.) 1 frt. — Ism. Burány Gergely. (Egyet. Philol. Közl. VI, 805—807. l.)

1879. *Pozder Károly.* Nehány adat Curtius etymologiai művéhez. (Egyet. Philol. Közl. III. 368—373. l.)

1880. *Pozder Károly.* Idegen szók a görögben és latinban. (Egyet. Philol. Közl. IV. 465—469. 674—681. l.)

1883. *Bartal A.* Tanítsuk-e a görög nyelvet? (Nemzet, 1883. 86. sz.)

1883. *Pozder Károly.* Idegen szók a görögben és latinban. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XI. köt. 4. sz.) Budapest, Akademia. (8-r. 77 l.) 50 kr.

1883. *Pecz V.* Optativus obliquus. (Mutatv. görög mondattanából.) (Egyet. Philol. Közl. 462—467. l.)

1881. Buonaventura Giac. — Schmidt Al. Griechische Unterrichts-Briefe für das Selbst-Studium. Leipzig, 1881. — Ism. Pecz Vilm. (Egyet. Philol. Közl. V. 729—731. l.)

1882. Hintner Val. Griechische Schulgrammatik. Wien, 1882. (8-r. 230 l.) — Ism. Schill Sal. (Magyar Tanügy. XI, 95—97. l.)

Görög olvasókönyvek.

1880. *Dávid István.* Görög elemi olvasókönyv. Szerkesztette —. I. rész. Az ötödik osztály számára. Budapest. (8-r. IV, 149 l.) 1 frt. — Bir. Hunfalvy Pál. (Magyar Tanügy. IX, 361—362. l.) — Dávid I. Válasz H. P. úrnak. (u. o. 557—558.) — Ism. Ferencz Valdemár. (Egy. Philol. Közl. V. 317—320. l.) Dávid István válasza. (u. o. 590—591.) Ferencz felelete Dávid úr «válaszá»-ra. (u. o. 593—596. l.)

1881. *Dávid I.* Görög olvasókönyv. II. rész. A VI. és VII. osztály számára. Pozsony, Steiner. (8 r. IV, 184 l.) 1 frt 20 kr.

1882. *Szamosi János.* Görög olvasókönyv. A gymnasiumi V. osztály számára. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úrtól kiadott «Utasitások» értelmében szerkesztette —. Budapest. 1 frt. — Ism. Putnoky Mikl. (Tanáregyl. Közl. XV. 452—457. l.)

1883. *Polgár György.* Görög nyelvkönyv, bevezetés az alaktanba. Olvasó- és gyakorlókönyv. Xenophon Kyropædiájából. A gymn. V. oszt. számára írta —. Budapest, Eggenberger. (8-r. II, 188 l.) 1 frt 20 kr. — Bir. Spitko Lajos. (Egyet. Philol. Közl. VII. 1097—1106. l.)

1883. *Schenkl* görög elemi olvasókönyve Curtius nyelvtanához. A 10-ik eredeti kiadás nyomán átvizsgált 7-ik javított kiadás. Budapest, Kilián Fr. (8-r. 232 l.) 1 frt.

Görög szótár.

1877. Lévay J. és Vida Aladár. Magyar-görög szótár. Budapest. — Ism. Szamosi János. (Erdélyi Muzeum. IV. 40—45. l.) Pecz V. nyilatkozata. (u. o. 101. l.)

Görög történet és régiségek.

1879. *Kopcsay János.* Családi jogintézmények az attikaiaknál. (Szakolczai kath. algymn. ért.)

1879. *Novák Lajos.* A szegény gyermekek sorsa az ó-kori társadalomban. (Budapesti V. ker. gym. ért.)

1879. *Végh Endre.* Attika hadügye. (Kaposvári gymn. ért.)

1879. *Dr. Ábel Jenő.* Az Ipsambuli görög zsoldos föliratokról. (Egyet. Philol. Közl. III. 295—296. l.)

1879. *Fyffe.* A görög nép története. Angolból. Budapest, Athenæum. (8-r. 117 l. és 5 történeti térkép.) 60 kr.

1880. *Ábel J.* Trója története. (Budapesti V. ker. főgymn. ért.) — Ism. Kont. I. (Egyet. Philol. Közl. V. 145—147. l.)

1879—80. *Curtius Ernő.* A görögök története. A m. t. Akademia megbizásából a negyedik kiadás után ford. Szilasy Mór, Lehr Albert, Komáromy Lajos. IV—VI. Budapest, Akademia. 1880.

1881. *Fináczy Ernő.* A görög nő az ó-korban. I. rész: A hőskori nő. Budapest, 1881. (8-r. 8+33 l.) Ism. dr. Ábel J. (Egyet. Phil. Közl. V. 558—563. l.)

1881. *J. D.* Persa és ind regék és legendák a görög és római iróknál. (Hon 1881. 214. sz.)

1881. *Dr. Keleti Vincze.* Az olympiai ásatások. (Budapesti V. ker. főgymn. ért.) — (Ism. Egyet. Philol. Közl. V. 738—739. l.)

1881. *Mahaffy J. P.* Ó-görög élet. (Görög régiségek.) Hét képpel. (Történeti kézi könyvek. 4. sz.) Budapest, Athenæum. (8-r. IV, 84 l.) 50 kr.

1881. *n. l.* Nagy Sándor. (Borsod. 1881. 10. sz.)

1881. *Silberstein Ad.* Auf den Trümmern von Troja. II. Die Burg des Priamos. (Pester Lloyd. 1881. Nr. 28.)

1882. *Browning Oscar.* A görög nevelés. (Magyar Tanügy. X. 65—74. l.)

1882. *Czuprák Elek.* A nevelés és oktatás az ógörögöknél. (Kaposvári gymn. ért.) — (Ism. Egyet. Philol. Közl. 1882, 77. l.)

1882. *Graser G.* Οἱ ελλήνων τε καὶ Ῥωμαίων μέγιστοι θεοὶ

πρὸς ἀλλήλους συμβάλλονται κατὰ τοὺς ὁμοίους καὶ διηρημένους χαρακτῆρας αὐτῶν. (Medgyesi ev. gymn. ért.)

1882. *Kotunovics Sándor.* Az imák és áldozatok a görögöknél. (Nagyváradi kath. főgymn.) — Ism. Egyet. Phil. Közl. 1882. 80—81. l.

1882. *Nagy Kálmán.* Nagy Sándor mint ember és király. (Nagybányai főgymn. ért.) — (Ism. Egyet. Philol. Közl. 1882. 85. l.)

1882. *Pintér Ede.* Az attikai eskü, kapcsolatban a demokráczia főbb intézményeivel. (Lugosi főgymn. ért.) — (Ism. Egyet. Philol. Közl. 1882. 85. l.)

1882. *Dr. Finály Henrik.* A görögök időszámítása. (Erdélyi Muzeum. IX. 1—49. l.)

1882. *Karkecs Alajos.* A görögök családi élete s köznevelése Lykurgus és Solon idejében. (Jász-Nagykun-Szolnok. 1882. 11, 12. sz.)

1882. *Krcsméry Károly.* Értekezés Athén ötszázak tanácsáról. Turócz-Szt-Márton. (8-r. 58 l.)

1882. Dr. Schliemann legujabb ásatásai Trójában. (Ellenőr. 1882. 414. sz.)

1882. *Schwiedland Jenő.* Schliemann kutatásairól. (Egyet. Philol. Közl. VI. 296—308. 490—515. l.)

1882. *Téglás Gábor.* A trójai nők ékszereiről. (Fővárosi Lapok. 1882. 152. sz.)

1882. A pergamoni uj ásatások. (Pesti Napló. 67. sz.)

1883. *Csertő A.* A görög jog és törvénykezés fejlődése, különös tekintettel az attikaiaknak a főbenjáró bűnöknél alkalmazott perrendtartására. (Nagykárolyi kath. gymn. ért.)

1883. *Fröhlich R.* Nagy Sándor dunai hadjárata (Budapesti ág. ev. gymn.)

1883. *Finály H.* Az ókori súlyokról és mértékekről. Kiadja a m. t. akademia II. osztálya, Budapest, Akademia. (8-r. 164 l.) 1 frt.

1883. *Gyomlay Gyula.* Az attikai köztisztviselők ellenőrzéséről. (Egyet. Philol. Közl. VII. 673—722; 805—835. l.)

1883. *a.*— Das Weib der griechischen Heldenzeit. (Zólyommegyei Lapok. 1883. 33. sz.)

Külföldi munkák ismertetése:

1878. Curtius E. u. S. A. Kaupers. Atlas von Athen. Berlin. — (Ism. dr. Pecz V. Egyet. Philol. Közl. 1881. 161—163. l.)

1879. Meltzer O. Geschichte der Karthager. I. Brl. — (Ism. Fröhlich R. Egyet. Phil. Közl. V. 68—72. l.)

1880. Kopp. W. Griechische Alterthümer. Berlin. — (Ism. Pecz V. Egyet. phil. Közl. V. 159—160. l.)

1881. Schliemann. Orchomenos. Bericht über meine Ausgrabun-

gen im bœotischen Orchomenos. Lpz. — (Ism. Kont I. Pesti Napló. 1881. 263. sz.)

Görög irodalom történet.

1880. Margalics E. Hősi eposzok meséi. Középtanodai segédkönyv. Budapest. (8-r. 72 l.) — (Ism. *H. G.* Egyet. Phil. Közl. VI. 362—364. l.)

1881. *Szász Károly.* A világirodalom nagy eposzai. I. köt. Bdp. Akademia (8-r. VIII, 631 l.) — (Ism. Riedl F. Budapesti Szemle. 30. k. 330—333. l.)

1882. *Csengeri János.* A görög rhetorika ó-kori irodalma. (Egyet. Philol. Közl. VI. 609—930. l.)

1883. *Dr. Szekeres K.* A görögök mennyiségtana. (Rozsnyói kath. főgymn. ért.)

1882. *Alfred J.*, *Church M. A.* Elbeszélések a görög tragikus költőkből. Angolból fordította és jegyzetekkel kisérte Névy L. (Ifjusági iratok tára. VIII.) Budapest, Franklin. (8-r. 206 l.) 1 frt. — Ism. Malmosi Kár. (Tanáregyl. Közl. XVI. 318—322. l.)

1883. *Boros Gábor.* A görög elegia az alexandrin korig. (Egyet. Philol. Közl. VII. 18—37. 326—368. l.)

C) Római irodalom.

Ausonius.

1882. Ausonius epigr. 23. ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. VI. 633. l.)

Julius Caesar.

1879. Julius Cæsar művei. I. köt. Emlékiratok a galliai hadjáratról. Fordítá, jegyzetekkel s Cæsar életrajzával ellátta Sárváry Béla. 1. és 3. füz. (Római remekirók magyar fordításban, 1. és 14. füz.). Budapest, Lampel, é. n. (16-r. 344 l.) egy-egy füz. 30 kr.

1883. Cæsar de bello gallico. 1—4. füzet. Fordította és magyarázta dr. Boros Gábor. (Tanulók könyvtára. Szerk. Dávid J. 16. 18. 20. füz.) Pozsony, Stampfel, é. n. (16-r. 1—256. l.) Egy-egy füzet 30 kr.

Értekezések. 1879. *Fináczy E.* Julius Cæsar. (Gymn. classicusok. I.) (Egyet. Philol. Közl. III. 137—139. l.)

1881. *Böhm Dávid.* Beiträge, welche C. J. Cæsar in seinen Commentarien De Bello Gallico zur Ethnologie der Germanen liefert. (Szász-Régeni ev. gymn. ért.) — (Ism. Egyet. Philol. Közl. V. 73. l.)

1882. *Dávid I.*. Cæsar munkái a gymnasiumban. (Pozsonyi kath. gymn. ért.) — (Ism. Egyet. Philol. Közl. V. 77—78. l.)

1882. *Dr. Schilling Lajos.* Catilina, Julius Cæsar. (Két tanulmány.) (Erdélyi Muzeum. IX. 129—172. 285—440. l.)

Catullus.

Fordítások. 1879. *Csengeri J.* Catullusból. (Budapesti Szemle XX. 415—416. l.)

1879. *Csengeri János.* Catullus Alliushoz. (Havi Szemle V. köt. 264—267. l.)

1879. *Csengeri J.* Catullus nászdala. (Egyet. Philol. Közl. III. 624—630. l. és Koszorú II. 367—369. l.)

1880. Gajus Valerius Catullus Versei. Fordította Csengeri János. (Olcsó Könyvtár. 105. sz.) Budapest, Franklin. (16-r. 152 l.) 30 kr. Bir. Irmei Fer. (Koszorú. V. 180—182. l.)

1882. Catullus 86. 72. és 83. ford. P. Thewrewk E. (Egyet. Phil. Közl. VI. 179. l.)

1883. *Ábel Eug.* Die Catullus Recension des Guarinus. (Zeitschr. f. öst. gymn. 1883. 161—166. l.) Rövid kiv. Egyet. Philol. Közl. VII. 950. l.

Qu. Lutatius Catulus.

1881. Qu. L. Catulus (Cic. de nat. deor. I. 28. 79.) ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. V. 405. l.)

M. T. Cicero.

1882. M. Tullii Ciceronis in L. Sergium Catilinam orationes quatuor. Magyarázta Köpesdi Sándor. (Jeles írók iskolai tára. XVIII.) Budapest, Franklin. (8-r. 114 l.) 60 kr.

1883. M. Tullii Ciceronis Orationes Philippicæ. Magyarázta Szabó Szilveszter. Győr. (8-r. 135. l.)

1883. M. Tullii Ciceronis de imperio Gnæi Pompei oratio ad Quirites (pro lege Manilia), magyarázta dr. Kont Ignácz. Budapest, Eggenberger. (8-r. 63 l.) 50 kr.

1879. M. T. Cicero kiszemelt szónoklatai. Fordította Sárváry Béla. 4. füzet. (Római remekírók magyar fordításban. 7. sz.) Budapest, Lampel. (16-r. 189—231. l.) 30 kr.

1881. Cicero L. Catilina ellen tartott vádbeszédei. Fordította és magyarázta Dávid Istv. I. füz. (Tanulók könyvtára. Szerk. Dávid I. 4. 7. füz.) Pozsony, Stampfel. (134 l.) à 30 kr.

1882. Cicero beszédei. (Hiador [Jámbor Pál] művei. 21. füzet.) Budapest, Tettey. (16-r. 104 l.)

1882. Cicero. A. Licinius Archias mellett tartott védőbeszéde. Fordította és magyarázta Boros G. (Tanulók Könyvtára. 10. füz.) Pozsony, Stampfel. (16-r. 54 l.) 30 kr.

1883. Cicero. Q. Ligarius és M. Marcellus mellett mondott beszédei. Fordította és magyarázta dr. Boros G. (Tanulók Könyvtára. 14. füz.) Pozsony, Stampfel. (16-r. 64 l.)

Értekezések. 1882. *Jámbor Pál.* Cicero. (Bevezetés és első catilinariának fordítása.) (Szabadkai főgymn. ért. 1881—82.) — Ism. Egyet. Philol. Közl. 1882. 79—80. l.

1882. *P.* Cicero leveleinek megtalálása Petrarca által. (Egyet. Phil. Közl. VI. 478—479. l.)

1882. *Mihalik A.* Catilina Cicero- és Sallustiusnál. (Sz.-fehérvári főgymn. ért.)

1883. *Cserny F.* De M. Tulli Ciceronis oratione pro Murena edita. (Pozsonyi kath. főgymn. ért.)

1883. *Füredi J.* Cicero szónoki pályája. (S.-A.-Ujhelyi gymn. ért.)

1883. *Burány Gerg.* Észrevétel Cicero életrajza tanításához. (Egy. Philol. Közl. VII. 946—947. l.)

Ennius.

1881. P. Thewrewk Emil. Ennius. (Sat. 6—7. Vahlen.) — Saját sírverse. (Vahlen epigr. 1.) (Egyet. Philol. Közl. V. 481. 293. 228. l.)

Horatius.

1879. Q. Horatii Flacci Carmina. Dr. C. W. Nauck nyomán értelmezi Gyurits Antal. I. füzet. 2. kiad. (Görög és latin remekírók gyüjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 4. füz.) Budapest, Lampel. (8-r. XII. 92 l.) 60 kr.

1879. Q. Horatius Flaccus satirái. Iskolai használatra magyarázta Elischer József. (Jeles írók iskolai tára. IV.) Budapest, Franklin. (8-r. XVI, 191 l.) 80 kr.

1879. Q. Horatius Flaccus epistolái. Iskolai használatra magyarázta Elischer József. (Jeles írók iskolai tára. V.) Budapest, Franklin. (8-r. VIII, 291 l.) 80 kr.

1880. Q. Horatii Flacci opera omnia. I. Carmina. Bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátták Bartal és Malmosi Károly. Budapest, Eggenberger. (8-r. XXXII. 156 l.) 90 kr. — Ism. Polgár Gy. (Tanáregyl. Közl. XIV. 292—295. l.). — Birálja Thewrewk Árpád. Közoktatás 1882. 1. 4—8. sz. Bartal és Malmosi «Nyilatkozata» és Thewrewk «Válasza». (U. o. 6. sz.)

1881. Q. Horatii Flacci Opera omnia. II. Satiræ et epistolæ. Bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátták Bartal A. és Malmosi K. Budapest, Eggenberger. (8-r. 176 l.) 70 kr.

1883. Q. Horatii Fl. Carmina Scholarum in usum edidit M. Petschenigg. (Bibliotheca scriptorum græcorum et romanorum Edita

curantibus Jo. Kvičala et Car. Schenkl.) Budapestini, Lampel. (8-r. XIX, 218 l.) 84 kr.

Fordítások. 1879. Horác. I. 1. ford. Jámbor Pál. (Szabadkai főgymn. ért.)

1880. Horatius Sat. II, 6. (Város és falu.) Ford. Csengeri János. (Egyet. Philol. Közl. IV. 171—174. l.)

1882. Horatius ódái és epodusai. I. füzet. Fordította és magyarázta Dávid I. (Tanulók könyvtára. V.) Pozsony, Stampfel. (16-r. 128 l.) Egy-egy füzet 30 kr.

1882. Horác. 2-dik könyve. (Hiador [Jámbor Pál] művei. 18. füz.: Ó és új világ.) Budapest, Tettey.

1882. Horatius Flaccus satirái. Fordította Boross Gábor. I. füz. (Római remekirók. 30. köt.) Budapest, Lampel. (16-r. II. 184 l.) 40 kr.

1882. K. A. Horácz II. 10. magyarítva. (Pécsi Figyelő 1882. 6. sz.)

1883. Horác ódáinak harmadik könyve. (Hiador [Jámbor Pál] művei. XXIII.) Budapest, Tettey. 40 kr.

1883. Q. Horatius Flaccus epistolái. Fordította dr. Boros Gábor. I. füz. (Római remekírók magyar fordításban. 31. füz.) Budapest, Lampel. (16-r. 137 l.) 40 kr.

1883. Horatius Levele gazdájához. Ford. Márki József. (Közoktatás. 17. sz.)

1883. Horatius után latinból (Horatius és Lydia.) Erődi Dániel. (Délmagyarországi Lapok. 273. sz.)

Értekezések. 1880. *Fináczy E.* Horatius. (Gymnas. class. III.) (Egyet. Philol. Közl. III. 276—280. l.)

1879—80. *Malmosy Károly.* Horatius olvastatásáról. (Értekezés.) (Tanáregyl. Közl. XVIII. 95—103. l.)

1882. *Markusovszky Sámuel.* Horatius Ars poëtikája czéljáról és szerkezetéről. (Pozsonyi ág. ev. főiskola ért.) — Ism. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 81—82. l.)

1882. *Mészáros Alajos.* Mikor kezdte írni és mily sorrendben írta Horatius leveleit? (Nagy-Károlyi kath. gymn. ért.) Különlenyomatban is ily czímmel: «Horatius epistoláinak idő- és sorrendje». — Ism. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 84. l.)

1882. *Bászel Aurél.* Horatius élete és költeményeinek időrendje. Arad. (8-r. 53 l.) 40 kr.

Juvenalis.

Értekezés. 1879. *Irmei Ferencz.* Juvenal. (Koszorú II. 244—271. l.)

Livius.

1880. T. Livii ab urbe condita librorum partes selectæ. Magyarázta Iványi István. Második átdolgozott kiadás. (Görög és latin remek-

írók gyüjteménye. Magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 17.) Budapest, Lampel. (8-r. XIII, 112 l.) 70 kr.

1880. Titi Livii ab urbe condita liber XXI. et XXII. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátták Bartal A. és Malmosi K. 2 térképpel. Budapest, Eggenberger. (8-r. XXXII, 156 l.) 90 kr. — Ism. Dr. Keleti V. (Tanáregyl. Közl. XIII. 89—90. l.)

Ugyanaz II. kiadás. (8-r. XXXII, 155 l. 2 térképpel.) Bpest, 1882.

1881. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Jegyzetek Titus Livius XXI. és XXII. könyvéhez, magyarázó ábrákkal. Budapest, Eggenberger. (8-r. 162 l.) 70 kr. — Ism. Dr. Keleti V. (Tanáregyl. Közl. XV. 229—231. l.)

1879. *Polgár György.* Kis Livius. A középtanodák III. osztálya számára. Rothert M. után. I. füzet. I. könyv. A régi Róma térképével és szótárral. Budapest, Franklin. (8-r. 120 l.) 60 kr.

1880. *Rothert M.* és *Weller G.* Kis Livius. Függelékül Gnómák. Phædrus és Ovidius. A középtanodák III. és IV. osztálya számára. R. — után az új tanterv értelmében szerkesztette és szótárral ellátta Polgár György. I. füzet. A római királyok korszakának története. A régi Róma térképével. Budapest, Franklin. (8-r. IV, 156 l.) — II. füzet. A római köztársaság Camillusig és az olasz háborúk. (8-r. 154 l.) Egy-egy füzet 70 kr.

1879. Titus Livius történeti könyvei. A város alapításától kezdve. Ford. ifj. Schieffner Gyula. 1. füzet. 2. kiad. (Római remekírók magyar fordításban. 22. füz.) Budapest, Lampel. (16-r. VI. 106 l.) 30 kr.

1880. Titus Livius XXI. és XXII. könyve. Fordította Vajdafy Géza. (Római remekírók magyar fordításban. 29.) Budapest, Lampel. (16-r. 81—207. l.) 40 kr.

1880. Livius. Fordítások, kisebb munkájához. Kiadták: Bajkay Endre, Daruváry Géza, Kajuch Márton és Földváry József. Budapest. (8-r. 32 l.)

1881—82. Livius XXI. Fordította és magyarázta Dávid István. I—III. füzet. (Tanulók könyvtára. 1. 9. 12. füz.) Pozsony, Stampfel. (16-r. 188 l.) Az I. füz. ism. Jánosi B. (Közoktatás. 1882. 38. 39. sz.)

Értekezések. 1880. *Gyulai R.* Néhány szó Liviusról. (Komáromi gymn. ért.)

1882. *Zanathy B.* Titus Livius. (Kőszegi gymn. ért.)

1883. *Boromissza M.* A budapesti nemzeti muzeum könyvtárában levő Livius-féle kézirat — II. pún háború — ismertetése. (Jászberényi kath. gymn. ért.)

Külföldi mű ismertetése:

1882. T. Livii Historiarum libri qui supersunt. Ex rec. J. N. Madvigii. Iterum ed. J. N. Madvig. et J. L. Ussing. Vol. II. 2. Havniæ. — (Rövid ism. Egyet. Phil. Közl. VII. 399—400. l.)

Lucanus.

1882. Lukán Fárzáliájából. V. ének. 1—236. v. Ford. Márki József. (Egyet. Philol. Közl. VI. 272—279. l.)

Lucilius.

1881. Luciliusból ford. P. T. E. (Egyet. Phil. Közl. V. 520. l.)

Értekezés. 1879. *Kont Ign.* Gaius Lucilius. (Egyet. Phil. Közl. III. 421—434. l.)

Martialis.

1880. *Havas Adolf.* Epigrammák Martialis után. I. 64., II. 20. 38., III. 12., IV. 24. 77., V. 33. 73., X. 47. (Egyet. Philol. Közl. IV. 253—255. l.)

1882. *P. Thewrewk E.* Martialis. (Egyet. Phil. Közl. VI. 341—342. l.); VII. 12. (u. o. 397. l.); IX. 94. (u. o. 423. l.); III. 14. (u. o. 597. l.); VIII. 27. (u. o. 1069. l.); XII. 90. (u. o. 1077. l.); VIII. 10. (u. o. 1084. l.)

1883. *Ifj. Reményi Ede.* Martialis. IV. 74. (Egyet. Phil. Közl. VII. 519. l.); V. 10. (u. o. 535. l.); XI. 84. (u. o. 672.); IX. 70. (u. o. 770. l.); VI. 53. I. 33. (u. o. 835. l.); V. 29., X. 39., I. 28., XI. 64. (u. o. 891. l.); VIII. 60. (u. o. 924. l.).

Naevius.

1881. Naevius saját sírverse. (Gell. I. 24.) Ford. P. T. E. (Egyet. Phil. Közl. V. 228. l.)

Corn. Nepos.

1879. Cornelius Nepos. II. füz. Ford. Ifj. Schiefner Gyula. 2-ik kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 17. sz.) Budapest, Lampel. (16-r.) 40 kr.

1880. *Fináczy Ernő.* Nepos hitelessége Cimon életrajzában. (Egyet. Philol. Közl. IV. 649—659. l.)

Ovidius.

1883. P. Ovidi N. Carmina selecta. Scholarum in usum edid. H. St. Sedlmayer. (Bibliotheca scriptorum græcorum et romanorum. Edita curantibus Joan. Kvicala et Car. Schenkl.) Budapestini, Lampel. (8-r. XVIII, 139 l.) 54 kr.

Fordítások. 1880. P. Ovidius N. Két költői levele Pontus mellől. I. 5. 9. Ford. Leffler S. (Nyiregyházi ág. ev. gymn. ért.)

1880. Ovid átalakulásai I. füzet. 1. 2. ének. Ford. Kovách Imre. 2. kiad. (Római remekírók magyar fordításban. 18. sz.) Budapest, Lampel. (16-r. 96 l.) 40 kr.

1881. A Phæton eredete vagy egy légbeli utazása nap szekerén. (Ovidius nyomán.) Obermayer L. (Rozsnyói Hiradó. 1881. 41. 42. sz.)

1882. Ovidius: Sappho Phaonhoz ford. L. M. (Egyet. Phil. Közl. VI. 353—357. l.)

1882. Ovidius Hero Leanderhez és Leander Héróhoz. Ford. L. M. (Egyet. Phil. Közl. VI. 696—702. 820—827. l.)

1883. Ovidius. A szerelem művészete. Fordította Szana Tamás. Budapest, 1883. (Kis 8-r. VIII, 143 l.) 1 frt 40 kr.

1883. Ovidius XIII. heroidja. Medea Jásonhoz. Ford. Latkóczy Mihály. (Egyet. Phil. Közl. VII. 1038—1044. l.)

Értekezések. 1880. *Boissier G.* Ovidius számüzetése. — után francziából Huszár Imre. (Budapesti Szemle. 21. köt. 1—39. l.)

1880. *Boissier G.* Ovidius számüzetéséről. K. J. (Egyet. Philol. Közl. VI. 208. l.)

Persius.

1881. Aulus Persius Flaccus és Sulpicia satirái. Ford. dr. Barna J. Budapest, (8-r. IV. 91. l.) 1 frt. — Ism. (Egyet. Philol. Közl. V. 727—728. l.)

Phaedrus.

1880. *Pecz V.* Phædrus. (A gymnasiumi classicusok. Egyet. Phil. Közl. IV. 616—618. l.)

Plautus.

1880. T. Maccius Plautus trinummusa. A főgymnasiumok VII. osztálya számára magyarázta és bevezetéssel ellátta Gerevics Gusztáv. (Görög és latin remekírók gyüjteménye. Magyar jegyzetekkel 32.) Budapest, Lampel. (8-r. XXXI. 109 l.) 70 kr. — Ism. Putnoky Miklós. (Tanáregyl. Közl. XIV. 582—586. l.) — Ism. dr. Ábel J. (Egyet. Phil. Közl. V. 308—310. l.) — Simon J. S. (u. o. 710—714. l.)

1882. T. M. Plauti Captivi. Iskolai használatra magyarázta és bevezetéssel ellátta Gerevics Gusztáv. (Görög és latin remekírók gyüjteménye. 33. sz.) Budapest, Lampel. (8-r. LV, 113 l.) 84 kr. Bir. Ábel J. (Egyet. Phil. Közl. VI. 691—694. l. — P. Thewrewk Emil. (u. o. 1883. 390—393. l.) — Pirchala Imre. (Tanáregyl. Közl. XV. 613—617. l.)

Értekezés. 1879. *Pecz V.* Plautus és Terentius. (A gymn. classicusok. II.) (Egyet. Philol. Közl. III. 197—202. l.)

1882. *Csiky Gergely.* Plautus vígjátékai. I. II. (Egyetértés. 1882. 268—270. sz.)

1882. *Csiky Gergely.* Plautus «Hetvenkedő»-je. (Miles Gloriosus.) (Fővárosi Lapok. 1882. 235. sz. Pesti Napló. 1882. 286. sz. reg. kiad.)

1882. *Csiky Gergely.* Plautus nőalakjai. (Budapesti Szemle. 30. k. 1—31. l.)

1883. *Hegedüs István.* Egy lap a vígjáték történetéből. Plautus

«Trinummus»-a és Lessing «Schatz»-a (Nemzet. 1883. 446—448. sz. reg. kiad.)

1883. *Putnoky Miklós.* Plautus és Terentius a gymnasiumi tantervben. (Közoktatás. 21. sz.)

Plinius.

1879. *Dr. Keleti V.* Plinius könyvéhez: Libri bellorum Germaniæ. (Egyet. Philol. Közl. III. 151—152. l.)

1881. *Ábel J.* Plinius Naturalis Historiájához. (Egyet. Philol. Közl. V. 82—83. l.)

Propertius.

Fordítás. Csengeri János. Propertius I. 18. (Vasárnapi Ujság. 1882. 35. sz. 550. l.)

1883. *Dr. Csengeri János.* Propertius I. 20. (Egyet. Philol. Közl. VII. 803—804. l.)

1883. *Csengeri János.* Propertius II. 3. (Cynthia dicsérete.) (u. o. 393—394. l.)

Quintilianus.

1883. *Farkas J.* Quintilianus pályaválasztása. Pædagogiai életkép.) (Kaposvári kath. gymn. ért.)

Sallustius.

1880. C. Sallustii Crispi libri de conjuratione Catilinæ et de bello jugurthino. Magyarázó bevezetéssel ellátták Bartal A. és Malmosi K. (Görög és római remekírók iskolai könyvtára.) Budapest, Eggenberger. (8-r. IV, XX, 120 l.) 70 kr. — Ism. Polgár Gy. (Tanáregyl. Közl. XIII. 520—524. l.)

1882. *Jánosi Boldizsár.* Jegyzetek C. Sallustius Crispus Catilina és Jugurtha czímű műveihez. A Bartal-Malmosi-féle szöveghez alkalmazva. Budapest, Eggenberger. (8-r. 140 l.) 90 kr.

1881—83. Sallustius. Jugurtha. Fordította és magyarázta Krajnyák Ede. (Tanulók Könyvtára. Szerk. Dávid I. 2. 11. 13. 15.) Pozsony. (16-r. 258 l.) Egy-egy füzet 30 kr.

1883. Cajus Sallustius munkái. Fordította Vajdafy Józs. I. füzet. 3. kiad. (Római remekírók magyar fordításban. 12. füz.) Budapest, Lampel. (16-r. 1—112. l.) 40 kr.

Értekezések. 1882. Sallustius Crispusnak szobrot emelnek szülővárosában. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 184. l.)

1883. *Pecz V.* A gymnnasiumi classicusok. VII. Sallustius. (U. o. VII. 183—199. l.)

Seneca.

1879. Lucius Annæus Seneca munkái. Fordította Zsoldos Ign. Második olcsó kiadás. Budapest, é. n. Aigner. (8-r. 409 l.) 1 frt 60 kr.

1882. *Kont I.* Seneca tragödiáiról. (Kivonat.) Pesti Napló. 1882. 154. sz. reg. k.

Suetonius.

1882. *Beliczay Jónás.* C. Svetonius Tranquillus. (Kecskeméti jog-akad. ért.)

Tacitus.

1881. P. Cornelii Taciti annalium ab excessu divi Augusti Libri —VI. Bevezetéssel és tárgymutató kivonatokkal ellátta Petrovich Ferencz. Budapest, Eggenberger. (8-r. XXX, 200 l.) 90 kr.

1880. Tacitus évkönyvei. 1. füzet. Fordította Mihály István. 2. kiad. (Római remekírók magyar fordításban. 23.) Budapest, Lampel. (16-r. 96 l.) 40 kr.

1879. *Sarmaságh Géza.* Tacitustól van-e a neve alatt ismeretes «Dialogus de oratoribus». (Szathmári kath. főgym. ért.)

1881. *Petrovich Ferencz.* Tacitus legnagyobb művének czíme. (Tanáregyl. Közl. XIV. 438—449. l.) Különnyomatban is. (8-r. 12 l.)

1881. *Dr. Ábel Jenő.* Tacitus legnagyobb művének czíme. (Egyet. Philol. Közl. V. 398—405. l.)

1882. *Kassai Gusztáv.* De Tacito philosopho. (Egyet. Phil. Közl. VI. 185—200. l.)

1883. *Dr. Ábel Jenő.* Tacitus Annaleseinek Mediceus primus fő-codexe Florenczben. (Egyet. Phil. Közl. VII. 268. l.)

Terentius.

1882. P. Terenti Adelphoe. Magyarázták Burián János és Pozder Károly. Budapest, Eggenberger. (8-r. IV, 212 l.) 90 kr. — Ism. Pirchala Imre. (Magyar Tanügy. XI. 1883. 83—84. l.)

Értekezések. 1879. *Pecz V.* A gymn. classicusok. II. Plautus és Terentius. (Egyet. Philol. Közl. 1879. 197—202. l.)

1883. *Putnoky Miklós.* Plautus és Terentius a gymnasiumi tan-tervben. (Közoktatás. 21. sz.)

1883. *Hulder Edm.* Terentiana. Quæstiones cum specimine lexici Viennæ 1882. — Ism. Latkóczy Mihály. (Egyet. Philol. Közl. 1883. 780—782. l.)

Tibullus.

Fordítások. 1881. *Csengeri János.* Megadás Tibullus elegiája. (Koszorú. V. 1881. 437—439. l.)

1881. Albius Tibullus elégiái. Az eredeti szövegből fordította, életrajzzal és jegyzetekkel ellátta Latkóczy Mihály. (Magyar Könyvesház 102—104. sz.) Budapest. (16-r. 148 l.) 60 kr. — Ism. Dr. Ferenczy József. (Koszorú. 1882. VII. köt. 283—286. l.)

1882. *Csengery János.* Tibullus elégiája. I. 10. Háború küszöbén. (Fehértemplomi gymn. ért.)

1882. *Csengeri János.* Tibullus elégiája. (Csalódás.) (Egyet. Philol. Közl. 176—178. l.)

Vergilius.

1880. Vergilius Aeneise. Magyarázta Veress Ignácz. I. füz. 2. kiad. (Görög és latin remekírók gyüjteménye. 12.) Budapest, Lampel. (8-r. 120 l.) 80 kr. — Ism. Putnoky Miklós. (Tanáregyl. Közl. XIII. 549—551. l.)

1880. Vergilius Aeneise. Magyarázta Veress Ign. I—VI. ének. 2. kiad. (Görög és latin remekírók gyüjt. 29.) Budapest. (8-r. 238 l.) 1 frt 20 kr.

1881. P. Vergilii Maronis Aeneidos libri XII. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Pirchala Imre, I. köt. I—VI. Budapest, Eggenberger. (8-r. XXXII, 139 l.) 70 kr. — Ism. Dr. Boros Gáb. (Tanáregyl. Közl. XVI. 527—528. l.)

1882. *Pirchala Imre.* Jegyzetek Vergilius Aeneisének I—XII. énekéhez. Magyarázó képekkel. Budapest, Eggenberger. (8-r. IV, 192 l.) 80 kr. — Ism. Dr. Boros Gáb. (Tanáregyl. Közl. XVI. 529—533. l.)

Fordítások. 1879. *Jámbor Pál.* Virgil Aeneisének I. éneke. (Szabadkai főgymn. ért.)

1879. Publius *Virgilius* Marò Aeneidos liber secundus. Virgilius Aeneisének második könyve. Magyarra fordította s rövid jegyzetekkel ellátta Kolosy Lajos. Jászberény. (8-r. 53 l.)

1880. *Jámbor Pál.* Virgil első pásztori éneke. (Szabadkai főgymn. értesítő.)

1880. *Virgil* Aeneise. Ford. Gyurits Antal. II. füz. 2. kiad. (Római remekírók magyar fordításban. 21.) Budapest, Lampel. (16-r.) 40 kr.

1881—2. *Virgil* Éneisz. Hősköltemény 12 énekben. Latinból fordította és előszóval, jegyzetek- s magyarázatokkal ellátta Márki József. Budapest, Kókai. (8-r.) — Rövid ism. (Egyet. Phil. Közl. 1881. 738. l., 1883. 605—606. l.)

1881. *Virgil* Aeneise I. füz. Ford. Gyurits Antal. 3. kiad. (Római remekírók magyar fordításban. 20.) Budapest, Lampel. (16-r.) 40 kr.

1881—2. *Vergilius* Aeneise. Fordította és magyarázta Dávid István. 1—2. füz. (Tanulók Könyvtára. Szerk. Dávid I.) Pozsony. (16-r. 64. l.) Egy-egy füz. 30 kr.

1882. *Virgil* Aeneisének 2-ik éneke. (Hiador [Jámbor Pál] művei. 8. füz. II. rész.) Budapest, 1882. u. o. *Virgil* pásztorénekei.

Értekezések. 1880. *Pecz V.* A gymnasiumi classicusok. IV. Vergilius. (Egyet. Phil. Közl. 1880. 164—171. l.)

1881. *Perusek R.* De scholiorum Bernensium origine et auctoribus argumento et indole. (Serajevói reálgym. ért.) — Ism. (Egyet. Phil. Közl. 1882. 175. l.)

1882. *Burián János.* Néhány nagyobb anachronismus Vergilius Aeneisében. (Losonczi főgymn. ért.) — Ism. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 75—76. l.)

1882. *Grčić J.* De Romana, qualis perhibetur in Vergilii Aeneide. (Ujvidéki szerb. gymn. ért.)

1882. *—s.—* Virgilius. (Budapesti Hirlap. 1882. 251. sz.)

1882. *Silberstein Ad.*. Vergil. (Pester Lloyd. 1882. 261. sz. r. kiad.)

1883. *Burián* J. Görögös alakok és mondatszerkezetek Vergiliusnál főtekintettel az Aeneisre. (Losonczi főgymn. ért.)

1882—3. *Pirchala J.* Az Aeneis magyarázatának újabb irányairól. (Tanáregyl. Közl. XVI. 349—354., 423—430., 468—473. l.)

1883. *Jancsó B.* Didó királyné. (Tanulmány.) (Fővárosi Lapok. 103—104. sz.)

1879. Eichler Ed. Die Unterwelt Vergils. (Zeitschr. f. öst. Gymn. 1879.) — Ism. Pecz V. (Egyet. Phil. Közl. 1880. 291—294. l.)

Anthologia Latina.

1880. Anthologia latina. Költészeti olvasókönyv. I. Lyrai szemelvények. Bevezetéssel, magyarázatokkal és metrikai függelékkel ellátta Pirchala Imre. Budapest, Eggenberger. (8-r. XVIII, 153. l.) 80 kr. — Bir. Malmosi Károly. (Magyar Tanügy. IX. 594—596. l.) — Keleti V. (Egyet. Philol. Közl. 1881. 51—52. l.)

Fordítások. 1881. Volcatius Sedigitus canonja. (Gell. XV. 24.) Ford. P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. 1881. 206. l.)

1881. Katonadal. (Vopisc. Aurel. 6.) Ford. P.T.E. (u. o. V. 263. l.)

1881. Katonadal. (Suet. Jul. 49.) Ford. P. T. E. (u. o. V. 301. l.)

1881. *Beliczay Jón.* Augustus császár epigrammája. Értekezés; a fordítás Thewrewk E.-től való. (u. o. V. 28—30. l.)

1881. Attius. Ford. P. T. E. (u. o. 254. l.)

1881—82. Anthologia Lat. 734. R. (Terentius) és 706. Fordította P. T. E. (Egyet. Philol. Közl. VI. 352. l.). — 873. (u. o. 603. l.) — Riese 796. (u. o. 1881. 207. l.) — Az Aeneis tartalma. (u. o. 254. l.)

1882. *Thewrewk E.* Ammianus. (Anthol. Pal. XI. 26.) (Egyet. Phil. Közl. 342. l.) — Lucilius. (Anthol. Pal. XI. 391.) (u. o. 352. l.) — V. 32. (u. o. 597. l.) — V. 81. Virágárus lányhoz (u. o. 603. l.) — XI. 68.

(u. o. 630. l.) — IX. 368. Julianus császár. A serről. (u. o. 680. l.) — VI. 77. (u. o. 836. l.) — XI. 307. (u. o. 874. l.) — XI. 421. (u. o. 896. l.) — XI. 54. (Palladas.) (u. o. 1883. 1107. l.) — Ruffinostól. (V. 93.) (u. o. 1119. l.) — X. 112. (u. o. 1119. l.)

1879. Az «Anthologia Latina»-hoz. (Egyet. Philol. Közl. 1879. 81—89. l.)

Latin nyelvtan.

1862. *Cserkuti József.* Latin nyelvtani szabályok a nevek nemei ről, az igék mult idejéről és hanyatszaváról. Szeged, 1862. (8-r. 26 l.)

1876. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Latin alaktan. 3-dik jav. kiadás. Budapest, Eggenberger. (8-r. 136, II. l.) 90 kr. — Ism. Pirchala I. (Tanáregyl. Közl. XIII. 335—341. l.) — Polgár Gy. (Magyar Tanügy. IX. 117—125. l.)

1879. *Pirchala Imre.* Latin stilistika. A gymnasium felsőbb osztályai használatára. Budapest, Eggenberger. (8-r. IV, 121. l.) 90 kr. — Ism. Pecz. V. (Tanáregyl. Közl. XIII. 497—501. l.)

1880. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Latin alaktan. 4. kiad. Budapest, Eggenberger. (8-r. 136, II. l.) 90 kr.

1880. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Lateinische Formenlehre. Autorisirte deutsche Ausgabe, bearbeitet v. Karl Heinrich. Budapest, 1880. (1879.) (8-r. 140, III.) 90 kr.

1880. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Latin mondattan. 2. kiad. Budapest, Eggenberger. (8-r. 256 l.) 1 frt 60 kr.

1880. *Békési Gyula.* Latin alaktan gymnasiumok I. II. osztálya számára. 2. kiad. Debreczen, Csáthy K. (8-r. V, 172. l.) 1 frt 20 kr.

1880. *Békési Gy.* Elemi latin nyelvtan. Középiskolák alsóbb osztályai számára. I. kötet. Alaktan. Gymnasiumok első osztálya számára, 3. kiad. Debreczen, Csáthy K. (8-r. V, 172 l.) 1 frt 20 kr.

1880. *Erődi Dániel.* Latin nyelvtani verses szabályok. Temesvár. (8-r. 14 l.) 20 kr.

1880. *Kérészi Iván* és *Szinyei G.* Latin mondattan a gymnasium III. és IV. osztálya számára. 4. kiad. Sárospatak. (8-r. 135 l.) 70 kr.

1880. *Kosztka V. Vict.* Latin mondattan. Kiegészítésül a Kosztka-Perthes-féle latin alaktanhoz. 2-ik átdolg. kiadás. Kassa, Maurer. (8-r. II, 70 l.) 80 kr. — 3-ik átdolg. kiadás. Kassa, 1881. (8-r. IV, 79 l.) 80 kr.

1881. *Schultz Ferd.* Kisebb latin nyelvtana. Ford. Kiss Lajos. 7-ik kiad. Budapest, Kilián. (8-r. 286 l.) 1 frt 20 kr. — 8-ik jav. kiadás. Budapest, 1883. (8-r. 284 l.) 1 frt 20 kr.

1882. *Szentimrey T.* Latin mondattan. Dr. Brock L. nyomán készítette. —. Máramaros-Sziget. (8-r.) 62 kr. — Ism. Ms. (Sárospataki Lapok. 1882. 33. sz. 578—580. l.)

1879. *Clyde James.* Rudiments of the latin language for the use of the Edinburgh Academy. In two parts. London. — Ism. Király P. (Tanáregyl. Közl. XIII. 471—473. l.)

1877. *Szamosi József.* Óvatosnak kell lenni! (Helyreigazítja Draeger Hist. Synt. der lat. Sprache egy helyét.) (Erdélyi Muzeum. IV. 49—51. l.)

1879. *Kottasch, S. R.* A latin supinumok (hanyattszók) eredete és alaktani fejlődése, mibenléte, mondattani használata. (Nagyváradi kath. főgymn. ért.)

1879—82. *P. Thewrewk E.* Variæ lectiones. XII—LXI. (Egyet. Philol. Közl.)

1880. *Drajkó B.* A latin nyelv az algymnasiumban. (M.-Óvári gymn. ért.)

1880. *L(adislav) K.* A latin nyelv eredete és jelentősége. (Kőszegi gymn. ért.)

1880. *Pfeiffer A.* A latin nyelv kezelési módja gymnasiumunkban. (Trencséni főgymn. ért.)

1881. *Pirchala Imre.* A latin stilisztikai gyakorlatok a gymnasiumban. (Tanáregyl. Közl. XIV. 344—353. l.)

1881. *Dr. Roth Samu.* A latin nyelv a reáliskolában. (Tanáregyl. Közl. XIV. 497—500. l.)

1882. *Molnár S.* A latin nyelv tanításáról az alsóbb osztályokban. (Budapesti ref. főgymn. ért.)

1883. *Kemény J.* A latin nyelv hatása a magyar nyelvre. (Nagybecskereki főgymn. ért.)

1883. *Szilasi M.* A latin alaktan az első és második osztályban. (Budapesti VII. ker. gymn. ért.)

1881. *Budinszky K.* Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des röm. Reichs. Berlin. — Ism. Dr. Mangold L. (Tanáregy. Közl. XV. 550—555., 581—586., 607—613., 631—642. l.)

Latin gyakorló és olvasókönyvek.

1878. *Szénássy S.* Latin olvasókönyve. A gymnasium I., II. oszt. számára. 4-ik javított s bővített kiadás. Átdolgozta Elischer József. Budapest, Lampel. 1878. — Ism. Komáromy L. (Tanáregyl. Közl. XII. 144—147. l.) — 5-ik jav. kiadás. Budapest, Lampel. 1883. (8-r. VIII. 186 l.) 90 kr.

1879. *Békési Gyula.* Latin gyakorlókönyv. Gymnasiumok II. oszt. számára. Debreczen, Csáthy K. (8-r. IV, 150 l.) 1 frt.

1879. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Latin olvasókönyv Livius- és Ovidiusból. A középiskolák III. és IV. osztálya számára. 2-ik kiadás.

Budapest, Eggenberger. (8-r. 96 l.) 60 kr. — 3-ik kiadás. Budapest. Eggenberger. (8-r. 92 l.) 60 kr. — Ism. Polgár Gy. (Tanáregyl. Közl. XIV. 449—452. l.)

1879. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Latin olvasókönyv. Latin olvasmány és magyar-latin gyakorlatok a középtanodák I. és II. osztály számára. Szótárokkal s magyarázatokkal. 3-ik jav. kiad. Budapest, Eggenberger. (N. 8-r. 114 l.) 90 kr. — Bir. Polgár Gy. (Magyar Tanügy. VIII. 395—406. l.) — 4. kiad. Budapest, Eggenberger. 1880. (8-r. 114 l.) 90 kr.

1879. *Vagács C.* és *dr. Schiebinger Emil.* Latin irálytképző gyakorlatok a főgymnasiumok és kisseminariumok számára. 5-ik kiad. Győr, Hennicke. (8-r. VIII, 334 l.) 1 frt 20 kr.

1880. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Latin gyakorlókönyv a mondattanhoz. A mondattan vázlatával. A középiskolák III. és IV. oszt. számára. Budapest, Eggenberger. (8-r. 139 l.) 90 kr. — Ism. Polgár Gy. (Magyar Tanügy IX. 526—531. l.)

1880. *Elischer József.* Latin olvasókönyv. A gymnasiumok III. és IV. osztálya számára. A gymnasiumi tanítás legujabb terve szerint szerkesztette, jegyzetekkel és szótárral ellátta —. Budapest, Franklin. (8-r. VII, 232 l.) 1 frt. — Ism. Dr. Keleti V. (Egyet. Philol. Közl. 1881. 53. l.)

1880. *Schultz Ferdinánd.* Gyakorlókönyv. Kisebb latin nyelvtanához. Fordította Kiss Lajos. 7-ik kiad. Budapest, Kilián. (8-r. 239 l.) — 8-ik kiad. Budapest, 1883. (8-r. 239 l.) 1 frt.

1880. *Siebelis János.* Tirocinium poeticum. Bevezetésül a latin költők olvasásához — nyomán szerkesztette és szótárral ellátta Szamosi János. 3. kiad. Budapest, Nagel. (8-r. 138 l.) 1 frt. — 4. kiad. Budapest, Nagel. (8-r. VIII, 143 l.) 1 frt.

1883. *Budavári József,* Latin gyakorló és olvasókönyv az I. és II. gymn. oszt. számára. Szerkesztette, magyarázó jegyzetekkel és szótárral ellátta —. Budapest, Lampel. (8-r. X, 163 és 58 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Dr. Szemák István. (Tanáregyl. Közl. XVI. 235—241. l.) — Pecz V. (u. o. 484—486. l.)

1882. *Cserny K.* és *Dávid I.* Latin stilusgyakorlatok a gymnasiumok középosztályai különösen az V. oszt. számára. Pozsony, Stampfel. (8-r. 148 l.) 1 frt. — Ism. Dr. Keleti V. (Egyet. Philol. Közl. VI, 694—695. l.) — Malmosi K. (Magyar Tanügy. XI. 81—83. l.) Erre válasz. (u. o. 166—168.; Egyet. Philol. Közl. 1883. 276—277. l.)

1883. *Cserny K.* és *Dávid I.* Latin stilusgyakorlatok. A gymn. felsőbb osztályai, különösen a VI. oszt. számára. II. rész. Pozsony, Stampfel. (8-r. IV, 152 l.) 1 frt.

1883. *Kolmár József* és *Sváby Pál.* Fordítási gyakorlatok magyarból latinra. I. könyv. A gymn. V. és VI. osztályai számára. Schultz F. nyomán. 3. jav. kiadás. Budapest, Eggenberger. (8-r. 152 l.) 1 frt.

1883. *Dr. Szabóky Adolf.* Latin olvasókönyv. Lateinisches Lese-Buch. Tanodai használatra. 11-ik kiad. Budapest, Franklin. (8-r. 80 l.) 30 kr.

Szótárak.

1879. *Szabó Szilveszter.* Magyar-latin szótár, iskolai használatra. Győr. (8-r. 623 l.) 2 frt 50 kr.

1879. *Szabó Szilveszter.* Latin-magyar szótár Cæsar-, Cicero-, Horác-, Livius-, Nepos-, Ovid-, Phædrus-, Quintilian-, Sallust.-, Tacitus-, Virgilhez. Győr. (8-r. 570 l.) 2 frt 50 kr.

1880. *Soltész Ferencz.* Magyar-latin zsebszótár iskolai használatra. Kérészi István, Soltész János, Szinyei Gerzs., Szivós Mihály közreműködésével szerkesztette —. 2. kiad. Sárospatak. (8-r. 1426 l.) 1 frt 67 kr.

1881. Szótár a Bartal-Malmosi-féle latin olvasókönyvhöz. (Livius és Ovidiusból). — Középiskolák III. és IV. osztálya számára. Budapest, Eggenberger. (8-r. II, 38 l.) 20 kr.

1881. *Holub M.* és *Köpesdi S.* Magyar-latin kézi szótár gymnasiumok számára. Szerkesztették —. Budapest, Lauffer. (8-r. 687 l.) 2 frt 60 kr. — Ism. Dr. M. (Tanáregyl. Közl. XIV. 136—136. l.). — Burány G. (Egyet. Philol. Közl. V. 406—408. l.)

1882. *Holub M.* és *Köpesdi S.* Latin-magyar kézi szótár. 2-ik jav. és bőv. kiad. Budapest. Lauffer. (8-r. IV, 605 l. 2 frt 40 kr.

1882. *Németh Ant.* Latin-magyar zsebszótár. Győr. (8-r. 337 l.) 1 frt.

1882. *Veress Ignácz.* Latin-magyar kézi szótár. Középtanodák számára. Budapest, Lampel. (8-r. V, 299 l.) 1 frt 80 kr. — Ism. *sy.* (Köztatás 1882. 22. sz.)

1883. *Veress Ignácz.* Magyar-latin kézi szótár. Középtanodák számára. Budapest, Lampel. (8-r. IV, 284 l.) 1 frt 80 kr.

1883. *Findly Henrik.* A latin nyelv szótára. A kútfőkből a legjobb és legújjabb szótár irodalomra támaszkodva I—X. füzet. Budapest, Franklin-Társulat. (N. 8-r. 1600 kéthasábos l.) egyes füzet ára 80 kr. Az I. füz. bir. H. Kiss K. (Sárospataki Lapok 1882. 49. sz.) Bir. Bartal Tan. egyl. Közl. 1883—4. 577. l.

Értekezés. 1883. r—r. A latin szótárakról. (Tanáregyl. Közl. XVI. 511—516. l.)

Külföldi munka ismertetése.

1882. Chatelain Em. Lexique latin-français, a l'usage des candidats au baccalauréat et lettres. Paris. — Ism. Latkóczy M. (Egyet. Phil. Közl. VII. 945—946. l.)

Latin prosodia.

1874. *Cserküti József.* Latin hangmértan. Az Alvári-féle latin versezet nyomán a tanodai ifj. számára. 4. kiad. Szeged. (8-r. 26 l.) 20 kr.

1881. *Dr. Pecz V.* Latin verstan és prosodia gymnasiumok számára és magánhasználatra. Budapest, Franklin. (8-r. 97 l.) 70 kr. Pecz önismertetés. (Egyet. Phil. Közl. 1881. 313—317. l. — Ism. Dr. Keleti V. (Tanáregyl. Közl. XIV. 486—488. l.) — Pecz felelete. (u. o. 586—590. l.) Keleti V. Pár szó dr. Pecz V. úr válaszára. (u. o. 618. l.)

1882. *P. V.* A cæsura κατὰ τρίτον τροχαῖον-ról a latinban. (Egyet. Phil. Közl. VI. 477. l.)

1883. *Pirchala I.* Az alliteratio szerepe a latin költészetben. (Egyet. Phil. Közl. VII. 510—519., 632—647. l.)

1882. Thurot Ch. et Chatelain Em. Prosodée latine suivi d'un appendice sur la prosodée grecque. Paris. — Ism. Latkóczy M. (Egyet. Phil. Közl. 1883. 945—946. l.)

Latin irodalomtörténet.

1879. *F(ináczy) E.* Vahlen néhány római költőnek Cicero idézte verseiről. (Egyet. Phil. Közl. 1879. 526—527. l.)

1882. *Csengeri János.* A római elégia előzményei. (Fehértemplomi gymn. ért.)

1882. — A római költészet legrégibb emlékei. (Kézdivásárhelykantai r. k. gymn. ért.)

1882. *Fináczy Ernő.* Római nőköltők. (Egyet. Philol. Közl. VI. 481—489. l.)

1883. *Krausz Jakab.* A római színköltészet és színművészet akadályai. (Egyet. Philol. Közl. VII. 568—581. l.)

1882. Studemund G. Deux comédies parallèles de Diphile. Gand. — Ism. Kont I. (Egyet. Philol. Közl. 1883. 95—98.)

Római történelem.

1879. *Cserei József.* Szemlélődések a rómaiak nagysága- és hanyatlásának okai felett. (Kecskeméti kegy. r. főgymn. ért.)

1879. *Dr. Szmetanay József.* Octavianus Augustus. (Esztergomi reálisk. ért.)

1879. *Petrovics F.* Az ifjabb M. P. Catoról. (Budapesti II. ker. kath. főgym. ért.)

1879. *Schilling Lajos.* A római királyság eltörlése és a köztársaság megalapítása. (Erdélyi Muz. VI. 218—233., 249—277., 281—310. l.)

1879. *Beulé.* Augustus családja és kora. Francziából átdolgozta Molnár Antal. (Olcsó Könyvtár. 73. sz.) Budapest, Franklin. (16-r. 160 l.) 30 kr.

1880. *Creygthon M.* A római nép története. Angolból. Tíz történeti képpel. (Történeti Kézikönyvek III.) Budapest, Athenæum. (8-r. 118 l.) 60 kr.

1881. *Thierry Amadé.* A római birodalom képe Róma alapításától kezdve a nyugoti császárság végeig. Fordította dr. Csiky Kálmán. Budapest, Akademia. (8-r. XII, 410 l.) 2 frt 50 kr. — Ism. Mangold. (Tanáregyl. Közl. XV, 550. l.)

1882. *Szijjártó Izidor.* Augusztus uralkodásának befolyása a tudományok későbbi hanyatlására és az erkölcsök sülyedésére. (Kézdivásárhely-kantai kath. gymn. ért.) — Ism. (Egyet. Philol. Közl. 1882. 56. l.)

1883. *Fustel de Coulanges.* Az ókori község. Tanulmány a görög és római vallásról és intézményekről. Fordította Bartal Antal. Budapest, Akademia. (8-r. XXII, 609 l.) — Ism. Malmosi Károly. (Egyet. Philol. Közl. VII, 245—254. l.)

1880. Kopp W. Repetitorium der alten Geschichte etc. Berlin. — Ism. Pecz. V. (Egyet. Philol. Közl. 1881. 158—159. l.)

1882. Eyssenhardt F. Hadrian und Florus. Berlin. — Ism. Latkóczy M. (Egyet. Philol. Közl. VII. 470—474. l.)

Római Régiségek.

1876. *Jenvay G.* A római nőkről. (Zalai Közl. 1876. 58. sz.)

1878. *Vécsey Tamás.* Római jogemlékek Magyarországon. (Havi Szemle. I. 237—249. l.)

1879. *Farkas József.* A földművelés iránti előszeretet és a kereskedés a rómaiaknál. (Budapesti kegy. r. főgymn. ért.)

1879. *Ábel J.* Pannoniai verses feliratok. (Egyet. Phil. Közlöny. 175—186. l.)

1879. *Jámbor Gyula.* Adalék Gaius institutioi IV. könyve, 13. §-hoz. (Erdélyi Muz. VI. 65—82.; 97—108. l.)

1879. *Ormós Zs.* Pompeji romjai. (Tört. és rég. értesítő. Temesvár V. 97—128. l.)

1879. *P. Thewrewk Emil.* A dies ægyptiaci leideni lajstroma. (Egyet. Phil. Közl. 1879. 111—114. l.)

1880. *Dr. Farkas Lajos.* Adalék a római rabszolgaság ismeretéhez. (Erdélyi Muz. VII. 1—21. 114—136. l.)

1880. *Finály Henrik.* Ius gentium, ius civile és a rabszolgaság. (Erdélyi Muz. VII. 57—78. l.)

1880. *Kiss Mór.* Adatok a bonorum possesio contra tabulas eredetének kérdéséhez. (Erdélyi Muz. VII. 185—206. l.)

1880. *Dr. Vécsey Thomas.* Ein Beitrag zur Erklärung von Gaii Institutiones. Lib. IV. §. 13. (Literar. Berichte. IV, 396—397. l.)

1881. *Farkas József.* Nehány jellemvonás a jogtudós Scaevolákról. (Kecskeméti kath. főgymn. ért.) — Ism. (Egyet. Phil. Közlöny. 1882. 175. lap.)

1881. *Kont Ignácz.* A Saturnaliak. (Egyetemes Phil. Közlöny. 1881. 212—219. l.)

1881. *Kont Ignácz.* Minerva Rómában. (Egyet. Phil. Közlöny. V. 645—652. l.)

1881. *Molnár J.* A bor használata a rómaiaknál. (Egyetértés 1881. 347. sz. II. mellékl.)

1881. *Reiner B.* Aus der Römerwelt Siebenbürgens. (Pester Lloyd. 1881. 278. sz.)

1881. Római súlymérték és pénzrendszer. (Erdélyi Muz. VIII. 65—91., 97—114. l.)

1881. *Wilkins A. S.* Római régiségek. Angolból ford. dr. Keleti V. Budapest, Athenæum. (8. r. IV, 104 l.) 60 kr. — Ism. Ferencz Vald. (Egy. Phil. Közl. V. 410—413. l.) — Bárány G. (Tanáregyl. Közlöny XV. 90—91. l.)

1881. *Wutz Albert.* A római nevelés és oktatásügy a legrégibb kortól kezdve Augusztusig. Budapest. (8 r. 77 l.)

1882. *Browning Oszkár.* A római nevelés. (Magyar Tanügy. X. 164—174. l.)

1882. *Burány Gergely.* Quæstiones perpetuæ és a bűnügyi perrendtartás. (Szombathelyi főgymn. ért.) — Ism. (Egyet. Phil. Közlöny. 1882. 711. lap.)

1882. *Dr. Karsa István.* A római birtok keletkezése. A dolgok birtokának fogalma. (Pápai r. főisk. ért.)— Ism. (Egy. Phil. Közl. 1882. 80. l.)

1882. *Krajnyák Ede.* A diætetták. (Pozsonyi kath. főgymn. ért.) — Ism. (Egyet. Phil. Közl. 1882. 72. l.)

1882. *Okányi Pál.* A római császárok kormányzásának jellemzése. (Kaposvári gymn. ért.)

1882. *Schulz Vendel.* Róma kormányzata különösen a köztársaság alatt. (Pápai kis gymn. értesítő.) — Ism. (Egyetemes Phil. Közl. 1882. 85—86. l.)

1882. *Beliczay Jónás.* Jupiter Dolichenus és Aesculapius nagyszebeni föliratáról. (Egyet. Phil. Közl. VI. 516—526. l.)

1882. *Beliczay Jónás.* Föliratáink olvasásához. (Egy. Phil. Közl. 128—131. l.)

1882. *Beliczay Jónás.* Római fa-útak. (Egyet. Phil. Közlöny. VI. 223—231. l.)

1882. *Bleszkány Fr.* De re nummaria Romanorum. Budapestini. (8-r. 66 l.) Ism. (Egy. Phil. Közl. 1883. 125. l.)

1882. *Dr. Finály Henrik.* Az ősrómai naptár és a német tudósok. (Erdélyi Muz. IX. 65—116. l.)

1882. *Dr. Finály Henrik.* Der alt-römische Kalender. Eine Studie. (Aus der «Ung. Revue».) Budapest, Kilian. (8-r. 48 l.) 75 kr.

1882. *Horváth B.* A rómaiak vallása és az állam. (Békésmegyei Közl. 1882. 123. 124. sz.)

1882. *K. A.* Pantheonról. (Egyet. Phil. Közl. VI. 607. l.)

1882. *Kozáry J.* Róma ethnographiai viszonyai az ó-korban. (Zala. 1882. 54—57., 60., 61., 63—65., 68., 70., 72. sz.) Különnyomatban is. (8-r. 96 l.)

1882. *D. Schilling Lajos.* Quiris, Quirites, Quirinus. (Erd. Muz. IX. 173—178. l.)

1872. *Váradi A.* Szinészet Rómában. (Roscius, Aesopus, Laberius, Syrus, Bathyllus, Pilades kora.) (Ellenőr 184. sz.)

1882. *Váradi A.* A római asszonyok. Női jellemképek Cæsar korából. (Ellenőr. 1882. 267. sz.)

1882. *Vécsey Tamás.* Lucius Ulpius Marcellus. Budapest. Akademia. (8-r. 179. l.) 1 frt. — Ism. Bozóky. Pesti Napló. 1882. 76. sz. melléklet. — Dr. Antal Gy. Hon. 1882. 56. sz. — —*lta.* — Ellenőr. 1882. 169. sz.

1883. *Háin J.* Temetési szertartások a rómaiaknál. (Nagykanizsai kath. főgymn. ért.)

1883. *Horváth G.* A pontifexek testülete. (Szombathelyi főgymn. értesítő.)

1883. *Kottasch L. R.* A rómaiak házi életéről, különös tekintettel a nőkre. (Nagyváradi főgymn. ért.)

1883. *Németh D.* Az augurok. (Keszthelyi kath. főgymn. ért.)

1883. *Olejovics J.* A római triumphusról. (Temesvári kath. főgymn. értesítő.)

1883. A rómaiak családi és állami élete. (Kézdivásárhely-kantai kath. algymn. ért.)

1883. *Boissier Gaston.* Archæologiai séták. Róma Pompéi. Francziából fordította dr. Molnár Antal. Budapest, Akademia. (8-r. XI, 377 lap.)

1883. A kereszténység hatása Róma kormányzására. (Fustel de Coulanges művéből.) (Nemzet. 8. sz. esti kiad.)

1883. *Dr. Kiss Mór.* Az ókori Róma divathölgyei I—III. (Fővárosi Lapok. 9—11. sz.)

1883. *G. Miháltz Ödön.* A római nép jelleméről. (Egy. Phil. Közl. VIII. 1049—1069. l.)

1878. Zvetaieff. Joh. Sylloge inscriptionum Oscarum ad Archetyporum et librorum fidem ed. — Petropoli 1878. Ism. (Erdélyi Muz. VI. 215—216. l.)

1882. Madvig J. N. Die Verfassung und Verwaltung des Römischen Staats I. II. Leipzig. ism. (Erd. Muz. IX. 186—187. l.)

HELLEBRANT ÁRPÁD.

HAZAI IRODALOM.

M. Tullius Cicero válogatott levelei. Magyarázta *Jánosi Boldizsár.* Budapest, 1885. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára 80 kr.

Mivel a gymn. tanterv a VII. osztály számára Cicerónak «néhány a kort jellemző levelét» is olvasmányúl tűzi ki, Jánosi B. valódi szükségnek kivánt megfelelni, midőn tekintettel arra, hogy Cicerónak Köpesdy S. által kiadott válogatott levelei tankönyvűl nem engedélyeztettek, az előttem fekvő könyvet kiadta.

A csinos kiállítású könyv előszava kissé szófukar. Nemcsak azt nem mondja meg, hogy kiknek szemelvényeit, magyarázatait stb. használta fel a szerző, hanem még azt sem, hogy kinek szövegét nyomatta le. Én összehasonlítottam néhány levelet az e tárgyú német tankönyvekkel és úgy találtam, hogy a szöveg (de alább ki fog tűnni, hogy más is) összevág Hoffmann Frigyes szövegével (Cicero's Ausgewählte Briefe, Berlin, Weidmann-féle kiadás.)

De találkozik Hoffmannal Jánosi, mint mondám másban is .... Midőn tíz év előtt a «Magyar Tanügy» IV. évfolyamának VII—VIII. füzetében a Köpesdy által kiadott Cicero féle leveleket bíráltam, utólagos sajnálatomra kifeledtem a figyelmeztetést, hogy az, ki Ciceróból válogatott leveleket akar kiadni, ne elégedjék meg azzal a kényelmes eljárással, melylyel a Hoffmann Frigyes által kiadott 65, vagy a Frey József kiadásában olvasható 131 levélből többet-kevesebbet kiszemel s e két német philologusnak jegyzeteit lefordítja vagy átalakítja, hanem *járjon el önállóan a kiszemelés fontos kérdésénél is*, azaz ne restellje Cicero leveleit végig olvasni. A ki ezt megteszi (kivált ha magyar tanár), aligha fog azon eredményre jutni, hogy az említett philologusok gyűjteményei a magyar tanulók számára is legalkalmasabb leveleket foglalják magukban. Valószínű ugyan, hogy a hány ember teljesítené a kiszemelés munkáját, annyiféle gyűjtemény jönne létre, melyek közül kettő sem vágna össze; de azért két állítást még is merek koczkáztatni. Egyik az, hogyha a magyar gymn. tantervnek s a magyar ifjúság természetének tekintetbe vételével megállapíttatnak a szempontok, melyekből a kiszemelésnek történnie kell, akkor a szemelvények nem lehetnek nagyon különbözők. A másik az, hogy az ily szempontokból magyar tanár által kiszemelt gyűjtemény különbözni fog és alkalmasint nagyon különbözni a Hoffmannétól.

Corn. Nepos azt mondja Atticus életrajzában Cicero leveleiről, hogy a ki azokat olvassa, az nem igen érzi azon kor történetének hiányát. A leveleknek tán e jellemzése az oka annak, hogy a válogatott

levelek kiadói egy római történetírót akarnak Cicero által pótolni s azért oly leveleket válogatnak össze, melyekben vonatkozások vannak a legjelentékenyebb politikai viszonyokra. Ez fölösleges egyoldalúság, melyet kevéssé enyhít néhány oly levélnek is fölvétele, melyeket Cicero Terentiához vagy Tiróhoz írt. Nekünk «*a kort jellemző levelek*» kellenek s a kort nemcsak a politikai viszonyok és események, hanem a családi, társadalmi élet, irodalmi, művészeti dolgok is jellemezvén, kellenek — sőt tán a politikai leveleknél inkább kellenek — oly levelek, melyekben a mi ifjúságunk által oly kevéssé ismert római magán életről van szó. S Cicero leveleiben lehet ily szempontból is válogatni. Csak két korlát tartandó szem előtt. Az egyik az, hogy ne legyen a levelekben valami, a mi a tanulók erkölcsi nevelésének kárára lehetne. A másik, a mi a tantervi részletes utasításnak egy, Ciceróra vonatkozó és épen leveleinél tett figyelmeztetéséből következik, az, hogy ne vétessenek föl Cicerót compromittáló levelek (mert ilyen is van elég), a melyeknek olvasása a tanulókat Cicero megvetésére bírhatná, a mi sehogy sem lehet az oktatás czélja.

A ki az itt mondottak figyelembe vételével fogna leveleket válogatni a magyar tanuló ifjúságnak, az nem fogná ignorálni a Quintushoz írt leveleket, mint teszi azt Hoffmann, sőt, bár kevésbbé, Frey is; nem fogná mellőzni azon leveleket, melyekben nem politikai, de a tanulóra nézve érdekes dolgok érdekesen iratnak le.

Mielőtt vizsgálnám, hogy Jánosi gyűjteménye mennyiben felel meg az egyoldalúságtól ment általánosabb igényeknek, utalni kívánok azon viszonyra, melyben Jánosi könyve Hoffmann és Frey könyveihez áll kiszemelés dolgában. Jánosi 52 levelet vett föl. Ezek közül Hoffmann könyvében is megvan 45, Freyében 22. Tehát az 52 levél közül csak 7 nincs meg Hoffmannban, de ez a 7 megvan Freyban. Azaz: Jánosi könyvében egy sincs, melyről sejthető volna, hogy Cicero leveleinek önálló tanulmányozása következtében találtatott volna érdemesnek arra, hogy belekerüljön a gyűjteménybe. Igy tehát Jánosi könyvében a kiszemelés önállósága = 0, hacsak azt nem tartjuk önállóságnak, hogy Hoffmannak 65 és Freynak 131 levele közűl választott 52-őt, de úgy, hogy Hoffmann 65 levele közűl megtartott 45-öt és aztán 7-et Freytól vett. (E tekintetben Jánosi kevéssé különbözik Köpesdytől, a kinek 50 levelet tartalmazó gyűjteményében 33 azonos a Jánosiéban levőkkel.)

Igy Jánosi gyűjteménye is szenved a Hoffmanné egyoldalúságában. Egy csapat levelet bátran kihagyhatott volna. Igy pl. a II., XIII., XIX., XXVI., XXVII., XXVIII., XXX. számúakat, de többet is, részint érdektelen tartalmuknál, részint Cicerót a nevetségig hiúnak bizonyító voltuknál fogva. Ellenben a gyűjteménybe valók volnának oly levelek, mint ad Quintum I, 1, melyet nagy becsű tartalmánál fogva Frey mégis

jónak talált fölvenni; vagy ad Quintum I. 3, melyben a testvéri szeretet oly szép nyelven szól; ad Quintum III, 1, melyben egy villa leírását adja; ad familiares VII, 1, mely a Pompeius által adott nagyszerű játékokról szól; ad Atticum I, 15 stb. Igaz, hogy e levelek némelyike hosszú, de senki által sem levén elrendelve, hogy csak rövid leveleket kell olvastatni, oly levél számára, minő az ad Quintum I, 1, helyet kell szorítani akár 10 más levél kivetése által is. Annál inkább kell ezt tenni, mivel még azon esetben is, ha ily hosszabb levélnek iskolai tárgyalására nem maradna idő, lehet a levélnek haszna, t. i. ajánlható az magán olvasásra.

De hagyjuk el a tartalom-mutatót s lássuk a könyvet tovább.

A bevezetés Cicero életrajzát adja. Föl kell ugyan tennünk, hogy a VII. osztályú tanulók, a kiknek a könyv szánva van, már tudják Cicero életrajzát, mivel a VI. osztályban Cicero olvasása előtt meg kellett azzal ismerkedniök; de azért inkább dicsérendő, mint megrovandó az életrajznak a levelek elé bocsátása, mivel a levelek olvasása közben különösen sokszor van az életrajzi adatokra szükség. Az életrajzot jónak találom, de egy megjegyzést mégis teszek. A tanárok, a kik Jánosi könyvét használni fogják, Teuffel római irodalomtörténetében (III. kiadás, 305. lap.) azt olvashatják, hogy Cicero Kr. e. 72. évben volt ædilis curulis, Jánosinál azonban azt találják (5. l.), hogy 69-ben. Jánosi több jó könyvre hivatkozhatik, de egy Teuffel állításán még sem lehet röviden túlmenni, a nélkül hogy — ha nem mondanánk, legalább — idéznénk egy súlyos érvet, melylyel őt megczáfoltnak tartjuk. — A bevezetés utolsó lapján (14.) helyén lett volna megmondani, hogy hány levél maradt ránk Cicerótól, s 1—2 jó teljes kiadást említeni tájékozás végett, de fölemlíteni Fábián Gábor fordítását is, — nem félve a veszélytől, hogy e hét kötetes nagy munkát megveszik a tanulók és abból «készülnek» az előadásokra.

A bevezetés után következnek a levelek, melyeknek szövegéről és értékéről már nyilatkoztam föntebb.

A leveleket követő jegyzeteknél van a lényeges különbség Köpesdy és Jánosi könyve között. Azon hibákat, melyeket Köpesdy könyvében meg kellett rónom, itt nem találom. Jánosi könyvében a levelek tartalmi kivonata majdnem kivétel nélkül értelmes. S a kivételek alatt nem valami nagy dolgokat, csak stilisztikai apróságokat értek. Ilyen pl. a 101. lapon: «Vagyoni állapotát s családi bajait érintve *befejezi levelét.*» E két utóbbi szó Jánosinál többször előforduló szószaporítás. Vagy a 111. lapon: «s lelkesíti Curiót, hogy régi szabadságába való visszahelyezésére törekedjék.» Mivel a respublica és nem Curio szabadságáról van szó, világosabb szerkezet lett volna pl. ez: «s *annak* felszabadításában való közreműködésre lelkesíti Curiót.» — Egy tartalmi kivonatában

(107. l.) olvasom e szót: (Ptolomæus) Aegyptomi (király). A nagy kezdő betű hihetőleg csak sajtóhiba, de a szó további irásmódja meg nem engedhető vegyes házasság. Igazán helyes csak *aegyptusi*, de védhető ez is: *egyiptomi*, Jánosi irásmódja azonban elvetendő.

A magyarázatokban fel-feltalálható Hoffmann, de Jánosi legalább megértette és jól kivonatolta Hoffmann jegyzeteit. Ez már maga is valami. De aztán sok jegyzetet olvasok, melyek Hoffmannban nem találhatók fel (Freyban sem) s a melyeket tisztán Jánosinak kell tulajdonítanom. Hogy e munkánál az előszóban említett szótárakat, továbbá Bartal-Malmosi mondattanát szorgalmasan ütögette fel, annak a jegyzetekben sok bizonyítéka van. (Persze, a hol nem Bartal mondattanát használják, ott sajnálni fogják, hogy nem az ő általuk használt mondattanra történik hivatkozás.) A jegyzetek ellen csak azon kis kifogást tehetném, hogy tanulókra nézve sok fölösleges dolog van bennök; ilyenek főleg az utasítások a VII. osztályú tanulók által még nem, vagy korábban sem olvasott, avagy a nagyobb részre nézve alkalmasint soha nem is látható művekre; de azon kifogást is, hogy stilisztikai helytelenségek itt is fordulnak elő. Mellőzök e tekintetben oly példákat, melyek a helyes értelmet teljesen nem takarják el; de utalnom kell egy helyre, a hol az értelem más lett a stilisztikai hiba következtében. Ez a 102. lapon van: «Nem lévén még consul designatus, a consularesek közül a legidősebbet.» Hiba, hogy nincs ige s az előzményekből sem egészíthető ki a mondat; hiba kettőzni a többes számot (vagy a *consulares* közül, vagy a *consularisok* közül), de mindkettőnél nagyobb hiba e helyett: «Ha nem voltak még designatus consulok, azaz választott, de hivatalba még nem lépett consulok, akkor stb.» azt mondani, hogy «nem lévén még consul designatus stb.», mert ezt Marcellinusra fogja érteni a tanuló s azt fogja hinni, hogy M. nem volt még consul designatus, pedig az volt.

A könyv végén levő kis függelék ellen nincsenek lényegesebb észrevételeim. Legfeljebb azt kell kifogásolnom, hogy sehol sem mondja meg szerző, mit jelentenek az egyes közlemények után következő számok. Némi fáradságomba került nekem is, míg ezt kibetűztem. Az első szám jelenti a levél számát, a második pedig a §-t. Helyesebb lett volna a levélszámot, miként maguk a levelek előtt, úgy a jegyzetek- és függelékben is római számmal adni s a tanuló tájékoztatása végett ezt alkalmas helyen kimondani.

Sajtóhiba elég van, pl. l. 102. l. 2. hasáb: *obivam* (obviam helyett), 146. l. 2. hasáb: *dölfösen* stb. Tankönyvben szükséges a befejezett nyomtatás után fenmaradt sajtóhibákra külön nyomtatott lapon utalni.

Mivel Ciceró-féle levelekre szükségünk van s mivel Jánosi könyvében az, a mi jó, ellensúlyozhatja azt, a mi rossz (illetőleg hiány), Jánosi könyvét hasznavehető tankönyvnek tartom.

FERENCZY PETŐ.

1. **Marci Tullii Ciceronis de imperio Gnaei Pompei oratio ad Quirites.** (Pro lege Manilia.) Magyarázta *dr. Kont Ignácz.* Budapest, 1883. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára 50 kr.

2. **M. Tullii Ciceronis pro P. Sestio oratio.** Magyarázta *dr. Kont Ignácz.* Budapest, 1884. U. o. Ára 80 kr.

1. Kont az első könyvhöz írt előszóban ismerteti az eljárást, melyet e könyvecske összeállításánál követett. Elmondja, hogy a bevezetésben lehető rövidségre «iparkodott» (helyesebben törekedett), hogy a beszédet szónoklattani részletei szerint osztotta fel, hogy a szöveget Halm Károly legújabb kiadása után adta, de Richter-Eberhardtól is elfogadott némely javítást, hogy «analysist» is adott, azután pedig jegyzeteket, mely utóbbiaknál az volt vezéreszméje, hogy a tanuló ne mentessék föl minden gondolkodástól, s hogy utolsó szakasznak a tulajdonnevek magyarázatát adta. Végül azt mondja, hogy ő nem «egy német kiadás szószerinti fordítója», hanem tekintetbe vett más német, sőt franczia és angol kiadásokat is. . . . .

Az épület terve nagyjában helyes, — legföljebb az «analysis» és tulajdonnévi szakasz ellen volna már a tervezésnél is észrevételem. De kérdés, hogy a terv végrehajtása miként sikerült. Lássuk egyenkint:

a) Bevezetés. A keleti kérdés, melyre Cicero e beszédje vonatkozik, oly bonyolult, hogy nem csudálom Halm eljárását, a ki a beszéd teljes megérthetése érdekében 32 lapra terjedő bevezetést írt. Lehet ugyan arról vitatkozni, hogy tanulóknak szánt könyvben szükséges e mindaz, a mit Halm e hosszú bevezetésben mond (magam is hajlandó vagyok azt mondani, hogy vannak abban kihagyható részek), de arról fölösleges volna vitatkozni, hogy a Halm-féle bevezetés alig több, mint 2 lapocskára összeszorítva körülbelül semmi szolgálatot sem tesz a tanulónak. Már pedig Kont ennyire szorította össze Halm bevezetését, úgy hogy a Kont-féle bevezetésből a tanuló nem szerez több tájékozást a Mithridates-korabeli keleti viszonyokról, mint a mennyit neki világtörténelmi tankönyve nyújt, sőt — ha jobb tankönyvekre gondolunk — még annyit sem. Az összeszorítás e műtéte alatt a világos értelem szőllőjéből oly törköly lett, hogy eszes és jóakaratú tanulók sem fognak rajta valami élvezhetőt találni. Más hasonlattal élve azt mondhatnám, hogy oly bonyodalmas viszonyoknak ily kis képe nem madártávlati kép, hanem a léggolyóban roppant magasságig emelkedett ember előtt feltáruló kép, melynek homálya semmi kisebb részletet és semmi kapcsot a részletek között nem enged még távcsővel sem kivenni. Ilyen hely pl. mint «Tigranes, a ki eddig ipját (Mithridatest) *mindenben mellőzte,* átlátta, hogy nem bír a rómaiakkal s Mithridatessel együtt még egyszer csatára készült, azonban . . . megveretett», — mondom, ilyen hely nem ér a tanulónak semmit, mert érthetetlen neki, hogy Tigranes miért mellőzte

eddig ipját. Jobb stílus enyhíti ugyan a homályt s a mondat pl. így szerkesztve: «Tigranes, a ki eddig a hadviselésben *nem fogadott el ipjától tanácsot*, átlátta, hogy *ipja nélkül* nem bír a rómaiakkal, *azért* tehát most *Mithridatessel tanácskozva* készült stb.» világosabbá lesz, de kielégítővé még nem, mert így is fenmarad a tanuló természetes kérdése, hogy Tigranes miért volt előbb ily különös viszonyban ipjával. — Mindjárt e homályos hely után következik, hogy «Lucullus még *tovább* akart nyomulni.» Merre ? fogja a tanuló kérdezni. — Pár sorral alább olvasható, hogy Lucullus a hadsereget Mygdoniába vezette téli szállásra s hogy «a katonák a *termékeny vidékkel* sem elégedtek meg», hanem fellázadtak. A «termékeny vidék» ily röviden oda vetve azt a gondolatot keltheti a tanulóban, hogy a katonák előbb alkalmasint rosszúl élelmeztettek s e miatt úgy elvesztették kedvüket a háborútól, hogy midőn jó helyre kerültek is, nem akart kedvük visszatérni, — tehát fellázadtak. Pedig más volt a katonák e magatartásának nyitja. — Tovább olvasva nem fogja a tanuló sejteni, hogy Acilius Glabrio fővezérsége miért *nagyobbítja* a lázadást, s hogy Acilius miért nem *támadhatja* meg Mithridatest. Ez mind oly röviden van a bevezetésben mondva, hogy annak, a ki Halmot olvasta, kivonatnak jó, de másnak, és kivált annak, a ki Cicero beszédjét akarja megérteni, nagyon kevés. Nem szabad a kivonatozást oly túlságig vinni, hogy lépten-nyomon felvilágosításra szoruljon az is, a mi már maga is felvilágosítás akar lenni. — Nem pontos kifejezés a bevezetésben az, hogy (Pompeius) «Ciliciában állt *serege* élén.» Mindenki szárazföldi hadseregre fog gondolni, pedig főleg hajóhad értendő. — Stilisztikai hiba így beszélni: (a Manilius-féle törvényjavaslatot) «*mind a tribusban* elfogadták» e h. «*valamennyi tribusban*». — Kont ily mellékneveiről: «gabiniusi, maniliusi, cicerói stb.» alább lesz szó.

b) A beszédnek szónoklattani részletei szerint való felosztása. Ez öszszesen néhány szó, mely a latin szöveg melletti magyar kivonatok élén keresendő.

c) A latin szöveg. A hol összehasonlítást tettem, csak Halm-féle szöveget találtam. Lehet, hogy van a könyvecskében egypár Richter-Eberhard-féle javítás is, de ezeket föl kellett volna Kontnak sorolnia. Nem sok helyet foglaltak volna el.

d) Az analysis. E helyett megfelelőbb czím lett volna: «a beszéd kivonata» vagy «vázlata», nem pedig «analysis» = elemzés, mely alatt a tanuló egészen mást szokott érteni. — Ily kivonatnak nem szabad logikátlannak lennie, ha az, a minek kivonata, logikus dolog. Cicero beszédjében van logika, de a Kont-féle kivonatban, mivel ez is rövidebb, mint kellene lennie, itt-ott nehéz az eszmék kapcsolatát elképzelni. De stilisztikai tekintetben is vannak a kivonat ellen kifogásaim. A 15. §-nál olvasható, hogy «az állam*javadalmak* . . . . nem folynak be» e h. állam

jövedelmek. 16. §. «a bérlőket meg kell szabadítani a *károsítás* félelmétől» e h. a *károsíttatás* vagy *károsodás* félelmétől. 42. §. «*Nyájasssága, hadi tudománya* és ékesszólása, *hűsége* és *szívjósága*, mindez őt (Pompeiust) teszi legalkalmasabbá a háború befejezésére.» Mivel e tulajdonságok közül alig egyben láttam valamit, a minek hasznát lehet venni a keleti háborúban, az a gyanú támadt bennem, hogy a latin szövegben más tulajdonságok említtethetnek. Gyanúm elég alaposnak bizonyult, mivel a latinban e tulajdonságok és ily rendben soroltatnak fel: = consilium, dicendi gravitas, fides, humanitas, virtus és mansvetudo. (Hibás kivonat a 36. §.-é is.) 43. §. «Pompeius *neve* maga is nagy *befolyással bír*» e h. «P. *tekintélye* is nagyon *hathatós*». 60. §. «De ő (Catulus) maga Pompeius*ra* már többször tett kivételt» e h. «Pompeius*sal*» vagy Pompeius*ra nézve*». Gyenge a 62. §. kivonata is, a «*bárha*» szó pedig hibás benne e h. «*pedig*». 66. §. «Oly ember kell, a ki pénzvágyát fékez*heti*» e h. fékezni *tudja*. 67. §. «Ez pedig csak Pompeius lehet, *mert* a szövetségesek is csak őt kivánják.» Furcsa logika volna Cicerótól! A latin szöveget olvasva kisül, hogy az a *mert* jogosulatlan. Megjegyzem itt még, hogy ez a kivonat (az «analysis») nem vág össze azzal, mely a latin szöveg mellett van.

e) A jegyzetek. Ezek nem egyebek, mint a Halm-féle jegyzetek részint szóról-szóra kifordítva, részint — és itt is a megérthetés kárára, megrövidítve. Van Halmnak sok jegyzete, melyeket Kont fölöslegesnek tartott fölvenni; de oly jegyzet, melynek Halmnál nincs nyoma, alig van Kont könyvében, úgy hogy, ha számon kéretnének Konttól az általa Halmon kívül használt német, franczia és angol kiadások, az sülne ki, hogy csakis Halm volt neki a forrás, vagy hogy a többi kiadás is Halmnak természetes fia, ha nem törvényes is.

Előre bocsátván részemről a megjegyzést, hogy az ugyanegy fejezetre vonatkozó jegyzeteket a gyors feltalálhatás érdekében külön választva és nem egy tömegben kellett volna nyomatni, válogatott részletek bemutatásával indokolom föntebbi itéletemet.

I. fejezet. «*ad agendum* sc. (= scilicet) cum populo, mint hivatal*nok* a néppel tanácskozni egy előterjesztett javaslat felett.» Halmnál: «*ad agendum*, neml. cum populo, was Sache der Magistrate war stb.» Ez ugyanegy, azon különbséggel mégis, hogy Halm stilusa jó, Konté pedig nem jó.

«*aditu laudis* gen. obiectivus = a dicsőség küszöbén, minthogy csak hivatalnok vagy egy ettől pártfogolt egyén tarthatott beszédeket.» Tehát genitivus obiectivus s mégis nyomban subiectivussal fordíttatik szükség nélkül (e h. «a dicsőséghez vezető úttól»). De bántóbb az a «*minthogy*» és a mi utána következik. Halm világosabban mondja, hogy

magistratusok *agunt cum populo*, magán emberek, denen ein Magistratus das Wort auf der Rednerbühne gewährt, *dicunt ad populum*.

«*vitae rationes*, az életpálya, az élet czélja.» Helyesebben Halmnál: «Tendenzen des Lebens, Lebensplan».

«*per aetatem*, «*per*» gyakran áll a megengedő vagy tiltó ok mellett.» Ezt nem Halmtól vette Kont. Hiányzik, hogy *per* = *propter* s mivel hiányzik, azért a tanulónak mitsem használ Kont jegyzete.

«*caste integreque*, a 204-ben hozott lex Cincia értelmében a szónoknak a védelmezettől nem volt szabad ajándékot elfogadni.» Hiányzik a *caste integreque* szóknak értelme s én kevés tanulóról teszem föl, hogy azoknak értelmét kitalálják, a nélkül pedig nem értik meg Kont magyarázatát sem. Halmnál ez áll: «*caste integreque* = rein und unbescholten, d. h. er nahm weder Geschenke gegen die Bestimmung der *lex Cincia*, noch liess er sich von der Gegenpartei bestechen, um die Sache eines Clienten absichtlich schlecht zu führen (*praevaricatio*).» — Kifeledtem a jegyzet előtt ezt: «*periculis*, fenyítő bűnper.» Ez így odavetve nem oktató, hanem félrevezető valami.

«*propter dilationem comitiorum* = a comitiák elhalasztása miatt, csak a comitiák választhatták a magasabb hivatalnokokat (consul, prætor, censor). Gyakran kedvezőtlen jósjelek miatt más napra halasztattak, a mi később rendesen politikai okokból történt stb.» Mily comitiák? s csak az említett tisztviselőket választhatták? *más napra* halasztattak? (ha annyit akar jelenteni, hogy: auf einen andern Tag, akkor jó, de ha ez az értelme, hogy: auf den nächsten Tag, akkor nem jó, mivel az dies nefastus is lehetett), végre mi az *a mi?* e helyett jobb lett volna azt mondani, hogy «később sokszor kortesfogásból is történt elhalasztás».

«*uter* = alkalmazni, érvényesíteni akarom.» Halmnál: «werde geltend machen.» De tán tűrhető magyar nyelvészeti eretnekség volna így fordítani: «élni fogok (szónoki képességemmel és tekintélyemmel).» Ha ez tűrhető, akkor didaktikailag jobb, mert közelebb áll az eredetihez.

II. fejezet. «*arbitrantur*, többes számban, minthogy a részelés csak mellékes s így az állítmány mindkettőre vonatkozik.» Itt Kont esetleg többet mondott, mint szükséges volt. Elég lett volna annyi, hogy «többes számban a két alany miatt».

«*pro necessitudine*, Cicero lovagcsaládból származott s mindig azon volt, hogy azok érdekeit védje.» A tanulók nagyobb része azt hiszi, hogy necessitudo = szükség, azért meg sem nézi a szótárt; így aztán nem sejti, hogy mit akar Kont jegyzete. Igy kellett volna a jegyzetnek hangzania: «*pro necess.* = összeköttetésemnél fogva, t. i. Cicero szintén lovagrendi volt s azért e rend érdekeit szerette előmozdítani.» — E hely előtt elfeledtem megjegyezni, hogy az «in vectigalibus *exercendis occupatae* (res equitum)» magyarázatra szorul és nem magyaráztatik.

«ad bellum administrandum több, mint ad bellum gerendum, mert az előbbi mind a háborúhoz tartozó előkészületeket jelenti.» Értsd: mert az előbbi a háborúhoz tartozó összes előkészületeket jelenti. Stilus!

«(quibus est) *a vobis* (consulendum), a cselekvő személy ablativusban áll *a* előszócskával, ha az ige gerundiuma dativust kíván.» Ez nem gerundium s azért ezt itt említeni kettős hiba. Elég lett volna azt mondani, «ha az ige dativust kíván».

A III. és IV. fejezetre nincs lényeges észrevételem (de *districti* nem annyi, mint «akadályoztatva, elfoglalva»).

V. fejezet. *«appellati superbius*, dölyfösen szóllították meg őket stb.» Hol és mikor? Halmnál: «auf einer Versammlung des achæischen Bundes» s jegyzetéből kivehető az is, hogy mikor (nem «szóllították meg a római követeket», hanem) «szóllottak a római követekhez».

«cuncta Asia, abl. præpositio nélkül «tota Asia» analogiájára.» Ezt Halm is így commentálja, pedig ez a német tanulók nagy részének sem elég. De Halm legalább mond még egy példát, mely tűrhetőbbé teszi a hiányt.

«expectare itt: valamit remélni, valami után sóvárogni.» Fölösleges jegyzet. Halm is bátran hagyhatta volna ki.

VI. fejezet. *«ubertate agrorum* etc. a szántóföldek tizedet (decumæ) hoztak, a legelők pedig az úgynevezett scripturát, vagyis legelőbért, a kivitelnél pedig portoriá-t, vámot szedtek.» Helyesebben így kellett volna írni: «a földek tizedet, a legelők bért, a kiviteli czikkek pedig vámot jövedelmeztek a rómaiaknak.» Halm világos jegyzetéből Kont prése alatt itt is értelmetlen dolog lett, kivált a *kivitel* szóval.

«pecua, közönségesen pascua.» Nem áll. Halmnál: *«pecua* = der Viehstand, wofür man pascua erwartet hätte.» Ez más.

«nyájőr.» . . . Miért nem pásztor?

«qui exercent (vectigalia), a kik az adót kezelik, a «societas Asiatici publici» minden egyes tagja.» Halmnál szabatosabban így van: «die sie (die vectigalia) verwalteten als deren Pächter, worunter alle Theilnehmer der societas As. publ. oder Actienbesitzer begriffen sind.»

Tán nem szükség ily módon kiterjeszkednem a jegyzetek összes hibáira. Legyen elég a következő jegyzetek hibáira csak röviden utalni. Kifogásolom a következő helyekhez írt jegyzeteket: VII. fej. (rút sajtóhiba: «ex ceteribus ordinibus») *«pecunias magnas»*, *«solutione impedita»*, XI. fej. *«concertavit»*; XI. fej. *«acet hieme»*; XIII. fej. *«hibernis»*; XV. fej. *«unius hominis»*; XVI. fej. *«invisa»* (itt az a furcsaság olvasható: «Pompeius a szerencsét mindigre hatalmába kerítette»); XIX. fej. *«me relaturum»* (a hol a *«senator»* szóban rút archæologiai hiba rejlik; de jókora hiba az is, hogy *«a napi rendre mentek át»*, — pedig Halm jegyzete-

annak, a ki németül tud, félreérthetetlen); a XXIII. fejezetben *«classium nomine»*.

A jegyzeteknél van leginkább helyén tiltakozni ily melléknevek ellen: «gabiniusi, maniliusi (törvényjavaslat), máriusi (párt), cicerói (olvasmány) stb.», melyek bőven fordulnak elő Kontnál e h. Gabinius törvényjavaslata, vagy Gabinius-féle tjavaslat, stb., a mint hogy pl. a köztörvényhatóságokról szóló, nemsokára tárgyalandó magyar törvényjavaslat Tisza javaslata, vagy Tisza-féle javaslat, de nem Tiszai vagy tiszai javaslat. Más tekintet alá esik Kontnak ez a mellékneve: *«marsusi»* (háború), mely szintén hibás. Ha volna «Marsia» nevű tartomány, akkor *«marsiai»* volna a helyes magyar melléknév. De nincs «Marsia», hanem igenis vannak «marsusok» (Marsi, orum). Igy már nem szabad egy *i* odatoldásával melléknevet csinálni, mert különben jogosultakká válnának az ily melléknevek is: romanusi, gallusi, hungarusi stb., hanem azt kell mondani, hogy «a marsusok elleni háború», vagy ha a latin kifejezés mást igényel, máskép kell magyarosítani a dolgot.

f) A tulajdonnevek magyarázata. Eféle külön szakaszok csak akkor indokolhatók, ha 1. nagy munka után következnek, melyben ugyanaz a helynév, tulajdonnév stb. többször és esetleg nagy intervallumokkal fordul elő; a könyv írója nem akarván mindenütt újra meg újra elmondani a helynévről ugyanazt, utal a külön szakaszra, a melyben egyszer mindenkorra meg van adva a felvilágosítás; 2. ha egynemű dolgok vannak egy-egy ilyen szakaszban, de nem össze-vissza minden, pl. geographia, ethnographia, mythologia, életrajzok ugyanegy szakaszban, mert nem győzi az ember emlékezetben tartani, hogy mi minden van a külön szakaszban, s ha arra utalás sem történik a jegyzetekben (pedig Kontnál nincs utalás), akkor sok esetben elfelejtjük megnézni a külön szakaszt. De ez aztán ily módon haszontalanná lesz. Ily kis beszédnél, mint a de imperio G. Pompeii, helyesebb lett volna Mithridates és Pompeius, esetleg még 1—2 ember életrajzát a bevezetésben adni, a külön szakasz többi felvilágosításait pedig a jegyzetek közé tenni. Mert mi helyes értelme van annak, ha felütjük pl. *«Italia»* szót (az 59. lapon) s ott ezt olvassuk: «Pompeius italiai győzelme abban állt, hogy .... az ellenpártot több apróbb csatározásban legyőzte?» Mi ez? geographia? Dehogy! commentár egy bizonyos helyhez. De akkor helyesebben a jegyzetek megfelelő helyén kellett volna közölni, nem pedig külön szakaszban. Szabatosság tekintetében a könyv e része ellen is volnának kifogásaim (ámbár kisebb számmal, mint a jegyzeteknél), de felsorolni non esset operæ pretium. Elég, a mit már elmondtam.

Tekintettel a mondottakra, nem javasolhatom, hogy Kont e könyvecskéje az engedélyezett tankönyvek sorába fölvétessék.

2. Kont második tankönyvének tervezete különbözik az előbb bíráltétól. Az első pillanatra is szembeötlő különbség az, hogy a Sestius érdekében mondott beszéd elé hosszabb bevezetés van bocsátva, továbbá, hogy itt az úgynevezett «analysis», melyet amott kifogásoltam, el van hagyva, s végre, hogy a jegyzetek (itt «szövegmagyarázat») praktikusabb módon vannak nyomtatva. E tervezés haladásnak mondható Kont említett első könyvéhez képest. De kár, hogy az «analysis»-sel együtt el nem ejtette a «tulajdonnevek magyarázatát» is mint külön fejezetet. Lássuk, milyen a terv végrehajtása.

A *bevezetés* két részből áll. Az I. rész a beszéd történeti hátterét adja, a II. pedig Cicero politikai szerepléséről mond véleményt. Mindkettőről általános megjegyzésem az, hogy Kont még e második tankönyvében sem tud a tanulók számára írni s hogy stílusa általában sok kifogásra ad okot. Pedig mind a két hiba lényeges dolog tankönyveknél. A Kont könyvein — mondhatni — végig vonuló pædagogiai és stilisztikai gyarlóságon kívül azonban vannak, mint ki fog tűnni, tudományos hibák és pontatlanságok is úgy a bevezetésben, mint másutt.

A bevezetés egész első szakasza pl. semmit sem ér a tanulónak. Első fele oly valami, a mi a beszéd elolvasása *után* constatálandó. Második fele azért értéktelen, mivel azt az «egy *mozzanatot*», melynek tárgya nem említtetik, a tanuló nem tudja mire vélni s mivel azt «*az oly sokat gáncsolt elvtelenség*»-et nem tudja, kiről kelljen értenie. A mi ezután következik, az Halm K. bevezetése, de megrövidítve, még pedig több helyen az értelem rovására rövidítve, vagy rossz magyarsággal kifejezve. Ime néhány példa:

V. lap. Cicero «nem számított a néppárttal, a mely *soha sem* feledte el neki, hogy római polgárokat kihallgatás nélkül *kivégeztetett* stb.» Igy Kont. Az általam aláhúzott helyekből azt következtetheti az olvasó, hogy valami hosszú időről van szó, mely alatt a nép nem tudta feledni Cicero tettét; továbbá, hogy Cicero, mint valami autocrator, mások meghallgatása nélkül intézkedett a Catilina-pártiak ügyében. Pedig alig egy évről van szó; másrészt a kivégeztetés senatusi határozat alapján történt. Jó stiliszta a *soha sem* helyett azt mondta volna, hogy *nem*, a *kivégeztetett* helyett pedig azt, hogy *engedett kivégeztetni*.

— Cicerónak «nem csekély bámulatára Qu. Metellus Nepos néptribunus, *midőn ez év végén egy nagy beszédben a nép előtt eljárását védeni akarta*, a *consultól* a szót elvonta.» Igy Kont. Az olvasó azt gondolhatja, hogy a tribunus akart nagy beszédet mondani, pedig Cicero. Igaz, hogy ez következik utánna: a *consultól a szót elvonta*, de melyik consultól? s nem vonhatta el a szót akármelyik consultól azért, mert maga, a tribunus, akart beszélni? Értelmes tanuló combinálva tisztába jöhet ugyan, de mire való a talányok feladása, midőn így is lehet írni: «. . . . . midőn

Cicero mint consul tisztviselői éve végén záró beszédben a nép előtt eljárását védeni akarta, ezt a néphez szólni nem engedte stb.» ?

— Cicerót «a nép *nagy kiséretben* hazáig követte». Talán *tömegesen hazáig kisérte?*

— Többeknek «néha-néha érezniök kellett az *itélet* jogtalanságát.» Miféle itéletét? Oda kellett volna tenni, hogy «a *Catilina-pártiakon végrehajtott senatusi itélet* jogtalanságát». Igy érthető lett volna.

VI. lap. «Mikor Cæsar consul lett.» E határozatlanság helyett évszámmal kellene beszélni s *consul lett* helyett azt mondani, hogy *consullá lett.*

— A triumvirek «kölcsönösen fogadták, hogy az *aristokrata-pártot* gyengíteni fogják». Egyszer optimatesek, másszor a senatus, itt pedig az aristocrata-párt az, mely a néppárttal szemben áll. Azt kérdhetné a tanuló, hogy külön-külön pártok ezek? Nem. Ez összesen két párt. De hogy ezt tisztán értse a tanuló, nem szabad folyvást változtatni a kifejezéseket, hanem az *aristokrata-párt* kifejezését kell használni, s ha tetszik, zárjel között meg lehet az első használatnál jegyezni, hogy = optimates, aristokr. érzelmű senatorok. — A néppártot megérti mindenki.

— «*Ismerjük* Cæsar törvényeit, melyeket consulatusa alatt vagy ő maga indítványozott, vagy bérencze Vatinius, a néptribunus, javasolt.» Igy Kont. Én nem most szeretnék Konthoz egy kérdést intézni az *ismerjük* pluralis jogosultságára nézve, mert 2—3 év óta elfelejthetett egyetmást az ide vágó dolgokból, hanem akkor lett volna jó megkérdezni őt, mikor ezt az *ismerjük*-öt leírta, hogy mely törvények vannak Cæsar nevéhez kötve s mi a lényegük. Ugy hiszem, hogy ad referendum vette volna a kérdést és nem válaszolt volna azonnal. Még kevésbbé lehet a tanulóról föltenni, hogy otthonos az illető törvényekben. Felütöttem három világtörténelmi tankönyvet és ezek közül csak egyben van valami, a mi által az író e törvények láthatására — sit venia verbo — egy szál gyufát gyujt. — Ad vocem «*törvény*» nem helyeselhetem azt a gondatlanságot, melylyel Kont e szót «senatusi határozat» helyett is használja. (L. az *ismerjük* alatt 6 sorral.) Halm nem is beszél itt törvényről, hanem a senatus intézkedéséről («Bestimmung, welche der Senat über die Provinzen der Consuln getroffen hatte.») De gondatlanul van szerkesztve ez az egész szakasz, mivel a thema, t. i. az aristokrata-párt gyengítése, elmosódik benne.

— «De az ellenpárt még nem vesztette el *mind a reményt.*» (Halmnál: «Allein die Gegenpartei hatte noch nicht alle Hoffnung aufgegeben.») Kontnak ez a kifejezésmódja e könyvben is sokszor bántja a szemet. Igy a IX. lapon: Cicero «*mind* a tekintélyes . . . . . embert felkereste», a XIII. lapon: «hogy e mellett *mind* a körülmény . . . . . helyét

találja» stb. Ez nem *mind-mind* kötőszó, hanem *egész*, *összes*, *valamennyi* helyett mondja.

VII. l. «A sereg fellázításában neki is (Clodiusnak) része volt.» Ez oly brachylogia, melyet a tanuló nem köszön meg. Legalább *E sereg* állna *A sereg* határozatlansága helyett.

— «Mondják, hogy Ptolemæus, a gazdag cyprusi király, csak két talentumot küldött, hogy kiváltsák. Clodius ezt kevéselte (sajtóhiba ?) s azóta esküdt ellensége volt a cyprusi királynak, a kinek országát és kincseit később mint néptribunus le is foglalta.» Halmnál: «Weil bei dieser Gelegenheit (Clodiusnak a kalózok által történt elfogatásánál) der reiche Herrscher von Cypern, Ptolemæus, auf die Aufforderung ihn loszukaufen nur ein Lösegeld von zwei Talenten geschickt hatte, wurde er später ein Opfer der Rachsucht des Clodius, der als Volkstribun das Reich und die Schätze des Königs als römisches Staatsgut einziehen liess.» E magyar és német szöveg pontos összehasonlítása elég világot vet Kont eljárására. Én csak két dologra kivánok utalni. Egyik az, hogy Halm szerint Ptolemæus *felszólíttatott* Clodius kiváltására. Ez fontos dolog az egész ügy megitélésénél. S ezt Kont elejtette. A másik az, hogy Halm szerint Clodius később, mint néptribunus *a római állam számára lefoglaltatta* Ptolemæus kincseit és országát, míg Kont szerint egyszerűen *lefoglalta*. A tanuló azt is gondolhatja, hogy a maga számára foglalta le Clodius; de ha országról ezt nem gondolhatja is, annyit mégis gondolhat, hogy Clodius maga szerepelt a lefoglalásnál. Pedig tévedne, mivel ezt — mint a XI. lapon már helyesebben mondatik — Cato cselekedte.

— Clodius «Catilinát zsarolás *végett* bevádolta, de *megvesztegetve*, annak felmentésén fáradozott». A *végett* helyett *miatt*, a *megvesztegetve* helyett *megvesztegettetve* kellene; az *annak* szó után pedig jó volna *mégis*.

— Clodius «egy czi*thor*ásnő ruhájába öltözve jött Cæsar házába». A czi*thor*ásnő tán sajtóhiba. De akkor kár volt nem gondoskodni a sajtóhibákra való utalásról, mert eféle kellemetlen sajtóhiba több is van.

— «A *senatus* bevádolta (Clodiust) s daczára annak, hogy a bírók *megvesztegetése* folytán felmentették, gyűlölni kezdette a senatust.» A ki ismeri e dolog körülményeit, az nem mondhatja, hogy a senatus *vádolta be* Clodiust. (Halm szerint: «In dem Process, den der Senat . . . . *anordnete*, gelang es ihm» stb. és utal egy helyre a Milóért mondott Ciceró-féle beszédben, melyet jó lett volna Kontnak átolvasnia.) Figyelemre méltó az is, hogy e három kis összefüggő mondatocskának három külön alanya van. Ez az alanyváltoztatás, mely úgy hat sokszor az olvasó figyelmére, mint a tükörjáték a szemre, azaz kápráztat, sűrűn fordul elő Kont stilusában.

VIII. l. «*Hogy ellenségein bosszút álljon* (Clodius), a plebeiusi rendbe lépett át, *hogy néptribunussá lehessen.*» Egy főmondat, elől és hátul

ugyanegy alakú czélhatározó mondatok assistentiájával bántó valami a stilus királyának még commentatorától is. De a *plebeiusi rend* helyett is jobb lett volna talán *plebeius osztályt* mondani.

— Clodius «a lex *Aelia-Fufiát* eltörölte stb.» E helyre s tovább az egész szakaszra megjegyzem, hogy 1. a lex Aelia és lex Fufia két külön törvény, 2. hogy a néptribunus nem törölhet el törvényeket, hanem kelthet mozgalmat valamely törvény hatályon kívül helyezésére; 3. hogy a Kont által e szakaszban említett törvények, collegiumok és clubbok chinai dolgok a legjobb tanulónak is. Vagy többet kell róluk mondani, vagy legalább azt tenni, a mit Halm tesz: utalni a beszéd oly helyeire, a hol van felvilágosítás.

IX. 1. «Sőt Clodius e követséget a népgyűlés elé idézte, a hol *csapatja jól elverte őket*. Néhány nappal később Clodius *inditványának ajánlatára* egy népgyűlést tartott, még pedig ,extra Pomerium' a flaminiusi Circusban, hogy Cæsar is, a ki ,cum imperio' volt s így a városban tartott népgyűléseken részt nem vehetett, jelen lehessen.» Halmnál: Clodius «beschied die Abgeordneten vor die Volksversammlung und gab sie hier den Faustschlägen und Steinwürfen seiner gedungenenen Rotten preis. Einige Tage später hielt Clodius zur Empfehlung seiner Rogation eine Volksversammlung und zwar ausserhalb des Pomerium in dem Flaminischen Circus, damit auch Cæsar, der cum imperio war, derselben anwohnen konnte.» Mivel Halm sem állhat minden kritikán felül, ámbár alapos ismerője Cicerónak, meg kell — kevésbbé a tudomány, mint inkább a pædagogia érdekében — jól nézni azt is, amit Halm ír. Én azt hiszem, hogy a német tanulók nagy részének sem elég röviden csak azt mondani, hogy *ausserhalb des Pomerium* és tovább: *der cum imperio war*. De hogy a magyar ifjúságnak körülbelül kivétel nélkül többet kell e dolgokról mondani, hacsak néhány útbaigazító szóval is, azt tudom. Sőt a népgyűlés mellé is elférne egy jelző, hogy tudhassa a tanuló, miféle népgyűlésről van szó. Kontnak ily pædagogiai aggályai nincsenek. Kellő megfontolás nélkül kivonatoz, vagy egyszerűen fordít. Az odavetett szavak értelmén hadd törje fejét a tanuló csakúgy, mint akár a latin szöveg némely helyénél! Csak legalább jól fordítana! De «gedungene Rotten» = csapat? «zur Empfehlung seiner Rogation» = indítványának ajánlatára? Az ízléstelenségre, mely a *jól elverte* szavakban rejlik, elég röviden utalnom.

X. 1. «Clodiusnak *e közvetlen* helyeslés (Cæsar részéről) elegendő volt.» Halmnál: «Dem Clodius genügte diese *indirecte* Billigung.» Ez nem *közvetlen*, hanem itt jól fordítható e szóval: *burkolt*.

— «Clodius egy második javaslattal lépett fel (Cicero ellen), a mely *személyesen* volt intézve.» Quid hoc? — Néhány sorral tovább: «büntetéssel fenyegette mindazokat, kik (Cicerót) *a határon* belül fogad-

ják» e h. *e határon*, a mi lényeges különbség. — Ugyanazon szakasz végén: «*a két gyermeket egymástól elválasztották*» értelmetlen dolog.

XI. 1. «Clodius azt indítványozta, hogy (Cato) mint quæstor prætori ranggal menjen Cyprusba s foglalja le a szigetet, *a mely a király kincseivel együtt a rómaiaknak esett örökségül.*» Nem örökség volt az, hanem erőszakos lefoglalás.

— «Clodius csak addig járt el a három szövetséges akarata szerint, míg bosszuját ellenségein kivihette (tán «kitölthette» ?); de Cæsar és Pompeius nem számított a csapattal, melyet ez idő alatt szervezett.» Az utolsó mondatnak alanya Clodius. Ezt itt nem lett volna szabad kihagyni.

— Cicero visszahivatásáról «Cæsar eleintén nem akart hallani, de midőn Clodius tribunatusa vége felé a Juliusi törvényeket is meg merte támadni, ő is beleegyezett. De elébb Quintus Cicerónak testvére nevében némi igéreteket kelle tenni, politikai magatartását illetőleg.» Ez világosabban volna így kifejezve: «de . . . . ő is beleegyezett, miután Cicero öccse igéretet tett, hogy bátyja nem fog Cæsar ellen működni.»

— P. Cornelius Lentulus neve mellett kár kihagyni a Spinther nevet, mivel több P. C. Lentulus is volt.

— Clodius «jól szervezett csapatával ugyanazt a hatalmat akarta gyakorolni, *mint elébb mint tribunus*». Stílus!

XII. 1. Sestiust Clodius emberei «*félig agyonverték*». Közbeszédben hallhatók ugyan, sőt irodalmunkban is feltalálhatók a *félig halott*, *félig agyonvert* stb. kifejezések (Cicerónál is vannak efélék), de ha jól tudom, csak részesülői alakkal. Határozott igékkel már vonakodnám használni, mivel a cselekvéstől bajosabb elválasztani a szándékot, ez pedig komikus értelmet adhat ily kifejezéseknek. («Üsd agyon, de ne nagyon, hogy hadd szaladjon.») Egyébiránt *ezen* megjegyzésemre nem fektetek súlyt.

— Clodiust «a választások előtt nem foghatták perbe, mert a quæstorok, a kik a bírákat *kisorsolták*, még nem voltak megválasztva». Filius ante patrem. Halmnál: «weil die Quæstoren, durch welche die Verloosung der Richter *vorzunehmen war*, noch nicht gewählt waren». — Két sorral alább *egy vádat* áll egyszerűen *vádat* helyett. — A szakasz végén ez olvasható: «Tudta, hogy Milót nem fogják elitélni, de *csak* neki és barátainak *aggodalmat* akart okozni.» Világos, hogy a *csak* rossz helyen áll. Az *aggodalmat okozni* nem hiba, csak rossz fordítása Halm találóbb kifejezésének: «er wollte nur seinem Feinde *Händel schaffen* und dabei Gelegenheit finden, die Freunde desselben neuen Kränkungen auszusetzen».

De elég ennyi a bevezetés I. részéről. Nemcsak önálló tanulmányt nem árul az el az ismertetni akart beszéd körülményeire nézve, hanem

a más nyelven készült jó munkát is elrontja nem antik és nem magyar szellemével.

A bevezetés II. részének forrása Boissier Cicerója. (III. fejezet, Cicero nyilv. élete.) Sajnos, hogy Kontnak merítő munkája alatt ez a forrás is zavarossá lett.

Mellőzve a két első szakasz némely stilisztikai curiosumát, a XV. lapon kezdődő harmadik szakasz 1. pontjánál állok meg. Ebben a következő naivitás olvasható: «A politikai meggyőződést az emberben születése, *személyes meggyőződése* és *tulajdonságai* s végre az az *érdek*, *a mely a leghatalmasabb pártban egyszersmind a legjogosabbat is látja*, határozza meg.» Felütöttem Boissiert és annál *születés*, *személyes reflexiók* és *vérmérséklet* áll! «Ha én itt — folytatja Boissier — nemcsak az őszinte meggyőződésekről beszélnék, akkor szeretnék egy negyedik tényezőt is fölvenni, mely hatással van a felfogásra: az érdeket, azaz a hajlamot, melyet majdnem akaratunk ellenére is érezünk, hinni, hogy a leghasznosabb párt a legjobb is, a hajlam nézeteinket állásunkhoz vagy egy óhajtott álláshoz alkalmazni.» Ezt a föntebbi módon csapta össze Kont. — Boissier e négy tényezőt e sorban fejtegeti. Kont is hozzá látszik fogni, de a születésről mondott pár szó után elfelejti e tételeket és más dolgokról beszél, úgy hiszem kizárólag, de legalább is főleg Boissier után. Persze itt vannak helyek, melyek provocálják a kritikát, de mivel már eléggé ismertettem Kont módszerét, fölöslegesnek tartom a tulajdonképi kritikát. Elég lesz utalni a helyekre, melyek itt szóba jöhetnének. XVI. lap: «Tán ezen első föllépése stb. szaváért, ha kell, életével *beállani* stb.» Alább: «Clodius csapata Sestiust mint tribunust *jól elverte.*» XVIII. lap: «s *tudjuk*, mily nagy szerepet játszik Cicero e beszédében a publicanusok érdeke.» «De ha a keleten a rend *helyre is állt*» stb. (*helyre állt is* a helyes). A szakasz vége felé: «Senki sem tagadhatja, hogy (Cicero) az összeesküvés elnyomásával *nem* szerzett érdemet stb.» (az ellenkezőt akarja mondani). Egészen a szakasz végén: «*de nagyon is sokat, dicsérte.*» A következő szakaszban: «A plebeiusok *elkezdették ólálkodásaikat* az aristokraták ellen.» Tovább: «*s ezeknek pedig.*» XIX. lap: «De a nép sem *feledkezett meg* rajta bosszút állni. Néhány évvel később száműz*ték*.» A következő szakasz elején: «Már *láthatjuk*, hogy Pompeiust dicséretekkel halmozza el.» XX. lap: «A Cæsar által *száműzöttek védőbeszédeiben* hinti (Cicero) a tömjént a nagy uralkodónak.» Alább: «Antoniust *kérelmetlenül* megtámadja.» XXI. lap: «Nem akarta ez Antoniust megsemmisíteni, hanem *csak annak kiadására bírni, a mit ohajtott.*» Tovább; «Minden szerencsétlensége között egyedül halálát viselte el *emberiesen.*» (Liviusnál — mert ez idézet akar lenni Liviusból — így van: «omnium adversorum nihil, *ut viro dignum erat*, tulit præter mortem.» Szegény Cicero! szegény Livius!

Ilyen szókra: «catilinariusok, clodianusok, (hol kis, hol nagy kezdőbetűvel), Juliusi törvények, mithridatesi háború, Capitoliumi összejövetel, Pomerium (mindkettő benn a szövegben is nagy kezdőbetűvel), flaminiusi Circus stb.» — szintén elég röviden utalnom, hogy kitünjék a helyesirásban való folytonos ingadozás is.

A latin *szöveget* Kont, mint az előszóban mondja, a Koch-Eberhard-féle lipcsei kiadásból vette. Hogy e kiadást mindeddig meg nem tudtam kapni, azt annál inkább sajnálom, mert hiszem, hogy Kont szövegmagyarázatának egy része is azon kiadásból van véve. Én e birálattal tovább nem késhetvén kénytelen vagyok Kont szövegének és magyarázatának összehasonlítását a Koch Eberhard-féle kiadással a másik bírálóra bízni.

A *szövegmagyarázat* valamivel jobb, mint Kont első tankönyvében és mindenesetre helyesebb módon van nyomtatva, de az nem tűnik ki belőle, hogy készítése úgy történt, a hogy egyedül lehet bizonyos korú és képzettségű tanulóknak való commentárt irni. Az egyedüli jó mód: a latin szöveget folyvást szem előtt tartani és a magyarázat irásánál mindig arra gondolni, hogy mi az, a miben a tanulók otthoni készülés közben fennakadhatnak. Ily fennakadások elhárítása a tankönyvi commentár feladata. Sem több, sem kevesebb. A ki ily commentárba többet ír, mint kell, az elvesz a tanóra érdekességéből; a ki kevesebbet, az elveszi a tanuló kedvét a classicustól. Ha Kont így fogta volna föl teendőit, némely dologra nem vesztegetett volna szót, más dolgokat ellenben nem hagyott volna figyelmen kívül vagy máskép magyarázott volna. Lássunk részleteket:

I. fej. (84. lap) «*opibus imperii*, ha egy ország hatalmas, úgy feltehető, hogy polgárai erényei által lett azzá, s mennél nagyobb a tekintélye, annál több nemes polgár található; *opibus* — a megérdemelt jutalom, *dignitate*, a dicsőség és tisztelet.» — Ez Halm és Bouterwek, tán egyszersmind Koch-Eberhard jegyzeteinek haszonvehetetlen összekeverése. A tanulónak első sorban arra van szüksége, hogy a *pro opibus* és *pro dignitate* megmagyaráztassék neki («a birodalom anyagi erejéhez és méltóságához *képest*»). A többi az előadó tanár dolga. És Kont mit tett? A fő nehézségre nem is reflectált; a helyett nehány sornyi fölösleges dolgot mondott el és *opes* és *dignitas* szóknak — félreértve Halmot — egészen helytelen értelmet adott.

«*pro statu*, állandó megmaradás, fentartás.» — Miért nem *állandóság*, *fennállás?* Halmnál: «für den festen Bestand», Bouterweknél: «für das sichere Bestehen.»

«*ut omittatis recordari*» = ut non recordemini; ‚cogitando' elmétekben stb.» — *Cogitando* nem = *elmétekben*, hanem *rágondolva*. Halmnál: durch *Nachdenken*, Bouterweknél: «durch den Gedanken an das

Unglück eines jedes einzelnen.» Mindkettő közelebb jár az eredetihez, mint Kont.

«*sordidatos*, a vádlott barátai és rokonai is gyászöltönyben jelentek meg néha; l. 144. p. Lentulusról; *reos*, mint Sestius és Milo.» — A *sordidatus* értelme feltalálható minden szótárban, az pedig, a mit itt Kont ehhez megjegyez, a tanórára hagyandó. Az *l. 144 p.* a tanulónak így érthetetlen. A *reos* magyarázata a következő jegyzetben van helyén és ott nem elég csak annyit mondani «*mint Sestius és Milo*», hanem segíteni kell a tanulót ezen egész kifejezésnek *reos de capite etc. dimicantes* felfogásában.

«*scelere*, gonoszság; ha gonosz tettet jelent, többesben áll.» — Ezt Bouterwektől vette Kont. Halm csak annyit mond, hogy *scelus* itt «Ruchlosigkeit, was die so oft verkannte erste Bedeutung des Wortes ist.» Hogy Bouterweknek nincs igaza, azt minden nagyobb szótár példákkal bizonyítja. Ilyen példa: «Facinus est vincire civem Romanum, *scelus* verberare, prope parricidium necare.» És ezt Cicero mondta in Verr. V. 66. fej.

«*quos copiis*, az anophora negyedik tagja, minthogy a legfontosabb három részből ál: vi, manu, copiis, a mely kifejezés gyakran együtt áll Cicerónál.» — Bouterwek ide vágó jegyzetének még van értelme, ha helyes czélja nincs is, azonban Kont jegyzetének már értelme sincs.

«*auctoritate*, a bírói itélet súlya, a melynek a ‚religio‘, minthogy esküvel jár, különös nyomatékot kölcsönöz.» — Ez Halmtól van, de el van homályosítva. Elég lett volna csak annyit mondani, hogy «religio itt = bírói eskü».

II. Fej. «*causa est perorata*, államperekben rendesen több vádló és több védő volt, rendesen négy. L. ‚Hortensius‘ a Tulajdonnevek magyarázatában.» — Itt a tanulónak egyelőre csak az kell, hogy a *perorata* értelmét megtudja s azt Kont nem mondja meg. Hogy mi az «államper» s mily eljárás követtetett annál, az az iskola dolga.

«*propugnatio*, erősebb a használni szokott defensiónál.» — De mikép fordítandó? Ugyanezt kérdezhetni a következő jegyzetnél is.

«*hoc extremo dicendi loco*, a védők sorában az utolsó.» — kimaradt e szó *helyen*.

«*pietatis*, hála.» — Igy Halm és Bouterwek után Kont is, pedig nem szükség a *kegyelet* szótól eltérni.

«*partes esse susceptas*» nem magyaráztatik, pedig aligha ad minden kézi szótár kellő felvilágosítást.

«*acrius egero aut liberius*»-nál nem elég az *acrius*-t magyarázni, sőt épen ez fölösleges, ellenben *agere* és *liberius* kiván egy kis világosságot.

«*officio*» nem magyaráztatik, pedig kivánatos volna, de a *coniunctior* szóról mond — fölöslegesen — Kont valamit.

«*summis in rebus*, mint quæstor és néptribunus.» — Ez e helyett áll: «igen nagy dolgokban, melyeket Sestius mint quæstor és néptribunus tett.»

III. fej. «*eo auctore*, az ő tanácsára; az apa ,beleegyezése' római törvény szerint szükséges volt.» — *Auctor* jobban fordítható ezzel «kezdeményező.»

«*antique*» szót fölösleges magyarázni. Ez mondható a következő jegyzetről is.

«*ademit . . . . . non ademit*, az ige nyomatékkal ismételve.» Fölösleges megjegyzés. De *adimere nomen* magyarázatra szorul és magyaráztatik is. — Ezután két kifejezést latinul commentál Kont, a mi sok tanulónak mitsem ér.

«*molestia*, levertség, nyomor.» — Ez utóbbi ugyan nem! Halmnál: «Gedrücktheit, Kummer», Bouterweknél: «drückender Schmerz.»

«*calamitosissimi* viri . . . . . L. Scipionis» nem magyaráztatik sem itt, sem a tulajdonneveknél, pedig a nélkül a következő 8—9 sor nem érthető. Halm és Bouterwek megmagyarázzák.

«*assiduis officiis aerumnam et solitudinem pertentavit*» is igényelne néhány szót.

«*de provinciali abstinentia*, önzetlen, meg nem vesztegethető, a mi az akkori időkben nagy dicséret volt.» — Helyesebb lett volna csak annyit mondani: «önzetlenség a provinciában».

«*nonnullius officii religione*» úgy magyaráztatik, hogy a tanuló nem köszöni meg. Bouterweknél: «Durch die Rücksicht auf meine Amtspflicht.»

«*in illo summo* etc. ablativus temporis» — Nem áll.

«*meam in illum diligentiam*» sajtóhiba e h. *indulgentiam*. De sehol sem jeleztetik.

Ime csak három fejezethez is mennyi szó fér! Olvastam és jegyezgettem én tovább is e könyvben, de itt mindent le is irni, vagy csak utalni is a megrovandó helyekre (a szövegmagyarázat 76 lapra terjedvén), kötelességemnek nem tarthatom. A birálónak nem lehet feladata nyomdai corrector módjára végig kiigazítani minden hibát. Inkább fémpróba a birálat, melynél az a kérdés, hogy arany-e, réz-e, vagy miféle keverék az ismeretlen anyag. És ily próba kötelességeit — úgy hiszem — teljesítettem. Elég világot vetettem Kont műhelyére.

Mivel ezen könyv sem felel meg eléggé az én fogalmam szerinti jó tankönyv föltételeinek, kénytelen vagyok erre nézve is azt javasolni, hogy ne engedélyeztessék.

Nagyváradon, 1886. jan. 31. és febr. 15.

PETROVICH FERENCZ.*)

*) Az Országos Közoktatási Tanács birálatai.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Wilhelm Wundt, Essays, Leipzig, Engelmann 1885.

A munka, a melyet röviden ismertetni kivánok, tizennégy különböző értekezést tartalmaz, a melyek noha változatos tartalmuak, mégis egy egységes gondolat kapcsolja őket egybe. A szerző előszavában maga mondja, hogy egységessé fűződnek ezek az értekezések annyiban, hogy átölelik az egész kört, a melyben irójuk tudományos munkássága forgolódott. E kör tulajdonképen két kör, t. i. a természettudomány s a philosophia, nevezetesen a psychologia, mert Wundt tudvalevőleg mind két részen nagynevű tudós hírében áll, és főtörekvése oda irányult, hogy mind a két tudománycsoport fegyvereivel fölszerelve oldjon meg olyan próblémákat, a melyeknek megfejtésén eddigelé külön-külön fáradoztak. Természetesen sikertelenűl, mivelhogy egyoldalúlag.

Ránk nézve, illetőleg e folyóirat közönségére a legfontosabb a *Die Sprache und das Denken* cz. értekezés, de reám a legnagyobb hatást az első, a *Philosophie und Wissenschaft* cz. tette. Jól esett látnom, hogy a mai világban, midőn a *kis* természettudósok, de *nagy* materialisták tele torokkal kiabálják, hogy csak a tapasztalat az egyedül üdvözítő, hogy nincs már semmi szükség a philosophiára, hogy a mit a szem nem lát, azt az ész el nem gondolhatja, és ha el is gondolja, rémlátományai vannak — és a többi; ki ne ismerné e tudós kifakadásokat? — jól esett, mondom, látnom, hogy ép ilyen jeles ember kel ki ezen kárhozatos irány ellen. Sőt erősen kiemeli, hogy ép a természettudományok terén hódít újabb időben leginkább tért a philosophia, a mennyiben a különböző körű tüneményeket, minő a melegség, az elektromosság, a fény, a hang stb. egységes okokkal, a mozgással, iparkodik megfejteni. Gondolkozik rajta, hogy elfogadható hypothesist találjon az anyag (materia) megmagyarázására, sőt hogy egységes alapra fektesse a physikát és khemiát, és áthidalja a szakadékot, mely őket eddigelé egymástól elválasztja. Annak a régi metaphysikának, a mely doktrinair tudákossággal az egész világrendszert egynehány helyes vagy helytelen alaptételből theoretikus módon iparkodott megmagyarázni, természetesen ő sem barátja; de fájlalja és tarthatatlan állapotnak tartja, hogy most minden disciplinának megvan a külön philosophiája, pedig nem lehetnek különbözők az ismeret föltételei és szabályai. Kell tehát egy tudomány, gondolkozásunk egysége követeli, a mely megszabja a tudományok általános principiumait, továbbá a mely egyesíti összes vívmányaikat és az emberi haladáshoz képest megalkotja az általános világnézetet, kielégíti az ész örökös törekvését, a mely mindig egységesnek kivánja tudni a min-

denséget és a végső czél s causalitas kérdését örökös kudarcza daczára is mindenkor újra meg újra fölveti. Ez a philosophia kötelessége s munkája, de hogy ezt elérhesse, le kell térnie eddigi útjáról, le kell szállnia légben lebegő trónjáról a földre és összegyűjtve minden adatot, a melyet a tudományok nyujthatnak, ily alapon kell fölépítenie épületét. Próbáját adja az ilyen tárgyalásnak a szerző a következő két értekezésben. Az első czíme *Die Materie.* A mit a physikus, a khemikus, a physiologus a testek végső felbonthatatlan anyagának megtalált, mindazt figyelembe veszi, és ily módon iparkodik elfogadható hypothesist alkotni az anyag mivoltáról. Az egész értekezés könnyen érthető, és mindamellett fényes megokolása az atom-theoriának. Így felfegyverkezve már könnyebben hozzáfoghat egy másik szintén örökösen forrongó kérdéshez: *Die Unendlichkeit der Welt.* Anélkül, hogy a materiáról helyes fogalmunk volna, ezt a kérdést nem lehet megközelíteni. Még úgy is elég fogas kérdés, a melyről *Kant* azt állította, hogy az emberi ész kielégítő feleletet reá nem szerezhet magának, mert szerinte ugyanannyi ok szól a világ végessége, mint végtelensége mellett, úgy, hogy akár az egyik a másik is lehetne. Ámde, mondja Wundt, az ész határozott feleletet követel erre a kérdésre, melyet még azzal sem lehet elütni, hogy a mi világunkat, mint Kant is tevé, nem valóságosnak, hanem csak a mi öntudatunk képzelt világának mondjuk. Tüneménynek és nem valóságnak. Mindegy, folytatja Wundt, az ész nem azt kérdezi, hogy miféle világ véges-e vagy végtelen; az ő kérdése, hogy ez a világ, a mi világunk, legyen az bár valóságos vagy csak tünemény, véges-e vagy végtelen. Wundt természetesen a végtelenséghez szegődik. Csakhogy éleselméjű megkülönböztetést tesz a végtelen különböző felfogása között. Abban — ugymond — nincs semmi nehézség, hogy a tapasztalat adta időt és teret a legszélső határon túl is el ne képzelhessük, sőt ez lelki szükségletünk. De végtelen ellenmondásba keveredünk, mihelyt az így nyert végtelenséget végig akarnók gondolni, azaz a meglévő, létező végtelenséget *(vollendete Unendlichkeit).* Vagyis, hogy szavait idézzem: «Nie können wir die Welt als eine in Zeit und Raum begrenzte, und nie als ein fertig gegebenes, unendliches Ganze betrachten. Wohl aber ist sie für uns *ein unendlich werdendes,* ein immerwährend unserm Denken aufgegebenes».

Már ebben az értekezésben se lehetett elkerülni, hogy említés ne tétessék az ismeret psychologiai fundamentumáról, hogy vajjon tudásunk tárgyai, szóval a világ, valóság-e vagy csak öntudatunk alkotta kép. A miből kitünik, hogy a jövendő philosophiájának, a minőnek azt szerzőnk gondolja, egyik legnevezetesebb munkája a lelki élet tanulmányozása lesz: a psychologia. De ezen a téren is szakítani kell az eddigi módszerrel, a mely szerint a psychologia összes forrása az egyetlen *önmegfigyelésből* állott. Erre a módszerre Wundt is egész határozottan

kárhoztató itéletet mond, noha semmikép se állítja ő se, hogy az önmegfigyelés nem marad mindenkor becses eszköze a lelki élet magyarázatának. De ki kell egészíteni, mert sok tekintetben hiányos, a kisérlettel. Egyik értekezésben, a melynek *Gehirn und Seele* a czíme, előbb az agy és a lelki működések viszonyát tárgyalja. Nem mondhatom el a szép értekezésnek a tartalmát, de bizonyos, hogy bárki is élvezettel fogja olvasni. A *nagy* materialistákat különösen, ha majd olvassák, mikép nyilatkozik Wundt *Gall*ról a phrenologusról, a ki szükségképen az ő apostoluk is. Azután következik az V. értekezés *Die Aufgaben der experimentellen Psychologie*. Beszél a módjáról, hogy mikép lehetne a lelki életet kisérlettel megközelíteni, és kiváló helyet jelel ki a nyelvnek is e tekintetben. A nyelvtudomány segítsen a psychologiát kiépíteni, de ne tegyen úgy, hogy elfogadott és helyesnek képzelt általános psychologiai tételeket egyszerűen rászabja a nyelv adataira, mert «es könnte dann geschehen, dass irgendein psychologisches Phantasieschloss als ein fester wissenschaftlicher Bau angesehen wird, in welchem sich auch der Sprachforscher wohnlich einrichten müsse, um die ihm verfügbaren Thatsachen unterzubringen, so gut es eben gehen will.» Ilyen a szerző véleménye szerint *Steinthal* munkája *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft.*

Fontos eredményeket tárgyal a psychologia terén a *Die Messung psychischer Vorgänge* cz. értekezés. Ez is olyan théma, mely ezen kis ismertetés keretét meghaladja, csak egy kisérletet akarok mégis leírni, mert érdekes látni, milyen fogásokat kell itt alkalmazni. Azt akarták megtudni, hogy mennyi időbe telik, a míg az érzet, miután már megérkezett az agyba, lelkileg is tudomásul vétetik. Vettek egy elektromos órát, a melyen a mutató még a másodpercz ezredrészét is pontosan megmutatja. Van rajta gomb, mint az elektromos csengetyűn, és ha ezt a gombot megnyomják, a mutató megindul. Csakhogy egy gomb helyett két gomb van rajta, és úgy van az óra szerkesztve, hogy a mutatója csak akkor mozog, ha mind a két gombot egyszerre lenyomják. A megfigyelő az egyik gombot nyomja, a másik nyitva van. Abban a pillanatban, midőn valamely szándékosan előidézett érzet, például egy hang vagy fénysugár, létrejő, megnyomja a nyitva maradt gombot is, de amazt, a melyet eddig nyomott, rögtön elereszti, mihelyt az illető érzetet lelkileg is tudomásul vette. Minthogy a mutató csak addig mozog, míg mind a két gombot nyomják, az idő a melyet mutat, az leszen, a mely az érzet megtörténte és tudomásul vétele között lefoly, az ú. n. *Reactionszeit* és 1/8—1/4 másodperczig tart. Ebből még le kell vonni azt az időt, a mely alatt az érzet az idegvezetéken át útját az agyig megteszi, és a melyet más úton-módon már ismernek. Ezt levonva marad 1/12—1/10 másodpercz, az az idő, a mely tisztán a lelki tudomásvételre szükséges.

Ez az egy kisérlet számtalan sok érdekesnél érdekesebb megfigyelés s kisérletnek szolgál kulcsáúl.

A következő három értekezés: *Die Thierpsychologie*; *Gefühl und Vorstellung*; *Der Ausdruck der Gemüthsbewegungen*. Ezeket csak czímük után említhetem meg, hogy a még rendelkezésemre álló csekély helyet a ránk nézve legfontosabbnak *Die Sprache und das Denken* czíműnek szentelhessem. Noha, megvallom, nagyon kelletlenűl teszem, mert különösen a *Gefühl und Vorstellung* cz., mely a lelki élet egységét, de egészen új szempontokból vitatja, valóságos gyöngye az egész munkának. S a mikor a nyelvről szóló értekezés ismertetésébe fognék, szintén zavarba jutok, hogy miként is mondjam el röviden gondolatokban dúsan bővelkedő tartalmát. Ismeretes a régi vita, hogy φύσει vagy θέσει keletkezett-e a nyelv. Ez a vita elélt egész napjainkig, és a θέσει származtatás ma úgy hangzik, hogy a nyelv emberi tanulmány, a φύσει, hogy a reflex mozgások eredménye. Hogy valamint szemünket behunyjuk önkénytelenűl, ha erős fénysugár éri, vagy lebukunk, ha dobás fenyeget, ép úgy hangokat is hangoztatunk önkénytelenűl valaminemű belső megindulás hatása alatt. Ez tagadhatatlan és tény. Ámde még messze vagyunk attól, hogy ebből nyelv származzék. Mert a nyelvnek egyik főkelléke, hogy megértessék, hogy a gondolatközlés eszköze lehessen. És erre nem lehet elégséges a reflexmozgás, mert ennek sohase lehet és nem is volt az a czélja, hogy valaki más észrevegye és megértse. Úgy, hogy ezen theoria hivei kénytelenek föltételezni, hogy a nyelv, mint gondolatközlő, csak utólag füződött a reflexhangokhoz. Az ember szerintük észrevette valamikor, hogy a hangot, mely torkából önkéntelenűl kiszaladt, társa megérti és egy gondolatot fűz hozzá, mely esetleg az ő érzelmével megegyezik. Magában véve is nagyon mesterséges kezdetre vezetné vissza a nyelv eredetét ez a feltevés, és nem sokat különböznék azok képtelenségétől, a kik találmánynak szeretnék nyilvánítani. De ellenkezik vele a tapasztalat is, a mennyiben a nyelv keletkezését még mostanság is megfigyelhetjük. Nevezetesen a süketnémák nyelvét. Mert hogy az ő taglejtésük is csak olyan nyelv, mint a mienk, azon kételkedni nem lehet. Ugyanaz a czélja, a melyet el is ér, t. i. a megértés. Csakhogy szem előtt kell tartanunk *Wundt* helyes meghatározását, hogy a nyelv: «Gedankenäusserung durch articulirte Bewegungen» és nemcsak: «Gedankenäusserung durch articulirte Laute.» Ezt a tételt elfogadva, a reflex-theoria feltételezését el kell vetnünk. Mert tapasztaljuk, hogy a süketnémáknál a taglejtés és a vele összekötött czél, t. i. a gondolatközlés egyidejű, nem mintha csak utólag jutnának rá, hogy ez vagy amaz a mozdulat esetleg jelenthetne is valamit. Sőt inkább az illető mozdulattal egyszerre megszületik a megfelelő értelme is. És a gyerek is, hogy tanulja meg a nyelvet? Nem tanul először értelmetlen

szókat, hanem a szóval megtanulja az értelmét is, a tárgyat, a melyet jelent, és itt is jelentékeny szerepet játszik a taglejtés, ha nem is egyébként, mint hogy a felnőttek tanítás közben rámutatnak az illető tárgyakra.

A nyelv, a beszéd a gondolkozás hű képe. Tehát noha tagadhatatlan, hogy a reflexmozgás volt a megindítója, valóságos fejlődésében mégis ugyanazon törvények szabályozzák, mint a gondolkozást. Már pedig a gondolkozást az akarat szabályozza. Nem azt az akaratot kell érteni, mely a különböző motivumok közt habozva választ, mert ez már másodrendű functiója, hanem azt a közvetetlen akaratot, a mely öntudatunknak állandó eleme, a mely egy életet él, sőt egységes és összeolvadt a képzeletekkel és érzelmeinkkel. Mert magukat a motivumokat is, a melyek közt a másodrendű akarat választ, amaz első öntudatlan állította a választás elé. A míg ez az akarat nem nyilvánúl cselekvésben, hanem csak a lelki életet, nevezetesen a gondolkozást szabályozza, *apperceptio* a neve, a mint Leibnitz elnevezte. A nyelv közvetetlen nyilvánulása ennek az apperceptiónak. Ép abban különbözik a gondolkozás a közönséges eszme-társulástól, hogy az akarat uralma alatt áll. Ez azután nem ereszti szabadjára, hogy a képzetek külső esetleges kapcsolatok szerint lépjenek föl, hanem összeválogatja őket, a hiábavalókat és fölöslegeseket elnyomja. Innen van, hogy a midőn ábrándozunk, midőn össze-vissza egyik képzet űzi a másikat, egész passive viseljük magunkat, míg ellenben a gondolkozásnál activ munkát kell végeznünk.

«Tehát a nyelv nem a gondolkozás vagy előrelátó találékonyság, sem a vak kényszerűség szüleménye. Az akarat hozta létre, az akarat kormányozza mint a gondolatot, a melynek törvényeit van hivatva kinyilatkoztatni, hogy tárva-nyitva álljanak a szemlélet előtt, mint a természet akármely más műve. Az egyesek akarata nagy munkát végzett rajta; de egészben véve a közakaratnak a műve, a mely ép általa az egyes akaratot eszközének meghódította. Minden nemzedék meghagyta rajta szellemi munkájának nyomait. Rég elveszett mythusok csendülnek meg benne a legújabb eszmékkel egyetemest. Legjobb erejét rápazarolta az ember, észszel és képzelettel felékesítette, és azért is ugyanazok a törvények működnek benne, a melyek a lelki életet kormányozzák, mert ő, a nyelv, örökíti meg a lélek futó tüneményeit. Vállvetve hozták létre, a művészet is meg a természet.»

Ezek Wundt befejező szavai, és azt hiszem, fölösleges volna valamit még hozzátennem, annyival is inkább, minthogy nem a kritikus, csak az ismertető szerepét viselem.

Sőt még egyéb sok mondani valómat is elhallgatom, a melyet a könyv még hátra lévő szakaszaihoz fűzhetnék, inkább magát a munkát ajánlom a legmelegebben az érdeklődők figyelmébe.

SZILASI MÓRICZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. 1884/85.

10. **Minők voltak Cicero nézetei az istenségről s miképen egyeznek azok a keresztény vállással?** *Novák Bélától.* A m.-szigeti kegyestanítórendi algymnásium 1884—85. értesítője.

Összehasonlításokat tenni a Kr. előtti római vallásos felfogás és a keresztény vallás-elvek között, nem absurdum s nem új dolog. Már az első keresztény hitvédiró, Minucius Felix, szívesen idősz e tárgynál s igyekszik kimutatni, hogy úgy a régi görög philosophia mint maga a néphit többé-kevésbbé sejtelmével vagy tudatával birt az *egy* isten létének, csakhogy lényegét vagy az anyagban vagy oly szellemiben kereste, mi a keresztény felfogás szerint nem örökké való, hanem istentől van. Különben mint semmi egyéb úgy a keresztény vallás monotheismusa sem cseppent égből, ennek is éppen úgy megvan történeti fejlődése, mint a jognak, állameszmének és minden egyébnek. S ezt a történeti fejlődést, a korviszonyok lépcsőzetes átalakító hatását, mindazon együtthatókkal, melyek bármily kis mértékben formálják vagy módosítják az emberi szellemet, nem szabad szem elől tévesztenie vagy átugornia annak, ki ily összehasonlításokkal akarja akár a philologiai, akár a theologiai irodalmat gyarapítani. Merev, dogmatikus lajstromozással ily munkát nem végezhetünk. Oly munka, mely megnézi, mit gondolt Cicero az Istenről, aztán egy nagyot ugorva kátét vesz elő, melynek szempontjából Cicerót mint iskolás gyereket megdicséri vagy megfeddi, sem philologiainak, sem történelminek, sem philosophiainak nem nevezhető.

Csak egy pillantást kell vetnünk jelen dissertatio beosztására, s meggyőződünk, hogy igen naiv s nagyon kevés philosophiai eruditión alapuló dogmatikus munkával van dolgunk. Az egész két főrészre oszlik: az egyik felsorolja a különböző philosophiai iskolák s Cicero véleményét az istenségről, már a mint ez a *De natura Deorum*-ban áll, a másik összeveti Cicero nézeteit a keresztény dogmákkal. Az első rész 3 szakaszra oszlik, melyeknek czímét a következő kérdések teszik: 1. Van-e Isten? 2. Mi az isten? 3. Milyen az isten? Az utolsó aztán a keresztény katekismusnak tételei szerint 8 pontra oszlik, és pedig úgy mint a tanuló felelni szokott, ha azt kérdik tőle, hogy *milyen az isten?* Isten *a)* a legszebb, *b)* örök és halhatatlan, *c)* a legboldogabb, *d)* a legigazságosabb, *e)* téremtményeire gondot visel, *f)* mindenható, *g)* a legkegyesebb és legszentebb, *h)* az emberi nem legnagyobb jóltevője, legnagyobb barátja. S mit tartalmaznak e pontok? Cicero *De natura Deorumának* egyes helyeit, zavaros, összefüggéstelen s magyartalan fordításban. Szerző eredetisége mindössze abban nyilvánul, hogy a dialogus rendjét fölzavarta.

Első helyre tette ugyanis minden pontban Cicero nézetét, mely néha czáfolat alakjában nyilatkozván, igen eredeti módon veszi ki magát, minthogy a czáfolt ellenvéleményt még nem hallottuk. Aztán megtartva a párbeszéd formáját közli az epicureus, stoicus és academicus nézeteket. Végül a második főrészben kimutatja, hogy miben volt Cicero véleménye dicséretre méltó vagyis keresztény, és miben vétkes vagyis pogány és a következő eredményekre jut: Ellenérvei az Istennek emberi alakját illetőleg tökéletesen meggyőzők, helyesek; az örökkévalóság- és halhatatlanságról helyes megjegyzései vannak; nézetei a boldogságról messze eltérnek a keresztény hit tanításától; tagadja, hogy Isten kegyes és szent; itt téved, hamisan értelmezi a szentséget, mert ez ama feltétlen tökéletesség, melynélfogva Isten önmagát, mint legfőbb jót s végnélküli bölcsességet végnélkül szereti (!); az isteni igazságosságról vétkesen szól, midőn példákat hoz fel, hogy kimutassa, mily sok jó érezte sújtoló kezét s mily sok gonosz élvezte véghetetlen kegyének számtalan jeleit; (prédikáczió az ember próbára tételéről Isten által, s a tulvilági örök boldogságról, mintha Ciceronak erről oly világos fogalmai lettek volna, mint a Kr. utáni rajongó kereszténynek!); Isten mindenhatóságát kétségbevonja; az isteni gondviselésről szóló tant, a keresztény istentan eme legszebb dogmáját megsemmisíti.

Ez tehát az eljárás és az eredmény, mely Novák úr összehasonlító theologiai értekezését teszi. Oly fogalmakkal dolgozik, melyek a római philosophus istentanában sehogysem szerepelhettek, oly dogmákban erőszakolja ki a stoicus vagy akademikus tanok egyezését vagy különbözését, melyek sem tagadó sem állító irányzattal azokban nem foglaltattak. Ez a módszer tehát, mint minden tudományos alap nélkül szükölködő, kritikán aluli, főleg ha oly ijesztőleg csekély szakismerettel s olvasottsággal van keresztül víve, hogy nincs egyetlen nyom, mely azt bizonyítaná, hogy szerző a *De natura Deorum* s *Divinatión* kívül egyebet olvasott volna. S hogy azt sem értette meg kellően, bizonyítja először a philosophiai terminusok hibás visszaadása, másodszor az a törekvés, hogy Ciceronál mindenre nézve határozott választ akar találni, a mi zavaros vagy kétes is, és hogy midőn Cicero a szentség alatt merőben kultusbeli tulajdonságot ért, mindenáron disputálni akar vele az isten szentségéről.

Aztán az a zagyvalékos fordítás! Mutatványul szeretnők az isten igazságosságáról szóló pontot egész terjedelmében közölni, s akkor felesleges volna minden kritika! De hely szűkén kénytelen vagyunk az olvasó jóhiszeműségére appellálni. Érthetetlen és magyartalan kifejezésekben egyetlen sor sem szükölködik. «Minden halandó összetesítéstől ment», t. i. Isten. «Ő (t. i. Cicero) realismus korában főleg Plátót és Sokratest tanúlmányozta s ezeknek legigazibb tanítványa volt, habár nem is egész *sze-*

mélyiségükre, de legalább *gondolkodásmódjukra* nézve.» *Személyiségükre* nézve tanítványa! Aztán az sem igaz, hogy Cicero oly nagyon Sokrates és Plato tanítványa lett volna. Nem dolgozott ő ezek nyomán, nem ezek szelleme látszik az ő philosophiai munkáin, s ő maga sem nevezi őket forrásainak. A *De natura Deorum*ban az epicureus nézeteket Philodemos περὶ εὐσεβείας czímű könyvéből vette; ezek megbírálására a stoicus Posidonius, Kleanthes, Chrysippus, Zenon műveit használta; az akademikus tanokat Karneades, Kleisomachos, tehát későbbi forrásokból merítette, nem pedig Plátóból. Hasonlóképen a *Divinatio*ban Chrysippus, Karneades, Panaetius voltak forrásai. Hogyan nevezhető hát Plátó és Sokrates *legigazibb* tanítványának! Az egész divinatió kérdést maga skeptikusan nézi, míg Sokrates az isteni gondviselést főleg a különféle jósjelekben látta. Hogy lehetne hát Sokrates legigazibb tanítványa?

Végül az előadás hangjáról csak azt jegyezzük meg, hogy vasárnapi erkölcsi prédikáczióban egészen megjárja, de összehasonlító philologiai vagy theologiai dolgozatba nem való. Az utolsó négy sort pedig épenséggel nem tudjuk, kinek kedvéért írta szerző. Álljanak itt kritikaképen: «Másrészről téved Cicero. Mert mindenki tudja, hogy vannak álmok, melyek, miután azokat az ész meg nem fejtheti, a legfőbb észszel felruházott Istennek tulajdonítandók. Ily álmokat a szent történelem örökített meg». Ilyeneket azonban a philologia története még nem.

FODOR GYULA.

11. **Erdélyi Károly. Vázlatok a magyar nyelvészet köréből.** (Nagy-Kanizsiai kath. főgymnasium.)
12. **Hodoly László. Adalékok a magyar nemzet eredetének kérdéséhez.** (Pozsonyi főreáliskola.)

Mind a két értekezés a magyar nyelvtudománynak épen most legjobban vitatott kérdését tárgyalja, azt, hogy honnan ered a magyar nyelv és nép. De egyiket sem tekinthetjük olyan dolgozatnak, a melyik a kérdést újabb vagy régibb okokkal eldönteni szándékoznék. Egyszerűen ismertető értekezés mind a kettő, s csakis mint ilyenekről fogok róluk szólani.

Erdélyi Károlyé a magyar rokonság kérdésének egyrészt történetét, másrészt pedig mai álllását adja elő. Maga a dolgozat négy kisebb értekezésből áll. Az első a magyar nyelv eredetének kérdéséről szól Hunfalvy Pálig s elmondja mindazt világosan, bár röviden, a mit erre a tárgyra nézve Hunfalvy Magyarország Ethnographiájában s Munkácsi a Nyelvőr XI. kötetében megjelent czikksorozatában (Budenz szótára és az ugor összehasonlító nyelvészet) összehordottak. Azt nem is kivánhatjuk egy programm értekezés irójától, hogy önálló kutatás eredményét hordja össze munkájában. Oly kicsiny az a kör, a melyik az ily értekezéseket

csak annyira is méltatja, hogy megnézze, hogy az író sajnálja a fáradságot és időt, a mi új anyag gyűjtésére vagy annak új szempontból való feldolgozására szükséges volna. Azért elismeréssel lehetünk az ily értekezések irója iránt már akkor is, ha csak az eddig megállapított s közzétett kutatások eredményeit úgy tudja összefoglalni s előadni, hogy abból különösen a tanulók, a kik az ily értekezéseket leginkább olvassák, hasznos okulást meríthetnek.

Evvel az elismeréssel adóznunk kell Erdélyinek is, mert munkája nagy szorgalom s lelkismeretes fáradozás eredménye, úgy, hogy a laikus haszonnal olvashatja. Csakis az ellen van kifogásunk; hogy stilusa néha pongyola, néha meg nagyon is naiv.

A munka második része, melynek czíme: «Az összehasonlító nyelvészet. Hunfalvy és Budenz» már sokkal gyengébb az előbbinél. Ebben forrásait nem használta fel oly gonddal, mint az előbbeni czikkben. Különös könnyelműség volt a szerzőtől megrajzolni az ural-altáji ősnyelv családfáját. Az egyes altáji nyelvcsaládok viszonya egymáshoz ma még annyira vitatott kérdés, hogy arról bármiféle véleményt egész határozottsággal kimondani, a nélkül, hogy azt az ember döntő bizonyitékokkal támogathatná, semmikép sem szabad. Hunfalvy «A vogul föld és nép» cz. munkáját sokkal régebben írta, sem hogy azt ma már, különösen az altáji rokonságra nézve, mint tekintélyt idézni lehetne. Hisz annyi van ebben a családfában kifejezve, a mi mai tudásunkkal teljesen ellenkezik! Először is meg sincs említve a szamojéd nyelvcsalád, pedig minden arra mutat, hogy ép ez a család áll legközelebbi rokonságban az ugor nyelvekkel. Azután a rajzban úgy látszik, mintha az ősnyelv először három részre oszlott volna: az egyikhez tartozik az ugor nyelvek egy része (finn, lapp), a másikhoz a többi ugor nyelvek, a harmadik, ezekkel egyenrangú osztályt, alkotják a többi altáji nyelvek, mind együtt véve (török, mongol, mandsu). Ilyet soha senki sem állított! A rokonság fokának megállapításával mindig óvatosan kell bánni; egy ily családfa elhamarkodott megrajzolása mindig többet árt, mint használ. — A szerzőnek egy másik nagy hibája az, hogy midőn az altáji nyelvek családfáját rajzolja, Hunfalvy régibb nézete szerint osztályozza az ugor nyelveket; később aztán lerajzolja az ugor nyelvek családfáját külön is, hanem ebben már Budenzet követi. Már most, hogy igazodik el azon a laikus, ha egy helyütt azt látja. hogy a lapp a finn nyelvhez áll legközelebb, másutt meg, hogy egész más ágba tartozik, stb.

Ebbe a részbe egy pár kisebb hiba is csuszott be. Egy helyen pld. azt olvassuk, hogy Budenz megállapítja szótárában a közös magyar-ugor szókincset s *ez mintegy 1000 gyök*. Ebben a szerző félreértette Budenzet; az igaz, hogy a szótár 996 czikket tartalmaz, de nehány szó van külön czikkben tárgyalva, a melyekről pedig egész bizonyos, hogy egy gyökből

valók. Az ott tárgyalt gyökszókat alig becsülhetjük az összes szavak számának egy harmadrészére. Abban is téved a szerző, hogy Budenztől az ugor nyelvek összehasonlító alaktana már *jórészben* megjelent. Eddig csakis egy füzet látott belőle napvilágot s ez csakis az igeképzést tartalmazza; s mily kicsike kis rész ez még az egész alaktanból!

A két utolsó rész ismét dicséretet érdemel. Az egyik, «A finn-ugor rokonság» czímmel, az egyes rokon népekről szól ethnographiai szempontból, a másik pedig (Rokonaink műveltségi szempontból) azt akarja megállapítani, hogy a műveltség mily fokán állottak hajdanában az ugor népek. Ügyesen használja itt is a rendelkezésére álló forrásokat, hanem a maga részéről egy kis chauvinismust árul el, midőn azt állítja, hogy «összevetve az ugorok ősműveltségét az árjákéval, amazok határozott előnyben vannak». Ezt talán mégsem mondhatjuk!

A másik értekezés (Adalékok a magyar nemzet eredetének kérdéséhez) sok mindenről szól, de nagyon keveset «ad» a magyar nemzet eredetének kérdéséhez. Kezdi azon, hogy a magyar név eredetét kutatja, s arra az eredményre jut, hogy az nem az egész nép neve volt, hanem csak egyik törzsé. «A mai Magyarországot elfoglaló népszövetség, valamint közös urat, úgy közös nevet sem ösmert, az egyes törzsek fejedelmeik által, a legrégibb időben egészen független, későbben a nagyfejedelem — így nevezi Constantinus — fővédnöksége alatt kormányoztattak, nemzeti névül hihetőleg a törzs nevét használja.» S a magyar név az egész nemzetre, szerinte, csak a kereszténységgel egykorulag terjedhetett el. Hodolynak ebbe a nézetébe aligha fognak belenyugodni történetiróink; bennünket azonban értekezésének csakis nyelvészeti része érdekel s azért megelégszünk e nézetének puszta megemlítésével.

Erre az első kérdésre legalább kaptunk feleletet, hanem most már tovább a szerző bámulatba ejtő ügyességgel siklik kérdésről kérdésre, a nélkül, hogy akár csak egyikről is valamit mondana. Először a *magyar* szó etymologiáját kutatja, de eldönteni nem tudja. Egyszerre csak azon vesszük észre magunkat, hogy a magyar nyelv rokonságáról s az erre vonatkozó véleményekről szól. «Most az egyik fél azt mondja, hogy a magyar egy finn nyelv, a másiknak meg erősen török színezetű vegyülék nyelv.» Ekkor merész ugrással ismét más tárgyra szökik az iró. «Különös, hogy a magyar nyelvvel egy sorsban osztozik a homályos őskornak egy nyelve, az akkad nyelv.» S ez a különösség elég ok Hodoly előtt arra, hogy összehasonlítsa az akkad, török és magyar számneveket. Ebből az összehasonlításból aztán megtanulhatjuk, hogy Hodolynak fogalma sincs arról, mi az a nyelvhasonlítás. Birálni ez összevetéseket nem is érdemes, csak azt akarom megemlíteni, hogy az akkad s alapszámnév mindegyikét más-más török nyelv szavához hasonlítja (ujgur, ó-török, csuvas, csagataj, oszmanli).

Majd ezt a tárgyat is ott hagyja, s a magyar nép legrégibb lakóhelyének kérdésére tér át. S most ismét tarka változatban sok mindenféle dologról beszél: majd a székelyekről, majd a hunokról, majd meg a kunokról, anélkül, hogy akár egyikről is mondana valamit. Hodoly evvel az értekezésével ismét szaporította az olyanok számát, melyeknek legméltóbb jutalma a feledés.

Dr. BALASSA JÓZSEF.

13. A franczia classicusok tanításáról. Irta *Haraszti Gyula* (Nagyváradi reáliskola.)

Az értekezés főgondolata ez: Tantervünk hibásan sorolja fel Racinet, Corneillet meg Molièret főolvasmányként a reáliskolai tanításban: inkább újabb irókat kellene olvastatnunk, mert ezek nyelve sokkal közelebb áll a mai franczia nyelvhez, mint a classicusok gyakran elavúlt kifejezései.

Részemről nem tudok Haraszti nézetéhez, vagy legföljebb csak erős megszorítással járulni. Igaz, hogy vannak Racineban vagy Molièreben ma már nem használt fordulatok: de ezek aránylag oly csekély számúak, hogy bizonyára nem lesznek rossz hatással a tanulóra, ki az ilyen finom distinctiókat úgy sem tanulja meg. Molière állítólagos ódonsága nem fogja a tanulót akadályozni a franczia beszédben, ha egyáltalán tud beszélni, a mit nálunk az iskolában alig fog megtanulni.

A mit Haraszti Racineről mint költőről mond, az igen egyoldalú; ajánljuk, hogy olvassa el, a mit egy híres elfogulatlan német kritikus ír Racineról legutolsó művében. [*Zeiten, Völker und Menschen von K. Hillebrand*, VII. kötet: Az irodalmi conventióról].

Haraszti értekezése különben élénken és igen nagy szakismerettel van írva.

RIEDL FRIGYES.

14. A svédországi lappok közt. Irta *Halász Ignácz.* (Székesfehérvári m. kir. áll. főreáliskola.)

«Fölolvastatott a magy. tud. Akadémia 1884 deczember 1-jén tartott ülésén. Megjelent a «Budapesti Szemle» 1885. évi márcziusi füzetében. Itt kivonatosan közöljük.» A czikkhez csatolt e megjegyzés fölment minden ismertetés vagy birálat alól. De nagyon dicsérendőnek nem tálálhatjuk a programm-értekezésnek ily módon való létrejöttét.

15. A görög népmondák és regék Sophocles színműveiben. Értekezés *Lassu Pius*-tól. A szent Ferencz-rendiek alatt álló szolnok-városi kath. nagy gymnasium értesítvénye az 1884—1885-iki iskolai évre.

Nagyon csalatkozik, ki a fentnevezett értekezéstől, annak czíme után indulva, a Sophocles színműveiben előforduló görög népmondák és

regék tárgyalását várja. Szerző, miután meglehetős bőséggel fejtegette a népmondák és regék eredetét, áttér a thessaliai és thebai mondakör tárgyalására, melyben azonban Sophoclesből alig van valami. Meglátszik az értekezésen, hogy annak forrásai gyanánt nem Sophocles színművei, hanem Kis János «Görög és római mythologiája» és Cantu Caesar «Világtörténete» szolgáltak. Szerző egyszer sem említi Sophocles nevét, nem mondja meg, hogy melyik színműve alapján mondja el az egyik vagy másik mondát, és ha szól is olyas valamiről, a mi Sophocles valamelyik színművének tárgyát képezi, abba azután olyan dolgokat is belekever, a melyek Sophoclesnél nem fordulnak elő; elmondja majdnem az egész Orestea tartalmát, a nélkül, hogy Aeschylus nevét említené; szóval: szerző nem ismeri Sophocles műveit még fordításból se, tehát értekezése mint Sophoclesről szóló dolgozat szót se érdemel; de sajnálattal kell kimondanunk, hogy szerző tájékozatlanságánál és gyarló stilusánál fogva külömben se válik be.

Szerző azt mondja a 8-ik lapon, hogy az olympusi istenek eledele az ambrosia és a nectar volt, «melyekkel halhatatlanság vala összekötve»; úgy látszik, mintha szerző úgy fogná fel a dolgot, hogy az ambrosia és a nectar tette az olympusiakat halhatatlanokká, holott a görög mythologia szerint az ambrosia és nectar egyszerűen az istenek eledele volt. Hogy az olympusi isteneknek «nevettető szolgáik» lettek volna, s hogy «a vizi és földi istenek az emberekkel közvetlen viszonyban éltek, velök egy fedél alatt laktak» (8-ik l.), arról nincs tudomásunk. Helyes szerzőnek azon megjegyzése (a 9-ik lapon), hogy «a görögök a halál után kedvező és irigylendő boldogsággal nem kecsegtették magokat», mert igaz, hogy hittek az elysiumban, de az ottani árnyék-életet távolról se tartották oly élvezetesnek, mint a földit. «Pelion hegyein» (talán «hegyén») a görög hit szerint nem lakoztak istenek (13. l.); Jolaus a hydra levágott fejeinek sebhelyeit nem «égő kanóczokkal», hanem üszökkel égette meg (15. l.); a Cadmus által alapított Cadmea nem «város», hanem fellegvár, acropolis volt (20 l.); Cadmus nem Európával együtt alapította Thebát, s nem is lakott vele együtt Thebában, hiszen Cadmus épen elveszett nővérének Europának keresése czéljából indult utnak s úgy jutott Görögországba s lett Theba alapítója, a nélkül, hogy nővérét megtalálta volna (21—22 ll.).

Említettük már, hogy szerző a mondákat épenséggel nem Sophocles művei ismeretének alapján tárgyalja. Felvilágosítjuk szerzőt, hogy mi felel meg abból, a mit szerző Kis és Cantu Caesar alapján ad, jól vagy rosszul Sophocles valamelyik tragoediája tartalmának, és mi nem található abból egyáltalában véve Sophoclesnél. A 9—10. és 17. lapokon mondottak Sophocles Aiasának felelnek meg, a 10-ik lap 2-ik sorában említett kar az Aiasé. A Herculesről és Philoctetesről mondottak (a 15—

16. és 17—19. ll.) nagyjából Sophokles Trachiniæ és Philoctetes czímű tragédiáinak felelnek meg, csakhogy Sophocles szerint Nessus nem Herculesnek, hanem nejének Deianirának adta a saját vérébe mártott ruhát; Hercules nem Philoctetes által gyújtatta meg a máglyát, melyet a maga megégetésére készített; Philoctetes nem Hercules mérges nyílától sebesült meg, hanem mint később maga a szerző is helyesen mondja a 18-ik lapon, Chryse szigetén egy mérges kigyó csipte meg. A 22—25. lapok tartalma körülbelül Sophocles Oedipus Rex, Oedipus Coloneus és Antigone czímű tragédiáinak felel meg, de a Sphinx, miután rejtvényét Oedipus kitalálta, Theba mellett bizony nem ugorhatott *a tengerbe* (23 l.); Oedipust számüzetése után nem mindkét leánya, hanem csak Antigone kisérte Colonusba az Eumenidák ligetéhez, a hová Oedipus nem *koldulni* ment, hanem mert tudta, hogy a sors szerint ott fog véget érni bolyongása; Antigone nem «vájt gödröt a földbe» Polynices eltemetésére, hanem azt egyszerűen földdel betakarta; Antigone nem Polynices nejével Argivával együtt, hanem csak egyedül záratott be Creon parancsára egy szikla-üregbe; Hæmon nem nyugodott oly csöndesen belé jegyesének Antigonénak halálába, hanem e miatt való felháborodásában majdnem hogy atyját át nem döfte, s csak azután vetett véget a maga életének. A 19—20. lapok tartalma Aeschylus Oresteájának felel meg. Az értekezés többi részletei (13—15, 16—17, 20—22. ll.) mind nem Sophoclesből valók, hanem nagyrészt Homerus és Hesiodus elbeszéléseinek felelnek meg. Ezek után világos, hogy szerző értekezésének czímében a «Sophocles« név csak szemfényvesztés.

A stilusnak gyarlóságát két dolog jellemzi: Az egyik az anyag felfogásának lapos voltából eredő mondhatni trivialis előadási modor, mely a görög phantasiának ezen mondákban is ragyogó báját teljesen megsemmisíti; a másik meg a grammatikai szempontból való helytelenség. Akárhány helyet idézhetnénk állításunk igazolására. Ilyenek pl.: «A két istenség közti *feleselést*... az areopagus dönti el», «az Eumenidák Athene ellen *zúgnak*» (9. l.), «e végre Scyros szigetre vitte (t. i. Thetis Achillest) egy *főrendü* házába (16. l.); «a földmivesek szövetkeztek, hogy a pásztorok *miatt* vetéseik és földeik biztonságban legyenek» (4—5. ll.), «nálok (t. i. az első embereknél) a *képződés* («phantasia» akar lenni) fonta a fonalat» (5 l.), «föld, erdő s folyó víz *tele lett* istenekkel» (6. l.), «melyeket isteneknek képzeltek *lenni*» (13. l.), «magához vevé Olymp*ba* (14. l.) «Oedipus... elérkezett Thebába, hol *mindenik* (e. h. mindenki) nagy rémülésben volt» (23. l.).

Szerző a görög szavak orthographiájával sincsen tisztában; ime: *t*argelion (e. h. thargelion), az olymp*y* istenek (8. l.), lapi*t*ák (13. l.), Aeg*y*sthos (19. l.), phoki*ai* (e. h. phokisi), Er*y*nnisek (e. h. Erinnysek,

20. l.), Kytheron (22. l.). A nyomtatás se elég tiszta, feltünő számos ilyen ékjelzés: felül emberi alól lò alak (14 l.).

Ha már most összefoglaljuk itéletünket, az eredmény bizony szomorú. Szerző a Sophocles színműveiben előforduló népmondákról és regékről akar értekezni, és fogalma sincs Sophocles színműveiről; de dolgozata egyébként is telve van tárgyi hibákkal; stilusa rendkivül trivialis és grammatikailag helytelen. Ugyan mit nyerhet a tanuló ifjuság egy oly tanártól, ki annyira nem ismeri a solid fejmunka alapföltételeit? Valóban ideje volna, hogy ilyféle programmértekezések többé napvilágot ne lássanak.

Dr. Pecz Vilmos.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. márczius 3-ikán *felolvasó gyűlést* tartott.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil. — Jegyző: Ábel Jenő. A felolvasó gyűlés tárgyai voltak:

1. *Dr. Csengeri János*, Mutatványok magyar Propertiusából.

2. *Némethy Géza*, A theokritosi költemények chronologiájához. Felolvasásában ifj. Reményi Edének az Egyet. Phil. Közlöny ez idei évfolyamának 2-ik füzetében megjelent értekezése ellen polemizált. A felolvasás befejeztével ifj. Reményi Ede szólalt fel állításainak védelmére.

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte. Elnök: Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Pecz Vilmos. — Jelen voltak: Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Csengeri János, Fröhlich Róbert, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Pozder Károly, Riedl Frigyes.

A mult ülés jegyzőkönyve felolvastatván hitelesittetik.

Elnök jelenti, hogy dr. Tárkányi Béla és Szigethy István rendes tagok meghaltak, Gergely Károly és dr. Mayr Aurél rendes tagok kiléptek. — Tudomásul vétetik.

Cserhalmi Samu ajánlatára Forberger László bonyhádi ág. ev. gymnasiumi tanár, Hellebrant Árpád ajánlatára dr. Váczy János a Magyar Nemzeti Muzeum tisztviselője, rendes tagokká választatnak.

Elnök jelenti, hogy dr. Télfy Iván egyetemi tanár és a társaságnak tiszteleti tagja a napokban ülte meg negyven éves tanári jubilæumát; ezzel kapcsolatban indítványozza, hogy bizassék meg az első titkár egy fentnevezetthez a választmány nevében küldendő üdvözlő irat szerkesztésével. — Elfogadtatik.

Cserhalmi Samu pénztárnok jelentése szerint a társaság 1886-ik évi januarius havában való bevétele 958 frt 83 kr, kiadása 722 frt 29 kr, átvitel februáriusra 235 frt 54 kr ; februáriusban bevétele 1210 frt 95 kr, kiadása 1166 frt 2 kr, átvitel márcziusra 50 frt 73 kr.

P. V.

KÖNYVÉSZET.

Barna Ferd. A votják nép multja és jelene. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XIII. köt. 2. sz.) Budapest, Akademia, 1885. (8-r. 43 l.) 30 kr.

Barna Ferdinand. A votjákok pogány vallásáról. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 5. sz.) Budapest, Akademia, 1885. (8-r. 37 l.) 20 kr.

C. Julii Caesaris commentarii de bello gallico. Karner és Doberenz művei nyomán értelmezte Gyurits Antal. Második kiadás. 2-ik lenyomat. (Görög és latin remekirók gyüjteménye III.) Budapest, Lampel, 1886. (8-r. XXIV. 90 l.) 70 kr.

Capes W. Livius élete és történetirói munkássága. Angolból Fináczy Ernő. Budapest, 1886. Athenaeum (8-r. 112 l.) 60 kr.

Csiky Gergely. Dramaturgia. Az országos szinész-iskola növendékeinek használatára összeállította Csiky Gergely. I. füzet. Budapest, Athenaeum, 1885. (8-r. 53. l.)

Góbi Imre. Magyar irálytan. A stilisztika első része. A gymnasiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. Budapest, Franklin-társ. 1886. (N. 8-r. IV, 158 l.) 80 kr.

Q. Horatius Flaccus Ódái. Latinul és magyarul. Fordította dr. Barna Ignácz. 2-ik kiad. Budapest, Révai, 1886. (8-r. 255. l.) 1 frt 80 kr.

Közlemények, Nyelvtudományi, kiadja a m. tud. Akademia nyelvtudományi bizottsága. Szerk. Budenz József. XIX. köt. 2-ik füzet Budapest, Akademia, 1885. (8-r. 329—471. l.) 1 frt.

Radó Antal. Görög költők. Szemelvények magyar fordításban. Az irókat s műveiket ismertető bevezetésekkel (Irodalom történeti anthologia II.) Budapest, Atheneaum, 1886 (8-r. 292. l.) 1 frt. 80.

Salamon és Markalf. «Salamon királynak, a Dávid király fiának Markalffal való tréfa beszédeknek rövid könyve.» A legrégibb magyar kiadás után közli dr. Kőrösy László. Esztergom, é. n. (1885.) Buzárovits, (16-r. 91 l.) 12 kr.

Titus Livius XXI. és XXII. könyve. (Római remekirók magyar fordításban. 29-ik köt.) Budapest, Lampel. é. n. (1886) (16-r. 81—207 l.) 40 kr.

Tóth Sándor dr. Olvasókönyv a prózai írásművek elméletéhez. A gymnasiumi és reáliskolai utasitások szerint középiskolák használatára. Budapest 1886. Révai. (8r. IV, 876 l.) 1 frt 80 kr.

Turbucz Ferencz. Az emberi beszéd eredete és a magyar nyelv. Budapest é. n. (1885) Aigner. (8r. 134 l.) 1 frt.

Vutkovich Sándor, dr. Petőfi Sándor. 2-ik javított kiadás. Pozsony-Budapest, Stampfel. (8-r. 96 l.) 80 kr.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

NYILT TÉR.[1]

Ellenbírálat ama két bírálatra, melyet az Országos Közoktatási Tanács «Rendszeres Franczia Nyelvtanom»-ra hozott.

La vérité crie, il faut l'entendre.

A nm. Vallás- s Közoktatásügyi Minisztériumnak 1884. évi decz. hó 16-án 37072. szám alatt kelt intézvénye az Orsz. Közokt. Tanácsnak Rendszeres Franczia Nyelvtanomra vonatkozó határozatát hozta, mely következőleg hangzik: «Theisz Gyula Rendszeres Franczia Nyelvtanára vonatkozólag pedig a Tanács azt határozta, hogy a könyv általános engedélyezését, *a benne követett rendszer miatt*, nem javasolhatja; de tekintettel azon kiváló szorgalomra, melylyel a mű készült, megengedhetőnek véli annak használatát a szerző által kisérletkép, hogy használatának eredményét gyakorlatilag feltüntethesse».

E határozat ellen appelláltam. Hasztalan. Személyesen jártam be az illetékes helyeket, kértem szóval és irásban: hogy könyvem ne az eddigi bírálók egyéni felfogása szerint, hanem az Utasítások alapján ítéltessék meg. Kérelmem visszautasíttatott azon megjegyzéssel, hogy a szerzőnek «jogában áll a hozott bírálatokra ellenbírálatot benyujtani s annak figyelembe vételét kérelmezni».

Erre megírtam Ellenbírálatomat, melyet az O. K. Tanácshoz is felterjesztettem és most, erkölcsi elégtételért küzdve, (rövidítve) a nyilvánosság elé hozok, bízva a t. elfogulatlan szakférfiak ítéletében.

I. *Könyvem rendszere egy az Utasítások rendszerével.* Az O. K. Tanács által szerkesztett és a Miniszter Úr által 1880. évi 16179. sz. alatt kelt rendeletével kiadottt *Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez* a modern, valamint a régi classicus nyelvek nyelvtani rendszerét a 31. és kk. lapokon állapítják meg. Ha már most egybevetjük könyvem rendszerét eme kötelező és valóban helyes nyelvoktatási rendszerrel: tökéletesen meg fogunk róla győződni: *a)* hogy *könyvem rendszere egy az Utasítások rendszerével* s hogy midőn e rendszert követtem, éppen az O. K. Tanács, ill. a magas kormány intentiói szerint jártam el; — *b)* hogy midőn könyvem éppen rendszere miatt vettetik el, *könyvem bírálói nem állanak az Utasítások alapján;* hanem azon rendszernek hívei, «mely a syntaxist a beszédrészek fonalán tanítja»[2]) s melyet az Utasítás «ferde gyakorlatnak»[3]) declarált, iskoláinkból pedig kitiltott.

A bírálat álláspontjának jellemzésére álljanak még itt dr. Hunfalvy Pál úrnak, mint könyvem egyik bírálójának, hozzám intézett sorai: «Erre azt felelheti Uraságod minden joggal: Én az Utasítások szerint dolgoztam ki a grammatikát, tehát eljárásomat vétkelleni nem lehet. Azonban én mint bíráló nem kötvén magamat utasításokhoz, csak a tanítás érdekét tartván szemem előtt — lehet, hogy tökéletesen hamis

---

[1]) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget. Szerk.
[2]) L. Y úr bírálatát IV. alatt.
[3]) L. alább a 475. l., illetőleg a Gymn. Utasítások 42. lapj.

a szemem látása — megmondom, miért nem tartom helyesnek a követett útat. *De nem döntök*, csak véleményt adok».

II. *Bírálóim könyvem műszavait is megtámadják.* Részemről ki kell jelentenem, hogy a kifogásolt műszókat én is mind — úgy mint Simonyi és Bartal-Malmosi urak is — az O. K. Tanács Utasításainak köszönhetem: a főnévi igenév elnevezést l. az Utasítások 29. lapján s még számos más helyen; — a folyó és befejezett cselekvés elnevezést a 29., 40. és más lapokon; — a futurum imperfectumról (és per analogiam: a futurum perfectumról; a præsens imperfectum és perfectum; a præteritum impf. és perf.-ról) az Utasítások 40. lapja szól.

Természetes, hogy az Utasításokban elő nem forduló műszavakat máshonnan kellett vennem; de még ennél is természetesebb, hogy e műszavakért Simonyi és Bartal-Malmosi tankönyveihez fordultam: és pedig azért, mert az O. K. Tanács e könyveket mintegy a Tantervben és az Utasításokban kifejezett eszméje megtestesülésének nyilvánította.[1])

A mi pedig könyvem franczia műszavait illeti, azok ellen kifogást tenni aligha lehet: mert egész könyvemen végig (az igeidők elnevezését kivéve) szorosan a köszhasználatú franczia nyelvtani műszavakhoz ragaszkodtam. — Hogy pedig az Utasításokban használt folyó és befejezett cselekvésre; folyó és befejezett jelenre, múltra stb.: az action imparfaite és parfaite; a présent, a prétérit imparfait és parfait stb. elnevezésekben csakugyan a kellő nevekre találtam, ezt maga az O. K. Tanács is elismerte, midőn Franczia Nyelvkönyvem első részét 1882. jan. 19-én az 1632. sz. miniszteri rendelettel általános használatra engedélyezte; sőt mi több, az O. K. Tanács említett Nyelvkönyvemnél épen az igeragozás tanáról nagyon elismerőleg nyilatkozott.

A bírálatoknak Ellenbírálatommal való könnyebb összevetése szempontjából; de még azért is, hogy a bíráló uraknak egy ellenvetésök se maradjon válasz, illetőleg czáfolat nélkül: végig akarok menni a bírálatokon és pontonként fogom megtenni megjegyzéseimet.

III. *Válasz Hunfalvy Pál úr bírálatára.*[2]) H. úr a könyvem czímlapján lévő *magánhasználatra* szón akad fel, hogy ugyan «milyen magántanulókat képzelt magának a szerző, kik használhatják a könyvét: olyanokat-e, kik ebből akarnák a franczia nyelvet megtanulni, vagy olyanokat, kik már tökéletesen tudnak francziául?» Míg végre hosszú beszéd után kimondja, hogy «a közoktatási tanács nem gondol magántanulókra, ezek úgy sem fordulnak hozzá tanácsért». Könnyű kimutatnom a dilemma helytelen voltát. A semmit és mindent tudás között ugyanis van még közép fok is. (Emlékezzünk Szemere Bertalannak a halálbüntetésről szóló beszédére.) És mondhatom, hogy már is akadtak tanítványaim közül olyanok, a kik kilépvén a reáliskolából, Rendszeres Nyelvtanomat továbbra is használják ismereteiknek ébrentartására és gyarapítására,

Bíráló úrnak itt tett többi kifogásai a következők: 1. rosszalja, hogy könyvemben «a példák nincsenek magyarra fordítva», s hogy ennélfogva 2. a kezdő magántanuló «kénytelen minden egyes szót a szótárban

[1]) Különös, hogy az O. K. Tanács bíráló bizottsága Torkos, Ihász és Szinnyei magyar nyelvtanaiban nem veszi észre ugyancsak ez átkozott műszókat, pedig e könyvek engedélyezve vannak.
[2]) L. Közlöny 1885. évf. 699—705. ll.

kikeresni, a mibe bizonyosan már a 36. lapon beléfárad, úgy hogy ezt a könyvet félre teszi», 3. ezeket mondja: «kételkedem, hogy könnyítő vezér legyen a könyv az V., sőt még a VI. osztálybeli tanítványnak, ha szem előtt tartom az Utasítások felette szerény kívánságát. — Ha csak ennyit kívánunk a VIII. osztályt végzett fiatal embertől, milyen csekély *franczia tudást* lehet föltennünk az V-ik osztálybelitől».

Mindezekre megjegyzem: 1. hogy a példákat tudtommal még a kezdők számára irott tankönyvekben sem szokás magyar fordításban hozzátenni, — annál kevésbbé pedig Rendszeres Nyelvtanban, a melynek tanulásához a fiú már némi előkészültséggel és érettebb gondolkodással kezd. — 2. A ki a Rendszeres nyelvtanok rendeltetését tudja és könyvem előszavát elolvasta — lehetetlen, hogy arra a gondolatra juthasson: hogy e Rendszeres franczia nyelvtan *kezdő* magántanulóknak van szánva. (Ezek számára Nyelvkönyveimet irtam.) — 3. Bíráló úrnak könyvemre és iskoláinkban a franczia nyelvoktatás tanczéljára vonatkozó privát véleményét épenséggel nem osztom, sőt azzal ellenkező állást foglalok el. A tanczélra vonatkozólag nyiltan kimondom, hogy az a lehető legmagasabb, utólérhetetlen: mert kevés emberünk van ám, ki a középiskolai «oktatás köréből vett valamely tárgyról szóló» franczia szöveget csak anyanyelvére is képes volna «helyesen lefordítani», nem pedig anyanyelvéből idegen nyelvre. Már csak a különböző, vagy tízféle, középiskolai tantárgy műszavait is honnan szerezze és mikor tanulja meg? E követelés valóban visszariasztó minden buzgóbb tanárra nézve, kinek e szerint valóságos Conversations- és Real-Lexicon-nak kell lennie. Rendszeres franczia nyelvtanomról pedig az a tapasztalásra alapított meggyőződésem, hogy annak tárgyalása a felsőbb osztályokban — kivált ha az alsóbb osztályokban Nyelvkönyveim alapján történt a tanítás — semmiféle nehézséggel nem jár. De nem is járhat. Könyvem ugyanis — a hozzácsatolt szótártól elvonatkoztatva — 360 lapot számlál. Ez a 360 lap négy tanévre oszlik el, jut egy-egy tanévre — hetenkénti négy, illetőleg három tanóra mellett — 90 lap. És 90 lap oly tananyagból, melynek lényege tulajdonképen csak ismétlés, soknak semmi szín alatt sem mondható. — De másrészt még a könyvnek négy évi használata alatt sem szükséges minden egyes szabályt és jegyzetet iskolai tárgyalás alá venni és a könyvet minden izében át meg áttanulmányozni. Fölvettem ugyanis könyvembe oly részleteket is, melyekre csak alkalmilag lehet szükség, de a melyeket elhagynom nem volt szabad, mert könyvem — mint azt az előszóban kifejeztem — «a tanuló ifjuságnak oly bizalmas barátja akar lenni, a kihez kétség esetén azon tudattal fordulhasson, hogy cserben nem fogja hagyni». Szerintem a Rendszeres franczia nyelvtan az V. osztályban csak főbb vonásokban tárgyalandó, a már szerzett nyelvtani ismereteknek rendszeres összefoglalása-, itt-ott kiegészítéseképen; a VI., VII., VIII. osztályok feladata a részletekbe behatolni.

Azután így folytatja a tisztelt bíráló úr: «Theisz Simonyi magyar nyelvtana nyomán szerkesztette a könyvét. Simonyi methodusa lehet jó anyanyelvnek előadására, ... de idegen, azaz megtanulandó nyelvnek előadására nem jó ez a methodus. Ez az én meggyőződésem; meg is mondom mire alapítom; 1. arra, hogy «Simonyi a jelentéstant elválasztja az alaktantól», pedig «a jelentéstant alaktan és mondattan nélkül megérteni nem lehet;» — 2. arra, hogy «Simonyi előbb tárgyalja az igét, azután a névszót, s mindeniknél előbb az összetételt, azután a

származást s utoljára a ragozást. Mindig tehát a nehezebbet bocsátja előre».

Tisztelt bíráló úrnak e megjegyzéseire, melyekre meggyőződését alapítja, ismét csak az Utasítások szavaival kell felelnem és emlékezetébe idéznem, hogy e kérdés már nem is lehet vita tárgya, a mennyiben az O. K. Tanács az 1880-ban kiadott Utasítások 31. lapján kimondotta: La Règle est faite és ezentúl: *A szótan két nagy részre oszlik; az első a szavaknak jelentésével foglalkozik*, tehát a beszédrészek különbségeivel...; *a második rész az alaktan*, ebben előbb tárgyalhatni «az *összetételt* és a *szóképzést* s csak azután a *ragozást*...» Bíráló úr kifogásolja azt is, hogy Theisz «előbb tárgyalja az igét, azután a névszót». — Ezt azért teszem: *a)* mert az ige a nyelvnek és így a nyelvtannak is lelke, ezt illeti tehát az első hely. És valóban már a kezdők számára irott módszeres tankönyvek is — mint Mager, Hofer, Brassai és egy legio modern classicus nyelvtan — az igével kezdik a nyelvtanítást; — *b)* mert eddigelé a gyakorlatban nem tapasztaltam, hogy az igetan, melyre a megelőző években is bizonyára a legnagyobb gond fordíttatott, a felsőbb osztályokban oly legyőzhetetlen nehézségekbe ütközném, mint a hogy ezt t. bíráló úr theoriában képzeli.

Ugyanitt bíráló úr még más megjegyzéseket is tesz, melyeket említés nélkül nem hagyhatok. Szó van ugyanis könyvemnek 150., 151. és 152. §§-airól.

A 150. §-ban ezt tanítom: «Azonban megjegyzendő, hogy a franczia, éppen úgy mint a magyar, lehetőleg kerüli a szenvedő igék használatát», Erre a t. bíráló úr oda veti: «*a mi nem is áll*». Nézetem szerint t. bíráló úrnak kötelessége lett volna emez állítását, mely az én állításommal homlokegyenest ellenkezik, legalább némiképen indokolnia. — De nem teszi. Részemről határozottan állítom, hogy *bíráló úr, ha akarta volna is, eme állításának támogatására az egész világirodalomban sem tudott volna egyetlenegy valamire való franczia nyelvtant felfedezni*: ellenben a könyvemben kifejezett állításom támogatására egy egész legio kitünőbbnél kitünőbb nyelvtan áll rendelkezésemre. A sok közül csak az ismertebbekre akarok hivatkozni: *a)* dr. Mager (Franz. Sprachbuch, 7. kiad. 1854. 120. l.) így nyilatkozik: «Hauptregel ist nun zunächst folgende: *man vermeide das Passivum* in allen Fällen, wo man dem Satze eine andere Wendung geben kann». — *b)* Mätzner (Franz. Gram., 3. kiad. 1884, 175. 179. l.), kit a másik bíráló úr tekintélynek ismer, így nyilatkozik: *Da das Passiv* in allen seinen Formen durch das Hülfszeitwort être mit dem Particip gebildet und darum *schwerfällig ist: so ist seine Anwendung überhaupt beschränkt, und es wird oft umgangen oder durch eine andere Form ersetzt*». S más helyen így szól: «im Französischen (wird) bei der Schwerfälligkeit der passiven Formen das reflexive Zeitwort zum geläufigen Ersatze des Passiv». Hasonlóan nyilatkozik a közkézen forgó Plötz is Nouvelle Grammaire-jének 174. lapján. És még számtalan idézetet tudnék felhozni állításom támogatására s bíráló úr állításának czáfolására. De legyen ennyi is elég.

2. A 151. és 152. §-ban ezt tanítom: «Szenvedő igével élünk kivált a következő két esetben: 1. Ha *ki* akarjuk a *cselekvő* személyt *emelni*.... 2. Ha nem akarjuk a *cselekvő* személyt *kifejezni*».

Ehhez t. bíráló úr a következő reflexiót fűzi: *a)* «A ki francziául tud, érti ezt, mert tudja az alaktant és tudja a mondattant; a ki nem tud francziául, az nem értheti». És nyomban utána: *b)* «Mellesleg a

jelen 1., 2. alatti szabályról azt is látjuk, hogy egészen hiú. Mert ha a szenvedő igével élhetünk, mikor ki akarjuk és mikor nem akarjuk kiemelni a *szenvedő személyt:* tehát szabadságunk van vele élni, a mikor akarunk».

A bíráló úr tehát az *a)* pontban érti; a *b)* pontban pedig már nem érti, hiúnak mondja e világosan kifejezett és példákkal illustrált két szabályt. Honnét van az? Nem a szabály rossz, nem is homályos: hanem a bíráló úr nem tesz különbséget *cselekvő* és *szenvedő személy*, továbbá a *kiemelni* és *kifejezni* szók között.

Azután folytatja H. úr: «*Miért nem lehetne a magyar gymnasiumi és reáliskolai tanításban megtartani* p. o. a *genitivust*, mondván, hogy az a magyarban két alakú: *Pálé (absolutus)*, mely újra ragozható és *Pálnak könyve* vagy *Pál könyve (constructus)*. Pedig ez a casus okoz legtöbb nehézséget. De már a *dativus (Pálnak)*, *accusativus (Pált)*, *ablativus (Páltól)*, *semmi bajt sem okoznak*, valamint az ablativus alá rendelendő *-ból (elativus)*, *-ról (delativus)* s a stbinek megfelelő nevek;» teszem *-hoz allativus (Pálhoz)*, *-val collativus (Pállal)* etc. etc. Ez a magyar nyelvtudományban is ma már anachronismus. A nyelvtanírók tehát már csak azért is mindaddig, a míg ezek úgy nem decretáltatnak, műszavaikban az O. K. Tanács Utasításainál maradnak. Én is. Különben sem írtam én magyar, hanem franczia nyelvtant, és azt tartom, hogy az idegen nyelvek tanítása a műszavakban is a lehetőségig az anyanyelv tanításához alkalmazkodjék.

Ugyanezen kikezdés végén bíráló úr könyvemre vonatkozólag ezt mondja: «*De ha a dativust határozónak nevezem, s így nevezem az adverbiumot is, sőt a mondattanban az accusativust is: nagy zavarba ejtem a tanítványt*». Itt bíráló úrra Horatius eme mondása áll: Brevis esse laboro, obscurus fio. A dolog tulajdonképen így áll: 1. hogy én az *à* prépositióval álló főnevet (vagyis bíráló úr szerint a dativust) olyforma kifejezésnek tartom, mint akármely más prépositóval álló főnevet. *A prépositióval álló főneveket pedig — mint mondatrészeket — határozóknak veszem*. Pl. Je pense *à mon ami*. Je suis *au jardin*. J'étais *dans votre jardin*. E mondatokban szerintem *à mon ami*, *au jardin dans votre jardin határozók*, még pedig az első véghatározó, a másik kettő pedig helyhatározó. De még ha a bíráló úrral egyetértve dativusnak tartanám az *à mon ami* és *au jardin* kifejezéseket, a mondatban mégis csak határozó mondatrészeknek kell neveznem azokat: mert így követeli ezt az Utasítások 39. lapjának *b)* pontja sítég a latin dativus esetről is. 2. Az ú. n. *adverbiumot* ugyancsak az Utamások 29. lapja alapján *határozó szónak nevezem a szótanban*, — *ellenben* (hely-, idő- és mód-) *határozónak a mondattanban*.*) 3. Bíráló úr kifogásolja, hogy az accusativust is — itt-ott — határozó mondatrésznek mondom. Ugyan miért nem mondta meg, t. bíráló úr, hogy mint kell nevezni az accusativust, ha helyet, időt vagy módot, állapotot jelöl, mint pl. eme mondatokban: *Romam* ibo. — Le rossignol chante *le matin* (§. 584.). Il s'est retiré *les mains vides* (§. 590.).

Bíráló úr *non-sens*nak mondja azt, *hogy a verbum transitivumot ma-*

---

*) Hasonló elnevezés van a legelterjedetteb magyar nyelvtanokban Szvorényiban; Ihász-Barbarics nyelvtanának 55. lapján. — Szinnyei pedig az *adverbiumot* nem határozó szónak, hanem *határozó névnek* mondja; *de a mondatban* szintén *határozónak* nevezi.

gyarul egyuttal tárgyas igének, francziául pedig *verbe objectif-nek is nevezem*. Hogy ebben nincsen non-sens, azt bizonyítja azon körülmény, hogy a verbum transitivumot Simonyin és rajtam kívül Szinnyei, továbbá Ihász és sok más is tárgyas igének nevezik; — verbe objectif-nek pedig Ayer írón és rajtam kívül Mager és sok más nyelvtaníró is nevezi. De non-sens ám az, a mit bíráló úr mond a verbe objectifről. Szerinte: «*Verbe objectiv* (sic!) *csak az infinitivus lehetne, mikor tárgyat fejez ki*, p. o.: je veux écrire.» *Már pedig az infinitivus* kifejezhet ugyan tárgyat, de *igének s így verbe objectifnek semmi szín alatt nem declarálható.*

A következő pontban bíráló úr ezeket mondja: «A magyarban míveltető *tat*-os, *tet*-es igék vannak. Theisz ilyeneket a francziában is keres s talá', p. o. a sèch e-ben, így: Le vent sèche les chemins. A szél az útakat szárítja. *Ámde se a sèche, se a szárít nem míveltetők*, hanem csak *száritatt* (sic!), az a *fait sécher* pedig nem származék, azért is nem egy fiókba valók». E szerint a magyarban csakis a *tat*-os, *tet*-es igék lennének míveltetők, — a francziában pedig egyáltalában nem lennének ilyenek. Hogy pedig a *míveltető*, *factitif* vagy *causatif elnevezést általánosságban tágasabb értelemben veszik*, bizonyítják a legjobb magyar és franczia grammatikák: 1. Szinnyeinek, az O. K. Tanács által elfogadott magyar nyelvtana *hat* míveltető képzőt ismer s többek között az *ít* képzőt is míveltető képzőnek mondja; p. o. ezekben: állít, szállít; továbbá ezekben: tanít, mozdít, fordít, rémít; s így: fáraszt, olvaszt... Ez utóbbiakhoz tartozik, szerény véleményem szerint, az általam említett *szárít* is.— 2. Mager (110. l.) a factitif igéket következőleg magyarázza: «Stehen, fallen... sind subjektive, — saugen, trinken objektive Verben. Ich kann nun sagen: stehen machen, fallen machen, arm machen, reich machen, zum Sklaven machen, — und so muss man in der That in hundert Fällen sagen, im Französischen noch öfter als im Deutschen. Die Sprachen haben aber ein so wesentliches Verhältniss, — als da *das Machen, dass etwas geschieht*, ist, — nicht übersehen können, und so finden wir im Deutschen und Französischen eigene Verba: rendre pauvre = appauvrir, faire-grand = agrandir, rendre serf = asservir, rendre noble = annoblir; stehen machen = stellen; fallen machen, faire tomber, fällen; trinken machen, faire boire, tränken; saugen machen, säugen, allaiter. Man wird jetzt verstehen, was ein factitives oder causatives Verb ist.» V. ö. ezzel könyvemnek idevonatkozó 141. §-át. — 3. A könyvem 141. §-ában említett *sèche*, *attriste*, *endort igéket Mätzner* (295. l.) *is factitiv igéknek nézi*. V. ö. még Lücking «Französische Schulgrammatik» czímű munkájának 210. lapját.

Könyvem 141. §-ának végén eme igen apró betűvel szedett jegyzet áll: «*Envoyer tulajdonképpen* (azaz értelmileg, jelentésre nézve) *míveltetője az aller-nek*».

Bíráló úr megütközik rajta és kész eme következtetésre: «*mi enynyit jelent, hogy a küld ige a megyen igének származéka*». — Én a szó jelentéséről beszélek, ő meg a származékáról! Ugyan mit következtetne bíráló úr az Y bíráló úr által magasztalva említett Lückingnek (210. l.) eme szavaiból: «faire voir = montrer; faire mourir = tuer».

Az inchoatif és a gyakorító igékre vonatkozólag (könyvem 142. és 145. §§.) ezeket mondja: 1. «*Értelem szerint* hasonló igéket lehet a francziában is a magyar *ül*, *ít* képzős igékhez találni, *de nem származásnál fogva hasonlókat*». — 2. «Csak a *sautiller*, moıdiller, criailler, écrivailler-

féléket, melyek *sauter*, mordre, crier, écrir igéktől származnak, lehetne a magyar gyakorító igékkel egy fiókba (kategoriába) vetni».

1. Hogy mit kelljen bíráló úrnak 1. alatt mondott eme szavaiból érteni: «*de nem származásnal fogva hasonlókat*», azt nem tudom; mert a könyvemben felhozott példákból kitünik, hogy *faiblir*, gyengülni, *vieillir* vénülni, *pâlir* halványulni — magyarban is, francziában is — melléknevekből származnak, s hogy a magyar *úl*, *űl* képzőnek a franczia inchoatif *i* képző felel meg, mely teljes *iss* alakjában a ragozás folyamában tűnik fel: je pâlis (pal*esc*o), nous pâl*iss*ons (pal*esc*imus). Hogy pedig az *iss* jelenleg *punir*, *finir* és más nem inchoatif igének ragozásába is becsúszott, abból csak nem következik, hogy eredeti jelentőségét a melléknevekből alkotott igéknél is elvesztette?! Meggyőződésem szerint tehát az általam a 142. §-ban felhozott inchoatif igék: *faiblir*, *vieillir* stb. nemcsak jelentésükre, hanem származásukra is hasonlók a magyar melléknevekből alkotott, *úl*, *űl* igékkel: gyengűl, vénűl stb. — 2. A 2.-re vonatkozólag megjegyzem, hogy a francziában gyakorító igéket nemcsak *iller*, *ailler* képzővel, hanem *asser*, *onner*, *oter*, *eter* képzőkkel is alkotunk. L. Mätzner 289—291. lapjait.

Bíráló úr mindig csak betükön, szavakon akad meg. «A jelentéstanból — úgymond — meg a 168. §-t veszem elő» s ugyan mi kifogásolni valót talál e kiválasztott paragrafusban? — Semmit. — De mégis! — *Azon akad meg, hogy az infinitivust* ismét csak az Utasítások 29. lapja nyomán *főnévi igenévnek*, francziául pedig *substantif ou nom du verbe-nek nevezem. De meg infinitif-nek is nevezem*, kivált könyvem 192—221. lapjain számtalanszor. Szerinte pedig csak *infinitif*-nek kellene azt neveznem. Abból a megjegyzésből pedig, hogy «A főnévi igenév, mint minden más főnév, lehet a mondatban: alany, tárgy és határozó», bíráló úr ilyen következtetést von: «Ez is mutatja, hogy a jelentéstan az egész grammatikának tudását feltételezi». Holott ama megjegyzésem a szótannak mondatok alapján való tárgyalásából önként következik.

Hogy bíráló úr a kákán is megtalálja a csomót, bizonyítja az, hogy szerinte a 356. §-ban basznált «*metaphora és synecdoche szók is megakasztják a tanulót*». Tehát a könyvbíráló úr nem tudja, hogy könyvem csak is felsőbb osztályú tanulóknak szól, és hogy a tanuló már a IV. osztályban ismerkedik meg a metaphorával és a synecdochéval?!

Az Alaktannal bíráló úr röviden végez. Mindössze négy kifogást tesz: 1. «Egyébiránt az Alaktan rövid, mert a Jelentéstan keveset hagy neki». Erre vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy bíráló úr nagyot téved: mert az Alaktan hosszabb a Jelentéstannál. A Jelentéstan terjed a 35—104. lapig; az Alaktan pedig a 105—223. lapig. — 2. Megtámadja a cselekvések és igeidők elnevezését. Erre már válaszoltam. — 3. Csodálkozik, hogy csak három rendes igeragozást különböztetek meg s hogy «az *oir*-t a rendhagyók közé» teszem. «Lehet — úgymond — hogy a *legújabb* franczia grammatikusok is így teszik». Engedje meg, t. bíráló úr, de a három rendes igeragozás megkülönböztetése négy helyett nem éppen olyan ujdonat új dolog, mint a hogy ezt t. bíráló úr megjegyezni méltóztatott. Mätzner, hogy másra ne is hivatkozzam, már 1856-ban megjelent munkájában hirdette s ugyancsak e munkájának harmadik kiadásában is fennen hirdeti a 198—199. lapon. — 4. Bíráló úrnak a rendhagyó igék osztályozására tett megjegyzését az *Y* bírálatnál veszem figyelembe.

Bíráló úr a mondattannal is könnyen végez. Nem tudván ellene

semmiféle lényeges kifogást tenni, ismét csak szavakon akad meg: 1. Rosszalja, hogy az *il* pleut des soufflets-ben a *des soufflets* kifejezést *határozó*-nak veszem, holott az *a bíráló úr szerint a mondat tárgya.* Elég volna erre vonatkozólag egyszerűen azt válaszolnom, hogy *pleut át nem ható ige lévén, tárgyat soha sem vehet fel.* Azonban a t. bíráló úr felvilágosítására és saját. az O. K. Tanács által helyesléssel fogadott, felfogásom magyarázatára legyen szabad a már 1882. jan. 19-én 1632. szám alatt engedélyezett Franczia Nyelvkönyvem előszavából a következőket idéznem: «*Elvetettem a génitif és datif eseteket, valamint az ú. n. article partitif-et is. Ellenben minden előszócskával álló főnevet határozónak vettem.* Az efféle kifejezéseknek pedig *il boit de l'eau (vizet* iszik), vagy *j'ai vu des enfants* (gyermekeket láttam) legegyszerűbb s véleményem szerint legczélszerűbb magyarázatát adom, midőn mondom: hogy *de l'eau, des enfants a mondatban határozók és nem objectumok.* Erről a tanulókat legtöbb esetben már a kifejezés szószerinti fordítása: *iszik a vízből*, vagy pedig *a néhányat* szócskának a mondathoz való hozzátétele győzi meg: *láttam nehányat a gyermekekből* (közül) = *j'ai vu quelques-uns des enfants. Paedagogiai szempontból ezt tartom az egyedül ajánlható magyarázatnak,* mert a gyermek nem bölcselkedik, hanem az alakból indúl ki; — aztán meg *annak tanítása, hogy pl. de l'eau, des enfants majd génitif, majd nominatif, majd accusatif* — véleményem szerint — *csak megzavarja a tanulót*». — 2. Bíráló úr azt állítja, hogy könyvem szerint a «*le chien est fidèle*-ben *fidèle határozó még pedig állapothatározó*». Itt a bíráló úr ismét téved. Felvilágosítására legczélszerűbbb a kilencz sorra hivatkoznom, melyeket *ő* könyvemből *a bőbeszédűségre* hozott föl s a melyek szó szerint így hangzanak (§. 514.): «Van azonban a francziában még egy sajátos állítmányi kiegészítő, melyet *állapotjelzőnek* vagy complément prédicatif factitif-nek lehetne nevezni, a mennyiben az alanynak vagy tárgynak állapotát, illetőleg más állapotba való átmenetét jelzi. *Jelentésére nézve ez az állapotjelző kétségtelenül legközelébb áll az állapothatározóhoz,* névszerint a véghatározóhoz: azonban *alakjánál fogva mintegy utólagos jelzője, értelmezője az alanynak vagy tárgynak, melylyel nemben, számban és esetben is egyezik*». *A le chien est fidèle* mondatban tehát a *fidèle* nem állapothatározó, hanem állapotjelző. *De bíráló úrral szemben* — a mint látjuk — *e kilencz sorban is rövid voltam.* — 3. De vissza kell térnem a *beaucoup de gens* kifejezésre, nehogy megjegyzés nélkül maradjon. Szerintem a *de gens*, mint mondatrész, *eredethatározó;* ellenben bíráló úr azt állítja, hogy «*a de gens-t a partitif világosabban* fejezné ki». Nyiltan bevallom, hogy *partitif* nevű *mondatrészről* mindeddig nem volt tudomásom. Ez új, a hatodik mondatrész lenne már. — 4. Bíráló úrnak Mondattanomra tett negyedik megjegyzését szóról szóra kell idéznem: «Azt, hogy néha, sőt sokszor is, nagyon éles akar lenni, bizonyítja az 517. §-ban kitett különbségek közül ez, hogy *il plut du sang*-ról az *mondatik*, hogy itt az ige határozóval van kiegészítve; ellenben erről *il tombe de la neige más van mondva, mit alig lehet megérteni.* Pedig csakugyan egy ez: *il plut du sang* evvel *il tombe de la neige*». Bíráló úr ezen állításának téves voltát könyvemnek 517. § ból vett következő szószerinti idézettel bizonyítom: «Az ilyen igék (értsd: a tulajdonképpeni személytelen igék) néha *határozóval* egészülnek ki: Il pleut des soufflets. *Il plut du sang.* Il neige des feuilles...» A tárgyatlan és a visszaható igék mellett (ha t. i. személytelen igékűl használtatnak) *e névszó* rendesen alanya (a), vagy — *ha előszócskával áll* — *határozója* (b) *a mondatnak.* Pl. *a)* Il est

midi. Il était nuit... Il me vient une idée... *b) Il tombe de la neige...* Il y va de ma gloire».

S most kérdem, vajjon nem tanítom-e én magam is azt, hogy «*csakugyan egy ez: il plut du sang*, evvel *il tombe de la neige*».

Összegező ítéletében a bíráló úr azt mondja: «A mondattanát, melynek sok jelessége van, talán a VII. és VIII. osztályokban használhatnák... A kereskedelmi akademiában is... a jó példák miatt, melyek a *homályosan kifejezett szabályokat* világosítják, — nagyon helyén volna». Hogy szabályaim nem homályosak, bizonyítja azon körülmény, hogy az egész bírálatban valahányszor megtörténik, hogy nem értjük egymást, mindannyiszor kimutatom, hogy a hiba nem könyvemben van, hanem hogy a bíráló úr téved.

IV. *Válasz Y úr bírálatára.* Y bíráló úr, némi dicsérő nyilatkozat után, következő ítéletet mond: «E könyv segítségével legfölebb maga a szerző képes a franczia nyelvet iskoláinkban sikerrel tanítani». Itéletét pedig így indokolja: 1. «a könyvnek egész szerkezete a megszokottól eltérő»; — 2. «a grammatikai részletezésbe belemerülő és ennek következtében nehézkes».

Az első pontra vonatkozólag a tisztelt olvasó megtalálja a kellő választ fönt, a hol kétségbe vonhatatlanúl bebizonyítom, hogy könyvem kifogásolt rendszere *egy* az Utasítások által megkövetelt és valóban helyes rendszerrel. A mi pedig a bíráló úr régi «helyesnek tapasztalt» rendszerét illeti, t. i. azt: mely jelentéstant nem tanít s mely «a syntaxist a beszédrészek fonalán tanítja» — arra vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy a régi rendszer még sem lehet annyira kipróbált jó rendszer: *a)* mert azt maga az O. K. Tanács 1880-ban, Utasításaiban elitélte, «ferde gyakorlat»-nak nyilvánította és oskoláinkból kitiltotta; *b)* mert *egész Európa* sürgeti a nyelvtanítás reformját és mindenütt, egyhangulag, *a nyelvek mondattani alapon való tanítását sürgetik.*

Hogy pedig könyvem «a grammatikai részletezésbe annyira belemerülő és ennek következtében nehézkes» volna, azt bíráló úr állítja, de semmivel sem okolja meg: hacsak a módhatározó mondatok beosztását nem vonatkoztatom ide. Részemről nem hoztam be új kategoriákat, csak az általánosan használt és az O. K. Tanács által directe vagy indirecte megjelölt, illetőleg jóváhagyott beosztást vettem át. Ha pedig *a felsőbb osztályok számára* készített nyelvtanomat s Szinnyeinek a *harmadik osztályra* szóló és az O. K. Tanács által csak újabban elfogadott nyelvtanát egybevetnők, azt tapasztalnók, hogy könyvem, Szinnyei könyvéhez képest, a grammatikai részletezés tekintetében csak kis Miska. *Szinnyei kilencz fő- és nyolcz alosztályba*, összesen *tizenhét osztályba* sorozza a határozó mondatrészeket, tehát *háromszor annyi határozó mondatrészt különböztet meg, mint én.*

Helyesen jegyzi meg Dóczy Imre: «E felosztásnál tehát, a mint látszik, Szinnyei már elvetette a hol, honnan, hová? kérdésekre felelő valódi helyhatározók analogiáját»,*) — Szinnyeinél tehát «minden csoportosítás nélkül, mint megannyi külön osztályok, jönnek az ok-, czél-, társ-, szám- és tekintethatározók. Tizenhét fajta határozó kilencz osztályba sorozva».

De áttérek a határozó mondatokra, melyeket én tökéletesen a

*) L. Tanáregyesületi Közlöny XIX. 72. l.

határozó mondatrészek mintájára osztályoztam, — ellenben *Szinnyei* a 9, illetve 17 fajú határozó mondatrészből *tizenegy-féle határozó mellékmondatot alkot.* Ha a határozó mondatrészek és határozó mondatok eme csoportosítását összevetjük, azt találjuk: *a*) hogy Szinnyeinél mindazon határozó faj megvan, mely könyvemben előfordúl; *b)* hogy Szinnyeinél azonfelül még egy jó csomó másféle határozó mondatrész és határozó mellékmondat is van, melyekről könyvem mitsem tud.

És ha most, egyetértőleg az O. K. Tanácscsal (mert Szinnyei könyvét általános használatra engedélyezte) megengedjük: hogy Szinnyei tanitványa a határozó mondatrészeknek voltaképen 17 osztályával s e mellett a határozó mondatok 11 főfajával már *a harmadik osztályban* képes megbirkózni; — akkor föl lehet tennünk, hogy a tanuló az én könyvem határozóinak három fő- és egynéhány alfajával az V—VIII. osztályban, tehát érettebb észszel, annál könnyebben fog megbirkózni.

Bíráló úr továbbá azt állitja, hogy Theisz «a beosztást, nomenclaturát, a határozók tanát stb. Simonyiból vette át, minek folytán e könyv a többi használatban lévő magyar és német nyelvtanoktól teljesen elüt». Erre vonatkozólag ismét csak az Utasításokra kell hivatkoznom, melyeket úgy a beosztás, mint a nomenclatura, mint a határozók tanára, első sorban követtem. Azonfelül pedig azon meggyőződésemnek kell kifejezést adnom, hogy könyvem beosztása és nomenclaturája és a határozók tana épen nem üt el valami nagyon sem az újabban lelkesedéssel fogadott Szinnyei, sem pedig a minden esztendőben új kiadásban megjelenő Ihász magyar nyelvtanától; de még a Schwicker, Langraf és egyéb német nyelvtanainktól sem, kivált rendszer dolgában nem. Ha pedig van olyan *engedélyezett* német és magyar nyelvtan, melynek rendszere eltér könyvem rendszerétől, úgy az bizonyára a kormány által kiadott Utasítások teljes ignorálásával készült s engedélyeztetett.

Azután áttér bíráló úr a Hangtanra, melyről így nyilatkozik: «A hangtan beosztása általán véve helyes; a részletekre nézve csak egy pár észrevételem van». Összesen négy lényegtelen megjegyzést tesz: 1. kivánta volna, hogy a 15. §-nak *jegyzetébe* e szókat is fölvettem volna: «hanyagabb társalgási nyelvben». Szívesen hozzá járulok; — 2. megjegyzi, hogy a 30—33. §§-ban «a nyílt és zárt *e* mellett helyes lett volna a nyílt és zárt *o* és *eu*-ről is szólni». Ezt is megengedem; — 3. az 59 §-hoz megjegyzi, hogy *Bruxelles szóban az x kiejtése ingadozó.* Hivatkozva Mätznerre, Lückingre és Benecke Albertre, könyvemben kifejezett állításom mellett — Plötz-zel szemben is — megmaradok és *az x-t e szóban ezentúl is sz*-nek *olvasom* és olvastatom; — 4. azt mondja tisztelt bíráló úr, hogy «a hangok változásáról szóló 77—103. §§-ban sok olyan van, mit a tanuló nem ért, mert nem tud latinúl». Tapasztalásból mondhatom, hogy e szakasz magyarázata felsőbb osztályokban semmiféle nehézséggel sem jár, sőt ellenkezőleg: rendkívüli érdeklődést kelt a tanulókban a nyelvészet iránt.

Hogy pedig mindenki beláthassa, mily nagy óvatossággal jártam el a latin szók megválasztásában (mert latin szavak nélkül bizony lehetetlenség lett volna a hangváltozásokat kellőleg megmagyaráznom) *felsorolom itt a könyvemben használt összes latin szó-példákat*:

schola,	stabulum,	Stephanus,
historia,	gloria,	junius,
duplum,	caput,	gubernare,

	probare,	Dibionem (= Dijon),	diluvium,
	abbreviare,	vespa,	Vasconia,
	Aturis (Adour),	Venetia,	palatium,
	nasus,	ecclesia,	asparagus.
	mappa,	altare,	filia,
	malva,	advocatus,	abbatem,
10.	magister,	pavonem.	

Íme ez az a *huszonkilencz latin szó*, a melyeket bíráló úr nem helyesel és a melyek alapján audacter *harmincz §-ra koczkáztat ítéletet*, mondván, hogy azokban «*sok olyan van, mit a tanuló nem ért, mert nem tud latinúl*». Pedig e szókról bátran elmondhatom, hogy legnagyobb részöket minden tanuló már eleve érti: részint mert tulajdonnevek, részint a közhasználatból, részint pedig a német és még inkább a magyar nyelvből, a mennyiben több közülök magyar szók alkotására is szolgált.

Továbbá kifogásolja bíráló úr, hogy nálam «a hangtanra a szótan következik, melyet jelentéstanra és alaktanra» osztok. Itt tehát ismételve kell kijelentenem, hogy ez az Utasítások határozott követelménye. És a mely tankönyvszerző másképen jár el, az a kormány rendelete ellenére cselekszik: az ilyen tankönyvet iskoláinkból ki kell tiltani.

Bíráló úr idegenszerűnek találja, «hogy a többes szám képzéséről és a névszók neméről szóló szabályokat is a szóképzéstanban adom elő, a hol a tanulók azokat alig fogják keresni». Szerény véleményem szerint ez eljárásomban hiba nincsen. Minden franczia nyelvtaníró és maga könyvem bírálója is «*a többesszám képzéséről*» — De la *formation* du pluriel — és a melléknevek *nőneméneк képzéséről* — De la *formation* du féminin dans les adjectifs — beszél: *ha képzés, akkor csak a szóképzéstanba való.* De különben is fődolog, hogy úgy a többesszám, mint a nőnem képzése helyesen legyen tárgyalva: és hogy *könyvemben mindezek kifogástalanúl vannak előadva*, bizonyítja az is, hogy sem az egyik, sem a másik bíráló úr egyetlen egy hibát sem tudtak felfedezni. — A könyvhöz csatolt betűrendes részletes tárgymutató és szótár pedig teljesen eloszlatja t. bíráló úrnak abbeli aggodalmát is, hogy a tanuló nem fogja tudni, hol keresse a többesszám és nőnem képzésére vonatkozó szabályokat. E szótár tökéletesen útba fogja őt igazítani. De különben is az a meggyőződésem, hogy a jó tanuló pontosan fogja tudni, hogy hol tanulta eme fontos dolgokat; — ellenben a rossz tanulót a legkitűnőbben berendezett tankönyv sem lesz képes útba igazítani.

A névragozásra vonatkozólag bíráló úr ezeket mondja: «A névragozásnak mindössze másfél lapot szentel, a melyeken e tárgy nincs kimerítve». És emez állításának bizonyítására így folytatja: «A személyes névmás eseteit, melyek határozottan ide valók, nem itt hozza fel, hanem a jelentéstan 178. §-ában». Bíráló úrnak emez állításával szemben határozottan ki kell jelentenem, hogy *a személyes névmás ragozása ott van a névragozásról szóló fejezetben*, a hol is a 482. §-ban ez áll: «A személyes névmásokat l. a 178 §-ban». A személyes névmások teljes ragozását itt ismételten lenyomtatni szükségtelennek, feleslegesnek tartottam, a mennyiben a tanuló azokkal már a Jelentéstanban megismerkedett. Egyébiránt a személyes névmásoknak ú. n. eseteit a Jelentéstanból már azért sem hagyhattam el, mert azok nem ragozott alakok, hanem nagyobbára mind önálló szók, melyek csak jelentésükre nézve tartoznak együvé és az ú. n. *eset*-név reájuk csak mondattani szempontból, szerep-

lésük után, alkalmaztatott. De legyen bármint, *a személyes névmások ragozása könyvemben a névragozás fejezetében is bennfoglaltatik;* — igenis ott van az, még ha t. bíráló úr nem is vette észre. Minthogy pedig t. bíráló úr a Névragozás czímű fejezetnek egyéb hiányairól nem szól egy árva szót sem: *e fejezetet is teljesnek kell elismernie.*

Ezután a t. bíráló úr sajátságos véleményt nyilvánít: *Ha «a tanuló a főnév alaktanát akarja tanulmányozni, e czélra a Jelentéstanban a főnevek beosztását* (163—167 §§.) *kell átnéznie».* Szeretném tudni, hogy miért? *Jelentéstanban a főneveket jelentésük — és nem alakjuk szerint — osztályozzuk. A ki tehát a főnév alaktanát akarja tanulmányozni, annak természetszerűen csak könyvem Alaktanához kell fordulnia.* Azt pedig csak senki sem veheti tőlem rossz néven, hogy a főnevek képzését a szóképzéstanban, ragozásukat pedig a ragozástanban tanítom: hisz ez az egyedül helyes és logikus eljárás. — És ez egyúttal azon beosztás, a melyet az O. K. Tanács Utasításaival inaugurált és követni rendelt, melytől tehát nyelvtanárnak, tankönyvbírálónak, de magának az Orsz. K. Tanácsnak is eltérni semmi szín alatt sem szabad.

Különös, hogy bíráló úr is *csodalkozik azon, hogy a mondattant mondatok alapján tanítom.* De lehet-e helyesebb felosztási alapja hangnak a hangnál, a szótannak a szónál, a mondattannak a mondatnál?! Szerény véleményem szerint: nem lehet. És bíráló úr maga is kénytelen bevallani, hogy *«logikai szempontból a syntaxis ilynemű tanítása ellen nem lehet kifogás»* — de rögtön hozzáteszi: *«de gyakorlati szempontból igenis van».* Mert — úgymond — «mondattani alapon — a tapasztalás szerint — tulajdonkép csak az anyanyelvet lehet sikerrel tanítani». — Ellenben «Idegen — főkép élő nyelvek tanításánál sokkal czélszerűbbnek mutatkozik azon módszer, mely a syntaxist a beszédrészek fonalán tanítja».

Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy — meggyőződésem szerint — *a logika s a gyakorlat együtt jár, hogy tehát azok nem ellentétes fogalmak:* úgy hogy gyakorlatilag csak az mondható helyesnek, a mi egyúttal összeférő a logika törvényeivel, és viszont *a mi logikus — az practicus is. Ha* tehát valamiről, bármely téren, azt halljuk: hogy *a praxis kimutatta annak helytelen voltát* — arról, némi vizsgálat után, kétségtelenűl ki lehet mutatni, hogy *az nem felelt meg a logika törvényeinek. A mondattan pedig gondolkodástan;* a mondattanban tehát a logikai szempontnak kell uralkodnia. *És ha a t. bíráló úr logikai szempontból mit sem tud felhozni könyvem ellen: úgy nyíltan ki kell mondanom, hogy könyvem gyakorlati szempontból is jó.*

De minek a sok szó. *Az O. K. Tanács* az 1880. kiadott és a kormány által szentesített *Utasításaiban az egyedül helyes, logikus rendszer mellett nyilatkozott,* melynek alkalmazását nemcsak a modern, de az antik nyelvekre is kötelezőnek mondotta ki. L. Ellenbírálatom első fejezetét. De az *O. K. Tanács* tovább ment, nemcsak hogy körülményesen jellemezte az általa inaugurált, logikus nyelvtani rendszerét, hanem *határozottan ki is tiltotta iskoláinkból ama,* a bíráló úr szerint «helyesnek tapasztalt» *«módszert, mely a syntaxist a beszédrészek fonalán tanítja»,* — kimondván, hogy: *«A tanterv ezen követelménye egyúttal arra czéloz, hogy azon ferde gyakorlatnak, mely szerint alaktani kategoriák uralkodók a mondattan rendszerében is, végét ejtse».*

Hogy pedig bíráló úrnak eme phrasisa *«tapasztalás szerint»* is ugyancsak az Utasítások, illetőleg könyvem rendszere mellett bizonyít:

kiviláglik abból, hogy mostanság egész Európa nyilván kikel bíráló úrnak eme «helyesnek tapasztalt» módszere ellen és mintegy egyhangulag a nyelvek logikus, azaz mondattani alapon való tanítását sürgeti.

Bíráló úr továbbá ezt állítja: «Ha valaki tudni akarja, hogy mikor kell a *subjonctif*-ot használni, annak keresztül kell mennie az egész mondattanon és egyenkint kikeresni a szabályokat, melyek a subjonctif használatára vonatkoznak». Erre vonatkozólag megjegyzem, hogy nincs könnyebb dolog, mint a kötőmódra vonatkozó szabályokat a könyvhöz csatolt betűrendes részletes tárgymutatóban a *kötőmód* szó alatt mind egymás mellett megtalálni. Sőt mi több, a részletes tárgymutató még az egyes kötőszóknál (pl. avant que, quoique etc.) is nyújt utasítást az igemódra nézve. Különben meggyőződésem az, hogy a *kötőmód használatának oka alapjában egy és ugyanaz; rejlik pedig a gondolatformában, a felfogásban.* Teljes határozottsággal mondhatom tehát, hogy t. bíráló úrnak annyira «kipróbált és helyesnek tapasztalt módszere» — csak mechanismus: mert a tanulót magolásra és nem gondolkodásra tanítja. Bemagoltatja vele a különböző kötőszókat, melyek kötőmóddal, és azokat, melyek jelentőmóddal állanak: és a tanuló azután gépszerűleg használja a kötő- és jelentő-módot. S így jár el a bíráló úr által említett Brachet is Nouvelle Gram. franç. czímű munkájának 248. lapján. Ha már most a tanuló megfeledkezik arról, hogy teszem *pour que* kötőszó mely csoportban fordult elő — teljes megnyugvással jelentő módot fog rakni utána: mert ő, sajnos, az igemódoknak a gondolatokkal való szoros összefüggését, elválaszthatatlanságát nem érzi, nem érti, de nem is sejti. És most csodálkozzék, bíráló úr, a fölött, hogy a közönséges módhatározó mondatot miért választottam el: hasonlító, következményes és állapothatározó mondatra; mindenik más-más gondolatformának, felfogásnak felelvén meg: más-más kifejezés módot, illetve szerkezetet kíván. A gondolat a fő, a lényeg: a kifejezésére szolgáló igealaknak megfelelő kötőszavát könnyen találjuk meg azután. Tanítsunk gondolkodni és ne magolni. Valamely nyelvnek mondattanát alaposan ismerni annyit tesz, mint az illető nemzetnek gondolkodása módjával, eszejárásával tisztában lenni.

T. olvasóm bizonyára tökéletesen meggyőződött arról, hogy bíráló úr eddigelé tett kifogásaiban egyáltalában nem áll az O. K. Tanács Utasításainak alapján: joggal el lehetett volna tehát tőle várnunk, hogy a könyv részleteiből oly lényeges kérdéseket tudott volna kimutatni, melyek ítéletének — legalább látszólagos — igazolására szolgálhattak volna. És lám, e 389 lapra terjedő könyvemben semminemű lényegesebb hibára sem akadt, pedig nem is lenne csodálatos, ha e nagy munkába egy pár fontosabb tévedés is becsúszott volna. Bíráló úr tehát csak a következő öt megjegyzésre kénytelen szorítkozni: 1. Azon óhajtását fejezi ki, hogy «a 241. §-hoz a számnevek phraseologikus használatából czélszerű lett volna több példát fölhozni». Nekem elég; a kinek több kell, diktál még egy párt hozzá — 2. Azt állítja, hogy a tanuló a 326. §-ban felhozott példákat magyar fordítás nélkül meg nem értheti. Részemről egyáltalában nem tartom szükségesnek a példákat Rendszeres nyelvtanban magyar fordításban mellékelni. Egyetért velem minden nyelvtaníró. Fordítsa le a példákat a tanár az iskolában tanítványaival.— 3. A 455. §-hoz bíráló úr következő megjegyzést tesz: «Az első conjugatióban Theisz úr szerint az igető *e*-vel végződik; *parle-*; a másodikban

i-vel: *fini-*. A francia grammatikusok ezt nem így tudják;» és itt Brachet-re hivatkozik, ki szerint az igető *parl*, az *e*, *es*, *e* pedig személyragok. Bíráló úrnak kötelessége lett volna éppen azon dolgokat, melyekben az egyedül üdvözítő Brachet-től és Plötz től eltérek, alapos vizsgálat és szigorú megbírálás alá venni.

Nyelvtanomban kifejezett állitásom mellett föltétlenül megmaradok:

a) *a tudományosság szempontjából:* mert *amare* igetöve *ama-*, miből a francziában *aime-* és *nem aim-* lett. V. ö.:

amo	j'aime	amabam	j'aimais
ama*s*	tu aime*s*	amaba*s*	tu aimai*s*
ama*t*	il aime	amaba*t*	il aimai*t*
kérdőleg:	aime-*t*-il?		

Az *e*, *es*, *e* személyragnak semmiképen sem tekinthető, hanem csak az *s*, *s*, *t*.

A latin *finire*-nek töve pedig latinban és francziában egyaránt csak *fini-* lehet.

b) megmaradok állításom mellett *paedagogiai szempontból:* mert érthetetlennek, ellenmondásosnak tartom azt tanítani: hogy az első igeragozású igéknek oly sajátságos privilegiumuk van, hogy a jelen időben oly személyragokkal bírnak, minőkkel sem ugyanazon ragozású igék többi idejénél, sem a többi rendes ragozású és ú. n. rendhagyó igéknél sem találkozunk. Nem helyesebb-e eme grammatikai hazugság helyett az igazságot tanítani s azt mondani, hogy a személyragok minden igeragozásnál, de egyáltalában minden igénél, minden időben egyformák (természetes, hogy ama megszorításokkal, melyekről könyvem 439. §-ban szó van).

c) végre *opportunitás szempontjából* is fenn kell tartanom emez elméletemet, nehogy ellenmondásba jőjjek a már engedélyezett Nyelvkönyvemmel, ama Nyelvkönyvemmel, melynek épen igeragozástanáról az O.K. Tanács annak idején oly elismerőleg nyilatkozott.

4. *Y* bíráló úr elismeri, hogy az ú. n. rendhagyó igék összeállítása «ügyesen van szerkesztve és majdnem kimerítő». — De ezt teszi hozzá: «Kár, hogy az igéket egyszerűen betűrendben állította össze, és nem sokkal helyesebben a képzés rokon alakjai szerint, mint ezt Mätzner, Brachet, Lücking és mások tették». A másik bíráló úr ugyancsak a rendhagyó igékre vonatkozólag ezeket mondja: «a megtanulásra és könnyebb megtalálásra jobbnak tartom a rendhagyókat az illető conjugatiók szerint osztályozni, a mikor azután az *oir*-félék is egy sorba jutnának».

Jelen pontban mindkét bíráló megjegyzéseire akarok reflectálni. Ugyancsak Mätzner, Brachet és Lückingre hivatkozva kimutatom, hogy a rendhagyó igéknek ama «sokkal helyesebb a képzés rokon alakjai szerint» való beosztása pædagogiai szempontból merő szükségtelenség, haszontalanság. *Mätzner* a következőleg jár el; szerinte *a rendes igeragozású igékhez* tartoznak: *aller*, *envoyer*; *saillir*, *bouillir*, a *partir*-félék, *cueillir*, *vêtir*, *faillir*, az *ouvrir*-félék, *battre*, *coudre*, *suivre*, *écrire*, *naître*, a *craindre*-félék, a *duire*-félék stb. Ezeknek és másoknak kiválasztása után, a felmaradt ú. n. rendhagyó igéket három osztályba sorozza, tekintet nélkül az infinitivus végzetre (a mint azt H. úr óhajtotta volna) — még pedig az *Y* bíráló úrnak ú. n. «*rokon képzése alapján*», t. i. az *elbeszélő múltnak időjele alapján*. Ugyancsak ily alapon osztályozzák a rend-

hagyó igéket Lücking és Brachet is, csakhogy ők az infinitivus végzetéből indulnak ki. Így találjuk aztán egy kategoriában: *Mätznernél* a *tenir, venir, voir* igéket; továbbá a *devoir, falloir, mouvoir, savoir, courir, mourir, lire* és *connaître* igéket; — *Lückingnél* (l. a 80—90. lapot) a *courir, mourir;* továbbá a *savoir, vouloir, devoir* igéket, és ismét a *voir* és *asseoir* igéket; — *Brachetnél* (149. lap) pl. az első osztályban együtt vannak: a *dormir*-félék, *offrir*-félék, *bouillir, cueillir, aquérir, faillir, vetir* etc. Ugyan mondják meg, t. bíráló urak, vajjon van-e pædagogiai haszna a rendhagyó igék eme mesterkélt osztályozásának? Vajjon *courir* ragozásának ismerete elősegíti-e a *mourir* ragozásának tudását, a *savoir* a *vouloir*-ét vagy *devoir*-ét? — Határozottan kimondom, hogy nem! Sőt ellenkezőleg csak megzavarja a tanulót, a mennyiben ő azon lesz, hogy lehetőleg egyformán ragozza az egy osztályban felsorolt igéket, például *courir*-t és *mourir*-t; *savoir*-t és *devoir*-t. Részemről mondhatom, hogy kellőleg megfontoltam volt azon előnyöket és hátrányokat, melyek az ú. n. rendhagyó igék eme mesterkélt beosztásával járnak; — és tapasztalásra alapított meggyőződésem vitt oda, hogy az igeragozást legtermészetesebben, leggyorsabban, leghelyesebben és egyúttal legtudományosabban is az igetövek alapján lehet megtanítani. A könnyebb fölkeresés czéljából pedig a betűrendet választottam. Hogy pedig mind a mellett a csakugyan egyformán ragozandó igékre kellő tekintettel voltam, bizonyítja azon körülmény, hogy teszem a *mentir, partir*-féléknél ott áll: *se conjugue comme dormir;* a *plaindre*-féléknél: *se conjugue comme craindre* s így tovább. Különben remélem, hogy maga az O. K. Tanács sem követeli azt, hogy a magyar nyelvtanírók szolgailag utánozzák a külföldi grammatikusokat, és könyvemet azért, mert itt-ott eltér a Brachet vagy akár a Mätzner könyvétől — és ezeknél talán itt-ott helyesebben jártam el — elvetendőnek fogja tartani.

Ezek után következik a bíráló úr ítélete, mely szerint «megengedhetőnek találja, hogy e könyv a lőcsei áll. főreáliskolában, hol a szerző úr maga tanít, használtathassék».

V. Végűl legyen szabad a t. bíráló uraknak könyvemre kimondott elismerő nyilatkozatait összeállítani, hogy annál inkább kitünjék a könyv tartalmi becse. A rendszer *egy* az Utasítások rendszerével, tehát eo ipso helyes.

A műről általában *Y* úr: «Theisz Gyula úr Rendszeres franczia nyelvtana nagy szorgalomról tanuskodó, mindenesetre figyelemre méltó munka. A szabályok, melyeknek segítségével a nyelvet tanítja, magukban véve helyesek, a példák jók... Készségesen ismerem el, hogy Theisz úr könyve nagy gonddal készült és sok jót tartalmaz». — Hunfalvy úr: «A könyvben elejétől végéig a legjobban kiválogatott franczia példák vannak igen nagy számmal, annyira, hogy azt jó példák tárának nevezhetni... *E nagyon szép kiállítású s az értelmet különböző betűkkel ki-kiemelő, hibátlan nyomtatású könyv* érdemes arra, hogy a nyomtató intézet mutatványúl tegye ki a legközelebbi iparkiállításon».

A Hangtanról *Y* úr: «A hangtan beosztása általán véve helyes».— Hunfalvy úr a hangtanra semmiféle megjegyzést nem tesz: tehát helyesnek találja.

A szótanról Hunfalvy úr: «A könyv a 35-dik lapon kezdi meg a szótant s legott a cselekvő igék a legalkalmasabb szókkal, a legjelesebb, eredeti franczia szólásokkal (példákkal) meg vannak világosítva».—*Y* úr: «Az alaktan három fejezetből ál... Az első két fejezet — különösen a

szóképzéstan — sok jót tartalmaz, sok olyasmit is, mi az eddigi magyar nyelven megjelent nyelvtanokban ily terjedelemben nem található». — És ismét Hunfalvy úr: Az elószóocskákkal való összetételről «a 354. §-ban értekezik bőven és helyesen». — *Y* úr: «A rendhagyó igék alakjainak összeállítása ügyesen van szerkesztve és majdnem kimerítő».

A mondattanról *Y* úr: «A műnek legfontosabb része azonban a mondattan... Nem volnék igazságos, ha el nem ismerném, hogy Theisz úr könyvének *eme részét is* nagy gonddal dolgozta ki» *(tehát a könyv többi részét is)*. — Hunfalvy úr: «*A mondattanát, melynek sok jelessége van*, talán a VII. és VIII. osztályokban használhatnák... A kereskedelmi akademiában is... a jó példák miatt... nagyon helyén volna».

Mindezek után bátorkodom még azon tiszteletre méltó Anonymusnak — Rendszeres franczia nyelvtanomra kimondott és a Franklin-Társulatnak irásban benyujtott véleményére hivatkozni, a kit a Franklin-Társulat részéről méltóságos Gyulai Pál és nagyságos Hunfalvy János urak még akkor kéziratban lévő könyvemnek megbírálására kiszemeltek.

Ez így nyilatkozik könyvemről: «Általában véve e nyelvtan alapos és lelkiismeretes tanulmány s érett és önálló megfontolás gyümölcse s a mai — haladottabb — nyelvtudomány színvonalán áll. Szerzője nem csak a jelenlegi, hanem a régi franczia nyelvet is alaposan ismeri s — igen helyesen — ennek segítségével világosít meg sok nyelvi jelenséget, mely különben érthetetlen volna. Különösen kiemelendők csaknem az összes franczia klasszikus irókból, közmondásokból stb. nagy változatossággal gyüjtött mondatai, melyek nagy részét — saját vallomása szerint (134 lap) — a franczia Akademia szótárából s talán egyéb forrásokból is idézi ugyan, de önállóan alkalmazza; hasonlóképen *érdemére válik könyvének az összes magyar nyelven megjelent franczia nyelvtanoktól eltérő szerkezete és beosztása, helyes és világos értelmezései*, az áttekintést könnyítő táblázatai s végre *valamennyi hasonló irányú* — magyar nyelven irott — *nyelvtanokat felülmuló bő és kimerítő volta. Számos részlete oly dolgokról és oly módon ad felvilágosítást, a melyek s a mint még — tudtommal — magyar könyvben nem foglaltatnak*, pl. mindjárt az elején az összetett magánhangzókról (5—10, l.), az orrhangokról (11—12. l.), a hangsúlyról stb. — *Stylusa könnyed, érdekes, minden darabosságtól és tudákos szárazságtól ment; értelmezései, szabályai legnagyobb részint helyesek, észszerűek, kézzelfoghatók és határozottak: s a mi fő, az egész könyv nem valamely idegen, pl. német műnek szolgai leforditása, vagy utánzata, mint annyi sok társa, hanem — bizonyos határok között — eredeti mű.* Mindezeknél fogva véleményünk nem lehet más, mint hogy *e rendszeres franczia nyelvtan* a kinyomatást kiérdemli, mert nyelvtan *irodalmunkban valóságos szükséget pótol*».

És bírálatát ezen Anonymus így végzi: «*a mű elismerésre és dicséretre méltó alapos mű, mely gazdagitani fogja nyelvtan irodalmunkat*».

Az O. K. Tanács bizottsága ez Ellenbírálatomnak Felülbírálatában éppen mint a bíráló urak nem áll az Utasítások alapján. Állításom bizonyságául álljanak itt a felülbíráló bizottság következő szavai: «A bizottság az Utasítások idézett helyén foglalt elvek alkalmazásának túlzását látja Simonyi Zsigmond Magyar Nyelvtanában is, midőn pl. külön *Jelentéstan* tanítását viszi be grammatikai oktatásunkba; a maga részéről a bizottság még ezt is határozottan helyteleníti, ámbár az anyanyelvről lévén szó, könnyebben elnézhető; mennyivel inkább kell roszszalnia alkalmazását idegen nyelv tanításában». Ime az Utasítások határozottan előirják, a biráló bizottság pedig «a maga részéről határozottan

helyteleníti» a külön *Jelentéstant.* Kell-e ennél világosabb bizonyság arra, hogy a felülbíráló bizottság is az Utasításokkal ellentétes álláspontra helyezkedett? Hiába, itt nem marad egyéb hátra, mint hogy a felülbíráló bizottság is, követve Hunfalvy úr nemes példáját, ismerje be: «Erre azt felelheti Uraságod minden joggal: Én az Utasítások szerint dolgoztam ki a grammatikát, tehát eljárásomat vétkelleni nem lehet. *Azonban én mint bíráló nem kötvén magamat az Utasításokhoz...*»

Következtessünk!

1. Könyvem rendszere tökéletesen egy az Utasítások rendszerével. E rendszer miatt vannak a Simonyi s Bartal-Malmosi nyelvtanai az O. K. Tanács által melegen ajánlva; e rendszer miatt van az én könyvem elvetve.

2. Könyvem műszavai az Utasítások műszavaival, illetve az O. K. Tanács által kiválóan ajánlott Simonyi, Bartal-Malmosi, valamint Ihász és Szinnyei könyveinek műszavaival teljesen egyezők. E nyelvtanok ajánlva, illetve engedélyezve vannak, az enyém meg el van vetve.

3. A bíráló uraknak egyéb kifogásai mind aprólékosak, lényegtelenek, melyek a könyv érdemeiből mit sem vonhatnak le, s melyekről hiszem, hogy Ellenbírálatomban tökéletesen meg is czáfoltam.

4. Végül a bíráló urak könyvemről általában és részleteiben is elismerőleg nyilatkoznak.

Ha már most az O. K. Tanács mindezeket számba veszi, megértheti: hogy én a könyvemre — nekem évek fáradságába kerülő e munkámra — az Utasítások teljes ignorálásával hozott határozatát csak lelkem mélyében való fölháborodással vettem tudomásúl, és hogy az O. K. Tanácsnak ama kegyelmét, melynél fogva könyvemet a lőcsei főreáliskolában kisérletképpen használhatom, önérzettel el nem fogadhattam. Könyvem, melyen kívül mind e mai napig, az egész magyar irodalomban más az Utasítások követelményeinek megfelelő franczia nyelvtan nincs, de a mely más tekintetben is «figyelemre méltó munka»: kegyelemre nem szorult.

Bízva igaz ügyemben, Ellenbírálatomat a következő szavakkal végzem: *La vérité se fait jour et perce à la fin.*

Lőcse, 1886 febr. 18-án.

THEISZ GYULA, főreáliskolai tanár.

Tagdijfizetések:

Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» 1886. évi II. füzetében közzétett nyugtázás kelte, azaz január 27-dike óta a mai napig fizettek:

1883-ra: Rendes tag: Dr. Mandola József, Budapest.

1884-re: Rendes tag: Markusovszky Sámuel, Pozsony. — Markovics Sándor, Budapest, I. félévre.

1885-re: Rendes tag: Dr. Káplány Antal, Szabadka. — Markusovszky Sámuel, Pozsony. — Tiber Ágost, Budapest. — Dr. Fináczy Ernő, Budapest. — Császár Árpád, Budapest. — Beksits Ignácz, Kaposvár, I. félévre. — **Rendkivüli tag:** Fodor Gyula, II. félévre.

1886-ra: Rendes tag: Katona Mihály, N.-Szalonta. — Székely Ferencz, N.-Enyed. — Holczinger Imre, Tata. — Farkas József, Kolozsvár. — Dr. Heinrich Gusztáv, Budapest. — Pacher I. D., Győr. — Dr. Szamosi János, Kolozsvár. — Kroller Miksa, Pannonhalma. — Dávid István, Budapest. — Dr. Maywald József, Budapest. — Dr. Wargha Samu, Esztergom. — Olejovics János, Temesvár. — Lázár István, Csurgó. — Dr. Váczy János, Budapest. — Dr. Szemák István, Budapest. — Pecz Gedeon Freiburg im B. — Dr. Ferenczy József, Budapest. — Dr. Krausz Jakab, Budapest. — Gergye Lénárd, Pannonhalma. — **Rendkivüli tag:** Weisz Rezső. — Losonczi Lajos. — Fodor Gyula, I. félévre.

Oklevélért: Dr. Káplány Antal. — Polgár György 1 frtot. — Horváth György. — Dr. Versényi György. — Baló József. — Bossányi József. — Császár Árpád. — Dávid István. — Markovics Sándor. — Dr. Szemák István 1 frtot. — Dr. Ferenczy József.

Előfizetések:

1884-re: Kereskedelmi akadémia Budapesten.

1885-re: Jánosi Boldizsár, Ujvidék. — Gör. kath. főgymn., Belényes, II. félévre. — Róm. kath. főgymn., Brassó. — Gr. Pongrácz Emil, Vágujhely. — Főgymnas. tanári kar, Csurgó. — Bossányi József, Nyitra-Novák. — Kereskedelmi Akadémia, Budapest.

1886-ra: Szakács Mózes, Székely-Udvarhely. — Kir. kath. főgymn. Szathmár. — Gerold & Comp. könyvkereskedők, Bécs. — Gör. kath. főgymn., Belényes, I. félévre. — Evang. lyceumi igazg., Késmárk. — Róm. kath. főgymn., Brassó. — Apátsági könyvtár, Zirc. — Városi főreáltanoda, Debreczen. — Kath. főgymn., Rozsnyó, I félévre. — Ref. gymn. tanári kar, Kunszentmiklós 1 frtot. — M. kir. középiskolai tanárképző, Kolozsvár. — Kath. algymnasium, Mármaros-Sziget. — Kath. kisgymn., Miskolcz, I. félévre. — Premontrei főgymn., N.-Várad. — Gymn. könyvtár, Liptó-Rózsahegy, I. félévre. — Főreálisk. igazg., N.-Kálló. — Kath. főgymn. igazg., Vácz. — Ifj. Berger Sámuel, N.-Várad. — Róm. kath. gymn., Gyulafehérvár. — Gymn. igazg., Szakolcza. — Ev. algymn., Bonyhád. — Állami főgymn. igazg., Zombor. — Gymn. igazg., Magyar-Óvár. — Szt. Benedekrendi székház, Kőszeg. — Kegyesrendi gymn., Tata. — Ev. ref. gymn., Gyönk. — Róm. kath. algymn., Debreczen. — Ev. ref. főgymn., Pápa. — M. kir. állami főgymn., Fiume. — Algymn., Pozsony-Szt.-György. — Keresk. Akad., Budapest. — Mintagymnasium, Budapest, I. félévre. — Kir. kath. gymn., Selmeczbánya. — M. kir. állami főreálisk., Brassó. — Kir. főgymn., Beszterczebánya.

Kelt Budapesten, 1886. márczius 19-én.

Cserhalmi Samu
a budapesti philologiai társ. pénztárnoka

Sajtóhiba a 245. lapon.

Összes bevétel 1885-ben nem 2630 frt 38 kr, hanem 2630 frt 88 kr. és összes kiadás 1885-ben nem 1619 frt 07 kr, hanem 1739 frt 07 kr.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1886. MÁJUS. X. ÉVFOLYAM. V. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1886.

TARTALOM.

E Közlöny VI—VII. kettős füzete junius első hetében jelen meg.

FIGYELMEZTETÉS.

Tisztelettel figyelmeztetem a tagtárs urakat a Budapesti Philologiai Társaság 1883 október 1-én kelt alapszabályainak következő 2 pontjára:

«16. §. A tagok kötelesek az.........évi tagdijat junius 30-áig pontosan befizetni. *Julius 1-én túl a tagdijhátralékok az illetők költségére postán utánvételeztetnek.*»

«17. §. *Az oly tagoktól, kik tagdijukat 3 éven át nem fizetik, a választmánynak jogában áll, azt biróilag behajtani.*»

Minthogy a társaság épen a tagdijak pontatlan fizetése miatt került a jelenlegi deficites pénzügyi helyzetbe, azért a választmány legutóbbi ülésén felhatalmazott engem, hogy a fenti két szabálynak a hátralékosokkal szemben érvényt szerezzek.

Mielőtt ezt megtenném, tisztelettel felkérem a tagtárs urakat, hogy tagdijfizetési kötelezettségöknek siessenek eleget tenni, mert a 16. §-nak julius 1-én túl, a 17. §-nak pedig jelen figyelmeztetés keltétől számított *egy* hónapon túl — a választmány utasítása értelmében — okvetetlenül érvényt fogok szerezni.

Kelt Budapesten, 1886 április 22.

Cserhalmi Samu
a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

DE PROPERTII CARMINIBUS IN LIBROS DISTRIBUENDIS.

Dissertationes, quæ ad Propertium spectant, nuper editas si inspicimus, maxima turbamur molestia, quod unusquisque auctorum locos ex alia editione laudet vel nonnunquam ex eadem editione Muelleriana, [1]) hic numeros uncis inclusos, alter uncis non inclusos teneat.[2])

Turbam in dies crescere videmus, qua etsi ipsius poetæ divini verba et carmina non lædi optime sciamus, tamen philologum qui in rebus Propertianis versetur, ægerrime offendi putamus.

Talibus in rebus, quæ ad speciem pertinent, consensionem editorum *e re esse* arbitramur. Quare mihi haud inutilem operam suscepisse visus sum, cum disserere conarer carmina Propertii

---

[1]) Catulli Tibulli Propertii carmina ed. Lucianus Mueller. Lipsiæ 1880.

[2]) Videas velim dissertationem summa religione compositam C. Kirchneri, quæ inscribitur: De Propertii libro quinto capita sex. Wismar 1882. Ille computationem Lachmanni recepit numerisque editionis Muellerianæ uncis comprensis utitur, quod adnotare non erat superfluum.

Robertus Scharf autem in «Quæstionibus Propertianis» (Halis Saxonum 1881) p. 5. se numeris Muellerianis uncinulis non inclusis usurum præmittit. — Auctor dissertationis summa industria confectæ, quæ inscribitur: «De fabulis Propertianis» scripsit Augustus Otto. (Vratislaviæ 1880) p. 3. in adnot. 4. numeris se usum esse Luc. Muelleri non inclusis confitetur. — Luc. Mueller ipse autem in indicibus editionis suæ semper numeros uncis non clausos adscripsit.

Disputatio R. Voigtii (Helsingforsiæ 1872) verbosissima «De quarto Propertii libro» numeros editionis Hertzbergianæ revocat. Nuperrime autem Antonius Marx: «De S. Propertii vita et librorum ordine temporibusque» (Lipsiæ 1884) p. 5. adnotat se Hauptii recensionem a. 1879. a Vahlenio quartum editam usurpasse.

Quid? quod editio Bæhrensii, quæ a. 1880. in publicum prodiit, reiciens Propertii carminum digestionem Lachmannianam, numeros codicum recepit, quorum si auctoritatem sequi malimus, quid est quod locos laudari ex editione Bæhrensiana nos vetet?

quomodo deberemus via ac ratione quae vocatur philologica-critica, in libros dividere ad eum finem, ut inter editores tandem aliquando concordia fieri posset.

Constat enim inter omnes, Carolum Lachmannum primum in recensione a. 1816. edita codicum auctoritate spreta libros quatuor in quinque digessisse.

Argumenta tria, quibus hanc rem novam affabre firmare studuit, præf. p. XX ss. leguntur. At facillime intellegitur Lachmannum ipsum et quibus nova placuerit computatio, gravissimum duxisse et ducere id quod apud Propertium in secundo libro tradito legantur versus: (cf. ed. Lachm. III. 4. 9—10.)

Sat mea, sat magna est si tres sint pompa libelli,
Quos ego Persephonæ maxima dona feram.*)

Hos quidem — ut ipsius Lachmanni utamur verbis — non ad secundum sed ad tertium librum pertinere ipsa eorum sententia arguit.

Fulgentii auctoritati, ut videbimus, iusto plus tribuens et Ovidii versus (Trist. II. 461) secus interpretatus (p. XXI), aliquot lacunas in illis carminibus interrupto filo passim se prodere statuit. Accedit etiam quod secundus Propertii liber misera condicione ad nos pervenit, quam rem hucusque nemo negavit.

Lachmannus proprio arbitrio nisus et libidine quadam (sit venia verbo) adductus affirmare et constituere pergit. Elegiam cuius initium:

«Sed tempus lustrare aliis Helicona choreis» etc. (ed. L. III, 1. 1; ed. B. II. 10. 1) alibi quam in capite libri Augusto dedicati, poni *non potuisse* declarat.

His omnibus, qua solebat gravitate, constitutis (p. XXIII) ad exitum pervenit: «Quid dubitamus igitur, — ait l. l. — quin

*) Cf. etiam ed. Bæhrensii II. 13, 25—26:

«Sat mea sic magnast, si tres sint, pompa, libelli» et quod Birtius scribit in Mus. Rhen. 1883 (XXXVIII. p. 219 adnot. 2: Die Ueberlieferung ist einzig die: «Sat mea sit, magna si tres sint p. l.» Versum propter rationes metricas ab interpolatoribus Italicis mutatum esse dicit, qua re minime opus sit, cum simile quid legatur l. V. (IV.) 5. 64:

«Per tenues ossa sunt numerata cutes». Etiam nobis, quod Birtius velit magis arridere; libenter fatemur.

liber tertius ab eo carmine, cuius hæc particula superest, initium cepisse, sequentes autem libri, qui adhuc pro tertio quartoque habiti sunt, quartus quintusque numerari debuerint?»

Numeros distributionis Lachmannianæ, quantum scimus, solum pauci editorum receperunt; *) nihilominus Teuffel in hist. litt. Rom. et Lübker in lexico rerum antiquarum et alii qui citant Propertii verba, bona fide sequuntur Lachmanni *auctoritatem* et elegiacum Romanum quinque libros composuisse credunt.

Hac de re Lucianus Muellerus insolita disputatione egisse mihi videtur. Pluries dubitationem suam aperuit, neque potuit omnino scrupulus quidam ex animo evelli, tamen Lachmanni computationem in quinque libros recepit et p. XIII præf. ita facit quæstioni finem: «Itaque omnibus quæ considerari debuere momentis *cum cura* (!) pensitatis Lachmanni librorum divisionem retinendam esse existimavi.» — Disputationem ipsam quasi defessus his verbis cacuminat: «*Sed iam satis superque dictum de re non ita gravi*», quem sonum nobis simillimum videri vulpi in fabula (ὄμφακές εἰσιν) non negamus.

Quomodo potest, quæso, editor tale quid dicere? Qui fere ubique unam vel duas litteras emendare solet et debet, nonnunquam autem de unius vocabuli emendatione vel permutatione totas paginas complet, divisionem quæ ordinem traditum perturbet carminum, *rem non ita gravem* iudicat. Nempe, ni fallimur,

---

*) Fateor me minime intellexisse quod Birtius scripsit in libro: Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur Berlin 1882 p. 415: «seitdem (sc. seit Lachmann) zählen beste Kenner des Dichters gegen die handschriftliche Autorität vielmehr 5 Properzbücher», neque quod Marx l. l. p. 74. dixit: «Omnes *fere* editores Lachmanno adstipulati sunt.» Oblitus est hercle Paldami et Hertzbergii, qui vel maxime imbuti erant poesi Propertiana, tamen utrique Lachmanni divisionem repudiaverunt. At eiusmodi quæstio modo *criticum* poscit, eumque nuperrime invenit Bæhrensium. Præter illam editionem a Hertzbergio Halis Saxonum 1843 emissam, et Paldami, quæ a. 1827 prodiit, commemorasse satis habeo: Sext. Aur. Prop. libri IV. rec. et ill. Hoffmann-Peerlkamp ed. et præfatus est J. C. G. Boot. Amstelodami 1865. et nuper, ut prætermittam recensionem Dominici Caruttii Hagæ 1869 editam, A. Palmer in editione (Londinii 1880) in viam relictam rediit. Imo etiam summæ auctoritatis existimator J. Vahlenius, ut ex annalibus Fleckeiseni nunc comperi (cf. 1882 p. 862 ss. K. P. Schulze et Monatsberichte der Berliner Akademie 1881. 1882.) iterum distributionem in quatuor libros præferendam esse ducit.

non ita ex animi sententia, quam novandi et renovandi cupidine adductus obtinuit Lachmanni digestionem.

Bæhrensius plus tribuens codicum scriptorum, qui modo quatuor libros exhibent, quam Lachmanni soli auctoritati, in viam bis relictam regressus est, eiusque rei in præfatione longius reddidit rationem.

Rationibus quas (p. XXXVIII) profert permotus, totam libri secundi particulam, quæ a carmine fere septimo incipit et usque ad decimi tertii finem pertinet, hinc removendam et volumini tertio reddendam esse censet, et quantum quidem temporum rationibus non repugnet, inter el. 19 et 20 libri tertii inserendam esse suspicatur.

Quæ coniectura etsi non multo superat Broukhousii et Beroaldi sententias, qui elegiam II. 13 (ed. B; III. 4 et 5 ed. M.) ex tertio volumine casu quodam in secundum delatam esse arbitrabantur, tamen negari non potest, legibus artis criticæ melius convenire arbitrium Bæhrensii, qui codicis veterrimi (archetypi) nonnullas paginas permutatas esse sumit, cum quæ critici illi antiqui, affirmen, credere non possimus.

Eandem quæstionem tractavit etiam Voigtius dissertationis supra commemoratæ p. 3—11.

Etsi in universum, quantum ad finem disputationis pertinet, me cum illo facere confiteor, modum ipsum procedendi et totam ratiocinationem me minime probare non negaverim.

Cum enim per longum et latum demonstrare vult, ultimum Propertii carminum librum poetæ non esse abnegandum, præ ceteris occasionem arripit, ut se iure de quarto (non de quinto) libro Propertii disserturum esse ostendat.

Voigtius quoque memoriam codicum defendit et argumenta Lachmanni illa tria infirmare studet. Argumentum primum et tertium debilissimum Hertzbergii vestigia premens satis superque refutavit, sed vadum illud «trium libellorum» transgredi non potuit. Verbositas Voigtii iam ab aliis vituperata tantum abest ut summam illam argumentationis Lachmannianæ vim tollat, ut etiam nos, qui codicum fidem teneri velimus, prius Lachmanni sententiam artificio compositam recipiamus, quam talem argumentandi rationem inauditam probemus. — Videamus igitur ipsum Voig-

tium! Postquam duobis illis argumentis Lachmanni (primo et tertio) ne ab aliis quidem multum tribui, qui eum re ipsa sequantur, pronuntiavit, iam ad tres illos libellos debellandos cingitur. *Aliud* esse *librum* aliud *libellum* magna voce clamat.' Ut mittamus rem notissimam, quod substantivum deminutivum «libellus» latiore sensu occurrere soleat, audiamus Voigtium, qui ita pergit rem institutam tractare. — Apud Propertium, qui cum quinquies *libellum* dicat, nusquam ita dicat pro *libro*, ut certum numerum singularum elegiarum in unum volumen redactum simulque editum complectatur, certe nusquam necesse esse eam vim huic voci subiciamus, at esse ubi nullo pacto possit esse subiecta, affirmat.

Negari non potest, opinor, quin locis qui sequuntur I. 11. 19 (ed. B. et M.):

«Ignosces igitur, si quid tibi triste libelli
Attulerint nostri» etc.

et II. 25. 3 (ed. B; III. 20. 3. M.):

«Ista meis fiet notissima forma libellis»

et III. 2. 15 (ed. B; IV. 1. 55. M.):

«Fortunata meo si qua es celebrata libello»

sub voce libelli etiam singula carmina vel opera ipsa Propertii possint intellegi. Vocabulum eodem sensu satis trito, fere vicies legi apud Martialem et sæpius apud Ovidium aliosque, quis est qui nesciat?

Cf. Martialis epigr. I. 29:

«Fama refert nostros te Fidentine libellos
Non aliter populo quam recitare tuos»

et *IV. 82.* «Hos quoque commenda Venuleio Rufe, libellos», *IX. 81.* «Lector et auditor nostros probat, Aule, libellos» et XXII. 95. VII. 52. Eodem numero singulari legitur *V. 36. 1.* «Laudatus nostro quidam Faustine libello» et permultis aliis locis (cf. III. 68; VII. 90; III. 99) semper pro carminibus vel pro operibus dicit hic libellum illic libellos et nonnunquam librum vel libros, ut *epigr. IV. 33:* «Plena laboratis habeas cum scrinia libris».

Conferas velim etiam apud Ovidium locos, quos mihi exscripsi:

Trist. IV. 1. 1. «Si qua meis fuerint, ut erunt, vitiosa libellis» et epist. ex Ponto: I, 1. 3. «Si vacat, hospitio peregrinos, Brute libellos Excipe» etc.

et epist. ex Ponto: IV, 2. 3. «Cuius adhuc nomen nostros tacuisse libellos» ubi item simpliciter pro operibus vel carminibus dici libellos manifestum est.

Quin etiam Martialis vocibus *chartae* et *paginae* utitur sæpissime pro operibus.

Et in transcursu commemoro libellum singulari numero etiam pro uno carmine poni apud Martialem et pluries apud Statium, velut Martialis I. 38:

«Quem recitas meus, o Fidentine, libellus» et XI. 108: «Quamvis tam longo possis satur esse libello»

Sed cum idem Martialis scribat VIII. 3:

«Quinque satis fuerant: nam sex septemve libelli Est nimium» vel XI. 107. 4.

«Perlegi libros sic ego quinque tuos» vel XII. 5. «Longior undecimi nobis decimique libelli Aratus labor»

cumque item vocabulum *libri* singulari numero usurpari animadvertamus in epigr. VII. 81: «Triginta toto mala sunt epigrammata libro» vel XI. 107. 1 «Explicitum nobis usque ad sua cornua librum», — discrimen illud quod statuere voluit Voigtius, non ita magni momenti esse apparet. Librum et libellum, vel si ita placet, libros et libellos, si me quæris, promiscue sine ullo discrimine usurpatos esse existimo. — Accedit etiam, quod Voigtius ipse aperit, apud Propertium II. 1. 2. et IV. 7. 50 (ed. B.; V. 7. 50. M) vocem *libri* similius libello poni, vel ut ipse apertius dicam uno eodemque sensu latiore adhiberi *librum* quo alias *libellum.*

At Voigtius nunc profert in lucem sententiam suam. Quia Propertius alias *tres* pro *nonnullis* vel *paucis* dicat, *ergo tres libelli pro nonnullis carminibus possint accipi:* id est quod erat demonstrandum. Quam ratiocinationem *risum moventem* nobis minime *arridere* confitemur.

Si quis *tres* libellos scribit, non opus est hariolationibus. Velim Vogtius sibi persuadeat etiam Propertium, II. 24. 1 (ed. B. III. 18. 1. M) sub vocabulo libri æque ac nostro loco sub «libellis» intellexisse totum volumen carminum, suoque iure usum fuisse, dummodo res metricæ ita poposcerint, substantivo libri numero

singulari, quod sine ullo intellectus discrimine promiscue adhibitum apud scriptores invenimus. [1])

Tres libellos ubique tres libros significare luce clarius est, cuius rei veritatem infirmare haud prorsus possunt nugæ, quas l. l. p. 11. legimus. Ut enim usum Propertianum nominis numeralis «tres» demonstret, sic scribit (l. l.): *primum* proprie (sc. adhibet Propertius) ut tres dicat, quia in rerum natura sint totidem; 2. quod sacer est numerus in religionibus; 3. aliquoties dicuntur tres ad parvum quendam numerum significandum.

Quæ affirmationes suo loco expositæ per se non est cur in dubium vocemus, sed cum tali, quæ omni iudicio careat, ratione coniunctæ ad absurdum ducant necesse est disputantem.

At memini me supra totam argumentationem *inauditam* dixisse. Non recte hoc fecisse confiteor, quia nisi me animus fallit, philologi eandem rem iam a Nobbio expositam *audiverunt*. Cuius quidem ad hanc rem sententiam haud plane novi, quia opus illius viri inspicere mihi non licuit, sed Hertzbergius (Quæst. Prop. p. 214) eundem Nobbium vehementissime castigat, cum præter alia sic scribat: «Sed novum et plane inauditum Nobbii commentum est qui .... ut libellis non amplius libellos, tribus non tres significari iubeat».

Quod maxime in Voigtium cadere quis est quin existimet? [2]) Argumenta igitur eiusmodi, quæ a falsis principiis profecta crucem stirpitus evellere conantur, omnino reicienda sunt, etsi ex altera parte negari non potest, «tres illos libellos» quia in secundo libro leguntur, suspicionem fere omnium editorum *merito* movisse.

Barthius sæculo superiore in præf. suæ editionis p. LXXXIII a. 731/23 Propertium elegiarum librum secundum una cum tertio

---

[1]) Quamquam præceptum illud a Birtio (Antik. Buchw. p. 420. adnot. 1.) propositum: «libellus ist ausser *bei Statius* stets etwas räumlich Selbstständiges, bedeutet nie ein Gedicht als Buchtheil» vix potest teneri, tamen superfluum esse mihi quidem videtur, quod Marx (diss. p. 78) strenue demonstrare voluerit, versum illum etiam ita, ut Voigtius eum interpretari studuerit, formari potuisse ab ipso poeta, si res ita poposcisset.

[2]) Cf. etiam editionem Paldami (Sexti Aurelii Propertii carmina. Halis Saxonum 1827) p. 21, ss.

(ut in codicibus et a Bæhrensio distribuuntur) publici iuris fecisse iudicavit, qua in re ne Lachmannum quidem repugnare comperimus, qui totus cum Barthio facit, cum p. XXVII. præf. sic scribat: «tantum constat nullum iuveniri carmen nec in tertio nec in quarto (recensionis scil. Lachmanni) posterius a. 731/23 scriptum» quam rem nos quoque totam amplectimur.[1])

Quodsi autem *tres* illos libros Lachmanni (II., III., IV.) ad codicum fidem in duos reducimus et *duos*, non *tres* libros *una et coniunctim* editos esse ponimus, et Barthii premuntur vestigia, neque Lachmanni opinioni in hac quidem re repugnare videmur.

Sed quæstio a Lachmanno proposita nodusque, quem ille dissolvisse putabat, nuperrime a viro quodam doctissimo iterum excitabatur, qui hypothesim Lachmanni non satis firmam esse animadvertit, quæ adminicula aliunde sumenda desideraret.

In opere summa diligentia et religione, hic illic ingeniose composito, quod inscribitur: Das antike Buchwesen etc. (cf. supra) Birtius eruditum criticum se præbuit quæstionis haud sane facilis.

Sed iam cum in lucem publicam emissus esset liber, non defuerunt critici intellegentes, qui veri videndi cupiditate ardentes non paucos inesse errores statuerunt, auctoremque ipsum erroribus implicitum a vero nonnunquam abduci, hic-illic vera cum falsis confundere et *speciosiora* quam *veriora* affirmare existimarunt.

Ut alios prætermittam videas velim quod scriptum est a viro eruditissimo E. Rohde: Gœttinger gel. Anz. 1882. 49. p. 1537.

Argumentis refellit hic vir severas illas distinctiones (p. 1541) a Birtio prolatas et suo iure dicit contra modum, quem voluit B., voluminis *maximum* et *minimum*[2]), cum discrimen inter

---

[1]) Hoc loco commemorandum esse puto Lachmannum p. XXVII. haud sane rectissime Barthium tertium et quartum librum (Lachm. sc. editionis) una editos affirmantem fingit, quod per se verum, verbis minus aptis expressum esse videtur. Barthius enim tertium recensionis Lachmannianæ librum non novit, sed Lachmannus re non satis definita infirmitatem suæ hypothesis affabre texit, cum eum propter el. II. 24 (ed B; III. 18 M.) *tres* libros una editos necessario sumentem videamus, quod per se non ita simile veri esse nemo non animadvertit.

[2]) «Maximal- und Minimalgränze des Buchumfanges.»

hos duos nimium esse putet (cf. p. 1551: Von diesem Maximum liegt nun aber das Minimum des Buchumfanges erstaunlich weit) interque volumina unius eiusdem operis maximum nonnumquam, quantum ad ambitum, discrimen intercedere demonstret.

Operæ pretium est inspicere, quod alius vir doctrina instructus iudicavit. Etiam H. Landwehr [1]) haud pauca vocat in controversiam et Birtium adnotationibus grammaticorum plus tribuisse ostendit, quam quod imprimis eius officium fuerat, ipsis monumentis litterarum antiquarum. Et qui modo librum Birtii illustrare, non recensere conabatur K. Hamann [2]) tertiam partem operis, ut supervacaneam abscindi vult. Vix aliud videtur significare vir summo ingenio præditus Wilamovitz-Mœllendorf cum Birtii opus μέγα κακόν appellarit. [3])

Sed *argumenta* ipsa, quæ Birtius ad arbitrium suum (de modo voluminis destinato) corfirmandum protulit, quod sciam, *adhuc nemo doctus pro merito examinavit,* quamquam ea per se tam debilia esse mihi videntur, ut vix digna esse ducam, quæ serio refutentur. [4])

Adnotatione quadam levissima (Ant. Buchw. p. 129) introducit rem: «Schon eine *flüchtige* Beobachtung lehrt, dass die Papyrusrolle der Alten nicht unbegrenzt gross sein konnte» et miro modo iam (p. 132.) declarat suam sententiam sine ulla hæsitatione:

«Nach dem Maximalumfang der Rollen, *wie* sie die *Fabriken* lieferten, musste sich jeder Autor richten und an denjenigen, welcher mehr ediren wollte, trat in dieser Gestalt der *Zwang* der *Raumtheilung nothwendig* heran.»

Ni fallor Wilamovitz-Moellendorf huc spectat, cum (l. l.) sibi constare pronuntiavit, etiam antiquissimo ævo *scriptores,* non *bibliopegos* confecisse libros.

---

[1]) Philol. Anz. 1884 p. 357.

[2]) Philol. Rundschau 1884. p. 1177.

[3]) Philol. Untersuchungen herausgegeben von A. Kiessling u. U. von Wilamovitz-Mœllendorf. Siebentes Heft: Homerische Untersuchungen p. 369. adnot. 47.

[4]) Leviter tetigisse rem mihi videtur Bæhrensius in: «Das antike Buchformat der römischen Elegiker.» Fleckeiseni ann. 1882. XXVIII. p. 788. ubi legitur: «wenn nicht diese ganze Birt'sche Theorie eines Versmaximum's auf schwacher Basis beruhte.»

Nihil vero discriminis interesse inter volumen antiquum et lectum Procrustis e p. 134 (Ant. Buchw.) comperimus, ubi legitur: «Die Enge der Rolle konnte dann freilich für *gewisse Theile Auslassungen* oder eine *grössere Knappheit* der Fassung hervorrufen, als sachgemäss scheint. Reichte umgekehrt der Stoff nicht, so halfen Excurse».

At videamus iam argumenta, quibus exorsus nova hæc miracula statuit Birtius, quæ ut dicitur *a priori* reicienda videbantur criticis. Scriptores ipsos declarat B. (p. 147) adnotationibus parvulis extremo libro adiectis significare, librum antiquum fines *certos certumque* modum habuisse, quem *fideliter servare* unicuique scriptori curæ fuerit.

Velut Cicero de inventione I. fin.: «huius *voluminis magnitudo longius* processit»;

vel Cornif. ad Herenn.: «quoniam *satis huius* voluminis magnitudo crevit, commodius est in altero libro de ceteris rebus exponere» et (Ant. Buchw. p. 149):

Dionys. Hal.: «ἵνα μὴ μακρότερος τοῦ δέοντος ὁ λόγος γένοιτό μοι».

Varro l. V: «neque si amplius velimus *volumen patictur*», et quod plurimi facit Birtius: «modus ille destinatus», qui apud Quintil. l. IX. et August. civ. dei V. fin.*) et apud alios legatur. Hæc et quæ (p. 148) Birtius protulit exempla, quibus, ut alias aliis, iusto plus tribuit, ad unum omnia levissima sunt, quia nihil aliud dicunt, nisi quod scriptores nostræ ætatis, cum «rem copiosius tractari operis ambitum non pati» adnotent, quod ipse Birtius fecit (Ant. Buchw.) p. 388. adnot. 1, ubi legitur: «Die nähere Begründung für das Vorgetragene, soweit es von Riese abweicht, würde *grösseren Raum erfordern, als uns hier offen steht.*» Nescio qua *necessitate voluminis* sit coactus Birtius, ut tale quid adnotet. Cur, quæso, velit igitur scriptoribus antiquis necessitatem quandam cogentem affingi, quæ scriptoribus præscripserit: hucusque neque ultra! — Sed B. ipse non potest quin (p. 293) octo exempla afferat, quæ maximo illi et minimo modo voluminis repugnent. At fortasse si operæ pretium esset, numerus exemplorum augeri

*) Cf. etiam p. 147: «Dies Raummass vor allem durch eine nicht überschreitbare Maximalgrösse, doch aber auch durch eine Minimalgrenze bestimmt: dies ist was Augustinus den modus voluminis nennt.»

posset. Limitem illum quadringentorum et nonnunquam sexcentorum versuum, qui intersit inter maximum (1100 versuum) et minimum modum (plerumque 700, interdum 500 versuum) nimium esse iam E. Rohde censuit (l. l. p. 1551), isque nos monuit etiam aliis locis interesse discrimina inter ambitum voluminum singulorum unius eiusdemque operis. «Solchen Schwankungen gegenüber», — scribit hic vir doctissimus, ni fallimur, *rectissime* «wird es doch schwer. recht ernstlich an den *Zwang* zu glauben, den die Papierfabrikanten und ihre Normalrollen auf die Autoren ausgeübt haben sollen» et paulo inferius: «Wenn dasselbe Werk Bände bald zu 600 bald zu 2000 und mehr Zeilen aufwies, so muss doch wohl eher der Autor auf den Buchhändler, als dieser auf jenen einen Zwang ausgeübt haben.»

Sed omnia libenter Birtio ignosceremus, nisi inventione sua captus eo ivisset intolerantiæ, ut scriptores antiquos innocentes, qui illi repugnare ausi essent, verbis gravissimis increparet immeritoque castigaret.

Tale quid ne fiat philologum vetare oportet. — Videas velim (Ant. Buchw. p. 294.) ubi Horatium inepte fecisse iactat Birtius, qui carmina trium librorum priorum, quæ 2462 versus exhibeant, sic distribuerit, ut liber secundus tantum 572 versus contineat.

Et non absimili temeritate tractat (p. 334) Charisium et Diomedem, apud quos, ut ipsius revocem verba: «man von einer geradezu *barbarischen Aequabilitäts*verletzung sprechen kann.» Neque magis blanditur Prisciano, cum eum nihil respicientem (rücksichtslos) vituperet. Utque rei odiosæ finem faciam, Ovidium ipsum, cuius verba ad inventum suum non quadrant, invita Minerva tractans ita scribit (p. 347): «er (scil. Ovidius) flunkert so naiv» etc., denique omnia verba huc redeunt, Birtium *ad praecipiendi rationem delapsum* esse in illos, quorum præceptis solis obsequi uniuscuiusque philologi summum officium esse debet.

Quæ cum ita sint, non est plane mirandum, quod existimator quidam tersissimi ingenii, Wilamovitz-Mœllendorfium dico, l. l. p. 369. adnot. 47. breviter ita tulerit iudicium de libro Birtii ceteroquin accurate scripto: «dass ich die durchschlagenden Gründe anführe, geschieht, weil möglicherweise jemand die Ausführungen des Birt'schen μέγα κακόν für mehr hält als *Spinneweben.*» — Vix magnos spiritus mihi sumens videbor igitur aliorum spiritus re-

pressurus, qui se elatius gerant,[1]) si Birtii inventionem fictam magis quam comprobatam, quantum ad libros Propertii distribuendos pertineat me nihil curare pronuntio.

Sed tempus est hypothesim Lachmanni a Birtio alioquin ingeniose defensam oculis perlustrare. In Ant. Buchw. (p. 423.) Birtius monobiblon (libr. I.) et tetrabiblon a Propertio editas esse sumit, quæ posterior libris II. III. IV. codicum contineretur. Horum librorum secundum a Lachmanno dissectum Birtius e primo et secundo libro tetrabibli illius sumptæ coaluisse credit, itaque in duas partes digerit, ut singuli tetrabibli libri,

primus e versibus 354
secundus « « 1008
tertius « « 990
quartus « « 954 constet. Quo facto lætissimus exclamat (p. 422): «jetzt erst halten sie alle (sc. libri tres ultimi) den obligaten (!) Umfang des Gedichtsbuches inne.» De ambitu quem vult illo destinato, quid sit iudicandum, iam scimus; si autem uno aspectu intuemur librum tetrabibli Birtiani primum, Birtium illius fere duas partes (circiter sexcentos versus) amissas sumere coactum esse intellegimus, quod statuere et affirmare per se facillimum quidem, sed nodum solvendum novo addito nodo magis intricari, non dissolvi nemo non videt.[2])

Nodus ille, quem a Bæhrensio dissectum esse reprehendit Birtius (Mus. Rhen 1883. XXXVIII. p. 197 et ss.) tantum abest ut expediatur, ut nuperrime fidelissimus eius satelles (Fleckeiseni

---

[1]) Imprimis nuper Aug. Otto in Fleckeis. ann. 1885. p. 411 et ss. (Die Unvollständigkeit des zweiten Buches des Propertius und ihre Entstehung) de digestione Lachmanniana, ut de re confecta audet loqui, cum scribat: «eines der sichersten Ergebnisse der neuesten Forschung über die Textgeschichte des Propertius ist die Entdeckung Th. Birts' etc. . . . . dadurch ist mit einem Schlage der alte Streit, ob Prop. vier oder fünf Bücher hinterlasssen, auf die *einfachste Weise geschlichtet*» etc.

Multo modestius et verius aperit de hac re sententiam R. Ehwald: (Philol. Anz. 1883. p. 838.), cum ex ingeniosa divinatione ortum esse dixerit Birtii inventum (geistvolle Vermuthung).

[2]) Quamquam, ne rem secus interpreteris non possum quin adiciam, quod partem priorem libri codicibus traditi secundi, non plane intactam esse iniuria temporum, hodie omnium, qui de hac re egerunt, criticorum in consensu sit.

Ann. p. 411 ss.) rem nimiam putaverit, Birtiumque in regionibus remotis vagantem sequi negaverit.

Birtius enim (l. modo allato: Bemerkungen zum «ersten Buche» des Properz) de statu hodierno libri primi tetrabibli (ed. Lachm. liber II.) disputans, novem illa carmina ab existimatore quodam veterrimo excerpta esse censet [1]) e vero libro Propertiano, et id quidem sic, ut excerptor ille singulas elegias fortasse obscœnas (?) prætermiserit, reliquas autem perfectas et completas in suum corpus receperit; non enim esse veri simile,ut tot versus iactura excedere potuerint [2]) affirmat Birtius.

Primum tetrabibli librum brevissimum a librario quodam tribus insequentibus assertum brevi cum secundo totum coaluisse existimat Birtius.

Aug. Otto suo iure opinor repudiavit nuperrime (Fleckeis. ann. 1885 p. 411—414) hanc opinionem inauditam, quæ similitudinibus (Analogia) omnino careret, ut unus solus liber poetæ suum excerptorem passus sit, ceterique *toti* ad nos pervenerint.[3])

Otto alterum quærit refugium. Ille folia archetypi — et quidem rationi Birtianæ convenienter plus viginti — excidisse sumit, quod cur in dubium vocaremus, non haberemus causam,ni quæstio existeret, num tale quid liceret coniecturæ loco ponere sine ullis argumentis aliunde petitis, necne, ut *modo coniecturam* aliam probemus.

Hoc equidem in medio posuerim.

Tantum constare videtur inter omnes, qui in hac quæstione tractanda versabantur, unum alterumve folium circa carmen II. 9. læsum vel iactura excidisse, et id quidem veterrimo tempore.

Accedit ad hæc, quod Birtius (Mus. Rh. 1883) simpliciter c. II. 11. ante carmen II. 10. poni iubeat, neque rem sufficienter compro-

---

[1]) Cf. Ant. Buchw. p. 422: «Es können jene ersten neun Gedichte nicht anders als für ein Excerpt gelten.»

[2]) Mus. Rhen. 1883, p. 211: «Buchverkürzung um fast zwei Drittheile (ist) nicht durch Ausfall, sondern als bewusste Auslese eines Excerptors (zu erklären.)»

[3]) Sed ni fallor, ne ipse quidem excerptoris inventor sibi plane persuasit hanc rem, quod Ottonem quoque fugisse videtur. Birtium enim (Mus. Rhen. 1883. p. 211.) scripsisse videmus: «Liegen uns II. 8. 9 ..... II. 1. 2. 3. (sc. elegiæ libri II. codicum) *unverkürzt* vor, so muss der grosse Ausfall im Buchinnen stattgefunden haben», quod mihi non omnino videtur convenire cum eo, quod de excerptore dixit.

bare potuerit. Quantum ad novam hanc difficultatem — fateor — mihi non persuasit Birtius, quia sonum illum resignationis vel potius abdicationis (el. II. 11.) hoc loco comprehendere non possum.[1])

Quæ cum ita sint, nobis non ita certa et confecta videtur res a Birtio novissime renovata et defensa, ut Ottoni.[3]) Merita Birtii in hanc quæstionem ea re solum leviter minuuntur. Nam nemo umquam doctus tam diligenter et accurate perlustravit quæstionem illam hodie ardentem, quam Birtius, qui rem non paucis absolvit, argumentis, quæ contra dicerent, inconsiderate deletis,[2]) sed serio operam navabat, ut armis adhuc ignotis cinctus convinceret eorum animos, qui hypothesim Lachmanni nihil nisi coniecturam, *quae vero est*, ingeniosam, sed eam debilissimam et magis magisque — ut videbimus — attenuato fundamento stantem putabant et fortasse etiam hodie putant. — Novæ enim spinæ argutiæque, etsi ingeniose confectæ, tantum primo obtutu solent placere, sed in hac re tractanda supervacaneæ, non est, cur adhibeantur.

---

[1]) Iam hic velim adnotare, quod etiam nos — mutatis mutandis — ordinem carminum duorum mutandum esse credimus, sed *plane* aliam rationem secuti; sed sexcentos versus sive de consilio — ut voluit Birtius —, sive iactura, ut cogitat Otto, periisse, non habemus ut sumamus; hoc neque petimus neque damus. De ridiculo illo argumento e versibus Ovidianis cf. infra p. 528.

[2]) Ut quidam argumentum Nonii contemni voluerunt, de qua re cf. infra. p. 525.

[3]) Idem Aug. Otto eodem anno superiore (Hermes 1885. XX. p. 552. et ss.) de ordinis serie carminum Propertianorum scripsit (Die Reihenfolge der Gedichte des Properz), ubi magis quam par erat vituperat dissertationem quandam, quæ, etsi ne nobis quidem vitiis erroribusque carere videatur, in hac re merito contra Birtium dicere audebat. (Dissertationem puto Antonii Marxii, quæ inscripta est: «de S. Propertii vita et librorum ordine» Lipsiæ 1884). Marxius in diss. modo allata argutias Birtii de monobiblo et præcipue de tetrabiblo per se haud sane probabiles nihil addito repudiavit. Argumentum afferre me hercle non erat opus, quia Birtius ipse suam tetrabiblon testimoniis comprobare oblitus est. Sed hypothesim Lachmanni, quæ Birtio auctore novam formam et speciem induit, tam certam esse credit Otto, ut quæ contradicantur, vix putat esse digna quæ refutentur. Qui opinionum commentis Birtii imbui non vult, nostra opinione non iure damnatur. Quin etiam id nobis plus valere videtur in disputando, quam superbia et pertinacia, qua dissertationem illam tractavit Aug. Otto.

At placeat sibi in hac re Otto! Ne tamen credat se alicui persuasisse, quod l. l. p. 553 contendit, ut singula Propertii carmina diligenti, utque ita dicam, emenso ordine (sorgfältige und wohl abgemessene Ordnung der einzelnen Gedichte) et (quod quid sibi vellet minus intellexi) serie conveni-

Reputes quæso tecum quod hac de parte videmus:

1. tretrabiblon (sumptam, sed non firmatam),

2. modum illum destinatum voluminis, qui an re vera fuerit nec ne, plane incertum et veri dissimillimum est,

3. excerptum illud, quod voluit Birtius, grammatici haud probabile,

4. permutationem ordinis carminum II. 10 et II. 11 non satis probatam. Et cur hæc omnia? [1])

Quia de tribus libellis legimus in libro secundo!

Altera ex parte memoria tradita, quæ ubique tamquam murus stet necesse est, nisi forte ludibria Dominici Caruttii et aliorum, quæ has litteras funditus perdunt, probamus. Nihil facere codicum fidem et mutare et distribuere et contaminare et temere conicere hodie apud quosdam «sæculum» putari videtur.[2])

Sed summa debetur laus, si recte video, Birtio, quod ad carmen illud II. 10 (ed. B; III. 1. M), in quo tota quæstio tamquam cardine vertitur, animum attendit. De ratione ingenioque carminis permulta protulerunt viri docti, sed quot homines tot sententiæ. Nonnulli initio, alii in exitu mancam esse putabant elegiam, ut omnino prætermittam Heimreichii [3]) et Caruttii [4]) conatus.

Sane operæ pretium erit unius alteriusve existimatoris opinionem afferre. Bæhrensius (p. XLI.) ita scribit: «in quo (sc. carmine) Propertius abiecta humili poesi amatoria sese canturum esse profitetur Augusti facta, non perfecto id quidem carmine epico, sed ut elegis tamen exiguis debitum offerat principi honorem», quod in universum recte se habere nemo non videt. — Lachman-

enti (angemessene fortschreitende Reihenfolge) in lucem publicam prodiissent. Hoc quidem «votum separatum» — ut aiunt — vix ulli philologorum placebit. Rectius iudicasse de hac re putamus C. Peterum, in libro: «Römische Geschichte» inscripto (sub Propertio), ubi omnino in contrarias partes disputavit, quod res ipsa docere *videtur*.

[1]) Rectissime, etsi verbis minus lectis dixit Bæhrensius «das antike Buchformat» in Fleckeiseni ann. 1882 XXVIII. p. 790: «das wahre *Rattennest* von ungeheuerlichen Hypothesen, welche Birt hinsichtlich der Properzischen Gedichtsammlung vorgebracht hat.»

[2]) Cum hæc scribuntur, ad manum est liber inscriptus: Forschungen und Entdeckungen zu Horaz von R. Bobrik (Leipzig 1885) in quo temeritatem, qua codicum fides tota perturbatur, nescis utrum rideas an doleas.

[3]) Quæstiones Propertianæ scr. Chr. Heinrich Bonnæ 1863. p. 28 et ss.

[4]) In editione sua, Hagæ 1869 emissa.

nus ipse in commentario ad h. el. p. 138: «ab initio carminis aliqua periisse, ipsa verba faciunt fidem» scripserat. Contra quem suo iure dixit Hertzbergius (S. Aur. Propertii elegiarum libri quatuor tomus III. p. 120): «Ne carmen capite detruncatum esse Lachmanno credas» idemque (tomus I. Quæst. Prop. p. 220): Illam (scil. elegiam) a principio mutilam esse Lachmanni rationes minime evincunt.»

Quantum ad tempus, quo carmen exstiterit, Hertzbergius ut videbimus vehementer erravit, cum id anno discidii (ut illi placuit 729/25) factum esse credat, nempe quod Propertium poesi amatoriæ valedicere putaverit. — Lachmannus (p. XXVII.) rectius a. 730/24 vel 731/23 scriptum esse censuit. Omnino false fert iudicium Marxius (l. l. p. 35), cum scribat: «carmen III. 10 (ed. Hauptii; II. 10 ed. B; III. 1. M) *absente Augusto*, ut Cynthiam terreret, eiusque amorem recuperaret scriptum non absolutum est» et (p. 83): «dubito num carmen III. 10 editurus fuerit, fortasse non edidisset, ne .... Augustum *lusisse* potius quem laudasse videretur.*) Etiam Marxius hoc carmen minus apte anno 729/25 exeunte scriptum esse contendit et iusto initio carere, versusque 21 et rel. secernendos esse pronuntiat.

Birtius autem tantum versus 7. 8. post versum 20. vult transponi, quia ei, quo nunc legantur loco, non plane conveniant. — Quod per se mirum nobis non placere fatemur, præcipue cum mendum parvulum in versu 9. latere arbitremur, quod si tollatur, versus illi (7. 8.) suo loco prorsus recte se habent.

Carmen ipsum, de quo agitur, in hac quæstione magni momenti totum exscripsi ex editione Luc. Muelleri:

Sed tempus lustrare aliis Helicona choreis,
Et campum Emathio iam dare tempus equo.
Iam libet et fortes memorare ad prœlia turmas
Et Romana mei dicere castra ducis.
Quod si deficiant vires, audacia certe
Laus erit: in magnis et voluisse sat est.

*) Mirandum in modum versatur in errore Marxius, cum paulo inferius de carmine II. 7. tale quid statueret, quod refellere non erat operæ pretium: Quin etiam — ait — carmine II. 7. aperte Augustum irrisit (sc. Propertius) non Augustum, sed magnum Cæsarem eum appellat eludens (!) *absentem irrisit* (?) non nego, nec credo *ipso poeta vivo* hoc carmen in lucem prodiisse publicam.»

Aetas prima canat Veneres, extrema tumultus.
Bella canam *quando* scripta puella meast.
Nunc volo sub ducto gravior procedere voltu,
Nunc aliam citharam me mea Musa docet.
Surge, anima, ex humili iam carmine, sumite vires,
Pierides: *magni nunc* erit oris opus.
Iam negat Euphrates equitem post terga tueri
Parthorum et Crassos se tenuisse dolet:
India quin, Auguste, tuo dat colla triumpho,
Et domus intactæ te tremit Arabiæ:
Et siqua extremis tellus se subtrahit oris,
Sentiet ille tuas postmodo capta manus.
Haec ego castra sequar: vates tua castra canendo
Magnus ero: servent hunc mihi fata diem! [1])
Ut caput in magnis ubi non est tangere signis.
Ponitur hic imos ante corona pedes,
Sic nos *nunc*, inopes laudis conscendere culmen,
Pauperibus sacris vilia tura damus.
Nondum etenim Ascræos norunt mea carmina fontes,
Sed modo Permessi flumine lavit Amor.

Eadem particula initio versuum duorum 9. 10. iam Bæhrensio et Birtio displicuisse videtur, cum ille v. 10. «*iamque*», Birtius (Ant. Buchw. p. 417) in parenthesi «namque» pro coniunctione «nunc» proposuerit. Sed ni fallor morbum ipsum sincera parte non bene tacta sanabant. Quodsi me audias, versu 9. illam particulam «*nunc*» in «*tunc*» mutandum esse affirmaverim. Poeta enim v. 8. promittit se bella canturum, si puellam satis celebrarit.[2]) Tunc velle se «subducto gravior(em) procedere vultu», nunc vero aliam citharam se Musam suam docere, carminaque sua nondum novisse Ascræos fontes (v. 25) libenter fatetur. Neque minus etiam v. 12. pro «magni *nunc* erit oris opus» *tunc* est scribendum; mendum enim hoc loco multo facilius potuit irrepere.

Valde miror, quod hoc loco, quantum scio, nemo doctus intel-

[1]) Lacunam, quam post v. 20. voluit significari Muellerus, nihil nisi tres asterisci demonstrant.

[2]) Hoc enim loco «*quando*» solum vi temporali, non causali usurpatum, idem signifare ac: «*quoniam*» iam Birtius (Ant. Buchw. p. 416) rectissime adnotavit.

lexit, quam ridiculus fuisset poeta, si duos suos distichos «*magni oris opus*» appellasset idcircoque se *nunc* «subducto vultu processurum esse» clamasset.

At quæso, si hoc *nunc* facere voluisset, cur erat opus id uno toto versu prædicare?

Elegiam ipsam si sine ullo iudicio præoccupato perlegas, nihil invenies nisi quod poeta divum Augustum summa dignitate præditum, qui iam maxima floruerit gloria, propter merita in rem publicam domi militiæque immortalia, a poetis tunc temporis sempiternæ gloriæ commendatum et laudibus quam maximis elatum, tandem aliquando *pro facultatibus* celebrare constituerat.

Vi quadam morum (erkölcsi kényszer, moralischer Zwang) impulsus celeriter animadvertit se in hac re laudatoria, quia hucusque totus in poesi amatoria versatus sit, minus valere, quare plus promisisse quam fecisse satis habet.

Sed tantum opinor constat, levitatem laudis duobus tribusve distichis expressæ, quam ipse poeta «vilia tura» esse dicat, ab eodem poeta magni oris opus dici nunquam potuisse.[1]) Quibus positis versus illos a Birtio transpositos non habeo cur sede genuina moveam, cum multo magis eos illic rectissime se habere credam. Vix enim incepit cantare, iam vires deficere sentit et monet poeta lectorem, ne multum *nunc* exspectet a poeta iuvene (ætas prima) polliceturque se ipsum postea virum magis vel senem cantaturum esse res ab Augusto gestas. Sed ne poetam ne voluisse quidem cogitet (imperator scil.), nunc brevissime comprehendit facta Cæsaris immortalia, sperans se olim re vera magni oris operis auctorem ipsum quoque magnum fore, si modo di illum diem sibi servarint. Utrum Propertius hoc suum propositum assecutus sit an morbo implicitus præmaturaque morte impeditus consilium peragere non potuerit, haud prorsus scimus, quamquam hoc nobis veri similius esse videtur.[2])

Etiam particula illa adversativa «Sed nunc» (init. el.) a quibusdam non intellecta effecit, ut initio carere putarent elegiam.

---

[1]) Nescio an Marxio tali ratione visus sit Propertius Augustum lusisse potius quam laudasse.

[2]) Fuerunt enim viri docti qui carmen ipsum mancum et mutilum esse putarint, nempe obliti, quod ipse poeta summa modestia nunc tale quid non posse aperte pronuntiaverit.

Quantum nobis videtur, in coniunctione *sed* cum *nunc* coniuncta, vis inest quædam adhortativa et plane convenit ei, qua fuerat poeta, condicioni, qui fortasse iam sæpius conabatur Augustum celebrare, sed propositum quominus perageret, hucusque lusus illi amatorii impediebant. Cum autem Cæsar Arabiam ipsam subegisset, iam fieri non potuit, quin imperatorem triumphantem, ne ille a se omnino neglectus videretur, pro viribus salutaret. — Causam, si quæras, cur tardarit rem tam diu poeta, præter amorem versus ipsi summa modestia compositi aperiunt, cum bis terve fateri poetam videas, se propter inopiam ingenii (cf. laudis inops) et quod carmina Ascræos fontes non noverint, nunc satishabere, ut tantum coronam parvulam ponat ad imos imperatoris pedes; at si Parcæ sibi pepercerint, castra divi Augusti canendo semet ipsum quoque celebratum iri sperat. — *Omnia igitur praeter mendum illud scriptum facillimum, mihi recte se habere videntur in hoc carmine.* Carmen occasione sollemni arrepta conscriptum est, idque elegantissime, ut sensum illum subtilem et exquisitum Propertii mireris; quod si tenes, nihil est quod desideres.

Sed alia existit quæstio!

Elegiam enim, eo quo legatur in codicibus loco, præcipue quod c. II. 11 insequi videas, non recte sitam esse iam Birtius declaravit.*)

Edictum Lachmannianum, quo carmen II. 10 (ed. B.) «alibi quam initio libri Augusto dedicati poni non potuisse» prædicavit, merito etiam illi repudiaverunt, qui in universum Lachmanno assentiebantur digestionemque in quinque libros recipiebant. Lachmanni sententiam copiosius tractare sane non videretur necessarium, quoniam simplici affirmationi simplicem negationem opponi nihil vetaret; sed ne rem obiter finiisse videar, admoneo,

---

*) Cf. ed. Muell. III. 2. (B. II. 11.):

«Scribant de te alii vel sis ignota licebit:
Laudet, qui sterili semina ponit humo.
Omnia, crede mihi, secum uno munera lecto
Auferet extremi funeris atra dies:
Et tua transibit contemnens ossa viator,
Nec dicet cinis hic docta puella fuit.

Birtius tenebris lucem afferre conatus (Mus. Rhen. 1883 l. l.) brevi manu carmina II. 10. et II. 11. inter se permutavit, quia tribus illis distichis epigrammati similibus optime finiretur liber suus secundus.

quod ambitus ipse elegiæ et tota indoles quam supra exposuimus, si conferatur cum carmine Mæcenati dedicato (el. II. 1.) nobis videtur favere [1]). — Non multum quidem dicere, sed tamen deliberatu dignum esse putaverim, quodsi post Barthium et Lachmannum aliosque, ut supra adnotavimus, libri II., III. (codicum; II., III., IV. Lachm. et Muell.) editi sunt, cur librum *tertium* dedicarit poeta *Augusto* et *Maecenati secundum*, cum imperatoris auctoritas maiestasque prævaluerit? — Sed mittamus librum pænultimum (III. ed. B; IV. L. et M.), de quo id minus certe affirmabatur a Lachmanno; libros vero secundum et quem voluit tertium (II. codicum) *una* editos fuisse Lachmannus propter carmen III. 18. (ed. M; II. 24. B.) «Sic loqueris, cum tu iam nota fabula *libro*» in quo «libro» non «libris» legatur, rem certissimam esse iudicabat.

Denique ubi invenimus exemplum simile, ut poeta quidam idemque amatorius librum totum obtulerit *Augusto*?

Optime fecisset — opinor — Lachmannus, si sex illos versus carminis II. 11., quo pertinerent «*scire laborasset*». (Cf. Lachm. comm. p. 140.) — Fragmentum eos esse existimavit (quod *sero* ex editione Bæhrensii p. XLIV. comperi) et *suo loco* primus *Petrus Fonteinius* vindicavit, cum eos sede genuina removendos et post ultimum libri pænultimi carmen (III. 24. ed. B; IV. 24 M.) transponendos esse censuerit, ni fallor propter resignationis sonum, qui solummodo amore plane abdicato explicetur.[2]) Haud prorsus miror, quod sententia Fonteinii per se nihil addito philologis, qui viam ac rationem tueantur, non placuerit; neque potuit magis placere, quam criticorum veterum Beroaldi et aliorum propositum,

---

[1]) Cf. quod R. Scharfius scripsit in Quæst. Prop. (Halis Saxonum 1880 p. 7. adnot. 1): «Carmen, quod ab usitata eorum, quibus novi libri incipiuntur carminum ratione plane sit alienum, ad procemium libri alicuius esse destinatum a poeta veri est dissimillimum.» Cf. etiam Luetiohannis: Comment. Prop. (Kiel 1869. p. 77.) qui utrique in universum Lachmanno adstipulantur.

[2]) Quod autem Birtius (Mus. Rhen. 1883. p. 220.) cum Postgateio (Select elegies of Propertius London 1881) epigramma absolutum voluit, id quidem nihil valere arbitror, quia quid sibi velit unum solum epigramma in tribus libris, plane non intellego. Cf. etiam Lachmanni comment. p. 140. ed.: «pro integro carmine quidem nemo hæc accipiet.» Ottoni, si recte video, Birtius ne in hac quidem re placuit, neque potuit placere. (Cf. Hermes 1885. p. 561) ubi fragmentum esse dixit Otto, quod casu (!) quodam huc devenisset («ein durch Zufall hieher gerathenes Bruchstück.»)

qui carmen (II. 13 ed. B.) *solum* e libro tertio in secundum nescio quo casu devenisse putaverunt.

Sed ut rem aggrediar, librum Propertii ultimum (IV. ed. B.; V. M.), qui carmina diversi argumenti nullo ordine inter se mixta exhibeat, carmine autem, prooemii loco ut ante ceteros libros posito, careat, non ab ipso poeta editum fuisse mihi quidem plane persuasit R. Scharfius in diss. l. p. 57.

Carmen illud solemne (II. 10. B.; III. 1. M.) eo quo legitur loco inter elegias amatorias insertum esse a poeta non potuisse manifestum est. Nonne absurdum fuerat, si poeta carmen, quo Augustum celebravit, iis interposuisset carminibus, quibus suum amorem enarravit «furtique præcepta» dedit. Huc spectat, ni fallor, etiam Birtius, qui de eodem carmine ita scripsit[1]): «Unabweislich ist der Eindruck, dass das Gedicht inmitten vieler Liebeslieder *durchaus* (!) planlos und verloren ist» (addo, nisi videlicet id, quod ipse Lachmanni vestigia pressurus proposuerit, probes).

Tempus ipsum quoque, quo carmen extiterit, quamquam singulas elegias non certo ordine chronologico in libros singulos redactos esse bene scimus, *magis* nobis videtur favere. Carmen enim Eschenburgius[2]) et Luetjohannes[3]) sub finem amoris poetæ vel etiam postea h. e. 731/23 vel 732/22 compositum esse demonstrarunt, et nuper R. Scharfius (in diss. p. 8. adnot.) eodem quo extremæ libri pænultimi (III. ed. B. IV. M.) elegiæ 24 et 25 tempore conscriptum esse contendit, quorum virorum doctissimorum sententias maximo gaudio amplector. — Et, si me audis, equidem carmen illud (II. 10; III. 1.) per se absolutum, ratione non absimili ac carmen Horatii sæculare postea fictum, *unum totum* (Einzelngedicht, külön önálló költemény) effecisse credo, quod non inter elegias amatorias erat veterrimo tempore, sed ut carmen Augusto dedicatum, quod in omnium ore erat, in archetypo post librum pænultimum uno eodemque folio cum fragmento illo parvulo (II. 11.), quo series amoris elegiarum finiebatur, — positum fuerat, ita ut cetera varii argumenti carmina insequerentur. — Vix ullus locus potest magis convenire huic carmini, de quo agitur.[4])

[1]) Antikes Buchwesen p. 419.

[2]) Misc. a societate phil. Bonn. ed. p. 99.

[3]) Commentationes Prop. p. 77.

[4]) Si quis id primum fuisse vellet libri ultimi, ne in hac quidem re haberem, cur repugnarem.

Quid erat igitur facilius, quam ut folium quoddam e compage evulsum ei loco adiceretur, ubi (ut vidimus circa II. 8 et II. 9.), propter summam turbam, codicem veterrimum dirutum dissolutumque fuisse omnes scimus, et folia quædam — unum alterumve — amissa esse, interruptum filum elegiarum ipsum docet. Folium igitur, in quo exitus elegiæ 24 libri III-ii (codicum, et ultimi libri amatorii) inscriptum erat, tali ratione assecutum est locum, quo hodie leguntur illa carmina (II. 10 et II. 11), quæ, quodsi pro merito id quoque perpenderis, quod ipse defensor Lachmannianæ hypothesis acutissimus et iustissimus Th. Birtius (Mus. Rhen. 1883. p. 219) de sex versibus (II. 11) scripsit, *apertam* relinquunt quæstionem, quo pacto potuerit fieri, ut pannus ille trium distichorum carmen illud Augusto oblatum insequatur. *Hanc novam crucem ante Birtium fere ignotam, Baehrensii transpositio non tollit,* quare eam «omne tulisse punctum» negaverim.

Librarius qui codicem descripsit, carmen II. 9. fragmento illo, quod incipit: Scribant de te alii etc. porro tractari non potuisse intellexit — neque enim hoc animadvertere difficile erat — et, ne a lectoribus inepte cum illo (II. 9.) sub exitum manco contaminaretur, prius *totum* descripsit *carmen* (II. 10.), effecitque, ut fragmentum parvulum postpositum tamquam absolutum insequeretur.*)

Solum tantum monuisse velimus, nobis R. Scharfium, cum rectissime argumentum illud Lachmanni e carmine II. 10. (III. 1.) petitum debilissimum merito repudiarit, tamen mirandum in modum prooemium libri tertii (Lachmanniani) *iactura* interiisse censuerit, non viæ ac rationi philologicæ convenienter iudicasse videtur. Tertius enim liber (Lachmannianus) an re vera fuerit nec ne, per se incertum est, et argumentis, ut videbimus, caret.

Et prima disserendi præcepta vetant nos prooemium amissum esse declarare eius libri, quem ipsum vix unquam fuisse eo magis liceat nobis statuere, quia tertium Lachmanni argumentum e «tribus libellis» sumptum ad suum pretium retrahere infra cona-

---

* Hic adnotandum esse puto, quod non plane extra dubitationem sit, ut nonnulli versus fragmentum illud nobis notum præcedere potuerint, qui cum carmine III. 24 (ed. B; IV. 25 M.) conexi aptissimi erant, e contextu erepti a librario intellegi non potuerunt, itaque relicti omnino omissi sunt.

bimur. — Sed plerique eorum, qui de hac quæstione agebant, sola Lachmanni auctoritate perculsi, interrumpunt me et opponunt verba: αὐτὸς ἔφα. Hoc saltem tibi persuadebitur, cum ratiocinationes legas Marxii aliorumque, qui Lachmanni duo argumenta repudiavit, et nihilominus (in diss. p. 76): grato animo fatetur, firmamento illo e versu III. 13. 25 (II. 13. 25.) profecto, recte Lachmannum suam sententiam defendisse sibi (scil. Marxio) videri, quamquam *ridiculam* esse censuerit sententiam, ut carmen II. 10. prooemium cuiusdam libri fuisse putaretur. Et quid suadet ipse ad hanc elegiam? Mutat paulisper opinionem Birtii Mus. Rhen. 1883. prolatam, ita ut neglecta transpositione librum secundum carmine II. 11. finiri iubeat. — Nec multum differt ab eo, quod Heimreichius l. l. proposuit. — Et ni vehementer fallor, etiam R. Scharfius, qui ceteroquin rectissime de hac re (l. l.) disputavit, paululum affectus mihi videtur auctoritate Lachmanni. *Adeo res pervenit, ut hodie complures critici uno solo argumento contenti, quod per se multifariam debilitari et prorsus tolli potest* (cf. Bæhrensium ed. præf. et infra p. 523) *librorum numerum codicibus traditum et grammatici veterrimi testimonio confirmatum disturbare velint.* — Profecto singularem inauditamque ratiocinationem sequuntur, qui, quod ingeniosus ille existimator et in disputando artifex, iustis de causis, (ut illi ante septuaginta annos visum est) acutius magis quam iustius statuerit, etiam *hodie, causis novis non allatis,**) sed duobus — quæ Lachmannus, ut vocatur, *necessaria* argumenta (zwingende Gründe) existimaverat — detractis et deletis, extra dubitationem esse credant.

Quid dicamus, cum Marxium *hoc* fateri videamus, etsi huic uni, quod restat firmamento, tria argumenta contraria ipse apponit. Sane concludere oblitus est, quod debuerat. Nam quod illa tria argumenta, quæ iure opponuntur Lachmanni, infirmare studuerit novā hypothesi suā, nos æque ac Otto (Hermes 1885. l. l.) repudiamus. Vix est operæ pretium coniecturas Marxii hīc in lucem proferre, at tamen, ut sententiæ de hac quæstione recentissimæ quoque notæ sint, adscribo, quod Marxio (p. 79.) visum est.

Librum alterum tertiumque (Lachmanni) poetam numquam nec edendos absolvisse affirmat, quia plurima carmina non abso-

*) De conatu ingenioso Birtii actum esse supra vidimus.

luta, rudimenta, lineamenta, fragmenta essent, sed tantum librum primum, quartum, quintum e manu ipsius poetæ evenisse pronuntiat.

Hac in re levitatis accusandus esse mihi videtur Marxius, quia quod aliis persuadere voluerit — si recte video — ne ipse quidem sibi persuasum habuit. Primum scribit poetam *in animo habuisse* carmine 11. (libri II.) alterum librum finire, carmineque 12. novum librum incipere voluisse.[1]) Alio loco (p. 84.) secum pugnat scribens: «Cur illa carmina uno libro coniuncta dirimamus in duos libros, plane non est causa, præsertim cum nesciamus, quid priori, quid posteriori libro a pœta insertum fuerit?» — Qui, quæso, convenit hoc cum digestione in quinque libros Lachmanniana, quam recipiendam esse iam prius declaraverat? — Sed manum de tabula!

Tantum modo adnotasse satis habeo, quod iam sexaginta annis antea Paldamus in editione (a. 1827) infirmitatem argumentorum Lachmanni iure perspexit, cum p. XXII. Lachmannum «paulo festinantius quam par erat quattuor *libros in quinque* dissecasse» existimarit.

Sed iam redeamus ad id, quod supra positum est a nobis, carmina librorum secundi tertiique (ed. B; II., III., IV. L. et M.) una edita fuisse. Hoc enim sumpsit post Barthium Lachmannus, eamque sententiam multo magis confirmarunt novissime Eschenburgius (l. l.) et Luetjohannes (l. l.)[2])

In qua re posita hodie fere omnes critici consentiunt, ita ut cur repugnemus non habeamus; quamquam ex altera parte liben-

[1]) Non possum quin adnotem, quod poetam Marxius *miro modo* primum *libros* formasse statuit, quorum singula carmina nondum confecta, solum lineamenta erant.

[2]) Cf. etiam Scharfii diss. p. 8. adnot. — Quod me hucusque fugit, sero inveni in Birtii Antikes Buchw. p. 425. adnot. 1, ubi *miro modo* tetrabiblon suam ortam esse, ut ita dicam, e duabus dibiblis credit, cum scripserit: «Uebrigens scheint die Tetrabiblos so entstanden zu sein, dass zunächst *zwei* Bücher vom Dichter gleichzeitig edirt und *hiernach die zwei weiteren* hinzugefügt wurden.» — Quæ cum ita sint, tetrabiblos illa a Birtio ad eum finem inventa esse videtur, ut Nonii testimonium ab aliis imprudenter deletum et neglectum aliquo modo explicaretur. Rectius fecisset opinor Birtius si pro illa *tetrabiblo* e duabus *dibiblis* contracta, quantum ad ultimum Propertii librum, eum ut nos supra, non a poeta vivo editum fuisse posuisset, et totus Lachmanni vestigia premens tres libros (tribiblon) una et coniunctim emissos esse statuisset!

ter fatemur, quod eiusmodi rem luce clarius demonstrare vix ulli, vix umquam continget, quæ ut modo probabilis fiat non alia adsunt argumenta, nisi quod carmina unius eiusdemque temporis inveniuntur in libris II. et III. (codicum), imo etiam quod optime exposuit in re critica haud mediocris vir, Bæhrensium dico, *inesse* carmina quædam libro secundo, quæ si temporum ordinem respiceres, suum locum in libro tertio (codicum) obtinerent (cf. præf. ed.).

Sed ut nostram iam de hac re sententiam proferamus, cum Propertius elegiam illam, de qua quæratur (II. 13. ed. B.) composuerit, liber primus isque solus erat publici iuris factus, qui fundamentum iacuit gloriæ elegiaci. Ad manum poetæ, si me audis, iam permulta alia carmina recentia erant, quæ propter multitudinem in unum solum volumen, ne fines ambitus vulgaris excederent, redigi noluit. Id quoqe concedo, quod fortasse volumen libri secundi iam in animo poetæ confectum, sed nondum editum fuerit. Elegiarum autem numerus discidio rupto renovatoque amore in dies augebatur, quas mox novum librum tertium impleturas esse præsagiebat. Sed tertius liber an plenus fieret nec ne, et, si fieret, quando fieret, adhuc incertissimum erat. Dubitationi illi, in qua poeta tum versabatur, maxime convenit coniunctivus ille non satis perpensus*) (cf. supra: Sat mea sit, magna si tres sint pompa libelli).

---

*) Hanc mihi formavi sententiam priusquam Birtii opus inspexerim ibique p. 421 (adnot.) cognoverim iam Faltinium (Zur Properzkritik. Berlin 1880. p. 19) coniunctivum dignum putavisse, qui melius perpendatur; quamquam rem tetigisse magis quam absolvisse mihi videtur. Quod enim Faltinius Propertium *simpliciter* iam libro secundo optare potuisse existimarit, ut sibi tres libros compositos liceat afferre Proserpinæ, iam Birtius (l. l.) suo iure quæstionem proposuit, cur modo tres, cur non duos, vel quattuor sibi sperasse poetam sumeremus. — At, ni fallor, potuit in carmine quodam tres commemorare libros, cum iam numerus singularum elegiarum, adhuc (coniunctim saltem) non emissarum, adeo crevisset, ut poeta brevi tempore duos novos libros carminibus impletum iri sentiret, qui cum monobiblo *tres* efficerent *libellos*. Quodsi poetam singula carmina in ordinem redigentem pluries ordinem temporum nihil curantem videamus, quid est, cur carmen quoddam posterius conscriptum prius inseri potuisse negemus?

Totus cum Birtio facio, qui (l. l. p. 421) sic scribat: «Also muss Propertius, indem er dies sagt, drei Bücher geschrieben haben oder das dritte musste doch wenigstens im *Begriff sein, vollendet* zu werden.» Sed addendum esse puto, quodsi Propertius præter tres libros, quos sibi optabat amatorios, quartum composuisset, tres illos libellos a poeta (II. 13. 25)

Si liber secundus compositus et confectus iam tum in publicum prodiisset, quid erat, quod poetam impediret, quominus modum indicativum «sunt» adhiberet?

At priusquam librum secundum et tertium (codicum) Propertius unā edidisset, ordinem carminum hic illic suo arbitrio potuit mutare, nihil respiciens tempus, quo illa unum post alterum composita fuerant. — Tali igitur ratione est factum, ut elegiæ posterius confectæ in libro secundo (codicum, II. et III. Lachm.) legerentur, quod Bæhrensius (in præf. ed.) argumentis demonstravit. Quin etiam ei, qui, ut Lachmannus, carmen II. 10. (III. 1.) eo quo codices exhibeant, loco tenent, mihi hoc concedant necesse est. Suo enim iure interrogare Marxium iam supra adnotavimus (in diss. p. 83), cur non inseruisset poeta hoc carmen libro quarto (Lachmanni; tertio codicum), *cum eodem* tempore scriptum sit. — Post disputationem Marxii in hac re accuratam hodie constare videtur libros Propertii II., III. (II., III., IV. Lachm.) per quinque annos (726/28—731/23) compositos fuisse.

Quantum igitur ad carminum ordinem pertineat, me ad dissertationem supra commemoratam provocasse satis habeo, quam exscribere hoc loco noluerim.*)

Ille enim copiosius demonstrat (p. 64. et ss.). carmina non

---

significatos intellectu omnino carerent, sive in libro secundo sive in tertio carmen illud legatur. —

Difficultates augentur, si tetrabiblon a Birtio positam, vel potius eius singulos libros, non ut ille voluit, sed quod facere debemus, *una* editos esse sumimus; sed omnino tolluntur, si non plures, quam poeta ipse sibi sperabat et ut ita dicam, promittebat, libros amatorios a Propertio compositos emissosque esse, ut codices suadent, tenemus. *Nos sine haesitatione tres libellos amatorios, ab ipso poeta, — unum ultimum* (si quidem a Propertio oritur), *diversi argumenti post poetam mortuum in lucem publicam emissos esse credimus.*

*) Unum excipias velim, quod Marcius (p. 26.) elegiam, III. 15. (ed B.; — IV. 14. L.) quam Lachmannus primus libri primi tempore scriptam esse contendit, propter metricas rationes (!) a primi libri carminibus distare pronuntiet; causas si quæris, exponit ibidem, quia 23 versus pentametri ad unum omnes in disyllabam exeant, et quia tota fabulæ peroratio provectiorem (!) ætatem sapiat; eiusmodi argumenta Lachmanni sententiam haud prorsus refutant. Dolendum est, quod dissertationem diligentissimam (de fabulis Propert.) Aug. Ottonis ne verbo quidem tetigerit, nedum in suum usum verterit Marxius; suæ dissertationis p. 43. eam commemorare debuerat.

ordine chronologico esse in libros redacta, neque minus Bæhrensius, ut iam supra adnotavi, nonnulla carmina libri secundi, si temporis respiceremus ordinem, magis in tertium interserenda fuisse admonuit. Cur igitur offendimur in ea re, quod elegiam, quæ incipiat: «Nam tot Achæmeniis armantur etc» (II. 13. B.) eo, quo ponunt codices, loco legamus? — Quod L. Muellerus (præf. p. XII.) de hac re scripsit, Propertium, si ipse libros suos præter primum edidisset, numquam commissurum fuisse, ut in secundo volumine ea verba legerentur, non multum tribuerim, nisi forte poetam eadem, qua philologum, ratione metimur. — Philologo, cui nonnumquam aucupium verborum summum officium est, tale quid nunquam ignosceremus, sed pœtam ipsum propter eiusmodi quisquilias ad forum vocare absurdum esse putaverim. — Pœta enim summa industria id navat, ut carmina sua lectoribus placeant, quod non minime singulorum carminum serie perita effici, quis est qui neget? Poetæ, opinor, etiam hanc veniam damus, ut suum arbitrium secutus, carmina eleganter ordinet, neve, si forte ad eiusmodi «*res non ita graves*» animum attendere semel oblitus sit, levitatis eum accusemus.

Sed ut, quæ modo dixi, paulum corrigam, poeta ne oblivionis quidem est necessario accusandus, qui nunc iam re vera tres libros ediderat, quod etiam lectores et videbant et sciebant. His omnibus perpensis causam, cur poeta de tribus libellis, *si liber secundus et tertius (cod.) una sunt editi,* tantum in libro tertio loqui potuerit, equidem non perspicio.*)

Tamen versus illos criticis et antiquis et recentibus non sine

*) Quamquam nostræ sententiæ probabilitatem, si Muellerus id quod (p. XII.) de libris Propertii editis scripsit, enucleatius demonstrasset, maxime augeri et firmari, sponte confiteor. Utrum enim libri ab ipso poeta an ab amicis eius sint editi, quæstio est spinosissima, quam solvere adhuc, quod sciam, nemini contigit, neque si quid video, unquam continget. Cf. etiam Bæhrensium, qui p. XLII. rem ambiguam reliquit et libenter confessus est suam disputationem, si recte sibi obiceretur, ut amici poetæ eo mortuo cartas repertas in volumina II. III. IV. (cod.) redigissent, superfluam esse quam maxime. — Eandem rem tetigit pridem Hertzbergius (Quæst. Prop. 213), cum nihil præter *primum* volumen ab ipso Propertio emissum esse contenderit, eumque librum primum a reliquis segregatum tamquam unum et absolutum opus Cynthiæ nomine inscriptum in publicum prodiisse sibi persuasit Hertzbergius.

causa fuisse crucem, quæ dubitationem et suspicionem merito concitaverit, libenter concesserim.

Sed quæso, nonne iusto plus tribuit rei Lachmannus, qui causa hac debilissima nisus, novam divisionem carminum conciliare ausus est, et quod usque ad suam ætatem inauditum erat, *quinque* libros poetæ vindicavit? — Nostra quidem sententia Lachmanni officium erat præter illa tria infirmissima, unum argumentum afferre sive e codice quodam sive e grammatico, quod suæ sententiæ et facto magis faveret.

Quinque libros contra codicum fidem Propertio tribuere, cum illi fere omnes, ut e recensione Bæhrensii (1880. Teubner) comperi, initio libro quarti Lachmanniani exhibeant: «*liber secundus* explicit, incipit liber *tertius,*» et item libri quinti Lachm. initio hæc: «explicit *liber tertius* incipit *quartus*», — per se audicissimum est et argumentis necessariis eget. De duobus aliis Lachmanni argumentis unum alterumve infra dicam.

Quæ si non firmiora esse apparuerit sine hæsitatione computationem Lachmanni temere factam esse censebo.

Sed quid porro? Quod Lachmannus ipse haud prorsus novit et primum a viro quodam docto allatum est,[1]) Nonium [2]) grammaticum haud mediocri auctoritate s. v. *secundare*» hæc scripsisse: «secundare prosperare. Virgilius lib. VII. «di nostra incepta *secundent,* Propertius libro III. iam liquidum nautis aura secundat iter». Versum igitur eidem, quo eum codices nostri exhibent, libro tertio

Sane miro modo legitur apud Martialem (XIV. 189,) «*monobiblos Properti*» :

«Cynthia facundi carmen iuvenile Properti
Accepit famam: non minus ipsa dedit.»

Librum quintum ab amicis esse editum iam pridem constituerunt Barthius (vita Prop. p. LXXXIII.) et Lachmannus ad elegiam V. (IV.) 1. «plura huius libri carmina non ab ipso poeta elaborata sed *ab eius amicis* . . . . edita sunt.» Cf. etiam quod Paldamus scripsit in «Römische Erotik» p. 70. — In contrarias partes conabatur disputare *Otto* (Hermes XX. p. 552—572.), cuius sententiam refutare hic non est locus, quamquam id facere levissimum esset.

[1]) Chr. Heimreichium dico, in Quæst. Prop. Bonnæ 1863 p. 32. adnot. — Cf. etiam in edit. Bæhrensii p. 146. testimonium ad III. 21. 14.

[2]) Verba *Nonii* laudo ex editione Gerlachii et Rothii Basiliæ 1842, quæ inscripta est: «Nonii Marcelli peripatetici Tuburticensis de comp. doctr. per litteras et *Fabii Planciadis Fulgentii* expositio sermonum.» p. 115. (169. 28.)

vindicat Nonius, ubi apud Bæhrensium (III. 21, 14.) qui codicum ordinem servavit, testimonio grammatici *positivo* convenienter legitur.

Heimreichius ipse miro modo ex hac re quicquam concludere non vult, quod sæpissime in libris manuscriptis numeri corrumpi soleant, eumque secutus est etiam L. Muellerus, qui numerum III. ex IIII. depravatum esse potuisse iudicat, idque eo magis videri sibi probabile, quod quartum iota numeri et insequens voculæ *iam*, in unum coalescere potuerit.

Sed iam Bæhrensius rectissime monuit, quod nos quoque supra sæpius adnotabamus, ne coniecturam fulciremus coniectura, vel fortasse melius dixisset, *si, cum L. Muellerus ad hypothesim quandam* — veri similem an dissimilem hic non curaverim — *confirmandam, rem traditam delere et ita torquere conatus sit*, ut hypothesi suæ accomodaret, — vel aliis verbis: cum rem modo *positam*, quæ per se etiam falsa esse possit, alia re negata, quam per se non habeamus, cur in dubium vocemus, evincere ausus sit, — illud non solum omni arti illudere, sed primis disserendi præceptis repugnare, declarasset. Talibus enim spinis res omnes traditæ historiæ philologiæque extingui et plane perdi posse, quis est quin sciat?

Vergilii versus in libro, quem Nonius significavit, septimo invenitur; cur mutemus igitur numerum, qui ad Propertium pertinet? Ut aperte prædicemus sententiam: argumentum e Nonio sumptum quod vocatur *positivum*, tantum nobis valere videtur, ut hypothesim novæ computationis, etiam si alioquin firmior esset, reiciendam esse putemus. Qua de re conatum L. Muelleri, qui auctoritate Lachmanni perculsus eius digestionem in quinque libros recepit, infelicem minime probamus, totamque eius ad hanc rem ratiocinationem, quæ hominibus, qui præceptis logicis plurimum tribuunt, displiceat necesse est, repudiamus.*)

---

*) Nihil hoc esse nisi perversam argumentandi rationem, ni fallor' iam Birtius animadvertit, qui ut *iustum iudicem deceat*, testimonia magni momenti examinavit, non temere contempsit. Tantum quidem constat, illum primum studuisse aliqua ratione Nonii testimonium explicare, quod utrum ei omnino successerit nec ne, — hic non curamus (cf. quod supra a nobis de Birtii tetrabiblo scriptum est).

Restat, ut pauca quædam de Bæhrensii studio dicamus, cuius sententiam p. XLI. ed. legimus, ut non una elegia sit sede sua genuina depulsa, sed tota aliqua foliorum compage in antiquissimo codice laxata falseque inserta, omnia illa, quæ nunc fere ab elegia II. 7. usque ad II. 13. legantur carmina, olim exstiterint in tertio volumine.

Quod vir ille summo ingenio præditus, elegiam II. 10 (III. 1), de qua copiosius supra disputavimus, ad annum 23. a. Chr. n. referat, tertiique libri (codicum) novissimam esse dicat, atque etiam el. II. 7. temporum habita ratione, libro tertio vindicandum esse censeat, vehementer gaudeo, quia meam opinionem supra expositam argumentis confirmari video. — Tertium codicum librum a Propertio exeunte fere anno 23 editum fuisse, omnium in consensu est, eumque cum poeta una cum libro secundo in lucem publicam emisisset, suo arbitrio indulgens, propriaque disponendi arte, ut elegiæ eleganter dispositæ animos lectorum moverent, omnia quæque ad manum carmina suppetebant, *temporum ordinem* nihil respiciens *(hoc solum velim teneas)* in duo volumina comprehendit.

Sed ne in malam partem, quod dixi, interpreteris, Bæhrensii coniecturam transponendi, via ac ratione philologica sumptam *per se non est cur refellamus,* quamquam eam difficultatibus omnino carere negaverimus. Accedit etiam, quod iam supra adnotavi, fragmentum illud II. 11. quomodo obtinuerit suum locum, elegiam autem II. 10. a carminibus amatoriis *plane* diversam, insulæ instar inter fluctus amoris positam, quid sibi velit, vix potest cogitari. Et quod etiam Birtium (in Mus. Rh. 1883. l. l.) fugisse videtur, qui ceteroquin Bæhrensium ludibrio haberi vult eumque magis per ludibrium quam argumentis refellere conatur, ut de carminibus II. 7. 8. 9. 10. quidem disputatum sit, sed de carmine II. 13. quod imprimis debuerat, ne verbum quidem dixerit Bæhrensius.

Me iudice igitur merito existit quæstio, an Bæhrensii coniectura ex omni parte difficultates expediat, nec ne. Ordinem carminum ita turbare, ut ordo fiat inter illa, *iusto audacius et festinantius factum esse* mihi quidem videtur. Et nimia audacia, nonnumquam temeritas, quonam rapiat homines, Bæhrensius ipse cognitum habet, cum præf. p. XV. Caruttium, ut meruit, castiget.

Unum alterumve dicendum est de duobus alteris Lachmanni argumentis, adhuc de consilio relictis, quibus sententiam suam firmari iudicavit.

Præ ceteris adnoto hæc firmamenta magnam partem deleta esse a Hertzbergio (Quæst. Prop. p. 211 et ss.) et qui eum tamquam umbra sequitur, a Voigtio.

Nobis opitulabatur etiam Heimreichius, qui l. l. tertium Lachmanni argumentum e carmine II. 10 (III. 1.) profectum totum distraxit, sed — nihilominus Lachmanno assentitur. [1])

Ut rem pæne superfluam aggrediamur, Fabius Planc. Fulgentius grammaticus in libello: de prisco sermone[2]) (videas velim præf. Lachm. p. XX) s. v. *catillare*, verbum catillandi a catulis tractum esse explicans, sic pergit: «unde et Propertius catillata geris vadimonia, publicum prostibulum» itemque s. v. dividiæ: [3]) «dividias dixerant tristitias, sicut Propertius ait «dividias mentis conficit omnis amor».

Fulgentii auctoritati quantum sit vere tribuendum, etsi iam a. 1845. a Lerschio demonstratum est, etiam hodie nonnulli nescire videntur. Iam sæculo XVII. J. Hommey opus, quod inscribitur «de ætatibus mundi» in codicibus Fabio Claudio Gordiano Fulgentio tributum, propter *artificii fucum, opinionum singularitatem et facundiae ambitum* huic nostro grammatico vindicavit. [4])

Etiam alius vir eleganti iudicio præditus, Aug. Reifferscheidius [5]) de auctore scribit, ut sequitur: «endlich verräth er sich als denselben ebenso *eitelen* als unwissenden Betrüger, den uns die anderen Schriften, namentlich die Expositio (sermonum ant.) zeigen.» — «In der Vorrede erwähnt er als Vorbild seines mirificum

---

[1]) Quantum valeat apud plerosque, qui Lachmanno adstipulentur, argumentum e carm. *II. 13.* petitum, conspicitur præter alios maxime in eo, quod R. Ehwald Philol. Anz. 1883. p. 838 scripsit: «der *entscheidende* (sic) Vers wird sich schwer ohne *gewaltsame* oder *künstliche Mittel* hinweg interpretiren lassen», perinde ac si Birtii divinatio *artificio* careret. Sed de hac re cf. supra. p. 511.

[2]) cf. editionem iam usurpatam Gerlachii et Rothii p. 395. (564. 27.)

[3]) p. 395. (564. 27).

[4]) Cf. E. Jungmannum in: Actis societatis philologæ Lipsiensis (Lipsiæ apud Teubn. 1871) p. 44. Operis de quo agitur rarissimi unum exemplar inspexit Jungmannus, cuius verba exscripsi.

[5]) Mus. Rhen XXIII. p. 135.

opus einen Dichter Xenophon ... der sicher mit den übrigen *Citaten* des Fulgentius auf eine Linie zu stellen ist.» Contra Jungmannum monendum esse duxerim, quod Fulgentius, qui ubique exempli causa locos fictos afferat, et sæpissime abstrusa quadam scientia eminere studeat, omniaque audacissime susceperit, etiam hoc suum opus amico cogitatione ficto dedicare potuerit. Fulgentii indolem non satis perspicit, qui eum eiusmodi commenta facere non ausum fuisse censet.

Grammatico, qui *Crispinum Heracleam*, epicum *carmen Qu. Fab. Luculli*, *Immolariam Lucilii comici*, facetias C. Taciti et multa alia inaudita in lucem proferre ausus est, nihil prorsus auctoritatis est habendum.

Sed ne nimium dixisse me vituperes, hoc loco provocasse me ad Zinkii dissertationem satis habeo[1]), qui (p. 62 et ss.) fraudes et dolos Fulgentii enumerat, eumque, qui magnam doctrinæ speciem præ se ferre fingat, vix mediocriter doctrina instructum fuisse demonstrat.[2])

Accedit etiam, quod Lachmannus ipse p. XX. locum a Fulgentio *s. v. catillare* laudatum ab alio auctore profectum esse non putaverit reiciendum. Quantum ad alterum versum (s. v. dividiæ, citatum), eum multi iam Lachmanni ætate *Petronio* magis ascribere voluerunt propter nominum similitudinem. At ne quæramus refugium! Etsi versus hic a Propertio esset, quid est quod concludere debeamus, ut rationi philologicæ satisfaciamus? — Tantum opinor, ut versus quidam e contextu Propertii exciderint, non quod Lachmannus voluit et multo magis Birtius: libri secundi permagna pars.

Sed fortasse Ovidii versus persuaserunt Lachmanno, ut tale quid statueret. Trist. Ov. II. 467. enim legitur:

> *Invenies eadem blandi praecepta* Properti
> Districtus minima nec tamen ille nota est».

«Ubinam quæso — inquit Lachmannus p. XXI — inveniemus (ea) cum eiusmodi præcepta nulla hodie in Propertii carminibus legantur?» — Quæstio sane vix digna cui respondeatur! Vix erat operæ

---

[1]) Der Mytholog Fulgentius. Würzburg 1867.

[2]) Optime inquisivit in hanc rem etiam Lerschius: «Fabius Planciades Fulgentius de abstrusis sermonibus.» Bonnæ 1845.

pretium, quod Hertzbergius (Quæst. Prop. p. 212.) exempla præceptorum accumulare studuerit. Si enim carmina Propertii perleguntur, præcepta illa, quo spectent, quidve significent, intellegitur; *nisi forte in vocabulo «praecepti» nimium videntes cum Lachmanno Propertii praecepta, quae quid facias iubeant et vetent, quod vitare debeas, cogitamus.* [1])

Atque si præcepta *illa infelicia* propter temporis iniuriam ad nos non pervenissent, cur quæso desiderabant *ea solum modo* in ipsa libri secundi parte, quam ipsi amissam esse affirmant. [2])

Quantum igitur valeant firmamenta, quibus Lachmannus demonstrare voluerit, Propertii carmine *non omnia* contineri in codicibus, iam scimus.

Sed restant alia quoque, quæ refellere debemus. Quod enim ad Servii locum, in commentario ad Verg. Ecl. V. 21, — nihil est quod Hertzbergio addam, qui grammaticum memoria paululum lapsum elegiæ II. 9. versum 41. ante oculos habuisse censuit. Maioris vero momenti esse videtur locus alter, eiusdem Servii (comment. ad Georg. I. 19.), qui sequitur: «uncique puer monstrator aratri. Alii Triptolemum alii Osirim volunt, quod magis verum est, ut dicit Propertius vel Tibullus.»

Ex verbis his traditis mihi tantum sequi videtur, ut apud unum solum elegiacorum, non apud utrosque legatur simile quid illi versui Vergiliano. Quodsi autem in libro Tibulli I. 7. 29. invenimus versus hos:

«Primus aratra manu sollerti fecit Osiris
Et teneram ferro sollicitavit humum»

iam nihil est quod quæramus apud Propertium. Ad unum redire mihi videtur, si grammaticum editionem non inspicientem, quantum

[1]) Valde miror, quod nuperrime *Birtius* quoque in eundem irruerit errorem (cf. Mus. Rhen. 1883. p. 217): «denn es ist unser Recht und unsere Pflicht (!) eine solche Nachrecht *buchstäblich* (?) zu nehmen.» Cur non exscripsit præcepta etiam ex Tibullo, quem idem Ovidius significavit.

[2]) Verbis illis Ovidii innocentibus nuper ridicule abusus est Aug. Otto (Fleckeis. ann. p. 414), qui quomodo legerentur a quibusdam scriptores antiqui exemplum præbuit. Ille enim (l. l.) sic scripsit: «dass sie (scil. præcepta) nicht eben zahlreich gewesen sein können, dürfen wir wohl aus dem Worte *invenies* bei Ovid schliessen, denn wenn man sie *erst zu suchen hatte*, müssen sie doch sehr in der Minderheit geblieben sein.»

meminerit, scripsisse commentarium sumamus, qui lectori commiserit, ut rem in medio positam discerneret, aut si, quod veri similius est, — verbis «vel Tibullus» a lectore quodam correctam esse notam grammatici ponamus.

Argumenta igitur, quæ a Lachmanno afferebantur, ut Propertii elegias non omnes in codicibus legi ostenderent, ad unum omnia corruunt.

De argumento altero, quod ad el. II. 10. (III. 1.) spectat, iam suo loco copiosius dixi. Hic tantum addidisse satis habeo, quod non facile sit sibi persuadere, quomodo esset factum, ut elegia, de qua agitur, prima libri tertii (Lachm.), etsi Lachmanni arbitrio magna pars secundi libri (suæ recensionis) amissa fuisset, inscriptione, quam initio librorum codices præbent, primum deleta, simpliciter cum insequenti coaluisset.

Non possumus non mirari, — ut tandem rei finem faciamus — Chr. Heimreichium, qui (Quæst. Prop. p. 22.) ita scripsit:

«Quæstionis, ut quattuorne an quinque relicti nobis sint elegiarum libri, ratio et condicio ita adhuc [scil. 1863] in obscuro posita est, ut post *egregiam* Lachmanni commentationem adhuc sub iudice lis sit.» Idemque Heimr. qui in tertio argumento (scil. ex el. II. 10. petito) Lachmannum miro modo erravisse existimat, quod carmen illud proœmium esse libri non potuerit, tamen novam ad digestionem in quinque libros adeo rapitur (p. 32), ut ab eo omnia tam recte disputata esse dicat, et prorsus in his acquiescendum et pro certo (!) quinque libros Propertii agnoscendos esse pronuntiet.

Nonne summæ levitatis est accusandus is, qui Lachmanni argumentationem magis debilitavit quam confirmavit, Noniique argumentum *unum positivum,* quod non certum esse possit, repudiavit, sed nihilominus Lachmannum recte dixisse existimat?

Argumenta igitur a Lachmanno prolata per se manca et debilissima esse, ni fallor, apparuit, eaque sine ullo firmamento aliunde sumpto, quod vocatur, positivo, etiam nuda id, quod Lachmannus voluerit, minime possunt convincere.

Quare hoc unum ex eis, quæ disputavimus, collegisse satis habemus: ratiocinandi probabilitatem, qua nobis, qui memoriam *teneri velimus,* opus sit, *ut hoc faciamus,* iterum iterumque nobis

suadere, dummodo sententiæ contrariæ *necessitas*, quam ab unoquoque, qui rebus novandis studeat, merito poscimus, aliis eisdemque firmioribus argumentis demonstretur.

Quod olim in libro *a principe quodam* philologorum, qui hodie sunt, conscripto, me legisse memini, ubi ille in quosdam propter «*mancum*» conservandi studium (lahmer Conservatismus, ut ipse rem nominavit)• invehebatur, id tamen præferendum esse duxerim «*caecae*» novandi cupidini, quæ hodie magis magisque his studiis irrepit, quaque adducti nonnulli tali temeritate tractant antiquitatis studia, «ut verendum sit, ne mox ea in ludibrium vertantur.»

JOANNES DE PRUZSINSZKY.

Tithonus.

(Propertius II, 18. ed, Baehrens.)

Örök szemrehányás elhűt sok szerelmet;
Néma férj töri meg az asszonyi lelket.
Ha valamit láttál, tagadd el, hogy láttad,
Tagadd el, hogy sajog a legsajgóbb bánat.
Hát még ha megcsapott vón a deres vénség,
Mély ránczczal az évek arczom' tele vésnék!
Vén Tithonust meg nem veté Auróra,
Nem hagyta magában térni nyugovóra.
India határán ott nyugvék ölébe',
S busítá a reggel kora visszatérte.
Egész indulásig karában ápolta,
Se mosta, se fogta lovait gyakorta.
Szekerére szállva minden istent vádolt,
A földnek kelletlen' szolgálva világolt.
Több öröm volt neki vén Tithonus élte,
Mint Memnona vesztén a milyen gyász érte.
Nem szégyelt az aggal együtt hálni e lány
S hagyni ezer csókot őszbe borúlt haján.
De te gyülölsz, hűtlen, bár ifju még korom
S téged is meggörnyeszt a vénség egykoron.
Igy szokta Cupido, az az egy vigasztal,
Hogyha előbb jó volt, előáll a rosszal!

CSENGERI JÁNOS.

PRISTER JOHANNES.[1])

XVI. századbeli irodalmunk egyik szerény termékét vezetik e sorok az olvasó elé, egyikét a kor krónikáinak, mely ép úgy, mint legtöbb társa, művészi élvezetet vajmi keveset nyújt a vele foglalkozónak, de tanulságot eleget arra nézve, hogy a reá fordított munkát ne tartsuk időpazarlásnak.

Minthogy e krónika a középkorbeli mondakörök egyik legnevezetesebb, europaszerte századokon át terjedt és módosúlt tagját ülteti át irodalmunkba, jónak tartom ez utóbbit a legújabb kutatások alapján fejlődése főbb mozzanatain át kisérve ismertetni, hogy ezzel némi általános tájékozást nyújtsak krónikánk viszonyára nézve a monda fejlődésének illető stadiumaival szemben. Munkám e része természetesen nem önálló.

A «János pap» monda szálai, mint a legtöbb mondáé, történeti eseményhez fűzvék. A történetirók ide vonatkozó adatainak ügyes combinatiójával először Oppert Gusztáv,[2]) majd alaposabban Zarncke Frigyes [3]) mutatták ki, hogy e monda kiindúló pontja az a véres győzelem, melyet 1141 sept. 9-én a keletről előnyomúló chinai Yeliutase, a karakhatai birodalom alapítója és első gur-

---

[1]) «Cronica mellyben meg irattatic Prister Johannis, Az az, A nagy Janos Pap Czaszárnak igen nagy Czaszári birodalma, ki Indiaban bir igen nagy bŏw fŏlden.»

Ajánlása a versfejekben: «Spectaabili ac Magnifico domino Stephano de Bator Principi Regni Trenssiavanie vita et viktooria ac rerum felécivm prosperos eventvs precattvr Valkai András e.»

Végső verse: Ezer, ŏtszázban es hetuen háromban.
Nemes Kalotaszeg tartományban
Aki ira versűl Istoriaban,
Nem vala szűve ackoron bánatban.
Laus Deo: Finis.

Kilencz levelen czímlap nélkűl, mert Valkai más két krónikáját követi egy kötetben. A kötet, czímlapján az első krónika czímét viseli. Nyomták Colosvarot 1.5,73 esztendőbe. 4-r. A—M = 12 iv = 48 számozatlan lev. (utolsó levele üres.) Krónikánk terjed K3—M3,

[2]) Dr. Gustav Oppert. «Der Presbyter Johannes in der Sage und Geschichte.» 2. kiadás Berlin, 1870.

[3]) Friedrich Zarncke. «Der Priester Johannes.» 1-ső értekezés Lipcse, 1879. 2-ik ért. U. o. 1876.

khanja, nyert a perzsák hatalmas uralkodója, a seldsukida Sandsar fölött. Kevés évvel ez esemény után 1144-ben a pápai udvarnál időző Freisingi Ottó már azt a hírt hallja az ép akkor ott követségben járt gabulai püspöktől (Gabula = Gebal Antiochiában), hogy nem sok évvel ezelőtt bizonyos Johannes, ki Perzsián és Armenián túl lakik, király és pap s népével együtt nestorianus, a perzsák és médek királyait megtámadta. A harcz 3 napig tartott s e «Presbyter Johannes» — mert így nevezik őt — a perzsákat megszalasztva győztes maradt. Beszélt arról is a gabulai püspök, hogy ez említett Johannes a jeruzsálemi keresztényeknek is segítségére akart jönni, de a Tigrisen nem tudván átvezetni seregét, északnak fordúlt, hogy annak befagyását megvárja, mi azonban több év mulva sem következvén be, visszafordúlt seregével.

Ez volt az első hír, mely János pap nevét Európában forgalomba hozta s láthatjuk, hogy adatai már is mennyire a monda világába viszik át a történelmi eseményt. Lehet, hogy ez a Yeliutase csakugyan megkeresztelkedett s a nestorianusok ezzel dicsekedtek, de e föltevés nem is szükséges annak kimagyarázására, miért láttak benne félig-meddig hitsorsost a jeruzsálemi keresztények. Akkoriban általánosan elterjedt nézet volt, hogy az Ázsia keleti részében tényleg lakó keresztények nagyobbrészt nestorianusok s a kereszténység képzelete a közös ellenség, a mohammedánok e legyőzőjét vajmi hamar keresztényé, még pedig ama nézetnek megfelelően, nestorianussá alakíthatta át. Innen a presbyterig csak egy lépés volt hátra. Valószínűleg tudomással birtak róla a kisázsiai keresztények, hogy messze keleten a templomok s alkalmazott lelkészek gyér volta miatt az egyházi szentség birtoklása nem oly kevés egyénre szorítkozott, mint nyugaton, úgy hogy gyakran egy-egy nép minden férfi tagja részesült benne. Lett tehát a fejedelemből presbyter s nemsokára új nevet is kapott a magáé helyett. Ezen nincs mit csudálkoznunk. Tudva, hogy a sz. írás s általában a nyugat kiválóbb neveit mily gyakran vitték át a középkorban kelet szereplő egyéniségeire, megleltük e metamorphosis kulcsát is. Így lett később Dsingiszkanból rex David, a babyloni sultánból Lajos keresztes hadjáratában Kelemen stb.

Különben a győztes chinaira építeni természetesen nem lehetett. — Neki semmiféle érdekközössége a keresztényekkel nem volt, czéljai egészen más irányba terelték s a halál korán véget vetvén életének, a várt szabadító képe mindinkább homályosodott,

tűnni kezdett, hogy helyét a mondában egy hatalmas, a keleti pompa mesés fényétől övezett uralkodó typikus alakja váltsa fel, mire már utalt a gabulai püspök értesítésének vége is, mely szerint a presbyter nagy hatalmú, gazdag fejedelem, kinek királyi pálczája is csupa smaragdból van. Ugyanez időben érte el fejlődésének tetőpontját a Sándor-monda. — A kelet és nyugat e nagy közvetítőjét s minden lovagi erények hősét Európában s Ázsiában egyformán bámúlták s ily körülmények között természetes, hogy a régibb világhódító, a perzsák és médek első leigázójának csudálatos tettei új társára szálltak örökűl s a monda János papra, India királyára is kezdte átvinni a kedvelt hőse s ennek hatalmáról szóló mesés vonásokat. A monda fejlődésének csak ezen a fokán jöhetett és jött létre az a János papnak tulajdonított, de koholt levél, mely a XII. század közepén Comnenus Emanuel, Barbarossa Frigyes s egyéb európai fejedelmek udvarait bejárta. Ez az irat egészen a mondában kifejtett nézetek alapján áll s első tekintetre meggyőzheti a hozzáértőt, hogy János pap, illetőleg a történeti személy, kit úgy neveztek, nem írhatta. Dicsekvő hangú leírásai, melyekben az állítólagos János pap nagy hatalmát akarja az illető európai uralkodókkal megismertetni, úgy látszik, külömböző mondai forrásokra s főleg a Sándor-mondára vezethetők vissza, mely kérdést azonban eddig tisztázni nem lehetett, mert az interpolatiok az eredeti szövegtől elválasztva nem voltak.

A monda fejlődésének első foka, az, melyet a XII. században ért el, ebben a levélben tetőzik. Roppant elterjedését s keletét későbbi századokban is, mutatják a tartalmát folyton bővítő interpolatiók, számos kézirata, (Zarncke 96-ot számlál el) utánnyomásai még a XVI. századból is s végűl leforditása, illetőleg átdolgozása különböző nyelvekre. Ez utóbbiak közűl bennünket magyarokat különösen egyik német verses textus érdekel, az, melyet egy heidelbergi XVI. századbeli papirkézirat tartott fenn, és pedig leköti figyelmünket azon körülménynél fogva, hogy az átdolgozó, ki magát munkája végén «Oswald der Schreiber»-nek nevezi, Magyarországon tartózkodott, midőn művét végezte. Grimm szerint az 1400 év körűl, Zarncke véleménye szerint lehet, hogy a XIV. sz. közepe táján. Erre vonatkozó sorai Oswaldnak így hangzanak: (Z. i. m. I. 202. l.)

«Tugent ere vnd manheit
noch (?) milt noch gerechtekeit

gewaltigkeit vnd schon
in Vngerland drûge die kron.

In siner stat zu Konigsperck
han ich vollbracht dis werck.

A presbyter-levél általános elterjedettségének a középkorban érdekes nyomát mutatja a XIII. sz. elejéről Wolfram v. Eschenbach nagy eposa, a Parzival is. Ebben ugyanis Feirefiznek neje Repanse Indiában fiat szűl, kit Jánosnak keresztelnek, s a költő szerint ez idő óta mindig úgy hívják India királyait. Amaz első János volt az, ki országaiban a keresztény vallást elterjesztette. — Így lesz Wolfram képzeletében János papból Gahmuret unokája, Parzival unokaöccse.

A monda fejlődése azonban a presbyterlevélnél nem állapodott meg. A népképzelet egyszer hatalmába ejtette annak elemeit s teremtő ereje a XIII. sz. első felében újabb átalakítást vitt rajta végbe. E változásnak ismét történelmi tények szolgáltak kiinduló pontúl. Vitry Jakab 1216-ban Ptolemaisba érkezett, hogy ott jutalmúl az érdemekért, melyeket mint a kereszt lángbuzgalmú hirdetője szerzett, a püspöki méltóságot átvegye. A nagy tevékenységű férfiú első teendői közzé tartozott körülnézni, honnan várható segély a keresztesek részére s tekintete a kelet felé fordúlt, hol az ő véleménye szerint is tömérdek kereszténynek kellett élni s hova az akkori felfogás János pap országát helyezte. Bár ez a segítség váratott magára, Jakab egy ideig mégis abban az illusióban ringathatta magát, hogy reményei teljesedésbe mennek. Midőn ugyanis a keresztesek 1218-ban látva, hogy Syriában sikert nem aratnak, Egyptomba tették át hadjárataik színhelyét s a következő évben el is foglalták Damiettet, e szerencsés haditény nem sokat változtatott magának a keresztes seregnek szomorú helyzetén s bátorságot csak a II. Frigyes császár által igért segitség reménye öntött beléjük. Ekkor, 1221 tavaszán kezd egyszerre terjedni a hír, hogy keletről egy hatalmas uralkodó seregei indúltak el hátba fogni a saracenokat, a perzsákat már le is verték s nincsenek messze Bagdadtól.

Látjuk, hogy a helyzet nagyon hasonló ahhoz, mely az előző század közepe felé oly nagy befolyást gyakorolt a monda keletkezésére s valóban, az eszmék hasonló társulása most is hasonló irányt ad a továbbfejlődésnek. A vélt szövetségestárs megint

kereszténynyé lesz, India királya, utóda az előbbinek s önkényes keresztényeégében Dávid nevet kap. Képzelhető, mily nagy volt a kereszténység csalódása, mikor e Dávid királyban később a félelmes Dsingiszkant, a mongol hordák vezérét ismerik meg. Különben itt meg kell jegyeznünk, hogy a monda az újonnan feltünt Dávid királyt János paphoz nem csak az előbb említett vonatkozásban (mint utódát) tünteti fel. Először is a dédunokából fia válik, de a népképzeletnek még ez sem elég; lassankint typikus megjelelőnek veszi a János pap nevet, s mint ilyet egyenesen átviszi Dávid királyra, úgy hogy lesz belőle: «rex Dávid, qui vulgo presbyter Johannes appellatur.» Mikor a mongolok Oroszországba először betörnek, a bennük helyezett reményt kezdi kétkedés felváltani s visszavonúlások után úgy innét, mint Perzsiából hazájukba, a helyzettel mindenki tisztában volt. A mongolokat keresztényeknek nyilvánítani többé nem lehetett s érdekes látni, mily fordulatot vesz e ponton a mondát alkotó, egyre munkás képzelet, mely egyszer megkedvelt eszméiről lemondani sehogy sem akar. Először Albericus, augustinus szerzetes krónikájában (írta 1232—1252) találkozunk az új felfogással, a mint a mongolok neve 1237-iki betörésük óta Oroszországba a nyugatra nézve ismét félelmessé kezd válni. A mongolok nem keresztények — így szólt a legújabb változat — urok nem János pap. Igy volt hűbérurokat hitták, ki alól függetlenítették magukat s győztes vezérük ennek nevét vette föl. A dolog ilyetén variálása Vincentius Bellovacensisnél (Speculum historiale 1253) azzal az adattal bővül, hogy János pap, illetőleg Dávid király leányát Dsingiszkán eljegyzi. Lehet, hogy ennek alapja is történeti esemény, mert Dsingiszkán egyébkor is eljegyzi magának egy-egy legyőzött ellenfele leányát, de a történelem nem tud róla semmit, hogy valaha keresztény felesége is lett volna.

Az ekként kialakúlt monda azután egyhamar újabb medret nem ás magának. A XIII. század folyamán sőt a XIV-ik közepéig Ázsiában megfordúlt különböző európai missiók, követségek, utazók tudósításai nagyobbára e körben mozognak, erre az alapthémára írnak változatokat, míg aztán az úti regény és legenda hatalmába nem keríti a monda szálait, hogy azokat kénye-kedve szerint bonyolítsa s a legcsudásabb szövevények szemkápráztató alakzataival gyönyörködtesse közönségét. Az úti regények e korából való az érintkezés első pontja, mely magyar krónikánkat János pap mondájához fűzi. Valkai András maga, munkája vége

felé, annak 135. versszakában következő forrásait nevezi meg a krónikának: (az idézeteket mai helyesírással adom.)

«Amint Mande Villai János írta,
Jovius Pál püspök mint magyarázta
Azokat olvastam ez vers folyásra
India állapotja írására.»

Tehát Mande Villai János, azaz John Maundeville, az angol lovag, ki saját állitása szerint 1322—1355 tartózkodott a keleten s onnan visszatérve szerzé útleirását 1355/56-ban. Főforrása a presbyter-levél volt, melyet képzelete tarka-barka termékeivel bővített s müve épen e mesés leírásai miatt csak hamar egyik legkedveltebb olvasmánya lett a nyugatnak. Jóformán valamennyi nyugat-európai nyelvre lefordították s számtalan kézirat-, meg nyomtatványban terjedt el egész a XVI. századig, sőt népkönyv alakjában napjainkig. Zarncke (i. m. II. 129. l.) valószínűvé teszi, hogy művét eredetileg franczia nyelven írta s csak ebből fordították le latinra és angolra. Az angol szöveg pontos fordítása a francziának, a latinbúl úgy látszik, kétféle fordítás volt, legalább a Németországban hozzáférhető kéziratok- és nyomtatványoknak nem igen illik egyikére sem, mit az angol szöveg első kiadója mond, hogy t. i. a latin is egyezik ez utóbbival. A Németországban ismert latin versio lényegesen eltér a franczia és angol szövegtől, főleg berendezésében. Itt történik említés dániai Ogierről és kalandjairól is, mi az eredetiben szintén hiányzik. Még a német fordításokról kell megemlékeznünk, mielőtt magyar krónikánk közvetlen forrását megállapitanók. Toldy ugyanis úgy gyanítja, hogy Valkai a Priester Johannes mondáját német eredeti után ültette át hozzánk.*) E német eredeti a mondottak után nem lehetne más, mint Maundeville német fordítása. Ilyen kettő van a XV. század elejéről; az egyik Velser Mihálytól 1414-ből, a másik Diemeringi Otto metzi kanonoktól. Mindkettő többször lenyomatott, sőt az utóbbi népkönyvvé is lett. Velser fordítása meglehetős pontosan ragaszkodik a franczia szöveghez, társáé e mellett már a latint is felhasználja s általában nagy szabadsággal jár el. Csak abban nem értek egyet Zarnckevel, hogy e német átdolgozás tovább fejleszti a mondát, a mennyiben

*) Toldy Ferencz. A magyar költészet története. 2. jav. kiad. Pest, 1867. 121. l.

János papot Ogier rokonává teszi. E rokonság, bár nem oly szabatosan meghatározva, mint Ottonál, megvan már a latin textusban is: «XLI. 5. Circa annum ab incarnatione domini octingentesimum dux Ogerus de Danamarchia cum quindecim *cognationis suae baronibus* ..... transivit mare ...» és «6. Eratque *inter barones* unus denominatus *Johannes* ...» (Z. i. m. II. 141. l.)

Már most a magyar krónika szövegére térve, mindenek előtt fel kell említenünk, hogy Ogier herczeg itt is szerepet játszik s így az összehasonlításból eleve kell kizárnunk a francia eredetit, angol fordítását, az Angliában lappangó latin szöveget s Velserét, mint a melyek Ogierről nem tudnak. E szerint itt csak a meglévő latin versio és Diemeringi Otto német átdolgozása jöhetnek tekintetbe. Első pillantásra a magyar krónika czímbeli «Prister Johannes»-e a némettel való egybevetést tüntetné fel ajánlatosnak s ez vezette félre Toldyt is, de néhány párhuzamos hely összeállítása szövegeinkből az ellenkezőről fog meggyőzni bennünket.

Valkai: (7. verssz.)

«A Christus születésének utánna
Mikor írnak vala az jó *nyolczszázban*
Ogerus herczeg *Danamarkában*
Atyafiaival lőn jó szándékban».

A latin Maundeville: XLI. 5. «Circa annum ab incarnatione domini *octingentesimum* dux *Ogerus* de *Danamarchia* ...» (Z. II. 141.)

Diemeringi Otto: «23..... Únnd da man czalte von gotis geborte *acht hundert jar unnd sechczen jar,* do czog *Ogier* von *Dennemarken* in dy land ...» (Z. II. 151.)

Itt a nevek és évszám vallomása szerint kell a latint tartanunk Valkai forrásának. Továbbá:

Valkai: (9. verssz.)»

«János, a frisiai király fia
Kinek Gondeboriff vala az atyja».

Latin Maundeville: «XLI. 6. Eratque inter barones unus, denominatus Johannes, filius Gondebuef, regis Frisonum...» (Z. II. 141.)

Diemeringi Otto: «24. Unnd under synem *nefin* was eyner, *synes ohemen son,* Konig Godeboles von Frysen ...» (Z. II. 151.)

Hogy János pap Ogiernek unokaöccse, tehát a szorosabban

meghatározott rokonság sem a magyar, sem a latinban nincs meg. Abban is egyezik a két utóbbi, hogy Ogerusnak 15 atyafiát említik, míg a német általánosságban «syne frunde unnd magen»-ről beszél. Feltűnő továbbá a megegyezés azon a helyen, hol János pap utazása módjáról van szó. Ilyenkor **Valkai** szerint:

(47. verssz.) ....«Egy hadat többi előtt indította.

(48. verssz.) Csoda drága dolgot azok viseltek
Egy nagy öreg tálat felemeltetett,
Abba sok drágaságok helyheztettek,
Arany, ezüst, sok szép drága kövek.

(49. verssz.) Ime a császárhoz közel más hadban
Puszta keresztfa volt felállatásban...

(50. verssz.) ... Harmad helyre még más dolgot szörzették,
Egy tiszta arany tálat fen viselték,
Melyet fekete földdel megtölteték...»

Latin textus: «XLII. 10. Præcedit enim eum in spatio circiter XVIII. passuum discus onustus velut omni genere preciosorum vasorum auri, argenti, gemmarum .... illumque discum subsequitur propinquius imperatori ad spatium sex passuum alta crux lignea ..... dehinc ad sex passuum spatium succedit discus aureus terra nigerrima plenus.» (C. II. 144.)

Ez a hármas tagolása a menetnek a németben egészen mellőzve van:

Diemeringi Otto: «19. Únnd so her andirswo hene fert an kryg, so furet man em nicht wenn eyn krütze vor, das ist holzerin ... únnd lest auch alleczeyt vor em tragen eyne guldin schussel vol erdin ...» (Z. II. 150.)

E szembeszökő egyezések Valkai és a latin között végig vonúlnak az egész szövegen s különösen döntő azon körűlmény, hogy az események elbeszélésében a némettel szemben egészen elütő s egymásközt meglehetősen egyező sorrendet követnek. Igy az Ogerusra vonatkozó adatok mind a kettőben megelőzik a János pap udvari életét leíró részleteket, a németben fordítva. Ezek után nem lehetünk kétségben arra nézve, hogy V. krónikája ide vonatkozó részleteinek forrása valóban Maundeville latin szövege s csak azt jegyezzük meg, hogy a magyar krónika nem egyszerű fordítása, hanem szabad átdolgozása eredetijének.

Most még csak az a kérdés merűl fel, hogy e latin szöveg variansai közzűl melyiket használta krónikásunk? Maradt reánk belőle egy papir kézirat a XV. század elejéről, egy XV. századbeli nyomtatvány czím nélkül, s ugyancsak egy XV. századbeli nyomtatvány: «Johannis de Montevilla Itinerarius.» Ez utolsóban János pap atyja a magyarnak megfelelőleg Gondeboriph nevet visel, míg a másik nyomtatványban Gondebuef, a kéziratban meg Gondebur áll. (A németben, mint láttuk Godebol.) E szerint valószínű, hogy Valkai forrása a második, Zarncke által *b)*-vel jelzett nyomtatvány volt. Hogy jutott V. krónikájának élére a «Prister Johannes», tehát német elnevezés, nem tudom. Erre nézve vagy azt kell feltennünk, hogy az esetleg tán Németországon járt Valkainál az ott gyakran hallott Priester Johannes név egyszerűen reminiscentia, vagy a «nagy ferdítő» Heltainak keze nyomát kell a dologban látnunk, kinél a könyvet nyomták s ki német ember létére, a monda nagyon elterjedt német változatával alkalmasint úgy is ismerős lévén, a presbyterből, annak kaptájára könnyen «prister»-t csinálhatott. Keze nyoma egyébb csekélységekben is meglátszik a krónika szövegén. Végre hátra van a harmadik föltevés, hogy t. i. Maundeville latin szövege tán szintén ért egy német fordítást; minthogy azonban ilyet ma nem ismerünk, e föltevés, mint pusztán ilyen, eddigi vizsgálatunk eredményét nem dönti meg.

Czikkem végén összeállítottam a magyar krónika és forrásai megfelelő helyeit s e lajstromból láthatja az olvasó, hogy Maundeville csupán a krónika bevezető részének szolgált forrásúl, a többit, leszámítva mindenünnen saját, jelentéktelen mennyiségű bővítményeit a már említett Joviusból vette. E részben a monda fejlődésének egy még újabb fokozatával állunk szemközt. A középkor zavaros földrajzi fogalmai ugyanis lehetővé tették, hogy János pap mondai országa Ázsiából idővel Afrika keleti partjaira vándoroljon át s a népképzelet ott keresse a folyton emlékezetében élő János papjának alakját. — Már Joh. de Plano Carpini a János pap birodalmával szomszédos országot *Kis Indiának,* s lakosait szerecseneknek vagy *aethiopoknak* nevezi. Marco Polo pedig útleirásában Abasciáról (Abyssinia) azt mondja, hogy nagy ország s közép vagy másod Indiának is nevezik, királya meg keresztény. Bár maguk Plan Carpin és Marco Polo a presbytert ázsiai fejedelemnek tartották, mégis efféle tudósitásaik segítettek

elterjeszteni azt a nézetet, hogy János pap az afrikai Aethiopia uralkodója. Jordanus, a columbiai püspök már egyenesen Aethiopia királyának nevezi János papot és Aethiopia alatt az afrikai országot érti, hol csakugyan keresztény fejedelem uralkodott. (Oppert, i. m. 6. l.) Az érdeklődés e távol keresztény ország iránt különösen a portugálloknál, e kiválóan hajós népnél volt eleven. A nagy tengeri utakra, melyek a Jóreménység fokának, majd a Kelet-Indiába vezető utnak felfedezéséhez vezettek, kereskedelmi érdekeik mellett részben azzal a szándékkal indúltak a lusitánok, hogy a sokat emlegetett János papot feltalálják. Képzelhető örömük, mikor régtől ápolt hitüknek megfelelően az abyssin fensikon egy századok óta fennálló keresztény (persze nestorianus) fejedelemségre bukkannak, melynek császárját hozzá véletlenűl épen Dávidnak hívják! (lásd fennebb.) Covilham Péter volt az első 1490-ben, ki az abyssin császár v. negus székhelyét, mely akkoriban Shoa volt, elérte s itt kieszközölte, hogy a kereskedelmi összeköttetés létesitése czéljából abyssin követ menjen Portugalliába. Ez a követség itt nagy feltűnést keltett s nemsokára viszonozták is Portugállia részéről. 1520-ban érkezett Massovahba a portugall követség, melynek tagjai Abyssinia földrajzát s történetét illető oly fontos adatokat hagytak reánk leírásaikban. E leírások közt nevezetes helyet foglal el Fr. Alvaresnek, a missio káplánjának emlékirata, mely Joviusnak, magyar krónikánk második forrásának szolgál forrásaúl. *) Jovius szóban forgó műve: «Historiarum sui temporis ab anno 1494 ad annum 1547 libri XLV.» Első kiadása megjelent Florenczben 1550-ben. Előttem velenczei kiadása van 1566-ból. Ismerem továbbá az 1561. lyoni, és az 1567. baseli kiadást. A János papot illető fejezetben mind egyezik egymással. E munka 34-ik könyvéből dolgozta át Valkai a Károly császár Barbarossa elleni hadjáratának krónikáját, a 33-ból Hariadenus históriáját, melyek a Pristert megelőzik. Ezeknél az átdolgozó a könyvek számát is megnevezi, melyekből merített, a Pristerről csak általánosságban mondja, hogy Joviust is használta, a 18. könyv megnevezése nélkül, melyben a János papra (itt Preteian) vonatkozó túdósitás található. Az egész egy folytában terjed a 155. levél III. hasábja közepétől a 157. levél I. hasábja végeig s ehhez csatlakozik egy töredék a 158. lev.

*) Lásd: Jovius. Hist. sui temp. lib. XVIII. Alvarest hibásan Petrusnak mondja Franciscus helyett.

I. has., hol Pr. legidősebb fiának haláláról van szó a Selanus elleni háborúban.

Jovius leírásai már nagyban különböznek Maundeville phantasticus meséitől. S ez nagyon természetes. A két írót két század választja el egymástól; az első még a középkor naiv felfogású gyermeke, a másik skeptikus idők történetírója, ki — bár maga sem áll az igazság tulságos kedvelőjének hirében, mégis ha előtte valaki egy, még Aethiopiánál távolibb ország lakosairól állítaná is, hogy azok fél ember, fél állati alakok, beszélne neki a hullámzó homoktengerről, a vallis infausta csodáiról, az aranykereső hangyákról stb., bizonyára hitetlenül rázná fejét s nézne elfogadhatóbb forrás után. A monda befolyása, mely az abyssin császárban János papot láttatta az emberekkel, már nem mutatkozik oly souverain hatalmúnak, hogy régi csudás elemei is átmenjenek új változatába s innen a történetíró művébe. Mindössze is talán János pap és Dávid császár azonosítására, az ennek nagy hatalmát jelző részletek kiszinezésére s országa termékenységének kissé túlzó leírására szorítkozik. Csodálhatjuk-e, hogy a *józan* magyar krónikás, e tekintetben méltó társa legtöbb XVI. századbeli collegájának, nem kap a mesés kelet csodáin, melyeket egyik forrása nyújt, hanem fordúl a neki szavahihetőbb, észszerű leíráshoz s ennek nyomán szerkeszti öszsze krónikája legnagyobb részét? Feltünőbb az, hogy Maundevillet egyátaljában használta. Oka ennek bizonyára a teljességre törekvésben rejlik. Midőn ugyanis Joviusban olvasta, hogy az abyssin fejedelmek: «præalto siquidem stemmate ab antiquissimis regibus genus repetunt; regiique sanguinis incorrupta nobilitas historiarum testimonio recensetur» (J. 156. lev. II. hasáb) s ugyane forrásban János papnak csak apját és anyját találta megnevezve, jöhetett arra gondolatra, hogy M.-től vegye át a genealogiára vonatkozó adatokat, s ennek köszönhetjük, hogy a N. Károly korában élt északi hős, Ogierus v. Hulgerus *) európaszerte nagy kedveltségnek örvendő mondájából egy csekély töredék a magyar irodalomban is nyomot hagyott. Ezen az Ogier történetét magában foglaló részleten kívül M.-től még az abyssin uralkodók udvartartására vonatkozó néhány adatot vesz át Valkai s ezeket érdekes módon hozza összhangzásba Jovius adataival. M. leírását ugyanis — a XIV. szá-

*) L. Dunlop, Geschichte der Prosadichtungen, ford. Liebrecht, Berlin, 1851. 139. l.

zadból származván — azon részleteket illetőleg, melyekben semmi csudás nincs, a régibb indiai állapotok megfelelő rajzának tartja s ezzel szemben J. tudósítását India = (Aeth.) újabb állapotai képének s így, hol ugyanazon dologra nézve a kettő eltér egymástól, e különbséget a történeti fejlődés eredményének veszi s úgy magyarázza. Joviusban azt olvassa pl., hogy Preteiannak négy király hordja az ételt; ezt az adatot ő is átveszi (67. versszak, «Nagy négy királyok asztalhoz szolgálnak...») s annyira befolyása alatt áll, hogy M. azon helyét, mely szerint «XLII. 1. serviunt... domino imperatori *septem reges*, qui in capite singulorum mensium etc.» (Z. II. 143.) az előbbi szerint alakítja át:

(33. versszak.) «Hódlott királyok neki udvarlanak,
Hólnaponként udvarolni bejárnak,
Négyen egy hóra udvarhoz járulnak,
Udvarlanak mind fottáig az hónak».

Azonban nem mulasztja el kijelenteni, hogy:

(37. versszak.) «Derék birodalom, mikor épen volt,
Hét királyok akkor udvarlanak volt.

Mert mi is természetesb, mint hogy idők folytán csökkent a roppant hatalom, melylyel a régi időkben rendelkezett India királya?

(27. versszak.) «Nagy most is urasága Belulgiannak,
Noha romlása régi birodalomnak» stb.

E *Belulgian* név összeegyeztetésénél a M. *Presbyter Johannes*ével már nem volt ily szerencsés krónikásunk, egyszerűen egymás mellé állítja a kettőt,

(26. versszak.) «János pap halála után Indusok
János pap nevén hítták ő császárjok
Most is Belulgian nyelveken császárok» stb.

a nélkül, hogy fogalma volna az összeköttetésről, mely a Joviusban található *Preteian* és *Belulgian* közt fennáll. J. ugyanis azt mondja az abyssin királyról, hogy mi elromlott néven nevezzük Pretegiannak, az övéi Belulgiannak hívják, azután meg is magyarázza jelentését; «id nomen incomparabilis præstantiæ immensique pretii gemmam significat» (J. 156. lev. II. hasáb), vagyis J. is azok közé

tartozott, kik a Presbyter Johannes, illetőleg Prete Gian névben Pretiosus Johannest láttak, melynek æthiop fordítása a Belul Jan.

Joviusból továbbá egyszerűen átvitte krónikásunk a M.-től vett részletek közé azon adatot is, hogy a királyok mellett feleségeik is eljárnak hódolni a császári udvarba. M. erről mit sem tud, de igenis említi J., hogy Preteian ebédje végével az eunuchok néhány királynét vezetnek be, kik feleségéhez hivattak tisztelgés végett. Ezt az illető helyen Valkai el is mondja:

(70. verssz.) «Vége mikoron leszen ő ebédének,
Négy királyné asszonyok bevitetnek,
Kik udvarlani császárnéhoz jöttek» stb.

És úgy látszik, ez a részlet nagyon megtetszik neki, mert a M.-től vett bevezető részhez is hozzátoldja:

(35. verssz.) «... Négy király feleségei assszonyukhoz
Szép ékességgel mennek be udvarhoz,
Indiai János pap császárnéhoz».

Ily módon fűzögeti össze jó Valkaink két eredetiéből vett adatait. Ha már most összehasonlítjuk külön az egyikkel s másikkal szemben követett eljárását, látjuk, hogy Joviust nem tizedeli meg annyira, mint régibb forrását. Előadásából ritkán hagy el valamit, és ha igen, rendesen oly helyeken, hol valamely előre bocsájtott főadat részletezéséről van szó. Hiában keresem azonban okát, miért kuszálja össze krónikásunk J. sorrendjet az előadásban. Művészibb csoportositásra való törekvés nem vezette; egy tekintet a czikk végén közölt összeállításra meggyőzhet bennünket, hogy egészen találomra, minden vezérgondolat nélkül cserebերélte össze eredetijének sorrendjét; a másik kinálkozó föltevésnek, hogy t. i. csak emlékezetből dolgozott, ellenmond az adatok meglehetős pontossága és teljessége, melyeket átvett. Nem marad tehát egyéb hátra, mint puszta szeszélynek róni fel eljárását. Még Heltaira sem gyanakodhatunk, hogy talán ő változtatta meg a versszakok eredeti sorrendjét, mint tette Tinódynak Zsigmond krónikájával,*) mert ez esetben a versfők nem adnának tökéletes értelmet. Különben itt megjegyezhetjük, hogy a compositiónak Valkai épen nem mestere, még a XVI. század szempontjából ítélve sem. Egyes dol-

*) L. Szilády Áron. Régi m. költők tára. III. Budapest, 1881. 463. l.

gokat, pl. hogy a János pap népét abyssinusoknak hívják, egész unalomig ismétel s átmeneteiben egy részletről a másikra a képzelhető legnaivabb fordulatokat használja.

Jovius sorrendje megváltoztatásánál sokkal érdekesebbek Valkai a nemű átalakításai a történetiró szövegén, melyeknél számot ad magának eljárása indító okairól, mert ezek némi világot vetnek az átdolgozó egyéniségére is. Így pl. midőn eredetije következő helyét: »Scevani rerum præsides sacra *more nostro* hisdem templorum apparatibus atque hisdem prope cerimoniis musicorum organorum intermixtis concentibus celebrant» (J. 155. lev. IV. h.) ekként alakítja át:

(84. verssz.) «A scevai papok *római módra*
Misét szolgáltatnak orgona szókba» stb.

majd meg a keresztelkedés említésénél hangsúlyozva hozzá teszi eredetijéhez, hogy az atya, fiú és sz. lélek nevében történik (85. verssz.). E helyek megerősítik Szabó Károly abbeli vélekedését, melyet ő Valkai egyik krónikájának az unitárius Békes Gáspárhoz történt ajánlásából merített, hol utóbbinak igaz hitét említi, hogy t. i. krónikásunk unitárius vallású volt.*) — Jellemző továbbá az eredeti következő helyének átalakítása: «...aliqui carcere alii exilio flagris ignominiosaque traductione mulctantur; *raros* pecunia aut alterius rei pretium absolvit». (J. 156. lev. I. h.) A történetíró itt egész tárgyilagosan bánik el anyagával, leírta a miről értesült, sine studio; a magyar krónikának ez nem elég; előadásának más helyéből is látszik, hogy ő ezt a távol Abyssiniát bizonyos dolgokban szinte minta-országnak nézi, melynek intézményeit mintegy tükörként tartja magyar kortársai elé. Ily felfogással lesz az idézett helyből:

(106. verssz.) «Rút alá s fel hordozása némelynek
Nagy szidalomra leszen ez vétkesnek,
A mint hozza súlyos volta törvénnek
Kedvezése semmi nincs ott senkinek».

Mintha hallanók, hogy mormogja hozzá jámbor magyarunk: «Ide bírák uraimék, tanúljatok tőlük!» Evvel rokon fájdalmas érzelmek ébredhetnek lelkében az abyssinok gazdagságának leírása

*) Régi magyar könyvtár. Budapest, 1879. 48. l.

közben is; midőn az abyssin udvartartás pompáját rajzolja s rátér, hogy a fejedelem (68. versz.): «Jó bort iszik tiszta arany pohárból», nem nyomhatja el naiv sohajtását: «Szegény magyar megissza fakupából». Különben azokon a helyeken is, hol jobban ragaszkodni látszik eredetijéhez, nem ad teljesen hű fordítást, hol hiányosabb, hol terjengősebb, mint forrása s általában Joviusnak csinosan folyó, korában megbámult prózáját meglehetősen lapos, döczögős magyar négyesekben adja vissza.

Hátra vannak krónikájának önálló helyei. Mindössze harmincz versszakra terjednek s így az egésznek egy ötödénél valamivel nagyobb részét foglalják el. Egy részük a szokásos bevezető és befejező versszakok közt oszlik meg, egy másik a krónika külön eredetű két fele közé van ékelve, a többi apróság s az előadás helylyel-közzel való kiszélesítésére szolgál. Adatot, melynek idegen gazdáját hiába kerestem, szintén lelünk néhányat ez önálló részletek között. Az egyik India fekvésének meghatározása (6. versz.), mely Maundevillenél, úgy mint Joviusnál Aethiopiáé; egészen más másik önálló adata: Ogerus s atyafia háborús készületeinek leírása közben annak megemlítése, hogy (11. versz.) «Húszezer fegyveres lovaggal vadnak». Feltünő mindakettő, mert számok dolgában Valkai scrupulosus. Eredeti adat még Ogerus megbetegedése s ennek kapcsán végrendelete, mely szerint János papnak hagyja főbirodalmát. Valkai persze nem tud arról, hogy a mondában Ogier kalandos pályája a keleten tartózkodásával nincs befejezve. Latin forrása csak annyit mond, hogy szétosztja birodalmát, további sorsával aztán nem törődik (Diemeringi Ottó emliti: «25. Und darnach für Ogier Hinweg...» [Z. II. 151]), mi mindenesetre hézagot hagy az előadásban, s e hiányt a magyar krónikás egészen természetes, helyén levő inventóival pótolja. Legérdekesebb ez adatszerű, önálló részletek közt az a pár sor, melylyel János pap hadba indulásának rajzát megtoldja:

(126. versz.) «Vígan vagyon a község had üdején
Mert nekiek jól szolgál hadi törvény
Akkor leszen pénze bővebben gyűlvén
Szántó ember örűl hadnak idején.

(127. versz.) Soha szántó embert senki nem bántja
Szabadon szánt, marháját is jól adja
Szolgáló nép községet nem prédálja
Mert a császár bő fizetéssel tartja».

Szemmel látható, hogy ebben a toldásban ugyanaz a szempont vezeti Valkait, mint fentebb láttuk az abyssin igazságszolgáltatás rajzánál. A köznép nyomorát mélyen érző hazafi szív keserű érzései nyilvánulnak meghatóan e cziczomázatlan sorokban. Bizony a XVI. század egész folyamán át a szegény magyar pórnak nem igen volt oka vígan lenni had idején, mikor még békében is a lehető leggyöngébb lábon állott a közbiztonság, épen a «szolgáló nép», a katonák garázdálkodásai miatt, kiknek egy része, egyik jeles történetírónk szavaival élve, «félig szükségből, félig megszokásból mintegy professionatus rabló és orvnak állott be.» Nem merem eldönteni, vajjon szint ily actualis vonatkozás rejlik-e azon elmélkedő versszakokban, melyek a krónika fennebb említett két fele közt az átmenetet képezik? Lássunk egy jellemző részt belőlük:

(57. verssz.) «Tökéletesség ritka embereknél,
Szabadságkivánás nagy az népeknél
Noha nem volna jobb az egy hívségnél
Régi és jó móddal megszokott rendnél.

(58. verssz.) Röttenetes dolgok néha történnek
Szabadságért a köznépek fölkelnek,
Oktalanúl viadalokban vesznek
Mert Isten vezére fejedelmeknek».

Mintha csak a zsoltár igéi viszhangoznának a krónikás lelkében: «Most esmérem, hogy megtartja az Ur az ő felkent királyát» stb. (XX. zs.) s lehet, hogy nem is kell egyebet keresnünk e sorokban, mint egy békeszerető ember vallásos színezetű elmélkedését, melyre felébe-harmadába kinálkozó alkalom kerülvén, nem mulasztja el XVI. századbeli szokás szerint exhortatiót tartani olvasóinak. Lehet azonban, hogy e jámbor gondolatoknak történelmi hátterük is van; lehet, hogy élénken emlékezetében van még írójuknak az épen egy Valkai által felbújtott székelyek leveretése II. János idejében, melynek a «Székely támad», «Székely bánja» nevű várak köszönték eredetüket, s erre az eseményre van czélzás soraiban.

Ezek volnának a tanulságok, melyeket krónikánkból, annak tartalmát, szerkezetét — ha ugyan szerkezetről itt általában lehet szó — kivonni tudtam. Most még külsejére vonatkozólag kell pár észrevételt tennem. Egy kiadása maradt ránk, melyet majd önál-

lóan, majd Heltai cancionaleja mellett találunk. Szövege, kevés helyet leszámítva, romlatlannak látszik. E helyek közé tartozik véleményem szerint a következő sor: (59. versssz.) «Ez János papnak most is ő birodalma», hol «ez» helyett okvetetlenűl «az»-nak kell állani, mert e mondatot nem előzi meg semmi olyas, mire a kezdő «ez» mutathatna, míg «az»-zal az értelem teljes:

«Az János papnak most is ő birodalma
Nagy, mert vagyon negyven egész országa».

Így ad aztán a versfő is helyesen «trans»-ot «trens» helyett. Heltai keze nyomát látom az oly sorokban, melyekben tárgyas és tárgyatlan igealakok össze vannak cserélve, pl.:

(12. versssz.) »A nagy Isten híveit *megsegíte*,
Győzödelmekkel ügyökben *szerete*
Általok pogányokat *megtérite*
Igaz vallásban őket *felépűte*...»

(42. versssz.) «Oda *számláltatták* ilyen seregek...»

(50. versssz.) «Harmad helyre még más dolgot *szörzették*,
Egy tiszta arany tálat fenn *viselték*,
Melyet fekete földdel *megtöltelék*...»

(124. versssz.) «...*Meggyőze* s *hoza* igaz vallásra» (t. i. őt).

Lehet, hogy régiesség van a következő példákban:

(4. versssz.) «...*Hallgassátok* jeles dolgot ezekről...»

(8. versssz.) «...*Inte*, öregbítsék Christus országát...»

(47. versssz.) «Egy hadat többi előtt *inditotta*...»

Ezzel be is fejezhetném czikkemet. Röviden — fájdalom, rövidségre maga a rendelkezésemre álló anyag utal — krónikásunk személyéről akarok megemlékezni. Valkai azok közé az írók közé tartozik, kiknek életéről irodalomtörténetünk mentűl kevesebbet tud. Nagy Iván szerint a XVI. században Erdélyben meglehetős elterjedésnek örvendő, ma már kihalt Valkai nemes család tagja volt, de »vérségi kapcsolatban e családfára tennünk adatok hiányában nem lehet».*) Nagy a hagyományra hivatkozik, de ez magában nem dönti el a kérdést s a mint pl. Sztárai Mihályról nem bizo-

*) Nagy Iván. Magyarország családai. Pest, 1865. XII. köt.

nyos, fűzték-e rokonsági kötelékek a ma is élő hasonnevű grófi családhoz, úgy kérdés marad az is, van-e köze a mi krónikásunknak a m. valkai és gyulai Valkaiakhoz? Annyi bizonyosnak látszik s említik is legtöbben, kik róla megemlékeztek, köztük Aranyos-Rákosi Székely Sándor, Horányi, Katona, Bod, hogy nevét származása helyétől (Valkó, Kalotaszegben) vette, de ennél többet nem is mondanak életéről. Külföldön iskolázott magyar tanulók névsorában s promotiók könyvében szintén nem találkozunk nevével. Hátramarad még az a gyanítás, mit a Prister-krónika is támogat, hogy Valkai unitárius vallású volt (Székely Sándor is mint unitáriás írót említi),*) továbbá, hogy a pártfogolt viszonyában állott II. János választott fejedelemmel, Békes Gáspár- s Bátori Istvánnal, kiknek egyes műveit ajánlotta. Ezzel mai tudomásunk felőle ki van merítve. Találtam ugyan egy megemlékezést róla, mely új adatot is szolgáltatna életéhez, de — bár számbavehető egyéntől származik — ez esetben, úgy vélem, mégis tévedéssel van dolgunk. A Heltai-cancionale akadémiai példányába ugyanis a Pristerkrónika végén egy XVIII. századbeli kéz a következő sorokat írta be tintával: «Jobb lett volna, maga országabeli dolgokról írt volna Valkai András uram, ne ment volna oly messze földre, mivel abba az időbe, melybe írt s *tabulae assessor* volt, nevezetes dolgok mentek végbe Erdélyben». Ha e sorokkal összehasonlítjuk a krónika 1770. évi gazdájának nevét, melyet a három Valkai-krónika közös czímlapjának hátulsó oldalára a datummal együtt, mikor a könyvet vette (1770, jun. 2.) sajátkezűleg beírt, a két írás egy kéztől származottnak mutatkozik s e kéz Rettegi Györgyé, a jeles emlékíróé, kinek memoirejai csak legújabban láttak napvilágot. (Itt Retteghi-nek írva, mint emlékiratában is néhányszor.) Ítélete sújtó, de szigorúsága csak úgy volna igazolható, ha a mű költői értékére vonatkoznék. Egyébként eléggé megmagyarázza az ítélő álláspontja, ki nem sokkal e megjegyzése előtt fejezte be a korabeli erdélyi társadalom életét oly elevenen visszatükröző nagybecsű művét. De ez itt mellékes. A kérdés, vajjon hiteles-e Valkai állására vonatkozó adata? Úgy vélem, itt tévédés forog fenn, s valószínűleg azzal az Andreas Walkó-val cserélte össze krónikásunkat Rettegi, ki részt vett Bátori István fejedelmi tanácsában, mely 1575 aug. 6-dikán

*) Unitária vallás történetei Erdélyben. Kolozsvárt, 1839. 120. l.

kimondta Békes és társai fölött a sententiát.[1]) Hogy ez nem a mi Valkai Andrásunk, az unitárius Békes hitsorsosa s híve, nem szorúl bizonyításra.

Ezek után megválhatok krónikásunktól. Természetesen nem azzal a fanyar érzéssel, melylyel a malcontens Rettegi tette le kezéből. Az ő idejében lehetett így ítélni, de mai szempontunk a régi irodalom legszerényebb termékeivel szemben is egészen más, mint a múlt századé s Valkai naiv művében is mindenesetre örömmel üdvözöljük annak a szellemi kapocsnak egyik bizonyítékát, mely hazánkat a XVI. században a külföld eszmevilágával összefüggésbe hozta. — Hogy a maga idejében kedvelt olvasmány lehetett, bizonyítja az Erdélyi János magyar közmondásai közt található «János pap országa»,[2]) mely elnevezés a népnél egy mesés, képzelt ország jelölésére szolgál s bizonyára Valkai krónikájának közvetítésével jutott annak ajakára.

Függelék. Párhuzamos összeállítása Valkai forrásainak a magyar krónika megfelelő helyeivel. Megjegyzem, hogy Maundevillenél Zarncke fölosztásának alapján utalok az illető szakaszokra.

I.

Latin Maundeville.		*Valkai A.*
XLI.	5. §.	7. 8. 13. versszak.
	6. «	9. 16. «
	7. «	15. 19. 20. «
	8. «	26. (fele) 22. 23. 24. versszak.
	9. «	25. verssz.
	17. «	21. «
	20. «	31. «
XLII.	1. «	33. 34. 37. (vége) 38. verssz.
	4. «	37. (3-ik sor) verssz.
	5. «	39. verssz.
	7. 8. «	40. 41. 42. 43. 44. 45. verssz.
	9. 10. 11. «	47. 48. 49. 50. 51. 52. «

II.

Jovius.	*Valkai A.*
Preteian birodalmának fekvése	—
Negyven országa van	28. versszak (első sor)

[1]) Erdélyi osszággyülési emlékek. II. köt. 564. l.

[2]) Erdélyi János: Válogatott magyar közmondások. 2. kiadás. 112. l.

Jovius.	*Valkai A.*
Ezek királyai neki adót fizetnek	28. « (3 utolsó sor)
Őt a táborba is követik	112. «
Hódolt tartományai közt Sceva legkitünőbb termékenysége, éghajlata s a lakosok tulajdonai miatt	29. 82. verssz.
Preteian Scevában lakik	83. verssz.
Bár rendesen sátrak alatt tanyáz,	65. «
vannak ékes palotái	31. « (?)
Sceva fekvésének meghatározása	—
Termékenysége: a vetésből egy lovas nem látszik ki	76. versszak (2 első sor)
Gyümölcs, szőlő	76. « (2 utolsó sor)
Háromszor vetnek, aratnak	75. «
Dinnye füge egész éven át	77. «
Bab, bors	78. «
Állatok	79. «
Öszvérek kedvelése Abyssiniában	80. 81. versszak (2 első sor)
Pr. népét abyssinusoknak nevezik	81. (2 utolsó sor) 82. (2 első sor) 46. versszak
Összehasonlítása a kormányformának Velenczéével	32. versszak (?)
Az isteni szolgálat módja	84. «
A kereszténység oktatói Abyssiniában	24. «
A keresztség módja	85. «
Homlokukat megbélyegzik	86. « (4. sor)
Körülmetélés	85. «
A nők körülmetélése	86. « (3 első sor)
Biráskodásuk; az eretnekeket megkövezik	109. «
Az istenkáromlókat megégetik	97. «
Elbánás a gyilkosokkal	98. 99. verssz.
« a tolvajokkal	101. 102. 103. verssz.
« a néma bűnben élőkkel	100. verssz.
Egyéb bűnök büntetése—	104. 105. 106. verssz.
Menyegző, házasságtörés	107. 108. verssz.
Jovius forrásaira hivatkozik	—
Abyssin nyelven chaldeai betűkkel írt sz. könyvek Rómában nyomatnak	62. verssz.
Jerusalemből hit dolgában abyssinok mennek Rómába	94. verssz.
Pretegiant otthon Belulgiannak hívják	26. « (3. és 4. sor)

Jovius.	*Valkai A.*
E név magyarázata	—
Dávid, Atanadidhingel nevek ...	122. (3-ik sor) 123. (első sor)
Az utóbbi magyarázata	—
Preteian származása, a trón betöltése	—
A király szabad idejét olvasással tölti	63. versszak (3. és 4. sor)
Meg van náluk az ó és új szövetség	63. « (1. és 2. sor)
Azután a császár testét gyakorolja, fürdik	—
Végűl ebédel	64. versz.
Az ételeket nemes fiúk viszik az asztalhoz	—
A bort arany serlegből issza... ...	68. versszak (1. sor)
A sert kristály kehelyből	68. « (2. sor)
Az étkek leírása	69. «
Az étkezőt 300 ifjú őrzi	66. «
Ezek fegyverei s ruházata	67. « (3. és 4. sor)
A konyhából négy király hozza ételét	67. « (1. és 2. sor)
Ebéd végével az eunuchok királynékat vezetnek be	35. 70. 71. verssz.
Ezek a király előtt dalolnak s tánczolnak	70. versz.
A királynak négy felesége van ...	72. «
Ennek oka	73. 74. versz.
Ha nyilvánosan megjelenik a király, jobb kezében ezüst kereszt	119. versz.
E harczias férfiú hadjáratai	120. «
A troglodyták ellen	122. « (1. 2. 4. sor)
Casan királyt elfogja s lefejezteti...	121. «
Ennek országa	—
Bethfage királynét meggyőzi... ...	123. versszak (2. 3. 4. sor)
Manikongrust legyőzi, ez kereszténynyé lesz	124. versz.
Tormedát, a nigriták fejedelmét leveri	125. «
Selanuson kettős győzelmet vesz ...	126. « (1. 2. 3. sor)
Selanus népének fenyegető gyarapodása...	—
A hódolt népek adói	129. versz.
Arany, ezüst stb.	130. «
Selyem, gyapjúszövet, gabna, só ...	131. «
Bors, rabszolga, vadállatok	132. «
Ez utóbbiak zárt helyen tartatnak	133. «

Jovius.	*Valkai A.*
A király serege; gyalogok, lovasok	113. «
Kinek sisakja nincs, bolyhos süveget visel	—
Tornyos elefántok	111. verssz.
Csatába dob s trombitaszó mellett rohannak	118. verssz.
Semmi veszedelem vissza nem riasztja őket	—
Pénzt az abyssinok nem vernek ...	116. versszak (1. 2. sor)
Arabiából importált pénzzel élnek ...	117. «
E pénz leírása	—
Arany s ezüst darabok pénz gyanánt	116. versszak (3. 4. sor)
A papság élén patriarcha áll	87. « (1. 2. sor)
A mely pap a hitet elhagyja, a patriarcha kiátkozza	89. verssz.
Barrarában lakik; e hely leírása	90. «
Részletezés	—
A patriarcha jövedelmei	91. verssz.
Ezek hovafordítása	92. 93. 94. verssz.
Halálakor kincsei a fiscusra szállnak	95. verssz.
Azután másik választatik	96. «
A patriarcha szűzen él	87. « (3. sor)
A pap házasodhatik	88. «

Használja ezen kívül Valkai a XVIII. könyv egy töredékét, 158. lev. 1. h.:

Pr. legidősebb fia meghal a Selanus elleni háborúban	126. (4. sor) 127. 128. verssz.

III.

Valkai önálló versszakai:

1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 14, 17, 18, 21, 27, 30, 36, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 68 (3. 4. sor), 134, 135, 136, 137.

BINDER JENŐ.

TÁJÉKOZÁS A MAGYAR NYELVROKONSÁG KÉRDÉSÉBEN.

(Vége.)

A mi a *szóképzést,* különösen pedig az *igeképzést* illeti, arra nézve szintén tanulságos adatokkal szolgál a két nyelvcsalád grammatikája. Tény ugyanis, hogy míg az ugorságban a *frequentativ igeképzés* igen jól kifejlődött és nagyban szerepel, addig a törökségben inkább csak a *reciproc,* illetőleg *cooperativ* igeképzés fejlett ki. Az ugorságban (s a magyarban is) öt egyszerű *frequentativ* igeképzőt, és hat egyszerű (a magyarban ezek közül öt) *momentán* igeképzőt lehet kimutatni, melyek a legnagyobb elterjedésnek örvendenek, s melyeknek egymással való kapcsolatai még jóval nagyobb számra rúgnak. Ellenben a törökségben a *frequentativ-momentán* igeképzés nem fejlett ki, úgyannyira, hogy az egész törökségben közönségesnek és némileg általánosabb használatúnak csak *egy* frequentativ igeképző mondható, t. i. *-kala, -kälä, (-gala, -gälä),* melyet a magyarral is kapcsolatba igyekeztek hozni; de nem is szükséges hosszan bizonygatnunk, hogy a magyar nyelvben tetemes számú közönséges frequentativ igeképző van. Más a viszony a *cooperativ (reciproc) igeképzésre* nézve. A törökségben külön *cooperativ* igeképzőt találunk,*) mely igen fejlett s általánosan használatos, holott az ugor (és magyar) nyelvekben az aránylag gyér *cooperativum* helyén is az ezen functio végzésére igen alkalmas *frequentativum* (és *reflexivum)* áll. Pl. frequ. *-l;* m. *marasztal, vigasztal* | f. *elä-* = él : *elele-* = *élel* (v. ö. *élelem),* éldegél | votj. *min-* = menni : *minil-* = mendegélni ‖ frequ. *-d;* m. *rakod, lököd* | cser. *lebed-, leved-* = fedni (v. ö. m. *lep* és *leped: lepedő)* ‖ frequ. *-sz, -z, -s;* m. *alusz*(-ik), *nyugsz*(-ik); *hordoz; futos* | f. *vie-* = vinni : *vieskele-* (v. ö. m. *visel); ui-* = úszni : *uiskele-* = úszkál ‖ mom. *-m;* m. *futam*(-ik) | oszty. *men-* = menni : *menem-* = elmenni ‖ mom. *-ml;* m. *csuszaml*(-ik), *sikaml*(-ik), *szólaml*(-ik) | vog. *pes-* (v. ö. m. *fesl*-ik): *peseml-* = föloldódni ‖ mom. *-p;* m. *állap*(-od), *ülep*(-ed) | vog.

---

*) A mennyiben ez speciálisan «együtt működést» fejez ki, s nem végez frequentativ functiót, — noha különben avval egybefogható volna; ellenben az ugor *frequentativum* helylyel-közzel kiterjed a *reciprocum* jelentésére is.

äl- = ölni: *älep-* = rögtön megölni; vog. *kual-* = kelni: *kualep-* = egyszerre fölkelni || mom. *-l, -ll;* m. *szökell, lövell, fuvall* | cser. *nul-* = nyalni: *nulal-* = egyet nyalni || mom. *-lt;* m. *rikolt, sikolt, üvölt* | cser. *šur-* = szúrni: *šurald-* = egyet szúrni | votj. *biń-* (v. ö. m. *bonyolód-*): *bińalt-* = begöngyölíteni || *ugor frequ.* és *recipr.*, f. *tappa-* = schlagen: *tappele-* = sich schlagen; *paina-* = premere: *paineskele-* = luctari, ringen, nyomakodni | oszty. *joul-* = werfen: *joulant-* = ringen (sich gegenseitig werfen) || m. *ver-*: *vereked-*, dial. *verekőd-* (egymást verni) || tör. cooperativ *-iš, -eš, -oš, -öš;* pl. kaz. t. *očra-* találni: *očra-š-* = találkozni; *jaz-* = írni: *jaziš-* = írva versenyezni; *jörö-* = futni: *jöröš-* = versenyt futni; *söj-* = szeretni: *söjöš-* = szerelmi viszonyban lenni; *kil-* = jőni: *kileš-* = egyezkedni; *suk-* = ütni: *suγiš-* = egymást ütni || oszm. *-iš, -iš;* pl. *jaz-*: *jaziš-*; *sev-*: *seviš-*; *gel-*: *geliš-*; *suk-*: *sugiš-* stb.[1])

A *mondattan* nem nyújt valami erős kritériumot ezen nyelvészeti kérdés eldöntéséhez, mert már természeténél fogva sem alkalmas arra. A mi még leginkább feltünik első tekintetre, az a körülmény, hogy a tör. nyelv általában nem igen kedveli a *relativ mondatokat,* minek oka főleg abbban rejlik, hogy a tör. főnév maga előtt mindent melléknévvé szeret átalakítani. Az ugorság és a magy. nyelv ezt nem vitték annyira, bár egészben nem idegenkednek tőle, s így e jelenséget csakis ott találjuk nagyobb mértékben kifejlődve, a hol az ugorság a törökséggel nagyon mélyrehatóan érintkezett, t. i. *cseremisz* és *votják* nyelvekben. Néhány példa eléggé megmutatja, hogy a magy. nyelv e tekintetben is közelebb áll az ugorság többi részéhez, mint a törökséghez. Pl.[2]) A török nyelvekből: csuv. *poronne per starikpa karǯik. vulzam poronǯiś, poronzan topriś ul-χir* = élt egy öreg-emberrel öreg-aszszony. Ők éltek, élvén kaptak fiú-leányt | csuv. *vul Xristos pani zakona bilzessen poŕ edemzene-de iliχχinǯen itla joradagan bolni, χoj ruvinǯi χaliγa ira sonza, tora Jisus Xristos virentnine kalaza ktartma χojne χaderlene* = ő Krisztus adta törvényt tudván minden embereket-is előbbitől inkább szerető

---

[1]) V. ö. Bud. *Ug. Alakt.* és *MUgSz.* — Szinnyei: *A magy. nyelv rokonai* és *Suom. kielen heimolaiset.* — Bálint: *Tör. Nyvt.* és *Kaz.-tat. nyelvtanulmányok.*

[2]) A fordítást szóról szóra adjuk.

lett, a maga rokonságabeli népnek jót akarva Jézus Krisztus isten tanát mondva mutatni magát készítette || kaz. tat. *aslamči añar äjtkän dej: «Alla öčön mine jibärä kürsänä, mä šuši sandi-γimdaγi bar akčamni!» digän-dä dej akšašin sandiγi belän irγitib kitkän dej* = a házaló neki szólt, úgymond: «az Istenért, engemet eresztveláss, vedd eme ládámban-i minden pénzemet!» mondta és — úgymond — pénzét ládájával dobván ment, úgymond | kaz. tat. *ul satiučilar «kük jimerelä» dib bar-da tiuarlarin tašlab kačib kitkännär dej. urtanči uli tiuarlarin alib bajib kajtib kitkän dej* = azok a kereskedők «az ég összeomlik» mondván minden-is vagyonukat eldobva futva mentek, úgymond. A középső fia vagyonukat véve gazdagodva hazatérve ment, úgymond | kaz. t. *öčönčö uli küldäge munčalasin čigarib kazik kaγib jeb išeb utirγan čaγinda kül ejäse čiγib añar äjtkän dej* = a harmadik fia a tóban-i hársát kivevén karót verve kötelet fonva ülte idejében a tó szelleme kijövén neki szólt, úgymond || oszm. *dün aχšam üstü köprü bašinda rast geldigim ve kejfimi sormuš oldugu dostum pajtaχtimizda olan išleri bitürüp memleketine avdet etti* = tegnap este a hidfőn találtam és hogylétemet kérdezett levő barátom a fővárosban levő ügyeit elvégezvén visszatért hazájába || Törökös szerkezetű ugor nyelvekből: cser. *Avraam ergažam šüškülaš kuruk ümbaka nalan-kaen. šuksa tudan kidšam kučen šogalan, — ergačim it šüškül — manan* = Ábrahám fiát megölni egy hegy tetejére véve ment. Egy angyal az ő kezét megfogva megállott, — fiadat ne öld meg — mondván || votják *piniškon dirjaz to peri potem no piniškišleš d'uam šüsa: «ton taä mali piniškod?» šüem* = a fonás idejében a tó szelleme kijött és a fonótól kérdezte mondván: «te ezt minek fonod?» mondá | votj. *keč šörä ta no bižisa minem vilem sötimtä, so köjön kečliš bižžä no ažemtä* = a nyúl után ő is futva ment volt eltérés nélkül, e módon a nyúltól farkát is látás nélkül. || Ellenben az ugor nyelvekből v. ö. zürj. *nijalön völi kuim pi da ötik nil. i nija vözjišni pondisni gul'ajtni. i korležisni nijaös, munisni da munisni, da eziš kiž vois. seki med-ižid vokis pondis vözjišni: «musa vokjas, musa sočej! leže; me kaja eziš kiž vilö da ležališta ezišsö». vokjas i soč šuöni: «en kaj, en kaj, musa voknimöj; sibdan setšań»*. = nekik vala három fijuk és egy leányuk. S azok kéredzeni kezdének sétálni. S mikor eleresztették őket, mentek s mendegéltek, és (egy) ezüst nyirfa jött. Akkor a legnagyobbik testvér kezdett kéredzeni: «kedves öcsém, kedves húgom! ereszszetek; én fölmászom az ezüst nyirfára és leeresztem

ezüstjét». A testvérek és a húga mondják: «ne mászsz, ne mászsz föl, kedves bátyánk; megragadsz ott». | permi: *čeri koššö, kitön pidöžik; a mort koššö, kitön buržik* = a hal keresi, a hol mélyebb, az ember meg keresi, a hol jobb || finn: *ukko, joka olikin Tapio, sanoi siihen: no, kun olet iltaan pimeään orittani ajanut, niin käy tupaani yöksi* = az öreg, a ki Tapio volt, erre így szólt: no, ha késő estig hajtottad ménlovamat, hát jer hajlékomba az éjjelre. — A törökös szerkezetű mondatok magyarúl így hangzanak: élt egy öreg ember, meg egy öreg asszony. Ők életökben gyermekeket kaptak | azok a kereskedők azt gondolták, hogy az ég összeomlik, s minden pénzöket eldobták és elfutottak. A középső fiú kincsüket magához vette, s gazdagon tért haza | a házaló így szólt hozzá: «az Istenért, ereszsz el engemet, vedd minden pénzemet, a mi csak ebben a ládámban van!», s egy láda pénzét odadobta és elmenekült | a harmadik fiú a tóban levő hársat kivette, s miután karót vert és azután kötelet fonva üldögélt, följött a tó szelleme, s így szólt hozzá | barátom, kivel tegnap este a hidfőnél talkoztam, s ki hogylétemről tudakozódott, miután a fővárosban levő ügyeit elvégezte, visszatért hazájába | Ábrahám fiát egy hegy tetejére vitte, hogy megölje | midőn font, a tó szelleme kijött, s azt kérdezte tőle: «minek fonod ezt?» | ő is futott a nyúl után, a nélkül, hogy elérné, s még csak a farkát is látná. — Ellenben az ugor szerkezetű mondatok törökösen — mint pl. a cseremiszben és votjákban — így hangzanának: a hal a mélyebben levőt keresi, az ember a jobb levőt keresi | a Tapio levő öreg «lovamat késő estig hajtván éj idejére jöjj hajlékomba» mondván szólott.

Eddig csak azon nevezetes mozzanatokat vizsgáltuk, melyek a magyar nyelv hovátartozása iránt biztosan tájékoztathattak bennünket; de ezen kívül még egyéb figyelemre méltó jelenségek is mutatkoznak a két nyelvcsaládban, bár ezek a magyar nyelvre nézve kevesebb tanúbizonyságot szolgáltatnak. Ilyen p. o. a *hangszínezet* (labial. attr.). A hangszínezet közös altaji nyelvsajátság ugyan, mint a *magánhangzó-illeszkedés* (palatalis attractio) is, s némi nyomát találhatjuk a magy. nyelvben is (v. ö. magy. *o : e : ö* ebben: *-hoz, -hez, -höz),* de e tekintetben mégis fejlettebb a török nyelv, a mennyiben t. i. óvatosabb a mélyhangú *a, o, u, ë, ı* es a magashangú *ä, ö, ü, e, i* magánhangzók megválasztásában, úgy hogy ezeknek alkalmazkodásában van bizonyos szabályszerűség. A tör. nyelvek e részben — úgy mint a magánhangzó-illeszkedés

megőrzésében is — sokkal pontosabban járnak el, mint az ugorság, s a magas és mély hangok különféle szinezetére nagy súlyt helyeznek, a mennyiben a *magas* és *mély* magánhangzók között még úgynevezett *könnyű* és *nehéz* magánhangzókat is különböztetnek meg (ajakhangzók illeszkedése).[1] — Említésre méltó továbbá, hogy a törökségben szókezdő *v* is felette kevés van, s az is kétséges eredetű. Az oszmanliban *v* egyéb tör. nyelvek *b*-je helyett áll mint szókezdő hang, azaz újabb speciális fejlődésnek köszöni létezését; a csuvasban a szók. *o*, *ö* elé *v* toldatik, pl. köz. t. *öl-* : csuv. *vil-*; oszm. *ol-* : csuv. *vul-*, de ez is csak újabb sporadicus fejlődés a könnyebb ejthetés végett, mint pl. f. *ala* : lp. *vuol* (e h. *uol*). — Jellemző ugor sajátság egyebek közt a *dualis* (kettős szám), mely megvan a vogul, osztyák, lapp nyelvekben; a zürjén és mordvin nyelvekben már csupán némi nyoma lelhető.[2]) A többi ugor nyelvekből már egészen kiveszett, s minthogy a magyarban sincs meg, e kérdés eldöntésére nézve mellékes érdekű. — Tanulságosabb reánk nézve a *török tagadás*. Sajátságos a tör. *-ma*, *-mä* külön igeképzővel való negatio, mely az állítás módjára nincs tekintettel. Az ugorságban e czélra ragozható tagadó ige van; de máskép tagadja az állítást, máskép az óhajtást és parancsolást (imperat.), azaz van külön tagadó és tiltó negatio (v. ö. magy. *nem* és *ne*). A törökség terén kivételt képez a csuvas nyelv, melyben az *an* külön (elül) álló szócska végzi a tiltó negatio functióját, pl. *pol* : *an pol* (k. t. *bol-ma*) «ne légy». Az ugor nyelvek közül a vogul-oszty.-ban és magy.-ban tagadó ige nincs; a tagadást adverbiummal fejezik ki, mely a ragozott ige-alak elé járul. — Már volt alkalmunk megemlékezni a tör. *mondatszerkezetről*, mely annyira sajátszerű, oly egyéni bélyeget hord magán, hogy e jelenség már magában véve is világos képét adja a tör. nyelv szellemének. Csupa egyszerű mondat, de aztán oly tömör némelyike, hogy a mi szétágazó összetett- és kör-mondataink benne egyetlen compact

[1]) A mai magy. nyelvben van némi hajlam arra, hogy az egymás mellett álló szótagok hangzói ajakműködés szerint is illeszkedjenek; tényleg azonban ez csakis a magashangúak második nyiltsági fokán történt meg. (*Balassa*, Nyőr XIV. 348. l.)

[2]) Érdekes tudnunk, hogy dualisra, tagadó igére, sőt tárgyas igeragozásra a szamojéd nyelvekben is akadunk, a mi — sok más egyebek közt — csak e két nyelvcsoport szorosabb egybetartozását bizonyítja az altaji nyelvcsalád körében.

egészbe vannak mintegy egybesajtolva; kötőszók, relativ mondatok kerülvék, helyettük lépten-nyomon gerundiumok, postpositiók; mindez egy óriás épület, melyet nem apró téglákból raktak, hanem szabályosan faragott terméskőből építettek, s ezeket nem a vakolat és kapcsok tartják össze, hanem maguk a kősziklák vannak élükkel egymásba vésve és mesterileg összeillesztve. Tény az, hogy e sajátságos mondatszerkezet a tör. beszédet lényegileg megkülönbözteti a magy. beszédtől.[1])

Ezek nagyjában az *általános* ismertető jelek, melyeket csakis a nyelv eredeti és nem kivételes elemeiben kell kutatnunk. Láthatjuk tehát, hogy a magy. nyelv ugyanabban különbözik a tör. nyelvektől, miben egyéb ugor nyelvek, s a magy. nyelv ugyanabban egyezik az ugor nyelvcsoporttal, a miben az ugor csoport a magy. nyelv-ággal. Mi ebből immár a tanulság? Az, hogy *a magyar nyelv kétségtelenül az ugor nyelvcsaládnak egyik tagja* minden ízében.

Most még az ugor-magyar állandó *hangtani* törvényeket, továbbá a *nyelvtani* és *szótári* szembetűnő egyezéseket, a *szókincs* terén főleg a *számnevek, emberi testrészek, rokonsági* és *családi viszonyok* s a *legkezdetlegesebb művelődési mozzanatok*[2]) egyezését és rokonságát kellene felsorolnunk, a mi azonban oly terjedelmes munkakör, melyet jelen értekezés szűk keretében végeznünk nem is lehetne, s különben is már összeállította mindezt dr. Szinnyei József «A magyar nyelv rokonai» czímű népszerű művecskében; mindamellett közlünk itt néhány tanulságos mutatványt nagyrészt az idézett mű alapján. Ez utóbbiak a *részletes* bizonyítékok.

A) *Hangalak.* Ugor szkd. *p*: magy. *f*; pl. vog. *pi*: m. *fi*; vog. *pouk*: m. *fog*; cser. *pun-*: m. *fon-*; f. *pesä*: m. *fészek* | ug. szkd. *k*: m. *h*; pl. vog. *korom*: m. *három*; vog. *kus*: m. *húsz*; vog. *kang-*: m. *hág-*; mord. *kal*: m. *hal* | ug. szkd. *k*: m. *k*; pl. vog. *kēt*: m. *két*; cser. *ket*: oszty. *kĕt*: m. *kéz*; mord. *ker*: cser. *kü*: votj. *kö*:

[1]) S ez okból nem tartottuk fölösnek, erre is kiterjeszteni figyelmünket, noha tudvalévő dolog, hogy mondattannal nem szokás nyelvrokonságot bizonyítani vagy czáfolni.

[2]) Az előrehaladottabb kultura fogalmaira vonatkozók már történeti hatás nyomai, illetőleg kölcsönszók is lehetnek, pl. a tör. műveltségi szók nagy része; ez okból csak a legkezdetlegesebbeket vehetjük tekintetbe.

m. *kő* | ug. szkd. *s*: m. *h*; pl. vog. *sät*: m. *hét*; vog *sipel, sipel'*: m. *hüvely*; f. *sana*: m. *hang* | ug. szkp. *nd*: m. *d*; pl. vog. *lunt* (e h. *lund)*: m. *lúd*; f. *anda-*: m. *ad-* | ug. *ng*: m. *g*; pl. vog. *kang-*: m. *hág-*; vog. *ponk*: m. *fog*; cser. *möngö*: m. *mög* | ug. *m*: m. *v*; pl. f. *sydäme*: zürj. *śölöm*: vog. *sim*: m. *szív*; vog. *ńelm*: m. *nyelv* | ug. *lm*: m. *m*; pl. f. *silmä*: zürj. *sinm* (nom. *sin)*: osztj. *sēm*: vog. *šem*: m. *szem* stb. A *szókincs* rovatában e hangváltozásokat számtalan példa igazolja.

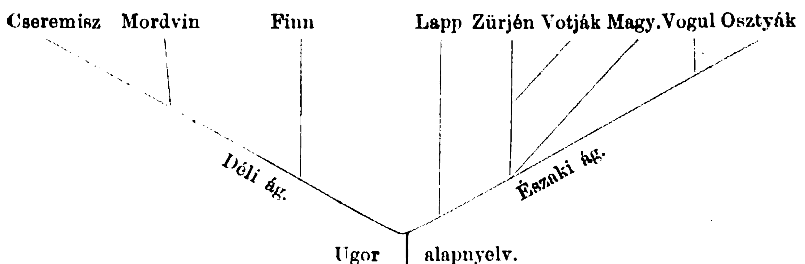
B) *Szóképzés* és *szóragozás*. A frequ. és mom. igeképzést már tárgyaltuk || causativ *-t* képző; pl. m. *kelt, veszt, teremt; bánt* | vog. *kual-* = kelni: *kualt-* = kelteni; osztj. *kil-* = u. a.: *kilt-* = kelt; zürj. *voš-* = veszni: *vošt-* = veszteni; votj. *kul-* = hal-: *kult-* = megölni (halatni); f. *ime-* = emni: *imettä-* = emtetni || reflexiv *-v*; pl. m. *aluv-, feküv-* | vog. *χol-* = hall-: *χolv-* = hallatszik; vog. *lī-* = lő-: *liu-* (lövődni); f. *kuule-* = hall-: *kuulu-* = hallatszani || denominalis *-l*; pl. m. *ölel, ebédel, parancsol* | vog. *tolmaχ* = tolvaj: *tolmaχl-* = tolvajlani || denom. *-ít*; pl. *igazít, fehérít* | f. *nime* = név: *nimittä-* = nevezni || deverbális *-ó, -ő*; *-ú, -ű*; pl. *szántó, vető* | f. *niele-* = nyel-: *nielu* = torok (nyelő); f. *mata-* = mász-: *mato* = féreg (mászó) || ug. *-m*; pl. m. *álom* | vog. *ul-* = aluv-: *ulm, ulom* = álom; mord. *udi-, udo-*: *udim, udoma* = álom || ug. *-l*; pl. m. *fonál, kötél* | vog. *lēp-* = fedni, lepni: *lēpil* = fedél (v. ö. *lepel)* || infinitiv. *-ni*; pl. *adni, tenni* | zürj.-votj. *todni* = tudni; *korni* = kérni || ug. *-ka, -ke* kicsinyítő; pl. m. *lányka, legényke* | zürj. *aj* = apa: *ajka* = após; mord. *aťa* = öreg-ember: *aťaka* = hím || *-d* sorszámnévképző; m. *harmad* = vog. *kōrmit*, lp. *kolmad*, f. *kolmante* | m. *negyed* = votj. *nil'äti*, lp. *neljad*, f. *neljänte* | m. *hatod* = vog. *katit, χotit*, lp. *kotad* | m. *heted* = vog. *sätit* || nom. possessor. *-s*; pl. m. *véres* = zürj. *viröś*; votj. *vires*; f. *verise* || denom. *-ú, -ű*, nom. possessor., pl. votják *nimo* = m. *nevű*; votj. *peľo* = halló, tkp. *fülű (peľ = fül)* || m. *-só, -ső*; pl. *alsó, felső* | zürj. *ul* = al: *ulsa* = alsó; *vil*: *vilsa* = fölső; cser. *möngösö* = hátsó *(mögső)* || compar. *-b, -bb*; pl. *idősb, gyorsabb* | lp. *kejves* = könnyű: *kejveseb* = könnyebb (v. ö. *kevesebb)*; f. *kalvea*: *kalveampa* = halványabb || m. *-k* pluralis-képző; pl. *házak, kertek* | lp. *gieđak* = kezek, *čalmek* = szemek || m. caritiv *-talan*; pl. *szemtelen* = vog. *šam-tal* «vak» || 1. szem. birtokos személyrag *-m*; pl. m. *vérem* = cser. *virem*; m. *atyám* = lp. *aččam*; m. *szemem* = vog. *šamem* | 2. szem. *-d*; pl. m. *véred* = cser. *vired*; *atyád* = lp.

aččad; szemed = zürj. *sinmid* | plur. 1. sz. *-nk;* pl. *kövünk* = mord. *kevinkä; atyánk* = lp. *aččamek* | plur. 2. sz. *-tok;* pl. *atyátok* = lp. *aččadek* || ug. locativus *-n;* pl. f. *päällä (*päälnä): m. fönn (*föln)* || m. *-hoz, hozzá* = oszty. *χoźa* | m. *-nek* = lp. *ńeik*, pl. *ńeika mannet* neki menni || tárgyas igeragozás: tárgyra mutató *l;* pl. 3. tárgyszem. *küldöm, küldöd;* 2. tárgyszem. *küldlek, látlak* | vog. *kietilem* = küldöm *(*küldölm), kietilen* = küldöd, *kietitä* = küldi stb. || m. *-ná, -né* conditionalis; pl. *adnék, adnál* | f. *elänen* = élnék, *eläuette* = élnétek; vog. *kolnem* = halnék || imperativus; pl. m. *menjetek* = oszty. *meniteχ* || præterit., m. *mene* = f. *meni* stb.

C) *Szókincs.* 1. A számnevek: *egy:* vog. *äkvä, äk;* oszty. *it;* zürj. *öt, ötik* | *két:* vog. *kit, kēt* (pl. *kēt lū=két ló);* oszty. *kat, kāt* | *három:* vog. *kōrom, χurum;* oszty. *χolim* | *négy:* vog. *ńile, nile;* oszty. *nel, ńel, ńet;* lp. *nelje* | *öt:* vog. *ät;* oszty. *vet;* zürj. *vit* | *hat:* vog. *kât, χot;* oszty. *χot, χut;* lp. *kot,* mord. *koto* | *hét:* vog. *sāt* | *nyolcz:* vog. *ńol-lov* | *tíz:* zürj. *das* | *húsz:* vog. *kus;* oszty. *χūs* | *harmincz:* zürj. *komis* | *negyven, ötven, hatvan:* vog. *nälimen, ätpen, katpen (χotpen)* | *száz:* vog. *sāt;* f. *sata.* 2. A testrészek: m. *fej, fő:* f. *pää* | *kéz:* f. *käte* (nom. *käsi);* cser. *ket, kid;* oszty. *kēt* | *láb:* vog. *lājl* | *ujj:* vog. *tuľ;* oszty. *tuj* | *mell:* vog. *majl;* oszty. *mejl* | *velő:* oszty. *vēlim* | *szem:* f. *silmä;* mord. *selmä;* zürj. *sin;* votj. *sin (sinmo = szemű);* oszty, *sēm, sem;* vog. *säm, śem* | *fül:* vog. *päľ;* oszty. *pel;* zürj.-votj. *pel;* lp. *pelje,* mord. *pilä* | *száj:* f. *suu;* votj. *śu* | *fog:* vog. *ponk* | *nyelv:* vog. *ńelm* | *szív, szű:* f. *sydäme;* cser. *śüm, śim;* vog. *sim* | *máj:* vog. *majt* | *epe:* mord. *säpä* | *vér:* f. *vere;* mord. *ver;* cser. *vir;* zürj.-votj. *vir;* oszty. *ver, vir* | *vese:* mord. *piči.* 3. A rokonság: *anya:* votj. *anaj;* mord. *ańa (nizańa*=anyós) | *ángy:* vog. *ańe* | *atya:* oszty. *aťa;* votj. *ataj;* észt *aťť;* cser. *aťa* | *fi:* vog. *pi;* zür.-votj. *pi* | *gyermek:* vog. *ńaurem* | *ip:* vog. *ūp;* f. *appe* | *meny:* f. *miniä;* lp. *mańe;* oszty. *meń;* vog. *mäń* | *napa:* f. *anoppi;* vog. *anip* | *nő, né:* mord. *ni;* vog. *nē, ne, neu;* oszty. *ne, ni* | *ős:* oszty. *is* = régi; vog. *is* = régi, öreg | *vő:* f. *vävy.* 4. Néhány igeszó: *ad, ád:* f. *anta;* lp. *adde;* lp. *addamus*=adomány, adomás | *áld:* cser. *ult*=imádkozni | *ásít:* vog. *uosint* = u. a. | *bámul:* votj. *pajm* | *bök:* f. *pökki* | *búj:* észt *puge* = mászni, bújni | *csap:* mord. *čepade* = csapintani | *csikland:* cser. *čigald* | *csíp:* zürj. *čepled* = csipkedni | *dermeszt:* f. *tyrmistä* | *dug:* f. *tunke* = erővel nyomni; mord. *tongo* = bedugni | *él:* f. *elä* = élni; cser. *il, el;* lp. *ele* | *ev-* (enni): mord. *seve* | *facsar:*

f. *puserta* = kinyomni | *fal:* vog. *pōl* = falni | *fed:* vog. *pänt* = fed; *päntil* = *fedél* | *fél:* vog. *pil;* mord. *pele* = félni | *fen:* votj. *pen* | *fesel:* vog. *peseml* | *fon:* cser. *pun;* zürj. *pan* | *fú:* oszty. *pū;* cser. *pu* = fújni | *hág:* vog. *kang, χang* | *hagy:* mord. *kadi* | *hajt:* vog. *kujt* | *hajl* (-ik): vog. *kajl* | *hal:* vog. *kal, χol;* oszty. *χal* | *hall:* cser. *kol;* vog. *χol* | *húny:* vog. *koń;* zürj. *kuń;* mord. *końe;* vog. *sämäm końilem* = *szemem húnyom* | *húz:* oszty. *χūš* | *kel:* vog. *kual;* oszty. *kil* | *kell:* cser. *kül, keľ* | *kér:* zürj. *kor* | *lep:* vog. *lep* | *lev-* (lenni): lp. *lē;* f. *lie* | *lő:* vog. *li;* zürj. *lij;* cser. *lü* | *men*(-ni): vog. *min, men;* oszty. *men;* f. *mene* | *mos:* cser. *mošk* | *múl*(-ni): vog. *mul* | *né-z:* mord. *neje* | *nyal:* lp. *ńolo;* oszty. *ńal* | *nyel:* lp. *näle;* osyty. *ńel* | *nyú-z:* vog. *ńuj* | *okád:* vog. *ōgot* | *öl:* oszty. *vel;* vog. *äl* | *rág:* vog. *ragn* | *rak:* f. *rakenta* | *rejt:* vog. *räut* | *reszket:* vog. *räsg* | *röpül:* f. *ryöppy* | *siet:* mord. *ćije* | *szel:* cser. *šel;* vog. *sil* | *sző (szöv):* oszty. *sēv* = fonni | *szunnyad:* zürj. *sunal* | *szúr:* cser. *šur* | *tanúl:* mord. *tonavle* | *töm:* cser. *tem* | *tud:* votj. *tod* | *ún:* zürj. *um* | *úsz (ú-sz):* f. *ui;* zürj. *uj;* vog. *uj;* oszty. *us* = m. *úsz* | *vet:* mord. *vide* | *vev-* (venni): oszty. *vej* | *viv-* (vinni): f. *vie val-, vol-:* f. *ole;* mord. *ule;* cser. *ul, ol;* votj. *val;* vog. *ol;* oszty. *ul, vul, val;* stb. — Sokkal bővebben tárgyalják mindezeket a «Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár» és «Az ugor nyelvek összeh. alaktana» czímű művek s mi nem találjuk czélszerűnek egy újabb kivonatot készíteni, mivel dr. Szinnyeinek «A magyar nyelv rokonai»-ban adott ismertetése után annak szükségét már nem is érezhetjük; elég tehát ezekre utalnunk és hivatkoznunk.

Mindezek alapján bátran kimondhatjuk, hogy *a magyar nyelv az ugor nyelvcsoportba tartozik.* — Az ugor nyelvek *elágazása* — miből látható, hogy a magyar nyelvnek legközelebbi rokonai a *vogul-osztyák* és *zürjén-votják* — a következő:

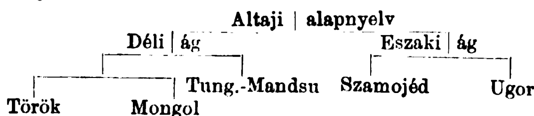
Az ugor nyelvcsoport két ágának megállapítására alkalmas hangalaki kritériumot Budenz abban találta, hogy az ugorság egyik része szókezdő *n* mellett más-más szókban *ń (ny)*-vel is él, míg a másik részének csak *n* a szókezdő dentalis nasalisa; még pedig mélyhangú szókban is él ilyen *ń*-vel, s ezenfelül az illető nyelvekben az *ń* kezdetű szóknak egy része közösnek mutatkozik más szók ellenében, melyek közösen *n*-vel kezdődnek (l. NyK. XV. 158.) Pl. m. *nyal-* || lp. *ńolo-*, lpF. *ńoallo-* || vog. *ńąluj-*, *ńąlent-*, vogL. *ńąlnt-* | osztyB. *ńolij-*, osztyIrt. *ńadaj-*, osztyS. *ńaḷ-* || zürj. *ńul-*, *ńulišt-*, zürjP. *ńulti-* | votj. *ńul-*; ellenben: f. *nuole-*. észt *nōli-* | mord. *nola-* | cser. *nul-*. Magy. *nyel-* || lpS. *ńäle-* | lpF. *ńiella-*, lpE. *ńellü-*, lpK. *ńīlli-* || vogB. *ńalej-*, vogK. *ńalt-* | osztyB. *ńel-*, osztyIrt. *ńett-* || zürj. *nil-* | votj- *nil-*; ellenben: f. *niele-*, észt *nēla-* | cser. *nel-* | mord. *nile-*. Mint látjuk, ez esetekben a déli ág ugor nyelveiben a magy. *ny*-nek *n* felel meg; míg az északi ág nyelveiben a magy. *ny*-nek szintén *ń* a szabályszerű megfelelője a szó kezdetén, s azért tartozik a magyar nyelv is az északi ugor nyelvek közé.*)

III.

Vessünk még egy futó pillantást a magyar nyelvnek a törökséghez való viszonyára.

A mi a *török-magyar nyelv-viszonyt* illeti, megjegyezzük, hogy a magy. nyelvben csakugyan vannak tör. elemek, még pedig kétfélék: 1. oly tör. elemek, melyeket a törökségtől *kölcsön vettünk* s melyek a szókincsben szerepelnek; 2. oly tör. elemek, melyek nemcsak a magyar, hanem valamennyi ugor nyelvben találhatók s mind a szókincsben, mind a grammatikában szerepelnek: ezek altaji (ugor-török) *ősrokon* elemek. Az altaji nyelvek *szókincsének* rokonságáról már volt alkalmunk megemlékezni. *Anyagi találko-*

*) Az ugor nyelvek elágazását Budenz J. állapította meg (Verzweigung d. ugr. Sprachen). Az összes altaji nyelvek elágazását, mely szerint a török, mongol, tunguz-mandsu nyelvcsoportok egy szorosabb egységet képeznek, s az ugor nyelvekhez legközelebb állanak a szamojéd nyelvek, Munkácsi B. igy tünteti fel a »*Budenz-album*«-ban:

zások szintén lehetnek az ugorság és törökség terén. Pl. az ugor *-t* causativ igeképző általában a törökségben is *-d*, bár ez csak egyike a többnek.*) A tör. lativ *-g (-ga)* az ugorságban is megvan; úgyszintén locativ *-n* is van a törökségben, mint az ugorságban, csakhogy az ugorságban *-n* az általános, míg a törökségben a másik locativus, a *-d* (k. tör. *-da)* viszi a főszerepet. A tör. reciprocum (cooperativ.) *-š* összevethető az ugor frequ. *-sk* képzővel; a tör. denominalis *-l (*-d)*-féle képzőt *(-la, -lä)* v. ö. az ugor (pl. vogul) *-l (-d)*-vel. A nomen possessoris az ugorságban bőven kifejlett: *-b* (f. *-va, -vä*, vog. *-p)*; *-ks (*f. *-kse, -ise*, zürj. *-ös, -es)*; *-n* (vog. *-ñ*, cser. *-an, -en)*; ellenben a törökségben: *-lu (-luk)* = jak. *-lāχ*. A személyragok a törökben dentalis spirans-szal, s nem dentalis explosivával vannak a 2. személyben: tör. *-sen* (jak. *-en*, *s* nélkül), az ugorságban dentalis explosiva található: f. és mord. *-t*; zürj.-votj. *-d*; holott pl. az 1. sz. *-m* mind a két részen találkozik. Különben a törökben még érezhető a kapcsolat a személyragok és névmások között; az ugorságban külön fejlődést is tapasztalunk, bár itt is van némi találkozás a két nyelvcsoport közt; azonban nem szabad felednünk, hogy épen a névmásokra nézve még idegen nyelvek is sok egyezést mutatnak. A casusragok közűl az ablativus a tör.-ben *da-n, de-n*; minthogy azonban a locativus is *-da, -de*, nem lehet a *-d* ragot eredetileg is ablativusnak tartanunk; holott az ugorságban *-d (-t)*, s ebből a vog. *-l*, ablativus-rag. Ekként vizsgálva a két nyelvcsoport nyelvtényeit, a lényeges különbözések mellett csakugyan akadunk szembetünő egyezésekre is. Van tehát *ősrokonság*, s ennélfogva lehetnek anyagi találkozások és ősrokon alapszók a magy. és tör. nyelvekben; de van másrészt *kölcsönvétel* is, s innen magyarázódik a többi, mert hogy a nagyon is távoli ősrokonságból nem telik ki a magy. nyelvben levő összes törökség — azt eleve is átláthatjuk. Hiszen kölcsönvétel még közvetlen rokon nyelvek közt is előfordúl, pl. a l a p p nyelvben számtalan a f i n n ből kölcsönvett elem található. Ha mindkét részen találkozik etymon, akkor bízvást ősrokonnak tarthatjuk az ugor és tör. szót, bár ekkor is oda fogjuk sorozni, a mely részen spe-

*) A causativ igeképzést a törökség jobban kifejlesztette; az ugorságban csak egyet *(-t)* lehet kimutatni. De v. ö. erre nézve *Vasverő* R., «Causativ *-l* a kondai vogulban», NyK. XIX. 297.

ciálisabb (alaki és jelentésbeli) egyezést mutat*); de ha csak egyik részen van a szónak etymonja, akkor csakis oda sorozható, s a másik részen kölcsönvételnek kell tartanunk. — Tekintetbe jöhetne ugyan az a körülmény is, hogy tetemes számú, tökéletesen egyező névszó mellett aránylag csekély számú kifogástalanúl egyező tör. igeszót lehet a magy. nyelvben kimutatni, s tudvalévőleg névszót könnyebben és többet vesz át egyik nyelv a másiktól, mint igeszót; — de különben oly nagymérvű kölcsönzés más nyelvekben is történt, ú. m. a cseremisz és votják nyelvekben, melyek a törökségtől nemcsak szavakat, hanem képzőket és mondattani sajátságokat is kölcsönöztek, s ezek után szinte természetesnek tünik föl, hogy még hangsúlyozásuk is egészen törökös. Pl. a *cseremisz* nyelvben százával találunk oly szókat (csak valami 100 igét!), melyekről bizonyos, hogy valamely tör. nyelvből, igen valószínűleg a *csuvas*-ból, kerültek oda. Ezek közt akárhány van olyan, mely a magyarban is föllelhető mint tör. kölcsönszó; ilyenek: *ambar* (a.): *hambár; arom : üröm; ålom : alom; ålma : alma; kapka : kapu; kalpak : kalpag; čarso* (p.): *sátor; sajtan* (a.): *sátán; tengež : tenger; tĭgar : tükör; sär : sereg; sen : szín; sera : ser; sisna : disznó; pura : bor.* Sőt a mordvin nyelvben is vannak ilyenek: *sakal: szakáll; šajtan : sátán; šator : sátor; pura : bor* stb. A votják nyelvnek a törökséghez való különös viszonyával épen most foglalkozik Munkácsi (NyK. XVIII.), s vizsgálataiból nyilván látható, mily bámulatos módon érintkezett a votják nyelv a törökséggel, holott a *zürjén* nyelv, melytől csak dialecticus különbségek választják el, megmaradt a szó szoros értelmében «ugor» nyelvnek és igazán ugor szelleműnek.

Sok kölcsönvett török szónak magy. alakja eléggé határozottan mutatja, hogy a törökségnek melyik része szolgáltatta kiválólag a magyarnak e kölcsönszókat. Tetemes számú török-magyar kölcsönvett szó *r*-es alakú a köz-tör. *z*-es alak ellenében, pl. *borju, gyürü, iker, írni, karó, ökör, szürni, tenger* stb. Tudjuk már az előbbiekből, a hol a *rotacismust* tárgyaltuk, hogy a *z : r* hangváltozás csak a törökség terén mehetett végbe, t. i. a törökségnek azon részében, melynek mostani képviselője a *csuvas* nyelv, mely e hang-

*) Közelebb áll pl. a m. *nyal*-hoz az ugor *ńal-*, mint a tör. *jala-*; a tör. *bol-* = *esse* és *fieri*, míg az ug. *vol-* inkább csak *esse*, s *fieri* = *lē-* (lenni), mint pl. a m. *val-*, *vol-* és *lev-*.

változást leginkább kedveli. A magy. nyelv tehát az említett szókat *r*-es alakban vette át a törökségnek már a kölcsönvétel korában jó idő óta különvált azon részétől, melyből a Volga mellékén ránk maradt a csuvas nép és nyelv, s ha a tör. theoria híveinek nem tetszik az *ó-csuvas* elnevezés, mondjuk, hogy a magy. nyelv e szókat valamely erősen rotacizáló tör. nyelvből, illetőleg egy *csuvas*-féle nyelvből vette át.[1])

Még csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a tör. *névmások*, *testrészek* elnevezései, és *rokonsági szók* kiválólag alkalmasak az ősrokonság felvételére, az *igeszók* is nagyobbrészt ősrokonok; de már a *fejlettebb műveltségi szók* történeti hatás nyomai s kölcsönvételeknek bizonyúlnak, a mire eclatans például szolgálhat a «Magyarok Eredete» művelődési mozzanatainak java része. Minden esetre föltünő, hogy a *számnevek* minden altaji nyelvcsoportban eltérők, holott itt ősrokonságot várhatnánk, mint pl. az árja nyelvekben; s kölcsönzés is csak a nagyobb számoknál történt. De hogy «nulla regula sine exceptione», azt szépen bizonyítja az a körülmény, hogy még a testrész-szók közt is akadnak kölcsönszók; pl. a tör. *sakal* (mely a mongol és mandsu nyelvekben is elterjedt) az ugorságba is eljutott (mord. *sakal* = m. *szakáll*); s a finn *parta* sem egyéb, mint a német *bart*.[2])

---

[1]) V. ö. Budenz, NyK. X. 133. l.

[2]) A tör. kölcsönszavak tárgyalásánál meg nem állhatjuk, hogy curiosumképen ne idézzük egy turkologus következő szavait: «Mert az ugor-magyar theoria szerint az *ökröt*, *borjút* és saját *térdöket* csak Atelkuzuban ismerték meg a magyarok; *atyja*, *anyja*, *karja*, *szakála*, *talpa* stb. nem volt a magyarnak Ázsiában (hiszen ezek aféle luxustárgyak a primitiv Keleten) s keleti Europában; mindezekhez csak a tatárjárás után jutott (a kúnok segélyével); a kost, kendert, almát, ünőt, sátort, sereget, tevét, baltát, betűt, bicsakot, borsot stb. a kúnok ismertették meg vele» (Túry József: *Ethnologiánk módszerei*, Phil. Közl. VII. 162.). — Csakhogy akkor az oszmanli törököknek sem volt *májuk* addig, mig a perzsáktól a جكر *(ǯiger)* «máj» szót kölcsön nem vették! Igy a jakutoknak sem volt *orruk (χaṅsār)*, mig a mongoloktól a *χamar*, *χabar* szót át nem vették; a finneknek nem volt *foguk (hammas)* és *szakálluk (parta)*, míg a litván *žambas* és ném. *bart* szókat meg nem ismerték; s a magy. *szakáll* — mint említettük — nemcsak a törökben van meg, hanem a mordvin, sőt még a mongol és mandsu nyelvekben is. De kérdjük, nem szoríthatja-e ki a kölcsönszó az eredetit? Nem lehettek-e eredeti magyar kifejezések bizonyos fogalmakra, melyek aztán a jobban elterjedt tör. szók mellett elvesztek? Ime, a turkologia híres logikája, mely spekulál, de nem observál!

Végül elmondhatjuk a «Magyar nyelvrokonai» czímű munkának végszavaival: «Az eredmény tehát az, hogy az ugor csoportba tartozó magyar nyelv csakugyan rokonságban, bár *nagyon távoli rokonságban* áll a török nyelvekkel, a mennyiben t. i. az ugor alapnyelv és a török alapnyelv egy és ugyanazon forrásból eredt. Ugyanily rokonságban áll a magyar nyelv a szamojéd, mongol és tunguz-mandsu nyelvekkel is, mert ezek is ugyanazon ősforrásból eredtek. Azonban *legközelebbi rokonai a magyar nyelvnek kétségkívül az ugor nyelvek, nevezetesen a vogul-osztyák és zürjén-votják.*» — A mi törökség tehát a magyar nyelvben a tényleges altaji *ősrokonságon* kívül kétségtelenül található; az egytől egyig *kölcsönvétel,* mint pl. a nyelvünkben lelhető nem kevésbé számos szláv nyelvelemek is.

Steuer János.

Cynthia gyógyulásakor.

(Propertius II, 28b ed. Baehrens.)

Legyen, Persephone, tartós e kegyelmed,
  És szigorúbb nálad férjed se legyen.
Hisz az alvilágban elég szépet leltek...
  Hadd legyen *egy* szép lány szintén idefenn!

Jope s a szép Tyro ott van már nálatok,
  Ott van Europe s Pasiphæ szint'.
Kréta és Achaja szülte szép alakok —
  Thébænek, Trójának remekjei mind!

Mind, a mi szép lányt csak termelt Róma földje,
  Oda van, a kapzsi máglyára jutott;
Szépség és boldogság nincs adva örökbe,
  Mindőnkre halál vár elöbb vagy utóbb.

Hogy a nagy veszélytől ment vagy, édes éltem,
  Ródd le Dianának igért tánczodat.
Virrassz istennődnek, ki ünő volt régen.
  És az Isisnek szánt tíz éjjelt megadd!

Csengeri János.

A HATÁROZÓK TANÁHOZ.

Csak újabban fordúlt a figyelem az ú. n. *tagadva állítás* felé, mely tagadó természetű szókkal állít.[1]) Ezek közé a tagadó természetű szók közé akarnám iktatni a *kívül* névutót, illetőleg névutós kapcsolatot (-n kívűl).

Simonyi koszorús munkájában (A magyar kötőszók) a *kívül*-lel mint kötőszóval foglalkozik. E dolgozat a *kívült* mint átvitt értelmű helyhatározót fogja méltatni a tisztán helyhatározó kívült figyelmen kívül hagyván. — Példákkal szolgálhatnék arra nézve, hogy ezt a kétféle értelemben használatos — lényegileg egy — névutót a magánhangzó időmértékével: rövid s hosszú voltával akarja az újabb distinkczió egymástól elkülöníteni. Ez azonban mellékes dolog.

Mint határozó a *kívül* megérdemli ezt a figyelmet, fölhíja a figyelmet, mint a mindennapi életben a gyanús, kétes egyén. A *kívül* használata ugyanis néha oly jelenségeket mutat, melyek a beszéd szabatosságát veszélyeztetik.

Pl. eladtam a házamat a *kerten kívül*[2]); a nikápolyi ütközet *anyagi veszteségeken kívül* nagy erkölcsi veszteség volt egész Európára[3]) — ugyanaz a szerkezet s *kerten kívül* s még sem az, mi az idéztük két példában az *anyagi veszteségeken* kívül: a kerten kívül = a kertet *nem* a. e.; anyagi veszteségeken kívül = *nemcsak* anyagi v. volt, hanem még e. v. is.

Simonyi szerint e példa: *Kevén kívül* öt vezérük volt a hunoknak, az együttlét ellentétének a kifejezése[4]). Minden esetre tágabb értelemben kell venni azt az ellentétet. Virtualiter abban a társaságban, melyet a vezérek alkotnak, Keve is benne van. Az egész kifejezésnek nyitja tán inkább *stilisztikai:* Kevéről, mint vezérről, már volt szó, most az előadás folyamán a többire kerül a sor. Inkább *átmeneti* formula mint szoros értelemben vett határozó. Eszünk ágában sincs Kevét kizárni a vezérek társaságából, hisz már azzal is kitüntettük, hogy *előbb* szóltunk róla, mint társairól.

---

[1]) Simonyi, A magyar kötőszók I. 70. Dr. Kiss I., Káldi Gy. nyelve 30. lap.

[2]) Gyurits, Mondattun 45. l.

[3]) Salamon F., Magyarorsz. a tör. hód. kor. 20. l.

[4]) Magyar nyelvtan (1877.) 46. l.

Vörösmarty életrajzában ez: a *Szózaton kívül* V. még számos hazafias költeményt irt [1]) — nemde a szózat méltatását *követi?*

A mutató névmáshoz kapcsolódó *kívül*: azonkívül, ezenkívül határozottan *növelő, tetéző* kifejezés *(= nemcsak).* Jegyezzük még meg, hogy nemcsak mondatrész, hanem egész mondat képét is viselheti.

Példái:

Mihelyt feleséget vesz, báróvá lészen.
Azonkívül kilencz falut kap egészen [2]) *(azonkívül = nemcsak* báró lesz, hanem k. f. is k. e.) Tompa.

Azonkívül juha, ökre
szamara volt neki [3]) *(azonkívül* = pénzen kívül, pénze is volt neki, *nemcsak* p. v. n.) stb. Arany.

Még világosabbak az azonkívül, ezenkívül elözői: annak fölötte, ennek fölötte és szinonimái: azonfelül, ezenfelül, azután (aztán) stb.

Példák:

Azonfelyül hamis glosszát is írt a szélire t. i. Károli [4]);
azonfelül = nemcsak («a bötüt megváltoztatta») hanem még...

Azonfelül, hogy jól elpáholják Rigó Jonathán uramat, még pénzt is kapunk. Kazinczy.

Ottan («Kopaszszájú» Szücs György falujában) minden ember
Névhez juta olcsó szerrel
Azonfelül, mit az apja
Adott neki meg a papja [5]). Arany.

Ő sokat áldozott a hazai művészet oltárán ... *Ezenfelül* mily gőg nélküli, nyájas, leereszkedő [6]). Gyulai.

Dériné nem is válaszolt a levélre (Katona J. levelére). K-ra nem is gondolt, mert ez mindig oly mogorva, oly visszataszitó, *aztán* még hármat sem szólt vele! Gyulai [7]).

Világos, hogy *azonkívül, ezenkívül, azonfelül, ezenfelül* kap-

---

[1]) 261. l.
[2]) Szubay M.
[3]) A bajusz.
[4]) Oktató íntés a sz. biblia felöl. 37. l. —; rostája Károli bibliafordításának.
[5]) A bajusz.
[6]) A vén színész 70. l.
[7]) Katona József és Bánk-bánja.

csolatokat, mint kötőszókat, *fokozó, tetéző,* illetőleg a tetézést előkészítő kifejezéseknek kell tekintenünk grammatikáink egy részével szemben, melyek «kizáró,» «kivételező» kötőszóknak nevezik [1]).

A kifejezés kötőszó voltára utal már az a külső körülmény is, hogy rendesen összeirjuk; a hol az első elem mutató névmási értéke világosan előtérbe lép, ott az összeirás elmarad: csak háza van, *ezen kívül* semmije; a nagy világon *e kívül* nincsen számodra *hely.* (Vör.) A különirás az esetben, ha a kívül szava főnév — megválva néhány régi kapcsolattól: rendkívül, kétségkívül (Káldinál: kétség-nélkül) — úgy szólva kizárólagos. A jelentésnek háromféle kategoriája merül fel e körben; az egyik, mint látni fogjuk, a fokozó jelentésű azonkívül kötőszónak aequivalense.

Íme a három kategoria nem-klasszikus példákban feltüntetve: eladtam a házamat a *kerten kívül* (a kertet *nem* adtam el); a *kerten kívül* semmit sem adtam el (*csak* a kertet a. e.); a *kerten kívül* még a házamat adtam el (*nemcsak* a kertet adtam el, hanem még a. h. is).

Alkalmazzuk immár a theoria bonczoló kését e jelenségek vizsgálatánál.

1. A *kívül* állító mondatban negativ, tagadó mondatban positiv jellemű. Ott — az állító mondatban — a *súly* az *állításra* esik: eszmeileg több, jelentősb, tetemesb az állított valami a negativ határozónál, melynek, mintegy függeléknek, másodrendű érték jut — állítva tagadásnak nevezhetnők, ha e kifejezés teljesen kifejezhetné a szerkezet lényegét; — itt — a tagadó mondatban — a *tagadás* van kiemelve s a positiv jellemű kívül névutós kapcsolat többé-kevésbbé alárendelt, alsóbb tétel (qualitative vagy quantitative); ez volna az ú. n. tagadva állítás. A nyelv mindenesetre

---

[1]) Grammatikusaink közt eltérő a fölfogás a szóban levő kötőszó jelentését illetőleg. Nem lesz érdektelen egy kis szemlét tartani a *két* tábor felett. Simonyi a *kapcsoló* kötőszók fejezetében tárgyalja; Beregszászinál az ennek-felette *continuativa* «fortsetzende» conjunct. (Versuch e. magy. Spr. p. 164); Verseghynek «*öszvekötő* kapcsolatok» az azonfelül és azonnkivül (Magy. gramm. 490. l.), Bodnár Zs.-nak *kapcsoló* (Magy. nyelvt. 93. l.). — A Debr. Gramm. a *kizárók* ‚egygyüvétartozók' közé osztja az ezenn-kívül-t; a Magyar nyelv rendszerében (262. l,) azonkívül, azonkívül *kivételező* kötszók, mint ilyenek szerepelnek Szvorényi, Ihász nyelvtanaiban. (Kizárásról, kivételezésről, korlátozásról csak úgy lehet szó, ha a kapcsolat első eleme igazi névmás, illetőleg főnév.)

a kifejezés formáinak gazdagodását, finomságát, tömörségét czélozta a kétféle szerkezet által. De elvont szabálynál többet ér a példa.

1. Az állítva tagadás példái (a súly az állításon van):

Négyen kívül mind ott voltak (= *csak* négyen *nem;* a megjelentek száma négynél mindenesetre *több*)

Az újabb óda a *feltétlen rúton kívül* mindenhez hozzá mer nyúlni. (Gyulai P.) [1]) (= a f. rúthoz *nem)*

Minden — az *undorítón és feltétlen unalmason kívül* — egy regény tartalmává válhatik. (Kemény Zs.) [2]) (= *csak* a feltétlen unalmas és undorító *nem* válhatik azzá).

Hogy mind e példákban korlátozással van dolgunk, mutatja az értelmezésül szolgáló *csak,* melynek alapjelentése épen a korlátozás, ezek a szinonimák: kivéve (akkuzativussal vagy tárgyi m. mondattal), kivévén (akkus.), kivételével (birtokviszonynyal) hijján (birtokvisz.), kifogván (régi, akkus.), csakis korlátozást fejeznek ki.

Példák:

(Ferencz király korában) *Erdély kivételével* (= Erdélyen kívül) hazaszerte a német nyelv, az iskolában a latin uralkodott. Greguss Á. [3])

Gyula-Fehérvér azon sorsra jutott, melyben Buda volt a mohácsi vész esztendejében, *kivéve,* hogy Budán a török még megkimélte a királyi lakot, mig itt a tatárság épen a fejedelmi lakot dulta föl. Salamon F.) [4])

Mindnyájan jelen voltunk *tégedet kivévén.* (Verseghy). [5])

Mind elröpült . . *kettő hijján* (= kettőn kívül). (Tompa). [6])

2. A tagadva állítás példái (a súly a tagadáson):

Daykán kívül egy éneklőnk *sem* tudja az én lelkemet úgy illetni mint te, (= *csak* D. é. te (Berzs.) — quant. alárendeltség — vagytok arra képesek, *a többi nem).* Kazinczy. [7])

---

[1]) Emlékbesz. 119. l.
[2]) Tanulm. II. 118. l.
[3]) Beszédei 200. l.
[4]) F. i. h. 374. l.
[5]) Magy. Gramm. 142. l.
[6]) «Hár.m a daru.»
[7]) Kaz.-Berzs, lev. 80. l,

Volt idő . . . midőn magyar könyvet *magyar írón kívül* más *nem* ismert (= *csak* magyar iró ismert m. k., az *olvasó közönség nem).* Kölcsey.[1])

Rendkívüli *fejzúgáson kívül* semmi bajt *sem* érez (= *csak* a feje zúg nagyon, *nagyobb baja nem esett).* Bérczy K.[2])

Néhány napig a *szerep szavain kívül* egy szót *sem* szólottunk egymáshoz. Gyulai.[3])

Nincs a kerek földnek ura *kívül rajtam.* Arany.[4])

Férjén, gyermekein, orvosszerein és gazdasszonyi bajain kívül egyébre *alig* gondolt.[5])

E positiv jellemű kívül sem korlátlan úr: tekintélyét szinonimák csorbítgatják: csak, kivéve, kivévén stb.

Példák:

Benne *vitézséget kivevén* jó nem vala semmi. Vörösm.[6])

A *reformátió korszakát kivéve,* soha sem volt irodalmunkban annyi élénkség, zaj, pezsgő élet (mint Kaz. nyelvújtása idejében). Gyulai.[7])

Az egy *Chinát kivéve* sehol sem részesül a birói rend oly nagy tekintélyben, mint Törökországban. Salamon F.[8])

Nem találkozott igyekezetemnek egy előmozdítója is, *ki fogván* Tiszt. Dudási Antalt . . . Baróti Szabó D.[9])

A nyelv *ironice* az eszmeileg jelentősbet tünteti fel függeléknek, alsóbb tételnek, ebben a szólásban: nincs semmi baja, *csak* a torka véres.

A *szeszélyt,* az érzésnek mintegy álarczos játékát fejezi ki a népdal ebben:

Nem vagyok én még szerelmes,
Csak te beléd, rózsám, kedves.[10])

---

[1]) Kazinczy Fer. felett.
[2]) A gyógyúlt seb. 40. l.
[3]) A vén színész. 66. l.
[4]) Buda halála.
[5]) Vörösmarty él. 4. l.
[6]) Eger I. É.
[7]) Emlékbesz. 30. l.
[8]) A f. id. h. 250. l.
[9]) Figyelő 1885. decz. f. 374. l.
[10]) Abafi: Szer. népd. 35. l.

Mellesleg megjegyezhetni, hogy a kívül és kivéve közt — e jelentéskörben — jelentésre, de alakra nézve is az a viszony, a mely a franczia hors (latin foris) és excepté (lat. exceptum) között előfordul.

Példák:

Aucun *hors moi,* dans la maison n'a droit de commander. [1])

Az én házamban *rajtam kívül* senki sem parancsol. Arany L.

Nul n'aura de l'esprit *hors nous* et nos amis.

Rajtunk kívül lángész *nem* lesz sehol. [2])

3. Mindez azonban csak félmagyarázat. A *kívül* névutóval álló kapcsolat állító mondatban még a tetéző jelentésnek egyengetője is lehet *(= nemcsak),* a midőn is *azonkívül, azonfelül* æquivalensévé emelkedik.

Példák:

Gombos András uramtól az *olvasáson kívül még* sok szépet tanultam *(= nemcsak* olv. t., hanem még . .) Gyulai. [3])

Szerepeimen kívül még azt is híven megsúgta, hogy jó lesz összébb húzni magamat. Gyulai. [4])

Apró *tárczaczikkeken kívül* írt *még* prózában más műveket is. Gyulai. [5])

A *Szózaton kívül* Vörösmarty *még* számos hazafiúi költeményt írt. Gyulai. [6])

Ezen kívül a ragnak csak egy mellékalakja van *még.* Simonyi Zs.

Kivüled még két embert hittam meg; ezenkívül *még* azt is meg kell jegyezni. Ballagi szótár.

E jelentéshez a kulcsot a *nemcsak-(hanem)-még-is*-féle szerkezet szolgáltatja. E harmadik kategoriában a kívül a *nemcsak,* «a *megszorítást tagadó*» kötőszó aequivalense. Valóban a ‚nemcsak' kísérete ennek a kívülnek szolgálatába is szegődik s jellemzőjévé válik e kategoriának.

Példák:

---

[1]) Les femmes sav. V. 2.

[2]) III. 2,

[3]) A vén szin. 9. l.

[4]) u. o. 44. l.

[5]) Uj Magy. Muz. 1854. Petőfi S. és lyrai költészetünk 97. l.

[6]) Vör. élete, 261.

Költészetén kívül sokat tett népszerűségére egyénisége *is.* Gyulai. [1])

A *lovagiatlan eljáráson kivül* az *is* bántotta.

(A *még*-re nézve l. a fönn. példákat.)

Van úgy, hogy sem *még*, sem *is láthatólag* nem tanuskodnak a szerkezet mivolta mellett — ámde csak lappanganak, virtualiter léteznek ép mint Keve a vezérek társaságában. Ha az író nem írta ki: oda képzelhetők (e próbát az I. kategoria példái nem állják ki.)

Példa:

. . . Magyarországon a szabad *városi polgáron kívül* V csak két emberosztály lett szabad: a földes úr, ki a helységet bírja, s a koldús . . . Kölcsey. [2])

Az *ismert nevü írókon kívül* V számos névtelen ének és jeremiada siratja a nemzet pusztulását. Arany L. [3])

Érdekes végre megjegyeznünk, hogy Borel franczia nyelvtana (Grammaire française p. 445.) azt a megkülönböztetést teszi az outre (lat. ultra) és hors között, a mely a mi 1. és 3. kategoriánkra éppen reá illik. *Outre* que les Alemands confondent souvent avec hors, indique *l'augmentation*, tandisque *hors* marque *l'exception, le retranchement: Outre cette terre* il lui reste *encore* des capitaux considerables.

Vajjon nem kell-e a *kívül* egyik vagy másik szereplésében idegen hatást sejtenünk? Oly kérdés, mely bővebb vizsgálódást kíván.

A tetéző *kívül* néhány érdekesebb szinonimája: -n felül, *a fölött* (felett, már enyésző félben van), *rá, ráadásul, tetejébe* . .

Példák:

Király *kegyén felül még*
Kap egy egész falut.

Tompa. A halász és aranyhal.

Legyünk tudók, mint Isten. *S e felett*
Örökké ifjak.

Madách. Az emb. trag. II. sz.

Ha valaha kormány elismerést . . érdemelt . . az első felelős magyar miniszterium az . . . Képviselőház, egyetlen katona s egy

---

[1]) Pet. S. és lyr. költ. 32.

[2]) Az örökös megváltás ügyében.

[3]) A magyar polit. költészetről. Bpesti Sz. 1874. 90.

fillér pénz nélkül s *a fölött még* a szabadság ellen fellázadt nemzetiségekkel *is* leszámolni, meghaladja a képzeletet.

Degré. Visszaeml. II. 33.

Szigligeti szinész és kartánczos, majd kardalnok s *ráadásúl még* ügyelő is lett.

Toldy. Költ. kk. V. 143.

(Csiga Márton) a hízott baromfiakat páronként felfűzé lábaiknál fogva, majd összeköté a kendő két végét s nyakába akasztá s kezében *ráadásul még* egy pár csirkét vivén észrevétlenűl elosontott.

Vörösmarty. Munk. VI. 114.

Ott ez az élet s *rá* örök üdvösségül
Másik *is*.

Arany, Toldi szer. IV. É. 87. v.

.. a kedélyből, képzeletből és szenvedélyből Bartókban kétségkívül több van, mint legtöbb kortársában. S mindezek *tetejébe még* egy hatalmas tulajdonság: a gúny.

Á. K., Pesti Napló 1885. május 31.

Az utóbbiak: ráadásúl, tetejébe határozottan népies ízűek. Idomos, tartalmas, plasztikus szólások. Mindenféle úri társaságba — a próza és költészet magasabb nemébe — nem való falusi szépségek, «vadrózsák.» De magukviselete, karakterök nyílt szemben a proteusi kívül-lel, mely Ézop szatirjának vendégeként «mind hideget, mind meleget ugyanazon egy szájból ád ki.»

BARBARICS L. R.

AZ ÜNNEP.*)

(Propert. II, 33.)

A szomorú ünnep már újra közelget,
S Cynthia tíz éjjel nyújt áldozatot.
Bárcsak Ió veszne langy Nílusa mellett,
Hogy római nőkre ily dolgot szabott.

*) Felolvasta a fordító a Philol. társ. márczius havi ülésén.

Egy pár szivet így szét melyik isten választ?
Bizony Ió, mindíg zord vala szived;
Jupiter kedvese pedig tudhatná azt,
Mily rossz, kit a sorsa bolyongni kivet.

Szarvat tüzött Juno leány-homlokodra
És barombőgésre váltotta szavad';
Legeléskor a galy sérté szád' gyakorta,
Azután óladban gunnyasztál magad.

Talán azért vagy most oly büszke istennő,
Hogy Jupiter vissza adá alakod?
Nílus barna népe már nem elegendő?
Rómáig — ily útra fejed' rá adod?

Mit érsz vele, hogyha a lány egyedűl hál?
Meglásd, nem-sokára szarvad nő megint.
Városunkból inkább magunk kiüzünk már,
Nilusra Tiberis rá sem hederint.

Ha fájdalmam sulya megengesztelt, lányka,
Jöjj s legyen ez hármas gyönyör éjjele!
Nem hallasz, tovább hagysz beszélni világba,
Hisz a gőnczöl már-már fordul lefelé!

Iszol egyre-másra: az éjfél se tör meg
Nem lankad a koczka-vetésbe' kezed?
Hogy fölfedezője vesszen a szőlőnek,
Mért rontá levével a tiszta vizet?

Icarus, kit méltán ölt meg Cecrops népe,
Tudja, mily keserű a szőlő szaga.
Bortul lett egy erős Centaurnak vége,
Attól veszett órjás Polyphem maga.

Bortul vész a szépség, pusztul az ifjúkor,
Bor mellett ifjadat el is vétheted.
Jaj! hisz egy cseppet se fog te rajtad a bor —
Csak igyál, be szép vagy! nem árt a neked!

Koszorúd lecsüngve hajlik a pohárba,
S lágy hangon ajkad egy dalomat lehell.
Hadd ázzon az asztal falernumi árba',
Habzzék magasabbra az arany kehely!

De egy lány sem alszik örömest egyedül,
Mert epesztve Ámor szítja vágyatok'.
Ha távol a kedves, szivetek felhevül,
Megunjátok azt, ki ott űl nálatok.

Dr. Csengeri János.

ÉSZREVÉTELEK

ifj. Reményi Edének Theokritos nyelvjárásáról írt tanulmányára.*)

Az Egyetemes Philologiai Közlöny f. évi februári füzete igen érdekes dolgozatot közölt ifj. Reményi Edétől, a ki a Theokritos költeményeiben találkozó nyelvjárási különbségeket kutatván hármas czélt tűzött ki maga elé: megállapítani bizonyos grammatikai alakok teljesen egyéni használatát, kimutatni a finom és állandó nyelvbeli különbséget a hiteles- és gyanús idyllek között, végre következtetést vonni az egyes költemények keletkezési idejére. Az első két feladatot az értekező szép sikerrel oldotta meg, mert pontosan összeállítá a Theokritos nyelvjárását jellemző alakokat, a gyanús idyllekre nézve pedig a tartalomból és a nyelvből meríthető bizonyítékokat ügyesen egyesíté. De mi ezúttal nem fogjuk a szerzőnek a dialektologia és kritika terén eszközölt kutatásait ismertetni, hanem csak arról a kísérletről akarunk röviden szólani, melyet Reményi úr e költemények *időrendjének* meghatározására tett.

Az az elv, melyből az értekező kiindúl, egészen új, és, ha elfogadható volna, alkalmazhatnók bármely görög költőre, a kinek műveiben bizonyos nyelvjárási különbségek mutatkoznak. «Theokritos — ezt olvassuk mindjárt a tanulmány elején — nem csapott át egyszerre a dórból az epikusba, hanem lassú átmenettel, mely évekig tartott, tekintve azon nagy korkülönbséget, mely egyes költeményei között van; úgy, hogy a 25. idyllt már tisztán epikus nyelven írta. Hogy lassú átmenettel idáig jutott, nem valószínűtlen, hiszen, a mint költeményeiből kiderűl, ő magas életkort ért el s a fokozatos átmenet a dórból epikusba nyomról-nyomra követhető. Az *aeol* költeményeket pedig élte végén írta, midőn Kisázsiában tartózkodván, ott az aeol nyelyvjárással megbarátkozott. «E szavakkal Reményi úr előre jelzi azt az eljárást, melyet czéljának elérése végett követ, mindazáltal, hogy álláspontját annál jobban megérthessük, jónak látom szóról-szóra idézni azt a jellemző nyilatkozatát is, melyet a 25. idyllről tesz: «Részemről Didot-tal egyetértőleg azon véleményben vagyok, hogy ezen idyllt Thekritos, ha nem is épen hajlott korában, de mindenesetre jóval később írta, mint a még dórismusokkal vegyűlt epikus költeményeket; mert évek hosszú sora volt szükséges, hogy a *dorismusokról fokozatosan ennyire leszokjék.*»

Ez a két hely világosan mutatja, hogy miképen képzeli magának

*) Felolvastatott a budapesti Philologiai társaságban 1886. márczius 3-dikán.

Reményi úr Theokritos költői fejlődését. A híres bukolikus Szicziliában született, oly vidéken, hol a dór nyelvjárás volt elterjedve: ő tehát, midőn írni kezdett, először is a szicziliai pásztorélet köréből vett jeleneteket örökítette meg, és pedig szülőföldje nyelvéhez alkalmazkodva dór dialektusban. Azután Kos szigetére kerülvén megismerkedett Aratoszszal és Philetaszszal, e tudós költőkkel, s ezeknek a hatása alatt kezdett közeledni az «akkor uralgó» epikus nyelvjáráshoz. Utóbb Alexandriába jut s itt a környezet befolyásának engedve, lassan-lassan levetkezi dorismusait s végre hosszú évek múlva annyira viszi, hogy a 25. költeményt, az oroszlánölő Heraklesről szóló kis eposzt, és a 12-iket, epedő szerelmi dalt, minden dorismus nélkül képes megírni. Végre Kisázsiába utazik, ælok közé kerül s ily módon kísérletet tesz æol tájnyelven is.

A felfogás tehát, a mint az imént megjegyzém, egészen új, csakhogy újságában nincs köszönet s legföllebb azt tanúsítja, hogy a szerző a *görög költői nyelvnek egy uralkodó* s Homéros legközelebbi követőitől kezdve egészen a késő byzanczi korig kimutatható *jellemvonását egyáltalán nem ismeri*; mert, ha gondolt volna arra, hogy a görög műköltőknél a dialektusok vegyítése nem a környezet befolyása alatt öntudatlanúl, hanem kiszámított művészi czélból történik, sőt, ha nem is vett volna figyelembe egyebet, csak a legdórabbnak tekintett Alkman epikus reminiscentiáit egyfelől, másfelől pedig az attikai tragédiák karaiban előforduló dórismusokat, még akkor sem beszélhetett volna évek hosszú során keresztűl végbemenő *leszokásról*, és épen Theokritosnál!

Talán azt hitte Reményi úr, hogy Theokritos is, mint az ő pásztorai, a természet egyszerű gyermeke, a ki az anyatejjel beszívott nyelvjárásnál egyebet nem ismert, a ki nem járt iskolába, mint a műveltebb körök ifjú nemzedéke, s nem tanúlt olvasni Homeroson, s így, midőn ajkai dalra fakadnak, a maga helyi jargonjában énekli el mindazt, a mi szívén fekszik? vagy, ha ennyire nem is ment,, bizonyára azt gondolta, hogy a szicziliai költő Syrakusai finomabb köreinek élő nyelvét alkalmazta tulajdonképeni idylljeiben, s talán elfeledkezett arról, hogy a Sophron és Epicharmos szicziliai dialektusban írt vígjátékainak fragmentumai oly tájnyelvet mutatnak, mely a Thekritoséval koránts em azonos? Önkénytelenűl ezeket a kérdéseket tesszük magunkban, midőn a Reményi úr chronológiai principiumát vizsgáljuk, de egyik meglepetésből csakhamar a másikba esünk, ha az értekezés 6. lapját felütjük, a hol a szerző maga mondja, hogy Theokritosnak finom érzéke levén a költői nyelv kezelésében, a durva s túlságosan merev hangzású dór nyelvjárást bizonyos æol és epikus alakok állandó használatával enyhitette.

Nincs hát szükség arra, hogy magunk kutassunk ellenargumentumok után; könnyen megczáfolhatjuk Reményi urat a saját érteke-

zéséből. Mert, ha elolvassuk a tanulmányból azt a részt, a mely a Theokritos dór és a szerző állítása szerint tudós körökkel való érintkezés előtt, még kora ifjúságában írt idylljeiben előforduló jellemző sajátságokat tárgyalja, s megfigyeljük, minő következetesen, minő kiszámított pontossággal vegyít a költő művészi hatás czéljából a dórba epikus és æol elemeket, könnyen meggyőződünk aról, hogy a tulajdonképeni idyllek dialektusa egymagában véve is, mélyre ható költői tanulmányokat, az eposz és aeol lyra alapos ismeretét tételezi fel, s annak a Theokritosnak, a ki állítólagos első kísérleteit szülőhelye élő nyelvétől ennyira függetlenűl írta meg, nem kellett Kos szigetére menni s ott Aratoszszal és Philetaszszal megismerkedni, hogy az epikus nyelvjárásból valamit elsajátítson, és egyáltalán nem volt szükséges évek hosszú során át Alexandriában élnie azért, hogy végre tiszta homéri nyelven epylliont tudjon írni.

Ezzel elesik a 17., 24., 22., 25. és 12. idyllnek a dór alakok ritkulása szerént chronológiai egymásutánban való elhelyezése, melyeket Reményi úr elvéhez híven egytől-egyig Alexandriában, a mimikus és hymnus-féle tiszta dór nyelvjárású költemények után, a Kr. e. 260 évnél későbbi időben írottaknak tart.

De elég ennyi a szerző elvi álláspontjáról: lássuk most egyéb tévedéseit. A VII., Θαλύσια czímű idyll nevezetes szerepet játszik az ő chronológiai meghatározásában, mert ezt ő szerinte Kos szigetén írta Theokritos, midőn Aratoszszal és Philetaszszal megismerkedett. Ez érintkezés nyomait fedezi fel az idyll finomúlt és csíszolódott nyelvjárásán, mely a költő első közeledését mutatja az eposz nyelve felé. Csak az a baj, hogy Reményi úr a költeményben leírt események színhelyével a megírás helyét összetéveszté; mert az ugyan valószínű, hogy Lykidas és a költő találkozása Kos szigetén történt, de ebből még koránt sem következik, hogy Theokritos magát az idyllt is ugyanebben az időben s ugyanezen a helyen írta.

Azonban a költő ez idyll két helyén nevezetesen a 37—38. versben:

Καὶ γὰρ εγὼ Μοισᾶν καπυρὸν στόμα, κἠμὲ λέγοντι
Πάντες ἀοιδὸν ἄριστον

és a 91—93. sorban:

πολλὰ μὲν ἄλλα
Νύμφαι κἠμὲ δίδαξαν ἀν' ὤρεα βουκολέοντα,
ἐσθλά, τά που καὶ Ζηνὸς ἐπὶ θρόνον ἄγαγε φάμα

úgy beszél magaról, mint híres pásztorköltőről. Ebből ugyan lehet anynyit következtetni, hogy Theokritos már akkor, midőn Kos szigetére járt, ismeretes volt pásztori költeményeiről, de már azt nem lehet, hogy

okvetetlenűl a dór nyelvjárással kezdte s az epikushoz csak később közeledett.

Azonban Reményi úr még további következtetéseket is fűz a véleményünk szerént bizonytalan időben írt 7. idyllhez. Ebben, így okoskodik, említve van Aratosz, a 6. idyll pedig, mely a Kyklopsról szól, Aratoshoz van intézve: világos tehát, hogy Kosban kelt és egykorú az előbbivel. Van azonban még egy költeménye, mely ugyancsak a Kyklops szerelmét tárgyalja, a 11.; ez már a 6. idyll utáni időből való, mert Nikiashoz van intézve, kivel Theokritos Kosban ismerkedett meg, s már a költőnek Szicziliába való visszatérte után kelt, a mint kitünik e szavakból: ὁ Κύκλωψ ὁ π α ρ' ἀ μ ῖ ν. (XI.)

Mi ezekkel szemben csak két kérdést koczkáztatunk. Horatius Mæcenashoz intézte az ódák I. könyvének 1. ódáját és az Epistolák I. könyvének 1. levelét: vajjon következik-e ebből, hogy e kettőt körülbelül egy időben írta? Hát még abból, ha én mint nagyváradi ember azt mondom: «*Minálunk* (παρ' ἁμῖν) a kenyeret *kenyírnek* mondják», következik-e, hogy Nagyváradon, és nem Budapesten tartózkodom?

Bizony, ha Reményi urat elve elfogulttá nem tette volna, inkább fordított volna a dolgon s tartalmi okokból a 6. idyllt a 11. után írottnak mondotta volna. Azt legalább nem lehet tagadni, hogy a 6. a 11-nek a folytatása. A 11. idyllben a Kyklops szereti Galateát, de a lány nem hallgat rá; ő tehát leül a tengerpartra s dalban keres vígasztalást, a mi sikerül is, sőt végre reményét fejezi ki, hogy talál: még szebb szeretőt is:

εὑρήσεις Γαλάτειαν ἴσως καὶ καλλίον' ἄλλαν.
Πολλαὶ συμπαίσδεν με κόραι τὰν νύκτα κέλονται,
κιχλίζοντι δὲ πᾶσαι, ἐπεί κ' αὐταῖς ἐπακούσω.
δῆλον ὅτ' ἐν τᾷ γᾷ κἠγών τις φαίνομαι εἶναι. (71—79. vs.)

Már a 6. idyllben fordul a koczka: a megvígasztalódott Kyklops hidegen viseli magát, míg a szép nympha Galateia, kinek az a természete, hogy

φεύγει φιλέοντα καὶ οὐ φιλέοντα διώκει (17. vs.)

fölemelkedik a tengerből, kaczér mozdulatokkal igyekszik régi szeretője figyelmét magára vonni s szerelmét újra éleszteni, ki ezután még jobban elbízza s a legcsinosabb fiúnak képzeli magát. Világos tehát, hogy e költemény ott veszi fel a fonalat, a hol a fönnebbi elhagyja, s így alapos okunk van Reményi úr állításának épen az ellenkezőjét gyanítani.

A 13. idyllhez a következő megjegyzést olvassuk: «Ezen idyll ugyanazon időben és szintén Szicziliában kelt, mint a 11-ik, ez s amaz vígasztalásul vannak intézve a szerencsétlen szerelemtől lesújtott Nikiashoz.» Igaz ugyan, hogy mind a két költemény elején a szerelemre-

tesz czélzást Theokritos, csakhogy, míg a 11. vígasztalással akar szogálni a költő szerelmes barátjának s a Músákat ajánlja mint legjobb orvosságot a baj ellen:

Οὐδὲν ποτ τὸν ἔρωτα πεφύκει φάρμακον ἄλλο,
Νικία, οὔτ' ἔγχριστον, ἐμὶν δοκεῖ, οὔτ' ἐπίπαστον,
ἢ ταὶ Πιερίδες.

addig a 13. arra az időre, midőn Theokritos is, Nikias is szerelmesek voltak, mint elmúltra czéloz:

Οὐχ ἀμῖν τὸν Ἔρωτα, μόνοις ἔτεχ', ὡς ἐδόκευμες,
Νικία, ᾧτινι τοῦτο θεῶν πόκα τέκνον ἔγεντο

a mi e kettőnek egy időbe helyezését meg nem engedi. Azt pedig, hogy a 13. idyll Szicziliában kelt volna, egyáltalában semmi sem bizonyítja.

Azt sem tudtam sokáig kitalálni, miért helyezi Reményi úr, a 20. idyllt, mely a városi lányokkal csókolózni akaró ügyetlen pásztorról szól, abba az időbe, midőn a költő Kosból visszatért Syrakusaiba, II. Hieron udvarához. Végre rájöttem a valódi okra a következő megjegyzésben: «A mi a nyelvezetet illeti, az teljesen Theokritosra vall; épen oly epikus könnyedséggel kezelt dór nyelvjárásban van irva, mint a 11. idyll. Tartalmi tekintetben is igen hasonlít ehhez, sőt színhelyéül is leginkább Syrakusai-t képzelhetjük; ez csakugyan nagy város volt, melylyel azonban igen könnyen érintkezhettek a szicziliai pásztorok.» Ime két hatalmas (?) argumentum: az első, hogy hasonlít a 11. idyllhez, melynek keletkezési helye és ideje azonban, mint fönnebb érintők, szintén bizonytalan; a második, hogy színhelye talán Syrakusai, a mi ismét a megénekelt események színterének és a megírás helyének végzetes összezavarását mutatja, a melyről a 7. idyllnél már szólottunk.

Szó férne ahhoz is, hogy Reményi úr a 18., 21. és 26. idyllt az Alexandriában, Ptolemaios Philadelphos udvarában kelt mimikus 14. és 15. idyllel egy időbe helyezi, nem támaszkodván egyébre, mint a dialektus megegyező általános jellegére, az erősebb dórismusra. Azonban a 18. költemény erős dórismusát megmagyarázza az, hogy az egész nem egyéb *spartai* szűzek dalánál, kiknek nyelvjárását a költő utánozni akarta; a szegény halászok álmáról szóló 21. költemény pedig nem egyezik a 14. és 15. nyelvjárásával, mert terjedelméhez képest elég epikus és aeol alak van benne. Maradna tehát a 26. idyll, melynek dórismusát, épen úgy, mint a 14-ét és 15-ét csak az — οισα végű participium tarkítja: csakhogy egyéb indicium hiányában ez az egyezés még nem bizonyítja azt, hogy egy időben keletkeztek.

Hátra vannak még az æol költemények, a 28., 29. és 30. Reményi úr elvéhez következetesen ragaszkodván, azt hiszi, hogy ezeket a költő akkor írta, midőn élete végén Kis-Ázsiában tartózkodván, ott az æol nyelvjárással megbarátkozott. A kisázsiai utazást a 28. költemény bizonyítja, mely igy kezdődik :

Γλαύκας ὦ φιλέριθ' ἀλακάτα δῶρον 'Αθανάας
γύναιξιν, νόος οἰκωφελίας αἶσιν ἐπάβολος,
θερσεῖσ' ἄμμιν ὑμάρτη πόλιν ἐς Νείλεος ἀγλαάν.

De ezekből a sorokból az is kitűnik, hogy előbb írattak, mintsem Theokritos az aeol partokon tartózkodott és a nyelvjárással a helyszínén megismerkedett volna ; hiszen a költő arra szólítja fel az elefántcsont rokkát, melyet barátja, Nikias feleségének akart ajándékozni, hogy kövesse őt Miletosba. Tehát a költemény az utazás előtt kelt. Azt pedig, hogy az útat élete végén, aggkorában tette volna meg Theokritos, semmi sem bizonyítja.

De hát azért, hogy a 29. és 30. idyllt megírbassa, kellett-e Miletosba mennie? Világért sem. Ez a két szerelmi dal, a mint azt a versmérték, a dialektus, a tartalom, sőt a 29-nek első sora :

Οἶνος, ὦ φίλε παῖ, λέγεται καὶ ἀλάθεα

világosan mutatja, Alkaios utánzata, melyek egészen máskép hangzanának, ha a költő az akkor élő aeol nyelvjárást követte volna. Hogy Theokritos aggkorában írta volna mind a kettőt, azt Reményi úr a 30-nak 13. sorával akarja bizonyítani, melyben ősz haj van említve :

λευκὰς οὐ συνίησθ' ὅττι φόρῃς ἐν κροτάφοις τρίχας ;

Azonban, ha már elhiszszük, hogy mind a két dal valódi élményeken alapul, s nem csupán a fantázia alkotása, akkor a 29-et nem szabad a költő aggkorába helyeznünk, mert a 31—34. sorban ezt olvassuk ;

ταῦτα χρὴ νοέοντα πέλην ποτιμώτερον,
καί μοι τὠραμένῳ συνεράν ἀδόλως σέθεν,
ὄπως, ἄνικα τὰν γένυν ἀνδρείαν ἔχῃς,
ἀλλάλοισι πελώμεθ' 'Αχιλλέιοι φίλοι.

Ez arra a dór szokásra vonatkozik, hogy minden férfi (εἰσπνήλας) választott magának egy szeretőt a serdülő fiúk közől, ezt oktatta, pártfogolta s támogatta, míg önálló emberré nem lett ; ezzel azonban a bizalmas viszony kettőjök közt nem szakad meg, hanem a szerelem barátsággá változott. Egy javabeli férfi tehát mondhatta a fiatal fiúnak : «Majd, ha te is férfiúvá serdűlsz, olyan jó barátok leszünk, mint

Achilles és Patroklos», de egy élte végén álló agg semmi esetre sem. Mindezt nem azért mondottuk, mintha a dolognak fontosságot tulajdonítanánk vagy chronológiai indiciumul elfogadnók, hanem csak arra akartunk utalni, hogy Reményi úrnak, ha már a 31. idyll idézett versét készpénz gyanánt vette, ily állást kellett volna foglalnia a 29-ikkel szemben is.

Ennyiben akartam észrevételeimet Reményi úr munkájára megtenni. A mondottakat röviden összefoglalva, a chronológiai vezérelv oly téves, az egyes adatok felhasználása oly pontatlan, hogy a kísérlet teljesen meghiúsultnak tekinthető. S ha a szerző még mindig azt hinné, hogy a dórismusokat oly epikus hymnusokban, minők a 16. és 17. költemény, nem lehet a művészi czélnak tulajdonítani, hanem csak az anyadialektus nehezen levetkezhető voltából magyarázni, figyelmébe ajánlom Kallimachos 5. és 6., szintén mű-dórismussal tarkázott hymnusát, azzal a szerény megjegyzéssel, hogy sokkal helyesebben járt volna el, ha megismerkedvén egyéb alexandriai költők dialektusával azt kutatta volna, mily költői hatást akartak elérni a nyelvjárások vegyítésével s mennyiben tették ezt függővé a tartalomtól, mint, hogy Theokritost elszigetelten tanulmányozta s ezzel művészete helyes felfogását magára nézve lehetetlenné tette. NÉMETHY GÉZA.

VARIÆ LECTIONES.

LXV. De Vit Gloss. p. 630 Incastum; inane, pervacuum, infructuosum, inaniter: Gloss. ap. Mai, Class. Auct, VII. 527. V. Incæstum.

Az incæstum czikkre való utalás helytelen; mert az interpretamentum világosan mutatja, hogy a czikk szó nem lehet más, mint *incassum*, mi rendszerint annyi, mint *hiá-ba* = in cassum, mire a magyarázatbeli inaniter czéloz; de melléknévül is előfordúl s annyi mint hiába való, péld. Sulp. Sev. diat. III. 10, 3: non incassa futura temptamina: Hogy javításunk helyességéhez kétség sem férhet, mutatja Gloss ap. Mai Class. Auct. VII. p. 527, a hol ugyanez a glossa áll, még pedig úgy, a hogy mi írjuk. V. ö. Hildebr. gloss. Parisin. p. 167. n. 75. not.

LXVI. De Vit Gloss. 527: Caquilus; 'αετὸς; Gloss. Lat. Gr. p. 33. Vulc. An aquilus? Nem volt mit kételkedni. Az *a* ugyanis a glossarium eredetijében *cc* formálag volt írva. Ez az írásmód okozta, hogy sokszor *ca*-nak másolták. Tanuságos példa reá Festus Pauli p. 10, 13. Albogalerus czikkében az LTE codexbeli capix, apex helyett; Gratius Cynegeticon I. 2. verséb. a hagyományos causpicio vagy caspicio helyett; Germanicus Aratea 488. versében a calbum (c deleta), aluum helyett. Ugyanennek az írásmódnak tulajdonítandó, hogy az *a*-t egyszer-másszor *co*-nak nézték. Péld. Cod. Bern. 236 f. 142 col. 2: Peæan! copollo, Pæan: Apollo helyett. P. T. E.

OVID. LIB. AMOR I. ELEGIA 15.

Gúnyol az irigység: hogy időmet hasztalan élem,
 — Léha a költészet, s csak henye elme müve, —
Ősök példáján illendőbb lenne: keresnem
 — Küzdés közt felvert porban — a harczi babért,
Vagy bíráskodnom, vagy — bért nem kérve — közügyben
 A nyilt szószéken szerzenem érdemeket.
Mind kicsi ez nekem! — Én halhatlanságra sovárgok,
 Szerte egész földön zengjenek énekeim.
Élni Homér fog a míg Tenedosz és Ide fenállnak,
 S a rohanó Szimoisz tengeröbölbe szakad,
Héziod ismert lesz míg musttól duzzad a szőllő,
 És a szántóföld termi a búzakalászt,
Kallimakosz dalait zengik mindenhol a földön
 — Szelleme bárha szerény, műremek: irmodora, —
Híre Szophoklesznek — szomorú játékiban — élend,
 S míg lesz csillagos ég — névben — Aratosz is él,
Veszni Menandrosznak neve nem fog míg «kerítőné»,
 «Tévedtnő», «hűtlen szolga», «kemény atya» lesz,
El nem múló név az enyelgő Acciusé, és
 Enniusé, noha ez még hanyag irmodorú,
Jázon «arany gyapját» a regét, és azt ki regélte
 Varrót a költőt melyik idő feledi?
A «Természetről» a mit írt Lucretius, az csak
 A mindenséggel egy nap enyészhetik el,
Virgilt olvassák — a hol ember lakja a földet —
 Míg a világuralom székhelye Róma marad,
Míg dobog emberszív — gyengéd szerelemre az érzést —
 Mindenkor tőlled fogja tanúlni: Tibull,
Nyúgottól keletig ha Lykoriszt zengi az ének —
 Kedvese a költő: Gallus eszünkbe jutand.
Még hát a kőszirt, s a türelmes ekék vasa: porlik
 S elkopik a korral, fenmarad élve a Dal!
A költészettel se király, sem harczi dicsőség
 Nem mérkőzhetnek, sőt az arany maga sem.
Azt, mi silány, a tömeg hadd kérje, — nekem tele kelyhet
 Kasztali forrásból töltsön a szőke Apoll,
Homlokom' — a hideget remegő — Myrtusz koszorúzza,
 És sokat olvassák: Hű szeretők — dalaim.
Élőt gúnyol az irigység, békét hagy a holtnak,
 Ennek — a mit szerzett — Érdeme: védi nevét,
Testem hát hamuvá ha enyészik is egykor a máglyán —
 Szebb fele lényemnek: szellemem élve marad.

Ónossy Mátyás.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. április 7-ikén *felolvasó gyűlést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Boros Gábor:* Egy görög regény.
2. *Fialovszky Lajos:* Czigány mesék.
3. *Balassa József:* Az úgynevezett világnyelv. E felolvasáshoz dr. Pozder Károly tett megjegyzéseket, s utána még többen is hozzászólottak a tárgyhoz. A vita folyamában mindnyájan egyetértettek abban, hogy a világnyelv nyelvtudományi szempontból elitélendő; de a felszólalók egy része a praxis szempontjából bizonyos megszorítással megvalósítható és hasznos eszmének tekinti.

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte. — Elnök: Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Pecz Vilmos.

Jelen voltak: Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Csengeri János, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Heinrich Gusztáv, Kassai Gusztáv, Pozder Károly, Riedl Frigyes, Szinnyei József.

1. A mult ülés jegyzőkönyve felolvastatván hitelesíttetik.

2. Heinrich Gusztáv ajánlatára Polgár György, jászberényi főgymn. igazgató, dr. Szemák István, budapesti VII-ik kerületi gymn. tanár, dr. Petz Gedeon, rendkívüli tag, dr. Fialovszky Lajos, budapesti főgymn. tanár, dr. Nagy Sándor, muzeumi hivatalnok; továbbá Cserhalmi Samu ajánlatára Kispál Mihály, rendkívüli tag, Endrei Árpád, vágújhelyi reáliskolai tanár, rendes tagokká választatnak.

3. Cserhalmi Samu jelenti, hogy Prasek Gyula, társasági tag, vezetéknevét «Párkányi»-ra változtatta, s hogy Unger Román rend. és Rácz Soma és Székely István rendkívüli tagok, a társaságból kiléptek. — Tudomásul vétetik.

4. Ábel Jenő fölolvassa az üdvözlő iratot, melyet az elnök a budapesti philologiai társaság választmányának megbízásából dr. Télfy Iván egyetemi tanárhoz negyven éves tanári működésének jubilæuma alkalmából intézett. Ez írat szövege:

Nagyságos Tanár Úr! Mélyen tisztelt Tagtárs!

Folyó hó elsején múlt negyven éve, hogy Nagyságod megkezdette tanári működését a budapesti tudomány-egyetemen.

A budapesti philologiai társaság nem teheti, hogy meg ne emlékezzék e nevezetes napról, nem tehetné még akkor sem, ha Nagyságod e társaságnak csak egyszerű tagja, a philologiai tudománynak csak egyszerű munkása volna.

Úgy de nekünk kétszeres kötelességünk Nagyságodat meleg, őszinte üdvkivánatainkkal üdvözölni: üdvözölni mint társaságunk leg-

régibb tiszteleti tagját, üdvözölni mint a classica philologiának majdnem félszázadon át ritka sikerrel működő bajnokát.

Nem lehet föladatunk, hogy ez alkalommal Nagyságodnak szemébe mondjuk, mennyit köszön a hazai classica philologia Nagyságodnak, mint megalapítójának s legbuzgóbb művelői egyikének, mennyit mint tanárnak, kinek majdnem valamennyien kiművelésünket köszönjük; csak azt a hálás szívből fakadó óhajtásunkat akarjuk kifejezni: adja a Mindenható, hogy Nagyságod még hosszú évek során át változatlan testi és lelki erőben élvezze munkásságának gyümölcseit.

A Budapesti Philologiai Társaságnak 1886. márczius 3. tartott választmányi üléséből.

Ábel Jenő, első titkár. P. Thewrewk Emil, elnök.

Ez üdvözlő iratra dr. Télfy Iván úr a következő sorokat intézte a társaság elnökéhez:

Nagyságos Elnök Úr!

A budapesti philologiai társaság, melynek Nagyságod érdemdús elnöke, f. évi márcz. 3-án tartott választmányi üléséből negyven évi egyetemi tanárságom alkalmából nagybecsű szerencsekívánataival tisztelt meg. Fogadja ezért úgy Nagyságod, mint a tisztelt választmány s az egész társaság szívből fakadó legforróbb köszönetemet.

Budapest, 1886. márcz. 11-én.

Dr. Télfy Iván.

A választmány mind a két okiratot örvendetes tudomásul vette.

5. Cserhalmi Samu pénztárnok jelentése szerint a társaság 1886-ik évi márczius havában való bevétele 267 frt 1 kr, kiadása 251 frt 15 kr, átvitel áprilisra 15 frt 86 kr; továbbá a negyedévi kimutatás szerint bevétele 2149 frt 32 kr, kiadása 2133 frt 46 kr, átvitel áprilisra 15 frt 86 kr. — Tudomásúl vétetik.

6. Heinrich Gusztáv jelenti, hogy a *Közlöny* számára oly sok és részben oly terjedelmes kéziratok gyűltek be, hogy ezeknek kiadása (még írói tiszteletdíj nélkül is, melyről a szerzők mind örömest lemondanak) a Közlöny rendes terjedelme és a költségvetésben megállapított költségei mellett teljesen lehetetlen. Egyszersmind jelenti, hogy Nagym. *Tréfort Ágost* vallás- és közoktatási m. kir. miniszter úr, főleg dr. *Klamarik János* osztálytanácsos úr közbenjárására, a Közlöny szerkesztőségének a közoktatási tanács birálatainak nyomtatási költségeire egyelőre ez évre 250 frt segélyt utalványozott. — A választmány e jelentést tudomásúl veszi, a miniszter és osztálytanácsos úrnak pedig az utalványozott összegért köszönetet mond.

NYILT TÉR.*)

Válasz Ferenczy Pető urnak «M. Tullius Cicero Válogatott Levelei» czímű művemről írt birálatára.

A t. biráló urnak nagyon helyesek kifogásai «a statisztikai apróságokra» és arra vonatkozólag, hogy könyvemben «a kiszemelés önállósága=0». A másodikra vonatkozólag azonban legyen szabad megjegyeznem, hogy én e munkám nem szántam a nyilvánosság elé; magamnak készítettem még a 70-es évek közepén, mikor Köpesdy Sándor hasonló tartalmú munkáját Utasítások és engedélyezés nélkűl is tanították. Három évvel ezelőtt, a hetedik osztály leendő tankönyveinek beterjesztése alkalmával meg voltam akadva. Cicero leveleit olvastatni kell, engedélyezett tankönyv pedig nincs. Ekkor szólítottam fel az Eggenberger-féle czéget, nem lenne-e hajlandó Cicero leveleiből készen levő szemelvényeimet kiadni. Ajánlatomat elfogadta; én a levelek közül többet kihagytam, a magyarázatoknak vagy felét kitöröltem, pár új levelet hozzátoldottam s a grammatikai dolgokat lehetőleg Bartal és Malmosi Mondattanához idomítottam, — lehetőleg, mondom, mert nem minden úgy van nálam mint náluk; — e megrövidített kézirat került sajtó alá; sajnos, hogy a nyomdában nyomtalanúl eltünt.

Igaza van t. biráló úrnak, hogy különbeket is lehetne válogatni Cicero levelei közűl. Csakhogy ez nagyobb munka lenne annak is, ki áttanulmányozta Cicero leveleit, mint 50—60 levél megmagyarázása. A tisztelt biráló úr által ajánlottakat a II. kiadásba — ha lesz — mindenesetre beveszem; de hogy önállóságom még jobban kitünjék, — melyet a t. biráló úr nem méltányolt kellőkép, mondván: «legalább megértette és jól kivonatolta Hoffmann (helyesen: Hofmann) jegyzeteit» — legyen szíves Ciceronak még 10—15 levelét ajánlani: hálás köszönettel leszek t. biráló úr iránt.

Munkám szövege csak Orellius és Baiterus-féle kiadás szövegével vág össze. Csak az első két levélben 24-szer eltértem Hofmanntól, értvén az interpunctiót is.

«Befejezi levelét», miről t. biráló úr azt mondja, hogy nálam többször előforduló szószaporítás, csak a 12. és 45. levélben fordul elő.

Térjünk át válaszom tulajdonképi tárgyára. Ez az, hogy a munkámban levő életrajz szerint Cicero 69-ben volt ædilis curulis, ellenben «Teuffel római irodalom történetében (III. kiadás, 305. lap) azt olvashatják a tanárok, kik Jánosi könyvét használni fogják, hogy Cicero Kr. e. 72. évben volt ædilis curulis. Jánosi *több jó könyvre hivatkozhatik, de egy Teuffel állításán még sem lehet röviden túlmenni, a nélkűl, hogy — ha nem mondanánk, legalább — idéznénk egy súlyos érvet, melylyel őt megczáfolnak tartjuk.*»

Bár nem nehéz dolog Teuffel állítását megczáfolni, munkámban sem helyén levőnek, sem szükségesnek nem tartottam ezt. De szerénytelenség is lett volna tőlem. Most azonban t. biráló úr nyilatkozata után, bebizonyítom, hogy nekem van igazam, vagyis, hogy Cicero nem

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget. Szerk.

72-ben volt ædilis curulis, hanem 69-ben. Kezemre jár ebben maga Teuffel. Ugyanis Plutarchnál (Cic. 8.) ez olvasható: a siciliaiak ezért (t. i. hogy Cicero a vádat Verres ellen elfogadta) hálásak voltak iránta s midőn ædilis volt, gazdag ajándékokkal jöttek stb. — Teuffel szerint Cicero Verres ellen 70-ben lépett fel; de ha 72-ben volt ædilis curulis, a hogy Teuffel állítja, Plutarch valótlant mond. — De hogy Cicero quæstorsága után (Teuffel 75.) körülbelül öt év múlva lett ædilis designatus, azt maga Cicero mondja Brut. 92, 318—319: Interim me quæstorem Siciliensis excepit annus, Cotta ex consulatu est profectus in Galliam (C. Aurelius Cotta 75-ben volt consul). Cum autem *anno post ex Sicilia me recepissem* . . . Cum igitur essem in plurimis causis . . . quinquennium fere versatus, tum in patrocinio Siciliensi maxime in certamen veni *designatus aedilis cum designato consule Hortensio.* Ebből kitünik, hogy, ha Cicero quæstorságától ædilisi méltóságáig körülbelül öt évet töltött perekkel foglalkozva, 72-ben nem lehetett ædilis curulis, mint Teuffel állítja. Továbbá kitünik, hogy Cicero designatus ædilis volt, midőn G. Hortensius Hortatus designatus consul; G. Hortensius pedig Teuffel szerint (III. kiad. 296. l. 1.) 69-ben volt consul, tehát designatus 70-ben; így Cicero ædilis designatus 70-ben, ædilis pedig 69-ben. Folytathatnám ezt tovább is: de ennyi elég annak bebizonyítására, hogy Teuffel téved.

Szives figyelmeztetéseit köszönettel fogadva vagyok a t. biráló úrnak tisztelője

Újvidék, 1886. április 12. JÁNOSI BOLDIZSÁR.

Válasz Némethy Géza úr bírálatára.

Megvallom kíváncsian vettem kezembe a «Philologiai Közlöny» legutóbbi számát, midőn értesültem, hogy mint a philologiai irodalomban homo novus, ott is olvashatom értekezésem bírálatát, melyről a «Közoktatás» oly elismerőleg nyilatkozott. Midőn azonban Némethy úr teljesen elítélő bírálatát átolvastam, habár tudom, hogy si duo faciunt idem non est idem, mégis önkénytelenűl is azt kérdeztem magamtól: hogy hozhat két bíráló ugyanazon dologról, nem eltérő, hanem homlokegyenest ellenkező itéletet? Nem is válaszoltam volna N. úrnak, ha gáncsai egyedül személyem ellen irányulnának. Minthogy azonban azon hang, mely N. úr bírálatán végig vonúl, arrol győzött meg, hogy a kritikára vonatkozó elveink egészen eltérők; s mivel az értekezések tárgyáról nyilvánított véleményét sem oszthatom: jónak láttam értekezésemről írt bírálatára a jó ügy érdekében megtenni észrevételeimet, kimutatván a bírálat tévedéseit, melyet N. úr egy futólagos átolvasás benyomása alatt írt össze. Ezt mutatja bírálatában az alaptalan ide-oda kapkodás. Nézzük állításait.

Bírálata elején azt mondja N. ur, hogy értekezésemben: «Az első rész nem egyéb, mint a patria potestasnak, a manusnak, a házasság három különböző módjának stb. meglehetős zavaros tárgyalása.» Én meg e kifogása után óhajtanám, ha kimutatná N. úr, hogy a róm. család jogi viszonyait más módon miként lehet ismertetni? Azon állítása pedig,

mely szerint értekezésemet *valamely jogi tankönyv kevéssé pontos kivonatának* mondván, engem csaknem egyenesen plagiumról vádol, nemcsupán alaptalan, hanem vakmerő ráfogás. Én igenis tudományos forrásokból merítettem ismereteimet; de talán csak ezért nem kárhoztat N. úr? Vagy lehet, hogy ön, ott a Parnassus tövén, inspiratio útján nyeri e nemű ismereteit; mi *vidékiek* csak a classicusok olvasása és az említett munkák tanulmányozása által juthatunk azokhoz. Különben, ha N. úr figyelmére méltatta volna, értekezésem minden lapján láthatja vala, hogy Gaius Institutiói (r. e. Huschke E. III.) volt alapvető forrásom, melyet ön (és ezt bírálata alapján határozottan állítom) legfeljebb csak névből ismer. De N. úr tud. segédforrásaim nagyobb részével sem ismerős. Mert, ha ezeket ismerné: akkor R. v. Jhering négy kötetes forrástanulmányát (Geist des röm. Rechts 4. Aufl.), mely még a francziák s az angolok e nemű tudományos irodalmában is jelentékeny helyet foglal el, vagy I. B. Mispoulet két vaskos kötetét (Les Institutions politiques des Romains), melyet a franczia akadémia jutalomra méltatott, s mely, minthogy már Madwig első kötetét is felhasználja, e téren eddigelé a legújabb tud. munka, bizonyára nem sorolná az egyszerű jogi tankönyvek közé, még ha Langét s Friedlaender-Bozóky «Római világ» czímű művét tankönyveknek tekinti is.

Azonban a mit elmulasztott a réven, kipótolta a vámon. Értekezésem hiányai közt felhozza bíráló úr, hogy én ott, hol a család védőszellemeit magyarúl említem, a zárjelbe tett Penatesek mellől elhagytam a Larokat. Hát ez oly nagy hiba? Ha N. úr azt veti szememre, hogy inkább a Larokat vagy egy névbe foglalva a Maneseket kellett volna zárjelbe tennem, mert a Penatesek főleg állami istenek: akkor azt mondanám, hogy bírói munkát végzett; de így kifogása nem más, mint *in scirpo nodum quaerere.* Sed nunc venio ad maximum.

N. úr felkiáltó jel alatt idézi azt a helyet, hol Mars flamenét Martialis flamenének szedte a szedő. N. úr e kifogásánál magam is mosolyogtam, hogy a kákán ily nagy csomót kapott s nagyon csodálkozom, hogy a számtalan sajtóhibák közűl legalább a legbadarabbakat pl. az 5-ik lapon :¡ kötőt (cilicium) helyett *kulcsot*; a 48-ik lapon felülkerekedett helyett] *felülkeveredett, convenorat, cuquit, dames, etmare, cvelo* stb. összeszedvén nyakamba nem zúdította volt.

Itt valóban úgy tett velem, mintha valaki S-t azért támadná meg, hogy Sz-nek felelt, holott Cs-nek kellett volna felelnie. Ime a mi a szerkesztők boszuságára még a Philologiai Közlöny szedőivel is megesik: mennyivel inkább megtörténhetik a vidéki szedővel, kivált, ha az utolsó correcturát nem maga a szerző végezi. Különben higyje el N. úr, hogy a latin irodalmat és mythologiát ismerem úgy, mint ön; s Mars istent még az ön mulatságára sem fognám Martialis satyra költővel összetéveszteni. Azon helyeken pedig, melyeket N. úr a 22. és 23. lapról idézett, ha tévedtem, Mispouletval és Jheringgel tévedek.

Kifogást tesz továbbá N. úr azért, hogy a 24. lapon azonos fogalmakként említem a com. calata-t és curiata-t, *mit bizonyára nem tettem volna, ha ismerném az erre vonatkozó legfőbb class. helyet,* melyet Gelliusból N. A. XV. 27. szószerint idéz. N. úr azt gondolta, hogy e vészharang az én fejem fölött szól; pedig önmagának kondította meg. Mert én is ismerem a com. calata-kra vonatkozó e legfőbb class. helyet, melyet N. úr rovásomra félremagyaráz. Előttem is főhely az; de csak addig a kifeje-

zésig: «eorum autem alia esse curiata, alia centuriata,» mely bíráló urat félrevezette. S hogy én, midőn a kifogásolt helyen a com. calata-t majd calata-nak, majd com. curiata-nak nevezem, nem tévedtem, azt a N. úr által idézett Gellius helye is bizonyítja; de bizonyíthatom Mispoulet és Lange szavaival is. Az első ezt mondja (id. m. I. 194.): Les comices curiates etaient de deux sortes: *comitia curiata*, *calata*. Lange pedig (R. Alt. I. 288) egyenesen comitia curiata-nak nevezi. A curiata szót tehát én általános fogalomnak vettem, s következőleg mint részre a com. calata-ra is alkalmazható. S hogy e kérdéses helyen a com. calata-t nem neveztem egyszerre com. calata curiata-nak, ellentétben a Gell. id. helyén olvasható com. calata centuriata-val: ezt csak azért tettem, mivel Gell. helyének ezen záradéka: alia est centuriata és: centuriata per cornicinem (sc. convocata), mely két kifejezés N. urat elhamarkodott ítéletére irdította, nem elég világos, sőt vitás kérdés. És így, míg a kifogásolt hely első pontjában Gell. szavai alapján a com. calata-t határozottan curiata gyűlésnek tartom, s ezt Gell. kivül a com. calata tárgyaival, kizárólagos helyével (curia Calabria in Capitolio) stb. bizonyítom: addig Gellius id. helyének záradéka helyett, mely sem az időt, sem a körülményt meg nem jelöli, a végrendelkezés második módjánál nem a *testamentum in com. calatis centuriatis*, hanem a Gaius által használt *testamentum in procinctu* kifejezést fogadtam el.

De hogy ne kételkedjék N. úr, Gell. id. helyével szembe állítom szíves viszonzásúl — Gaius szavait (Instit. II. 101): Testamentorum autem genera initio duo fuerunt: Nam aut calatis comitiis testamentum faciebant, quae comitia bis in anno testamentis faciendis destinata erant, aut *in procinctu*, id est, cum belli causa arma sumebant; procinctus est enim expeditus et armatus exercitus. Alterum itaque in pace et in otio faciebant, alterum in proelium exituri. V. ö. Mispoulet id. m. I. 202—203 (45.). Ez volt idevonatkozólag az én alapom, s a ki értekezésem e kifogásolt helyét még egyszer elolvassa és a dolog után behatóan utánanéz, meg fog győződni, hogy N. úr nemcsak tévedett, hanem teljesen fölösleges munkát végzett.

De téved bíráló úr ott is, a hol értekezésem e kikapott helye alapján: «Nem egyszer megtörtént, hogy valamely eszme megörökítésére oly dolgokat alkalmaztak, melyek annak értelmével semmi összefüggésben sem voltak,» azt mondja, miszerint: «Helytelenűl fogom fel a róm. polgárjogban előforduló jelképes cselekményeket»; mert ezzel kimutatja, hogy idézett szavaimat azért nem értette meg, mivel nem tudja a különbséget a római jogban előforduló *actio imaginara*, *dicis causa* (Scheingeschäfte) és a tulajdonképeni symbolum között, sőt ez utóbbi értelmével és eredetével sincs tisztában teljesen.

Én értekezésem idézett helyén sem symbolumot, sem jogi cselekményt nem említek; és a *nem egyszer* kifejezés nem is általános. Hogy pedig állításom úgy a mint N. úr idézte és idézem, kifogása után is nemcsak a színleges jogi cselekményekre, hanem a symbolumokra nézve is megáll: azt a σύμβολον (Kennzeichen) szó etymologiáján (βαλ, βολ, συμβάλλειν: alkalmazni, összekötni, anpassen, συμβολή das Zusammenbringen) más példákkal is igazolom. Először azon állítását, miszerint: «Minden jelvénynek meg volt a maga eredeti értelme, én is osztom. Igy pl. far eredeti jelentése: alakor; silex: kova; pileus: kalap; saginum: fűvet jelent; de azt, hogy minden symbolumnak mind-

járt eredetileg volt volna az illető eszmével, vagy az *illető jogi cselekménynyel összefüggő* és mindig állandó *értelme*, csekély ismereteim alapján bármily *képzelhetetlen* N. úr előtt, kereken tagadni merem. Csak a mythologia symbolumait vegyük. A *tudós kutatás* magyarázza, hogy Apollo tehenei a felhőket jelképezik. S hol van itt meg az értelmi összefüggés a jelkép és a jelzett fogalom között? S a mit itt a költői képzelem művelt, azt művelte nemcsak a rómaiaknál, hanem minden népnél sokszor a képzelem, sokszor a külső formákat kedvelő gondolkodás. A római jogban is csak fogalom-jelző hyerogliph-ek voltak eleinte a feltalált symbolumok, s állandó értelmet csak a szokás által nyertek; de nem egyszer ezt is elvesztvén, a jelképes beszéd jegyeiből üres formákká lettek. Vegyünk egy pár példát. Miféle értelmi kapocs van a flammeum és a szemérem között azon időben, midőn a római nők divata másra változott? Azonban itt még talán csak van valami kapocs; de a saginum és a fetialesek sérthetetlensége vagy a kalap — pileus — és a felszabadított szabadsága, mint fogalmak között véges eszem semmi értelmi kapcsot nem talált. Nem is mások ezek, mint ad speciem atque usurpationem vetustatis használt formák; és rerum simulacra gestarum sacrorum consecratis in ritibus. Arnob; vagy: «Anhänglichkeit an die gewöhnte, aber aller inneren Bedeutung beraubte Form» (Jhering). Ezekből láthatja N. úr, hogy midőn az idézett helyre nézve, hol a rómaiak formalismusáról csak általában szóltam, engem tanít, olyra tanít, a mit önmaga *fogott fel helytelenűl.*

Értekezésem második részére pedig N. úr azt a kifogást teszi, hogy ez nem más, mint tények halmaza. Hogy tényeket idéztem, mielőtt a megengedett keretben következtettem volna: azt csak azért tettem, mivel inductive járván el, nem akartam oly alaptalanul következtetni, mint bírálatában N. úr. Azt a fogalmat pedig, melyet én a római világról nem Berzsenyi, hanem Sallust, Cicero, Vergilius, Livius, Tacitus, Horatius, Martialis, Juvenalis, Suetonius, Mommsen, Boissier stb. szerzők olvasása alapján alkottam magamnak, még az ön olympusi mosolya sem változtatja meg; s legyen meggyőződve, hogy a hol én történeti példákat idézek, s a hol *Catoi szigort* alkalmazok N. úr szerint, ítéletem korántsem oly idealis, mint bíráló úré, mert tapasztalaton alapszik.

Arra pedig, mit az értesítők értekezéseiről mondott N. úr, szintén elmondhatnám, hogy ön ítél *helytelenűl*, ha nem tisztelném az ellenkező véleményeket is. Ön ez értekezések tárgyául a specialis kérdések tudományos feldolgozását óhajtja; én pedig, minthogy ez értekezéseket nem a tudós tanárok, hanem a szülők és tanulók kezeibe szánom, az általános érdekü kérdések alapos, de lehetőleg népszerű feldolgozását óhajtanám. Azonban itt erről nem vitatkozom.

BENŐ JÁNOS BERARK.

Főt. Benő úr válaszára nem azért írok viszonválaszt, mintha a felvetett kérdések fölött e helyen komoly vitába akarnék bocsátkozni. Annak az eldöntésére sem vállalkozom, a mire a főt. úr oly nagy súlyt fektet, hogy t. i. melyikünk tud többet a római irodalomból és mythologiából. Én csak egy kellemetlen félreértés eloszlatása végett emelek szót.

Benő úr válasza végén kifogásolja bírálatom utolsó pontját, melyben én annak az óhajtásomnak adtam kifejezést, hogy a programmok-

ban elcsépelt általánosságok helyett specialis kérdések szigorúan módszeres feldolgozását szeretném látni. Ezzel én világért sem akartam perhorrescálni a szülőknek és tanulóknak írt népszerű munkákat, a mint a főt. úr gondolja, hanem csak annyit kivántam kijelenteni, hogy, ha már valaki komoly tudományos munkát akar végezni, gondolja meg, quid valeant humeri, quid ferre recusent, azaz ne kapjon bele olyan tágkörű themába, mint Benő úr, melylyel megbirkózni nem képes, ha csak úgy nem tesz, a mint nálunk igen sokan tenni szoktak, hogy t. i. az egész értekezést néhány kézikönyvből jól-roszúl összeállítja, hanem tűzzön ki magának könnyebb feladatot, valamely még tisztába nem hozott specialis kérdést, a melynek alapos tárgyalása *új* eredményekre vezethet.

Hogy pedig ezt a reflexiót éppen a főt. úr értekezéséhez fűztem, annak is megvolt a maga oka. Én, mikor ezt az idézetektől hemzsegő és a tartalom mellett az alakra semmi gondot nem fordító munkát olvastam, azt gondoltam, hogy ha nem is vehető komoly tudományos értekezésnek, bizonyára az akar lenni, ezért róttam meg, hogy nincs benne semmi új, és hogy itt-ott gondatlanságot árul el. Az, megvallom, eszembe sem jutott, hogy a főt. úr ilyen munkával a szülőknek és tanulóknak akar kedveskedni. Most pedig, miután a főt. úr felvilágosított arról, hogy népszerű munkát akart írni, szolgálok egy jó tanácscsal. Ha máskor a nagy közönségnek ír, ne azt fitogtassa lépten-nyomon, hogy olvasta Jhering, Mispoulet, Lange és Friedländer munkáit, hanem *alakot* adjon az értekezésének. Mert a mit a római családról írt, az, a mint mondani szokták, se hal, se hús, azaz : se nem komoly tudományos munka, se nem népszerű ismertetés.

NÉMETHY GÉZA.

Tagdijfizetések:

Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» folyó évi IV. füzetében közölt nyugtázás kelte, azaz márczius 19-ike óta a mai napig fizettek:

1881-re: Rendes tag: Szilasi Mór, Budapest.

1882-re: Rendes tag: Csomár István, Munkács.

1883-ra: Rendes tag: Dr. Halász Ignácz, Székesfehérvár. — Csomár István, Munkács.

1884-re: Rendes tag: Dr. Halász Ignácz, Székesfehérvár. — Dr. Simon József, Zombor. — Fekt Ferencz, Lugos. — Szerelemhegyi Tivadar, Budapest.

1885-re: Rendes tag: Beksits Ignácz, Kaposvár, II. félév. — Fábián Imre, Kassa. — Dr. Halász Ignácz, Székesfehérvár. — Moser József, Ujvidék. — Dr. Simon József, Zombor. — Fekt Ferencz, Lugos. — Dr. Versényi György, Körmöczbánya. (A IV. füzetből kimaradt). — **Rendkivüli tag:** Gärtner Henrik, Budapest, 1 frtot.

1886-ra: Rendes tag: Várkonyi Endre, Szeged. — Endrei Árpád, Vágujhely, 1 frtot. — Fábián Imre, Kassa. — Beliczay Jónás, Kecskemét. — Dr. Burány Gergely, Szombathely. — Lászlófy Kamill, Győr. — Hajnal Imre, Szeged. — Matter János, Vácz. — Moser József, Ujvidék. — Dr. Pozder Károly, Budapest. — Kotunovics Sándor, Nagyvárad. — Hellebrant Árpád, Budapest. — **Rendkivüli tag:** Gärtner Henrik, Budapest, 2 frtot. — Fodor Gyula, Budapest, II. félév.

Oklevélért: Endrei Árpád. — Lászlófy Kamill. — Fekt Ferencz.

Előfizetések:

1884-re: Seeliger Károly, Lőcse, 2 frt 40 krt.

1886-ra: Kath. főgymn., Eger. — Thiering Gyula, Sopron. — Gymn. igazgatóság, Privigye. — Főgymn. önképzőkör, Szeged. — Kath. főgymn., Nagybánya. — Csaplár Benedek, Budapest. — Főgymn. igazgatóság, Székesfehérvár. — Polgári iskola, Nagy-Kanizsa. — Lengyel Zsigmond, Debreczen. — Főreáliskola, Székely-Udvarhely.

Kelt Budapesten, 1886 április 22-én.

Cserhalmi Samu
a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

1886. JUNIUS-JULIUS. X. ÉVFOLYAM. VI–VII. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1886.

TARTALOM.

E Közlöny VIII. füzete szeptember hó végén jelen meg.

A NAP- ÉS HOLD-MYTHOS AZ OLAH NÉPKÖLTÉSZETBEN.

A magas égbolt s az azt megnépesitő égitestek, váltakozó fel- és letünésökkel titokzatos félelemmel tölték el mindenkor az emberi keblet. A félelemhez a csodálás járult s midőn az ős ember azon kérdést intézte magához: hogy mi az, a mi a természetet éltető melegével ápolja, mi az, a mi növeszt, érlel ez ember jóvoltára, önkénytelenül az jutott eszébe, a mely feltünésével fényt, sugaraival éltető meleget áraszt a földre... a nap. E csodáláshoz az imádás járult. Imádott benne egy oly hatalmat, melyben megfejtését látta a természet létélének. A mindenható teremtő képzete benne összpontosult. A fényben hatalmat, a sugarak melegében teremtő erőt látott. És még eltünése is a hatalom képzetét keltette fel benne. Látta, hogy eltünése sötétséget, hanyatlást, halált hord méhében, nem lételéhez hozzá kötötte a pusztulás képzetét. Nagy félelemmel nézte és nézi most is a nép a napfogyatkozásokat s ősi képzetként megmaradt maig is a nép lelkében azon félelmes hit, hogy ilyenkor közel van a világ vége. A naphoz kötötte a világ létét s annak az elsötétedés által képzelt pusztulása az összes világegyetem pusztulásának sejtelmét idézte föl lelkében. A nap imádásához járult a hold csodálása, mert ezeket egymással összefüggésben levőknek hitte a gyermeteg képzelet, mert hisz kisérik, felváltják egymást, s mikor a nap elfárad, pihenni megy, követi őt tisztében a szende fényű hold, mely nem látszik ugyan oly hatalmasnak, de egy hatalmasabbnak veszi át uralmát, ura ő is az égnek, uralja azt és a csillagok myriádjait éjjelenkint. Nem is oly félelmes ő mint a nap, lényéhez a szendeség mellett gyöngédség, jóság van kötve, azért áhitattal néz fel hozzá a vándor, kérvén tőle jóságos védelmet éjjeli utjára. Mi természetesebb, mint hogy e két égi test bámulata és imádása összefoly a nép lelkében s még azon felfogás is erőt vesz lelkén, hogy a nap, eltünésekor holddá válto-

zik, mit egy oláh népköltemény szárnyas igéje bizonyit, midőn azt mondja: «Belemegy a nap a holdba, induljunk rózsám az utra.» Minden nép egyformán bámulta a nagy természet e két legnagyobb jelenségét, csakhogy egyik, másik népnél máskép fejlődött ki azok csodálása s egyes népek lelki sajátságai, helyi viszonyai stb. képesítették azt ezeket egy cultus középpontjává tenni. E cultusra utaló mythologiai elemeket megtaláljuk ép úgy a Gánges partján, mint az Izland mohos sziklái alatt lakó népeknél. A Vedák telve vannak e két csillagra vonatkozó mythosi elemekkel. A görög és latin mythologia hátteréből nem egyszer törnek elő e két csillag sugarai. Az ó skandinav mythosi dalokban, az eskimok és samojedek nem egy ősi mondájában találunk vonatkozásokat a nap- és holdra. Ősi kövületei ezek egy az egész emberiség lelkét átjáró képzetnek, mely az emberiség fejlődéstörténelmében oly lánczszem, melyet nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

De az ősi érzület nem elégedett meg e csillagok bámulásával, nem elégedett meg a szerinte felfoghatatlan égi testek imádásával, hanem igyekezett azokat úgy személyesíteni, igyekezett oly alakba öltöztetni a mint azok lelkületének inkább megfeleltek. Hogy öntudatosan imádhassa, közelebb kelle azokat magához hozni. Lehozta a napot, holdat a földre, adott nekiek emberi alakot, felruházta emberi tulajdonságokkal. A Vedákban Duhita a nap Djaus leánya, a görögöknél Kharis a hajnal Zeus leánya. Majd két leánytestvérnek, majd fivér és leánytestvérnek képzeli. És kimagyarázni igyekezvén az égen való fel és letünésöket, úgy tünteti fel a nap és holdat mint ifjut és leányt, amaz üldözi ezt szerelmével. Az ind és görög cultusokban e megszemélyesítés annyira megy, hogy nap és hold csak a megszemélyesített istenségek symbolumaiként tűnnek föl. Ez a mythologiai transformatio okozza, hogy a nap és hold képzete egészen kiesik a nép tudatából s a néptraditio versben tart fenn számunkra mondákat a nap- és holdról a nélkül, hogy a nép tudatával birna e mondák mythicus hátterének. Az idő elmosta az ősi tudatot és nap és hold parasztleány-, parasztifjuként jelennek meg a költészetben. A mai nép ifjut, leányt énekel meg nap- és holdban, hét szép leányt a gönczöl szekere hét csillagában, s e felfogás annyira odatapad mai culturviszonyaihoz, hogy alig tudná ezeket az égre visszaképzelni.

Az oláh népköltészet a cultura rohamos árjától még kevéssel ezelőtt isoláltan sok még kiaknázatlan ősi elemet volt képes meg-

tartani. Így megvan benne a nap és holdról szóló nem egy mythosi elem, melyeket mindeddig senki sem méltatott kellő figyelemre.

A nap és hold mythosát általam Hunyadmegyében gyűjtött négy népdalban és egy Moldován Gergely által fordításban közölt népdalban vélem feltalálhatni. Következőkben azoknak részint kivonatát, részint egyes idetartozó részleteinek fordítását adva, czélom e sorokban azon momentumokat birálva tárgyalni, melyek kétségtelenné teszik, hogy itt a nap és hold mythosával van dolgunk.

Egyik dalnak tartalma a következő: Celigrad (erről máskor bővebben) kapujánál egy ifjú áll napfényben s kéri anyját, házasítaná meg őt. Az anya megházasítaná, de az ifjú konokul ragaszkodik azon kivánságához, hogy saját leánytestvérét vegye el. Nővére így szól: Elmennék utánad, de vétek, mert egy vérből valók vagyunk s összeházasodnunk nem szabad. Az anya megengedi fiának, hogy nővérét elvegye, ha csinál viaszból egy hidat az ország fölé, s a hid közepére egy forrást hideg vizzel, hogy a ki mellette elmegy, hajtsa meg magát s kérje az összeházasodott testvérek bűneinek bocsánatát.

Egy másik, mely ennek teljesebb variatiója, a következő: Celigrad kapujához támaszkodik egy nagy haju ifju, kezeivel a nap felé, arczával a hold felé fordulva s kéri anyját, adná neki saját leánytestvérét feleségül, mert a merre csak járt a földön, nem talált nővéréhez szépségre és járásra hasonlót. Az anya neki igéri leányát, ha csinál magának vasbocskorokat aczélszijakkal s azokkal megkerüli a világot. Az ifju ezeket megcsinálván ismét kéri leánytestvérét. Az anya neki igéri, ha készít neki réz-hidat az ország fölé és ezüst-hidat a világ fölé. Ezeket is elvégzi s kéri leánytestvérét feleségül. «No ha már így áll a dolog», szól az anya, fogd be a szekérbe lovaidat s induljatok esketésre. Elindulnak a templomba. Ott azonban a szent szűz képe véres könnyeket kezd sirni s elindul a Dunához. A menyasszony látva ezt, kéri a násznagyot, bocsátaná el kezét, hogy igazítsa meg fonnyadt menyasszonyi koszoruját; s mikor az kezét elereszti, így kiált fel: «Semhogy fivéremnek legyek felesége, inkább legyek a halak étke s a kövek rozsdája» — s beleszökik a Dunába.

Ha e költeményeket kellő figyelemre nem méltatjuk és ha különösen a mindkettőben sajátos vallásos befejezést és a modern vonatkozásokat tekintjük, könnyen reájuk foghatjuk, hogy ezek

egészben modern idők productumai, mert valóban a modern átöltöztetésből alig válik ki az ősi háttér. De mélyebb megfontolás után belátjuk, hogyha mostani alakjuk modern is, de conceptiójuk ősrégi. Erről meggyőz a költeményeknek egy pár oly sajátos mozzanata, melyeket jelen viszonyainkba alig tudnánk beleképzelni. Első ezen mozzanatok közül az, hogy *az ifju saját leánytestvérét akarja elvenni.* Mai culturviszonyainkkal ez semmiképen meg nem egyeztethető momentum, mert noha tudom, hogy a testvérek közti házasság egyes irani népfajoknál engedélyezett, sőt kötelező volt, még sem lehet arra gondolnunk, hogy e költemények szerzője a társadalom törvényeihez oly kevéssé alkalmazta volna eszmemenetét, hogy oly viszonyokat tüntessen fel költeményeiben, melyek nemcsak hogy realis valósággal nem birnak, de avval határozott ellentétben állanak. De a költő maga is érezte e házasságok valószinűtlenségét, mert azok megtörténését lehetetlennek tünteti fel. Vagy talán egy erkölcsi principiumot akart a költő a testvérházasság lehetetlenségének feltüntetésével megállapítani, — gondolhatná az ember. De e föltevés elesik, ha tudjuk, hogy a költő mindig bir azon társadalmi viszonyok tudatával, melyek ellen erkölcsi példákkal kell fellépnie. Erdély népei közt azonban soha sem volt honos a testvérházasság, tehát ez ellen nem volt szükség ellenszerre, s így azon föltevést, mintha itt a költő a testvérek közti házasságot moralisaló intentióval tüntetné fel lehetetlennek, el kell ejtenünk.

E mozzanat vezetett minket arra, hogy e költeményekben ősi elemeket keresünk. Más népek ősi hagyományai a nap és hold mythosára utaltak, s a következőkből kitünik, hogy valóban itt ezekkel van dolgunk.

A harmadik ide tartozó, ez év nyarán Hunyadmegye Várhely (Ulpia-Trajana) községében talált balladám ezt még inkább látszik bizonyítani. E ballada első része így szól:

Santita sôre a amblat	A szent nap utazott
Optusprediece anii	Tizennyolcz évig
Pe optusprediecc caii	Tizennyolcz lóval
Si nau căpătat prunka	S nem kapott leánykát
Ca sà'i place ;	Tetszésére valót.
Pîne candu sa'o dusu	Míg nem ment el
La sora 'sea Juana.	Nővéréhez Juanához.

«Sora dragea mea	«Drága nővérem
De aru vre Dumnedieu	Ha Isten is akarja
Cà să te eu eu!»	Légy feleségem.»
«Sôre frate sôre	«Nap, fivérem nap!
Mai audit ai o ba	Hallottad vagy sem
Doi frati de a să lua	Hogy testvérek elvegyék egymást
O sora cu ou frate	Nővér éljen fivérrel
Făra dereptatea.»?	A törvény ellenére»?
«Sôre frate sôre	«Nap, fivérem nap
Dar tu c'a se'm faci	De ha te csinálsz nekem
Neste scârii de fer	Vas lajtorjákat
Si on podu de argint	És egy ezüst hidat
Pot peste pemînt.»	Az egész föld fölé (tied leszek).»

Első része ez a foszladozó formájú költeménynek, melynek régiségét legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy formája majdnem prózaivá lapult el. Többi része zavart összefüggés nélküli, melyből még csak azt a momentumot emelem ki, hogy az ördög egy lóval megjelenik s így szól lovához: Igyál, igyál lovam, mert ezentul nem iszol, mert a nap megházasodik, s gyermekei elégetik a világot. A vége kijelenti, hogy a házasságból semmi sem lett.

E költemény főbb mozzanatai megegyeznek az előbbi kettővel. A testvérházasság és annak lehetetlensége épen úgy van feltüntetve, mint az előbbi kettőben. Csakhogy itt az ifjú már meg van nevezve, — ez a nap, és Juana talán a hold, mert kit is képzelne mást a nép a naphoz méltó feleségnek mint a holdat? És hogy itt igazán Juana alatt holdat kell érteni, bizonyítja balladáimnak Moldván Gergelynél *) előforduló variatiója, melynek tartalma röviden a következő:

A nap el akarja venni nővérét Hiana Cosinzanát, de az Isten ellenzi ez összekelést. Mindazonáltal készülnek menyegzőre. De az esküvő folyama alatt egy kéz nyul a leány után s a magasba felemeli s azután a tengerbe dobja. A nap nyugotra tartva utána megy s leszáll a habokba. Az Ur ismét kezét mártja a tengerbe, Hiánát kiveszi s fölhajitja az égbe, a hol a *hold* lett belőle. A költemény így végződik:

Te Hiana Cosinzana
Ám járjatok egymást látva,

*) *Koszorú a román népköltészet virágaiból*, 55. l.

De örökre úgy elváltan,
Nap és éjjel tele vágygyal,
Szívetekben égő lánggal;
Lépten nyomon egymást űzve,
A kék eget megkerülve.

Itt már *nap* és *hold* is meg van nevezve, a mi az előbbi balladában Juana, az itt Hiana. Hogy mind a négy variatio egy eredetű, vagy legalább is mind a négy közös forrású, arról kétség nem foroghat fenn. Több mozzanataiban mind megegyeznek, egyikből másikból, különösen a két elsőből a nap és hold tudata kiesett, de hogy azokban napot és holdat kell keresnünk, megmondja a két utolsó.

Már a testvérházasságok oly gyakori feltevése s hogy avval a népköltők oly gyakran foglalkoztak (ha nem akarjuk a testvérek közti házasságot föltételezni), bizonyítja, hogy az oláh nép előszeretettel foglalkozott ez égitestekkel s ősi traditiót őriz e dalokban, de mely traditiók a későbbi viszonyokban átalakultak.

A nap és hold ily sajátos felfogása az oláh népköltészetben magyarázatát találja más népeknél is előforduló ilynemű personificatiókban, melyek a napot és holdat szintén így képzelik. Az Eddában éj és nap, hold és nap mint testvérek fordulnak elő és a mythicus Mundilförinek gyermekei. A lettek, arabok szintén testvéreknek képzelik, csakhogy az oláh felfogással ellenkezőleg a napot nőnek, a holdat férfinak, a Rigvedában ugyanígy. A grönlandi Amingat űzi Melinát a napot, nővérét. Egy olasz mese szerint Sole és Luna Talliának gyermekei. De legérdekesebb a Vedáknak egy idevonatkozó helye, mely feltünően megegyezik balladáink tartalmával, és mely, ha kétség forogna fenn ezek ősi volta felett, bizonyítaná, hogy itt hold- és napról van szó.

«Saranju leánya Jami nagyon ismeretes alak a Vedákban s van egy érdekes párbeszéde bátyjával, melyben az éj kéri bátyját a napot, hogy vegye nőül s melyben ez visszutasítja ez ajánlatot, mert azt mondja: *Bünnek nevezik, ha testvérek összeházasodnak.*» *) Tehát itt is épen mint az oláh mythosban megvan a visszautasítás momentuma s megvan azon sajátos vonás, mely a *bün* feltüntetésével a lehetetlenséget inaugurálja.

*) Müller Miksa, *Ujabb felolvasások a nyelvtudományról.* «Jama az iker.»

De ha még kétség forogna fenn e balladák mythikus volta felől, figyeljük meg a balladák többi mozzanait, hogy ez esetleges kétségeket is eloszlassuk.

Jellemző a *lovak* és *szekér* előfordulása. Egyik balladában az anya felszolítja az ifjút, hogy fogja be a lovakat szekerébe s menjenek esküvőre. Másikban a nap tizennyolcz lóval utazik, Moldovannál kilencz lóval. A nap mythosaiban *ló* és *szekér* mindenütt nagy szerepet játszik. Északi népek szerint az éj és nap utaznak mint más istenek, a napnak szekere van, az éj egy-egy lovat fog be. Aeschylosnál a nappal fehér lovakkal utazik. A Vedabeli költők a napot és hajnalt magát néha lovaknak képzelik, azaz futóknak, nyargalóknak, noha általánosabb náluk az a felfogás, hogy a napot, hajnalt lovak huzzák. Ezen transformatiót igen szépen magyarázza Müller Miksa, midőn «Mythosok a hajnalról» cz. felolvasásában azt mondja: «Ez nem többet jelent mint a mi szemmel látható, t. i. hogy a fényes sugarak, melyeket hajnalban napkelte előtt láthatni, keleten mintegy felágaskodva az égen, s fellővelve minden irányban villam sebességével huzzák a napvilágot, mint a lovak a harczos szekerét. Együtt is fordul elő szekér és ló, mikor a Vedákban a lovak a hajnal kocsijába fogottakként vannak feltüntetve». A Mithra reliefeken is ott vannak a nap és hold szekerét vontató lovak.

Feltünő az oláh népköltészetben a lovak gyakori előfordulása. Az említett balladákban kétségkívül a nap lovairól van szó, de egy más költeményben így szolítja meg az ifju kedvesét: «Jer velem szép kedvesem, mert befagyott a Duna s átmehetünk rajta három lóval; egy feketével mint a holló, egy veressel mint a kakuk (?) és egy szürkével mint a galamb. A feketét eladom, a vörössel mulatok, a szürkével utazom.»

Mi szüksége van a paraszt ifjúnak utazáskor három lóra? Ugy sejtem, hogy itt is mythikus lovakkal van dolgunk. Az égi testek hogy lovakúl vannak feltüntetve, ezt tudjuk; de van példa rá, hogy a nap bizonyos szakai kisérőkként vannak feltüntetve. Sőt a csillagok is kisérőkként serepelnek, midőn egy oláh népköltemény azt mondja: «Innen Szegedig *hét* szerető mutatja nékem az utat, hét szeretővel utazom.» És ha itt a hét szerető alatt a gönczöl-szekerének hét csillagát érti, fenntartással azon nézetnek adhatunk kifejezést, hogy a paraszt ifjú itt a hollófekete éjjet, a vörös nappalt és a szürke hajnalt lovaknak képzelte. Elsőt elkölti — elalussza, másodikon mulat s a harmadikon utazik — hajnalban.

A Védákban a hajnal lova szürke, a tűz lovai vörösek. S a Vedákban nem egyszer táláljuk már azon következetesen keresztülvitt mythologiai transformatiót, hogy a lovak alatt egyszerűen napot, hajnalt értettek. Reinmaor v. Zweternél az év szekere hét fekete és hét fehér ló által huzatik, s itt is midőn keresztültör a lovagló és szekerező istenségek képzete, bizonyítja, hogy midőn a lovakban bizonyos időszak jelképezését látom, nem járok puszta légből kapott föltevések terén.

De előfordulnak balladáinkban a *hidak*, és pedig különösen *réz* és *ezüst*hídról van szó. A rézhídról az van mondva, hogy legyen építve az ország fölé, az ezűsthíd a világ fölé. Ez építkezési mód feltüntetéséből kiviláglik, hogy a rézhíd kisebb legyen mint az ezüsthíd. — E hidak kétségkívül az eget kell hogy áthidalják, hogy a nap vagy hold járhassanak rajta. Igen közel fekszik azon föltevés, hogy itt a rézhíd alatt szivárványt kell érteni. A költemény a nappal készítteti meg, s a népben van annyi megfigyelő lehetség, hogy látja minden alkalomkor, miként tünik fel a szivárvány az esőcseppeken át megtört napsugarakból. És a rézhíd kisebb mint az ezűsthid! Ha az ezüsthíd alatt tejutat kell érteni, a mi valószinű; kétségtelen hogy a szivárványnak kisebbnek kell lenni, mert a nép hite az, hogy a szivárvány nem az egész égboltot övedzi körül, hanem egyik folyóból kiindúlva, szívja abból a vizet s ráhajlik egy másik folyóra.

E költemények — bár én nagyon ősieknek tartom, ha nem is mai conceptiójukban, de ősi hátterüket illetőleg — sem maradhattak érintetlenűl az ősi hagyományokat keresztvízzel és tömjénnel pusztító keresztény vallás befolyásától. S jellemzőnek tartom azt, hogy a keresztény befolyás a költemények végén látszik meg leginkább, mert itt lehettek a veszedelmesebb vonatkozások az ősi hitre. Ezeket kellett helyettesíteni. A nép helyetesítette és ösztönszerüleg keresztyén képzetekkel, kiesvén tudatából az őseredeti képzet. Hogy két testvér szereti és üldözi egymást, abban semmi veszedelmest nem láttak, de ki tudja mik voltak azon istenségek nevei, melyeket Szűz Máriával, az ördöggel és a keresztények istenével kellett helyettesíteni! A kereszténység itt is összetörte az ősi hagyományok jegeczeit, hogy kereszt alakjára jegeczé fagyassza újra. Ugy vagyunk itt is mint meséink hőseivel, Szt. Péterrel, Szt. Péntekkel, Szt. Vasárnappal, melyek megett ősi istenségek rejlenek.

A nap és hold mythosa lappang egy másik N.-Rápolton 1880-ban általam talált balladában, hol két nővér elválásáról van szó s hol nap és hold mint két nővér van feltüntetve. Tartalma a következő:

A völgyön két csillag kel fel, de azok nem csillagok, hanem két nővér. Egyik mind sírva, a másik mind nevetve megyen. A nevető növer kérdi a síró nővértől, miért sír? Hogy ne sírnék, szép nővérem, szól a másik, hisz anyánk el akar választani egymástól·

Un'a-in deal spre resarit	Téged elküld napkeletre
Cà acolo-i loc santit,	Mert ott szentelt hely van,
Un'a-in jos càtra apus	Engem elküld napnyugatra,
Cà acolo-i loc ascuns	Mert ott rejtett hely van

és nem fogunk találkozni, csak akkor, ha a járom rügyet hajt, ha a jegenye diót terem, a fűzfácska édes almát és a paradicsom kökényt, azaz — soha.

Csillagoknak nevezi tehát a költő a két nővért, és nem tagadva, hanem mintegy hasonlatúl azt mondja, hogy olyanok, mint két nővér. Ezek elválasztása köznapi viszonyokból meg nem magyarázható. Mert miért küldené el az anya egyszerre mind a két leányát, minden igaz ok nélkül. Vagy talán szolgálatba küldi? Akkor kár találkozásuk elé oly lehetetlenségeket gördíteni. A népköltő különben is indokolná az elválást, mert a népköltemények indokolásukban inkább többet mondanak mint igen keveset. Keletre küldi a napot, nyugotra a holdat, azaz mikor amaz keleten van, ennek nyugaton kell lennie. És ha az előbbi balladákban a tragicai momentum az, hogy soha sem vehetik el egymást a testvérek, ugy itt az, hogy soha sem találkozhatnak. Az egyik nővér sír, a másik nevet; a napmythosokban pedig a hajnal örvendezőnek, az éj szomorkodónak van feltüntetve. A Rigvedában nap és éj nővérek, ikrek, de testüket különbözővé tették: az egyik fényes, a másik sötét.

Láttuk e költeményekből, hogy a testvéreket és ez utóbbiban a nővéreket egy felsőbb hatalom uralja, mely amazokban a házasságok létrejöttét megakadályozza, emebben a nővéreket örökre elválasztja. Az általam gyűjtött költeményekben a hatalom az anya, Moldovánnál Isten. De ki ez az anya, ki ez az Isten? Ennek csak megközelítő megfejtésére ez időszerint vállalkozni lehetetlen, de sőt még hozzávető föltevésről sem lehet szó, mert az anya jelleme oly kevéssé van kidomborítva, hogy semmire sem következtethetünk.

Azonban e tárgyat illetőleg nem hagyhatom idézetlen Müller

Miksának egy pár szavát, ki Mithra és Varunáról, az istenek közül e két élő szellemről, a mezők megtermékenyítőiről és az éjek táplálóiról, egy ősi dalt idézve így szól: «Anyjuknak olyas hely képviselőjének kell lennie, hol az ikrek találkoznak s honnan kiindulni látszanak napi pályájukra. Ez a hely a hajnal vagy alkonyat, a nap kelte vagy nyugta.»

Végül ide iktatok egy mondát, melyet John Rae talált az eskimoknál s melynek mythikus alapja egészen megegyezik az oláh nép azon mythikus felfogásával, mely szerint a napot ifjúnak, a holdat nőnek képzeli, mely hasonlatosság egyszersmind igen fontos adat az összehasonlító ethnologia kezében.

«Sok évvel ezelőtt egy nagy eszkimó hódító oly nagy hatalmat ért el, hogy képes volt az égbe felmászni. Egyszer felvitte nővérét is az égbe s magával vitt egy kis tüzet is. A tűzhöz sok gyujtó anyagot rakott s képezte a napot. Egy darabig nővérével jó egyetértésben élt, de később kezdett vele rosszul bánni s üldözte. Nővére eleinte eltűrte gorombaságait, de egyszer a férfi tüzet dobott utána s elégette az arczát. (Ezóta vannak a holdban foltok.) A leány szépségének elvesztét nem tudta elszenvedni, megszökött fivérétől s képezte a holdat. A fivér kezdte üldözni s üldözi most is, s noha némelykor közel ér hozzá, még sem érheti utól s nem fogja utólérni soha.» A hold kepződési módja itt is el van mondva, mint a Moldovánféle balladában; az elválás, üldözés és lehetetlenség momentumai pedig megegyeznek mind a négy említett balladám főmozzanataival.

Elmondhatjuk tehát, hogy a nap és holdról szóló mythos meg van az oláh népköltészetben ép úgy, mint más nép ősi traditióiban; de egyszersmind úgy találjuk, hogy az oláh népköltészetben fenmaradt ilynemű ősi elemek különösen egyes vonásokban megegyeznek más népek ilynemű mythosi maradványaival, és oly feltűnően, hogy önkénytelenül közös eredetre kell gondolnunk. De ha e talán még korai feltevést el is vetjük, ez adatok néppsychologiai tekintetben igen fontosak, mert egy új sugárral világítják meg a népek lelke fejlődésének azon közös vonásait, melyek különböző viszonyok közt, eltérő égaljak és fejlődési föltételek mellett is, működéseik végeredményében, egész népek lelkét uraló képzetekben, felfogásokban találkoznak. E felfogásokban a népek lelkei oly összhangban zengnek össze, mely édes képzelésben ringatta és ringatja még máig is az emberiséget.

Déva, 1884. MAILAND OSZKÁR.

BÁNCZA.*)

A Philol. Közlöny 1884. évi folyamában (VI. füzet) dr. Nagy Sándor azon kérdéssel foglalkozik, hogy azon XVI. századi költőnk, ki Hunyadi János erdélyi vajda verses históriáját megirta, milyen családi nevet viselt. Hat név közt válogathatunk: Bánkai, Báncsai, Báczai, Bányai, Nagy Bancsai, Bánczay. Mindegyik névalaknak megvan a maga védője. Nagy Sándor maga a Bánczai név valószinűsége mellett érvel, de felhozza ez állítás ellen Szilády Áronnak azon ellenvetését, hogy nincs e családnévnek megfelelő helynevünk.

Az első osztály jelen évi első ülésében, Gyulai Pál Gyöngyösi állítólagos műfordítóiról olvasott fel értekezést, mely alkalommal szintén felhozta Szilády ellenvetését, hogy Magyarországon nem létezik Báncza helynév. Igaza van, — ma nem létezik, de igaza volt dr. Nagy Sándornak is, midőn azt a sejtelmet fejezte ki, hogy kellett létezni hazánkban egykor Báncza nevű helységnek, habár (mint ő véli) okleveleink erről nem tesznek említést és neve semmiféle helynévtárban nem fordul elő.

Ennek bizonyitékául szolgál neki egy régi közmondásunk, mely egy (állitólag XVII. századbeli s általa Gyöngyösinek tulajdonitott) műfordításban maradt fenn, és így hangzik:

«De én is részt vettem a *bántzai* vámban.»

Jelentése pedig az: hogy én is megvénültem.

Részemről nem akarok azon kérdésbe avatkozni, hogy az említett XVI. századi költőt Bánkainak, vagy Bánczainak nevezték-e. Figyelmemet csak azon állítás gerjesztette föl, hogy Báncza helység nem létezett hazánkban. Ennek ellenében azt vagyok bátor bizonyítani, hogy igen létezett, és pedig Bácsmegyében.

Első említését találjuk 1387-ben, midőn Mária királyné a lázadó Horváthiak birtokait, nevezetesen *Bancha,* Orbászpalotája, Mortályos és Földvár falvakat elveszi, és azokat Garai Miklósnak és Jánosnak adományozza. Ezek közül Földvár az alsó Tiszánál, a mai Ferencz-csatorna torkolatánál, Mortályos, mint Mertvályos puszta, Temerinhez nyugotra található.

---

*) Felolvastatott a M. T. Akadémiának 1886. február 1-én tartott ülésében.

1391. évben bizonyítja Losonczy István macsói bán és bácsi főispán, hogy Keméndi Kozma fia György az ellen tiltakozott, hogy Keméndi (de dicta Kemend) János, Péter fia, és mások Banchai Jakab (Jacobi de Bancha) bancsai birtokát vissza akarták foglalni, minthogy ezen banchai birtok Kemendi Györgyre, és Banchai Erzsébetre (filia Nicolai, filii Jacobi de Bancha) volt átruházva, nevezett Jakab által. (Az eredeti oklevél a gr. Festetics család keszthelyi levéltárában. Ignot. Miscellanea 84. sz.) Az említett Kemend a mai Kemendin puszta Bácsmegyében, Ó-Kér mellett.

Zsigmond király 1408-ban Garai Miklóst és testvérét Jánost, új adomány által, számos jószág birtokában megerősíti. E jószágok közt előfordul: Orbácz, *Bancha*, Martalys és Földvár, a dunai révvel és vámmal Bácsmegyében. (Fejér, Cod. diplom. X. 4. köt. 672. lap.) Ezt az adatot ismernie kellett volna a kutatóknak, mert ha Czinár indexe nem vezet is nyomára, de egy elsőrangú forrásgyűjteményben hozzáférhető volt. Még csak azt akarom megjegyezni, hogy Cornides is közli ez oklevelet (Diplomata 1. 119. lap), de annyiban hibásan, hogy az első két helynevet összehúzván, abból egy Orbaz-Banetha nevű helységet csinál.

A történetből tudjuk, hogy Garai Miklós 1386. évben Mária és anyja Erzsébet királynék védelmében vesztette életét Gara, a mai verőczemegyei Gorján mellett. Az ő öröksége Garai Jób kezén volt 1470. évben, ki akkor Szécsy Miklóssal *Bancha*, Martyalos, Acsa és Szent-Miklós birtokára nézve osztályra lépett. Ugyan ez évben Sebestyén és László de Bancha, mint királyi emberek küldetnek ki, egy hatalmaskodási tény megvizsgálására.

A Bács megyei dicalis összeirás 1522. évből *Banchya* falut, mint megyebeli községet említi. Eddigelé a helyesirás nagy kétségre adhatott okot, de ezt a kétséget a kiejtésre nézve eloszlatja gróf Wesselényi Ferencz 1652. évi urbariuma, a melyben a mi helységünk mint Nagy-Báncza szerepel.

A XVIII. század elején már esak mint puszta említtetik, és 1701. év alatt olvassuk, hogy *Nagy-Báncsa* kincstári puszta, török földesurának 6 forintnyi adót fizetett.

Ezen túl sötét homály fedi emlékét, és hogy területe melyik mai község határába olvadt, nincs följegyezve.

Azonban czélunkra, úgy hiszem elegendő, hogy Báncza csaknem negyedfél százados létét kimutattam.

Még egyet. Zsigmond királynak már idézett 1408. évi ado-

mánylevele a Garaiak javára, mint az adomány tárgyát még Szent-Lőrincz és Lengyel falut említi a dunai révvel és vámmal. Ez az előbbi falu 1467. évben *Banczazentleyrynch* névalakban fordul elő, kétségtelenűl azért, mert Báncza mellett feküdvén, attól vette meg-különböztető melléknevét. Ez a Báncza-Szentlőrincz akkor Morháth Jakab birtoka volt, kinek Mátyás király az ő jószágában bizonyos királyi jogokat engedélyezett.

Bizonyosan mindenki észrevette, hogy a Bánczával együtt említett helységek mind Temerin és a Tisza környékére esnek; még is Zsigmond király adománylevele soha se a Tiszáról, hanem mindig csak a dunai révről és vámról szól. Adományozza ugyan is a Garaiaknak Lengyel falut cum portu et tributo Danubii, Földvárt (mely a Tisza partján fekszik) cum portu et tributo Danubii, Cherengh (a mai Csurog) cum portu et tributo Danubii.

Ez a körülmény kétessé teszi, hogy ha már bizonyosok vagyunk arra nézve, hogy Bácsmegyében egykor századokon át *Báncza* helység virágzott, vajjon e helység a Duna vagy a Tisza folyamához esett-e közelebb.

És én a kérdést *itt* nem is akarom eldönteni. Kétségtelen, hogy rév és part mellett feküdt, és így igaza van a fennidézett közmondásnak, hogy

én is részt vettem a bánczai vámban.

E közmondás az utókorra hagyta azt is, hogy e helynév miképp hangoztatott a mult századokban.

PESTY FRIGYES.

VARIAE LECTIONES.

LXVI. Cod. Bern. 16. f. 181ᵃ col. 1: Voci ficantibus! dona libantibus. Hagen ezt a glossát kétszer is idézi: Gradusa 3. lapján az *a* és *e*, 13. lapján a *c* és *g* fölcserélésre szolgáló például. Ő ugyanis azt gyanítja, hogy *vota figentibus* lappang az érthetetlen lemmában. Nem az, hanem votificandibus. Legitur — úgymond De Vit — in Gloss. Isid., itemque in Gloss. Paris. apud Quicherat. Addend. Lex. Lat. p. 312. Votificantibus, dona libantibus.

P. T. E.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1885-BEN.

A kisérlet, melyet ezennel t. olvasóink elé terjesztünk, bizonyára nagyon kifogásos még. Nálunk az ily dolgozatok, a hirlapok s folyóiratok hiányossága és hozzáférhetetlensége miatt, roppant nehézségekkel járnak. Hozzájárúl, hogy a felkarolandó körnek határaira nézve mindig eltérők lesznek a vélemények. Minden esetre kérjük t. olvasóinkat, hogy ez áttekintést, melyet ezentúl évenként adunk, figyelmökre méltatni és megjegyzéseiket velünk közölni sziveskedjenek.

Ez alkalommal mellőztük: 1. a fordításokat (külföldi vagy ókori költők fordításait); ezeket legközelébb pótoljuk; — 2. a szépirodalmi művek (regények) és a színművek (premièrek) birálatait. Fölvegyük ezeket a jövő évtől kezdve?

A jövő évtől kezdve rövid kivonatot, esh. birálatot szándékozunk csatolni az egyes czikkekhez. Itt adjuk még tájékozásúl a fölvett rovatokat (melyekre nézve szintén kérjük t. olvasóink véleményét):

I. *Altalános nyelvészet.*

II. *Aesthetika és műtörténet:* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Szinészet.

III. *Philologiai paedagogia:* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, taneszközökről stb.). — 2. Magyar nyelv s irodalom. — 3. A klassz. nyelvek. — 5. Német ny. — 5. Francia ny. — 6. Ifjusági olvasmányok. — 7. Iskolai műszótár.

IV. *Ugor nyelvek.* (Előbb általában vagy többekről, aztán az egyes ugor nyelvekről.)

V. *Árja nye lvek,* a czigány nyelvvel.

VI. *Keleti nyelvek.* (Arab, Héber, Japán, Török.)

VII. *Magyar nyelv s irodalom:* 1. Magyar irodalomtörténet. — 2. Egyes irókról. — 3. Magyar nyelvészet, a végén: egyes szókról és szólásokról. — 4. Iskola-könyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. (Egy pár a renaissance irodalmára vonatkozó is.) — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög irók. — 4. Görög nyelvtan s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin irók. — 7. Latin nyelvtan s olvasókönyv. — 8. Magyarországi ókori régészet.

IX. *Germán nyelvek.*

X. *Román nyelvek.*

XI. *Szláv nyelvek.*

XII. *Vegyes.* (A mit nem lehetett jól elhelyezni.)

Az egész könyvészet összeállítása körül legtöbb érdeme van *Hellebrant Arpádnak;* rajta kívül közreműködtek: *Kardos Albert*, *Wolf Béla*, *Senger János*, *Rudnai Rezső*.

I. Általános nyelvészet.

1. *Balassa József*, Hangtani alapelvek és vitás kérdések. Budapest 1885. Aigner L. (8-r. 37 l.) 30 kr.
2. *A beszéd első elemei.* Pesti Hirlap. 1885. 231. sz.
3. *Brassai Sámuel*, A mondat dualismusa. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. köt. 10. sz.) Budapest, Akademia, 1885. (N. 8-r. 92 l.) 60 kr.
4. *Breál M.*, Etymologiák. Phil. Közl. IX. 643, 695.
5. *Brugmann K.*, Heutiger Stand der Sprachwissenschaft. Ism. *Balassa J.* Phil. Közl. IX. 578.
6. *Curtius G.* Kritik der neuesten Sprachforschung. Ism. *Balassa J.* Phil. Közl. IX. 578.
7. *Gajári Lajos*, Mondák a rhythmus keletkezéséről. Phil. Közl. IX. 217.
8. *Kúnos I.*, A helynevekben levő népetymologiáról. Nyőr XIV. 97.
9. *Kmethy I.*, Nyelvtudományi csevegések. Ism. Prot. egyh. isk. lap. XXVIII. 1627.
10. *Masing F.*, Lautgesetz und Analogie. Ism. *Pecz V.* Phil. Közl. IX. 83.
11. *—r. és Lövei Klára*, Szólásmódok és közmondások eredete. Vas. Ujs. XXXII. 721, 771, 838.
12. *Reviczky*, A nyelv szinező képessége. (Szemle. II. évf. 17. sz.)
13. *Télfy Iván*, Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. XII. köt. 8. sz.) Budapest, Akademia, 1885. (8-r. 29 l.) 20 kr.
14. *Turbucz Ferencz*, Az emberi beszéd eredete és a magyar nyelv. — Ism. Ellenzék 1885. 225.
15. *Vietor W.*, Elemente der Phonetik. — Ism. *Balassa J.* Phil. Közl. IX. 75.

II. Aesthetika s műtörténet.

1. Aesthetika.

16. *Beöthy Zsolt*, A tragikum. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-t. 1885. (8-r. 640 l.) 3 frt. Ism. *—ő.* Budapesti Hirlap 243. sz. — *Palágyi M.* Kosz. VII, 673. 689. 721. l. — *K.* A tragikum egy birálója, Főv. Lapok 271. sz. — *Váli Béla.* Pesti Napló 316. sz.
17. *Beöthy Zsolt*, A kellembeli kiválóság. (A tragikumból). (Magyar Bazár 23. sz.)
18. *Bihari Péter*, A szép módosulatai. I. II. (Fővárosi Lapok 100. 101. sz.)
19. *Bihari Péter*, A rutról. (Fővárosi Lapok 80. sz.)

20. *Bodnár Zs.*, A dramaturgok vacsoráján. M. Szal. III. 370.
21. *Breyer Adél*, A költészet képző hatásáról. (Ujvidéki m. k. áll. polg. leányisk. ért.)
22. Dengi János verstana, ismerteti *dr. B. F.* (Magyar Tanügy 38—40. l.)
23. *Erdélyi Károly*, A leiró költészetről. Phil. Közl. IX. 244, 683.
24. Az erkölcsiség a művészetben. (A Revue des deux Mondes után.) Ellenzék 256. 259. 260. 261. 262. 263. 264.
25. *Goebel I.*, Tragische Schuld und Sühne. Ism. *Pecz V.* Phil. Közl. IX. 711.
26. *Hegedüs István*, A tragikum lényege és a görög tragikusok. (Erd. muz.-egyl. kiadv. II. köt. 157—177. l.)
27. *Heinrich Gusztáv*, A műfordítás elméletéhez. (Kisfaludy-társ. évlapjai. XIX. k.)
28. *Hillebrand-Góbi*, A régi és új regényről. Budapesti Szemle 107. sz. 200. l.
29. *Imre Sándor*, Népköltés. Népdal. (Élet és Irodalom 8—13. l.)
30. *Imre Sándor*, A népdal alkata s képei. (Erdélyi muz.-egyl. kiadv. II. köt. 83—118. l.)
31. *Kiss Rezső*, Az egyházi műbeszéd meghatározása. Magyar Állam 1885. 177. sz.
32. *Léray Mihály*, Genialis költők. Széptani értekezés. (Szépirodalmi kert. M. Állam mellékl. 1. 2. sz.)
33. *Márki József*, A magyar hatméretű vers. (Közoktatás 1. sz.)
34. *Martha*, La delicatesse dans l'art. Ism. —*a. d.* Bp. Szemle 104. sz. 302. l.
35. *Palágyi M.*, A Hegel-iskola eszthetikája. Kosz. VII. 497. 513.
36. *Palágyi M.*, Schopenhauer széptana. Kosz. VII. 177. 193. 209.
37. *Panfalvi Juhász Ödön*, A szép nyilvánulása. (Tanulmány.) Haza és Külföld I. évf. 5. sz.
38. *Rákosi Jenő*, Szokratesz. Az élet mint poéta. (Mutatvány «A tragikum»-ból.) Fővárosi Lapok 277. sz.
39. *Rákosi Jenő*, A kegyencz. Ország-Világ 746. l.
40. *Reviczky Gyula*, Kozmopolitikus irány a költészetben. Szemle II. évf. 18. sz.
41. *Rudnyay Kálmán*, A «Timon» tragikuma. Fővárosi Lapok 77. sz.
42. *Sebesztha Károly*, A meséről. Magyar Tanügy 215—216. l.
43. *Székely János*, Kritikánkról. Élet és Irodalom 24—46. l.
44. Taine történeti módszere. Kosz. VII. 39. 49. 65.
45. *Thewrewk Árpád*, A «cæsura trochaica» és «cæsura bucolica». (Tarcai, Molnár és Csúszmász.) Haza és Külföld. I. évf. 5. sz.
46. *Thewrewk Árpád*, A hatméretű vers cæsurái. Haza és Külföld I. évf. 6. sz.
47. *Thewrewk Árpád*, Kritika és kritikus. Haza és Külföld I. 11. 12.
48. *Thewrewk Árpád*, Hibás irálypéldák. Haza és Külföld I. évf. 12. sz.

2. Képzőművészetek.

49. *Berényi László*, Művészet az iparban. Ország-Világ 54. 94. l.
50. *Berényi László*, A nemzetközi műtárlat. Ország-Világ 586. l.
51. *Csontosi János*, Attavantestől festett Corvin-codexek. (Arch. Ért. 381—387. l.)

52. «Az érzékiség a művészetben». Pesti Napló. 291. sz.
53. *Farkasházy Jenő*, A görög kerámia. Ország-Világ 767. l.
54. *Geréb József*, Restauratiók a berlini olympiai muzeumban. Phil. Közl. IX. 675.
55. *György A.*, Aesthetikai muzeumok. Kosz. VII. 4.
56. Huszár Adolf. Budapesti Hirlap 22., 23., 24. sz.
57. *Huszka József*, A szent László legenda székelyföldi falképekben. (Arch. Ért. 211—220. l.)
58. *Ipolyi A.*, A magy. képzőművészeti társulatról. Kosz. VII. 17.
59. *Ménárd René*, Az ó-kori művészet története. Francziából. (Történeti kézikönyvek XI.) Budapest, Athenæum, 1885. (8-r. II, 164 l.) 80. kr. — Ism. Balog A., Tanáregyl. Közl. XVIII. 550.
60. Munkácsy Bécsben, írta —gh. Budapesti Hirlap 17. sz.
61. *Myskowszky Viktor*, Művészet a műiparban. Pesti Napló 1885. 92. sz.
62. *Nyáry Sándor*, Dürer «Holzschuber»-je. Ország-Világ 555. l.
63. *Pasteiner Gyula*, «A művészetek története». A legrégibb időktől, napjainkig. 8-rét 763 lap 352 ábra. Budapest, 1885. Ism. *Szendrey János*, Pesti Napló 38. és 45. sz. — *Batai G.*, Prot. egyh. s isk. lap 529. l. — *Fináczy E.*, Tanáregyl. Közl. XVIII. 600.
64. *Pekár Gyula*, «Brozik» (Charles Sedelmeyernek Párisban élő osztrák és magyar festők műveiből összeállított gyűjteménye a Künstlerhausban). Pesti Napló 1885. 26. szám.
65. *Prém József*, Történeti képirásunk. Ország-Világ 704. 719. l.
66. A Renaissance-kultura becse és lényege. Magyar Állam 1885. 124. sz.
67. *Réthy László*, Magyar styl. Budapest, 1885. Ism. Pesti Napló 1885. 91. sz. — *t.* Bp. Szemle 101. sz. 320. l.
68. *R—y.*, A magyar archæologiai kongressusból. (Hampel, Lipp, Czobor.) Vas. Ujs. XXXII. 509.
69. *Szendrei János*, A művészet a kiállításon. Pesti Napló 123. 124. 128. 132. 135. 148. számok.
70. *Szendrei János*, A többszörösítő művészetek. Pesti Napló 155. sz.
71. *Szendrei János*, A nemzetközi műkiállítás. Pesti Napló 162. 226. 229. sz.
72. *Szendrei János*, Nemzeti ipar. Magyar styl. Pesti Napló 169. szám.
73. *Szendrei János*, Művészet a magyar házi iparban. Pesti Napló 202. 206. 207. számok.
74. *Szendrei János*, A magyar majolika. Pesti Napló 240. szám.
75. Szépművészetek a kiállításon. Dr. T. J., Magyar Állam 1885. 146. sz.

3. Zene.

76. *Id. Ábrányi Kornél.* Egy elfeledt magyar zeneköltő. Budapesti Hirlap 300. sz.
77. *Id. Ábrányi Kornél*, Petőfi és a magyar dal. I. II. (Fővárosi Lapok 309. 310. sz.)
78. *Id. Ábrányi K.*, A régi Rákóczy-nóta s induló. Magyar Szalon IV. 275.
79. *Id. Ábrányi K.*, A magyar zenéről. Budapesti Hirlap 258. — V. ö. 84. sz.
80. *Bertha S.*, Népdalaink Párisban. Vas. Ujs. XXXII. 455.

81. Erkel F. István király, opera öt felvonásban, bir. —*nn*. Budapesti Hirlap 73. sz.
82. Huber Károly. Vas. Ujs. XXXII. 844.
83. *Kálmán Farkas*, Huszár Gál énekes könyve. 1574. Debr. Prot. Lap 29—40. sz.
84. *Pesty Frigyes*, A magyar zenéről. Budap. Hirlap 248. sz.
85. *Pesty Frigyes*, Ismét a magyar zenéről. Budap. Hirlap 264. sz. — V. ö. 79. sz.
86. *Szegedi*, Rákóczy nótája. Budapesti Hirlap 284. sz.

4. Szinészet.

87. *Balogh Gyula*, Kisfaludy Sándor levele. (Adatok a magyar szinészet történetéhez.) Főv. Lapok 153. sz.
88. *Bartolucci Victorine*, Hogy lettem én magyar énekesnő. Budapesti Hirlap 4. sz.
89. *Bognár Vilma*, A kezdet legkezdetén. Budapesti Hirlap 55. sz.
90. *Felekiné Munkácsy Flóra*, Rózsitól Margitig. Budapesti Hirlap 1. szám.
91. *Gabányi*, Természet után. Budapesti Hirlap 28. sz.
92. *Gassi F.*, Művészi pályám kezdete. Budapesti Hirlap 114. sz.
93. *Komáromy Alajos*, Futó felhők. Budapesti Hirlap 22. sz.
94. *Latkóczy Mihály*, A magyar Thalia hódítása. Ország-Világ 672. l.
95. *Maleczky Vilmosné*, Pályám kezdete. Budapesti Hirlap 35. sz.
96. *Molnár György*, A magyar szinészet évfordulója. Ország-Világ 683. l.
97. *K. Nagy S.*, A váradi szinészet története. Ism. *g*. Bp. Szemle 108. sz. 454. l.
98. A népszinház jubileuma. Budapesti Hirlap 283. sz.
99. *Petes József*, Valami a vidéki szinészetről s népszinműirodalmunkról. (Almási T. Czigány Pannája előadása alkalmából.) Magyar Állam 1885. 94. sz.
100. Régi szinlapok. Kolozsvári Közl. 1885. 20. sz.
101. *Szigeti József*. Hogy jöttem a nemzeti szinházhoz? Budapesti Hirlap 80. 81. sz.
102. *Szinnyei J. id.*, A komáromi magyar szinészet története. Ism. *g*. Bp. Szemle 108. sz. 454. l.
103. Tihanyi Miklós. Budapesti Hirlap 90. sz.
104. *Váli Béla*, Az 1790/96-iki magyar szintársulat feloszlása. Szinészek Lapja 1885. 21. 22. 23. 24. 26. 27. 28.
105. *Váli Béla*. A budai szinház története. (Figyelő. XVIII. 81—94. l.)

III. Philologiai paedagogia.

1. Általános irányú czikkek.

106. *Fekete Gergely*, A reáliák olvasókönyvek, avagy kézi könyvek alapján taníttassanak-e a népiskolákban? (Zalai Tanügy 5. 6. sz.)
107. *De Gerando Antonina*, Az olvasás művészetéről. (Nemzeti Nőnevelés. XII. köt. 565—566. l.)

108. A modern nyelvek tanítása Francziaországban. Tan.-egyl. Közl. XVIII. 603.
108a. *Léderer Ábrahám.* Közmondások az iskolában. (Nemzeti Nőnevelés XI. 267—276. l.)
109. *Szerelemhegyi*, A helyi tantervhez. (Közoktatás 21—23. sz.)
110. *Tomor Ferencz*, Egy nagy szó megokolása. A falusi iskolások könyvéről. (Közoktatás 38—42. sz.)
111. *Váró F.*, Rhetorikai præparatiók. Tan.-egy. Közl. XVIII. 528.
112. *Wutz Albert*, A régi Róma oktatásügye. (Budapesti VIII. ker. főreálisk. ért. 1885.)

2. Magyar nyelv s irodalom.

113. *Alszeghy János*, A felnőttek oktatása a magyar beszéd elsajátítása érdekében. Nagyszombat é. n. (1885.) (Aigner L. biz.) (K. 8-r. 31 l.) 20 kr.
114. *Az anyanyelv tanításáról.* Tan.-egy. Közl. XIX. 187.
115. *Benedek Albert*, Arany János az iskolában. (Temesvári főreálisk. ért. 1885.)
116. *Dengi I.* Érettségi dolgozat a magyar nyelvből. Tan.-egy. Közl. XIX. 82.
117. *Donner Lajos*, Irodalomismertetés a polgári leányiskolában. (Nemzeti Nőnevelés XI. köt. 236—243. l.)
118. *Gönczi Ferencz*, A népiskolai olvasókönyvekről. (Zalai Tanügy 27. 28. sz.)
119. *Göntér E. G.*, A nyelvérzék a magyar nyelv és nyelvtan tanításának szolgálatában. (Zalai Tanügy. 10—13. sz.)
120. *Kiss Áron*, Az új magyar nyelv-tanítási rendelet. (Néptanítók lapja 49. sz.)
121. *Kiss Áron*, Az ifjusági olvasókönyvek illusztráczíói. (Néptanítók lapja 3. sz.)
122. A magyar nyelv kötelező tanítása. (Magyar Tanügy 320—323 l.)
123. *Pászthy Károly.* A magyar nyelv tanítása az osztott elemi népiskola négy alsó osztályában. (Nemzeti Nőnevelés XI. köt. 67—74. l.)
124. *Riedl Fr.*, A reáliskolai magyar nyelvi utasítások. Tan.-egy. Közl. XIII. 328.
125. *Simonyi Zs.*, A szótők az iskolában. Tan.-egy. Közl. XVIII. 417.
126. *Stamf Béla*, Milyen legyen az ismétlő iskolások olvasókönyve? Zalai Tanügy 28. sz.
127. *Szabó Béla*, Milyen legyen az ismétlő-iskola tankönyve falun és városon? (Zalai Tanügy 19. sz.)
128. *Szántó Károly*, A magyar nyelv grammatikai tanításának előmozdításáról. (Magyar Tanügy 262—272. l.)
129. *Thewrewk Á.*, A «szótők az iskolában.» (Közoktatás 10. sz.) (Felel Simonyi hasonló czímű czikkére.)
130. *Tomor Fer.*, A székelyek Erdélyben. Magyar irodalom-történeti leczke. (Közoktatás 3. sz.)
131. *Toncs G.*, A magyar nyelvtudomány a gymnasiumban és az érettségi vizsgálaton. Tan.-egy. Közl. XVIII. 660.
132. *Tóth Sándor*, Az olvasókönyv. (Zalai Tanügy 37. 38. 39. sz.)

3. A classic: nyelvek.

133. *Fináczy E.*, Észrevételek a classicus nyelvek tanításának kérdéséhez. Tan.-egy. Közl. XVIII. 278.
134. *Jászberényi B. Pál*, «Új fáklyá»-jának előbeszéde. (Néptanítók lapja 25. 26. sz.)
135. *Kiáltosy József*, Latin lyrikusok tárgyalása az V. osztályban. (Budapesti gyakorló isk. ért. 1885.)
136. *Pirchala I.*, A latin nyelv tanítását előmozdító eszközökről. Tan.-egy. Közl. XVIII. 470.
137. *Radlinszky József*, A latin olvasmányok tárgyalása az alsó osztályokban. (Jászberényi kath. főgymn. ért. 1885.)
138. *Szerelemhegyi*, Az antik költők fordításáról az iskolában. (Közoktatás 48. sz.)

4. Német nyelv.

139. *Lechner László*, Német irásbeli feladványok. (Közoktatás 36—38. sz.)
140. *Vida Aladár*, Egy pár észrevétel a német nyelv és irodalom tanításához a gymnasiumokban. (Eperjesi kath. főgymn. ért. 1885.)

5. Franczia nyelv.

141. *Haraszti Gy.*, A reáliskolai franczia nyelvi utasítások. Tan.-egy. Közl. XVIII, 394.
142. *Haraszti Gy.*, A franczia nyelv a reáliskolában 1884/5. Tan.-egy. Közl. XIX. 228.

6. Ifjusági olvasmányok.

143. Az ifjusági olvasmányokról. Tan.-egy. Közl. XVIII. 605.
144. *Váczy János*, Nehány szó az ifjuság olvasmányairól. (Közoktatás 20. sz.)
145. *Volf Gy.*, Az ifjusági könyvtárak és az ifjusági irodalom. Tan.-egy. Közl. XVIII. 581.

7. Iskolai műszótár.

146. *Szerelemhegyi*, Az iskolai műszótár. (Közoktatás 33. 34. sz.)
147. *Veress I.*, Az iskolai műszótárról. Tan.-egy. Közl. XVIII. 456.
148. *Volf Gy.*, A középiskolai műszótárról. Tan.-egy. Közl. XIX. 124.

IV. Ugor nyelvek.

149. *Munkácsi B.*, A magyar-ugor szótár. Nyőr XIV. 15. 58. 110.
150. *Simonyi Zs.*, Budenz ugor alaktana. Nyőr XIV. 24.
151. *Nyelvtudományi közlemények.* XVIII. k. — Ism. *Simonyi Zs.* Nyőr XIV. 69.
152. *Winkler H.*, Uralaltaische Völker und Sprachen. Ism. *Szinnyei J.* Phil. Közl. IX. 571.
153. Finn. *Simonyi Zs.*, A kalevala. M. Szal. III. köt. 82.
154. *Steuer János*, Momentán *p* a finn nyelvben. (Nyelvtud. Közl. XIX. 307—309. l.)

155. *Szinnyei József*, A finn irodalom története. (Kisfaludy-Társ. Évl. XIX. k.)
156. **Lapp.** *Halász I.*, A svédországi lappok között. Bp. Szemle 99. sz. 321. l.
157. *Halász Ignácz*, Svéd-lapp szövegek. I. Lule- és Pitea-lappmarki nyelvmutatványok. Gyűjtötte és fordította —. (Nyelvtudom. Közlem. XIX. 161—286. l.)
158. *Halász Ignácz*, Svéd-lapp nyelv. I. Lule- és Pite-lappmarki nyelvmutatványok és szótár. Gyűjtötte és fordította —. (Ugor Füzetek 7. sz.) Budapest, Akademia 1885. (8-r. 264 l.)
159. *Halász Ignácz*, A svédországi lappok közt. (Székesfehérvári főreál-isk. ért. 1885.)
160. Lapp irodalom. Társ. I. 4.
161. **Mordvin.** *Markovics Sándor*, Mordvin dalok. (Kisfaludy-társ. évl. XIX.)
162. **Vogul.** *Budenz J.*, «A kereskedő» czímű vogul monda. Vata-kum majt. (Nyelvtud. Közl. XIX. 310—328. l.)
163. *Vasverő Rajmund*, Causativ *l* a kondai vogulban. (Nyelvtud. Közlem. XIX. 297—306. l.)
164. **Votják.** *Barna Ferd.*, A votjákok pogány vallásáról. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XIII. köt. 5. sz.) Budapest, Akadémia, 1885. (8-r. 37 l.) 20 kr.
165. *Barna Ferd.*, A votják nép multja és jelene. (Értekezések a nyelv- és széptudom. köréből. XIII. köt. 2. sz.) Budapest, Akademia, 1885. (8-r. 43 l.) 30 kr.

V. Árja nyelvek. (Czigány ny.)

166. *Győrffy Endre*, Magyar és czigány szótár. Czigányul mondva Vakeriben. Paks 1885. (8-r. 153 l.) 1 frt 20 kr.
167. *Kispál Mihály*, Az indo-európai gutturalis sorok fejlődése.
168. *Mayr Aurél*, A pidgin-english nevű kevert nyelv. Phil. Közl. IX. 108.
169. *Nala és Damajánti*, hindu rege a Mahâ-Bhâratából. Szanszkritból ford. Fiók Károly. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, Franklin-t. 1885. (8-r. 201 l.) 1 frt. — Ism. Kardos Albert. Nemzet 221. 222. sz.
170. *Simay János*, Egy magyar-örmény történetíró (Lukácsy Kristóf). Magyar Polgár 280.
171. *Simay János*, Örmény tanulmányok. Magyar Polgár 178.
172. *Simay János*. Az örmény irodalom multjáról. (Sch. Lerchenfeld nyomán.) Fővárosi Lapok 84. sz.
173. *H. T. K.*, A parszik hajdan és most. Vas. Ujs. XXXII. 550.
174. *Stein Aurél*, Az ó-perzsa vallásos irodalomról. Budapesti Szemle 108. sz. 365. l.
175. *Wlisloczki Henrik*, Az eredeti czigány népköltészet. Gyűjtötte és fordította —. (Olcsó könyvtár 189. sz.) Budapest, Franklin-t. 1885. (16-r. 70 l.)

VI. Keleti nyelvek s irodalmak.

176. *Vámbéry Armin,* A keleti sajtó. Budap. Hirl. 102. sz.
177. **Arab.** *Kámory Sámuel,* Az arab irodalom dióhéjban. (Haza és Külföld I. évf. 6. sz.)
178. **Héber.** *Bacher Vilmos,* Abulvalîd Mervân Ibn Ganâh (K. Joná) élete és munkái és szentirásmagyarázatának forrásai. Budapest, Zilahy 1885. (8-r. IV, 98 l.)
179. *Bacher Vilmos,* A szentirás és a zsidó tudomány irodalma 1884-ben. (Magy.-Zsidó Szemle 16—26. l.)
180. *Bloch Henrik.* Egy irodalmi furcsaság. (Möbius H. Die Kinder Israel nie in Aegypten. 1884.) (Magyar-Zsidó Szemle 29—31. l.)
181. *Bloch Henrik,* Judéa mint római tartomány. (Mommsen Th. Röm. Gesch. V. Bd. Brl. 1885; ism. Magy.-Zsidó Szemle 579—585. l.)
182. *Boros György,* A Pentateuch. (Bibliai tanulmány.) (Keresztény Magvető 1—14. l.)
183. *Charmes G.*. Jeruzsálem. («Voyage in Palestine» cz. könyvéből.) Pesti Napló 1885. 92. szám.
184. *Csicsáky Imre,* Jeremiás siralmai. A Vulgata nyomán a héber szöveg egybevetésével ford. —. Budapest, 1885. (8-r. 28 l.) Ism. *B.* Irodalmi Szemle (Eger) 4. sz. — Magyar Állam 6. 8. sz.
185. *Csukási Fülöp,* Maimuni és kora. (Egyenlőség 10—12. sz.)
186. *Goldziher Ign.,* Zeitschr. d. deutschen morgenländ. Ges. 37. és 38. évf. ism. (Arch. Ért. 272—274. l.)
187. *Güdemann Mór,* Adalékok a héber és araméus tanulmányok történetéhez. (Perls I. Beitr. zur Gesch. d. hebräischen u. aramäischen Studien. München, 1884.) (Magy.-Zsidó Szemle 26—29. l.)
188. *Herzog Manó,* A biblia befolyása a magyar irodalomra a XVI. és XVII. században. (Magy.-Zsidó Szemle II. évf. 417—433. 494—505. 567—578. l.)
189. *Herzog Manó,* A német midrás. (Bibliotheca rabbinica. Eine Sammlung alter Midraschim, ins Deutsche übertrag. v. A. Wünsche. Lp. 1880/5.) Ism. Magyar-Zsidó-Szemle 162—164. l.)
190. *Kálmán K.,* A zsoltár-költészet. Társ. I. 1.
191. *Klein Gyula,* A Talmud-irodalom keletkezéséről. (Bloch S. Einblicke in die Gesch. d. Entstehung d. talmud. Litteratur. Bécs, 1884.) Magyar-Zsidó Szemle 103—105. l.)
192. *Kaufmann D.,* Adalékok a középkor physiologiája és psychologiája történetéhez héber és arab forrásokból. Budapest, 1884. — Ism. *Bloch F.,* Magyar Zsidó Szemle 99—102. l. — *Schreiner M.* Philol. Közl. IX. 304.
193. *Rosenstein Mór,* Maimuni és az iszlam. Phil. Közl. IX. 617.
194. *Neubauer Adolf,* Palæstina nyelve a második templom utolsó századában. (Magyar-Zsidó Szemle II. 209—217. 345—356. l.)
195. *Neumann Ede,* Az énekek éneke. (Ford. Löw Immánuel. Szeged, 1885.) Ism. Magy.-Zsidó Szemle 362—367. l.)
196. — —*t.* Zsidó drámairók. (Egyenlőség 29. sz.)
197. **Japán.** *Wohl Stefanie,* Japán költészet (Poèmes de la Libelulle par Mdme Judit Gautier, Páris). Pesti Napló 223. szám.
198. **Török.** *Kuun Géza gróf,* A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről.

(Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. köt. 11. sz.) Budapest, Akademia, 1885. (8-r. 60 l.) 40 kr.
199. *Salih Prinz Mohammed aus Charezm*, Die Scheïbaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 86 Gesängen. Text, Uebersetzung und Noten von *Hermann Vámbéry*, Budapest, Kilián 1885. (Ln. 8-r. XXI, 468 l.) 15 frt.
200. *Thúry József*, A kasztamuni-i török nyelvjárás. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. köt. 7. sz.) Budapest, Akadémia, 1885. (N. 8-r. 77 l.) 50 kr.
201. *Thúry József*, A török szókincs apológiája. Phil Közl. IX. 186, 265.
202. *Vámbéry Ármin*, A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben. Budapest, Akadémia 1885. (8r. XVI, 768 l.) 5 frt.

VII. *Magyar nyelv s irodalom.*

1. Magyar irodalomtörténet.

203. *Abafi Lajos*, Szép Örzsébet. (Figyelő. XVIII. köt, 27—33 l.) (Ballada-ismertetés.)
204. *Ábel Jenő*, A bártfai Szent-Egyed-temploma könyvtárának története. Budapest 1885. Ism. Pesti Napló 91. szám. — *K.* Bp. Szemle 105. sz. 439. l.
205. *A. K.* «Ujabb lyrikusok». (Bartók Lajos «Kárpáti emlékek.» Költemények, Spányi Béla rajzaival.) «Pesti Napló» 1885. 148. szám.
206. A magyar hölgyek és az *Aurora*. (Magyar Bazár 5. sz.)
207. *Ballagi M.*, Még egyszer «Historia Ecclesiastica Hungarica». P. egyh. isk. lap, XXVIII. 901.
208. *Balogh Gy.*, Kurucziratok Vasmegye levéltárában. Vas. Ujs. XXXII. 719.
209. *Beöthy Zsolt*, A testőr-írók. («Pesti Napló» 354. sz.)
210. *Balogh Gyula*, Egy határjáró levél 1515-ből. Pesti Hirlap 1885. 97.
211. *Bereczky Sándor*, A soproni ev. lyceumi magyar társaság első 10 évének története 1790—1800. (Figyelő XVIII. 241—249. l.)
212. *Binder Jenő*, Katalin-legenda 2608—13. Phil. Közl. IX. 218.
213. *Boros György*, A magyar unitárius irodalom XVI. századbeli termékei. (Keresztény Magvető 148—163. 338—355. l.)
214. *Concha Győző*, A kilenczvenes évek reformeszméi és következményeik. Irodalomtörténeti vázlat. (Olcsó könyvtár. 195. sz.) Budapest, Franklin t. 1885. (16r. 243 l.)
215. *Csaplár Benedek*, A nemzeti törekvés akadályai 1791. (Figyelő XVIII. 34—54. l.)
216. *Csaplár Benedek*, A nemzeti fölbuzdulás lényegesebb eredménye. (Figyelő. XVIII. 110—128. l.)
217. *Csaplár Benedek*, A nemzeti buzdulat árapálya (Figyelő. XVIII. 203—221. l.)
218. *Csaplár Benedek*, A magyar irodalomnak nemzetiesb irányú újhodása. (Figyelő. XVIII. 282—299. l.)
219. *Csaplár Benedek*, A nemzeti visszahatás szellemi sarjadéka. (Figyelő XVIII. 359—376. l. XIX. 47—66. l.)
220. *Csaplár Benedek*, Sürgölődés a magyar nyelv érdekében. (Figyelő. XIX. 113—132.)

221. *Csaplár Benedek*, Igyekvés a nemzeti művelődésnek korszerübb lendítésére. (Figyelő. XIX. 313—334.)
222. *Csaplár Benedek*, A vérmes remények mérsékelt eredménye. (Figyelő. XIX. 296—214. l.)
223. *Csaplár Benedek*, Révai viszonyai s további munkássága. (Figyelő. XIX. 368—386. l.)
224. *Derzsi K.*, Unitarizmusnak magyarhoni terjeszkedése történetéhez adalékok. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 848.
225. *Déry Gyula*, Az ujságirás titkaiból. Ország-Világ 71. l.
226. *Dortsák Gyula*, A jó palóczokról. Ország Világ 186. l.
227. *Dráray*, Történetirásunk akadályai. Pesti Hirlap. 1885. 186. sz.
228. *Egyházi Tár.*, (Irodalmi Szemle. (Eger.) 2—4. sz.) Könyvészeti ismertetés.
229. *Endrődi Sándor*, Legujabb verskötetemről. (Fővárosi Lapok. 241.sz.)
230. *B. Eötvös József* összes munkái. V. köt. Költemények. Elbeszélések. Éljen az egyenlőség. Második kiad. Budapest, Ráth M. 1885. (541. l.) 2 frt. 60 kr. — X. köt. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. 3-ik kiadás. I. köt. (VI. 393, II. l.) 2 frt. 40 kr.
231. *Frankenburg Adolf*, Tükörképek a régibb irói életből. (Figyelő. XIX. 161—175. l.)
232. *Frankl P. F.*, Elődeink épületes és mulattató olvasmányai. (Magyar-Zsidó Szemle. II. 218—223. 298—303. l.)
233. *Greguss Ágost és Beöthy Zsolt*, Magyar balladák. Magyarázták. — (Jeles irók iskolai tára. I.) Budapest, Franklin t., 1885. (8-r: 212 l.) 70 kr. — Ism. Magyar Tanügy. 316—319. l. — Nemzeti Nőnevelés. XI. k. 412—413. l. — Egyetértés. 135. és 162. sz. — *Riedl Fr.* Bud. Szemle. 102. sz. 479. l.
234. *V. Horváth József*, Naiv époszunk. Irodalomtörténeti kalászatok. (Közoktatás. 43—47. sz.)
235. *Irmei Ferencz*, A murányi Vénus. (Fővárosi Lapok. 305.)
236. Irodalmi rovatok a vidéki sajtóban. Magyar Korona. 1885. 6. sz.
237. *Jancsó B.*, A puszta befolyása a magyar költészetben. (Kosz. VII. 258.)
238. *Jókai Mór*, A trónörökös irodalmi vállalata. «Pesti Napló» 1885. 328. szám.
239. *Kálmány Lajos*, Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. XII. köt. 9. sz.) Budapest, Akadémia, 1885. (N. 8r. 37 l.) 20 kr. V. ö. 242. sz.
240. *Kardos Albert*, Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben. Budapest, Kilián Fr. 1885. (N. 8r. 34 l.) 40 kr.
241. *Kardos Albert*, Szilágyi s Hajmási mondája a magyar költészetben. Phil. Közl. IX. 585.
242. *Kardos Albert*, Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya. Nemzet. 296. sz.
243. *Kardos Albert*, Szombatos énekek. (Szombatos codexek. Dr. Nagy S.-tól. Bdp. 1884.) Magy.-Zsidó Szemle, 506—511. l.)
244. *A Kisfaludy-társaság Évlapjai*, Uj folyam. XIX. köt. 1883—84. Budapest, Franklin t. 1885. (N. 8r. IV. 478 l.) Kötve.
245. *Kiss Ignácz*, Kempis T. magyar forditói. Phil. Közl. IX. 233, 375.
246. *Koltai Virgil*, dr., Irodalomtörténeti és æsthetikai tanulmányok.

Budapest, Kilián. 1885. (8r. XXIII. 276 l.) 1 frt. 50 kr. Ism. Irodalmi Szemle. (Eger) 2. sz. — Magyar Korona 6. sz.

247. *Komjáthy B.*, Sz. Pál levelei ed. Szilády Á. Ism. Kardos A., Phil. Közl. IX. 60.

248. *Kőrösy László*, Salamon és Markalf irodalmi becse. Esztergom és Vidéke. 95. sz.

249. *Kovács Ö.*, Historia Ecclesiastica Hungarica. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 869.

250. *Kulcsár Endre*, Néhány protestáns iró a XVII. századból. I. Eörvendi Molnár Ferencz. (Figyelő. XVIII. 341—343. l.) — II. Tyukodi Márton. (u. o. XIX. 43—47. l.)

251. *Kulcsár Endre*, Néhány protestans iró a XVII. századból. III. Séllyei Balog István. (Figyelő XIX. 284—291. l.)

252. *Kulcsár E.*, Gályarabok éneke. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 106, 223.

253. *Kürcz Antal*, A legújabb katholikus költészetről. (Budapest, V. ker. főgymn. ért. 1885.)

254. *Léray M.*, Mária dalnoka. (Rosty Kálm. Mária dalainak ismertetése.) Magyar Állam. 1885. 15. sz.

255. *Magyar könyvészet*. Bibliographia hungarica. 1884. Jegyzéke az 1884. évben megjelent uj, vagy ujolag kiadott magyar könyveknek és térképeknek, az alakok, lapszámok, megjelenési helyek, kiadók és árak fölemlítésével és tudományos szakmutatóval .... Összeállították Koczányi Béla és Zunft Antal. IX. évfolyam. Függelékül: A magyar hirlapok és folyóiratok 1885-ben. Budapest, 1885. (8r. XXIII. 123 l.)

256. *Móricz Gyula*, Ritka könyvek a csik-somlyói szt. Ferencz-rendiek könyvtárában. (Magyar Polgár. 5. sz.)

257. *Nagy Sándor*, Adalékok XVI—XVII. sz. elbeszélő költészetünkhöz. Phil. Közl. IX. 25, 33, 155, 152, 167, 172.

258. *Nyelvemléktár*. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Kiadja a m. tud. akadémia nyelvtudományi bizottsága. XII. köt. Döbrentei codex. Teleki codex. Közzéteszi Volf György. Budapest, Akadémia, 1884. (N. 8r. XXVI. 403 l.)

259. *Palágyi M.*, A magyar regényről. Kosz. VII. 86.

260. *Palágyi M.*, Az Akadémia és az önálló magyar tudományosság, Kosz. VII. 112, 129.

261. *Palágyi M.*, Az irodalmi helyzet. Kosz. VII. 29.

262. *Pálffy Alb.*, Egy mérnök regénye. (Pálffy regénye.) Ism. Kelemen Béla. Fővárosi lapok. 148. sz. — Pesti Napló 162. sz.

263. *Panfalvi Juhász Ödön*, Egy nagy hiány szépirodalmunkban. (Haza és Külföld. I. 9. sz.)

264. *Pauer Károly*, XVI. századbeli historiás énekek. (Széll Farkas, Egy XVI. száz. codex hist. énekei czimű mű ism.) (Figyelő. XVIII. köt. 23—27. l.)

265. *Paulay Ede*, Drámairodalmunk a nemzeti szinház megnyitása óta. (Kisfaludy-Társ. évl. XIX.)

266. *Petz Gedeon*, A magyar húnmonda. A budapesti kir. magy. tudomány-egyetem bölcsészeti karától jutalmazott pályamunka. Budapest, Franklin-t. 1885. (N. 8r. 101. l.) 80 kr. Ism. Turi M. István. Budapesti Hirlap. 168. sz. — Kardos Albert. Nemzet. 208. sz. —

Ellenzék. 163. sz. — —*d.* Századok. 1886. 78—80. l. — —*p.* Bud. Szemle. 104. sz. 302. l.

267. *Reviczky Gyula*, Arisztokraták az irodalomban. (Szemle. II. évf. 16. sz.)
268. *R—y.* A nyugat hirlapirodalma. Szemle. III. évf. 3. sz.)
269. *Sárváry Kálmán*, Regényirodalmunk. (Zalai Tanügy. 2. sz.)
270. *Schuchardt Hugó*, Ariosto Székelyországban. Phil. Közl. IX. 720.
271. *Senex*, A magyar Faust (Hatvani). Pesti Hirlap 1885. 171.
272. *Seres*, Hári János Iliásza. Ism. —*ő.* Budapesti Hirlap 134., 271. sz.
273. *Szabó Károly* Régi magyar könyvtár. Második kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézi könyve. Kiadja a m. t. Akadémia. Budapest, Akadémia, 1885. (N. 8r. XI. 755. l.) — Ism. Keresztény Magvető. 126. l. — Phil. Közl, IX. 560. Hellebrant Árpádtól. — Pesti Napló 91. sz.
274. *Szana T.*, A mai magyar költészet. M. Szal. III. 100.
275. *Szana T.*, Ujabb elbeszélők. M. Sz. IV. 281.
276. —*á*—*r*— (Szász K.), Költők feleségei. (Vörösmartyné, Aranyné, Petőfiné, Tompáné stb.) Vas. Ujs. XXXII. 154.
277. *Szász K.*, Örömhir a magy. prot. egyházi irodalomnak. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 289.
278. *Sziklay János*, Az 1884. év ujdonságai (színművek). Szinészek Lapja 1885. 2. sz.
279. *Szilágyi S.*, I. Rákóczi Gy. és Geleji Katona István levelezéséből. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 22.
280. *Szinnyei József*, Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma. Történelem és segédtudományai. Első osztály. II. köt. Hirlapok. 1731—1880. I. rész. Budapest, Akadémia. 1885. (N. 8r. XV, 1648 hasáb.) — Ism. *Váczy János*, Figyelő. XVIII. 229—232. l.) — *Acsády Ign.* Pesti Napló 19. sz. — Vasárnapi Ujság 3. sz. — Phil. Közl. IX, 215. — Fővárosi Lapok. 8. sz. — Nemzet. 11. sz. — Pozsonyvidéki Lapok. 12. sz. — Arad és Vidéke. 24. sz. — Szegedi Napló. 25. sz. — Irodalmi Szemle (Eger). 4. sz. — —*d.* Bud. Szemle. 100. sz. 156. l.
281. *Szomaházy István*, Ujabb elbeszélőink. I. II. (Fővárosi Lapok. 135. 136. sz.)
282. A budapesti társaság. (Birálat.) Pesti Napló. 325. sz.
283. *Telegdy M.* Kátéja, ed. Szilády Á. Ism. *Kardos A.* Phil. Közl. IX. 420. — *Simonyi Zs.* Bp. Szemle. 99. sz. 463. l.
284. *Temérdek K.*, Magyar gályarabok éneke a XVII. századból. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 77.
285. *Thaly Kálmán*, Irodalom- és miveltség-történeti tanulmányok a Rákóczy-korból. Toldalékul: Kurucz világi kiadatlan költemények tára. Budapest, Ráth M. 1885. (N. 8-r. VIII, 411 l.) Ism. «Pesti Napló». 47. sz. — *Barabás S.* «Századok» 165—167. l. — *Acsádi J.* Pesti Napló. 63. sz.
286. *Tóth Sándor*, A talált gyermek. (Vigj. 1792-ből) Figyelő. XIX. 314—315. l.
287. *Thúry József*, Magyar mitológiai alakok. Budapesti Hirlap 233. sz.
288. *Quintus Tubero*, A hirlapirás világából. (A reporterek.) Pesti Hirlap 1885. 1. sz.

289. *Váczy János*, Régi magyar költészet. (Figyelő. XVIII. 330—340. l.) Szilády Áron Régi Magyar Költők Táráról szól.
290. *Váczy János*, Hirlapirodalmunk történetéből. (Pesti Napló. 1885. 196. 203. sz.)
291. *Váczy János*, A magyar irodalomtörténet érdekében. (Nemzet. 320. sz.)
292. *Vadnai Károly*, Elmult idők, ism. Pesti Hirlap, 1885. 290. sz. — *A. K.*, Pesti Napló 286. sz. — Magyar Polgár 279. sz.
293. *Vásárhelyi J.*, Unitarizmusnak magyarországi terjeszkedése történetéhez adalékok. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 764.
294. *Veress Samu*, A XVII. század utolsó negyede és egy iránymü. (Rimaszombati prot. főgymn. ért. 1885.)
294a. A Jules Verne-féle irány regényirodalmunkban. Kosz. VII. 456.
295. Vidéki lapszerkesztők mozgalma. Pesti Hirlap, 1885. 203. sz.
296. *Vozári Gyula*, Szatmár-Németi hirlapjai. (Figyelő. XIX. 20—26. l.)

2. Egyes irókról.

296a. **Amade**, l. 508. sz.
297. **Andrád.** *Jakab Elek*, Andrád Sámuel halála éve és napja. (Figyelő XVIII. 157. l.)
298. **Ányos**. *Gellért Jenő*, Ányos és a világfájdalom. (Budapesti IV. ker. főreálisk. ért. 1885.) — Pesti Napló, 210. sz. (Mutatvány).
299. **Apor**. Báró Apor Károly. Vas. Ujság. XXXII. 717.
300. **Arany J.** *Arany J.* összes munkái. Végleges teljes kiadás. VII. köt. Aristophanes vigjátékai. Ford. Arany János. I. II. köt. Budapest, Ráth M. 1885. (8r. XXIX. 591. l. és XLVII. 520, XVIII. l.)
301. *Arany János*, Prózai dolgozatok. (A magyar nemzet családi könyvtára XXI. köt.) Budapest, Ráth M. 1885. (8r. II. 466 l.)
302. *Arany* két strófája. (Fővárosi Lapok. 254. sz.)
303. *Gyulai Pál*, Arany János emlékezete. (Kisfaludy-Társ. évl. XIX. k.)
304. *Imre S.*, Arany János és Aristophanese. Bp. Szemle. *97*. sz. 1. l., *98*. sz. 209. l., *99*. sz. 377. l. *100*. sz. 34. l.
305. *Jancsó B.*, Arany János lelki betegeiről. Kosz. VII. 539.
306. *Karacs Teréz*, Arany János iróasztala. (Fővárosi Lapok 132. sz.)
307. Arany János levele Lónyai Menyhérthez. M. Szal. II. 424.
308. Arany János kiadatlan költeménye (Ártatlan dacz). Budapesti Hírlap 38. sz.
309. A nagy-szalontai Arany-szoba. Budapesti Hirlap. 146.sz.
309a. = 115. sz.
310. *—á—r—.*, Arany Jánosné. Vas. Ujs. XXXII. 131.
311. **Ballagi.** *—á—r—*, Ballagi Mór. Vas. Ujs. XXXII. 187.
312. **Bártfay.** *Ágoston J.*, Bártfay László és neje. Bp. Szemle 107. sz. 161. l.
313. **Bajza** *Pauer Károly*, Bajza J. mint kritikus. Phil. Közl. IX. 481.
314. *Szántó Zsigmond*, Bajza József. Ism. Pauer Károly. Phil. Közl. IX. 200.
315. **Besnyei.** *Bárány József*, Nagy-megyeri Besnyei György kéziratos bibliafordítása. Magyar-Zsidó Szemle II. évf. 273—297. l.
316. **Beniczkyné-Bajza.** Columbus, Egy magyar irónő otthonában. (Látogatás B. Bajza Lenkénél) Pesti Hirlap 3. sz.

317. **Berzsenyi.** *Berzsenyi* ódái. Középiskolák számára magyarázta dr. Versényi György. Jeles irók iskolai tára. XXIV.) Franklin-t. 1885. 8r. 123 l.) — Ism. Balogh A. Magyar Tanügy 162—163. l. — Prot. egyh. s isk. lap. XXVIII, 253. — Komáromy L., Tanáregyl. Közl. XVIII, 481.
318. *Berzsenyi L.*, Berzsenyi Dánielről. Társ. I. 14.
319. —. *Berzsenyi Dánielről.* Társ. I. 43.
320. *Noszlopy Tivadar*, Berzsenyi Dániel és családja. (Figyelő XIX. 257—269. l.)
321. *(M.)* Régi gróf, régi költő (Festetich és Berzsenyi). (Fővárosi Lapok 284. sz.)
322. *Toncs Gusztáv*, Berzsenyi költészete és Matthisson. (Nemzet 213. 214. sz.)
323. **Bessenyei.** *Nagy Sándor*, Bessenyei, Tarimenes utazása. Phil. Közl. IX. 655.
324. **Bocatius.** *Tóth Lőrincz*, Bocatius. (Kassai főgymn. ért. 1885.)
325. **Bod P.** *Dr. Kovács Ö.*, Bod Péter egyháztörténelme ügyében. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 1465.
326. *Révész K.*, Bod Péter egyháztörténete. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 974.
327. *Révész K.*, Bod Péter-Sinai-Récsey. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 1404.
328. *Szalay K.*, Bod Péter egyháztörténelme még egyszer. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 1114.
329. **Csató.** *Csató Pál* szépirodalmi munkái. Ism. —t. Bp. Szemle 103. sz. 145. l.
330. **Csepreghy.** Ivánffy Jenő, Csepreghy F. Saul király, szomorujáték. Magyar Polgár 1885. 237.
331. *Szokolay Kornél*, Csepreghy öröke. Budapesti Hirlap 287. sz.
332. **Cserei.** *Abafi Lajos*, Adalékok Cserei Mihály életéhez. Figyelő XIX. 270—284. l.
333. **Csiky G.** *Bartók L.*, Csiky Gergely. M. Szal. III. 12.
334. *Sümegi Kálmán*, A «Proletárok» szerzőjéről. Apró vonások. I. II. (Fővárosi Lapok 88. 89. sz.)
335. **Csokonai.** *Haraszti Gyula*, Csokonaimhoz. (Figyelő XIX. 7—20. l.)
336. *Kabos Ede*, Csokonai költeménye a csókról. (Figyelő XIX. 156—159. l.)
337. *Kabos Ede*, Csokonai «Csók»-ja. (Válasz Kanyaró úrnak.) (u. o 317. l.)
338. *Kanyaró Ferencz*, Még egyszer a «Csók»-ról. (Figyelő XIX. 316. l.)
339. *Szana Tamás*, Csokonai és Lillája. (Szarvasi Lapok 4. 6. sz.)
340. **Csoma.** *Duka Tivadar*, Körösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyüjtötte és életrajzzal bevezette. Budapest, Akademia, 1885 (N. 8r. VIII, 438 l. és 1 térkép.) — Ism. Dr. Thirring Gusztáv. Fővárosi Lapok 278. sz. — —ó. Budapesti Hirlap 354. sz. — Dr. Toldy László. Körösi Csoma Sándor. Budapesti Hirlap 357. sz. (Duka levele.) — K—r. Egyetértés 313. sz. — Egyetértés 310. sz. — Sz. Nemzet 315. sz. — Kovács János. Magyar Polgár 209. 210. sz.
341. *Duka T.*, Kőrösi Csoma Sándor útja Közép-Ázsiában. Vas. Ujs. XXXII. 659, 674, 687.
342. Kőrösi Csoma Sándor és Duka Tivadar. Vas. Ujs. XXXII. 685.

343. Kőrösi Csoma Sándor életéből. Vas. Ujs. XXXII. 639.
344. *F. K.* Kőrösi Csoma Sándor. Bp. Szemle 108. sz. 437.
345. Kőrösi Csoma Sándor. Budapesti Hirlap 354. 357. sz.
346. *G. J.* Kőrösi Csoma Sándor életrajza. Magyar Korona 1885. 176.sz.
347. *Kovács János,* Kőrösi Csoma Sándor élete és munkái. (Life and works of Alexander Csoma de Kőrös ..... By Theod. Duka, London 1885.) (Keresztény Magvető 211—218. l.)
348. Törs Kálmán, Shakya-isten (K. Csoma Sándor fölfedezéseiből). Pesti Hirlap 1885. 354. sz.
349. **Czuczor.** *Koltai V.*, Czuczor Gergely élete, Budapest, 1885. Ism. Kardos Albert, Phil. Közl. IX. 657. — Irod. Szemle 3. sz. — Váczy J., Századok 1886. 75. l. — Szana T., Nemzet 148. sz. — Pesti Napló 74. sz.
350. *Vadnai Károly,* Czuczor rabláncza. (Fővárosi Lapok 290. sz.)
351. **Czvittinger.** *Fabó András,* Adalékok Czvittingerhez. (Figyelő. XVIII. 60—78. 136—156. 222—228. l. 315—319. 377—391. l. XIX. k. 62—74.)
352. **Dalmady.** *Palágyi M.*, Dalmady Győző. Kosz. VII. 353.
353. **Dóczi.** Dóczi «Utolsó szerelmé»-ről. (Fővárosi Lapok 270. sz.)
354. «Széchy Mária» (Történeti szinmű. Irta Dóczi Lajos.) Pesti Napló 349. szám.
355. **Dugonics.** *Dugonics András,* Kún László. Szomorú történet négy szakaszban, melyet (1794-ben) a magyar játékszínre alkalmaztatott. Második kiadás. Bevezetéssel dr. Heinrich Gusztávtól. (Olcsó könyvtár 186. sz.) (16r. 224 l.) 40 kr.
356. **Endrődi.** *Palágyi M.*, Endrődi Sándor. Kosz. VII. 401.
357. **Eötvös.** *Báró Eötvös József.* Kosz. VII. 301.
358. *B. Eötvös József.* A XIX. század uralkodó eszméi. Ism. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 440.
359. *Ferenczy József,* Báró Eötvös József. (Magyar Helikon, 43-ik füz.) Pozsony, Stampfel, 1885. (8r. 24 l.) 20 kr.
360. **Erdélyi.** *Dengi János* dr., Erdélyi János és Greguss Ágost életrajza. (Magyar Helikon. 59. füz.) Pozsony, Stampfel. 1885. (N. 8r. 28 l.)
361. **Fábián.** *Ballagi M.*, Fábián Gábor emlékezete. Prot. egyh. és isk. lap. XXVIII. 1193, 1221.
362. *Jancsó B.*, Emlékbeszéd Fábián Gábor felett. Kosz. VII. 609.
363. *Náményi L.*, Fábián Gábor. M. Szal. III. 612.
364. Fábián Gábor, Pesti Hirlap 1885. 258. sz.
365. **Faludi.** *Prém József dr.*, Kármán József és Faludi Ferencz. (Magyar Helikon. 51. füz.) Pozsony, Stampfel, 1885. (8r. 22 l.) 20 kr.
366. **Fáy.** *Badics Ferencz,* Fáy András életrajza. (Magyar Helikon 4-ik köt. 58. sz.) Pozsony, Stampfel. 1885. (N. 8r. 26 l.)
367. *Badics Ferencz,* Egy régi főszolgabiró. (Fáy András kiadatlan emlékirataiból.) (Fővárosi Lapok 151. sz.)
368. *Badics Ferencz,* Emléktáblát Fáy András szülőházára. (Fővárosi Lapok 126. sz.)
369. **Farkas.** *Bölöni Farkas Sándor* leveleiből. (VI—XXXI.) Közli Gr. Kuun Géza. (Keresztény Magvető. 31—36. 94—98. 170—174. 228—233. 298—302.)

370. **Frankenburg.** *Mikszáth K.*, A jó öreg Frankenburg. Kosz. VII. 20, 32.
371. **Gaál.** *Badics Ferencz*, Gróf Gvadányi József és Gaál József. (Magyar Helikon, 44-ik füz.) Pozsony, Stampfel. 1885. (N. 8r. 26 l.)
372. **Gozsdu.** Gozsdu Elek. —ó. Budapesti Hirlap 349.
373. **Greguss.** *Beöthy Zsolt*, Greguss Ágost emlékezete. (Kisfaludy-Társ. Évl. XIX. k.)
373a. L. a 360. sz.
373b. **Gvadányi.** L. a 371. sz.
374. **Gyarmathyné.** *Bognár Vilma*, Gyarmathy Zsigáné. Ellenzék. 1885. 239.
375. **Gyöngyösi.** *Vermes Imre*, Tinódi Sebestyén és Gyöngyösi István. (Magyar Helikon 45-ik füz.) Pozsony, Stampfel, 1885. (N. 8r. 32 l.)
376. **Győry.** *Bachát D. és Doleschall S.*, Győry Vilmos emléke. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 513.
377. *Ballagi M.*, Győry Vilmos nincs többé. Prot. egyh. és isk. lap. XXVIII. 481.
378. *Lévay Sándor*, Győry Vilmos irodalmi hagyatéka. Pesti Hirlap. 1885. 197. sz.
379. *Radnai Rezső*, A holt költő nyaralója. Emlékezés Győry Vilmosról. Budapesti Hirlap 189. sz.
380. *Radnai Rezső*, Emlékmondások Győry Vilmostól. Budapesti Hirlap 192. sz.
381. *Radnai Rezső*. Győry Vilmos utolsó műve. Pesti Hirlap 1885. 352. sz.
382. *Radnai Rezső*, Apró vonások Győry Vilmos életéből. Pesti Hirlap 1885. 133.
383. *Radnai Rezső*, Egy svéd költő Győry Vilmosról. (Fővárosi Lapok 322. sz.)
384. *Radnai Rezső*, Győry Vilmos és a gyermekirodalom. (Fővárosi Lapok 173. sz.)
385. *K.*, Győry Vilmos. I—III. (Fővárosi Lapok 87—89. sz.)
386. *(S.)* Győry Vilmos. (Magyar Bazár 9. sz.)
387. Győry Vilmos meghalt. Pesti Hirlap 1885. 103.
388. Győry Vilmos. Ország-Világ 257. l.
389. Győry Vilmos. Budapesti Hirlap 103. 105. sz.
290. Győry Vilmos. P. egyh. isk. lap. XXVIII. 507.
391. Győry Vilmos. Vas. Ujs. XXII. 249.
392. **Gyulai.** *Latkóczy Mihály*, Költők otthon. Gyulai Pál. (Nyitramegyei Közlöny 23. sz.)
393. *Palágyi M.*, Gyulai Pál. Kosz. VII. 97.
394. **Halász I.** *Törs K.*, Halász Imre. Vas. Ujs. XXXII. 477.
395. **Haller.** *Váczy János*, Haller János és hármas Istóriája. (Figyelő XVIII. 173—191. 249—273.)
896. **Heltai.** *Imre Sándor*, Heltai Gáspár meséinek eredete és nyelve. Kolozsvár, 1885. (8-r.) Ism. Beöthy Zsolt. Főv. Lap. 234. sz.
397. **Horvát Ád.** *Abafi Lajos*, Horváth Ádám és a Magyar Muzeum. (Figyelő XVIII. köt. 10—23. 98—109. 191—203. 299—315. l.)
398. *Illéssy János*, P. Horváth Ádám egy kiadatlan verse. (Figyelő XIX. 193—196. l.)
399. **Indali.** Indali Péter. Vas. Ujs. XXXII. 469.

400. **Imre S.** Dr. *Ferenczi Zoltán*, Imre Sándor. (Képpel.) (Élet és irodalom. 1—7. l.)
401. **Jókai.** *M—th K—n.*, Az «Arany ember» alakjai. Vas. Ujs. XXXII. 43.
402. *Fülöp A.*, Jókai kiváló nőjellemei. Kosz. VII. 791.
403. *Törs K.*, Jókai Mór hatvanadik születésnapján. Vasárn. Ujs. XXXII. 138.
404. Jókai 60-ik születésnapja. Vas. Ujs. XXXII. 130.
405. Jókai Mór legelső versei. Vas. Ujs. XXXII. 822.
496. *Huszár Imre*, Az «Arany ember» Bécsben. Budapesti Hirlap 60. sz.
407. *Huszár Imre*, Jókaival Verescsaginnál és a Czigány báró premièrején. Budapesti Hirlap 296.
408. *Huszár Imre*, Könyves Kálmán a burgszinházban. Budapesti Hirlap 266. sz.
409. **Kármán.** L. a 365. sz.
410. **Katona J.** *Miletz János*, Katona József ismeretlen munkái. (Zalai Tanügy 15. sz.)
411. Katona József ismeretlen munkái. Budapesti Hirlap 89. sz.
412. **Kazinczy.** *Abafi Lajos*, Kenderesi Mihály levelei Kazinczy Ferenczhez. (Figyelő. XIX. 204—208. l.)
413. Kazinczy Pannonhalmán (saját utleirásából). Magyar Korona 1885. 106. 107.
414. *Kovács Lajos*, Kazinczy Ferencznek mint költőnek és próza-irónak jellemzése. (Irodalmi tanulmány.) (Miskolczi polgári fi- és leányisk. ért. 1885.)
415. *Ferenczy József*, Kazinczy és Dessewffy. (Figyelő XIX. 196—204. l.)
416. *Vozári Gyula*, Kazinczy Ferencz kiadatlan meséje. (Figyelő XVIII. köt. 1—10. l.)
416a. — L. a 499. sz. is.
416b. — L. az 522. sz. is.
417. **Kazinczy G.** *Csanády Sándor*, Kazinczy Gábor egy beszéde. (Fővárosi Lapok 118. sz.)
418. *Csanády Sándor*, Kazinczy Gábor irodalmi hagyománya. (Fővárosi Lapok 143. sz.)
418a. — L. a 477. sz. is.
418b. — L. a 479. sz. is.
418c. — L. az 504. sz. is.
419. **Kemény.** *Tutschek Anna*, Néhány szó a «Rajongókról.» (B. Kemény Zsigmond regénye. Figyelő XIX. 132—156. l.)
420. **Kisfaludy K.** *Balogh Gy.*, Kisfaludy Károly hagyatéka. Vas. Ujs. XXXII. 90.
421. *I. . . . c*, Tomory Pál és Kisfaludy Károly. (Magyar Állam 27. sz.)
422. **Kunics.** *Tóth Sándor*, Szedecias. (Figyelő XIX. 234—238. l.) Kunics F. drámájának (1753) ism.
423. **E. Kovács.** Ferenczy Zoltán, E. Kovács Gyula. Ellenzék 1885. 65. 66. 67. 68. 69.
424. Csernátoni Gyula, E. Kovács Gyula. Kolozsvári Közlöny 1885. 67. 68.
425. **Kovács J.** *Illésy János*, Somogyi Kovács József kiadatlan versei. (Figyelő XIX. 390—393. l.)
426. **Kölcsey.** *Kölcsey F. önéletrajza.* Budap. Szemle 108. sz. 321. lp.

427. *Jancsó Benedek*, Kölcsey Ferencz élete és művei. Budapest, Aigner L. é. n. (1885. 8-r. 437. XII. l.) Ism. Szana T. «Nemzet». 194. sz. — Ferenczy J., Phil. Közl. 547. — Váczy János. «Figyelő.» XIX. 244—256. l. — dr. Badics Fer. «Fővárosi Lapok» 93. sz. — —r. «Századok.» 677—679. l. — Balogh Á. Magyar Tanügy 224—226. l. — Sümegi Kálmán. Budapesti Hirlap 115. sz.
428. **Kunoss.** *Boross Mihály*, Kunoss emlékezete. Pesti Hirlap, 1885. 212. sz.
429. *Balogh Gyula*, Kunoss Endre életéhez. Pesti Hirlap 1885. 204. sz.
430. **Lónyay M.** Lónyay Menyhért naplójából M. Szal. II. 421.
431. Lónyay Menyhért gróf önéletrajzi töredéke. Budapesti Hirl. 148. sz.
432. **Madách.** *Kelemen Béla*, Madách lyrai költészete I—III. (Fővárosi Lapok 94—96. sz.)
433. **Májer.** *Kőhalmi*, dr. Majer István. Vas. Ujs. XXXII. 621.
434. Májer István irói jubileuma. Magyar Korona 1885. 201. sz. 226. sz.
435. *Kőhalmi-Klimstein József*, dr. Májer István, a félszázados iró. Magyar Állam 1885. 230. 232—236. sz.
436. **Mikes.** *Erődi Béla* dr., Mikes Kelemen életrajza. (Magyar Helikon 54. füz.) Pozsony, Stampfel, 1885. (N. 8-r. 28. l.) 20 kr.
437. **Mikszáth.** *Borostyáni Nándor*, Mikszáth Kálmánról. Pesti Hirlap 1885. 353. sz.
438. **F. Pap.** *Versényi György*, Fogarasi Pap József életéhez. (Figyelő XVIII. 94—97. l.)
439. **Péchy S.** *Koncz József*, Péchy Simon lappangó munkáiról. (Figyelő XIX. 3—7. l.)
440. *Szilágyi Sándor*, Péchy Simon lappangó munkáiról. (Figyelő XIX. 1—3. l.)
441. **Petőfi.** *Arányi M.*, Alexandre Petőfi et la révolution hongroise. Kosz. VII. 247.
442. *Csernátoni Gyula*, A prófétizmus Petőfi műveiben I. II. (Fővárosi Lapok 28. 29. sz.)
443. *Futó Ferencz*, Petőfinek egy jó barátja. (Váradi Antal.) Fővárosi Lapok 283. sz.
444. *G. M.*, Petőfi álnevei. (Szarvasi Lapok 50. sz.)
445. *Jancsó B.*, Petőfi pesszimizmusa. Kosz. VII. 657.
446. *Klapka Gy.*, Petőfi összekoczczanása a hadügyminiszterrel. Kosz. VII. 638. — Magy. Szal. IV. I.
447. Klapka és Petőfi. Budapesti Hirlap 263. sz.
448. Petőfi összekocczanása a hadügyminiszteriummal. — Klapka tábornok. Magyar Állam 1885. 265. sz.
249. *Catulle Mendées*, A magyar költők fejedelme (Petőfi). Pesti Hirlap 1885. 126. sz.
450. *Mátray Lajos*, Petőfi Sándor élete versekben. Nagyszombat, Winter Zsigm. 1885. (K. 8-r. 24 l.) 6 kr.
451. *Meltzl Hugo*, Petőfi jelszava. Hat sorról hét czikk. Philosophiai-æsthetikai tanulmány. Kolozsvár, 1885. (8-r. 53 l.) 1 frt.
452. *Radó Antal*, Coppée Petőfi-fordításai. Budapesti Hirlap 282. sz.
453. *Sass J.*, Petőfi kiadatlan leveleiből. Vas. Ujs. XXXII. 844.
454. *Szana Tamás*, Petőfi Sándor szerelme. (Szarvasi Lapok 44. 45. 46. 47. sz.)

455. *Thewrewk Arpád*, A personificatio Petőfi-nél. (Haza és Külföld I. évf. 5. sz.)
456. *(Sz.)* Egy nagy halott kutatása. (Petőfi sírjáról. Fővárosi Lapok 265. sz.)
457. Dr. *Török Aurél*, Mivel tartozik önnönmagának a nemzet Segesvártt. (Tájékozásul a Petőfi hamvai fölkeresése ügyében.) (Fővárosi Lapok 275.)
458. *(Sz.)* A segesvári honvéd-sírok. (Észrevételek.) (Fővárosi Lapok 276. sz.)
459. Dr. *Török Aurél*, Vonások Petőfinek aszódi tanuló korából. M. Szal. IV. 7.
460. *Váli B.*, Hol nyugszik Petőfi Sándor? M. Szal. IV. 21.
461. *Vutkovich Sándor*, Petőfi Sándor életrajza. 2-ik jav. kiadás. Pozsony, Stampfel, é. n. (1885) (N. 8-r. 96 l.)
462. *Pintér Kálmán*, Petőfi és Arany. Ország-Világ 233. l.
463. Sándor Pétœfi. (Párisi levél.) Budapesti Hirlap 231. sz.
464. Petőfi legújabb arczképe. Ország-Világ 820. l.
465. Petőfi legújabban feltalált arczképe. Budapesti Hirlap 335.
466. Milyen volt Petőfi Sándor? M. Szal. IV. 16.
467. Petőfi Sándor búcsúbeszéde. M. Szal. IV. 19.
468. Petőfi kiadatlan költeménye. M. Szal. IV. 142.
469. **Rákosi.** *Várady S.*, Rákosi Jenő, Ország-Világ 825. l.
470. **Révai.** *Szinnyei József*, Révai Miklós és Verseghy Ferencz. (Magyar Helikon. 49. füz.) Pozsony, Stampfel K. 1885.
471. **Sárosy.** *Bolgár Emil*, Sárosy Gyula levele Berzeviczy Tivadarhoz. (Figyelő XIX. 393—394. l.)
472. **Szász D.** *Törs K.*, Szász Domokos, erdélyi reform. püspök. Vas. Ujs. XXXII. 381.
473. **Széchenyi.** Széchenyi életéből. Irta Spinoza dr. Budapesti Hirlap 96. sz.
474. **Széher.** Széher Árpád emléke. Vas. Ujs. XXXII. 107.
475. **Szemere M.** *Tóth Lőrincz*, Emlékezés Szemere Miklósra. (Kisfaludy-társ. évl. XIX. k.)
475a. — L. a 497. sz. is.
476. **Szemere P.** *—á—r.*, Szemere Pál. Vas. Ujs. XXXII. 121.
477. *Abafi Lajos*, Szemere Pál levelei Kazinczy Gáborhoz. (Figyelő XIX. 208—213. l.)
478. *Badics Ferencz*, Szemere Pál. Születése százados évfordulója. (Fővárosi Lapok 46. sz.)
479. *Kazinczy Gábor*, Emlékbeszéd Szemere Pál felett. (Olcsó könyvtár 191. sz.) Budapest, Franklin-t. 1885. (16-r. 61 l.)
480. *Neményi Imre*, Emléktáblát Szemerének. Budapesti Hirlap 48. sz.
481. *Thewrewk Árpád*, «Az emberi élet korai». (Szemere Páltól.) (Haza és Külföld I. évf. 5. sz.)
482. **Szigligeti.** *Prém József*, Szigligeti Ede életrajza. (Magyar Helikon 60. füz.) Pozsony, Stampfel, 1885. (N. 8-r. 23 l.)
483. *Vándori Rezső*, Szigligeti legelső színműve. («A megjátszott cselek.» Előadatott 1835. márcz. 24-én.) (Fővárosi Lapok 69. sz.)
484. **Szilágyi D.** *Tóth Béla*, Szilágyi Dániel. Budapesti Hirlap 326. sz.
485. *Vámbéry Á.*, Szilágyi Dániel, Ország-Világ 849. l.
486. **Szilágyi I.** *Gerevich E.*, Szilágyi István. Ország-Világ 745. l.

487. *Palmer Kálmán*, Szilágyi István. Budapesti Hirlap 316. sz.
488. *Szabó Sándor*, Szilágyi István. (Fővárosi Lapok 281. sz.)
489. Szilágyi István, Vas. Ujs. XXXII. 733.
490. Szilágyi István jubileuma, P. egyh. isk. lap. XXVIII. 1493.
491. **Szirmay.** *I. Kemény Lajos*, Szirmay Antal. (Figyelő XIX. 176—184. l.
491a. **Tinódi.** L. a 375. sz.
492. **Tolnai.** *Ábrányi E.*, Tolnai Lajos. Kosz. VII. 769.
493. Tolnai Lajos, a regényiró. Ország-Világ 373. l.
494. *Bodnár Zs.*, Tolnai Lajos, a regényiró. Kosz. VII. 433.
495. **Tompa.** Tompa Mihály összes költeményei. Budapest, Méhner V. 1885. Füzetje 35 kr.
496. *Hegedűs István*, Delpit és Tompa két költeménye. (Keresztény Magvető. 100—108. l.)
497. *Ferenczy József*, Tompa Mihály levelei Szemere Miklóshoz. (Figyelő XIX. 330—344. l.)
498. *Váczy János*, Tompa Mihály összes költeményei. (Teljes kiadás.) (Egyetértés 135. sz.)
499. **Tóth Ede.** *Szánthó K.*, Tóth Ede. Kosz. VII. 105. 123. 141. 154. 168. 187.
500. *Abafi Lajos*, Tóth Ede életéhez. (Figyelő XVIII. 321—330. l.)
501. **Tóth Endre.** *—á—r—*, Vas. Ujs. XXXII. 405.
502. — Tóth Endre. M. Szal. III. 384.
503. *W.*, Tóth Endre. (Magyar Bazár 12. sz.)
504. **Toldy.** *Abafi Lajos*, Toldy levelei Kazinczy Gáborhoz. (Figyelő XIX. 27—43. l., 95—112. l.)
505. **Tréfort.** Az Akadémia új elnöke. Vas. Ujs. XXXII. 365.
506. *Pulszky Ferencz*, Trefort Ágoston. Ország-Világ 249. l.
507. **Vajda.** *Palágyi M.*, Vajda és a magyar lyra. Kosz. VII. 305.
508. **Várkonyi.** *Paszlavszky Sándor*, B. Várkonyi Amade Antal, XVIII. századbeli ismeretlen költő. (Figyelő XVIII. 161—173. l., 174—181., 350—359. l.)
509. **Vas G.** *Vadnai K.*, Emlékbeszéd Vas Gereben fölött. Kosz. VII. 73.
510. Vas Gereben, Budapesti Hirlap 26. szám.
511. *Sziklay János*, Vas Gerebenről. Pesti Hirlap, 1885. 18. sz.
512. *Kovács Pál*, Vas Gereben Győrött. (Fővárosi Lapok. 19. sz.)
513. *Váli Béla*, Vas Gereben. (Figyelő XVIII 344—350. l.)
514. *Váli Béla*, Vas Gereben élete (Fővárosi Lapok. 20. sz.)
514a. **Verseghy.** L. a 470. sz.
515. **Vörösmarty.** *Ivánffy Jenő*, Vörösmarty «Marót bán». Magyar Polgár 1885. 277.
516. *Breán Kázmér*, Csongor és Tünde kútforrása és æsthetikai értéke. (Lugosi főgymn ért. 1885.)
517. *Toncs Gusztáv*, Vörösmarty «Zalán futása» mese és szerkezet szempontjából. Eszthetikai tanulmány. (Szabadkai főgymn. ért. 1885.)
518. Vörösmarty egy kiadatlan levele. Pesti Hirlap. 1885. 205. sz.
519. *Latkóczy Mihály*, Vörösmarty ifjuságából. Pesti Hirlap 1885. 205. szám.
520. *Varga Mátyás*, A vallás és az erkölcs Vörösmarty költészetében. (Szépirodalmi kert. M. Állam mellékl. 3., 4., 5. sz.)

521. *Vozári Gyula*, Vörösmarty költői nyelvéről. (Figyelő XIX. 321—339. l.)
522. Zádor. *Zádor Gyula*, Zádor György levelezése Kazinczy Ferenczczel, 1885. Ism. *a. d.* Bp. Szemle. 108. sz. 454. — P. Napló 272. sz.
523. Zrinyi. *Radó Antal*, A Zrinyiász modernizálása, Ország-Világ 762. l.
524. *Baráth Sándor*, Zrinyi Miklós és Frangepán Anna emlékezete. (Függetlenség. 317. sz.)
525. *Kanyaró Ferencz*, Zrínyi szerelme. (Figyelő. XIX. 81—94. l. Ism. *K.* «Egy nagy költő szerelme.» Fővárosi Lapok 256. sz.)
526. Zsoldos. *Szomaházy I.*, Zsoldos Ignác. Vas. Ujs. XXXII. 637.

3. Magyar nyelvészet.

527. *Ásbóth O.*, A ‚zsoltár' szó és még valami. Nyőr. XIV. 455.
528. *Babics K.*, Növénynevek. Nyőr XIV. 32.
529. *Babos Kálmán*, Közhasznú magyarázó szótár. Bir. Dabóczi György. Család és iskola, 131. lap.
530. *Balassa I.*, Szótagok, szavak, mondatok. Nyőr XIV. 442.
531. *Balassa I.*, Egy második hangzó illeszkedés a magyarban. Nyőr. XIV. 345.
532. *Balassa I.*, A nyelvjárások tanúlmányozásáról. Nyőr XIV. 157, 207, 262.
233. *Balassa I.*, A népnyelvhagyományok följegyzése. Nyőr XIV. 310.
534. *Balogh Gyula*, Egy érdekes nyelv-emlék. Budapesti Hirlap 21. és 30. szám.
535. *Barabás Samu*, ugyanarról, u. o. 45. szám.
536. *Barbarics L, R.*, A debreczeni grammatika, ism. Kúnos Ign. Phil. Közl. IX. 87.
537. *Barbarics L. R.*, Újabb költői nyelvünk történetéből. Phil. Közl. IX. 339.
538. *Barts I. dr.*, Orvos-gyógyszerészeti Műszótár. Ism. *Csapodi I.* Nyőr XIV. 121.
39. *Berkeszi István*, A magyar nyelv a magánélet terén 1711-től 1790-ig. (Fehértemplomi főgymn. ért. 1885.)
540. *Brassai Sámuel*, Én is hozzá szólok. («Fordúl elő».) Phil. Közl. IX. 353.
541. *Deák F.*, Béldi Kelemen inventáriumából. Nyőr. XIV. 82.
542. *Deák F.*, Tanúvallatások a Révay-levéltárból. Nyőr XIV. 270.
543. *Dóczy I.*, A határozók logikája. Tan.-egy. Közl. XIX. 67.
544. *Erdélyi Károly*, Vázlatok a magyar nyelvészet köréből. (Nagykanizsai főgym. ért. 1885.)
545. *Frecskay J.*, A mesterszótár. Nyőr. XIV. 167.
546. *Frecskay J.*, Technologia vagyis a mesterségek és némely alkotmányok rövid leirása Gergelyffi András O. által. (1809.) Nyőr XIV. 357. 403.
547. *Gyurits Antal*, Vezérgondolatok egy Magyar Nyelvtan megírásában. (Közoktatás. 34. sz.)
548. *Handelsmann Antal*, Az «e» hangról és betűről. (Zalai Tanügy. 39. sz.)
549. *Hunfalvy Pál*, Teljes és nem teljes szótövek a magyarban. Phil. Közl. IX. 1.

550. *Járosi B.*, Babonák egy mult századi kéziratból. Nyőr. XIV. 521.
551. *Joannovics Gy.*, A «nek» ragú név és a birtokszó. Nyőr. VIV. 9, 52, 102.
552. *Joannovics Gy.*, Válasz a «nyelvészeti logikára». Nyőr. XIV. 502, 547.
553. *Kardos A.*, Régi nyelv, népnyelv, irodalmi nyelv. Nyőr. XIV. 543.
554. *Kardos A.*, A göcseji nyelvjárás. Nyőr XIV. 163, 213, 393, 448.
555. *Katona L.*, Szólásmódok Nagybánya város régi jegyzőkönyveiből. Nyőr. XIV. 218, 356, 459, 514, 565.
556. *Király H.*, Verseghy mint neologus. Nyőr XIV. 398.
557. *Kmethy István*, Nyelvtudományi csevegések a magyar helyesírás rendszerének alapvonalai czimű munka birálattal. A magyar nyelv mívelői, kezelői és barátai számára. Budapest 1885. Zilahy. (N. 8-r. 63 l.) V. ö. 9. sz.
558. *Könnye N.*, A névragok és névutók használata. Nyőr XIV. 354.
559. *Kőrösi B.*, Olasz kölcsönszók. Nyőr XIV. 65, 118.
560. *Kulcsár E.*, Genitivus és dativus. Nyőr XIV. 389.
561. *Kulcsár E.*, Arithmetica vagy számvetésnek mestersége. (Maróthy Gy. 743.) Nyőr XIV. 359.
562. *Kun Pál*, Bölcsészetünk nyelve. (Magyar philos. Szemle. 345. 359. l.)
563. *Kun Pál.*, A nyelv mint eszköz. (Magyar philos. Szemle. 81—98. l.)
564. *Mészáros István* (Túri), A nép nyelvének ügye a nyelvújítás óta. Budapest, Révai, 1885. (N. 8-r. 132 l.) Ism. *Csapodi István*. Budapesti Hirlap. — 71. sz., *Pont.* Koszorú. VII. 190. — *Balassa I.* Phil. Közl. 444. l.
565. *T. Mészáros István*, Avultság a magyar nyelvben. Phil. Közl. IX. 38. 135.
566. *Miklosich F.*, Die slav. Elemente im Magyarischen. Ism. *Balassa J.* Phil. Közl. IX. 288. — *Thúry* J. Phil. Közl. IX. 295. — *Szarvas G.* Nyőr. XIV. 73.
567. *Révész I.*, Vasúti szótár. — Ism. *m.* Bp. Szemle 101. sz. 320. l.
568. *Simonyi Zs.*, A magyar névragozás. Nyőr. XIV. 246, 389, 337, 385, 433, 481, 529.
569. *Simonyi Zs.*, Az idegen szók irodalma. Bp. Szemle 101. sz. 285. l.
570. *Sterba János*. Szófejtési javítások. (Zalai Tanügy. 10. sz.)
571. *Szarvas G.*, A német kölcsönszók. Nyőr XIV. 193.
572. *Szinnyei J.*, Az új tájszótár. Nyőr XIV. 216.
573. *Thewrewk Árp.*, Magyar nyelvi kérdések és feleletek. (Haza és Külföld I. évf. 9. 10. sz.)
574. *Tömlő Gy.*, A németújvári glosszák. Nyőr XIV. 149, 200, 252, 297.
575. *Vámbéry Ármin*, A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. II. Válasz Budenz József birálati megjegyzéseire. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. köt. 5. sz.) Budapest, Akadémia, 1885. (N. 8-r. 74 l.) 50 kr.
576. *Veress Ignácz*, A magyar név- és igejelző. (Nagyszebeni állami főgymn. ért. 1885.)
577. *Vizoly Z.*, Germán elemek a magyarban. Ism. *Szarvas G.* Nyőr XIV. 317.
578. *Volf Gy.*, Kiktől tanultunk írni olvasni? Nyőr XIV. 348.
579. *Volf György*, Kitől tanult a magyar irni, olvasni? (A régi magyar

orthographia kulcsa.) Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. Budapest, Akadémia, 1885. (N. 8-r. 87 l.) Ism. Egyetértés. 189. sz.

580. **Egyes szókról és szólásokról. A** *bojtár*. Szerelemhegyi. (Közoktatás. 15. sz.)
581. *Boncsok*. Patrubány L., Phil. Közl. IX. 183.
582. Még egy pár szó a boncsokról. Phil. Közl. IX. 512.
583. *Boncsok*. Kispál M., Szarvas G., Nyőr XIV. 113. — Sz. D. u. o. 512.
584. *Bujtár* és *bujtó*, Sterba Jánostól, Zalai Tanügy. 8. sz.
585. *Csentész*. L. A. U. o. 86.
586. *Csimbók*. Sz. D. u. o. 512.
587. *Csákó*. N. K. u. o. 324.
588. *Csökevény*. Török Aurel u. o. 324.
589. A *czápa* családja és származása, Szarvas G. Nyőr. VIV. 1.
590. *Czápa*, Hermann O. u. o. 368.
591. *Deák*. Thewrewk Á., Magyar nyelvbuvárlatok. (Haza és Külföld. II. évf. 2.
592. *Dorbézol*. Szarvas G., Nyőr. XIV. 488.
593. *Drida*. N. K., Nyőr. 271.
594. *Dugába dőlt*. Szarvas G. u. o. 49.
595. *Eméng*. Szarvas G. u. o. 135.
596. «*Érden* sokat ők értenek.» Thewrewk Árp. (Haza és Külföld. I. évf. 9. sz.)
597. *Ev*. Tömlő Gy. Nyőr. 172. Frecskay J. u. o. 222. Csapodi u. o. 269.
598. *Fügét mutatni*. P. Thewrewk u. o. 36. Kőrösi S. u. o. 84.
599. *Fordul elő*. Simonyi Zs. u. o. 36.
600. *Férj*. Szily K. u. o. 132.
601. *Finom*. Szarvas G. u. o. 224.
602. *Fül ajtó*. N. K. u. o. 271.
603. *Gyaksa*. Kispál A., Szarvas G. u. o. 223.
604. *Golyó*. Nagyszigethy K. u. o. 362.
605. *Gúla*. Nagyszigethi K. u. o. 405.
606. *Használatos*. Baksay S. u. o. 365. Szarvas G. u. o. 406.
607. *Hordáros*. Szoboszlai u. o. 555.
608. *Házsártos*. Csapodi I. u. o. 364.
609. *Járatos*. Baksay u. o. 365. Szarvas u. o. 406.
610. *Irtás*. Kasztner G. u. o. 78.
611. *Kalitka (nagy)*. Frecskay J. u. o. 223.
612. *Kesztyű*. Szarvas G. u. o. 491. — Csapodi I. u. o. 555.
613. *Kiépíteni*. Sz. D. u. o. 554.
614. *Lecsapni*. Thewrewk Árpád. (Haza és Külföld. II. évf. 1. sz.)
615. *Lófuttatás*. Egy sportkedvelő. Szerkesztő Nyőr 134.
616. *Lukna*. P. Thewrewk E. u. o. 271.
617. *Létére*. Simonyi Zs. u. o. 323. Kardos A. 511.
618. *Megrédelmeztetett*. Simonyi Zs. u. o. 224.
619. *Menevéd*. Simonyi Zs. u. o. 181.
620. *Mesény*. Simonyi Zs. u. o. 181.
621. *Melleszt, mellyezni*. Herman Ottó u. o. 32.
622. *Mellső*. Simonyi. P. Thewrewk u. o. 222. Csapodi u. o. 269, Frecskay u. o. 324. Csapodi u. o 555.

623. *Miattam, tőlem.* Barbarits L. R. Nyőr. XIV. 496.
624. *Mogy.* Nagyszigeti K. u. o. 363.
625. *Módosító igék.* Simonyi u. o. 322.
626. *Nosza.* Szarvas G. u. o. 537.
627. *O* hang a magyarban. Balassa u. o. 553.
628. *Ön.* Simonyi. P. Thewrewk u o. 222.
629. *Pástétom.* Szarvas G. u. o. 177.
630. *Petten.* Szarvas G. u. o. 464. Tolnai J. u. o. 512.
631. Pipere. Szarvas G. u. o. 145.
632. *Röpde.* Simonyi Zs. u. o. 181.
633. *Román, rumuny.* Kispál M. u. o. 513.
634. *Rudimentum.* Egy doktor u. o. 180.
635. *Salavári.* Goldziher Ign. u. o. 130.
636. *Sérv.* Egy doktor u. o. 180. — Csapodi u. o 269.
637. *Szabad.* Körész Kelemen Vutkovics Sándor úrnak. (Közoktatás. 30. sz.)
638. *Számára.* Szvorényi J. Nyőr XIV, 83. — Lehr Alb. u. o. 131.
639. *Szirmátra.* Sz. D. u. o. 512.
640. *Tajekozat.* Szarvas u. o, 510.
641. *Téry.* Nagy-Szigethy K. u. o. 129.
642. *Tenyésztő növények,* Egy olvasó u. o. 465, Szarvas G. 508
642a. *Tömkeleg.* Nagyszigethi. K. u. o. 174.
643. *Türhetetlen.* Baksay u. o. 85.
643a. *Vendég.* Goldziher Ign. u. o. 241.
643b. *Torzsa, törzsök.* Nagyszigethy u o. 406. – Kőrösi S. 466, — Szarvas G. u. o. 493.

4. Iskola-könyvek.

644. Árvay József, Magyar nyelvtan népiskolák számára, átdolgozta Kapitány János. Bir. *Sr.*, Népnevelők lapja, 1885. évf., 27. sz.
644a. *Bárány Ignácz.* Nyelvgyakorlatok. I. folyam. A népiskola II. osztályú növendékeinek fölfogásához alkalmazott s iskolai és házi feladatokúl szolgáló nyelvtani, helyesirási és fogalmazási gyakorlatok. XI. jav. kiadás. Budapest, Lauffer, 1885.
645. Ugyanaz. II. folyam. A harmadik osztály számára. 8-ik kiadás. Budapest, Lauffer, 1885. (8-r. 63 l.)
646. *Bárány Ignácz.* Magyar nyelvkönyv. I. füzet. Nyelvoktatás az egyszerű mondat körében. A népiskolák III. osztályú növendékeinek fölfogásához alkalmazott iskolai és házi feladatokkal. Átdolgozta Bárány Gyula. A népiskolák tantervéhez alkalmazva és tökéletesbítve. XIV. kiad. Budapest, Lauffer, 1885.
647. — Ugyanaz II. füz. Nyelvoktatás az összetett mondat körében. A népisk. IV. oszt. számára. XI. kiad. Budapest, Lauffer, 1885.
648. — Ugyanaz. III. füz. Szókötés és fogalmazás. A népiskolák V. és VI. oszt. számára. VI. kiad. Budapest, Lauffer, 1885.
649. *Barna I.*, Ungarisches Sprachbuch zur gründlichen Erlernung der ungarischen Sprache. Auch zum Selbstunterricht vorzüglich geeignet. I. Theil. Budapest, Pallas. 1885.
650. *Budiu Palu,* Cursu de limba maghiara pentru scolele gimnasiale, reale inferióre, pedagogice si pentru privati. Prelucratu dupa Töp-

ler metoda lui Ahn. (Magyar nyelvtan rómánok részére.) Brassovu, Zeidner H. 1885.

651. *Dengi János*, Költői olvasmányok. Románczok, balladák és alanyi költemények. A gymnasiumi tanítás új terve és az utasítások alapján a gymnasiumok V. osztálya számára szerkesztette és magyarázó jegyzetekkel elátta —. Budapest, Eggenberger, 1885.

652. *Dezső Lajos*, Olvasókönyv a népiskolák III. és IV. oszt. számára. Bír. Ujfalusi Sándor, Család és Iskola, 184. lap. — *Tr.*, Népnevelők lapja, 27. sz.

653. *Emericzy Géza*, *Gelléri Mór* és *J. Péterffy József*, Olvasóköhyv az 1-ső fokú ipariskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, Dobrowsky és Franke. 1885

654. *Gyertyánffy István*, Előgyakorlatok az irva-olvasás tanításához. Bír. Staudner Gyula, Család és Iskola, 99. l.

655. *Gyulay Béla*, Ipariskolai olvasókönyv. Bír. Vazul, Népnevelők lapja 25. sz.

656. *Gyulay Béla*, Magyar olvasókönyv nyelv- és irálytani feladványokkal. I. rész.; A közép- és polgári iskolák I. oszt. számára. 4-ik kiadás. Budapest Kókai, 1885.

657. *Ihász Gábor* magyar nyelvtana középiskolák használatára. 24-ik kiadás. Átdolgozta Barbarics Róbert. Budapest. Lampel R. 1885.

658. *Indali Péter*, Új szerkezetű Abc. — Bír. Staudner Gyula. Család és Iskola. 99. l.

659. *Klingenberg Jakab*, Gyakorlati német nyelvtan. Bír. Czirják Albert, Család és Iskola, 51. lap.

660. *Környei János*, Gyakorlati irálytan, különös tekintettel a levélirásra és a közéletben előforduló polgári ügyiratokra. ¡Polgári-, felső népiskolai és magánhasználatra. Átdolgozta dr. Gyulay Béla. 5-ik bőv. és jav. kiadás. Budapest, Lampel, 1885.

661. *Láng Mihály*, Magyar nyelvgyakorló a magyar beszéd tanításához. Bír. Tóth Károly. Család és Iskola. 191. l.

662. *Lehr Albert és Riedl Frigyes*, Magyar olvasókönyv III. kötet. Történeti térképekkel és illustratiókkal. Budapest, Franklin t. 1885. — Ism. Varga B. Tanáregyl. Közl. XIX. 183.

663. *Névy László*, Kereskedelmi levelező. Kereskedelmi iskolák és a kereskedő ifjuság használatára. Budapest, Kókai, 1885.

664. *Papp József és Posch Lajos*, Magyar tan- és olvasókönyv. Bír. Böngérfi János. Népnevelők lapja, 29. sz.

665. *Répássy János*, Rövid fogalmazás-, irály-, költészet- és szavalástan. Fi- és nőtanító-képezdék használatára. 3-ik jav. és bőv. kiadás. Eger, Szolcsányi Gy. 1885.

666. *Névy László*, Stilisztika. Az irály és irásmű-szerkezettan. Prózai olvasmányokkal. 4-ik kiad. Budapest, Kókai L. 1885.

667. *Szemák István dr.*, Magyar mondattan a középiskolák II. osztálya számára. Budapest. Lauffer V. 1885.

668. *Szinnyei J.*, Rendszeres magyar nyelvtan középiskolák számára. Budapest, Knoll K. 1885. — Ism. Markovics S., Phil. Közl. IX, 425.

669. *Sztojánovits István*, Magyar nyelvtan gyakorlati példákkal. Tekintettel a levélirásra és a közéletben előforduló legszükségesebb ügyiratok fogalmazására. Iskolai és magánhasználatra. 3. jav. kiadás. Átdolgozta Prámer Ágost. Budapest, Eggenberger, 1885.

670. *Szvorényi József*, Kisebb magyar nyelvtan. (Az algymn. és reáltanodai III. oszt. használatára. II. rész. Mondattan. 5-ik kiad. Budapest, Franklin t. 1885.
671. *Tomor Ferencz* és dr. *Váradi Antal*, Magyar olvasókönyv a középiskolák I. oszt. szám. Az új tanterv és miniszteri utasítás értelmében szerkesztették —. 4-ik kiadás. Budapest, Lampel R. 1885.
672. *Tomor Ferencz* és dr. *Váradi Antal*, Magyar olvasókönyv a középiskolák III. oszt. számára. Az új tanterv és miniszt. utasítás értelmében. 3-ik kiadás. Budapest, Lampel R. 1885.
673. *Tóth S.*, Irodalomtörténet s Olvasókönyv. — Ism O. Köz. Tan., Phil. Közl. IX. 705.
674. *Vass M. és Sziklay F.*, Olvasókönyv (A B C) az elemi népiskolák I. oszt. számára. Bir. Böngérfi János. Népnevelők lapja, 40. sz.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak.*

1. Általánosb irányu dolgozatok.

675. Archæologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich. VII., VIII. évf. ism. Arch. Ért. 259—262. l.
676. *Ábel Jenő*, Isota Nogarola. (Székfoglaló.) (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XII. köt. 12. sz.) Budapest, Akadémia, 1885.
677. *Balog A.*, Bacon Novum organuma. — Ism. *A.* Bp. Szemle 105. sz. 439. l.
678. *Boekh Aug.*, Kleine Schriften, ism. *Pecz V.* Phil. Közl. IX. 710.
679. *Burány Gergely*, A görögök és rómaiak vallása keresztény szempontból tekintve. Szombathely, Seiler H. 1885. Ism. B. Irodalmi Szemle. (Eger) 9. sz.
680. *Gitlbauer M.*, Phil. Streifzüge, ism. *Latkóczy M.* Phil. Közl. 570.
681. *Cohausen*, Der römische Gränzwall in Deutschland. Ism. Fröhlich R., Arch. Ért. 400—403. l.
682. *Csiky Gergely*, Görög-római mythologia. A szöveg közé nyomott képekkel. Budapest, Franklin t. 1885.
683. Jahresbericht (X.) ü. d. Fortschritte d. class. Alterthumswissenschaft, hersg. v. K. Bursian. 1883. 12. füz., ism. Arch. Ért. 271—272. l.
684. *Krausz J.*, Tanulmányok, ism. Némethy G., Phil. Közl. IX. 52.
685. *Márki József*, «Latin költők» (Közoktatás. 32. sz.)
686. *Némethy Géza*, Muretus emlékezete. Phil. Közl. IX. 665.
687. Numismatische Zeitschrift XVII. évf. 1885. Wien, ism. h. j. Arch. Ért. 344—346. l.
698. *Piltia N.*, Influinta limbei grece asupra desvoltârii cuvinteloru si asupra literaturei limbei latine. (Brassói rom. gör. kel. főgymn. ért. 1886.)
689. *Rómer F. Ferencz*, A nemzetközi embertani és régiségtani történelem előtti 9-ik congressus Lissabonban, 1880. (Arch. Ért. 346—353. l.)
690. *Schöll A.*, Gesammelte Aufsätze, ism. *Latkóczy M.* Phil. Közl. IX. 206.

691. *Téglás Gábor*, A bécsi akadémia őstörténelmi bizottságának hetedik jelentése. Ism. Arch. Ért. 255–259. l.
692. *Télfy Iván*, Theodora. (Rankavis Kleon görög drámai költeménye.) I. II. (Fővárosi Lapok, 72. 73. sz.)

2. Görög történelem s régiségek.

693. *Chronicon Parium* ed. J. Flach, ism. *Pecz V.* Phil. Közl. IX. 712.
694. *Curtius-Kaupert*, Karten von Attika, ism. *Fröhlich R.* Phil. Közl. IX. 574.
695. *Fináczy Ernő*, A régi görög gyermekjátékok. (Budapesti VII. ker. gymn. ért.)
696. *Gregorovius F.*, Hadrian császár. Budapesti Szemle 103. sz. 132. l.
697. *Gyulay Béla*, A lányok nevelése Spártában és Athenében. (Nemzeti Nőnevelés. XI. köt. 360—367. l.)
698. *Haáz János*, A rabszolgák helyzete Athénban és Rómában. (Nagykárolyi nagygymn. ért. 1885.)
699. *Holczinger Imre*, A delphii amphyktionia szerepköre a görög történelemben. (Tatai algymn. ért. 1885.)
700. *Pergamon*, Ország-Világ. 13. sz. (Képpel.)
701. *Reményi E.* ifj., Adalék a görög költészet pessimismusához. Bp. Szemle 108. sz. 432. l.
702. *Schliemann H.*, Tyrins. etc. Lpz. 1886. ism. *a.* Arch. Ért. 403—404. l.
703. *Scossa Dezső*, A görög zenéről. (Nemzet 300. sz.)
704. *Thewrewk Árpád*, A κονίστρα védelmére. (Haza és Külföld I. évf. 8. sz.)
705. *Thewrewk Árpád*, Dithyrambos. (Haza és Külföld I. 7. sz.)
706. *Vincze Ambró*, Jogvédelem és emberi élet a régi görögöknél. (Székesfehérvári főgymn. ért. 1885.)

3. Görög irodalom.

707. *Latkóczy Mih.*, Az alkyoni tenger. (Alkmánból.) Ford.— (Budapesti Bazár. Márcz. 15. sz.)
708. *Anakreon.* Görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ponori Thewrewk Emil. (Görög és latin remekírók. Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.) Budapest, Franklin-t. 1885. Ism. *Pruzsinszky János.* Nemzet 188. sz. — Pesti Napló 240. sz. — —*i*—*s.* Tanár-egyl. Közl. XIX. 132. l.
709. *Anakreon.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ponori Thewrewk Emil. (Görög és latin remekírók.) Budapest, Franklin-t. 1885.
709a. *Ponori Thewrewk Emil*, Anakreoni dalok. I—XVI. sz. (Haza és Külföld II. évf. 2. sz.)
710. *Anakreon.* I. II. Ford. Radó Antal. (Nemzet 349. sz.)
711. A görög »*Anthologiá*«-ból. (Thessaliai Fülöp, Anakreon, Diodorus Zónas, Palladastól.) Ford. Thewrewk Árpád. (Haza és Külföld II. évf. 3. sz.)
712. *Schiel Albert*, Demosthenes II. (Brassói ev. főgymn. ért. 1885.)
713. *Thewrewk Árpád*, Euripides halálának éve. (Haza és Külföld I. 10. sz.)

714. *Veress Ignácz,* Homéros Iliása. Ism. Hunfalvy P. Phil. Közl. IX. 412.
715. *Homeros* Iliasa. 2-ik füzet. Ford. és magy. Kempf Józs. (Tanulók Könyvtára. Szerk. Dávid Istv. 32 füz.) Pozsony, Stampfel, é. n. (1885.) (16-r. 65—128 l.) 30 kr.
716. *Némethy Géza,* A ψυχή szó értelme Homérosnál. Phil. Közl. IX. 516.
717. *Polgár György,* Szócsoportok Homérosból. A gymnasiumok felsőbb osztályai számára az utasítások szerint. Budapest, Eggenberger, 1885.
718. *Homer* Iliása. Görögből fordította folyó beszédben Télfy Iván. 2-ik füzet. Második kiad. (Hellen remekírók, 6-ik köt.) Budapest, Lampel R.
719. Dionysus s a rablók. *(Hymnus Homericus.)* Ford. Thewrewk Árpád, Haza és Külföld I. évf. 6. sz.)
720. *Pindaros,* Orchomenosi Asopichosra. Ford. Radó Antal. (Nemzet 349. sz.)
721. *Travnicsek H.,* Pindaros ethikája. Ism. *Fináczy E.* Phil. Közl. IX. 427.
722. *Platonis* Apologia et crito. Scholarum in usum edidit Jos. Král. Accedunt Phædonis c. LXIV—LXVII. Budapestini, Lampel, 1885.
723. *Horváth Zs.,* Platon, Apológia s Kriton. Ism. Hunfalvy P. Phil. Közl. IX. 416.
724. *Péterfi Dénes,* Plató eszméi a nevelésről. (The dialogues of Plato translated into English etc. by B. Jowett. vol. III. 2. ed. Oxford). Keresztény Magvető 139—147. l.
725. *Platon,* Kriton, Sokrates védelme, Eutyphron. 2-ik füzet. Ford. és magy. dr. Boros Gábor. (Tanulók Könyvtára, szerk. Dávid Istv. 31. füz.) Pozsony, Stampfel.
726. *Fröhlich Róbert,* Ptolemæosnak hazánkra vonatkozó térképei. Phil. Közl. IX. 14. 146.
727. *Schvarcz Gyula,* Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. VII. köt. 8. sz.) Budapest, Akademia 1885.
728. *Sappho.* (Istennek látszik. . . . , Aphroditéhez.) Ford. Radó Antal. (Nemzet 349. sz.)
729. *Lassú Pius,* A görög népmondák és regék Sophocles színműveiben. (Szolnoki kath. gymn. ért. 1885.)
730. *Männs R.,* Die Präpositionen bei Sophokles. Ism. *Pecz. V.* Phil. Közl. IX. 80.
731. *Ifj. Reményi Ede,* Nyelvjárási különbségek a Theocritos-féle költeményekben. Budapest, 1885.
732. *Dr. Krausz Jakab,* Thukydides. Haza és Külföld II. évf. 1. 2. 3. sz.
733. *Thewrewk Árpád,* Henricus Stephanus verse Thukydides-re. (Haza és Külföld II. évf. 1. sz.)
734. *Horváth Zs.,* Xenophon Chrestomathiája. Ism. Hunfalvy P. Phil. Közl. IX. 408.
735. *Xenophon* emlékiratai Sokratesről. 1-ső füzet. Ford. és magy. Némethy Géza. (Tanulók Könyvtára. Szerk. Dávid Istv. 29-ik füz.) Pozsony, Stampfel.

4. Görög nyelvtanok s olvasókönyvek.

736. *Curtius György* görög nyelvtana (Alaktan). A Gerth Bernát közreműködésével javított 16-ik eredeti kiadást fordította dr. Ábel Jenő. Budapest, Lampel R. 1885.
737. *Curtius György* görög nyelvtana (Mondattan). A Gerth Bernát közreműködésével jav. 16-ik eredeti kiadást ford. dr. Ábel Jenő. Budapest, Lampel R. 1885.
738. *Fellmann M.*, De ὡς, ὥστε. Ism. *Pecz V.* Phil. Közl. IX. 80.
739. *Hunfalvy Pál*, Görög tanítás és görög olvasókönyvek. Phil. Közl. IX. 408.
740. *Maunoury A. F.*, Prosodie grecque. Ism. *Pecz V.* Phil. Közl. IX. 713.
741. *Szamosi János*, Görög nyelvtan gymnasiumok számára. I. rész. Alaktan. Második jav. kiad. Budapest, Zilahy S. 1885.
742. *Szamosi János*, Görög olvasókönyv a gymnasiumi V. osztály számára. Második jav. kiadás. Budapest, Zilahy S. 1885.

5. Római történet s régiségek.

743. Ásatások a régi Laviniumban. Vas. Ujs. XXXII. 13.
744. *Benő Bénárd*, A római család belélete, különös tekintettel jogi és erkölcsi viszonyaira. (Nagybányai kath. főgymn. ért. 1885.)
745. *Bozóky Alajos*, Római világ. Művelődéstörténeti rajzok a császárság fénykorából. II. köt. számos képpel. Budapest, Ráth M. 1885.
746. *Bucsy László*, Irodalmi közlekedés az ó-korban. Corvina 11. 12. 14—16. sz. és Haza és Külföld I. évf. 6—8. sz.)
747. *Burány Gergely*, Az ó-kori műipar. (Vasmegyei rég.-egyl. jelentése XIII. évf. 21—26. l.)
748. *Thewrewk Árpád*, «Paléographie des classiques latins.» (Chatelain Emil.) Irodalmi jelentésféle. (Haza és Külföld I. 7. sz.)
749. *Győrffi Endre*, Az anarchisták Rómában. (Keszthelyi gymn. ért. 1886.)
750. *Hunfalvi Béla*, A néptribunok hatásköre. (Pápai kath. főgymn. ért. 1885.)
751. *Kárffy E.*, Specimina inscript. metr. Ism. Kuzsinszky B. Phil. Közl. IX. 557.
752. *Kiss M.*, Ókori távgyaloglók. M. Szal. II. 674.
753. *Köpesdi Sándor*, A rózsa a rómaiaknál. Nemzet 118. sz.
754. *Medveczky Fr.*, Társadalmi elméletek az ókorban. Budapesti Szemle 100. sz. 1. l. 101. sz. 197. sz.
755. *Plattner*, Private und politische Bedeutung des Götterkultus bei den Römern. (Nagyszebeni ev. gymn. ért. 1885.)
756. *Tarnay Hubert*, Római naptártöredékek. Hozzá: Magyarázatok. Thewrewk Árpádtól. (Haza és Külföld I. évf. 6. sz.)
757. *Temetés* Pompéjiben. (Képpel.) (Magyar Bazár 21. sz.)
758. *Thierry Amadé*, Elbeszélések a római történetből az V. században. A nyugati birodalom végső napjai. A M. T. Akadémia megbízásából az eredeti első kiadás után ford. dr. Öreg János. Budapest, 1885. Akadémia. — Ism. dr. Borovszky Samu. Századok 432—435. l.

6. Latin irodalom.

759. Anthologia. *Radó Antal dr.* Latin költők. Szemelvények magyar fordításban. Az irókat s műveiket ismertető bevezetésekkel. (Irodalomtörténeti Anthologia I.) Budapest, Athenæum, 1885. (N. 8-r. 272 l.) 1 frt 80 kr. Ism. *sz.* Nemzet 204. sz. — *k.* —*l.* P. Napló 194. sz. — *Luby Antal.* P. Hirlap 190. sz. — —*ő.* Budapesti Hirl. 200. sz. Válasz a «Latin költők» birálatra u. o. 204. sz. — *(Sz.)* Főv. Lap. 188. sz. — *Kardos A.* Tanáregyl. Közl. XIX. 177. l.
760. *Caesar* de bello gallico. Ford. és magy. dr. Boros Gábor. Pozsony, Stampfel K. é. n. (1885.)
761. *Cicero* a kötelességekről. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (Görög és latin remekírók. Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.) Budapest, Franklin t. 1885.
762. *Cicero,* A kötelességekről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (Görög és latin remekirók.) Budapest, Franklin-t. 1885. (8-r. XVI, 186 l.) 1 frt.
763. *Cicero,* M. Tullius, válogatott levelei. Magyarázta Jánosi Boldizsár. Budapest, Eggenberger, 1885.
764. *Cicero.* De imperio Cn. Pompeii, pro P. Sulla, pro P. Sestio. 1-ső füzet. Ford. és magy. Némethy Géza. (Tanulók Könyvtára. Szerk. Dávid Istv. 33. sz.) Pozsony, Stampfel.
765. *Gergye Lénárt,* Az ó-kori philosophusok tanítása az istenség mivoltáról M. Tullius Cicero philosophiai művei nyomán. (Komáromi kath. algymn. ért. 1885.)
766. *Novák Béla,* Mik voltak Cicero nézetei az Istenségről s mikép egyeznek azok a keresztény vallással. (Mármaros-szigeti kath. gymn. ért. 1885.)
767. *Arany János,* Barinehez. (Horatius költ.) (Magyar Bazár 15. sz.)
768. *Horác,* Thaliarchushoz. Endródi Sándor. (Főv. Lapok 272. sz.)
769. *Q. Horatius Flaccus* válogatott ódái. Folyóbeszédben magyarítá Gyurits Antal. (Római remekirók magyar nyelven. I.) Szatmár, Ungár I. 1885.
770. *Tóth Endre,* Pyrrhához. (Horat. I. k. 5. dal.) (Magyar Bazár 12. sz.)
771. *Burián János,* Græcismusok Horatiusban. Phil. Közl. IX. 433.
772. *Samu Ferencz,* Q. Horatius Flaccusnak a Pisókhoz írt levele. (Esztergomi főgymn. ért. 1885.)
773. *Simon I. S.,* Horatius levele a Pisókhoz a metaphysikai æsthetika szempontjából. (Közoktatás 5—10. sz.)
774. *Theurewk Árpád,* Res scenica. (Horatius ad Pisones. 276 vers.) (Haza és Külföld I. 10. sz.)
775. *Martialisból.* Paullus. I. II. Ford. Bucsy László és Thewrewk Árpád. (Haza és Külföld I. évf. 5. sz.)
776. *Martialis.* Thelesinus. Ford. Bucsy L. és Thewrewk Á. (u. o. 6. sz.)
777. *Cornelius Nepos.* 2-ik füzet. Ford. és magy. dr. Boros Gábor. (Tanulók könyvtára. Szerk. Dávid I. 30. füz.) Pozsony, Stampfel.
778. *P. Ovidius Naso* válogatott költeményei. Összeállította és kézi szótárral ellátta Veress Ignácz. 4-ik jav. kiadás. Budapest, Lampel R. 1885.

779. *Phaedrus*, Aesopus meséi. Mesegyöngyök az állatvilágból. Szabadon átdolgozta Hiador. (Jámbor Pál.) Számos képpel. Budapest, Benkő Gy.
780. *Plautus* vígjátékai. Fordította Csiky Gergely. A M. T. Akademia által a gr. Karácsonyi-alapítványból 400 aranynyal jutalmazott fordítás. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. I—IV. köt. Budapest, Pfeifer F. tulajdona. 1885. Ism. *Brassai S.* az I. II. k. Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. I. (1885. 314—338. l.) — *Pirchala I.* Phil. Közl. IX. 536. l. és Tanáregyl. Közl. XVIII. 284. l.
781. *Plautus*, A kincs. (Trinummus.) Vígjáték. Ford. és magy. Csiky Gergely. Budapest, Pfeiffer, 1885.
782. *Plautus*, A foglyok. (Captivi.) Vígjáték. Ford. és magy. Csiky Gergely. Budapest, Pfeiffer, 1885.
783. *Beliczay Jónás*, Az ifj. Pliniusra vonatkozó feliratok. Phil. Közl. IX. 344.
784. *Radó Antal*, Temetésem. Propertius költ. (Magyar Bazár 15. sz.)
785. *Sallustius* művei. II. füzet. Jugurtha 85— végeig és Catilina összeesküvése. Ford. Vajdafy Géza. 3-ik kiadás. (Római remekirók magyar fordításban. 13. köt.) Budapest, Lampel, 1885.
786. *Keleti Vincze*, Sallustius Jugurthájának 17—19. fejezete az iskolában tárgyalva. (Beszterczebányai kath. főgymn. 1885.)
787. *Kont Ignácz*, Seneca tragédiái. Ism. Pozder K. Phil. Közl. IX. 282.
788. *Thewrewk Árpád*. Vergilius életrajzához. (Haza és Külföld I. évf. 5. 6. sz.)

7. Nyelvtanok s olvasókönyvek.

789. *Békési Gyula*, Alaktan a gymnasiumok I. oszt. számára. 3-ik jav. kiad. Debreczen, Csáthy, 1885.
790. *Dávid István*, Schultz Ferdinand kisebb latin nyelvtana. Ford. és átdolg. 2-ik jav. és bőv. kiadás. Budapest, Lampel, 1885. — Ism. *Ábel J.* Tanáregyl. Közl. XVIII. 547. l. — *Pozder K.* Phil. Közl. IX. 62. l.
791. *Dávid István*. Latin olvasókönyv. — Ism. Pozder K. Phil. Közl. IX. 564.
792. *Dávid István*, Latin olvasó- és gyakorlókönyv az algymnasium számára. Schultz-Dávid latin nyelvtanához szerkesztette. Budapest, Lampel R. 1885.
793. *Dávid István*, Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phaedrus műveiből és más költők gnómáiból. A gymnasiumok III. és IV. oszt. számára. A gymnasiumi tanítás legújabb terve szerint szerk. és szótárral ellátta —. Budapest, Lampel 1885.
794. *Elischer József*, Latin olvasókönyv a gymnas. III. és IV. oszt. szám. A gymnas. tanítás legújabb terve szerint, jegyzetekkel és szótárral. 2-ik jav. kiadás. Budapest, Franklin-t. 1885.
795. *Pirchala Imre*, Latin stilus-gyakorlatok a gymnasium V. oszt. számára, kapcsolatban Livius XXI. és XXII. könyvével. Phraseologiai, synonymikai és stilisztikai függelékkel. Budapest, Eggenberger, 1885.
796. *Szamosi János*, Latin olvasókönyv a gymnasiumok I. és II. oszt. számára. Budapest, Zilahy S. 1885. — Ism. *V. O. T.* Phil. Közl. IX. 155. l.

797. *Tüdős János*, Magyar fordítási feladatok a latin nyelv gyakorlati tanulására. Gymnasium III—IV. oszt. szám. Debreczen, Csáthy, 1885.
798. *Vagdcs Caes.* és *dr. Schiebinger Emil*, Latin irálygyakorlatok a főgymnasiumok és kisseminariumok számára. 6-ik kiadás. Győr, 1885.

8. Hazai ókori régiségek.

799. *Burány Gergely*, A szombathelyi régiségekről. (Arch. Ért. 338—339. l.)
800. *Gyulai Rudolf*, A bregetiumi vízvezetékről. (Arch. Ért. 332—335. l.)
801. *Hpl.*, A szári kincs. (Arch. Ért. 24—30. l.)
802. *Horváth Antal* levele a duna-szekcsői római falmaradványokról. (Arch. Ért. 36—38. l.)
803. *König Pál*, Mitras és más emlékek Dáciából. (Arch. Ért. 262—269. l.)
804. *Kovács Ferencz*, A vécsi etruszk edényekről. (Maros-Tordam.) (Arch. Ért. 335—337. l.)
805. *Lipp Vilmos*. A vasmegyei régiségtár. (A vasmegyei rég.-egyl. évi jelentése. XIII. évf. 1—20. l.)
806. *Paúr Iván*, A nyéki sarcophag. (Arch. Ért. 85—90. l.) — L. 949. szám.
807. *Pulszky Ferencz*, Egy római sírlelet Bolgárországból. (Arch. Ért. 198. l.)
808. *K. Radics Jenő*. Az országos általános kiállítás régészeti osztálya. (Arch. Ért. 296—298. l.)
809. *Rohonyi Gyula*, A római sánczok. (Bács-Bodroghmegyei tört. társ. évkönyve I. évf. 3—4. f. 3—14. l.)
810. *Sötér Ágost*, Mosonmegyei ásatások I. II. (Arch. Ért. 199—206, 310—319. l.)
811. *Szentkláray Jenő* levele a török-becsei római éremleletről. (Arch. Ért. 233—235. l.)
812. *Téglás Gábor*, Az erdőfalvi barlangok. (Arch. Ért. 299—307. l.)
813. *Téglás Gábor*, Bányász-szobrok a daciai Aranyvidékről. (Arch. Ért. 16—20. l.)
814. *Téglás Gábor*, Római bányász-szobrok. (Kőrösbányai leletek.) (Fővárosi Lapok. 58. sz.)
815. *Télfy Iván*, A Kyklopok mint történeti nép. (Közoktatás 24. sz.)
816. *Thewrewk Árpád*, Dácia és Pannonia. (Haza és Külföld II. évf. 3. sz.)
817. *Thewrewk Árpád*, A Harpia-sírtorony Xanthosban. (Haza és Külföld I. évf. 6. sz.)
818. *Wosinszky Mór*, Etruszk bronz edények Kurdon. (Arch. Ért. 73—85. l.)
819. *Z. H. F.*, A legutóbb talált «mitrasz» emlék. (Szemle III. évf. 2. sz.)

IX. *Germán nyelvek s irodalmak.*

1. Német.

820. *Brahm O.*, Heinrich von Kleist. Ism. *Riedl Fr.* Bp. Szemle 97. sz. 146. lp.
821. *Erdélyi Károly*, A német gyönge ige történeti fejlődése. N.-Kanizsa 1885.
822. Grimm Jakab. Pesti Napló 5. sz.
823. Heine Magyarországon. Pesti Hirlap 1885. 353. sz.
824. Heine utolsó szerelme. Magyar Polgár 1885. 31. 32.
825. *Heinrich Gusztáv*, Német balladák és románczok. Magyarázta —. II. rész : Schiller balladái és románczai. (Jeles irók iskolai tára. XXV.) Budapest, Franklin-t. 1885. — Ism. Kardos Alb. Nemzet 1885. októb. 3.
826. *Heinrich Gusztáv*, Kudrun, a monda és az eposz. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XIII. köt. 1. sz.) Budapest, Akademia, 1885. (8-r. 60 l.) 40 kr.
827. *Heinrich Gusztáv*, A merzeburgi ráolvasások. Phil. Közl. IX. 371.
828. *Heinrich Gusztáv*, A középkori hajnali dal. Phil. Közl. IX. 393.
829. *Heinrich Gusztáv*, A wessobrunni imádság. Phil. Közl. IX. 479.
830. *Heinrich Gusztáv*, Schiller hazánkban. Phil. Közl. IX. 648.
831. *Heinrich G.*, Blumauer Alajos. Bp. Szemle 108. sz. 384.
832. *Heinrich G.*, Artus király. Bp. Szemle 105. sz. 357. lp.
833. *Ivánffy Jenő*, Gutzkow «Uriel Acosta». Magyar Polgár 1885. 275.
834. *Kosztka György*, Lenau Miklós élete és költészetéről. (Pécsi főreál-isk. ért. 1885.)
835. Dr. *Krausz Jakab*, A szerelem Heine dalaiban. (Haza és Külföld I. 10. 11.)
836. *Latkóczy Mihály*, Grillparzer Ferencz nyilatkozatai Magyarországról. (Haza és Külföld II. évf. 1. 2. 3. sz.)
837. *Laube H.*, Grillparzer's Lebensgeschichte. Ism. *h.* Bp. Szemle 106. sz. 143. lp.
838. *Linnig Fr.*, Deutsche Mythen-Märchen. Ism. *Petz G.* Phil. Közl. IX. 67.
839. *Lövey Klára*, Egy pessimista költőnő. (Ackermann L. élete és műveiről.) Magyar Polgár 1885. 98.
840. *Pecz Gedeon*, Grimm J. emlékezete. Phil. Közl. IX. 218.
841. *Schiller Friedrich*, Wallenstein's Tod. Trauerspiel. Kiadta és magyarázta Alexander Bernát. (Jeles irók iskolai tára XXIII.) Budapest, Franklin-t. 1885.
842. *Schubert Zsófia*, A «Nibelungok» és «Buda halálának» nő-alakjai. (Nemzeti Nőnevelés XI. köt. 122—134. l.)
843. *Sgalitzer Gyula*, «Jungbrunnen». Pesti Napló 114. szám.
844. *Sonnenfels I.*, Briefe über die Wiener Schaubühne. Ism. *Petz G.* Phil. Közl. IX. 202.
845. *Stronsky Ágoston*, Wieland «Oberon»-ja. (Szombathelyi főgymn. ért. 1885.)
846. *Ysengrimus* ed. Voigt. Ism. *Erdélyi K.* Phil. Közl. IX. 72.
847. *Zabel E.*, Graf A. F. von Schack. Ism. *h.* Bp. Szemle 105. sz. 439.

2. Skandináv.

848. *Meltzl Hugó* dr., Palæographiai és szövegkritikai észrevételek az Eddahoz, jelesen az Atlamál első részéhez. (Álomjelenet.) Két autogr. kőnyomatú táblával és az álomjelenet diplomatikai hű lenyomatával. Kolozsvár, 1885.
849. Björnsterne Björnson. Ország-Világ 42. l.

3. Angol.

850. (Byron.) A magyar Don Juan (Ábrányi Emiltől). Ellenzék 1885. 4. 5.
851. Dickens otthonában. Pesti Hirlap 1885. 4. sz.
852. George Eliot (George Eliot's Life as related in her letters and journals 1885.) Pesti Napló 128. sz.
853. *Koch M.*, Shakespeare. Ism. *f.* Bp. Szemle 103. sz. 145. lp.
854. *Pecz Gedeon*, Shakespeare és Ayrer. Phil. Közl. IX. 313.
855. *Pekár Gyula*, Dickens-emlékek. (Edmund Yates: His recollections et experiences.) Pesti Napló 285. szám.
856. Rossi, Hamletről. Szinészek Lapja 1885. 7.
857. *Shakespeare*, Antonius és Cleopatra. (Fővárosi Lapok 217. 218. sz.)
858. *Solymosi Sándor*, Shakespeare-Bacon vita. (Fővárosi Lapok 180. sz.)
859. *Taine Hippolit Adolf*, Az angol irodalom története. Fordította Csiky Gergely. V. kötet. Budapest, Akademia, 1885.
860. *Weilen E.*, Das Vorspiel zur «Widerspenstigen». Ism. *Heinrich G.* Phil. Közl. IX. 714.

4. Magyar-Német (Angol.)

861. *Balassa József*, Magyar szavak felső-magyarországi német nyelvjárásokban. Phil. Közl. IX. 387.
862. *Bizonfy Ferencz*, Angol és magyar beszélgetések kézi könyve. Handbook of english and hungarian conversation. Budapest, Franklin-t. 1885.
863. *Csemez József* és dr. *Németh Antal*, Német-magyar és magyar-német zsebszótár I. rész. Német-magyar rész. Győr, Grosz, 1885. Ism. Bauer S., Tanáregyl. Közl. XIX. 134.
864. *Radó Antal*, Német Petőfi fordítások. Pesti Hirlap 1885. 100. 102.
865. *Thewrewk Árpád*, Erdélyi szász szók, (Haza és Külföld I. 9. sz.)

5. Nyelvtanok s olvasókönyvek.

866. *Felsmann József*, Német grammatika. 5-ik javított kiadás. Budapest, Lauffer V. 1885.
867. *Heinrich Gusztáv* dr., Deutsches Lehr- und Lesebuch für höhere Lehranstalten, insbesondere für Obergymnasien und Oberrealschulen. I. Band. Mit einem Grundriss der Stilistik und erklärenden Anmerkungen. 4-te wesentlich vermehrte u. verbess. Auflage. Budapest, Lampel 1885.
868. *Heinrich Károly* dr., Anyaggyüjtemény a német nyelv tanításához. I. rész. Alaktan. Budapest, Kókai 1885.

869. *Heinrich Károly* dr., Német olvasókönyv középiskolai használatra. I. rész. Budapest, Kókai 1885.
870. *Heinrich Károly* dr., Anyaggyüjtemény a német nyelv tanításához. Középiskolai használatra. III. rész első fele. Budapest, Kókai 1885.
871. *Klingenberg Jakab*, Gyakorlati német nyelvtan. A tanuló ifjuság számára. II. rész. Budapest, Franklin-t. 1885.
872. *Róder Adolf*, Levélszerinti oktatás a német nyelv tanulására. 2-ik javít. és tökéletesen átdolgozott kiadás. (Teljes 40 levél.) Budapest, Grimm, 1885.
873. *Schwicker J. H.* dr., Deutsches Stilbuch. Zum Gebrauche an Gymnasien, Real-, und Bürgerschulen. 3-te verbesserte Auflage. I. Theil. Budapest, Aigner, 1885.
874. *Schwicker J. H.*, Deutsches Sprach- u. Stilbuch für Volksschulen. 8-te verb. Auflage. Budapest, Aigner, 1885.
875. *Schwicker J. H.*, Német nyelv- és gyakorlókönyv. A középiskolák alsóbb osztályai számára. Budapest, Lauffer V. 1885.
876. *Szemák István*, Elméleti és gyakorlati német nyelvtan tanodai és magánhasználatra. II. évfolyam. 4. javított kiadás. Budapest, Lauffer V. 1885.

X. *Román irodalmak.*

1. Franczia.

877. *Babos Kálmán*, Teljes franczia és magyar szótár. Dictionnaire complet des langues française et hongroise. II. köt. Magyar-franczia rész. 3-ik kiadás. Budapest, Franklin-t.
878. Béranger emléke. Pesti Napló 1885. 225. és 226. sz.
879. *Boileau*, A költészetről. Tanköltemény négy énekben. Francziából ford. Erdélyi János. (Olcsó könyvtár. 184. sz.)
880. *—r—f—*. Dumas Sándor. Bp. Szemle 106. sz. 137. lp.
881. *Fluidorovics János*, Ohnet Gy. «La grande Marnière». (Birálat.) Magyar Állam 1885. 221. sz.
882. *De Gerando Antonina*, A franczia szellem valódi tulajdonairól, s a valódi franczia művek főjellegéről. (Magyar Bazár 1. sz.)
883. *Angelo de Gubernatis*, Magyar Polgár 1885. 60. — Pesti Hirlap 237. sz. — Ellenzék 208. és 249. sz.
884. *Háhn Adolf*. A franczia meg a spanyol Cid-dráma. (Aradi lyc. ért. 1885.)
885. *Haraszti Gyula*, A franczia klasszikusok tanításáról. (Nagyváradi főreálisk. ért. 1885.)
886. *Á. E.*, Hugo Viktor. Kosz. VII. 337.
887. *Bartha Miklós*, Hugo Viktor. Ellenzék 1885. 119.
888. *Benedek E.*, Hugo Viktorról. M. Szal. III. 300.
889. *Dessewffy A.*, Hugo Viktor Albumából. M. Szal. III. 196.
890. *Huszár Imre*, Látogatás Hugo Viktornál. Ország-Világ 139. l.
891. *Renan Ernő*, Victor Hugo-ról. Magyar Polgár 1885. 120.
892. *Szász K.*, Hugo Viktorból: Oh! bár ki légy... ford. Budapesti Hirlap 142. sz.
893. *Teleki Sándor*, Hugo Viktor születése napján. Budapesti Hirlap 56. sz.

894. Hugo Viktor halála. Vas. Ujs. XXXII. 359.
895. Hugo Viktor temetése. Vas. Ujs. XXXII. 385.
896. *—á—r—*. Hugo Viktor. Vas. Ujs. XXXII. 349.
897. Hugo Victor. Pesti Napló 1885. 56. szám.
898. Egy tragœdia története (*Hugo Viktor*, Marion Delorme). Pesti Hirlap 1885. 141.
899. Apróságok Hugo Viktor életéből. Pesti Hirlap 1885. 143.
900. Victor Hugo művei. Magyar Polgár 132.
901. Hugo Viktor első szerelme. Budapesti Hirlap 142. sz.
902. «A nyomorultak» Hugo Viktor regénye. Budapesti Hirlap 142.
903. *Kaposy I.*, Lamartine önéletírásából. (Graciella.) Kosz. VII. 136. 149. 164. 184. 197.
904. *Kürthy Emil*, Dumas Sándor otthona. Pesti Hirlap 1885. 107.
905. Mi az a «Pap-halál»? Irodalmi botrány. (*Marriot E.* regényéről.) Magyar Állam 1885. 284. sz.
906. A franczia vígjáték Molière előtt. Társ. I. 57.
907. Alfred de *Musset* és Rothschild báró. Pesti Hirlap 1885. 284. sz.
908. *Sz. Nagy Sándor*, Levélszerinti oktatás a franczia nyelv tanulására. Toussaint-Langenscheidt tanmódja szerint. Budapest, Grimm I. 1885.
909. *Neményi Ambrus*, A franczia forradalom hírlapjai és hírlapírói. (Olcsó Könyvtár 183. sz.) Budapest, Franklin-t. 1885.
910. *Ollendorf H. G.*, Kulcs Ollendorf új rendszeréhez, mely szerint egy nyelvet hat hónap alatt írni és beszélni megtanulhatni. A franczia nyelv tanulásához alkalmazva, magán és nyilvános tanításra átdolgozták Salamin testvérek. III. kiadás. Budapest, Lauffer V. 1885.
911. *Panfalvi Juhász Ödön*, Molière. (Haza és Külföld I. 11. sz.)
912. A párisi hirlapok. Magyar Polgár 1885. 47.
913. *Renan*, A nemii pap, politikai dráma. Ism. Pesti Hirlap 1885. 319. sz.
914. *Révai Manó*, Franczia nyelv- és olvasókönyv. A legújabb ministeri tanterv szerint. II. évfolyam. Közép- és polgári iskolák számára. Kassa, 1885. (Lampel R. bizom.) 1 frt.
915. *Theisz Gyula*, Franczia nyelvkönyv. Olvasókönyv. Gyakorlókönyv. Nyelvtan. Szótár. Az új tanterv értelmében. II. rész. A reáliskolák IV. oszt. számára. Budapest, Franklin-t. 1885.
916. *Theisz Gy.*, Franczia nyelvtan. Ism. Hunfalvy P. Phil. Közl. IX. 699.
917. *Theisz Gy.*, A franczia nyelv a reáliskolában. Tan.-egy. Közl. XVIII. 460.
918. *Toldy László*, Proth Mario. Ország-Világ 589. l.
919. *Vajda Károly*, Le Sage. Irodalomtörténeti életrajz tekintettel a XVIII. század elején nyilvánuló tendencziákra. Fehértemplom, 1885.
920. *Dr. Vizoly Z.*, Bossuet és Fénélon. Magyar Polgár 1885. 75. 76. 77. 79.
921. *Dr. Vizoly Z.*, Egy mulattató könyvről és szerzőjéről. (Murger H.) Ellenzék 1885. 7. 8. 9. 10.
922. *Wolff Albert*, Hector Malot. Magyar Polgár 1885. 179. sz.

2. Olasz.

923. (Carducci.) Irodalmi tréfák az ördög poetája ellen. Magyar Állam 1885. 150. sz.
924. *Dante Alighieri* isteni színjátéka (Divina commedia). Ford., bevezette s jegyzetekkel kisérte Szász Károly. I. rész. A pokol. Budapest, Akadémia, 1885. — Ism. Erdélyi Károly. (Közoktatás 40. sz.)
925. *Dante Alighieri*, Divina commediája (Isteni színjátéka). A tisztitóhely (Purgatorio). Olaszból ford. és jegyzetekkel ellátta dr. Angyal János. I. füzet. Budapest, Aigner L. 1885. — Ism. Irodalmi Szemle (Eger) 1. sz. — Magy. Korona 10. sz.
926. *Kaposi I.*, Dante a magyar irodalomban. Kosz. VII. 7. 30. 42.
927. *Erdélyi Károly*, Manzoni Sándor. (Közoktatás 19—23. sz.)
928. *Radó Antal*, Az olasz hirlapirodalom. Pesti Hirlap 1885. 60. sz.
929. *Radó Antal*, Petrarca Afrikája. Phil. Közl. IX. 89.
930. *Rényi R.*, Az olasz eposz kútfői. Kosz. VII. 738.
931. *Rényi R.*, Dante-tanulmányok Italiában. Kosz. VII. 157. 172. 189.
932. Ernesto Rossi mint író. Pesti Hirlap 1885. 141. sz.

3. Oláh.

933. *Moldován Gergely*, Román alkalmi népköltészet. Magyar Polgár 1885. 55. 56. 57.
934. *Pesty Frigyes*, Oláh történetírás. Pesti Hirlap 1885. 271. sz.
935. *Hunfalvy P.*, A rumun történetírásról. Bp. Szemle 103—105. sz. 1. 161. 340.
936. *Tutsek Anna*, Carmen Sylva rajzai. Magyar Polgár 1885. 263.

XI. Szláv nyelvek s irodalmak.

937. *Dr. Czambel Samu*. Az irodalmi tót nyelv. (Nemzet 349. 353. sz.)
938. *Dortsák Gyula*, Az árvamegyei tótok. Ország-Világ 554. l.
939. *Huszár Imre*, Verescsagin Turgenyevről. Budapesti Hirlap 309. sz.
940. *Margitai József*, Horvát nyelvtan. Nagy-Kanizsa, Fischel, 1885.
941. *Dr. Simay János*, Kozák népköltészet. (Bodenstedt könyvéből.) Főv. Lapok 115. sz.
942. *Szádeczky Lajos*, Lengyel emlékek. Ország Világ 640. l.
943. *Volf Gy.*, Egy kis szlavisztika. Nyőr XIV. 499.

XII. Vegyesek.

944. Adalékok a czímek történetéhez. Vas. Ujs. XXXII. 143.
945. *Bodola L.*, A kalendáriumok történetéből. Vas. Ujs. XXXII. 13. 24. 42.
946. *Kudora K.*, A késmárki ág. ev. h. lyceum könyvtára. Ism. Ballagi A., Prot. egyh. isk. lap XXVIII. 754.
947. *K. T. K.*, A könyvgyűjtők. Vas. Ujs. XXXII. 498.
948. *Latkóczy Mihály*, A napisten oltáránál. Pesti Hirlap 1886. 231. sz.
949. *Paur Iván*, Lovagok temetője Csorna-Csatáron. (Arch. Ért. 319—323. l.)
950. *Sebestyén Gy.*, Az őskor története. Ism. *rf.* Bp. Szemle 97. sz. 146. l.

VÁLASZ NÉMETHY GÉZA ÚR BIRÁLATÁRA.*)

Minden irodalomban megvan az az analog tünemény, hogy a költők az általános nyelvjáráson kívül a czélnak s tartalomnak megfelelőleg más dialectusban is írtak. Így a tragikusok kardalai dórok, részint ezen nyelvjárás hangzatos volta miatt, részint azért is, mert a régi dór ritualis karénekekből fejlődtek ki s a kar többnyire a népet képviseli, a dórnak pedig határozott régies és népies jelleme van az ioni és attikaival szemben. Modern költők is, mint Hebel az Alemanische Lieder-ben, Gœthe, Dickens s nálunk Petőfi is használnak népnyelvjárást, hogy a nép emberét nyelvében is utánozzák. Mindeniknek van egy fő nyelvjárása, melyet magáénak vall, a másikat csak kivételesen és alkalmi okokból használja.

Theocritos anyanyelvjárása kétségen kívül a syracusai dőr, mely irodalmilag is műveltetett. Ösmerte ő a többi dialectusokat is, hisz néhány alakjait korábbi műveiben consequenter alkalmazza. Nem is állítom tehát, hogy Th. kezdetben csak dórul tudott, hanem azt, hogy kezdetben csupán idylleket és mimusokat írt. Mindkettőt dór dialectusban kivánta bármely művelt közönség olvasni; az idylleket azért, mert a siciliai dór pásztorok bucoliasmosait adták elé művészi formában, a mimusokat szintén, mert ennek legrégibb művelői a siciliai dórok, különösen Saphron, valának. Legjellemzőbb a 14. és 15-ik, az alexandriai publikum számára írt mimus, a hol ő mint tősgyökeres syracusæi költő akart feltünést kelteni s ezért minden idegen alak nélküli dórban írta. Ez úgy látszik nem volt elégséges, hogy belőle népszerű, pláne udvari költő legyen; rá kellett fanyalodnia arra is, hogy epicus műveket s panegyrikus költeményeket írjon a nagyokhoz pártfogásuk s anyagi támogatás elnyerése végett. Ilyen a 16-ik, Hieronhoz, s a 17-ik, Ptolemæoshoz. A kétségen kívül korábbi 16-ikban azt látjuk, hogy ez még túlnyomóan dór, a későbbi 17-ik ugyancsak panegyrikus költeménynyel szemben. Ha e szempontból vizsgáljuk epicus költeményeit, a 24 ik, mely bizonyára tőle ered, tartalmaz elég dorismust; a 22-ik és 26-ik pedig nem. Ezen utóbbiak nemcsak nyelvjárásban, de előadásban is az akkor uralkodó epicus költemények sablonjára vannak írva s eredetiségüket tartalmilag csakis az idyllikus scenák és leirások előfordulása tanusítja. A 24-ik okvetetlenül koraibb, a cselekvők s beszélők benne élettel teljesebbek, az egyénileg jellemzetes még érzik, a két későbbinek homericus sablonszerű alakjaival szemben. Az ismétlődő fordulatok

*) Felolvastatott a Philol. társ. márczius havi gyülésén.

benne még csaknem oly gyakoriak, mint bucolicus fiatalkori költeményeiben, pl. ἔστι τι μοι κατὰ δῶμα νεώτερον, ἔστι, φίλ' ἀνδρῶν.

ἄνσταθ' Ἀμφιτρύων . . . . . .
ἄνστα, μηδὲ πόδεσσιν . . . . .
ἄνστατε δμῶες . . . .
εὕδετ' ἐμὰ βρέφεα . . . .
εὕδετ' ἐμὰ ψυχά . . . .
ὄλβιοι εὐνάζοισθε καὶ ὄλβιοι ἀῶ ἵδοιτε.

V. ö. az első idyllben előforduló anaphorákat.

οὐ θέμις, ὦ ποιμήν, τὸ μεσάμβρινον οὐ θέμις ἀμῖν.
λῆς ποτὶ τᾶν νυμφᾶν, λῆς αἰπόλε . . . .
ἁδύ τι τὸ ψιθύρισμα, ἁδύ δε καὶ τύ . . .
ἦνθον του βοῦται, ὠπόλοι ἦνθον . . . . .
ἕρπε ποτ' Ἴδαν, ἕρπε ποτ' Ἀγχίσην . . . .

Tehát ebből is látjuk, hogy a 24-ik azaz a doricus a régibb s a 22-ik és 26-ik, vagyis az epicusak a későbbiek. Látjuk, hogy ő a műfajukat változtatta, de egy és ugyanazon műfaj körén belül az előszeretettel használt dórról csak átmenettel ment át az epicushoz. Így a többi, a hymnicus és egyéb genrebe tartozó költeményeinél is valószínűleg chronologiailag régibbek azok, melyek több dór formát tartalmaznak. Láthatjuk, hogy Th. egyénileg fejlődött s nem épen úgy tett mint Callimachos stb. Ha anyagi segélyre nem szorul, megmaradt volna ő mindig dór nyelvénél és a bucolicus genrenél. Ismerte a többi nyelvjárást, de csak akkor és annyiban alkalmazta, a hogy a műfaj követelte. Tekintsük a 12-ik, tisztán ión lyrikus költeményt, későbbi korba kell azt tennünk a túlzott szerelmi érzelmességnél fogva, mint a reális színekkel festett dór nyelvű bucolicus költeményeket. Ez a 12-ik idyll szakasztott olyan, mint a görög anthologia erotikus, az alexandriai korból való termékei; mint lehettek Callimachos szerelmi elegiái, melyeket Tibullus, Propertius stb. utánoztak. Ez is dorismus nélküli és azt látjuk, hogy Theocritosnak azon korából való, midőn az alexandriai irány befolyásolta, tehát későbbi. Hogy a 7-ik idyllt nem írhatta jóval későbben cos-i tartozkodása után, azon Némethy úron kívül eddig senkisem kételkedett. Az első 7 bucolicus költemény pedig egészen egykor, egy ifju kedély termékei s az első 6, ha nem is az általa a 7-ikben említett, neki hírt szerző költeményeivel azonos, de azoknak bizonyára hasonmása; sőt az is valószínű, hogy azonos, mert bennfoglalják a rómaiak által utánzott helyeket, tehát bizonyság, hogy több efféle műve nem létezett. A 7-ikben látjuk, hogyan szenved a szerelmes Aratos s igen természetes, hogy körülbelül ugyanazon korban intézte hozzá a 6-ikat, kimuta-

tandó, hogy még a bamba Cyclops is le tudta rázni a szerelem nyügeit. E kettő összefügg s annyit állíthatunk legalább, hogy keltük közel egy időbe való. A 28-ikat (ἠλακάτῃ) közvetlenül miletosi útja előtt írta, mert miletosi kedveseinek az ő nyelvükön kívánt írni s midőn már ott volt, költötte a 29-ik és 30-ik, a valódi æol lyrikusokhoz méltó lángoló szerelmi költeményeket. A kis-ázsiai műfajt az odavaló tájnyelven írta s pedig azon korában, midőn már a dórt épen nem használta s magát teljesen vissza tudta tartani annak belekeverésétől. Csak elég bizonyíték arra nézve, hogy ezeket aggkorában írta, hogy ilyesmi; προγενέστερος . . . . τρίχας λευκάς οὐ συνίησθι ὄττι φορῆς ἐκ κροτάφοις, vagy pedig μὴ πόλιος τὰν ἰδέαν πέλων. A görög pedig, ki még ősz hajjal is tánczolt és szeretett, bizonyára nem gondolt halálára és fiatal kedveséhez bármikor, még aggkorában is mondhatta a 29-ik idyll 31—34. sorait. Kétségtelen az is, hogy a 29. és 30-ikat egy és ugyanazon szerelemtől szenvedve, aggkorában írta, midőn már lerázta az Alexandriában obligát homerszerűség, sentimentális pathosz és ión dialectus békóit.

Dr. ifj. Reményi Ede.*)

VARIAE LECTIONES.

LXVII. Cod. Bern. 236. f. 68ª col. 2. ezt a glossát olvassuk:

Feratas *crudes*! contos ferro præfixos.

Hagen, Gradus ad criticen 57. lap. crudes-t sudes-re akarja változtatni. Mint már Var. Lect. XVII. (közlönyünk III. 254—5. lap) bebizonyítottam, ez a berni kézirat Vergilius-glossákat foglal magában. A miénk is az, még pedig az Aen. V. 208. versére czéloz, mely így szól:

ferratasque trudes et acuta cuspide contos.

Ugyanezt idézi Isidorus Orig. XVIII. 7, 3: Trudes amites sunt cum lunato ferro, quas Græci dicunt aplustria. Trudes autem ab eo, quod trudunt et detrudunt. Virgilius:

ferratasque trudes.

Világos tehát, hogy glossánk lemmája nem ferratas *sudes*, hanem:

Ferratas trudes.

P. T. E.

*) Ezzel a vitát részünkről befezettnek tekintjük. *Szerk.*

A HAZAI CLASSICA PHILOLOGIA 1879—83.

Pótlék Hellebrant Árpádnak e *Közlöny* e. i. 4. füzetéhez közölt könyvészeti közleményéhez.

Aristophanes. Veress Ignácz. Aristophanes lovagjai. (Erdélyi Figyelő. II. évf. 13., 14., 15., 16. szám.) 1880.

Catullus. Hegedűs István. Catullusból. [Ille mihi par esse ... Sappho után] (Erdélyi Figyelő. II. évf. 24. szám.) 1880.

Euripides. Szamosi János. A női jellemek Euripides tragœdiáiban. [Székfoglaló a Kemény Zsigmond Társaság 1880. május 2. ülésében] (Erdélyi Figyelő. II. évf. 21., 22., 23., 24., 25. szám.) 1880.

Homeros. Veress Ignácz. A homerosi hős. (Erdélyi Figyelő. II. évf. 21., 22., 23., 24., 25. szám.) 1880.

Terentius. Koncz József. A fivérek. (Megelőzi külön czímmel) Terentius [Adelphi] Fivérek czímű színművének rövid kivonata. (Erdélyi Figyelő. II. évf. 8. szám.) 1880.

KISPÁL MIHÁLY.

Általános. *Dr. Csengeri János.* Az iskola klasszíkusai. (Középisk. Szemle. I. (1882.) 297—301. l.

Gerevics Guszt. A kezdők latinnyelv oktatásához. (u. o. 453—457. l.)

Spitkó Lajos. Az indogermán összehasonlító nyelvészet újabb iránya és Meyer Gusztáv görög grammatikája. (u. o. 106—121. 429—439. 653—664. l.)

Görög Irók. *Anakreoni* dalok. Ford. Bedőházi János. I. Ha bort iszom; II. A lánykához; III. A szerelem fáradalma (u. o. 440. 667. l.)

Anthologia. Görög lantosokból. Arkhilokos. Ford. dr. Boros Gábor. (u. o. 667. l.)

Gyöngyfüzér Philemon görög classicusból. (Meineke Frag. Com. Græc.). Ford. Pajer Mihály. (Magyar Állam. 1880. 20. sz.)

Aischylos. Agamemnon. Ford. Kollmann Gyula. (Középisk. Szemle. I. 218—220. 280—284. 597—600. l.)

Aristophanes. Ford. Arany J. Ism. Magyarorsz. s Nagyvil. 1880. 18. sz. — Hon. 1880. 99. sz. — Kont I. Pesti Napló. 1880. 94. sz. — —e. Magyarország. 1881. 74. sz. — III. köt. Ism. Névy L. Ellenőr. 1881. 49. sz. — Pesti Napló. 1880. 3. sz.

Aristophanes Lovagjai. Veress I. (Erdélyi Figyelő. 1880. 13—16. sz.) Aristophanes «Madarak» czímű vígj.-ból. Ford. Latkóczy M. (Magyarorsz. s Nagyv. 1876. 36. sz.)

A magyar Aristophanes glossariumáról. (Főv. Lap. 1881. 62. sz.)

Euripides. Szamosi I. A női jellemek Euripides tragœdiában. (Erd. Figy. 1880. 21—24. sz.)

Herodotos műveiből szemelvények. Kiadta Dávid I. — Ism. K. (P. Napló. 1881. 74. sz.)

Hesiodos. Néhány töredékes keresztény gondolat Hesiodos Theogoniájához. (Magyar Állam. 1881. 213. 215—217. sz.)

Homeros Odyssea. I—III. ed. Ábel J. (Ism. P. Napló. 1881. 152. sz.)

Homer. Az Odysseából. Ford. dr. Boros G. (Középisk. Szemle. I. 513—515. l.)

M. Homer. (Békésmegyei Hiradó. 1879. 32—34. sz.)

Veress I. A homéri hős. (Erd. Figy. 1880. 21—24. sz.)

Váry Gellért. A Homerosz korabeli műveltség. (Magy. Korona. 1877. 93. sz.)

Pindaros. Az első olympiai óda. (Aeol hangnem.) A szürakuzai Hieronnak, ki lóversenyen győzött. Ford. Hegedűs I. (Középisk. Szemle. I. 129—132. l.)

Sophokles. Tragédiai. Ford. Csiky G. (Ism. Egyetértés. 1880. 42. sz.)

Brankovics. Antigone első előadása 2240 év előtt. (Temesi Lapok. 1880. 101—104. sz.)

Collins Sofokles. Életrajz. (Ism. P. Napló. 1881. 105. sz.)

Theokritos idylljei Bászel A.-tól. — (Ism. Fináczy E. Hon. 1880. 275. sz. — Dr. Schw. N. Pest. Journ. 1881. 343. sz.)

Thukydides az atheni pestisről. Dr. Molnár A. (P. Napló. 1879. 33. sz.)

Thukydides beszédei. Bászel A.-tól. — (Ism. Spitkó L. Középisk. Szemle. I. 232—236. l.)

Tyrtaios. Harczi ének. Görögből Fináczy E. (Végvidék. 1883. 30. sz.)

Görög nyelv. etc. *Szamosi.* Görög olvasókönyv. 1882. Ism. Spitkó L. (Középisk. Szemle. I. 149. l.)

Görög tört. rég. etc. Nagy Sándor. (Békésmegyei Hiradó. 1880. 7. szám.)

—r.— Az ó-görög zene. (Egyetértés. 1880. 63. sz.)

Schaubert Ö. A görögök festészete. (Erdélyi Hiradó. 1877. 57—59. sz.)

Spárta. Lykurg. Töredék-rajzok a történelemből. (Borsod. 1880. 5. szám.)

Spitkó L. Schliemann Trója romjain. (Alföld. 1881. 102—104. szám.)

P. Szathmáry K. Herakles mondája. (Sárrét. 1880. 5. sz.)

Latin Irók. *Anthologia Latina.* Ed. Pirchala J. Ism. Csengeri J. (Középisk. Szemle. I. 308—310. l.) — K. (Pesti Napló. 1881. 74. sz.)

Caesar. Sterba János. Julius Cæsar hídja a Rajnán. (Pécsi Figyelő. 1878. 8. sz.)

Julius Cæsar. (Békésmegyei Hiradó. 1880. 7. sz.)

Catullból. I. Veréb. Ford. Csengeri J. (Magyarorsz. s Nagyvilág. 1878. 26. sz.)

Catullusból. Idyll. Az ékesszavú Arrius. Hazatérés. Ford. Csengeri J. (u. o. 1880. 5. sz.)

Catullus versei. Ford. Csengeri J. — Ism. Kont I. (P. Napló. 1880. 162. sz.)

Horatii Carmina. Kiadták Malmosy-Bartal. Ism. K. (P. Napló. 1881. 74. sz.)

Horatius. III. 9. Szabadon ford. Jakab Ö. (Középisk. Szemle. I. 217. l.)

Horatius. Sallustius Crispushoz. A fösvények ellen. (18. óda). Ford. Jámbor P. (Középisk. Szemle. I. 442. 666. l.)

Horatius I. 4. Ford. Kozma A. (Vasárn. Ujs. 1881. 26. sz.)

Horácz. és Ovid. (Képpel.) —á—r. (u. o. 1881. 29. sz.)

Horatius élete és költeményeinek időrendje dr. Bászel A.-tól. (Középisk. Szemle. I. 330—349. 415—429. 494—513. l.)

Berzsenyi és Horatius. Csengeri J. (u. o. 585—597. l.)

Livius. XXI. XXII. könyve. Kiadták Bartal-Malmosy. Ism. K. (P. Napló. 1881. 74. sz.)

Plautus «Miles Gloriosus»-ának első felvonása. Fordította Csiky Gergely. (Középisk. Szemle. I. 362—366. l.)

Propertius Elegiáiból. I. 6. II. 9. Ford. dr. Csengeri J. (u. o. 441. 664—666. l.)

Sallustius De Conjur. Catilinæ etc. Kiadták Bartal-Malmosy. Ism. K. (P. Napló. 1881. 74. sz.)

Terentius (Adelphi). Fivérek czímű színművének rövid kivonata. (Koncz J. ford.) (Erd. Figyelő. 1880. 8. sz.)

Tibullus. Betegen. (I. 3). Ford. dr. Csengeri J. (Középisk. Szemle. I. 51—53. l.)

Virgil negyedik pásztori éneke. Ford. Jámbor Pál. (u. o. 515. l.)

Latin szótár. Németh. Latin-magyar zsebszótár. 1882. Ism. —r. (Középisk. Szemle. I. 310—311. l.)

Veress I. Lat.-magy. szótár. 1882. Ism. Putnoky M. (u. o. 692—697. l.)

Római tört. és rég. Lipp V. A császári Róma. Jellemrajz. (Vasmegyei Közl. 1881. 16. 17. sz.)

Pompeji pusztulása. (Kecskeméti Lapok. 1879. 41. 42. sz.) —

Pompeji u. Herculanum. (Pester Lloyd. 1879. 264—266. sz. és **Werschetzer** Gebirgsbote. 1879. 40—46. sz.

Straub J. Die römische Frau, ihre Stellung in der Familie u. im Hause. (Pressburg. Zeit. 1881. 41. reg. sz.)

Vécsey T. Marcellus, Alsó-Pannónia kormányzója. (Ellenőr. 1881. 254. sz.)

Wutz A. A római nevelés és oktatásügy. Ism. Csatáry. (Ált. Tanügyi Közl. Arad. 1881. 21. sz.)

HELLEBRANT ÁRPÁD.

VARIAE LECTIONES.

LXVIII. Anth. Pal. VII. 240 'Αεχίον így szól:

καὶ γενέταν τοῦ νέρθε, καὶ οὔνομα, καὶ χθόνα φώνει,
στάλα, καὶ ποίᾳ κηρὶ δαμεὶς ἔθανεν.
πατὴρ μὲν Πρίαμος, γᾶ δ' Ἴλιον, οὔνομα δ' Ἕκτωρ,
ᾧ 'νερ ὑπὲρ πάτρας δ' ὤλετο μαρνάμενος.

Magyarúl:

Hogy ki van itten alant, a nemét, a nevét, a hazáját
Hírdesd, síremlék, s micsoda vége vala.
Atyja híres Priamos, hona Ílion, a neve Hektor:
A haza üdvéért küzdve bukott el a hős.

A harmadik sor az eredetiben jambussal kezdődik spondeus helyett. Hogy itt romlás esett a szövegen, mindenki látja; de javítani még senki sem javította. Gyakori eset a szövegmásolás történetében, hogy a szokatlanabb, választékosabb, költői szót a közönséges prózai szóval helyetesítik. Mi állhatott itt eredetileg, azt az Anth. Pal. VII. 164. szavaiból sejtem, mely epigramma szakasztott ilyen kérdő s felelő forma mint a miénk. Első két sora így szól:

Φράζε, γύναι, γενεήν, ὄνομα, χθόνα. Καλλιτέλης μέν
ὁ σπείρας. Πρηξὼ δ' οὔνομά. γῆ δὲ Σάμος.

Ennek az útmutatása szerint bízvást így írhatjuk azt a hibásan hagyományozott hexametert:

σ π ε ί ρ α ς μὲν Πρίαμος, γᾶ δ' Ἴλιον, οὔνομα δ' Ἕκτωρ.

PONORI THEWREWK EMIL.

HAZAI IRODALOM.

Götz von Berlichingen magyarúl.

A ki magyar irodalomtörténettel foglalkozik, fölötte sajátságosnak fogja találni azt a rendszert, mely nálunk a fordítások terén uralkodik. Azaz ne is beszéljünk rendszerről, a mi éppen sehol sincsen; hanem inkább ama módról, mely eddig a hazai fordításokat befolyásolta.

Régente, a Kazinczyék korában, a megjelent művek jó részét fordítások képezték. Nevesebb írók sem találták lealázónak, ha az idegen klasszikusok tolmácsolására vállalkoztak. E jelenségnél mi sem természetesebb; minden irodalom, mely az eredeti művek termelésére még nem eléggé kifejlett, fordításokra támaszkodik. Kevés fáradsággal, nagyobbára külső eszközökkel kitünőt nyújtani: mindig csábító marad azok előtt, kik maguk még nincsenek abban az állapotban, hogy kitünőt írhassanak. Természetes, hogy a régi fordításokban nem sok volt a rendszer; kiki azt fordította, a mihez éppen hozzáfért s a mit legkönnyebb volt elvégeznie. Később, hogy az irodalom egy kissé fejlődésnek indult, megkevesbedtek a fordítások; a kiadók inkább hazai műveket nyújtottak, ha nem is éppen oly kitünőket. Ellenben most, hogy a modern czivilizáczió a magyar irodalmat is átlengi, ujolag nekilendült a fordító had, s újabb fordítások látnak fölös számmal napvilágot. De e fordításoknak már nem az a szülő anyja, a mi a Kazinczyék korában; nem a lelkesedés, s az a vágy, hogy az irodalom gazdagodjék; ma a kiadók nagyobbára regényekkel árasztják el a könyvpiaczot, melyeket a szerzők autorizálása nélkül s kevesebb költséggel adhatnak ki, mint az eredeti műveket. Nagyon természetes, hogy válogatás — az ilyen czél mellett — nem igen történik; elég, ha a közönség kiváncsisága fel van ébresztve az ilyen művek iránt s tisztességes haszonnal kél el a kiadás. Más czél nem irányadó. Az a rendszeresség, mely más nemzetek irodalmában az idegen klasszikusok megismertetésében nyilvánúl, nálunk majdnem egészen hiányzik. Azért mondom *majdnem*, mivel csekély kivétel mégis van; a két legkiválóbb klasszikus: Shakspere és Molière megismertetésében. De hol vannak a világirodalom egyéb klasszikusai? Hol az ó- és középkor irodalmának színe-java? Hol vannak az újkor lángelméi? A felelet szomorú: sehol. Némelykor, a lapok irodalmi rovataiban fölmerűl ugyan a kőnyomatosok tengeri kígyója, hogy ez vagy az a klasszikus nem sokára megjelenik; jeles tudósunk X. vagy Y. az utolsó simítást eszközli munkáján; de a hír után ismét csend lesz mindenütt, s a végső simítás — úgy látszik — az idők végeig sem következik be. Valósággal úgy vagyunk, mint a vakok; egyre csak hallószervünknek veszszük hasznát; de látni soha sincs alkalmunk. Olyan művek sincse-

nek meg hazai nyelvünkön, melyeket már a legszegényebb irodalmak is felmutathatnak. Pedig fejlett, modern irodalmat csak úgy tudok elképzelni, hogy az, a modern termelés mellett, az összes klasszikusokat is felmutathassa. S ehhez valóságos rendszeresség kell s határozott ambiczió. Természetes, hogy azt a magányosok — sem erkölcsi, sem vagyoni tekintetben — nem fejthetik úgy ki, a hogy a társulatok és az akademiák. Nálunk nincs határozott programm; csak imitt-amott jut valakinek az eszébe, hogy, más dolog hiányában, fordításhoz fogjon. Természetesen a fordítás is olyan; de az eredmény is, melyet felmutathatunk.

Hogy Gœthe a világirodalom elsőrendű klasszikusaihoz tartozik: azt talán nem szükséges bizonyítanom. S ha jól megfontoljuk: van-e tőle valamink? A régibb írók közül buzgólkodtak néhányan átültetésében; első sorban *Kazinczy*, néhány csekélyebb értékű művel;[1]) *Hoblich Márton*, a Berlichingeni Götz-czel (ez csak kéziratban maradt fenn), *Koszta József* «Az ifjú Verther gyötrelmei»-nek terjengős fordításával;[2]) de ugyan van-e, ki e fordításokat ma olvasná? s ha volna is, hol lehetne azokat megtalálni? Ott a *Kis János* Ifigeniája, de ugyan van-e valaki, a ki azt manapság az eredeti hangulatával élvezhetné? A főbb művek közül alig jelent meg valami régebben. A forradalom utáni összes termelés se sokkal több ennél. A *Dóczi* Faustja, ez a nagyobbára sikerült mű; melyre azt az obligát kifogást sem akarom használni, hogy nem magyaros; a *Nagy István* józan Faust-fordítása, melyet senki sem állít az eredetivel párhuzamba; *Szigligeti* Egmontja, mely a szinpad számára van hevenyészve; *Hegedüs István* Hermann és Dorottyája, mely erőszakolt alexandrinjeivel el sem birja képzeltetni azt a bájt, a mi az eredeti minden során elömlik; s végül a *Szász Károly* két kötete, mely a Gœthe kisebb költeményeit tolmácsolja. Ismerjük el, hogy ez sok tekintetben sikerült munka, — de aztán nincs több, a mit fölsorolhatunk. Töredék, csupa töredék mindenütt; nagyreményű kísérletek, melyekkel a fordítók váltig «foglalkoznak» (legalább úgy olvassuk néha napján), de melyek soha sem kerülnek napvilágra. S ha fölteszszük (de meg nem engedjük), hogy az előfordult fordítások mind jók s a czélnak megfelelők, de hol vannak a Gœthe egyéb művei, melyeket az egész világ olvas és bámul: a Wilhelm Meister, Torquato Tasso, Reinecke Fuchs, Götz von Berlichingen, hogy a többit, melyek nem kevésbbé méltók a fordításra, ne is említsük?

Bizonyára szomorú dolog mindez s helyén van, ha fölemlítjük; bár tényleges haszna alig lesz valami sok. Nálunk a panaszok, hogy az

---

[1]) Clavigo. Stella. Testvérek. Római Carneval.

[2]) Az ifju Verther stb. Fordította az eredeti kiadásból Koszta József. Esztergom, Beimel Józsefnél 1827. Csokonai jeligéjével.

obligát frázist használjuk a «pusztában kiáltó szavai», elhangzanak, a nélkül, hogy volna valaki, a ki meghallaná.

Mindennek elmondására egy kis füzet megjelenése adott alkalmat, mely a Gyulai Pál Olcsó Könyvtárában (200. szám) látott napvilágot. Czime: *Berlichingeni Gottfried* a vaskezű dramatizált története. Irta *Goethe*. Fordította *Balla Mihály*.

Ezeknek az Olcsó Könyvtárbeli füzeteknek valóban nagyon szánalomra méltó sors jutott osztályrészül. Megjelenésüket alig hogy tudomásul veszik; a lapok csak címeiket jegyzik fel, s arról, hogy mit tartalmaznak: még csak tudomást sem vesz az illető recensor. Plane a komolyabb művek nem is kelnek valami jól; s így a szerző, ki egy kis ambicziót is helyezett művébe (arról nem tehet, hogy az Olcsó Könyvtárnál más kiadója nem akad) beérheti azzal, ha könyve kikerül a sajtó alól; de hogy — néhány lelkes középiskolai tanáron kívül — el is olvassa-e valaki: az már a kétséges emberi dolgok közé tartozik. (A dolog mégis sokkal jobban áll, mint a szerző gondolja. Szerk).

Götz von Berlichingennek, tudjuk, három kiadása maradt az utókorra. Az első 1771-ben keletkezett, de csak a költő hátrahagyott iratai közt jelent meg 1832-ben (ennek még *Gottfried von Berlichingen* volt a czíme); egy lelkesen, öntartóztatás nélkül irt mű, melynek hézagosságait majdnem elfeledteti az a szenvedély, mely minden sorából kiérzik. A második 1773-ban került nyilvánosságra, s létrehozó oka az az elégedetlenség volt, melylyel a költő néhány barátja az első kidolgozás ujdonságát fogadta; s végül a harmadik átdolgozás a színpad számára, s ez 1804-ben bocsájtatott napvilágra. Volt még egy újabb színpadi kidolgozás; de sőt a koros Gœthe még később is tőn kísérleteket, hogy ifjúkori drámájával foglalkozzék. Alakját és czímét is megváltoztatta művének s így adatta elő Weimarban; nem mintha így jobb lett volna, hanem mivel jól esett neki, hogy ifjúkori szerelmével bíbelődhetik.

Balla Mihály az első kidolgozást választotta fordításához. Hogy miért az elsőt ? azt nem bírjuk eldönteni. Tagadhatatlan ugyan, hogy az 1771-iki műben sok a megragadó jelenet; s a költő a későbbi kiadásokban könyörtelen szigorral csonkította meg drámáját. De viszont azt senki sem tagadhatja, hogy a második kidolgozás szervesebb egészet képez, mint az első; egészen fölösleges jelenetek, melyeket a költő szenvedélye diktált, kimaradtak, s a cselekvények indokolása alaposabb. A mű későbbi kritikusai csaknem mind ebben a véleményben vannak. *Hettner* — bár a czigányok fölléptét s a Metzler és a Helfensteini Ottó neje közötti jelenetet bámulatosnak tartja — a második kidolgozás művészibb fölényét mégis elismeri. *Schmidt Julián*, bár az első kidolgozás néhány szép részét (különösen a birodalmi gyülés jellemzését)

nagyon sajnálja: de azt kétségtelennek tartja, hogy a második kidolgozás sokkal kerekdedebb és egységesebb. Tagadhatatlan, hogy az 1771-iki kiadás inkább egyes képek sorozatát nyújtja; s ezt maga a költő is elismeri, midőn művét a Berlichingeni Gottfried dramatizált *történeté*-nek nevezi. Bár a *Bodmer* gúnyos kifakadásait nem is írjuk alá, de azért egy kis részben mégis jogosultnak találjuk azt a kétségen kívül malitiosus megjegyzést, melyet Sulzerhez intézett: hogy a műben a hős életéből egy tuczatnyi fontosabb esemény van egymás mellé állítva s minden vakolat nélkül összeépítve.*) Szóval a második kidolgozás fölénye szinte kétségtelen, a hogy azt minden kritikus s minden fordító elismerte. Walter Scott klasszikus fordításában ezt a kidolgozást adta; s ezt adta az a két franczia átültetés is, mely csak néhány hét előtt látott Párisban napvilágot: a Chuquet-é, s a Lichtenberger Ernőé. Pedig ez az utóbbi nagy tanulmányok után látott napvilágot s a legjobb német kiadásokkal fölér.

Mindezt csak annak indokolásaul hoztuk fel, hogy mi a fordító választását nem tartjuk szerencsésnek. Bennünket nem győz meg az, a mit az Előszóban választása védelmére felhoz; s helyesebbnek tartottuk volna, ha fáradságát a második kidolgozás átültetésére fordítja. De hát ezen most már nem lehet segíteni; s azért fogadjuk az első kidolgozást is szívesen; hiszen az is oly mű, mely a Gœthe lángszellemének minden vonását magán viseli, s igaz élvezetet szerez olvasóinak.

Hogy a mű átültetése nagy fáradságot okoz annak, ki sikerrel s ambiczióval akarja beváltani feladatát: az szinte kétségtelen. A Gœthe erőteljes, kifejezésteli nyelvét megközelítőleg visszaadni: bizonyára oly érdem, mely teljesen méltó a dicséretre. S a Gœthe csodálatos nyelvezete egy művében sem szembetünőbb, mint a Berlichingeni Gottfriedben. A pathos, a gúny, a szenvedély oly erőteljesen csendülnek meg benne, mint kevés későbbi munkájában. És ismerjük el: a fordító mindig sikerrel felelt meg feladatának. Minden sorából kiérzik az az ambiczió, melylyel munkáját elvégezte. S a mű néhány jelenetében: a birodalmi tanács leirásánál s a czigányok föllépténél, a fordítást szinte az eredeti hatásával olvashatjuk. Röviden: a magyar fordítás mindenütt hű, jellemzetes és lendületteljes.

És nem érdem-e ez? Midőn a Gœthe egy remekművével gazdagodik irodalmunk, nem volna-e helyén, hogy a lapok legalább nehány sorban tudomást vennének a dologról? Az legyen-e az ambicziózus fordító jutalma, hogy még csak föl se említsék munkáját? Ez az eljárás valóban megrovást érdemel. Mert a Gœthe egy klasszikus darabjának

*) Goethe-Jahrbuch V. Crueger: *Bodmer über Goethe 1773—82.*

átültetését éppen oly hallgatagon fogadni, mint valamely rossz franczia regény fordítását: ez már több, mint közöny, ez már könnyelműség.

Veszprém. SZOMAHÁZY ISTVÁN.

Guzmics Izidor életrajza. Írta *Zoltvány L. Irén.* Budapest. 1884.

Vannak íróink, kik nem annyira önálló nagy művekkel gazdagították irodalmunkat, mint inkább összes működésökkel szolgálták hazánk érdekeit; kik nem annyira saját eszméikkel tűntek föl, mint inkább a másoktól átvett eszmékért szálltak síkra; kik nem egyesíthették egy pontra összes tehetségöket s szorgalmukat, hanem figyelemmel kisérve az áramlatot, mindenütt ott segítettek, hol a siker legkétesebbnek tűnt föl előttük. Guzmics Izidor ezek közé tartozott. Mint szerzetes pap élénk részt vett a vallási irodalom fejlesztésében, nemes lelkesüléssel, szinte rajongással küzdött az unio eszméjeért; mint magyar író Kazinczyval volt benső barátságban, a kinek a nyelvújítási harczban zászlaja alá esküdött; s mint a classicai műveltségnek nálunk egyik elsőrangú képviselője, hellén tanulmányaival legelsőbb irányozta a közfigyelmet a görög irodalomra s művészetre. Egyszerű, csendes, de megelégedett s boldog életet élt, rendtársai, barátai s nagyszámú tanítványai szeretetében találva jutalmat küzdelmeiért s ama gyanúsításokért, a melyekkel pályája kezdetén illették.

Mióta a XVI. és XVII. század vallási villongásai lezajlottak s a nemzetiség küzdelme háttérbe szorítá a theologiai vitákat: alig volt valaki, ki több lelkesüléssel és kitartással, mélyebb tanulmánynyal és erősebb hazafiúi érzéssel újította föl e vitákat nem annyira a hitbeli igazságok védelmére, mint inkább a nemzeti szellem erősbítésére, — mint Guzmics. De mily különbség e vallási viták közt, a melyeket több mint kétszázad választ el egymástól! Akkor mind a két fél túlzóan védte a maga igazát, büszkén villogtatva a gúnynak még legerősb, legdurvább fegyvereit is, sőt, ha kellett, tűzzel-vassal pusztítva egymást a — hitbeli meggyőződés, az — igaz Isten nevében. Akkor a theologiai furor a legvadabbul tombolt s a hideg vizsgálódás, megfontolt okoskodás helyén a szenvedély viharzott a maga végletességében, iszonyaiban. Akkor a legsujtóbb átok hangzott a hitvitázók ajkairól, kétfelé, sőt háromfelé is osztva a nemzetet, hogy annál gyöngébb, erőtlenebb legyen a veszélylyel szembeszállani. Most mindenütt higgadtság, megfontolás, szelídség s a tárgyhoz illő méltóság, sehol vak düh, indulat, szenvedély. Mindenütt bizonyos nemes önmérséklet, őszinte meggyőződés, sehol nyerseség, maró gúny. Nem hogy megingatnák a nemzet egységét, sőt inkább a nemzet egyesítését, az egyetértést tűzik ki főczélúl, a melyért vallási elveik merevségéből is hajlandók volnának engedni itt-ott, mert a hitbeli igazságok is a nemzetiség szolgálatába látszanak szegődni, mint a

hogy az irodalom, a költészet, a társadalmi mozgalom szolgálatába szegődtek.

Valóban, bármilyen mélyen meg volt győződve Guzmics vallási elveinek igazságáról, bármilyen fáradhatatlanúl küzdött egyháza érdekeiért: nem lelkesűlt annyira semmiért, mint a nemzet egyesítéseért, a vallási unióért, mert azt hitte, hogy a hitében egygyé vált nemzet haladása, műveltsége, fönnállása már ezáltal biztosítva van. «Én minden embernek tisztelem meggyőződését — írja Szikszainak — valameddig azt ártatlannak lenni vélem; de szeretném az ellenkezőről meggyőzni, ha meggyőződését hibásnak találom. Sőt azt, a ki tévelygésben vagyon, de ő ezt nem tudván, lelkiismerete szerint keresi az igazságot, kész lévén azt elfogadni, mihelyest feltalálja: anyaszentegyházammal együtt lélekben katholikusnak is tartom. De itt nem egyes személyről van szó, hanem egész keresztény felekezetekről, melyek egymásnak nem kevés bajt, akadályt szereznek. *Hogy ezek egy hazában egyezzenek meg, a hazának boldogsága kivánja.*»

Zoltvány helyesen vizsgálja az egész eszmét keletkezésében, fejlődésében s küzdelmében, feltárja egész irodalmát, s bár az egyes nézetek, elvek fölött nem mindig tud elég tárgyilagosan itélni, a mitől néha ösztönszerűleg tartózkodik is: oly kevéssé puszta dicsőítője hősének, mint szigorú kritikusa. Az unió-mozgalom kellő közepébe állítja Guzmicsot; részletesen, szinte minutiósusan s nem egyszer bőbeszédűleg idóz egy-egy kevésbbé nevezetes pontnál, de alaposan és gondosan gyűjt össze minden adatot, a melyek hősét jellemzik. Jól fogja fel a küzdelem alapeszméjét s bár maga is esetlennek tartja a Guzmics és Pázmány vitatkozásainak összehasonlítását: ezt mégis elég discretióval s annyi műérzékkel teszi meg néhány fővonásban, a mennyi sem hősét nem emeli kelleténél magasabbra, sem a Pázmány nagyszerű hatását nem kicsinyíti. «Míg Pázmány nyelve emelkedettebb helyein is kevésbbé meleg és bensőségteljes — írja — s inkább csak az erő kifejezője, Guzmicsban több a kellem, finom lágyság, meleg ömlengés s azért közelebb áll Káldihoz, Bossuethez. Pázmány a polemikus részekben nem retten vissza néha a durvább fegyverek használatától sem s többnyire a maró gúny hangján szólva, nem ment olykor a nyersességektől: Guzmics mind végig szelíd hangon szól; néha túlszerény s a hol tehetné is, nem gúnyolódik; némi sarcasmust legfőlebb Szikszai ellen írt második művében találhatni. Pázmány türelmetlenebb, egyszerre akarja meggyőzni s leverni ellenfelét: Guzmics mind czélbavett tárgyánál, mind egyéni sajátságainál fogva türelmesebb; ellenfelét megnyerni iparkodik s nem ritkán nagyon is bőkezűen bánik a magasztalásokkal» stb.

De csodálkoznunk kell azon, hogy Zoltvány, ki az unio kérdését oly kimerítően tárgyalja, nem fejtegeti néhány szóval a megvalósulás

lehető- vagy lehetetlenségét. Itt, úgy látszik, nem akar határozott színt vallani, bár, a mennyire kivehettük, a sikertelenségét nem a dolog természetében látja, hanem inkább Guzmics egyéniségében s a viszonyok hatalmában. Nem akarunk e kérdésnél hosszasabban időzni, de azt hiszszük, nem sok nehézséggel járna kimutatni, hogy a vallási unio lehetetlensége a dolog természetében van s bármily fényes tehetség igyekezete is csak szánalmas kudarczot vallana e téren.

Még inkább csodálkozunk azonban Zoltvány merészségén, a melylyel Lánczynak a Kazinczy és Guzmics levelezésére tett futólagos, de találó megjegyzéseit minden idézőjel, vagy más utalás nélkül, egyszerűen átveszi. Annál meglepőbb e merészség, mert Zoltvány máshol eléggé biztosan mozog s nem szorul meg sem adatokban, sem felvilágosító jegyzetekben. S nemcsak az unio és Guzmics közti szorosabb jellemzésben látjuk e merészséget, de a Guzmics és Kazinczy közt vont párhuzamban is, a melynek pedig az egész munka legkimagaslóbb részének kell vala lenni.

Guzmics teljesen tisztában volt a Kazinczy rendkívüli hatásával, a kit mesterének vallott s a ki iránt őszinte csodálatot érzett, s a kihez a legőszintébb, legbensőbb s legigazabb barátság fűzte. Nemcsak Kazinczynak vallja ezt be Guzmics, de Toldynak is. Egész csodának tartja Kazinczyt a szellemi világban.

Csakugyan senki sem volt Kazinczynak szaporább levelezője, és senki sem lelkesült nemesebb eszmékért, mint Guzmics, a ki úgy hitte, hogy nem lesz nehéz a széphalmi literátort kedvencz eszméjének megnyerni, nemcsak mivel ismerte szabadabb gondolkozását, hanem mivel tudta, hogy a mindenben szép ízlést kereső költőre és műbarátra ellenállhatatlan varázst gyakorol a kath. kultusz költészete és pompája. Csakhogy, mint Lánczy megjegyzé, Kazinczy folyvást a protestansok sérelmei és a történeti reminiscentiák hatása alatt állván, a helyett, hogy tárgyilagos érvekkel küzdene, mindig ezen historiai érzék tiltakozik benne barátja ideolog terve ellen.

De ha e merész ábránd nem nyerhette meg Kazinczyt, megnyerte a Guzmics türelmes vallásossága, az iránta mutatott meleg s őszinte részvét s az a törekvés, melylyel a közte és Döbrentei, meg Horváth Endre közti félreértéseket kiegyenlíteni törekedett. De megnyerte főkép a Guzmics nyelvészeti iránya és classicus műveltsége. Iróink közűl senki sem volt rá mélyebb hatással, mint Révai és Kazinczy, amaz mint grammatikus, emez mint nyelvújító. Mélyen meg volt győződve a nyelvújítás jogosultságáról, védte is azt több ízben nem annyira tárgyilagos érvekkel, mint inkább ösztönszerűleg, a hogy életírója mondja. De önmérséklete itt is megóvta a túlzástól, a végletektől.

Bár szívvel-lélekkel a Kazinczy zászlaja alá esküdött: nem volt

szolgai utánzója, itt is tisztelte a mások véleményét, mert úgy hitte, hogy az igazság egyik részen sincs kizárólag, hanem középen van. «Én, írja Kazinczynak, — minden jó írót neologusnak és orthologusnak ismerek egyszersmind. Azért nem szeretem köztök a különbséget s azt a gyermekies villongást.» Majd ismét Döbrenteinek írja: «Ha ki jó író akar lenni, annak sem csupán ennek, sem csupán annak nem szabad lenni: van jó új és jó ó; de van rossz is. Kazinczy neologus! De csupán az-e?»

Ime Guzmics már akkor mily józan elveket hirdetett; kár, hogy eszméit jobbára csak barátai előtt tárta fel. Hanem e korban a levelezés pótolta az irodalmi folyóiratot, az írók legnagyobb része így cserélt eszméket és véleményeket egymással, így vívta jobbára Kazinczy a nyelvújítási harczot, mely nem sokára diadalát ülte az akadémiában, melynek Guzmics is tagja lőn.

Ez a fénypontja pályájának s irodalomtörténeti nevezetességét mindennél inkább emeli a Kazinczyval kötött barátsága. Kár, hogy Zoltvány a mű nagy terjedelméhez s aprólékos részleteihez képest kevésbbé emeli ki. Még nagyobb baj azonban, hogy a Guzmicsnak különben is szétfoszló irodalmi munkásságát szinte készakarva annyira elaprózza, hogy alig találhatni egy pár kiemelkedő pontot, a melyhez az egészet kapcsolni tudjuk. Sokkal czélszerűbb lesz vala, ha összes irodalmi munkásságát együtt tárgyalja, központnak véve a Kazinczyval kötött viszonyát s mellé sorakoztatva költői kisérleteit, nyelvészeti munkásságát s hellén tanulmányait, nem annyira a tartalom kivonatolásával, mint csupán alapeszméik fejtegetésével.

Különösen fölöslegesnek tartjuk a Guzmics költői kisérleteinek oly részletes tárgyalását, a milyen nála sokkal nagyobb tehetségű költőhöz is alig illenék, tekintve, hogy hatása egészen más téren nyilatkozott. Az életrajzíró helyes conceptiója épen abban áll, hogy hősének azt az oldalát festi legrészletesebben, a melylyel legtöbb érdeket tud kelteni, a többit csak mintegy mellékesen, kiegészítéskép, csupán egy pár fővonással veti utána. Zoltvány könyve ugyan így is figyelmet érdemel, mert a Guzmics szétforgácsolt munkásságát nagy szorgalommal összeszedett adataival kellőkép földeríti: de nekünk úgy tetszik, hogy a terjedelem épen nincs előnyére a műnek, főkép, mivel a Guzmics írói munkásságának legnagyobb érdeme a nagy terjedelem mellett is kevésbbé van méltatva.

De ha némi fogyatkozást vehetünk észre Guzmicsnak a Kazinczyval kötött viszonya felfogásában és jellemzésében: elismerőleg kell nyilatkoznunk a Guzmics hellén tanulmányainak fejtegetéséről. Itt már eléggé kiemeli az életrajzíró Guzmics lelkesülését, odaadó buzgalmát az antik szellem iránt, a melynek Guzmics testestűl-lelkestűl híve volt,

lassankint egész a rajongásig. Nyelvi ismereteire, a görög irodalom és költészet terén való jártasságára magát Kölcseyt is felülmúlja, kit e kor legjobb hellenistájának tartanak. Fejtegette a görög irodalom s költészet történetét s hasonlítgatta a mienkkel, fordított Tueokritoszból, Sophoklesből és Euripidesből, a kiket Shakespearenél is nagyobb dramatikusoknak tartott s általában minden műfajra csak görög költőkből idézett mintákat kizárólag. Szóval e téren Guzmics úttörő.

Zoltvány helyesen cselekedett. hogy irodalmunknak egyik homályos alakjára fordította figyelmét, kiragadva azt a feledés ködéből, mely emlékére nehezült. Könyvének érdekét emeli a hozzácsatolt függelék, a mely Guzmics összes műveinek időrendi kimutatását tartalmazza.

Dr. Váczy János.

Aesthetika. Bevezetésül a verstannal. Irta *Baráth Ferencz*. Második javított és bővített kiadás. Budapest, Franklin-Társulat. 1886.

E munka, a mint a szerző maga is mondja, kézikönyvül szeretne szolgálni középiskoláknak és felsőbb leányiskoláknak. — Tudjuk, hogy a középiskola tantervében a rendszeres æsthetika nem foglal helyet; nem is tartanók kívánatosnak, hogy az æsthetika, akár német formájában, mint bölcseleti rendszer, akár franczia alakjában, mint induktiv történeti tudomány, — a középiskola tárgyai közé kerüljön; mindazáltal Baráth Ferencz művét mint kézikönyvet nem mondhatjuk fölöslegesnek, ellenkezőleg hasznosnak, sőt talán szükségesnek is.

Régi panasz ugyanis, hogy a mai középiskola nem nyújt elegendő æsthetikai műveltséget. Fájdalom, e panasz nemcsak régi, igaz is. — A középiskolának bizonyára feladata a növendékkel megismertetni, megértetni és éreztetni mindazt, a mi szépet az emberiség alkotott. A mai tanítás azonban, e feladatának csak annyiban felel meg, hogy egyedül az irodalom, vagy helyesebben a költészet nagy alkotásaiba vezeti be az ifjút; de a többi művészet remekeit nem tárja fel előtte. — Bizonyos, hogy a tanításban első sorban a költészetnek kell érvényesülnie; nemcsak azért, mert az emberi lélek teremtő ereje benne nyilatkozik legbatalmasabban, hanem mivel legkönnyebben hozzáférhető; de ez még nem jelent annyit, hogy a többi művészeteket hanyagolja el teljesen az iskola és hogy nyolcz évi foglalkozás után a növendéket úgy bocsáthassa el kebeléről, hogy fogalma se legyen építészetről, szobrászatról, festészetről és zenéről, hogy épületben, szoborban, képben és zenében szépet ne lásson és gyönyörűséget ne találjon.

Nyilvánvaló, hogy az iskolának e nagy hiányát távolról sem pótolja, ha a növendék egy bővebb vagy kivonatosabb kompendiumból átalános meghatározásokat tanul meg és tartalmatlan neveket szed fejébe; bizonyos, hogy mint a poétikához előbb olvasni kell, az æsthe-

tika többi reszéhez is előbb látni és hallani kell; midazáltal egy világos előadású kézikönyvnek, mely nem állítja fel a szépnek új elméletét és nem vállalkozik egy általános rendszert alkotni, hanem egyes konkrét æsthetikai kérdések megvilágítására szorítkozik és a művészetekről némi történeti áttekintést nyújt, — ismételjük — egy ily kézikönyvnek mégis jó hasznát veheti a növendék.

Lássuk, mennyire felel meg Baráth munkája e kívánalmainknak.

Mindenekelőtt kijelentjük, hogy a verstannal, melyet a szerző könyvének bevezetéseűl előre bocsátott, e helyütt nem akarunk foglalkozni. Nem mert nem értjük, miért kapcsolta egy művé a verstant és æsthetikát; de még azért sem, mert e verstan nem jobb és nem rosszabb a legtöbb prozódiai kézikönyvnél, s így semmi különösebb sajátságával nem vonja magára a figyelmünket.

Magában az æsthetikában sincs sok új vagy kiváló eredetiség. De ezt épen dicséretéül említhetjük. Egyszerű, világos nyelven igyekszik fogalmat nyújtani magáról a szépről átalánosságban, a nélkül, hogy fejtegetésében valamely bölcseleti rendszerbe tévedne, vagy hogy a szépnek nagyon is szabatos meghatározására törekednék. Átalában tartózkodik a szigorú meghatározásoktól, a melyekre pedig könnyen reácsábíthatta volna mesterének, Gregussnak a példája, a kinek épen a pontos, szabatos definicziókban volt az ereje, de a ki ez által sok ferde, vagy legalább egyoldalú æsthetikai nézetnek a terjedését segítette elő.

De vannak e kézikönyvnek módszerbeli hibái és tárgyi fogyatékai, és pedig nem csekély számmal.

Első sorban a szépről átalánosságban az æsthetika elején hosszasabban magyaráz, mint sem könyvének szűk kerete megengedné. Ennél is nagyobb hiba, alig érthető ferdeség, hogy miután a képzőművészetekről és zenéről szólott, nem tér át a költészet fejtegetésére, hanem ismét belefog a szépnek, mint elvont eszmének, tüzetes elemzésébe. Ez eljárás nemcsak a helyes rendet sérti, de a növendékben azt a különös gondolatot is ébresztheti, hogy a képzőművészetek és zene nem függnek oly szorosan össze az általános széppel, mint a költészet, mely — úgy látszik — csakis az általános szép elemzése után érthető meg. — Ez ötödik fejezetet, melynek «A szép elemzése» a czíme, teljesen ki kellett volna hagynia szerzőnek, annál is inkább, mert könyvének e része nem egyéb, mint Greguss æsthetikai rendszerének a kivonata, de hiányos és ide nem illő kivonata, mert a szerző műve elején nem abból az átalános bölcseleti felfogásból indul ki, melyre Greguss a maga rendszerét építette, — s mert a szerző a Gregusstól kölcsönzött elveket alig alkalmazza, holott maga Greguss egész poétikájának ez átalános rendszert vetette alapjáúl.

Az egyes művészetek tárgyalásában is talán épen az ellenkező-

sorrend volna a helyes, mint a melyet a szerző követ. Baráth az építészeten kezdi és a költészeten végzi. A növendék bizonyára a költészetben a legjártasabb; költői remeket ismer legtöbbet és a költői alkotás titkaiba hatolhat be leghamarabb és legkönnyebben. S ha már a költészet terén megismerkedett a műalkotás föltételeivel, hamarább érti meg a hozzá távolabb álló zenének és az alig hozzáférhető festészetnek, szobrászatnak és építészetnek fejlődését és szabályait.

A könyv tárgyi fogyatékai közül leginkább azt kell emlegetnünk, hogy nem minden művészetnél vet elegendő súlyt a fejlődés megvilágítására; teljesen elhanyagolja ezt a költészetnél. Pedig ha a költői műfajokat a szerző nem határozza meg valamely æsthetikai rendszer általános elveinek a segítségével, akkor mindenesetre történeti fejlődésök előadásával kellene őket megmagyaráznia. — A képzőművészetek megértésére pedig a szövegbe nyomott tizennyolcz ábrának a számát kívánatos volna legalább is megkétszereznie.

Mind e hibák és fogyatékok mellett is ismételnünk kell, hogy Baráth Ferencz művének, mint kézikönyvnek, sok hasznát vehetik azon intézetek, melyeknek a szerző szánta, t. i. — a középiskolák és a felsőbb leányiskolák.

KARDOS ALBERT.

Arany J., Tompa és Vörösmarty műveinek új kiadása.

Alig néhány hete, hogy három híres költőnk műveinek új kiadása*) megjelent, teljesítve a közönség s az irodalommal és költészettel behatóbban foglalkozók régi óhajtását. Közkézen forogtak ugyan műveik, de nem teljes kiadásban. Most Tompának *összes költeményei*, Vörösmartynak pedig *összes munkái* hagyták el a sajtót. Amazokat Lévay József rendezte újra, emezeket Gyulai Pál. Az Arany János munkái közt össze vannak foglalva mind ama költemények, a melyek eddig nyomtatásban megjelentek. Prózai művei ellenben ugyanazok, mint a melyek az akadémiának négy-öt évvel ez előtti kiadásában olvashatók. Arany János még maga készítette e kiadás tervét, a melyen a kiadónak természetesen nem volt jogában változtatni.

Mind három kiadás méltó arra, hogy figyelmet gerjeszszen, bár a rendezés és elhelyezés nem mindegyikben olyan, hogy némi észrevételeket ne lehetne tenni ellene. Mind három kiadás jegyzetekkel van ellátva, de Arany János műveihez csak bibliographiai jegyzetek vannak csatolva, Tompa és Vörösmarty műveihez bibliographiai és irodalomtörténeti, magyarázó, felvilágosító jegyzetek egyaránt. Tompa költemé-

*) Arany J. összes műveit Ráth Mór adta ki, Tompa összes költeményeit s Vörösmarty minden munkáit Méhner Vilmos.

nyeinél több az irodalomtörténeti, magyarázó jegyzet, Vörösmarty minden munkáinál mind a kettő teljes és korrekt. Vörösmarty régi kiadása (1865-ből) eladdig a legszebb, a legkorrektebb kiadás volt, a milyet valaha magyar költő művei értek; új kiadása is a legjobb, legpontosabb. Gyulai Pál nemcsak a rendezésben, hanem az egyes művek beillesztésében is finom érzéket s tapintatot tanúsított, a jegyzeteket is mind bibliographiai tekintetben annyi utánjárással és szorgalommal, mind irodalomtörténeti tekintetben annyi szakértelemmel és gondos figyelemmel készítette, hogy a Vörösmarty minden munkáinak kiadása bármelyik külföldi költőével kiállja a versenyt. A ki e kiadásból tanulmányozza Vörösmartyt, lehetetlen homályban vagy kétségben maradnia bármely kérdésre nézve.

Mindezt nem lehet mondani az Arany János és Tompa műveinek kiadásáról, sem a rendezést, sem a jegyzeteket tekintve.

Azt hiszem, bármely költő összes műveinek csoportosításánál a legfőbb szempontból kell kiindulni a rendezőnek, abból a szempontból, mely a költő fejlődési pontjait, a történeti egymásutánt mutatja. Hogy fejlődött valamely költő tehetsége fokozatosan a lyrában, epikában, drámában, vagy egyéb fajokban, a prózának egyik vagy másik neméban, ha a költészet mellett prózai művekkel is foglalkozott: mind ennek föltűntetését a rendezőnek és kiadónak nem szabad figyelmen kívül hagyni, mert az irodalomtörténetíró, ha mélyebb és komolyabb tanulmányozás alá veszi, e szerint állapítja meg az író fejlődési pontjait, e szerint alkotja meg a tehetség lassabb vagy gyorsabb nyilatkozásait, fokozatosságát, kiemelkedő csúcsait, vagy épen hanyatlását, esését. Tehát föl kell tűntetni a rendezéssel azt, a mit nem lehet látni és tapintani, de igen érezni és magyarázni. Azt lehet mondani, hogy a költői művek rendezésénél is a sorok közűl kell kiolvasnunk azt, a mit sem a költő, sem a szerkesztő nem mondanak meg, de ez utóbbi mutatja a csoportosítással, a művek egymásutánjával.

Azonban minden költőnek vannak különös sajátságai (némelykor szeszélyei), bizonyos megállapított nézetei összes műveinek rendezésében, a melyek nem ritkán épen a történeti egymásután, a fejlődési fokozatok ellen vétenek; mert úgy találják, hogy az időrend pontos és szigorú megtartása mellett az egyfolytában olvasóra sokszor kellemetlen hatással lehetne, ha például néhány bánatos, fájdalmas érzést keltő mű után egy szeszélyes, tréfás, vagy épen komikus mű következnék. Elrontana minden hatást, ha csak az olvasó félbe nem szakítaná ott épen olvasmányát.

De ennél nyomósabb és fontosabb sajátságai, nézetei is vannak a költőnek. Ha például ezt vagy amazt a költeményét teljességgel nem akarja fölvenni összes művei közé, vagy csak más alakban, vagy mert

nagyon gyöngének tartja, vagy mert oly ügygyel áll kapcsolatban, a melyre nem szívesen emlékezik. Szóval lehet a költőnek egyik-másik művére valami különös észrevétele, a mely miatt határozottan tiltja a többi művek közé beosztását. Tudva levő, hogy Arany János a «Toldi szerelmé»-ből készakarva kihagyott néhány versszakot, a melyek a Margit-sziget birtokosára, József főherczegre vonatkoznak. E versszakot pedig a költő beleillesztette nagy művébe, de az első kiadásokból mégis kihagyta. Helyesen cselekedett az új kiadó, hogy a szóban forgó néhány versszakot beleiktatta oda, a hova Arany János szánta, de a honnan szerénységből kihagyta.

Bizonyára a költő végakaratát tiszteletben kell tartani művei rendezőjének. Csak az a kérdés, hogy teljes mértékben-e, vagy csupán főpontjaiban? Hódolni kell-e a költő szeszélyeinek is, mert nem ritkán csak szeszélynek mondható némelyik különös észrevétele, nézete?

Való, hogy minden rendezőnek, szerkesztőnek tekintetbe kell venni a költő végakaratát, de inkább csak főpontjaiban, ha a teljes alkalmazás által épen a fejlődési egymásutánt sértené meg s így a kiadás elhibázott lenne. Egy példa mindjárt világosabbá teszi e megjegyzést.

Van Tompának két költeménye, a «Távolból» és az «Itthon vagyok» czíműek, a melyek közűl az elsőt 1852-ben írta, midőn a «Gólyához» és «Pusztán» czímű műveiért Kassára volt idézve, a másikat pedig 1853-ban, midőn újra Kassára idézték s onnan megszabadult. Mind a két költemény Tompának 1850-ben írt művei közé van sorozva az első kötetben; azok a költemények pedig, a melyeket már két-három évvel azelőtt írt, s a melyekért épen vizsgálat alatt állt, tehát a melyek mintegy szülőokai voltak ama költeményeknek — csak később következnek, az egyik, a «Gólyához», épen a második kötetben.

Ha a költő fejlődésének szempontjából tekintjük a rendezésnek ez említett hiányát: hajlandók vagyunk ezt hibáúl róni fel. Lévay József az előszóban azt írja, hogy szoros időrendbe nem foglalhatta a költeményeket több ok miatt, de némelyiknek helyét mégis meg kellett változtatnia, a melyek «részint keletkezési idejöknél, részint tartalmuknál fogva zavarhatták volna az előttük álló, vagy utánok következő darabok által fölkeltett hangulatot és benyomást.» Utal arra is, hogy neki Tompa határozott végakaratához kellett magát tartania. Igen, de mégsem tartotta magát ehhez teljes mértékben, mint mondja. S ha a «Távolból» és az «Itthon vagyok» czíműek a második kötetbe volnának beosztva, oda, a hová az időrendi egymásután követelné: vádolhatnók-e a szerkesztőt, hogy megsértette a költő végakaratát? Ennyi szabadságot mindig megengedhetünk bármely rendezőnek vagy szerkesztőnek,

főkép, mivel az egy főszempont, a történeti, időrendi fejlődés kimutatása érdekében történik.

A szoros időrend természetesen soha nem tartható meg oly költőnél, a ki a költészet több faját műveli. Sem Arany János, sem Vörösmarty műveit nem lehetne úgy rendezni, hogy például egy nagyobb epikai költemény után következzék egy kis lyrai vers. Nem is erre czélozunk. De a főfelosztáson belűl kivánjuk, hogy lehetőleg pontosan eligazodhassunk a fejlődés fonalán.

Tisztelni kell a költő végakaratát, de — mint mondám — inkább csak fővonásaiban. Ha Tompa legelsőbb összegyűjtött műveit Bónis Pogány Karolina szellemének ajánlja, s ezt az ajánló költeményt a gyűjtemény elejére teszi: ezt természetesen a későbbi rendezésben is figyelembe kell venni. De vajjon, ha a föntebb említett két költemény az őket megillető helyre jut: zavarja-e a hangulatot, holott inkább némi magyarázatúl, felvilágosításúl szolgál? Ilyen hiányt még többet is hozhatnánk fel, a melyeket talán el lehetett volna kerűlni a nélkül, hogy Tompa végakarata megmásításának vádjával illethetnők a különben gondos és figyelmes rendezőt.

Gyulai Pál szintén tiszteletben tartotta a költő saját nézeteit. Igaz, hogy ő szabadabban működhetett. Teljes kiadását rendezvén Vörösmarty minden munkáinak, némely oly művet is be kellett osztania, a melyekről már maga Vörösmarty sem emlékezett. De mily finom érzékkel válogatta ki, mit lehet a sorrendbe illeszteni s mit kell csak a jegyzetben felhozni, hogy mégis lehetőleg az egész költőt lássuk, élvezhessük és tanulmányozhassuk. Mily pontosan megjelöli mind a lyrai, epikai, drámai költeményeknél, mind a prózai műveknél, töredékeknél, vegyes maradványoknál s ifjúkori kisérleteknél az időrendet. úgy hogy a ki e kiadást kezébe veszi, egyszeri átnézet után tisztában van a költő fejlődésével. A mit Vörösmarty ifjúkori kisérletnek tekintett, azt Gyulai Pál is e nembe sorozta s még itt is kiválogatott néhányat, a melyek még az ifjúkori kisérletek közé sem voltak sorozhatók, s azokat a jegyzetek közé iktatja. Például Vörösmarty ifjúkori kisérletei közt van egy papírra írva négy distichon, a melyek közűl hármat maga a költő is megengedett a fölvételre. A negyediket azonban áthúzta, mert nem volt gnóma, csak tréfás epigramm. Kevésbbé finom érzékű rendezőn még talán megeshetett volna, hogy mivel úgyis teljes kiadását szerkeszti a költőnek: mind a négy epigrammát adja egymásután, a hogy a kéziratban találta. S akkor az olvasó csakugyan furcsa zavarban lett volna, ha ezeket olvassa:

1. Kezdj buzgón s már sokra menél; halad a ki megindult,
Míg porban fetreng a henye, gyáva erő.

2. Láttad-e folytában özönét a szőke Dunának:
Kis forrásból jő s végre hajókat emel.

3. A mi jót kezdtél, jól folytasd, vissza ne bámulj,
A gyakran pihenő dolga pihenni szokott.

S most aztán ezekhez a következő:

4. Epret eszik Miklós, kiki látja, de érzi leginkább
A tányér, melyet szinte lyukasra vakart.

S nemcsak hogy minden műfajt évszám szerint csoportosít Gyulai, de az egyes darabokra írt jegyzetekben is mindent elmond, a mi a költemény megértéséhez szükséges. Jobbára pontosan megjelöli a költemény első megjelenésének helyét, a mi bizonyára sok fáradságába került, de a sok fáradság aztán meg is látszik a kiadáson. Mind e mellett a rendezésnek egy pontjára némi megjegyzést kell tennünk. Vörösmarty prózai művei, mind a nyelvre és irodalomra, mind a politikára vonatkozó kisebb-nagyobb czikkei a hatodik és hetedik kötetben vannak összecsoportosítva. Egy azonban, épen az, mely a Petőfi támadására felel, az első kötet jegyzetei közé van véve felvilágosításúl a «Légy buzgó, de szerény» kezdetű epigrammhoz. Ennek inkább talán csak akkor volna itt helye, ha a Vörösmarty kiadásában prózai művei nem volnának fölvéve mind, teljes számmal. De így bajosan. A ki tudja, hogy Vörösmartynak polemiája volt Petőfivel s keresni akarja Vörösmarty válaszát a prózai művek közt, nem fogja megtalálni. Talán jobb lesz vala, ha ahhoz az epigrammhoz, mely a szóban forgó czikk végére volt illesztve, jegyzetben csak utalás történik, hogy maga a czikk a prózai művek közt keresendő s voltakép ott is állana a hetedik kötetben. E kis tévedést nem számítva, az egész kiadás eddig a legjobb, a legpontosabb, a költő fejlődési stádiumait leginkább feltűntető mind ama kiadások közt, a melyek eddig irodalmunkban megjelentek.

Szeretnők, ha ugyanezt mondhatnók a Tompa költeményeinek kiadásáról is. De sem a dalok és ódák, sem a balladák és románczok, sem a népregék és virágregék megjelenési idejét és helyét nem tudhatjuk pontosan. Még csak az sincs megjelölve, melyik évtől kezdődnek Tompa költeményei. S így a ki Tompa műveit behatóbban akarja tanulmányozni, figyelemmel kisérve a költő fejlődési egymásutánját, mindenütt föl kell keresnie az egykorú szépirodalmi lapokat, hogy legalább tájékozhassa magát oly kérdésekben, a melyekre a jegyzetek épen semmi felvilágosítással nem szolgálnak.

Egyébiránt a jegyzetek tárgyi magyarázatai sem állják ki mindenkor az erősebb kritikát. Például csak két költeményhez írt jegyzetet hozunk fel. Tudva levő, hogy Tompa jobbára maga megmagyarázta alle-

góriáinak alapeszméjét. De néhány mellett mégis elhagyta a felvilágosítást, gondolván, hogy úgyis mindenki megérti a czélzatot. «A repkény» czímű ezek közé tartozik. Erre tehát a régi kiadás jegyzeteiben, melyek némi bővítéssel és változtatással jelentek meg az új kiadásban, azt találjuk, hogy: «a történelmi mult viruló élete szép, habár romokat fed is be, mint a repkény.» Pedig itt nem annyira a történelmi mult, mint inkább a nemzeti hit van példázva, mely a multból maradt ránk örökségűl. Van egy másik allegória: «Madarak módjára» czímű, a melyben a madarak gondatlan építkezése van elmondva. A jegyzetben azt olvassuk, hogy a nép, midőn magának épít *hajlékot*, ne ilyet építsen, mely csak perczre szól s utal Tompára, a ki így jegyezte föl az alapeszmét. Pedig itt nem hajlék építéséről van szó, hanem a haza, az alkotmány fölépítéséről, s nyilván azt akarja mondani, hogy jól vigyázzanak, kik az ország bonyolult viszonyai rendezését magukra vállalták, hogy a mű túlélhesse mesterét. Csodálni lehet, hogy e semmikép meg nem állható magyarázat a jelen kiadás jegyzetében is változatlan maradt, holott például a *Sámson*hoz írt jegyzet Tompa saját magyarázata ellenében is jól kiemeli az igazi czélzatot.

Arany János műveinek teljes kiadásához kevesebb szó férhet épen a föntebb említett szempont miatt, mivel annak tervét maga a költő készítette. Itt sincs megtartva a pontos egymásután, csak fővonásokban. De az Arany költeményei alatt meg van jelölve az évszám, a melyben keletkezett. A bibliographiai jegyzetekben pedig a költemény első megjelenési helye van pontosan följegyezve. Kár, hogy nélkülöznünk kell mindennemű tárgyi és irodalomtörténeti felvilágosítást. Még nagyobb kár azonban, hogy *variánsok* sincsenek. A jegyzetek ugyan azt mondják, hogy Arany János egyes darabjainak rendkívül kevés a variánsa. De épen azért szerettük volna Arany Jánosnál ezt a kevés variánst is látni.

S hogy Arany János korábbi műveiben csakugyan érdekes variánsokat lehet találni, mutatja az itt következő összehasonlítás. Csak úgy találomra vettem föl e két művet: *a Vojtina Gáspár levelei Andris öcscséhez* s az *Álom-való* czíműeket. Amaz a *Pesti Röpivek*ben jelent meg először, emez az *Életképek* 1848-ki évfolyamában. Az itt következő példában az *I.* e művek első, az *Ö. M.* pedig a most megjelent teljes kiadást mutatja. Ime a példa:

Vojtina Gáspár Levelei Andris öcscséhez.

Mottó: ... «fungar vice — baculi.»

I. *A hallhatlanság* felé *nevetnek.*
Ö. M. *A hallhatatlanság* felé *merednek.*

I. Ej, ej, fiú, *beh* sokra *haladtál.*
Ö. M. Ej, ej, fiú, *be* sokra *haladál.*
I. Azt hittem, *a muszkajárás* után.
Ö. M. Azt hittem, *a kozákjárás* után.
I. Kétszer *végeztél* három iskolát.
Ö. M. Kétszer *futál meg* három iskolát.
I. Shakespeare *hogy* lopott egy őszbakot.*)
Ö. M. Shakespeare *hogyan* lopott egy őzbakot.
I. Hogy ment a *színjáték*, tánczvigalom.
Ö. M. Hogy ment a *színdarab*, tánczvigalom?
I. Sőt szerelem, *ha rá jő* gyötrelem —
Ö. M. Sőt szerelem, *ha jő rá* gyötrelem —
I. Vagy pedig erre hogy *dőzs*, plane főz.
Ö. M. Vagy pedig erre hogy *csősz*, plane főz.

Álom-Való.

I. Testem étherré *lesz.*
Ö. M. Testem étherré *vált.*
I. Őt magát borítja *fellegeknek* hamva.
Ö. M. Őt magát borítja *felleg szürke* hamva.
I. — nincs egy *szálfű.*
Ö. M. — nincs egy *fűszál.*
I. Hallgatok, hallgatok *édes-andalogva.*
Ö. M. Hallgatok, hallgatok *csendes-andalodva.*
I. Én kelnék *elöle.*
Ö. M. Én kelnék *az útból.*
I. Nincs *alunni vágyam, holott* volna módom.
Ö. M. Nincs *erőm alunni, pedig* volna módom.
I. Úgy tetszik, *egy szü az* —
Ö. M. Úgy tetszik, *szú őröl* —
I. — a jövendőt *öldökli* a zsarnok.
Ö. M. — a jövendőt *öli ádáz* zsarnok.
I. A *mezőkön* elszórt temetetlen testek.
Ö. M. A *vadonba* elszórt temetetlen testek.
I. Ott a *megszegett hit*, ott a *gőgös* ármány —
Ö. M. Ott a *hitszegő hit*, ott a *dölyfös* ármány —
I. — — mily jó volna ennyi
Gyötrelmes valóból szebb *életre* kelni!

*) sz (nyomdahiba).

Ö. M. — — — mily jó volna ennyi
Gyötrelmes valóból szebb *álomra* kelni.
I. Én hiszem, távol még az idő tenéked
Késziteni Szigetvárt és Thermopylaeket.
Ö. M. Én hiszem, távol még az idő tenéked
Áldozni Szigetvárt s új Thermopylaeket.
I. Hol ily tűz az ifju, *és ily ifjú a vén:*
Nem lehet a nemzet, nem lehet halott.
Ö. M. Hol ily tűz az ifju *s hol ily ifjú a vén,*
Nem lehet a nemzet, nem, élve-halott.

Látni való, hogy mennyit nyert volna a kiadás a variánsok által.

A nyelvnek, a kompozicziónak oly művészénél, mint a milyen Arany János, minden, de minden érdekli az irodalomtörténet és nyelv búvárait. S a mit már nemcsak sajnálunk, de egyenesen hibának tarthatunk: a jegyzetek nem minden kötethez vannak csatolva különkülön, hanem az öt első kötethez tartozó jegyzetek mind az ötödik kötethez irattak, a mi inkább csak technikai hiba ugyan, de mégis hiba.

Gyulai Pál és Lévay József pontosan felhoznak a jegyzetben mindennemű változatot. Igaz, hogy ez Tompánál és Vörösmartynál szinte mellőzhetetlen is lett volna. Mind Tompa, mind Vörösmarty sokat javítottak, csiszoltak az első kidolgozáson. Különösen Tompa egészen újra dolgozta át némely költeményét.

De egy észrevételt még sem hallgathatunk el. Tompa az egyetlen költőnk, a kiválóbbak közül, a ki nem írt olynemű bírálatot, vagy bármiféle értekezést, mint például Arany, Petőfi vagy Vörösmarty. Egyházi beszédei ugyan közkézen forognak, meg az «Olajág» is: de ezeken kívül az 1848-diki «Életképek»-be írt néhány græfenbergi levelet, a melyeket a mai közönség teljességgel nem ismer. Jól tudom, hogy a kiadás, a melyről néhány észrevételt tettem, csak költeményeit foglalja magában, de mivel mind egyházi beszédei, mind imádságai külön kiadásban láttak napvilágot: nem lett volna-e czélszerű az említett néhány græfenbergi levelet valamikép az első kötet jegyzeteihez csatolni, hogy legalább mind azok ismerhessék a költő prózáját, a kik egyházi beszédeit nem ismerik. Ezt annál czélszerűbben lehetett volna itt tenni, mivel a másnemű prózai művekhez sehogysem sorozhatók e levelek, ha esetleg új kiadást érnek is, s így minden könnyen megszerezhető lett volna, a mi csak Tompától eddig nyomtatásban megjelent.

Különben mind három kiadás méltó a költők szelleméhez, a kiktől ránk maradt örökségek. Vajha mennél hamarább követnék Arany János kiadott műveit azok is, a melyeket még nem ismer a nagy közönség.

Dr. Váczy János.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Theorie des Aristoteles und die Tragoedie der antiken, christlichen und naturwissenschaftlichen Weltanschauung. Von *A. Dehlen.* Göttingen, Vandenhœck et Ruprecht. 1885. 124 lap, ára 3 márka 60 fillér.

Günthernek és Beöthynek a tragœdia theoriájával foglalkodó műveit kis idő múlva más két ugyanazon tárgyról szóló munka követte Dehlentől és Rákosi Jenőtől (A tragikum. Budapest, Révai testvérek, 1886). Dehlen könyvének nincs tudomása a Güntheréről, de a Rákosiénak megjelenésére Beöthy munkája, illetőleg Rákosi nézeteinek a Beöthyéitől való eltérő volta adott alkalmat. Tehát ezúttal nem a német, hanem a magyar szerző polemikus. A magyar polemikus nem kevésbbé eredeti, mint a német, de annak polemiája nem oly meggyőző, mint emezé. Rákosi szépen ír, szellemesen érvel, de a tragikumról való nézete, hogy t. i. az a hősnek nem hamartiájában, hanem «nagyságában» rejlik, alkalmasint nagyobb ellentmondásra fog találni, mint Günthernek Aeschylusra és Sophoklesre vonatkozó fejtegetései. Abban igazat kell adnunk Rákosinak, hogy a tragœdia hősének nem lehet más vége, mint a halál.

De nem Rákosiról, hanem Dehlenről akarunk szólani. Valamint Günthernél, úgy Dehlen könyvében is találkozunk eredeti felfogással, de jelentőség tekintetében Günther messze túlszárnyalja Dehlent. Míg Günther nemes lelkesültségével magával ragadja, kitünő érvelésével hódolatra készteti az olvasót, Dehlen erőszakos magyarázataival, túlságos természet-philosophiájával, félszeg nézeteivel, minduntalan ellentmondásra hív föl bennünket. Különös erőltetettséggel magyarázza Aristotelesnek a tragœdiáról szóló híres definitióját, azután minden áron kimutatni törekszik, hogy a szerinte három csoportban megkülönböztetett antik, keresztény és modern tragœdiára, illetőleg ez utóbbi categoriából az általa elnevezett «természettudományi világnézeten» alapuló tragœdiára (mi alatt első sorban a híresebb Shakespeare- és Schiller-féle tragœdiákat érti) ráillik Aristotelesnek szerinte értett definitiója, s végűl arra az eredményre jut, hogy a tragœdiának egyedül helyes és minden igazi tragœdiára ráillő meghatározását (a mint azt Herderből vett mottójával is kifejezi) Aristoteles adta. Legérdemesebb eszméje Dehlennek, hogy a tragikum alapját a sors eszméje képezi, s hogy nélküle (alapuljon az akár antik, akár keresztény, akár természettudományi világnézeten) jó tragœdia nem lehetséges. De a munka véleményünk szerint való negativuma daczára is érdekesebb jelenség, hogysem azt a tragœdia lényege körül újabban vívódó eszmeharczok terén

számot tevőnek ne tarthatnók. Ismertetni fogjuk tehát, egyes részeihez fűzve részletesebb megjegyzéseinket.

(*Bevezetés.* 1—2.). A bevezetésben azt mondja szerző, hogy Schiller óta azért nincs jó tragœdiánk, s azért nem tudunk tragœdiát megitélni, mert nem ismerjük annak theoriáját; a görögöknek meg azért voltak jó tragœdiáik, s kritikusaik azért mondhatták meg előre, hogy tetszeni fognak, mert a görögök bírták a tragœdia helyes theoriáját, mely azonban ránk nézve elveszett. — A mi a jó tragœdiát illeti, meg kell jegyeznünk, hogy annak megírását a theoria ismerete némileg megkönnyítheti, de soha se alkothatja meg: absolut becsű műveket (mert ezek közé tartozik a jó tragœdia is) csak a genius teremt. De szerzőnek a tragœdiák megitélésére vonatkozó nézetét se írhatjuk alá minden megjegyzés nélkül. Nemcsak a jó tragœdiák megalkotásánál, de a tragœdiák megitélésénél se tartjuk föltétlenül szükségesnek a helyes theoria ismeretét. Ez utóbbit illetőleg úgy vagyunk, hogy általánosan elfogadott canonunk nincs (az Aristotelesé sem az), és ki merné mégis állítani, hogy nem tudjuk a jó tragœdiát megkülönböztetni a rossztól, hogy nem tudhatjuk dicséretünket és rosszalásunkat alapos érvekkel megokolni! Kétségtelen canonunk nem is azért nincs, mintha épenséggel lehetetlen volna azt megadni, de mert rendkívül nehéz dolog a költészet legmagasabb fajának egységéhez tartozó, és egymással szemben mégis annyiféle eltérést mutató kitünő művek charakteristikumát kevés szóval adni oly módon, hogy meghatározásunk az összes illető körbe tartozó kiváló művekre egyaránt ráilló legyen. És ha volna is egy ilyen általánosan elfogadott canonunk, annak úgy szólva csak az æsthetikai tudomány szempontjából volna theoretikus becse, a praxisban alig volna egyéb mint kaptafa, melynek folytonos szemmel tartása a tragœdiák megírásánál elölné a költő alkotó geniusát, a tragœdiák megítélésénél megbénítaná a kritikus receptiv tehetségét. Természetes, hogy ezen fejtegetéseink után azt se fogadhatjuk el, a mit szerző a görög tragœdiáról megjegyez.

(*Aristoteles meghatározása.* 2—6.). Erről úgy vélekedik szerző, hogy az a tragœdiának helyes theoriáját adja, melyet mi azért nem birunk, mert nem értjük Aristoteles definitiójának utolsó, legfontosabb részét. Ezt az utolsó részt (Poetica, c. 6: Ἔστιν οὖν τραγῳδία δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν) következőképen magyarázza szerző: Aristoteles szerint ἔλεος-t, szánalmat, másokért (Rhet. II, 8), φόβος-t, félelmet, magunkér t(Rhet. II, 5) érezünk; ha már most Aristoteles definitiója szerint a tragœdiánál félelmet is érezünk, az csak úgy lehetséges, hogy magunkat a szenvedő hőssel «identificáljuk». Ily módon azután biztosan előidézhet bennünk catharsist a tragœdia, ha t. i. maga a hős is keresztül megy a catharsis processusán. Ezek után már világos a τοιούτων sokat vitatott értelme: τοιούτων nem magára az

ἔλεος-ra és φόβος-ra, hanem a δι' ἐλέου καὶ φόβου kifejezésre vonatkozik, úgy hogy a τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν annyi mint τὴν τῶν δι' ἐλέου καὶ φόβου παθημάτων κάθαρσιν, vagyis ezen kifejezés nem maga a szenvedő hős ἔλεος-ának és φόβος-ának, hanem a néző «identificatio» utján (δι' ἐλέου κα φόβου) előálló ἔλεος- és φόβος-beli szenvedélyeinek catharsisát jelenti. De a néző szenvedélyeinek catharsisa csak akkor lehetséges, ha maga a hős is keresztül megy a catharsis processusán. Aristoteles ugyan nem említi magának a hősnek catharsisát, de bizonyára beleértette definitiójába, mert hiszen a néző catharsisa nem is lehet egyéb, mint a hős catharsisának visszatükröződése. E szerint Aristoteles definitiójának értelme ez: «A tragœdia kifejezésre juttatja a szenvedélyek megtisztulását, és ugyanezt eszközli identificatio által bennünk is.» — Hogy azért nem bírjuk a tragœdia helyes theoriáját, mert nem tudjuk megérteni Aristotelest, az auctoritasnak való hódolat netovábbja. Tehát magunk emberségéből absolute nem juthatnánk reá az igazságra, ha Aristoteles nem segít rajtunk, illetőleg ha őt meg nem értjük! Ritka erőszakossággal jár el szerző Aristoteles definitiójának magyarázatában. Belemagyarázza a hős catharsisát, ámbár hogy, mint maga is beismeri, erről mit sem említ Aristoteles; belemagyarázza pedig azért, mert szerinte a néző catharsisa csakis a hős catharsisa folytán lehetséges. Mi nem így vélekedünk. Beáll a néző catharsisa a hős catharsisa nélkül is, mert a néző ösztönszerűleg levonja a hős bukásából magára nézve az erkölcsi tanulságot. Hogy a hős catharsisa nem okvetlenül szükséges, épen szerzőnek az antik, keresztény és újkori tragœdiákra vonatkozó fejtegetéseiből tünik ki, melyekben hasztalan törekszik minden kiváló tragœdiánál a néző catharsisa mellett a hős catharsisát is kimutatni. Dehlennel is úgy vagyunk, mint Aristotelesnek legtöbb magyarázójával; ő is belemagyarázza Aristotelesbe saját nézeteit, a min különben nem is igen csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy Aristoteles szavainak rendkívüli elasticitásánál fogva mi minden fér bele definitiójába. Már Egger könyvének ismertetésében (Egy. Phil. Közl. 1884) kiemeltük, hogy Arist. szavainak kétségtelen magyarázata aligha fog valaha sikerülni.

(*A görög tragoedia.* 6—32.). A görög tragœdiában a tragikum alapja a kérlelhetlen sors, és czélja a tragœdiának a szenvedélyek megtisztulása, és pedig nemcsak a nézőkben, hanem a tragœdia hősében is. — Ezen tételét törekszik szerző megigazolni Aeschylus, Sophokles és Euripides drámáinak tárgyalásánál, de nem sikerrel, mert a hős catharsisát nem tudja mindenütt kimutatni. Azon darabok, melyekben a hős catharsisa megvan, (Euripides Hippolytusának kivételével) tulajdonképen nem is tragœdiák, hanem komoly színművek, a szó szorosabb értelmében vett drámák (ilyenek: Aeschylusnál: az Oresteia; Sophoklesnél: Philocteles; Euripidesnél: Iph. A., Herc. fur., Suppl., Heracl.,

Bacchæ, Andr., Alc., Hel., El., Orest., Ion, Iph. T.). (*A keresztény tragoedia.* 32—46.). A keresztény tragœdiára is ráillik Aristoteles definitiója. A görög a földi, a keresztény a túlvilági életet tartotta igazinak, boldognak; a keresztény szerint az egész élet csupa szenvedés, büntető sorsa az egyénnek; a halál a szenvedésektől és szenvedélyektől való megtisztulás, a catharsis. Karácsontól husvétig Krisztus szenvedéseit beszélték el latinul a templomokban, s a keresztény magát identificálta Krisztussal, mert Krisztus volt az ő életpéldánya, tehát már magában a keresztény vallásban megvolt az identificatióra való törekvés. A XII-ik században az ősliturgiát már nem egyesek, hanem többen adták elő, s a templomi szöveghez később verses toldalékok (versus) járultak, melyeknek ugyan nem volt jogosultságuk a templomban, de azon kívül eltűrettek. A XIII-ik század ilyféle vallásos előadásai már gazdagabb cselekvényüek, s a XIV-ik századtól kezdve némely részeket németül dolgoztak fel, mi által a keresztény tragœdia életre való képessége fokozódott. Majd a nép lépett fel teremtőleg, s a templomi ünnepekből megszületett a keresztény tragœdia. A templomból a piaczra, utczára jut, de a papok felügyelete alatt, kik panaszkodnak is annak elvilágiasodásáról. A nép érezte az egyházi tan és az élet között való különbséget, s e kettőnek kiegyeztetésére törekedett; így lép előtérbe az ördög, mint a rossz principiuma, s legyőzése a pokol előcsarnokában mindig nagyobb és nagyobb tért nyer. A keresztény tragœdiában három korszakot különböztetünk meg. Az elsőben a vallásos, a másodikban és harmadikban a világi elem túlnyomó. Az első korszak kiváló alkotásai: «Leben Jesu», «Mariæ Himmelfahrt», «Ludus de sancta Dorothea», melyek Aeschylus műveivel hasonlíthatók össze. A második korszakba tartoznak a XIV-ik és XV-ik század nagy «Passionsspiel»-jei, melyek a keresztény világnézet legfölségesebb költői alkotásai, úgy mint az antik világban a Sophokleséi. Ezen korszakból névszerint kiemelendő «Päpstin Jutta». A harmadik korszakban még túlnyomóbbá lesz a világi elem, a szent komolyság háttérbe szorul s tért nyer az emberi szenvedély rajza, mint az antik tragœdiában Euripidesnél. Ezen korszak kiváló terméke «Theophilus». Végül a keresztény tragœdia comœdiává, bohózattá válik («Christi Auferstehung», «Osterspiel»), a legszentebb dolog sárba tiportatik, különösen a franczia mysteriumokban, melyek e tekintetben páratlanok. De mindezen nem csodálkozhatunk, mert a vallási eszme megsemmisült abban a korban, melyben pénzért árulták a bünöknek bocsánatát. A keresztény világnézettel elesett a keresztény tragœdia is. Fő különbség az antik és keresztény tragœdia között, hogy a sors abban egy nap alatt, ebben egy egész emberéleten át érvényesül, s hogy ott a hősnek halni kell, itt nem. — Hogy a keresztény tragœdiákra ráillik Aristotelesnek Dehlen szerint magyarázott definitiója (a mennyiben a hős maga

is keresztül megy a catharsison), nem tagadható, de meg kell jegyeznünk, hogy az úgynevezett keresztény tragœdiák nem tragœdiák, hanem dramatisált legendák, hőseik nem tragœdiai hősök, hanem martyrok. Azt se fogadhatjuk el, hogy az antik tragœdia hősének nem kell meghalni, mert azon antik tragœdiák, melyekben a hős életben marad, nézetünk szerint nem tragœdiák, hanem komoly színművek.

(*Újkor.* 46—122.). Szerző az újkort, melynek tárgyalásánál elégségesnek tartja a német irodalomra való szorítkozást, mert ebben a többi irodalmak kiváló tragœdiái is képviselve vannak fordításban, imígy tárgyalja: A keresztény világnézettel együtt elvész a keresztény tragœdia is, mert elenyészik a keresztény sors fogalma, s ezzel az identificatio és catharsis lehetősége. Luther nem tudott új világnézetet teremteni az elveszett helyébe, nem létezett a sorsnak új fogalma az elveszett helyett, s így nem is keletkezhetett új tragœdia mindaddig, míg az érvényre emelkedő természettudományi világnézet meg nem adta a sors új fogalmát, melynek alapján kifejlődött a természettudományi világnézet tragœdiája. (*Újkor: A szomorujáték.* 47—53.). Az ezen korbeli tragœdiákban nincs se identificatio se catharsis. Nincs emberi sors, hanem csak emberek sorsa. Fő dolog az érdekesség; a tragœdia szomorújátékká lesz, melyben egy érdekes életű ember meghal. Csupa alkalmi érdekességű themákat dolgoznak fel, és a népkönyveket és Boccacciót valósággal kirabolják. Jellemzetes alak ebben a korban a roppant termékenységű Hans Sachs, de legjobb műve «Lisabetha» se egyéb, mint igen ügyesen dramatisált anecdota. De az egyszerű életleírások már nem érdekelték többé a közönséget, mely tárt karokkal fogadta az úgynevezett angol comœdiásokat, kik a nagy világ eseményeit tolmácsolták. Csupa szenvedély, méreg és tőr szerepel műveikben, melyek közül kiválik «Titus Andronicus». Az angol comœdiások módjára költenek Jacob Ayrer, Herzog Julius von Braunschweig s mások. Annál inkább hatottak ezen darabok, mert a 30 éves háború az életet is valóságos angol comœdiává tette. A háború utáni «Haupt- und Staatsactionen» is telvék borzalommal. Jellemzetes ezen korra nézve a tragœdia meghatározása Opitztól (Poeterei czímű művében), mely szerint abban csak fejedelmek szerepelhetnek s benne csupa borzalomnak kell uralkodni. Opitz, Gryphius, Lohenstein formailag bizonyos tökéletességet mutatnak, de nincsenek művészi alkotásaik. A lassanként tért nyerő finomabb érzés és ízlés szószólója Christian Weise, de ő csak egy kis körnek írt. Ekkor lép fel Gottsched, pártolva a finom ízlésű franczia drámát és megsemmisítve a Haupt- und Staatsactionen-t. De a puszta forma nem elégítette ki a németeket. Lessing kimutatja, hogy a franczia dráma Aristoteles félreértésén alapszik és elnyomja a Gottsched-féle drámát. Lessing visszatér Hans Sachsra s kimutatja, hogy egyszerű em-

ber életében is lehet tragikum, s megalkotja a polgári szomorújátékot. De mivel nem volt új világnézet, nem volt identificatio és catharsis: a hősök bukásai erőszakosak voltak. Lessing «Miss Sarah Sampson»-ját csak kegyeletből adják ma is elő. (*Újkor: A tragoedia felé való törekvések.* 53—77.). Még ezen korszak tragœdiái se idéznek elő identificatiót és catharsist. Új világnézetre törekszik Klopstock, de sikertelenül. Kiindulva a monotheismusból a catharsist az istennel való kibékülésben keresi, de mivel istene bosszúálló, a néző az általa büntetett hőssel magát nem identificálhatta. A XVIII-ik században Rousseau az emberi élete természettudományilag bonczolja, s azon eredményre jut, hogy annak rugója az éhség és szerelem. Ezen nézetből fejlődik ki a Sturm- und Drang-Periode, melynek legkiválóbb alkotásai: Gerstenberg «Ugolino»-ja, Maler Müller «Golo und Genovefa»-ja, Klinger «Die Zwillinge» czímű tragœdiája, de különösen Gœthe «Götz von Berlichingen»-je. Ez utóbbi szerint a jellem az ember sorsa. Gœthe fölhasználja az antikból a catharsist, Iphigeniája a legtökéletesebb catharsist mutatja. Faustban a keresztény tragœdiát modernizálni akarja, egyesítvén a középkori világnézetet Rousseau nézetével. Ámde később Rousseau nézete helytelennek bizonyul, maga Gœthe is érzi azt, s ez az oka, hogy Faust 2-ik részénél azt látjuk, hogy a költő szíve többé nincs ott. Különben Rousseau ellen már Wieland is kikel. Az életet ezentúl úgy kezdik felfogni, mint az egyénnek az emberiség jogos intézményeivel való összeütközését, és megszületik a Conflictsdrama. Ezen nézet csak lassan tör utat magának, a minek jele, hogy Leisewitz «Julius von Tarent»-je megbukott. Schiller «Wallenstein»-ja tökéletes Conflictsdrama. De Schiller nem teremtett vele egy Aristoteles definitiója szerint való tragœdiát, mert a hőssel való identificatio nem lehetséges, a mennyiben nem áll az általános erkölcsi törvény oldalán. Ha azonban «Wallenstein»-t olvassuk, távolabb állunk a hőstől és inkább élvezzük az erkölcs győzelmét. Tehát a Conflictsdrama nem tragœdia. Schiller «Wallenstein»-jával a könyvdrámát inaugurálta. Hogy W. a színpadon is erős hatást tesz, annak oka egyes alakjainak drámai életereje, különösen Max és Thekla, kik az erkölcs oldalán állanak. A Conflictsdrama csak úgy lehet tragœdiává, ha identificatióra és catharsisra képes. Erre törekszik Heinrich von Kleist «Kätchen von Heilbronn»-ban és «Prinz von Homburg»-ban, de sikertelenül. Míg Schiller és Kleist az erős egyéniségeket ellentétbe helyezik az emberi intézményekkel, a romantikusok egy harmadik tényezőt vesznek fel: a kedélyt. Ebből akarják az ember kiszámíthatlan tetteit magyarázni, csakhogy így a phantasia terére lépve (Tieck «Carl von Berneck»-je) a babonával helyettesítik a sors eszméjét. Ezen szempont alá esik Schiller «Braut von Messina»-ja. Ezen romantikusoknak éles gúnyolója Platen. Grillparzer a romantikusok utóda, sorstragœdiái

nem ideális, hanem álomvilágba vezetnek bennünket. Grabbe «Herzog von Gothland»-jában Sophokles után indulva, az elvakultság által akarta a catharsist elérni, de sikertelenül, mert hőse pathologikus, lelki-beteg színezetű. Más catharsist próbál Öhlenschläger «Correggio»-jában, de catharsisa pseudocatharsis, s ilyennel birnak mind a művészdrámák. A catharsis előidézésének harmadik faja, melyet a dramatikusok megkisérlettek, a szenvedély gyengítése, de ez annyira gyengíti a conflictust, hogy a tragœdiából színmű lesz, melynek classicus mintaképe Carl Gutzkow «Werner oder Herz und Welt»-je. A catharsis előidézésének negyedik megpróbált módja az intézmények erejének gyengítése, s a hősnek fölöttük való győzelme, melynek szintén Gutzkow a szószólója. Az institutiók megfosztatnak moralis erejüktől, és az erkölcs a hősre ruháztatik; így keletkezik az irány- és socialis tragœdia, melyekben a hős nem törheti meg a viszonyokat, tehát csak prophetai előrelátásával szerezhet magának catharsist; de ez is csak pseudocatharsis. A problema-tragœdiák, melyeknek mintaképe Hebbel «Maria Magdalena»-ja, szintén nem nyújtanak catharsist; a franczia és északi problema-tragœdiák kínos lehangoltságot szülnek, megoldást nem adnak.

(*Újkor: A természettudományi világnézeten alapuló tragoedia.* 77—122.). Ezen tragœdiáknál már érvényesül az identificatio és catharsis. Szerző igen bőven fejtegeti a természettudományi világnézet lényegét, mely a tragœdiának új alapot adott, mert megteremtette a sors modern fogalmát. Ezen világnézet szerint t. i. a míveltség tényezői képezik a modern sorsot. A tragœdia hőse ezen tragœdiákban nem a jó ember, mert ennek esése kellemetlenül hat (Oehlenschläger «Palnatoke»-je), se a rossz, mert annak esése természetes (Shakespeare III. Richardja), hanem a nem kész, ingadozó ember, kiben a jó és rossz harcza disharmoniát szül. A tragœdia czélja a harmonia; ez kétféleképen érhető el: 1. a külső bukás annyira erősíti a jó tényezőit, hogy a hős a halálban elnyeri lelke harmoniáját; 2. a lelki harmonia után való vágy annyira erősíti a jó tényezőit, hogy a hős élete feláldozásával keresi a lelki harmoniát. Ezen tragœdia nem tart 24 órán át mint a görög, nem is egy egész emberéleten át mint a keresztény, halállal se kell végződnie, mert a hős élve is legyőzheti sorsát, ha t. i. önfentartási ösztöne elég erős, hogy őt harmoniára vezesse. A természettudományi világnézeten alapul számos kiváló újkori tragœdia; mintaszerűek: Hamlet, Maria Stuart, Coriolan, Die Räuber; ezekhez csatlakoznak: Emilia Galotti, Iphigenie, Uriel Acosta; nyomait a természettudományi világnézetnek látjuk ezekben: Jungfrau von Orleans, Cabale und Liebe, Tell, Don Carlos. Mindezen darabokat szerző részletesen fejtegeti. A keresztény világnézet elenyészte óta folyton törekszik a tragœdia a természettudományi világnézetre, míg végre eléri azt; Hamlet a leg-

tökéletesebb példánya ezen új világnézeten alapuló tragœdiának. — Szerzőnek itt se sikerült minden tragœdiában kimutatni magának a hősnek catharsisát. A sors fogalmát illetőleg azt tartjuk, hogy azt nemcsak a míveltség tényezői, hanem az egyén jelleme is alkotja. A tragœdia nézetünk szerint csak halállal végződhetik. (*Befejezés.* 123—124.). A befejezésben szerző kiemeli, hogy a világnézetek változása közepette helyesnek bizonyult Aristotelesnek theoriája, s ismételve megjegyzi, mint már az előszóban tette, hogy azért nem írnak ma jó tragœdiát, mert nem ismerik annak theoriáját (még Schiller geniusa is azért ingadozott volna, mert nem ismerte azt), úgyszintén reményli, hogy Aristoteles theoriájának megismerésével a költők jó tragœdiát, a critikusok jó birálatot fognak írni. — Valóban csodálatos panaceának tartja szerző a theoriát, különösen Aristotelesnek theoriáját, olyan értelemben véve, mint a hogy azt maga a szerző magyarázza.

Ennyit Dehlen könyvéről. A ki æsthetikai nézeteket akar magának formálni a tragœdiáról, az ne vegye kezébe Dehlen könyvét; a ki meggondolt nézetei mellett tudomást kiván szerezni másoknak számba vehető nézeteiről is, annak ajánlhatjuk.

Dr. Pecz Vilmos.

Georg Brandes, Moderne Geister. Literarische Bildnisse aus dem neunzehnten Jahrhundert. Frankfurt a. M. 1882.

Adolf Kohut, Moses Mendelssohn und seine Familie. Dresden und Leipzig, 1886.

Carl Bleibtreu, Revolution der Litteratur. Leipzig, 1886.

A jelen század elején több kitünő dán férfiú igyekezett magának polgárjogot szerezni a német irodalomban. Azóta e példák nem találtak utánzásra. Nem tekintve Dánországnak és Németországnak jelenlegi feszült viszonyát, ama férfiak példája nem is vala csábító. Öhlenschläger, a dán nyelv nagy újjáalkotója, műveit a német közönségnek oly német stylusban mutatta be, mely híjával volt minden kellemnek és a szerzőt a német harmadrendű költők közé sorozza. Baggesent chamæleon-természete és rendkivüli nyelvtalentuma bírta a német költés műkedvelői ízésére. Steffens végre teljesen elszakadt anyaországától és németté lett.

Brandes, ki szintén dán, óvást tesz az ellen, hogy ő chamæleon, vagy hogy talán anyanyelvétől elszakadt. Nem is vágyakozik arra, hogy a szó teljes jelentésében német író legyen. Neki a német nyelv csak eszköz, melylyel Európa számára írhat.

Brandes fentírt művében oly írókról értekezik, kiket egynek, Tegnérnek kivételével mind ismert. Nagyon különböző jellemű és nemzetiségű írók ezek, de közös vonásuk a modernség, a jelen kor szellemi bélyege. E férfiak: Heyse Pál, Andersen Keresztély János, J. Stuart

Mill, Renan Ernő, Flaubert Gusztáv, Paludan-Müller, Björnson Björnstjerne és Tegnér Ézsaiás. Brandes fejtegetései mindenütt rendkívül átlátszók, szabatosak, szellemesek és megokoltak. Valódi mintaképei az æsthétikai essayknek. Legjobban sikerültek nézetem szerint a Tegnér, Andersen, Björnson és Paludan-Müllerről szóló részek, lévén ezek dán és skandináv férfiak, a miért Brandes természetesen leginkább vonzódott hozzájok. A reproductio vagy messze vezetne vagy csak igen hiányos képet adna ; ennélfogva az olvasót a műre magára utalom. Csak azt akarom még említeni. hogy Brandes fejtegetései közben gyönyörű gondolatokat hangoztat, minő ez is, mely az Andersenről irt essay élén áll : «Es gehört Mut dazu, Talent zu haben. Man muss wagen, sich seiner Inspiration anzuvertrauen, man muss überzeugt sein, dass der Einfall, welcher Einem durch das Hirn schiesst, gesund ist, dass die Form, welche Einem als natürlich ansteht, selbst wenn sie neu ist, ein Recht hat, sich geltend zu machen, man muss die Kühnheit gewonnen haben, sich der Beschuldigung auszusetzen, dass man affektiert oder auf Irrwegen sei, ehe man sich seinem Instinkt überlassen und demselben folgen kann, wohin er uns gebieterisch lenkt. Als Armand Carrel seiner Zeit als junger Journalist von seinem Redacteur getadelt ward, der, auf eine Stelle seines Artikels deutend, bemerkte: «So schreibt man nicht», erwiderte er: «Ich schreibe nicht, wie man schreibt, sondern wie ich schreibe», und dies ist die allgemeine Formel der Begabung.»

Kohut — ki tudvalevőleg magyar születésű és a magyar irodalomnak sok tekintetben hasznos szolgálatokat tesz Némethonban — könyve Mendelssohn halálának százas évfordulójára készült, és népszerű modorban, mélyreható fejtegetéseket teljesen mellőzve és pusztán elbeszélésre szorítkozva, értesít a Mendelssohnok jeles családjáról. Szivesen csatlakozunk a szerző azon véleményéhez, hogy különösen korunkban szükséges az olyan ember példája, mint Lessing barátjáé, ki tudvalevőleg prototypja a Bölcs Náthánnak; korunkban, midőn mindennemű vallási és nemzetiségi gyűlölködés és surlódás felszínre került. Csakhogy bennünket kellemetlenül érint a türelem emberének nevét homlokán viselő könyvben a türelmetlenség pl. a katholicismus ellen. Azonfölül Kohut néha nagyon panegyricus. A Mendelssohn család legnevesebb tagjai: Mózes, Lessing barátja; két zenész unokája: Fanny Hendel és a világhírű Felix Mendelssohn-Bartholdy; végre két festő unokája: Philipp és Jonas Veit.

A mai Németországnak a múlt Németországhoz, melynek szellemi kincstárából Taine szerint manap az egész világ táplálkozik, semmi köze. Németország hűtelen lett önmagához. A culturnépből katonanép lett, a költőket és gondolkodókat verekedő renommisták váltották föl,

az ideális törekvések vak harácsoló szellemnek engedték át a tért, mindenki anyagi élvek után siet, és a nagy hadi kárpótlás fokozza a mammon hajhászását.

Ilyformán panaszkodott Gervinus, midőn nemsokára a nagy háború után haldokló ágyán feküdt. Körülbelül ugyanezek panaszai Bleibtreunek is. Bismarcknak és az ő Poroszországának uralma szellemölő. A német irodalom pang, elposványosodik. De még terem német földön költő. Még hallatnak egyes királyi természetek saskiáltásokat. Egy új «Sturm und Drang», féktelenség és ösztön korszaka van most Németországon. Erjed és hullámzik a szellemi élet, a hajnal világossága nagyobb lesz. De nagy még a köd is, messze még a nappal is. Szerte olvassák még a Süssholzlyriket, mely együgyű, melyet nem éltet alak és szenvedély. A «höhere Tochter», a magasabb származású leány kényes; ennélfogva gondosan ügyel arra, hogy magához hasonló fölületes, üres, conventionalis körben mozgó regényeket és költeményeket olvasson. És ilyenek produkálására van szánva csaknem minden német folyóirat. Csak egyesek jelölik az új irány bekövetkezését, egy új æra megnyíltát. Ez új æra zászlójára a *naturalismus* jelszava van írva, apostola Zola Emil, ki legújabb művében «Germinal»-ban, a mai vaskorszak világfájdalmát énekelte meg, és e művével a legnagyobb költők, Gœthe és Byron és a többi mellé sorakozik. (? Szerk.)

A mit Bleibtreu Bismarckról és a mai Németországról ír, az ismeretes és mindenki által hangoztatott igazság. Jól tudjuk mindnyájan, hogy Bismarck azt mondotta: írók és tudósok nemzetgazdászati szempontból mit sem érnek; hogy a német kormány teljesen irodalomellenes, és úgy látszik azt az elvet vallja, melyet az angol Pitt: «Az éneklő madarakat nem kell hízlalni», és «Az irodalom gondoskodjék magáról». A mit Bleibtreu Zoláról mond, az vak túlzás, annak a colporteur-dühnek a kifolyása, mely a németeket oly sokszor ragadja meg. Egyébként Bleibtreu sem programmot nem nyújt, sem czéljával — úgy látszik — nincs tisztában.

ERDÉLYI KÁROLY.

A classica philologia története Németországban.

Egy ezredéves tudománynak történetét előmunkálatok nélkül megírni — erre a nehéz munkára vállalkozott Bursian Konrád,*) kinek ‚Geschichte der classischen Philologie in Deutschland' czímű munkáját a tisztelt társaságnak be akarom mutatni.

---

*) *Geschichte der classischen Philologie in Deutschland.* München, 1883. 2 kötet.

Mielőtt azonban e mű tartalmát reprodukálnám, legyen szabad egyet-mást elmondanom arról, hogy minő módon oldotta meg Bursian az ő feladatát. Nem tagadhatjuk meg tőle elismerésünket, ha munkájára a quantitativ teljesség mértékét alkalmazzuk: e tekintetben alig hágy kivánni valót. Nem hiszem, hogy volna Németország óriási irodalmában valamire való philologus, kinek bármi tekintetben értékes munkája vagy munkácskája e könyvben helyet nem foglalna. Pontos indexe segítségével megtaláljuk benne minden philologus hivatalos állását, könyveinek czímét, keltét és tartalmát. Az érdemes szerző többet is akar, szeretne minden áron charakteristikus lenni, szeretné átgyúrni a rengeteg anyagot, néha sikerül is neki, de legtöbbször nem. Sok helyütt észre lehet venni, hogy tudományától mennyire szeretne szabadulni, mily keserves harczot ví a reá nehezedő foliánsokkal, melyek azonban mégis legtöbbször magok alá temetik s a zseniális felfogás könnyűségére békót vernek. — Szóval megbecsülhetetlen gyüjteményes munka ez is, — de még mindig nem a philologia története, hanem csak annak igen hasznavehető substratuma. Tudományunk vezérlő eszméinek fokozatos átalakulásait és fejlődéseit, a nemzet kulturális haladásával való szoros kapcsolatukat, az egyes philologiai korszakoknak éles jellemzését, a nagy mesterek iskoláinak módszer dolgában felismerhető typikus jellemvonásait, a tudomány actióit és reactióit, egyes ágainak módszeres tökélyesbüléseit, s mindezen mozzanatok okait és következményeit szerettük volna első sorban olvasni, s kevésbbé érdekelt volna bennünket, hogy egyik-másik talán másodrendű philologus minő programmértekezéseket írt. A lényeges és lényegtelen dolgok közől sokszor nem bír a szerző okosan válogatni, s ilyképen a philologia fejlődésének útjai elvesznek a homokban, s jellemzéseinek fogyatékossága nagyon megcsökkenti a különben oly érdekes mű hatását; azt a dicsőséget azonban a magáénak vallja Bursian, hogy megalkotta a keretet, melynek betöltése a jövőre marad.

Azt hiszem, nem végeztem felesleges munkát, midőn ezen közel 1300 lapra terjedő munkából azt, a mi valóban lényeges, s a mi az eszmék összefüggéséhez tartozik, kifejteni s ilyképen Bursian nyomán a németországi classica philologia történetének mintegy vázát adni iparkodtam.

A római műveltség és római szellem nyomait Németországban már a legrégibb időktől fogva megtaláljuk. A romanizáló gyarmatosításokat a nyers-erős germán törzsek invasiói helylyel-közzel megsemmisítették ugyan, úgy hogy a Kr. utáni VI. században egész Germania ismét azzá lőn, a mi Cæsar idejében volt, — de a kereszténység behozatalával újra kezd terjedni, bár nagy küzdelmek árán, ha más nem legalább a rómaiak elparlagiasodott nyelve. — Az igazi classicus régiséget

ez időben már nem vagy még nem ismerték, — nem ismerték a klastromi iskoláknak bennlakói sem, és nem ismerte a közőlök kikerült Bonifacius sem.

A schola Palatina az ő hét szabad művészetével lőn első gyűlhelye minden igaz tehetségnek. Alcuinus, a sokoldalú angol-szász író, pisai Péter, hires grammatikus és a császár nyelvmestere, Paulus Diaconus, a költő és történetíró, a gót Theodulf, Vergilius és Ovidius utánzója, Einhardus és még mások több-kevesebb sikerrel írtak, beszéltek és gondolkoztak a rómaiak nyelvén. A schola Palatina példáján indultak a később oly nagy hirre kapott székesegyházi és klastromi iskolák. A toursi iskolából került ki Hrabanus Maurus, a reichenauiban működött Walakfrid, a st. galleniben Iso, Moengal, Tuotilo.

Természetes, hogy mindez iskolák latin tanulmánya tisztán a theologia szolgálatába szegődött és mesterségszerű szereppel beérte. A nyelvtant a sokszor tévedő és elvtelen római grammatikusok tönkre silányított compendiumai alapján egyedül csak azért tanulták, hogy a vulgátát megértsék. A rhetorika módot nyújtott nekik, hogyan kell csűrni-csavarni a szókat, s mikép kell befonni a dogma elleni támadásokat a szó-magyarázat szövevényeibe. A dialektika, melynek a logikát kellett volna pótolnia, üres formalismusnál többre nem bírta vinni, sőt a musica, astronomia és geometria is csak a liturgia különböző részeivel hozattak kapcsolatba. A régi classicus irókban, — amennyire ugyan ismerték — csak trópusokat és figurákat kerestek, — ezekre meg mystikus vagy allegorikus értelmet, nem ritkán euhemeristikus felfogást erőszakoltak. Ily szellemben olvasták és magyarázták az új-testamentom eseményeinek állítólagos jóslóját, Virgiliust, Ovidius Metamorphosisait, Lucanust, Statiust, Horatiust, Juvenalist (az ethicust), — közben felszedtek egy pár görög flosculust, és tudós számba mentek.

Sokkal nagyobb hasznot hajtottak az emberiségnek a jámbor szerzetesek, kik dohos czellájokban óriási foliansok felé görbülve napotszaka másolták ma már megfoghatatlan türelemmel feladott pensumjokat, sokszor maguk sem értve meg azt, a mit írtak. Mégis öntudatlan megőrzői lettek annyi sok szellemi kincsnek, mégis nekik köszönjük a régi iróknak máskülönben bizonyára elkallódott műveit.

Nagy-Károly halála után a schola Palatina valamelyes hatása is hova-tovább megcsökken és a classicus tanulmányok Németországban csak Nagy-Ottótól kezdve lendülnek ismét nagyot. Bruno, a császár egyik öcscse, volt ez időben a tudományok főembere, ki maga köré gyüjtötte a tanulni és dolgozni kivánó papokat. A magával és a világgal meghasonlott, borongós kedélyű Rather, a tudós novarai Gunzó, a sz. galleni Ekkehard tőle függnek, s az ő ösztökélései folytán fejlődött ki egy nemzeti tárgyú történetirás, melynek kiváló prózai képviselője a Res

gestæ Saxonicæ szerzője Widukind, költői feldolgozója pedig a terentiusi színdarabok utánzásáról ismeretes Roswitha. A római epos formája határozta meg továbbá a német hősi monda (Waltharius) és állatmese (Ecbasis) feldolgozását, — míg a görög irodalom termékeinek igaz értékéről akkoriban senki fiának még csak sejtelme sem volt. «Græca sunt, non leguntur.»

A római classicus alapon induló eme felvirágzása a latin formába bujtatott papi irodalomnak a XI. század vége felé ismét fonnyadozni kezd, midőn az állami és pápai hatalom kölcsönös küzdelmei kötötték le a németek figyelmét. VII. Gergely vaskeze inkább, mint valaha, az egyház öntudatos és öntudatlan munkásaivá tette a kiaknázható szellemi erőket: a német klerus császári és pápai táborra szakadt. Míg annak előtte Németország hordozta a tudományok vezérlő fáklyáját, addig most Olaszországból (Irnerius, Alfarus), Angliából (a normann hódítás óta), de különösen Francziaországból indultak ki a tudós irodalomnak hol helyes, hol helytelen jelszavai.

A classicus tanulmányoknak mindeme jelszavak nem váltak javokra. Hordozóik, a dominicanusok és franciskánusok, a régiséget, kivált Aristotelest, meghamisított alakjából is kiforgatták, s a theologia védő fegyveréül használták. A scholasticismus homályba huzódó alakisága és kizárólag vallásos czélzata nem szivesen vagy csak negativ haszonnal időzött a régi profán irodalmon, s czifra, sallangos és tartalmatlan nyelvezetével szülő anyja lett annak a barbár latinságnak, mely a XIII. és XIV. század bölcsészeti irodalmát oly élvezhetetlenné teszi. Igy esik, hogy még a valamire való irók nyelve is gyakran értelmetlenné válik, játszik a szavakkal és kéjeleg a dagályban; oly jelenségek, melyeknek közepette egy Metellus Quirináliái és egy Günther Ligurinusa a succès d'estime-re még mindig számot tarthatnak.

A XIV. században, midőn Olaszország egén egy jobb kor hajnala derengett már, sülyedtek a németországi classicus tanulmányok legmélyebbre. Lelketlenség, szükkeblűség, korlátoltság mindenfelé. Az ekkor keletkezett egyetemek sem változtattak a dolgon, mert kizárólag theologiai jellegük volt, s kivétel nélkül mindnyájan a scholastica lidércznyomása alatt nyögtek. Aristoteles latin fordítása szolgált a rhetorikai, dialektikai, ethikai, politikai, metaphysikai és physikai előadásoknak alapul. Hozzájárul egy kevés grammatika. Római irók magyarázásának, irodalomtörténeti, mythologiai, történelmi előadásoknak még híre sincs.

A constanzi zsinat alkalmával találkozott nyugat és dél szelleme először huzamosabban. Olasz humanisták és német tudósok kölcsönös érintkezése termékenyítőleg hatott mindenfelé, s azóta keletkeznek Németország egyes városaiban (Erfurt, Münster) ama szellemi góczpon-

tok, melyeknek hatása egy Marschalk Miklós, egy Langen Rudolf, egy Agricola, egy Regiomontanus működésében nyilvánult. A XV. század vége felé az új irány diadalmasan utat tör magának egész Németországban; a mindenfelé alakuló gymnasiumok és egyetemek terjesztik a classicus régiség regeneráló szellemét, mely elől még a klastromok sem bírtak egészen elzárkózni.

Hatalmas lökéssel előbbre vitte ez áramlatot a humanismus vándorapostola Celtes Konrád (1459—1508), ki egész Európában megfordult, mindenütt buzdítva, bátorítva, a világosság igéjét hirdetve és tudós társaságokat alapítva (Dunai társaság). Jó latinsággal írt munkáiban a classicismus első congeniális szellemének bizonyult.

A humanisticus törekvések diadalútját azonban az egyház tiltakozó szava egy időre még megakasztotta. Elkeseredett harczok folynak a felvilágosultság és obscurantismus két tábora közt, s csak Reuchlin és Erasmus küzdelmeinek sikerült lassan bár, de biztosan a sikert kivívni. Köréjök sorakozik minden reform-ember, minden igazi tudós, minden szellemi hatalom (Eobanus Hessus, Camerarius, Pirkheimer, Peutinger stb.), kezd mutatkozni irodalmi ízlés, tisztulni a stilus, csírázni a philologiai módszer, — s kezdenek kilépni százados álmaikból a klastromok könyvtáraiba temetett görög és római írók, kiknek művei a könyvnyomtatás eszközével ismételt kiadásokban lépnek a bámuló világ elé.

A német vallási reformáczió egyik fő-vezére, Melanchthon, azután e szellemi megujhodás vívmányait közelebb hozta magával az egész nemzettel is. Neki még nem volt czélja a régiséget visszaállítani vagy a maga valójában felismerni, hanem inkább annak formailag képző erejével az ifjuságot nevelni. Tanúskodik erről kitünő iskolai könyveinek, jegyzetes kiadásainak és beszédeinek (De corrigendis adolescentiæ studiis) nagy száma, de még inkább a philologiai tanulmányok egész iránya, melynek ő jelölte ki az útját. Ha nem is kritikai éleslátásban, de rengeteg tevékenységben versenyez vele Camerarius, a philologiai polyhistor; többé-kevésbbé függnek tőle Haloander (római jog), Johannes Sturm (1538), Trotzendorf, Neander stb.

A XVI. század második felében újra beáll a reactio, s a humanismus magas röptének szárnya szegik. A Melanchthon józanul felfogott formai elve kezd merevűlni, kezd formalismussá válni, míg utóbb a jezsuita tanítók kezében dressurává fajul. Nagy sorával találkozunk itt a tevékeny, sokszor aprólékoskodó munkásoknak, kik tömérdeket írtak, kiadtak, fordítottak, magyaráztak, de a kiknek java részére a feledékenység ködfátyola borult; kiválóbbak: Janus Gruterus, Pareus (Plautus), Barth (Adversaria), Vechner (Hellenolexias), Kirchmann (Régiségek), a strassburgi iskola (Bernegger és köre), Spanheim stb.

A XVIII. század elején a philologia a századok óta felgyülemlett anyagot kezdi rendezgetni és szorgalmasan feldolgozni, de magas szempontok nélkül. A philologusok e korban különösen az irodalomtörténetet gazdagítják, mint egyebek közt Fabricius, ki Bibliotheca Graecájában bámulatos szorgalommal és rengeteg olvasottsággal beszámolt mindenről, a mit csak a görög irodalom körül valaha tettek. — Segítették munkájában Bergler István (született Brassóban, 1680 körül), Küster Lajos, Olearius és mások, míg Nicolai, Berger, de különösen Schwarz a régiségekkel foglalkoztak, persze inkább apróságokba merülve, mintsem magas czélok tudatában. Történeti értékkel bírnak e kor paraphrastikus kiadásai is (ad modum Minellii), melyek minden önálló felfogást csírájában elfojtottak és sokáig útját állták a tudományos módszer megalakulásának.

Időközben a görög nyelv és irodalom, melynek a mult században igen kevés művelője akadt, a mint láttuk, újra kezdte foglalkoztatni a tudós elméket, s bár a szövegkritika nem nagy hasznát vallotta munkásságuknak, annál többet köszön nekik az írók helyes magyarázatának mestersége. Gesner mint commentator érdemelte ki a philologia újítójának nevét; Ernesti, ez a józanul gondolkodó ész, szintén a régi irók nyelvi és kifejezésbeli magyarázataival aratta sikereit. A kritikára egyiköknek se volt rátermettségök vagy arravalóságuk, s a hagyomány biztos és nem biztos adatai közt éleslátással meghúzni a határvonalat, nem adatott meg nekik. Nagy kritikai tehetség, s mint ilyen korát megelőzte Reiske Jakab, a leghíresebb hellenisták egyike, kit méltán soroznak egy Hemsterhuys, egy Valckenaer, egy Ruhnken mellé. A görög irodalomnak majd mindegyik képviselőjével megpróbálkozott, s csak bele kell tekintenünk az «Animadversiones ad graecos auctores» czímű öt vaskos kötetbe, hogy igazat adjunk a szerzőnek, ki e művét önérzettel «flos ingenii sui»-nak nevezte. A görög szónokok is, meg Libanius és Dio Chrysostomus neki köszönik mai olvasható alakjokat.

Egészen új, és senkitől sem sejtett eszmékkel hozták kapcsolatba a philologiát Winckelmann és Lessing. A humanismus kora óta e két férfiú fűzte legerősebben egybe a régiség tanulmányát a jelen kor legnagyobb szellemi érdekeivel. A kasztjok kötelékeire oly büszke egyetemi professorokkal szemben ez autodidaktáknak jutott osztályrészül, koruk irodalmi és művészi ízlését a régiek forrásából merített ihlettel reformálni. Winckelmann fejtette ki úttörő munkájában legelőször azt a szoros kapcsolatot, mely a politikai és kulturális élet fejlődését összefűzte volt, — ő mutatta ki először a műemlékeken e fejlődés egyes fokozatait és ismertető jeleit. Sokan kortársai közől úgy fogadták művét, mintha csak felsőbb kinyilatkoztatás sugallta volna: annyira eltért felfogása amaz idők korlátoltságától és hamis jelszavaitól. — Miként Winckel-

mann a görög művészetet, úgy Lessing a görög irodalmat tekinté mintának, s e mintát az új-kor hamisításaitól megtisztítani, s a mi rajta igazán szép és dicső, a nemzeti műveltségbe beleoltani, — ez volt a tér, melyet Lessing kritikai ízlése, biztos keze és kérlelhetetlen logikája megművelt.

Látjuk, hogy a régiek életének nyilvánulásait hova-tovább szélesebb, tehát biztosabb alapon és egyoldalúságtól ment felfogással kezdik megitélni; meglátszik ez még a szorosan vett philologusokon is, minő volt pl. a göttingai egyetemen a philologia tanára, Heyne. Korszakot alkotó philologus lett volna belőle, ha nagy tudománya és lelkesültsége megfelelő iudiciummal párosult volna. De hogy éles és biztos ítélete nem volt, szövegei bizonyítják. A vulgata túlbecsülése miatt szemet húny minden akármely világos újítás előtt és az alexandrinusok kritikai álláspontjáról még megközelítőleg sincs helyes fogalma. A kritika tehát gyengéje. De annál erősebb fegyverzettel dicsekedhetett a philologia tárgyi részének akkor még csekély figyelemre méltatott küzdő terén. Archaeologia, historia, mythologia mesteröknek vallották Heynét, ki ebbeli széles ismereteit egyetemi előadásai mellett különösen a philologiai seminariumban bocsátotta világgá. A seminarium, melyet ő teremtett meg, volt neki öröme, életszükséglete; ott hirdette legszívesebben, leglelkesebben tanait, ott időzött legörömestebb a régi írók pœticumán, melynek æsthetikai taglalását Németországban senki előtte oly ékesszólással nem ejtette meg. E seminarium lett több évtizeden keresztül hivatalos tekintélyű akadémiája minden philologiai munkásságnak, s nem volt akkortájt német gymnasiumon vagy egyetemen classica philologiai tanszék, melynek betöltése alkalmával Heyne ajánlását ki nem kérték volna. Munkáit, melyek legnagyobbrészt a régi élet historiai felfogására törekszenek, még csak áttekinteni is bajos: oly kifogyhatatlan sorát teszik a kisebb-nagyobb könyveknek, füzeteknek és értekezéseknek, az egy oldalos czikktől a kötetek hosszú soráig. Bőven telik belőlök egy monographiára való anyag: itt czélunkhoz képest csak annyit jegyezzünk meg, hogy közőlök mind hatásra, mind való értékre nézve, kétségkívül első helyen állanak a mythologia körébe vágók.

Elérkeztünk a philologiai tudománynak, mint olyannak, születése napjáig. Megérlelődtek eddigelé összes szervei, melyek az élet és létel képességét megadhatták neki. A legtávolabbi századokba visszanyúlnak e tudomány organismusának szálai; észrevétlenűl erősödnek, izmosodnak, mindenik magában és elszigetelten, — ügyet sem vetve a mellette haladó egyéb disciplinákra, — míg végre a szálak ezrei összefutnak és szétszakíthatlan kötelékké egyesülnek. Ki van művelve a felkutatott anyaghoz képest a grammatika, ki a latin stilus prózában és versben, megindult a metrika és rhythmika vizsgálata, jeles művelőket számlál

a történelem, régiségtan és mythologia, fejlődött az irodalmi és műízlés, és még a segédtudományok is, mint numismatika és sphragistika, fővonásaikban megalakultak.

E sokaságba egységet hozni, a disciplinákat tudományos rendszerbe foglalni és egy vezérelvnek alárendelni, a czéltalanul bolyongó elemeket a centripetális erők törvényszerűségével egy középpont köré terelni, — ennek a nagy gondolatnak a kivitele jutott osztályrészűl Wolf Frigyes Ágostonnak, ennek az erős egyéniségnek, ki egész életén át csak a maga útját járta, daczolt a tudós hierarchia gőgjével, ellenmondást, anathemát keltve pályája kezdetén és végén, de teljes diadalt aratva tudományos meggyőződése erős hitében. Bár töredékes egész irodalmi működése, mert hisz az agyában megfogamzott sok szép tervnek csak igen csekély része testesült meg, — mindamellett ezen drága töredékeknek is minden sora a classicitas bélyegét viseli magán. Platójának csak első kötete készült el, de a megjelent három dialogus mintaszerű alakban látott napvilágot; műfordításait Tacitus, Horatius, Aristophanes egyes részeiből máig sem érte utól senki; Prolegomenáiból is a hirdetett két kötet helyett csak egy jelent meg, de ez az egy is elég volt, hogy a szerzőnek a halhatatlanságot biztosítsa. Wolf első sorban tanár, s csak másodsorban író; iskolát alapítani volt a főczélja s az irodalmi működés csak eszköz a czélhoz. Innen van, hogy munkáiban nem a *mi* és *mennyi* volt vezérlő szempontja, hanem a *hogyan!* A kutatás módja, az anyag kritikai szétfejtése, az összes tanúbizonyságok részrehajlatlan mérlegelése, a tudatos és önmagára is a legszigorúbb elveket præscribáló módszernek kimutatása, s a nagy szempontoknak, mint végső eredményeknek, tömeges részletkutatásokból való kiemelése, — ez volt írói és tanítói működésének, ez volt egész életének jellemvonása. — Prolegomenáiban nem az a fontos, hogy a homerosi költemények egységét tagadásba vette, hanem az, hogy ez eredményt mikép bizonyítja be, s mily utak-módok vezették rá. Encyklopædiája sem azért lett híres, amit a philologia egyes részeiről elmond benne, hanem arról, hogy e részek egymásra vonatkozását, szerves összefüggésöket és a közös czélra szolgáló szerepöket úgy mutatta ki, mint előtte senki. Wolf tehát teremtő, szervező ész, — hatalmas, magával beérő természet, kit nem zavar meg az, a mit előtte tettek és írtak, vagy amit róla mondanak és hirdetnek, hanem a ki lelke őserejéből törvényeket szab, azokat végrehajtja és daczol a közvéleménynyel.

S e közvéleményt ugyancsak erős áramlatok hajtják akkoriban ide s tova. A német romanticismus izgatottságban tartja az egész világot, s ellenállhatatlan varázserővel ragadja bűvös körébe a rideg tudomány hivőit is. Belőle merítette mysticismusát a németek romantikus philologusa, Creuzer, ki Menzellel egyetemben egy tisztán tudományos

problemával a még oly távol állókat is bele tudta vonni a küzdelembe. Symbolikájában azt igyekezett megbizonyítani, hogy az ősrégi görög papok az Aegyptusból és Phœniciából vett vallási dogmákat az akkor még fejletlen görögökkel symbolumok alakjában közölték, melyeknek maradványai a később is fenállott mysteriumok voltak. Ezt a gondolatot Creuzer rendkívül mélyen fogta fel, s ebben rejlik a mű nagy hatásának titka; tévedése Creuzernek az volt, hogy álláspontja nem kritikai, hanem theologiai és dogmatikus, és a mellett oly önkényes, hogy még a történeti adatok is az a priori kitűzött elv számára módosulni kénytelenek. Az ellentábor kiválóbb harczosai vagy azon iparkodtak, hogy a mysteriumok historiai alapját valódi értékére reducálják, — ezt tette Lobeck Aglaophamusában, — vagy hogy, szélesebb körben, a legrégibb mythologia személyesítő voltát emelték ki Creuzerrel szemben, mint Hermann Gottfried.

A philologiai tudomány ez élénken pezsdülő elvi küzdelmei elől ama kor egyetlen kiválóbb szelleme sem zárkózhatott el. Humboldt Vilmos, bár nem szakférfiú, Aischylos-tanulmányokkal és általános nyelvtudománynyal foglalkozik; Gœthe, ki a görög szellemet oly jól meg tudta érezni, részint maga, részint weimari barátjával, Meyerrel, írt nem egy a görög irodalomra vonatkozó czikket; Schiller, bár alig tudott a göröghöz, finom érzékkel és igen helyesen vonta meg párhuzamát a régi és modern felfogás, a naiv és sentimentális költészet közt, — aminthogy a régi és új kor egybevetése számos azon időbeli írónak hálás tárgyul kinálkozott. Ezt tette a két Schlegel is: Vilmos a dráma terén, végig kisérve annak fejlődését Aischylostól a jelenkorig, szólva tragikum- és komikumról, színpadról és karról, görög, római, olasz, franczia, angol és spanyol drámáról és elméletökről, — Frigyes a görög epos terén megvilágítva æsthetikai álláspontjáról az elbeszélő költészetet az ősi orphikus időktől az alexandriai iskoláig, s először állapítva meg élesen a régi költészet objectiv és a modern költészet subjectiv jellemvonásait. Schleiermacher, ki tulajdonkép philosophus, Platóra vonatkoztatja tanulmányait, Niebuhr, a történetíró, philologiai módszerrel dolgozza fel a római történelmet.

Wolf az ő nagy alkotásával csak alapját rakta le, vagyis megteremtette a philologiát, mint tudományt. Ezen keretet, melynek szilárdságában rejlik épen Wolf érdeme, kitölteni, vagyis az egyes philologiai disciplinákat már most a szervezett tudományra való tekintettel Wolf módszerében feldolgozni, tovább fejleszteni és tökéletesíteni, — ezen feladat megoldása jutott osztályrészül a következő nemzedéknek. E nemzedék vezérférfiainak, Hermann Gottfriednak és Boeckh Ágostnak más más volt ugyan a felfogása a rájok háramló teendők viszonylagos fontosságáról, mégis mindkettő maga nemében tudományunk korszakot

alkotó jelenségei közé tartozik, s iskoláik le egészen a mai napig példájokon indulva a munkafelosztás elvét sikerrel valósítják meg. Hermann, a logika és grammatika embere, fődolognak tartotta a nyelv tüneményeit kutatni és módszeresen megállapítani: a rendszeres és tudományos grammatikának ő lőn megalkotója. Boeckh viszont arra törekedett, hogy universalis felfogással és magas szempontokból foglalja egységes képbe a régiek életének összes nyilvánulásait. Ennek megfelel munkássága, mely a reáliákat karolja fel. Hermann a görög grammatikát az eddig szokásos empirikus alap helyett logikai, rationalis alapra fekteti; a metrikában nemcsak szótagokat mér, mint elődei, hanem először tér vissza a régi görög metrikusokra, s azok elméleteit nagyon is számba veszi; a kritikában merész genialitással és divináló szellemmel ragadja meg a dolog magvát, s nem sokat latolgatva a hagyományt, az ókor mély ismeréséből nyert művészi conceptióval coniciál; a görög irodalomból csakis költők, s ezek közől a tragikusok, epikusok, de főleg Pindaros, egész életének e hű kísérője, érdeklik. — Boeckh-öt a históriai felfogás jellemzi. A szövegkritika kevés neki; e helyett a magasabb kritika problemáival szeret foglalkozni. Pindarosának nem a szövege becses, hanem commentárja, s ebben különösen a metrikai rész és a költeményeк compositiójának és historikumának kérdése. Második és harmadik nagy műve, a Staatshaushaltung és a Corpus Inscriptionum Græcarum szintén a régiek története és kulturája iránt való érdekeltségét és e téren való magas álláspontját bizonyítják, de igazi philologiai abribiáról is tanúskodnak. — Korszakos alkotás volt a philologia disciplináinak osztályozása is, melyet Wolf és Hermann inkább külső, alaki eljárásával szemben a tartalom és anyag szempontjából ejtett meg.

E két nagy ember iskoláin is megismerszik a mesterektől inaugurált bifurcatio, s messze le egészen a mi korunkig megvan a philologusoknak két főjellemvonás szerint való megoszlása: a grammatikai-kritikai irány, a reális irány.

Hermann közvetlen tanítványain még legjobban látszik meg tanítójok hatása. Első sorban Lobecket kell megemlítenünk, kit nagy olvasottsága és finom nyelvérzéke alkalmassá tett, hogy a nyelvi aprólékosságok ezernyi sokaságából biztos szabályokat állapítson meg, — és az élesen itélő, geniális Reisiget, a jelentéstannak tudományos megalapítóját. Lobeck mellett Königsbergában Hermann egy másik tanítványa működött, *Lehrs*, ki a görög epos történetének, úgyszintén a görög grammatikának terén sok maradandót alkotott, bár nem tagadható, hogy Aristarchusról szóló művének sok a methodikus fogyatkozása és Horatiussal szemben felállított subjectiv kritikájának nem egy gyengéje van. Lehrs és Lobeck hatásáról tanuskodik a köröttök alakult *königsbergi iskola*, melynek tagjai három irányban működtek: 1. kutatták a

görög grammatikusok munkáit az alexandrinusoktól le a byzantin korig, 2. vizsgálat tárgyává tették az epikus költészet alaki és szerkezetbeli sajátságait Homerostól Nonnosig (Kammer, Flach, Ludwich) és 3. foglalkoztak a görög nép vallási nézeteinek rendszerbe foglalásával.

Hermann tanítványai a mestertől kapott ihletet viszik aztán tovább, a nagy németlakta föld legkülönfélébb részeibe, módszerükkel mindenütt hódítva, s szélesebb körben a humanistikus iskoláztatásnak is újabb impulsust adva. Bajorországra nézve megtette ezt a præceptor Bavariae, Thiersch, megteremtője az Acta philologorum Monacensiumnak és a németországi philologusok 1837 óta évenkint tartatni szokott gyűléseinek. Neki köszönik mindenöket Doederlein, a synonymika írója és Dissen, a görög költők műveinek e philosophikus szemlélője és taglalója. — Boroszlóban tanárkodott Hermann egy másik tanítványa Passow, kinek először volt tiszta fogalma a lexikographia igaz feladatáról, megszüntetvén azt az akkoráig táplált balvéleményt, mintha a szótár a tudósnak nem volna egyebe, mint a sánta embernek a mankó. Első kritikai szótárán kívül még azt a fontos dolgot jegyezhetjük fel róla, hogy az ő ösztönzéseire indult meg a máig is fenálló és életerős folyóirat, a Jahrbücher für Philologie und Pædagogik. — Utolsónak Hermann tanítványai közől, de nem legkisebbnek hagytuk Meinekét, ezt a sokoldalú philologust, kinek a görög vígjátékra vonatkozó munkássága mindenha maradandó leszen. — Ámde ki járhatna végire a Hermann iskolájabeli közeli és távoli rokonságnak, melynek nem egy tagja a maga kisebb körében úttörő volt? Mennyit hatott és írt Kühner, a grammatikus, Ahrens a dialektologus. Leutsch, szerkesztője és lelke a Philologusnak, Bernhardy, az irodalomtörténet írója, és még sok más, kiknek érdemeit a speciális kutatások megszámlálhatatlan ösvényein szoktuk csak igazán méltányolni?!

Ámde időközben a philologiai módszer utat tört magának a modern nyelvek és irodalmak históriai felkutatásában is. A Grimm testvérek voltak az elsők, kik a classica és germán philologia kapcsolatát történelmi-nyelvtani munkáikban szorosabbra fűzték, de első igaz megtestesítője e kapcsolatnak Lachmann volt. A kritikára irányzott módszerének, melyet a görög, latin és német irodalom termékeire egyenlő sikerrel alkalmazott, első fényes tanúbizonyságát az új-testamentom kiadásában adta. Eljárásának elvi jelentőségű sarktételei a következők: A régi irásművek reconstructiójában két dolgot kell végeznünk. Először is az író személyét és életét kell vizsgálat tárgyává tennünk. Másodszor munkája eredeti alakját kell visszaállítanunk, s e czélból kritikailag megvizsgálnunk azon viszonyokat, melyek közt az írásmű keletkezett. E második feladat első része teszi tehát a kritikát, a második az interpretatiót. A kritikai eljárásnak ismét három fokozata

van: a hagyomány megállapítása, *recensere*; a rontott helyek megjavítása, *emendare*; és a mű eredetének felderítése, *originem detegere*. A recensiót az interpretatio nélkül kell megejteni, a többi karöltve jár vele, mert mind az emendatio (= conjecturális kritika), mind pedig az írásmű eredetének vizsgálata (= magasabb kritika) feltételezi, hogy az egész mű tartalmát behatóan ismerjük.

E kritikai alapelveknek leghívebb tüköre a Lachmann-féle Lucretius-kiadás. Még nálánál is fontosabbak azonban Lachmannak az Ilias szerkezetére vonatkozó kutatásai, melyekben a Nibelungénekről felállított elméletét értékesíti, s iparkodik kimutatni, hogy az Ilias 18 különböző költő műve, kiknek egyes darabjai a költemény mai formájában is még feltalálhatók.

A homerosi költemények eredetére és szerkezetére vonatkozó ezen újabbi kutatások azután, — nem is tekintve Hauptra és ennek összehasonlító irodalmi vizsgálódásaira való elhatározó befolyásukat — lassan előkészítették a talajt az úgynevezett homerosi középpártnak, mely, élén Grote-val, a szigorú unitariusoknak és a daltheoria híveinek elméletei közt foglalva állást, azt vallja, hogy egy ősi Ilias és egy ősi Odyssea, mint egységes művek, igenis léteztek, s ezekhez mint középpontokhoz fűződtek azután más költőknek ugyanazon tárgyakra vonatkozó dalai, míg együttesen mai alakjokat öltötték.

De Hermann nagy alkotása, a grammatikai és kritikai módszer alapvetése, még nem találta meg útját a philologia minden egyes ágában. Különösen a római irodalom várta még e módszernek a maga speciális igényeihez való alkalmazását, — mert hisz eddigelé a görög irodalmat tekintette mindenki fődolognak, s Hermann nyomdokait követve, csak amúgy mellékesen fordúltak a rómaiakhoz. De Hermann módszerének taníthatósága sem vált közmeggyőződéssé, s a philologiai methodus közlésének titkát a mesteren kívül nem értette még senki sem.

E feladatok megoldása várakozott Ritschlre, Wolf, Boeckh és Hermann mellett, e század legnagyobb philologusára, s minden idők legkitünőbb tanárára.

Mielőtt irodalmi működésére térnénk, hallgassuk meg egyik tanítványának szavát, mint nyilatkozik mestere egyetemi előadásairól:

«Előadásának eredetisége rendkívüli hatást keltett. Nem símán és egyenletesen folyt tovább, elfedve a szellemi munkát, hanem a gondolkodásnak amaz operáczióját, melynek a beszéd csak eredménye volt, a hallgatókkal mintegy újra elvégeztette. A pillanat közvetlen sugallatától vezetve, a tárgyba teljesen elmerülve, csak arra törekedett Ritschl, hogy a tárgynak teljesen megfelelő, legpræcisebb, legjellemzőbb, szóval a legtalálóbb kifejezést meglelje, s ha rögtön keze ügyébe nem akadt, felkereste, és mindig meg is találta. — Igy lőn Ritschl erő, frisseség és

plasticitás dolgában mestere, nemcsak a német, hanem a latin szólásnak is. Mert a latin nyelvet is nem úgy beszélte, mint az eltanult és classicus minták nyomán gondosan utánzott nyelvet szoktuk, hanem a nyelv eszközein souverain hatalommal uralkodva egy egészen sajátságos stilust teremtett magának, mely szellemi egyéniségével teljes összhangzásban volt. S mindezt elmondotta mindenkit elragadó lángoló tárgyszeretettel; minden szavát áthatotta és élesztette a tudományos munkának ama benső öröme, mely legközönyösebb és legrestebb hallgatóját is végre felvillanyozta. Gondolatainak leghathatósabb kifejezésére Ritschl egy eszközzel rendelkezett, melyet később tudatosan alkalmazott és előadása egyik legjellemzőbb sajátságává fejlesztett. A kutatások eredményeit ugyanis nem jelölte meg már előre, hanem biztos kézzel lépésről lépésre vezette a czél felé hallgatóit, kik feszült figyelemmel látták azt mind közeleb és közelebb jönni. És ha végre a legyőzhetetlen logikával előkészített facitra került a sor, akkor is meglepte az embert a végső következtetés finomsága és szabatossága, még ha szerencsésen megsejtettük is már a félig eltakart végeredményt. Ily módon fokozott önmunkásságra szorította hallgatóit, s ily módon valósította meg ama viszonosságot tanár és tanuló közt, mely minden akadémiai munkásságnak legmagasabb feladata.

«De a mily élvezetesek voltak is ezen előadások, s bármely üdvös lendületet és biztos útmutatást adtak is az önmunkásságnak: Ritschl valódi egyetemi munkásságának súlypontja a tanuló ifjuság közvetlen betanítására esett, úgy, a mint ő a bonni seminariumban és Lipcsében, a philologiai societásban gyakorolta. A szó igaz értelmében betanítás volt az, melyben részesült, a ki szerencsés volt ezen szűkebb körökbe bejuthatni; nem külső idomítás volt ez, nem egypár hasznos tanács, hanem belülről meginduló módszeres kiképzés, mely az egész embert megragadta és teljes életére véglegesen kiformálta. A fegyelmezés azon indult meg, hogy mindenkinek saját elégtelenségét be kellett látnia, s mindenkinek őszintén meg kellett győződnie, hogy a tudományban semmit sem lehet futtában elérni, hogy az istenek a sikert verejtékkel szereztetik meg, s hogy a becsületes munkát a legkisebb dolgokon kell kezdenünk, mert a tudományban semmi se kicsiny, — és mert a látszólag kicsiny dolgok, kevésre becsülve, a nagyokat is veszélyeztetik. S a ki aztán hozzáfogott a munkához, azt irgalom nélkül kényszerítette, hogy szemébe nézzen minden nehézségnek, mindegyikkel megmérkőzzék és annyit legalább is tanuljon meg, hogy legyőzése mennyiben sikerült neki avagy nem. Kopott fordulatokkal vagy tekintélyre való kényelmes hivatkozással senkinek sem volt szabad beérnie, — mindent a maga kezével kellett végezni és a maga eszével megvizsgálni, míg vagy teljesen, vagy lehetőleg világos volt minden. Mindenki, ki igazán átadta magát

Ritschl iskolájának és az első kezdet után nem vonta ki magát belőle, megtanult a maga lábán megállani, és készen volt azt a munkát, melybe fogott, szabad önmunkássággal elvégezni. És itt fejtette ki Ritschl legnagyobb tanítói művészetét, mert eddig senki se érte utól őt: abban a mesteri képességben, melylyel egyeseknek gyakran még szunnyadó tehetségeit felfedezte, nagyra növesztette, a nekik való feladatokat kitalálta, úgy hogy természetes képességeiket még fokozta is, és legmagasabb tökéletességökig kiművelte.»

Két főirányban halad Ritschl irodalmi működése: az egyiknek végén áll az eddig meglehetős mostoha sorsban részesült római komédia és Plautus, melynek kritikai fundamentumát Ritschl rakta le örök időkre, nemcsak a mailandi palimpsestos értékesítése, hanem a conjecturákra szóló számos corruptelák helyreütése és a szövegkritikával szoros kapcsolatban levő plautusi prosodia és metrika megállapítása által. Ritschl óta Fleckeisen, Studemund, Bergk, Corssen, Schoell, Brix és Lorenz munkálják e talajt. A második korszakos munkássága Ritschlnek a latin nyelv történetére vonatkozik, kapcsolatban a római feliratok módszeres feldolgozásával. Tovább vitték e kutatásait Brambach, Schmitz, Bücheler és mások.

Hogy mily nagy Ritschl iskolája, arról hozzávetőleges fogalmat alkothatunk, ha az Acta societatis philologæ Lipsiensis hat kötetét megtekintjük, vagy ha elővesszük a Symbola philologorum Bonnensium in honorem Friderici Ritschelii czímű gyüjteményes munkát. Itt találjuk Ritschl-en kívül Keil-t, a római grammatikusok kiadóját, Vahlen-t, a kiváló aristotelikust, Kvičala-t (Sophokles, Euripides, Vergilius), Bernays-t (görög philosophusok), Stein-t (Herodotos), Riese-t (Anthologia), Thilo-t és Hagen-t (Servius), Keller-t és Holder-t (Horatius), Reifferscheid-ot (Suetonius és egyházatyák) stb.

Nem szorosan a Ritschl iskolájához tartoznak, de tőle mégis függnek Orelli, Cicero kritikai apparatusának alapvetője; a két Dindorf, kik a régi irodalomnak majd mindegyik képviselőjét kiadták, és pedig Vilmos a költészet, Lajos a prózai irodalom terén; Nauck, a görög tragikusok és Homeros ez éles, de sokszor erőszakos kritikusa, és Bergk, kinek szerencsés combinativ tehetsége nagy hasznára vált a szövegkritikának, ha nem is épen mindig a kézirati hagyomány értékesitésének alapján. Ad absurdum vitte a conjiciálást Hartung, kiről tréfásan azt szokták mondani, hogy 100 conjecturája közől legalább is 99 nem szokott sikerülni.

Elérkeztünk a kizárólagos szövegkritika hivőihez, kik mind a legújabb kor philologusai. Hermann és Ritschl iskoláihoz tartoznak még ezek is, de fájdalom, nagy előzőiknek universális felfogása nélkül és az epigonok számos fogyatkozásaival. Nagy érdemök van kétségtelenül az

egyes írók szövegének végleges recensiójában, a kéziratí hagyomány teljes összehordásában; de e munkájok mellett ritkán van érzékök, a philologiában rejlő műveltségi elemeket és a tudomány nevelő feladatait méltányolni. Hézagos maradna rövid elmefuttatásunk, ha legalább névszerint nem sorolnók fel azon kiválóbbakat, kik a magok szűk körében maradandót alkottak. A homerosi költészet terén elég említenünk La Roche-ot, a codex Venetus A. hivatott méltánylóját és az ó-kori homerosi szövegkritika történetíróját, azután Homeros nyelvezetének szellemes megfigyelőjét Classen-t, — a többi epicusra nézve a cyklikus-töredékek gyűjtőjét Kinkel-t, a Hesiodos-kutatókat Köchly-t, Flach-ot és Rzach-ot, Apollonius kiadóját Merkelt, és Nikandros meg Kallimachos kiadóját Schneider Ottót. A bukolikusokat feldolgozták Ziegler és Fritzsche; Pindaros kritikája és metrikája sokat köszön Tycho Mommsennek és Christ Vilmosnak. Aeschylus codex Laurentianusát juttatták érvényre Merkel és Kirchhoff, s az utóbbinak Euripides-kiadásában foglalt álláspontjára helyezkedik Willamowitz-Moellendorf. A görög szónokokra nézve említsük meg Westermannt, a görög szónoklat történetének jeles íróját, utána Demosthenes kiadóit Voemel-t és Rehdantz-ot, a többi attikai szónokokra nézve Scheibét, Frankét, de különösen Blass-ot, ki a görög szónoklat fejlődésének minden egyes mozzanatáról oly hű képet adott. A görög rhetorika munkálásában kiválnak Walz és Spengel, a görög philosophia történetére nézve elsők Brandis és Zeller. Aristotelikusok: Trendelenburg, Biese, Schwegler, Prantl, Waitz, és Bonitz, platonikusok: Hermann Frigyes és Schleiermacher után Susemihl, Schanz, Ueberweg, Scharschmidt és Bonitz. A görög történetírás töredékeit egybegyűjté Müller Károly, Thukydides körül Bekker Immanuel és Poppo után kivált Classen, — Herodotos körül Dahlmann és Kirchhoff Adolf, Xenophon körül Schenkl, — Polybius körül Hultsch fáradoztak sikerrel. A későbbi görög prózaírókat adták ki Hercher és Hertlein, a görög regényt tette kutatás tárgyává Rohde. A keresztény görög hymnologiára nézve megemlíthetjük Christ Vilmost, az új-görög népköltészetre vonatkozólag Passowot és Wagnert.

A mit a római költészet terén Lachmann, Haupt, Ritschl és tanítványai tettek, azt fenebb érintettük. A legujabb kornak tudósai közül, kik e téren kiválót alkottak, nevezzük meg csak a következőket: A mindig harczra kész Mueller Lucián, kinek metrikai munkája, a mily önálló és alapos észre vall, oly kevéssé egyeztethető össze az irodalmi tisztességtudás szabályaival. A latin költők kiadásai közól a Baehrenséi érdemelnek figyelmet, ki sok új kézirati forrást kutatott fel; Umpfenbach és Dziatzko Terentius körül, Wagner és Ladewig Vergilius körül, Merkel Ovidius körül buzgólkodtak. A mi Horatiust illeti, a kitünő szakemberek egész sorával találkozunk, kik e költőre fordították erejök javát.

Három csoportra oszlanak ezek a Horatianusok: szigorú conservativek, élökön Keller és Holder, mérsékelten szabadelvűek, Meineke, Haupt és Müller vezérlete alatt, és radicalisok Lehrs, Ribbeck és Linke nyomain haladva. A latin prózairodalom terén végre Halm, Hartel, Reifferscheid, Zangemeister, Mommsen, Eyssenhardt, Jordan, Dietsch, Weissenborn, Nipperdey és Draeger, — a latin lexicographia terén Georges a legkiválóbbak.

De nem hagyhatjuk el ezt az utat, míg a grammatikai-kritikai irálynak egy újabb és igen fontos jelenségéről nem szóllottunk. A jelen század elejétől ugyanis új kincses-bányája nyílt meg a philologiának: az összehasonlító nyelvészet. Megjelenését az egészen új tudománynak, vagyis inkább módszernek, idegenkedéssel, sőt megvetéssel fogadták igen sokan a legelsők közől is, sőt jellemző dolog, hogy még Ritschl is élte fogytáig bizonyos tartózkodással élt vele és eredményeivel. Pedig ha valaminek, úgy ezen tudománynak van még nagy jövője és termékenyítő hatása minden grammatikára, s így a görögre meg latinra is. A görögre először alkalmazta nagyobb szabásban Benfey, kinek az volt a terve, hogy az egész görög grammatika épületét főleg a hangtanra való tekintetből fogja felépíteni. Munkájának csak a legelejével készült el. Ép oly kevéssé oldotta meg a feladatot Leo Meyer, de még Curtius sem, a történeti álláspontnak e kiváló bajvívója. Mindamellett ‚Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik' czímű vállalata, melynek dolgozói rajta kívül Brugman, Leskien, Windisch, Deffner és mások — egy egész seregét oldotta meg a görög és latin grammatikába vágó speciális kérdéseknek, három főmunkája pedig, a Schulgrammatik, az Etymologie és a Verbum, az összehasonlító nyelvtudomány értékesítésének tekintélyes tanújelei. A nyelv psychologiájával, mint bölcsészeti problemával, foglalkozott Steinthal, a nyelv philosophiai és históriai megfigyelését egyesíteni iparkodott Westphal «Philosophisch-historische Grammatik der deutschen Sprache» czímű munkájában, mely azonban, jelentőségre nézve, hozzá se fogható Westphal metrikai és rhythmikai kutatásaihoz. A hangtan terén Curtius mellett különösen Schleichert kell megemlítenünk, az ő «hangtörvényei»-vel, továbbá az olasz Ascolit, Merkel, Brücke és Czermák hangphysiologiai kutatásainak tudós érvényesítőjét, — végre a junggrammatikusokat, kik Steinthal, Leskien és Scherer alapján a hangmódosulásoknak, nevezetesen az analogiáknak psychologiai okait vizsgálják és bennök mindig visszatérő törvényszerűséget találnak. Heves ellenzőik különösen a fiatalabb Benfey-féle iskolában találhatók (Bezzenberger, Fick). Ha még Delbrück-ot, Hübschmann-t, Jolly-t, Schuchardt-ot, Merguet-t, Vaničeket említjük, a legnevezetesebb idevágó jelenségekről beszámoltunk.

És most tartsunk szemlét ama másik, nem csekélyebb jelentőségű

iskolán, melynek nagymestere és megalapítója Boeckh volt. Ez iskola látköre és alapja kétségkívül szélesebb az imént vázolténál: míg a kritikai és grammatikai irány még legmonumentálisabb alkotásaiban is túlnyomólag alaki czélzattal bír, és a tartalmat ennek, ha nem is épen szolgálatába szegődteti, de csak olybá veszi, mint fontos segédeszközét, addig a Boeckh iskolája a tartalmi igazságot és szépséget keresi az alakban is, keresi a régiség tárgyi tényezőit, részint ezen tárgyak kedveért, részint az ó-korról nyerendő felfogás hűségeért. Míg a kritikai és grammatikai iskola kedvez a czéhszerűségnek, s műhelyébe laikust nem bocsát be, mert mindig attól kell tartania, hogy nem értik meg vagy balúl magyarázzák meg eljárását, addig a reális irányú iskola belevonja a kultura minden tényezőjét, szereti, ha minden oldalról közelednek hozzá, s egyedüli törekvése, hogy az emberiség bő szerivel fordíthassa maga javára azt a nagy történeti háttért, melyet ez iskola épített fel.

Ha körülnézünk a munkások ezrein, kik az ó-kori élet e minél hívebb ismeretére törekedtek, bajos mindjárt tájékoznunk magunkat. De legjobb útmutatónk lesz talán, ha disciplinák szerint jellemezzük működésüket. Legdicsőbb vívmánya a reális philologiának e században a régi művészet kellő méltánylása, az archaeologia. Mint a philologia egyik disciplináját megalapította Müller Otfried, kinek archæologiai kézikönyvét eddig nem múlta felül senki, amennyiben e mű jelöli ki e disciplina részeit, a historiait és a systematikait, mely utóbbinak tárgyává teszi a tektonikát, a képzőművészet technikáját, alakját és tárgyait. Müller Otfried tehát szervezte az archaeologiai szakot.

Más oldalról tekintette az ó-kori művészetet Welcker, ki a Müller műtörténeti felfogásával szemben az æsthesis mértékével mérte az emlékeket. Egyoldalúlag, nem a philologia szerves részeként, hanem önálló tudományként kívánta művelni az archæologiát Gerhard, kinek nagyon sok ugyan a módszeres tévedése, de aki másrészt adatok gyűjtése által az u. n. archæologiai statisztikát megalapítá. Egész életének egyedüli czélja az volt, hogy mentől több eddig ismeretlen, régi műemléket rajzban, képben és szövegmagyarázatokban terjeszszen. Gerhard élete nagy részét Rómában tölté, és itt lelkes apostola volt minden archæologiai mozgalomnak. Központja egy egész művészi és archæologiai koloniának, melyhez tartoztak a görög sírokra vonatkozó munkájáról híressé lett Stackelberg, továbbá Panofka, Bunsen, Kestner, Fea és Thorwaldsen. Ezekkel egyetemben alapította meg az Instituto di Corrispondenza archæologicát, ezt a nevezetes egyesületet, melynek közlönye: a Bulletin, csakhamar nemzetközi közvetítője lőn az archæologiai felfedezéseknek. E közlöny német munkatársai közül megemlítendők Brunn, a görög stilus ez alapos ismertetője, azután Kekulé, Conze, Braun, Henzen, Ibeken, Helbig, mind ismeretes nevek az archæologiával foglalkozók előtt. Kap-

csolatban az Instituto-val szóvá kell tennünk itt annak egyik fiókját, az athéni társaságot, mely a német kormány bőkezűségéből, Curtius Ernő tevékeny részvétele mellett, ásatta fel 1874-től 1881-ig az olympiai játékok színhelyét, és ezáltal az archaeologiának, és szélesebb értelemben a philologiának is megbecsülhetetlen szolgálatot tett, részint a régi topographiát gazdagítva, részint számos classicus műemléket napfényre hozva.

De nemcsak Rómában és Athénban, hanem mindenfelé, ahol valamikor classicus népek éltek és laktak, megindultak Gerlach példája után az archæologiai közlönyök és alakultak meg az archæologiai társulatok. Hogy a sok közül csak néhányat említsünk, a rajnai régiségek felkutatását tűzte ki czélúl az Urlichs alapította bonni régiségtani társaság, a Svájczban levő római régiségekkel foglalkozik a zürichi egyesület.

Gerlach azonban, minden nagy érdeme mellett, bizonyos tekintetben dilettáns volt. Szigorúbbá tette az archæologia módszerét Jahn Ottó. Nagy munkát egyet sem írt, de számos értekezése egytől-egyig mintaszerű a maga nemében, mind alakjánál fogva, mind azon Jahnt leginkább jellemző vonásuk miatt, hogy szerzőjük valóban a bőviből merít, és teljesen uralkodik az összes irodalmi és művészi anyagon, minden hypothesist kerül, melyek tudvalevőleg művészi dolgokban százával kínálkoznak, és szorosan a tényekhez ragaszkodik. Értekezése, melyben az archæologia legfontosabb feladatairól szól, korszakot alkot. Iskolájából kiemeljük Michaelist, Bursian Conrádot, Petersent és Benndorfot.

Az újabb archæologiai kutatók sorából kiválnak Stark, aki előtanulmányai és philosophiai műveltségénél fogva, hivatva lett volna a Mueller kézikönyvéhez hasonló, mai színvonalon álló archæologiát irni, de csak az elméleti systematikával és történeti résszel készült el. Friderichs a görög és keleti művészet kapcsolatát kutatta. Overbeck a görög szobrászat történetét irta meg, míg Bœtticher az ő tektonikájában tisztán elméleti úton, fogalmi alapon törekedett a görög architektonika lényegét felfogni.

Nem lehet mellőznünk a praktikus archæologusokat sem, kik ásóval kezükben mutattak rá a föld alá temetett régi emlékekre. Közülök legnépszerűbb Schliemann, ki sem túdos, sem művész nem volt, hanem autodidakta kereskedő, eltelve a régi görögség lelkesültségétől, és ez eszmének hozva meg a legnagyobb anyagi áldozatokat. E szerencsés felfedező ásatta fel Tiryns és Mykenæ oroszlánykapuit és sírjait, Orchomenos régi alapfalait, és a régi Trója állítólagos színhelyét. Kutatásai a præhistoricus archæologiának, legalább negatíve, nagy hasznára váltak.

Meg kell emlékeznünk végűl a híres utazókról, Ross-, Prokesch, és Fallmerayerről, kik a népszokás megfigyeléséből következtettek visszafelé, s nagyon sok adatot szolgáltattak a régi görög geographiának is, melyet Ritter-féle szellemben dolgoztak fel. Kiepert, a classicus népek kartographusa, és az említett Curtius Ernő, Peloponnesos monographusa,

kinek fáradhatatlan utánjárása tette, hogy táborkari felvételek készültek Athénről és Attikáról. Éjszaki Görögország régi földrajzát Bursian, Siciliáét Holm és Schubring, Pompei topographiáját Schoene és Nissen, Rómáét Urlichs, Preller és Jordan dolgozták fel. Végül nagy hasznára váltak a római gyarmatok topograghiájának Mommsen feliratigyűjteményének magyarázatai.

Az archæologia művészeti ága a mythologiából nyeri anyagát. Nézzük tehát, hogy Heyne, Menzel és Creuzer óta ez a disciplina menynyit haladt. A jó philologiának, mint tudománynak, megalakúlásával a mythologia is elhagyta a meddő symbolikus küzdelmeket, és positiv alapra kezdett helyezkedni. Müller Otfriednak görög mythologiája egy nagy hibában leledzik ugyan, hogy t. i. az isteneknek csaknem teljes kirekesztésével, csakis a herosokra vonatkozó mythosokat tárgyalja, elvi jelentőségű érdeme azonban e műnek az, hogy szerzője a mythus fogalmát először törekszik præcisirozni, hogy a mythosi forrásokat kritikailag megvilágítja, és a mythos historiai vonatkozásait és chronologiai határait felkutatja, a mythos-magyarázat útját is kijelöli. Egészen más irányt követ Welcker Griechische Götterlehre-ja. E mű az ősmythusokat bonczolja, kiindúl Zeusból, mint az ős-görög monotheismus képviselőjéből, kinek alakja a görög nép képzeletében nem maradhatott egyedűl; melléje sorakozott lassankint számos más isten-alak, melyeknek felfogása az élőnek képzelt természet nyilvánulásaiból származik. Ezekből fejlesztette ki a görögök erős ethikai egyénisége az anthropomorphismust. Bőven és kimerítően tárgyalja a helyi mythosokat Gerhard könyve, míg Overbeck a mythologiának a művészettel kapcsolatos tárgyait és eszméit karolja fel. Még a Welcker álláspontját követi Preller is, csakhogy Welcker felfogása a mythosról inkább vallásos és költői, Gerhardé symbolikus, míg a Prelleré sok tekintetben physikai. Új eszmékkel gazdagítá a görög mythologiát az etymologiai fejtegetésekkel karöltve járó összehasonlító irány, melynek Kuhn Adalbert a felfedezője, és a mely ma már több jeles művelőt számlál.

Végül a reális irány legfontosabb ágát, a történetet és vele kapcsolatos segédtudományokat vegyük szemügyre. A kulturtörténet széles körü felfogásáról tanúskodnak Müller Otfriednak Aegináról, Orchomenosról és a dórokról szóló munkái, de még mindig nem emelkednek ama történeti magaslatig, melyről Grote szemlélte a görög népet. Ezen angol író hatását Németország sem bírta eltagadni. Nagyszabású történeti műve a politikai szempontot hangsúlyozza első sorban, s mint ilyen, különösen az athéni demokratia mesteri rajzában egészen új úton halad. Egy-két németországi ellenzője nem bírta megakasztani e mű diadalmas előrehaladását, mely a legszembeszökőbb nyomokat Oncken munkájában hagyta maga után. Népszerűségre azonban egy sem vetekedhetik a Cur-

tiuséval, a ki a történetet úgy tekinti, mint a nemzet összes belső és külső életének rajzát, s e felfogását mesteri csoportosítással és szemlélhető előadással párosítja. A görög élet alapos megfigyeléséről tanúskodik Wachsmuth régiségtana is, meg a Schoemanné, kinek kézikönyvénél tán még fontosabb a Meierrel egyetemben kiadott s az attikai peres eljárást oly alaposan tárgyaló munka. A magánrégiségekre vonatkozó részletkutatások összegezője Hermann Károly Frigyes volt, a görög alkotmány, törvényhozás, törvénykezés, közjog és pénzügy féjlődésére nézve pedig a monographikus munkák hosszú sorával találkozunk.

Ha a görög történetre nézve a német nemzet nem szerepel is korszakot alkotóan, annál elhatározóbbak a római történetre vonatkozó művei. Niebuhr neve annyit jelent itt, mint a homerosi költészet mezején a Wolfé. A munka merész álláspontja, mely tudvalevőleg különösen a királyok korszakának tárgyalásában éri el tetőpontját, kezdetben sokakat elidegenített, míg végre Goethe, Schlegel Vilmos, Savigny, Michelet egymás után védelmére keltek s elismerést szereztek neki. Tovább fejlesztette ez irányt Schwegler, kinek műve a római jogi intézmények kölcsönös vonatkozásainak, ez intézmények fejlődésének és szervezetének mély felfogásáról tanúskodik. A második epochális munkája a római történetnek Mommsené. Minden tudós apparatus nélkül jelenik meg e könyv, melybe a szerző az egész rengeteg anyaghalmazt beledolgozta. Ez eljárást, mely a munkára a művészi termék bélyegét nyomja, kiegészíti az élénk szemléletesség, a stilus ereje és ritka jellemzetessége, a subjectiv itéletnek megdöbbentő energiával nyilatkozó érvényesítése. Minden együttvéve a szó szoros értelmében magával ragadja az olvasót, ki végre saját magát is cselekvő személynek hiszi. Versenyez e művel a Römisches Staatsrecht, mely nem egyéb, mint a római történetnek tisztán államjogi szempontból való megítélése.

Mommsen mellett a római történet és segédtudományai terén Ihne, Stahr, Büdinger, Lange, Marquardt, Forbiger és Friedländer ismeretes neveivel találkozunk.

Ime rövid vonásokban főleg a módszeres és eszmei szempontokat kiemelve, vázát adtuk a classica philologia németországi történetének. Bármilyen legyen is e kimívelt módszerrel és át nem tekinthető segédeszközökkel rendelkező tudománynak sorsa a jövőben, annyit megtanulhatunk eddigi fejlődéséből is, hogy kijelölte útját nemcsak a szorosan vett philologiai, hanem egyáltalán minden történelmi tudományba vágó kutatásnak. Lelkiismeretes eljárásra, irodalmi itéletre, az anyag rendszeres feldolgozásának módjára, alaki és tartalmi ízlésre a tudományt a philologia tanította meg. Ezt jó lesz megjegyezni azoknak, kiket a Frarynak különben nem veszedelmes tantervei elragadtak.

Dr. Fináczy Ernő.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

16. **A magyar név- és igejelző.** *Veress Ignácz*tól. (Nagyszebeni állami főgymnasium).

Mikor ezen értekezés czímét elolvastam, azt hittem, tudom, miről lesz benne szó. A névjelző nem lehet más, mint névszó mellett álló jelző; az igejelző már különösebb kifejezés, erről meg azt hittem, hogy a szerző az állítmányhoz tartozó névszót nevezi így, pl. *Mátyás király volt.* Ebben erre *király* nagyon illenék, nem annyira ige, mint inkább az állítmányi jelző név. Annál inkább elbámultam, mikor az értekezés 5. lapján azt olvasom, hogy «a magyar nyelv három időbeli névjelzőt teremtett *(álló, állott, állandó)*, és két időbeli igejelzőt *(állva, állván).*» Hogy jutottak ezek a szók a jelző névhez, azt képtelen vagyok megérteni; mi összefüggés van ezen igenevek természete és a «jelző» szó között? Nem is szólva arról, hogy a jelző szónak a nyelvtanban egész pontosan meghatározott jelentése van, sőt mi több, Veress használja még ebben az értelemben is.

Az előttünk fekvő értekezés csak az «egyik időbeli névjelzőt» tárgyalja, az *álló*-féléket. Előbb azonban egy kis általános elmélkedés nyitja meg a tanulmányt. Szól arról, hogy az ember rendesen a nyelv segítségével akar másokra hatni, s a ki jól tud a nyelvvel bánni, el is éri ezt, mint pl. a népszónokok, a népköltők, a kik iskolázatlanul is tudtak hatni és lelkesíteni. Ezeknek a tehetsége a természet adománya. Meg is nevez két költőt, a kik nem szorultak az iskolára: Homéros és Petőfi (!).

De mit csináljon az a szegény halandó, a kit a természet így meg nem ajándékozott? Annak azt tanácsolja Veress úr, hogy járjon iskolába, ott majd megtanulja, hogyan kell gondolatait «hatásos egészszé alakítani.» Hanem az iskolában szerzett tehetség még sem ugyanaz, mint a mit amazok a természettől kaptak. Azok az ihletett népköltők és népszónokok «a kötőszók és visszahozó névmások használata nélkül is képesek voltak hatásos beszédet vagy költeményt teremteni.» «De ha mi ezen isteni adománynyal nem dicsekedhetünk, csak hozzá folyamodunk az iskolához, mely megtanít kellően élni a kötőszók és névmások szabályszerű használatával.» — Tehát mi különbség Petőfi és Veress Ignácz között? Az, hogy Petőfi nem használt kötőszót és visszahozó névmást, Veress úr pedig nem élhet meg azok nélkül.

Az olvasó tán azt hiszi, hogy mindez tréfa. Dehogy! Veress úr ezt egész komolyan mondja. Hanem úgy látszik, ő neki is jutott valami az isteni szikrából, mert nyitjára jött annak, hogy mért nem kell az

ihletetteknek se visszahozó névmás, se kötőszó. «Hogy a visszahozó névmások gyakoriakká ne váljanak, kinálkoznak a jelen, múlt és jövő névjelzők; hogy a sűrű kötőszók miatt irályunk vontatóvá ne váljék, elé állanak a ielen és múlt igejelzők.» Ime a nagy titok! S Veress úr, nemhogy óvatosan elrejtené a felfedezett titkot, hanem kitárja az egész világ előtt; most már lehet akárki nagy szónok, nagy költő! Csakhogy ezuttal csupán az egyik névjelzőről szól, a folytatást máskorra igéri.

Ha elfelejtjük ezt a bevezető, elég különös fejtegetést, a későbbi összeállítást haszonnal forgathatjuk. Veress czélja ebben a tanulmányban az volt, hogy megmutassa, hogyan használja Petőfi a folyó cselekvés igenevét. S ezt érdemes is vizsgálni, mert ép ez igenév használata olyannyira változatos a magyarban s egyes esetekben annyira vitatott is, hogy alkalmazása módjait egy oly kiválóan magyaros nyelvű költőnek, mint Petőfi, munkái alapján mutatni be, érdemes és haszonnal járó fáradság. Csak módját kell tudni, hogy hogyan csoportosítsuk az előttünk álló tényeket.

Veress a Petőfinél előforduló igeneveket négy csoportba osztja: 1. a jelen névjelző melléknévi sajátságai; 2. a jelen névjelző tárgyesettel (vagyis igei természete); 3. a jelen névjelző mint főnév; 4. továbbképzés. Hogy ez a csoportosítás nem helyes, arról könnyen meggyőződhetünk. Először szól az igenév melléknévi természetéről, azután külön szól róla mint főnévről, pedig épen melléknévi természeténél fogva lehet csak főnév, s ezért ezek az esetek is az első csoportba tartoznak. A negyedik csoportnak pedig semmi jogosultsága sincs az első kettő mellett, mert ha előbb arra volt tekintettel, hogy a használatban hogyan érvényesül a szó eredeti természete, itt nem sorozhat egyszerre egy csoport tényt alaki szempontból külön. Tehát az ő elvéből indulva ki csakis két csoportot alkothatott volna: 1. a mikor az igenév melléknévi, s 2. a mikor igei természete érvényesül. E két főcsoportban aztán ismét külön osztályozhatta volna az egyes tényeket. Mint melléknév lehet az igenév 1. jelző, 2. értelmező, 3. alany (főnév), 4. állítmány. Igei természete érvényesül, ha mellette 1. tárgy áll, vagy pedig 2. határozó. Tehát az ő szempontjából tekintve a dolgot így kellett volna csoportosítania a Petőfi költeményeiben talált igeneveket.

Hanem az igaz, hogy, ha így jár el, még akkor sem végzett volna valami nagyon hasznos munkát. Mert épenséggel nincs szükségünk arra, hogy száz meg száz példán lássuk, mint érvényesül az igenévnek majd egyik, majd másik természete. Ez oly természetes dolog, hogy magából az igenév fogalmából következik, hogy használható mindazokban az esetekben, a melyekben a melléknév, s állhat ugyan olyan kapcsolatokban, mint az ige. Egy-két példa tökéletesen elég arra, hogy ennek valóságát be is bizonyítsuk.

Egész más czélból lett volna kivánatos megfigyelni, miként használja Petőfi vagy más jeles költő vagy író az igeneveket. Azt szeretnők tudni, hogy hogyan jutott ez az igenév olyan nagyon sok oly változatos jelentéshez. Tehát jelentés szerint kellett volna csoportosítani Petőfi igeneveit. Evvel hasznos munkát végzett volna Veress.

A folyó cselekvés igeneve eredetileg azt jelenti, a ki vagy a mi valamit tesz. Tehát csoportosítania kellett volna azokat az eseteket, a mikor ez a jelentése egészen világos (zengő madár, ölelő kar, károgó holló, pergő rokka stb.). A jelentés első változása, ha az igenév már nem azt jelenti, a ki most tesz valamit, hanem a ki vagy a mi valamikor előbb tett valamit, a mi azonban jellemző rá nézve (pl. teremtő isten). Továbbá jelenthet az igenév olyat is, a ki vagy a mi rendesen vagy igen gyakran szokott valamit tenni (mentő csónak, változó szerencse, kanyargó Tisza stb.). Még messzebb távozunk az eredeti értelemtől, ha az igenév olyasmit jelent, a mivel valamit tenni szoktak (ásó, bajuszpedrő stb.), vagyis egyáltalán eszközneveket jelent. Innen csak egy lépés, s ott vagyunk, midőn az igenév jelentése már nagyon különféle lesz; majd helyet, majd eszközt, majd a cselekvés tárgyát, majd idejét jelenti, de mindegyik kifejezést megérthetjük, ha úgy tekintjük, hogy az a tárgy az illető cselekvésre szolgál. Pl. ivó víz, a mi ivásra szolgál; ivó pohár, szintén ivásra szolgál; evő kanál, a mi evésre szolgál; fonó szoba, olyan szoba, a mit fonásra használnak; szántó föld, olyan föld, a mit szántásra használnak stb. — Végre sok esetben annyira eltávozott az igenév jelentése az eredetitől, hogy beszéd közben nem is gondolunk az összefüggésre, s úgy használjuk, mint egész önálló főnevet vagy melléknevet: forró ajak, elöljáró, adó, igazgató, jegyző, szülő, lobogó, szabó, seprő, való stb.

Itt csak nagyjában vázoltam, hogyan tér el az igenév eredeti jelentésétől s válik mindig önállóbbá. Azokon a példákon, melyeket Veress Petőfiben talált, nagyon szépen lehetne megmutatni a fejlődés egész menetét részletesen. Ezt vártam ettől a tanulmánytól. De hiába!

Dr. Balassa József.

17. **Bocatius.** Irta *Dr. Tóth Lőrincz.* (Kassai kath. főgymn. 1884/85. évi értesítőjében.)

A szerző ismerteti Bocatius János eperjesi, majd kassai iskolarector, később ugyane város bírájának életét és munkáit. Értekező szorgalommal hordta össze a különböző helyeken található adatokat. Levéltári kutatást is tett, a mennyiben a kassai városi levéltárban található és különösen a Sz. Erzsébet egyház elvétele ügyében Prágába tett utazására vonatkozó adatokat is felhasználta. Nem akart teljes életrajzot adni, inkább csak vázlatot; mert ellenkező esetben más felvidéki levél-

tárakat (pl. a bártfait és lőcseit) is át kellett volna kutatnia, hol különösen város-birói működésére nem egy levelet talált volna. Életének ismertetése után irodalmi munkásságát mutatja be, még pedig olyképen «hogy egyes munkáinak csak czímét ismerteti, azon időrendben, amint napvilágot láttak, míg a nevezetesebbekből kivonatot közöl azok számára, kik meg akarják ismerni Bocatiusnak gondolkozásmódját, bő ismereteit, nyelvét, irályát és a külalakot, melyeket költeményeiben használt.»

E czélra nagy segítségére volt Szabó Károly, ki a Régi Magyar Könyvtár II. kötetében 11 külön munkát sorol fel. Ezek, egynek kivételével, mind költemények. Nem ártott volna, ha értekező Bocatiusnak legnagyobb művét terjedelmesebben ismerteti; mert kétségkívül Bocatius a «cs. koszorús költő», korának legtermékenyebb és legismertebb költője. A XVI. és XVII. században a latin nyelvet különösen ápolták. A reformátiónak egyik nagy érdeme abban rejlik, hogy a tudományokat ébresztette és terjesztette, s különösen, hogy az ó-classicus irodalom tanulmányozására döntő befolyással volt. Ugyanis számtalan magyarországi ifjú az olasz és német egyetemeket látogatván, alkalom nyilt számukra a tudományos intézetek szellemével megismerkedni, alkalom nyilt az ó-classicus irodalom kincseit tanulmányozni, a görög és latin nyelvet elsajátítani. Midőn pedig a classicai nyelveknek tanulmányozása hazai iskoláinkban is általánosabbá lett, számos ifjú a költészetnek latin nyelven való művelésével is megpróbálkozott. Tudjuk, hogy a hazai és külföldi iskolákat látogató számos magyar ifjaktól jelentek meg latin és görög költemények, melyek azonban többnyire csak üdvözlő versek voltak. Ha e költemények nem is birnak maradandó irodalmi becscsel, szerzőjük működéséhez mégis érdekes adalékúl szolgálnak, s mutatják, hogy számos ifjú tisztán és szépen kezelte a latin nyelvet.

De nemcsak a tanuló ifjúság, hanem nevezetes iróink is foglalkoztak a költészettel. Csak nehánynak nevét említem; ilyenek Erdősi (Sylvester) János, Liszti Sebestyén, Szentgyörgyi Gábor, Túri György, Filiczky János de Filefalva, Sommer János, de főkép Bocatius János. Azonban a XVI. és XVII. századot mozgató eszmék más irányt adtak a szellemeknek, minélfogva a latin költészet nálunk nem is fejlődhetett ki. Az e századok költészetét tehát csak az alkalomszerűség jellemzi. Voltak olyanok is, kik verses történetet irtak (pl. Schesæus). Bocatiusnak költeményei is többnyire alkalmiak. Legterjedelmesebb munkája a «Hungaridos libri Poematum V», mely öt részből áll, s harczi, dicsőítő, menyegzői és vegyes költeményeket, továbbá «sepulchralia», sírfeliratokat, tartalmaz.

Ezen rövid ismertetés után egy-két adalékot akarok adni Bocatius életéhez és működéséhez. Szabó Károly és utána Tóth L. Bocatius 11 művét említik. Részint a felvidéki levéltárakban, részint a m. t. Akadémia

könyvtárában tett kutatásaim alkalmával két munkáját találtam, melyek eddig teljesen ismeretlenek, s mindegyike unicum. Az egyik latin költemény, melyet azon alkalommal irt, midőn Belsius János leányát, Erzsébetet, 1594. jun. 21-én nőűl vette. Czíme a következő: «*Celadon. Ecloga, Qva Joannes Belsius Epper: Diui Ferdinandi, olim in legatione ad Solymannum Turc: Imperatorem, à secretis, statum Ungariae iam per Dei clementiam felicem celebrans, pro nobilitate sibi data, &, vt vocant, prouisione, annis ab hinc plurimis, gratias agit & perstringit laudes Rodolphi Avgvstiss: Nostri Imper: quòd hosti Christianitatis, Turcae, iam bellum inferat, cum gratulatione pro rebus omnibus prosperè gerendis. GENEROSIS ET EGREGIIS Dominis, Dno Georgio Hofmanno, D. Nicolao Orlai, D. Francisco Kopaczy, Sac: Caes: Regiaeque Mtis Consiliariis & Camerae Scepusiensis praesidibus, caeterisque eius officiariis dedicata & scripta a Joanne Bocatio Scholae Epperiensis Rectore, cum Eos ad nuptias suas, cum euisdem Joannis Belsii, hoc 1594. anno piè defuncti, relicta filia Elisabetha, 21. die Juny. celebrandas: inuitaret. Bartphae.* 4-rét. 4 számozatlan levél. (Megvan a körmöczbányai ág. ev. egyházközség könyvtárában.)

A másik általam talált német munkának czíme ismeretlen. Egyik életirója Dulházy Mihály a Felső-Magyarországi Minerva 1825. évf.-ban a 233. lapon azt mondja, hogy «fogsága emlékezetére kiadta diák, német és magyar versekkel amaz alkalmasint veszendőbe ment munkáját, melynek ily czímet függesztett homlok-irásúl: *Olympias Carceraria*». Egyebet nem tudunk. Az akad. könyvtárban találtam egy 16-r. csonka munkát, mely 7 számozatlan és 54 számozott levélből áll. Hiányzik benne a czímlap, a 16. számozott levél és a 111-ik laptól kezdve végig. Hány lapból állt teljesen, bajos megmondani.

Megjelent Kassán 1611-ben, legalább az előszó ez év junius 5-éről van keltezve. Én ezen csonka munkát az említett «Olympias Carceraria»-nak tartom; jóllehet latin és magyar költemények — mint azt Dulházy említi — nincsenek benne. De hogy fogságában irta, kitünik abból, hogy a 41. lapon kezdődő költeményeknek ez a felirata: «ANDACHTIGE SCHOENE Geistliche Lieder, in Gefängniss, mancherley Noth, Creutz, Elend vnd anliegen troestlich zu singen». De kitünik ez még Bocatiusné előszavából. A munkát ugyanis ő és nem Bocatius maga adta ki, s Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Szeben öt felső-magyarországi szab. kir. város nemes . . . bíráinak, tanács tagjainak, gyámjainak, valamint Tekintetes és Tisztelendő választó községeiknek és egész polgárságának ajánlta. Bocatiusné nem könnyű módon jutott ezen iratnak birtokába. Az előszóban ezt mondja: «A mi pedig azon szándékomat illeti, nemes, nemzetes stb. urak, hogy igénytelen művecskémet Tekintetességeiteknek ajánlom, méltóztassék ezt jó szívvel venni, mert Tekintetességeiktől nyomorúságomban sok és nagy jótéteményben részesűltem, mivel otthonn és az úton is

minden jóból juttattak. Ezzel szerény tehetségem szerint hálámat akartam kimutatni. Quisque suos patimur manes. Reménylem tehát, hogy Tekintetességeitek és kedves nejeik uramnak ezen vigasztaló iratát (melyet mint sok mást csodálatos módon, minden tilalom és akadályozás daczára végtére hozzám juttatott), és a hozzá fűzött dalokat szivesen olvassák és bennünk a keresztény türelem és (dicsekvés nélkül legyen mondva) házastársi hűség új példáját .... fogják tekinteni».

A munka tartalma a következő: 1—7. levelen Bocatius Erzsébet előszava. A 7. levél második oldalán egy versbe foglalt német imádság van «Autoris Quotidiana precatiuncula» felirattal, melynek kezdőbetűi Joannes Bocatius nevét tüntetik fel. Ezután következik Bocatius levele nejéhez, melynek ez a felirata: «Ein tröstliches Sendschreiben eines Christlichen Ehemans». «Azt hiszem, — mondja B., — nem veszed rosz néven, hogy most már négy éve, miután 1605 végén eltávoztam, nem irtam egyetlen egyszer sem pontosan és kimerítően, ha tekintetbe veszed az előtted eléggé ismeretes körülményeket». Elmondja szenvedéseit, fölemlíti, kik voltak elzárva előtte ugyanezen a helyen. E levél tele van bibliai idézetekkel. Terjed a 39. lapig. A 40-diken következő akrosztichon van:

Intrepidus Bonâ Conscientiâ
VBI CRVX
I. B. J L V X
I. B. at ovans animis & SPE sua
damna levabat
Anno
MagnI IVDICIs,
qui praecedebat annum
DoMInI IesV ChrIstI.

A 41. lapon kezdődnek a vallásos költemények.

Tóth L. a Bocatius kiszabadulásáról szóló mindkét versiot közli. Regényszerű kiszabadulásában úgy látszik kételkedik, megemlítvén, hogy ezt a kiszabadulását Melczer I. az «Iris» folyóirat 1825. évf. 33-ik számában irja le. Én hajlandó vagyok elhinni, mert Bocatiusnénak levelében némi vonatkozás van erre. «Minden értelmes ember beláthatja, hogy mily irigylendő helyzetben jöttem összes vagyonom hátrahagyásával Prágába, hol daczára annak, hogy ellenséges, kegyetlen, zsarnokias embereknél naponkint keserves, véres könyeket hullattam, három év alatt még annyit sem érhettem el, hogy szegény uramhoz csak egyszer is eresztettek volna, hogy lássam őt .... Csodálatosan megszabadult urammal együtt fohászkodom és köszönetet mondok az úrnak».

HELLEBRANT ÁRPÁD.

18. **Az ókori philosophusok tanítása az istenség mivoltáról. M. Tullius** philosophiai művei nyomán. Irta *Gergye Lénárt.* (A pannonhalmi sz. Benedek-rend komáromi négy oszt. kth. gymn. értesítője 1884—5-ről.)

Ez a prédikácziószerű értekezés azt tűzi ki czéljául a bevezetésben, hogy Cicero philos. művei nyomán röviden vizsgálat alá veszi, mikép gondolkoztak az istenség mivoltáról az ókor philosophusai. Mert régi igazság bár — mondja — hogy a görög és római szellem által teremtett műveltség természete *negativ* (? !), de azért nagyon nyomós argumentum úgy a kereszténység fensőbb *eredetének*, mint végtelenül magasztos *természetének* elismerésére és méltánylására. De érdekes a tárgyunk körül való vizsgálódás — mondja tovább — azért is, mert belátjuk belőle, hogy semmi sem új a nap alatt és számos görög philosophus tanítása akaratlanul is (!) eszünkbe juttatja hol egyik, hol másik modern philosophusunknak új gyanánt árult és megbámult rendszerét. (Fejtegetéseiben mindemellett szó sincs ily összehasonlításokról.) Ezeken felül — azt reméli e tanulmány irója — hogy egyrészről sikerűl talán neki a műveltebb közönségnek komolyabb tárgyak felett való elmélkedésre alkalmat nyújtani, másrészt azokban a tanuló ifjakban, a kik nemsokára szerencsések lesznek Cicero örökbecsű műveit közvetlenül tanulmányozni, — a nagy szónok műveinek eredetiben való élvezésére vágyat ébreszteni. Ezek után kijelenti, hogy dolgozata *nem szakszerű* fejtegetése és birálgatása a görög-római philosophusoknak az istenség mivoltára vonatkozó tanításaiknak, hanem csak e tanításnak *összefüggő, rendszeres* rövid előadása a Cicero művei által kijelölt körben és irányban.

Először is azt kérdjük, miféle tudományos criterium alapján vizsgálja a szerző a görög philosophusoknak az istenség mivoltáról való nézeteit épen a Cicero művei alapján? Mi ok birhatta erre? Mintha bizony Cicero volna az egyedüli vagy a legmegbizhatóbb forrás a görög philosophia vizsgálatában! Következetlen is a szerző, mert nem marad Cicerónál, felhasznál egy pár régibb és újabb szerzőt, köztük egy pár jelentékenyt is, de forrásai általában azt mutatják, hogy nem igen van tájékozva a megfelelő irodalomban. E kérdésben csak kétféle szempont lehetett volna irányadó, mely a dolgozatnak tudományos értéket adhatott volna. T. i. vagy az isteneszme ókori fejlődéséről kellett volna szólani s akkor magukat a görög philosophusokat kellett volna szerepeltetni, vagy azt lehetett volna vizsgálni, hogy Cicero philos. műveiben milyen módon szerepel az isteneszme s milyen tanulmányokat tett Cicero e tekintetben; s ez utóbbi kérdés a Cicero philosophiai álláspontjára és tanulmányaira vetett volna világot. A szerző e két kérdésre nem gondolt, hanem kitalált egy harmadikat, a minek semmi becse nincs, t. i. azt vizsgálta, mit tudunk meg Cicero műveiből a görög philosophusoknak isteneszméjére vonatkozólag. Ez épen olyan philosophiai kutatás, mint

pl. a mily mythos-tudományi kutatás volna az, ha azt vizsgálnám, mily görög mythosok szerepelnek Ovidiusnál vagy más latin költőnél.

A tárgyalás rendkívül dogmaticus és egyoldalú. A kérdésre nézve legfontosabb philosophusok, Sokrates és Platon, alig szerepelnek. Az epikureusokról semmi jót se tud mondani. Fő kérdése: ki hitte az isten létét, ki nem? s milyennek képzelték az istent? Az istenszeme fejlődéséről nemhogy tartalmas képet, de még átlátszó vázlatot sem rajzol. Ő már Thalesnél föltalálja az istennek tiszta, majdnem keresztényies felfogását s végül mégis arra az eredményre jut, hogy e kérdésen: Mi az isten? az egész világ tünődött, de megfelelni nem tudott. Hát mi meg tudunk? Szerinte meg, mert a kinyilatkoztatott hit isten igaz ismeretét adja elénk. Ime tehát ő oda jut philosophiai vizsgálódásában, hogy a kinyilatkoztatás véget vet a philosophálásnak!

A stilus, mint oratio obliquás idézeteimből is látható, rendkivül gyarló. Ime pl. egy mondat: «Ezek az említett művek képezvén kiválóan forrását tanulmányunknak helyén levőnek tartjuk azonfelül, a mit Cicerónak buzgalmáról — a görög philosophiát a rómaiakkal latin nyelven megismertetni — már fentebb mondottunk, még ezekről a művekről egyenkint is egyetmást előrebocsátani». (8. l.)

Sajnálattal mondhatom, hogy ily fejtegetésekkel sem a tanuló ifjuságot, sem a nagy közönség érdeklődését nem lehet megnyerni; a kereszténység fensőbb *eredetének* és végtelenül magasztos *természetének* elismerésére és méltánylására pedig alkalmasabb mód is van, mint a görög philosophusok nézeteinek Cicero művei alapján való vizsgálata.

Dr. Csengeri János.

19. **Gellért Jenő. Ányos és a világfájdalom.** Részlet Ányos Pálról írt tanulmányból. (A budapesti fővárosi IV. ker. községi főreáliskola értesítvénye 1884—5-ről. 1—9 l.).

Bizonyára velem együtt minden más olvasó is megütközik a fenti czímen: «Ányos és a világfájdalom.» — Hogy kerül Ányos költészetébe a világfájdalom? kérdheti bárki is méltó csodálkozással. Tudtunkkal a világfájdalmat, mint költészeti elemet, Byrontól keltezi az irodalomtörténet; Ányos pedig előbb meghalt, mintsem a misszolungi hős csak meg is született volna. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy mély bánattal, bizonyos pesszimista hangulattal nem találkoznánk a legrégibb költőknél, akár Ányosnál is, de azért világfájdalmat, a XVIII. század végének és a XIX. század olejének ezt a speciális érzését, ne keressük korábbi időben, mert különben fogalomzavarba jutunk, anachronismusba esünk bele.

De ne akadjunk fenn a czimen, lássuk magát a tartalmat. A szerző e pár lapot egy nagyobb tanulmány részletének mondja, és e pár lapon

csak azt a véleményt, vagy szerinte balhitet akarja megdönteni, mintha Ányos költészetében világfájdalom nyilatkoznék. Bizony a szerző a levegővel vagdalkozik. Mert komoly irodalomtörténetiró soha sem állította, józan magyar olvasó sohasem hitte, hogy Ányos világfájdalmas költő. Ugy de a szerző hivatkozik ilyen állításra, Endrődi Sándornak a véleményére. Már bocsánatot kérünk, de ha egy poéta-ember, a ki jó dalokat ír és pesszimista költeményeket zeng, de a ki a legnagyobb dilettánsággal fog az irodalomtörténet műveléséhez, a tudományban egy képtelen állítást koczkáztat, azt hosszas polemiára méltatni, azt lapokon át komolyan czáfolni, ez nem irodalomtörténeti eljárás, ez nem tudományos felfogás!

Magunk sem foglalkoznánk ily hosszasan és az olvasót sem untatnók a Gellért és Endrődi urak közötti véleménykülömbséggel, ha a szerző a jelen programmértekezést egy nagyobb munka részletének nem mondaná. E nagyobb munka érdekében szólalunk fel. Ányos bizonyára megérdemli, hogy tüzetes tanúlmány jelenjék meg róla, reá is szorúl erre, mert sem élete nincs eléggé tisztában előttünk, sem költészetének jellemvonásai nincsenek teljesen kifejtve. — Azonban a legnagyobb balfogás volna róla oly hosszabb művet irni, melyben minden rávonatkozó helyes vagy helytelen állítás rosta alá kerülne, hosszas czáfolat tárgyává tétetnék. — Már pedig Gellért úr ilyen irányban indul nemcsak akkor, mikor egy külön fejezetet szentel a költő készülő életrajzában egy odavetett állítás czáfolatára, hanem midőn az Ányosról szóló egyéb véleményeket is pontról-pontra, sőt szóról-szóra bonczolja, és pedig meglehetősen iskolás módszerrel, majdnem unalmas pedantériával. Így vitát kezd Toldy Ferenczczel, hogyan merészli ő Ányost az első magyar elegikusnak (költőnek) nevezni? A vita folyamán először is bebizonyítja, hogy Ányos tulajdonképen *nem is irt elegiát*, mert költeményei nem felelnek meg az elegia azon szabályainak, melyeket Gellért úr valamely fölöttébb rossz poetikából irhatott ki, de a melyeket én itt, nem akarván Gellért urat nevetségessé tenni, nem fogok ismételni. Majd pedig arról akar bennünket meggyőzni, hogy ha már Ányos valóban elegia-költő volna is, az első magyar elegikusnak inkább Balassát, Zrinyit, Kohárit vagy Faludit kell tartanunk, mintsem a franczia iskolának e szerzetes költőjét.

Ismételjük, Ányos megérdemli, hogy egy összefoglaló tanulmányt irjanak róla; és Gellért úr nagyon jól tenné, ha megvilágítaná életét és fejtegetné költészetét. De figyelmeztetnünk kell a szerzőt, őrizkedjék az irodalomtörténeti fogalmak összezavarásától és még inkább figyelmeztetjük arra, hogy őrizkedjék az aprólékos bonczolgatástól, a szőrszálhasogató pedantériától, szóval attól az eljárástól, a mely sohasem nyilvánít

önálló, eredeti véleményt, hanem folyvást az előzők szavain, helyes és helytelen állításain rágódik.

20. Dr. **Berkeszi Iván. A magyar nyelv a magánélet terén** 1711-től 1790-ig. (A fehértemplomi m. kir. főgymnasium értesítője 1884—5-ről. 1—50. lp.)

A szatmári békére következő évtizedeket a kimerültség korszakának nevezi a politikai történelem, a hanyatlás idejének az irodalomtörténet. Mint a legtöbb átalános állítás, a XVIII. századnak e rövid jellemzése is csak félig ha igaz. Mert a kimerültnek mondott nemzet e korban ujítja meg közigazgatását, szervezi biráskodását, rendezi egyházi és iskola-ügyeit és gyarapítja lakosságát, a hanyatlónak hirdetett irodalomban pedig e század folyamán foglal először tért a tudományosság. De a politikai alkotásokból és az irodalmi termékekből egyaránt hiányzik a nemzeti élet, a nemzeti eszme, a nemzeti nyelv. Ezen t. i. nemzeti szempontból valóban igaz a politikai és kivált az irodalomtörténet sújtó itélete, mely a XVIII. század felében csak sülyedést, csak hanyatlást talál.

Hogy a nemzeti felfogás mily mértékben és minőségben gyöngült meg e kor költői, átalán szépirodalmi termékeiben, azt már meglehetős pontossággal kimutatta az irodalomtörténet. De a nemzeti élet nemcsak az irodalomban nyilvánul, hanem magában az élő nyelvben, a nyelv belső fejlődésében, külső használatában is. — Erről eddigelé sokkal kevesebb felvilágosítással szolgált az illető tudomány; a XVIII. századi magyar nyelvnek sem belső, sem külső története nem volt kidolgozva. — Pedig ha elfogadjuk a sújtó itéletet, illik megismerkednünk a vád tartalmával is.

Berkeszi Iván a megoldandó feladatnak csak a felére vállalkozott, a magyar nyelvnek csak külső történetét akarja megirni, de már ezzel is nagyon becses munkát végez és igen hasznos szolgálatot tesz. Jelen programmértekezése — úgy tudjuk — egy pályamunkának a részlete, mely a budapesti egyetem bölcsészeti karán jutalmat is nyert és melynek tárgyát a magyar nyelvnek XVIII. századi köz- és magánhasználata képezte. E gondos, eredeti kútforrásokon alapuló, világos stilusban és helyes fölfogással irt munkának ezuttal azt a részét teszi közzé a szerző, a mely a magyar nyelvnek a magánéletben való használatáról szól. — Valóban érdekes látnunk a hanyatlás főbb okait, menetének jelentősebb mozzanatait.

Hogy a nemzeti nyelv veszt a maga teréből vagy legalább hogy területére idegen nyelvet is befogad, annak első okát mindenesetre ott kell keresnünk, hogy a nemzet kezd kibékülni a német nyelvű uralkodó házzal, hogy szívesebben érintkezik az udvarral és környezetével, és

hogy többé-kevésbbé megnyilik a nyugatnak, melynek előttünk, magyarok előtt, a németség és főkép Bécs a képviselője. — Minthogy ez időszerint a túlsúly az uralkodó család részén van, az udvar környezete pedig műveltségben áll sokkal magasabban, könnyen érthető, hogy a nemzet hajlik meg és megtanul németül, ha királyához akar szólni, és befogadja az idegen műveltséget, ha az udvar környezetével akar közlekedni vagy éppen oda be szeretne jutni.

Azonban intézmények is elősegítik a német nyelv terjedését. Ilyen az állandó hadsereg, melynek szelleme, nyelve teljesen német; ilyenek a katonai és nemzeti nevelő-intézetek, melyeket Mária-Terézia (bécsi és váczi Theresianum) állít föl.

E politikai és kulturalis okok meg is szülik hatásukat. A nemzet összes osztályaiba behatol az idegen nyelv, illetve háttérbe szorul a magyar.

A királyi családnak még mindig akad egy-két tagja, a ki érti avagy éppen beszéli is nyelvünket, de III. Károly, Mária Terézia és II. József keveset tudnak belőle és sohasem használják; sőt a magyar uraktól azt is rosz néven veszik, hogy latinul intézik hozzájuk szavukat, ha németül tudnak.

Az uralkodó kedveért meg is tanúl a magyar főnemes németül, vagy francziául is. Sőt az udvar kedveért jó része Bécsbe is költözik, osztrák főuri családból házasodik, gyermekeit már idegennek, francziás németnek nevelteti franczia abbék és német nevelőnők által.

A katholikus főpapság nem válik idegenné, de nem is hordja nagyon szívén a magyarságnak, a nemzetiségnek az ügyét. — Iskoláiban súlyt csak a latin nyelvre fektet és alpapjaitól meg sem kivánja, hogy magyarul tudjanak. Így azután megesik, hogy magyar községbe is kerül idegen ajku pap, vegyes lakosság közepett pedig a pap éppen nem sokat bánja, magyarnak vagy idegennek állapította-e meg a *canonica visitatio* az egyházi nyelvet. Szóval a katholikus papságnak nincsen tudata arról, hogy magyarosítania kellene; az igaz, hogy tudatosan nem is idegenesít, legföljebb a latin nyelv használatát gyökerezteti meg még mélyebben.

A protestáns papság is szereti a deák nyelvet szóban is, irásban is; de az evangelikusok között egy Bél, egy Ribini nagy buzgalmat fejtenek ki a magyar nyelv művelésére és terjesztésére, míg a helvét hitvallásuak velejükben folyvást megmaradnak tiszta magyaroknak.

Ugyanez áll a köznemesség legnagyobb részéről is. A köznemes a XVIII. század folyamán is ott lakik falusi kuriájában és nem vágyakozik a külföldre, még Bécsbe sem; ez idétt is csak a régi szerzetes vagy protestáns latin iskolákat járja, a hol keveset tanul ugyan magyarul, de idegen műveltség sem férközik hozzá, kivéve a latin nyelvet, melyet

már idegennek sem nézett és a melyből mind többet belévegyít a maga beszédébe. A köznemességet tehát nem kellett félteni, hogy a német, átalában a nyugati műveltség hatása alatt kivetkőzik nemzetiségéből, de annál nagyobb veszedelem fenyegette vegyes ajku vidéken a hazai nemzetiségek részéről.

A szerző fölötte érdekes adatokkal mutatja be a felvidéki nemeseknek lassankinti eltótosodását. Hasonló folyamat mehetett végbe ugyanez időben az erdélyi szórványos magyarságon is, de az eloláhosodást már nem világítja meg Berkeszi; nem tudjuk, forrásai hiányoztak-e hozzá, vagy figyelmét kerülte-e el? A dunántuli nemesség viszonyaira is kevesebb figyelemmel van a szerző. — A nyugati szélek nem németesednek ugyan el, de Sopronnak, Vasnak, Zalának, sőt a Balaton környékeinek nemesi házaiba mélyen behatol a német nyelv, különösen a nők révén, a kik soproni és pozsonyi nevelőintézetekben, számos apáczakolostorban, vagy a német nevelőnőktől otthon a családban is teljesen német szellemü és nyelvü műveltséget szívnak magukba. Tudjuk, Kisfaludy Sándor, a legbüszkébb magyar nemes, a magyar nyelvnek leglelkesebb híve, németül levelez nejével, a zalamegyei alispán leányával. De azért mégis elmondhatjuk, hogy a magyar köznemesség zömét a hazai nemzetiségek sem fogyasztják, az idegen műveltség sem gyöngíti meg nemzeti szellemében.

Most a városi lakosság, a polgári osztály volna a soron, hogy a benne végbement nagymértékü és nagyfontosságú változást föltüntesse a szerző. De a városokról nem nyerünk elég tiszta képet, mert Berkeszi a városokat — elég helytelenül — csak a megyék körében tárgyalja; noha a polgári osztály fejlődése, kivált nyelvi viszonyai nem magyarázhatók ugyanazon okokból, mint a földmives falusi népé. Annyit azonban így is kivehetünk a szerző fejtegetéséből, hogy a magyarság ügye talán a városokban szenved legtöbbet. Az ország felvidékén, a városoknak szakadatlan sorában, Pozsonytól kezdve Nyitrán, Körmöcz- és Selmeczbányán, Rozsnyón, Eperjesen át egész Kassáig mindenütt visszaszorúl vagy teljesen ki is pusztul a magyar elem. Legfőbb okát ennek a városi németek szívós természetében, a jól szervezett czéh-intézményekben kell látnunk, melyek valódi üldözést tanusítanak a magyarság ellen. A küzdelemnek annál inkább kellett a németek javára dőlnie, mert a kormány mindig nekik fogta pártjukat. De gyakran az is megesik, hogy a két küzdő fél között egy harmadik, a tót, nyert tért. Az alföldi és dunántuli városok magyar lakóiban pedig az idegen telepítés tesz legnagyobb kárt és pusztitást.

A telepítés műve bizonyítja legfényesebben, egyuttal legszomorubbban, mennyire hiányzott egész állami életünkből, kivált a kormányintézkedésekből a nemzeti eszme. A XVIII. században új honfoglalás

folyik Magyarországon, de nem magyaroknak, hanem idegeneknek a honfoglalása. Valóban hazánknak jelentékeny része a törökök kiüzése után nem népesebb, mint volt a magyar honfoglalás idején. A bécsi kormány e puszta vidékekre szánt-szándékkal hí be és telepít idegen lakosokat, a mely nemzetietlen eljárásnak sem a kanczellária, sem a helytartóság legkisebb akadályt sem vet ellenébe. Igy nyomulnak mind feljebb a Bánátba és a Bácskába oláhok és ráczok; így vonulnak le a magyar alföld legdúsabb vidékére a fölvidéki tótok, és kivált így hálózzák be az egész országot sváb gyarmatosok, a kik vagy mindjárt városokba költöznek, hogy ott a régi németség uralmát fentartsák, vagy népesebb városok környékén telepednek meg, hogy a városi magyarságnak ne legyen mire támaszkodnia.

De számtalanszor megesett már, hogy az eszköz ellene fordúlt a czélnak. A telepítések a magyar elem szétdarabolására, megfogyasztására voltak szánva és ime a fölvidékről lejött tótok az alföld magyar parasztjaivá válnak, a külföldről hozott németek pedig a magyar polgári osztálynak szolgálnak alapúl. Alig is van csodálatosabb jelenség a magyar nemzet fejlődésében, mint hogy vérét a mult századi idegen véroltás teljesen meg nem rontotta. Nem is érthetjük meg ezt másképp, mint hogy a töröknek, németnek, kurucz és labanczháborúnak minden terjeszkedése mellett is a magyarság, kivált a föld népe az Alföld és Dunántul éjszakibb részén, nem fogyott meg annyira, hogy lassankint délnek ne terjeszkedhetett volna, és továbbá a magyar köznemesség sem romlott meg annyira nemzeti szellemében, hogy e szellemet az ország legnagyobb részében ne érvényesíthette volna.

Berkeszi programmértekezésének körülbelől ez a foglalatja; kivánjuk, hogy az érdekes és tanulságos munka mentől előbb egészen önállóan is megjelenjék.

Kardos Albert.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. május hó 5-ikén *felolvasó gyűlést* tartott.

Elnök: *Heinrich Gusztáv.* Jegyző: *Ábel Jenő.* A felolvasó gyűlés tárgyai voltak:

1. *Dr. Fináczy Ernő*, A classica philologia története Németországban.

2. *Szabó István*, Attila kardja.

3. *Dr. Reményi Ede*, A görög epigramm és görög Anthologia keletkezése.

A felolvasó gyűlést választmányi ülés követte. Elnök: *Heinrich Gusztáv.* Jegyző: *Pecz Vilmos.* — Jelen voltak: Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Csengeri János, Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Kassai Gusztáv, Köpesdi Sándor, Pozder Károly, Riedl Frigyes.

1. A mult ülés jegyzőkönyve felolvastatván hitelesíttetik.

2. Thewrewk Emil ajánlatára Márton Jenő pozsonyi lyceumi tanár; Szerelemhegyi Tivadar ajánlatára Kocsner József budapesti II-ik kerületi főgymn. tanár; Keleti Vincze ajánlatára Blanár Ödön és Bozsenik Béla beszterczebányai kir. főgymn. helyettes tanárok rendes tagokká választatnak.

3. Cserhalmi Samu pénztárnok jelentése szerint a társaság 1886. évi április havában való bevétele 395 frt 56 kr., kiadása 385 frt 16 kr., átvitel márcziusra 10 frt 40 kr. Tudomásul vétetik.

4. Ábel Jenő a pénztári jelentés felolvasása alkalmából felemlíti, hogy kivánatos volna a társaságnak oda törekedni, hogy lapjának széttküldésére nézve azon postai előnyöket megnyerje, melyekben egyéb folyóiratok is részesülni szoktak. A választmány az illető engedmény kieszközlésére Heinrich Gusztáv alelnököt, Ábel Jenő első titkárt és Cserhalmi Samu pénztárnokot kéri föl. P. V.

— **Petőfi rætorománúl.** Román tanulmányaim közben nem rég bukkantam rá, hogy Petőfi két verse rætorománnyelvre is le lett fordítva. Nem lesz érdektelen, hogy e — nem számítva a friauliakat, — alig ötven ezernyi nép nyelvén is már megszólaltatott Petőfinknek fordítását közöljük. A két költemény fordítója *G. F. Caderas*, a rætoromán irodalom termékeny és tehetséges lyrikusa, ki valószínűleg valamelyik német fordítás után dolgozott. Újabb költeményei között adta ki [*Nouvas Rimas da G. F. Caderas.* Hitz et Hail. Caira 1879. 8° 135 l.], hol a *Petőfién* kívül még 24 fordítás van, Herwegh, Lamartine, Bernhardi, Hoffmann von Fallersleben, Gœthe, Heine, Burns, Victor Hugo, Moore, Siebel, Longfellow, Byron, Bürger, Cervantes, Uhland és Lingg után. Petőfi második verséből csak nyolcz sor van lefordítva. Az első: *Ha életében . . .* czíme itt *Etelka*; a második az *Egy gondolat bánt engemet . . .* nyolcz első sora. A költemények így hangzanak:

Etelka.

(Suainter: Petöfi.)

Nun 'vess amò quel aungel cur vivaiva,
Sco ün sorrir pürissem del azur,
Schi 'l vzand sül let, cur mort l' inanimaiva,
Avess ad el dunò ma vit', amur!

Quaunt bella, bella nel vasché posaiva!
Sco ün colomb, sclerieu d' ün raz del tschel,

Sco üna rösa, cha la naiv bütschaiva,
Sco l' innocenza in sieu vstieu festel!

Me ün impissamaint ledusamaing turmainta.

(Suainter: Petőfi.)

Me ün impissamaint ledusamaing turmainta
D' stuvair morir sün lams cuschins in let,
Sco solitaria flur chi passa vi, schmartschainta,
Ch' ün verm zuppò la risch plaun, plaun magliet;
Stüzer sco glüsch, chi svampa vi, declina
In mez d' la staunza solitaria usché;
Tel' mort da disonur, o Dieu, nun pina,
Tel' mort da snöss, o nun duner a me!

KISPAL MIHÁLY.

KÖNYVÉSZET.

Cox György. A mythologia kézikönyve. Angolból fordította s a finn mythologiával bővítette Simonyi Zsigmond. 2-ik jav. kiadás képekkel. Budapest, Franklin-t. 1886. (8-r. 216 l.) 1 frt.

B. Eötvös József összes munkái. Emlék- és ünnepi beszédek. 2-ik bővített kiadás. Budapest, Ráth, 1886. (8-r. 393 l.) 2 frt 40 kr.

Frary Rezső. A latin nyelv kérdése. Francziából. Budapest, Franklin-t. 1886. (8-r. VI, 220 l.) 1 frt 50 kr.

Greguss Ágost. A balladáról és egyéb tanulmányok. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, Franklin-t. 1886. (8-r. 576 l.) 2 frt 50 kr.

Olcsó Könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Budapest, Franklin-t. 1886. (16-r.)

197. sz. *Gervinus G. G.* Bevezetés a tizenkilenczedik század történetébe. Németből ford. Rózsaági Antal. (277 l.) 50 kr.
198. « *Olasz* költőkből. Ford. Radó Antal. (216 l.) 50 kr.
199. « *Cicero* M. Tull., Lælius a barátságról. Latinból fordította Némethy Géza. (67 l.) 20 kr.
200. « *Goethe.* Berlichingeni Gottfried a vaskezű, dramatizált története. Németből ford. Balla Mihály. (274 l.) 50 kr.
201. « *Pellico Silvio.* Börtöneim. Olaszból ford. Erdélyi Károly. (271 l.) 50 kr.
202. « *Taine H. A.* Az olasz művészet bölcsészete. Francziából fordította Kádár B. (112 l.) 20 kr.
203. « *Ilosvai Selymes Péter.* A híresneves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetéről és bajnokságáról való história. Bevezette és jegyzetekkel kisérte Szilády Áron. (107 l.) 20 kr.
204. « *Gregorovius Ferdinand.* A pápák síremlékei. A pápaság történetének határkövei. Németből ford. Hegedűs Istv. (184 l.) 30 kr.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

Tagdijfizetések:

Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» folyó évi V. füzetében közölt nyugtázás kelte, azaz április 22-ike óta a mai napig fizettek:

1885-re: Rendes tag: Dr. Gyomlay Gyula, Budapest. — Hegedüs Béla, Budapest. — Elischer József, Nagyszeben. — Haslinger Ferencz, Arad. — Schlott Gyula, Eperjes. — Kosztka Victor, Kassa. — Geréb Márton, Kolozsvár. — Spitkó Lajos, Beszterczebánya. — Récsei Viktor Alfonz, Sopron. — Román Sándor, Budapest. — Szerencse Menyhért, Eger. — Dr. Varga Bálint, Budapest. — Matskássy József, Szeged. — Szilágyi István, Mármaros-Sziget. — Székely Salamon, Székesfehérvár. — Dr. Hoffmann Frigyes, Pozsony. — Dr. Wagner Lajos, Pozsony. — **Rendkivüli tag:** Csiki Lajos, II. félévre, Budapest. — Márton Jenő, Pozsony. — Schuber Mátyás, Rozsnyó. — Szkunzevics Kornél, Beszterczebánya.

1886-ra: Rendes tag: Hegedüs Béla, Budapest. — Elischer József, Nagyszeben. — Paulik A. M., Kassa. — Kosztka Victor, Kassa. — Binder Jenő, Budapest. — Salamin Leo, Sopron. — Kassai Gusztáv, Budapest. — Szerencse Menyhért, Eger. — Albrecht János, Kaposvár. — G. Miháltz Ödön, Miskolcz. — Varga Bálint, Budapest. — Breznyik János, Selmeczbánya. — Jauny László, Kecskemét. — **Rendkivüli tag:** Csiki Lajos, I. félévre, Budapest.

Oklevélért: Geréb Márton. — Spitkó Lajos. — Binder Jenő. — Dr. Hoffmann Frigyes.

Előfizetések:

1886-ra: Ev. ref. gymn. könyvtár, Hajduböszörmény. — Magyar kir. állami polgári tanitónőképezde, Budapest. — Weber István, I. félévre, Szepesváralja.

Kelt Budapesten, 1886. május 23-án.

Cserhalmi Samu,
a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

1886. OKTÓB.-NOVEMB. X. ÉVFOLYAM. VIII.–IX. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1886.

TARTALOM.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tiz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 40 ivnyi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára: Egész évre 5 frt, fél évre 3 frt. Egyes füzetek 60 kr. Az előfizetési pénzek Cserhalmi Samu urnak (Vár, Országház-utcza 9,) czimzendők.

A STURM- ÉS DRANG-KORSZAK DRAMA-KÖLTÉSZETE.

I. A múlt század hetvenes évei az eszmék hatalmas forradalmát jelzik a német irodalomban.

Valami erőteljes, friss, rohamos áramlat kezd a mondott időben megindúlni, feltartóztathatatlanúl söpörve magával minden hagyományt, szabályt és konvenczionalitást. Az áramlat megindítói csupa fiatal emberek, élükön Goethével. Maguktartása határozottan forradalmi. Lázadók a társadalmi rend és forma, lázadók a költészetet nyűgöző szabványok és műtörvények ellen. Függetlenség a jelszavuk mindenütt és mindenben. Büszkén utasítják vissza a megelőző kor vívmányait. Gyűlölik a tekintélyt és hagyományt. Rousseaunak hű tanítványai, az ősterméezetesség legelső fokára vágyódnak vissza s imádják Shaksperet mint azt az írót, kinek műveiben — szerintök — legjobban szabadjára hagyva csapong a fantázia.

Ily élénk visszahatást csakis nagy nyomás szűlhetett. Törvény a természetben csak egy létezik s ez ép úgy érvényes az anyagi jelenségekre mint az eszmék fejlődésére. Hatás ellenhatással, erő erővel váltakozik mindkettőben. Óriási ingaként mozog a kor áramlata a szélsőség legtávolabb pontja felé, hogy ott pillanatra megnyugodva a másik pillanatban már rohamosan növekedő sebességgel visszacsapjon. Lengés lengést követ s némelyikük eltart századokig. Szélsőségek által s szélsőségek között megy végbe a haladás. Realizmus és idealizmus, szolgaság és szabadság, kenyér és eszme, barbarizmus és humanizmus egymás kezéből szakítják ki a hatalmat s ragadják maguk felé az egész emberiséget.

Azon időben, melyben a német irodalmat s különösen ennek drámaköltészetét tanulmányunk tárgyává teszszük, ebben egy irány épen legszélsőbb pontját, kilengését, érte el. A visszahatásnak be kellett következni, még pedig annál nagyobb vehemencziával, minél túlzóbb volt a véglet, a melyig az eszmék feszíttettek.

Ennek a végletnek neve pedig *felvilágosodás* vala.

A tizennyolczadik század első fele büszkén írta volt e jelszót zászlajára s égisze alatt csatára kelt mindazzal, a mi a költészetnek általa adott magyarázatától elütött. Pedig ez a magyarázat, a költészetnek ez az értelmezése vajmi sivár volt; így vélekedünk még ma is mi, kik az ellenhatásnak uralma alatt állunk. Az *értelmet* tették a költészetben irányadóvá; a mi előtte meg nem állhatott, azt egyszerűen száműzték köréből. A felvilágosodottak meggyőződése szerint költővé az embert csak szorgalmas tanúlmány s technikai képzés, például a nyelv ügyes kezelése s annak szövevényes szabályok szerint való csürése-csavarása tehette. Nagynevű költők kötetszámra írták halhatatlanságra szánt műveiket, a nélkül, hogy munkájuk közben szívök megdobbant, vagy kiszámított renddel s szorgalommal működő kezük remegett volna. Színműveket szerkesztettek Aristotelesre visszavezetett, pontosan kidolgozott törvények szerint, mely színművek mindenképen szépek és jók valának, ragyogó dikczióval, virágos, körmönfont frázisokkal s fennen hangzó erkölcsi igazságokkal telvék, csak abban az egy hibában szenvedtek, hogy — nem hatottak. Tág keretében az alexandrinusnak, mely versnem oly kitűnően felel meg e drámák tartalmának, méltóságteljesen váltakozott hosszú párbeszéd még hosszabb monológgal; terjengősségük helyt adott a legszebb logikai levezetéseknek, melyeknek okvetlenül s megczáfolhatlanúl kellett a nézőre hatniok — hiszen olyan fáradságteljesen lettek az egyes indokok összehordva, összeróva! A rábeszélt néző a színházból távozva úgy érezhette magát, mint a ki törvényszéki termet hagyott el, hol ugyan a szegény delikvenst testileg, lelkileg megsanyargatták, mindazonáltal sikerült ügyvédjének pompás szerkezetű védőbeszédjében a vádlott ártatlanságát s kitűnő tulajdonait napnál fényesebben bebizonyítani. Bámuljuk a védő éleseszűségét, talán zseniális fogásait, de az egészben hiányzik a drámai közvetlenség érdeke maga a cselekmény iránt, melyet nem látunk, csak közvetve hallunk elbeszélni.

És még hozzá ezt az egész elméletet nem maguk fundálták ki a németek, hanem csak úgy átvették a francziáktól, kik viszont a régiek példáját vélték követni, azoknak rosszúl értelmezett költészeti, jelesen drámai törvényeit alkalmazván.

Az ellenhatás, mint jeleztük, nem maradhatott el. Rohamosan indult meg a *stürmerek és drängerek* működésével, még pedig két irányban. Az értelem korlátlan uralmának a szépművészetek

terén hadat üzent a minden bilincsből felszabaduló *érzelem*, szükebb körben pedig, különösen a dráma terén, az idegen franczia iskolának a teljes jogát követelő *nemzeti irány*.

Ez az a két kiszögellő pont, melyen az egész hatalmas áradat megfordul, melynél lassú, tespedő folyását elhagyva, meredek eséssel, robogva, zuhogva tölti be a már-már száradásnak indúlt medret. Ebből a két pontból indul ki a *Sturm és Drang* iskolája, ehhez a két ponthoz füződik két nagy tanítójának *Rousseau*nak és *Shaksperé*nek neve.

Már Klopstock, Wieland s Lessing működése bizonyos forrongást hozott létre az ifjabb nemzedékben, mely azonban még elhatározó impulzusra várva, bizonytalanul ingott idestova a végletek között. Klopstock zseniális, mélyen érző, valóban költői kedélye, Wieland könnyed, élveteg, franczia-görög filozó fiája, Lessing fáradhatlan, tekintet nélküli kutató szelleme csakhamar utánzókra, sőt versenyzőkre talált. A tulajdonképeni elhatározó indítást azonban *Herder* adja meg, ki nemcsak hogy északnyugatról Németországba plántálta Haman eszméit, hanem azokat a maga módja szerint tovább is fejlesztette. Így Haman gondolatát, hogy a költészet az emberiség anyanyelve, tovább követve, rámutat Ossianra, Shaksperere és a népdalokra, új, a régieknél könnyebben elérhető mintákat állítva ezekben a költőknek. A fiatal nemzedék, Goethével élén, lelkesülve követi ez ösvényt s valóságos képromboló dühvel ront az eddig fennállott tekintélyeknek. Szabály nem kell többé, megindúl a felvilágosodás elleni hatalmas ellenhatás. A lángésznek teremtő, semmi törvényre sem szoruló mindenhatósága ünnepélyesen proklamáltatik. Hogy örökbecsű remekművek hozassanak létre, ahhoz semmi egyéb nem kell, mint a géniusznak egy-egy sugallata. A lángelme teremt magától, csak szabadjára kell engedni. És a romboló, rohanó fiatalok mindegyike szentül meg volt győződve, hogy *ő* ilyen lángelme. Azért bizonyos naivsággal s tautológiával *originalgenie*-knek nevezték magukat.

Hogy ez a másik véglet hová vezetett, azt könnyű belátni. A genie meg nem elégedve azzal, hogy csak a költészetben legyen lángelme, hovatovább igyekezett lángeszeskedését a mindennapi életbe is átvinni. Erővel költőivé akarta az életet magát is varázsolni s ez alatt nézete szerint nem értett kevesebbet, mint a pillanat minden hevületének, a szív minden még oly oktalan

vágyának is azonnal s feltétlenül engedelmeskedni. A filiszterség legyőzésére indultak ki a fiatal óriások, de rövid idön nyakig merültek a legzavarosabb ábrándozásokba. Mindeneknek középpontjává saját *én*jüket tevék, a mi körül mint kisebb holdak, mozogtak a többi emberek. A genie nem akart erkölcsi s társadalmi törvényt elismerni saját *én*jenek korlátlan szeszélyességén s kiszámíthatatlanságán kívül, a mint az meg volt teremtve valamennyi hibájával s fogyatkozásával egyetemben, mérték s határ nélkül, minden bogarával s vak szenvedélyességével. . . . . . . Megszületett a felvilágosodásnak, mely az egyént ezerféle nyűgbe kötötte, ellenlábasa — a *genie*. Lassanként azután a genie olyan elnevezéssé sülyedt, melyről nehéz lett volna megmondani, ha nagyobb megtiszteltetés, vagy nagyobb elitéltetés-e? «A genie vad, kiméletlen, rakonczátlan, a korabeli viszonyok daczos ellensége, forradalmár, ki nemcsak a földet, de az eget is fölforditani igyekszik. Lenz is genie, a festő Müller is genie, Bahrdt is genie . . . Mily társaság — valóságos futó bolondok társasága!» [1])

A mi a költői műfajokat illeti, a fiatal óriások kiváló előszeretettel mívelték a drámát. Viharos, tomboló bensejüknek jól esett a jelen, pezsgő élet közepette mozogni. Az epikai előadáshoz nem voltak eléggé nyugodtak, a lírához hiányzott legtöbbjüknél a csöndes, megható érzelem bensősége, mely a dalnak egyik főbáját adja meg.

A színpadot, e kis világot a nagy világközepette, biztos menhelyül tekintette a kor — mint Goethe Wilhelm Meisterében mondja — a mindennapi élet ezernyi nyomasztó s kellemetlen viszonyai közül. Ez volt az egyetlen hely, hol az a csillapithatlan fauszti vágy:[2]) az emberi végtelen tág s kiterjedt életnek minden jelenetét lehetőleg átélni, átörülni, átszenvedni — némileg kielégítésre talált. Minél zajosabb, vadabb, szabálytalanabb volt a színmű, annál jobban tetszett, annál zseniálisabbnak tartották. A drámaírók oly kedvteléssel használták fel a legirtózatosabb motivumokat, oly élvezettel dúskáltak a kor sebeiben, oly fékevesztett szeszélyes-

---

[1]) Dr. *Heinrich G.*, «Budapesti Szemle», 33. (1883.) köt. 168. old.

[2]) Mein Busen, der vom Wissensdrang geheilt ist,
Soll keinen Schmerzen künftig sich verschlieszen,
Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist,
Will ich in meinem innern Selbst genieszen.
Faust. I. 4.

séggel dolgoztak fel már magukban véve idomtalan tárgyakat, hogy nem csodálkozhatunk, ha Lessinget, ki egész életének munkásságát, törekvéseit látta veszélyeztetve általuk, undorral s kedvetlenűl látjuk elfordúlni tőlük.

Göttingában fiatal, érzelmeikben túláradó lírikusok lelküknek szent hevűletében szövetséget kötöttek — mint akkor hitték, egész életükre. Zászlajukra jelszavúl a szabadságot, honszerelmet s zsarnokgyűlöletet írták, méltatlankodó utálatba törve ki minden ellen, a mi elpuhúlt s erkölcsrontó volt. A *Hainbund* tagjai azok, kikben a politikai elem a leghevesebben, leghatározottabban nyilvánul. Mint tudjuk, Németországban a szellemi forradalmat nem követte a társadalmi, mint Francziaországban Rousseaut 1789. A tűzhányónak, mely ott kitört, idáig csak födlalatti morgása jutott. A német polgár nem született forradalmárnak. A franczia bölcselőktől készségesen átvett eszmék itt nem lőnek rémtettek szülői, mint a Rajnán túl. A 70-es évek eszmei átalakulása külső hatás híján maradt. Hogy ez így és nem másképen történt, annak okát, úgy hiszem, a német kedélyi életnek azon erős kifejlettségében kereshetjük, mely annak a való élet mellett s azzal párhúzamosan majdnem önálló létet biztosít. A mely népnél a képzelet s érzelem világa fejletlen s a beléje menekűlőnek megnyugtatást, vigasztalást nyujtani képtelen, azt sokkal gyorsabban fogjuk az önsegély bármely erőszakos eszközét megragadva látni, mint az álmaiba elmerülő s magát a holnap aranyos reményeivel biztató nemzetet. — A Hainbund tagjai sem voltak, hogy úgy mondjam, gyakorlati, kitűzött czélt követő forradalmárok, csak jól esett méltatlankodásuknak néha egy-egy a «zsarnokok» ellen intézett költeményben kifejezést adni. Csapásaik csak légbe mért csapások voltak.

A Goethét követő dramatikusok s a göttingiai fiatal költők közt mozogtak a «grácziák tanítványai», mint Jacobi G. és Schmidt Gleim iskolájából s a mesterét felülmuló *Heinse*, ki a művészet magaslatára törekszik emelni az erfurti filozófiát, melyet *Bahrdt* élete és működése az állati aljasságig rántott le. Egyidejűleg a regényírók azon körökben terjesztik, hol pártolólag, hol heves ellenmondással, a fiatal iskola tanait, melyekbe sem drámai, sem lírai elemek nem batoltak. — De az irodalom, bármily messzire és hatalmasan is ágazzanak el gyökerei, magában nem képes e kornak, forradalmi eszméinek, s azok okainak hű képét nyújtani. Hogy ezt

nyerhessük, meg kell ismerkednünk azokkal a változásokkal, melyeken a felvilágosodás leghatalmasabb eszköze, maga a filozófia is keresztül ment; meg kell ismerkednünk a pietizmussal, e kor vallásával, mely a kedély vallása; a philantropinokkal, Basedow és Lavater működésével; szemügyre kell vennünk azokat a kétes ekzisztencziáju lényeket, kik mint Cagliostro, Saint Germain vagy Kaufmann sokáig bolondították az immár szkepticzizmusát feledő s minden földfeletti jelenséget hivő kort; nem szabad figyelmen kívül hagynunk Gassnert, Mesmert s az illuminátokat, sőt be kell hatolnunk az apró udvarok rejtelmeibe, le kell rántanunk a leplet a kegyenczek s maitressek garázdálkodásairól, kalandos, messziható terveikről, embervásáraikról, — el kellene mondanunk az egész birodalom nyomorúságos állapotát. Ily viszonyokat, ezt a háttért kell képzelnünk, hogy minden ízében méltányolhassuk a németek két nagy költőjének működését, kik a zűrzavarból, erkölcsi s szellemi nyomorból oly magasra emelték népüket.

Nekünk azonban nem adatott e szellemi nagy ünnepélyre vezetni az olvasót; a mit Goethe és Schiller életéből e tanúlmányban tárgyalunk, az még az úttörő, hétköznapi munkához tartozik. Nehézkes, néha zavaros, de mindig törekvő műveket fogunk találni, melyek kalandos, zűr tartalmuk-, erőtől pezsgő nyelvük- s titáni felfogásukkal a jövendő lángelmékre vallanak Goethe szavait juttatván eszünkbe:

«Bármi bolondúl forr a must
Azért bor lesz belőle.»

Ennek az érdekes forradalmi kornak, mely mintegy évtizedre terjed, összefüggő képét nyújtani czélja e tanúlmánynak. Hősei a nevezett két nagy költőn kívül Klinger, Lenz, Müller, Wagner és Leisewitz. A kisebb nevezetességekre nem terjeszthettük ki figyelmünket, nem léphetvén túl azon határokat, melyeket minden népnek valamely *idegen* irodalom mívelése szab. Kútfői tanulmányokra nem reflektálhatunk. Távol az idegen nemzet irodalmi életétől, mely kölcsönös, gyakran szóbeli viták, élénk egyetemi élet és általános érdeklődés során izmosodik, távol magától az anyagtól, mint például ritkább könyvektől, egykorú ujságoktól, eredeti kéziratoktól, melyek a tulajdonképeni kutatást lehetővé teszik, — józanúl nem is foglalkozhatunk aprólékosságokkal, melyek iránt az érdeklődés is hiányoznék, de még kevésbbé bocsátkozhatunk merész föltevésekbe, milye-

nekben az újat, megkapót mondani vágyó honi tudósok rendesen oly gazdagok. A mire nálunk az idegen irodalom mívelése még kiterjeszthető, szerintem nem egyéb, mint egyes nagyobb korszakoknak vagy kiváló jelenségeknek összefüggő, nagy vonásokban való jellemzése. Ennél a munkánál még előnyben is lehetünk a belföldi kutató felett; a mennyiben a tárgyon kívül álló előnynyel bir az azon belül levő felett, ki sokszor a sok fától nem látja az erdőt. E példaszó német eredetű s hogy náluk megtermett, mutatja, hogy szükségük volt rá.

Feladatunk ennek következtében tisztán áll előttünk. Igyekezni fogunk, folytonos tekintettel választott műfajunkra, ennek a forradalmi kornak összefüggő képét nyujtani, vezérszálakul mindig azt a két fő eszmét követve, melyeket a kor tanulmányozása közben mérvadókúl kellett elismernünk: az *érzelmi élet túltengését* s ezzel kapcsolatban az *egyén* előtérbe való helyezését s a határtalan függetlenségi vágyat egyfelől —, s a *nemzeti élet* ébredését s harczát a külföldi különösen franczia befolyással másfelől. Hogy e két vezéreszmét többször elhagyva, látszólag hozzájuk nem tartozó dolgokkal, mint például az egyes színművek forrásaival, eszthétikai s főkép drámai osztályozásával foglalkoztunk, az nem fogja meglepni a beavatottat. A látszólagos kitérés rendesen nem egyéb a dolog ujabb megvilágításánál s aligha fölösleges.

A rendelkezésünkre álló előmunkálat nem volt valami tetemes. Különös, s a tárgy érdekes voltát tekintve, majdnem megfoghatatlan, hogy eddig a német irodalmároknak — kiknek figyelme pedig a legaprólékosabb tárgyra is kiterjed — egyike sem adta a Sturm- és Drangkorszak összefüggő, önálló képét. A jelesebb irodalomtörténetekben ugyan anyagilag s alakilag mintaszerű feldolgozását találjuk e kornak is, mint például Hettner XVIII. századi irodalomtörténetének megfelelő része a legélvezetesebb s tanúlságosabb olvasmányban nyújtja a tárgyat, de különállólag e kort s uralkodó műfaját a drámát senki sem dolgozta fel. *Prölsz* újabbkori dráma történetében egy fejezetet szentel a Sturm- és Drangnak, de részletezése és kidolgozása nekem sok helytt felületesnek, megbízhatatlannak tetszett. A maguk helyén megemlítendő szakmunkákon kívül különös figyelemmel voltam dr. *Sauer Á.*-nak a Kürschner-féle Deutsche National Litteratur 79. kötetéhez bevezetésképen írt értekezésére, mely a tárgynak főbb pontjait a legújabb kutatásokra való tekintettel mutatja be.

II. Két tendencziát kell szorosan szemügyre vennünk, említettük, mint a melyekre az eredeti lángelmék korszakának minden jelensége visszavezethető, s ezeknek elseje az érzelem diadala az értelem felett, az *alanyiság* korlátlan fölszabadítása. Ez az általánosabb, jellemzőbb vonás, mely a költészet valamennyi ágára kiterjed, mig a másik, a nemzeti és angol szellem harcza a francziával, speczialisan tárgyunkra, a drámára vonatkozik. Amazt sem hagyhatjuk azonban említés nélkül, a mennyiben az egyes színművek tárgyalásánál ki fog tűnni, hogy míg a forma, a kifejezés nagyobbrészt a második tendencziára vezethető vissza, addig az alapgondolatok, az érzelmek majdnem kivétel nélkül a most említett felfogásban gyökereznek.

A bevezetésben említett irodalmi forradalom nem érkezett meg előkészítő jelenségek nélkül, nem érkezhetett már csak azért sem, mert átmenet nélkül történelmi tények — s az eszme nyilvánúlásait ilyeneknek kell vennünk — nem jönnek létre. Az első impulzus a megmozdulásra nem a tulajdonképeni Németországból indúlt ki, hanem jött a magas éjszakról és képviselője *Haman János György* *) (1730—1788) vala, kit a Sturm és Drang atyjának szokás nevezni. Ez a nyugtalan, háborgó ember hosszas tévelygések és vándorlások után Königsbergben telepedett meg s onnen küldé világgá töredékszerű, alkalmi, czifrábbnál czifrábban czímzett, jóslatszerűleg homályos stílben tartott röpiratait. Az eszméi kifejezésére használt alak néha annyira burkolt, hogy nehány év lefolyása után rendesen önmaga sem tudott eligazodni rajtuk. Keresendő ennek oka pedig főképen abban, hogy Haman keveset törődve az érthetőséggel, egyenesen abból az érzelem- vagy gondolatkörből dolgozott, melybe épen beleélte magát. Főelve az volt, hogy az írónak s embernek *egynek* kell lenni, s ebben már a Sturm- és Drangkorszaknak egyik sarkalatos pontját pillantjuk meg. Valamennyi stürmer- és drängernek főtörekvése az volt, hogy életét költészetével minél szorosabbra szőjje össze, mely czélból a költői érzelmeket, kifejezéseket igyekeztek átvinni a közéletbe, ebből viszont sok

*) Hamans Schriften, Berlin, 1821. 8 kötet. — *Gildemeister E. H.*, J. G. Hamans, des Magus im Norden, Leben u. Schriften, Gotha, 1856. 5 köt. — *Minor Jakab*, Johann Georg Haman in seiner Bedeutung für die Sturm- und Drangperiode.

szűretlen durvaságot hordván át műveikbe. Egy másik sajátossága a lángelméknek, az *egyén előtérbe való tolása*, szintén eléggé élesen jelentkezik már Hamanban. Műveiből leplezetlenül tekint ránk különczködő, akaratos, szeszélyes és mindenekfelett hiú egyénisége. Ezért vesz ő minden művei ellen intézett támadást személyes sértésnek, ezért látja minden kritikusban személyes ellenségét.

Már egyikében legelső műveinek hadat üzen Haman a *felvilágosodásnak*, s zászlajára egyedül a géniuszba vetett *hit*et írva, merész kézzel Homér mellé állítja Shaksperet, egekig magasztalja a lángész mindentehetőségét s porba rántja a könyvekből merített tudást. Ez iratában *) többek közt a következőképen perorál: «Mi helyettesíti Homérnál nem-ismerését azon művészeti szabályoknak, melyeket jóval utána talált fel egy Aristoteles, és micsoda Shaksperenél ugyanazon itészi szabályok nem-tudását vagy áthágását? A *lángész*, hangzik egyhangúlag a felelet. Sokratesnek tehát könnyű volt tudatlannak lenni, élvén benne a géniusz, melynek mindenhatóságában megbízhatott, melyet istene gyanánt félt és szeretett, melynek *nyugalmát* többre becsülte az egyiptomiak s görögök minden tudákosságánál, melynek kijelentéseiben hitt s melynek sugallatától — mint ezt a tapasztalt Hill orvos kimutatá — Sokratesnek üres agya ép úgy megtermékenyül, mint bármely tiszta szűz öle.»

A géniuszba helyezett ezen vakbizodalom, az idézett füzetnek több más pontjával egyetemben, fontos hitczikkelyévé lőn a Sturm és Drang híveinek, valaminthogy Haman eszméinek mindegyike továbbmívelőkre talált. Egy másik könyvében, melyben «Kreuzzüge des Philologen» (1762) czím alatt tizenkét kisebb tanúlmánya, levele, stb. jelent meg összegyűjtve, jó részben a *nyelvvel* foglalkozik. Szerinte a nyelv közbirtok, tőke, mely kisebb-nagyobb százalékot hajt, a szerint, hogy ki kezeli. Súlyt fektet a nyelvjárási sajátságokra, az idiotizmusokra s inverziókra s követeli ezeknek alkalmazását az irodalmi nyelvben, a mint hogy ebben is direkt követői az eredeti lángelmék, kik — szigorú kritikusok kifejezésével élve — ilyes rendetlenségekkel a nyelv tisztaságát bemocskolták. Rámutat továbbá a költészet legelső jelentkezésére s ezt

*) Sokratischen Denkwürdigkeiten für die lange Weile des Publicums zusammengetragen von einem Liebhaber der langen Weile. Mit einer doppelten Zuschrift an Niemand und an Zween. Amsterdam, 1759.

mondja «Aesthetica in nuce»-jában: «Az emberiség anyanyelve a költészet, valaminthogy a kertészet régibb keletű a földmívelésnél, a festészet-, az írásnál, az ének a szavalásnál, a hasonlatok a következtetéseknél, a csere a kereskedelemnél...» «Érzékeink csak képekben beszélnek s képeket fognak föl. Képekben áll az emberi tudás és boldogság összes kincse... A természet első jelentősége s első élvezete összpontosúlt e szóban: Legyen világosság! Ezzel kezdődik a dolgok létezésének tudata.»... Idáig ért Haman gondolatmenetében, itt vette fel *Herder* az elejtett szálat, az eszmék továbbfűzésével egyenesen Goethére hatva. A befolyás, melyet leszármazólag egymásra gyakoroltak, oly szembeszökő, hogy a német irodalom bármily felületes ismerőjének is feltűnik. «Richardson, Rousseau és Goethe» mellett nem kevésbbé érdekes olvasmányt szolgáltatna «Haman, Herder és Goethe.»

Míg Haman a magas éjszakon terjesztette homályos, misztikus újító eszméit, addig délen *Lavater* János Gáspár *) (1741—1801), zürichi prédikator hatott, főképen személyiségének ellenállhatatlan varázsa által, vele egyértelmüleg. Kiterjedt tevékenysége, első sorban a hozzá segélyért és tanácsért fordulók körében, arra indította, hogy már az arczkifejezésből is igyekezzék a mondandót kitalálni s így a hozzájárulót a kérés kellemetlenségétől megkimélni. Ez által bizonyos ügyességre tett szert, mely őt képesíté az arczvonásokból az illető egyén jellemére is következtetni. Ekkor megkísérté gyakorlati ismereteit rendszeres alapra fektetni. Már 1772. jelent meg egy füzete «Von der Physiognomik», követte ezt 1775—78 hiressé lett négy nagy-negyedrét kötetű műve: «Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und der Menschenliebe», mely még ma is érdekes felvilágosításokat nyújt az egykorú nevezetességekre nézve s melynek szerkesztéséhez Goethe is hozzájárult. Külön a mi tárgyunkra annyiban bír e mű érdekkel, a mennyiben bizonyítékát képezi a figyelemnek, melyben az *egyén* még külső megjelenésében is része-

*) Johann Kaspar Lavaters Lebensbeschreibung von seinem Tochtermann Georg *Gessner*, Winterthur, 1802, 2 köt. — *Hegner*, Beiträge zur Kenntnis Lavaters, Lipcse, 1836. — *Dr. Herbst N.*, Lavater nach seinem Leben, Lehren und Wirken, Ansbach, 1882. — V. ö. *Mörikofer*, Die schweizerische Literatur des XVIII. Jhts. Lipcse, 1861. 322—400 old. Érdekes levelezése elszórva jelent meg. Életének s működésének a mai kor igényeinek megfelelő tudományos feldolgozása még mindig hiányzik.

sült. Arczismei tanúlmányai összeköttetésbe hozták Lavatert Németország első férfiaival s gyakori utazásokat tőnek szükségesekké, melyeket — legalább ma úgy tetszik ez nekünk — arra használt fel, hogy magát bibliai módra mint prófétát, mint magasabb lényt, mint az Ur küldöttét ünnepeltesse. Általában a biblia, melynek körülírásával, részletezésével Lavater rendkívül sokat foglalkozott, Hamannak is kedvencz olvasmányát képezé s ebben nemcsak Herderrel, hanem mint részletesebben látni fogjuk, az originalgeniek javarészével találkozott.

Lavatert későbbi éveiben vakhite, a szentírás túlfeszített magyarázata félre, babonára s spiritisztikus képzelődésekre vezette. Majd Krisztust, majd János apostolt vélte tulajdon testi szemeivel megpillantani s így lassankint vak követője lőn Gassner- és Messmernek. Most már csak elvétve került hozzá egy-egy régi barátja, a ki számára aztán hosszadalmas beszédeket írt vagy mondott. Volt hívei kigúnyolták; így például Müller a festő Faustjában és egy befejezetlen szatírájában, Klinger Faust regényében, Goethe Xeniáiban és Faustja második részében.

Azok közé, kik majdnem mindvégig híven megmaradtak mesterük körül, tartozott *Kaufmann Kristóf* *) (1753—1795), kiben Lavater mint leghivatottabb tanítványában bízott. Ebben az emberben a leghóbortosabb, sőt elvetemedettebb módon nyilvánúlnak a Sturm és Drang túlkapásai, úgy hogy alig nevezhetjük őt egyéb névvel a korszak bohóczánál. Gyógyszerésznek készült s mellékesen némi orvosi ismeretekre tett szert, melyeket kellő időben ügyesen tudott fitogtatni. Egyáltalán nagy gyakorlottsággal bírt személyét minden alkalommal előtérbe tolni s magát ünnepeltetni, különösen ha ez anyagi haszonnal járt. Megsejtvén, hogy mily előnyére válna, ha Lavaterhez csatlakoznék, csakhamar ehhez csap át és sikerül is őt — külsőleg a legnagyobb alárendeltséget mutatva — meghóditani, czéljainak megnyerni. Ekkor nyakába veszi Németországot s összebarangolja azt egyik szélétől a másikig — mindig Lavater nevében. Ez útjában Kaufmannt mint közönséges charlatánt és szédelgőt tanuljuk ismerni, kinek ahhoz, hogy Cagliostro legyen, misem hiányzott a nagyszerű hátteren kívül. Szürkéjén ülve, fedet-

*) *Düntzer H.*, Christoph Kaufmann, der Apostel der Geniezeit und der Herrnhutische Arzt. Lipcse, 1882. — V. ö. *Minor* czikkét az Allgemeine Deutsche Biographie XV. kötetének 469. kk. oldalain.

len felső testtel, hosszú lefüggő hajjal zarándokolt a nagy férfi városról-városra, isten választottjaként megvetve a szeszes italokat, s játszva a vegetariánust. Fennen s teli torokkal hangoztatott jelmondata ez volt: Man kann, was man will — und man will, was man kann. És különös, hogy ennek az «isten vizslájának», mint magát nevezé, még a legeszesebb embereket is — könnyen pezsdülő ifjakról, mint Müllerről, Schubartról stb. nem is szólva — sikerült felültetnie. Végre azonban ütött az órája. A nyolczvanas években gyorsan hanyatlik csillaga. Müller a festő Faustjában karikírozza; Lavater is lemond lassankint róla, úgy vélekedvén, hogy vagy próféta, vagy futó bolond lesz belőle. Végül beismeri, hogy apostola nem egyéb közönséges lumpnál. Goethe, mikor második svájczi útja alkalmával háza előtt elhaladt, ezt a maró epigrammot irta ajtajára:

«Ich hab als Gottesspürhund frei mein Schelmenleben stets getrieben;
— Die Gottesspur ist nun vorbei, und nur der Hund ist übrigblieben.»

Kaufmann Herrnhutban, mint az ottani felekezet orvosa halt meg.

A mennyiben Kaufmann Lavater követőjének nevezhető, ép annyira Hamanból indúl ki *Herder*-nek egész tevékenysége, bármily végtelen űr is válaszsza el mai napság e két követőt egymástól. A stürmerek és drängerek közül Goethe mellett, sőt korrendileg előtte, Herdert illeti az első hely, mert ő volt az, ki Haman és egyenesen Rousseau által lelkesítve a természetesség s mesterkéletlenség örök törvényeit ifjúi elragadtatással s csüggedetlen hévvel vitatta, ki az emberiség méltóságából s magas hivatásából a természeti lényekkel szemben kiindúlva, az emberiség legtisztább nyilatkozatait nyelvben, vallásban és történelemben egyaránt a *népszerűben* keresé. Ezen az úton hatolt ő fáradatlanúl előre, s ha nem is sikerült neki a költészetben a legmagasabb ideálokat elérni, ha ellenségesen is állott később — hivatásánál s beteges izgékonyságánál fogva — az általa megindított áramlattal szemben, — mégis övé marad az érdem, hogy nemzetének megmutatta a valódi természetesség ösvényét, tért nyitott a szívből jövő s szívhez szóló költészeti iránynak, egyengette egy új, az emberi természetből kiinduló történelmi kutatás útjait, fölvette a harczot a kongó pedantizmussal s mindenütt mint a lángelme apostola hirdette annak isteni származását utolsó lehelletéig.

Közvetlen hatását akkor kezdte Herder*) (1744—1803) az eredeti lángelmékre gyakorolni, mikor Francziaországból, hová Eutin herczegét mint társalgója követte volt, visszatért s 1770 őszén rövid időre szembaját gyógyítandó Straszburgban vőn lakást. Innen, franczia földről indúlt ki az a mozgalom, mely a franczia befolyást a német irodalomra alapjában megingatni volt hivatva. — Herder Königsbergben tanúlt s itt nagy hatást gyakorolt rá tanára *Kant*, de még inkább Haman. Vonzotta őt ennek küzködő, dolgozó szelleme, a milyen benne magában is működött. Mindkettőnek a biblia volt első könyve, de ellentétes állást foglaltak el mégis, a mennyiben Haman mindent az isteni erőből vezetett le s hitt a szentírás természetfölötti származásában, míg Herder az emberiség fejlődését a beléje oltott csirából igyekezett kimagyarázni s a bibliát inkább fenkölt poéziával írt legendának tartotta. — Befolyással volt Haman e követőjére azáltal is, hogy ő tanította angolúl, miáltal közvetve előmozdította, hogy az Shaksperet és Ossiánt olvassa, kiknek azonnal lángoló tisztelőjükké szegődött.

Herder az időben, mikor vele a fiatal Goethe megismerkedett, már ismert író volt; 1767-ben jelent meg «Fragmente über die neuere deutsche Litteratur»-ja, a mi eredetileg a Nicolai, Mendelssohn és Lessing által kiadott «Briefe die neueste Litteratur betreffend»-nek lett volna bővítése, javítása, védelmezése; daczára ennek, eléggé merészen s önállólag lép föl s már előkészíti azt a szakadást, mely az ő s Lessing nézetei közt utóbb létre jött. Ebben az első nagyobb művében mondja ki határozottan, hogy a költészethez legelőbb is *genie* szükségeltetik, mely bár erősbödhetik a keletiek s a régiek példáján, de magát általuk járszalagon vezettetnie nem szabad. A költészet minden nép szabad ajándoka s általa a maga különös természetének megfelelőleg kell hogy míveltessék. — Eltekintve dramaturgiai munkáitól, melyekről alább lesz szó, a következő évben kiadta «Der Torso von einem Denkmal am Grabe Thomas Abbts», és 1779-ben «Die kritischen Wälder»-jét. Javarésze gondolatainak azonban még ott szunnyadt jegyzőkönyvében, melynek dúsgazdag, de rendezetlen tartalma némi fogalmat nyújt arról a forrongásról s zürzavarról, mely ez időben a Sturm és Drang előharczosának szívében s agyában ural-

*) *Haym R.*, Herder nach seinem Leben und seinen Werken dargestellt, Berlin, 1880.

kodott. Egyik terv a másikat követi itten, s mindegyik kolosszálisabb a megelőzőnél; befejezve ugyan egyikük sem lett, de a méretek nagyszerűsége s az összehalmozott anyag gazdagsága elég építeni s kitölteni valót hagyott a bölcsészeknek, theologusoknak s történészeknek napjainkig. — Hamanból kiindulva, merész kézzel dolgozott tovább földünk fejlődésének, a vallásnak, a nyelvnek s művészeteknek történetén. Minden művét valami ihletszerű, prófétai hangulat lengi által, valami, a mi tovább fejlesztésre s gondolkozásra indítja az olvasót. Hogy olvasója napjainkban mégis oly kevés akad, annak oka szerintem az, hogy míg egy részét állításainak rég megczáfolta a tudomány, másik, elévülhetlen része annyira átment gondolkozásunkba, hogy olvasásánál mi meglepőt sem találunk már. Ez a körülmény természetesen nem csorbítja Herder történelmi jelentőségét.

A szemfájása által szobájához s ágyához lánczolt férfi élénk lelkesedéssel s lángoló ékesszólással beszélt a hallgató s csak lassankint tevékeny részt vevő Goethének Homérról, a világ teremtésének eszméjéről, a népköltészetről, Ossiánról és Shakspereről. Itt fedte fel előtte a franczia irodalom roskatagságát s szedte szét izekre eddigi eszményét, Voltairet. A fiatal költő előtt, ki eddig csak néhány apróságot írt franczia mustrára, az eszméknek egészen új birodalma tárult fel, melybe lassankint belevonta a népdalokat, melyeket Elzász mezőin böngészve talált, az ó-német nemzeti műépítészetet, a gótikát, melyet a straszburgi székesegyház remekében csodált. Majd visszatekintve a középkorba, Lutheren és Ulrich von Huttenen akadt meg szeme, mely utóbbiról Herder is egy szép tanúlmányában emlékezik. Középkori szokásokat tanúlmányozni, középkori nyelvet mívelni s megújítani lőnek a jelszók. E benyomások hatása alatt lépett Goethe síkra a «férfias» Dürerért, hozta emlékezetbe korának legnépszerűbb költőjét Hans Sachsot, teremtette meg a Sturm- és Drang első drámáját a Götz von Berlichingent, s ugyanez ifjukori benyomásoknak visszhangja még a félszázaddal később megjelent hasonlíthatatlan világirodalmi remekmű, a Faust.

De Herder hatása nemcsak Goethére, de közvetve egy egész csapat fiatal emberre kiterjedt, kik *Salzmann* *) jegyző körül cso-

*) *Stöber Á.* Der Aktuar Salzmann, Goethes Freund und Tischgenosse. Mülhausen, 1855

portosúlva, Straszburgban a fiatal Goethe mindennapi asztaltársaságát képezték. *Lersé*ről, *Jung-Stilling*ről, *Meyer von Lindau*ról s *Röderer János*ról csak azért nem emlékezünk meg e helytt bővebben, mert irodalmilag csekély részt vettek az épen megindúlt mozgalomban, míg a társaság két más tagjáról, *Lenz*ről és *Wagner*ról az alábbiakban lesz szó. E fiatal emberek mind tagjai voltak egy, már a hatvanas években Salzmann által alapított Német Társaságnak, fölolvasásokkal s szabad előadásokkal mozdítva elő idegen földön nemzetiségük ügyét. Ugyaninnen indúlt ki a «Blätter von deutscher Art und Kunst» egyetlen (1773) megjelent száma, melyben a Sturm- és Drangnak eszméi legelsőbb nyernek határozott körvonalokat. E lapban látott napvilágot Herder értekezése «Über Ossian und die Lieder alter Völker» s tanúlmánya Shakspereről, s ugyancsak itt jelent meg Goethe «Von deutscher Baukunst»-ja, ugyanazon évben, melyben Vaskezű Lovagja s *Bürger* Lenorája a német irodalmat tespedéséből s az idegen minták majmolásából felzavarták.

III. Miután így pár vonásban azon írókat jellemeztük volna, kik a Sturm- és Drangnak közvetlen megindítói valának, s mielőtt e forradalmi mozgalom tulajdonképeni kútfejére, Rousseaura áttérnénk, nehány szóval még azon idegen költőkről kell megemlékeznünk, kik e kor gondolkozásmódjára bár kisebb, de mégis tagadhatlan befolyással voltak. Némelyikük ugyan nem látszik a drámával összefüggni, — de egyrészt a lírikus részek, milyeneket az e korból származó színművek bőven mutatnak fel, másrészt a hangúlat, mely néha ez írók valamelyikétől van kölcsönözve, némileg jogosulttá teszik megemlítésüket.

Fennebb *Ossián*ról emlékezénk. Ismeretes a hatás, melyet Macphersonnak gyűjteménye megjelenésekor keltett. Németre előbb Denis fordította (1768), csakhamar azonban az eredeti lángelmék keríték hatalmukba. Herder belekezd fordításába, példáját követi Goethe. Lenz egy «Ossian für Frauenzimmer»-t ír. Élesen és leplezetlenűl lép Ossián hatása előtérbe Werthernél, kinek «lelkéből száműzte Homért». Magába a katasztrófába is ügyesen sző Goethe Ossián-részleteket. — Ossiánból kiindulva kezdi tanulmányát Herder a népköltészetről, mely iránt szintén az angoloknál találjuk az első érdeklődést, minek bizonyítéka a Percy

által Londonban 1765-ben kiadott angol és skót népdalok gyűjteménye: Reliques of ancient English poetry.

Ez új impulzusokkal párhúzamosan nem szűnnek meg a megelőző kor kedvencz angol költői sem hatni. *Richardson* regényeit tökéletesen kiszorítani még Rousseaunak sem sikerült. *Pope*-val még Herder és Lenz is foglalkozott, s *Young* Éjszakai Gondolatai, melyektől Klopstock könyekre fakadt, még mindig találtak résztvevő keblekre; *Prior* és *Walker* ismételten említetnek s *Swift*et, kinek életéből Goethe Stellájának tárgyát meríté, Herder nagyra becsűli. Ugyancsak kedvencz olvasmánya Herdernek s Goethének *Goldsmith*, a népszerűségét napjainkig megtartott kedélyes író; Deserted Village-ét Herder, Schlosser, valamint Goethe Gotterral szövetkezve fordítják, Travellerének visszhangját megtaláljuk Goethe Wandererjében s máig is legismertebb művének, a Vicar of Wakefieldnek hatása alatt fejlődött ki a sesenheimi idill. — *Sterne*nek Tristram Shandyje és Sentimental journey through France and Italy-je még mindig elterjedt olvasmányt képez s mintáúl szolgál a humorisztikus regényhez, melyet a stürmerek közül Wagner H. L. mívelt.

Az *olasz* irodalomból *Patrarcát* választották maguknak az originalgeniek kedvencz költőjökűl. Lenz egy költeményében «Petrarch. Ein Gedicht aus seinen Liedern gezogen» (1776) szerelmét és halálát énekli, függelékül néhány dalának fordítását mellékelvén. Klinger 1775—76 telén foglalkozik Petrarcával, mikor is a canzonák egyik leghíresbjét, Le tre Sorelle-t lefordítja s ugyanekkor létrejött szomorújátékába az Uj Arriába iktatja. Laura őt elhagyó hűtlen kedveséhez így beszél: «Hagyjad itt Petrarcát, hajdanta kedvenczemet, melyet ama szép reggelen ajándékozál nekem! Bár nem olvasom többé a canzoni sorelleket! Nem többé édes szerelmi dalokat! Mindnyájukat szalaggal öveztem körül, hogy ne jussanak többé szemem elé ... Most már csak a Trionfo di Morte végett engedd át nekem ...!» — Leglángolóbb tisztelőjét az originalgeniek közül *Heinse*ben találta az olasz irodalom, ki főkép *Tasso*val foglalkozva, ennek előbb életrajzát közölte az Irisben, majd Gerusalemme liberatáját is lefordítá, még pedig — mint később *Ariosto* Orlando furiosoját is — prózában.

A *franczia* írók közűl Voltaire hatása a korra inkább negatív. Wielanddal egyetemben szüntelen czéltábláúl szolgál a fiatal óriásoknak, kik igen jól érezték, hogy lépten-nyomon sarkukba

hágnak, mi ellen, önállóságukat, függetlenségüket védelmezendők, legjobb fegyvernek tartották a merész tagadást. *Diderot*nak drámai és dramaturgiai művei, melyekre még visszatérünk, a fiatal nemzedékre csendes, de folytonos hatást gyakoroltak.

Valamennyi nevezett író befolyása azonban csekélylyé törpül azon óriási hatással szemben, melyet nemcsak saját nemzete fejlődésére, hanem az összes európai eszmék megújítására s a német irodalomban főkép a Sturm és Drang megindítására is gyakorolt Voltaire nagy vetélytársa a XVIII. századi franczia irodalomban: *Jean Jacques Rousseau.**) Már Haman és Herder is az ő nyomán haladnak, s Goethe straszburgi tartózkodásából nem egy jegyzet vall arra, hogy behatóan foglalkozott a genfi bölcsész munkáival. E tanúlmány bélyegét viselik magukon Götz és Faust, de főképen Werther, mely regény a Nouvelle Héloise-zal nemcsak abban egyezik, hogy szintén megrendítő, nagyobbrészt bensőleg lejátszódó szerelmi tragédiát tár elénk, hanem még abban a külsőségben is, hogy mint amaz, ez is levelekben van írva.

Rousseau megújító eszméi azonban, mint már említők, nem annyira az egyes költészeti formákra, mint inkább a bennük rejlő tendencziákra nézve érvényesűlnek. Rousseau első sorban rajongó, de politikai rajongó volt. Hatalmas eszméi megindították azt a zúgó, morgó földalatti dörgést, mely a 89-iki franczia forradalomban jutott kitörésre. Németországig e pusztító, elemi erővel fellépő viharnak csak visszhangja jutott. A németnek természetében nincs meg az az ellenállhatatlan politikai szenvedély, a mivel a legtöbb román nemzet s a mivel többek közt a magyar is bír. Náluk tíz eszmei forradalomra következik egy-egy politikai kitörés. Rousseau eszméit csak lassan-lassan próbálgatták az ideálból a való életre lefordítani s alkalmazni. Társadalmi formák csak nehezen s igen kedvező körülmények közt dönthetők meg. E körűlmények nem állottak be s az eredeti lángelmék, Rousseau tanítványai, mindinkább távolodtak a társadalomtól. Megbosszúlja magát, hogy az eszmei forradalommal a politikai nem járt karöltve. A távolodás a hetvenes évek vége felé éri el legszélső határát. A következő évtized elején a mérsékeltebbek már kezdenek visszatérni s keresik az elvesztett összhangot, míg a túlzók megmarad-

*) A következőkre nézve v. ö. *Schmidt Erich* érdekes könyvét: Rousseau, Richardson und Goethe. Jena, 1875.

nak önalkotta képzeletvilágukban, melyben azután szellemileg vagy fizikailag is tönkre mennek.

Rousseau hatása azonban nem volt múlandó. Eszméi erős gyökereket verve, napjainkig terjesztik terebélyes lombjaikat. Rousseau volt az első, ki az emberekben az évszázadok óta szunnyadó természeti érzéket új életre költé; ő az első, ki a természet, a táj, a körülöttünk levő teremtmények szépségeire megnyitja szemeinket. Ebben is egyezik Werther Rousseauval. De nemcsak Werther, hanem Goethének egész köre. Lenz a Nouvelle Héloiset a «legjobb könyv»-nek nevezi, «melyet valaha franczia betűvel nyomtattak», s a Hofmeisterben, mely az Abälard motivumot is fölhasználja, e kérdéssel fordúl Gustchen kedveséhez: Olvastad-e az Új Helojzát? — Klinger számára az Émile «a század, az újabb kor legkitűnőbb könyve». Az ifjúnak, kinek nincs más vezetője, e könyvet ajánlja olvasmányúl; ez bizton fogja őt az élet tömkelegén keresztül kalauzolni; «e könyv a legmagasztosabb erény, a legtisztább igazság sugallatából van írva; egy új kinyilatkoztatását tárja elénkbe a természetnek, mely kegyeltje előtt oly időszakban fátyolozá le titkait, midőn az emberek már szinte megszüntek azoknak csak sejtelmével is bírni». Nem kevésbbé tiszteli Klinger a Nouvelle Héloiset. — Mindkét műnek túlhajtott konzekvencziáit látjuk Heinse Ardinghellojában. Legközvetlenebb azonban, különösen a társadalmi problémákat illetőleg, Rousseau hatása a fiatal Schillerre, kinek első művei csak úgy hemzsegtek a majdnem szószerint átvett természetbölcseleti tirádáktól, s ki Rousseaura írt költeményében e mesterét egyenesen az angyalok közé helyezi.[1])

Rousseaut követve, a *természet* lőn a fiatal óriások jelszava; ez hangzik minden művökön keresztül, kezdve a legódaibb szárnyalástól,[2]) egészen le a Haramiák tomboló elégedetlenségeig.[3])

---

[1]) «Mag der Wahnwitz diese Erde gängeln,
Geh Du heim zu deinen Brüdern Engeln,
Denen du entlaufen bist . .»

[2]) «Süsse heilige Natur,
Lass mich gehn auf deiner Spur!
Leite mich an deiner Hand,
Wie ein Kind am Gängelband». — Stolberg Fr.

[3]) «Da verrammeln sie sich die gesunde Natur mit abgeschmackten Konventionen . . Ich soll meinen Leib pressen in eine Schnürbrust und

Hogy a természetet közelebbről élvezhessék, útra kelnek. Divatba jön a Svájczot látogatni. Goethe, a Stolberg testvérek, Klinger, Lenz ott jönnek össze. Mindenki nyugodt falusi életre vágyódik. Goethe Weimarból kertjébe, Lenz Berkába vonúl. Regényekben s színdarabokban egyaránt kitünő helyet kezd elfoglalni a remete, a magányba visszavonúlt, merengő férfiú. A «Sturm- és Drang»-ban ilyen akar lenni Blasius. Az «Ikrek»-ben Guelfo. Erwin az «Erwin s Elmiré»-ben a remetét játsza, valamint már Voltairenek is Le vieil Eremite de Ferney volt a neve s Rousseau a montmorency-i erdő remeteségében élt. Ugyancsak Gentle Hermit Edwinnek a neve abban a balladában, melyből (Vicar of Wakefield, VIII. fej.) Goethe dalműjéhez a tárgyat merítette. Herder 1772 októberében így ír: «Mennyország és remetelak mindig együtt vannak». — Alig van lovagdráma, melyben valamely kegyes remete ne fordúlna elő; a Golo és Genovévában álremetével találkozunk. — Egyáltalán minden rendű és rangú népség egyszerű, természetszerű életre vágyik; legszívesebben lennének földmívelők, pásztorok vagy halászok. Ez idilli állapotokat azután kiki saját hajlama szerint festi ki. Klinger «Szenvedő nő» czímű színjátékának végjelenetében a nagykövetet földjét szántva pillantjuk meg; két gyermeke a barázdákban játszik, Ferencz gyümölcsfát olt; mindannyian boldogok és megelégedettek, hogy terhes tisztségeiktől s hivatalaiktól megszabadíttattak s életüket a szó teljes értelmében élhetik. A Julius von Tarent czímhőse cserébe adná herczegségét egy szántóföldért s ujjongó alattvalóit egy zsongva folyó patakért. Nem kérne egyebet egy ekénél a maga s egy laptánál a gyermekei részére. Blanka pedig így ábrándozik: «Hah! — most itt vagyunk, — a földkerekség legtávolibb zugában. E kunyhó kicsi bár, — de megférünk benne egymást átkarolva. E földecske nem széles, — de megfér rajta nehány növény s két sírhalom; és azután, Julius, az örökkévalóság, — a miben megfér szerelmünk!»

Ezzel a természethez való visszatéréssel még más valami is jár.: a polgári viszonyok, társadalmi állapotok és konvenincziák

meinen Willen schnüren in Gesetze. Das Gesetz hat zum Schneckengang verdorben, was Adlerflug geworden wäre, das Gesetz hat noch keinen grossen Mann gebildet, aber die Freiheit brütet Kolosse und Extremitäten aus!» Moor Kár.

szuverén megvetése. Az *ember* mint ilyen helyeztetik a maga méltóságával s szépségével előtérbe, menten a divat s hagyományosság minden kötelékétől.[1]) Az *ember* összeütközésbe jön a polgárral, a keresztténynyel, az alattvalóval.[2]) Az emberiség *méltósága* ünnepélyesen proklamáltatik.[3]) Ugyancsak Rousseaunak nyomaiba léptek a stürmerek és drängerek, midőn a tudományokat, a könyveket megvetették; *egyetlen* könyv ismerete elég arra, hogy az ember a halandók legbölcsebbje legyen és ez a természetnek mindenki számára feltárt nagy könyve.[4]) A gyermekek túltömése min-

---

[1]) »Wir wollen sehen, ob die Mode oder die Menschheit am Platz bleiben wird?» (Árm. és Szer. II. 3. Ferdinand.) «Dann, Mutter, dann, wenn die Schranken des Unterschieds einstürzen, . . Menschen nur Menschen sind . .» (Lujza, Árm. és Szer. I. 3.) «Menschen haben Menschheit vor mir verlogen, da ich an Menschheit appellierte, weg denn von mir Sympathie und menschliche Schonung!» (Moor Károly, Haramiák I. 2.)

[2]) «Man kömmt nicht in der Christen Orden,
Wo man nicht erst ein Mensch geworden» Brockes.

«Man ist eher ein Mensch, eher ein Bürger, ein Untertan des Staats, — ehe man ein Christ ist.» Moser Fr. Károly. — Már Náthán így kiált föl (II. 5.): «Sind Christ und Jude eher Christ und Jude als Mensch?» És Schiller Rousseaura írt költeményében:

«Rousseau leidet, Rousseau fällt durch Christen,
Rousseau, der aus Christen Menschen wirbt».

[3]) Lenz így kiált fel Shakspere egy jelenetének elemzése után: «Wem die *Würde menschlicher Natur* nicht dabei im Busen aufschwellt und ihn den *ganzen Umfang* des Worts: Mensch fühlen läszt . . .»; és: Schiller felolvasását: Was wirkt die Bühne? így fejezi be: «(eines jeden) Brust giebt . . (vor der Bühne) nur *einer* Empfindung Raum — es ist diese: ein Mensch zu sein!» Még Fülöp király is így eped (Don Karlos III. 5.):

«Jetzt gieb mir einen Menschen, gute Vorsicht,
Du hast mir viel gegeben. Schenke mir
Jetzt einen Menschen.»

És később a nagyinkvizitor szemrehányását így viszonozza (V. 10.) «Mich lüstete nach einem Menschen. Diese Domingo — (sind keine).»

[4]) Goethe Dichtung und Wahrheit-jában (23., 50.) a 16. századi költők tanúlmányozásáról szólva ezeket mondja: «Die Minnesänger lagen zu weit von uns ab; die Sprache hätte man erst *studieren müszen, und das war nicht unsere Sache;* wir wollten *leben* und nicht *lernen.*» Praegnansabbúl nem lehet a fiatal óriások könyv-iszonyát kifejezni. A példák, melyek műveikből összehordhatók, számtalanok; javarészüket felemlíti Brahm i. h. 187—198. old. «Gelehrsamkeit» alatt. — Rá kell itt még mutatnunk

denféle tudákossággal, úgy hogy végre saját apjuknak sem tudják a nevét (Götz ismeretes jelenete), más, rendszerbe szorított dolgokkal, mint példáúl a merev, egyenes fasorú kertekkel egyetemben nevetségessé tétetik. Moor Károly lelke mélyéből megutálja «téntanyaló századát», Plutarchban nagy emberek tetteiről olvasván. Egyáltalán minden írás, ha az rendes foglalkozásúl űzetik, gyűlöltté válik a fiatal óriások előtt. A poétát, ha rendszeresen folytatja e mesterségét, «éhenkórász» névvel ruházzák fel s a hivatásszerű irók közös, megvető elnevezése «belletristák». Legyőzhetetlen ellenszenvet éreznek különben minden hivatásszerű foglalkozással szemben is; a fiatal Jerusalem vagy Goué — valamint Werther — még a könnyű éltű diplomácziai pályával sem tudnak megbékülni. Sőt a komoly, a jog, bölcselem s politika terén oly sok érdemeket szerzett Schlosser J. G. is osztja e különös ellenszenvet Aforizmáiban.*)

Minden könyvből szedett tudománytól menten, minden iskolai szabálytól függetlenül álmodták az eredeti lángelmék a költészet fejlődését. Egészen a *szép* élvezetének akarták magukat átadni, egészen beléje akartak merűlni abba a szépbe, abba az ideálba, melyet csak érezni lehet. És ez élvezethez nem ízléssel, nem tanúlmányokkal kell bírni, hanem egyedül csak *szívvel.* Így lép lassankint előtérbe s válik hangzatossá a stürmerek és drängereknél a sziv. Rousseau és Werther csak szívök sugallatát követik tetteikben, s az utóbbi valóságos beteg gyerek módjára dédelgeti szívét. A szívet a legkülönfélébb s változatosabb jelzőkkel látják el. Vannak érző, érzékeny, szép és gyöngéd szívek. A Czeczíliáé Stellában «kisírt s kétségbeesett». Lenz «szegény, szerencsétlen, haldokló, eltikkadt» szívéről beszél. — Legboldogabbnak azt az embert tartják, kinek szíve minél tömörítettebb érzelmekkel van tele. Ilyen szívet s azontúl semmi egyebet sem kér Stolberg Fr. gróf a mindenhatótól gyermekének, s a mit Goethe Götzben röviden összevonva úgy fejez ki, hogy «a költőt a teli, egészen egy

---

arra a nagyszerű ellentétre, melyet Fausttal száraz, könyvmoly famulusa Wagner képez.

*) «Gelehrtenstand — Stand? Pfui!» vagy: «Sobald ein menschlich Verhältnis ein Stand wird, ist's als ob wir nur beiher Menschen wären» (Deutsches Museum, 1777, 108. old.)

érzelemmel teli szív teszi», képezi a sturm- és drangkorszaki költészet katekhizmusának legelső pontját. E körül forognak, ehhez térnek vissza a fiatal óriások minduntalan.*)

Az *értelemmel* az *érzelmet* állították szembe. Igy történt a vallásban is. A pietizmus gyorsan terjed. Hogy a kedély e vallása mennyire fogékony talajt talált a fiatal óriásokban, példa rá Goethe viszonya Klettenberg kisasszonyhoz. A pietizmus maradványa még a *szép lélek* (eine schöne Seele) is, mely kifejezés Rousseau belle âmejának megfelelőleg használtatott. A szép lelkek örömmel engedték át magukat a legborongóbb hangulatoknak; Young, Sterne, Ossián valának kedvencz olvasmányaik. E borongásra Lessing találta meg a kifejezést, sentimentalt és sentimentalityt empfindsam és Empfindsamkeit-tal fordítván. Lassankint e szen-

---

*) A szív mindenhatóságát ecseteli Jacobi Fr. «Allwill»-jében: «Am Ende ist es doch *allein* die Empfindung, das Herz, was uns bewegt, uns bestimmt, Leben giebt und That, Richtung und Kraft (Teutscher Merkur, 1776, IV. 236.) . . . der *einzigen* Stimme meines Herzens horch' ich. Diese zu vernehmen, zu unterscheiden, zu verstehen heiszt mir Weisheit, ihr mutig zu folgen Tugend . . . Noch mit jedem Tage wird der Glaube an mein Herz mächtiger in mir» (238. — V. ö. Scherer, Zeitschr. für Dt. Altertum und Dt. Litt. 20., 354.). — Werther mottójaként hangzanak e regénynek első szavai: «Wie froh bin ich, dasz ich weg bin! Bester Freund, *was ist das Herz des Menschen!*» — «Ich könnte das beste, glücklichste Leben führen» — írja tovább «wenn ich nicht ein Thor wäre. . . . Ach! so gewiss ist's, dasz *unser Herz allein sein Glück* macht!» Prometheus így fakad ki: «Hast du nicht *alles* selbst vollendet, heilig glühend Herz!» és Stella, Werther valóságos testvére, így kesereg: «O mein Herz, das fühlst du *allein!*» (II. 8.) és tovább: «Tiefe Wunden schlägt das Schicksal, aber oft *heilbare*. Wunden, die das Herz dem Herzen schlägt, das Herz sich selber, die sind unheilbar» (V. 8.). — Ferdinand (Árm. és Szer. I. 7.) beismeri, hogy: «in meinem Herzen liegen *alle* meine Wünsche begraben», és lady Milford az udvart elhagyva (IV. 8.) így határoz: «*Nichts als mein Herz* begleite mich in diese stolze Verweisung.» És hogy e példákat, melyek végtelenségig vihetők (V. ö. Brahm i. h. «Das Herz», 172—179. old.), méltólag fejezhessük be, ide iktatjuk még ugyancsak a ladynek büszke mondását: «Kann er (a herczeg) auch seinem Herzen befehlen, gegen *ein groszes feuriges* Herz *grosz und feurig* zu schlagen?» (Árm. és Szer. II. 1.) — és Posa marquis szavait, a királynőt rábeszélni óhajtván, hogy Karlos «angyala» legyen:

«Die Wahrheit ist vorhanden für den Weisen,
Die Schönheit für ein fühlend Herz. Sie beide
Gehören für einander. (IV. 21.)

timentalizmus a legmagasabb fokra hatványozódott s — ismét Sternenek egy kifejezését használva — the joy of grief-ben érte el tetőpontját. Sírás és zokogás lőnek az élvezet legmagasabb potencziái. Millernek ismeretes klastromtörténetében, Siegwartban, a földtől kezdve fel az ég boltozatáig minden élő s élettelen lény könyezik s végre még a hold is kénytelen sírva fakadni.

Markánsabbúl mint bárhol másutt, nyilatkozik e kor ferde felfogása a szerelmi s házas életben. Hiszen ezek azok a problémák, melyekkel Rousseau és Goethe regényei első sorban foglalkoznak. És e regények, valamint színművek, Goethénél a való életben bírják alapjukat. Ismeretes, hogy mily kalandos szerelmi múltja volt s mily nyugodtan tudta a kellemetlénné vált szerelmi kötelékeket megszakítani. Nem mindenki volt azonban oly sokak által szeretett mint Goethe. Werther öngyilkossága követőkre talált. A dúló szenvedély Bürger életében mint romboló démon jelentkezik, nős létére sógornőjét szeretvén. És nem tudta magát egyiktől sem elszakítani, úgy hogy valóságos kettős házasságnak erkölcstelen képét tárja elénk. Stellánál kimerítőbben fogunk e problémával foglalkozni. Tetőpontján az elhatározás s a magát összeszedés teljes hiányának, mely a stürmereket jellemzi, áll a szerencsétlen Sprickmann, habozó, nyugtalan szenvedélyével, mely mint lidérczfény örökké ingott, szerencsétlenné tévén önmagát, nejét s nehány kedvesét.....

Látjuk tehát, hogy az eredeti lángelmék félszeg felfogásaikkal nem szorítkoztak egyedűl arra, hogy azokat papírra tegyék, hanem átvitték egy részüket az életbe is. Csak egy téren voltak tartózkodók: a politikain. Sőt egyáltalán nem léptek politikai talajra. A mely műveket mint idetartozókat szokás említeni, még azok is bizonyos idealisztikus szoczializmusból indúlnak ki, vagy ilyen eszmét bírnak alapgondolatukúl. Brahm kétféle politikai tendencziát különböztet meg: a szentimentálist, mely minden határozott czél nélkül állítja szembe az embert a polgárral, s ezzel találkozunk például Leisewitz darabjában, — míg a második, némileg követhető pozitív tartalommal bíró faja a politikának Schiller és Klinger darabjaiban mutatkozik. Nem kell felednünk, hogy a németek megállottak a meglevők puszta tagadásánál s a leromboltak helyébe nem építettek pozitív tanokat hirdető templomokat. — Bármennyire távol is essék tanúlmányunktól e politikai momentum, mégis körébe kell azt majd vonnunk, mikor az egye

színművek tárgyalásánál mint kényelmes osztályozási ágens fog jelentkezni.

IV. A megelőzőkben azon befolyásokkal foglalkoztunk, melyeknek a költészet egyáltalán alája volt vetve a múlt század hetvenes éveiben; lássuk már most e befolyásoknak érvényesülését műfajunkkal, a drámával szemben.

Az ember a költészetben mindig saját gondolkozását s saját érzelmeit keresi, ez okból a dráma is arra van hivatva, hogy — mint már Hamlet mondja — tükörül szolgáljon saját korának. Ezért azok az anyagok, azok az eszmék értékesíthetők legkitűnőbben a színpadon, melyek válrokonságuknál fogva a közönség nemzeti hangulatával megegyeznek s annak osztatlan érdekeltségét bírják. Ugyanez értelemben nyilatkozik Börne, ezt írván: «Mindig élt bennem a meggyőződés, melynek ismételve kifejezést is adtam, hogy a színköltőnek soha sem szabad magát nemzetétől vagy korától elszakítani. A bölcsész, a vallástanító, a kormányférfi, a természettudós megelőzhetik korukat, a színműírónak ezt tennie nem szabad. Sokratesnek méregkelyhet nyújtottak, Kolumbust kinevették polgártársai, de Shakspere nagyságát már életében felismerték és méltányolták».

Tekintetbe veendő, hogy a dráma ugyancsak e korban az uralkodó műfajjá lőn. Az éposz és líra kora letünt; senki sem bírt türelemmel a hősök csatáinak hosszadalmas elzengését végig hallgatni s ismeretlenek valának a minnesängerek epedő énekei. A Rousseau által álmából felzavart nemzedék tetteket, gyorsan lefolyó, hatalmas tetteket s azoknak véghezvivőit, nem époszi méltóságban, hanem az emberi szenvedélyektől át meg áthatva, hatásuk alatt a pompázó beszéd művészetét feledve, kivánt látni. A dráma felvirágzott, mert nemzeti, kori szükséggé lőn. Kifejlése szerves volt.

És ennek a drámának, a nemzeti sajátságnak megfelelőleg, *jellemdrámának* kellett lenni. A költők kényszerítve voltak saját bensőjükbe nyúlni s onnan azon módon frissen hozni elő az érzéseket. Mert csak ilyenek érdekeltek, különösen ha viharzók, rombolók valának. És itt megint a *nemzeti szellem* jutott érvényre, melyről már Lessing megírta, hogy inkább vonzódik a nagyhoz, irtózatoshoz, mélabúshoz mint a kellemeshez, gyöngédhez, szerelmeteshez.

A Sturm- és Drangkorszak drámaköltészete nem egyéb a nemzeti szellem harczánál a ráerőszakolt idegen, franczia forma ellen.

Minden szellemi fejlődésnek czélja a nemzetiség felé kell hogy irányozva legyen. A német irodalmi működés a múlt század közepén ez első és főfeltételnek teljesen híján volt. Aakításainál — főképen pedig drámai alakításainál — a francziáktól kölcsönzött szabályokkal élt, melyeket azok viszont a klasszikus művekből vezettek le, — meggyőződésük szerint helyesen. A viszonyok megváltozására csekély figyelemmel voltak. A tényeket azon módon vették át, mint azokat a régieknél találták. És sok jót találtak. Az emberi szív háromezer év alatt nem nagyot változott. De változott a gondolkozásmód, változott az ízlés. Az érzésnek egyszerű hangja nem igen hatott volna egy túlfínomított udvar hallgatóságára. Az érzelmeket a lehető legmagasabbra kellett csavarni, s kifejezéseiknél a leghangzatosabb szólásmódokat kellett alkalmazni. A nyelv Corneille- s Racinenál azóta el nem ért pompát és fínomságot nyert s a franczia szellem természetének legjobban megfelelő kifejezésnek, a páthosznak tetőpontját érte el. A franczia, mint általán a román és keleti fajok, rendkívül büszke nemzetiségére, azért szereti mindazt, mi annak hízeleg; magát mint nemzetének tagját érezni, ez legmagasztosabb büszkesége.

Már most vegyük ezzel a hatalmas, egységes nemzettel szemben a németeket. Országuk sohasem képezett s most sem képez egészet. A nyelv egysége nem volt képes a nemzetiségi egységet létrehozni, a porosz porosz, a bajor bajor, az osztrák osztrák marad.*) Csakis kisebb-nagyobb rokonságról lehet szó. A nemzet

*) Wenn wir auch seit langer Zeit singen: «Das ganze Deutschland soll es sein!» — so wird es doch für alle Zeiten dabei bleiben, dasz die Bevölkerung zwiespaltig in eine norddeutsche (niederdeutsche) und eine süddeutsche (oberdeutsche) sich scheidet . . . . Zutreffender dürfte die Abgrenzung des Südens von dem Norden dadurch erreicht werden, dass wir zwischen beide ein *Mittel-Deutschland* legen . . . . (és így tovább?) . . Eine strengere Grenzscheide als Fluss und Gebirg hat zwischen Ober- und Niederdeutschland die Mundart gezogen. Denn obschon das Germanische die Wurzel ist, . . so macht sich doch in der oberdeutschen Mundart das Alemannische (Hochdeutsche), in der niederdeutschen das Sassische (Plattdeutsche) geltend und zwar in so sehr von einander abweichender Weise, dass der mecklenburger Bauer und der württemberger und tiroler Bergbewohner sich ebenso wenig verstehen, wie der Picarde und Gascogner in Frankreich. (Förster F. Biographie Goethes, XVII. old.)

a középkor kezdete óta egyre oszlott, foszlott; az elkülönzés előbb nagyobb, majd kisebb államokra, majd végre a családokra s az *egyedekre* is kiterjedt.[1]) A német *ember* par excellence, legmagasabb fóruma az *emberiség* lőn. Itt rejlik annak a tulajdonságnak végoka, mely a németet arra képesíti, hogy más nemzet érzelmeibe magát könnyen beletalálja, mi neki a világpolgár elnevezést első sorban biztosítja s mi irodalmát a humanizmus s idegen szellem tárházává tevé. Ezért tehát, mikor a német nemzeti szellem ébredéséről beszélünk, nem érthetünk alatta mást, mint valamely idegen befolyás lerázását s az általános emberi szempontra való emelkedést.

Már most ha a franczia tragédiát s annak hangúlatát tekintjük, mily végtelen lesz az űr, mely azt a német szellemtől elválasztja. Azt a nemzeti páthoszt, melyet előbb említénk, így jellemzi Nisard: «Bálványozzuk a hősöket és nyomoraink mélységéből tapsolunk azoknak, kik valamely nagy szerepet játszatnak velünk az élet színpadán s az emberiség tapsait szerzik meg számunkra. Ne engedje isten, hogy e rajongás a hősiség után valaha ellankadjon hazánkban! Ez szellemünk rúgója; ez a mi nálunk a békét dicsővé s tiszteletreméltóvá teendi mindig. A mely nap a nagy Corneille megszűnnék népszerű lenni színpadainkon, azon nap megszűnnénk nagy nemzet lenni.»[2])

E nemzeti szellemet, mely az idézett sorokból nem talán

[1]) Eckermannal folytatott Beszélgetéseiben egy helytt megjegyzi Goethe, hogy ha Béranger Jénában élt volna, nem igen ismerték volna nevét e város falain kívül, míg dalait Párisban énekelve, azok csakhamar közbirtokká váltak. És ezt mint nagy előnyét emeli ki egy egységre s összpontosúlásra jutott állam fővárosának. Másrészt azonban teljesen ismeri azt a hatást, melyet a sok kis udvar, egyetem stb. a maga körén belül gyakorol: «Deutschland hat kein eigentliches Zentrum. Als ein *Land der Individualität*, (ein jeder muss hier seinen Mann stehen) — macht es ein solches unmöglich. Wir haben daher viele Hauptstädte, die durch ihre Eigentümlichkeiten sich ergänzen. Keine kann sich, wie Paris, als ausschliesslichen Gravitationspunkt betrachten. . . . . Was im politischen Betracht für unsere Stellung nach Aussen ein Mangel, ist für die Freiheit und Mannigfaltigkeit der Bildung im Innern unstreitig ein Vorteil . . .» És az bizonyos, hogy ha Berlin még annyi ideig lesz is Németország fővárosa, még sem lesz Bécs, München, Stuttgart, Köln, Frankfurt stb. annyira elberliniesedve, mint a hogy Francziaország el van párizsiasodva.

[2]) Szász K. fordításában, II. 95.

Corneille napjaiban, de jelen századunkban egy komoly tudós ajkairól nyilatkozik, összehasonlítva a német nemzeti szellemmel, annak inkább a lényegre ható komolyságával, a külső pompát a szolid beltartalom mellett szívesen nélkülöző meggondoltságával s magának a nyelvnek a francziát változatosság és könnyedség tekintetében akkortájt meg sem közelítő fejletlenségével: szinte csodálatosnak fog nekünk tetszeni, hogy a német irodalom, de főképen a drámairodalom oly sokáig hordta a franczia formát. Azért mondom formát, mert *tárgyában* helylyelközzel megpróbált önállóbb felfogásra vergődni, a mivel azonban ritkán ért el egyebet, minthogy alak és tartalom a legrikítóbb ellentétbe jöttek egymással.

Az esetlen, idegen öltözetében magát alig találni tudó ifja hasztalan vezette bölcs pædagogusként Lessing, hasztalanúl mutatta neki az antik példányképeket Winckelmann, a vad fiúi forrás csak kitört belőle, megjöttek a német irodalom *kamasz-évei* (Hettner), melyek csak sok zavaros epizódon keresztűl vezettek helyes tisztúlásra. Ismét megtaláljuk a hasonlatot. Erős bor erős forrást kiván. Mint Schiller mondja egy későbbkori bírálatában (Tieckről): a durva erő s hatalmaskodás tisztúlásra képesek, de soha sem vezetett még a kitűnőséghez az út ürességen s laposságon keresztül.

Hogy e kor történelmi jelentőségét egészében méltányolhassuk, elkerülhetlenűl egy pillantást kell vetnünk a dráma idáig való fejlődésére.*)

Kezdetleges próbáit e műfajnak egész az őskorba vezethetjük vissza. Bizonyságúl erre egyrészt azok a drámai alakban fellépő népszokások szolgálnak, melyek részben még most is, habár a kereszténység által módosított alakban megvannak, másrészt azonban az a körülmény, hogy a drámai produkczió e műfaj legelső fellépésénél már oly dús eredményt mutat fel, mely nem képzelhető az anyag egy részének már előbb történt összehordása s részben feldolgozása nélkül.

Már a legrégibb ránk maradt emlékeket is két egymástól szigorúan elkülönözhető osztályba sorozhatjuk, u. m. *egyházi* és *világi*

*) V. ö. *Prutz R. E.*, Vorlesungen über die Geschichte des deutschen Theaters, Berlin 1847, és *Devrient E.* Geschichte der deutschen Schauspielkunst, Lipcse, 1848—74. 5 köt.

játékokba. Ez utóbbiak mindenesetre régibb és nemzetiesebb eredetűek, jóllehet a legelső ránk marad drámai művek az egyházi játékok köréből valók. — Ezek a keresztény papság által hozattak be s czéljuk a pogány dialogizált népszokásoknak háttérbe való szorítására irányúlt.*) Egyes újtestámentomi jelenetek előadása már a XIII. század előtt divott, de a ránk maradt — latin nyelven írt — hagyományok csak e századból valók. A következő században az előbb csak elvétve jelentkező német közbeszúrások, elmés ötletek már kezdik kiszorítani a latin nyelvet, s e változással egyidejűleg végbe megy az egyházi játékok elvilágiasodása. Az ösztönszerűleg működő nemzeti szellemnek nem feleltek meg a komoly, vontatott történetek, melyek epikai természetüknél fogva sem tudták a hallgatók figyelmét lekötni. Mint jellemző vonásokra figyelemmel kell lennünk azokra az alakokra, melyek a világi játékokba is átmentek; ilyen komikus alakok voltak például a kuruzsoló vagy szatócs, ki az Úr sírjához igyekvő asszonyoknak kenőcseit és fűszereit ajánlja; ilyenek voltak ezenkívül az ördög, a zsidók s Krisztus sírjának őrei. Az ezek által előadott húmoros jelenetekben azután nem ritkán egy új vonás is kezd érvényre emelkedni: a gúny az elkorcsosúlt lovagság s az elpuhúlt udvari élet ellen. Ez az első jellemző eset arra nézve, mint küzd a *nemzeti* szellem az eredetileg Francziaországból importált szokásokkal s intézményekkel.

A legrégibb világi játékok a ránk maradtak közűl a XV-ik századból származnak s *farsangi játékok* elnevezése alatt fordúlnak elő, mivel rendesen a böjtelői mulatozások ideje alatt adattak. Bármily durva is legyen ezeknek a farsangi játékoknak szerkezetük, máris magukban hordják a nagyra fejlődhetés csiráját. Kitűnő előnyük, hogy egészen nemzeti alapon nyugosznak, a mennyiben a franczia befolyás ezidőben még csak a vallásos játékokkal szemben nyilvánúl.

A XV. században a farsangi játékok mívelésében különösen két nürnbergi író válik ki: Hans Rosenplüt és Hans Folz. Az előbbi

*) A német dráma, kezdetleges fejlődésében megegyez a miénkkel, valamint valószínű, hogy az előbbi az utóbbira bizonyos befolyást gyakorolt. V. ö. *Schröer E. Gy.* Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungarn, újabb kiadás Bécs 1862, és *Schuller J. K.* Herodes, ein deutsches Weihnachtsspiel aus Siebenbürgen, Szeben, 1859.

a farsangi játékok rendes mértékét túlhaladva a *vígjáték* alapját vetette meg. Városok és polgárság barátja lévén, a papokat és lovagokat ostorozta. A második nagyban hozzájárult, hogy a rögtönzött bohózatok kötöttebb, kerekebb s művésziesebb alakot nyerjenek. A XVI. század elején írt Gengenbach Pamphilus, e század legjelentékenyebb drámaírója. «X Alter dyser welt» czímű darabjától számítja Goedeke az újabb német dráma történetét. — Utána a népies színjáték tovább fejlődik, a nélkül azonban, hogy akár az egymástól elszigetelve levő színpadok, akár pedig a tudósok igyekvése az antik dráma behozatala körül, fejlődésére befolyással lennének. A deczentralizáczió első akadályozó befolyása jelentkezik. A népies drámának két válfaja: az egyházi és a világi még mindig felismerhető, habár ez utóbbi a múlt században nyert túlsúlyát mindinkább érvényre emeli. A farsangi játékok még mindig dívnak s ügyes kezelők által fejlesztetnek. Ezek közé tartozik *Hans Sachs* (1494—1576), ki rendkívüli sokoldalúsága mellett első sorban a drámára bírt hivatottsággal. Ő az, kinél a drámaírás föltételei, mint a cselekmény expozícziója és motiválása, valamint a személyek egyedesítése s beható jellemzése, legelsőbb mutatkoznak. További érdeme a drámairodalom fejlesztése körül az, hogy annak határait hatalmasan tágítá, a mennyiben tárgyai körébe belevonta a történelmet és a mondát is.

Azzal a vázlatszerűséggel, melylyel Hans Sachs drámáit írá, ellentétben áll az *angol komédiások* által előadott színműveknek szélesebb alapra való építése s jellemeiknek, szenvedélyeiknek lélektanilag helyesebb rajza. Ezek az angol komédiások*) a XVI. század utolsó negyedében lépnek fel először, mely időponttól kezdve elárasztják egész Németországot. Darabjaik oly drámai élénkséggel bírnak, milyenről előttük sem a tudós — antik mintára készült — de még a népies színművek sem nyújtottak fogalmat. Bárhol is jelentek meg érdekfeszítő, romantikus előadásaikkal az angolok, mindenünnen kiszorították a most már száraznak, unalmasnak tetsző bibliai drámákat, míg ellenben a népies darabok, melyek már tárgyuknál fogva is közelebb rokonságban állottak az új színjátékokhoz, sokat felvettek ez utóbbiakból, mi által nagy lendületet nyertek, előnyükre. Sajnálatos körülmény, hogy ez

*) Az angol komédiásokról v. ö. *Heinrich Gusztáv*, Egyet. Phil. Közlöny V. (1881), 320—329. old.

egészségesen s életerősen megindúló mozgalom élére nem termett e korban ember, ki e népiesen-nemzeties irányban s mintájaúl maradandó becsű műveket teremtett volna. Mert az idetartozó írók, mint például *Ayrer Jakab*, ki előbb Hans Sachs nyomain indúlva, utóbb egészen az angol modorra adta magát, mely téren — tárgyra legalább — Shakspererel is találkozott,*) sokkal jelentéktelenebbek voltak, semhogy iskolát lettek volna képesek teremteni. Az angol komédiások hozták be a víg személynek típikus alakját, kinek neve azután Pickelhäring vagy Hans Wurst lőn és a ki ellen Gottsched irtó háborúját legelébb is megindítá.

Az előbb említett akadályhoz, mely a nemzetiesen-népies irány felvirágzása elébe gördült, csakhamar egy más hatalmas körülmény is társúlt, megakasztva s gátolva a dráma szerves fejlődését évtizedekre, sőt azon túl is. A harminczéves háború. A hosszú időköz, mely alatt a színi előadások majdnem mindenütt szüneteltek, mély árokként választja el az azon innen fekvő színműköltészetet az azon túlitól. Idegen minták utánzataúl lépnek fel e korban az ú. n. *fő- és státus akcziók*, tárgyúl rendesen az ó- vagy középkori — ritkábban a hazai — történet valamely eseményét választva. Maguk a darabok, az angol színművek példájára, csak úgy hemzsegnek az iszonyúbbnál iszonyúbb gyilkosságoktól, szörnytettektől, melyeket a harmincz éves háború hasonló eseményein nevelkedett közönség nagy tetszéssel fogadott. Nem volt azonban a víg személynek sem szabad hiányozni, kinek groteszk, durva tréfái az egyedüli szigeteket képezték a vértócsák közepette. Lassankint azután olyan darabok is kerültek színre, a melyekben határozottan e víg személy állott az előtérben. Így fejlődtek ki a hanswurst-komédiák. De még ezekben, valamint a fő- és státusakcziókban is, meg volt az egészséges népies elemnek egy csirája, melyet azonban a *tudós dráma* mindinkább elölt, ugy hogy amannak végre a bábszínházba kellett menekülnie, honnan megint Goethe Faustjának tárgyát meríté.

Az említett *tudós-*, vagy *műdráma* utánzáson alapúl, mint egyáltalán a XVII. század összes költői alkotása. *Opitz*, ki a dráma terén is mint tekintély szerepelt, az antik, különösen római tragédiát mutatta mintaképűl, jelesen pedig Senecát, kit ez időben

*) V. ö. *Petz Gedeon*, Shakspere és Ayrer, Egyet. Phil. Közl. IX. (1885), 313—343. old.

francziák és hollandok is egyaránt tisztelték. A szomorújáték szabályait javarészükben Gryphius állapítá meg, a felvonások számát ötre téve s behozva az antik dráma karát, valamint a régi mythológiának egész segédszerkezetét istenestül, istennőstül, stb. Franczia mintára alexandrinusi páros rímű versekben kezdék írni a szomorújátékokat. Anyaggal a régi, vagy keleti történet szolgált, ritkán az újabb kor, majdnem soha a nemzeti történelem.

Míg a szomorújáték így mindinkább idegen befolyások nyűge alá kezdett hajolni, addig a vígjátéknak inkább sikerült nemzeti színezetét megőriznie. Nagyjában a megelőző korbelinek folytatásaúl tekinthető. Mellette szorgos ápolásban részesűl az Opitz által behozott *pásztorjáték*, milyeneket fejedelmi udvaroknál, rendesen valamely ünnepélyes alkalomra, de polgári körökben is esküvőknél, keresztelőknél stb. volt szokásban mint alkalmi költeményeket előadni. A *dalművek* sem fejlődtek az Ayrer s nehány régibb keltű egyházi játék által kimutatott úton, hanem azon korlátok között, melyeket számukra kora költészetének korlátlan ura, Opitz kiszabott s melyek e műfajra nézve az olaszoktól voltak kölcsönözve.

Az Opitz által kijelölt úton haladt *Gryphius* András (1616—1664) a XVII. század legnagyobb drámaköltője. Előképei Seneca, a francziák, de főképen (mint azt Kollewijn kimutatta) a hollandok (köztük különösen Joost van Vondel) voltak. Mellette Lohenstein érdemel említést.

Ezek után, főleg a harminczéves háború utóhatásai következtében, kezdett a dráma tökéletesen elvadúlni; fő- és státusakcziók meg bohózatok és operák uralták a színpadot. Ez elvadúlás ellen lépett fel a XVIII. század második negyedében *Gottsched*, ki e szabálytalanságok legbiztosabb ellenszeréül a legnagyobb rendességet kivánta a német színpadon megotthonosítani, a mire ismét a franczia minták kinálkoztak első sorban. Abban, hogy a hanswurstot s a trágár bohózatokat sikerült a színpadról leszorítania, miáltal annak köztiszteletet szerzett, áll Góttsched soha el nem évülő érdeme, melylyel szemben tévedéseért egy idegen minta választásában, valamint teremtő tehetsége hiányaért eléggé keserűen lakolt.

V. Ha a stürmerek és drängerek drámai működését kellőleg ismerni s méltányolni akarjuk, némileg behatóbban kell foglalkoznunk azon ellenséges erődítmény természetével, melynek lerombolására

indúltak. Már pedig ennek az erődítménynek egy kimagasló szöglettornya a *Gottsched* nevét viseli.

E név sok ideig egyenlő jelentéssel bírt a legnagyobb mértékű korlátoltsággal, a maga nimbuszába hallatlan nyakassággal burkolózó pedánssággal s sem a nemzet, sem a kor ízlését felfogni nem tudó vakon dolgozó szabályhőssel. A páratlan hatalmat, melyet az irodalmi viszonyokra, főleg pedig a drámára körülbelől 1730 és 40 között székhelyéből Lipcséből gyakorolt, a meg nem érdemlett lenézésnek, gúnynak s mondjuk hálátlanságnak hosszú évei követték, melyeknek nyűge alatt életének hátralevő része (megh. 1766., 66 éves korában) s emléke majdnem egy századig szenvedett. Csak 1848-ban tisztázta jellemét s mutatta ki valódi érdemeit *Danzel,* művével*) valóságos «Rettungot» — a Lessing értelmében — víve végbe. Innen tudjuk, hogy ha a lipcsei professzornak meg is voltak a maga gyöngéi, mint például szertelen hiúsága, mégis tagadhatlan érdemekkel bír a német irodalom s főképen a drámai irodalom megtisztításában s nemesebbé tételében. Gottsched a Wolff-féle filozófiának szegődött hívévé s a milyen jól megfelelt ez természetének, ép annyira át van hatva ennek szellemétől minden későbbi tette s írása. A Wolff-iskolának eszménye a gondolatok világossága s a teljes — sokszor a laposba átmenő — hibátlanság. Ugyanez volt Gottsched ideálja háromágú tevékenységében: az újfelnémet nyelvet megtisztítani, a költészet lényegét szoros szabályokkal meghatározni s a színi irodalmat meg a színpadot gyökeresen regenerálni. És az irodalomtörténésznek azzal a férfival kell foglalkozni, ki mindezt tette, nem pedig a Lessing Irodalmi Leveleiben morálisan, vagy a Goethe Önéletrajzában külsejében is lerántott s nevetségessé tett irodalmi diktátorral, ki gyakorlati tekintetben többet használt az irodalomnak mint legyőzői, a svájcziak.

Gottsched követőivel szemben körülbelől azt a helyet foglalja el, a mi annak a porosz királynak jut a történelemben, kitől való féltében Königsbergből megszökött, s a ki csodálatosan egyoldalú, korlátolt, de a viszonyoknak teljesen megfelelő kormányzatával

*) Gottsched und seine Zeit. Auszüge aus seinem Briefwechsel zusammengestellt und erläutert. — E műben, mely 1855. második kiadásban is megjelent, óriási szorgalommal mintegy 4700 eredeti levél van fölhasználva.

nagytehetségű, de más viszonyok közt fejlődött fiának az országot oly állapotban adta át, mely azt képessé tevé a hétéves háború győzelmes keresztűl harczolására. Az erőgyűjtésnek s az előkészítésnek is meg van a maga kora.

Gottsched a maga hivatásában mint eltisztító és kisöprő tökéletesen helyén volt s bírt ezenfelül még azzal a megbecsűlhetlen előnynyel is, hogy mindig tisztában volt czéljaival; ezeknek azután kifejezést is adott s be nem elégedve az egyszeri mondással, ismételte mondandóit mindaddig, míg ajánlata meg nem testesűlt. Iskolamesterként vesszővel kezében állt több mint tíz éven keresztül Németországgal szemben, ezt mindig egy s ugyanazon útra terelvén. Az ilyen vas következetességhez is tehetség szükségeltetik. Ezzel a tehetséggel volt megáldva Gottsched, a ki hogy költői érzéssel, ihletséggel soha sem bírt, annak tanúja valamennyi szorosan poétikus műve. A képzelemnek teljes hiánya magyarázza ki azt is, hogy még szépészeti műveiben s szabályaiban is, a leglényegtelenebb csekélységig, idegen tekintélyekre támaszkodik. Igy például, a mi bennünket itt érdekel, a drámában a régieket követő francziákra. Kritikai s eszthétikai meggyőződései nagyobbrészt a *Versuch einer critischen Dichtkunst vor die Deutschen* (Lipcse, 1730) czímű művében vannak letéve, mely művet az első ítészi s szépészeti kisérletnek kell tekintenünk a német irodalomban. Valóságos költészeti kézikönyv ez, határozottan gyakorlati czélokat követő. Ezen alapúl Lessingig minden eszthétikai fejtegetés. Okvetlenűl szükségesnek tartjuk tehát tartalmából legalább annyit kivonatolni, a mennyi az általunk szemmel tartott műfaj, a dráma elméletére vonatkozik. Ezzel foglalkozik a második résznek utolsó három fejezete. A 10. fejezetben a *tragédiáról* szól, később előadandó színpadkörüli tevékenységének adva ugyszólván elméleti magyarázatát. A műfajnak keletkezéséből indúl ki a görögöknél. Szerinte ez az epopöával megegyezik a mi a cselekményt, jellemzést s az előadási modort illeti, de másrészt eltér attól «a cselekmény kiterjedettségében vagyis tartalmában; a hely megválasztásában, hol a cselekménynek végbemenni kell, és az előadás módjában, a minek itten egészen drámainak kell lenni, míg amott az elbeszélő hang uralkodik».

Ezzel kapcsolatban azután áttér a tragédia szerkezetére s valóban kómikus módon szolgáltatja gyakorlati receptjét egy ilyen ötfelvonásos, a szabályok szemmeltartása mellett készítendő szo-

morújátéknak.*) E szabályokat azután mindjárt be is mutatja az Oedipus Rex-en, mint mely thébai királynak nagy hírneve s ezt követő szomorú bukása kitünően alkalmasok az Aristoteles-követelte szánakozást .és félelmet bennük felgerjeszteni. A chorus, melyet Gottsched a modern szomorújátékban erkölcsi szempontból oly nehezen nélkülöz, arra szolgál a darabban, hogy igen épületes elmélkedésekre indítson bennünket a nagyok szerencséjének állhatatlanságát s a világ gyalázatos gonoszságát illetőleg. — Következik a hirhedt hármas egységnek szabályúl való felállítása, a mi ellen később a Hamburgi Dramaturgia oly hatalmasan kikelt. Ezeknek legelfogadhatóbbika az első, mely a cselekmény egységét kivánja. Minden tragédiának kell hogy legyen egy főcselekménye, mely mellett, de alárendelten, a mellékesemények fejlődnek; oly dráma, melynek *két* egymás mellett egyenlő erővel fellépő cselekménye van, tarthatatlan. Annyival inkább korlátoltak és szenvedhetlenek a lipcsei professzornak a másik két egységre vonatkozó törvényczikkelyei. A francziákat követve követeli, hogy az egész eseménynek huszonnégy óra tartamán belül kell lefolyni, ez az *idő* egysége; a *hely* egysége meg azt kivánja, hogy a nézőtérben változás ne történjék. Szörnyű az okolás, melylyel Gottsched e két utóbbi törvényét támogatja: «Három-négy óráig tart az előadás, mely időre a néző ugyanegy helyhez van kötve, hogyan képzelje tehát magát, hol hetekkel, hónapokkal, évekkel előbbre, hol meg kertből terembe s innen ismét valami börtönbe, háborúból békébe, városból falura?» Mintha bizony nem ugyanazon megfeszítése a képzelemnek szükségeltetnék ahhoz is, hogy egyik-másik színész

---

*) «Der Poet wählet sich immer einen moralischen Lehrsatz, den er seinen Zuschauern auf eine sinnliche Art einprägen will. Dazu ersinnt er sich eine allgemeine Fabel, daraus die Wahrheit seines Satzes erhellet. Hiernächst sucht er in der Historie solche berühmte Leute, denen etwas ähnliches begegnet ist: und von diesen entlehnet er die Nahmen vor die Personen seiner Fabel, um derselben also ein Ansehen zu geben. Er erdencket sodann alle Umstände dazu, um die Haupt-Fabel recht wahrscheinlich zu machen, und das werden die Zwischen-Fabeln, oder Episodia genannt. Dieses theilt er dann in fünf Stücke ein, die ungefehr gleich grosz sind, und ordnet sie so, dasz natürlicher Weise das letztere aus dem vorhergehenden flieszet: Bekümmert sich aber weiter nicht, ob alles in der Historie so vorgegangen, oder ob alle Neben-Personen wirklich so und nicht anders geheiszen.»

személyében valamely rég elhalt hőst vagy királyt lássunk! A helynek és időnek törvénye nem az Aristoteles örökké példányszerű Poetikájából ered, mint ezt Gottsched gondolja, hanem a franczia műelméletből; csakhogy a lipcsei professzor még ez utóbbinál is szigorúbban követeli a hármas egység hűséges betartását; teljes komolysággal abban a hitben élvén, hogy megsértésük egy jelentőségű lenne a drámaköltészetnek alapjában történendő megingatásával.

Valamint a tragédiában, úgy a *vígjátékban* (11. fej.) is a francziáknak nyújtja Gottsched a babért. E fajt szerinte a görögök találták fel, a rómaiak fejlesztették és a francziák vitték tökélyre. A mit más nemzetek, mint példáúl az olasz, a spanyol vagy az angol e téren fölmutathatnak, az mind közönséges, szabálytalan, utánzásra nem méltó holmi. A német vígjátékírók közűl csakis Gryphius Andrást és Weise Keresztélyt dícséri. Lényegét tekintve a vígjáték — magyarázza Gottsched, Aristotelest elferdítve: — «valamely bűnös cselekedetnek utánzása, mely nevetséges voltánál fogva a nézőt mulattatni képes, vagy annak okúlására is szolgálhat»; de e kettőnek, t. i. a bűnösségnek s nevetségesnek különkülön föllépniök nem szabad. A vígjáték személyeit illetőleg megemlíti, hogy míg a tragédia magasabb körökben, tehát királyok, herczegek, főrangúak között játszódik le, addig a vígjáték szereplőivé csakis alacsonyabb állású emberek választhatók. Nem mintha e világ hatalmasai is ne követnének el bolondságokat, de mert ezeket mint nevetségeseket a színpadon bemutatni tiltja a «tisztelettudás». Hasonló okból száműzi a tragédiában némikép megengedett isteni beavatkozást is a vígjátékból, mivel «az istenek nem avatkoznak ostoba emberek balga cselekedeteibe!» — Másrészt ismét igen találó s nem egy korunkbeli vígjátékíró által is megszívelendő mondása az, mely a komikum jelentkezésére mint puszta szójáték vagy mint a helyzet komikuma vonatkozik: «az előbbit gyártani vajmi könnyű dolog, az utóbbiban mutatja művészetét a költő». Már ezért is elitéli a harlekint, mely alak még más szempontból is szabályellenes. Míg ugyanis minden személy, állásának megfelelő ruházatban lép fel, addig a harlekin tarka köntöse mindig ugyanaz marad, személyesítsen bárkit. Egészben véve ennek a fejezetnek nincs az a szorgalom szentelve mint az előbbinek, a mint hogy köztudomású dolog, hogy Gottsched teljes életében érzéketlen maradt a komikum jelentkezéseivel szemben.

A Kritische Dichtkunst utolsó fejezete az *operával* foglalkozik, mely műfaj Olaszországból származva Gottsched idejében az udvaroknál, valamint a nagy kereskedelmi városokban is rendkívüli lendületet nyert s egyre nagyobb költséggel s pompával míveltetett. Ezt azután a zenétől s minden fantasztikus dologtól irtózó Gottchsed egyenesen a poklokra kárhoztatja. Megfoghatatlan számára, hogyan nevethet, sírhat, köhöghet s tüsszenthet az ember kottára. Nem leli sem a törvényszerűséget, sem a morális alapot, az ő két fő-hitczikkelyét, az operában. Csak a szemet vakítja s a fület csiklandozza. Az értelmet legjobb honn hagyni, mikor az ember operába indúl. E műfaj ellen perelt, lármázott legjobban teljes életében, ez ellen hozta fel a franczia kritikusok idevágó megjegyzéseinek egész hosszú sorát.

Ezek voltak Gottsched elméleti meggyőződései a drámát illetőleg; meg kell még nehány sorban arról is emlékeznünk, hogy mily eszközökkel élt azoknak gyakorlati megvalósításánál. És itten állunk szemben Gottsched legnagyobb érdemével.

A színi viszonyok, mint ezeket Gottsched Lipcsébe jövetelekor (1730 körül) találta — leírhatatlanok valának. Állandó német színház nem létezett, hanem a társadalom szemetjéből összetoborzott társaságok kóboroltak szerte-széjjel s adtak durva szerkezetű, trágárságokkal fűszerezett, csakis külső hatásra szánt darabokat, melyeknek nagyobb részét egy lazán meghatározott terv szerint rögtönözték. Az *ő* néző közönségük ezzel is meg volt elégedve, mert a mi előbbkelő volt, az az uralkodók s főranguak példájára a franczia vígjátékot vagy az olasz operát látogatta. Ki is merte volna az elegáns társaság köréből lábát a piszkos bódékba betenni, hol a fő- és státusakcziók szörnyűségesen véres, embermészároló jeleneteit minden átmenet nélkül szakították meg a harlekin trágár tréfái. Melyik költő merte volna múzsája ajándokát e mocskos kezekre bízni?

Gottsched, a lipcsei egyetemi tanár, mindkét lépésre vállalkozott s ismert szívósságával nem nyugodott addig, míg társakat nem toborzott, kik vele hasonló energiával irtották a gazt. Mondják, hogy Gottsched csak egyetlenegyre határozta el magát ifjúkorában s e határozata kivitelére szánta azután egész életét. Nem bokros érdemek nélkül. Hibázni csak abban hibázott, hogy mikor annak ideje megjött, nem volt képes az újabb kor megváltozott érdekeit felfogni, vagy jobban mondva, szertelen hiúságától elra-

gadtatva, nem akart oly dolgokban segédkezni, melyek nem az *ő* eszméjében bírták kiindúlási pontjukat s ebben való megátalkodottságában elseperte őt az idő haladása s a nevetségesség áramlata. Gottsched szélmalom ellen harczolt, mikor az már régen megszűnt forogni.

Minden irodalomtörténet hűségesen felsorolja, mint szövetkezett Gottsched Neubernével, mint szoktatta a színészeket szerepeiknek könyv nélkül való betanulására, mely szerepek ezenfelül most már nem tetszés szerint összevonható vagy bővíthető prózában, hanem kimért léptekkel lejtő alexandrinusokban voltak írva; mint teremtett az ekképen szervezett társulat számára eleinte fordított, majd eredeti, de szigorúan franczia mustrájokra valló darabokból műsort; mint utaztatta társaságát, hogy az a tisztúlt műízlés apostola legyen Lipcsén kívül is. Az eredmény nem maradt el. A német színpad meg volt teremtve. Német színpad, de franczia élettelen alakokkal. Szabályszerű, de nem lelkesítő. A nemzetiségi alap, melyet fennebb a dráma egyik kiváló kellékének neveztünk, teljesen hiányzott. A visszahatás nem maradhatott el. Gottsched működése — mondja Crüger — nem tavaszát jelzi a német irodalomnak. Hideg, beláthatlan terjedtségű hólepel borítja még a tájat, melynek megjegedt felületét hasztalan kisérti meg áttörni az év első virága. De másrészt a kemény, fagyos lepel jól elfödi a gyönge csirákat zúgó téli zivatarok elől s a csábító első meleg napsugártól, míg olvadása a föld kérgét megporhanyosítja, átnedvesíti s így kezére dolgozik a bekövetkezendő tavasznak.

Szükségesnek tartottam Gottscheddel behatóbban foglalkozni, a mennyiben — negative mindenesetre — hatását a stürmerek- és drängerekre nagyobbra becsülöm a *Lessingénél.* Lessing, habár korra nézve megelőzi a fiatal óriásokat, befolyását teljes mértékben csak utánuk kezdi gyakorolni. Többen mondták már, hogy e nagy ember megelőzte korát, már pedig láttuk, hogy ez a drámaírónál nem előny; nézetem szerint Lessing tekintélye korunkban jóval nagyobb mint kortársainál volt. A hetvenes évek drámaköltészetét tanúlmányozva majdnem semmi látszatját sem vagyunk képesek fölfedezni a Lessing elméleti s gyakorlati dramaturgiai harczának; sőt ellenkezőleg a stürmerek és drängerek megint csak ugyanazon eszmék ellen lépnek küzdtérre, melyeket Gottsched vezetett be. Megfogható tehát, hogy miért fordult el Lessing hidegen a fiatal

óriásoktól, kik egész ifjúi könnyelműséggel haladtak el harmincz éves drámai tevékenysége mellett.

A soha le nem győzött Lessing megvárhatta volna, hogy az ő nyomdokán haladjanak, hogy fölhasználják azt, a mit ő kivívott s ne kezdjék újból, új fegyverekkel a harczot. Hiszen ő volt, ki eleinte követője, később oly határozottan s mondjuk kíméletlenül lépett fel a lipcsei professzor ellen. Már Íratai harmadik és negyedik kötetének Bevezetésében elvétett kisérletnek nevezi — még Gottsched említése nélkül — a német vígjáték csatlakozását a francziához. Színházi Könyvtárában még elismeri Gottsched nem csekély érdemeit, jóllehet nem mindenben osztja nézetét. Míg Gottsched azt követeli, hogy minden költői mű alapjaúl legelébb is egy erkölcsi igazság állíttassék fel, addig Lessing azt véli, hogy az erkölcsi igazságnak magától kell a kész műből kifolyni. Gottsched a Kritische Dichtkunst negyedik kiadásában elismerte a polgári szomorújáték jogosúltságát a drámaköltészetben, Lessing, ki Gottsched álláspontját foglalva el e műfajt eleinte határozottan kárhoztatta, most Könyvtárában hosszú értekezést szentel neki, telve a legtalálóbb s legfinomabb megjegyzésekkel. Gellerttől eltérőleg az angol mintákra utal s megírja Miss Sara Sampsonját. De még mindig nem küldte meg a harczi üzenetet Gottschednak. Ez csak abban a híres 17. Irodalmi Levélben történt, a mely így kezdődik: «Azt mondja a bíráló, hogy senki sem fogja Gottsched úr érdemeit a német színművészet terén tagadni ... Ez a *senki* én vagyok!» ... s melyben folytatólag ezeket mondja: «Kivánatos volna, bár soha se keveredett légyen Gottsched úr színi dolgokba. Ugynevezett javításai vagy nélkülözhető csekélységekre vonatkoznak vagy pedig valóságos rontások». A további fejtegetések ép ily igaztalanok. Lessing csekélybe veszi, hogy Gottsched látva a német színpad hallatlan elvadulását, mindent megtett annak javítására, s csak azt tartja szem előtt, hogy a franczia minták utánzása czélra nem vezető tévedés.

Lessing igen jól belátta, hogy a dráma csak nemzeti alapon teremthető meg. Ő volt e nagy eszme kifejezésére hivatva. Mivel pedig a régi német dráma már csak a bábjátékokban s rég ismeretlenné vált kéziratokban élt, nem térhetett erre vissza, hanem a rokon angol nemzet drámáját vevé mintáúl. Első czélja ezzel az volt, hogy a franczia színpadot megdöntse, a miben Francziaországból egy szellemes író, *Diderot*, ki szinte felismerte nemzeti

színpaduk gyöngéit s hátrányait, volt segítségére. Igen jól tudta Lessing, hogy a német nemzeti szellem sokkal inkább vonzódik az angolhoz mint a francziához s hogy sokkal inkább mint Corneille- és Racine-nak, fog Shaksperenek művein lelkesülni, valamint hogy a régi német vígjátékok is sok angolos vonással bírtak. Részben saját szerzeményű szomorú- és vígjátékaival, melyeket prózában írt a nehézkes alexandrinus kiszorítása czéljából, részben pedig elméleti irataival, így első sorban a Hamburgi Dramaturgiával oda törekedett tehát, hogy megdöntse a franczia dráma uralmát s bevezesse a valódi nemzeti drámát. Mindez azonban nem menti elfogultságát Gottscheddel szemben, kinek előmunkálása nélkül saját működése lehetetlen lett volna. Lessing működése a német színművészet szabadabb és sokoldalúbb képződésére van irányítva, de a ki a színészetet erre képessé tevé, az Gottsched volt.

Lessing fáradhatlan törekvéseit itt tovább követni nem fogjuk. Hőseink, az eredeti lángelmék, nagyjában véve sem követői, sem ellenei. Mellettük működik s körülbelől a Götz-czel egyidejűleg kezd hatni Galotti Emiliája, melynek némi befolyását a polgári színművekre annak helyén kimutatjuk.

Gottschednak meg voltak a maga ellenei Lessingen s a stürmereken kívül is. Már *Nicolai Frigyes* belátta, hogy a franczia dráma nem felel meg a közönség kívánalmainak, mert míg egyrészt felfogásában nagyon korlátolt, addig kivitelében is egyhangú, s rámutatott mint követendő példányokra az olaszokra, majd az angolokra. *Weisse F. Ker.* az által akarta a franczia drámát élvezhetőbbé tenni, hogy megkisérté szűk keretén belűl a cselekményt élénkebben lebonyolítani. De egyik leghatalmasabb ellenfelét Gottsched saját munkatársai közt bírta. *Schlegel János Éliás* (a romantikusok nagybátyja) harmincz évvel az eredeti lángelmék megjelenése előtt oly eszmékkel lép a dramaturgiai küzdtérre, melyek őt azok előfutárjaként tűntetik fel. Egyik értekezésében, mely a Kritische Beiträgeben jelent meg, az utánzásról szól; kiemeli, hogy az utánzás sem czélja, sem szándoka nem lehet a költészetnek, hanem legfölebb csak azon eszköz, mely bennünk a kellemes vagy kellemetlen érzést felkölti. Mivel pedig csak eszköz, nem okvetlenűl kívántatik, hogy teljesen hű és pontos legyen. A vers a vígjátékban — valamint a márvány a művész vésője alatt — csak anyaga az utánzásnak . . . Egyidejüleg annak a gondolatnak is kifejezést ád Schlegel, mely később Herder által oly nagy tekintélyre vergődött, de melynek

Gottschedra villámcsapásként kellett hatni, hogy t. i. minden nemzetnek meg van a maga nemzeti ízlése, melyet a költő tisztelni s ápolni tartozik, melyet elnyomnia semmi körülmények közt sem szabad. Gottsched csak *egyetlen* ideálját ismerte el a jó ízlésnek, melyet t. i. értelemszabta törvények által meghatározva a francziák közelítettek meg legjobban. Ily felfogás mellett elképzelhető, hogy mily kifakadásokkal fogadta Gottsched az 1741-ben megjelent Julius Cæsar-fordítást, melyet Schlegel szintén pártfogásába vett s melynek szerzőjét Gryphius mellé helyezi. Ugyancsak Schlegelnek egy 1747-ben kiadott tanulmánya A Szomorújátékban használatos kifejezési mód Méltóságáról és Fenségéről a legsebezhetőbb pontját éri a Gottsched-féle színműveknek: lapos, minden drámai lendület híján levő prózai stíljüket. Még azt is megélte Gottsched, hogy Schlegelnek tizenöt évvel halála után, 1764-ben, napvilágot látott könyvét: Gedanken zur Aufnahme des dänischen Theaters, el kellett olvasnia. Ez az 1747-ben írt könyv merész eszméivel, melyek helylyel-közzel a Hamburgi Dramaturgiára emlékeztetnek, rendkívül érdekes olvasmányt nyújt. Nyíltan kimondja benne szerzője, hogy a néző mulattatása a dráma első és fő, annak erkölcsi hatása csak másodrendű czélja. Azonfelül itt is ismétli, hogy minden nemzet saját külön szépészeti meggyőződéssel bír s hogy minden időben, minden népnél a nemzeti tartalmú s felfogású színművek tetszettek legjobban. Nézete, hogy a színműveknek nemcsak a művelt körök, de a nép minden osztálya számára írottaknak kell lenniök. Végül megtámadja a hírhedt hármas egységet; a mi a cselekmény egységét illeti, nagyon jól el tudja képzelni, hogy valamely színmű több cselekménynyel kezdődik, a melyek azután egybe folynak össze; a másik két egységet előnyösnek nevezi ugyan a színdarab œkonomiájára nézve, de ezeket is feláldozhatóknak tartja magasabb szempontokért.

Schlegel dramaturgiai működése egyenesen ahhoz a nagy költőhöz vezet át, a kinek színművei alapján a Sturm- és Drangkorszak drámai irodalma megtermett, Shaksperehez.

VI. Ismételten rámutattunk a kettős behatásra, mely alatt a kor drámaköltészete fejlődött. Rousseau adta meg neki a hangulatot, Shakspere az alakot.

Az újabbkori költők közül egyetlen egy sem volt olyan nagy hatással a német irodalom, különösen a dráma fejlődésére mint

Shakspere. Eltekintve a tárgyakban való egyezéstől s az angol komédiásokra, valamint Ayrerre és Gryphiusra biztosan ki nem mutatható befolyásától, szellemi fényessége már a múlt század közepe táján kezd derengni ismerői előtt, mely homályos reggeli szürkűletből lassanként ragyogó napként kel föl Shakspere géniusza, hogy bevilágítson a romantikusokon keresztűl egész napjainkig.*)

Hogy itten részletekbe e megismerést illetőleg nem bocsátkozhatunk, az természetes, de érdekes lesz egy pillantást visszafelé vetni s látni, mi volt csak harmincz évvel az eredeti lángelmék előtt Shakspere a tudós irodalmárok számára. 1740-ben Bodmer még mint Sasper-t vagy Saspar-t említi. 1741-ben jelent meg a fennebb jelzett Julius Cæsar-fordítás *Borck*tól alexandrínusokban. Ezt tudatja Gottsched (Beiträge zur krit. Historie der deutschen Sprache, 27. drb. 516. old.), mire a következő Rész már Schlegel említett értekezését közli: «Vergleichung Shakespeares und And. Gryphius' etc.». Innen kezdve ismételten találkozunk Shakspere nevével Gottsched folyóiratában. Hogy mit tartottak róla Gottsched tanítványai, azt mutatja Mylius rövid bírálata (Danzel, Lessing, I. 264) Romeo és Júliáról 1753-ban. Gottsched természetesen mély megvetéssel viseltetett ez angol kontár iránt, ki a *szabályokról* mitsem tudott, s kinek szellemét, szinte öntudatlanúl, már a fő- és státusakcziókban is üldözte volt. Sohasem méltatta egy darabját sem az átolvasásra. — 1743 és 1751 közt még vajmi keveset tudtak Shaksperéről a német litterátorok, mint ezt a vele foglalkozó czikkekből (Zedler, Universal-Lexikon, 37. köt. és Jöchers Gelehrten-Lexikon, IV. 552.) következtethetjük. — 1756-ban Destouchesnak összes színműveit lefordították németre s ehhez toldalékképen néhány jelenetét egy «Vihar» czímű angol darabnak csatolták. Ugyanebben az évben a Neue Erweiterungen der Erkenntnis und des Vergnügens (Frankfurt és Lipcse 1753—62)

*) E befolyás megfelelő irodalmi méltatásra is talált. V. ö. mint főműveket: *Stahr Adolf*, Shakspere in Deutschland, (Prutz Litt.-hist. Taschenbuch-jában, 1843, 1—88. old.); *Cohn:* Shakspere in Germany, London, 1865, oly időszakot tárgyal, melyben a direkt befolyás még nem mutatható ki; *Genée Rud.*, Geschichte der Shakspereschen Dramen in Deutschland, Lipcse, 1870. Ezeket, valamint a számtalan többi ide vágó műveket, végeredményeikben összefoglalta és saját kutatásaival kiegészítette dr. *Heinrich G.* a budapesti egyetemen az 1883. téli félévben «Shakspere Németországban» czímen tartott kollégiumában.

39. Része jeleneteket közöl próbafordításban III. Rikhárdból és 1758. a Neue Probestücke der englischen Schaubühne stb. (Basel, 3 Rész) második Részében napvilágot lát a Romeo és Júlia fordítása.

Azokhoz az ismertetésekhez s bírálatokhoz, melyek Shaksperet illetőleg 1754—66-ig megjelentek, tartozik a Nicolaié a Theatr. Bibliothek 4. Részében, továbbá Wielandé leveleiben Zimmermannhoz és Mendelssohné a 84. és 123. Irodalmi Levélben.

Lessing legelőször a 17. Irodalmi Levélben, ezután pedig a Hamburgi Dramaturgiában emeli ki Shakspere nagyságát, őt a franczia tragikusokkal szemben egyenesen a legkiválóbb görög színműírók mellé helyezve. «Meg vagyok győződve» — mondja — «hogy Shaksperenek némi szerény változtatásokkal való lefordítása németjeink számára jobb következményekkel járt volna, mint hogy Corneillelal meg Racinenal ismertették meg őket oly nagyon. Először is amaz a népnek sokkal inkább inyére lett volna, a mit ezekről épen nem állíthatunk, és másodszor amaz egészen más szellemeket ébresztett volna köztünk, mint a milyenek emezeknek dicsőségére termettek. Mert lángszellemet csakis lángszellem lobbanthat tűzre, még pedig legelébb az olyan, mely mindenét kizárólag a természetnek látszik köszönni s nem ijeszt el a művészet fáradságteljesen kivívott tökélyességeivel. Még a régiek mértékével mérve is jóval nagyobb tragédiaköltő Shakspere Corneillenál, bár ez utóbbi a régieket igen jól, amaz meg úgyszólván épen nem ismerte. Corneille inkább a *mekhanikai szerkezetben,* Shakspere a *lényegben* közelíti meg őket. Az angol majdnem mindig eléri a tragédia czélját, bármily különös és sajátos utakon is közeledik feléje, míg a franczia majdnem sohasem éri el azt, válaszsza bár a régiek kitaposott ösvényét stb. stb». Ezzel oly hatalmasan lépett fel Németország első kritikusa Shakspere mellett, hogy az írók figyelme egyszeriben az angol irodalom főerőssége, nemzeti drámája felé fordült. Nemsokára (1762—66) fordításban is megjelentek Shakspere művei Wielandtól, kit e foglalkozása ringatott ki a szerafikus költészet karjaiból, s e körülmény, egyesülve Lessing magasztalásával, nagyban hozzájárult, hogy a brit költőt az épen fejlődő irodalmi nemzedék, az originalgeniek prófétájává tegye. Művei a fiatal drámaírók szentírásává lőnek; mint Haman és Lavater a bibliából, úgy indultak ők ki Shakspereből. Wieland gyöngítő átdolgozásával szemben s Eschenbach fordítása mellett

ők maguk is vállalkozni kezdtek hasonló munkára. Herder töredékeket mutatott be, Lenz egy egész darabot. Bürger és Wagner Macbeth-t fordították. Valamennyi abban keresi fődicsőségét, hogy német Shaksperenek nevezzessék.

Nagy theoretikusukat, Herdert, legelőbb Haman figyelmeztette Shaksperere. Ennek következtében már a Von deutscher Art und Kunst-ban történeti álláspontra helyezkedik Herder, kifejtvén az egymástól merőben különböző feltételeket, melyek alatt a görög s a germán színmű létrejött, s kimutatva, mikép közeledik mindkettő, bár különböző utakon a költészet legmagasabb czélja: a tökély s a szép felé. Lángoló lelkesedéssel így folytatja: «Engedjenek még mint magyarázót s rhapszodistát tovább beszélnem! Én közelebb érzem magamat Shaksperehez mint a görögökhöz. Míg ezeknél a cselekmény egysége uralkodik, addig amaz egy *eseménynek, történetnek* egészére dolgozik. Míg amazoknál a jellemek csupán *egyetlen* színezettel bírnak, addig ennél annyi jellem, hivatás, életmód játszik közre, a mennyi csak szükséges, hogy hangversenyének magasztos összhangját megalkossák. Míg amazoknál *egyetlen* finom, énekszerű nyelv üti meg fülünket, mintegy magosabb légkörből hozzánk hatva — addig emez minden korok, emberek s emberfajok nyelvét beszéli s tolmácsává lesz a természetnek minden módon. És ily különböző utakon *ugyanazon* istenségnek megbizottjai járnak! Míg amazok *görögöket* mutatnak, tanítanak és indítanak meg, addig Shakspere éjszaki embereket tanít, indít meg és képez! Őt olvasva eltűnik számomra színpad, művész, színfal! Csupa egyes, az idők viharában szállongó leveleket látok az események-, a sors-, a világ könyvéből! Csupa külön kifejezéseit a népeknek, állásoknak, lelkületeknek — melyek, valamint a legkülönfélébben s legfüggetlenebbül működő gépek a világteremtő kezében — itt tudatlan, vak eszközökként *egyetlen* színpadi képben, *egyetlen* fenséggel bíró eseményhez gyűjtetnek össze, melyet csak a teremtő költő képes egészében átlátni. Hol van az éjszaki emberiségnek s e korszaknak nagyobb költője!»

Herder vezette Goethét is Shakspere ismeretére, Goethét, ki azt írja, hogy az első sor, melyet Shakspereben olvasott, «egész életére annak rabjává tevé, s hogy mikor első darabjának olvasásával kész volt, olyannak érezte magát mint a vakonszülött, kinek szeméről valamely csodás kéz a hályogot elvonta. A szokatlan fénybe szemei belefájdultak». Lelkesedésének egy vázlatos értekezés-

ben adott kifejezést, melyet a Shakspere-napon 1771. Frankfurtban barátai előtt felolvasott. Straszburgban ugyane napot Lerse ünnepelte beszéddel. Minket azonban különösen Lenz nézetei érdekelnek, melyeknek az «Anmerkungen übers Theater»-ban adott kifejezést, s melyek, bár szintén Herder befolyására vezethetők vissza, a határon, melyet ez betartott, jóval túlcsapnak. Herder megelégedett azzal, hogy elfordúlt Aristoteles *helytelen* magyarázatától, melyen a franczia klasszikus dráma felépült, Lenz azonban még a görög eszthétikusnak általánosan elfogadott alapnézeteit sem akarta osztani. Nem akar szemüveget hordani, mondja, mely nem az ő szemére van köszörülve, s gúnyos fensőbbség érzetével szedi elő egymásután Aristoteles «poétikus lovagló-művészetének» egyes pontjait, hogy azokat inkább elvesse, semminthogy megczáfolja. Leghevesebben az ellen a törvény ellen fordúl, mely «annyi lármát okozott, csakis mert oly kicsi», a «szörnyű és keserves módon ismert hármas egység bullája» ellen. «Mit nékem a hármas egység» — dühösködik, «száz egységet sorolok föl egyfolytában, melyeknek mindegyike *egy* lesz. A nemzetiség egysége, a nyelv egysége, a vallás egysége, a szokás egysége — nos hát még mit mindent! Mindig ugyanaz, mindig s örökké ugyanaz. A költőnek s a nézőközönségnek érezniök kell az egységet, de nem szabad osztályozniok. Csak egy az isten minden művében s ilyennek kell a költőnek is lenni, bármilyen nagy vagy kicsiny is legyen hatásköre. El tehát az iskolamesterrel, ki pálczájával újjára koppintana egy istennek!»

Erre párhúzamba hozza a franczia színműveket a Shakspere-éival s azt találja, hogy az előbbiek valóságos kézművesi dolgozatok az Aristoteles kaptafájára, melyek napról-napra ízléstelenebbek s érdektelenebbek lesznek s tetejibe még szörnyen hasonlítanak egymásra. Ezzel a csillogó eszmeszegénységgel Shakspere kifogyhatatlan szellemgazdagságát állítja szembe, jellemeinek végtelen változatosságában. Párhúzamba hozza Shaksperet Voltaireral s a Julius Caesart a Mort de Césare-ral. Végül kifejti saját nézeteit a tragédiáról, melyet csak mint jellemtragédiát fogad el, s a komédiáról, melyet lényegében mint helyzet-vígjátékot fog fel.

Hogy a drámának határait kellőleg körvonalozhassa, az elmúlt idők s a nemzet közízlését tanácsolja figyelembe venni. És ebbeli megfigyeléseiből kiindúlva, úgy találja, hogy a komédiában az *esemény*, a tragédiában a *személy* az, ami előtérbe lép. A szomorújáték tehát minálunk soha sem az volt, a mi a görögöknél, t. i. esz-

köz, jelentékeny eseményeket az utókorra átszármaztatni, hanem jelentékeny emberek emlékének megőrzésére szolgált. Az előbb említett czélból krónikák, románczok, ünnepélyek állottak rendelkezésünkre, az utóbbira a dráma volt hivatva. Az egyén festésére minden mellékszemélyeivel, érdekeivel, szenvedélyeivel s cselekedeteivel egyetemben. Az egyén halálával végződött a darab, ha csak halála nem vont oly következményeket maga után, a melyek reá fényesebb világot vetének. Ezért régibb színműírók gyakran minden nehézség nélkül évek hosszú során vezetnek keresztül egyetlen felvonásban, czéljuk lévén hősüket minden viszonyok közt bemutatni. Igy tőn példáúl Hans Sachs, ki biztos lehetett affelől, hogy nézői azért gyűltek egybe, hogy «nekik *az ember,* ne pedig az *óranegyed* mutattassék».

«Ugyanigy áll a dolog Shakspere történelmi darabjainál, melyeket hajlandó volnék *jellemdaraboknak* nevezni, ha ez elnevezéssel nem történt volna annyi visszaélés. A régi, életírója által bebalzsamozott s fűszerezett hős múmiája a költő szellemének belehellésére újra éled. A nemes halott fölkél, dicsőült szépségben lép elő a krónikás könyvekből s másodszor él velünk. Oh! honnan vegyek szavakat azon benső érzés kifejezésére, mely bennünket a feltámadt halottal szemben elfog! S ne követnők-e őt Alexandriába, Rómába s éltének minden változatos kalandjaiba? nem lelkesítve más érzéstől ez egyen kívül: boldog a szem, mely téged láthatott! Nincs kedvetek, e feltámadt hősökre figyelni, legcsekélyebb tetteik, sorsváltozataik és életviszonyaik közepette? Mindig élénk visszahatásaikban, lelkinagyságukban! Inkább időztök-e a posványban mint a zöld tenger világos szikláin örökké morgó hullámok közepette? Igen, ha nem tartjátok érdemesnek a hőstől sorsát tudakolni, akkor a sors sem fogja érdemesnek tartani a hőssel való törődést. Mert egyedül a hős a kulcsa sorsának».

Igy folyik ez tovább feltartózhatatlan áradattal az originalgeniek darabos, zavaros, összefüggés nélküli stíljében. Az egészből csak annyi a tisztán érthető, hogy Lenz is a hőst és nem a cselekményt kívánja az előtérben látni.

Ez eszmék fonalán a fiatal óriások, Shakspere hű követőinek érezvén magukat, gyakran visszaélnek a szabadalommal, melyet az idő- és helyegységtől történt fölmentés adott; jelenetek teremtetnek, melyek alig pár szónyi tartalom miatt színváltozást kívánnak. Sőt a cselekmény egységét sem véve tekintetbe, színdarabokat

látunk születni, melyekben két cselekmény párhúzamosan indúl meg s egyenlő erővel folyik mindvégig. Ez által mindinkább elvesztik az írók lábaik alól a színpad talaját, melyre pedig költésüknél folyton gondolniok kellett volna s oly nézetek kerülnek felszínre, milyeneknek Schiller Haramjáihoz írt első előszavában adott kifejezést. Mikor azután a színműveket elő akarták adatni, azokat rendesen még egy konczentráló átdolgozásnak kellett alávetniök.

Shakspere hatása a korszak valamennyi szinművének úgy tartalmán mint alakján meglátszik. Részletekben ezt kimutatni lesz alkalmunk. Ritkán szolgál csak egyetlen darab mintáúl; a konczepcziónál rendesen több lebeg a költő szeme előtt. Gyakran csak egyetlen jeleneten, egy jellemen, egy vonáson, egy néven ismerszik meg a befolyás. Minél törpébb a szellem, annál szolgaibb az utánzás. — Stílben és kifejezésben is igyekeztek a lángszellemű Warwickshire-it megközelíteni. Goethe körében valóságos Shakspere-jargon fejlődött ki. Ugyanígy vették át az eredeti lángelmék egész tömegét a szólásmódoknak, furfangos mondatoknak, melyekben Shakspere oly gazdag, csekély vagy épen semmi változtatással műveikbe. Rendkívül érdekes lenne e megegyező helyeknek kimutatása, a mi a német irodalomban eddigelé még nem történt. Helylyel-közzel rá fogunk mutatni a feltűnőbbekre.

VII. Ismertettük, főbb vonásokban legalább, azokat a befolyásokat, melyek alatt az originalgeniek állottak, lássuk már most az anyagokat, a melyeknek feldolgozására indúltak. Egy különös ténynyel állunk itt szemben. Az eredeti lángelmék motívumaikban legkevésbbé sem voltak eredetiek. Mindig újból és ujból visszatérnek bizonyos kedvencz tárgyakhoz, melyeket minden oldalra megforgatnak. E tárgyakat szinte újjainkon számlálhatjuk fel. Az osztályozás magától kinálkozik. Egész csoportok állíthatók össze, melyek nemcsak rokonfelfogásuk, de egészen hasonló vagy megegyező tárgyuk által is azt a benyomást teszik az emberre, mint ha nem is más-más írónak, hanem egy azon költőnek teremtményeit, a dadogó kísérlettől sokszor a legtökélyesebb műremekig, látnók magunk előtt. — A következő lapokon, áttérve az egyes művek elemzésére, mi is egy alább részletesen kifejtendő osztályozáshoz fogjuk magunkat tartani, a mi a könnyebb áttekinthetőség előnyén kívül megkimél a gyakran közös forrás ismételt idézésétől. Ilyen összeállítás eddigelé csak a lovagdrámákra nézve létezik

Brahmtól, a többi színmű csoportositásánál a kezdet nehézségeivel kellett küzdenünk.

A fiatal óriások kiváló előszeretettel választák tárgyúl a fenségest, a borzasztót, a titánikust. Valódi elemük már ennélfogva is a tragédia volt. Nagy buzgalommal dolgozták fel a gyűlölködés különféle nemeit s az ezekből folyó véres gyilkosságokat. Különösen vérszerinti rokonok között. A gyermek szülőjét, a testvér testvérét gyűlöli s az anya gyilkosa lesz tulajdon gyermekének. Az öngyilkosság csak a regényben volt új és meglepő, mint drámai motívumot már a régi tragédia is ismeri.

Különben az atya-, testvér- s gyermekgyilkosság sem új, mint ezt Oedipus, Eteokles és Polyneikes, valamint Medea alakjai bizonyítják. A gyilkosságok tömege, a kedvtelés a szörnyűben, dúskálódás a rémesben egyik jellemző vonásuk az ó-angol drámaíróknak is, kikhez elvétve még Shakspere is — legfeltűnőbben Titus Andronicusában — csatlakozik, noha ő volt az első, ki e véres és rakonczátlan költészetbe nemes csirát oltott. Az ezen angol darabokban nyilatkozó titáni vonást, képzelődésük zabolátlanságát, hatalmas erőfeszítéseiket és lázas természetellenességüket, művészi törekvéseiket és felfogásuk nyerseségét már *Gervinus* is párhúzamba hozá a stürmerek és drängerek működésével. Rokon vonás nyilvánúl itt, melynek Lessing fennebb idézett szava ád kifejezést. A vonzalom a szörnyű iránt úgyszólván a levegőben feküdt. De a való élet is elég tárgyat nyújtott. A gyilkossági s általában bűnügyi irodalom ugyan még nem volt annyira kifejlődve mint manapság, de egy-egy érdekes kriminális esetről nem mulasztották el az újságok részletesen megemlékezni. A lélektani magyarázat mindig végtelen érdekkel bírt a németek s általában a germánok számára. Számukra a legkitünőbb fórum az egyén, ismerniök kell tehát azt egész valójában s aprólékosságában. A fennemlitett individualitás érzete lépett előtérbe. De a humanitás százada azonfelül a gonosztevőben is a bukott embertársat látta, kinek bűnét lélektani úton talán lehet menteni a közönség előtt, habár a törvény kérlelhetlenűl kimondta reá a «bűnös»-t. Hiszen a törvény is szabály volt, s a stürmerek s drängerek olthatatlan gyűlöletet s hadat esküdtek mindannak, a mi szabály és hagyomány.*)

---

*) «Miként szakadatlan hideglelés
Öröklik át a törvény és a jog . . . .

A tárgyaknak megfelelőleg választák az eredeti lángelmék hőseiket is. Olyanokat szerettek kiválóképen, ki neki ment kora intézményeinek, azokat nyakon ragadta s jól megrázta. A hősnek «hatalmas ficzkónak» kellett lenni. Goethe «ördöngős ficzkónak» nevezi tervezett Cæsar-drámája hősét. Müller a festő ugyanez okból viseltetik ifjúsága óta nagy előszeretettel Faust iránt. Valamennyi történelmi hősük a stürmereknek lázadó a társadalmi rend és forma ellen: Götz, Cæsar, Mahomet; Egmont, Fiesko; a költőalkották közül Moor Károly. De még szívesebben szedték elő a fiatal óriások az isteneket és félisteneket; Prometheus a kor kedvencz alakja. Faustban az istenség játszik közre. Shaksperet Goethe Prometheushoz hasonlítja: «Prometheusszal versenyezve, vonásról vonásra utánzá annak embereit, csakhogy óriási arányokban; ebben rejlik az oka, hogy testvéreinket fel nem ismerjük.» Herder a költőt második Prometheusnak mondja, ki halhatatlan isteneket és halandó embereket teremt; Goethe és Lenz ugyanezt ismétlik az emberről általában. Prometheus, ki az isteni szikrát leragadá az egekből, Herder, Stolberg és mások kedvencz hőse. Goethe hires Prometheus-drámája, melyet később egy jelenetbe vont össze, áll itt a középpontban. Körülötte csoportosúlnak Lenz Tantalus-dramolettje, Müller Niobe-ja; Klingernek több alakja mint pl. Júliája az Uj Arriában és Verbannter Göttersohn-ja. Nem kevesebb hévvel estek a Faust tárgyának is az original geniek. Klinger regényben, Müller drámában dolgozza föl, sőt terveinél is fölcsillámlik alakja a Höllenrichter-ben, hol Faust doktor a pokolban magánosan sétálgat.*) Müller és Klinger művei talapzatát képezték annak a Faustnak, melyet Goethe minden megelőzők koronájaúl s egyszersmind a Sturm- és Drangkorszak legtökéletesebb kinyomatáúl megteremtett.

Mint látni fogjuk, a Sturm- és Drang-korszak *hősei*, épen azáltal, hogy Shakspere királydrámái példájára teremtettek, nem mindig szoros értelemben vett tragikai hősök, sőt inkább a mint már Lenz imént idézett elméletéből levonhatjuk, epikai áradozásokra hajlandók. Mindazonáltal feltalálhatjuk köztük fajuknak példányait is. A kiváló egyes éles ellentétbe jön az egyetemessel.

De, mely velünk együtt világra lőn, —
A jog, az, fájdalom, szóba se jön. Faust. I. 4.

*) «In ewiger Unbehaglichkeit,
Ach! von nichts mehr angezogen,
Verschnauf ich hier des Erebus Wogen».

Megtaláljuk az önző akaratot, meg az elbízott akaratot, de még gyakrabban, a mit már Rousseau tárgyalásánál említettünk, a korlátlanságra törekvő érzést.*)

Ezek után Goethe, Klinger, Lenz, Wagner, Müller, Leisewitz és Schiller Sturm- és Drangkorszakbeli drámai műveit a következőképen osztályozhatjuk:

A) A hős történelmi alak, s mint ilyen politikai összeütközésbe jő korával:

1. elbízott akaratból: *Goethe,* Götz von Berlichingen; *Klinger,* Otto, (ide tartozik a lovagdrámák javarésze is); *Goethe,* Egmont; *Klinger,* Simsone Grisaldo; *Schiller,* Don Karlos (a színmű második fele, Posa marquis alakja);

2. önző akaratból: *Klinger,* Stilpo und seine Kinder, *Schiller,* Fiesko.

B) A hős polgári vagy romantikus körben mozog s a társadalom valamely félszegségével jő összeütközésbe:

1. cselszövény nélkül: *Lenz* tendencziózus darabjai: Der Hofmeister (a magánnevelés ellen), Die Soldaten (a katonák nőtlensége ellen); *Klinger,* Das leidende Weib (a regényolvasás ellen);

2. vegyes tendencziával: *Lenz,* Der neue Menoza; Der Engländer; *Klinger,* Sturm und Drang;

3. a hős cselszövény áldozatául esik: *Wagner,* Die Reue nach der That, die Kindesmörderin; *Schiller,* Kabale und Liebe.

C) A hős vét a hűségi vagy házassági kötelékek ellen:

Goethe Clavigo, Stella; *Klinger,* Die neue Arria; *Lenz,* Freunde machen den Philosophen.

D) Vét a vérkötelékek ellen:

1. testvérgyűlölet és gyilkolás: *Leisewitz,* Julius von Tarent; *Klinger,* Die Zwillinge (mindkettőben testvérgyilkolás); *Schiller,* Die Räuber (testvérgyűlölet atyakinzással párosúlva, a mely utóbbi *Lenz,* Die beiden Alten-jában is előfordúl); *Goethe,* Claudine von Villa Bella (a motívum békés befejezésre fejlesztetik);

2. gyermekgyilkolás: *Wagner,* Die Kindesmörderin; (*Goethe* Faustjában a Margit-epizód).

E) A hős a legmagasabb, az istenség ellen támad fel, merész kézzel bolygatva a lét titkait.

---

*) V. ö. *Beöthy Zsolt,* A Tragikum. Budapest, 1885. — VII., VIII. és XI. fej.

Müller, Niobe, *Goethe*, Prometheus, Mahomet. *Klinger*, Verbannter Göttersohn, (*Klinger* Faust), *Müller*, Faust töredékek; *Goethe* Faust.

Goethe Faustjában éri el a Sturm- és Drang-korszak tetőpontját s egyszersmind leghívebb kifejezését. Az egész forrongó, bolygató, rohanó évtized, mintha csak arra lett volna, hogy egyes momentumait kifejtse ennek az utólérhetlen világirodalmi műnek. A szép határain belül titánikusabban, egetostromlóbban költő nem beszélhet, mint Goethe ezt Faustjában tette. Egy hosszú, ragyogó költői pálya végterméke ez, mely azonban gyökereit a Sturm és Drangban birja, onnan szívja megrendítő nagyságának életnedvét. S ha másért nem, már csak mint előkészitők is méltók az eredeti lángelmék figyelmünkre. Őket megismerve nyer csak történelmi életet számunkra a fenséges tragédia, mely páratlan képét nyújtja annak, mikép teremtheti a költő teljes objektivitással a legszubjektívebb remekművet, örökké igaz mondása szerint:

«A hatalomtól, mely mindent leköt
Szabad csak az, ki úr maga fölött.»

VIII. Az első, valóban nemzeti, tárgyára, gondolatmenetére, nyelvére nézve német nemzeti dráma *Götz von Berlichingen*, 1771-ben vázolva, két évvel később jelent meg nyomtatásban.*) Ez a Sturm- és Drangkorszak és egyszersmind Goethe eredeti működésének kiinduló pontja. Hatalmas, forradalmi mű. A megifjudó kor zászlóvívője, előharczosa egy erőteljes lovag, ki telve derekasságának s becsületének érzetével, megdöngeti vasöklével a kiváltságosak erődjének kapuit, bebocsáttatást kérve maga és eszméi számára, melyek az egyéni tekintély s a korlátlan szabadság eszméi. A középkori lovag által középkori erővel és illetlenséggel döngetett konvenczionalizmus kapui csakhamar feltárúltak s a Götzczel élükön bevonúló Stürmerek és Drängerek újító és romboló hadának szabad tér nyílt féktelenűl pusztítani a szabályok ütöttkopott raktárában. Berlichingeni Götz úgy nyitott magának útat az elámúló s ámúlatukban fegyvereiket lerakó kritikusok s tanúlt irodalmárok között, mint csatában az ellenállhatlan hős, kit övéinek újjongó diadalkiáltása kisér.

*) Ugyanez időben vezette be *Bessenyei* Agisával irodalmunkba a franczia klassziczizmust, melynek Goethe hadat üzent Götzével.

Götz megjelenésének éve korszakot alkot a német irodalomban, megindítója annak az áramlatnak, mely hivatva volt Lessing és társai munkálkodásának ellenében, majd azzal egyesülve a költészet második virágzásának epokháját megteremteni. Hasonlóját nem találjuk az egész megelőző irodalomban sehol. Az óriási hatást, melyet megjelenésével keltett, csak az képes megérteni, ki inkább hivatásból, mint mulatságból keresztüldolgozta magát a megelőző német drámák régiséggyűjteményén s egyszerre csak váratlanúl, mint a fényes nap felköltével, Götz-czel áll szemben. Ilyenkor látjuk élesen, hogy az ilyen műnek iskolát kellett teremteni, — nem is egyet, mert szerintem a Götz von Berlichingenben már a romantika is jelentkezik főbb vonásaiban.

Kiemeltem, hogy e művével lépett eredeti útra Goethe. Mert ő is, mint például Lessing, a francziák utánzója volt zsenge kisérleteiben. E térre pedig legkorábbi környezete vezette. Még úgyszólván gyermekkorában egy szabadjegyet kapott nagyatyjától, melylyel hűségesen eljárogatott a szülővárosába, Majna melleti Frankfurtba, a megszálló őrséggel bevonúlt franczia színészek előadásaira. Itt élénkült lelkében az a kedv és vágy színi termékek iránt, melynek tulajdonképeni ébredése azzal a bábszinházzal függ össze, melyet egyszer nagyanyjától karácsonyi meglepetésül kapott volt. Hogy mit mindent próbált ő ezekkel a bábukkal, milyen darabokat írt számukra, azt érdekesen találjuk leirva a Wilhelm Meister Lehrjahre-iban, melyeknek e tárgygyal foglalkozó fejezeteit bátran tekinthetjük önéletrajzi följegyzéseknek. Atyja, a természettől inkább komoly, magába zárkozott ember, valamint az ilyen játékoknak, úgy később a franczia színház látogatásának is ellenére volt, de ez utóbbi esetben győzött a szerető mama azon mentsége, hogy kedvenczének tulajdonképen csak hasznára válhat a szinház látogatása, amennyiben ott a franczia nyelvet tökéletesen elsajátíthatja. Az elsajátítás pedig az élénk eszű kis Goethe felfogása szerint csakis úgy történhetett, ha a tanúlás nem szorítkozik pusztán a hallásra. Kezdett tehát bejárogatni a szinfalak mellé, hol egy körülbelől korabeli fiúval ismerkedett meg, kivel nemcsak hogy franczia műveket olvastak, hanem csakhamar kritikai vitákba is mélyedtek a franczia szabályok helyessége vagy helytelensége felett. Azzal a tudvágygyal s alapossággal, a mi Goethét egész életén keresztül jellemezte, hatott be most, már gyermekkorában, Corneille értekezésébe a hármas egységről, olvasta a Cid-okozta

irodalmi háború egyes aktáit s ment át, az elméleti szőrszálhasogatások által mindinkább zavarba hozatva, magukra a francia színművekre. — Fiatal barátjával folytatott vitáin kívül azonban majdnem egyidejűleg még más valami is szította az ifjú érdeklődését a színművészet iránt. Valami gazdag, Olenschläger nevű bankár ugyanis műkedvelő szinpadot rendezett be házánál, a melyen való közreműködésre többek közt a fiatal Goethét is meghívta. Hogy ily körülmények között az ifjú színművész csakhamar mint szinműíró is megpróbálkozott, az az elmondott gyermekkori játékok után könnyen elképzelhető. Fönn e korból — az egy Belsazar említésén kívül — egyetlen kisérlete sem maradt, tűzhalálra itéltetvén azok valamennyien körülbelől oly megfontolások következtében, milyeneket egy hasonló autodafénél ugyancsak Wilhelm Meisters Lehrjahre-iban olvasunk.

A francziák befolyása alatt áll Goethe még abban a két kis, alexandrínusokban költött vigjátékában is, melyeket Lipcsében, hová 1765 őszén, 16 éves korában az egyetemre került, írt. Mint Goethének minden későbbi műve, úgy e két zsenge kisérlete is felkölti érdekünket személye iránt. Már e két első fönmaradt szinművéhez is környezetéből és saját bensőjéből van merítve az anyag, mintegy előbizonyítékául annak a későbbi mondásának, hogy: mindazt, mi megörvendeztette vagy bántotta, szokása egy képpé, egy költeménynyé változtatni s ezzel vele leszámolni. Igy mindjárt első vígjátéka *Die Laune des Verliebten* megírására is közvetve pórúl járt szenvedélye ösztönözte. Szerette a szép Schönkopf Katiczát s ez őt viszont, míg annyira nem gyötörte féltékenységével, hogy az a faképnél hagyta. Goethe tollat fogott s első ránk maradt darabjában nevetségessé teszi az oknélküli féltékenykedést. Sokkal bonyolúltabb dolog, a második vígjáték, *Die Mitschuldigen*, keletkezését személyével kapcsolatba hozni. A Dichtung und Wahrheitban (II. 7.) ugyan Gretchenre és testvéreire utal, de e nyom nem követhető elég pontosan. Mindenesetre fiatal korának és talán-talán Gottsched elméletének (l. 37. old.) kell tulajdonítanunk, hogy ily kényes tárgynak vígjátéki feldolgozására vállalkozott. A *büntársak* a férj, ki neje kedvesét meglopja, s e szerető, ki hajdani kedvesét, nem tekintve férjes voltát, találkára csábítja. A nő erényén fordúl meg, hogy egyik sem ér czélt. A befejezés, mely a férjnek, neje kedveséhez intézett e vigasztaló, pajtáskodó szavaiból áll: Ezúttal mindnyájan akasztatlanúl maradunk, épen nem vígjátéki hangúlatban

búcsúztat, a mennyiben szomorú perspektívára nyújt kilátást. A drámának általában s a vigjátéknak különösen nem szükséges tanító iránynyal birni, de másrészt nem is szabad az erkölcsi érzést merészen megbolygatnia s ezáltal itéletre hívni fel a hallgatót.

Meglepő, a két vígjáték külső alakját tekintve, hogy ellentétben az elégetett Belsazar-töredékkel, melyet ötlábú jambusokban írt volt, Goethe ismét a döczögő alexandrínushoz tér vissza. Pedig már tizenhat éves korában felismerte volt, főképen Schlegel J. E'. irataiból, hogy a jambus kiválólag alkalmas versnem a drámai fajok kezelésére. És mégsem használta; sőt, prózában írva következő műveit, csak mintegy húsz év múlva tért vissza rá. A franczia vers újból való felvételét annak a változásnak kell tulajdonítanunk, melyen Lipcsében keresztűl ment.

Tulajdonképeni s csakugyan mélyreható, egész lényét átalakító változás történt azonban a fiatal Goethével strasszburgi tartózkodása (1770. ápr.—1771. aug.) alatt. E városba jött ugyanis jogi tanúlmányait folytatandó, miután Lipcséből eltávozva, szülei házánál majdnem két évet (1768. szept. — 1770. ápr.) töltött volt. Strasszburgban az említett Salzmann-féle asztaltársasághoz szegődött, melynek csakhamar kimagasló tagja, úgyszólván feje lőn, Salzmannon kívűl, ki ez időben mintegy 48 éves lehetett, s ki már a 60-as években alakítá e kis társaságot, tagjai voltak ennek még a két későbbi eredeti lángelme *Wagner* és *Lenz* Livlandból, ki 1771 nyarán jött Strasszburgba s csakhamar baráti viszonyba lépett az épen távozó Goethével. Ez utóbbinak szellemi fejlődésére azonban *Herder* volt a legnagyobb befolyással, ki vendégkép többször megjelent a társaság gyűlésein. A Goethénél öt évvel idősebb s több műve által irodalmilag ismert egyéniséget, ki 1770 szeptemberében tért vissza párisi útjából, nagy tisztelettel fogadták a fiatal emberek. Csakhamar azonban lehetetlenné vált számára körükben megjelenni, szobájához lévén kötve hosszas szembaj-operácziója által. Nap nap mellett szorgalmasan látogatá a beteg barátot homályos szobájában Goethe, mint ezt a Dichtung und Wahrheitban elbeszéli, nem engedvén magát Herdernek néha keserű, maró kifakadásai által elriasztani. Mennyire kárpótolták őt e csekély kellemetlenségekért azok a nagyszerű eszmék, melyeknek itt hallgatója, majd továbbfejtője lőn! Mint már a II. fejezetben említők, Herder volt az első, ki Goethét a népköltészet szépségeivel megismertetté. Haman nyomdokain indúlva, hogy a költészet nem talán

némely kiváltságos tanúlt egyének sajátja, hanem az összes emberiségé, melyben minden nemzet osztozik, első sorban az ó-testamentom szépségeit kezdé fejtegetni, miről Homérra s az épen ismertté vált Ossiánra terelte Goethe figyelmét.

De mindennél fontosabb volt az, hogy Goethe strasburgi tartózkodása alatt behatóbban tanúlmányozta Shaksperet, kire már Lipcsében *Dodd* Beauties of Shakspere-ja által figyelmessé lőn téve. Hogy Wielandnak prózában átdolgozott kiadását használta volna e czélból, alig hihető, sokkal valószínűbb, hogy sikerült az eredetit megkapnia. Hogy milyen hatással volt rá Shakspere, azt legjobban a már fennebb említett beszédből itélhetjük meg, melyet 1770. okt. 14-én, tehát kevéssel a Herderrel kötött ismeretség után a Gelehrte Übungsgesellschaftban tartott. E hatás ecsetelése után következőképen folytatja beszédét: «Egyetlen pillanatig sem haboztam a szabályos színpadtól búcsút venni. A hely egysége oly börtönszerűleg korlátoltnak tetszék nekem, az idő- és cselekmény egysége képzeletünkre vetett békóknak látszának. Kiugrottam a friss levegőre s csak most kezdtem érezni, hogy kezem és lábam is van. És most, mikor látom, hogy mennyi méltatlanságot kellett azoktól a regulás uraktól szűk tömlöczömben szenvednem, mikor látom, hogy mennyi szabad lelket nyomorgatnak még benn, — megszakadna a szivem, ha hadat nem üzennék nekik s napról napra nem azon törekedném, mint dönthessem meg védbástyáikat!»

Ime itt van a Götz von Berlichingen hangúlata. Míg fiatal költőnk azonban e hangúlatnak megfelelő tárgyra talált, némi időbe került.

A Schöll által «Ephemerides» czímen kiadott jegyzetek és olvasott könyvek czímei között többek közt ezt is találjuk: «Volumen rerum Germanicarum novum sive de pace imperii publica libri V. Authore Johanne Philippo *Datt* MDCXCVIII. Ulmæ.» Ez az első jel, mely arra mutat, hogy Goethe már Strasburgban foglalkozott középkori történelemmel, jelesen pedig a fehdewesennel. Ugyanilyen tárgyú könyvecske került azután 1771 őszén kezébe, mikor a tudori szigorlat letétele után hazajött. Ennek czíme: «Historische Nachrichten, Von dem Ursprung, Art und Beschaffenheit etc. derer in Teutschland ehemals in Schwang gegangenen Fehden und *Diffidationen*, Zusammengetragen von W. F. *Pistorius*.» Ez az értekezés nem képezett külön kötetet,

hanem csak egy másiknak kiegészitéseképen «zu mehrerer Illustrirung», lépett fel, melynek tehát egyidejüleg kellett Goethe kezeibe jönni s mely a Sturm és Drang első színművének tulajdonképeni forrását képezi. Ez Götznek Nürnbergben, 1731-ben kiadott önéletrajza s e czímet viseli: «Lebens-Beschreibung Herrn Gözens von Berlichingen, Zugenannt mit der Eisern Hand, Eines zu Zeiten Kaisers *Maximiliani I.* und *Caroli V.* kühnen und tapfern Reichs-*Cavaliers.* Mit verschiedenen Anmerkungen erläutert, und mit einem vollständigen *Indice* versehen, zum Druck befordert, von *Verono* Franck von Steigerwald.»

Berlichingeni Götz (1480—1562) önéletrajza egyike kora legfontosabb s legérdekesebb emlékeinek. Hogy abban egyetlen sor sem fordúl elő, a mi nem szigorú valóságon alapúl, azt érzi minden olvasója. A hímezés nélküli előadás minden szavából egy bátor, lovagias férfi beszél; néha kissé ridegen, durván, önkényileg, de mindig urához s istenéhez hűen. A mi szép, nagy, igaz, nemes, az iránt meleg érzelemmel viselkedik, s hogy alávalóan éreznie lehetetlen, arról lépten-nyomon meg vagyunk győződve. Ennek az erőteljes, friss kedélynek ellenállhatlan varázst kellett gyakorolni a hasonló hősről ábrándozó Goethére. Persze, hogy az önéletrajznak minden sora egyenes ellentétben állott mindazzal, mit ő eddig *Datt* és *Pistorius* könyveiben a középkori viszonyokról olvasott. Míg ezek határozott pártolói s bámulói voltak a tartományi békének, addig Götz leírásában a letünő középkor egészen más világítást nyer. Ennél a megvilágításnál — a mai történelmi felfogástól eltérőleg — a belbéke megállapítása, Miksa császár őszinte jóakarata, nyugalmat s rendet hozni a feldúlt országba, csak mint egy satnyuló, sülyedő kor jelenségei tűnhettek fel a fiatal költőnek, míg Götzöt — ki, daczára az Önéletrajz megnyerő vonásainak, alapjában nem volt egyéb a kihaló félben levő rablólovagok egyik utolsó példányánál, egyike azoknak, kiknél az utolsó, sőt gyakran az első fórum, mely elébe ügyes-bajos dolgaikkal járultak, az — ököljog volt, míg tehát, ismételjük, ezt a Götzöt a letűnő aranyos lovagkor utolsó nemes, szabad, független képviselőjének, hősalaknak tekintette, kinek tiszta erkölcse, aczél-jelleme kora által nem méltányoltatván, méltán követelheti meg az unokáktól, hogy ünnepeljék. A Költészet és Való-ban (21, 245) ím ezt írja Goethe: «Az életrajz megragadta legbensőmet. A darabos bár, de jóakaratú magánsegítő férfi vad, anarchikus korának közepette

teljes érdeklődésemet nyerte meg». Ezzel tehát meg volt az anyag is találva, melyet nem a franczia színpad szabályai szerint, hanem egyedül Shaksperet követve akart feldolgozni. Titokban már régen magával hordta eszméit, de megvalósításukhoz csak 1771 november havában fogott. Érdekes a Költészet és Való-nak ez időről szóló fejezetét (22, 149) olvasni, mert míg egyrészt arról értesülünk általa, hogy milyen fogalmakkal bírt Goethe ez idő szerint a drámáról, másrészt bepillantást nyerünk abba, mint dolgoztak az eredeti lángelmék terv és vázlat nélkül.*) Ennél a közel negyven évi múltból felélénkített képnél — melyben talán a költészet több is a valónál — frissebb és közvetlenebb benyomást tesz ránk az az egyidejű (1771, nov. 28) levél, melyet a fiatal költő Salzmannhoz intéz Straszburgba: «Ön oly jól ismer engem, azért mégis fogadok, hogy nem találja el mai levelem tárgyát. Szenvedély ragadott el, teljesen váratlan szenvedély ... Egész szellemem egy eszmén csügg, mely mellett Homért, Shaksperet, mindent feledek.

*) «Durch die fortdauernde Teilnahme an Shaksperes Werken hatte ich mir den Geist so ausgeweitet, dasz mir der enge Bühnenraum und die kurze Zeit keineswegs hinlänglich schienen, um etwas Bedeutendes vorzutragen. Das Leben des biedern Götz v. Berlichingen trieb mich in die historische Behandlungsart, und meine Einbildungskraft dehnte sich dergestalt aus, dasz auch meine dramatische Form alle Theatergrenzen überschritt und sich den lebendigen Ereignissen mehr und mehr zu nähern suchte. Ich hatte mich davon, so wie ich vorwärts ging, mit meiner Schwester umständlich unterhalten, die an solchen Dingen mit Geist und Gemüt teil nahm, und ich erneuerte diese Unterredung so oft, ohne nur irgend zum Werke zu schreiten, dasz sie zuletzt ungeduldig und wohlwollend dringend bat, mich nur nicht immer mit Worten in die Luft zu ergehen, sondern endlich einmal das, was mir so gegenwärtig wäre, auf das Papier festzubringen. Durch diesen Antrieb bestimmt, fing ich eines Morgens zu schreiben an, ohne dasz ich einen Entwurf oder Plan vorher aufgesetzt hätte. Ich schrieb die ersten Scenen, und abends wurden sie Kornelien vorgelesen. Sie schenkte ihnen vielen Beifall, jedoch nur bedingt, indem sie zweifelte, dasz ich so fortfahren würde, ja, sie äuszerte sogar einen entschiedenen Unglauben an meiner Beharrlichkeit. Dieses reizte mich nur umsomehr, ich fuhr den nächsten Tag fort, und so den dritten. Die Hoffnung wuchs bei den täglichen Mitteilungen, auch mir war alles von Schritt zu Schritt lebendiger, indem mir der Stoff durchaus eigen geworden; und so hielt ich mich ununterbrochen ans Werk, das ich geradeswegs verfolgte, ohne weder rückwärts, noch rechts, noch links zu sehen und in etwa sechs Wochen hatte ich das Vergnügen, das Manuskript geheftet zu erblicken.»

A németek egyik legnemesbbjének történetét dramatizálom, megmentem egy derék férfi emlékezetét ... s a sok munka, a mit ráfordítok, valóságos gyönyörűségemre szolgál. Mihelyt a mű be lesz fejezve, kezeihez juttatom, s remélem, nem csekély élvezettel fogja egyik nemes ősünket (kiket, fájdalom! csak sírköveikről szoktunk ismerni) az életben megteremtve látni». Igéretét be is váltá, a mennyiben 1771 végén a művet befejezve, azt megküldte Salzmannnak, ki tetszése kifejezésével származtatá vissza. Kevésbbé fogékony volt a mű szépségeivel szemben Herder, ki ez időben még nem valami nagy reményeket fűzött fiatal, nyugtalan barátja tehetségéhez. *Merck* ellenben, a darmstadti haditanácsos, kivel kevéssel ezelőtt ismerkedett meg Goethe Frankfurtban, teljes elismeréssel adózik e mű szépségeinek, helyes érzékkel ismerve fel szerzője nagyságát.

Időközben, 1772 tavaszán, Goethe mint gyakornok a wetzlari kamara-birósághoz került. Itten vidám czimborák körében, kik magukat tréfásan «az asztalkör lovagjainak» nevezték, «Götz von Berlichingen der Redliche» nevet nyerte, bizonyságaúl annak, hogy a költő itt is sokat foglalkozott hősével, kiről valószínűleg társainak is beszélt. Átdolgozásához, miután e mű egy évnél tovább hevert volna, 1773 kezdetén fogott, mikor Frankfurtba visszatért. Ez átdolgozást az első vázlatos kidolgozással összehasonlítva, a változtatásokat mindmegannyi javításnak kell elismernünk. Valóban bámulatos, hogy rövid 16 hónap lefolyása alatt mennyivel nemesbűlt a költő ízlése, mennyire tisztúlt túláradó szenvedélye, mennyivel plasztikusabb alkotása. Ilyen természetben hatalmasan bár, de gyorsan kellett lezajlani a Sturm és Drang hullámainak. — Most adta meg Goethe művének azt az alakot, melyben még ez évben elhagyta a sajtót s mely mint fajának típusza mintaszerű — nem mint dráma, de mint dramatizált történet.

A mű közepén, annak egységét egyénisége, az önzetlen akarat megtestesülése által összetartva Götz áll. Ebből megint különböző következmények folynak. A történelem, pedig joggal, Miksa császárt nevezi az «utolsó lovagnak». Egész lényében s minden tettében, hadjárataiban, tornák és vadászatok kedvelésében, regényes nászútjában burgundi Máriáért, kisérleteiben a lovagi költészetet új virágzásra juttatni, — csupa középkori, lovagi felfogással találkozunk. Ha azonban a költő a császárt valódi alakjában vezeti be, akkor az homályba helyezte volna Götzöt, kinek egyetlen,

utolsó lovagként kellett e tespedő, tunya korral szemben állni. Ez okból csinált Miksából egy jómagával tehetetlen, szeszélyes aggastyánt. Annál történet-, illetőleg korhűebbek többi alakjai.

A darab körülbelől 1519-ben játszik. A jólelkű, de erőtlen császár akaratának nem képes nyomatékot szerezni sem a nyomorúságos birodalmi hadsereg, sem a biróságok huzavona ügymenete. A fejedelmek azon igyekeznek, hogy magukat gyöngébb szómszédaik rovására minél hatalmasabbakká s császáruktól függetlenebbekké tegyék. Ennek az uralom- és bírnivágyásnak a szabad lovagok iszszák meg a levét. A császártól mi remélni valójuk sincs, saját öklükhöz kell tehát folyamodniok, ha nem akarják magukat — mint például Weislingen tette — a nagy urak oltalma alá helyezni, «elpuhúlt, buja udvari lézengéssel cserélve fel a szabad lovagélet fáradalmait».

Nehány hatalmas jelenség azonban még híven őrzi ősjogait. Götz von Berlichingen köré csoportosúlnak Franz v. Sickingen, Hans v. Selbitz és mások. Törhetlen hűséggel szívükben istenük s császárjuk iránt, az önkénykedő fejedelmekre vajmi keveset hederítenek. Túlkapásaik ellen nem fordúlnak a nyomorúságos állapotban levő birodalmi kamarához, hanem hagyományszerűleg saját hatalmas ökleikkel állanak bosszút minden vett sérelemért. Másrészt azonban minden pillanatban készek az elnyomottak segélyére sietni. S ilyen elnyomottak sokan vannak. A fejedelmek egyre kínozzák a szegény népet, mely csak az alkalmat lesi, hogy méltó bosszút álljon zsarnokain. E tervében a szabad lovagokra számít, különösen Götzre, az alsóbb osztályok kegyeltjére. Ez a vonás — a nép szeretete — a Sturm és Drang majd minden hősének (Fiesko, Moor K., Egmont, Simsone, stb. stb.) biztosítva van és jellemző. Götznek dícséretében is túlárad a pór, a zsoldos a barát, sőt még az országutak csavargója, a czigány is. — Minderről természetesen jól vannak értesűlve a fejedelmek, kik írígy szemmel nézik a lovagok nagy hatalmát s a birodalmi városok, melyek a közbiztonságot látják általuk veszélyeztetve.

Látjuk, a darab kissé szövevényes, epikai áradozásra valló meséje elmondása nélkül is, az ellentéteket, melyek egymással harczra készülnek. Amott a törvény betűjébe kapaszkodó hatalmasok, fukar, írígy, befolyásukat, birtokukat szüntelen nagyobbítani kivánó lélektelen emberek, — míg velük szemben, hová a költő is vetette magát egész szubjektivitásával, az őserős, rendü-

letlen jellemű férfi, jogára, istenére támaszkodva egyedül. A természeti jog harcza átöröklött törvények ellen. A benső meggyőződés harcza kongó formák ellen. Egy frissen, szabadon támadó irodalmi áramlat harcza a holt betűk vitatói ellen. Minden új, pezsgő élet itten, mintha a középkori lovagoknak élénk csatázó kedve az unokát is elragadta volna, hogy hadat üzenjen az idegen modor és szokások majmolóinak. — Ez a Sturm és Drang első szélrohama.

A mi e művet mindenekfelett fontossá, korszakalkotóvá teszi, az a nyelv bája, ereje, zamatossága, a stílnek az alexandrínus békóiból kiszabadúlt életerős buzogása. Először hangzott német fülekbe színműből, nemsokára a színpadról is az a beszéd, melyet mindennap hallottak, nem kényszerítve peczkes versmértékbe, nem cziczomázva fel üres szóvirágokkal, nem fárasztva olvasót s nézőt hosszú körmondatokon keresztűl szőtt furfangos gondolatjátékokkal. Mintha csak az iskola poros gőzéből egyszerre isten szabad ege alá jutottak volna. Bámúlva látták, hogy lehet színművet olvasni, lehet színházba menni a szokásos, hivatalos morális mína nélkül is, csak a szív legyen a maga helyén. És ez a szív a bámúlatos mű olvasásánál megdobbant, előadásánál örömtől-fájdalomtól vonaglott, mintha azok odafönn mind csupa ismerősök, rokonok lettek volna. Azok is voltak. *Emberek* voltak. Ilyeneket nem mutogattak eladdig a színpadon, sem a megröhögtetésre szánt bohózatok túlhajtásaiban, sem a Gottsched-féle szabályszerű színművekben. És nagy lőn az öröm. A színpad ettől kezdve már nem volt az, a mi hajdan. Nem az értelemhez beszéltek már, nem a nevető idegeket csiklandozták, hanem megremegtették a szívet, hogy az mozgásba jöve érezni, mélyen érezni tudjon. És mert az érző szív jó szív, elérték e színművek azt a czélt is, melyet Gottsched hivalgva írt zászlajára: az erkölcsnemesítést, biztosabban mint Gottsched drámái, melyek egyenesen azzal támadtak a nézőre, hogy legyen erényes.

A Götz von Berlichingen prózában van írva; ez első eltérése a «klasszikus daraboktól». Második az, hogy a hely és idő egysége szuverén megvetéssel van kezelve, sőt a cselekmény egysége is inkább csak a hős egységének tekinthető. — Semmi hosszú monológok, végtelen rhetorikával kidolgozott dialógok, semmi bizalmi személyek, milyenek szolga, szolganő, barát stb., kikkel a franczia klasszikus darabok hősei minden tervüket jó előre közlik,

s kik viszont mind azt híven *elmondják*, mit látnunk kellene. — Shakspere hatása több részletben felismerhető, eltekintve az egésznek konczepcziójától. Nyelvét a népies, elavult s részben avuló szókból és szólamokból bővíti s ismételve használja azokat a talányszerű, agyafúrt mondásokat,[1]) melyeket mi ugyancsak Shakspereből ismerünk, de melyek már az ó-angol darabokban is rendkívüli számmal fordúlnak elő. Ezenkívül stílje gyakran bibliai befolyásra és Luther tanúlmányozására vall[2]) és nem egyszer törnek mindezen keresztül a Rousseau természetbölcselmi tirádái. Rousseau befolyására kell Götznek fiával tartott párbeszédét is visszavezetnünk, melynek végeztével egész a genfi bölcsész modorában mondja, hogy a gyermekek már-már oly tanúltak lesznek, hogy maholnap saját édes atyjuk nevét sem fogják tudni.

Wieland, persze tizenegy évvel megjelenése után, így ecseteli (Sendschreiben an einen jungen Dichter 33, 325) a Götz hatását: «A közönség bámulta e csodadolgot s eleinte egészen el volt vakítva a szokatlan szépségek nagy halmaza- s változatosságától, de csakhamar elragadta, legyőzte őt a természetesség s élénk szellem, melyet az a sok, oly különnemű s legkülönbözőbb állású személy — Miksa császáron kezdve, le egész a lovászinasig s a czigányfiúig — lehell. Az első elragadtatás egyetlen hangban tört ki. Azok a műismerők, kiknek egészséges érzéküket s elfogulatlan ítélőtehetségüket nem vesztegette meg annyira a szabály, hogy annak hiánya vakokká tette volna őket oly mű szépségeivel szemben, mely láthatólag magán viselé a lángész bélyegét; ezek, mondom, szívbeli örömmel s talán féltékenységgel is nézték, mint éled fel Shakspere géniusza egy fiatal németben; s a legszebb gyümölcsöket jósolták irodalmunknak s színpadunknak e tehetség teljes megérésétől, mely már első termékében is annyi férfias erőt, annyi értelmi fenségét, oly hatalmas s mégis fékentartott képzelő

---

[1]) Például: *Bruder Martin :* Es ist nicht wider mein Gelübde, Wein zu trinken, aber weil der Wein wider mein Gelübde ist, so trinke ich keinen Wein . . (I. 2.), vagy mikor *Weislingen* kérdésére: Seid ihr mich schon müde?, *Adelheid* így felel: Euch nicht sowohl als euren Umgang.

[2]) G. már 1771. közölt névtelenül egy tanulmányt: «Zwo wichtige, bisher unerörterte biblische Fragen». Luther befolyására vall: «Wohl dem, der ein tugendsam Weib hat! dess lebt er noch eins so lange», vagy: «der Wein erfreut des Menschen Herz, und die Freudigkeit ist die Mutter aller Tugenden». I. 3. stb.

tehetséget . . . oly fínom érzéket azIránt, mi századokat, korokat, rangokat, nemeket s egyes személyeket jellemez, mutatott fel.»

Lessing is előszeretettel fogadta e darabot, ment lévén még attól a keserűségtől, mely utánzóival szemben elfogta. Egyik levelében (Wolfenbüttel, 1774, ápr. 20.) ezt írja Károly testvérének: «Ha Rammler e darabot franczia mustrára itéli meg, megérdemli, hogy a király is franczia szempontból tekintse ódáit.» — Főképen azonban az ifjúság volt elragadtatva: a göttingai Hainbund, Bürger, Voss s a két Stolberg.

E mellett persze a rosszaló hangok sem maradtak el. A szakszerű kritikusok annyira meg voltak lepetve e drámától, melyre használatos szólamaiknak egyike sem akart illeni, hogy eleinte tétovázva, majdnem szó nélkül bámulták. Némelyikük elismerte a mű előnyeit, a nélkül, hogy nagyszerűségének leghalványabb fogalmával is bírt volna. Csak 1774-ben jelent meg egy hosszabb tanúlmány: Über Götz von Berlichingen. Eine dramaturgische Abhandlung.[1]) Goethe többek között így vélekedik bírálóiról: «Az ellentáborban azzal vádoltak komoly férfiak, hogy az ökölјogot igen kedvező színekkel festettem, sőt mi több, hogy szándokomban fekszik azokat a rendetlen viszonyokat újból bevezetni. Mások ismét végtelen alaposságú tudósnak tartottak s azt kivánták tőlem, adnám ki a jó Götz eredeti elbeszélését magyarázó jegyzetek kíséretében; a mihez épenséggel nem éreztem magamban tehetséget . . . . Mert egy nagy létnek le tudtam szaggatni virágait, szorgos műkertésznek tartottak az emberek . . .»

Elképzelhetjük, hogy Nagy Frigyes, ismert előszeretetével a franczia dráma s annak merev szabályai iránt, mikép fogadta e minden regulával daczoló művet. Jellemző e részben 1780-ban írt De la littérature allemande-jának ismert helye.[2])

[1]) Erre azt a megjegyzést tette Lessing, mikor neki a könyvet az ismert irodalmár Eschenburg megküldte: Das Ding über Götz v. Berlichingen ist Wischiwaschi.

[2]) «Vous y verrez représenter les abominables pièces de Shakspere, traduites en notre langue, et tout l'auditoire se pâmer d'aise en entendant ces farces ridicules et dignes des sauvages du Canada. Je les appelle telles, parcequ'elles pèchent contre toutes les règles de théâtre . . . On peut pardonner à Shakspere ces écarts bizarres; car la naissance des arts n'est jamais le point de leur maturité. Mais voilà encore un Götz de Berlichingen qui paraît sur la scène, imitation détestable de ces mauvaises pièces

Mint már Frigyes kritikájából kitünik, a darab színre is került, pedig folyton változó jelenetei eleinte minden előadással daczolni látszának. A Koch-féle színtársulat adta elő Berlinben 1774, ápr. 14-én. A nézők oly nagy számmal tolongtak, hogy az előadást hat este egymásután kellett ismételni. A Voss-féle újság jelentésében az a jellemző megjegyzés is előfordúl, hogy korhű jelmezek és díszletek előállítására minden lehető gond lesz fordítva. És csakugyan, valamint a Götz megírása forduló pontot képez a német irodalomban, ép úgy jelzi annak első előadása nemcsak a korhű jelmezek s díszletek behozatalát, de a jellemek felfogásának és ábrázolásának is egy egészen új epokháját a színpadon; ebben is természetesség s hűség lépnek az eddigi «hamis szabálykényszer» helyébe.*)

Meg kell még a teljesség kedvéért nehány szóval a Götz von Berlichingen egy későbbi átdolgozásáról is emlékeznünk, jóllehet az már kívül esik keretünkön, a Sturm- és Drangkorszak határán. 1804-ben ugyanis újból elővette e darabot Goethe, ki 1791 óta a weimari színházat vezette s megpróbálta harmincz év előtt írt művét a színpad igényeihez alkalmazni. E munka a költőnek nagy nehézségeket s kevés örömet szerzett. Többször félre dobta, majd ismét elővette, míg végre 1804 nyarán befejezte az átdolgozást. Ebben az alakjában azonban nem akarta a művet kinyomatni, valószinűleg félve az összehasonlítástól, melyet az 1773-iki kiadással szemben ki fogna hívni. Igen jól érezte, hogy a változtatásokat, melyeknek most művét alávetette, csak hideg számítás és mérlegelés hozta létre, a mi vajmi távol áll attól az egetostromló lelkesedéstől, mely a Vaskezű Lovagnak első alakját

anglaises; et le parterre applaudit et demande avec enthousiasme la répétition de ces dégoûtantes platitudes.» (Oeuvres de Frédéric le Grand, Berlin, 1847. VII. 108.). Erre nézve Goethe így gondolkozik: (V. ö. Justus Mösers Sämmtliche Werke, X. 244.) «Ein Vielgewaltiger, der Menschen nach Tausenden mit einem eisernen Scepter führt, musz die Produktion eines freien und ungezwungenen Knaben unerträglich finden. Überdies möchte ein billiger und toleranter Geschmack wohl keine Eigenschaft eines Königs sein, so wenig sie ihm, wenn er sie auch hätte, einen groszen Namen erwerben würde; vielmehr dünkt mich, das Ausschlieszende zieme sich für Grosze und Vornehme».

*) V. ö. *Devrient*, Geschichte der deutschen Schauspielkunst, II. 197. old.

megadta. Nem is jelent meg tehát ez a színi átdolgozás (*Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand. Schauspiel in 5 Aufzügen*), csakis a költő halála után 1833-ban nyomtatásban, egyidejüleg az első vázlattal (*Geschichte Gottfriedens von Berlichingen mit der eisernen Hand, dramatisiert*) — mindkettő messze maradva az 1773-iki kiadástól (*Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand. Ein Schauspiel*), mely a Sturm- és Drangot bevezette.[1])

IX. Természetes, hogy oly óriási hatást keltő mű, mint a Götz, nem maradt *követők* nélkül. Ép oly természetes azonban, hogy ezeknek művei, mint az utánzatok általában, távolról sem közelítették meg eredetijöket sem a történelmi felfogás, sem a jellemzés kitűnősége, sem a mértékkel alkalmazott indúlatok kifejezése tekintetében. Bekövetkezett az az állapot, melyet *Düntzer* így ecsetél: «A német színpadokat, Goethe rosszúl felfogott utánzásában, csakhamar lovagharczok, lovagvértek, lovagszablyák, csörgő lovagsarkantyúk, lovagtömlöczök, titkos bűntörvényszékek, emberölés, gyilkosság, mérgezések lepték el, míg e csinált pompa és dagály minden érzést a szép és való iránt agyonnyomott.»

A tulajdonképeni *lovagdrámák*, mint ezt *Brahm* jeles értekezésében[2]) kimutatja, nem közvetlen hatásakép jelentkeztek a Götznek. A legelső a Goethe nyomdokaiba lépők közűl *Klinger* volt, kinek Otto-ja 1775-ben jelent meg. Követte őt 1778-ban *Maier Jakab* Sturm von Boxberg-jében, és *Hahn Lajos Fülöp*[3]) Robert von Hoheneck-jében. Ugyanezen, vagy legkésőbb a következő évben írta *Törring József Ágost gróf* első drámáját Kaspar

[1]) V. ö. Dr. *Wustmann G.*, Götz von Berlichingen, Lipcse, 1871, és *Düntzer H.*, Götz und Egmont, Braunschweig, 1854.

[2]) *Brahm Ottó*, Das deutsche Ritterdrama des achtzehnten Jahrhunderts. Studien über Joseph August von Törring, seine Vorgänger und Nachfolger. (Quellen und Forschungen XL. füz.) Straszburg, 1880. — A tanúlmány részletes pontossággal követi minden egyes darab tendencziáit s apróra szétszedi motivumait, melyeknek azután statisztikai összeállítását adja; ez utóbbiból értesülünk, hogy 40 lovagdrámában előfordúl: tömlöcz 24-szer, eskü 29-szer, várostrom 19-szer, zivatar 11-szer, remete 7-szer, nőrablás 13-szor, földalatti folyosó 11-szer, szellemjelenés 6-szor, zarándok 16-szor, istenitélet 11-szer, stb. stb. A könyv ismertetése *Riedl Fr.*-től E. Phil. Közl. V. (1881) 154—158.

[3]) *Werner Rikhárd M.*, Ludwig Philipp Hahn. Ein Beitrag zur Charakteristik der Sturm- und Drangzeit. (Quellen u. Forschungen XXII.) Straszburg, 1879.

der Thorringer-t, mely azonban csak 1785-ben jelent meg nyomtatásban, míg második és utolsó színművét Agnes Bernauerin-t 1779 vagy 80-ban költve, 1780-ban adta ki. Míg a három előbb említett dráma semmi vagy csak igen csekély hatást szült, azalatt a Bernauer Ágnes története a legnagyobb feltűnést keltette s *csak most* indúl meg e műnek, valamint a Götznek is utánzási áramlata a tulajdonképeni lovagdrámák képében. Hogy mily hatalmas és bőhullámú volt ez áradat, azt Brahm összeállításából látjuk, ki tanúlmánya körébe nem kevesebb mint negyvenegy színművet von, megemlítve, hogy mintegy kilenczet nem kaphatott meg, míg másokat csekély irodalmi jelentőségüknél fogva nem tartott érdemesnek a tárgyalásra. — Minket a felsoroltak közül csupán Klinger darabja s Müller Golo és Genovévája érdekel, a tulajdonképeni lovagdrámák tanúlmányunk keretén kívül esvén. De még Törringet sem vonhatjuk körébe, a mennyiben magas állami hivatalánál fogva s mint ősnemes arisztokrata család tagja, legbensőbb érzelmeiben szükségképen ellent kellett mondania a Sturm és Drang eszméinek. Ha ennek hívei közül valamelyikkel össze akarjuk hasonlítani, leginkább Leisewitz vagy Hahn mellé állíthatjuk. Mint Hahn és Leisewitz, Törring gróf is hivatalnok volt. Mint Hahn, ő is arra használja szabad óráit, hogy tudományokkal foglalkozzék, melyek nem tartoznak szorosan véve szakmájához, s mint Hahnnak s még inkább Leisewitznek életében úgy az övében is csak epizód a költés. Hogy Törring két művében mégis az eredeti lángelmék táborához csatlakozott, annak okát egyrészt mély meggyőződésen alapuló hazafias érzületében, másrészt a választott tárgyakban kell keresnünk. *Gáspár*, a mely őse életének dramatizálására egy fogadás indította Törringet, lázadásban vett részt herczege ellen; de azért minden tettét a loyális alattvalónak megfontoló okoskodása előzi meg. Ebben a fejedelméhez hű, de azért a körülményektől késztetve ellene lázadó alakban találkozik Törring Klinger Simsonéjával, de még inkább későbbi Kegyenczével, valamint irodalmunkban Teleki Kegyenczével s Katona Bánk bánjával. — Második s utolsó művét Törringnek szerelmi bú szülte. Nem tudjuk ugyan biztosan, de Brahm fejtegetései valószínűvé teszik, hogy a fiatal arisztokrata egy rangján alóli nőbe szeretett, ki azonban atyja közbelépése folytán nem lehetett az övé. Bernauer Ágnes története ez, azé a hálás tárgyé, mely, mellesleg mondva, Törring előtt s után is számtalan drámai feldol-

gozásban részesült. Törring darabja érdekes képét nyújtja annak a változásnak, a melyen a költő megírása alatt keresztülment. Mig szerelme kellő közepén meginduló kezdete erősen forradalmi, forrongó s egészen stürmer, a fiatal herczeggel az előtérben s a legsötétebb színekkel festett apával a háttérben ijesztőül, addig a befejezés, mely jóval később iratott, már bele engedi nyugodni a fiatal herczeget szép neje halálába, s kilátást nyújt arra, hogy politikai, hazafias foglalkozás közepette feledni fogja polgári születésének áldozatáúl esett nejét. Ilyen változáson mehetett keresztül Törring is, ki Ágnese után, mely egyike volt a múlt század legkedveltebb repertoire darabjainak, egészen elhallgat. Ma csak névből ismerjük, mint a lovagdrámák alfajának tulajdonképeni megindítóját.

A helyett, hogy ezeket a színműveket részleteznők, sokkal hálásabb és tanúlságosabb feladatnak hiszszük őket összefoglalva abból a szempontból vizsgálni, hogy mennyiben felelnek meg a dráma követelményeinek, azaz mily helyet foglalnak el annak fejlődésében. E kérdés megvitatása leginkább ide illik a minorum gentium közé, a mennyiben diadalmas vezérüknek, Goethének, sikerült nagybecsű művet teremteni, mely bár — mint Faustja — nem sorolható szorosan véve valamely kategóriába, de azért magában állva, mint önmagának mintaképe, kitűnő helyet foglal el az irodalomban. Goethe is Shakspere tanúlmányozásából indúlt ki, de géniusza megőrizte őt a szolgai utánzástól, melybe követőinek nagy része sűlyedt. Mert a lovagdrámaírók többé-kevésbbé utánozták Goethét, de utánozták Shaksperet is, ki némileg ez utóbbinak is mintaképűl szolgált. És a mi különös s a kor ízlésére meglepő fényt vető, nem utólérhetlen remekeiben utánozták a halhatatlan költőt, hanem fiatalabbkori műveiben, melyeket ő maga is csak *chronikled histories*-nek nevez.

Már Hettner kimutatta (Das moderne Drama), hogy ezeknek az angol történeteknek szerkezete nem drámai, hanem epikai vagy legalább epizáló. Nem műbirák okoskodásából, de a drámai költészet lényegéből folyó feltétel az, hogy benne mindig két ellentétnek kell egymással szembe lépni. S nem elég, hogy e két ellentét csak külső viszályt keltsen, még a belső egyensúly megzavarását is maguk után kell vonniok. Ez a belső harcz, mely folytonos tevékenységében egy kedvező vagy kedvezőtlen befejezés felé törekszik, különbözteti meg a drámai cselekményt a puszta ese-

ménytől, melynek előadására az epikai fajok hivatvák. Minél megragadóbban s erőteljesebben vívatik a harcz, annál inkább megközelíti a dráma a tökélyességet. Ám ezek az angol darabok kivétel nélkül megrekednek az epikai eseményben. Nem egyebek párbeszédben előadott történetnél. Az események nem a cselekvő személyek jellemeiből folyók, hanem tisztán külső dolgoknak időrendben egymás mellé való helyezését adják. A mi őket összeköti, az sem a drámai egység szoros köteléke, de sokszor még csak nem is egy közös alapgondolat, hanem csakis a személyek azonossága, kikre ezek az egymás között összefüggéstelen események többé-kevésbbé tartoznak. Azért is *életrajzi drámáknak* nevezi őket Hettner, vagy «költőileg felcziczomázott krónikáknak», míg Schlegel Á. V. azt mondja róluk, hogy «cziklikus teljességükben nem egyebek történelmi hőskölteményeknél drámai alakban, melyeknél az egyes színművek a rhapszódiákat képviselik». Ezek a históriák a drámaköltészetnek alacsony fokán állanak. Macbeth, Othello és Lear költője már ép oly kevéssé tér vissza ezekhez a chronikled history-khoz, mint a hogy Sophokles nem esik vissza Aeschylos hosszas, elbeszélő modorába.

Shakspere fejlődésében tehát haladással állunk szemben. Az úgynevezett «angol históriákról» áttért a jellemdrámára. A stürmerek és drängerek kiválóbbjainál szinte észlelni fogjuk e szellemi érlelődést, míg a kevésbbé tehetségesek mindvégig megmaradtak az először megragadott mintaképnél. Valószínűleg kedvük telt abban a speczifikusan költői vonásban, mely e műveket jellemzi, s elragadtatásuk a helyzetek szépsége felett feledteté velük számtalan hiányaikat. Pedig — mint szinte Hettner mondja — nem kellett volna feledniök, hogy a helyzet- s jellemrajz igen fontos részét alkotja ugyan a drámának, de távolról sem teszi ki az egész drámát.

Ezekben a hibákban leledzenek a Götz von Berlichingen nyomán induló originalgeniek, közöttük első sorban *Klinger.*

Klinger Miksa *) Goethe szülővárosában, csakhogy lényegesen különböző külső viszonyok közt látott napvilágot. Míg amaz a büszke patriczius-házban növekedett, ennek anyja szegény mosónő volt, ki férje halála óta keze munkájával kereste az élel-

*) V. ö. *Rieger M.* minden tekintetben kitűnő könyvét: «Klinger in der Sturm- und Drangperiode.» Darmstadt, 1880.

met maga és három gyermeke számára. Kis korában Klinger nem jött érintkezésbe a császári tanácsos úr fiával, ki nála különben is harmadfél évvel idősebb volt (Klinger 1752 febr. született) s gyermekkorában a közönséges néppel való érintkezéstől annyira őriztetett, hogy atyja a nyilvános iskola mellőzésével otthon tanította. A mi Klinger iskoláztatását illeti, ez bizony sok nehézséggel járt. Órák adásából tengődött s ezenfelől calefactor (fűtő) volt osztályában, a mi szinte pár garas fizetéssel járt. Kellemes hangja arra is képesíté, hogy temetkezéseknél a karban énekeljen. Egyetlen vágya és czélja az volt, hogy az egyetemre szükséges összeget, legalább annyiban, hogy magát az első hónapokban föntarthassa, megtakarítsa. Ez azonban oly lassan ment, hogy a középiskola bevégzése után még mintegy másfél évig látjuk őt Frankfurtban időzni, valószínűleg mert a szükséges kis tőkére még mindig nem bírt szert tenni. Daczára azonban e folytonos, úgyszólván a mindennapi kenyérért folytatott harcznak, a fiatal ember számára e kénytelen szünidő talán életének legkellemesebben töltött része volt. Hiszen a húsz éves kornak úgy sincs sokra szüksége, hogy magát boldognak érezze, hát még hogyha barátokra talál, kik vele egy nézeten vannak, kiknek ideális czéljaiban lelke mélyéből osztozik s ha még hozzá e barátok egyike — Goethe! Ez utóbbival, ki 1771 augusztusában tért haza Straszburgból, csak most ismerkedett meg Klinger. Abban a korban voltak még mind a ketten, mikor a szív meleg, a barátság könnyen szövődik, kölcsönös lelkesítés gyújtólag hat, de már túl azokon az éveken, mikor a jellem viaszként enged minden befolyásnak. Goethe megmaradt Goethe, Klinger Klinger, amaz minden lángelméje daczára bizonyos kellemes érzésű optimista, míg emennek homlokáról semmi sem volt többé képes elsimítani azt a redőt, mit oda kora tapasztalás vésett. Klinger egész lelkülete inkább a Schillerével volt rokon. Hogy ezt érthetővé tegyük, azért adjuk némileg részletesebb rajzát életének.

A két fiatal ember köré csakhamar több hasonérzelmű ifjú csoportosúlt, kik az övékkel hasonló szellemben kezdve irodalmi működésüket, egymást kölcsönösen tüzelték, buzdították. Fejökül hallgatagon — így történt ez Salzmann társaságában is — Goethét fogadták el. A körhöz tartozott *Horn* és *Riese*, a *Schlosser* testvérek, nemkülönben *Wagner Henrik*, a Gyermekgyilkosnő szerzője, kiről alább még részletesen meg fogunk emlékezni; Straszburg-

ból, úgyszólván mint külső tag, *Lenz* állott velük összeköttetésben. Ez a kis frankfurti társaság, a melyben a Götz költőjén kívül Wagner és Klinger működtek irodalmilag, képezi bizonyos tekintetben a Sturm- és Drangkorszak drámaköltészetének magvát, mely után később, mint üstökös után az uszály, a többiek húzódnak. Megbeszéléseik, melyeknek, fájdalom! csak igen csekély részét őrizte meg számunkra a kútfő-irodalom, mindenesetre rendkívül érdekesek lehettek s sok pontban kiindúlójaképen szerepelhettek annak az eszmei forradalomnak, melyet Goethe épen ez'időtájt megindított. Ez utóbbi különben Dichtung und Wahrheit-jában részletesen megemlékezik e kis társaság tagjairól s többek közt Klinger külső megjelenésének is igen előnyös képét adja.[1]) Ugyancsak Goethe által értesülünk arról, hogy melyik könyv gyakorolta ez időben — valamint később is — a legnagyobb hatást Klingerre. Rousseau Émile-je.[2]) Erre vonatkozólag írja Morgen-

[1]) «Die Natur hatte ihm eine grosze, schlanke, wohlgebaute Gestalt und eine regelmäszige Gesichtsbildung gegeben, er hielt auf seine Person, trug sich nett und man konnte ihn für das hübscheste Mitglied der ganzen kleinen Gesellschaft ansprechen. Sein Betragen war weder zuvorkommend, noch abstossend, und wenn es nicht innerlich stürmte, gemäszigt. Er empfahl sich durch eine reine Gemütlichkeit, und ein unverkennbar entschiedener Charakter erwarb ihm Zutrauen. Auf ein ernstes Wesen war er von Jugend auf hingewiesen. . . . . Alles, was an ihm war, hatte er sich selbst erschafft und geschaffen, so dasz man einen Zug von stolzer Unabhängigkeit, der durch sein Betragen durchging, nicht verargte. Entschieden natürliche Anlagen, welche allen wohlbegabten Menschen gemein sind, leichte Fassungskraft, vortreffliches Gedächtnis, Sprachengabe besasz er in hohem Grade; aber alles schien er weniger zu achten, als die Festigkeit und Beharrlichkeit, die sich ihm, gleichfalls angeboren, durch Umstände völlig bestätigt hatten.»

[2]) «Einem solchen Jüngling muszten Rousseau's Werke vorzüglich zusagen. Émile war sein Haupt- und Grundbuch, und jene Gesinnungen fruchteten umsomehr bei ihm, als sie über die ganze gebildete Welt allgemeine Wirkung ausübten, ja bei ihm mehr als bei andern. Denn auch er war ein Kind der Natur, auch er hatte von unten auf angefangen; das, was andere wegwerfen sollten, hatte er nie besessen, Verhältnisse, aus welchen sie sich retten sollten, hatten ihn nie beengt; und so konnte er für einen der reinsten Jünger jenes Naturevangeliums angesehen werden, und in Betracht seines ernsten Strebens, seines Betragens als Mensch und Sohn recht wohl ausrufen: Alles ist gut, wie es aus den Händen der Natur kommt! — Aber auch der Nachsatz: Alles verschlimmert sich unter den Händen der Menschen! drängte ihm eine widerwärtige Erfahrung auf. Er

stern[1]) is: «Rousseau Émileje az ifjúra kitörölhetetlen benyomást tett, annyival is inkább, mert ez volt az első mű, melylyel eredetiben megpróbálkozott, a nélkül, hogy egyetlen szót is értett volna francziául. Szót szó után keresett fel tehát a szótárban...» Mint a francziát, úgy sajátította el később magán szorgalomból a többi modern nyelveket is, melyek akkor még nem képezték a középiskolai oktatás tárgyait. Görögül tudott annyit, hogy Homért, Hesiodot, Theokritot és Anakreont olvashatta, s latin tudománya arra képesíté, hogy még előhaladt korában is megértse Tacitust.

Ily ismeretekkel s Goethe ajánlásával ellátva érkezett Klinger 1774 áprilisban a *giesseni* egyetemre. Nemsokára más tekintetben is látjuk Goethét Höpfner tanárral, kinek ajánlotta volt, e széptehetségű, de vagyontalan ifjú előmenetelére összeműködni. Klinger veleszületett büszkeségénél fogva nem egykönnyen fogadott el anyagi segélyt, jött volna az bár legjobb barátjától. Hiszen mikor Frankfurtot elhagyva, keresztapjától búcsut vett s az neki papírba göngyölve két aranyat adott, azt menten odaajándékozta az ajtót őrző inasnak. Goethének tehát ügyesen kellett eljárni, hogy Klingerrel valamit elfogadtasson. Szűkölködő barátjának «Farsangi Játékai»-nak (l. XVII. fej.) kéziratát adta, hogy tegyen vele a mit akar; tépje széjjel, tegye félre vagy adja el. [2]) A nyár folyamán azután Klinger az utóbbira határozta el magát és Höpfner közbenjárását használva fel a kézirat értékesítésénél, «csinos tiszteletdíjat kapott érte» (Schleiermacher).

Klinger különben, a nélkül, hogy ez valami nagy megerőltetésébe került volna, a legmértékletesebb életmódot követte. A deákélet legkevésbbé sem kecsegtette e komoly ifjut, ki a Sturm és Drangot nem csak költötte, de bensejében is átélte. Ezenkívül azonban

---

hatte nicht mit sich selbst, aber auszer sich mit der Welt des Herkommens zu kämpfen, von deren Fesseln uns der Bürger von Genf zu erlösen gedachte. Weil nun, in des Jünglings Lage, dieser Kampf oft schwer und sauer ward, so fühlte er sich gewaltsamer in sich zurückgetrieben, als dass er durchaus zu einer frohen und freudigen Ausbildung hätte gelangen können: vielmehr muszte er sich durchstürmen, durchdrängen; daher sich ein bitterer Zug in sein Wesen schlich, den er in der Folge zum Teil gehegt und genährt, mehr aber bekämpft und besiegt hat».

[1]) *Bruchstücke über die Werke eines deutschen Dichters;* Dorpatische Beiträge, III. 180—205.

[2]) *Briefe von und an Merck,* 244. old.

Giessen, egy csöndes vidéki városka, vajmi kevés táplálékot nyújtott a szellemnek, mely magasabb élvezetekre áhított. Időközben tehát a város környékét képező gyönyörű táj, vagy valamely szép női szem bámulatába mélyedt el, nem egy élvezetes órát szerezve így magának múló örömül.

De nem hanyagolta el a költészetet sem. Sokat és rohamosan dolgozott. Klinger nem volt költői tehetség, legalább nem az, mit rendesen így szoktak nevezni. Alig sikerült életében egy verse. Drámáit sem ihlet iratta vele, hanem érzelmi életének túlteltsége, mely cselekményekben kívánt nyilatkozni, történjék ez bár a papíron.[1]) Igy teremtett ő műveket, minden egyesnél egy-egy eszmétől vagy hatástól szabadítva meg forrongó lelkét. Első drámájával a Goethe, másodikkal a Lenz befolyásától emanczipálja magát.

E két első drámája közül, melyekkel a következő télen (1775) a nyilvánosság elé lépett, ez idő szerint *Otto*-ja foglalkoztatta.[2]) Történelmi színműnek volt szánva. A helyes út e czél elérésére az lett volna, melyet Goethe követett, hogy t. i. elővett egy történelmi anyagot s azzal mindaddig foglalkozott, mig annyira magáévá nem tette, hogy azt szabadon mozgó költői felfogással bár, de minél hívebb történelmi színezettel adhassa vissza. Minden komolyan s realisztikusan felfogott drámának némileg a tárgyilagos valóságban kell bírnia alapját, hogy ránk az eleven élet benyomását tehesse. Ha saját találmányunk'a mese, akkor annak a jelenben vagy közelmultban kell lejátszódni, ha azonban a régen mult időbe teszszük, akkor a történelmen vagy mondán kell nyugodnia. Költött hajdani hősöktől és nevektől mindenha megtagadta a közönség érdeklődését, meg különösen akkor, ha környezetükben még meghatározott földrajzi s történelmi színezettel sem találkozik. Képzeletszülte aránylag nagy és fontos események drámai feldolgozását, nem láttathatván el a megfelelő történelmi háttérrel, ritkán koronázza siker. Ezt nem gondolta meg Klinger, midőn, egyike a legelsőknek, kik e pályára léptek, egy Götz mintájára költendő lovagdráma

[1]) Egy barátjának e tanácsot írja: «Schone deine Kraft, vertobe, verschwende nichts. Hauche alle Empörungen deines Herzens und deines Geistes durch den Crayon oder durch Darstellung in Worten aus. Es wird herrlich und gut sein, wie das Individuum, das man dann erkennen wird».

[2]) Ujabb kiadása: *Otto*, Trauerspiel von J. M. Klinger, (Deutsche Literaturdenkmale des 18. u. 19. Jahrhunderts. In Neudruck herausgegeben von Bernh. Seuffert; 1. füz.)

irásába fogott. Mentségére azonban megemlíthetjük a históriai tudományok akkori szomorú állapotát az iskolákban, a mivel szemben Goethe, kit atyja korán történelmi tanulmányokra szoktatott, előnyére tűnt ki. Legnagyobbrészt azonban mégis a geniekorszak túlhajtott alanyiságának tulajdonítható az efféle eszméknek keresztülvitele, mely alanyiság még a történelmi tárgyakról is lemosott minden történeti színezetet. Klinger művei, mint már érintők, nem a tárgy iránti lelkesedésből indúlva ki nőttek műremekekké, hanem inkább bizonyos erjedési anyagoktól való szabadulás jellegét viselik magukon, — Rieger szavait használva, — valóságos pathológiai színezettel birnak. Ez a körülmény, bármily érdekesekké is teszi műveit lélektani szempontból s bármily nagy legyen is hatásuk rokon gondolkozásúakra, sohasem fogja azoknak nyugodt, tárgyilagos élvezetét megengedni. Hiszen Goethében is élt az az egész korszakot jellemző igyekezet, a költészetbe saját énjét egészen belefektetni, csakhogy nála kivételes alkotásánál fogva ez már legelső műveiben is bámulatos plasztikai erővel s úgyszólván a feldolgozatlan anyag hozzákeverése nélkül történt.

*Otto*nak képzelemszülte meséje úgy egész általánosságban a középkori Németországot választja színhelyül. Frigyes herczeg viszályban él fiával Károlylyal.*) Szomszédja, Adelbert püspök, szeretne beleelegyedni a dologba s e czélból Károly és barátja Otto lovag által visszaútasított segélyét most az atyának ajánlja fel. Ez, hosszasabb ingadozás után, el is fogadja. E külső, politikai esemény mellett egy másik, szerelmi bonyodalom is indúl meg. A szép és mélyérzésű Gizela habozik, ha vajjon kezét a hősies, de zordon Ottónak nyújtsa-e, mikor szivét a szelíd Lajos lovag birja? Normann gróf, a püspök szövetségese, kilesve Gizelának e tárgyban komornájával folytatott párbeszédét, a hallottakra egy tervet épít, mely hivatva lesz Ottót Károly elhagyására bírni. A cselszövény sikerül, Ottó odahagyja Károlyt, s előbbi ellenségéhez, az öreg herczeghez épen jókor érkezik, — hogy megveretésénél jelen legyen. Szégyenérzet hűségtöréseért, harag Károly vélt csalfasága miatt s féltékenység Lajossal szemben marczangolják most szívét (látjuk, mint viszi által Klinger a Götzben csak külső ellenek által megin-

*) *Brahm* id. h. (73—93. old.) valamennyi lovagdráma közül legbehatóbban tárgyalja Otto-t, három cselekményt különböztetve meg benne, melyeknek elseje a Galotti Emilia, — másodika a Lear, — harmadika Weislingen és Othello egyesült alakját bírja hőseül.

dított harczot az érzelmek szerepére); Gizela visszautasítja, nem azért, mert Lajost szereti, de mert megútálta az eddig gáncsnélkülinek tartott lovagot hűségszegéseért. Az öreg herczeg már kibékülne fiával, de ez annyira nem egyezik Normann gróf terveivel, hogy elhatározza az öreget kolostorba záratni; ez utóbbi azonban, egy ismeretlen által intetve, még idejekorán menekül. Az összeesküvők, mert ilyeneket is sikerült Normannak maga körül gyűjteni, sem a herczeget, sem Gizelát nem találják. Míg ugyanis az előbbi, erősen Learre emlékeztetve, nyílt mezőn s sűrű erdőkben bolyong, azalatt Gizela Károlyhoz menekült, hol a nagylelkű Lajos bebizonyítja neki, hogy csak cselszövénynek sikerült Ottót Károlytól el- s látszólagos hűségszegésre tántorítani. Egy Ottóhoz küldött apródnak kimerítő jelentést kell kijátszásáról vinni; ennek elbeszélése oly dühre ingerli a lovagot, hogy a keze ügyébe akadó Normannt menten leszúrja, s azután, becsületét régi ura s barátja elhagyása által úgy is veszve látván, kardjába dől.*)

A szerző, Goethét utánozva, szintén egy eseményt akart dramatizálni. Hogy ez esemény történelmi alapot nélkülöző természetéből mily hátrányok származtak, azt már említők. Ezektől eltekintve, a darab hatása eléggé drámai, sőt tragikus. Tragikussá válik főképen a belső küzdelmek által, melyeket Ottóban lezajlani látunk. — A mi a mű stíljét illeti, a Götzé vele összehasonlítva szelídnek nevezhető. Mutatkozik minden utánzás átka: a túlhajtás. Klinger darabjában a nyelv pezseg, forr, kitör, sokszor hamut és piszkot ragadva magával az érzelem mélyéből, a honnan a geniek költöttek. Említettük, hogy e korszak karolta föl legelőbb a nép nyelvét s tevé szabálylyá, hogy kiki azt mondja ki, a mire a szája áll. Ezenfelül az egész mű csakúgy hemzseg a sok félbeszakított szó, mondat és körmondattól. A folytonos paralaxisok szinte kifogyasztják az embert lélekzetéből s nagy ritkaságnak vehető, ha az olvasó magát egy elvétve tökéletesen befejezett mondat után kifújhatja. Csakhamar azonban egy-egy odadobott felkiáltás, indulatszó ragad ki a nyugodt élvezetből, intve, hogy tovább siessünk lázas sebességgel e szélvészes stílben. Bármily nagy hatást is biztosíta-

*) Szükségtelen megneveznünk, hogy melyik költőnek melyik műve volt befolyással Otto utolsó monologjára: «Kann man's so auslöschen, dasz keine Spur, kein Andenken mehr daran überbleibt? Hier Ende, dort auch keine Antwort? . . . hören diese Schläge auf, ist's Stillstand, ewig Stillstand dort wie hier? Keine Antwort . . . ?» (V. 10.)

nak, szórványosan és kellő helyen alkalmazva az ilyen meglepő, geniálisan rövid kifakadások, — gyakran használva darabossá teszik az írmodort s a kívánt benyomás helyett utóvégre is annak torzképét nyújtják. Fűszer, melyet eledelül tálalnak fel.

Azért időztem kissé tovább e stílbeli gyöngénél, melyben különben Klinger a többi stürmer és drängerrel osztozik, hogy ne kelljen reá a következő drámák megbeszélésénél ismételve visszatérnem.*)

Klinger teljes életében, főleg pedig ifjú éveiben folyton tele volt eszmékkel, hatalmas, égretörő, egetostromló eszmékkel, melyet ket feldolgozni nem is késett. Igy *giesseni* két évi tartózkodása alatt nem kevesebb, mint hat drámát irt. Ezek az említett Otto-n kívül *A szenvedő nő, Az ikrek* és az *Új Arria,* mely három darabról más összefüggésben lesz szó, míg a *Pyrrhus* dráma töredéke és *Simsone Grisaldo* hőseiknek erőteljessége, hogy úgy mondjam katonássága, nemkülönben az utóbbiban jelentkező hagyományos formák elleni lázadás miatt szerintem a Götz-czel s Otto-val bátran egy csoportba helyezhetők.

A mi *Pyrrhust* illeti, Klinger 1776 jan. 13-án úgy ír Boienak, mintha ez a darab már készen fekünnék előtte. Azonban csak egyes töredékek jelentek meg belőle a Museumban és Theaterjournalban, befejezve e mű sohasem lőn. — Klinger e drámáját illetőleg meg volt győződve, hogy egészen töretlen úton halad a színköltészet terén s komolyan el volt határozva, hogy jövőben több ily szerkezetű darabot is fog írni. Az, a mi Pyrrhusból napvilágot látott, körülbelül felvilágosítást nyújt e szerkezetről. Nem lett volna egyéb dramatizált történetnél a szó legszorosabb értelmében, vagyis éposz a dráma külső alakjában. E szerint van a hős is választva, kinek kalandos életében alig található egyetlen tragikai indíték is. Ha véletlenül csatatéren nem találja befejezését életének, ez ép oly tarka változatosságban fonódhatott volna tovább. De hát nem is ez az élet nyerte meg Klinger tetszését és ösztönzé őt dramatizálásra. Pyrrhus nemcsak Achilles-ivadék, hanem maga is achillesi természet vala, ez vonzotta a Sturm és Drang költőjét hozzá. Vonzotta őt talán az is, hogy változatosság kedveért egyik

*) *Brahm* id. művében a stürmerek stíljének egy egész fejezetet (204—229. old.) szentel; kutatásának eredményeire itt azonban már csak azért sem reflektálhatunk, mert nem akarjuk a szöveg áttekinthetőségét eredeti idézetek által csorbítani. A jegyzetekben gyűjtott anyag nagyobbrészt erre való tekintettel is lőn választva.

hősét antik jelmezben léptesse fel, s a katonatermészet, mely a költőben rejlett, örömét találta oly anyagban, mely csupa harczi dolgoktól s víg hadilármától pezseg. Itt érintkezik Pyrrhus Götz-czel.

Ugyanez a víg hadiélet képezi alapszínét a következő jellem- és korfestménynek, mely az olvasót a kalandos epiróta mellől a középkori Spanyolországba vezeti, hol kasztiliaiak, arragónok s mórok folytonos csetepatéban vannak egymással. A *Simsone Grisaldo*-ban a költő megelőző színműveinél jobban igyekezett a cselekményt határozott helyhez és időhöz kötni. Daczára ez igyekezetének, a hangulat nem spanyol, hanem olasz, valamint hogy az egész mű fantasztikus kivitelén meglátszik Ariosto befolyása, kit Klinger ez idő szerint kiváló előszeretettel tanulmányozott. *Grisaldo* alapjában véve szintén epikus szerkezettel bír, hiányozván a hősben a kifejlődéssel és fordulóponttal a dráma első kellékei. A mese csak a hős szakadatlan győzelmeit beszéli el s véget ér annyiban, hogy egyidőre a további harczra levő kilátással a további győzelem reménye is szünetel. Azzal a kiváló előszeretettel, melylyel az originalgeniek hőseik iránt viseltetnek s magukat velük azonosítják, találjuk Klinger e művében Simsonét feldolgozva. A *kraftgenie*nek egészen új oldala fordúl itt felénk. Míg eddigi műveiben Klinger, bármily eltérők lettek is légyen más tekintetben, hőseinek mindig megadta azt a közös jellemvonást, hogy önmagukkal s a világgal elégedetlenek, szenvedélyektől marczangoltak, a küléletet ridegen kihivók valának, addig itten oly hőssel találkozunk, ki az életet s annak örömeit nyugodtan élvezve, a legnagyobb igénytelenséggel s végtelen türelemmel lép a rossz világ elé, ellenállhatlan szeretetreméltóságával mindenkiben, kivel csak összejön, ugyanez érzést keltve. Most az egyszer az ó testamentom szolgált a jellem motívumáúl. *Sámson*nak, a bírák kora félig mondaszerű alakjának, furcsa erőmutatványait, isteni gondtalanságát, az ellenség asszonyaival folytatott szerelmi kalandjait, sőt még nevét is föltaláljuk Grisaldo Sámsonban, a kasztiliai hadvezérben. Prototipjének ismert sorsa is csak az utolsó pillanatban hárul el róla.

Klinger eddig minden hősében önmagát testesíté meg, vagy legalább is olyanoknak rajzolta őket, milyen az idő szerint szeretett volna lenni. Elképzelte, hogy valamivel kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb viszonyok között ő is ilyen vagy amolyan lett volna. Igy Grisaldoban is őt magát kell keresnünk. A repeső Don Juanban Klingert, az erőteljes, csinos ifjut, ki, valamint hőse, a leg-

különfélébb szerelmi kalandokba van keveredve, kit a nők versenyezve imádnak. Ez Klinger maga, ki testi erejével szeretett dicsekedni s hőseivel nem egyszer próbákat tétet ez irányban a közönség szeme láttára s ki az élvezetet mint életczélt tekinti. Azonosítása által egy új stürmer- és dränger-ideált teremtett. Most már nem azzal tetszeleg az originalgenie, hogy harczra hívja bősz dühében az egész emberiséget, hanem hogy magával s az egész világgal békességben, bensejének gazdagságában gyönyörködjék. Grisaldo már bizonyos tekintetben nem is stürmer, hiszen alázatteljesen teszi kardját a király lábaihoz. Az érzéki elem eddig egyetlen színdarabjában sem jelentkezett Klingernek, most egyszerre a féktelen vágy minden női kegyet kizsákmányolni, az új ideál kiegészítő, szükséges tulajdonságaképen jelentkezik. A szenvedélyes idealistán, ki még alig egy éve (l. alább) Wieland *Agathon*ját gyalázta, im magán is megesett Agathon változása. Hiszen ez az átmenet, ez a változás úgyszólván bökkenőképen feküdt a kraftgeniek útjában. Az *erő* istenítése egyenesen arra vezet, hogy annak minden nyilatkozatát helyeseljük s neki minden élvezetet, melyhez erő szükségeltetik, mint jogos tulajdonát odaitéljük. E felfogással még gyakrabban — legfeltünőbben Leisewitz Julius von Tarentjében lesz alkalmunk találkozni.

Fájdalom azonban ez a lánglelkű fiatal ember, kinek keblében az egész világot átölelő érzelmek, kinek fejében rohanó s támadó forradalmi eszmék tanyáztak, nem volt egyéb földhöz ragadt szegény jogásznál s egész kilátása nem terjedt többre, minthogy ódivatú szülővárosának Frankfurtnak valamely irodájában mint alárendelt hivatalnok tengesse s végezze életét. E város eddig legalább magába zárta istenített barátját, kiben a korszellem leghívebb kifejezőjét ismerte fel s kit bámulnia s szeretnie volt szabad.*) Mióta azonban (1775. nov.) Goethe a fiatal weimari herczeg meghívásának engedve, azt udvarába követte volt, azóta Klingert is ellenállhatlan vágy vonzotta oda. Eközben drámája is, Az Ikrek, elnyerte a Schroeder által kitüzött díjat s köztetszéssel találkozott Németország több színpadán. Ez Klingernek drámaköltői hivatása

---

*) «Den könnt ihr nun wieder alle nicht fassen Der erste von den Menschen, den ich je gesehen. Der alleinige, mit dem ich sein kann. Der trägt Sachen in seinem Busen! Die Nachkommen werden stauen, dasz je so ein Mensch war!»

biztosítékának tetszett. Nevét most már a Goetheé s Lenzé mellett emlegették. A két év alatt gyűjtött jogi tudomány se valami nagy jövőt igért s Klinger epedőbben mint valaha tekintett ama fényes magaslatra, melyen előtte Goethe mutatta az útat. Vajjon nem találhatna-e annál a művészetpártoló udvarnál az Uj Arria és Az Ikrek költője valami szerényke állást? Hogy milyen fajtájú legyen ez, azt nehéz lett volna megmondania, de a fiatalság, különösen a költőileg hangolt, bír azzal a tehetséggel, hogy a sorsnak egész váratlan fordulatait tudja remélni. Úgy látszik, Lenz is megigérte neki, hogy minden lehetőt meg fog érte tenni, mert hősünk egyszerre csak (1776 jun. 10.) Weimarban terem, hol megérkezéséről senki sem volt értesülve. — További munkásságáról, a mennyiben ez még a Sturm- és Drangkorszakba tartozik, alább lesz szó.

X. A több mint egy tekintetben a Götz nyomába lépő színdarabok egyik legjelesbje *Golo és Genovéva,* melynek szerzője Müller Frigyes, vagy mint magát irodalmi néven nevezte: *Müller a festő.**)

«Kétségtelen», mondja Hettner, «hogy Goethe Götz von Berlichingenje adott alkalmat a Golo és Genovéva megteremtésére, de az is kétségtelen, hogy ez a Genovéva Götz von Berlichingen mellett a Sturm- és Drangkorszak legkiválóbb drámai terméke. A legkülönbözőbb s legsajátnemübb jellemek életteljessége, az emberi szív legijesztőbb örvényeinek a legbájosabb ártatlanság és kellem melletti hatalmas rajza, s az egész felett lebegő lírai bensőség illata és varázsa, milyent kifejezni csakis valódi költőnek adatott, egyikévé teszik e művet a Sturm- és Drang-korszak legélvezhetőbbjeinek.»

A Golo és Genovéva költője, ki sem a strassburgi, sem a frankfurti körhöz nem tartozott, alacsony sorsból származott, mint az

---

*) *Seuffert B.*, Maler Müller, Berlin, 1877. — Műveinek máig egyetlen, bár nem teljes kiadása az, melyet *Tieck* rendezett sajtó alá (Mahler Müllers Werke, Heidelberg, 1881, új nyomatban 1825). *Hettner* Válogatott Műveit adta ki (Lipcse, 1868.), Weinhold értékes töredékeket közöl: Archiv für Litteraturgeschichte III, 495—523. old. — Legujabban — mint dr. *Sauer*, gráczi tanár úr, ki az originalgeniekre, mint speczialis tárgyára nézve nem egy becses adatot sziveskedett hozzám juttatni, tudósít — Müllernek irodalmi hagyatékát *Kürschner* váltá magához, ki az értékes anyag felhasználásával (Faust valamennyi alakja és egy kész Iphigenia) egy új kiadást szándékozik rendezni.

imént tárgyalt Klinger. Apját, ki a Nahe melletti Kreuznachban korcsmáros volt, korán elveszíté. Anyja, nem lévén képes a költségeket továbbra is fedezni, s mivel különben is szüksége volt rá a gazdaság körül, kivette a gimnáziumból, melyet ez időben látogatott. A hézagokat, melyeket az ekként erőszakosan megszakított oktatás hátrahagyott, sohasem volt képes Müller egészen betölteni. Tudományszomja nem nyerhetett táplálékot, de szabad idejében senki sem gátolta korán jelentkező rajzolási vágya kielégítésében. Regényes fekvésű szülőföldjét összekóborolva, — miközben régi mondákat hallhatott a szép Genovéva grófnéról és Faustról a boszorkány mesterről — bájolóbbnál bájolóbb tájakra talált, melyek mind meg annyi mintául szolgáltak. A kis fiu, észrevéve, hogy utánzásait felismerik, meg volt győződve, — valamint Goethe is fiatal korában, — hogy ő festőnek született. Nehány jóakarójának, látván a fiú nem közönséges tehetségét, sikerült őt 1766-ban, tizenhét éves korában, a zweibrückeni udvari festőhöz beszerezni. Tehetsége itt oly gyorsan fejlődött, hogy már a herczeg, IV. Keresztély is figyelmére kezdte méltatni a fiatal művészt, mikor ez egyszerre csak ismeretlen okból kegyvesztett lőn s nyolcz évi zweibrückeni tartózkodása után a közelfekvő Mannheimba vándorolt, hol ez időben a fenkölt szellemű Károly Tódor uralkodása alatt tudomány és művészet meleg pártolásban részesült. Már 1763-ban alakult itt egy irodalmi társaság, melynek később Schiller is tagja lőn, s mely ez időszerint *Dalberg* báró vezetése alatt állott, kivel alább, Schiller színműveinek megbeszélésénél, még lesz alkalmunk foglalkozni. Ugyanitt ismerkedett meg Müller *Gemmingen Otto*val, a Deutscher Hausvater szerzőjével. E társaság, mint már különkülön Kopstock, Wieland, Lessing tette, egy német nemzeti színház megteremtésén fáradozott, a mi azonban, mint tudjuk, szép álom maradt, ép úgy, mint egy német tudós- és irodalmi társaság eszméje. — Nem maradt azonban az ügy minden hatás nélkül Müllerre, mivel választófejedelmétől megbizást nyervén egy ily esetleg létesitendő szinház tervének kidolgozására, «Gedanken bei Errichtung eines deutschen Nationaltheaters» és «Gedanken über Errichtung und Einrichtung einer Theaterschule» czímű értekezéseket nyújtott be, a melyek fogalmazásánál mindenesetre jól meghányta-vetette a színpad s színműírás kellékeit. Ugyane czélból levelezésbe lépett Lenz-czel Eckhof szerződtetése tárgyában és sürgette Lessing alkalmazását, kivel nehány heti mannheimi tartózkodása alatt

szoros baráti viszonyba lépett.*) Itt, Mannheimban, töltötte Müller életének legkellemesebb éveit; nagyobb műveinek megteremtése, vagy legalább vázlata, szintén ezen, 1774—78-iki időközbe esik, Midőn 1778 augusztusában Olaszországba utazott, hogy az ottani festészeti remekművek közvetlen szemléletéből merítsen tapasztalatokat és új eszméket tulajdonképeni hivatása, a festészet számára, irodalmilag már a fiatal iskola legtehetségesebb tagjai közé sorozták. Úgy volt megírva a sors könyvében, hogy hazáját sohse lássa többé.

Müllert két múzsa csábítgatta felváltva s tehetségének e megosztása lőn okává, hogy sem a festészetben, sem a költészetben nem teremtett nagyot, példányszerűt. Irói mellékneve, a *festő*, lőn végzete. — Másrészt Müller tehetsége még a költészet keretén belől sem összpontosúlt egyetlen fajban, mint például a Klingeré, ki drámaíró volt és semmi egyéb, hanem váltogatva hol a lírában kalandozott, hol meg a színműre csapott át. A 70-es évek közönségének rokonszenvét *Idill*jeivel nyerte meg, a mikben Gessnert választá mesterül, ki mint ő, egyidejüleg festő és költő volt. Müller azonban jóval felülmúlta kikent és kifent elődjét nyelvének eredetisége, ereje és zamatos népszerűsége által. Epizódszerű jelenetei gyakran drámai színezettel bírnak s Gessner bibliai tárgyain kívül szívesen fogadják körükbe annak mithologiai thémáit is. E fajban előnyösen különbözteti őt meg Gessnertől faunjainak s szatírjainak pompás húmora, mely gyakran Shaksperere emlékeztetve, a leendő drámaköltőnek egy nem megvetendő tehetségét képezi. Tovább ment egy lépéssel Müller idilljeinek harmadik fajánál, melyre Gessner kizárólag bibliai vagy antik tárgyú ilyféle költeményeiben nem talált mintát, az eredeti német e fajú jeleneteknél, melyek a maguk nemében valóban példányszerűek. Velük a költészetnek oly új anyagot nyújtott, mely mellett figyelmetlenűl haladtak el sok század teremtő géniuszai: kiemelni, kiszínezni a mindennapi, körültünk nyüzsgő életet. Idáig vezethető vissza Voss munkássága, de még századunknak egy kedvelt irodalmi faja is: a falusi elbeszélés. — Megemlítettük ez idilleket, melyekre Müllert valószínüleg minden szép iránt fogékony művészi lelkülete s fiatalkori kirándulásainak emléke a bájos Pfalz völgyében vezették egyrészt drámai

*) Müller egyik levelében (Morgenblatt, 1820, 48. sz.) írja, hogy Lessing többször adott annak a kivánságának kifejezést, hogy életének utolsó éveit vele, még pedig legszivesebben Olaszországban szeretné tölteni.

alakjukért, másrészt azonban azért is, mert egyiküknek, az Ulrich von Cossheimnak, tárgya és színezete, mint a Golo és Genovévá-é, a középkor lovagi életéből van merítve.

A Müller által hátrahagyott drámai töredéknek bő halmazát vizsgálva, azt kell hinnünk, hogy tehetsége főképen a színmű felé irányúlt. Oly ügyesen tud minden anyagot leghelyesebb, drámailag leghatásosabb oldalánál megragadni. Csakhogy azután a kidolgozás ritkán felel meg a nagyszerűen odadobott vázlatnak. Müller drámái határozottan magukon viselik a Sturm és Drang bélyegét. Megtaláljuk bennök a törekvést hamisítatlan természetességre, de meg egyszersmind azt az exczentrikusságot, vadságot, durvaságot is, melybe a fiatal óriások oly könnyen sülyedtek. Meg kell azonban említenünk, hogy Müller már jókorán igyekezett a vad kinöféseket kiírtani, mi azonban nem mindig sikerült neki, legbensőbb lényében megrögözve élvén már a fantasztikus vonás. Ugyane hibájának tulajdonítható, hogy az alakot sohasem vitte tökélyre, jóllehet képző művészettel való foglalkozása ép e téren engedett volna kitűnőt várni. De mikor festményei is alaktalanok voltak!

Schlegel Fr. Német Múzeumából (1813, 4. köt. 28. old.) értesülünk Müller egy barátja által, hogy az előbbinek két szomorújátéka *Rina* és *IV. Henrik császár* elveszett. Valószínű, hogy az első a Klopstock-féle bardietek, a másik pedig, mely már nehány jelenet híján be volt fejezve, a Götz mintájára készült. E mellett azonban elszórtan még más tervekről és töredékekről is találunk említést, melyek, ha a czímekből: Der Tod Coucy's, Die Ermordung der Maria von Brabant, Ludwig der Strenge, — szabad következtetést vonnunk, szintén a lovagdrámák modorában voltak írva. 1776 óta *Faust*-ot dramatizálta, 1778-ban jelent meg *Niobe*-ja. Mindkettőre, habár röviden is, még visszatérünk. Ugyanez időbe esik a Golo és Genovéva kezdete is, mely, mint említettük, egyike a Sturm- és Drang legbecsesebb emlékeinek.

Ha Götznek a «dramatizált történet» nevét adtuk, Golo és Genovévát bátran mondhatjuk «dramatizált legendának». Müller azzal a lelkesedéssel, mi az originalgenieket középkori s népies hagyományokkal szemben jellemzi, ragadta meg szülőföldének szép mondáját Genovéva grófnéról, melyet egy régi népkönyvben feljegyezve is talált.*)

*) «*Eine schöne Historie von der heiligen Pfalzgräfin Genoveva*». Cöln. Chr. Everaerts. A mondának kimerítő előadása és története található

A dráma első terve kétségtelenül még a mannheimi korszakba tartozik. Már az Ulrich von Cossheimban, valamint a Balladákban is van közölve egy jelenet, mely Golo látogatását Genovévánál a börtönben adja elő. Valószínű azonban, hogy a színmű jelenlegi alakját csak Rómában nyerte. Jóllehet Müller úgy nyilatkozott, hogy az egész nem egyéb «improvoiso»-nál, Seuffert Életrajzában kimutatta, hogy Müller sokáig és sokat szokott volt művein javítgatni s ezen legalább is hat évig dolgozott; mert 1781-ben be lévén fejezve, csak 1787-ben próbálkozott meg közzétételével. Az előbbi évre vonatkoznak *Heinse Vilmos*-nak *Jacobi F.*-hez intézett sorai e művet illetőleg.[1]) A dráma jó ideig nem találva kiadóra, mint kézirat keringett Müller ismerősei körében, míg végre 1811-ben megjelent nyomtatásban Müller műveinek, fájdalom, igen hiányos kiadásában, melyet Tieck rendezett sajtó alá.

A színmű főbb vonásaiban az ismert mondához csatlakozik; csakhogy míg Genovéva szelíd, türelmes alakja igen alkalmas a legendában vagy elbeszélésben mint hősnő az olvasó figyelmét megragadni s lebilincselni, addig a gyorsabb menetű drámában, mely elhatározásokat, tetteket kiván, nem maradhatott az előtérben;[2]) szerepe szenvedőleges lesz, a mennyiben angyali jósága

---

*Zacher*tól az Ersch- és Gruber-féle Encyklopädia 1. osztályának 58. részében, a 219. és k. old., valamint ugyancsak *Zacher J.*-nek 1860. megjelent könyvében: «Geschichte der heiligen Genovefa». — A tárgy, eltekintve mondai s mesei alakjától, drámai feldolgozást nyert nálunk is. A «színjáték» czíme *Genovéva* s *Láng A. J.* írta 1820—30 körül. Az eredeti kézirat a nemzeti szinház irattárában őriztetik.

[1]) *Werke* 3. köt. 150. old.: Müller hat ein groszes Drama fertig, voll von Vortrefflichkeiten, welches er selbst für das einzige gute hält, was er gemacht hat. — A sokat vándorolt kézirat legutóbb Hettner birtokában volt s rajta e sorok olvashatók: Gewidmet meinem Freund Goethe. Zum Besten meiner teuersten Mutter herausgegeben, — gut Glück segn's und lass' ihrs gedeihn. — Müller Goethével történt összezördülésekor az ajánlást vastagon keresztülhúzta.

[2]) V. ö. *Beöthy Zs.* A Tragikum, (138. old.): «Ha a tévedő gyöngeség is drámaiatlan, még inkább az a teljesen ártatlanúl szenvedő. Végzete egészen rajta kívül alakúl. A brabanti Genovéva legendájában például ugyan mi része van a boldogtalan asszony akaratának sorsa intézésére? A gonosz egész vad erőszakosságával, hatalommal és varázslattal támad rá s hurczolja kínpadra. A kik csak e legendát drámailag feldolgozták, majdnem kivétel nélkül megmaradtak a siralmas felfogásnál. *Hebbel* erősebb drámaíró érzékének adta bizonyságát, midőn tulajdonképi hősévé nem

inkább csak arra való, hogy *Golo* romlottságát élesen megvilágítsa, azét a Goloét, ki nem átalja keresztes háborúba indúlt barátjának becsületére bizott nejét csábítgatni, s majd, midőn látja, hogy a nő erénye ingathatlan, azt házasságtöréssel vádolni. Golo áll tehát az előtérben. Fejlődése képezi a dráma egyik főérdekességét. Kezdetben a leglágyabb, legkomolyabb, s legérzékenyebb lelkületű ifjú, ki nem egy vonást kölcsönzött Werthertől.*) A visszaútasított szeretőből azonban, ki már-már önéletére tört, rohamosan fejlődik ki a zsarnok, a dühöngő, a gonosztévő, az embergyűlölő. Tragikai magaslaton áll, midőn istenítéletre engedi a dolgot juttatni, melyben kardját Genovéva erénye ellen vonja. Abban a jelenetben pedig, melyben tőrét mérlegelve mint második Macbeth közeledik Siegfried, Genovéva férjének hálószobája felé, oly hatásos alakot nyújt Müller, mely fájlaltatja velünk, hogy a darab idejét múlva jelenvén meg, egyikét sem találta már a nagy színművészeknek, kik itt tehetségüknek fényes próbáját mutathatták volna be.

Golo szenvedélye körül — mivel akarattal mint valódi originalgenie nem bír — forog tehát a cselekmény. Oldalán áll azonban anyja, Mathilde, a darabnak egyetlen tervező s cselekvő alakja, ki Golonak Genovéva iránt táplált szerelmében nem lát egyebet gyermekes szenvedélynél, fiát attól a ragyogó jövőtől elzárót, melyet számára már az udvarnál előkészített. Ilyen nőket kiváló előszeretettel festettek a fiatal óriások. Klinger megírta Új Arriáját, itt egy új Messalináról beszélhetnénk; Mathilda veszélyes, hajthatatlan akarattal, kiszámított kegyetlenséggel működő nő, valóságos édestestvére a Götzbeli Adelheidnak. Genovévának, mert tervébe nem illik, vesznie kell. Hogy mint szabadúl meg a jámbor grófné kis fiával együtt gyilkosaitól, mint neveli fel Schmerzenreich-ot évek

Genovévát, hanem megrontóját, Golot, tette». — Ugyanígy járt el azonban már előtte Müller. — U. o. 25. old. *Adelheid*nak, mint a tragikumba átcsapott kellembeli kiválóság jeles példányának találjuk mesteri jellemzését, melyet kevés változtatással Mathilde-re is alkalmazhatunk.

*) Jellemző dala, mely némileg emlékeztet Desdemona énekére a fűzfáról, így hangzik:

«Mein Grab sei unter Weiden,
Am stillen dunkeln Bach!
Wenn Leib und Seele scheiden,
Läszt Herz und Kummer nach.
Vollend' bald meine Leiden,
Mein Grab sei unter Weiden,
Am stillen dunkeln Bach!»

hosszú során a rengetegben, míg végre férje rájuk talál s mint bűnhödnek végre a gonoszok: mindez a mondából ismeretes. A befejezésben annyit változtatott Müller, hogy Matildnak egy kijátszott, megcsalt kedvese által fejére gyújtatja saját kastélyát, míg Goloban, elkerülhetlen halálával szemben, újra feléled az a daczos lovagbüszkeség, mely Macbethet mint férfit kiséri utolsó harczába. Mint Macbeth a harcztéren, Golo becsületes párbajban esik el. — Shakspere jutván eszünkbe, nem hagyhatjuk megemlités nélkül, hogy Genovéva is nem egy vonást kölcsönzött Desdemonától, különösen férjétől való búcsúzása nagy jelenetében. De a hosszú idő, mely alatt Siegfried távol van, majd meg azok az évek, melyek alatt a kis fiú felnő, — egészen eltekintve a jelenetek gyors változásától, melyeknek némelyike a keresztes hadak táborában játszik, — szintén mutatják, hogy Müller, ily szabadon bánva az idő és hely egységével, hű követője közvetlen és közvetett mesterének, Goethének és Shaksperenek. Shaksperere emlékeztetnek különben mondatfordulatai s az a sajátosság, hogy közvetlen a legtragikusabb momentumok elébe egy-egy teljes húmorral ható jelenetet szúr be. Így például Genovéva szándékolt meggyilkolását megelőzi a két felfogadott latornak párbeszéde, mely a maga póriasan-agyafúrt észjárásával s tájszólási nyelvével páratlanúl hatásos. Az originalgeniek népiessel való foglalkozásuknak érett gyümölcsét látjuk e jelenetben. De nem csak e részben, de az egész darabban kitűnően sikerült Müllernek szülőföldje kedélyes, behizelgő hangulatát, azt, a mit festeményein talán «helyi színezet»-nek nevezett volna, eltalálni. Ehhez járúl, mint egy gyönyörű tájkép megélénkítéséhez, a középkori lovagéletnek egész pezsgő zajossága: kardcsörgés és szerelmi dal, vadász- és harczi kalandok, keresztes háború és istenítélet. Egy helyen, midőn Siegfried neje emlékét kápolnával akarja tisztelni, fölhasználja az alkalmat Müller *Steinwbh Ernőt*, a hires építészt (ki, mellesleg mondva, 200 évvel később élt) is bevezetni s általa saját architektonikus nézeteit tolmácsolni, melyek nagyjában a Goethe által ajánlott «német stíl» (a gótika) magasztalására vezetnek. — Ez az egész színezet, belevonva a vallási s speczifikusan katholikus indítékokat, igen közel hozza Müllert a romantikusokhoz. Odavetőleg már megemlítettük, hogy a romanticzizmus magva Götzben is feltalálható; e magot Müller műveiben, különösen az épen most tárgyaltban annyira fejlesztette, hogy Golo és Genovévája egyenes átmenetül szolgál Tieck- és

a Schlegelékhez, a miért őt már Hettner is a stürmerek és drängerek romantikusának nevezte.

Müller ez időszerint a németalföldi festészettel foglalkozott; némely alakja, mintha e perczben hagyta volna el Van Ostade valamelyik képét. A befolyásokat összevonva, melyek alatt Müller állott: a Shakspere-ét, melyre vonatkozva Tieck azt mondja, hogy a Golo és Genovéva olyan, mintha a költő több tragédiáját Shaksperenek egy töményített kiadásában nyújtaná; Goetheét, kinek Götz von Berlichingen-je tagadhatatlan nyomokat hagyott e drámán; s Müller saját művészeti nézeteit, melyek a darab színezetét adják meg: be kell ismernünk, hogy a Golo és Genovéva határozottan germán szellem gyümölcse. S már e tekintetben is ellentéte Tieck hasonczímű s hasontárgyú drámájának,[1]) mely egyenesen spanyol befolyás alatt született. Tudvalevő dolog, hogy Müller azzal a váddal lépett fel Tieck ellen, hogy az kéziratban közlött drámáját kihasználta, kizsákmányolta. Az valószínű, hogy Müller drámája tette Tiecket e hálás tárgyra, melyet később Hebbel is feldolgozott,[2]) figyelmessé; nem is merített azonban a megelőző feldolgozásból egyebet a tárgynál. A hasonlat csupán külső. — Részünkről helyesebb felfogásúnak tartjuk Müller darabját, melyet számtalan kitűnő sajátságaért méltán helyezhetnénk a német irodalom legszebb gyöngyei mellé — hacsak tervében egységesebb volna s a dramatizált történetből a valódi dráma magaslatára bírt volna emelkedni. Hogy azonban ily remekművet alkothasson, abban meggátolta Müllert féktelen stürmer- és dränger-természete, melynek túlhajtott példáit alább megbeszélendő műveiben, különösen Faustjában lesz alkalmunk megismerni.

XI. Götz mellé Goethe későbbi drámai művei közűl csupán egyetlenegy helyezhető, mely alapját ugyancsak a Sturm- és Drangban s hősének jellemét ugyanazon hangulatban bírja, mely a vaskezű lovagon is elömlik. A mi külömbség Götz és *Egmont*, a második színmű hőse közt észlelhető, azt annak a változásnak róhatjuk fel, a melyen Goethe a darab eszméjének megfogamzásától annak végleges befejezéseig keresztűlment. Götz von Berlichingen zajos geniekorszakának megindítója, Egmont, 1788-ban megjelent alakjában, annak zárköve.[3])

[1]) «*Leben und Tod der heil. Genoveva*» (1800.)
[2]) *Genoveva*, Hamburg, 1843. (íratott 1841-ben).
[3]) V. ö. *Düntzer H.*, Götz und Egmont. Braunschweig, 1854.

A színdarab első alakját mindenesetre még 1775 őszén, tehát a költőnek Weimarba költözése előtt nyerte. Tárgyára Goethét *Famiane Strada* jezsuita De bello belgico czímű műve vezethette. A költő különben megjegyzi, hogy már régen érdeklődött a német-alföldiek szabadságharcza iránt és hogy az ebben kimagasló alakok közűl különösen Egmont vonta magára a figyelmét, ő látszott legjobban megfelelni annak az ideálnak, melyet magának egy tökéletes férfiról alkotott. Persze, hogy nem olyan alakban, a milyennek őt a történelem feltűnteti. A közel 46 éves, nős férfit, ki tizenegy gyermeknek volt atyja, nem használhatta tragikai alakúl. Hogy emberét bámulatraméltó, dicső hőssé avassa, változtatásnak kellett alávetnie mind külső, mind belső körűlményeit illetőleg. Mint maga mondja, oly tulajdonokkal szándékozott felruházni, «melyek jobban illenek ifjúhoz mint élemedett férfihoz, nőtlenhez jobban mint családapához, függetlenhez jobban mint olyanhoz, ki bár szabadon gondolkozik, de azért mégis némely viszonyok nyűge alatt áll». És tovább fejtegetve a dolgot, azt is elmondja Goethe, mivel ruházza föl hősét az elhagyott sajátságok helyébe: «Miután képzeletemben ekkép megifjítottam s minden feltételtől megszabadítottam, mértéktelen életörömmel, önmagába vetett határtalan bizalommal s azzal az adománynyal láttam el, hogy képes legyen minden embert magához vonzani s így a nép kegyét, egy uralkodó nőnek rejtett s egy természetes lánynak nyílt vonzalmát, sőt még legnagyobb ellensége fiának rokonszenvét is megnyerni».

Íme, itten áll előttünk Egmont személyisége egész szeretetreméltóságában. Mint Götz, kegyeltje megteremtőjének, mint az, megtestesítője költőjének; szóval Egmont, a történelmi alaktól eltérőleg, egészen Goethe. Az ifjúságnak aranyos gondatlansága ömlik el egész lényén; mikor azt mondják neki, hogy élete veszélyben forog, úgy nevet ezen, mint akár Goethe nevetett volna, ha weimari tartózkodása első idejében, mikor szórakozás szórakozást kergetett, mikor a bor mámorát a szerelemé váltotta fel, valami komor pedáns öreg úr hozzálép s azt mondja: Uram, élete forog veszélyben; fejét a politika kivánja! — Törhetlen életkedv futja át ennek az Egmontnak ereit, valami megrendíthetlen optimizmus, mely még a vérpaddal szemben is helyt áll. Tragikai vétségét már nem is az elbízott akaratban kell keresnünk, hanem azon jóval túl, a túlságos jóság és bizalom határain, melyhez egyenesen a női jellemek szögellnek.

Ugyanez oldalát fejtette ki hősének Klinger — természetesen mitsem tudva a sokkal később megjelent Egmontról — imént tárgyalt Simsone Grisaldojában, a joviális hadvezérben s később, már a vígjáték mesgyéjén, a Derwisch-ben. A genie itten nem tombolva, de önmagát érezve, erejének örvendve, a társadalmon kívül, de azzal jó viszonyban állva jelentkezik. És itt is csak látszólagos az eltérés Götztől. Ez sem sokat törődik azzal, hogy milyen politikát csinálnak odakünn az urak, csak őt ne zavarják jogaiban s javadalmaiban. Sem Götz, sem Egmont nem politikai hős. Ilyeneket teremteni nem Goethe volt hivatva, ki teljes életén keresztül utálta a politikát s még inkább annak a költészetbe való behurczolását.*) És ha volt politikai meggyőződése, az mindenesetre arisztokratikus volt, a mire egész neveltetése, természete s főkép weimari tartózkodása vezette. Nem ismételhetjük eléggé, hogy nem annyira társadalmi s politikai téren, mint inkább a költészetben volt forradalmár, itt teljesen szakítván a hagyományokkal. A politikai és társadalmi drámát megteremteni olyanok voltak hívatva, kik *érezték* azt, hogy mi a külömbség a társadalmi osztályok között, kik tudták, mit tesz az: a nyomás alól szabadság után sohajtani; s ezt Klinger meg Schiller tudták, de nem Goethe. Az alanyi szabadságvágy, mit Goethe Götzben s az előttünk fekvő Egmontban rajzol, nyugodt, önelégült érzés; szabadság — s azt vesztve halál, ez mindenesetre költőibb, kellemesebb érzés, minden durva anyag hozzákeveredésétől ment. De azok, kik a szabadságot csakugyan nélkülözik, kiáltanak, ordítanak utána. Már ebből is kitetszik, hogy Goethének nem lehetett a geniekorszak eszménye mély, igazi, egész életére szolgáló meggyőződése. Fiatalsága, mely minden embernél többé-kevésbbé rohamosan s támadólag jelentkezik, s a körülmények sodorták bele; lezajlott, vége volt annak, mi az ő életében csak epizódot, másoknak azonban egész élettörténetet képezett.

Visszatérve a színmű tárgyára s annak Goethe által történt átalakításaira, megfoghatónak fogjuk ezeket találni, ha a megelőzőket figyelembe veszszük. Mindenekelőtt mellőzte Goethe mindazt, mi a főcselekménynyel szorosan össze nem függ, legyen az bár esemény vagy személy. Így például csak kis szerepet juttatott az orániai herczegnek, nehogy elnyomja hősének alakját s egészen

*) «Ein garstig Lied! Pfui! Ein politisch Lied
Ein leidig Lied! . .» Faust. I. 5.

mellőzte Horn grófot, ki pedig történelmileg legalább is ép oly fontos egyéniség a németalföldi mozgalmaknál mint maga Egmont. E helyett azonban a meghagyott személyek, mint például Alba, a kormányzónő, Oraniai Vilmos stb. a szó szoros értelmében s magas drámai stílben vett történelmi alakok, semmiben sem osztozván azon idealizmusban, melylyel Goethe kegyelt hősét felruházta. A mellékalakok e korhűségét s nagy realitását már Götznél is kiemeltük, megemlítve ott is, hogy a költő a drámai igazság rovására nagyon is a hős oldalán van. — A mi az elhagyott fontos eseményeket illeti, ezeket Goethe oly mesterileg tudta a párbeszédekbe szőni, hogy, mint már Shiller is megjegyzé birálatában, pontosan értesülünk a lázadás minden mozzanatáról. E czél elérésénél főleg a *népjelenetek* voltak a költő szolgálatára, ki azokat utánozhatlan ügyességgel s élethűséggel kezelte. Shakspere óta parlagon hevert a drámai hatás e fontos eszköze, mert a franczia tragédia méltóságával meg nem egyeztethetőnek tartotta, tömegeket — hát még egész közönséges emberekből álló tömegeket! — bocsátani a színpadra.

Götz-czel összehasonlítva előnyére válik Egmontnak a jellemzés nagyobb tökélye. A hősön kívül, ki egyike a német irodalom legnagyobbszerű alakjainak, mint egyetlen szép költemény hat ránk a szende Klärchen, a még imént szerelmén is remegő leányka, ki már a következő pillanatban szabadságát, életét, nevetségessé levését koczkáztatva nyilt piaczon fel mer lépni s szónokolni elfogott kedveseért. Brackenburgnak, e viaszpuhaságú alaknak egyik ősét már ismerjük Weislingenben, a többit legközelebb Clavigoban és Stellában lesz alkalmunk látni.

A mi a darab konczepczióját illeti, a jelenetek száma a Götz-éivel összehasonlítva jelentékenyen apadt, a mi az egyeseknek szélesebb alapon történő kidolgozását tette lehetővé. Ezzel szemben azonban mint hibát emeli ki Prölsz a drámai kapcsolat hiányát. Szerinte az alakokban gazdag színmű négy jelenet-csoportra esik szét: a népjelenetekre, a kormányzónőnél játszókra, a szerelmiekre s a politikaiakra. Ez a négy csoport csak felületesen áll összeköttetésben, úgy hogy mindegyikük külön-külön hívja fel érdeklődésünket. Bizonyítéka ennek például az a körülmény, hogy a kormányzónő jeleneteit jó ideig minden további kárpótlás nélkül kihagyták a színpadi előadásnál, a nélkül, hogy e hiány feltünt — vagy az érthetőséget zavarta volna. A mellékesemények e kitági-

tása bármily mesterileg történt is, visszahatott a darab tragikumára, a mennyiben a hős csak ritkán jut fellépéshez. Tulajdonképen csak két nagy jelenete van, melyeknek hatalmas drámai hatásuk azután elvitázhatatlan.

Egmontot megelőzve s Götzöt követve jelent meg Goethének két drámája, melyeket hangulatukra nézve szintén a Sturm- és Drang-korszak termékeihez kell sorolnunk, s melyekről itt fontosságuknál fogva a drámairodalom fejlődésére bővebben megemlékezni akarunk. Értjük *Clavigót* és *Stellát.* Az előbbi 1774-ben, az utóbbi két évvel rá jelent meg. Legnagyobb hasonlatosságuk hőseik szerelmi határozatlanságában található, kik e tekintetben a Götz Weislingenére emlékeztetnek, kihez ismét Clavigo közelebb áll mint Stella Fernandoja. A szív és érzelem proklamált uralma a szenvedélyek féktelenségére vezette a stürmereket s ez a szerelemben minden új érzelemnek a régi rovására történendő uralmát jelentette. Goethének életrajza legjobban illusztrálja e nézeteknek az életbe való átfordítását.

Szokva vagyunk Goethe műveinek olvasásánál mindig a külső körülményt keresni, mely megteremtésükre indító okúl szolgált. *Clavigo* megteremtésénél az első pillanatra nem ötlik szemünkbe ilyen ok; ez időtájt nem zavarta szívét a Clavigoéhoz hasonló szenvedély. 1774-ben, mely évbe e mű írása esik, Goethe magamagával elégedetten, boldog hangúlatban élt szülővárosában, Wertherének megírásával lerázván magáról azt a mély szenvedélyt, mely már-már a Werther sorsára juttatta. Saját szavait használva úgy érezte magát, mint ki egy generális gyónás után egészen tisztán s jókedvűleg új életet kezd élni.

De ha nem is közvetlen szenvedélyeit örökíti meg Goethe e második színművében, mindenesetre feléleszti benne az elmúltaknak emlékét. A Clavigo-beli Mária s Götz testvére Mária rokon lelkek s nem nehéz bennük felismerni a Goethe által elhagyott Friederikát. Mindkettőt ugyanazon «égi szelidség», ugyanazon «szerelemteljes lélek», ugyanazon «társalgási mélabússág» jellemzik, melyeket Brion lelkész lányában találunk, míg Weislingenben ugymint Clavigoban is nem nehéz magának a költőnek befolyásolható s izgékony természetét felismerni. E hasonlatra vonatkoznak egyik, Jacobihoz írt levelének azon sorai, melyek szerint «Clavigo jelleme s Clavigo tette az ő benne élő szellemmel s az ő tettével azonosúlt».

Mindazonáltal nagy eltérését a jellemeknek kell a két színműben — Götzben és Clavigoban — konstatálnunk. Az évek lassankint gyöngítették a kedves emléket s tompították a Friederika iránt érzett szenvedélyt, miáltal a Clavigoban az alakoknak bizonyos elmosódottsága s határozatlansága jött létre. Mily élesen kiválva lép elénk — daczára a ráfordított csekély gondnak — Mária képe Götzben! Mily élénk drámai élet lüktet ereiben mindvégig! Ámbár Weislingen hűtlensége által szíve közepén találva, mégsem vonúl komoran vissza, hanem nyílt homlokkal és őszinte vallomással nyújtja kezét a derék Sickingennek, hogy kisérője legyen jó- és balsorsban s ekép női hivatását tökéletesen betöltse. És mikor körülötte az egész világ inog, mikor férje közel van a leveretéshez, mikor Weislingen bensőjét a méreg hatása s saját lelkiismeret furdalásai halálra dúlják, mikor szeretett bátyja tömlöczben várja végóráját: a derék nő nem csügged, hanem tesz, segít, s a hol segítnie már lehetetlen, legalább a béke s megnyugvás s megbocsátás balzsamát csepegteti a kíndúlt szívbe ... Mily egészen más Beaumarchais húga! Már a darab kezdetén halálos betegen, halálra fáradva találjuk e «szegény leányt», a mint őt mindenki nevezi, s e passziv hangúlatból az egész cselekmény lefolyásán keresztűl még csak a gondolatbeli elhatározásig sem emelkedik. Elodázhatlan sorsaként tekinti a szenvedést, s nem is kíván egyebet részvéten kívül. Még egy új boldogságnak szépen pirkadó hajnala sem képes fáradt vonásaira az élet hamis színét önteni, s legfölebb csak arra szolgál, hogy világításánál jobban lássuk a szegény áldozat beesett, sötéten karikázott szemeit. Így hervad, magának, másoknak terhe, lassanként tova, s halálát hajlandóbbak vagyunk külső betegségnek mint lelke megtörtségének tulajdonítani.

De Clavigo sem találkozik az említett vonásokon kívül Weislingennel. Mert míg Weislingen legalább második szerelméhez hű marad s nején még halála órájában is epedve csügg, addig Clavigo érzelmei sohasem jutnak megállapodásra, sőt inkább örök bizonytalansággal imbolyognak idestova. Weislingent új szerelem ragadja el, Clavigót csak nagyravágyás; *Stella* hőse Fernando két nőt szeret. Weislingennél a hűtlenség egyszeri bűn, Clavigónak ez már jellemévé lesz. Itt is látjuk, mint rombol az idő szét minden egyedit s mint jut uralomra a típikus. Legjobban szemlélhetjük e gyöngéjét a darabnak a szenvedélyek festésénél. Tapasztalati törvény az, hogy mindenütt, hol való érzés hiányzik, bombaszt s

reflexió lép helyébe. Ez utóbbi hibákat bő mértékben mutatja Clavigo. Csak Beaumarchais-nak furcsa dühkitöréseit kell olvasnunk, hogy érezzük, mint kapkod a költő túlerős, gyakran kannibáli kifejezésekhez, csakhogy személyének a szenvedély látszatát megadja. S mily hidegen hagynak azok a tirádák, melyeket a visszatérő Clavigo Marija lábainál elszaval! Nem csodáljuk, ha a költő ezekre alkalmas feleletet nem tudva adni a leány szájába, azt elájulni s kivitetni engedni.

A színmű gyöngeségének egyik okát a rövid időben kell keresnünk, melyet Goethe megírására fordított. Hiszen a külső körülmények, melyeknek létrejöttét köszönheti, eléggé ismeretesek. 1774. májusában egy társaskörben olvasván Goethe Beaumarchais Emlékiratát,[1]) azt a felhívást kapta a társaság egy nőtagjától, hogy dolgozza fel e hálás történetet drámailag. Goethe neki ült e munkának, s azt, saját vallomása szerint[2]) rövid nyolcz nap alatt be is fejezte. Az emlékiratot az ismert költő a franczia birói viszonyok tarthatatlansága ellen irányozta volt, felhozván a birói eljárás gyors és igazságos menetére nézve saját esetét Spanyolországban, hol hasonló esetben, milyent a színmű tárgyal, neki mint idegennek teljes elégtétel szolgáltatott Don Josef Clavijo y Flaxado, a király levéltárnokával szemben. Ez az 1764-ben megesett (Goethe színműve megjelenésekor mind Beaumarchais, mind Clavigo életben voltak még) történet annál inkább kinálkozott a dramatizálásra, a mennyiben Beaumarchais színműiró létére elbeszélésének nagy részét párbeszéd alakban írta, mit Goethe nem is késett felhasználni, átvéve a második felvonásba a megfelelő részt majdnem szószerint. Változtatásai[3]) főképen a jellemeket illetik; nemesebbé tette Clavigót, mert mint közönséges gonosztevő sem részvétünket, sem borzalmunkat nem kelthette volna fel. A mi a tragikusra változta-

---

[1]) «Quatrième mémoire à consulter pour Pierre Augustin Caron de Beaumarchais, Ecuyer, Conseiller-Secrétaire du Roi, Lieutenant-Général des Chasses etc. Accusé de corruption de Juge. Contre M. Goezmann, Juge, accusé de subornation et de faux; Madame Goezmann et le Sieur Bertrand, accusés; les Sieurs Marin, Garetier; Darnaud-Baculard, Conseiller d'Ambassade et consorts.»

[2]) Dichtung und Wahrheit, 15 könyv. V. ö. *Düntzer H.* Frauenbilder aus Goethes Jugendzeit, 226. old. kk. és *Eckermann*, Gespräche mit Goethe, 3. kiad. III., 161. old.

[3]) V. ö. *Danzels* Gesammelte Aufsätze; kiadta Jahn O. 154. old. kk.

tott befejezést illeti, Goethe azt mondja róla, hogy egy angol balladából merítette; valószínübb azonban, hogy ez csak emlékezetbeli hiba s hogy Düntzer helyes úton jár, a valódi kútfőt azon tizenegy népdal egyikében keresve, melyeket Goethe 1771 augusztusában vagy szeptemberében sajátkezüleg leírt s Herdernek küldött. Ennek czíme: Das Lied vom Herrn und der Magd.*) A koporsó feletti dulakodás különben, a megsértett testvér s a szerető között, nagyban emlékeztet Hamlet hasonló jelenetére.

Clavigo fogadtatása Goethe barátjainál egészben véve nem volt kedvezőnek nevezhető. Klopstock nem tudta, hova tegye. Voss egyik levelében Brücknerhez (1774. aug. 17.) azt írja, hogy «Clavigóban lehetetlen a Götz költőjét felismerni», s ennek csak részben mond ellent ugyanazon év nov. 17-én kelt levele ugyanahhoz: «Ismered Werthert, Hofmeistert, Menozát, Clavigót? Hacsak pénzed van, szerezd meg s olvasd ezeket rögtön». Wieland a Német Merkurban inkább hibáztatólag mint elismerőleg nyilatkozik. Merck véleményének, mely abban állott, hogy Clavigo, valamint Stella is csak «mellékfoglalkozásnak» veendő, azért kell nagyobb fontosságot tulajdonítanunk, mert ezt Goethe maga is szentesítette midőn a Dichtung und Wahrheit-ba fölvette. — Nagyobb elismeréssel adóztak e műnek azok a körök, melyekben az egész színdarabon, különösen nyelvén elömlő franczia modor nagyra becsültetett. Így például feltétlen tetszésének a mű felett ád kifejezést

---

*) V. ö. *Aus Herders Nachlass* I. 29. és 159. old. és *Des Knaben Wunderhorn* I. 50. A megfelelő versszakok ezek:

«Und als er kam nach Wertelstein
Wohl auf die grüne Heide,
Begegnen ihm die Totenträger,
Mit einer toten Leiche.

Halt still, halt still, ihr Totenträger,
Laszt mich die Leiche beschauen!
Er hub den Ladendeckel auf
Und schaut ihr unter die Augen.

Er zog ein Messer aus seinem Sack,
Und stach sich selber in's Herze:
Hast du gelitten den bittern Tod,
So will ich leiden Schmerzen».

Jacobi 1774. aug. 27. Wielandhoz írt levelében, s Steinné egyik levelében szintén «igen jelesnek» nevezi e drámát.

Határozott előnye Clavigonak a Götz felett az, hogy színre alkalmasabb. Erre vonatkozva mondja Goethe a Dichtung und Wahrheit 15. könyvében, hogy igen jó, ha némely dolgok túl nem emelkednek a közönséges színvonalon, sőt azon alúl maradnak. «Ha akkoriban egy tuczat ilyenforma darabot írtam volna, ami némi biztatás mellett épen nem esett volna nehezemre, közűlök hármat-négyet még most is adnának. És minden igazgató, ki műsorát becsülni tudja, megmondhatja, hogy mily nagy előny ez.»

Különben ha a mű becsét kapósságából akarjuk megitélni, úgy az előbbit igen magasra kell helyeznünk. 1774. nem kevesebb mint *hat* kiadásban jelent meg Clavigo s az érdeklődés alig fogyott a következő években, sőt még Beaumarchais Emlékirataira is kiterjedt, melyeket most Jacobi fordításában olvashatott a közönség a Német Merkurban.

Az 1787. hiteles kiadásban csak kevés változtatásnak vetette alá Goethe e művét s ezek főképen Beaumarchaisnak negyedik felvonásbeli jeleneteire, mint a kitörő szenvedélynek vadságában a Sturm és Drangra emlékeztető durva kifejezéseire, vonatkoztak.

Clavigónál, láttuk, nem egykönnyen található valamely bensőbb érzés, mely Goethét megírására ösztönözte volna; tette ezt a véletlen s egy leányka kedveért, kiszínezve az alakokat a múlt idők emlékei szerint. Annál mélyebben fekvő lélektani indítékokat mutat fel következő nagyobb drámája *Stella*, mely az említett reminiszczencziák felélesztésén kívül éles fényt vet Goethe egész lelki, különösen érzelmi világára s mint ilyen «beismerés» megérdemli, hogy közvetlenűl Werther és Faust mellett foglaljon helyet.

Hogy e darabról, mely épen újabb időben végnélküli feltevésekre s vitákra szolgáltatott alkalmat, helyes fogalmat szerezzünk, tekintettel kell lennünk mindjárt bővített czímére: «Stella, *színjáték szerelmesek számára.*» Miért adta drámájának, mely a kettős házasság kényes kérdését bolygatja, e második elnevezést a költő, s mi volt számára egyáltalán a szerelem? A kérdés eléggé érdekes, érdekes különösen a mi számunkra, mert megfejtése ott gyökerezik a Sturm és Drangban.

E megfejtésénél vissza kell térnünk arra a mozzanatra, melyet bevezetésünkben s azontúl is nyomatékosan hangsulyoztunk: a

románság és germánság faji eltérésére. A román népeknél a szerelem nem egyéb az antik fogalom modernizálásánál; csak a mythosz hiányozván belőle, mely a gerjedelmeket isteni alakba öltöztetve, azoknak bizonyos magasztosúltságot szerez. A germánoknál a szerelem a nő hódolatteljes tiszteletéből indúl ki. Már Tacitus megjegyzi, hogy e faj tiszteli nőiben a jövőnek sejtelmét. A középkori lovagok túláradozásai is ismeretesek. Nemzetének mindebben valódi fia Goethe, bármily ellentétét is látszik e jellemzésnek szerelmi kalandokkal teljes élete kihívni. Goethe sohasem lőn az, mivé az embert a gyönyörrel való túltelés e gyönyör tárgya iránt indítja. Nem, mert nála valamint nemzeténél egyáltalán, a szellemből indúlt ki a szerelem.*) Ez, a férfi szelleméből kiindúló szerelem a nő szerelmét csodás varázszsal övezi körül. És mert a nő nem érti, miért szerettetik, hálásan és boldogan csügg a férfin, kiről azt hiszi, hogy bírja e titok megfejtését. És így a nő részéről is a szellemből indúl ki a szerelem. Mint ő a férfiunak, úgy a férfi neki: csodás, titokteljes lény. Istenit sejt a férfiban, mint ez ő benne. És megéled bennük az a jámborság, miről már a minnesängerek énekelnek, mi érzelmüket oly széppé, illatossá tette. Az egyetlen érzelem, mely ment az önösségtől. Ez a szerelem az, mely Goethét mindig újból megifjítja, mely azt a varázst adja tollára, a mivel minden megérintett tárgyat költőivé tud tenni. Nagy feladatának, Németországot az idegen gondolkozás s érzési mód bilincseiből megszabadítani, s a szellemeket, érzéseket a Rousseau által megmutatott úton igaz, benső életre vezetni, leginkább az érzelmek leghatalmasbikának, a szerelemnek hű és igaz hangon való megszólaltatása által tett eleget. Az ember mindenha érezte a hit s a bizalom szükségét. Mikor az istenekbe vetett hit megszűnik, a költőnek saját keblébe kell nyúlni s onnan előhozni az érzelmeket, melyek leginkább magukon vise-

---

*) Huszonhárom éves korában ezt mondatja Wertherrel: «Die Geliebte ist mir heilig. Alle Begier schweigt in ihrer Gegenwart», s 74 éves korában így ír csodaszép elégiájában «Die Trilogie der Leidenschaft»:

«In unsers Busens Reine wogt ein Streben,
Sich einem Höhern, Reinern, Unbekannten
Aus Dankbarkeit freiwillig hinzugeben,
Enträtselnd sich den ewig Ungenannten;
Wir heiszen's: fromm sein! — Solcher sel'gen Höhe
Fühl' ich mich teilhaft, wenn ich vor ihr stehe».

lik az istenség bélyegét. Így járt el Goethe is. A rohanó s támadó korszak közepette, mely új anyagok s formák után epedett, megvonúlt gazdag bensőjével s nyugodtan élvezé érzelme gyümölcseit. S mikor, néha pillanatokra, megszűnik szíve hevesebb dobogása, beleéli magát más, néha még oly igénytelen emberek szerelmébe s ecseteli a hatalmas érzést újabbnál újabb, csillogónál csillogóbb színekkel. Hogy ezt részletesen kimutathassuk, körünkbe kellene vonnunk lírai működését. Ezt nem tehetjük. Arra kell tehát szorítkoznunk, hogy megemlítsük életének azon két szerelmi epizódját, melyre Stellá-ja feltűnőleg látszik utalni.

Goethe minduntalan visszatér első valódi szerelmére, a sesenheimi Friederikára. Gretchentől már fiúkorában elragadta sorsa, Käthchen hűtlen lett hozzá, de Friederikával szemben bűnösnek érezte magát. Utolsó levele «széttépte szívét» s láttuk, mint büntette magát Weislingen és Clavigo alakjaiban. Stellában még egyszer, harmadszor is visszatérni látjuk a töredelmes költőt hűtlenségére, mely mindenekből itélve, jobban nyugtalanította, semmint hogy sokat beszélt volna róla. Másodszor volt azon a ponton, hogy egy lánynyal örök frigyet kössön. 1774. végén egy új alak tűnt fel előtte, mely hivatva volt őt hosszabb időre magához lánczolni: Schönemann Anna Erzsébet, kit hol *Belinde,* hol *Lili* néven ünnepel. Lottéra nem szabad gondolnunk, kivel a Wertherben leszámolt, sem Münch Szibillára, ki azt a bizonyos kérést intézte hozzá, melynek Clavigo megteremtését köszönhetjük. Egyikükhöz sem a komoly, a nősülési szándék vezette. Most, mikor Lilivel már-már jegyben volt, föltámadt benne az emlékezet Brion lelkész leányára. Ennek megtörte szívét. S bennünk is megszólal a kérdés: így kellett-e ennek történni? Vegyük tekintetbe, hogy Goethe akkor 22 éves volt, dagadó érzetében az egetostromló Sturm és Drang szellemének. És lekösse magát?*) A Meluzina-monda jut eszünkbe, Goethe feldolgozásában, mely szerint az ifjú, kinek kedvese, a szép törpe királynő, egy gyűrűt adott, mely őt oly kicsivé tette, a milyen valamennyi apró alattvalója, egy pillanatában a hatalmas vágyódásnak nagyság és erő után keresztűl reszeli e gyűrűt, mire elkezd nőni gyor-

---

*) «Ich war ein Thor, mich fesseln zu lassen! Dieser Zustand erstickt alle meine Kräfte —; er engt mich ein! — Was liegt nicht alles in mir? — Was könnte sich nicht alles entwickeln!» olvassuk Stellában, élénk emlékeztetésül Clavigo hasonló értelmű párbeszédjére Karlos-szal.

san, rohamosan, pár pillanat múlva alig felismerhetőleg látva lábánál a szép törpe királynőt minden népével. Így nőtt ki Goethe a sesenheimi idillből.

Csak Lilivel történt eljegyzése után gondol megint a múltra. Megjelen Friederika képe. Képzelete tovább festi a viszonyokat. Boldogsága Lilivel — de a háttérben az elhagyott lelkészleány, betegeskedve, sírja felé fonnyadva, a minőnek már Beaumarchais Máriában rajzolta. És most a *két* lélek, mely lelkében élt mindenha, csatára kel; csatára a költői álom a valósággal. Ugy forr, úgy dolgozik benne a kettős szenvedély, mint mikor Friederikától erőszakosan eltépte magát. Elképzeli, mi történnék, ha most próbára tenné Lilit. Eltávozik, elhagyja egy időre Lilit; az hű marad hozzá. De Friederika szinte az maradt. Két leány, ki mindkettő egyenlőn szereti s ő középen közöttük.*) Számára persze ez érzelmek a költői ábrándok aranyos, változó színében tűnnek fel, mik a szerető lányok számára valóságok voltak. A nőnek drámai katasztrófa a szerelem, a férfinak csak epikai részlet. Ime Stella alapgondolata. Azért ajánlja művét a szerelmeseknek, mert beleképzeli magát az általánosba, nem gondolva meg, hogy minden szerelmes különkülön végnélkülinek tartja szerelmét; «végtelennek — végtelennek, — a vége halál lenne!»

E benyomások hatása alatt kezdi a cselekményt csomózni. Fernando, a hős, nyugtalan ember. Egy napon eltűnik, hátrahagyva nejét Czecziliát s kis lányát, kik hasztalan várják vissza. A lányka felnő s az anyagi szükség arra indítja Czecziliát, hogy társalgónőnek adja egy magas állású hölgy, Stella mellé. Ez a végtelen bájjal festett Stella az, kire Fernando czél nélküli kóborlásai között rátalált, kit megszeretett, s kivel sok évig zavartalan boldogságban élt. E boldogságból az zavarja ki, a mivel meggondolatlan tettekor nem vetett számot: saját lelkiismerete. Hűtlen lesz Stellához is, elhagyja őt s megy első nejét keresni. Ez alatt Czeczilia leányával együtt megérkezik Stellánál, kihez most, hosszas, hasztalan keresés után Fernando is visszatér. Stella öröme határtalan, szívetindító és — a csomó oly erősre van hurkolva, hogy alig lehet kielégítő megfejtést várni. Goethe azonban mégis ilyent akart. Természetszerű s szerintünk a legtragikusabb lett volna, ha Stella meghal.

---

*) «Muszte denn das sein? Dass das, was des Menschen Glückseligkeit macht, wieder die Quelle seines Elends werde?» — Stella.

A költőnek azonban bizonyára fájt volna, e szép alakot, melynek minden vonásából a közvetlen mellette levő Lili lehelt feléje, ily szomorú sorsra juttatni. Különös ötlete jött, melyet az áramlat felfogása szerint, melyben élt, egész elfogadhatónak talált. Miért kellene e három egymást szerető ember közöl valamelyiknek halni? Hiszen a patriarchák is, a mohamedánoktól egészen eltekintve, elvétve tűrték a kétnejűséget s a középkori németek sem voltak túlszigorúak az efféllékben. Eszébe jut a *gleicheni gróf* története, mely szerint a grófnő a fiatal pogány lányt, ki férjét atyja fogságából kiszabadítá s annyi veszélyen keresztűl hűségesen követé, társnőjének fogadta. Nem volna-e lehetséges, hogy az igaz szerelem mindent, tehát még a féltékenységet is legyőzze? Hadd adjon erre nézve Czeczília magasztos példát. Osztozzék meg férje második nejével a férj bírásán. Goethe tehát fölvette a negyedik felvonás végével megszakadt cselekményt s ez édeskés véggel tetézte művét. Gondolatmenete s az eredmény, melyhez annak fonalán jutott, oly annyira jellemző s oly annyira a Sturm és Drangra vall, hogy nem habozunk e drámát Goethe originalgenialis működése legszélső végletének nevezni.[1])

A Stella nevet *Swiftre* való tekintettel választotta Goethe, ki tudvalevőleg kettős házasságban élt Johnson Eszterrel és Vanhomrigh Eszterrel, nőül vevén az előbbit, de az utóbbit sem adva fel. Ezt, kedvesét, Stella néven ünnepelte költeményeiben.[2]) Hasonló, minden erkölcsi törvénynyel daczoló viszonyokat mutat fel a szerencsétlen Sprickmann és Bürger életrajza; mindkettő stürmer és dränger legbensőbb meggyőződésükben. A zavaros, a társadalomba merőn ütköző viszonyok bizarr megoldásukkal egyenesen *Lenz*-nek a következendőkben tárgyalandó tendencziózus műveire vezetnek át. Figyelemmel kell Stella keletkezésénél lennünk Lessing Miss Sara Sampson-jára is, melyet Goethe jól ismert

---

[1]) «Es war dies von den Konfessionen des jugendmutigen Stürmers Goethe eine Ausführung in unglaublich heiterm Triumph, mit dem das Schauspiel wirklich über den Widerspruch nüchterner Zeitgenossen (?) hinweg, aus dem Buch und von der Bühne in dem Rührungsbedürfnis der empfindsamen Seelen teilweise durchdrang, wenn auch nicht mit so nachhaltiger Macht, wie die vorhergegangene Wertherdichtung». *Schöll*, Goethe in Hauptzügen seines Lebens, 488. old.

[2]) *Woldemar Freiherr von Biedermann.* Goethe-Forschungen, 21—24. old. és *Hettner*, Geschichte der englischen Literatur, I. 313. old. kk.

s mely meséjében nem egy hasonlatosságot tüntet fel Goethe darabjával. Különösen kiemelendők e tekintetben a vendéglői jeleneteknek külsőleg is nagy hasonlatossága, melyek Stellában ép úgy utalnak Sárára, mint már a Büntársakbeliek a Minna von Barnhelm megfelelő jeleneteire. Azonfelül még egy utbaigazítást szolgáltat Goethének 1768. nov. 24-én Oeserhez írt levele, melyben azt írja, hogy szeretne vele gondolatcserébe lépni *Weisse* Groszmut für Groszmut czímű vígjátékát illetőleg, melyben a Stellához hasonló konfliktus jön elő. Ugyanily tárgyat dolgozott fel Weisse már előbb Amáliájában; *Minor* érdekes párhuzamba hozza Weisse e darabjait Lessing és Goethe műveivel «Goethes Frühzeit» czímű könyvében.

Felsoroltuk a külső inditékokat is, melyekre a darab visszavezethető, de ismételjük, hogy az, mi érdekét megadja, a rajta átlengő szenvedély, csakis Goethéből indúlt ki. Fernando egészen Faust, a mint Gretchennel szemben eljárt, a «hontalan bujdosó, czél és megnyugvás nélkül», és Faust megint egészen Goethe. Wertherben két férfi egy nőért, itt két nő egy férfiért. Ott a férfiak egyike hal meg, itt Stella halálát várnók mint tragikai megengesztelődést.

Hogy mikor írta Goethe e drámát, arra nézve 1775. márcz. 21. Jacobihoz írt levele ád felvilágosítást, melyben Stelláról mint befejezett műről emlékezik meg. Eleinte nem akarta kinyomatni, de már 1775. őszén látjuk, hogy Merck, kivel Götzöt is kiadta, megbeszélésekbe bocsátkozik Mylius berlini könyvkereskedővel,*) ki némi húzavona után húsz tallér tiszteletdíjat fizet a műért. Nyomtatásban 1776 elején jelent meg, mint ezt a Steinné asszonyhoz küldött példány kisérő-leveléből (I. 6.) megtudjuk. Erre csakhamar Lilinek és az ismerősöknek is megküldötte a drámát.

Magától értetődik, hogy a mű már megjelenésekor is a legkülönbözőbb s -eltérőbb kritikákra adott alkalmat. Némely folyóirat, mint az Új Hamburgi Ujság és a Német Muzeum alig tudott betelni dicséretével. Az Általános Német Bibliothéka meglehetősen hidegen fogadta, ámbár elismerte, hogy «a csomó mesteri kézzel van bogozva». Valamennyi többi újság azonban nagymérvű felhá-

*) *Briefe an und von J. H. Merck*, I. 54.

borodásának adja kifejezését. Nemkülönben Goethe barátai.*) — Még 1776-ban megjelent Stellának két «folytatása», mindkettő polemikus hangulattal. Az első, melyre Goethe is hivatkozik (Werke, Hempel, III. 267.), Pfranger udvari lelkésztől származik s e czímet viseli: «Stella, ein Schauspiel für Liebende, von J. W. Goethe. Sechster Akt». E hatodik felvonásban értesülvén Stella nagybátyja Fernando kettős házasságáról, törvénybe idézi ez utóbbit, mely azután bitóhoz való kikötésre és vármunkára itéli őt. Stella a nagybátyjához, Czeczília az anyjához tér vissza. A második darab szerint: «Stella Nummer Zwei. Oder Fortsetzung des Goethe'schen Schauspiels Stella in fünf Akten», Czeczilia férjénél marad, mig Stellát Fernandónak egy külön e czélból odaczitált, rá feltünőleg hasonlító öcscse vigasztalja. — Látjuk, daczára a persifláló hangulatnak, melyben e «kiegészítések» tartva vannak, hogy az érdeklődés a különösen összezavart csomó megfejtése körül általános, a minthogy Goethe maga e konfliktus más, kielégitőbb megfejtésére még egyszer visszatért, habár nem is a dráma, de a regény terén, Wahlverwandtschaft-jaiban.

Maga Stella néhány előadás után a lipcsei, mannheimi és münsteri színpadokon majdnem egészen feledésbe ment, s csak akkor hitta fel újból a közfigyelmet, mikor azt Goethe 1805-ben átdolgozta s tragikai befejezéssel látta el annyiban, a mennyiben a megoldást Fernando öngyilkosságával vélte elérhetni. Megemlékezünk ez átdolgozásról a teljesség kedveért, habár a második befejezés majdnem egészen lemosta a műről speczialis Sturm és Drang-bélyegét, mint Clavigoról is későbbi átidomítása. Most a «Schauspiel für Liebende» helyett «Ein Trauerspiel» jött a színpadra. Ily alakban a mű először 1806. jan. 25-én adatott a weimari színpadon. A hatás, melyet keltett, megint csak félhatás volt. Steinné

---

*) Merck többek közt egy költeményt küld át Goethének, melyben egy «Jób püspök» neve alá bújt kritikus így siránkozik:

«Wenn die Moral nur etwas besser wäre!
Als Dichter macht es Herrn *Goethe* viel Ehre.
Dasz er aber auf solche Materien fällt,
Die so groszen Schaden für die Welt
Und doch so wenig Nutzen stiften mögen,
Dabei ist doch gewiss kein Segen!
Letzt hat er den Selbstmord vorgetragen
Und nun die Bigamie sogar!»

asszony elégedetlenségének adott kifejezést; Zelter azt kivánta volna, hogy Fernando halála ne öngyilkosság, hanem valamely véletlen folytán álljon be.[1]) Végre is a darab az eszthétikusok nyilt kérdése maradt. Ujabban a mű mindkét alakjáról talán Hettner vélekedik a leghelyesebben.[2])

(Vége következik.)

Dr. SCHACK BÉLA.

VARIAE LECTIONES.

LXX. Cod. Bern. 16. f. 94ᵃ col. 3-ról ezt a glossát idézi Hagen, Grad. 90. lap.:

Infrunitus: indigestus effrenatus sine ferro uel moderatione. A lemmát *infrenatus*-ra, ferro-t *freno*-ra igazítja. Szerintem itt két glossa egybe van ragadva:

> **Infrunitus**: indigestus.
> (Infrenatus): effrenatus, sine freno, vel moderatione.

V. ö. Gloss. Amplon. Infrunitus: indigestus. A Glossæ nominum (Loewe-kiad.) 901. sz. alatt ugyane lemma így van magyarázva: **infrunitus**: insipiens vel tantum peritus mali. U. o. 938. sz. **infrunitas**: inscientia boni et notitia mali.

LXXI. Cod. Bern. 16. f. 7ᵇ col. 1: Acuta pura vel tinnula. Hagen Gradus ad criticen 48. lapján e glossát annak a bebizonyitására idézi, hogy kettős *n* olykor egyszerű *n*-nek felel meg. Ő t. i. tinnula-t tenuia-nak olvassa, a mi szerintem okvetetlen tévedés. Acuta itt mindenesetre hangnak a jelzőjeül van magyarázva. Az *acuta vox* az *pura*, az *tinnula*: tiszta, csengő. A *tenuis vox* épen az ellenkezője, t. i. gyönge. Látni való tehát, hogy *tinnula*-n nincs mit javítanunk.

P. T. E.

---

[1]) *Kotzebue* 1807-ben írt egy «Graf von Gleichen, ein Spiel für lebendige Marionetten» czímű darabot, melynek 7. jelenetében a gróf ezt mondja:

> «Zwiefach umarmt, geküsst, fahr ich vergnügt zur Hölle
> Und lief're Goethen Stoff zu einer Ketzerei».

[2]) Literaturgeschichte des 18. Jahrhunderts, III. 3. 1. 160. old.

CSÖREGE, CSÖRÖGE.

Körösi Sándor fiumei tanár úr a Nyr legújabb számában (XV. 408) azt mondja a «*csőrege*» *(csőröge)* szóról, hogy «nem a *csörög* igéből származik s ez esetben csakis az ol. *ciareghi*-hez lehet magyarázat végett fordulnunk». Az első, tagadó véleményhez, hogy a «csőrege» «nem a *csörög* igéből származik», készséggel hozzájárulok, csakhogy a tagadó véleményt részemről az igenlő állításra is kiterjesztem, s a fennebbi tételt oda módosítom, hogy a «csőrege» (rövid *ö*-vel is: *csörege)* bizony az olasz ciareghi-ből *sem* származik. E tekintetben mindkét nemű, negativ és positiv bizonyítékokkal rendelkezem.

A mit K. úr a «csőröge» = ol. ciareghi védelmére akár alak, akár pedig jelentés tekintetében felhoz, azon bizony első tekintetre meglátszik, hogy azért kell az ol. ciareghi-nek a magy. «csőrege» szóval okvetlenűl összefüggnie, mert az említett olasz szóba K. úr a bergamói dialektus szótárában tett kutatásai közben igen belészeretett, vagyis más szóval: a bizonyítékok vannak itt az állítás kedvéért, és nem az állítás folyik belőlük. És ezt a módszeres eljárást, melylyel nem egyszer találkozunk egyes nyelvészeknél, egyszersmindenkorra legalkalmasabban (előlegesen megállapított nézetekhez) «*alkalmazkodó nyelvtudomány*»-nak nevezhetjük. Ugyanis alaki szempontból, ha hosszú *ő*-s alakból is indulunk ki, mely *ő* K. úr magyarázatának kezére játszik, sőt magyarázata alapjáúl szolgál: még akkor is K. úrnak csérege közvetítő alakra van előbb szüksége, mely «dissimilatiót szenvedett, vagy talán a *csörög* igével való hasonlatossága következtében az *é*-t *ő*-re változtatta...», s ezenkívül a «csőregé»-re még egy másik operatio is vár, t. i. a felvett *csérege* közvetítő alaknak még ol. *ciareghi*-re kell visszamennie. Ez jelesen az *á : é* hangváltozáson fordul meg, bár a két szó még így is az utolsó magánhangzó tekintetében — igaz, lényegtelen — eltérést mutat. Csakhogy az *á*-nak *é*-re változására nézve, a felhozott két példa közül a második: «*séter, sajtár* X: 476» egyáltalában el nem fogadható, minthogy e példában szóközépi *aj* változott *é*-re; az első: «osztég : osztáng»-nál alkalmasabban az «*osztáng, oszténg, osztêg, osztág*» (Nyr II: 279, 463; V: 224; VIII: 90) alakokat hozhatta volna fel, hol csakugyan *á : é* hangváltozás ment végre a hangrend ellenére is; csakhogy ez egy,

hozzá újabban végbement esetet általánositani még sem lehet. Úgy hogy egyrészt az *á*-nak átváltozása *é*-re, másrészt pedig ez *é*-nek átváltozása *ő (ö)*-re fölötte kérdéses. De jelentésileg is «*ciareghi* vagy *öf in ciareghi*: vajból, zsírból, olajból és tojásból készült étel, úgy hogy a tojás sárgája szépen megmarad; tehát a németül úgynevezett *spiegelei* egy neme; parm. *ciaràda* tojáshabbal készült étel; páv. *ciarghin* szintén tojásból készült étel» a «csőregé»-nek *magyar* jelentésétől lényegesen eltér, mert a «csőrege» nem valami spiegelei-féle, hanem «MA. ... *czőrege* = polenta ... Calepinus szerint *polenta* a magyarban *lepény, béles*». Idézzük még ezekhez Páriz-Pápai[2] II. 371. előforduló «tsőrege» szót, mely = «*Polenta, Pastillus.* Mehlklösse, Krapfen, Schneeballen (ein Gebäcke)» (Ballaginál is: «Schneeballen (eine Art Mehlspeise)» Magyar-német szótár, Pest, 1857. 97. l.). Már pedig «*tészta, sütemény*» egyrészt, «*spiegelei*» másrészt merőben eltérő fogalmakat jelölnek. Úgy hogy nem vallhatjuk magunkénak a K. úr elméjében támadt *compromissum* eredményét, mely által K. úr a «csőregé»-t az ol. «*ciareghi*»-hez közelébb akarja hozni, tulajdonképpen pedig valami új dolgot hoz be *tertium*-nak, melyhez azután sem a magyar «csőregé»-nek, sem az olasz ciareghi-nek nincs köze. Azt mondja K. úr: A *czőrege* szó tehát eleinte olyan lepényt jelenthetett, melynek egyik főkelléke a tojás volt, úgy hogy *ciareghi*-nek nevezték». E finom meghatározás azonban, mely gondosan kerüli a szirteket, az olasz szóra éppenséggel nem talál, a mi pedig a magyar «csőregé»-t illeti, nem kizárólag a «csőregé»-re talál, hanem annyit tudunk szakácsi ismeretek nelkül is, hogy többféle lepény és tésztanemű készül, melyek egyik főkelléke szintén a tojás.

E negativ eredmények már előre sejtetik, hogy a dolognak más megoldása van. S itt megint egy a nyomozásnál elkövetett *methodikai* hibára kell figyelmeztetnem, hasonlóra ahhoz, melyért a Phil. Közl. IX: 183, 512. («Boncsok»; «Még egy pár szó a boncsokról») fel kellett szólalnom, t. i. hogy egyes nyelvészek kutatásaiknál sok esetben egyoldalúlag járnak el, a mennyiben nincsenek tekintettel a vizsgálódás egész körére, söt nem vesznek tudomást már felvetett kérdésekről sem. Ennek pedig annál kevésbbé volna szabad előfordulnia, minthogy a mi magyar nyelvészeti irodalmunk tulajdonképpen nem is olyan rengeteg, hogy lépten nyomon figyelembe vehető ne volna.

Elősorolom most a magyar «*csőregé*»-t valójában megvilágító adatokat.

Vámbéry szerint («Magyar és török-tatár szóegyezések») NyK. VIII: 137. «*csörege, csörge* oszm. *čörek egy ropogós tészta,* melyet ünnepnapokon sütni szoktak; csagatai *čörek* kenyér»; Budenz «Jelentés»-ében NyK. X. a «jelentéktelen egyezések» közé sorolja a «csöregé»-t. A mi magát a török szót illeti, Hindoglu 190. «چورك tjéurék pain du beurre» (= vajas kenyér); Erődi «Gyakorlati török nyelvtan»[2] 27. *gevrek, csörek* száraz, ropogós sütemény, kétszersült». Miklosich («Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen» 1884) Denkschriften der Wiener Akademie. Phil.-hist. Klasse XXXIV: 279 «*čörék, čevrék,* چورك t. *Kuchen,* rum. *čjurekĭ* Cihac, nordt. *čörak Brot.* Radl. 235. Z. 371. 3.» U. a. XXXV: 114 (1885) «*gévrék* كوركى t. Backwerk. serb *čurek* (man erwartet etwa *ćurek)* vergl. russ. *kovriga* Art rundes Brot Z. 769. 3.» — A «csörege» végső *e*-je déli szláv közvetítésre vall v. ö. NyK. III: 472. csizmadi*a*, csizmazi*a*, hamari*a*, dali*a* (deli*a*), hol a végső *a* déli szláv (szerb) közvetítésre utal; ilyen *a*-val a déli szláv nyelvek legtöbbnyire *i*-végű idegen szókat toldanak meg, de járul az *a* más végekhez is, első sorban egyes magánhangzón (*e*, *u*-n) végződő szókhoz (szerb *česma* forrás, p. t. *češme; djindjuva* gyöngy t. *inǯi, inǯü* NyK. III: 473), de *k*-hoz is ebben: szerb *kašika* kanál, t. *kašik; š*-hez ebben: szerb *kiša* eső... t. *kïš* (tél ... zivataros idő) u. o. Magy. *dereglye* = szerb *dereglia dereglye,* (t.) *direkli* (árboczos, t. i. hajó) igazolja azt, hogy ilyen magashangú alapszót végző déli szláv (szerb) *a* a hangzóilleszkedés törvényénél fogva a magyarban *e*-re változik. Ilyen déli szláv végű török szót egyes esetekben ma már csak a magyar tüntet fel, a nélkül hogy hasonló alakot a közvetítő déli szláv nyelvekben most már kimutathatnánk, miből az következik, hogy az illető közvetítő alakok a déli szlávból (szerb) már kivesztek, de egy időben ott még ily alakoknak létezniök kellett. Ilyen szlávos alak pl. *bicskia, bicska* bicsak mellett «ószl. *bričŭ,* bolg. *brič: novacula;* rum. *bričjŭ, bričag;* tör. *bytšâk*» Nyr XI: 116. v. ö. Hind. 109. «بچاق betjak (olv. *bicsak)*» és alább: بچقى betjke (olv. *bicski)* scie, *couteau,* tranchet, serpe».

E szerint eredeti alak nem *csőrege,* hanem *csörege;* a kezdő szótag megnyúlását a magyar hangsúlyozás idézhette elő, mire nézve v. ö. *fődö (födő)* Nyr IV: 472. A «csöröge» változatban én

a «csörög» ige-analogicus hatását látom, valamint a csöröge jelentésű «csörge» alakban is a «csörög» és a más jelentésű «csörge» szónak, mely «tepertő jelentésű csörge» szó (MA. *czörge* = cremium lardi; Nyr VIII, 94. csörge: kiolvasztott szalonna, tepertő; Nyr X, 186. csörge: pörcz, töpörtyű» (Erdélyben általában *tepertyü*-nek mondják), valószinűleg a «csörög» igével függ össze s a csöröge szótól teljesen különválasztandó, mely utolsó pontban K. úrral tökéletesen egyetértek.

Budapest, 1886. szeptember 20. PATRUBÁNY LUKÁCS.

VARIAE LECTIONES.

LXXII. Az áldozatra szánt kosnak a latin szótárak szerint *arviga* vagy *harviga* a neve. A kútfők pontosabb megvizsgálása azt mutatja nekünk, hogy e név nem így, hanem **ariuga** vagy **hariuga** irandó, *ariuga* van a legjobb codex szerint Varrónál, de L. L. V. cap. 19. ugyanaz Velius Longusnál orthogr. p. 2233. P. *hariuga* Festus Paulinál p. 100, 6. M. *haruga* Donatusnál in Terent. Phorm. IV. 4, 28.

Ribbeck Attiusnál inc. fab. XLIII. arviga-t ír. Ebben két hiba lappang: az egyik ki van derítve, t. i. hogy nem arviga, hanem ariuga. A másik meg az, hogy egyes számban van, holott Varro azt mondja, *quas* et Accius scribit.

LXXIII. Gloss. Hildebr. p. 21. n. 150. ez áll: *Aslum, spolium.* Minek kell ezt olvasni, azt eddig hiába kutatták. Én, úgy hiszem, nyomába akadtam. Csonkított glossának nézem, melynek lemmája Asylum-nak olvasandó. Valószínűvé teszi ezt Placidus p. 4, 3: *Asylum* græce templum, ad quod si quis fugiebat, nefas erat extrahi, id est a non detrahendo *spolium.*

LXXIV. Ugyancsak a Hildebrand-féle glossariumban p. 290, n. 82. olvassuk ezt: *Venti, flamma aure.* Hildebrand flabra auræ-nak szeretné írni, pedig kétségtelen, hogy minden erőszakos változtatás nélkül így kell a glossát helyreállítanunk:

Venti: **flamina** *aurae.*

V. ö. ugyanott p. 145, n. 169: *Flamina: venti.*

PONORI THEWREWK EMIL.

SZERELEM ÉS GYŰLÖLET.

Szerelem és gyűlölet testvér, gyakran ikertestvér, az érzelem köréből ered, abból, a mit közönségesen szívnek nevezünk. A szerelem érzelem, a gyűlölet indulat, amaz inkább passiv és termékeny, emez inkább activ és romboló. A szerelem tárgyát birni óhajtja, a gyűlölet megsemmisíteni. Megegyez mindkettő abban, hogy vak, mértékletlen és megvesztegethetetlen. Megvesztegethetetlenségüket szépen ecseteli Petőfi és Homer.

Abban a remek kis versecskében, melyet Petőfi a szegény juhászlegényről írt (Alku) s a melynek párját másutt valószínűen nem találnók, a szerelem megvesztegethetetlenségének oly példáját látjuk, mely becsületére válnék bármely Romeonak. Minthogy a költemény csak nyolcz sort vesz igénybe, legyen szabad ideiktatnom:

Juhász legény, szegény juhász legény!
Tele pénzzel ez a kövér erszény;
Megveszem a szegénységet tőled,
De rá'dásúl add a szeretődet.

Az alkudozó czélja kétségtelenűl a ráadás megszerzése, de tárgyúl a legény szegénysége van megnevezve, tapintatosan, mert így az ajánlat nem sértő s a költemény az ajánlatban rejlő rútat — nem épen kell ethikailag kárhoztatandó rossznak lennie — eltakarja. A legény azonban az ajánlatot visszautasítja:

Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S még száz ennyi lenne borravaló,
S id'adnák a világot rá'dásnak,
Szeretőmet még sem adnám másnak!

Az érzelem valódiságáért kezeskedik egy népdalunk:

Megverek valakit,
Vagy engem valaki,
De az én rózsámat
Ne szeresse senki!

mert a tény valódiságáért, habár e tekintetben Petőfi költeményei tán legkevésbé esnek kifogás alá, kezességet vállalni felesleges és

szükségtelen. Lehet, hogy megtörtént (a költemény Szalk-Szent-Mártonon kelt), de ha nem történt is meg, megfelel a puszták még romlatlan fia gondolkozásának. Sajnos, hogy a faj mindinkább veszendőben van s maholnap már csak hírből fogjuk ismerni.

A Petőfi juhászlegényééhez hasonló gondolat Shakespeare Othellójáé; Desdemona megfojtása után a velenczei mór Emiliával folytatott párbeszédében ezt mondja (V. felv. II. jel.):

Nay, had she been true
If heaven would make me such another world
Of one entire and perfect chrysolithe,
I'ld not have sold her for it.

A gyűlölet s illetőleg harag megvesztegethetetlenségének példáját Homernál találjuk Achillesben. A gyorslábú trójai hős, midőn Odysseus Agamemnon nevében megengesztelésére ajánlatokat tesz, ezeket visszautasítva, egyebek közt így szól (IX. 377—392):

ἐχθρὰ δέ μοι τοῦ δῶρα, τίω δέ μιν ἐν καρὸς αἴσῃ.
οὐδ' εἴ μοι δεκάκις τε καὶ εἰκοσάκις τόσα δοίη
ὅσσα τέ οἱ νῦν ἐστὶ, καὶ εἴ ποθεν ἄλλα γένοιτο,
οὐδ' ὅς' ἐς Ὀρχομενὸν ποτινίσσεται, οὐδ' ὅσα Θήβας
Αἰγυπτίας, ὅθι πλεῖστα δόμοις ἐν κτήματα κεῖται,
αἵθ' ἑκατόμπυλοί εἰσι, διηκόσιοι δ' ἀν' ἑκάστην
ἀνέρες ἐξοιχνεῦσι σὺν ἵπποισιν καὶ ὄχεσφιν·
οὐδ' εἴ μοι τόσα δοίη ὅσα ψάμαθός τε κόνις τε,
οὐδέ μεν ὥς ἔτι θυμὸν ἐμὸν πείσει' Ἀγαμέμνων,
πρίν γ' ἀπὸ πᾶσαν ἐμοὶ δόμεναι θυμαλγέα λώβην.
κούρην δ' οὐ γαμέω Ἀγαμέμνονος Ἀτρεΐδαο.
οὐδ' εἰ χρυσείῃ Ἀφροδίτῃ κάλλος ἐρίζοι,
ἔργα δ' Ἀθηναίῃ γλαυκώπιδι ἰσοφαρίζοι·
οὐδέ μιν ὥς γαμέω· ὁ δ' Ἀχαιῶν ἄλλον ἑλέσθω,
ὅστις οἱ τ' ἐπέοικε καὶ ὃς βασιλεύτερός ἐστιν.

A nagy harag oka a szép Briseis, a kit Agamemnon Achillestől elvétetett s a harag nem is szünt meg addig, míg a nőt vissza nem kapta. Azonban Achilles szerelme távol áll attól az érzéstől, melyet e szó alatt mi értünk, a minthogy a régiek szerelme nem is annyira Ámor, mint inkább Cupido. Azért a fennebbi szavakat nem is lehet Achilles szerelmének rovására írni, habár ahhoz hasonló érzésből eredt haragja s gyűlölete.

Helbig Farkas (Rhein. Mus. XVI. p. 301 sqq.) azt ajánlja, hogy a fennebbi versekből a 386. 387-ik sor töröltessék, mert ellentétben áll úgy az előzőkkel, mint a következőkkel s az sem hihető, hogy a költő szertelenséget akart Achillesszel mondatni. Azt véli továbbá, hogy az eredeti szerkezetben e két sor nem volt meg, a minthogy az Aristotelesnél (Rhetor. III. c. 11. p. 1413) foglalt idézetben nem is található. Sőt a velenczei kézirat scholionja 385-höz: *καὶ οὗτος ὁ στίχος δύναται καθ' ἑαυτὸν λέγεσθαι ἢ σὺν τῷ ἑξῆς ὑποστιζόμενος κατὰ τὸ τέλος,* — azt tetszik tanusítani, hogy az alexandriai szerkezet e két sort nem ismerte. Okoskodását így végzi: Die Ursache, wesshalb die Verse interpoliert wurden, liegt am Tage. Die Aposiopese ist keine den gewöhnlichen Regeln der Syntax entsprechende Wendung. Es wollte Jemand eine reguläre Construction herstellen und schob desshalb die Verse ein.

A magam részéről a kifogásolt két sorban azon feltétel kijelentését látom, a mely alatt Achilles hajlandó a békére: szüntesse meg Agamemnon mindazon keserűséget, a melyet neki okozott. Ez nem alku, mert annak kijelentése foglaltatik benne, hogy a szóló a magáéból nem enged semmit; de nem is szertelenség, mert Achilles nem azért haragszik, hogy haragudjék, hanem mert sérelmet szenvedett. A mint az őrjöngőnek vannak, vagy lehetnek világos időközei, úgy a haragvó is tanusíthat józanságot, a minek bizonyságára épen az említett két vers szolgál. Hogy ezeket Aristoteles kihagyta, az onnan van, mert nem volt rájuk szüksége, a velenczei scholion pedig rövid figyelmeztetés arra, a mi itt hosszasabban van elmondva.

Kecskemét, 1886, szeptember havában. Dr. BELICZAY JÓNÁS.

Riadó.

— *Tyrtaeus*, Bergk p. 3 skk. —

Mily szép a halál, mikor élte javában
  Harczolva bukott el az ifju vitéz
Ám földjéről menekülni hiában
  Szégyen, mit az ük az utódra tetéz ?
Úgy bolygva ha hurczolod édes anyádat,
  Ósz fűrtös apádon a szégyen emészt
Nincs hely kicsinyednek, hol istenimádhat,
  Nincs hű szeretőd, a kinek szava készt.

Mert bárhova menjen az űdvehagyott szív
  Kit egyszer a sors keze sujtva talál,
Mindenki lenézi, s a régi barát hív
  Karja teendi reá a — halált.
Megvetve gyalázatot int a családra
  És régi dicső neve ködben enyész,
Csak könnye felelhet akkor a vádra,
  Hogy léptein a sors láncza nehéz!
Óh hogyha gyalázatos ember a vándor,
  A ki bolyongva veszíti hirét,
És kit örökre kerűlve a jámbor
  Tőle becsűletet annyira vét:
Akkor a harczban a becs, a való ész
  Harczba' honért, piczi gyermekekért,
Hát rájta! szivünk' ne igézze tovább félsz
  Perczig se könyörgve a lét kegyeért!
Mell mellre szorultan előre fiúk hát
  Rosz, gyáva ki futni kiván;
Bátran dobog a szív itt belül, úgy hát,
  Majd futni ne kezdjetek ám!
Mint tűz heve forrjon a bátor erő fel,
  Mig szivetek égve dobog,
S a *férfitusába* merészen, erővel
  Száguldjanak *férfisorok!*
Futtában idősb ne maradjon elejtve,
  Kit lába sebes futamokra nem ér,
Oh! szégyen az ifjak előtt az öregre
  Ott lenni elesve hon' isteniér'!
Ő, a kinek feje hóba' van oltva
  S álla körül dér csókja rezeg,
Szégyenetekre ne hulljon a porba,
  Ott ne repedjen a hős szive meg!
Borzalmas lenne, ha sebbé rogyottan
  A tagjai közt lepatakzik a vér,
Mig tátongó sebe megnyilik ottan,
  A merre szemünk szégyeltibe tér!
Mindent bátran lehet ifjura bizni,
  Kin még a virágkor aranyja ragyog!
Lelkes szemmel mosolyogja a férfi
  S a nők szive érte, csak érte dobog!
S bár szép, a mikor még élte javában
  Arczán az erő szine kél heviben,
Ám szebb, mikor emberhányta csatában
  As elsők közt elbukva pihen.
Fel hát, szoruló sorban neki, bátran!
  Szivünk bálványa a lándzsa legyen,
Földben gyökerezvén, lábat a lábra;
  Ajkunk kihivón, szigorún, begyesen!

LATKÓCZY MIHÁLY.

A ZSOLTÁRKÖNYV.

I.

A biblia könyvei közül ez forog legtöbb kézen; ezt használják, zsidók és keresztények, nyilvános és magán isteni tiszteletük alkalmával legtöbbször.

És ha a magyar, nemzeti irodalom szempontjából tekintjük ezen könyvet, s kérdezzük: birjuk-e, annak oly fordítását, mely a nemzeti nyelv s irodalom mai álláspontjának megfelel?... tagadólag kell válaszolnunk.

A keresztény egyházak, a katholikus és protestáns, saját hivatalos fordításokkal birnak.

A protestansok *Károlyi Gáspár* magyar fordítását használják, 1589-ből; a katholikusok *Káldy Györgyét* 1626-ból.

Héber eredetiből egyik sem fordított. *Károlyi Gáspár* Tremellius latin fordításából fordított magyarra, tekintettel más, korábbi latin fordításokra, köztük a Vulgátára is. *Káldy György* a Vulgátát fordította magyarra. A zsoltárkönyv, mely a Vulgatában foglaltatik, nem héber eredetiből lőn fordítva, hanem a görög fordításból, az úgynevezett *Septuaginta*-ból. A Vulgata zsoltárkönyve a régi latin bibliának az úgynevezett *Itala*-nak egyik maradványa. Szent Jeromos 383, vagy 384-ben, Rómában a *görög* szerint javította az *Itala* zsoltárkönyvének akkor már nagyon megromlott szövegét. *Ez a Psalterium Romanum.* Néhány év mulva, Bethlehemben, alaposabban javította ki ugyanezen könyvet, a görög hexaplaris szöveg szerint, de egyszersmind a héber szövegre is volt tekintettel. Az *Itala* zsoltárkönyvének ezen második, javított átdolgozása *a Psalterium Gallicanum* elnevezést nyerte, mivel legelőször Gallia egyházai fogadták el.

Jeromos később a héber eredi szövegből is lefordította a zsoltárkönyvet s daczára annak, hogy egyéb fordításai átalán elfogadtattak, s az *Itala* latin szövegének helyébe léptek — habár csak két száz év mulva —: a *zsoltárkönyv fordítása* nem lett általános használatú, s a jelenlegi latin bibliában az úgynevezett Vulgátában a *Psalterium Gallicanum* szövege foglaltatik. Jeromos közvetlen fordítása újabban is megjelent ספר תהלים Liber Psalmorum Hebraicus atque Latinus ab Hieronymo ex hebræo conversus. Consociata opera ediderunt Constantinus de Tischendorf, J. Baer, Fr. De-

litzsch. Lipsiæ, F. A. Brockhaus 1873. Oka ezen kivételnek az egyházak conservativ jelleme; megszokták a régi zsolozsma-szöveget, könyvnélkül tudták; az újat — a héberből forditottat —, mely tetemesen eltért a betanult régitől, elejtették. Már nagy haladás vala a Psalterium Gallicanum elfogadása. Az ószövetség egyéb szent könyvei, nem forogtak annyira közkézen, nem valának oly mindennapi használatban, azért ezeknek új fordításait nagyobb akadály nélkül elfogadták. Sz. Ágoston azt irja Jeromosnak: Propterea me nolle tuam ex hebræo interpretationem in ecclesiis legi, ne contra Septuaginta auctoritatem, tamquam novum aliquid proferentes, magno scandalo perturbemus, plebes Christi, quarum aures et corda illam interpretationem audire consveverunt, quæ etiam ab Apostolis approbata est ... A Septuagintát a keresztények is, és kezdetben a zsidók is, az isten által sugalmazottnak hitték ... Sz. Jeromos se volt igen kiméletes hevesebb támadói ellen, kik az új fordítások miatt még igazhitűségét is megtámadták, vagy épen mint *Rufinus* pap és író, Krisztustagadónak nevezték. Habeant, qui volunt, veteres libros — így szólt egy alkalommal, Præfat. in. l. Job. a fáradhatlan bibliafordító — vel in membranis purpureis, auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo ajunt, litteris onera magis exarata, quam codices: dummodo mihi, meisque permittant, pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos!... Keményebb a *Prologus Galeatus*: Ut contra latrantes canes qui adversum me rabido ore desæviunt, et circumeunt civitatem, atque in eo se doctos arbitrantur si aliis detrahant ... orationum vestrarum clypeos opponatis. — Így maradt reánk a régi Italából, a mostani hivatalos latin bibliában, Sz. Jeromos fordításai közt, — a Psalterium Gallicanum. Ugyanezen ferde conservativ szellem okozta, hogy a katholikus magyarok kezében most is a kétszáz húsz éves Káldy-fordítás forog — *Szepessy* — 1835 ... — *Szabó* — 1851 ... — *Tárkányi* — 1865 ... — nem igen lényeges javítással.

A püspökök nyilván ép úgy féltek, mint ezelőt *másfél ezer évvel* hippói nagy kartársuk ... *Ne ... magno scandalo perturbemus plebes Christi! ...*

A protestánsok is, mintha csak versenyeztek volna a kath. püspökökkel ... fentartották *Károlyi Gáspár* uralkodását mai napig ... Nemsokára épen háromszáz éve lesz, hogy uralkodik a protestans magyar bibliafordítók felett ...

A magyar ajkú zsidóknak még nincs magyar bibliájuk, magyar zsoltárkönyvük . . .

Mily állapotban van tehát a zsoltárkönyv tekintettel a magyar nyelvre s viszonyítva az eredeti héber szöveghez? . . .

Szomorú állapotban.

Épen olyanban, mint Jeromos idejében, az Italának nevezett latin fordítás . . .

Panaszkodunk is e miatt . . . és méltán! . . . *Ballagi Mór*; (Tanulmányok a magyar bibliafordítás körül . . . Nyelvtudományi Közlemények, III. köt. 2. cz.) szinte elmondotta panaszát . . . Protestáns egyházi gyűléseken ugyanily panaszt hallhattunk . . . A protestans sajtóban is . . . A kath. egyház jelen szervezetében a nép, — a világiak, — istentisztelet alkalmával nem énekel zsoltárokat; csak a papok éneklik vagy olvassák a breviariumot a papi zsolozsmát — a misében előforduló zsoltárokat és pedig latinul . . . A szertartások egyéb részei is latin nyelvűek levén, az ott előforduló zsoltárok is latin fordításban használtatnak.

Tehát a kath. egyházban, nem levén nemzeti nyelvű szertartása, a zsoltárkönyv magyar fordításának ügye liturgikus szempontból nem oly sürgős . . .

De házi olvasmányul sürgős . . .

A kath. egyház azon rendelete, mely a Vulgata latin fordítását tette hivatalossá: eredményezte, hogy a kath. bibliafordítók a közönség számára mindig a Vulgátát fordították; s gátot vet a közhasználatra szánt, közvetlen, — az eredeti szövegből való fordításnak. Nem is akadna például magyar püspök, aki ilyetén vállalatot támogatna. Így nem is várhatjuk, hogy kath. iró a magyar irodalmat, a Zsoltárkönyvnek az eredetiből való, a tudomány mai színvonalán álló fordításával gazdagítsa.

Ezen rendszabály oka annak is: hogy hazánkban a katholikus egyházi férfiak a bibliai nyelvekkel s a bibliai tanulmányokkal alaposan, tudományosan nem igen foglalkoznak; bibliai irodalmunk egyáltalán nincsen . . . Szabó József a Káldy-Szepessy-magyar biblia nyelvének modernisálója: a német Allioli-féle bibliafordítás jegyzeteit vette át, a szöveg magyarázatául . . . Ugyanígy a Tárkány-féle kiadás is . . . Nem találkozott önálló vállalatra magyar kath. pap! . . . A legújabb Kálmán-féle Zsoltár-fordítás, versnek jó lehet, de távol áll az eredetitől. A protestansoknál nincs oly

bénító rendszabály: még is ez idő szerint, levonva Ballagi Mór munkálkodását, vajmi kevés történik a bibliai nyelvek, a bibliai tanulmányok terén.

Protestáns és katholikus theologusok — a papnevelőkben — tanulják a héber és a görög nyelvet; az egyetemeken Budapesten és Bécsben, az összes sémi nyelvek kötelezők a hittudományi tudori szigorlatokon. Külföldi egyetemek is jó példát adnak . . .

És a magyar irodalom még sem látja hasznát! . . . A budapesti országos rabbiképző intézet szaktanárai s törekvőbb növendékei közül, idővel, talán fellelkesül egyik-másik, s a zsidók magyarosodásának hathatós előmozdítására, kezébe veszi a Tehillim könyvet . . .

Egyelőre nagyobb szükségünk van a bibliai könyvek jó magyar fordítására, mint a középkori rabbik irodalmi működésének magyar nyelven való ismertetésére . . . Erre a magyar irodalom, nagyobb kárvallás nélkül, még várakozhatik.

II.

A zsoltárkönyvet illetőleg, elmondom: eredeti, héber szövegére s ennek helyes fordítására vonatkozó észrevételeimet: s hogy ne csupán az elméleti részénél állapodjam meg: egyuttal bemutatom egyes zsoltárok fordítását is.

Legelőször is hangsúlyoznom kell: hogy az eredeti szöveget, a jelenlegi maszoretikus szöveget, nem tartom itészeti szempontból oly épnek, hogy az javításokra ne szorulna . . . Tehát ezt a szöveget, úgy amint a héber biblia kiadásaiban előfordul, lefordítani hiba volna . . . Hanem történelmi s itészeti segédeszközökkel meg kell elébb állapítani a helyes eredeti szöveget . . .

A zsoltárkönyv héber szövege 1477-ben lőn legelőször kinyomatva; a biblia teljes kiadása később tizenegy év mulva 1488-ban Soncinoban jelent meg.

A sajtó csak sajtóhibákkal jár, melyek könnyebben ellenőrizhetők . . . De a kéziratos terjesztés, a könyvek másolása sokkal több hibával járt s ezek nem voltak oly könnyen ellenőrizhetők. A zsoltárkönyvet *két ezer évig másolták ügyes és ügyetlen, lelkiismeretes és felületes másolók, Ázsiában, Európában és Afrikában . . .*

És a héber betűk közt sok a hasonló, melyek a másolók szemeit sokszor megcsalták . . . s annál könnyebben mert ezek nem mindig értették a már holt héber nyelvet, s a másoló átalán véve

nem szokott a mondat összefüggésére ügyelni... Majd hasonszervű hangok cseréltettek fel, midőn a másoló emlékezetből irt le egy elolvasott, vagy előtte más által felolvasott mondatot. Ez uton is más szók jöttek a szövegbe. Sorokat is ugrott át a másoló szeme, vagy egyes mondatokat, szavakat... Egyes szám helyett többest írt; az első személy helyett a másodikat vagy a harmadikat; a jövő helyett a multat vagy a jelent; tagadó szócska helyett, a hanghasonlatosság folytán, más értelmű szócskát... Mindez annál észrevétlenebbül került ki a tollából, mert sok századon át a héber nyelvben az önhangzókat nem irták, csak a mássalhangzókat; s később, mikor már írták, a mássalhangzók nagy alakjai mellett csak mellékes, sokszor rosszul kivehető pontok, huzások, vonások alakjában szerepeltek.

Babiloniában a Tigris és Eufrates partjain irattak az úgynevezettt babiloniai kodexek; a zsidók régi hazájában Palesztinában a palesztinaiak. Két nevezetes szövegforrás. De szövegük nem vala egyöntetű. Nem különböztek ugyan lényeges dolgokban a keleti és nyugati kéziratok, de elég eltérésük volt ezen kívül.

A zsidó irástudók kénytelenek valának a szöveg épségéről gondoskodni. Egybeirtak, a kéziratok fáradságos összehasonlítása után, sok mindent, a mivel a szöveg épségét fentarthatni vélték. Megszámlálták az egyes bibliai könyvek összes fejezeteit, verseit, szavait, betűit; a középső verset, szót, betűt kijelelték. Megjegyezték azon verseket, melyekben a héber ABC összes mássalhangzói előfordulnak, s melyekben csak bizonyos mássalhangzók bizonyos számmal. Megjegyezték a hibásan írott szavakat; s azokat, melyeket nem kell olvasni, habár ott állanak is a szövegben, hanem más szókat helyettük, melyeket a szövegen kívül, a jegyzékbe vettek; stb. Ez a munka a *Maszora*, a szöveg épségének *hagyományos* megállapítása. A hatodik századtól a tizedikig folyt ezen munka.

A zsoltárkönyv Targuma, mely 350—450 körül készült, a maszoretákétől eltérő szövegre vall; a Talmud és Midras eltérő szövegeket is közöl, s jámbor irástudók azon töprenkedtek, melyiknek hódoljanak a kettő közül?...

A maszoréták a magok szövegét tartották a hagyományos ép szövegnek; daczára hogy ezen szöveg tulajdonképen a tiberiási iskolának műve, s a babiloniai szövegtől eltérő.

A Maszora sokat tett ugyan a szöveg fentartására, de már eredetileg nem alapított meg kifogástalan szöveget, s ezen szöve-

get sem biztosíthatá, a másolókkal szemben, a további hibák ellen. Jámbor talmudista rabbik keservükben a pokolra kárhoztatják a hanyag másolókat. De elvégre maga az egyházi hatóság kénytelen volt engedni. Régente, ha csak pár hiba esett is a másolatban, a szöveg elvettetett, s hivatalos használattól eltiltatott: később már megengedték ezen hibák kijavítását, nehogy a szegény másolóknak, jobbára néptanítóknak, munkája kárba veszszen!.. A tizenharmadik században Rabbi Meir ben Todrosz Abulfia Spanyolországban és Jakutiel ben Jehuda nagyon panaszkodnak a másolók ellen; Nakdan Jakutiel a másolóknak szemükre veti, hogy még a Tórát, a Móseh-öt könyvét is hanyagul másolják; szavakat elhagynak, vagy másokat szúrnak a szövegbe . . .

Olvassuk csak a zsoltárkönyv szövegét, mennyi abban az érthetetlen . . . nyelvtan, szókötés elleni hibás szó, mondat . . . Két szó egygyé iratott, egyből kettő lett, betűk cseréltettek fel . . . sorok vagy mondatok, szók hagyattak ki stb. mintha a másolók minden hibáikból mutatványokat akartak volna kiállítani.

Ezt a szöveget tehát, így amint áll, lefordítani nem szabad...

Igaz, hogy dogmatikai kérdések itt nem igen forognak szóban: de már a szöveg értelmetlensége egyátalán boszantó, oly munkákban, melyeket azért irtak a szerzők, hogy megértessenek...

III.

A héber szöveg helyreállítására alkalmas segédeszközök a legrégibb fordítások:

A *görög ;* első sorban a *Septuaginta* szövege, fordítása minőségét tekintve nagyon szolgaias, sokszor vissza kell fordítani zsidóra . . . hogy érthetőbb legyen. De az ily szolgaias fordítás jobban kitünteti az eredeti szöveget, mint a szabadabb. Fordító néha félreértette az eredeti szöveget is. Ezen fordítás legalább is egykorú a kereszténységgel. Zsidó kézből származott. Legújabban Nestle: *Psalterium Tetraglottum graece, syriace, chaldaice, et latine* . . . s ezen kívül a görög, szir, *khald* szövegek külön kiadás által (Tubingæ, Londini, Lugduni Batavorum, Parisiis. 1879) könnyen hozzáférhetővé tette a legjobb szövegét. Kiadása a *vatikáni* kodexnek Vercellone és Cozza által 1866-ban kezdett kiadását, — a zsoltárkönyv 1871-ben jelent meg, — tartalmazza, kivéve a 105. zs. 27-ik versétől a 138-ik zsoltár hatodik verséig terjedő szöveget, mely a vatikáni kodexben hiányzik; ezt Tischendorf szinai kodexének 1862-ki

kiadásából vette. Egyébiránt a két szöveg egybehasonlítását is közli. Nestle kiadásai csakugyan megfelelnek azon czélnak, melyet kiadó elérni szándékozott . . . Duplicem vel si vis triplicem persequebar hanc editionem instituens. *Primarius erat ut apparatus commodus iis praeberetur, qui textum Hebraicum Psalterii totiusque N. T. non sanum sed sanandum aestumant* . . . s óhajtjuk hogy csakugyan teljesüljön igérete: . . . *meliora postmodum me praebiturum spero ad illustrandam historiam et restituendam originalem formam Psalterii Veterisque Testamenti* . . . Psalterium Græcum ex romana codicis vaticani editione. Tubingæ etc. 1869. XII. l.

Egyéb, hasznavehető régi görög fordítások a következők:

Aquila fordítása, 100—132-ben Kr. u. csak töredékeit bírjuk. A zsidóknál nagy tekintélyű volt, s pótolta a Septuagintát, melyet kezdetben a zsidók is ép úgy mint a keresztények is általán sugalmazott fordításnak tartottak. Aquila szó szerint fordít. Nemsokára

Thedotion is leforditotta a héber bibliát görögre, 180—192 táján. Azon héber szavakat, melyeket nem értett, egyszerűen átirta görög betűkkel.

Symmachos, szinte közvetlenűl a héber szövegből fordított, a második ker. század végén vagy a harmadiknak elején. A héber nyelvet jobban ertette mint a Septuaginta zsoltárfordítója.

Origenes, a tudós egyházi iró, Hexapla nevű bibliai szöveggyűjteményében még más három görög fordításnak töredékes szövegét közli; a *quinta, sexta, septima* fordítást, tehát az *ötödik, hatodik, hetedik* görög fordítást számítva, a Septuaginta, Aquila, Theodotion, és Symmachus görög fordításai után. *Origenes* 254-ben halt meg s ekkor már legalább *hét* görög fordítás létezett . . . Origenes ezen nevezetes gyűjteményes munkájának legújabb és legjobb kiadását *Field* Frigyes eszközölte: *Origenis Hexaplorum quae Supersunt* . . . fragmenta in IV. vol. Oxonii 1868—1875 . . .

Mindezen források sok hasznavehető adatot tartalmaznak azon időből, midőn az írástudó rabbik még meg nem alapították a Maszora szövegét.

Egy további nevezetes segédeszköz, a régi szirus fordítás, az úgynevezett *Pesito,* vagy *Psitta.* Az eredeti héber szövegből készült, és szakértő embernek munkája, a második századból. *Nestle* kiadta igen jeles szövegét: Psalterium Syriacum e codice Ambrosiano Sæculi fere sexti. Tubingæ stb. 1879. Az Ambrus-féle

kodexet 1868-ban Ceriani adta ki photolithografice, fényes, drága kiállításban.

Ezen szöveg feltünőleg egybe vág azon szirus zsoltárszöveggel, melyet a legrégibb szirus kézirat — 600-ból — tartalmaz. Ezen kodex a britt muzeum tulajdona. A *Psito* fordítás a szirus egyház hivatalos bibliája; valamint a Septuaginta a görög egyházé, s a *latin* Vulgata-féle fordítás a latin egyházé.

A *Septuaginta* és a *Psito* tehát a legrégibb fordítások. A *latin* a Vulgata-fordításról, a mennyiben a *zsoltárkönyvet* illeti, már fentebb szólottam. Jeromos a zsoltárkönyvet héberből is lefordította latinra, fen is maradt, de egyházi használatra, a fentemlített okoknál fogva, nem alkalmazták ... De használható a szöveg-kritika szempontjából. Nestle a *Psalterium Tetraglottum* kiadásában közli a zsoltárkönyv latin fordítását is.

Még a zsoltárkönyvnek *khald* paraphrasisát, Targumját is használhatjuk. Ez ugyan a legkésőbbi forrás; 360—450 körül készült. — Nestle kiadásának szövege: Psalterium Chaldaicum, ex Lagardiana recensione. Tubingæ stb. 1879 ...

Ezek tehát a régi fordítások, melyekből, körültekintő kritikával becses adatokat meríthetünk.

IV.

Nem minden zsoltár bír nagy költői becscsel; a fogság korából és a későbbi időkből származó zsoltárok átalán véve gondolatszegények s létániaszerűk. Metrum a héberben nincsen; hanem gondolat rythmusz, és a parallelismusnak több neme. Strófákra csak kevés zsoltár van felosztva; Achrosticonos, Alphabeticus zsoltárok is vannak, de ezen mesterkéltség későbbi keletű. Nyelv, irály tekintetében is nagy a különbség zsoltár és zsoltár között. Legújabban *Bickell Gusztáv* bizonyítgatja, hogy a zsoltárokban hangsúlyos rythmuszon alapuló verses alakok használtatnak. E mintára le is fordította a zsoltárokat és Jób könyvét. *Dichtungen der Hebräer zum erstenmale nachdem Versmasse des Urtextes übersetzt. Innsbruck 1882.* II. kötet. És: *Carmina V. T. metrice. Oeniponti 1882.* Elméletét e könyve tartalmazza: *Metrices biblicae regulae exemplis illustratae. Oeniponti 1879.*

Ha nincs is metrum a héber szövegben, mely könnyítené az eredeti szövegnek netán szükségessé vált helyreállítását: van még is a parallelismusban oly segédeszközünk, melyet e tekintetben

hasznunkra fordíthatunk. A párhuzamos sorok, akár ugyanazt mondják, tán fokozva is, vagy mondja egyik sor a másiknak ellenkezőjét: mindkét esetben útmutatásul szolgálnak, ha bennük valamely kétes szó előfordulna. Okvetlenül úgy kell ezen értelmetlenséget kiigazítani, hogy a lehetetlen szó helyett olyat tegyünk, a mely a párhuzamosság követelményeinek megfelel. Azonfelül tekintetbe kell venni a héber betűk alakját is, a netáni elcserélés megállapíthatása miatt. A mely módon történhetett a másoló hibája, azon mód figyelembe vételével kell a hibaigazítást eszközölnünk. A másoló szemét sokszor tévedésbe ejté a betűk hasonlósága s így történt, hogy a szövegbe nem illő szót írt, pedig talán csak egyetlen egy betűt látott rosszúl . . . Sokszor úgy is helyre lehet ütni a hibát: hogy a szövegben foglalt mássalhangzókból, ezeknek más elosztása által, megtaláljuk a szövegbe illőbb szót; anélkül, hogy csak egyetlen egy mássalhangzót is újjal kellene pótolni. Mert a másolás közben az is megtörtént, hogy a mássalhangzók mind leirattak, de azoknak a későbbi irásmód szerint szavakra történt felosztásánál hiba történt. Régente ugyanis a héber mássalhangzók sorba irattak, mintha az egész sor egy hosszú szóból állana. Magánhangzók ugyanis régi időkben nem irattak. Még a sorok hibás elosztása is megesett. A jó elosztás visszaállítása helyreüti a hibát. Majd egész szavakat, vagy csak egyes betűket is kihagytak, vagy elcserélték a másolók. A *Maszóra* igen sokat jegyzett fel az ily nemű hibákból, de azért maradt még igen bőséges kalászat e téren; s a szövegjavításnál mindig tekintettel kell lennünk azon számtalan körülményre, mely a másolók tollát tévútra vezette . . .

Mindezen esetekben a párhuzamosság megfigyelése segíti javitó munkánkat.

De másrészt a sok bizonytalan jelentőségű héber szó megnehezíti azt. A régi héber nyelvkincsből csak annyit birunk, amennyi az ó-szövetségi biblia könyveiben foglaltatik. A sémi testvér nyelvágak: az arab, az arámi — szir és khald — nyujtanak ugyan némi útmutatást, de ezt nem szabad túlbecsülni: mert elvégre minden testvér nyelvnek megvoltak és vannak is saját külön útjai. Akadunk azonos szavakra, melyek a testvér nyelvágakon nem azonos, hanem eltérő, majd szűkebb, majd tágabb körű fogalmakat jeleznek.

A XVI-ik zsoltár példa lehet az eddig mondottakra.

(Vége köv.)

HATALA PÉTER.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET TANÍTÁSÁNAK ANYAGA

A VII. ÉS VIII. OSZTÁLYBAN.

A következő thezisekben lehetőleg legrövidebben összevonva együvé állítottam a magyar irodalomtörténet legfontosabb adatait és legnevezetesebb irányait, amint azokat a VII. és VIII. osztályban fejtegettem. Mindenütt azon voltam, hogy csak a legjellemzőbb sajátságokat emeljem ki és ilyenkép tőlem telhetőleg a magyar irodalomtörténet quintessenciáját adjam, hogy úgyszólva a vezérszókat (Schlagworte) állítsam össze. A miniszteri utasítások e részben oly kevésszavúak, hogy az ilyen kisérlet nem tünik fel egészen indokolatlannak.

Az első thezisre Budenz (Über die Verzweigung der Ugrischen Sprachen) és Hunfalvy (Æthnographia) szolgált főforrásúl. A szakértő bizonyára észreveszi, hogy a középkori költészetnél Szilády Áron, az ujkorinál Gyulai és Beöthy nyomán haladtam. Petőfi költészeténél jó hasznát vettem Péterfi Jenő értekezésének.

I. A magyar nyelv története.

1. *A magyar nyelv* ugor, mert:

a) nyelvtani szerkezete,

b) primitiv szavai egyeznek.

2. *Ugor nyelvek: a)* északi, *b)* déli ág.

3. *A magyar nyelvben* meg van irva a legrégibb magyar történet Korszakai:

a) közös ugor korszak,

b) Turk befolyás,

c) Szlovén befolyás kora. — A turk a földmivelés és állattenyésztés, a szláv az állam és vallás szavainak jó részét szolgáltatta.

d) Olasz és német befolyás.

II. A halotti beszéd. Fontossága:

a) Egyetlen nyelvemlék az Árpádok korszakából.

b) Eredeti alakok, melyek a szavak származását mutatják.

Kora: 1200 körül.

Feltalálása (Pray György által).

Fősajátságai: 1. Bővebb nyelvtani alakok (Vogmuk terumteve, hadlava, uruszágbele).

2. Hangzóvonzat kezdete (Halálnec haláláal).

3. Idegen szavak (gimilcs, miloszt, urdung).

III. Emlékezzünk régiekről.

Tartalma: (Fehér ló mondája).

Származása: Tudákos iró népmondát dolgozott át, innen fősajátságai, t. i.

1. Népies tartalma és alliteratio.

2. Tudákos elemei és etymologizálása. Többen Csáty Demeternek tulajdonítják. — *Okai:* Csáty egy költeményének hasonlósága

a) tartalom,

b) alak,

c) nyelvezetre nézve.

IV. Epikus költészet Mátyás idejében.

a) Galeotti adatai.

b) Szabács viadala a 15-ik századból (töredék) Tartalma; (szerzője talán udvari hegedős).

c) Katalin legenda. — Szerzője Temesváry Pelbárt, e korszak leghíresebb egyházi szónoka. Ellenséges állása Mátyással szemben. Latinul irt. — Katalin legenda első művészi compositio a magyarban.

V. Mohácsi vész utáni kor.

A kor két főhatása:

a) Hazafiság. (Méla bús hang).

b) Vallásosság. (Egyházi lyra emelkedése).

1. *Tinódi Sebestyén.* 1505—1556. Kalandozása. Török Bálint. — Krónikáinak *fősajátságai:*

a) Történeti hűség.

b) Terjedelmesség.

c) Hazaszeretet.

VI. Illosvai Péter. Toldi tartalma. Illosvai és Arany. (Arany felhasználja Illosvai motivumait, de költőileg átalakítja).

Toldi Miklós a történelem szerint. (Régibb nézetek. Szilády megfejtése).

VII. Br. Balassa Bálint. 1551—1504. Hányatott élete. Házassága. Világnak indult. (Lengyelország, Danzig). Esztergom melletti halála.

Első nagy lyrikusunk. *Főjellemvonásai:*

a) Panaszos hang.

b) Természeti érzéke.

c) Külalak sokfélesége. (Olasz befolyás).

VIII. A XVII. század, mint a katholicus reactio korszaka.

Pázmány Péter. 1573—1637. *Élete.* (Protestáns szülők, jezsuita iskola, külföldi tanulmányai, Grácz, Róma, Bécs. — Életczélja a kath.

visszaállítása. — Sikerei mint térítő. Befolyása a bécsi udvarnál. Követsége a pápánál. — Nagyszerű alapításai).

Művei: 1. Kalauz. 2. Polemiái. 3. Prædikációi.

Főjellemvonásai: a) Nagy erő a prózában.

b) Intoleranciája.

c) Ragaszkodása a Habsburg dinastiához.

d) Hazafisága.

IX. Zrinyi Miklós. 1618—1664. Befolyások életére.

a) Török háborúk közepette élt. Mint gyermek a csatában.

b) Pázmány neveltetése.

c) Olaszországi útja.

d) Gyors emelkedése. (Hadjáratai. Zrinyi és Montecuocoli. — Tollius leirása. XIV. Lajos. Zrinyi halála).

X. Zrinyi művei.

1. *Zrinyiasz.* Tartalma. Fősajátságai:

a) Gyönge technika.

b) Ereje s jellemzése. (Török-magyar jellemek).

c) Compositio szépsége.

d) Nyelv darabossága.

Mintaképe: Tasso.

Munkájának főeszméje: Magyarország megváltása.

2. *Prózai művei:* «Török afium» (opium) Mátyás királyról.

XI. Gyöngyösi István. 1620—1704.

Élete: Szolgálata Wesselényinél. Wesselényi és Széchi Mária. — Politikai pálya. 80 éven felül halt el.

Művei: «Murányi Vénus». 1664. Tartalma. — *«Phönix* v. *Kemény János emlékezete».*

Főjellemvonásuk: a) Ügyes technika.

b) Jellemzés gyöngesége,

c) Mythologiai vonatkozások.

d) Szép leirások.

e) Nagy népszerűsége.

XII. Népköltészet Rákóczy idejében.

Hanyatlás okai: *a)* Politikai viszonyok.

b) Kimerültség. (Vallásos vitatkozások után).

c) Gazdasági viszonyok. (Kereskedelem, vám).

Csak a népköltészet virágzott.

Jellege: a) Szomorú (legyőzött tábor).

b) Vad (mert zsoldosok dala).

c) Politikai irányú.

«*Esztergom bevétele*», «*Rákóczy-dal*» leghíresebbek.

XVIII. század.

XIII. Bessenyei és köre. 1744——1811. **Magyarország állapota a mult század közepén. Politikai és irodalmi közöny. Főrangúak elnémetesedése.**

Bessenyei élete. (Sárospatak. 22 éves korában bécsi testőr). Bécsi viszonyok befolyásai. Francia felvilágosodás. (Voltaire, Rousseau, Montesquieu). Áttérése. — Visszavonul birtokára.

Drámái: «Agis tragœdiája», «Hunyady László», «Attila», «Philosophus».

Három egység. Hátrányai.

Élete vége felé «Bölcselő költeményei». — Philosophus (első magyar typus). — Szinpad hiánya.

XIV. Classicus iskola.

Latin míveltségűek költészete (kath. papok). Főképviselője *Virág Benedek.* 1752—1830. Élete. (Szerzetes, tanár, történetíró, szegényesen halt meg Budán).

Fősajátságok: a) classicus műfajok ápolása. (Ódák Horatius után).

b) Classicus versmérték.

c) Elvont tárgyak, érzelmek.

d) Törekvés a fenség után.

XV. Népies iskola.

A középmíveltségűek költészete.

Mivelői: Vidéki nemesek és papok. — Forma és tárgyra nézve magyaros (Sándor vers).

1. *Dugonics András* (piarista, Szeged. 1740—1818.

Regényei: a) Etelka. Nagy siker. *Fősajátságai:* Nyers stylus, magyar nyelv, gyönge jellemzés. — Néha pórias.

2. *Gvadányi József.* 1725—1801. — *Élete.* (Olasz család, vidéki lovas generális).

Művei: «Falusi Notárius utazása». Tartalma. Könnyü verselés, jó jellemzés, gyönge compositio, tendenciája.

3. *Fazekas Mihály.* Ludas Matyi.

XVI. Kármán. 1770—1795.

Élete. (Losonc, Bécs, Pest). Kora halála.

Művei: «*Fanni hagyományai*».—Werther hatása, sentimentalis. — Prózai stylus szép, lélektani rajz.

«*Urania*». Pest, irodalmi központ.

XVII. Csokonai. 1773—1805.

Élete. (Debreceni collegium). Kovács hatása. Vándor élete. Pozsony, Komárom, Somogy.

Pozsony («Diediai magyar múzsa»).

Komárom («Lilla dala»).

Somogy («Dorottya»).

Művei: «*Dorottya*». Jó jellemzés, komikuma erős, de nyers. — *Lyrai költeményei.* Népies iránya; tiszta lyra, élénkség, természet érzéke.

Drámái gyöngék, könyvdrámák.

Értelmi költészete: «*A lélek halhatatlansága*».

XIX. század.

XVIII. Kisfaludy Sándor. 1772—1844.

Élete. (Somogy, Balaton melletti vidék hatása. Erdélyi útja (levél). Bécs, Olaszország, Provence, Klagenfurt). — Magyar gentry.

Művei: «*Himfy szerelmei*». Nagy hatás. Petrarca befolyása, szép verselés, ügyes technika, lyrai hév, természeti érzékek.

Regéi: «Csobáncz», tartalma. «Tátika», «Somló». *Fősajátságai:* gyönge jellemzés, stereotyp alakok (szerelmes, ördög, angyal). Folyékony előadás.

Drámái hatástalanok.

XIX. Kazinczy Ferencz. 1759—1830.

Élete. Ér-Somló, Kassa, (Orpheus folyóirat), Martinovics-féle összeesküvés, Munkács, Kufstein, Spielberg, Széphalom (Bányácska).

Művei: Forditások. Shækspeare, Ossián, Schiller. — Nagy stylérzéke a műfajok szerint. — Levelezése (kiterjedt, kritikai, buzdító). — *Epigrammái.*

«*Pályám emlékezete*» életét rajzolja.

XX. Nyelvujítás.

Nyelvujítás szüksége:

1. Míveltségi szavak hiánya.

2. Szókincs nem közkeletű.

Kazinczy iránya: a) Fordítás által hatni.

b) Idegen fordulatok átvétele.

c) Önkényes szavak. [Gyökelvonás].

Hibája. Hogy nem felel meg a magyar nyelv szellemének.

XXI. Berzsenyi és Kölcsey.

Berzsenyi élete. 1776—1836. Vidéken, Vas m., félrevonultan él. Kazinczy hatása, Kölcsey bírálata.

Ódái: «Magyarokhoz» politikai resignatió. «Fohászkodás». Tökéletes classicai külforma, mythologiai vonatkozás. Lendülete fenséges. Classicai iskola legkiválóbb tagja.

Kölcsey élete. 1790—1838. (Debreczen, Pest, Kazinczy hatása, magányos élet.) Országgyűlési beszédei, szónok. (Hatása Eötvösre és Kossuthra).

Művei: Lyrai költemények; borongós sentimentalis hangulat, szép külforma; resignatió. Humor. (Vanitas). *Zrinyi dala. Hymnus.* Első ballada-iró nálunk.

XXII. Kisfaludy Károly. 1788—1830.

Élete: Született Téten 1788-ban. Győr. Katonáskodás. Bécs. Festő. Olaszországi bolyongása. Visszatér Pestre. Szinpadi sikerek (Székesfehérvár). Aurora.

Meghalt 1831-ben.

Művei: Drámák. «Tatárok Magyarországban». (Nagy hatás, nemzeti tárgy és irány) «Iréne» (Konstantinápoly elfoglalása). (Mikes, Bolyai). A hősnő passiv jelleme, szép nyelv.

Vigjátékok. «Csalódások». Magyar társadalmi élet, magyar typusok (Mokány B.) Komikuma helyzeti.

«Kérők», «Pártütők».

Lyrája népdal felé hajló.

«Rákosi szántó», «Szülőföldem».

Nevezetes elégiája: «Mohács».

Érdemei: 1. Pestet irodalmi központtá tette. 2. Megalkotta a magyar drámát és vígjátékot. (Magyar typusok.)

XXIII. Vörösmarty Mihály. 1800—1855.

Élete: (1800 Nyék. Tanul Székesfehérvárott). Pest. Nevelő Perczel családnál Bonyhádon Tolna m. Patvarista. Szerkesztő. Forradalomban képviselő. Petőfi. Meghalt 1855.)

Művei: Eposzok. «*Zalán* futása» (Anonymus hatása.) Székely S. eposza; 1825 országgyülés. «*Cserhalom*» (Szt. László diadala), «Eger» (Dobó), «*Két* szomszéd vár».

Lyrája. Alaphangja borongós pathos. Széchenyi hatása (Két érzelem küzdése). «*Szózat*». Lengyelország (Élő szobor).

Drámái. Franczia romantika hatása. Valószínütlen tárgy. Gyönge jellemzés. «*Csongor* és Tünde» (Argirus), «*Maróth* bán» (Török hódoltság).

Főérdemei: 1. Megteremti a magyar költői nyelvet. 2. Egyesíti a classicus és nemzeti irányt.

XXIV. Petőfi Sándor. 1822—1849.

Élete: 1822. sz. Kis-Kőrösön. Félegyháza (Cserebogár sárga cserebogár). Iskolába járt Aszódon, Pesten, Selmeczen (Szeberényi L.).

Innen gyalog Pestre; felcsap színésznek. Pápára ment. Katona lesz. Grázban megbetegszik, ismét Pápára. Debreczen, Pest (Vörösmarty). Utolsó fellépése mint szinész. 1845. Fordulópont. Kárpátok 1847. Szalontán. Arany János. Szendrei Julia. Márcz. 15. Bem. Segesváron elesik.

Költészete: Főjellemvonások.

1. Beleviszi egész életét. Közvetlenség (= őszinteség + élénkség).

2. Beleviszi az alföld természetét. Először látja költőileg. Szabadság jelképe.

3. Műköltészetté nemesíti a népköltészet stylusát és nyelvét.

Lyrája: Természetérzéke (Felhők).

Leiró művészete:

a) Benyomásait mondja el (Gólya, Tisza első része).

b) Hangulat (Kutyakaparó).

c) Időbelivé változtatja (Tisza 2-ik része).

d) Megjelenítés.

Forradalmi költészetében küzd a költő a politikussal. — Végletek.

Epika: «*János* vitéz». Magyaros és népies nyelvére és motivumára egyaránt.

«*Király* esküje». Lyrai befejezés.

XXV. Arany János 1817—1882.

Élete: I. korszak 1817—1836. Nagy-Szalonta. Debreczeni collegium. Uj-Szállás. Néptanító. Művészeti ösztönei. Szinész (Bolond Istók), Marmaros-Sziget. Hazatér, atyja vak, anyja meghalt.

II. korszak 1836—49. Tanító, jegyző. (Elveszett alkotmány, megyei választás). Toldi. Barátsága Petőfivel. «Népbarát». Pest. Arad (Honvéd).

III. korszak 1849—65. Tiszáéknál tanító Geszten. Nagy-Kőrösön tanár. Pest. Kisfaludy-társaság igazgatója, akadémiai titkár. — «Koszorú». «Figyelő». — Leánya halála.

IV. korszak 1849—1882. Elnémulása. Toldi szerelmének befejezése. — Halála.

XXVI. Arany Toldija.

a) Első rész. Kisfaludy társaság pályázata, Petőfi levele. *Népies* eposz; Illosvai és Arany (Egy hét története, erkölcsi processus, motivumok összevonása). *Jellemei* (Miklós a nép közt, György az udvarnál nevelkedik. Miklós indulatossága és jószivüsége. Lajos k. olasz ravaszsága.)

b) Toldi estéje. Tartalma. Humoros eposz (A hanyatlás humora.)

c) Toldi szerelme. Romantikus eposz. Első alapja: Daliás idők.

(Befejezése Toldi és Rozgonyi Piroska eljegyzése). Később az álharcz tragikus következményű. — Sírjelenet Illosvai és Aranynál.

XXVII. Arany költészete.

a) Eposzai. «*Buda halála*». (1864). Tartalma. Forrásai: 1. Hun monda. 2. Nibelung-ének. 3. Priscos. Jellemei (Attila és Buda ellentéte). «*Nagyidai czigányok*». «*Bolond Istók*».

b) Balladái. Skót és székely népballadák befolyása. Főjellemvonásaik: 1. Komoly hang, tragikus tárgy. 2. Hézagos előadás. 3. Lelkiismeret küzdelmei. Őrültség minden neme.

c) Lyrája. Panaszos («Örök zsidó». A multba visszapillantó).

XXVIII. A drámai költészet.

Mysteriumok. Balassa Menyhért. (Politikai szatira). Theophania. Kazinczy említi először Shakespeare-t. Az első magyar szinésztársulat. Katona József. Félreismerésének okai:

a) nyelve,

b) czenzura.

Bánk tragikuma. Ereje a jellemzésben. (Indulatok vegyüléke.) — Nemzeti szinház. 1837.

XXIX. Tompa Mihály. Madách Imre.

«Az ember tragédiája». Főeszméje. Kétféle magyarázat:

a) az álomképek meghiúsulnak.

b) (ellentétes) az álomképek igazak.

Mintái:

1. Goethe (Faust).

2. Byron (Kain).

Főszépsége a conceptióban, főhibája a reflexiv elem túltengésében van.

XXX. A magyar regény.

Fáy Bélteky háza. Eötvös regényei

1. Szentimentális irány *Karthausi.* Hiányai: érzelmek túltengése, gyönge jellemzés.

2. irány regény: Falu jegyzője. Harcz a megye ellen.

3. történeti irány: Magyarország 1526-ban.

Kemény Zsigmond. Lélektani elmélyítés. Tragikus küzdelmek. Nehézkes elbeszélés. *Zord idők.* Hűsége a kor szenvedélyeinek jellemzésében. — Jókai Mór. Kitünő elbeszélő, nagy lelemény és phantasia. Néha kalandos a lélektana.

RIEDL FRIGYES.

HAZAI IRODALOM.

Deutsches Lehr- und Lesebuch für höhere Lehranstalten, insbesondere für Obergymnasien und Oberrealschulen von Prof. Dr. *Gustav Heinrich.* I. Mit einem Grundriss der Stilistik und erklärenden Anmerkungen. Budapest 1885, 4. kiadás. II. Mit einem Grundriss der Poetik und erklärenden Anmerkungen. Budapest 1884, 6. kiadás. III. Mit einem Grundriss der deutschen Literaturgeschichte. Budapest 1885. 3. kiadás.

E három kötetes munka a ministeriumnak 1877. évi 31,114 sz. a. kelt rendeletével az engedélyezett tankönyvek sorába vétetett föl és méltán; mert e könyvek mindenike igazán megfelelő segédeszköze a német nyelvi tanításnak. Hogy mennyire használtatnak, bizonyítja azon körülmény, hogy az I. kötet a 4-ik, a II. már a hatodik, a III. pedig szintén már a harmadik kiadásban fekszik előttünk. És minthogy ez újabb kiadások az előbbi már engedélyezett kiadásoktól csak annyiban különböznek, a mennyiben valóban javítva és kibővítve lettek, a mennyiben egynehány gyengébb darab kihagyatott és nehány jobb és alkalmasabb által pótoltatott, majdnem szükségtelennek látszik e könyvek újabb birálatába bocsátkozni.

Tekintve azonban, hogy ez olvasókönyvek úgy a gymnasium, mint a reáliskola használatára szerkesztettek, tekintve, hogy a reáliskolák 1884-ben új tantervet kaptak, szükséges mégis azokat röviden ismertetni, hogy kitűnjék: valjon megfelelnek-e feladatuknak vagy nem.

Egészben véve ezen német nyelvi olvasókönyvek a használatban levő többiektől abban különböznek, hogy bennök a tulajdonképi olvasókönyvet egy elméleti rész előzi meg, melyhez az olvasmányok példatárul szolgálnak. Hogy e könyvek ekként szerkesztettek, szerény véleményem szerint helyesen történt és különben is ez a reáliskolai utasítási tervezettel teljesen megegyez.

E tervezet t. i. a rhetorikai és poetikai oktatásra vonatkozólag azt mondja: «A német oktatásnak eddig egyik főbaja abban rejlett, hogy nem volt igazi tárgya, mert magukat az olvasmányokat nem igen tekinti az ifjúság ilyennek. Ily tárgya az V. és VI. osztály német tanításának csak a rhetorika és poetika lehetne, de ezeknek rendszeres tárgyalása a magyar nyelvi oktatás körébe tartozik. Mégis juttathat a tanár az oktatásnak, ez ismeretek köréből is tárgyat, ha, természetesen az olvasmányok fonalán, lépésről lépésre követve a magyar oktatást, némileg ennek ismétléseként, a rhetorika és poetika elméleti anyagát német nyelven összefoglalja vagy helyesebben a tanulókkal összefoglaltatja, a német irodalom termékeinek felemlítésével és az olvasmányok magyarázatával a tanulók ismereteit, illetőleg a magyar nyelv tanárának fejtegetéseit kiegészíti.

S ez kívánatos még azon okból is, hogy a tanulók idejekorán tudják meg, hogy az æsthetika és költői oktatás terén nincsen mathematikai kényszerűség, hogy a különböző vélemények különböző szempontokból jogosultak lehetnek és hogy az elmélet szabványait a nagy költők egyedi erejének hatalma és az egyes népek és korok változó ízlése befolyásolja és korlátozza.»

A német nyelvi oktatás tehát a magyar nyelvi hasonló oktatásra fog ugyan támaszkodni, de kétségtelen, hogy a tanulók nyerni fognak, hogy szellemi látkörük ki fog szélesbíttetni az által, ha példák s rövid elmélet útján valamivel többet tanulnak annál, mit a magyar nyelvi oktatás nyújt. Szerző elméleti bevezetései különben a legjobb német művek alapján készültek; jeles íróktól, költőktől kölcsönzött annyi jeles részletet, szép gondolatokat tartalmaznak, hogy a tanulók ezeknek olvasása által irálytani, költészettani és irodalomtörténeti ismereteiket határozottan kibővíthetik és a szellemi művekkel való behatóbb foglalkozásra serkentetnek.

Az első kötet a stilisztika és rhetorika alapvonásait, magyarázó jegyzeteket és a stilnemekhez tartozó olvasmányokat tartalmaz. Nevezetesen: elbeszéléseket, leírásokat, értekezéseket, beszédeket, párbeszédeket, leveleket és a magasabb ügyirályra három példát. Az olvasmányok e kötet feladatához képest nagyobbára prózaiak, de vannak köztük költőiek is, még pedig a felsorolt előadási nemek mindegyikénél olyanok, a melyek a prózaiakkal közös törvény alá vonhatók, vagy az eltérések megmagyarázására szolgálnak. Csak a beszédnél és ügyirályi példáknál hiányzik a költői példa. Az ügyiránynak természete maga zárja ki a költői formát s ennél fogva itt annak ki kellett maradnia; a beszédek közé pedig szerző valószínűleg azért nem vett föl költőit, mivel nagyobb olvasmányúl amúgy is Schiller vagy Shakespeare valamelyik drámája van kitűzve, s itt azután lehet olyant választani, pl. Julius Cæsart vagy Coriolant, melyben beszéd is található.

Maguk az olvasmányok mintaszerűek, és csak az volna kívánatos, hogy a tanulók azokat mind, vagy legalább azoknak nagyobb részét át is olvassák. Tartalmilag nagyobbára a költészet vagy a történelem körébe tartoznak, de van több olyan is, mely a középiskolákban előadott többi tárgyakra vonatkozik. Különös figyelmet érdemelnek a fölvett kritikai és æsthetikai értekezések Lessing, Ambros, Eitelberger, Curtius és Humboldt Vilmostól, továbbá Gœthe párbeszédje: «Az igazról és valószínűről,» melyek a művészet és a műfajok mélyebb megértését elősegítik. Igaz ugyan, hogy e darabok között vannak nehezebbek is, de van elég olyan is, melynek olvasása nem okozhat nehézséget. A tanár ezek közül fog választani, ha tanítványainak német nyelvi ismeretei még nem engedik meg a nehezekkel való foglalkozást; különben osztoz-

kodom szerző úr nézetében, hogy a nehezekkel való foglalkozás gondolkozásra ösztönzi az ifjúságot, és vannak intézeteink, a melyekben az ifjúság jól érti a német nyelvet, ezekben egynehány tartalmasabb habár nehezebbb darabot bátran lehet átvenni.

Ez I. kötet új kiadásában csekély kivétellel ugyanazon darabok vannak fölvéve mint a megelőzőben. Csak néhány darab cseréltetett ki más darabbal, nagyobbára alkalmasabbal. Hogy Schiller «die Künstler» czímű jeles költeménye kihagyatott, helyesen történt, mert ez érettebb felfogást tesz fel, úgy hogy legfeljebb csak a VIII. osztályban, itt sem minden intézetben, volna helyén.

A II. rész a költészet alaprajzát, magyarázó jegyzeteket és a költészet különböző nemeit és fajait közelebbről ismertető olvasmányokat, nagyobbára természetesen költeményeket tartalmaz. Az előre bocsátott költészettani alaprajz nem kimerítő ugyan, de igen is kielégítő; általa a tanulók nem csak a német költői irodalom különböző termékeivel ismerkednek meg, hanem a déli és keleti népek több olyan formáival is, melyek a magyar irodalomban még nincsenek képviselve. Itt talán még a Tenzont lehetett volna fölvenni, talán Uhland és Rückert ismeretes költeményeivel.

A közbevetett jegyzetek, melyek közől az igaz egynémelyik inkább az irodalomtörténetbe tartoznék, — sokszor igen tanulságosak. Az egyes költői nemeknél röviden fölemlítik a világirodalom legkiválóbb műveit is és a jobb tanulókban kedvet keltenek, azokkal is közelebbről megismerkedni. Föltünő lehet, hogy a balladát és románczot, — melyeket a legjelentékenyebb æsthetikusok, mint pl. Vischer, a lyrai költészethez soroznak, — az epikai költészet keretében tárgyalja; azonban e pont fölött sokat lehetne vitázni, a nélkül, hogy megállapodásra jutnánk. Tény, hogy Greguss Ágost magyar költészettanában a leíró dalt vagy románczot úgy mint a drámai dalt vagy balladát szintén a külvilág költészetéhez számítja; és minthogy a magyar nyelv tanára poetikai előadásaiban a legtöbb esetben valószínűleg Gregusst fogja követni, legalább nem lesz ellentét a között, a mit a magyar és a között, a mit a német irodalom tanára tanít. A költészettani alaprajz ellen tehát nincs lényeges kifogásom.

Nem tarthatom azonban helyesnek azt, hogy szerző több költeményt nem azon rovatba helyezett, melybe azok jellegök szerint tartoznának, és a melybe azokat a költők maguk is helyezték. Véleményem szerint a költészet beosztásának legbiztosabb alapját nem a választott tárgy, hanem inkább annak költői alakja képezi. Ez elvet tartva szem előtt, Uhland «Tells Tod,» Lenau «Ahasver,» Schlegel A. V. «Arion,» Lingg «Attilas Schwert», Heine «Lorelei,» Ebert «Frau Hitt,» Chamisso «Abdallah» czímű költeményei nem tartoznak a mondák és mesék rova-

tába; az «Erlkönigs Tochter» czímű dán népdal, továbbá Gœthe «Erlkönig» és Kopisch «die Zwerge auf dem Baum» czímű költeményei nem tartoznak a mythosok közé, hanem a balladák és románczokhoz, melyekhez azokat a költők maguk is számították.

A balladákból, románczokból, költői elbeszélésekből, nem különben a dalból valamivel több darabot óhajtottam volna, tekintve azt, hogy az ifjúság mily kedvvel foglalkozik az efféle költeményekkel. Hogy a szerző a hymnusok közé a Rigvedából vett fel egyet, nem különben egyet a zsoltárokból és az ó-keresztény költészetből, csak helyeselhető. Itt is talán még kettőt, hármat fel lehetett volna venni, pl. Gœthéből a «Grenzen der Menscheit» czíműt, vagy az Iphigeniából «Es fürchte die Götter das Menschengeschlecht» kezdetű gyönyörű hymnust vagy Hölderlin F. klassikus «Schicksals-Lied»-jét. Ámde úgy látszik, hogy a könyv œkonomiája nem engedte ezt meg, mert akkor a többiekből kellett volna valamit elhagyni, mi megakadályozta volna szerzőt azon törekvésében, hogy a költészet minden neme és faja kellően képviselve legyen.

A III. rész a német irodalomtörténet vázlatával jellemzetes olvasmányokat nyújt a német irodalom fejlődésének kimutatására. Általánosan elfogadott nézet, hogy középiskoláinkban német irodalomtörténetet nem lehet tanítani, mivel ezt sem a tanulók előismeretei, sem a rendelkezésre álló idő nem engedik meg. De másrészről az is bizonyos, hogy nem volna helyes, a tanulókat minden e téren való útbaigazítás nélkül hagyni, vagy talán egészen a tanulókra bízni, hogy e tájékoztatást magán szorgalmuk által szerezzék meg. Mívelt köreink méltán teszik fel, hogy egy középiskolát végzett tanuló a hozzánk oly közel álló német irodalomnak legalább újkori részében kellően tájékozva legyen.

A reáliskolai tanterv a VII. osztályban Lessing, Gœthe és Schiller életének és munkásságának ismertetését tűzi ki, és evvel kapcsolatban egyes műveiknek részben iskolai, részben házi olvasását és fejtegetését. A VIII. osztályban pedig a VII. osztály tananyagának folytatását és befejezését és olvasmányokat a német tudományos (történeti, philosophiai és természettudományi) irodalomból, tekintettel a reáliskolai tanulmányok körére.

A tanterv tehát szintén nem a német irodalom teljes tárgyalását kívánja; a mint azonban az utasítási tervezet bővebben fejti ki, a felkarolt tananyag lehetővé teszi, hogy a tanár kedvező körülmények között a klassikai német irodalom történetét fővonásaiban és kellő összefüggésben tárgyalhassa. Lessing munkásságát, különösen a «Literaturbriefe» czimű vállalatot tárgyalván, visszamehet a tanár Gottschedig, szólhat kedvező és káros befolyásáról, tárgyalhatja a lipcseieknek és svajcziaknak irodalmi tusáját, majd Klopstockot, Wielandot, Herdert, az ú. n. Sturm- és Drang-korszakot és végre Gœthét. A VIII. osztályban folytatván Goethét

áttér Schillerre, végül a romantikus iskolát tárgyalja, mely a középkor felé fordítja a figyelmet. Ez iskolának főérdeme, hogy a történeti tudományok fejlődésére átalakító hatást gyakorolt. A tudományos mozgalmak népszerű ismertetése rekeszti azután be az irodalomtörténeti oktatást.

Heinrich tan- és olvasókönyve a tanításnak ily módon való vezetésére kiválóan alkalmas. Az irodalomtörténeti rész átkarolja ugyan az egész irodalmat a legrégibb időktől napjainkig, a régibb időt azonban a XVII. századig csak igen vázlatosan ismerteti. Csak annyit nyújt, a mennyit mívelt ember tudni óhajt, és magától értetődik, hogy a könyv ezen része a tanulóknak leginkább csak házi olvasmányul ajánlható. Természetes, hogy a régibb német nyelv ismeretét nem teszi fel, és hogy a régibb idő költészetét fordításokban ismerteti meg.

A könyv a fejlődés menetét követi. Kiindul a pogány korszakból, fölemlíti Tacitus adatait, Ulfilas biblia-fordítását és e kor költői maradványait, a melyekből a «Hildebrand-éneket» és két kisebb költeményt mutat be. Következik az ó-felnémet vallásos költészet, melyből a Walthariusból hoz egy mutatványt, s ezután a középkori német költészet virágzási korszakát tárgyalja; röviden jellemezve az átmeneti korszakot, a XII. század udvari epikáját s a legjelentékenyebb költőket, a lovagi lyrikát, a népépost, nevezetesen a Nibelungéneket és Gudrunt, a tanköltészetet és a próza-irodalmat. Végre áttér a polgári költészetre, a mesterdalnokokra, és előadja a költészet hanyatlását a XIV. és XV. században. Mindenütt a hol szükségesnek látszik, mutatványokat közöl; a valóban lényeges kellően van érintve, fölösleges nem igen található. Ezek után áttér a reformatio korszakára, a nyelvmívelő társaságokra, a két sziléziai iskolára, a regényre és szatirára és így jut Gottschedig. Ettől kezdve valamivel behatóbban tárgyalja az irodalomtörténetet, annyira, a menynyire ezt az iskola feladata megengedi. A mit a tanterv e tekintetben követel, azt e könyv segítségével tökéletesen el lehet érni.

Csak a német tudományos irodalomból kellene egy következő kiadásban valamivel többet adni; a mi nem fog nehézséggel járni, tekintve, hogy meglehetős nagy számban léteznek az oly munkák, melyek a midőn a tudományt népszerűen tárgyalják, egyszersmind a szép előadás által gyönyörködtetnek.

Összefoglalva már most véleményemet, Heinrich Gusztáv szóban levő három kötetes tan- és olvasókönyveiről kijelentem, hogy e könyveket jóknak és középiskolai használatra ajánlandóknak tartom; még pedig a reáliskolai tantervre való tekintettel akként, hogy az első kötet az V., a II. kötet a VI. és a III. kötet a VII. és VIII. osztályban volna használandó. Minthogy a gymnasiumban a német nyelv tanítását későbben kezdik, e könyveket legczélszerűbben úgy lehetne használni, hogy az első kötet az V. és VI. osztályban alkalmaztatnék, a II. kötet a VII-ikben

és a III. a VIII-ikban; ezt különben az egyes intézetekre kellene bízni, tekintve, hogy a tanulók jártassága a német nyelvben a vidékek különbözősége szerint igen különböző.*)

Latin-magyar és magyar-latin kézi szótár. Közép-tanodák számára szerkesztette Veress Ignácz, államgymn. igazgató N. Szebenben. Budapest. Lampel R. 1883. Ára 4 frt.

Általános szótárt (ellentétben értem ezt az egy-egy íróra vonatkozó speczialis szótárral) még nem bírálván, némi szorongással vettem kezembe mint biráló a fent jelzett szótárt. Szorongással, mert tudtam, hogy annyi időt, a mennyi egy ily munka alapos megbírálására szükséges, számos hivatalos teendőm mellett nem fordíthatok; futólagos áttekintéssel pedig tévedhetek s árthatok vagy az ügynek, vagy a szerzőnek és kiadónak, minden esetre pedig magamnak, mivel lelkiismeretemben teljes felelősséget nem merném vállalni bírálatomért.

Annak, a ki latin-magyar és magyar-latin megbízható szótárt akar írni, a megfelelő két philologiai irodalom színvonalán kell állania. Ha latin-német, vagy latin-franczia sat. szótárakat vesz alapul (s természetesen mindenütt tekintetbe vétetnek a létező szótárak) úgy a német, franczia sat. nyelveket is tökéletesen kell értenie.

A szótárírónak ezen röviden jelzett kellékeit fölösleges volna részletezni, de egy dolgot mégis föl kell különösen is említenem. A német philologiai és tanügyi folyóiratok sokszor közölnek új meg új adatokat a létező szótárak kiegészítésére, melyeknek — hogy úgy mondjam — codificálását, azaz a nagy latin-német szótárakba való fölvételét magyar embernek, a ki most ír szótárt, nem kellene bevárnia, mivel a németeknél e codificálás könyvkiadói érdekbe ütközvén, csak nagy sokára történik meg. (A német kiadók szeretik ugyanazon szedetet vagy stereotypiát több kiadásra is felhasználni. Innen van a czímlapon az eféle megjegyzés: «Unverändert nach der dritten Auflage».) Ily bajjal a magyar ember nem találkozik s azért, ha van mód a mai tudományos eredmények színvonalán álló szótárt kiadni, ilyent kellene kiadni.

De kívánatos az is, hogy egyrészt a Krebsféle «Antibarbarus», másrészt a magyar nyelvészeti újabb buvárlatok elfogadott eredményei a szótáríró szemei előtt legyenek s a szótár ne legyen 25 év előtti philologiai felfogásoknak, hanem a mai állapotoknak kifejezése.

Hogy Veress felhasználta-e a német folyóiratok újabb szótár-adalékait, azt itt nincs módomban megvizsgálni, mivel az illető folyóiratokkal, melyeket Budapesten olvastam, nem rendelkezem. Veress és Krebs idézett műve között azonban tettem több összehasonlítást s a megejtett

*) Az országos közoktatási tanács bírálata.

próbák közül csak egy szót kell kikapnom, hogy megjegyzést tegyek rá. A latin-magyar részben *anima* helyesen mondatik első sorban *levegő*-nek s csak másodsorban *lehellet-* és *lélek*-nek (a mintaszerű latin prózában *animus* és nem *anima* a lélek) s a magyar-latin részben mégis a *lélek* fordítására első helyen *anima* ajánltatik. Ez helytelenség és következetlenség.

A magyar nyelvre nézve olyformán nyilatkozik Veress az előszóban, hogy ő neologus is, orthologus is a szükséghez képest. Itéljenek fölötte e részben az illetékes bírák (l. a magyar-latin részben *tanoda*, *tanoncz* sat.); de abba már nekem is bele kell avatkoznom, hogy *cz* helyett Veress az egyszerű *c* betűt használja az akademia ellenére, pedig a tan- és segédkönyvekre vonatkozó miniszt. szabályzatnak ($\frac{3887}{1885}$ sz.) 5. §-a szerint az akademia helyesírása követendő.

Több kifogásom van e szótárnak, hogy úgy mondjam, œconomiája ellen. Van benne sok nélkülözhető dolog, ellenben sok helyen nélkülözök egyetmást.

Fölösleges dolog az alak- és mondattanból úgy is eléggé ismert szavakról sokat írni. Utalok e részben különösen a præpositiókra, melyeknek értelmét ugyancsak kevés tanuló keresi a szótárban.

Ellenben kívánatos, hogy a latinismusok czélszerűbb alakban közöltessenk. E részben Veress a tanulóra nézve sok helyen érthetetlen. Mindjárt az 1. lapon *abduco* értelmei után következik: »*clavem*, kivesz; *somnos*, elvisz, ... *ad nequitiam*, csábít; . . . . . *artes*, lealacsonyít.» Vagy *abeo* mellett: »*in malam rem v. pestem*,» megy; . . . . . jut, *ad ineptias*; . . . . . menekül, átváltozik, *in villos; in mores avi*, elsajátít sat.» Vagy *abhorreo* mellett: »idegenkedik, *a ducenda uxore (haud abhorret*, nem ellenkezik, *nem* egyezik?); . . . . *lacrimae abhorrentes*, nem illő.» Ha e helyeken akar valamit tanulni az ifjú, tovább kell szótároznia, míg rájön arra, a mit a szótáríró mondani akar. Ez nagy megnehezítése a munkának csak azért, hogy a szótár ne legyen nagyon vastag. A latin-magyar rész, melyet iskolába elenyészőleg ritkán kell vinni, bátran lehet kissé vastagabb. Jobb e részben Páriz- Pápai eljárása. De sok más helyen (l. pl. *aequus* szót) Veress is helyesebben jár el.

Helyes, hogy a hivatalnevek mellett nem kimél Veress néhány szót a hivatal természetének megmagyarázására (de *consul*-nál a *foglalt* szó után hiányzik a pontos vessző s e hiány ott zavart okozhat; *praetor* pedig nem *elöljáró*, hanem *elüljáró*, s a magyar-latin részben is helytelen az *elöljár*=præire sat. e helyett *elüljár*); azonban e helyes felfogást aztán az antiquitások egész során végig következetesen kellett volna érvényesíteni, tehát pl. *princeps*-nél is, a hol nem említtetik a *princeps senatus*, a kit iskoláinkban még ma is, sőt tanárok is a senatus elnökének tartanak, holott a senatus legtekintélyesebb tagját jelenti, (mint volt pl. a

magyar képviselőháznak hosszú ideig legtekintélyesebb tagja, de nem elnöke, Deák Ferencz). *Altercatió*-nál is jó lett volna megjegyezni, hogy egyszersmind *beleszólás* a szónoki beszédbe és a szónok *visszavágása* (e szónoki fegyver legügyesebb forgatója nálunk most Tisza Kálmán), mert ha pl. Cicero leveleiben találkozik a tanuló e szóval *altercatio*, sejtelme sem lehet a dologról, ha a szótár csak ennyit mond róla: «szócsere, vita, veszekedés.» S még nagyobb a baj — pedig előfordul —, ha az isk. tárgyalás alatt a tanár is mellőzi a szó senatusi jelentőségének kifejtését.

Leglényegesebb ez észrevételeim között mégis az, a mit a latinismusokról mondtam. De ezen is segíthet a tanár, ha az iskolai év elején kellő útbaigazítást ad a tanulóknak e szótár használatára nézve. Így a tanulók jó hasznát vehetik Veress szótárának, melyet tehát *segédkönyvül engedélyeztetni javaslok.*[1])

Die Gliederung der altattischen Komœdie von *Dr. Th. Zieliński.* Lipcse, Teubner, 1885. 398. lap (egy színnyomatos táblázattal). Ára 10 márka.

A classica philologiának egy specialis kérdésével foglalkodó, részleteiben ugyan gyakran kétes bizonyosságú, de mindvégig megfontolt érveléssel támogatott beható tanulmányról tanuskodó, és főeredményében jelentékeny fontosságú munkát készülünk a Közlöny t. olvasóinak bemutatni. Szerzőnek főczélja, midőn az ó-attikai comœdia egyedüli képviselőjének, Aristophanesnek műveit főképen szerkezeti szempontból, s csak mellékesen a kar technikája[2]) és a rhythmika szempontjából taglalja, az ó-attikai comœdia történeti fejlődésének földerítésére anyagot szolgáltatni. A görög grammatikusok kiindulva abból, a mit Aristoteles poetikájának 12-ik fejezetében a tragœdia szerkezetéről mond, mindazon terminus technikusokat, melyeket Aristoteles a tragœdia részeire nézve megállapít, a comœdiára is alkalmazzák, s így ez utóbbit a tragœdiával azonos szerkezetűnek tüntetik föl; csak a parabasisra nézve jegyzik meg, hogy az egyedül a comœdia sajátja.[3]) A grammati-

[1]) Az országos közoktatási tanács bírálata.

[2]) A kar technikája alatt értjük a class. phil. azon különben egészen új disciplináját, mely azzal a kérdéssel foglalkodik, *miként adta elő a kar a drámának reá eső részét*, hogy t. i. minő részeket szavalt, minőket énekelt és mi módon énekelte azokat, minő részeket adott elő zene és tánez kíséretében és minő volt az a zene és táncz? szerepeltek-e az egész karon kívül annak egyes csoportjai és egyes tagjai is, és ha igen, miként volt az szabályozva, minők voltak a karnak állásai a kardal egyes részeinek előadása közben?

[3]) A comœdia szerkezetére nézve: Egy *anonymus* Ἀριστοφάνους βίος (Meineke, Fragm. comicorum græcorum. Voll. V. Berlin, Reimer, 1839—

kusokéval azonos álláspontot foglalják el ebben a kérdésben az újkori kutatók is.*) Szerző hangsúlyozván a görög grammatikusok állításainak megbízhatlanságát, valamint Aristoteles a tragœdiára vonatkozó theoriájának a comœdia megítélésében való hasznavehetlenségét, két fő tulajdonságot emel ki, melyek által az ó-attikai comœdia szerkezete alapjában elüt a tragœdiáétól. Az egyik az a körülmény, hogy a tragœdia compositiója *episodikus*, t. i. egy teljes strophe és antistrophé-ből álló dal után bizonytalan számú elszavalt vers következik, azután ismét egy teljes dal s ezután újból szavalt verssorok; míg a comœdia compositiója

---

1857. Vol. I. Hist. crit. comicorum græcorum. 1839. p. 546, 1—5); egy *másik anonymus* (Cramer, Anecdota Græca e codicibus manuscriptis bibliothecæ regiæ Parisiensis. Voll. IV. Paris, 1839—1841. Vol. I, p. 8, 9); *Tzetzes* (Cramer, Anecdota Græca codicum manuscriptorum bibliothecæ Oxoniensis. Voll. IV. Oxford, 1834—1837. Vol. III, p. 340, 18; l. Anecd. Paris. Vol. I, p. 405, 15).

A parabasisra nézve: *Anonymus*, *'Αριστοφάνους βίος* (Meineke, Hist. crit. com. græc. p. 541, 9—17, p. 545, 20—25); *Platonius*, *Περὶ διαφορᾶς κωμῳδιῶν* (Meineke, Hist. crit. com. græc. p. 532, 27—29); *Hephaestio* (Cur. Thom. Gaisford. Lipcse, 1832. p. 131, 39.); a *scholiasta* a Nubes 518-ik sorához; *Pollux*, *'Ονομαστικόν*, IV, 111 (Ed. Imm. Becker, Berlin, 1846; l. Cramer, Anecd. Par. Vol. I, p. 8, 14); *Tzetzes* (Cramer, Anecd. Oxon. Vol. III, p. 341, 19).

*) *C. F. Ascherson.* Umrisse der Gliederung des griechischen Drama. Neue Jahrb. Suppl. 4 (1862). — *C. Agthe.* Die Parabase und die Zwischenakte der alt-attischen Komœdie. Altona, 1866. — *C. Agthe.* Anhang zu dem Buche: Die Parabase und die Zwischenakte der alt-attischen Komœdie. Altona, 1868. — *R. Arnoldt.* Die Chorpartien bei Aristophanes scenisch erläutert. Leipzig, Teubner, 1873. — *Boros Gábor.* A parabasis Aristophanesnél. Egyet. Phil. Közl. IV. (1880). — *Rob. Enger.* Ueber die Parabase der Wolken des Aristophanes. Ostrowo. 1853. — *Fr. Volkm. Fritzsche.* De parabasi Thesmophoriazusarum commentatio. Rostock, 1836. — *Herm. Genz.* De parabasi. Berol. 1865. — *M. Haupt.* De loco parabatico Avium Aristoph. Berol. 1863. — *Th. Hansing.* Aristophanes. I. Parabasis Avium. Neue Jahrb. 71. B. (1855.) — *Herm. Theoph. Hornung.* Commentationis de partibus comœdiarum particula. Berol. 1861. — *Lion.* De parabasi in Arist. Acharnensibus commentatio. Magdeburg, 1862. — *C. Kock.* De parabasi antiqu. com. Atticæ interludio. Anclam, 1856. — *H. Koester.* Commentatio de Græcæ com. parabasi. Sundimæ, 1835. — *G. H. Kolster.* De parabasi veteris com. Atticæ parte antiquissima. Altonæ, 1839. — *F. L. Marcou.* De choro et carmine lyrico apud Aristophanem. Paris, 1859. — *Chr. Muff.* Der Chor in der griech. Komœdie vor Aristophanes. Halle, Mühlmann, 1871. — *Chr. Muff.* Ueber den Vortrag der chorischen Partien bei Aristophanes. Halle, Mühlmann, 1872. — *Nesemann.* De episodiis Aristophaneis. Berl. Diss. inaug. 1862.

epirrhematikus, t. i. a dal strophéja után bizonyos számú elszavalt verssor következik s ugyanannyi áll az antistrophe után is, oly módon, hogy az egész szakasz két egyenlő részre oszlik, melynek mindenike egy μέλος-ból és egy ῥῆσις-ből áll, és ezen két rész úgy viszonylik egymáshoz, mint a strophe és antistrophe. Egy másik lényeges sajátossága az ó-attikai comœdiának a *hármas tagoltság*, a mint az a parodusban, agonban és parabasisban mutatkozik, melyek egymással egyenlő rangúak lévén, ősmagvát képezik az ó-attikai comœdiának; ehez az ősmaghoz járultak később a többi elemek. De lássuk közelebbről a könyv tartalmát.

(Erster Theil. Die Theorie der epirrhematischen Composition. *Erster Abschnitt. Der Agon.*) Ámbár hogy a kutatók, a régi grammatikusok nézetét elfogadva, Aristophanes comœdiáinak dialogikus részeit a tragœdia részeivel azonosnak tartják, mégis kiválóbb mértékben magára vonta már másoknak is figyelmét Aristophanes dialogusainak azon része, mely rendszerint a parodus és parabasis között, ritkán az utóbbi után áll s jellemző vonását a cselekményszünet és sajátságos szerkezet képezi. Westphal a dialogusnak ezen részét metrikájában syntagmának nevezi, mely kifejezés meglehetős általánosságban el is van fogadva. Szerző azonban helyesebbnek tartja az agon elnevezést, mert maga Aristophanes használja azt nehányszor (Vesp. 533, Pal. 883, Ach. 392 és a 2-ik Acharnensesre nézve l. Kock, fragm. Aristoph. 331) az úgynevezett syntagmára vonatkozólag. Az agon négyféle: 1. Két részből áll, az epirrhema és antepirrhema egyaránt anapæstikus tetrameter és dimeter (isorrhythmikus); ide tartoznak: Vesp. 526—724; Lysistr. 476—613; Aves, 451—628. 2. Két részből áll, az epirrhema és antepirrhema közül az egyik anapæstikus, a másik jambikus tetrameter (heterorhythmikus); ide tartoznak: Ranæ, 895—1098; Nubes 950—1104; Equites 756—940. 3. Két részből áll, az epirrhema és antepirrhema egyaránt jambikus tetrameter. Ilyen szerkezettel csak másodrangú agonok bírnak, melyek úgy viszonylanak a főagonhoz, mint a második parabasis az elsőhöz (mellék-agonok); ide tartoznak: Nubes 1345—1451; Equites, 303—460. 4. Egy részből áll, az epirrhema anapæstikus; ilyen agonok eltörpülteknek tekintendők (egy részű agon); ide tartoznak: Eccles. 571—709; Plutus 487—626. Az agon jellemzésére nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy az ellenfelek vitáját foglalja magában, mert vannak olyan agonok is (Eccles., Aves), melyekben nem vitatkoznak; hanem jelenti az agon a cselekvény szünetelését. T. i. mivel az agon előtti jelenetben a szereplő személyek cselekvési ereje már mintegy kitombolta magát, az érdeklődés egy ideig a puszta szóra irányul. Igaz ugyan, hogy ez nem dramatikus vonás, de az ó-attikai comœdia nem is dráma a szó közönséges értelmében, s ezen sajátságához képest teljes ellentéte a tragœdiának, új-attikai és modern

comœdiának. Ezeknél fő dolog a cselekvény, μῦθος, annál a gondolat, λόγος. A mi a tragœdiában a catastropha, az a comœdiában az agon. Ebből tehát az következnék, hogy nem lehet ó-attikai comœdia agon nélkül, és mégis akadunk háromra (Ach. Pax. Thesm.), melyben az agon hiányzik. Ámde ha a Nubes-t vizsgáljuk, melyről tudjuk, hogy átdolgozása az előadottnak, ráakadunk benne az előadott darab agonjának egyes maradványaira; ebből a tényből az következik, hogy ha Aristophanes valamelyik darabjában nincs agon, jogosult az a kérdés, vajjon nem oka-e annak az átdolgozás. Ha már most ebből a szempontból kiindulva vizsgáljuk az említett három agon nélküli darabot, kettőnél, t. i. az Acharnensesnél és Thesmophoriazusænél csakugyan ráakadunk az átdolgozás által elmosódott agon nyomaira; és hogy a Paxban az agon nyomait nem látjuk, annak oka az, hogy a Pax nem mint comœdia, hanem mint ünnepi játék került színre 421-ben a béke istennője Phidias által elkezdett s tanítványa által befejezett szobrának az athenæi Dionysus-színházban való fölállítása alkalmából.*) Az agonban szereplő személyek először is a két ellenfél, kik közül az egyik a költőt, a másik a publikumot képviseli; azután a bíró. A kar rendesen második bíró gyanánt szerepel. Az első bíró rendszerint nem beszél, de ha igen, csak mint víg személy, s mint ilyen a comicumot képviseli szemben a két komoly ellenféllel. Az agont rendesen proagon előzi meg, melyben 1. az ellenfelek bemutattatnak, 2. kik aztán kitombolják magukat, hogy az agonban nyugodtabban szólhassanak, 3. a vita tárgya és föltételei megállapíttatnak. Az agonnak részei: ode (mesodus, proodus), cataceleusmus, epirrhema, pnigos; antode (mesodus, proodus), anticataceleusmus, antepirrhema, antipnigos; sphragis (vagy epirrhemation), melyek közül azonban többnyire egyik vagy másik rész hiányzik az egyes agonokban. *(Zweiter Abschnitt. Parodos und Parabase.)* A comœdia parodusára, a grammatikusok után indulva, rá szokták erőszakolni Aristotelesnek a tragœdia parodusáról szóló definitióját, hogy t. i. az az első kar által előadott lexis, de ez a meghatározás épen nem felel meg a comœdia művészi parodusának. Szerző szerint parodus alatt értendők 1. a karnak összes evolutiói föllépésétől kezdve állandó hely elfoglalásáig, 2. ezen evolutiókat kisérő zene, 3. a mi itt egyedül jön

*) Szerzőnek ezen okoskodása nem kifogástalan, mert ha az agon csakugyan olyan fontos szerepet játszott, mint szerző hiszi, akkor az átdolgozott darabnak is kellett agonnal bírni, ha el is mosódott az előadotté. Azzal se védhető szerző állítása, hogy mivel az átdolgozott darabok nem adattak elő, hiányozhatott belőlük az agon; mert Aristophanes mindig azon szándékkal dolgozta át darabját, hogy azt adott alkalommal ismét színre hozza; puszta irodalmi ambitio bizonyára nem vezette őt.

tekintetbe, t. i. ezen zene alapjául szolgáló szöveg. Ha a főkar mellett mellékkar van vagy antichoria (félkarok szembeállítása), akkor a mellékkar vagy másik félkar bevonulása a mellékparodus; ha a kar kivonulása után ismét bevonul, az a második parodus. Parodusok, Aristophanes comœdiáinak chronologiai sorrendjében haladva, a következő darabokban vannak: Első korszak (525—423): Ach. 204—346, 280—346; Equ. 241—302; Nubes 263—456. Második korszak (422—405): Vesp. 230—525; Pax 299—656; Aves 268—399; Lysistr. 354—384; a Thesmophoriazusænél csak nyomai láthatók a parodusnak három helyt; Ran. 324—459 (Ezután a Ran. második előadásáról szólva azt fejtegeti, hogy a darab ezen alkalommal nem diascenén, mely a darab tervének megváltoztatását vonja maga után, hanem csak diorthosison, egyes részletek változtatásán, ment keresztűl). Harmadik korszak (392-től). Eccles. 285—519; Plut. 253—321. A parodus következőképen osztályozható: 1. metrum szerint: trochaicus, iambicus, anapæsticus; 2. a tagolási schema szerint (az *a* az énekelt, *b* a szavalt részt jelentve) következő alakjai vannak: abab, baba, abba, baab, bbaa; 3. a szereplő személyek szerint: vagy csak a kar adja elő, vagy a kar szereplésébe a színész szereplése is belevegyűl. Szerző szerint a comœdia virágzási korában (422—405) a parodusban a kar előbb föllépett a színpadra (anodus), azután lelépett az ochestrába (cathodus), de se a megelőző, se a következő korszakban nem volt se anodus se cathodus. A parodus kilencz ugyanolyan részből áll, mint az agon, csakhogy szerkesztésében emennél szabadabb, mert csak az ode, epirrhema, antode és antepirrhema képezik állandó tagjait. Néha egy kiváló agonista (színész) vagy paruchoregema (mellékkar) megjelenését induló zene kíséri, ilyenkor a metrum megváltozik s trimeterből anapæsticus tetrameter lesz: ez a rész az agonista-parodus. A parabasis meghatározása igen bajos, úgy lehetne körülírni, hogy azon odából és tetrameterből álló része a karnak, mely se agon se parodus. Szerző szerint ez is kilencz részből áll (mint az agon és parodus): commation, parabasis (szorosabb értelemben véve), pnigos; ode, epirrhema, antode, antepirrhema, pnigos, antipnigos; *) megjegyzendő azonban, hogy egy parabasisban se található együtt mind a kilencz. Aristophanesnél a következő (fő és mellék) parabasisok találhatók: Acharnenses: fő parabasis 626—718, mellék parabasis 971—999; Equites: fő parab. 498—610, mellék parab. 1264—1315; Nubes: fő parab. 510—626, mellék parab. 1113—1130; Vespæ: fő parab. 1009—1121, mellék parab. 1265—1291; Pax: fő parab. 729—

*) A grammatikusok csak a következő hét részt emelik ki: commation, parabasis (v. anapæstus), pnigos (v. macron), ode, epirrhema, antode, antepirrhema.

818, mellék parab. 1127—1190; Aves: fő parab. 676—800, mellék parabasis 1058—1070; Lysistrate: 614—705; Thesmophoriazusæ: 785—845; Ranæ: 675—737; Ecclesiazusæ: 1155—1162 (a Plutusnak nincs parabasisa). A legrégibb ó-attikai comœdia három részből állott, a parodusból, agonból és parabasisból, melyek közül a parabasis az epilogus szerepét játszotta; innen magyarázható meg az a tény, hogy a comœdia ezen hármas ősmagvához később hozzájárult exodusnak kiszabott formája nincs. Ez exodusnak a metrum szerint következő fajai vannak: anapæsticus (Nubes, Vesp., Pax, Thesm., Plutus), iambicus (Ach., Aves, Lysistr.), trochaicus (Eccles.), dactylicus (Ranæ) (az Equites vége alkalmasint hiányzik). Aristophanes csak a comœdia virágzási korában (422—405) írt külön exodust darabjaihoz, a megelőző és következő korszakokban külön exodus helyett a kar kedvelt hymnusokat énekelt.

(III. Abschnitt. Syzygien und Epeisodia.) Itt Aristophanes comœdiáinak azon epirrhematicus szerkezetű (syzygia) de nem dramatikus jellegű, és episodikus szerkezetű s dramatikus jellegű részeiről van szó, melyek a paroduson, agonon és parabasison kívül esnek, s melyek később hozzá járulván az ó-attikai comœdia ezen hármas ősmagvához, fölvették az epirrhematikus szerkezetet, ha nem is minden kivétel nélkül. Így pl. a prologus, mely szerző szerint legkésőbb járult a comœdiához, igen szabad compositiójában nem alkalmazkodik az epirrhematikus szerkezethez. A comœdiának többi részei a következők: a közjelenetek, melyek két syzygiát választanak el egymástól; syzygia, kar és színész által előadott, epirrhematikus szerkezetű rész; episodium, oly dialogikus rész, melyet egy teljes choricum (kardal) követ; stasimon olyan teljes choricum, melyet egy episodium követ; exodus, a comœdia utolsó része. Ezek után taglalja Aristophanes összes comœdiáit az epirrhematikus és episodikus principiumok szerint, s még világosabbá teszi a darabok szerkezetét egy áttekintési táblázatban, melyből kitünik, hogy episodium csak a parabasis után áll, tehát a dór elem nem hatolhatott be az ion comœdia testébe; ugyanezen táblázatból az is kiviláglik, hogy közjelenet van ugyan a parabasis előtt is, de ez nem jelentheti idegen elemnek az ion comœdia testébe való behatolását, mert ilyféle jelenetek lehettek már az ős ó-attikai comœdiába is azon czélból beleszőve, hogy a kar kissé pihenhessen. Ide tartozik a könyv végén levő lithographikus tábla, mely még világosabban akarja föltüntetni a comœdikus compositio sajátosságait. Szerző a tragœdiában is kimutatja az epirrhematikus szerkezet nyomait a stasimonban és episodiumban, s azután azon nézetét törekszik kifejteni, hogy az epirrhematikus compositio a comœdiában ion, s az episodikus compositio a tragœdiában dór eredetű, és hogy az episodikus compositiónak a comœdiához való hozzájárulása a megarai comœdiának hatásából magyarázható, melyről szerző mások ellené-

ben azt hiszi, hogy az csakugyan létezett. (**Zweiter Theil. Das Moment der Choreutik.** *Erster Abschnitt. Die Antichorie.*) Szerző hosszabban polemizál Heusével, Muffal és Arnoldttal, s ez utóbbival szemben tagadja, hogy a karnak mindenik tagja egymásután fölszólalt volna s azt állítja, hogy az odékat a kar, az epirrhemákat egyes kardalnokok adták elő, és pedig az antichoriában úgy, hogy az odét a jobb félkar, az epirrhemát a jobb félkar vezetője, az antodét a bal félkar, az antepirrhemát a bal félkar vezetője adta elő. A stasimon előadását is antistrophikus jellegűnek tartja (kevés anantistrophica kivételével), míg a tragœdia stasimonját szerző szerint az egész kar adta elő. (*Zweiter Abschnitt. Die Vortragsweise.*) Az előadás ma divó négy faja: szavallat, ének, (zenével kisért) recitativ, és melodramatikus előadás már a régieknél is megvolt. Igaz ugyan, hogy a melodráma nálunk csak a mult században keletkezett, de hihető, hogy megvolt az a görögöknél is a peloponnesusi háború idejében, mikor a zene oly magas fokon állott; sőt még a (zene által nem kisért), seccorecitativ is kimutatható Aristophanesnél. Ezután kifejtvén szerző, hogy Aristophanesnél háromféle (lyrai, tragœdiai, comœdiai) iambicus trimeter, háromféle (dialogikus, chorikus, lyrikus) iambicus tetrameter, kétféle (lyrikus, epikus) trochaicus tetrameter, és egyféle anapæsticus tetrameter van, kimutatja, hogy az előadás négyféle faja közül melyik használtatott az egyes metrum-fajoknál. Végül példa gyanánt taglalja az Avest az előadási fajok szempontjából. (*Dritter Abschnitt. Die Errhythmie der Chorgesänge.*) Szerző kiemelvén az iasnak és dorismusnak a harmonia, rhythmus és compositio tekintetében való külömbségét, tárgyalja az ion és dór strophák compositióját, és arra az eredményre jut, hogy az ion strophákban mindig megvan az errhythmia (tactus-egyenlőség), s hogy a dór stróphákban is csak ritkán fordul elő metabole (tactusváltozás). Szerző azt állítja, hogy az errhythmia törvény volt valamely darab összes kardalaira nézve, s hogy valamely darab diascenéje (átdolgozása) első sorban a zenére vonatkozott. Az errhythmia szempontjából Aristophanes comœdiái három csoportba oszthatók: 1. trochaikusok és trochaico-choriambikusok (három és hat morások): Ach. II., Equ., Nub. II., Vesp., Lysistr. Ran. II; pæonikusok (öt morásak): Ach. I, Pax I; dactylico-anapæstikusok (négy morásak): Nub. I, Pax II, Aves, Ran. II, Eccles. (*Vierter Abschnitt. Eurhythmie und Symmetrie.*) Aristophanes comœdiáiban van eurhythmia (rhythmikus részek azonossága) és symmetria (verssorok egyenlő száma), nevezetesen a parodusban, agonban és parabasisban; a syzygiában nincs, de van a tragœdia syzygiájában, mert ez zenekisérettel adatott elő, míg a tragœdia syzygiája a nélkül. Szerző szerint t. i. eurhythmia és symmetria csak a zene által kisért részeknél vehető fel, és épen azért tagadja az úgynevezett constructiv vagy nagy responsát, mely némelyek (különösen Oeri) sze-

rint a darabok zene által nem kisért részeire is, tehát az egész költeményre kiterjed és abból áll, hogy egy egész dráma a verssorok számára való tekintettel van írva.

Ez a könyvnek rövid tartalma, melyben az előadás nem szigorúan rendszeres, hanem itt-ott kutató részletekkel van megszakítva. Fő érdeme szerző művének kétségen kívül az, hogy meggyőzően mutatja ki az ó-attikai comoedia epirrhematikus compositióját, s a tragoedia módjára eddig szokásos episodikus tagolásának helytelenségét. Azt is nagy valószínűséggel fejtegeti szerző, hogy az ó-attikai comoediának eredeti alakját a parodus, agon és parabasis képezte, és hogy a többi elemek (prologus, episodium, stasimon, exodus) csak később járultak hozzá a hármas részű ős formához. De könyve a részletekben is több újat és érdekeset tartalmaz, úgy hogy ha nem is állíthatjuk, hogy minden tétele kétségtelen, a maga egészében fontosnak és tanulságosnak mondható.

Dr. Pecz Vilmos.

VEGYESEK.

— **Schiller hazánkban.** Második pótlék. (L. fönt 197.). *A forrás melletti ifjú.* (Aláírás nélkül. Koszorú 1837. 172—73. l.)

A várás. Ford. Szent-Miklóssy. (Koszorú 1829. — 54—55. lap.)

Minnához. (Aláírás nélkül. Koszorú 1837. — 170—172.)

Az élet őrei. (Schillerből) ford. Hrabovszky Dávid. (Koszorú 1828. — 144. lap.

Confucius mondása Schillerből. Ángyán Mihály (Regélő 1833. 3. k. 607. lap.)

A barátság. Ford. Z. (Koszorú 1831—128. lap.)

A tavaszhoz. (Aláírás nélkül. Koszorú 1837. — 168 lap.)

A virágok. Ford. *Szent-Miklóssy.* (Koszorú 1828—128 lap.)

«Díszlő virágok, melyeket
Az ifjult nap nevele.»

Ugyanaz. Aláírás nélkül. (Koszorú 1837—168—169 lap.)

«Tavasz szép gyermeki! kiket
Az ifjult nap növeszte.»

Dal (Aláírás nélkül. Koszoru 1837. — 169—170 lap.)

«Be kellemes és be édes !
Egy kedves férfival enyelgni.»

Schilleri Emlények :

Az ifjúság forrása.
A közös sors.
Remény és teljesedés.

A képzelmi szabadság.
A kulcs.

(Fordítások aláírás nélkül. Társalkodó 1832. évf. 53. sz. 212. lap.)

Der Gang nach dem Eisenhammer. Frigyesi Elek v. a vashámorba járás, Érzékeny játék 5 felv. Holbein Fr. után Láng Á. Pest vármegye Játékszíni könyvtárában úgy van bejegyezve, mint Schiller műve, melyet Láng fordított.) Pesten először *1807. november 13*-án adták elő és ezután 1814-ig minden évben és pedig 1808-ban 2-szer; 1809-1810-ben 3-3-szor 1811-ben 2-szer 1812-13-14-ben 1-1-szer. 1814-ben Székesfejérvárott is előadták. Egész 1836-ig a fővárosi magyar színészet repertoire darabja volt. Utoljára 1836. decz. 31-én Budán játszották. A Nemzeti színházban már nem adták elő.

Turandot a chinai herczegnő, Gozzi — Schillertől, ford. Kovacsóczy Mihály. Először adták Budán 1837. márczius 16-án Kántorné asszony részére. (l. Honművész 1837. I. 188—189. lap.)

Schiller Stuart Máriájából. III. felv. 1. jel. Ford. E. Kovács Gyula. Magyar Polgár 1885., 265. sz.

Semele. Töredék két jelenésben. Schiller Fridrik után Kiss János a Dunántúli szinésztársaság sugója. (23—46 lap.) (Nemzeti játékszíni zsebkönyv, melyet, stb. 1833. esztendőre ajánl Kiss János stb. Pozsonyban Weber S. Lajos Könyvművészetében. 12 rét 48 lap Hung. lit. 3099. Nemzeti Muzeum.)

Szenvey Schiller drámáinak forditásairól. Bajza levele Kazinczyhoz. (VIII.) Kazinczy F. levelezése Kisfaludy K.-val és körével. Pest. 1860. — 230—231 lap.

A «Haramják» pesti előadásának birálata. (1837. január 20) Turner Ferencztől (Honművész 1837. I. évf. 61—62 lap.)

Schiller drámái s a német dráma fejlődésének vázlata egészen Schillerig. Írta *Dvihally Emil.* (Beszterczebányai főgymnázium. Értesítő 1876.)

Schiller Fridrik versei. Kiadta magyarul Soponi Fidler Ferencz Kolozsvárott 1836. stb. (Rövid ismertetése Honművész 1836. I. kötet 230 és 301. lap.)

BAYER JÓZSEF.

KÖNYVÉSZET.

Ábel Jenő. A homerosi Demeter-hymnusról. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 4. sz.) Budapest, Akadémia, 1886. (8-r. 82 l.) 50 kr.

Goldziher Ignácz. Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 3. sz.) Budapest, 1885. Akademia. (8-r. 72 l.) 40 kr.

M. Tullii Ciceronis orationes selectæ. Halm Károly nyomán értelmezi Gyurits Antal. 1-ső füzet: L. Sergius Catilina elleni négy beszéd. Második, lényegében változatlan kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. V. köt.) Budapest, Lampel R. 1886. (8-r. 96 l.) 50 kr.

Négyesy László. Magyar verstan középiskolai segédkönyvül s magánhasználatra. Budapest, 1886. Franklin t. (N. 8-r. 112 l.) 70 kr.

Niior András. Gallicismusok és synonymák, vagyis sajátságos és rokonértelmű kifejezések a franczia nyelvben. Budapest, 1886. Nádor K. (k. 8-r. 36 l.) 24 kr.

Schack Bela. A Sturm- és Drang-korszak drámaköltészete. Német irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1886. Kilián. (8-r. 192 l.) 1 frt 20 kr.

Xenophon Cypropädiája. 1-ső füzet. Görögből ford. Télfy János. (Hellen remekírók magyar fordításban. 9. köt.) Budapest, Lampel, 1886. (16-r. XVI., 80 l.) 30 kr.

Aristophanis Comici quæ supersunt opera. Rec. Fr. H. M. Blaydes. Vol. I. II. Halis Sax. 1886. (8-r. XC, 528; XIV, 628 l.) 16 Mk.

Bergk, Theodor. Kleine philologische Schriften. Herausgegeben von Rudolf Peppmüller. II. Bd. Zur griechischen Literatur. Halle a./S. Waisenhaus, 1886. (8-r. XCV, 813) 12 Mk.

Reinhardstoettner, C. v., Plautus. Spätere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele. Ein Beitrag zur vergleichenden Litteraturgeschichte. Leipzig. W. Friedrich, 1886. (N. 8-r. XVI, 793 l.) 18 Mk.

Schmeckebier, O. Dr., Deutsche Verslehre. Berlin, Weidmann, 1886. (8-r. 148 l.) 3 Mk.

NYILT TÉR.*)

Nyelvtudományi elvek. Válaszul Balassa Józsefnek.

Örvendetes meglepetést okozott az E. Phil. Közlöny f. évi VI—VII füzete, melyben a n.-szebeni állami főgymnasium értesítőjéhez mellékelt «A magyar név- és igejelző» czímű értekezésemet dr. Balassa József úrtól ismertetve s bírálva találtam, s bár kevés benne az elismerés ahoz a fáradsághoz képest, a'melybe igénytelen értekezésem került, még is jól esett, hogy a Közlöny érdemteljes szerkesztői azt feledésbe menni nem engedték.

Meg vagyok győződve, hogy az elfogulatlan tudósok fajtájából B. úr csak jó neven veszi, ha a t. szerkesztőség engedelmével hálás viszonzásúl néhány felvilágosítást nyujtok.

Legelőször is a műszóban akadt meg B. úr, a melyet én használtam; erre a szóra: *álló* «folyó cselekvés melléknévi igeneve» neki jobban tetszik műszónak mint az én «jelen névjelzőm». Tán csak nem azért, mert azt Simonyi R. m. nyelvtanában így találja? Nem, hanem azért, mert, úgy mond B. úr idézett bírálatában, névjelző nem lehet más mint névszó mellett álló jelző. Nos, én használtam-e más értelemben? Erre B. úr maga így válaszol: «a jelző szónak a nyelvtanban egész pontosan meghatározott jelentése van, sőt mi több, *Veress használja*

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget. Szerk.

még ebben az értelemben is.» Műszók dolgában legjobban teszszük én is B. úr is, ha türelemmel bevárjuk a tanáregyesületi bizottság ebbeli munkálatát.

Bírálatának második bekezdéséből úgy látom, B. úr nem értette értekezésem elejét, vagy legalább rosszul kivonatolta, mikor azt hitette el olvasóival, mintha én azt állítottam volna, hogy «a népköltők és népszónokok a kötőszók és visszahozó névmások használata nélkül is képesek voltak hatásos beszédet vagy költeményt teremteni.» Én szóról szóra így nyilatkoztam (3. l.): «A népszónokok, a hajdani démagógok, képesek voltak *a mesterséges chria nélkül hatni* a népgyűlésekre. A népköltő tudott *oskolázatlanul* lelkesíteni költeményeivel (Homeros, Petőfi)». Ez nem azt jelenti, hogy Petőfi egyáltalán nem járt volna oskolába, de igen is azt, hogy nem az oskola volt az, a mely költőt csinált belőle. Egy másik ferdítése B. úrnak az, hogy Homeros vagy Petőfi azért váltak népköltőkké, mert egyáltalán nem éltek a kötőszókkal vagy visszahozó névmásokkal. Találni nálok is ezeket a beszédrészeket, de korántsem oly mennyiségben, sem oly fejlettségben mint az írástudósoknál. Paraszt ember el tud lenni kötőszó és visszahozó nélkül. De már a kántor uram beszédje válogatottabb a parasztténál, épen az «a ki, a mi» meg a «midőn» és «minthogy» gyakorisága miatt. B. úr megtalálta a különbséget Petőfi és Veress Ignácz közt, én a hasonlóságot a kántor uram és dr. Balassa közt. Kántor uram minden mondatja bekezdője egy-egy «midőn, mikor, tehát, a ki», Balassa úrnak is minden sora rejt legalább egy ilyen szót. Említett bírálatában a 700. lapon kiválasztottam 22 sort egymás után, a hol saját nézetét nyilvánítja B. úr a kérdéses névjelzőről, és e 22 sorban 32-szer használja a visszahozó névmást (a ki, a mi) meg kötőszókat (ha, midőn, de, majd, tehát, hanem, vagy, hogy). Ebből korántsem akarom következtetni, hogy B. úr nem tud élni, ha akar, e szók ellenlábasaival is, a név- és igejelzőkkel, de igen is azt, hogy nem született sem népköltőnek, sem népszónoknak.

Jó kedvében írhatta B. úr bírálatát. Legalább arra mutat élczeskedése, melylyel szerény programmértekezésemet az E. Phil. Közlöny komoly olvasóinak bemutatni igyekszik. Csakhogy a jó kedv még nem teremti meg a jó bírálatot is. Minden esetre van hatása az élczeskedésnek: a szónok pl. előre lekötelezi tréfás ötleteivel a hallgatókat és mintegy felmentést vásárol velök magának a komolyabb czáfolástól. Sikerrel, de csak kétes sikerrel, szokta ezt egy időben használgatni bírálataiban és ismertetéseiben Br. elaggott tudósunk. Szerencsére, az ő szokása irodalmunkban kevés követőkre talált.

Arról biztosíthatom B. urat, hogy szemen szedni egy író szavait s azokat szótárolni, nem kis fáradság, legalább gúnyt, a minővel e kis tanulmányt illetni iparkodik, nem érdemel. Volt is B. úr elismerő,

midőn azt mondja bírálatában, hogy leszámítva a «különös» bevezetést, a többi összeállítást «haszonnal forgathatjuk». De siet ezt a kétes elismerést is elenyésztetni, midőn azt állítja, hogy «nincs szükségünk arra, hogy száz meg száz példán lássuk, mint érvényesűl az igenévnek majd egyik, majd másik természete». Erre a «száz meg száz» példára van szüksége szerény nézetem szerint szótárcsinálónak és nyelvtanosnak. Egy-egy író összes szókincsének betűsoros elszámlálása a mily nehéz oly háládatos munka. Homerosnak Dammtól s újabban Ebelingtől, Sophoklesnek Ellendtől, Platonnak Asttól, Vergiliusnak Kochtól, Ovidiusnak Eicherttől szerkesztett szótárai mily szolgálatot tesznek, csak az tudja, a ki valaha rájok szorult. Már csak az: szótárilag megjelölni tudni az íróban bármely szónak a hollétét, szakértő előtt nagy nyereség. Mennyi tévedéstől menekültek volna Czuczor és Fogarasi, ha a N. Szótár szerkesztésekor irodalmi műveinket szótáros mutatókkal ellátva találták volna! A magyar történeti szótár szerkesztőit terhes munkájukban épen az késlelteti, hogy szótárilag feldolgozva minden főbb magyar írót nem találnak. Aztán a szótáros munkának is épen az adja meg a becsét, a mit B. úr hibának talál, az a «száz meg száz» példa. Csak a *teljesség* adja meg a feleletet arra a kérdésre, vajon egy bizonyos szó bizonyos alakja előfordul-e egy bizonyos írónál vagy sem, és hol. «A magyar név- és igejelző» czímű értekezés csak ha teljes adja meg a feleletet arra a kérdésre, hogy melyik magyar igének képezhető Petőfi szerint jelen névjelző alakja; továbbá hogy melyiknek használható közép- vagy felsőfoka s hogy minő továbbképzés útján melyiknek használható határozói alakja.

De leginkább akartam nyelvtaníróinknak segítségére lenni. Egy rövid pillantás meggyőzheti B. urat, mennyi nyelvtanainkban a hiba, hogy nyüzsögnek a szabályok a «sokszor, gyakran, többnyire, néha, ritkán» toldalékoktól, a mi azokat ép oly megbízhatatlanokká teszi mint egy valakinek egy bizonyos szótárát* a sűrű «satöbbi, s több efféle». A szókészlet teljességének hiánya teszi azt, hogy nem csak a szabályok fogyatékosak, hanem egyáltalán nincs gondoskodva minden nyelvtünet szabályozásáról. Tekintsen csak belé akár Simonyi R. m. nyelvtanába. Ő a jelen névjelzőről sok helyen szól, de leginkább az 50, 51, 77 és 93-dik lapon. Az 50. lapon csak a nevét találom: *folyó cselekvés igeneve*, s e példákat: *hulló* zápor, *folyó* víz, *hervadó* virág; *eső*, *folyó*, *író* stb. E rövid megjelölés után átmegy (u. e lapon) a cselekvő és szenvedő értelem megemlítésére e példákkal: *ivó* víz, *ehető* gyümölcs, *eladó* lány stb. Az 51. lapon említi az eszköz-, hely-, idő- és elvont értelmét. A 77. lapon olvassuk, hogy a melléknévi igenév csak tárgyi viszonynyal fordul elő:

* Gyanítjuk, hogy Finály Latin-magyar szótárát érti.

bajvívó, halálhozó stb. De hogy e tárgy lehet t-ragos és t-mentes és számos igen finom megkülönböztetéseket nem is említ, a minőket csak hosszas megfigyelés észleltet velünk. A 93. lapon csak ennek az igealaknak a szóképzését említi. A képesített jelen névjelzőről (l. A magy. név- és igejelző, 23. lpn) Simonyinál minden szabály nélkül csak egy példa van a többi közé csúsztatva (50. l.): *ehető* gyümölcs. Mind ezekben sem értelmezői és állítmányi állása, sem melléknévi és főnevi szerepe nincs külön érintve.

Mind a mellett czélom nem volt nyelvtant írni, csak szolgáltatni rendezett anyagot a nyelvtanírónak. S ha ő ezt más rendszerbe önteni, saját nyelvtanában elfogadott keretébe illeszteni akarja, az az ő dolga. Az én osztályozási elvem volt, kimutatni, hogy ez az igealak mely névalakot ölt, hogyan válik ki igetermészetéből. A név- és igetermészet közt kivántam határt vonni és feltüntetni, hogyan emelkedik a jelen névjelző egyik felén a főnév magasabb fokára és sülyed a másik felén a határozóéra.

Van B. úrnak is egy saját osztályozási elve, mely neki jobban tetszik az enyémnél. S ezt én B. úrtól nem is veszem rossz neven. *À chaque fou plaît sa marotte.* De az a baj, hogy az az ő osztályozási elve (pillanatnyi, gyakori és állandó értelem) minden időalak osztályozási alapjául vehető. Hadd lássuk, az enyém helyett mit tanácsol B. úr, a mivel én szerinte «hasznos dolgot végeztem volna» B. úr tanácsát elmondom először, a hogy én értem; aztán hadd hallja az olvasó, a hogy B. úr mondja; végre ítélje meg, vajon helyes volt volna B. úr tanácsa. A cselekvés, az időhöz viszonyítva, *pillanatnyi* vagy *tartós;* e kettő közt áll az *ismétlődő*. Ez az ábéczéje minden nyelvbeli időtannak. «A fa ég, égett (épen a mikor rápillantok, rápillantottam)», pillanatnyi cselekvés; «a fa égett, égni fog (valahányszor meggyujtom, meggyujtottam)», ismétlő cselekvés; «a fa ég, égett, égni fog (ha meggyujtják, meggyujtották)», állandó tulajdonság, tartós cselekvés. Példákat mondtam mind a három cselekvésre s mindig ugyanazt az igét használva, hogy kiderüljön 1. ugyan annak a cselekvésnek a módosulása az idő tartama szerint, 2. hogy kiderüljön, hogy a cselekvésnek e háromféle módosulása nincs kötve személyhez, számhoz, sem módhoz. Mert ez a háromféleség jellemzi a cselekvést ép úgy az ő határozott módjaiban mint a határozatlanokban (igenév, névjelző). A pipa lehet «égő» abban a pillanatban, a melyben meggyújtják, mint a melyben nem ég, v. ö. Petőfi 171, 3 *égő* pipám kialudott.

Nézzük már most, hogyan okoskodik B. úr. «A folyó cselekvés igeneve eredetileg azt jelenti, a ki vagy a mi valamit tesz. Tehát csoportosítania kellett volna (t. i. Veressnek) azokat az eseteket, a mikor ez a jelentése egészen világos (zengő madár, ölelő kar, károgó holló, pergő

rokka)». Ez a «világos» jelentés bár nem világos egy cseppet sem, még is azt gyanítom, hogy a pillanatnyi cselekvés mozzanatát akarja velünk megértetni. «A jelentés első változása — így folytatja B. úr —, ha az igenév már nem azt jelenti, a ki most tesz valamit, hanem a ki vagy a mi valamikor előbb tett valamit, a mi azonban jellemző rá nézve (pl. teremtő isten)». Ez akar lenni a tartós cselekvés. «Továbbá jelenthet az igenév olyat is, a ki vagy a mi rendesen vagy igen gyakran szokott valamit tenni (mentő csónak, változó szerencse, kanyargó Tisza stb)». S ez akar lenni az ismétlő cselekvés magyarázata. Ezzel már kifogytunk volna a cselekvés módosulásaiból, de nem ám B. úr. Ő ezek után, mintha valami újat mondana, így folytatja: «Még messzebb távozunk az eredeti értelemtől, ha az igenév olyasmit jelent, a mivel valamit tenni szoktak (ásó, bajuszpedrő stb)». Pedig ezzel sem mond egyebet mint ismétlő cselekvést; csakhogy, a példákból látva, az elébb melléknévi (jelzői) tulajdonságában szerepeltette a névjelzőt (*mentő* csónak), utóbb főnévi tulajdonságában : *ásó*, *bajuszpedrő*. «Innen csak egy lépés, s ott vagyunk, midőn az igenév jelentése már nagyon különféle lesz». S mi jellemzőt mondott ezzel B. úr? semmit. De hát ha? Lássuk tovább! «Majd helyet, majd *eszközt*, majd a cselekvés tárgyát, majd idejét jelenti, pl. ivó víz, evő kanál stb». Láthatni már az «eszköz» szóból (fentebb: *ásó* példából), hogy ezek is csak az állandó vagy ismétlődő cselekvés alá sorolhatók. De B. úr bámulatos bőszavúságában még itt sem áll meg. «Végre, úgymond, sok esetben annyira eltávozott az igenév jelentése az eredetitől, hogy beszéd közben nem is gondolunk az összefüggésre, s úgy használjuk mint egész önálló főnevet vagy melléknevet: forró ajak, elöljáró, adó, igazgató, jegyző, szülő, lobogó, szabó, seprő, való stb». Furcsa vegyüléke ez az eszköz (lobogó, seprő) és állandó foglalkozás (igazgató, jegyző, szabó) jelentésű névjelző melléknévi és főnévi használatának.

De feltéve, hogy B. úrnak a cselekvési módosulásokból kölcsön vett öt vagy hat osztálya egymagára helyes, a jelen névjelzőre osztályozó elvül én még sem fogadhattam el. Mert a mi a cselekvés általános ismertető jele, az a névjelző különös jele nem lehet. Ily téves követeléssel bíráló nem tájékoztatja, csak félre vezeti az olvasót és hason munkásokat, nyilatkozatával irodalmunknak többet árthat, mint ha hallgatott volna.

Volt volna ám tanulmányomban sok minden, a mi egy élesebb elméjű bíráló figyelmére érdemes volt volna, pl. vajon Petőfinek három helyen (11, 14. és 18. lpn) gyanúsított szövege elfogadható-e elvethető-e, a szómennyiség hiányos-e, teljes-e, s e szerint vártam volna, hogy fogja B. úr értékét e szóanyagnak megállapítani. De hiába

Nagy-Szeben. VERESS.

Hivatalos nyugtázás.

Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» f. é. VI—VII. füzetében közölt hivatalos nyugtázás kelte, azaz május 23-ika óta a mai napig a következő befizetések történtek:

A) Tagdijfizetések a Budapesti Philologiai Társulathoz.

1882-re. Rendes tag: Szilasi Móricz, Budapest. — Dr. Brassai Sámuel, Kolozsvár.

1883-ra. Rendes tag: Dr. Brassai Sámuel, Kolozsvár.

1884-re. Rendes tag: Ambrus Mór, Losoncz. — Dr. Radó Antal, Budapest. — Dr. Mandola József, Budapest. — Dr. Brassai Sámuel, Kolozsvár.

1885-re.* **Rendes tag:** Gr. Kuun Géza, Maros-Németi. — Ambrus Mór, Losoncz. — Wigand János, Pancsova. — Szunter Nándor, Arad. — Kempf József, Budapest. — Dr. Brassai Sámuel, Kolozsvár. — Dr. Szombathy István, Kecskemét. — Végh Endre, Kaposvár. — **Rendkivüli tag:** Sepsiszentiványi Kispál Mihály, Rimaszombat. — Lähne Vilmos, Sopron. — Fludorovics János, Debreczen, II. félévre. — Wolff Béla, Budapest, II. félévre.

1886-ra. Rendes tag: Rövid Vozáry Gyula, Szatmár. — Dr. Panyak Ede, Privigye. — Sepsiszentiványi Kispál Mihály, Rimaszombat. — Randweg Mihály, Vácz. — Szunter Nándor, Arad. — Tóth György, Budapest. — Dr Brassai Sámuel, Kolozsvár 2 frtot. — György Lajos, Losoncz. — Samu Ferencz, Győr. — Dr. Geréb József, Losoncz. — Kocsner József, Besztercze-bánya. — Dr. Fináczy Ernő, Budapest. — Mészáros Lajos, Szeged. — Dr. Klekner Alajos, Kassa, — Hehelein Károly, Szatmár. — Szabó Szilveszter, Győr. — Vass Sámuel, Nagy-Körös. — Mórocz Emilian, Győr-Szt-Márton (Pannonhalma). — Dr. Kircz Jakab, Liptó-Vázsecz. — Forberger László, Bonyhád. — Jurkovich Emil, Beszterczebánya. — Papp Mihály, Huas. — Dr. Kovalik János, Trsztena, 3 frtot. — **Rendkivüli tag:** Wirth Gyula, Budapest. — Lähne Vilmos, Sopron. — Rohrer István, Budapest. — Senger János, Budapest. — Timár Izidor, Budapest.

1887-re. Rendes tag: Dr. Szemák István, Budapest, 1 frtot. — Polgár György, Miskolcz.

Oklevélért: Sepsiszentiványi Kispál Mihály. — Dr. Brassai Sámuel. — Márton Jenő. — Kiss Sándor. — Pintér Ede. — Récsei A. Viktor. — Dr. Szemák István 1 frtot. — Dr. Váczy János. — Dr. Bélay Jenö. — Tóth György. — Kiáltosy József. — Ráth György. — Szkunzevics Kornél. — Blanár Ödön. — Jánosi Boldizsár. — Dr. Fialowsky Lajos. — Bozsenik Béla. — Kocsner József. — Forberger László.

B) Előfizetések az Egyetemes Philologiai Közlönyre.

1882-re. Kath. nagygymnasium, Szolnok.

1883-ra. Kath. nagygymnasium, Szolnok.

1886-ra. Ev. ref. Kuuntanoda, Szászváros, II félévre. — Ev. ref. főgymnasium, Miskolcz, II. félévre. — Gymn. tanári kar, N.-Kikinda. — A II. ker. kir. kath. főgymn., Budapest. — Kir. kath. főgymn., Ungvár. — Kath. főgymn. Nyitra — Ref. főgymn., Budapest. — Kir. kath. főgymn., Miskolcz, II. félévre. — Pannonhalmi könyvtár, Győr-Szt-Márton. — Főgymn. könyvtár, Csurgó.

1887-re. Kir. kath. főgymn., Miskolcz, I. félévre.

Kelt Budapest, 1886. szept. hó 30-án.

Cserhalmi Samu
a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

* Ide tartozik *Salamin Leo* (Sopron) is, kinek tagdija mult közleményünkben tévedésből pro 1886 volt kimutatva.

Kérelem a t. tagtársakhoz és előfizetőkhöz!

Tisztelettel felkérem a hátralékos tagtársakat és előfizetőket, hogy hátralékaikat mielőbb alulirtnak megküldeni sziveskedjenek.

Kelt Budapest. 1886. szept. 30-án.

Cserhalmi Samu
Budapest I., Vár, Országház-utcza 9.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1886. DECZ. X. ÉVFOLYAM. X. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBOL

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

HEINRICH GUSZTÁV ÉS P. THEWREWK EMIL

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1886.

TARTALOM.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Magyar Tudományos Akadémia megbízásaból és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tiz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) 1-én, évi 40 ivnyi terjedelemben jelen meg.

Előfizetési ára: Egész évre 5 frt, fél évre 3 frt. Egyes füzetek 60 kr. Az előfizetési pénzek Cserhalmi Samu urnak (Vár, Országház-utcza 9.) czimzendők.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG TAGJAI 1886-BAN.

I. TISZTELETBELI TAGOK:

Dr. BUDENZ JÓZSEF, egyetemi tanár.
Dr. GEORGES K. E., egyetemi tanár, Gotha.
Dr. HUNFALVY PÁL, a M. Tud. Akadémia főkönyvtárnoka.
Dr. SCHOTT VILMOS, egyetemi tanár, Berlin.
Dr. TÉLFY IVÁN, egyetemi tanár.
Dr. TORMA KÁROLY, egyetemi tanár.
Dr. VÁMBÉRY ÁRMIN, egyetemi tanár.

II. ALAPÍTÓ TAGOK:

NOGÁLL JÁNOS, pergamoni püspök, Nagyvárad.
† HORVÁTH CYRILL, egyetemi tanár.

III. RENDES ÉS RENDKIVÜLI TAGOK:

A *-gal jelöltek rendkivüli tagok.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
	ABDAY JÓZSEF, Nagy-Écs	—	—	—	—	—	5	.	.
	Dr. ÁBEL JENŐ	5	5	5	5	5	5	.	+
	ACSAY ANTAL	—	—	—	—	5	.	.	2
	ALBRECHT JÁNOS, Kaposvár	—	—	—	5	5	5	.	2
5	ALTMANN IMRE, Selmeczb.	.	.	.	.	.	.	.	.
	AMBRUS MÓR, Losoncz	5	5	5	5	5	.	.	+
	ANDRÁSSY JENŐ, Pozsony	5	5	.	.	.	.	.	.
	Dr. ANGYAL DÁVID	5	5	5	.	.	.	.	2
	Dr. BABICS KÁLMÁN	5	5	5	5	5	meg-halt	—	+
10	Dr. BALÁZS FER., N.-Szeben	—	5	5	5	kilé-pett	—	—	—
	Dr. BALASSA JÓZSEF, Székesfehérvár	—	—	—	—	3	5	.	2
	Dr. BALLAGI MÓR	5	5	5	5	5	5	.	.
	* BALOGH PÉTER, Szombath.	—	—	3	3	3	3	.	.
	BALÓ JÓZSEF	—	—	—	—	—	5	.	2
15	Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF	5	5	5	.	.	.	.	.
	BARÁTH FERENCZ	5	5	5	5	5	5	.	.

Jegyzet. A hol a lakóhely nincsen kitéve, ott Budapest értendő. A vonás (—) azt jelenti, hogy az illető tagtárs úr ez évben még nem volt a társaság tagja, a pont (.), hogy ez évre a tagsági díjat vagy az oklevél árát még nem fizette meg, a +, hogy az oklevél diját már a társaság ujjászervezése előtt megfizette.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
	BARBARICS L. RÓBERT, Baja	—	5	5	5	5	5	.	2
	Dr. BARNA IGNÁCZ	5	5	5	5	5	.	.	+
	* BÁRSZKY JÁNOS	—	—	—	—	1.50	kilépett	.	.
20	BARTAL ANTAL	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. BÁSZEL AURÉL, Fehértemplom	5	5	5	.	.	.	.	+
	BAUER SIMON, Szeged	—	—	—	—	—	5	.	2
	BEKSITS IGNÁCZ, Kaposvár	5	5	5	5	5	5	.	2
	Dr. BÉLAY JENŐ	—	—	—	—	—	.	.	2
25	Dr. BELICZAY JÓNÁS, Kecskemét	5	5	5	5	5	5	.	2
	Dr. BEÖTHY ZSOLT	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. BERGER E. J.	—	—	—	6	5	.	.	.
	BERMÜLLER FERENCZ	5	5	5	5	5	5	.	+
	BINDER JENŐ	—	—	6	6	6	5	.	2
30	BLANÁR ÖDÖN, Besztercze-bánya	—	—	—	—	—	.	.	2
	Dr. BOROS GÁBOR, N.-Szeben	5	5	5	6	6	5	1	2
	BORS MIHÁLY	—	—	—	2.50	kilépett	.	.	.
	BOSSÁNYI JÓZSEF, Nyitra-Novák	—	—	6	6	6	5	.	2
	BOZSENIK BÉLA, Besztercze-bánya	—	—	—	—	—	.	.	2
35	Dr. BRASSAI SÁMUEL, Kolozsvár	5	5	5	5	5	2	.	2
	BREZNYIK JÁNOS, Selmecz-bánya	5	5	5	5	5	5	5	2
	BUDAVÁRY JÓZSEF, Nyitra	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. BURÁNY GERGELY, Szombathely	5	5	5	5	5	5	.	2
	BURIÁN JÁNOS, Losoncz	—	—	—	—	5	5	.	2
40	CSÁSZÁR ÁRPÁD	—	—	—	—	5	.	.	2
	Dr. CSENGERI JÁNOS	5	5	5	5	2	.	.	+
	CSEREI JÓZSEF, N.-Kanizsa	—	—	—	—	—	.	.	.
	Dr. CSERÉP JÓZSEF, Sátoralja-Ujhely	—	5	5	5	5	5	.	2
	CSERHALMI SAMU	5	5	5	5	5	5	.	2
45	* CSIKI LAJOS	—	—	—	—	3	1.50	.	.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
	Csomár István, Munkács	6	5	5	.	.	.	.	+
	Dr. Csősz Imre, Nyitra	—	—	5	5	5	.	.	2
	Danielovics Kálm., Ungvár	—	—	—	5	4.60	.	.	.
	Dávid István	—	—	—	—	5	5	.	2
50	Dóczi Imre, Nagy-Kőrös	5	5	5	5	5	5	.	+
	Drajkó Béla	5	5	5	5	5	5	.	+
	Elischer József, Nagy-Szeben	5	5	5	5	5	5	.	+
	Endrei Árpád, Vágujhely	—	—	—	—	—	5	.	2
	Erdélyi Károly, Nagy-Kanizsa	—	5	5	5	5	.	.	2
55	* Erdélyi Pál	—	—	3	3	3	.	.	.
	Dr. Erődi Béla, Fiume	5	5	5	5	5	.	.	+
	* Exner Győző	—	—	—	—	3	3	.	.
	Fábián Imre, Kassa	5	5	5	5	5	5	.	.
	Faludi Miksa, Sz.-Fehérvár	5	.	.	.	.	.	.	.
60	Farkas József, Kolozsvár	5	5	5	5	5	5	.	+
	Fekt Ferencz, Lugos	—	—	5	5	5	.	.	2
	Ferencz Valdemár, Fehértemplom	.	.	.	.	.	.	.	.
	Dr. Ferenczy József	—	—	—	—	—	5	.	2
	Dr. Fialowsky Lajos	—	—	—	—	—	.	.	2
65	Dr. Fináczy Ernő	5	5	5	5	5	5	.	+
	Fludorovics Zs. János, Nagy-Károly	—	—	—	—	3	5	.	.
	* Fodor Gyula	—	—	—	—	3	3	.	.
	Forberger László, Bonyhád	—	—	—	—	—	5	.	2
	Dr. Fraknói Vilmos	5	5	5	5	5	5	.	+
70	* Friml Aladár, Debreczen	—	—	3	.	.	.	.	.
	Dr. Fröhlich Róbert	5	5	5	5	5	5	.	+
	Füredi János	—	—	—	—	—	5	.	.
	* Gärtner Henrik	—	—	—	—	3	2	.	.
	Dr. Geréb József, Losoncz	—	5	5	5	5	5	.	2
75	Geréb Márton, Kolozsvár	5	5	5	5	5	.	.	2
	Géresi Kálmán, Debreczen	5	5	5	5	5	5	.	+
	Gerevics Gusztáv, Fehértemplom	5	5	5	5	5	5	.	+
	Gergely Károly, Krassó	5	5	5	5	5	kilépett	—	+

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885 évi tagdíj	1886 évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
	GERGYE LÉNÁRT, Esztergom	—	—	—	—	5	5	.	2
80	GÓDOR GYULA, Aranyos-Maróth	.	.	.	.	.	.	.	+
	GOLDIS JÁNOS, Arad	5	5	5	5	5	5	.	2
	Dr. GOLDZIHER IGNÁCZ	5	kilé-pett	—	—	—	—	—	+
	* GRIESBACH ÁGOST	—	—	—	—	3	.	.	.
	Dr. GYOMLAI GYULA	—	5	5	5	5	5	.	2
85	GYÖRGY LAJOS, Losoncz	5	5	5	5	5	5	.	2
	Dr. GYULAI PÁL	5	5	5	5	5	5	.	.
	HÁHN ADOLF, Arad	5	5	.	.	.	.	.	.
	HAJNAL IMRE, Szeged	—	5	5	5	5	5	.	2
	* HALÁSZ FRIGYES	—	—	—	3	.	.	.	.
90	Dr. HALÁSZ IGNÁCZ, Székesfehérvár	5	5	5	5	5	.	.	.
	HASLINGER FERENCZ, Arad	5	5	5	5	5	.	.	+
	Dr. HATALA PÉTER, Péczel	5	5	5	5	5	5	5	+
	HEGEDŰS BÉLA	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. HEGEDŰS ISTVÁN, Kolozsvár	5	5	5	5	5	5	.	+
95	HEHELEIN KÁROLY, Szatmár	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. HEINRICH ALAJOS	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. HEINRICH GUSZTÁV	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. HEINRICH KÁROLY	5	5	5	5	.	.	.	.
	HELLEBRANT ÁRPÁD	5	5	5	5	5	5	.	.
100	Dr. HERALD FERENCZ, Alsó-Köröskény	—	—	5	5	5	5	.	2
	Dr. HERZL MÓR	5	5	5	5	5	.	.	.
	HIMPFNER BÉLA, B.-Bánya	—	5	5	5	5	.	.	.
	* HITTRICH ÖDÖN, Komárom	—	—	—	—	3	.	.	.
	HOFER KÁROLY	5	5	5	5	5	5	.	+
105	Dr. HOFFMANN FRIGYES, Brassó	—	5	5	5	5	.	.	2
	HOLCZINGER IMRE, Veszprém	—	—	5	5	5	5	.	2
	Dr. HÓMAN OTTÓ	5	5	5	5	5	.	.	+
	HORVÁTH GELLÉRT, Szombathely	—	—	6	5	5	5	.	+
	HORVÁTH GYÖRGY	—	—	—	—	—	5	.	2
110	JANNY LÁSZLÓ, Kecskemét	—	5	5	5	5	5	.	.

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
	JÁNOSI BOLDIZSÁR, Ujvidék	—	—	6	6	6	5	.	2
	JESZENÁK RÁFAEL, Losoncz	5	5	5	5	5	5	kilépett	+
	JURKOVICH EMIL, Besztercebánya	5	5	5	5	5	5	.	+
	* KALMÁR ELEK	—	—	—	—	3	.	.	.
115	Dr. KANYURSZKY GYÖRGY	—	—	5	5	.	.	.	.
	* KAPÁS AURÉL	—	—	—	—	—	.	.	.
	Dr. KÁPLÁNY ANT., Szabadka	—	—	—	—	5	.	.	2
	KÁPOSZTÁSSY JUSZTINIÁN, Eger	5	5	5	5	5	5	.	2
	* KARATNAI INCZE BÉLA, Szászváros	—	—	—	—	—	.	.	.
120	KÁRPÁTI KELEMEN, Szombathely	—	—	6	5	5	5	.	2
	Dr. KASSAI GUSZTÁV	5	5	5	5	5	5	.	.
	KATINSZKY GÉZA, Kassa	5	5	5	5	5	kilépett	—	—
	KATONA MIHÁLY, Kecskemét	—	—	5	6	5	5	.	2
	Dr. KELETI VINCZE, Besztercebánya	5	5	5	5	5	5	.	2
125	KEMÉNY HUGÓ, Kőszeg	5	5	5	5	meghalt	—	—	2
	KEMPF JÓZSEF	—	5	5	5	5	.	.	2
	KIÁLTOSSY JÓZSEF	—	—	—	—	—	5	.	2
	KIRÁLY PÁL	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. KIRCZ JAKAB, Miskolcz	—	—	—	—	6	5	.	2
130	S. KISPÁL MIHÁLY, Rimaszombat	—	5	3	3	3	5	.	4
	KIS SÁNDOR, Nagy-Kanizsa	—	—	—	—	—	.	.	2
	Dr. KISS ENDRE, Uj-Verbász	—	—	—	3	3	5	.	2
	Dr. KLEKNER ALAJOS, Kassa	—	—	—	5	5	5	.	2
	KOCSNER JÓZSEF, B.-Bánya	—	—	3	3	—	5	.	2
135	KOLONICS LIPÓT, Székesfehérvár	5	5	5	5	5	5	.	.
	Dr. KONT IGNÁCZ, Páris	5	5	5	5	5	5	.	+
	KOSZTKA VIKTOR, Kassa	5	5	5	5	5	5	.	+
	KOTUNOVICS SÁNDOR, Nagyvárad	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. KOVALIK JÁNOS, Trsztena	—	—	3	3	5	3	.	?
140	KÖPESDY SÁNDOR	5	5	5	5	5	5	.	+

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
	KRASZNYÁNSZKY KÁROLY, Trencsén	—	—	—	—	5	.	.	2
	Dr. KRAUSZ JAKAB	5	5	5	5	5	5	.	.
	Dr. KRCSMÉRY KÁROLY, Erzsébetváros	—	—	—	—	—	5	5	.
	KROLLER MIKSA, Pannonhalma	—	—	—	5	5	5	.	2
145	KUNOS IGN., Konstantinápoly	—	—	—	.	.	.	.	.
	gr. KUUN GÉZA Maros-Németi	5	5	5	5	5	kilépett	—	+
	* KUZSINSZKY BÁLINT	—	—	—	—	3	.	.	.
	* LÄHNE VILMOS	—	—	3	3	3	3	.	.
	LÁSZLÓFY KAMILL, Győr	—	—	6	6	6	5	.	2
150	B. és K. LATINOVICS G., Bikity	—	—	5	5	5	5	.	.
	LÁZÁR V. ISTVÁN, Csurgó	—	—	—	—	—	5	.	2
	LEHR ALBERT	—	5	5	.	.	.	.	.
	* LENKEI HENRIK	—	—	—	—	1.50	.	.	.
	LINTNER LAJOS	5	5	5	5	5	5	.	+
155	Dr. LIPP VILMOS, Keszthely	5	5	5	5	5	5	.	.
	* LOSONCZI LAJOS	—	—	—	—	3	3	.	.
	MADARÁSZ GUSZT., N.-Kálló	5	5	5	5	meghalt	—	—	+
	MADARÁSZ PÁL, Tata	—	—	—	—	3	5	.	.
	* MADZSAR GUSZTÁV	—	—	—	—	3	.	.	.
160	Dr. MANDOLA JÓZSEF	5	5	5	5	.	.	.	.
	MALATINSZKY JÁNOS, Zsolna	5	5	5	5	5	.	.	+
	Dr. MARGALITS EDE, Zombor	5	.	.	.	.	.	.	+
	Dr. MÁRKI JÓZSEF	5	5	5	5	5	5	.	+
	MARKOVICS SÁNDOR	—	—	—	2.50	.	.	.	2
165	MARKUSOVSZKY SÁMUEL, Pozsony	5	5	5	5	5	5	.	.
	MÁRTON JENŐ, Pozsony	—	—	3	3	3	5	.	2
	* MÁTÉ GYÖRGY	—	—	—	—	.	.	.	.
	MATSKÁSSY JÓZSEF, Szeged	5	5	5	5	5	.	.	+
	MATTER JÁNOS, Vácz	—	—	—	—	5	5	.	2
170	Dr. MAYR AURÉL	5	5	5	kilépett	—	—	—	+
	Dr. MAYWALD JÓZSEF	5	5	5	5	5	5	.	+
	T. MÉSZÁROS ISTVÁN	—	—	—	—	5	.	.	2
	MÉSZÁROS LAJOS, Pécs	—	—	—	—	5	5	.	2
	G. MIHÁLTZ ÖDÖN, Miskolcz	—	5	5	5	5	5	.	2

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdij	1882. évi tagdij	1883. évi tagdij	1884. évi tagdij	1885. évi tagdij	1886. évi tagdij	1887. évi tagdij	Oklevél dija
175	Moravcsik Géza, Szarvas	5	5	.	.	.	.	.	2
	Mórocz Emilián, Pannonhalma	—	—	—	—	—	5	.	.
	Morvay Győző, Uj-Verbász	—	—	—	—	—	5	.	2
	Moser József, Ujvidék	5	5	5	5	5	5	.	+
	Munkácsy Elek, Trencsén	—	—	6	6	5	5	.	2
180	Müllner Mátyás, Sopron	—	—	6	6	6	5	.	2
	Nagy Károly, Kolozsvár	5	5	5	5	5	5	.	.
	Dr. Nagy Sándor	—	—	—	—	—	meghalt	—	—
	Nátafalussy Kornél, Kassa	5	5	5	5	5	5	.	+
	Németh Dezső, Moson	—	—	5	5	5	kilépett	—	2
185	* Némethy Géza	—	—	—	3	3	3	.	.
	Nibolics Ignácz	—	—	—	—	—	—	.	.
	Olejovics János, Temesvár	—	5	5	5	5	5	.	2
	Dr. Ortvay Tivadar, Pozsony	5	5	5	5	5	5	.	.
	Pacher J. Donát, Győr	—	—	6	5	5	5	.	.
190	Dr. Panyák Ede, Privigye	—	—	—	6	5	5	.	2
	* Papp János	—	—	—	—	3	kilépett	—	—
	* Pap Sándor	—	—	—	—	kilépett	.	.	.
	Papp Mihály, Halas	—	3	6	6	5	5	.	.
	Párkányi Gyula, Pancsova	—	—	6	5	5	5	.	2
195	Paskó Károly	—	—	—	—	.	.	.	.
	Dr. Patrubány Lukács	—	—	—	5	5	5	.	2
	Pauer Károly	—	—	—	—	—	.	.	.
	Paulik A. Miklós, Kassa	—	—	5	5	5	5	.	.
	Paulik József, Trencsén	—	5	5	5	5	5	.	2
200	Dr. Pecz Vilmos	5	5	5	5	5	5	.	+
	Petrovich Fer., Nagyvárad	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. Petz Gedeon, Pozsony	—	—	3	3	3	5	.	2
	Pfeiffer Antal, Temesvár	5	5	5	5	5	5	1	+
	Pintér Ede, Kaposvár	—	—	—	—	—	.	.	2
205	Pirchala Imre, Pozsony	5	5	5	5	5	5	.	+
	Polgár György, Miskolcz	—	—	—	—	—	5	5	2
	Dr. Pozder Károly	5	5	5	5	5	5	.	+
	* Dr. Pruzsinszky János	—	—	3	3	3	3	.	.
	* Rácz Soma	—	—	3	kilépett	—	—	—	—

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
210	RADLINSZKY JÓZSEF, Jászberény	5	5	5	5	5	5	.	.
	Dr. RADÓ ANTAL	—	—	5	5	5	.	.	2
	RANDWEG MIHÁLY, Vácz	—	5	5	5	5	5	.	2
	RÁTH GYÖRGY	—	—	—	—	—	5	.	2
	RÉCSEI ALFONZ VIKTOR, Sopron	—	—	—	5	5	.	.	2
215	Dr. REMÉNYI EDE, Pancsova	—	—	3	3	3	5	.	2
	* RADNAI REZSŐ	—	—	—	—	3	.	.	.
	REITMANN FERENCZ, Zenta	5	2.50	5	.	.	.	.	+
	REMSEY ISTVÁN, Kaposvár	5	5	5	5	5	.	.	+
	RÉTI FERENCZ, N.-Kanizsa	—	—	—	—	—	5	.	.
220	RÉVY FERENCZ	5	5	5	5	5	5	kilépett	+
	Dr. RIEDL FRIGYES	5	5	5	5	5	.	.	.
	Dr. RING MIHÁLY	5	5	5	5	kilépett	—	—	—
	* ROHRER ISTVÁN	—	—	—	—	3	3	.	.
	Dr. ROMÁN SÁNDOR	5	5	5	5	5	.	.	2
225	SALAMIN LEO, Sopron	5	5	5	5	5	.	.	+
	SAMU FERENCZ, Győr	—	—	5	5	5	5	.	2
	Dr. SCHACK BÉLA, Miskolcz	—	—	—	—	3	3	.	.
	SCHILL SALAMON	—	5	5	5	5	5	.	2
	SCHLOTT GYULA, Eperjes	5	5	5	5	5	5	.	+
230	* SCHMIEDT MÁRTON	—	—	—	—	3	.	.	.
	SCHUBER MÁTYÁS. Rozsnyó	—	—	3	3	3	5	.	.
	* SENGER JÁNOS	—	—	—	—	3	3	.	.
	Dr. SIMON JÓZSEF SÁNDOR, Zombor	5	5	5	5	5	.	.	+
	Dr. SIMONYI ZSIGMOND	5	5	5	5	.	.	.	+
235	SPITKÓ LAJOS, B.-Bánya	—	—	5	5	5	.	.	2
	* STEINER SOMA	—	—	—	—	1.50	.	.	.
	STERBA JÁNOS, Lakocsa	—	5	meghalt	—	—	—	—	—
	* STEUER JÁNOS	—	—	3	3	3	3	.	.
	* STRAUCH BÉLA	—	—	—	—	3	.	.	.
240	* STROMP JÓZSEF	—	—	—	—	3	.	.	.
	* SZABÓ J. ELEK	—	—	—	—	3	kilépett	—	—
	SZABÓ ISTVÁN, Kazár	—	5	5	5	5	5	.	2
	SZABÓ SZILVESZTER, Győr	5	5	5	5	5	5	.	2
	SZALAY GYULA, Nagy-Kőrös	5	5	5	5	5	5	.	2

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887 évi tagdíj	Oklevél díja
245	Dr. Szamosi János, Kolozsvár	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. Szász Károly	—	—	.	.	.	.	.	.
	Székely Ferencz, N.-Enyed	5	5	5	5	5	5	.	2
	* Székely György	—	—	—	—	1.50	.	.	.
	Székely István, N.-Szeben	—	—	3	—	—	—	.	.
250	Székely Salamon, Székesfehérvár	5	5	5	5	5	5	.	2
	Dr. Szemák István	—	—	—	—	—	5	1	2
	* Szemere Gyula	—	—	—	—	3	.	.	.
	Szerelemhegyi Tivadar	—	—	—	5	.	.	.	.
	Szerencse Menyhért, Eger	—	5	5	5	5	5	.	+
255	* Szerényi Kár., Miskolcz	—	—	—	—	2	.	.	.
	Szigethy István, Sümegh	5	5	5	5	meghalt	—	—	—
	Szilágyi Albert, B.-Bánya	—	—	—	—	—	.	.	.
	Szilágyi István, M.-Sziget	5	5	5	5	5	5	.	+
	Szilasi Mór	5	5	.	.	.	.	.	+
260	Dr. Szinnyei József, Kolozsvár	—	—	5	5	3	.	.	.
	Szinyei Endre, Sárospatak	5	5	5	5	5	5	.	+
	Szkunzevics Kornél, Beszterczebánya	—	—	3	3	3	.	.	2
	Dr. Szombathy István, Kecskemét	5	5	5	5	5	.	.	+
	Szőke Adolf, Losoncz	5	5	5	5	5	5	.	+
265	Szunter Nándor, Arad	5	5	5	5	5	5	.	+
	Dr. Tárkányi Béla, Eger	5	5	5	5	5	meghalt	—	+
	Dr. Ponori Thewrewk Emil	5	5	5	5	5	5	.	+
	Tiber Ágost	5	5	5	5	5	.	.	+
	* Timár Izidor	—	—	—	—	3	3	.	.
270	* Tittel Lajos	—	—	—	—	3	.	.	.
	Dr. Török Aurél	5	5	5	.	.	.	.	+
	Tóth György	—	—	—	—	—	5	.	2
	Tremmer Gyula, S.-A.-Ujhely	—	—	5	5	5	5	5	2
	Turcsányi Dezső	—	—	—	—	.	.	.	.
275	Unger Román, Sz.-Gotthárd	5	5	5	5	5	1	kilépett	+
	Dr. Váczy János	—	—	—	—	—	5	.	2

Folyó szám	A tag neve és lakóhelye	1881. évi tagdíj	1882. évi tagdíj	1883. évi tagdíj	1884. évi tagdíj	1885. évi tagdíj	1886. évi tagdíj	1887. évi tagdíj	Oklevél díja
	VAJDAFY GÉZA, Ungvár	5	5	5	5	5	.	.	+
	Dr. VÁLI BÉLA	—	5	.	.	.	.	.	.
	Dr. VARGA BÁLINT	—	—	—	5	5	5	.	2
280	VÁRKONYI ENDRE, Szeged	5	5	5	5	5	5	.	2
	VASS SÁMUEL, Nagy-Kőrös	5	5	5	5	5	5	.	.
	VÉGH ENDRE, Kaposvár	5	5	5	5	5	5	.	.
	* VERBIRS ANDOR	—	—	—	—	3	.	.	.
	VERESS IGNÁCZ, N.-Szeben	5	5	5	5	5	5	.	I
285	VERMES IMRE, Nagy-Szeben	—	—	5	5	5	kilépett	—	2
	Dr. VERSÉNYI GYÖRGY, Körmöczbánya	—	—	—	—	5	.	.	2
	VIRKLER ENDRE	5	5	5	5	5	.	.	+
	VOLF GYÖRGY	5	5	5	5	5	5	.	+
	R. VOZÁRY GYULA, Sz.-Németi	5	5	5	5	5	5	.	+
290	Dr. WAGNER LAJOS, Pozsony	5	5	5	5	5	.	.	+
	Dr. WARGHA SAMU, Esztergom	—	5	5	5	5	5	.	2
	* WEISS REZSŐ	—	—	—	—	—	3	.	.
	WIGAND JÁNOS, Pancsova	5	5	5	5	5	.	.	I
	* WIRTH GYULA	—	—	—	—	3	3	.	.
295	* WOLFF BÉLA	—	—	—	—	3	.	.	.
	ZANATHY BÓDOG, Kőszeg	—	—	—	—	5	5	5	2
	ZICHY ANTAL	5	5	5	5	5	5	.	+
	* ZIMÁNYI JÓZSEF	—	—	—	—	3	1.50	.	.
	* ZIPSER JAKAB	—	—	—	—	3	kilépett	—	—
300	ZSOLDOS BENŐ, Sárospatak	—	—	5	5	5	5	.	.

Jegyzet. Az Egyetemes Philologiai Közlöny 1885. évi IX—X. füzetében levő utolsó kimutatás szerint volt 1885. végén 262 rendes és rendkivüli tag, ezen kimutatás szerint van ... ... 300, tehát szaporodás a m. é. kimutatás kelte óta összesen ... ... 38; a tényleges létszám pedig jelen kimutatás keltekor, levonva ... 300-ból a már korábbi években elhalt (7) és kilépett (21) tagok számát 28-at

összesen ... 272.

IV. ELŐFIZETŐK AZ EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNYRE.

Folyó szám	Lakóhely	Az előfizető neve	1883	1884	1885	1886	1887
	Arad	*Ifj. Klein Mór a kir. főgymn. részére*	6	5.40	5.40	5.40	—
	Baja	*A zircz-czisterczita rend társháza*	6	5.40	6	5.40	—
	Baja	*Weber István*	—	—	—	6	—
	Bécs	*Gerold et Companie*	5.40	5.40	5.40	5.40	—
5	*Békés*	*A helv. hitv. gymnasium*	6	6	6	6	—
	Belényes	*A gör. kath. főgymnasium*	6	6	6	3	—
	Besztercze bánya	*Az ág. hitv. algymnasium*	6	6	6	6	—
	«	*A kir. főgymnasium*	—	—	—	6	—
	Bonyhád	*Az ág. hitv. algymnasium*	—	—	—	6	—
10	*Brassó*	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	«	*Az állami főreáliskola*	—	—	—	6	—
	Budapest	*Csaplár Benedek*	6	6	6	6	—
	«	*Pfeifer Ferdinánd 3 példányra*	16.20	16.20	16.20	16.20	—
	«	*A tanárképző intézet gyakorló iskolája*	—	—	—	3	—
15	*Budapest*	*II. ker. kir. főgymnasium*	—	—	—	6	—
	«	*IV. « róm. kath. főgymnasium*	6	5.40	5.40	5.40	—
	«	*Az ág. hitv. főgymnasium*	6	5.40	5.40	5.40	—
	«	*A helv. hitv. főgymnasium*	—	—	6	6	—
	«	*A kereskedelmi akadémia*	5.40	6	6	6	—
20	«	*Az I. ker. polg. tanitóképezde*	—	—	6	6	—
	«	*A polgári tanitónő-képezde*	—	—	—	6	—
	«	*A tud.- és műegyetemi olvasó kör*	—	6	6	3	—
	Csiksomlyó	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Csurgó	*A helv. hitv.* «	—	6	6	6	—
25	*Debreczen*	*Lengyel Zsigmond*	6	6	6	6	—
	«	*A róm. kath. algymnasium*	—	6	6	6	—
	«	*A községi főreáliskola*	—	6	6	6	—
	Déva	*Az állami főreáliskola*	6	6	6	6	—
	Eger	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—

A vonás (—) azt jelenti, hogy az illető ezen évben nem fizetett elő, a pont (.), hogy ezen évre még nem küldte meg az előfizetési pénzt.

Folyó szám	Lakóhely	Az előfizető neve	1883	1884	1885	1886	1887
30	*Eperjes*	*Az ág. hitv. főgymnasium* ...	6	6	6	6	—
	«	*A kir. főgymnasium*	6	5·40	5·40	5·40	—
	Érsekujvár ...	*A községi algymnasium* ...	5	5	6	6	—
	Esztergom	*A sz.-benedekrendi székház* ...	6	6	6	6	—
	Fiume	*Az állami főgymnasium* ...	—	—	—	6	—
35	*Gyönk*	*A helv. hitv. algymnasium* ...	—	—	—	6	—
	Győr	*A sz.-benedekrendi székház* ...	—	—	6	6	—
	Győr-Sz.-Márton ...	*A pannonhalmi könyvtár* ...	6	6	6	6	—
	Gyulafehérvár ...	*A róm. kath. főgymnasium* ...	—	—	—	6	—
	Hajdu-Nánás ...	*A helv. hitv. algymnasium* ...	—	—	—	6	—
40	*Hajdu-Böszörmény*	*A helv. hitv. gymnasium* ...	—	—	—	6	—
	H.-M.-Vásárhely ...	*A helv. hitv. főgymnasium* ...	6	6	6	6	—
	Jászberény ...	*A községi főgymnasium* ...	—	—	6	6	—
	Jászó	*A jászóvári központi könyvtár*	—	—	—	6	—
	Kaposvár	*Az állami főgymnasium* ...	6	6	6	6	—
45	*Kassa*	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	«	*Az állami főreáliskola*	6	5·40	5·40	5·40	—
	Kecskemét	*A helv. hitv. főgymnasium* ...	5·70	5·40	5·40	5·40	—
	«	*A róm. kath. főgymnasium* ...	6	6	6	6	—
	Kalocsa	*Dr. Haynald Lajos*	6	5·40	6	6	—
50	*Késmárk*	*Az ág. hitv. főgymnasium* ...	6	6	6	6	—
	Kis-Ujszállás ...	*A helv. hitv. gymnasium* ...	—	—	—	6	—
	Kolozsvár	*A helv. hitv. főgymnasium* ...	5·40	5·40	5·40	6	—
	«	*A tanárképző intézet*	6	6	6	6	—
	«	*Stein János*	—	—	—	5·40	—
55	*Komárom*	*A sz.-benedekrendi székház* ..	6	6	6	6	—
	Körmöczbánya ...	*Az állami főreáliskola* ...	6	6	6	6	—
	Kőszeg	*A sz.-benedekrendi székház* ...	—	—	—	6	6
	Kun-Félegyháza	*A községi algymnasium* ...	—	—	—	6	—
	Kun-Sz.-Miklós ...	*A helv. hitv. gymnasium* ...	—	—	—	6	—
60	*Léva*	*A róm. kath. gymnasium* ...	6	6	6	6	—
	Liptó-Rózsahegy ...	*A községi algymnasium*	—	—	—	6	—
	Lőcse	*A kir. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	«	*Seeliger Károly*	5·40	5·40	5·40	5·40	—
	Losoncz	*Az állami főgymnasium* ...	6	6	.	6	—
65	*Lugos*	*A róm. kath. főgymnasium*	—	—	—	.	—
	Magyar-Óvár ...	*A róm. kath. algymnasium* ...	—	—	—	6	—
	Mármaros-Sziget ...	*A helv. hitv. főgymnasium*	—	—	—	6	—

Folyó szám	Lakóhely	Az előfizető neve	1883	1884	1885	1886	1887
	Mármaros-Sziget	*A róm. kath. algymnasium*	—	—	—	6	—
	M.-Vásárhely	*Csiki Lajos*	—	5·40	5·40	5·40	—
70	«	*A helv. hitv. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Mezőtur	*A helv. hitv. gymnasium*	6	6	6	5·40	—
	Miskolcz	*A helv. hitv. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	«	*A róm. kath. algymnasium*	—	—	—	6	6
	Munkács	*Az állami gymnasium*	6	6	6	6	—
75	*Nagy-Bánya*	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Nagy-Becskerek	*A községi főgymnasium*	—	5·40	5·40	5·40	—
	Nagy-Enyed	*A helv. hitv főgymnasium*	5·40	6	5·40	5·40	—
	Nagy-Kálló	*Az állami főreáliskola*	—	—	—	6	—
	Nagy-Kanizsa	*A polgári iskola*	5·40	5·40	5·40	5·40	—
80	«	*A róm. kath. főgymnasium*	6	—	5·40	5·40	—
	Nagy-Károly	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	6
	Nagy-Kikinda	*A községi gymnasium*	—	—	5·40	6	—
	Nagy-Szombat	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	5·40	—
	Nagy-Várad	*A róm. kath. főgymnasium*	—	—	—	5·40	—
85	«	*Ifj. Berger Sámuel*	—	5·40	5·40	5·40	—
	Nyiregyháza	*Az ág. ev. főgymnasium*	—	6	6	6	—
	Nyitra	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Pápa	*A helv. hitv. főgymnasium*	—	—	—	6	—
	«	*Szilágyi József*	5·40	6	6	6	—
90	*Pécs*	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	5·40	6	—
	Podolin	*A róm. kath. algymnasium*	—	—	—	6	—
	P.-Sz.-György	*A róm. kath. algymnasium*	—	—	—	6	—
	Privigye	*A róm. kath. algymnasium*	—	—	—	6	—
	Rimaszombat	*Az egyesült prot. főgymnasium*	6	6	6	6	—
95	*Rozsnyó*	*Az ág. hitv. főgymnasium*	—	—	—	6	—
	«	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Sárospatak	*Trócsányi Bertalan*	5·40	5·40	5·40	5·40	—
	S.-A.-Ujhely	*A róm. kath. gymnasium*	6	6	6	6	—
	Sopron	*Blum N., hirlapelőfizetési iroda*	—	—	—	5·40	—
100	«	*Thiering Gyula*	5·40	5·40	5·40	5·40	—
	Selmeczbánya	*A kir. gymnasium*	6	6	6	6	—
	Sepsi-Sz.-György	*A helv. hitv. algymnasium*	6	6	6	5·40	—
	Szabadka	*A községi főgymnasium*	6	5·40	5·40	2·70	—
	Szakolcza	*A kir. algymnasium*	—	—	—	6	—
105	*Szamosujvár*	*A róm. kath. algymnasium*	6	6	6	.	—

Folyó szám	Lakóhely	Az előfizető neve	1883	1884	1885	1886	1887
	Szarvas	*Az ág. ev. főgymnasium*	5·40	5·40	5·40	5·40	—
	Szászváros	*A helv. hitv. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Szatmár	*A kir. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Szeged	*A Somogyi-könyvtár*	—	—	5·40	5·40	—
110	«	*A főgymnasiumi önképző-kör*	—	6	6	6	—
	Szék.-Keresztúr	*Az unitárius gymnasium*	6	6	6	6	—
	Szék.-Udvarhely	*Szakács Mózes*	6	6	6	6	—
	«	*Az állami főreáliskola*	—	—	—	6	—
	Székesfehérvár	*A róm. kath. főgymnasium*	—	—	—	6	—
115	*Szentes*	*A városi polg. fiuiskola*	6	6	6	6	—
	Szolnok	*A községi gymnasium*	6	.	.	.	—
	Szombathely	*A róm. kath. főgymnasium*	6	6	6	6	—
	Tata	*A róm. kath. algymnasium*	—	—	—	6	6
	Temesvár	*Az állami főreáliskola*	5·40	6	6	6	—
120	*Torda*	*Varga Dénes*	6	6	6	6	—
	Trsztena	*A kir. algymnasium*	—	—	—	6	—
	Ujvidék	*Frankl István*	—	6	.	6	—
	Ungvár	*A kir. főgymnasium*	—	—	—	6	—
	Vácz	*A róm. kath. főgymnasium*	—	—	—	6	—
125	*Veszprém*	*A róm. kath. főgymnasium*	—	6	6	6	—
	Zenta	*A községi algymnasium*	5·40	6	6	5·40	—
	Zilah	*A helv. hitv. főgymnasium*	—	6	6	6	—
	Zircz	*Az apátsági könyvtár*	6	5·40	6	5·40	—
	Zombor	*Az állami főgymnasium*	6	5	6	6	—
130	*Zsolna*	*A kir. algymnasium*	6	6	6	6	—

Jegyzet. Az előfizetők száma a mult évihez képest 37-el szaporodott.

Kelt Budapesten, 1886. november 29-én.

Kimutatta:

Cserhalmi Samu

a budapesti philologiai társaság pénztárnoka.

MELETEMATA PLATONICA.

I.

Quid valeant errores in temporum ratione ad natalia librorum Platonicorum tempora definienda, paucis exponitur.

Saepenumero usu venit, ut, quamvis Socrates colloquendi partes sustineat, tamen propter errores in temporum ratione dialogis intextos earum, quae multo post acciderunt rerum, inferatur mentio, unde apertum et perspicuum est, eiusmodi dialogos non nisi post hoc certum definitumque tempus confici potuisse. Cuius rei exempla maxime insignia afferemus et, quamnam inde coniecturam facere liceat, paucis dicemus.

Ac primum quidem maxime proprius ac peculiaris hoc in genere est Menexenus dialogus, quem non esse Platonis viri docti ad unum omnes consentiunt [1]); nam etsi apud Aristotelem aliquid a Socrate dictum legitur, quod idem in Menexeno Platonico ad verbum expressum invenitur, [2]) tamen inde coniicere non licet, Aristotelem hunc dialogum Platoni tribuisse, praesertim si consideramus, a Diogene Laertio (Libr. III. 124.), teste locupletissimo, non Platonem, sed Glauconem, Platonis

[1]) Hunc dialogum Platoni abiudicandum esse putant Schleiermacherus, Astius, Goettingius, E. Zellerus, (Plat. Studien p. 144—150.), Steinhardtius (Plat. Werke VI. p. 360—380), Joannes Gutscherus (Programm des k. k. Gymnasiums in Marburg, 1864, p. 3—54).

[2]) Cf. Menex. p. 235 D: *εἰ μὲν γὰρ δέοι Ἀθηναίους ἐν Πελοποννησίοις εὖ λέγειν ἢ Πελοποννησίους ἐν Ἀθηναίοις, ἀγαθοῦ ἂν ῥήτορος δέοι τοῦ πείσοντος.* Huc referenda sunt Aristotelis verba Rhet. III. i. 14. p. 14, 15. B. 30.: »*ὃ γὰρ λέγει Σωκράτης ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ, ἀληθές, ὅτι οὐ χαλεπὸν Ἀθηναίους ἐν Ἀθηναίοις ἐπαινεῖν, ἀλλ' ἐν Λακεδαιμονίοις.*«

fratrem hunc dialogum composuisse memoriae proditum esse. Si autem statuimus, ab Aristotele hoc loco pro Platone Socratem commemorari, — fit enim interdum, ut Aristoteles pro Platone Socratem proferre soleat, ut in Ethica Nicomachea; quae si ita sunt, luce clarius apparet, ab Aristotele Socratem non germanum, sed Platonis ingenio expressum intelligi — haud dubia res est, quin eum ita scribere oportuerit: «Plato in Menexeno Socratem hoc dicentem facit.» Praeterea Menexeni et forma, qua dialogus inclusus est, et oratione commovemur, ut eum Platoni omnino abiudicandum esse censeamus; huc accedit, quod ipso illo in temporum ratione erroris genere, quo res decennio post Socratis mortem gestae enarrantur, nihil dici aut existimari potest absurdius et alienius ab aliis delectationem vehementioremque ornatum afferentibus, qui apud Platonem disperse inveniuntur in temporum ratione erroribus. Neque vero ad Platonis philosophiam hic dialogus ullum adfert momentum; immo vero quidquid ibi de arte rhetorica profertur, id omne non nisi locis ex aliis dialogis allatis potest explanari, cum in Menexeno nihil prorsus invenias, quod ad alios Platonis libros explicandos quidquam proficere videatur.

In dialogo igitur, quem commemoravimus, Socrates orationem funebrem *(λόγος ἐπιτάφιος)* habet eam ob causam, ut ostendat, non esse difficile Athenienses apud Athenienses laudare, multo difficilius esse, si eos Lacedaemoniis audientibus laudari oporteat. Cuius rei Socrates illustre statim affert exemplum, cum docet, quam rationem ineundam esse putet in panegyrico, oratione illa severioribus legibus astricta, et in hac solemni laudatione, per ridiculum detorta, repetit res gestas usque ad pacem Antalcideam, quam anno CCCLXXXVII. constitutam esse certissime scimus. Itaque hoc loco error in temporis ratione, cui similem vix inveneris, in eo cernitur, quod scriptor dialogi Socratem eas res narrantem facit, quae duodecim annis post eius mortem (a. CCCXCIX.) gestae sunt. Hoc autem certum exploratumque est, hunc dialogum ante iunctam pacem Antalcideam conscribi non potuisse.

Ab hoc tam inepto tamque absurdo in temporis ratione errore disiunctissimus maximeque diversus est is, quem in Symposio invenimus quemque ex ubertate quadam ingenii hilaritateque profectum esse, una omnes voce profiteantur necesse est: «*Καὶ πρὸ τοῦ, ὥσπερ λέγω, ἓν ἦμεν· νυνὶ δὲ διὰ τὴν ἀδικίαν διῳκίσθημεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ, καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων.*» Ibi enim Aristo-

phanes notam illam fabulam narrat, ut doceat, hominis figuram principio rotundam fuisse, duplicem faciem ceteraque membra duplicia habentem, sed a deo propter iniustitiam homines dissectos esse. Mutui autem amoris causam in eo positam esse, quod utraque pars, per se indigens, altera alterius desiderio teneatur. «Verendum nobis est, inquit Aristophanes, ne iterum dissecemur neve imaginis ectypae cuiusdam speciem induamus. Propter iniustitiam igitur, pergit Aristophanes, a deo dissecti vel dissociati sumus, quemadmodum Arcades a Lacedaemoniis.»

Ad quam dissociationem significandam Plato «διοικίζειν» verbo usus est, quod proprie dicitur de civitate in vicanorum corpora dissocianda, id quod optimatium sublevandorum causa factum esse certo scimus. Cum enim populi in civitatem coniunctione concionum habendarum facultas detur, cumque concedatur, ut plures principatum obtinere possint: populi in vicanorum corpora disiunctione efficitur, ut paucis tantum familiis potestas deferatur, quo facto paucorum dominationis fundamenta iaciuntur. Et profecto haec dissociatio a Lacedaemoniis Mantineae anno CCCLXXXV. facta est, in qua urbe Arcadum opes in unum collatae erant. Has opes Lacedaemonii eo fregerunt, quod incolas Mantineae dissiparunt et, urbe moenibusque eius funditus eversis, per pagos dispersos habitare coegerunt. Quam ad rem cum Symposium referatur, hunc dialogum non ante annum CCCLXXXV., sed posteriore tempore confectum esse censeri oportet; nam annis CCCLXXII.—LXX. de consociatione agi coeptum est, quam anno CCCLXIX. Thebarum opibus ad effectum adductam esse constat*). Eiusmodi significationi autem summa et auctoritas et vis non nisi tum accedit, cum ad persuadendum apposite facta est, quo ipso fit, ut Plato hunc librum ante annum CCCLXXXV. conficere non potuerit. Veri similius est praeterea, confectionem ab anno, quem commemoravimus, propiorem, quam remotiorem esse; nam quo remotiorem eam cogitaremus et fingeremus, eo plus deperderet ista locutio de vi et ad animos capiendos accommodata et risui movendo apta.

At contra dixerit fortasse quispiam, ut iam profecto contra dictum est: quis praestiterit, verba «καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων» non esse a lectore quodam huic loco explicandi causa

---

*) Cf. E. Zelleri «Platons Gastmahl, Marburg» 1857, p. 104., et Xenoph. Hellen. V. 2.

adscripta, ita, ut perdifficilem sane et lubricam defensionis rationem susciperemus, si ex verbis, quae non nisi explicandi causa a docto quodam homine adiecta esse videntur, certum quid efficere vellemus. Sed hercle, quae hac in re contra dicuntur, ea nec argumentis confirmari possunt, nec omnino, re satis explorate percepta et cognita, ut contra dicantur, ullo pacto fieri potest; nam si haec verba «καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων» doctus quidam interpres explicandi causa adscripsisset, tum ei etiam verbum «διοικίζειν» in «διασπᾶν» vel «σχίζειν» mutandum erat; nam non solum in verbis «καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων» inest illud facete dictum, quod ad rem publicam spectat, verum etiam in superiore verbo «διῳκίσθημεν», quod ad corporis divisionem designandam accommodatum non est.

Ac ne illud quidem negligendum esse videtur, agi hoc loco de illa, quam scriptores Atticae comoediae insistere solent ratione, quandoquidem in summa rerum diversitate subito de illius temporis hominibus et rebus gestis sermo incidit. Etenim si Atticae comoediae parabases legimus, causa, cur, cum antiquorum animos vehementer moverint, lectoribus nostrae aetatis tam difficile sit eas penitus percipere et comprehendere, inde repetenda esse videtur, quod in iis subito homines tum maxime viventes, vultibus omnibus modis variisque in peius fictis atque per ludibrium detortis, in scenam producuntur. Quod idem fit hoc loco, ubi lector, nimium intentus fabulae legendae, qua ad antiquissima, quae ante mundum procreatum fuerunt tempora, relegatur, subito ad res civiles eorum, quos ipse videt dierum, delabitur. Perdifficile sane est ad credendum, quae Plato facete significasset, ea a lectore quodam tam praeclare correcta esse. Quae omnia si respiciuntur, nemini sane dubium est, quin in Symposio aliquid veri insit; quapropter hic dialogus intra tempus, quo Platonis schola iam florebat ac vigebat, scriptus esse putandus est.

Haudquaquam tam manifestus est error in temporis ratione, quem in Menone Platonico invenimus. Ibi enim Ismenias quidam, Thebanus, subito magnas opes sibi acquisivisse iisque suam rem familiarem auxisse dicitur: «δόντος τινός, ὥσπερ ὁ νῦν νεωστὶ εἰληφὼς τὰ Πολυκράτους χρήματα Ἰσμηνίας ὁ Θηβαῖος» (verba τὰ Πολυκράτους χρήματα in proverbii consuetudinem venerunt).*) Quod ver-

*) Cf. Plat. Meno. p. 90. A.

bum «λαμβάνειν», si contextum orationis spectas, non nisi ad eam pecuniam referri potest, quam quis contra leges capit, hoc est ad corruptelam. Constat enim Persas, cum Agesilai, quos in Asia fecisset impetus acerrimi, sibi periculosi esse coepissent, Thebis anno CCCXCV. ingentem pecuniam ad eum revocandum insumpsisse. Cumque id temporis efficere non possent, ut Agesilaus in Persia perturbaretur, in Graecia populum multitudinemque contra Lacedaemonios incitabant, quo factum est, ut Agesilaus revocaretur. In iis autem, qui largitionibus movebantur quique callida Persarum consilia adiuvabant, erat etiam Ismenias, Thebanus. Quamquam quidem Xenophon Hell. III. 5. 1. Timocratis facit mentionem, nihil tamen ea re impedimur, quominus, ipsam narrationem secuti, de Ismenia cogitemus, praesertim si Ismeniam in iis, qui postea in civitate Thebanorum principes exstiterunt viris, numerandum esse reputamus. Ita illud «ὥσπερ ὁ νῦν νεωστὶ εἰληφὼς τὰ Πολυκράτους χρήματα» quadrat in hoc eventum vel aptissime. De alia quam quæ a Persis facta est largitione sermo esse non potest; nam de tanta vi auri argentique agitur, quantam ad Graecos corrumpendos vix ulla alia civitas congerere parata esset. Illud igitur tempus, cum in Graecia amplissima Persarum pecunia in communi usu versabatur, est annus CCCXCV., quo bellum Corinthiacum geri coeptum est. Haud dubie hoc bellum significatur et illud «εἰληφώς» ad proximum tempus referri potest. Sed utrum ipsa dialogi confectio ad hoc tempus prope accedat, an in posterius tempus incidat, inde non conficitur; nihil amplius discimus, quam hoc, dialogum prius litteris exarari et in publicam lucem emitti non potuisse.

Ceterum earum rerum, quae ad historiam pertinent ratio, non est tam certa ac perspicua in Menone dialogo, quam in Symposio, atque id quidem eam ob causam, quod, ut omnia, quae in ipsa dialogi dispositione insunt historiae indicia, ad consensionem concentumque vocentur, nullo pacto fieri potest. Etenim Meno, qui colloquendi partes sustinet, idem est, cuius apud Xenophontem in Anabasi fit mentio. Quidquid ibi legitur, id omne personam eandem et parem esse haud obscure ostendit; sed hic Meno anno CCCXCV. vel postea in societatem sermonis de philosophia venire non potuit, cum eum paulo post pugnam illam, quae interitum Cyri attulerat (a. CCCCI.) acerbissima morte affectum ad eiusque memoriam a Xenophonte non ita honorificum epilogum dictum

esse sciamus.*) Quae cum ita sint, historiae indicia inter se non congruere, quis tam aversus a vero non intelligat? Ita fit, ut de Menone tam certam sententiam expromere non possimus, quam de eo quo Symposium dialogus illustris atque insignis est in temporis ratione errore.

II.

Platonis philosophia temporis progressu immutata quid proficiatur ad ordinem librorum eius certius constituendum, quaeritur.

Quaestio de ordine librorum Platonicorum tam multis est tamque variis virorum doctorum inter se dissentientium agitata contentionibus, ut, si quis his temporibus arbitrum se idoneum profiteri audeat, vix ullo pacto apud homines earum rerum peritos temeritatis notam effugere posse videatur. Quod intuens eam, cuius me numquam adhuc poenituit, servabo consuetudinem, ut, quid mihi veri simillimum videatur, ita proponam, ut et suum cuique et mihi meum iudicium liberum ac solutum relinquam. Atque in hac, quam proposui, quaestione pertractanda, eam sequar rationem, ut, quas Platonis de philosophia sententiae tempore progrediente habuerint mutationes, aperte ac dilucide, quantum in me erit, exponam et, mutationibus his nisus, ordinem nonnullorum Platonis librorum certius constituendum suscipiam.

Platonicae igitur philosophiae, quantum id quidem ex libris eius cognosci potest, duabus in rebus mutationem accidisse videmus: primum in idearum notione, deinde in doctrina de humani animi natura et immortalitate. Ac de idearum quidem notione sententiam primariam Plato eam proposuit, ut in rerum sensibus subiectarum mutabilitate aliquid stabile, non mutabile esse diceret, ut idearum veram, immutabilem naturam ad ea, quae metaphysice disseruisset explicanda, maxime requiri statueret. Qua de re cum Plato argumentari pergeret, hoc sibi persuasit, ipso illo idearum *ἀκινήτῳ*, illa idearum aeterna et immutabili natura non multum profici nihilque omnino effici posse in iis rebus, quae in rerum usu positae essent quaeque litterarum studiis continerentur. Ita fit, ut in Sophista dialogo mutatio idearum ut concessa sumatur, quandoquidem iis motus *(κίνησις)*, vita tribuitur, ex quo manifestum est, immutata

---

*) Cf. Xenoph. An. II. 6. 29.

ipsa idearum natura, eiusmodi discrimen fieri, unde clarissime appareat, quae in Sophista dialogo scripta leguntur, ea posteriore tempore orta putari oportere, quamquam quaestio illa, num Sophistes et Philebus ad Platonem auctorem referendi sint, nondum est dissoluta.[1]) Quae omnia si considerantur, Sophistae confectio post natalia eorum dialogorum tempora collocanda est, in quibus ideae immutabiles apparent, id est post Phaedri, Phaedonis, Menonis, Symposii, Theaeteti confectionem.

De Philebo autem hoc cognitum habemus, scriptionem eius ad extremum vitae Platonis tempus pertinere; nam et in extrema eius parte idearum ad numeros relatio aperte commemoratur et Aristoteles in extremo Metaphysicorum libro Platonem, facta extremo vitae tempore idearum doctrinae mutatione, ideas ad numeros retulisse vel numeros pro symbolis adhibuisse idearum narrat.[2]) Quapropter Philebus quoque serius, quam dialogi, quos commemoravimus, a philosopho aetate longius progresso litteris mandatus esse putari debet, id quod ipsius Aristotelis testimonio certissime constat.

Age vero illa videamus, quae in Platonis de animo doctrina immutata reperiuntur. Ac primum quidem de animi natura Plato (in Phaedro p. 245 C) haec dicit: «Animus immortalis est, nam notio et natura eius — οὐσία τε καὶ λόγος — in eo cernitur, quod se ipsum movet. Quod autem se ipsum movet, id motus principium est, ideoque aeternum, hoc est et interitu et ortu caret; nam quidquid oritur, id omne a principio nasci debet, ipsum autem principium ex nulla alia re potest nasci, nam principium omnino non esset, si ipsum ex alia re natum esset.» Ab hac, qua modo declarata est animi natura definitione, proficiscitur eaque quasi fundamento nititur Plato in animo et corpore et acri iudicio inter se discernendis et varia ratione coniungendis; «nam corpus est, quod extrinsecus movetur, animus autem, quod intrinsecus ex se ipsum movetur,

[1]) Cf. Ueberweg, Echtheit der plat. Schrift. p. 275—276; Schaarschmidt, Plat. Schr. p. 277—326. et Rh. Mus. Vol. 18. p. 5.

[2]) Cf. Schaarschmidt, Plat. Schr., p. 298., H. Seebeck, de doctrina idearum qualis est in Pl. Philebo, Hall. 1872., Ueberweg, Grundriss der Gesch. d. Philos. d. Vorchristl. Zeit, p. 81., H. Bonitz, comment. in Metaph. Aristot. p. 540., Ueberweg, Grundriss d. Gesch. d. Philosoph. d. Vorchristl. Zeit p. 78 et 79.

quod omnibus rebus, quae moventur, principium movendi est.» Ac de animi natura in Phaedro exposita hactenus.

Nunc illud si videmus, in Timaeo (41. A. et sqq.) animum non haberi, ut in Phaedro, movendi principium, sed ex ideis suspensum et procreatum putari atque eum quidem, antequam summus deus opifex ex materia vago et incerto motu fluctuante mundum componeret et ad idearum exemplum conformaret, procreatum: hoc in genere inter Timaeum et Phaedrum manifestum intercedere discrimen censendum est, unde Platonis sententiarum mutationem factam esse, nemo non intelligit. Sed non solum hoc, quod animus ortu caret, differunt inter se Phaedrus et Timaeus, verum etiam alio quodam modo. Etenim, ut est in Phaedro, totus animus, id est omnes eius partes immortales, aeternae sunt, non solum λογιστικόν, verum etiam θυμοειδές et ἐπιθυμητικόν. In Timaeo autem θυμοειδές et ἐπιθυμητικόν mortalia habentur. Hac autem in sententia congruit Timaeus cum Phaedro, quod aeternum est, quod se ipsum movet, quod autem per alium movetur, id ipsa natura morte deletur. In Phaedro igitur ex illa proprietate animi se ipsum movendi coniectura fit, animum ortu carere et in aeternum permanere, ita quidem, ut totus animus, id est omnes eius partes permaneant. Contraque in Timaeo ex eo, quod animus ex ideis pendet, coniicitur, eum tempore procreatum temporeque interiturum esse, nisi vis divina quaedam fatali necessitati finem et modum imponat. Hoc autem ad λογιστικόν tantum pertinet, reliquas duas partes (θυμοειδές et ἐπιθυμητικόν), ut Timaeus docet, mortalitas consequitur.*) Ex quo clarissime intelligitur, immortalitatem, ut in Timaeo docetur, non haberi animi naturae propriam ac peculiarem, sed tantum divino quodam munere animo obtingere putari. Ita ad immortalitatem animi probandam ex Timaeo morale argumentum duci potest, metaphysicum non potest.

Restat praeterea dialogus, unde Platonem, quae antea de animi natura senserat, eorum paulo post mutationem effecisse, planissime adpareat. In Phaedro enim (78. B. 80. B. imprimisque 79. D.) ab hac triplici causa, quod animus in conspectum non cadit, quod ei ideas percipiendi data est facultas, quodque, inita cum corpore societate, hoc munus ei impositum est, ut corporis imperium

---

*) Cf. Ueberweg. Grundriss d. Gesch. d. Phil. der Vorchristl. Zeit pag. 82.

teneat, coniicitur, animum affinitate quadam cum ideis coniunctum esse, qua ex affinitate illud effici statuitur, animum ad divinum quiddam, aeternum, simplex idemque omnis interitus expers proxime accedere.[1]) Quae quidem animi cum ideis cognatio in Phaedone (105. D.) accuratius ita definitur, ut animus ipse non idea quidem esse dicatur, sed cum certa quadam idea ita copulatum conexumque, esse statuatur, ut ab ea separari non possit; hoc enim Platonis loco animus et idea vitae eadem inter se coniunguntur ratione, quam habet trinus numerus cum idea imparis numeri, ignis cum calore, nix cum frigore. Animus igitur vicem ideae vitae sustinet eodem plane modo, quo ignis caloris, nix frigoris vice fungi putatur.

Quibus ex rebus intelligitur, etiam in Phaedone, si definitionem illam in Phaedro prolatam spectamus, primariam de animi natura sententiam ipso genere immutatam reperiri; nam cum in Phaedro animus ipse principium sit, in Phaedone ex certa quadam idea aptus suspensusque esse censetur. Quod si addimus, Platonem in Sophista dialogo ideis motum, vitam, animum, mentem tribuere; si praeterea eum locum, quo nullum omnino inter animum ideasque intercedere discrimen statuitur, cum Phaedonis loco comparamus, quem supra attulimus: unum illud firmissime asseverare et contendere possumus, Platonem, commutata de animi natura sententia, post demum animum, utpote separatum quoddam ὄν, ab ideis distinxisse. Ex his igitur videre licet, inter Phaedonem et Timaeum convenire de illa sententia, animum ex ideis suspensum esse, sed non congruere Phaedonem cum Timaeo in illa coniectura, immortalitatem in animum non sua natura cadere, sed tantum dei voluntate. Namque, ut est in Phaedone, animus societate firma coniunctus est cum idea vitae, qua mors et interitus exclusa sunt; in hac coniunctione necessario causa posita est, cur animus ante corpus natum viguisse ac vixisse putandus sit. Animus igitur eo ipso, quod cum idea vitae arctissimo coniunctionis vinculo continetur, non cum alia aliqua idea, cuius naturae mors et interitus contraria non sunt, immortalis habetur.[2]) Hoc si tenemus, illa coniec-

---

[1]) Cf. Plat. Phaed. p. 80. B.: «*Σκόπει δή, ἔφη, ὦ Κέβης, εἰ ἐκ πάντων τῶν εἰρημένων τάδε ἡμῖν ξυμβαίνει, τῷ μὲν θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῷ καὶ μονοειδεῖ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως κατὰ ταὐτὰ ἔχοντι ἑαυτῷ, ὁμοιότατον εἶναι ψυχή*. (Cf. Trommershausen, über d. Wesen d. Seele p. 22—23).

[2]) Cf. Josephus Steger, d. Plat. Psychologie p. 11., Plat. Phaed. 102. D., 105. C., 106. D., Godofroedus Stallbaum ad Plat. Phaedon. p. 49.

tum sit.

Quibus rebus expositis, trium illorum, de quibus quaeritur, dialogorum ordo, nullo negotio hic constitui potest: Phaedrus, Timaeus, Phaedo. Timaeus autem quin serius, quam Phaedrus litteris consignatus et editus sit, non est, quod dubitemus, praesertim si reputamus, Platonem, cum primo animum totum ex sese aptum esse statuisset, non nisi paulatim pedetentimque ad eam potuisse progredi sententiam, ut animum cum ideis arctius coniungendum esse existimaret. Phaedonem vero in hac dialogorum serie extremum locum occupare, eius rei luculentissimum testimonium est, quod argumentum, de quo inter Phaedrum et Timaeum convenit, in Phaedone plane omissum est.*)

Praeter hos, quos tractavimus dialogos, etiam de tribus libris mentio est facienda, unde et quam habuerint Platonis de animi immortalitate sententiae temporis progressu mutationem et quo ordine hi libri a Platone compositi sint, luculentissime adparebit. Qui huc pertinent libri, sunt hi: Meno, Respublica, Politicus. Ac primum quidem hoc animadvertendum esse videtur, immortalitatis argumenta etiam eo valere, ut iis animum ante corpus natum fuisse ideoque ab omni aeternitate esse doceatur; nam Christiana immortalitatis notio Platoni propterea ignota erat, quod ipsam procreationis notionem ignoraverat. Itemque Plato, ut animum ante corpus natum fuisse concederet, necessario eius cognoscendi disciplina effectum est, unde, quam arcta necessitudine cohaereat eius de animo doctrina cum idearum doctrina, maxime repetendum est. Nam si in ideis tantum [illegible] positum est, ideae vero in

est, ut, discussis, quibus ipse a discendi facultate depellebatur, captionibus sophisticis, discendi veritatem recordandi doctrina explicaret. Quae autem ad probandam recordationis doctrinam adferuntur argumenta, ea omnia ex ipso rerum usu sumuntur, quandoquidem in hoc dialogo ex interrogatione cum servo quodam instituta de hac vera re fit coniectura, posse quaestionibus perite et scienter positis elici, quantum quis valeat mathematicis aliisque disciplinis, quibus eum in hac vita numquam eruditum esse demonstrari potest. Quas quidem cognitiones cum animo involutas teneat, non potuit non in priore quadam vita consequi.[1])

Spectato hoc, quod modo indicabatur facto, in Phaedone (72. E.—77. A.) recordationis doctrina firmioribus rationique magis consentaneis argumentis confirmatur. In percipiendis enim rebus singularibus, quae sub sensus cadunt — ait Plato — hoc nobis persuademus, iis omnem idearum naturam numquam comprehendi, ideoque eas numquam tales esse, quales earum notiones et ideas esse videmus. Qua in comparatione eum solemus adhibere modum, qui rebus sensibus subiectis non continetur, propterea, quod eae ideis, exemplaribus suis, numquam plane respondent; quapropter, ut haec comparatio fieri posset, rerum notitias, quae per sensus corporis in animum inferri non possunt, aliunde, ante corpus natum, in priore quadam vita consequi debebamus. Quae quidem notitiae cum sub ipso ortu in oblivionem adducantur, cumque post demum res sensu corporis percepta nobis ideae, utpote exempli, recordationem conciliet: non potest nascendi tempus pro illo, quo has notitias consecuti sumus tempore haberi; nam uno et eodem temporis puncto non possumus notitias consequi iisdemque privari. «Nostri animi igitur — sic enim concludit Plato argumentationem — antequam in corpora venirent, fuerunt et consilio praediti erant.»[2]) Hoc igitur modo Plato idearum veritatem et animorum aeternitatem arctissime inter se coniunxit. «Si enim, pergit Plato, ideae sunt nosque res corporis sensibus perceptas ad eas referimus atque exigimus: similiter ac ideae sunt, animos nostros, antequam nasceremur, fuisse necesse est.»

Quod si argumentationem, quae in Menone et Phaedone de

---

[1]) Cf. Meno 80. D. et sqq.

[2]) Cf. Phaed. 76. I.: «ἦσαν ἄρα, ὦ Σιμμία, αἱ ψυχαὶ καὶ πρότερον πρὶν εἶναι ἐν ἀνθρώπου εἴδει, χωρὶς σωμάτων, καὶ φρόνησιν εἶχον.»

Socrate colloquntur recordationis doctrinam iam probatam esse cum fatentur eamque fundamentum reliquarum disputationum esse volunt: haec omnia Menonem tempore priorem esse luculenter testantur.[1])

Libros autem de Republica post Phaedonem confectos esse, omnia, quae in illis reperiuntur indicia, maiorem fidem faciunt penitusque persuadent. Ac videamus primum de immortalitatis argumento. Quo in argumento afferendo Plato a boni malique notionibus proficiscitur (Polit. X. 608. E.—610. E.): »bonum est, quod servat et expedit, malum autem, quod destruit et corrumpit.«[2]) In rerum natura suum cuique rei inest malum innatum *(ξύμφυτον κακόν)*, quo affecta peribit, velut ferro rubigo, ligno putredo, aliis alia. Animi autem malum est insipientia, timiditas, intemperantia, ea denique iniustitia, cuius vim ac notionem Plato supra accuratius persecutus est; animo igitur, si omnino ad interitum deduci posset, hoc malo pereundum erat. Atqui hoc malum animum moribus deteriorem quidem reddit, sed — ut rerum usu docemur — firmitate vitae non privat. Quod si animus suo et innato malo non exstinguitur, eo minus potest alieno perire, quandoquidem hoc malum velut corporis morbus vel mors non adfert idem animo malum, non reddit idem animum moribus deteriorem. Quoniam igitur animus nec suo nec alieno malo perire potest, necesse est eum in aeternum permanere et immortalem esse.[3]) Itaque videmus, Platonem, cum morum pravitatem animi suum et proprium malum esse doceat, ita, ut nulla alia res ei perniciem afferre possit, tamen eam, quam

in Republica exposuit de animi immortalitate sententiam, inde repetere, quod vim animi vitalem morum pravitate corrumpi posse negat.

Quae omnia si respiciuntur, Politiae ordo non sine quadam verisimilitudine hic constitui potest. Si enim in Republica X. 611. B., immortalitatis argumentatione ad finem perducta, haec leguntur: «ὅτι μὲν τοίνυν ἀθάνατον ψυχή, καὶ ὁ ἄρτι λόγος καὶ οἱ ἄλλοι ἀναγκάσειαν ἄν»; si praeterea verba «οἱ ἄλλοι» ad ea, quae in Phaedone graviter et copiose tractata sunt, pertinere arbitramur, atque id quidem eo magis, quod, quae proxime antecedunt quaeque de vera animi natura, utpote simplicis, non compositi ὄντος usurpantur verba, ad Platonem referri manifesto apparet: libros de Republica post Phaedonem compositos esse, iure nobis concludere posse videmur.

Restat denique, ut de Politico pauca quaedam dicamus. Ac in Politico quidem, similiter ac in Timaeo, discrimen fit inter inferiorem vel animalem *(τὸ ζωογενές)* et divinam vel immortalem animi partem *(τὸ ἀειγενὲς ὂν τῆς ψυχῆς* et *θεῖον, δαιμόνιον γένος*, Politic. 309. C.). Politicum autem a Platone post Phaedonem conscriptum esse, vel ex eo effici potest, quod loco illo Politici, quem attulimus, divina animi pars animali opponitur. Quamquam quidem inveniuntur, qui vocabulum «ζωογενές» non ad animum, sed ad corpus pertinere locoque illo Politici, quem attulimus, ne verbo quidem animi naturae divisionem significari arbitrentur: tamen haec omnia ne minimam quidem habent verisimilitudinem et prorsus repugnant cum sententiarum ordini et totius dialogi contextui, tum maxime, quod in Politia quoque (IX. 589. D.) divina animi pars *(θεῖον)* ab animali *(τὸ θηριῶδες)* discrimine aliquo separatur. Nam si totum dialogi contextum spectamus, hoc nobis vere persuademus, vocabulum «ζωογενές» ad naturalem animi partem pertinere, ita, ut immortalitas non nisi in divinam animi partem cadat. Quibus perspectis necessario sequitur, ut Politicus in sententia de inferioribus animi partibus exposita non cum Phaedone, sed cum Timaeo congruere putandus sit utque ab omni verisimilitudine abhorreret, si natale Politici tempus ante Phaedrum poneretur. Illa autem quaestio, num Politici confectio ante vel post Timaeum collocanda sit, si non certa, at saltem probabili ratione ita potest dirimi, ut Politicus serius quam Timaeus scriptus esse dicatur. Namque ratio, quam in Politico initam esse videmus, aptissime congruit cum Phaedone, si quidem Platonem in vocabulo, «τὸ ἀειγενές» eligendo omni ex parte dili-

sentirem dicere potuisse. Quae etsi pauca sunt et, quantum suspicor, numeris suis nondum absoluta, tamen fortasse ad profligandam hanc quaestionem, omnium difficillimam, aliquantulum collatura esse sperare posse mihi videor.

GUSTAVUS KASSAI, Dr.

VARIÆ LECTIONES.

LXXV. Anth. Pal. V 155. = Meleagr. 96. ed. Graefe: így van hagyományozva:

Ἐντὸς ἐμῆς κραδίης τὴν εὔλαλον Ἡλιοδώραν
ψυχὴν τῆς ψυχῆς αὐτὸς ἔπλασεν Ἔρως.

Graefe és követői azzal javítják a pentametert, hogy a szórendet megtartva ἔπλασεν helyett ἔπλασσεν-t írnak. Bármennyire tetszős ez a javítás, még sem helyeselhetem. Meleagros verselő technikája Brunck emendatióját igazolja, a ki ἔπλασεν-t αὐτὸς elé teszi. V. ö. Anth. Pal. XII. 56, 4 = Meleagr. 11, 4:

αὐτὸν ἀπεικονίσας ἔπλασε Πραξιτέλης.

és Anth. Pal. XII. 57, 4 = Meleagr. 12, 4:

τὸν τριπανοῦργον Ἔρωτ' ἔπλασεν ἐν κραδίᾳ.

E szerint egészen helyén van, ha a szóban forgó verset így olvassuk:

ψυχὴν τῆς ψυχῆς ἔπλασεν αὐτὸς Ἔρως.

Toldalékúl ide iktatjuk az epigramma magyar fordítását, mely eme Közlöny I. 405. lapján jelent meg s így szól:

[illegible] Heliodórát

A STURM- ÉS DRANG-KORSZAK DRÁMAKÖLTÉSZETE.

(Vége.)

XII. Rövid idővel a Götz megjelenése után egy színdarab látott napvilágot «Der Hofmeister» czímen, mely bármennyire eltért is tárgyát s épen nem történeti vagy nagyszabású színezetét tekintve e nevezett lovagdrámától — menetének ugráló, az akkori színműirásban még egészen új modora által azt a benyomást tette az irodalmárokra, hogy itt ismét Goethének egy darabjával állanak szemben, a mely változatosság kedveért ez egyszer polgári körökben játszik. Goethe foglalkozott ugyan ez idő szerint ily tervvel, melynek megtestesítését a Clavigóban láttuk, — azonban az említett sokat vitatott «komédia», mint szerzője azt a czímlapon nevezé, nem az ő műve.

Mégis megemlítettük az összetévesztésnek e tényét, mert megvilágítja egyrészt a bevezetésünkben mondottakat a stürmerek és drängerek elmetermékeinek egymás közt való nagy hasonlóságáról, de rámutat egyszersmind a «Hofmeister» szerzőjének Goethe mellé történt — nemcsak ez alkalommal történt — helyezésére, a mi Lenznek ép úgy végzetévé lőn mint Müllernek a maga választotta «festő» név.

Lenz Jakab Mihály Rajnold[1]) egyike a német irodalom legbizonytalanabb, legingadozóbb alakjainak. Livlandi származású. Már tizenöt éves korában írt egy drámai alkalmi költeményt s tizennyolczadik évében egy Klopstock befolyása alatt készült nagy, hat énekes époszt ajánl Katalin czárnőnek. Egyidejűleg azonban megismerkedik Pope Essay on criticism fordításával

---

[1]) Lenz érdekes tárgyúl szolgált az irodalmároknak mindenha. Alakja körül egész irodalom képződött, melyből csak az újabbi jelenségeket emeljük ki. Nagy zavart csinált *Gruppe O. F.*, Reinhold Lenz, Leben und Werke (Berlin, 1861.) czímű művével; hebehurgya munka *Dorer-Egloff* könyve: Lenz und seine Schriften (Baden, 1857.); sokkal használhatóbb *Falk P. T.*, Der Dichter J. M. R. Lenz in Livland, (Winterthur, 1878) és *Sivers Jegór*, Jacob Michael Reinhold Lenz (Riga. 1879); mindezeket felülmúlja, helyes felfogás és itélet dolgában, *Schmidt Erich* kitünő könyve: Lenz und Klinger (Berlin, 1878.)

összekocczanásával vége szakadt. A fiatal ember most órák adására látta magát utalva, mivel atyjától, ki utazását kezdettől fogva ellenezte, mitsem kapott. Eközben az egyetemre is beiratkozván, azon fiatal emberek társaságába jutott, kik Sokratesük gyanánt tisztelték Salzmann aktuáriust. Közöttük a kellemes, csinos alak csakhamar rokonszenvet ébresztett, s a már távozó félben levő Goethére is kellemes benyomást tett. Ez érzelem barátsággá vált, mikor Goethe első svájczi utjában 1774-ben vele az ismeretséget megújította. Csakhogy a boldogtalan Lenzmár ekkor is a Goethe taposta útakon akart haladni, az életben épen úgy mint a költészetben.

Mindjárt Goethe elutazása után azt a szerepet kezdte játszani a Salzmann-féle körben, mely előbb Goethének jutott volt; a jó fiúk el is ismerték őt hallgatagon a kis társaság szellemi fejének. Nemsokára azután megismerkedett Friederikával is Sesenheimban s iránta ugyanazon szenvedélyre gyúlt, mint egy évvel előbb geniális barátja. A viszony nincsen tisztázva,*) némelyek a Brion lelkész lányát erővel szegény áldozattá akarják tenni, s ezek sohasem fogják megengedni, hogy szivét Goethén kivül bárki is érintette volna; míg másrészt nehány levél s Lenznek egy-egy költeménye arra látszanak mutatni, hogy ő sem maradt egészen meghallgatatlanúl.

Még sokkal bonyolodottabb s kalandosabb az a szerelmi viszony, melybe 1774-ben merült s melynek lefolyásáról csak naplója ád némi felvilágositást. A két Kleist testvér idősbje t. i. szülei tudta nélkül eljegyezte egy strassburgi kereskedő lányát,

mény nélkül. Lenz ekkor a távollevő jogait védendő a fiatalabb testvérrel szemben a lány oldalára lépett, minek első következménye az volt, hogy ő is bele szeretett. És a mint látszik, ő sem maradt meghallgatás hiján. Szerepe e szerint háromszoros volt, Hogy mikép végződött e csinos ügy, nem tudjuk; úgy látszik, hogy kisülvén a kétkulacsosság, kihívás történt; a párbaj azonban elmaradt. Ez nem hűtötte le Lenz szenvedélyét a szép nem iránt; egy harmadik szerelemről is tudunk, melynek tárgya egy nő volt, kit sohasem látott s kinek csak egyetlen levelét olvasta.

Mindhárom viszonynak megtaláljuk nyomait úgy lírai mint drámai műveiben. Mint lírikus az első helyet foglalja el e korban Goethe mellett, kinek hangját néha bámulatos híven sikerül eltalálnia.*) Főgyengéje azonban, hogy mindig a helyzetből költ, sohasem várva be, mig az érzelmek az idő hatása alatt bizonyos tisztúláson mennének keresztül, bizonyos egyöntetűséget nyernének. Mint e fajban úgy a drámában is meglátszik a közvetlenség s személyes tapasztalatok érlelte hangúlat. Drámai kisérleteinek elseje nehány Plautus-fele vígjátéknak modernizálása volt. Mint ezek, úgy Shakspere Love's labour's lostjának Amor vincit omnia czímen való átdolgozása is erőteljes kómikai tehetségéről tesznek tanúbizonyságot. Ez utóbbinak bevezetésében adja nézeteit a modern drámáról, melyekkel alkalmunk volt fennebb (46. old. k.) megismerkedni. A drámában Lenz Goethével együtt Shakspere közös befolyása alatt állt. Lenz azonban külön alfajban lépett fel barátja mellett. Mint ez Götzben a dramatizált történetet, úgy mutatta be Lenz Hofmeisterében a *dramatizált családi életet,* oly hatalmasan és merészen ragadva meg a mai napról, a közvetlen jelenből fakadó indítékokat s azokat oly határozott naturalizmussal dolgozva fel, mint még előtte senki. — Tulajdonképeni drámai tevékenysége strasszburgi tartózkodásával esik össze. Itt kezdettek rá Diderot és Mercier is hatni, kiknek befolyásáról tanúskodik az úgynevezett polgári színjáték, melynek terére lépett, s melynek két példányát az említett Hofmeisterben és az 1776-ban megjelent Die Soldatenban birjuk. Lenz mindkettőt «Komödie» néven közli. Emlékezünk rá a VI. fejezetből, hogy mily külön elméletet állított ő fel a drámák osztályozására nézve, mely szerint a komédiában a *tömeg,* a

*) V. ö. *Ludwig K.* legujabban megjelent gyüjteményét is: Lenz, Lyrisches aus dem Nachlass, Berlin, 1884. (Ez merész hamisítvány. *H. G.)*

vezésnek, mely a polgári szomorújáték fogalmát megközelítve, attól csak a szerencsés kimenetel pontjában különbözik. Ő maga magát arra a műfajra tartotta hivatottnak, melyre a vázolt értelmű «Komödie» elnevezést alkalmazta, s csak arra az egyre nézve nem tudott soha tisztába jönni, hogy mely cselekmények engedik meg a szerencsés kimenetelt s melyek zárják azt erkölcsi okoknál fogva határozottan ki. Egy pillanatra felmerül emlékezetünkben Goethe Bűntársainak kényes meséje; ez is vígjáték elnevezése alatt dolgoztatott fel, a nélkűl, hogy nehány nevettető jeleneten kívül annak kellékeivel birna. Olvasásánál jobb érzékünk mindig fel fog támadni s megfogja zavarni a vígjátéknak jeles tulajdonságaival elöidézett hatast.

De térjünk vissza Lenzhez és két «komédiájához». Mai fogalmaink szerint a Hofmeister-t színműnek a Katonák-at polgári szomorújátéknak neveznők. Tulajdonképen mindkét darab ugyanazt a thémát dolgozza fel: egy csábítási történetet. A csábító ott a nevelő, itt a katonatiszt. Már első darabjában, melynek teljes czíme: *Der Hofmeister oder die Vortheile der Privaterziehung*, mutatkozik Lenz kiváló előszeretete: egy, a mindennapi életből merített tárgyon valamely általános tétel helyességét fejtegetni, bebizonyítani. És e szempontból — mert semmi új nincs a nap alatt — az első iránydrámaírók közé sorolhatjuk. Ebben a darabban speczialisan a magánnevelést támadja meg, kimutatván annak hátrányait a közoktatással szemben. Hogy czélját minél biztosabban elérhesse, nem riad vissza a legképzelhetetlenebb s legtúlzóbb véletlenek összehordozásától. A nevelő, miután szerencsétlenné

talált az elmondottakban gátat szerelmük számára! E darab, egész gondolatmenetével, jellemző a korra, mely épen nem szegény az ily kényes motívumok feldolgozásában, mikhez két nőnek megosztozása egy férfin, például az imént tárgyalt Stellában, is tartozik. De másrészt Lenz nagy költői tehetségéről tesz tanuságot az, hogy még az ilyen ominózus tárgyakat is bizonyos költőiséggel tudja feldolgozni. Ugyanily kényes motívum szolgál egy más darabjának: *Freunde machen den Philosophen*, alapúl. Ez mindenesetre Lenz harmadik szerelmi viszonyából indúl ki. Seraphine, külső körülményektől kényszerítve Don Pradonak nyujtja kezét; de a nászéjen kijelenti, hogy szívével nem ajándékozhatja meg, mert az már Strephon-é. Ez a Strephon Rajnold, kiben a költő önmagát személyesíté meg, a nászéjen még egyszer látni kivánja volt kedvesét, hogy azután egy lövéssel véget vessen immár czélnélküli életének. Don Prado azonban nagylelkűségében békésebb megoldását találja a csomónak — lemond nejéhez való jogairól, barátja előnyére![1])

És ezt az önfeláldozó szerelem és nagylelkű barátság legfenyesebb próbájának kell tekintenünk! Én részemről Kotzebuera gondolok, kinél az efféle keresztbe házasságok és isteni naivságok, bár aligha oly morális alappal mint Lenznél, ismételve előfordúlnak.

A stürmerek és drängerek, de még inkább Schubart[2]) és társai

---

[1]) «Sie heiraten Seraphinen in meinem Namen und ich will ihr beiderseitiger Beschützer sein. Die Wollust einer grossen That wiegt die Wollust eines grossen Genusses auf, und es wird noch die Frage sein, wer von uns am meisten zu beneiden ist».

[2]) Ez *Német Krónikájá*ban így ír: «Ich kann's allen aufgeklärten Deutschen zumuten, dasz sie diese neue, ganz eigentümliche Schöpfung unseres Shakspeare, des unsterblichen Dr. Goethe, schon werden gelesen, empfunden, angestaunt haben. Kann's ihnen auch zumuten, dasz sie keinen Cicero brauchen, der ihnen die göttliche Natur dieses deutschen Torso anatomiere. Aber dir, Landsmann Schwabe! und dir, Nachbar Baier! musz ich dies Werk vorlegen, mit der Faust drauf schlagen und dir sagen: da schau und lies! Das ist 'mal ein Werk voll deutscher Kraft und Natur. So muszt dialogieren, die Situationen anlegen, die Charaktere bearbeiten, wenn du ein echter Deutsche sein, wenn du auf die Nachwelt kommen willst Sind gleich die drei Einheiten des Aristoteles, diese Krücken für Lahme, nicht mit französischer Ängstlichkeit beobachtet worden, so entschädigt dich davor die ganze Zauberei des Genies, der volle Strom der Leidenschaft, altdeutsche Kraft und Macht!»

hasonlóan szintén a Rousseau iránti lelkesedésből meríté alapgondolatát. Vezéreszméje, hogy az európai czivilizált életnek hátrányait, elfajúltságát egy ázsiai herczeg szemeiben, ki földrészünket látogatni jő, felfedje, meglehetősen elvész a számtalan belejátszó cselekmény tömkelegében. Ezért mondta már Wieland is a darabról, hogy legtanácsosabb egyszerre csak egy jelenetét elolvasni. Schubart sem nyilatkozik már feltétlen elismeréssel: «Nagy isten!» kiáltja, «hogy bánnak ezek az emberek lángelméjükkel. Eredetiek akarván lenni, dőrék lesznek!» Legfeljebb bábszinházi előadásra tartja az egészet érdemesnek. Csak Schlosser János György van még annyira elragadtatva, hogy egy «Schreiben des Prinzen Tandi an den Verfasser des neuen Menoza» czímű iratában Lenzet határozottan költői lángelméjének nevezi.

Ilyen és hasonló tömjénezések, különösen folytonos Goethe mellett történő említése közepette nem csoda, hogy Lenzet néha-néha elragadta képzelődése. Akkár merre fordúlt, mindenütt olyan emberekre talált, kik személyét szerették, munkáit nagyra becsülték. Maga Goethe is, bármily szigorúan nyilatkozott később róla, őszintén szerette s becsülte e jó fiút; mutatja ezt levelezése, melyben Lenzet nem egyszer «aranyos szívének», majd «pompás fiúnak» nevezi, «ki lelkét felüdíté»;[1]) de mutatja az a szíves fogadtatás is, melyben Lenzet Weimarba érkeztekor részesíté. Befolyása Lenzre egészen másféle volt mint Klingerre.[2]) Ez utóbbi, mint

[1]) Valamint búcsúsorai is, melyeket Lenznek strasszburgi látogatása leteltével hátrahagyott:

már kiemeltük, minden odaadása s lelkesülése daczára is híven ragaszkodott személyes jellegéhez, mely mint szintén említettük, kitűnően önálló s inkább Schillerrel mint Goethével egyező volt. Lenz azonban annyira összeképzelte magát nagy barátjával, hogy lassankint hinni kezdé, hogy annak részét képezi. Hogy Lenz csakugyan szenvedett ebben a mániában, melyben talán elméje elsötétülésének előjátékát fedezhetnők fel, annak bizonyítására sok adat áll rendelkezésünkre. Így például mindjárt a Götz megjelenése után egy epistolát intézett Goethéhez, melynek már czíme is — «Unsere Ehe» — sejteti tartalmát; a hagyatékában[1]) talált Pandæmonium germanicumban pedig azt jeleníti meg, hogy Goethe Klopstockot, Lessinget, Herdert mellőzve, egyenesen *ő hozzá* siess ölelésével testvérévé avatja. E meggyőződése, hogy ők Goethével egyek, indította Lenzet arra, hogy szellemi felének minden művét jó és rossz oldalaiban utánozza. Lelkesült elragadtatással mélyed Götz, Stella és Werther tanúlmányozásába. Megfoghatatlan fordúlattal azonban mindjárt ezután «Megjegyzéseiben a német színházat illetőleg» Herdert és Goethét nem tekintve, magának követeli az elsőséget a reform terén s merészen lép ki Clavigo s Stella mellé színjátékaival, Werther mellé regényével. (Ez a «Waldbruder», a költő legtökéletesebb műve, melylyel itt, mivel keretünkön kívül esik, nem foglalkozhatunk.)

De nemcsak Salzmann, Miller, Wagner, Herder, Lavater, Stolberg nyilatkoztak Lenzről kedvezőleg, hanem az általa mélyen sértett Wieland is. Lenz volt az t. i., ki Goethe szatíráját «Götter, Helden und Wieland» nyomtatásba adta, s ki, hogy e tekintetben is mesterére hasonlítson, ezentúl Wielandot az epigrammok egész özönével bosszantá. Ezzel meg nem elégedve, «Menalk und Mopsus», majd «Éloge de feu Monsieur * * nd, Écrivain célèbre en poésie et en prose» (1775) czímű szatíráival támadta meg. A marásnak minden fegyverét azonban egy, Aristophanes után irt, «Wolken» czímű pamphletben összpontosítá. . . S mindezek daczára Wieland a Weimarba érkezett csodálatos, álmodozó embert csorbítatlan rokonszenvvel fogadta.[2])

---

[1]) Ezt legújabban *Weinhold K.* tette közzé: J. M. R. Lenz, Dramatischer Nachlass, Frankfurt a/M. Litter. Anstalt. 1884. Ismerteti *Dr. Sauer*, Deutsche Litteraturzeitung, 1885, 15. sz. és *Schmidt E.*, Beilage zur Münchner allg. Ztg., 1884, 291. sz.

[2]) «Man kann den Jungen nicht lieb genug haben, so eine seltsame

ben, minden enyhítő fénysugár nélkül jelentkeznek, hogy rögtön kilátni belőlük a túlzást. Átvezet e felfogás lassankint Schillerre. A mit Lenz ostorozni akart, annak határozottan elvetendő kinézéssel kellett bírni. A mit pedig a hiányok pótlására, a ferdeségek vagy hibák javítására mint biztos szert javasol, annak az új, meglepő szinezetét kellett magán viselnie. Persze hogy javaslatai még egy harmadik sajátsággal is bírnak: hóbortosak. Mert senki sem fogja komolyan venni, a mit például az épen megbeszélendő darab eredményeűl levezet. Egy nőtlen tiszt elcsábít egy leányt; elcsábítja, mert nőtlen. Ha neje volna, nem járna lányok után. Igen, de az állam nem engedi meg a katonatisztek nősülését, tehát — most jön a Lenz ideája: ugyan ezen államnak nyilvános házakat kellene állítani, melyekben a lányok egy része feláldoztatnék, hogy a többi meglegyen kimélve az elcsábíttatástól. És ez a terv, melyre rendkívül büszke volt, komolyan foglalkoztatta Lenzet, ugy annyira, hogy azt a weimari herczegnek is benyujtotta s bővitett alakban mint «Emlékiratot a franczia hadsereg átalakítására» dolgozta ki.

A tulajdonképeni anyagot Katonái számára is élményeiből vette Lenz. A straszburgi kereskedőház, hol a fennebb említett hármas szerelmi történet lejátszódott, képezi a könnyen felismerhető színtért. Erre vallanak a számos straszburgi helyi kifejezések s a közbeszúrt francziaságok is, melyeket Lenz azáltal tesz megfoghatókká, hogy darabja színhelyeűl Flandriát adja ki. A szereplők, mint Kleist, Araminte, Lenz, stb., szinte csak könnyű lepel alá

Komposition von Genie und Kindheit! So ein gutes Maulwurfsgefühl und

vannak rejtve. Az, úgyszólván, fényképileg pontos felvétel annyira sikerült, hogy Lenz, félvén talán a Kleistok vagy a strasszburgi katonatisztek bosszújától, nem merte a művet magáénak vallani, hanem Klingert kérte fel, hogy nyomatná a Soldaten-t saját neve alatt, a mi meg is történt, tárgyat szolgáltatva az irodalmároknak hosszas vitákra a mű szerzőségét illetőleg.[1])

A darabnak megvannak a maga kitűnő sajátságai s hatásos jelenései. Ez magyarázza meg, hogy oly művész mint Schrœder, nem haladhatott el hidegen ez életteljesen rajzolt alakok mellett s hogy még újabb időben is (1863) megkísérlette a művet Bauernfeld «Soldatenliebchen» czím alatt átdolgozva a bécsi várszínház deszkáira hozni.[2])

Nem mellőzhetjük az alkalmat, hogy Lenznek — kivel még csak egyszer fogunk találkozni — további sorsáról is meg ne emlékezzünk; annyival is inkább, mert ez röviden történhetik s mindamellett egyikét adja a geniekorszak legszomorúbb, sőt legtragikusabb élettörténeteinek. — Említettük, hogy Goethe szíves örömmel fogadta az 1776. ápr. 1. Weimarba betoppant Lenzet. Ez itt eleinte életének legszebb napjait tölté. Ugy bántak vele mint gyermekkel, dédelgették s elnézték hóbortos csinjeit. Mikor néha tovább ment a kelleténél, jóvá tették a jóvá tehetőt. Végre azonban helyzete tarthatatlan lőn. Novemberben követte el azt a «szamárságot», a miről ez elnevezésen kívül semmit sem említ naplójában Goethe. Hogy vétke miben állott, azt ma sem tudjuk bizonyossággal. Következményét azonban jól ismerjük. Lenzet — a legkíméletesebb módon bár, de — kiutasították. Csak egyetlen napi halasztást kérve még, másnap már tova ment, hogy ezentúl mint «a mennyországból kitaszított csavargó, forradalmár és gúnyíró», ki mindenütt idegen, tengesse tévelygő életét. Van valami Lenz élettörténetében, a mi újra és mindig újra Tassot hozza eszünkbe, ki szinte eljátszotta udvara kegyét. S Goethe Tassojának végsoraiban mintha annak a megható levélnek visszhangját hallanók, melyet a szegény Lenz búcsúképen Steinnéhez intézett.

---

[1]) A vitát, Lenz tulajdonának vallva a művet, Marconnay döntötte el véglegesen (Archiv für Litteraturgeschichte II. 245. old.) Támogatja Weinhold is, rámutatva a műben előforduló számos livlandi tájszóra.

[2]) Három előadást ért. V. ö. *Wlassack*, Chronik des k. k. Hof-Burgtheaters (Bécs, 1876), 371. old.

siet Waldbachba. Itt sincs maradása. Visszatér Schlosserhez. Egy czipész fiát kezdi tanitani, kinek, mikor az vándorolni indúl, megható leveleket kézbesít, hogy vinné azokat barátaihoz. Néha-néha elvétve fölcsillámlik hajdani tehetsége, sikerül megragadnia a már-már végképen elröppenő géniuszt s ilyen perczekben nem egy szép költeményt ír. 1779-ben végre, mikor bátyja hazavitte, mindörökre kialudt szelleme. Tizenhárom évig küzdött még teste az élettel. Meghalt Moszkvában a legnyomorúságosabb körülmények között, mint egy lakonikus jegyzet mondja: kevesektől sajnálva s senkinek sem hiányozva. Még sírját sem ismerik. — Eszünkbe jut, a mit e züllött kedélyű s életű ember egyszer Herdernek írt: «El fogok enyészni s hamvadni füst és pára között». . . . ,

Mint *Otto*-jával Goethéhez, úgy csatlakozik Klinger második darabjával: *Das leidende Weib*, Lenzhez. Ezzel a színművel megint bújóskát játszottak a műbírák. Közmegegyezéssel a Lenzének tartották. És ezt a tévedést nem csak a kortárs Nicolai, hanem később még Tieck is elkövette. Lehetővé e misztifikáczió azáltal vált, hogy Klinger e darabját is név nélkül adta nyomtatásba. A kiadó előszavától, melyben többek közt az is áll, hogy «e színmű a Goethe-Lenz-féle modorban van irva, de a szerző inkább csak vázlatát adja a jellemeknek, semmint hogy azokat Lenz szokása szerint erős színekkel kifestené» — nem engedték magukat a kritikusok félrevezettetni, mert épen a jellemzés az a darabban, mi erősen Lenzre emlékeztet. Egy másik sajátossága, a jelenetek gyors változása, ép úgy vezethető Goethére mint Lenzre vissza. Föltehető,

lyeit kimutatni. Hogy az esetet még pontosabban meghatározza, a franczia s az ennek befolyása alatt fejlődött Wieland-féle regényt tartja szem előtt Klinger. Az eszme kútfejére nem nehéz visszatalálni, nyíltan fekszik az előttünk Rousseau művelődés-gyülöletében. Mire való az érzelgős s érzéki regények olvasása, különösen nőknek! Az iskolamesterné asszony Grandisont olvasva elfelejtette, hogy férjének levest kellene főzni; lányának már irodalmárok, «bellatristák» udvarolnak, kik nevenapjára versben fejezik ki hódolatukat, kik titokban fáin regényeket czipelnek számára, kik a színházba vezetik s a vége a dolognak — hogy egyikükkel megszökik.

Mig ez így általánosságban van tartva, a főszemélynél a dolog éle egyenesen Wieland ellen irányúl. A követnének franczia szobalánya azt állítja, hogy Wieland nélkül Németország valóságos zsiványbarlang volna. Ez a szobalány be van avatva úrnőjének vétkes vonzalmába s mindaddig nem tágít erkölcsrontó olvasmányaival, mig a vonzalmat lázas szenvedélylyé nem szította. Mikor azután a szegény nő elbukott, utálattal fordúl el a könyvektől . . . «Mitsem akarok róluk tudni . . . semmit! . . . Bár sohase tekintene beléjük női szem! Ha isten megőriz tőlük, sohasem jutok ennyire! . . .» Az a könyv volt az, az utálatos Agathon, mely megmételyezte a képzeletét, feltüzelte az érzékeit s sűrű fátyolt vont erkölcsi öntudata elibe, míg egy gyönge órában az addig angyali nő mindent feledett. Későn győződik meg arról, hogy az élvezett édesség nem egyéb halálos méregnél!

Hogy Klinger maga is mint ment keresztül Agathon változásán, azt említettük Simsone-ja megbeszélésenél. — Az előttünk fekvő darab, eltekintve a túláradó, rakonczátlan nyelv ismert hibáitól s bizonyos felületességtől a kidolgozásban, minek okát abban leljük, hogy Klinger e művét rövid négy nap alatt írta, — egyike a Sturm és Drang legjobb családi drámáinak, sőt Rieger, Klinger kitűnő életírója, az Ármány és Szerelem fölébe helyezi.*)

*) Idézett, mintaszerű szorgalommal és jeles szakavatottsággal írt könyvében. Alább következő nézetében aligha fog valaki minden tekintetben osztozni: «Dasz das Stück bei groszen Vorzügen der Anlage und bei einer so bedeutsamen Verflechtung der litterarischen Tagesinteressen — die es nach sich gezogen hatte — doch keine rechte Wirkung haben konnte, war weit ausschlieszlicher als beim Otto die Schuld der Ausführung. Denkt man sich dieses Stück in sorgfältiger, bühnengerechter Ausführung, so würde

XIII. Lenz iránydrámai *Wagner*nak két szinművén keresztül egyenesen Schiller Ármány és Szerelméhez vezetnek. Kiindulási pontjuk közös: a polgári dráma, melyet Lillo György alapitott meg 1731-ben «Londoni Kalmár»-jával s mely Lessing Miss Sara Samsonján s Emilia Golottiján, Goethe Clavigoján és Stelláján, Lenz imént tárgyalt művein, Wagner most megbeszélendő két darabján fejlődve, az Ármány és Szerelemben érte el legpraegnánsabb kifejezését.

Wagner Henrik Lipót *) 1770-ben találkozott először Goethével a Salzmann-féle többszörösen említett körben, hol mint született sztraszburgi egyike volt az elsőknek. Intenzívebb összeköttetésbe azonban csak akkor lépett a Götz költőjével, mikor 1774-ben mint ügyvéd telepedett meg Frankfurtban. Mindenesetre a stürmerek közé kell sorolnunk. Tanúságát adta ennek kisebb lírai költeményein s egy konfúzus regénytöredéken kívül két hatfelvonásos szomorújátékával, melyekben az originalgeniek egész apparátusát felhasználja s két szatírájával, melyeknek kitűnő ügyességgel kezelt élét egyszer Goethe mellett, másszor Voltaire ellen villogtatja. Az elsőről még lesz alkalmunk megemlékezni; az utóbbi azért fontos, mert híven illusztrálja az eredeti lángelmék ellenszenvet Voltaireral szemben. A látszólag francziából fordított szatíra czíme: Voltaire am Abend seiner Apotheose (1778), s benne a hiú franczia költőt Irene-je előadása estéjén úgy pillantjuk meg, amint egy XIX. századbeli költő-névtárt forgatva elszörnyedve látja, mily keveset tud ő róla az utókor. Remekeknek tartott drámái csak jegyzetes kiadásokban forognak — idegen nemzetek iskoláiban, hol francziáúl tanúlnak belőlük a gyerekek; előadásra legfelebb Mahometje kerül; utolsó, legkedvesebb művének, az Irenenek, még czíme is ismeretlen. Minden munkái két apró tizenkettedrét kötetet tesznek ki, «Esprit de Voltaire» czímen. Egyikükben a Traité sur la tolérance van a XVIII. század örök szégyenére

ihm Kabale und Liebe mit dem hohlen, verschrobenen Pathos seiner Tugendhelden, der karikierten Unnatur seiner Bösewichter und der Plumpheit seiner Intrigue, den Preis des bürgerlichen Sturm- und Drangdramas kaum bestreiten können».

*) Amit Wagnerről tudunk, azt *Schmidt Erich* úttörő munkájának: «Heinrich Leopold Wagner, Goethes Jugendgenosse», köszönhetjük, mely 1875-ben első, 1879-ben második, teljesen átdolgozott kiadásban jelent meg Jénában.

betűről-betűre lenyomtatva, a másik magában foglalja mindazt, mit negyven vaskos kötetet betöltő műveiből jót és újat összeböngészni lehetett ... «A könyv kiesik kezeiből ... s e szavakkal: Ah Dieux vous voulez donc me faire mourir! hanyatlik hátra. Míg azonban kétséges marad, vajjon e szavak hozzá méltó bonmotnak nevezhetők-e, nem lehet eldönteni, hogy csakugyan meghalt-e vagy csak haldoklik?»

A francia irány ellenének mutatkozik Wagner két szomorújátékában is, a *Reue nach der That*-ban (1775) és *Die Kindesmörderin*-ben (1776), melyek anyagukra nézve egymással feltűnően egyeznek. Megint két szerelmi történettel állunk szemben s a Gyermekgyilkosnőben még a csábítási epizódot is megtaláljuk, a melylyel már Lenz két darabjában találkoztunk. Az Ármány és Szerelemmel történendő könnyebb összehasonlítás czéljából Wagner darabjainak is vázolni fogjuk tartalmát.

A Reue nach der That-ban Langen asszesszor szereti Walz udvari kocsis lányát Friederikát. E szerelem, s főkép annak házassággal történendő befejezése ellen van Langen anyja, az igazságügyi tanácsosné. Midőn látja, hogy fia parancsának s átkokkal való fenyegetésének daczára sem áll el szándokától, Mária Terézia elibe viszi ügyét, úgy adván elő a dolgot, mintha Friederika csábítással kerítette volna hálójába fiát. A császárnő, hitelt adván szavainak, megparancsolja, hogy Walz leányát azonnal zárdába vigyék s az asszesszort közelibe ne ereszszék. Időközben azonban Werner, Langen barátja, egy főrangú ismerőse közbenjárásával tudomására hozza a dolgok valódi állását az igazságos császárnőnek, ki meghatva a hű szerelem e nemes példájától, nemcsak hogy visszavonja előbbi rendeletét, de Langent tetemes fizetésemeléssel igazságügyi tanácsossá nevezi ki. Az uralkodói kegy azonban már későn érkezik. Friederika lesujtva a váratlan csapástól s komor árnyaktól üldöztetve mérget ivott s a testileg szellemileg beteg Langenhoz már csak mint haldokló járulhat. Az anya, későn látva be oktalan gőgje következményeit, a megbánás furiáitól üldöztetve megőrül.

A darab kevés vonásban emlékeztet Shaksperere s Goethére, de annál inkább meglátszik rajta a Lenz hatása s megcsendül benne, meglehetős zürzavarosan, a Sturm és Drang minden kedvencz eszméje. Lenztől különösen a tendencziózus társadalmi irányzatot s a meglehetősen durva, naturalisztikus hangot vette át, mely következő darabjában már a legleplezetlenebb czinizmusig sülyed.

A mi Wagner második színművének tárgyát illeti, az úgy látszik egyenlő mértékkel van Lenz Katonái-ból s Goethe Gretchen epizódjából merítve. Ez utóbbi részről, mely Wagnernek a plagiátor nevét szerezte meg kora irodalmában, Faustnál fogunk beszélni, az előbbire nézve megjegyezzük, hogy vele még az itt nyíltan megnevezett színtérben Straszburgban s a francziás-német kitételekben is megegyezik. Mint a XVI. és XVII. század straszburgi költői és Lenz, Wagner is merész kézzel nyúl szülővárosának népies, helyi kifejezéseibe s azokat, mint Müller a pfalzi szójárást, a legjobb sikerrel alkalmazza. Mint Golo és Genovévában a két bérgyilkos, úgy itt a két fogdmeg egészen dialektusban beszél. — Legkiválóbb alakja a drámának az elcsábított lány atyja Humbrecht mészáros, kinek megelőzőit Lenz katonáinak Wesener-ében és Wagner most tárgyalt darabjának Walz kocsis-ában, követőit pedig az Ármány és Szerelem Miller muzsikusában és századunk drámakölteményei közül Hebbel Mária Magdolnájának Antal mesterében találjuk fel. Nyíltszívü, becsületes, minden ízében derék ember, ki minden szentimentalizmust gyűlölve, daczára heves természetének, leányát

*) Az előbbire emlékeztetnek Langen szavai, melyeket öcscséről mond, akin elkényeztetett húgával szemben nevelési experimentumokat à la Rousseau gyakorol: «Fleisz und Sitzfleisch hat er nun eben nicht, aber desto mehr natürliche Fasslichkeit und wie das Sprichwort sagt, ist ein Quentchen Mutterwitz mehr wert als ein Zentner Schulwitz; sein Lebtag

mindenekfelett szereti. E leány drámánkban Éva nevet visel. Egy házukban lakó tisztnek, Gröningsecknek, sikerül őt anyjástúl egy rosszhírű házba csábítani s ott meggyalázni.' És pedig ez nem mint elbeszélés fordúl elő, hanem a darab bevezetéseül az első felvonásban szemeink előtt folyik le. Mellesleg megjegyezve, a felszolgáló Marianlnak alakja sokban emlékeztet a Measure for Measure vendéglősnéjére. — A tiszt csak rövid kalandra számított, de látva Evchen mély fájdalmát s mégis nemes jellemét a megbecstelenités után, szenvedélyes szerelemre gyúl iránta. Ráveszi hogy hallgasson a dologról, esküvel igérvén, hogy nőül fogja venni, mihelyt családi ügyeit hazájában rendezte. Távozása előtt rábizza titkát egyik bajtársára Hasenpothra, feladatává tévén a lány felett való őrködést. A hűtlen barát azonban maga is szeretné Évát bírni, s ezért Gröningseck távozása után annak irását utánozva, goromba levelet ír a lánynak, kit ezzel az atyai házból el, a kétségbeesésbe hajt. A bűn gyümölcse megér, Evchen egy szegény mosónőnél, kihez menekült volt, gyermeket szűl. A mosónőtől hallja, hogy anyja, kiderülvén, mily házban voltak azon éjszaka, szégyenében s bánatában meghalt. A lány, a történteket mind eszébe szedvén, őrülési rohamában megöli gyermekét s csak már mint holttestet mutatja a könnyekkel szemében, zsémbeléssel ajkain, de örömmel szíve mélyében berohanó apának. Ez megborzad, a vérpad hideg szele lengi át a hajlékot. A szintén odasietett szerelmes, de későn érkezett Gröningseck magát Hasenpothon megboszúlni s ha lehetséges kedvese számára kegyelmet kieszközölni indúl. — Az egész darabban ez utóbbinak, Gröningsecknek, jelleme van legjobban elhibázva. Alig hihető, hogy az az ember, ki oly brutálisan keríti hatalmába a lányt, épen szenvedélye kielégítése után gyúlion igaz szerelemre iránta. Nemkülönben túlzott alak Hasenpoth, kiről már az ifjabb Lessing megjegyzi, hogy egyebet se tud mint inni, enni, káromkodni s úgy szeretni mint uszkárja. Szarkasztikus megjegyzéseiben ismételve emlékeztet a Clavigobeli Karlosra s némileg Mefisztofelesre is. Az inditékok, melyekre a katasztrófa épül, cselszövényen, még pedig meglehetős ügyetlen cselszövényen alapulnak. Hasenpoth levele, Gröningsecknek a legalkalmatlanabb időben történt megbetegedése s főkép egy burnótszelencze epizódja mind csupa erőszakkal összehordott dolog.

A darabnak s különösen első felvonásának a durvaságig menő czinizmusa, — melyre nézve Schmidt mentése, hogy Richardson

szatírájában («Leopold Wagner, Verfasser des Trauspiels von neun Monaten im Wallfischbauche») nevetségessé tett művet 1776. az ifjabb Lessing dolgozta át a Seyler-féle társulat számára, minek következtében a következő évben Wagner maga is javitás alá vette sokat ócsárolt művét, elhagyván belőle az első felvonást egészen meg a tragikus befejezést. Új czímén: «Evchen Humbrecht, oder ihr Mütter merkt's Euch» 1779-ben jelent meg nyomtatásban.

Wagnernek e két darabjáról mondják, hogy *Gemmingen* «Deutscher Hausvater»-jával egyetemben (mely ismét Diderot Père de famille-je befolyása alatt áll) indítékokat szolgáltatott volna Schiller *Ármány és Szerelmé*hez. Ránk nézve sokkal fontosabb a hasonlóságokat, mint a kor szellemének jelentkezéseit kimutatni, mintsem azt kutatni, ha vajjon csakugyan ismerte-e Schiller e műveket és ha igen, mit és hogyan vett át belőlük. Ránk nézve sokkal érdekesebb tudni, hogy az ilyféle társadalmi problémák élénk érdeklődésre találtak s a Sturm és Drang hatása alatt álló közönség érzelmeinek megfeleltek, semmint hogy hosszasan mutogatnók, mint juthatnánk vissza az Ármány és Szerelem-től, a többi nevezett színmű fonalán, egészen Richardson regényeig. Az tagadhatlan, hogy e színmű hosszanvonúló fajának legkimagaslóbb alakja, birván megelőzőinek minden jelességét és hibáját nagyobbított mértékben. A csoport egyes drámái feltűnő hasonlatosságra vallanak egymás közt, s hogy az egyszer már mondottat ismétel-

páthoszában már ékesszóló kifejezést nyer. Az áramlat a szocziális-politikai térre, a *rangkülönbségek* felé tör.

A megelőző darabokban hiányzik a társadalmi osztályoknak az az éles összeütközése, a mi az Ármány és Szerelmet oly korszakalkotóvá tette. A mit tehát Schiller átvett, az nem annyira a vezéreszmére, mint inkább csak a külsőségekre, szituácziókra s jellemekre, főkép az utóbbiakra vonatkozik. A Walz kocsis alakját, melylyel a Gyermekgyilkosnőben mint Humbrecht mészárossal találkoztunk, nemesítve és még inkább egyedesítve Miller muzsikusban találjuk fel. Az anya, ki a Gyermekgyilkosnőben lehetőleg korlátoltnak van rajzolva, itt új, pompás vonásokat nyer; az úrhatnámság beszél minden szavából. A Reue nach des Thatban ez az alak hiányzik, csak a túloldalon találunk anyát a gőgös igazságügyi tanácsosné képében. A Gyermekgyilkosnőben ennek a jellemnek egyik részét Hasenpoth képviseli, ki szofisztikus mentségei közt azt is felhozza, hogy kartársát meg kell mentenie a mésalliancetól. Mindkettő összefoglalva Schiller darabjában a kegyetlenségig következetes, semmi erőszaktól vissza nem riadó miniszter-atyában konczentrálódik. Hasenpoth némely vonását Wurm kapta. Mindezen átmeneteknél legkevesebbet nyert a szerelmes pár maga. Friederika, Éva, Lujza meglehetősen chablonszerű alakok; Langen, Gröningseck, Walter pedig színpadi hősök. Az elsőt eltéríti tervétől egy öreg zsidó elbeszélése, hogy ő azért nem szerencsés, mert fiatal korában atyja akarata ellenére nősült; Gröningseck hosszú hónapokra magára hagyja kedvesét a legnagyobb lelki kínok és testi fájdalmak közepette, Walter pedig a darab vége felé nagyon olyanúl tűnik fel, ki inkább becsületből mint még őszinte szerelemből cselekszik. — Mindhárom darab a szerelmen fordúl meg. Legdurvábban jelentkezik e szerelem a Gyermekgyilkosnőben, hol csak az erőszak elkövetése után ébred s annak következményeit bírja részben kapcsúl, a mivel szemben Wagner másik darabjában és az Ármány és Szerelemben a mocsoktalan lelki vonzalom az, mi egyrészt Langent és Friederikát, másrészt Ferdinandot és Lujzát összefűzi. — Megemlítjük még, hogy a Milford lady alakját, mely a megelőző darabokban nem található, Gemmingen Deutscher Hausvaterjában kell keresnünk, hol azt Amaldi grófnő nevén fogjuk felfedezni.

Schillernek, mint tudjuk, az Ármány és Szerelem harmadik drámai műve. A megelőző Fiesko, a «republikánus szomorújáték»,

után közel feküdt a gondolat, a közönséget okolni ki[illegible]
Csakhogy Schiller minden idealizmusa daczára is sokkal inkább drámaírónak született, semminthogy a publikum hidegségeért magát saját tehetsége tudatával vigasztalta, s az előbbit, mint ezt félreismert nagyságok tenni szokták, megvetette volna. A genie ösztönével sejteni kezdé, hogy mind Emiliában, mind Fieskóban, azáltal hogy idegen földön, idegen viszonyok közt játszanak, hiányzik a tulajdonképeni éltető, a nemzeti elem. Az Ármány és Szerelem keltette óriási hatás mutatja, hogy Schiller sejtelme helyes volt s a legékesszólóbban beszél állításunk mellett, melyből kiindultunk: hogy minden drámának, mely hatni akar, nemzeti alapon, nemzeti gondolkozáson kell nyugodnia. És Schiller már visszatért arról az álláspontról, melyet Haramiái első Bevezetésében fejteget; már nemcsak könyvdrámákat akart írni, sőt inkább a színpadi hatást az eredmény legbiztosabb zálogának tekintette.

Az őt körülvevő életbe, a legközelebbi múltba (Miller egy megjegyzése az 1. fv.-ban és Kalbé a 3-ikban 1782-re utalnak, mint a cselekmény évére) nyúlva, onnan vevé eseményeit, alakjait s rajzolá őket oly merészséggel, milyenről eladdig fogalmuk sem volt a német költőknek. Nincsen a német irodalomban mű, mely forradalmibb irányú volna az Ármány és Szerelemnél; forradalmi nemcsak az egyéni szubjektivitás felszabadítása, de annak a meglevő viszonyokkal szembeállítása tekintetében is. Schillernek elég bátorsága volt a darázsfészekbe nyúlni. Stuttgartból történt eltá-

mikor 1781-b
bachi magány
intendánsának
leírás után elf
a kész kézirat
művét a szính
elfogadhatóna
1784. ápr. 15
nyomtatásban
az átdolgozás
chen aus Ehr
rebe Iffland a
Liebe czimet
előadásról s
közönség fog
de mint hinn

¹) 1783.
lich miszlunge
schen Feder
weil ich mic
neuerdings au
ges aus dem
raktere und d

mai ott sajogtak még nem egy alattvalója lelkében. Két motivumot iktatott ez időből Schiller darabjába: a maitressek garázdálkodását s az alattvalóknak katonákul való elárusítását idegen államoknak. Oly két fekély, melytől akkor a német kis államoknak talán egyike sem érezte magát tisztának. Az Ármány és Szerelem oly kifejezőleg rajzolja e viszonyokat, hogy már ismételve utaltak rá, mint kora kultúrtörténelmének egyik legfontosabb okmányára.

A művet, melynek első eszméje akkor támadt Schillerben, mikor 1781-ben Mannheimból gyalog Frankfurtba ment, bauerbachi magányában dolgozta ki. Dalbergnek, a mannheimi színház intendánsának apróra elmondja a mű szerkezetét.[1]) Midőn ez a leírás után elfogadhatónak tartotta a színművet, Schiller 1783-ban a kész kézirattal Mannheimba vándorol. Augusztus 13-án felolvassa művét a színházi választmánynak, mely azt némi változtatásokkal elfogadhatónak itélte. Színre az Ármány és Szerelem azonban csak 1784. ápr. 15-én került, miután már ugyanazon év januáriusában nyomtatásban megjelent volt. Mint Streicher könyvéből értesülünk, az átdolgozás ideje alatt (márcz. 9.) került színre Iffland «Verbrechen aus Ehrsucht»ja, melyet Schiller keresztelt el így, miért cserébe Iffland az eredeti «Louise Millerin» czím helyett a *Kabale und Liebe* czimet ajánlotta Schillernek, mit az el is fogadott. Az első előadásról s a lelkesedésről, melylyel a színművet a mannheimi közönség fogadta, szintén Streicher emlékezik meg az ő egyszerű, de mint hinnünk lehet minden ízében természethű leírásában.[2])

---

[1]) 1783, ápr. 3.: «Eure Excellenz scheinen, ungeachtet meines kürzlich miszlungenen Versuches, noch einiges Vertrauen zu meiner dramatischen Feder zu haben. Ich wünschte nichts, als solches zu verdienen; weil ich mich aber der Gefahr, Ihre Erwartung zu hintergehen, nicht neuerdings aussetzen möchte, so nehme ich mir die Freiheit, Ihnen einiges aus dem Stücke voraus zu sagen. — Auszer der Vielseitigkeit der Charaktere und der Verwickelung der Handlung, der vielleicht allzufreien Satire und Verspottung einer vornehmen *Narren- und Schurkenart*, hat dieses Trauerspiel auch diesen Mangel, dasz Komisches mit Tragischem, Laune mit Schrecken wechselt, und, obschon die Entwickelung tragisch genug ist, doch einige lustige Charaktere und Situationen hervorragen. Wenn diese Fehler, die ich E. E. mit Absicht vorhersage, für die Bühne nichts Anstössiges haben, so glaube ich, dasz Sie mit dem Übrigen zufrieden sein werden» stb. stb.

[2]) *Streicher And.*, Schillers Flucht von Stuttgart und Aufenthalt in Mannheim von 1782—85, (Stuttgart u. Augsburg, Cotta, 1836). — A meg-

XIV. Wagnernek az előbbi fejezetben érintett gyermekgyilkossági motívumához csatlakozik a testvéri viszálkodás s a testvérgyilkolás indítéka, a mi csak egy nemzedékkel fiatalabb az emberiségnél s a mit a Sturm- és Drangkorszak költői rendkívűli előszeretettel dolgoztak fel. Magát az első tesvérgyilkolást tárgyalja Müller «Der erschlagene Abel» czímű idilljében. Klinger ellenséges testvéreket vezet elénk a már részletesen tárgyalt «Ottó»-ban, majd «Stilpo»-ban s később «Játékosai»-ban. Ugyane motívummal bíró szomorújátékban, «*Die Zwillinge*» pályázik ő a Schroeder-féle díjért Leisewitz «*Julius von Tarent*»-je ellenében. Kettőjükhöz csatlakozik Schiller első színműve «*Die Räuber*»; s ugyancsak e motívum lesz később tiszta, fenkölt tragikummá «Die Braut von Messina»-jában. Könnyebb hangban van tartva Goethe «*Claudine von Villa Bella*»-ja. És hogy a szorosan körünkbe nem tartozó *Schubart*ról is megemlékezzem, azonkívül, hogy indirekte hozzájárult a Haramiák megteremtéséhez, egy költeményében, «Selmar an seinen Bruder», megemlékezik börtönszomszédjáról, kit kegyetlen testvére 19 évig tartott fogva a Hohenaspergen.

Fő találkozási pontjuk e drámáknak még az, hogy az ellenséges testvérek ugyanegy lányt szeretnek, ki a Messinai Hölgyben

---

felelő hely Schiller hűséges barátja leírásában így hangzik: «Um der Aufführung von Kabale und Liebe recht ungestört beiwohnen zu können, hatte Schiller auf eine Loge bestanden und seinen Freund S. (Streicher) zu sich dahin eingeladen. — Ruhig, heiter, aber in sich gekehrt und nur wenige Worte wechselnd, erwartete er das Aufrauschen des Vorhangs. Aber als nun die Handlung begann, — wer möchte den tiefen, erwartenden Blick, das Spiel der untern gegen die Oberlippe — das Zusammenziehen der Augenbrauen, wenn etwas nicht nach Wunsch gesprochen wurde — den Blitz der Augen, wenn auf Wirkung berechnete Stellen diese auch hervorbrachten, — wer könnte dies beschreiben! — Während des ganzen ersten Aufzuges entschlüpfte ihm kein Wort, und nur bei dem Schlusse desselben wurde ein «*es geht gut*» gehört. — Der zweite Akt wurde sehr lebhaft, und vorzüglich der Schluss desselben mit so vielem Feuer und ergreifender Wahrheit dargestellt, dasz, nachdem der Vorhang schon niedergelassen war, alle Zuschauer auf eine damals ganz ungewöhnliche Weise sich erhoben und in stürmisches, einmütiges Beifallrufen und Klatschen ausbrachen. Der Dichter wurde davon so sehr überrascht, dasz er aufstand und sich gegen das Publikum verbeugte. In seinen Mienen, in der edlen, stolzen Haltung zeigte sich das Bewusstsein, sich selbst genug gethan zu haben, sowie die Zufriedenheit darüber, dasz seine Verdienste anerkannt und mit Auszeichnung beehrt wurden . . . .»

hozzá még nővérük is; a testvéri szerelem különben a tárgyaltuk Lenz-féle Uj Menozában s — persze más fordulattal — Goethe Testvéreiben is szerepel drámai motívum gyanánt.

A testvéri viszálkodással egyidejűleg kell az *apagyűlölet* indítékát is felhoznunk, már csak azért is, mert a legtöbb darabban, mindenekelőtt a legismertebben, Schiller Haramiáiban, a két indíték párhuzamosan halad. Az apagyilkosság a megelőző korszak kedvencz anyagát képezé s franczia meg angol befolyás által lett kedveltté*) oly annyira, hogy Bodmer Noah-ja harmadik énekében mint özönvízelőttiről emlékszik meg e bűnről. A Sturm- és Drangkorszak drámáiban a fiúk legfölebb feltámadnak atyjuk ellen, néha szenvedélyüktől elragadva kardot is rántanak rájuk, máskor börtönben sanyargatják, de gyilkosságra alig kerül a dolog. Az Uj Menozában Lenz ezzel, mint az előbb említett s több más motívummal is csak játszik. «Die beiden Alten» czímű drámájában börtönbe veti a gyermek szülőjét, hogy előbb jusson örökségéhez, hasonlóan Franz tettéhez a Haramiákban. Mindkettő holt hírét költi atyjának. A Julius von Tarentben, valamint az Ikrekben, különösen ez utóbbiban, nyiltan jelentkezik a hevesebb fiú ellenszenve atyja iránt s Schubart «Fluch des Vatermörders» czímű balladájában nemzedékről nemzedékre száll az apakínzás s apagyilkolás. Ezzel elérte a szörnyű motívum tetőpontját. Itt megszakad a további összeköttetés. A *végzetdrámák* költői fogják a szálat ismét felvenni.

Valamennyi említett színmű közül három érdekel itt bennünket tárgyunkra való tekintettel: Leisewitz «Tarenti Juliusa», Klinger «Ikrei» és Schiller «Haramiái.» Az első két darab 1775-ből, a harmadik hat évvel későbbről származik.

1775. febr. 28-án Ackermanné Sarolta és első férjétől származó fia Schroeder L., mint az akkoriban Hamburgban tartózkodó Ackermann-féle szintársulat vezetői, pályázatot hirdettek, melyben ajánlkoznak minden eredeti három vagy öt felvonásos darabért 20 louisdort s minden jó fordításért 6 louisdort fizetni. A pályázat eredménye nem a legfényesebb volt s csak épen annyi konkurrenst

---

*) V. ö. *Dr. Sauer Á.*, Joachim Wilhelm von Brawe, der Schüler Lessings. (Straszburg, 1878, »Quellen und Forschungen» XXX. füz.) 111. old. kk.

mutatott fel, mint közel húsz évvel előbb a Nicolai-féle, t. i. hármat. A beérkezett művek elseje a *Julius von Tarent* volt, Leisewitztől, a másodikat *Die unglücklichen Brüder* czímen egy ismeretlen*) küldte be, a harmadik pedig, mely a díjat elnyerte *Klinger* tollából származott és *Die Zwillinge* nevet viselt. Különös módon mindhárom darabnak katasztrófája testvérgyilkolásban tetőzik. Hogy ez nem volt kitűzve a pályázat feltételeiben, azt már Koberstein, II. 1494 α kimutatta. Annál inkább meglepte a feltűnően hasonló tárgy a pályabírákat s meglep minket is, ámbár félig-meddig tudjuk, hogy Klinger, Miller által tudomást szerezve Leisewitznek tervben már régebben kész drámájáról, úgyszólván szűkebbkörű versenybe bocsátkozott ez utóbbival. De még így is hátra marad a harmadik darab tárgybeli egyezésének a megmagyarázása. Megfejtésül, míg biztos adatok nem állanak rendelkezésünkre, egyebet nem nyújthatunk a fennebb említett ténynél: hogy bizonyos indítékok úgyszólván a levegőben fekszenek. Minden időben léteztek irányok és eszmék, melyeknek keretén belül a teremtő lelkek kiváló előszeretettel mozogtak s melyek a költői alakításra ingerlőbben hatottak a többinél. A Sturm- és Drangkorszakban is ugyanezen körülmény állott be s már Gervinus figyelmeztet, hogy annak a számtalan színműnek, mely a Galotti Emilia s a Götz hatása alatt gombamódra burjánozott, családbeli gyűlölség, rokoni villongás, uralkodó-, házastárs-, rokongyilkolás, mésalliance, lázadás s a szenvedély összeütközése a kötelességgel képezi majdnem kimerítő tárgysorozatát.

A mi a rokongyilkolást illeti, ebben már tudvalevőleg Aristoteles is hatalmas eszközét látta a tragikai érzelmek, a szánalom és félelem felgerjesztésének. Az antik szomorújáték, élén a három nagy hellén tragikussal, előszeretettel fordúlt ez anyaghoz. És a Sturm- és Drang-korszak drámairóinak is csak komoly felfogásukról tanúskodik, hogy a motívumok mélyebb alapú feldolgozására igyekeztek. Nem mindig koronázta azonban igyekezetüket siker. Hogy az ily ominozus indítékoknak irtózatossága, természetellenessége, sőt valószínűtlensége némileg mérsékeltessék s a nézőben a szánalom és félelem a szép határán túl ne csigáztassék, kell, hogy

*) *Dr. Sauer Á.* e darabban Berger B. «Galore von Venedig»-ének első alakját véli felismerni.

a költő művészete magaslatán álljon. A
s siker csak a motiválás legpreczízebb a
hető. Lessing erre nézve híres Rodogune-
zott: «A költőnek mindenekelőtt azon ke
s következményeknek oly sorozatát állíts
lag ama valószínűtleneknek látszó bűntet
következniök. Meg nem elégedve azzal,
nelmi megbizhatóságon alapúlnak, azon f
nek jellemeit úgy határolja meg; — azon
nyeket, melyek által e jellemek mozgásb
szerűleg egymásból folyókká tegye; —
szenvedélyeket minden egyes jellemhez k
ki; — azon fog lenni, hogy a szenvedély
hozzon létre: hogy mindenben csakis a l
desebb lefolyást lássuk; hogy minden e
lépésnél be kelljen ismernünk, hogy a sze
a dolgok ugyanazon állásánál mi sem c
ben; hogy semmi se lepjen meg bennünk
közelítésén kívül, melytől képzelő tehet
s melynél magunkat végre, telve a legbens
kiket ily végzetes áramlat elkapott, s telv
mélésében, hogy hasonló áramlat talán
tekre, — miktől hideg vérünk teljes birto
magunkat — ragadna, találjuk».

Az indító okok felkeresésében, m
gyilkolására vezetik, mindkét költő ugya
kettő a becs-, uralkodásvágy s a féltéken
mait választá. Már kezdetben hangsúlyoz
mek különbözőségét, a mi az ellenséges te
fogva meghasonlásra indítja. Ez a különb
szik, a minthogy az egy pontból kiinduló
vább eltér egymástól s leplezetlen gyűlöl
vágyak legszenvedélyesbike, szerelmük, eg
zik. A most kifejlődő harczban a tetterőse
köztől sem fog visszariadni, hogy akarata
ügyességgel látjuk e lefolyást *Leisewitz*nél
debb testvér, életének egyetlen boldogság
nál fogva nem méltó hozzá, bírásában le
hogy képes érte lemondani a trónról. De

Blankát, csakhogy inkább becsvágyó féltékenységgel: mert Julius is szereti, ki mellett semmi tekintetben sem akar hátramaradni. Blankának az övének kell lenni, mert a szépség a bátorság természetszerű jutalma, s nem illeti meg az ábrándozó, merengő, tétlen Juliust. (A vetélytársaknak ily irányban eltérő jellemük százszor meg százszor képezett már drámai fordulópontot.) Az öreg herczeg igen jól ismeri Guidó természetét, így nyilatkozván róla: «Jól tudom, hogy megveti az asszonyokat, s egész szerelmessége magában véve vajmi csekély jelentőségű; ha csak ez találkoznék össze Julius szerelmével, gyermek állana óriással szemben s ezek csak nem fognak megverekedni. De abban rejlik a megdöbbentő, hogy *Julius szerelmével Guido becsvágya* ütközik össze, *óriás óriással*, kiknek egyike sem enged a másiknak erőre nézve legkevesebbet sem, s ez elkeseredett, vészes csatákat fog szülni!»

Az öreg herczeg a viszály közvetlen okozójának, Blankának, klastromba küldése után megkísérli a két ellenséges testvért egymáshoz közelebb hozni. Könnyei arra indítják Guidót, hogy kijelenti, hogy ő lemond Blankáról, hacsak Julius is ugyanezt teszi; az «ő becsületének elég lesz téve», ha egyikük sem bírja a leányt. Könnyű ez Guidónak, de annál nehezebb Juliusnak, kinek szerelme Blankához mély, benső, rendületlen. Vonakodása Guidót a legféktelenebb indúlat kitörésre ragadja. Fenyegetései arra indítják bátyját, hogy előbbi tervét, Blanka megszöktetését, siettesse. Szerelme tárgyával valamely magános, ember nem lakta tájra akar vonúlni, s ott, lemondva nagyság-, pompa-, trónról, egyedül érzelmének akar élni. Jelleménél fogva nem is gondolkozhatik, cselekedhetik másképp. És épen ily valószínűnek, sőt szükségszerűleg Guido jelleméből folyónak tetszik az, hogy szokva lévén minden kívánságát teljesülve látni, midőn értesül Julius szándékáról, szintén a kolostor felé siet és gyűlölet meg becsvágyó féltékenységétől nógatva, bátyjával, ki el akarja előle Blankát ragadni, összetűz s heves, vad természetének megfelelőleg a villongást Kain bűnével tetézi.

Hogy Klingert *Ikreinek* kidolgozásában ugyanazon motívumok vezették, melyek Leisewitzet Julius von Tarentjében, az szembeszökő. Csak a részletekben járt el mindkét költő egyéni természetének megfelelőleg. Míg Leisewitz a szelídebb, szentimentálisabb testvért választá hőseül, szorgos megfontolással rajzolta személyeinek egyediségét s cselekményét jól meghányt-vetett terv szerint vezette bölcs korlátok közt a kifejlésig, addig Klinger

inkább saját költői hajlamát, mely a kor hangúlata is volt, követve, a vad, szenvedélytől vak *Guelfo*nak osztá az első szerepet; a jellemeket nagyobbrészt csak vázolta s attól sem riadt vissza, hogy színművét a legszörnyűbb, legrikítóbb jelenetekkel túlhalmozza. — Tagadhatatlan, hogy az okok, melyek Guelfót az Ikrekben testvérgyilkolásra indítják, magukban véve hatalmasabbak, mint az imént a Julius von Tarentben vázoltak. Becs- és uralkodásvágyának reálisabb alapja van, a mennyiben a szorosan meg nem állapítható elsőszülöttségre támaszkodik. Ezenfelül ő csakugyan szereti Kamillát, míg Guido érzelme Blankához csak akaratos, gyermekesen duzzogó bírnivágyás. Mindezek daczára Klinger tragédiájában mint valami megdöbbentő, visszaijesztő esettel állunk a testvérgyilkolás tényével szemben; főképen azért, mert e tett *kiszámítva* s nem mint Leisewitznél a *pillanat hevében* követtetik el. Klinger *Ferdinando*ja ártatlanúl lesz ép akkor a sujtó testvérgyilok áldozata, mikor minden törekvése oda irányúl, hogy öcscsét megbékítse. A felháborodás, melyet vétlen vesztén érzünk, háttérbe szorítja szánalmunkat a gyilkossal szemben. És ha érzünk szánalmat Guelfo iránt, az csak olyan, a milyent minden beteg ember is megvárhat tőlünk, de távol áll az Aristoteles és Lessing követelte tisztúlt érzéstől. Önmagunkat nehéz beleképzelni e dühöngő, majdnem mániában szenvedő ember lelki állapotába. Leisewitz tragédiájában ellenben a nemesebb testvér, ki finom érzékkel van e cselekmény hősévé téve, csakugyan felkölti részvétünket s elképzeljük, hogy hasonló körülmények közt mi is így érezvén, hasonló szomorú sors találna érni. Egyszóval emberileg nem csak ez az alak, de az előbb mondottnál fogva, az elvetemedett testvér is közelebb áll hozzánk.

A Julius von Tarent nyomtatásban megjelenvén, több elismeréssel találkozott az Ikreknél, a közönség tehát nem Schroedernek adott igazat. Ezzel szemben nem hagyhatjuk idézés nélkül a modern német dramatikusok egyik legjelesbikének, *Ludwig Otto*nak véleményét, ki a sokszor vitatott kérdésben, hogy helyesen ítéltek-e a bírák a díj megszavazásánál, határozottan részükre áll. Mindenesetre túlcsap a határon, az Ikreket azon darabnak nevezvén, melyben valamennyi általa ismert színmű közül shakspere-i jellemrajz, szenvedélyfestés, lélektani részletezés s tragikai hangulat a korunkbeli konczentrált alakkal a legszerencsésebben s legfesztelenebbűl párosúl. Mindenekfelett a színmű tragikai hangulatára fektet nagy

súlyt: a vég már a legelső jelenetben benne van, csak ki kell azt burkolni; bámulja az ügyességet, melylyel a befejezés úgyszólván minden színpadi cselekmény nélkül nem annyira fokoztatik, mint inkább megközelíttetik; hogy magában véve egy jelenet sem állhat meg, hanem valamennyi csakis a vég miatt van, arra tör; hogy az egész darab csak *egyetlen* effektussal bír, melyre minden részlet irányúl s melyet csak így, összeségében ér el.

A Julius von Tarentről pedig így nyilatkozik Ludwig: «A cselekmény fontos és csakugyan tragikus; mert az e darabban szenvedők közül egy sem szenved méltatlanúl; a cselekmény természetesen folyik a jellemekből s szenvedélyekből, minden cselszövény közbelépte nélkül. A kompoziczió átlátszósága, szelídsége és lágysága Goethére emlékeztet. A nyelv középhelyet foglal el Goethe naiv és Schiller reflektáló kifejezésmódja között. Akár ma irottnak tarthatnók e darabot, oly kevéssé évült el nyelve; Schiller első színművei e tekintetben sokkal régiebbeknek tetszenek.... Míg Schiller fiatalkori drámái színpadi hatás tekintetében felülmulják Juliust, addig ennek előnyei a cselekmény természetessége s valószínűsége, a pontosan kimért stíl, s a lelkiállapotok kitűnő ecsetelése. Az «Ikrek» mindenesetre drasztikusabbak s meg van saját előnyük a hangulatban s a lendületes képzeletben, de a mi a nyelvet illeti, messze maradnak a Julius megett. Az Ikrekben már az első jelenetnél jobban meg vagyunk győződve a tragikus végről, mint itten az utolsóelőtti sorban, mely a katasztrófát megelőzi. A helytt azonban ottan jó időre van szükségünk, míg a szenvedély azon magasra csavart hangjába bele szokunk, melylyel az mindjárt kezdetben a nézőt meglepi. Nagyobbszerűnek és lendületesebbnek mindenesetre az Ikreket kell neveznünk.»

Elfogúlatlanul olvasva a két művet, következő jellemző vonásaikat állíthatjuk egymással szembe. Klinger rohamosabb, mértéktelenebb, Leisewitz nyugodtabb, mérsékeltebb. Ott a tárgyának magát egészen odaadó ifjú, itt a számító művész dolgozik. Klinger műve szenvedélyesebb, lángolóbb, a Leisewitzé hidegebb, de arányosabb. Az Ikrekben óriásilag kimagaslik Guelfo alakja; mint egyetlen hosszú monológ zajlik le a darab; Leisewitznél jobban el vannak osztva a szinek. — Leisewitz is mint Klinger Shakspereen és Göthén, de Lessingen is képezte magát. Csakhogy Klingernél a Shakspere befolyása túlnyomó, Leisewitznél a Lessingé. Ez

utóbbi oly sokat tanúlt Galotti Emíliától stíl és szerkezet tekintetében, mint a Sturm és Drang drámaköltőinek egyike sem.[1])

Schroederre s a pályabírákra valószínűleg nem ily eszthétikai megfontolások voltak irányadók. Nem mérlegelték, mint manapság, hogy a Leisewitz darabja megfontoltabb, kiszámítottabb, — míg a Klingeré tehetségesebb, szenvedélyesebb, de túlcsapongóbb is, hanem egyszerűen azt kérdezték maguktól, hogy melyik fog a színpadon nagyobb hatást tenni, s e tekintetben, már csak azért is, mert hívebben viseli magán az uralkodó áramlatot, a Sturm és Drang színezetét, az Ikreket illette az elsőség. Ez értelemben ejtették meg itéletüket, nem mulasztva el azt némi okokkal támogatni.[2]) A kortársak számára az Ikrek az első német nagy jellemtragédia gyanánt tűnt fel. Ez már nem volt dramatizált történet. A sorsával elégedetlen, daczos, irigy Guelfo, az oroszlán Guelfo, a testvérgyilkos Guelfo a fiatal nemzedéknek hatalmas egy alak volt. Igaz ugyan, hogy Bürger vadállatnak nevezte, melyet örömmel lőne le, mint egy veszett kutyát; de ha a hatást, mit e darab gyakorolt, teljesen fel akarjuk fogni, követnünk kell Moritz F. hires regényének czímhősét Reiser Antalt a színházba, s színunk kell magunkba azt a rekkenő meleg, viharterhes levegőt, mely a lélekzetét visszatartva figyelő tömeget lepi, s meg kell látogatnunk a Károly-iskolát, hol Schiller e mintára keveri ellenséges testvérei számára a színeket.

---

[1]) Ujabban a Jul. v. Tarenttel *Henneberger* foglalkozott behatóbban Evkönyvében (I. 111. old. kk.). Befejezésül futólagos összehasonlítást tesz e darab és Klinger Ikrei közt. Ez az összehasonlítás szélesebb alapot nyert *Bayer J.* könyvében: Von Gottsched bis Schiller, Vorträge über die klassische Zeit des deutschen Dramas (Prága, 1869) 134. old. kk.

[2]) A pályabirák a következőben foglalták össze rövid határozatukat: Das erste Stück «Die unglücklichen Brüder» war zu leer an Handlung, nicht überdacht und reif genug, obschon einige Scenen vorteilhaft und Erwartung erregend angelegt, die aber unbefriedigt blieb. Das zweite hiesz «Julius von Tarent», handlungsvoll, schön dialogiert, voll Verve und Geist; alles entdeckt den Kenner der Leidenschaft, den denkenden Kopf, den Sprecher des menschlichen Herzens, und kurz — den Dichter von Talenten; es war des Preises entschieden wert, bis ihm das dritte «Die Zwillinge» denselben dadurch abgewann, dasz es die mächtige, gewaltige Triebfeder der unentschieden gebliebenen Erstgeburt voraus hat. «Wer beweist mir, dasz ich nicht der Erstgeborne von uns Zwillingen war?» das entflammt den hintennach gesetzten Guelfo, und darüber fallen sie beide.

alakjában annak a szenvedélyes tagadásnak adott kifejezést, mely az eredeti lángelméket jellemzi, s mely minden létező társadalmi rend, szokás és hagyomány ellen van irányozva. Ha a drámának ez intencziója nem válik ki tisztán, az semmi egyében nem múlik, mint magán az előadási modoron, melynek túlságos rakonczátlansága nem enged művészi élvezethez jutni. És ez a rakonczátlanság annyira benne fekszik a költő lényében, hogy nem engedi az általa teremtett alakokat egymástól jellegileg elválni, miáltal bizonyos egyhangúság a szenvedélyben jön létre, és ez az körülbelül, a mit Ludwig emfázissal tragikai hangulatnak nevezett. Ép oly joggal vethetnők e mű szemére, hogy oly hangon kezdi, mely fokozást már nem tűr. Olyan, mint az énekes, ki folyton a legmagasabb hangokban kalandozik; megnyugtató pillanatok volnának számunkra, ha néha-néha leszállana, lélekzetet venne, de ezt nem teszi. Ez az erőszakolt magasság lehet fogás, mesterkélés, — de lehet ifjúkori elragadtatás is. Klingernél ez utóbbi.

A mi a Julius von Tarent tárgyát illeti, erre nézve nem kell a bizonytalanban tapogatóznunk, Leisewitz maga ád róla felvilágosítást egyik levelében:[1]) «Művemhez az első eszmét I. Cosmus firenzei nagyherczeg és fiai János- és Garsiasnak történetéből[2]) merítettem. Mivel azonban itten sem a jellemek, sem a történelmi részletek nem voltak egészen ínyemre, a középútat választám a

előbbi Tarentbe helyeztetett s ennek uralkodó családja is lépett a Mediciek helyébe. Ezzel meg voltak adva a Julius von Tarent főeseményének szálai. A kútfőben is két testvérrel van dolgunk, kik egymást gyűlölik, ott is, mint a drámában testvérgyilkosság tetőzi e gyűlöletet. Nem hiányzott egyéb, mint ebbe az egyszerű lefolyású eseménybe összhangzó, egyöntetű motiválást hozni. Ez a becsvágy és szerelem felhasználásával történt. Habár ez eszme egyszerű ötlet is lehetett volna, Kutscherával tartunk, ki azt állítja, hogy Leisewitz e momentumokat a Mediciek ellen irányzottt Pazzi-féle összeesküvés történetéből merítette, hol egészen hasonló testvérpárra s versengő szerelmükre talált.

Valamint a Leisewitz által használt kútfőben, úgy ennek meg Klingernek darabjában is a bosszúálló atya sajátkezűleg végzi ki gyilkos fiát. Ezt a költők úgy okolják meg, hogy míg egyrészt az atya, mint ilyen és mint uralkodó, a legfőbb itélő és végrehajtó jog felett rendelkezik, másrészt a gyors sújtolással a szégyentől akarja megmenteni gyermekét. Ránk ez az atyai kegyetlenség kellemetlen hatást gyakorol, egészen eltekintve attól, hogy Leisewitz darabjában az atya jelleméből minden erre előkészítő vonás hiányzik. A vén Guelfo (az atya az Ikrekben) hirtelen, heves természetű öreg, ki egyszer már lándzsáját fia után dobta; tudjuk, hogy Ferdinando kedvencze volt, míg Guelfo csak búbánatot hozott fejére; nevének becsületén szenyfoltnak tapadni nem szabad, hagyján tehát, ha a gyilkossal gyorsan végez. Máskép áll a dolog Juliusban. A vén herczeg nyugodt, megfontoló természetűnek van rajzolva, ki mindkét gyermekét egyaránt szereti. Itt sokkal inkább Guido jelleme fokozatos fejlődésének tekintenők, ha tette után, látva, hogy egész jövendő életére szörnyű bűntett fogja árnyékát vetni, önmaga vetne véget ez életnek. Ez a befejezés a tisztán tragikai hatás előnyétől eltekintve, az utolsó felvonás vontatott jeleneteit is feleslegesekké tette volna.

Klinger pályanyertes darabját 1776. febr. 23-án adták legelőször. Brockmann játszotta Guelfót, Schrœder Grimaldit, a »bús«-at, ki sokban emlékeztet Goethe másodalakjaira, mint például Karlosra Clavigóban. Mikor később Schroeder a darabot átdolgozta, ő maga adta a főszerepet. A Julius von Tarentet szintén 1776-ban adták először Berlinben, még pedig négyszer egymásután, s körülbelől egy évre az Ikrek után Hamburgban is színre került.

Nyomtatásban mindkét darab nagy feltűnést keltett, de külö-

nösen a Leisewitzé. Az Ikrek megjelent a «Hamburger Theater» I. kötetében (1776), a Julius von Tarent névtelenül Weygand kiadásában Lipcsében (szinte 1776). Ez utóbbit Lessing Goethe művének tartotta, mi a mellett bizonyít, hogy létezik hasonlatosság a Clavigo költője és Leisewitz között. Másrészt azonban nem kerülte el Lessing figyelmét az a nagy közeledés sem, melyet a Julius von Tarent Galotti Emília felé tett. Mikor megtudta, hogy az előbbi nem Goethétől van, így kiáltott fel: Annál jobb, örüljünk, hogy hazánkban rajta kívül más is képes ily nagyszerű művet irni! Bürger és a göttingaiak lelkesedéssel üdvözölték s a Frankfurti Tudományos Értesítő azt állítá, hogy Galotti Emília óta nem jelent meg hasonló jelességű mű. Csak Bodmer és Wieland írtak ellene.

Klinger színműve giesseni tartózkodása alatt jött létre, melyről már szóltunk. Egészen ismeretlen azonban eddigelé számunkra Leisewitz személyisége. Neki kell még pár szót szentelnünk, mielőtt ezen a német irodalomban fontos pályázattól s annak eredményeitől megválnánk.

*Leisewitz János Antal**) (1752—1806) nem tartozik szorosan véve az originalgeniekhez. Hogy mégis velük szokták említeni, annak oka egyrészt abban rejlik, hogy egyetlen befejezett nagyobb, épen most megbeszélt művével a Schroeder-féle pályázaton Klinger mellett vett részt s így neve némileg összeforrott korának legdühösebb stürmerével; de másrészt abban is, hogy úgyszólván mindjárt pályája kezdetén a Hainbund tagja lőn, mely szövetkezetnek iránya, mint már említők, lényegében megegyezett az eredeti lángelmék törekvéseivel. Mikor t. i. 1770-ben Leisewitz a göttingai egyetemre ment jogot hallgatni, megismerkedett Höltyvel, Boieval, mindenekelőtt azonban Bürgerrel és tagja lőn a Hainbundnak. Igen valószínü, hogy részt vett a Shakspere-klub gyülésein, melyet ez időtájt Bürger néhány barátjával alapított s hogy ez indította őt a nagy angol költő tanúlmányozására. E foglalkozás-

---

*) Műveit 1816. egy bécsi könyvkereskedő nyomatta ki. Először öszszegyüjtve, életrajz kiséretében dr. Schweiger rendezésében jelentek meg. (Braunschweig, 1838). — Úttörő mű a költő életére s műveire nézve: Johann Anton Leisewitz. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Litteratur im XVIII. Jahrhundert. Von *Gregor Kutschera von Aichbergen.*» (Bécs, 1876). A fiatal szerző halála után, kinek e mű tudori értekezése volt, Tomaschek K. tanár adta ki. — Érdekes ismertetése Schmidt Erichtől az «Anzeiger für deutsches Altertum»-ban található. (III. 190. kk.)

ban keresendő annak végoka, hogy Leisewitz élesen kiválva a szövetség többi tagjai közül, kik nagyobbrészt lírikusok voltak, kizárólag a drámai költészetre adta magát. Tudományosan főkép bölcsészettel és történelemmel foglalkozott. Tanúlmányozta Voltairet, Montaignet, Baylet; de még inkább Humeot és Locket. Adatokat gyűjtött egy «Harmincz éves háború történetéhez», a melyhez barátai s később Németország nagy reményeket fűztek.

Julius von Tarentjével útitáskájában hagyta el Göttingát 1774. októberben, hogy szülővárosában, Hannoverben, mint ügyvéd telepedjék meg. Midőn a következő évben Schroeder pályázatának híre elérte, ez s még inkább pénzszüksége, műve végleges kidolgozására indították e teljes életében habozó embert. Később, mindinkább jelentkező pénzszükségét némileg fedezendő, fordításokat vállalt. Állapotának nyomasztó voltát az is növelte, hogy jegyesét, későbbi nejét, kit költő életében példátlan hűséggel szeretett, nem volt módjában biztos otthonba vezetni. A leány Seylernek, az ismert színházi vállalkozónak volt lánya, s mióta ez másodszor nősült, egy rokonánál lakott Hannoverban, hol Leisewitz vele megismerkedett. Elragadtatása oly nagy volt, hogy az alig tizenöt éves lánynak szerelmet vallott. Levelezésükben, mely az eddig megjelent mutatványokból ítélve egyike a legérdekesebbeknek, melyet valaha két rokon s ideálisan érző lélek egymással folytatott, egy helyütt vonatkozás történik Rousseaura is. Leisewitz örömmel értesül, hogy menyasszonyának megnyerte tetszését a genfi bölcsész, ki neki is kedvencz írója, kihez ezerféle lekötelezettség fűzi. Ez megint egy találkozási pont a stürmerek- és drängerekkel. Mint a Rousseau-hangúlat, mely művein, főkép Tarenti Juliusán keresztül vonúl, az originalgeniekre emlékeztet, épúgy tanulta Leisewitz a göttingai költőktől a lírai hatásokkal való dolgozást. Egészen rájuk emlékeztet, úgyszólván örökségük a szentimentalizmus azon lehellete, mely a színművén elömlik. Rájuk vall a holdfény gyakori alkalmazása is.

Hogy mielőbb biztos állásra tegyen szert, 1780-ban engedett Leisewitz egy meghívásnak Braunschweigba, hol mint kerületi titkár lőn alkalmazva. Legfontosabb viszonyaihoz ez időből Lessinggel való ismeretségének megújítása tartozik, mely barátsággá fokozódva az utóbbinak haláláig (1781) zavartalanúl fennállt. Ez időben kezdi már költőnk életét a hipochondria, melyhez később valódi szenvedések is járultak, megrontani. Hiányzott nála min-

pontra jutott, hogyan juthatna oly álláshoz, melynek jövedelméből nejét is eltarthassa. Egyszer útnak is indult körültekinteni, mikor többek közt Weimart is érintette. Naplójában megemlékezik Herderről, Goethéről, Amália herczegnőről s Wielandról; az utóbbi legkevésbbé tetszik neki. — Fáradozásait semmi siker sem koronázta s végre elkeseredve — miután a Lessing halálával üresedésbe jött könyvtárosi állásra is hasztalan pályázott volt, — az anyjától kapott némi segélylyel nőül vette Zsófiáját. Házasságuknak első évei nem voltak menttek anyagi gondoktól, melyeket még fokozott mindkettőjüknek végtelen jószívűsége minden sanyargó iránt. Az első lépés a nyomasztó viszonyokból kifelé akkor történt, mikor Leisewitzet meghítták a trónörökös mellé a történelem s jogtudomány tanárának. Az uralkodó herczeg fáradozásai méltatásaúl udvari tanácsosnak nevezte ki. 1790-ben a titkos kanczellária titkára s a következő évben a Balázs-templom kanonoka lőn. 1801-ben titkos igazságügyi tanácsosi czímet nyert s 1805-ben az egészségügyi kollégium elnökségét ruházták rá. Mindezen hivatalok teendőit nagy lelkiismeretességgel s pontossággal végezte. A szegények felsegélésére tett intézkedéseit máig is hálásan emlegetik Braunschweigban.

Utolsó éveiben már oly szenvedő volt, hogy hordszéken kel-

lett a gyűlésekbe vinni. A Julius von Tarent írója, a berekszövetség hajdani tagja, minden kedvét elveszíté a költészethez. Emberkerülő lőn olyannyira, hogy azt az adomát hozták róla forgalomba, miszerint rögeszméje, hogy ő üvegből van s ha hozzá érnek, menten eltörik. 1806-ban mellbetegségbe esett, melyben szept. 10-én, alig 54 éves korában, kimult. Mindvégig imádott neje (m. h. 1833) a haldokló kivánságára minden hátrahagyott iratát, többek közt a «Szilveszter estét» s a «Harmincz éves háború történetének» már kidolgozott részét tűzbe hányta. Mint mondják, három hétig táplálta kézirattal a lángokat.

XV. Elképzelhető, hogy az új irány, mely minden meglevőt és konvenczionálist halomra döntött s melynek jelenségeivel mostanáig foglalkozánk, sok tekintetben ellenségeskedésbe jutott a régi iskolák híveivel. Ismételten említettük, hogy Lessing meglehetősen hidegen viselte magát a stürmerek- és drängerekkel szemben; tudjuk, hogy Nicolai, a megcsontosodott józanság embere, lapos elménczkedéseivel neki ment Werthernek. De leghatalmasabb s legcsüggedetlenebb ellensége az eredeti lángelméknek *Lichtenberg G. Kr.* göttingiai tanár és gúnyiró (1742—1799) volt. Ez majdnem minden gyengéjüket kérlelhetlenül pellengérre állítá. Egyik művében «Parakletor, oder Trostgründe für die Unglücklichen, die keine Originalgenies sind», sóhajtva mondja többek közt, hogy íme, miután a németek annyi ideig óhajtottak eredeti tehetségeket, megkapták most azokat, csakhogy nincs bennük köszönet.*) Még éle-

*) «Der eine hinkte, der andre affektierte ein steifes Knie, der dritte schlug ein Rad, der vierte Purzelbäume, der fünfte ging auf Stelzen, der sechste machte den Hasentanz, der siebente hüpfte auf einem Bein, der achte rollte, der neunte ritt sein spanisches Rohr, der zehnte ging auf den Knieen, der eilfte kriecht und der zwölfte rutscht . . . Wenn ihr originell schreibt, z. B. in synkopischen Sentenzen, flucht und schimpft wie Shakspere, leiert wie Sterne, sengt und brennt wie Swift, oder posaunt wie Pindar, — meint ihr, dasz ihr damit Dank verdienen würdet? . . . Kaum war die Losung gegeben: *wer originell schreiben kann, der werfe seine bisherige Feder weg,* als die Federn flogen, wie Blätter im Herbste. Es war eine Lust anzusehen, dreiszig Yoricke ritten auf ihren Steckenpferden in Spiralen um ein Ziel herum, das sie den Tag zuvor in einem Schritt erreicht hätten; und der, der sonst beim Anblick des Meeres oder des gestirnten Himmels nichts denken konnte, schrieb Andachten über eine Schnupftabaksdose. Shakspere standen zu Dutzenden auf, wo nicht allemal

sebb hangot használ a «Bittschrift der Narren» czímű szatírájában. Ebben Werther stíljét s az ossiáni képleteket teszi nevetségessé.[1]) Majd, mint már Nicolai Werther paródiájában tette volt, az eredeti lángelmék elizióit utánozza.[2]) Azután felsorolja a közel 150-féle stílt, melyet maguknak ezek a bolondok készítettek, s melyeknek nagyobbrészét sohasem használják.[3]) A göttingaiak holdvilágimádását pompásan gúnyolja «Gnädigstes Sendschreiben der Erde an den Mond»-jában s Lavater ellen irányozza meleg hangon írt «Über Physiognomik wider die Physiognomen»-ját. Ez utóbbiban maradandó becsű a stürmerek és drängerek jellemzése: «Sohasem állott még nálunk a gondolatszabadság s szívünk benső érzése gyöngébb lábon, mint épen most, mikor a tömeg szorgoskodásá-

---

in einem Trauerspiel, doch in einer Rezension; da wurden Ideen in Freundschaft gebracht, die sich auszer Bedlam nie gesehen hatten; Raum und Zeit in einen Kirschkern geklappt und in die Ewigkeit verschlossen; es hiesz: eins, zwei, drei, da geschahen tiefe Blicke in das menschliche Herz, man sagte sich seine Heimlichkeiten, und so ward Menschenkenntnis. Selbst drauszen in Böotien stand ein Shakspere auf, der wie Nebukadnezar, Gras statt Frankfurter Milchbrod asz und durch Prunkschnitzer sogar die Sprache originell machte. Niedersachsen summte seine Oden, sang mit offenen Nasenlöchern und voller Gurgel Patriotismus und Sprache und ein Vaterland, das die Sänger zum Teufel wünscht. Da erklangen Lieder und Romanzen, die es mehr Mühe kostete zu verstehen, als zu machen». (II., 207. kk.).

[1]) «O wenn wir Worte hätten! ein Buch, ein Wort, ein Wort ein Buch! aber hoher Genius, und euer Deutsch, eure Grammatik! guckt, guckt, Colossin badet sich in einem Fingerhut! Groszer kochender Gedankenschwall hebt sich und hebt sich und hebt sich in mir, erst wie das Rauschen des Eichenwaldes in dem Ohr des furchtsamen Wanderers in der Winternacht, dann kocht's deutlicher, deutlicher, wie das stürmende Weltmeer in der Ferne, und dann horch! fast wie ein niesendes Regiment».

[2]) «Gabn's, wolt's n't fress'n. Siehst's Genie? wie's n' Wolk'n webt? Ob d's Genie siehst? Wenn d's nit siehst,' host d'n Nosen nit Genie z' riechen!»

[3]) «Einige darunter sind zum Entzücken artig, und andere zum Krepieren drollicht. Man hat ihnen der Verständlichkeit wegen Namen gegeben, die zwar zum Teil von Salatsamen herkommen, aber allemal so gewählt worden sind, dasz sie die Natur des Stils besser ausdrücken, als es in einer dreimal so langen Definition möglich gewesen wäre. Wir haben sie in Klassen von sieben eingeteilt, darunter die preciösesten folgende sind: 1. Grosz Shakspere Nonpareille. 2. Englisch geschachter Hanswurst. 3. Sachsenhäuser Steinkopf, bunt. 4. Ditto, schlicht. 5. Bunter Prahler mit und ohne Yorick. 6. Groszer Mogul. 7. Gesprengter Prinzenkopf».

ból és a hősök meg hősnők roppant bátorságából, kik ellene feltámadnak, annak biztos romlására következtethetünk. Minden oldalról megtámadják a hagyományos erődítményeket s mindent, mi mellett titkot vélnek lappangani, s ezt oly hevességgel művelik, mely inkább gót-vandál rohamra, mint rendes ostromra emlékeztet. Sokan azt állítják, hogy az erődítménynek mitovábbi feladása már elkerülhetetlen. Néhány kevésbbé vérmes embernek azonban az a meggyőződése, hogy a szellem külső jelenségei felett még most is oly magasan lebeg, mint évezredekkel ezelőtt, s csak mosolyog büszke ostromlóinak babilóniai művein, jól tudván, hogy még az építkezés befejezése előtt megzavarodnak a munkások nyelvei s külön-külön vál mester és legény.»

Midőn ezeket a szavakat 1778-ban Lichtenberg leírta, jóslatszerűségük már kezdett teljesedésbe menni, habár nem is épen abban az értelemben, mint a gúnyos író vette. *Mester* és *legény* csakugyan külön-külön vált, 1780-ban a Sturm és Drang nagyjában már elzajlott. Goethe és Herder Weimarban érődnek klasszikus működésre; Klinger Oroszországba megy rang és tisztesség elébe, követi őt Lenz, megzavart elmével, nyomor- és halálba; Müller a festő Olaszországban lassanként elidegenedik a német irodalomtól, Wagner 1779-ben elhal, Leisewitz és mások, mint Törring, végkép elhallgatnak. Csak a szegény bebörtönzött Schubartban dúl és forr a szenvedély inkább mint valaha s a Hohenasperg tövében fekszik a Károly-iskola, hol Schiller barátjaival a Sturm és Drang nagy utójátékára készül. Benne még egyszer fellobban, magosabban és pusztítóbban, mint kezdetén, az eredeti lángelmék szelleme, hogy azután végkép kialudva, helyet adjon a német költészet klasszikus korának.

A Károly-iskolában tervezte Schiller *Haramiáit.* Távol az emberek ismeretétől, csakis olvasmányára és önlelkére szorítkozva, teremtette meg azt a művet, mely ép oly hatalmas hadizenet lőn a társadalomnak, mint Götz a költészetnek volt. Hogy mi tette gyümölcsözővé a fiatal titán képzelő tehetségét, azt maga beszéli el a Rajnai Thaliában. «Valami különös balfogása a természetnek arra kárhoztatott, hogy költővé legyek. Pedig a költészet iránt táplált szenvedély merőben sérté azon intézet törvényeit, melyben neveltetém s egyenesen ellentmondott alapítója szándékának. Nyolcz évig birkozott lelkesültségem a katonai szabálylyal, de a költészet szenvedélye tüzes és erős érzelem, mint az első szerelem. A mi

közösüléséből. — A Haramiákat értem.»

Ha azokat a befolyásokat akarjuk kipuhatolni, melyek alatt a mű létre jött, első sorban Schiller gyermekéveire kell visszapillantanunk. Emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy atyja házánál a biblia olvasása s annak megbeszélése mindennapi foglalkozás volt, s hogy e tekintetben az ó-szövetség előbbre tétetett az újnál. Már első szomorújátéka, melyet a kis Schiller, atyja tanusága szerint, 14 éves korában írt, a szentírásból vette tárgyát s mint 1775-ből értesülünk, ez évben Absolon történetét akarta dramatizálni, mely tervéből valószínüleg több vonást átvett a Moor Ferencz és atyja közti jelenetbe. Azt, hogy Mózest egy nagyobb epikai költemény hősévé szándékozott tenni, itt csak mellékesen említjük, de mint szorosan tárgyunkhoz tartozó körülményre rá kell mutatnunk arra az eszmei összeköttetésre, mely Schiller első szinműve s a Tékozló Fiú nagyszerű parabolája közt van. Erre vonatkozik Károlynak ismételt ily értelmű megjegyzése, valamint az is, hogy Schiller művének színi feldolgozását «Der verlorene Sohn» czimmel akarta nyilvánosságba küldeni. Hiszen a szép hasonlatban már az egész színmű vezéreszméje benne van: a könnyelmű fiu, ki küzd és bukik az élet nagy harczában, s a másik, a jó, szolid gyerek, kit a méreg fojt, hogy a mindent elveszítő mindezek daczára sem veszíti el a szülei szeretetet. Külső alakjukra nézve is felsorolhatatlan nagy a

Klopstock a maga gonosz szellemét, s egyszer egyenesen Abbadonának mondja magát, mint Klopstock a bűnbánó ördögöt nevezte. Az önsegély eszméje benne volt már Götzben s a társadalmi formákkal való elégedetlenség, bár nem is ily konkrét alakban, Wertherben. Az öngyilkosság motivumát Schiller már egy külön dráma, «Der Student von Nassau», katasztrófájaúl akarta volt felhasználni. A nemes rabló életnek egyik alakját Don Quixoteből ismerte, a nem nemesekre pedig saját hazájának korabeli állapota elég példát szolgáltathatott.

Mint már Goethe Wertherje is Rousseau hatása alatt állott,*) úgy a Haramiákra sem maradt elhatározó befolyás nélkül kora társadalmának e heves ellensége. Schiller őt Sturz Péter műveiből ismerte, honnan második darabjához, Fieskohoz, is merítette az eszmét. Rousseau színét vallja a Haramiáknak kiváló előszeretettel rajzolt hőse Moor Károly határtalan megvetésében «téntanyaló század»-ának s rajongásában az ókor nagy férfiai iránt, a milyeneket Plutarch rajzolt.

Hogy a testvéri villongás mint drámai motívum igen kedvelt volt s ismételten feldolgoztatott, azt az imént részletesen fejtegettük. Schiller ez inditékot azonfelül még Fielding kitünő családi regényéből, Tom Jones-ból is ismerte. Ugyanezt a tárgyat Schubart is feldolgozta a Sváb Magazin 1775-iki első darabjában. Ez elbeszélésre, mint hálás drámai tárgyra, Schillert iskolatársa Hoven figyelmeztette. Benne már megtaláljuk a két testvérnek ugyanazon ellentétes jellemeit, mint a Haramiákban. Vilmos ravasz, képmutató, álszent, vagyis zelóta, mint őt Schubart nevezi. Károly ellenben víg, megnyerő modorú fiu, ki szereti a jó bort s nem veti meg a szép leányt. Könnyelmű életmódja az egyetemen adósságokba sodorja, melyekből való menekvésre nincs egyéb módja a szökésnél, a mit még egy szerencsétlen kimenetelű párbaja is siettet. A mindent veszített fiu — otthon Vilmos annyira fekete színekben festé bűneit, hogy nem mer haza menni — beáll katonának, megsebesül s a kórházba jut. Itt, az emberi nyomor és szenvedés oly sokféle fajának látásánál, magába tér s kissé felüdülve, bűnbánó levelet ir atyjának, kérve, hogy fogadná őt ismét kegyébe. A zelóta Vilmos elsikkasztja ezt a levelet. Károly nem nyer feleletet s mivel az időközben beállott béke következtében csapatjához sem térhet

*) *Schmidt E.*, Richardson, Rousseau und Goethe. Jena, 1875.

vissza, már-már a kétségbeesés meredek partján áll. Most azonban kitűnik, hogy a megpróbáltatás nehéz napjai nem voltak javító hatás nélkül reá: elhatározza, hogy munkát vállal, legyen az bár-mily terhes vagy lealacsonyító. Ruhát változtatva, mint szolga áll be egy paraszt gazdához, ki nem nagyon távol lakik atyja kastélyától. Szorgalmával csakhamar mindenki elismerését kivívja, s a «jó Jancsi» néven már széltiben ismeretes a vidéken. A mint egy nap az erdőben fát vág, kiáltások vonják magukra figyelmét, melyek irányát követve, rablók által megtámadott postakocsira talál; a kocsis már vérében fetreng, míg az elővonszolt öreg ember mellének épen most szegzi gyilkát a támadók egyike. Ebben az öreg emberben Károly atyját ismeri fel. Szent hevülettel rohan elő s szekerczéjével oly hatalmasan működik, hogy három rablót csakhamar lever, míg a negyedik megadja magát. Ez utóbbi kivallja, hogy e szörnytettre Vilmos bérelte fel őket, kinek az öreg már túlsoká élt. E tudósítás az atyára mennykőcsapásként hat. «Nincs hát gyermekem!» kiabál haját tépve, «Szegény Károlyom; a nyomornak, inségnek dobtalak prédáúl, s már bizonynyal elragadott a halál!» Ekkor felfedezi kilétét a szolgalegény. Az atya ujjongva szorítja keblére. Vilmost az első öröm élvezete után példásan megakarja büntetni, csak Károly könyörgéseinek sikerül őt megmenteni. A zelóta visszavonúl lelkiismereti furdalás s bűnbánás nélkül.

Ez fővonásaiban az az elbeszélés, melyet méltán nevezhetünk a Haramiák forrásának. A két fiu jellemét nagyjában, különösen az előzményeket tekintve, megtaláljuk Schiller darabjában is. Az eltérés ott kezdődik, a hol Károly becsületes parasztmunka helyett rabló életre adja magát. Az epikai lefolyás helyébe tragikai szembe állítása az egyénnek az egyetemessel lép. E gondolatra Schillert, mint bevezetésében maga említi, a Roque rabló története hozta. De nem csak itt emlékszik kútfőiről, hanem még később, már Don Karloson dolgozva, visszatér rájuk, Julius von Tarentet említvén. Az e darabbal való legeklatánsabb találkozási pont az lett volna, ha Schiller a színi feldolgozás eredeti tervéhez hű maradva Ferencz szándokát, Amáliát klastromba zárni, csakugyan alkalmazza. Ebből kifolyólag egy hasonló jelenet jött volna létre, minő Julius erőszakos behatolása a zárdába. Schiller ez eszméjét elejtve, az apáczák megtámadása csak Spiegelberg elbeszélésében nyert helyet.

Ismerte azonban Schiller Leisewitz forrását, Medicis Cosmus

történetét is jól, sőt ifjukori barátja Petersen feljegyzései szerint bele is kezdett e tárgy drámai feldolgozásába, «eldobva, megsemmisítve később az egészet s csak néhány vonást, képet, gondolatot használva fel belőle Haramiái számára». Ismerte ezenfelül Leisewitz másik forrását is, a Pazziak történetét, melyet neje tanúsága szerint drámailag akart feldolgozni.

Ami Kosinsky epizódját illeti, az több tekintetben Württemberg történetére utal; betekintést enged a franczia szokásokat s erkölcstelenséget majmoló kis német udvar rejtelmeibe, melyeknek később Schiller oly élethűen kiszínezett képét adta az Ármány és Szerelemben. A hatalmas úr alatt valószínüleg az ismeretes Süsz zsidó (l. Hauff novelláját), Károly Sándor herczeg mindenható kegyencze van értve.

A testvéri villongáson kívül az említettük második motívum is előfordul a Haramiákban, az apakínzás. Mindkét indíték, a mennyire tudjuk, csak e darabban találkozik. A mi az atya bezárását illeti, erre nézve történeti alap is nevezhető. Már Lenz beszéli, 1776-ban, hogy egy fiú elcsukatta apját, hogy holt hírét költve előbb jusson javaihoz. Egy idegen véletlenül találkozott a szolga vigyázatlansága folytán kiszabadúlt szegény öreggel, feljelentette az esetet s a lelketlen fiú példásan lakolt. Ebből az elbeszélésből keletkezett Schubartnak már idézett románcza és Langbein költeménye «Der Vatermörder». Egy másik, ugyancsak a 70-es években közlött adat szerint, két fiu szövetkezett atyjuknak ilyetén elzárására.

Némely motívumában feltűnő hasonlatosságot mutat Schiller darabja Klinger vígjátékával «Die falschen Spieler», különösen ami a testvérek viszonyát az atyához és Zsófiához illeti. Azonban Schiller színművén 1777-ben kezdett dolgozni, 1780 áprilisban már befejezte; lehetetlen volt tehát főindítékát oly könyvből merítenie, mely ugyanez évben, és lett volna bármi korán, jelent meg.

Miután így a forrásokkal és kútfőkkel megismerkedtünk volna, lássuk a Haramiáknak külsőleges keletkezését is. Tudjuk, hogy Schiller sokáig dolgozott rajtuk, mielőtt 1781-ben, 22 éves korában, saját költségén mint első művét megjelentette. Második, változatlan kiadása a darabnak a következő évben látott napvilágot ugyanakkor, mikor Schwan a színi feldolgozást Mannheimban kiadta. Mikor a szerző művének kefelevonatát meglátta, némely kifejezések s jelenetek oly merészeknek tetszének neki, hogy ezeket egyszerűen törülte, miáltal a könyvben egész negyed és féloldalak

pusztán jelentek meg. Nemkülönben kihagyta Schiller, barátai tanácsára az eredetileg a darabhoz irt előbeszédet, helyébe rövidebbet, más értelműt írván. Hogy az első alakot mégis ismerjük, azt annak köszönhetjük, hogy sikerült néhány példányt a valódi első kiadásból megmenteni.

Schiller daczára ezen műve első kiadásához irt előbeszédjének, titkon mégis remélte, hogy Haramiái színre fognak kerülni s e reményében nem is csalatkozott. A többször említett Dalberg báró, a mannheimi szinház intendánsa, hajlandónak nyilatkozott előadatásukra, ha Schiller némi változtatásoknak veti alá színművét s többek közt az eseményt a XVIII. századból valamely régebbi korba helyezi át. Schiller engedett a felhivásnak; cselekménye idejeül a XV. századot jelölte meg, persze, csak tisztán külsőleg; a műnek speciálisan kultúrtörténelmi s forradalmi színezetét nem törülhette volna el, ha csak egészen új darabot nem akart írni. Levelében, melynek kiséretében 1781 okt. 6-án az átdolgozott Haramiákat, vagy mint most nevezte az Elveszett Fiút Dalbergnek átküldi, részletesen kiemeli a változtatásokat, melyeknek művét alávetette. Az intendáns, mint később a Fieskoéval, úgy ezzel az átdolgozással sem volt tökéletesen megelégedve s Schillernek még hol ezt, hol azt kellett változtatnia. A költő türelmesen engedett, csak abban az egyben volt rendíthetlen, hogy Károly megöli Amáliát. Az első előadásnál azonban, 1782 jan. 13-án, ezt is oda változtatták, hogy Amália maga vet véget életének.

A hatás, melyet a Haramiák keltettek, óriási volt. Rajtuk kívül csak két munka részesült a német irodalomban ily lelkesült fogadtatásban; a Messiás s Werther. Csakhogy a Haramiák hatása sokkal messzebbre terjedt, a mennyiben még napjainkba is benyúlik.

Követte e darabot a rablótörténetek egész legiója, versben, prózában, drámában, regényben, mely utóbbi fajnak leghíresebbé vált képviselője Rinaldo Rinaldini. — Két *átdolgozásban* is részesítették a szinművet. Először a hirhedt Plümicke Berlinben, azután Thomas Stralsundban. Valami Wallenrodt nevezetű asszonyság pedig (1801) folytatást írt hozzá e czímen: «Karl Moor und seine Genossen nach der Abschiedsscene beim alten Turm. Ein Gemälde erhabener Menschennatur, als Seitenstück zu Rinaldo Rinaldini!»

A bírálatok, melyekkel a Haramiákat fogadták, majdnem

kivétel nélkül kedvezők valának.*) Érdekes, hogy Lipcsében utóbb eltiltották előadását, mert valami nagy lopást egyenesen e mű befolyásának tulajdonítottak s Bajorországban fiatal gyerekeket a darab csakugyan arra az elhatározásra indított, hogy ők rablóbandát fognak szervezni.

Schiller fiatalkori szinműveit a későbbiekkel szemben két sajátság jellemzi: a titanizmus és a realizmus. Mindkét sajátságot osztotta a Sturm és Drang híveivel s egyik sem volt egyéb ellenszenv nyilvánulásánál a franczia szabályok jármával szemben. A franczia színpad örökké a közönséges bonton színvonalán tartotta magát, rajta fogadtatásra nem talált sem az, mi nagyon magasztos, sem az mi nagyon durva volt. Az ébredő német szellem hatalmasabb jellemeket kivánt, melyeknek érzelmeit nem préselte füzőbe a konvenienczia; legyenek azok hősök, bolondok vagy gonosztevők, hacsak tetteik az eredetiség s erőteljesség nyomait magukon viselik. Jól látták a németek, hogy franczia szomszédaik nem olyanoknak festik az embereket, a milyenek azok valójukban, hanem bizonyos elfogadott szabályok, bizonyos chablon szerint; így például a szerelmesek mindig egyugyanazon modorban beszéltek egymással, mely modort már Lessing élénk húmorral «a szerelem hivatalos nyelvének» (Kanzleisprache der Liebe) nevezett el. A Götz megjelenése óta már kívánták, követelték, hogy a színmű csakugyan bevezessen az emberi szív rejtelmeibe s ne maradjon a felszínen, az álpáthosz téveteg kifejezéseivel. A franczia színpad idealisztikus álarczái helyett realitást kívántak látni: a maga megrázó erejében s ellenmondásos gazdagságában. — Eddig is tapasztaltuk már, hogy Gerstenbergen kezdve, kinek Ugolinója egyikét képezte a fiatal Schiller legkedvesebb olvasmányainak, Goethén, Klingeren s a többi eredeti lángelmén keresztül a fiatal iskola majd minden híve a vázoltuk irányban dolgozott. Schiller azonban megelőzőinek titanizmusát jóval felülmúlja. Hiszen átkozódást s durvaságot eleget hallánk már Lenznél is Klingernél is, de mik ezek Moor Ferencz blaszfemisztikus kitöréseihez képest! Benne az irány legszélsőbb képviselőjét találjuk. Míg Guelfo vagy Guido csak határtalan szenvedélyességüktől ragadtatnak szörnyű bűnökre, addig

*) *Braun V. Gy.*, Schiller und Goethe im Urteile ihrer Zeitgenossen. Zeitungskritiken, Berichte und Notizen Sch. u. G. und deren Werke betreffend. (Lipcse, 1882). V. ö. *Heinrich G.* ismertetését a Budapesti Szemlében XXXIII. (1883).

Ferencz kiszámított gazsággal kínoz, gyilkol, becstelenít; Schillernél nem kétes az elsőszülöttség, mint Klinger Ikreiben; Ferencz jól tudja, hogy neki, mint fiatalabbnak semmi joga ahhoz, amit bitorol, s e körülményre nagy súlyt kell fektetnünk. Ez bele illik az egész darab intencziójába, mert valamint Ferencz megtámadta a kort, a társadalmat, mely őt bátyjával egyenlő igényekből kizárja, ép úgy támadja meg később Károly ugyanezen kort és társadalmat, mely őt kényszeríté, hogy magát törvényein kívül helyezze. Károlynak ez a természetű feltámadása az emberiség ellen az első a maga nemében s ebben áll a darab történelmi jelentősége.

De bír a szinmű másnemű fontossággal is. Tudjuk, hogy a Sturm és Drang, bár sok mindent megtámadott a rozoga társadalomban, főhatásával mégis csak az irodalomra szorítkozott. Tovább menve, megtámadta mindazt, mi az ember énjét korlátozza. A Haramiák nemcsak a költői, de már a társadalmi, szocziális nyűgöknek is hadat izennek. Ennyiben Schiller a korabeli áramlatnak volt kifejezője s nem is akart megható, szentimentális színművet irni, milyenek Iffland meg Kotzebue tollából kerültek elő s ennyiben a Haramiák, valamint a tárgyaltuk Ármány és Szerelem is, kiváló drámai alfajt képeznek. *Forradalmi darabok.*

Egyik főhibája a színműnek, hogy minden személye szerfelett bőbeszédű. A testvérek egyike sem cselekszik a színpadon. Továbbá hiányzik itten képviselője annak a bűnös, rothadt társadalomnak, mely ellen Károly szünetlen kikel; az Ármány és Szerelemben élesen elkülönítve látjuk a két pártot, mely egymás ellen elvi harczra kél. Sokat foglalkoztak azzal: vajjon a jellemek, különösen a testvérek jellemei helyesen vannak-e felfogva? Erre feleletünk az, hogy az alakok helyesen vannak felfogva, csak *szavaik* túlzók. A motiválás, lélektani szempontból tekintve ugró, gyakran nélkülözvén az átmeneteket. Példa rá Károly gyors elhatározása, rablóvá lenni. Hogy Ferencz jellemét ismételve hasonlították össze III. Rikhárd- és Jágóéval, azt tudjuk, de hasonlatokat s eltéréséket e helyen keresni, kissé messze vezetne czélunktól. — A darab befejezése, morálja, kettős tendencziát mutat fel: Károly végzete iszonyú vád a társadalom ellen, de másrészt ő maga is belátja, hogy haramiáskodással a világot javítani képtelenség. Az *egyetemes* erős harcz után mint győző marad a küzdtéren.

Mielőtt az ellentétes testvérek motívumát elhagynók, Goethének egy vigjátékáról, *Claudine von Villa Bella*járól kell megemlé-

keznünk, melynek a geniekorszak hatása alatt irt első alakját 1775-ből bírjuk, míg a második, ettől sokban eltérő kiadás az Olaszországi út egyik gyümölcseként 1788-ban látott napvilágot. Minket az első érdekel, mely vegyesen kötött és kötetlen beszédben van írva s «színmű dalokkal» elnevezést visel, míg a második «daljáték» czímmel átlag verses alakkal bír. A két különböző testvér családi neve Castelvecchio. Egyikük, Pedro, nagybátyjával elkorcsosult öcscse keresésére indúlva, Villa Bellában beleszeret Claudinába, Gonzalo lányába. A másik testvért, Crugantino álnéven, (az 1788. kiadás valódi nevén Carlonak nevezi; Moor Károly jut eszünkbe!) szinte erre a vidékre sodorta a véletlen s csavargó életmódja. Mindenben ellentéte a jámbor, szerelmes Pedronak. Szereti a serleget hajtogatni, míg borral van tele, szereti a víg czimborákat s ölébe csókra von minden szép leányt. Claudinát megpillantva, mi természetesebb, mint hogy azonmódon beleszeret, s hogy egyidejüleg már szerenádét ád neki, természetéből folyik, ha nem is volna spanyol. A lány ablaka alatt találkozik — ismeretlen — bátyjával s azt bátor hidalgo módjára megsebzi. A zajra elősiető házigazda lánya erényének védőjeképen magasztalja s éjnek idején egy pohár borra hívja meg a furfangos ficzkót, mialatt a megsebzett testvért tovaczipelik. Crugantino elragadó modorával már az egész háznépet meghódította, midőn nagybátyja az őrséggel beront, hogy a vakmerő embert elfogja. Crugantino azonban valódi szemfényvesztő s haramiafőnök ügyességgel keresztül vágja magát s Pedroval, ki után a lány futott volt, ujból összetűz. Végre mindhármukat elfogja az őrség. Befejezésül kölcsönös felismerés, megbocsátás, kibékülés. A motívum: a jó és rossz fiú, különösen ez utóbbinak jellemzésében lép fel. Pedro, gonosztevő nem szerepelhetvén a vigjátékban, csakugyan szelíd, jámbor ember. Crugantino kétes hírü legények társaságában lép fel, mint Moor Károly. Ügyes, furfangos, jókedvű, dallos létére Henrik herczegre emlékeztet Falstaff és társai körében. Mindenesetre életteljesebb, rokonszenvesebb alak epedő testvérénél. Mindkettőben önmagát rajzolta Goethe, azzal a megosztásával énjének, melyet gyakran alkalmazott összes érzelmei feltüntetése czéljából s melynek Faustban adta legprægnánsabb kifejezését, mondván: «két lélek él, ah! e kebelben!» ...

XVI. Most tárgyalt Haramiáitól s előbb említett Ármány és Szerelmétől eltérőleg azon két darabja számára, mely még a Sturm

és Drangkorszakba sorolható, a *történelemből* merítette tárgyát Schiller, azon talajra lépvén ezáltal, mely hivatva volt számára a legszebb babérokat teremni. A történelmi, jelesen forradalmi felfogás az, mi Schillert, mint drámaírót Goethével a legélesebb ellentétbe hozza. És itt ismét Rousseau elhatározó befolyásával állunk szemben. A genfi bölcsésznek 1778-ban bekövetkezett halála után egymást érte a sok értekezés élete lefolyásáról s eszméi fejlődéséről. Ezekből megtanúlta Schiller, hogy Rousseau már kilencz éves korában könyv nélkül tudta a Plutarchot s hogy később is, mint férfi odanyilatkozott, hogy csak a szabad államok története érdemes a följegyzésre, mert csakis ilyenekben fejlődhetnek ki nemes jellemek, bevallván egyszersmind azt is, hogy ellenszenvvel viseltetik minden magas állás iránt, nem lévén képes azoknak betöltőitől az elnyomás eszméjét elválasztani. Ilyen és hasonló megjegyzések erős gyökeret vertek a fiatal költő szivében, s hogy gyümölcsöt is hoztak, azt bizonyítja több lírai költeményén (An Rousseau stb.) kívül tárgyaltuk két szinműve is. Nem csupán szóvirág tehát az, mit Schiller Haramiáiról mondott s mit azóta annyiszor ismételtek; *) olyan könyvet értett ő, mint Rousseu Emilje volt, amit a Sorbonne elátkozott s a hóhér széttépve megégetett.

*Fiesko*ja anyagára is Rousseaunak egy megjegyzése vezette Schillert. Még abban az «Értesítés»-ben is, mit Dalberg kívánatára a darab első előadása napján köröztetett («Erinnerung an das Publikum») azzal ajánlja hősét, hogy őt már *Rousseau J. J.* is «szivében hordozá». Ez a genfi filozófus következő mondására utal: «Plutarchnak azért sikerült oly nagyszerű életrajzokat írni, mert alakjaiúl sohasem választott középszerű embereket, hanem vagy kimagasló erényhősöket, vagy fenséges gonosztevőket. Van az újabb történelemben is egy ilyen alak, méltó ecsetére, Fiesque gróf, akit arra neveltek, hogy hazáját a Doriák uralma alól felszabadítsa. Mindig csak Genua herczegi trónusát mutatták neki, lelkében nem élt gondolat a bitorló megbuktatásán kívül».

Hogy Schiller már az akadémiában tartózkodása ideje alatt meghányta-vetette Fiesko jellemét, azt egyik értekezésének az a helye is mutatja, melyben ezt mondja: «Doria nagyon tévedt, azt hivén, hogy a bujaéletü Fieskotól nincs mit félnie».

---

*) «Wir wollen ein Buch machen, das aber absolut durch den Henker verbrannt werden musz».

A külső befolyásoknál hatalmasabban hajtotta e tárgy feldolgozására a fiatal költőt saját szenvedései árán szerzett szabadságszeretete, rajongása. Azok a lángoló, dithirambikus kifakadások, melyekkel már a Haramiákban is találkoztunk, s melyek itten határozottabb, férfiasabb, politikai alakot öltenek, nem puszta tirádák. Természetének minden aljasság született ellensége, minden hatalommal való visszaélés gyűlöletes, s az energikus fellépés a külvilággal szemben létfeltétele volt. Ő komolyan vette a föld porából való kiemelkedést, komolyan a magasztos hivatást, melyről neki gyermekkorában meséltek, komolyan a becsületérzés s törekvés árnyalakjait, miket a herczeg neveltetése ideálokúl tűzött ki. Ily eszményektől eltelve jutott az emberi társadalomba, melyet velük szemben lealázottnak, becstelennek kellett találnia. Saját állására tekintett s azt magához méltatlannak itélte. Mindkettőn segiteni volt ideális buzgósággal megragadott gondolata. Habár ideiglenesen csak képzeletvilágában hozza is légyen helyre az egyensúlyt, már ez is némi megnyugvást igér. De tovább is ment. Nemcsak hogy saját személyét elvonta a despota hatalmának köréből, de tettlegesen is fellépett Haramiáiban, embertársait ébredésre serkenteni s a bilincsek lerázására ösztönözni. Míg a Haramiákban azonban czímhőseit csak mint az emberi törvények ellenlábasait rajzolja s működteti, addig ezen második színművében már a gyűlölt trónnak általa korhadtnak tartott lábait rázza. Legnyíltabb kitörését az ostromló szenvedélynek társadalmi téren az Ármány és Szerelemben látjuk, a következő Don Karlosban már elhagyja tagadó álláspontját s a félig pozitív eszmék terére lép.

1782 januáriusában és májusában Mannheimban tett titkos látogatásai következtében egymást érték herczegének intései s dorgálásai, oly időben, midőn azoknak súlyát kétszeresen kellett éreznie a fiatal, első művének roppant sikerétől elbódított ifjúnak. A graubündeniek panaszára azután mindezen szekatúrákat az a rendelet követte, mely azontúl megtiltott Schillernek mindennemű irkafirkát, mi nem szorosan véve orvosi szakmájába vágó dologgal foglalkozik. Mikor végre második engedély nélküli távozása is tudomására jött a herczegnek, ez őt 14 napi fogságra itélte s megtiltotta, hogy személyéhez ezentúl bárminemű kérvényt intézzen vagy versfaragással többé foglalkozzék. Erre következett Schiller szökése Mannheimba, melynek oly érdekes leirását találjuk Streicher idézett könyvecskéjében. Miután kérő levele herczegéhez kielégítő

válasz nélkül maradt, Schiller Dalbergnek írt, ki őt első darabja előadásánál égig magasztalta, s kérte, vetné magát közbe s eszközlené ki Mannheimban való maradhatását. A báró ez ügyben több diplomácziával, mint nemeslelküséggel járt el. Félvén Károly herczeget megsérteni s időt akarván nyerni a hangulat kipuhatolására, a költő megtartását, illetőleg segélyezését második darabja minőségétől tette függővé. Schiller sietett tehát Fieskoját, melynek eszméje már régen élt benne — egy téves állítás szerint már fogsága ideje alatt dolgozott volna rajta — mielőbb papírra tenni. A legsanyarúbb viszonyok között fejezte be az oggersheimi vendéglő barátságtalan szobájában, egyidejüleg az Ármány és Szerelem első vázlatával, ezen, számára majdnem létfeltétellé lett darabot 1782 november kezdetén. Benyújtása után két hétre azt válaszolta Dalberg Schillernek, ki nyomasztó helyzetéből időközben két sürgető levelet írt volt az intendánsnak, hogy a szinmű jelen alakjában nem használható, színre nem hozható, minek következtében érte a kért tiszteletdíjat sem küldheti meg. — Szükségében Schiller Schwannak, a könyvkereskedőnek adta el darabját, s az összeg, melyet az érte fizetett (ívenkint egy louisdor) épen elég volt, hogy számláját rendezze s bauerbachi menhelyére utazzék. A «republikánus szomorújáték» azután még ez év telén nyomatott abban az alakban, melyet mindvégig megtartott. Azokról a változtatásokról, melyeket Schiller a színpadi átdolgozásnál tett, alább lesz röviden szó.

Forrásúl drámájához Schiller három művet használt. *Robertson* «V. Károly»-át, *Retz* bibornok speciális művét: «Conjuration du comte Fiesque» és *Mailly* «Histoire de la république de Gênes»-jét. Mindhárom műben, és ennek Robertson volt a kezdeményezője, túlságosan nagy történelmi fontosság tulajdoníttatik ez összeesküvésnek, amit újabb, elfogulatlan kutatások a maga értékére szállították alá. Eredményeiket nagy pontossággal és áttekinthetőséggel állította össze *Schoell A.* Fieskoról írt tanúlmányában.*) A történelmi álláspont röviden ez: 1528 óta a génuai köztársaság élén Doria András állott, kit honfitársai a haza megmentője névvel tisztelték meg. Ellene az ősnemes családok, kik háttérbe látták magukat pártja által szoríttatva, folytonosan intrikáltak. Közöttük

*) «Über Schillers Fiesko», Weimarisches Jahrbuch für deutsche Sprache, Litteratur u. Kunst. I. 1854. 133—170. old.

volt az alig húsz éves *Gian Luigi de' Fieschi* lavagnai gróf is, évenkinti 200.000 tallér korlátlan ura. Az elégületlenek szemében nem annyira a vén Doria, mint inkább unokatestvére, Gianettino volt szálka, kit Andrea a szövőszék mellől vett volt magához s kinek bárdolatlan modorán nem akart a jó társaság, melybe került, fogni. Már többször megsértette volt tapintatlan, goromba föllépésével a nemeseket, kik sehogy sem tudtak megbarátkozni a gondolattal, hogy a vén Andrea halála után ez az ember uralkodjék felettük. Különösen bánthatta e fellépés Fieskot, ki nem egy tengernagyot, kormányzót, bíbornokot s pápát mutathatott fel családjában. Feltámadt benne tehát az a gondolat, hogy Francziaországgal szövetkezik, melylyel már elődei is jó viszonyban voltak, a Doriák megbuktatására. Francziaország örömmel fogadta ez ajánlatot, kész lévén ellensége, V. Károly megrontására, ki Doriát pártolta. Közelben táborzó hadseregét valamint hajóhadának egy részét Fiesko rendelkezése alá bocsátotta. Egyetértett vele a pápa (III. Pál) is, ki személyes gyűlölettel viseltetett a Doria család iránt.

Hogy előkészületei a legnagyobb titokban maradjanak, Fiesko merész álczáskodást űzött. A szép, megnyerő, lebilincselő külsejű férfi vigan élte világát, úgy tettetve magát, mintha kisebb gondja is nagyobb volna a politikánál. Mulatságokat, bálokat, színielőadásokat rendezett s mindent megtett, hogy a leghóbortosabb kalandok kieszelőjeül s résztvevőjeül emlegessék. A Doriákat még jobban áltatandó, elősegítette azt a frigyet, melyet sógora Giulio de Cibi, maltai őrgróf, Gianettino nővérével, Perettával, kötött. Mindez annyira nyugalomba ringatta ellenfeleit, hogy spanyol részről érkező intéseknek Fieskot illetőleg semmi hitelt sem adtak.

A most már huszonkét éves Fiesko egyedüli meghittjei — másokat, kik a haza sorsáért aggódva tanácsért fordúltak hozzá, bizonytalan szólamokkal bocsátott el magától — a következők voltak: Vincenzo Calcagno, a gróf hű segéde, Rafaele Sacco, ügyes jogász, Battista Verrina, vagyonos házból, de telve adóssággal, a gróf által már régebben segélyezve; számított ezeken kívül Fiesko Tomaso Asseretora, ki Gianettino szolgálatában volt, de főképen saját öcscseire Girolamora s Ottobuonora s féltestvérére Corneliora. — Elő levén a dolog készítve, a kivitelt 1547 jan. 2-ának éjjelére tűzték ki. Előbb még meglátogatta Fiesko Gianettinot s tudósítá, hogy ez éjjel a tengeri rablók ellen indúl, ne engedje magát tehát nyugalmában megzavarni, ha emberei kissé lármásan fognak

az utczán elvonúlni. Ezalatt meghittjei egy kis csapat katonát csempésztek be a gróf palotájába, míg a többi a városon kívül várt az adandó jelre. A gróf időközben beszólt Asseretohoz s az ott valamely ürügy alatt összegyüjtött 32 nemes ifjut meghítta magához a szép estére. A belépők csodálkozva tapasztalták, hogy a palota udvarán nagy halmaz fegyver hever s hogy be mindenkit, de ki senkit sem bocsátanak. Most közibök lépett Fiesko s egy gyújtó beszédben elmondta, hogy Genua Andreától függ s — mi még rosszabb — jövőben Gianettinótól fog függni. Megemlíté a sértéseket, a mikkel minden egyes, ő maga is illettetett, s bizonyítékokat mutatott fel, melyek szerint Gianettino háromszor tört életére. Nem ismer más útat, a hazát bekövetkezendő romlásától megmenteni, a Doriák megbuktatásán kívül. Az idő betelt, ő mindenre el van szánva, íme felszámlálja segédeszközeit. Akarnak-e részt venni a nagy műben? Élénk beleegyezési kiáltások hangzottak fel; csak ketten mentegetőztek; ezeket őrizet alá fogták.

Erre Verrina a kikötőbe sietett, mialatt a gróf testvérei a kapukat kerítették hatalmukba. Abban a perczben, mikor egy ágyúlövés megadta a jelt, hogy a Darsena-öböl el van foglalva, az egész városban megzendült a jelszó: Fiesko és szabadság! Gianettino álmából felijedve, a kikötőbe akart sietni; az összeesküvők közel engedték jönni s mikor elérte őket, egyszerre számtalan kard furódott mellébe. Halva rogyott a kövezetre. Az agg, 78 éves, köszvénytől kínzott Andrea Masoneba menekült. A város Fieskot uralta, de ez maga nem volt található sehol. Csak negyednapra fedezték fel holttestét. A kikötőben osztogatván parancsait, figyelmes lőn a galióták lármájára, mely a már elfoglalt tengernagyi hajón kiütött. Oda akarván sietni, a hídul szolgáló deszkára lépett. Ugyan-e pillanatban megindúlt a hajó s Fiesko a tengerbe bukott. Kiáltását elnyomta a zaj, szerencsétlenségét eltakarta az éj s őt magát nehéz pánczélja és fegyverzete menthetlenűl húzta lefelé. Ott, a mocsárban kellett nyomorúltan elvesznie, majdnem ugyanazon pillanatban, midőn Gianettino a Tamáskapuban halálra sebezve lerogyott.

Fiesko eltünésével az összeesküvés fejét vesztve, magától feloszlott. A következő reggel már küldöttséget indítottak Andrea után, ki még az nap este bevonúlt nagy éljenzések közepette. — Ez a történelmi tényállás; lássuk mikép és mit változtatott rajta a költő.

Megtartotta Andreát és Gianettinót, de mindkettőt czéljainak

megfelelő vonásokkal ruházta föl. Robertson túláradó dícséreteit reprodukálva, valóságos dicsfénynyel övezte a vén Doriát; ezzel használt hősének, mert nemes versenyre ösztönzé őt Andrea fenkölt jellemével; Fiesko bizonyos féltékenységgel mérlegeli Andreát, hogy melyikük a nagyobb lelkű. Ebből magyarázható ki társait meglepő mondása: «nincs többé összeesküvés!» mikor neki a vén doge megkötözve küldi vissza áruló mórját, nemkülönben Fiesko menekvésre intő szavai az összeesküvés kitörése előtt. Ha nem rajzolta volna ilyennek az ősz Doriát Schiller, egészen megfoghatlanok lennének Verrinának a darabot befejező szavai: «Én Andráshoz pártolok!» — A történelmi Doria távolról sem volt ily nemes kedély; Fieskonak holttestét a part mentéről a szabad tengerbe dobatta, gyönyörű palotáját földig romboltatta, birtokait lefoglaltatta s saját hívei közt osztá fel. Ezenkívül minden résztvevőre ötven évi számüzetést mondatott ki. Mikor pedig — 1547-ben — az összeesküvés vezetői, Fiesko testvérei, Verrina s mások a szenátus hatalmába kerültek, azok, épen Doria heves beszédjére, kínosan kivégeztettek.

A mennyi szép és jó tulajdonságot halmozott Schiller Andreára, ugyanannyi rosszszal látta el egyszersmind Gianettinót. Ő az, ki tulajdonképen összeesküvésre ingerel. Andreának hátralevő napjait még csak türelemmel várnák az elégedetlenek, de vérig bántja őket az a gondolat, hogy halála után ez az ember, Gianettino, jusson uralomra, ki minden alkalommal jelét adja zsarnok, alávaló jellemének. Ezeket a jeleket kellett tehát a költőnek úgy festenie, hogy minél vérlázítóbbak legyenek, tetézvén őket egy olyannal, a miről a történelem mitsem tud: Verrina lányának, a szende Berthának meggyalázásával. Ez ragadja féktelen dühre az atyát Verrinát s a jegyest, Bourgogninót. Fiesko maga tőkét csinál a meggyilkoltatására kiadott rendeletből, a nemeseket pedig Gianettino erőszakoskodása a tanácsban s tizenkét nemes meggyilkoltatását czélzó parancsa ingerlik.

Ami az összeesküvőket illeti, elhagyta Schiller Fiesko testvéreit, kik a figyelmet a főalakról elvonták volna. Ezenkívül egyedesítette az összeesküvőket. Calcagnot Leonora, Fiesko neje, iránti szerelme ösztönzi a résztvevésre, Saccot adósságainak teménytelen volta, Verrinát hajthatatlan republikánus érzülete s lánya meggyaláztatása feletti bosszúja, mely indító okban Bourgogninoval osztozik. Mellékesen bámulnunk kell Fiesko nagy tehetségét, melylyel e különböző elemeket nagy tervében összpontositani tudja.

Egy másik eszközt tervei kivitelére a mórban bír Fieskó. Gyors menése-jövése folytonos izgatottságban tartja a nézőt, ki jelentéseiből bepillantást nyer az összeesküvés gépezetébe. Némely jelenetben Fiesko jellemének emelésére is szolgál. — A komédiának, melyet Fiesko a Doriákkal játszik, egyik eszköze a kevély és kaczér Giulia Imperiali, kit a költő a történelmi Peretta helyébe léptetett, mellőzvén a sógorsági köteléket. Míg ez a viszony egyrészt az ellenséget áltatja, másrészt barátjait rajongó lelkesedésre ragadja azon jelenet által, melyben őt a vélt kéjenczség és elpuhúltság kötelékeiből kilépni, azt, kit eddig kedvesének tartottak, visszalökni s nejét hitvesi hű szerelemmel átkarolni látják. Ez a jelenet különben igen erős, annyival is inkább, mert a néző mindekkoráig nem tudja, hányadán van a szerelemmel Giulia iránt, sőt nagyon hajlandó azt, inkább mint az egész többi komédiát, miről szintén csak az utolsó perczben nyerünk tiszta fogalmat, komolynak venni. Ha tragikai szempontból tárgyalnók Schiller e drámáját, e jelenetnek fordulóponti fontosságot tulajdonítanánk. Fiesko fellépése mindenesetre férfiatlan s ezt alig enyhíti valamennyire a következő jelenet Leonórával. Ez utóbbinak szerelme is nagyban emeli Fieskót, ámbár a szerető nő dícsőítésének egymagában nem igen szokott hitelt adni a hallgató vagy olvasó. Megragadóan van jellemezve mély fájdalma férje vélt hűtlensége felett. Nem kevésbbé szép az a részlet, midőn visszatérésre inti férjét, szembe állítván a házi boldogságot a trón hideg fényével.

Mert Fieskónak önző czéljai vannak. Nem csak arra tör, hogy Génuát a gyűlölt zsarnoktól megszabadítsa, de azt a gondolatot is táplálja, hogy helyébe *ő*, a köztársaság elnevezés helyébe a *herczegség* lépjen. Ezen önző vágyainak esik áldozatáúl a lavagnai gróf, miután dühében saját nejét Gianettinónak tartva, leszúrta volt. Az a véletlen előidézte vég, a mi történetileg Fieskót érte, nem szerepelhetett modern tragédiában, ép oly kevéssé, mint a tárgyalt Pyrrhusban. Fieskónak buknia kell, de nem mint vak eset, hanem mint saját vétségei áldozatának.*) A bosszuló sors Verrina keze

*) Mint Schiller Előszavában kijelenti: «Die Natur des Dramas duldet den Finger des Ohngefährs oder der unmittelbaren Vorsehung nicht. Höhere Wesen sehen die zarten Fäden einer That durch die ganze Dehnung des Weltsystems laufen, wo der Mendsch nichts als das in freien Lüften schwebende Factum sieht — der Künstler aber wählt für das kurze Gesicht der Menschheit.»

alakjában éri utól, kinek demokratikus érzülete nem tűrheti, hogy hazája ne szabad legyen, csak zsarnokot cseréljen. A végzetet már a harmadik felvonás befejező jelenete óta látjuk közeledni. Találóan mondja itt Verrina, hogy a ki az egyik érzelemmel így tud játszani, nem fogja a legszentebbet sem tisztelni. Fieskot elbizakodottsága, énjének túluralma, ép az, a mi az originalgenieket jellemzi, teszi tönkre.

Egyik gyöngéje a darabnak, amit már ki is emeltünk, hogy Fiesko nemcsak polgártársait, de a nézőt is ámítja. Nem tudjuk kezdetben az igazi hangulatot vele szemben eltalálni s e bizonytalanságunk azután átvonúl az egész darabon. Egy másik gyöngéje az a köz, mely Leonora és Fiesko halála közt van: érezzük, hogy az előbbi momentummal megszűnt Fiesko aktív lenni, már csak szárnyaszegett hős, kivánnók tehát a gyorsabb lebonyolítást. — A nyelv túlságos dagálya oly hibája a darabnak, melyben Schiller minden ifjukori darabja, sőt javarészben a későbbiek is osztoznak. E mellett azonban gazdag a színmű szebbnél-szebb, színpadilag hatásos jelenetekben, s különösen a hős hálás szerepénél fogva mindmáig rendes repertoire darabja a nagyobb német színpadoknak. Hatása napjainkban jóval nagyobb, mint a kortársaknál volt, kik azt, mint már mondtuk, a Haramiák után meglehetősen hidegen fogadták.*) — Shakspere befolyása különösen a festői csoportositásokban és a tragikus és kómikus jeleneteknek már Golo és Genovévánál tárgyalt egymás mellé helyezésében ismerhető fel. Lessing hatását többen abban vélték találni, hogy Schiller is használja a képek és mesék segítségét.

Mint említettük, a színművet kétszer dolgozta át szerzője, Streicher szerint «ész és igazság ellenére.» Az első feldolgozás szerint Fiesko nem fogadja el a herczegi koronát, hanem boldog életet

*) V. ö. *Braun* könyvét, id. h. — *Dalberg* maga így festi a darab eredményét: «Die Schönheiten sind zu häufig (?). Der Dialog hat einen zu hohen Schwung, als dasz das Publikum bei der ersten Vorstellung dieses Schauspiels es hätte vollkommen verstehen und sich daran ergötzen können. Es spielt zu lang. Scenen und Dialog hätten gedrungener sein können. Die Maschinerie des Theaters ist zu gehäuft. Die Deklamations-Scene der Imperiali am Ende des 4. Akts und die darauf folgende Liebes-Scene der Leonore sind zu gedehnt, weckten Langweile, so vortrefflich auch erstere und so gut die zweite gesagt und gespielt wurde. Die Scene mit dem Maler hat man von mehr gedrungener Kürze gewünscht.»

kezd nejével, kit természetesen nem vet elébe a sors Gianettino képeben; ez a megoldás nem illik az egész darab menetéhez s hangulatához, mely csírájában tragikusan kezdődik. Osztja ez a feldolgozás a másodikkal, mely egyébben változatlan maradt, azt, hogy Gianettino nem gyalázza meg Berthát, Verrina lányát. — Az elsőség, a két feldolgozást mellőzve, mindenesetre a mű eredeti alakját illeti. Ennek befejezése a szó szoros értelmében tragikus. Hiába mondja Hettner, hogy Verrina utolsó szavaival ki van mondva az egész összeesküvés czéltalansága, eredménytelensége; mi inkább teljes igazságtételt látunk a színmű moráljaúl: Gianettino meghalt, a szabadság tehát biztosítva van; hogy Fiesko is meghalt, ezzel szintén ennek az eszmének tartozott. Uralomvágya ellenkezésbe hozta a köztársasági formával, mely itt mint egyetemes van gondolva; buknia kell tehát, még pedig ugyanennek szolgálva. — Megemlítjük még, hogy Schillernek ezt a darabját is «átdolgozta» Plümicke; a költő most már feltámadt az engedélye nélkül történt változtatás ellen, de szavai nem vezettek sikerre.

Összeesküvési történeteket dolgozott fel Klinger is *Stilpo*jában s egy színművében, mely e korszak határain már kívül esik, a *Kegyencz*ben (1785). Megemlítésre méltónak tartjuk különösen ez utóbbit, a mennyiben a legtöbb irodalomtörténet mint Fiesko hatása alatt létrejöttet említi. Ez, mint e tárgygyal foglalkozó tanúlmányomban kimutattam, csak igen csekély részben áll. Egyezik a két szomorújáték tárgyára nézve, a mennyiben csakugyan mindkettőben fordúl elő összeesküvés, de tökéletesen eltér egymástól az összeesküvés indítékainak megadásánál. Egyezik abban, hogy az összeesküvés mindkét darabban meghiúsúl, de eltér annyiban, hogy ott e meghiúsítás republikánus kéztől, míg itt a király hívétől származik. Ama darabban az egyetemes, mint az egyeduralmat feltétlenűl, ebben mint csak feltételesen elitélő hatalom jelentkezik. Ami végre a főkülömbséget teszi, az a darab ideális tendencziájára vonatkozik. Fieskoban az egyénnek korlátlan túlsúlyát és érvényesítni kívánását találjuk, mint ezt a Sturm- és Drangkorszak kiválólag kedvelte; Brankasban, kit a Kegyencz hőseűl kell tekintenünk, egy más eszménynek, mely felé már Grisaldo is indúlt volt, megközelitését látjuk. Az internaczionális, forradalmi, egoisztikus ideál itt már eltűnt s helyébe megjelent a nemzeti, loyalis, önmegtagadó, valóban keresztény eszme, hová már a lovagdrámáknak egy része különösen Törring Gáspárja is gravitált. A Fiesko még egészen a

geniekorszak terméke, a Kegyencz egy újabb koré, mely azonban a 70-es évek előtti irodalomban, főkép pedig Lessingben gyökerezik.

E két kornak határán áll Schiller következő színműve *Don Karlos*, mely tervével, a rohamos, elégűletlen Karlosszal az előtérben, a Sturm- és Drangra, befejező felvonásaival, a férfiasan nemes, magával teljesen tisztában lévő Posa marquisval mint hőssel, egy már tisztúlt izlésű korra utal. Don Karlost annak tekinthetjük Schiller művei közt, aminek Faustot a Goethe munkásságában: ifjúkori tevékenysége zárkövének s egyszersmind leghívebb kifejezőjének. Ha később teremtett is a két nagy költő művészileg befejezettebb műveket, azoknak egyike sem volt már egész lelküknek, ifjúkori elragadtatásuknak oly hű tükre, mint épen e két mű. A különös előszeretetnek, melylyel Schiller e színműve iránt viseltetett, nem egyszer adott kifejezést, így példaúl legékesebben Reinwaldhoz írt ismert levelében.*)

Legelőször 1782 jul. 15-én Dalberghez írt levelében említi ezen általa ajánlott tárgyat: «A spanyol Don Karlos története mindenesetre méltó bármely drámaíró ecsetére s talán egyikét képezendi azon anyagoknak, melyeket legközelebb feldolgozok», és Meiningenből 1783 ápr. 3. ezt írja: «Jelenleg egy Don Karloson dolgozom. A tárgy, melyet Exczellencziádnak köszönhetek, igen hálásnak igérkezik.» Ugyanez év márczius 27-én úgy nyilatkozott egyik Reinwaldhoz írt levelében, hogy alaposan foglalkozik e tárgy történelmi keretével s hogy az alakok közűl kiváló fontosságot négynek tulajdonít: Karlosnak, a királynénak, a királynak s Albának. Látjuk tehát, hogy ez időben még nem szánt semmi vagy csak igen csekély szerepet Posa marquisnak.

Ami a darab forrását illeti, Schiller imént említett leveléből (Reinwaldhoz) tudjuk, hogy czéljának megfelelő komoly történelmi tanúlmányokat tett. Behatolt a németalföldi mozgalmakba, a spa-

---

*) 1783. ápr. 14-edikéről: «Ich musz Ihnen gestehen, dasz ich ihn gewissermaszen statt meines Mädchens habe. Ich trage ihn auf meinem Busen, ich schwärme mit ihm durch die Gegend um. Wenn er einst fertig ist, so werden Sie mich und Leisewiz an Don Karlos und Julius abmessen. Nicht nach der Grösse des Pinsels, sondern nach dem Feuer der Farben, — nicht nach der Stärke auf dem Instrument, sondern nach dem Ton, in welchem wir spielen. Karlos hat, wenn ich mich des Maszes bedienen darf, von Shaksperes Hamlet die Seele, Blut und Nerven von Leisewitz' Julius, und den Puls von mir.»

nyol történelembe stb., de főforrásaúl mégis *St. Réal* «Don Carlos, nouvelle historique»-ja szolgált, mely 1762-ben jelenvén meg eredetiben, 1784-ben Eisenachban német fordítást ért.*) E munkára nézve a kortársak nem tudták megitélni, mi benne a való, s ennek következtében egész a jelen század elejéig történeti műnek tekintették. Csak a legújabb időben, különösen a madridi és brüsszeli levéltárakból s a Ranke által felhasznált velenczei követek jelentéseiből tünt ki, hogy az egész história nem egyéb tiszta regényes koholmánynál.

St. Réal meséjében a fősulyt a szerelmi momentumra fekteti. Károly (1545—68) Fülöp spanyol királynak első házasságából származott fia. Aráját Erzsébetet harmadik nőül veszi el apja. A fösúly most Karlos féltékenységére saját apjával szemben van fektetve. Hogy a történet minél romantikusabb legyen, még két alakot vezet be St. Réal. Don Juan d'Austriát és Eboli herczegnőt. Szerinte Don Juan szerelmes Erzsébetbe, de visszaútasíttatik. Bosszúból figyelemmel kíséri Karlost és a királynőt s viszonyukat besúgja Fülöpnek. Az intrikának második szála Eboli herczegnőtől indul ki, aki szerelmes Karlosba. Abban a hitben, hogy érzelme viszonzásra talál, bevallja ezt a királyfinak, ki hidegen utasítja vissza. Most ez a szenvedélyes nő is bosszút forral s ez úton találkozik Don Juannal, kivel nemcsak véd- és daczszövetséget, de intím viszonyt is köt. Ugyanez időben tör ki a németalföldi zavargás, amit a királyné jó alkalomnak vél Karlos eltávolitására. Felsorolván a veszélyeket, melyek itthon fenyegetik, ajánlja mostohafiának, hogy menjen Granvella helyébe helytartónak. A bizalmatlan király azonban nem hajt fia kérelmére, attól való féltében, hogy az hatalomra s koronájára törekszik. Karlos mindazonáltal titokban útra indúl, mielőtt azonban Madridot elhagyná, elfogják. Irományai közt több graváló levelet találnak nemcsak a németalföldiektől, de a királynőtől is. Ezen indícziumokra megindították a pert a királyfi

*) E fordítást egész hosszában közli többek közt a *Kürschner*-féle «Deutsche National Litteratur» 121. kötete a XII—LX oldalon. — Karlos történetét legelőbb *Prescott* angol hisztorikus adta helyesen elő, majd *Gachard* (1863) és *Mouy* (1864) dolgozták fel francziáúl. Németül *Warnkönig* írta meg az infáns történetét. Érdekes három kis tanúlmány áll ez irányban rendelkezésünkre *Sybel* Henrik, *Schmidt* Adolf és *Maurenbrecher* munkáiban.

ellen s halálra is itélték, a halál módját reá bízva. Ő fürdőbe ült s kezei közt a királyné arczképét tartva, fölmetszette ereit.

Hogy Schiller kezdetben szorosan ez elbeszéléshez akarta magát tartani, azt látjuk az eredeti bauerbachi tervből.*) Még az első kidolgozásban is e tervhez tartja magát s csak a II. fv. 9. jelenetében tér el tőle. Innen kezdve, tehát a darab második felében, már Posa marquis lép az előtérbe, s St. Réal históriájának reminiszczencziája csak a befejezésnel csendűl meg ismét.

A darabot, épen említett 1783-ból származó tervén kívül három alakban birjuk. A Thaliában megjelent az első felvonás 1785. a második 1786. Innen kezdve megváltozott Schiller terve s nem is közlött belőle többet. — 1787. jelent meg a darabnak első teljes kiadása «*Dom* Karlos, Infant von Spanien» czímen; ezen változtatott apróságokat az 1799. és 1801. két kiadásban. — Ugyancsak 1787-ben átdolgozta a színpad számára prózában; ebben az alakban 1808-ban jelent meg nyomtatásban.

Ami Don Karlost már külsőleg is elválasztja a Sturm és és Drang többi termékeitől s formailag is a klasszikus kor küszöbére állítja, az a *verses alak*, melyben irva van. Ebben is meglátszik Lessing Náthánjának hatása, ami különben nem szorítkozott tisztán a külsőre. Azoknak a magasztos emberbaráti, valóban humanisztikus eszméknek, melyek oly nagyszerű jellemnek, mint a Lessingé volt, végső művében jelentkeznek, méltó párjaikra találunk ideálpolitikus irányban Posa marquis szavaiban. Hogy visszatérjünk a külalakra, Schiller a kötött forma által eszméinek nagyobb lendületet, ideálisabb kifejezést kívánt adni. Mint a hűséges Streicher beszéli: «Elmélkedései nem csupán a tervre magára szorítkoztak, de kiterjedtek a nyelv új alakjára is, melylyel keresztűlvitelénél élni szándékozott. E mellett abban a nézetben volt, hogy a jambusok felelnek meg legjobban mind a cselekmény, mind a személyek méltóságának. Kezdetben némileg nehezére esett a munka, miután már teljes két év óta mitsem irt volt kötött beszédben. Most egyszerre rithmikusan kellett kifejezéseit rendezni és hogy jambusait folyékonynyá tegye, meg kellett próbálkoznia már rithmikusan gondolkoznia is. Alig volt azonban az első jelenet ebbe a versformába öltöztetve, már maga is azt találta, hogy ez nemcsak a legmegfelelőbb a drámának, de mivel már a közönséges gondolatokat is kiemeli,

*) V. ö. *Kürschner*, 121. köt. LXI—LXIII.

annyival inkább kell nemesítenie a valóban szép és fenséges eszméket.».

Az előbb érintett hasonlat Karlos és Náthán között még a tartalomra is kiterjed. Saladin zavarban van, honnan vegyen pénzt, Fülöp király meg, hogy honnan vegyen egy barátot. Ekkor mindketten egy oly embernek hírét hallják, kit minden tekintetben különcznek kell tartaniok, és ennek a különcznek sikerül, és pedig egyetlen jelenetben, a koronás fő bizalmát, barátságát kiérdemelnie. Posa már ép oly kevéssé originalgenie, akár csak Náthán. Megtanúlt várni, amit stürmerek és drängerek sohasem tudtak. Ez irányú fenkölt idealizmusának nem egyszer adja tanújelét.*) Valóban alig képzelhető praegnánsabban egymás mellé állított két képviselője a magában viharosan dolgozó, erjedő, elégedetlen kor-nak a művészi nyugodtsággal, lelkesültséggel s szent hévvel munkálkodó epokha szomszédságában, mint Karlos és Posa. Sturm és Drang egyik oldalon, klassziczismus a másikon. A magában meghasonlott és a harmonikus ideál. Az ifju és a férfikor .... Csakhogy ami így tekintve érdekes képet nyújt, korántsem válik a drámának, mint ilyennek előnyére. Két hős áll egymás mellett. Még egyensúlyban van a két irány, csorbítja a tragikai katasztrófa hatását, mely megosztott energiával hat mindkettőre külön-külön. Miénk csak félig a darab, amennyiben Karlos körül forog, ezentúl már egy más korszak szülötte.

XVII. Mielőtt Karlosszal kapcsolatban Faustra áttérnénk, mely mű ép úgy képezi Goethe Sturm- és Drang korszaki működésének befejezését mint a spanyol infáns története a Schillerét, előbb még röviden meg kell emlékeznünk ama darabokról is, melyek az eddig tárgyalt fajon, a szomorújátékon kívül esnek, bármily kicsiny is legyen ezeknek száma. Hallgatagon elfogadtuk, hogy ily komoly,

---

*) Legszebben a királylyal folytatott párbeszédjében:

«Meine Wünsche
Verwesen hier.
(Die Hand auf die Brust gelegt)
Die lächerliche Wut
Der Neuerung, die nur der Ketten Last,
Die sie nicht ganz zerbrechen kann, vergröszert,
Wird *mein* Blut nie erhitzen. Das Jahrhundert
Ist meinem Ideal nicht reif. Ich lebe
Ein Bürger derer, welche kommen werden.»

nagyratörő küzdelmek közepette a főérdek méltóságteljes, fenséges, félelmet s részvétet keltő tárgyak felé fordúlt leginkább, de szintoly hallgatagon azt is feltételeztük, hogy a mulattatónak, csipősnek, szatírikusnak sem maradt egészen híján. Ebben az irányban is túlcsapó volt a kor, végletek közt mozogván : ott tragédia, itt bohózat. Némely termékek e szempontból tekintve a válaszúton állnak; rájuk mutattunk annak idején. Most azonban azokkal akarunk foglalkozni, melyek a könnyed hangot egész kiterjedésükön keresztül megtartják s rajta legtöbbször túl is csapnak, s mint a kor drámai kedvelt válfajai, mint *bohózatok, szatírák, báb- és farsangi játékok* jelentkeznek. Azt a kedélyes hangot ugyan ezekben nem találjuk, mely a valódi komédiáknak életeleme, de találunk bennök annál több élczet, csipősséget, iróniát s szatírát a legnagyobb mértékben. Különösen ez utóbbiban mutat fel a kor remek példányokat. Mintha csak újból éledtek volna a reformácziót követő kor nagy gúnyírói, kikre a költők külalak tekintetében is nem egyszer visszatérnek. A heves, rohanó és támadó kor közepette csak gyéren tenyészett az igazi húmor nyugalmat kereső virága; annál több a volt szúró tövis s csimpajkodó bojtorján.

Ez irányban is Goethe volt a kezdeményező. A XVI. századi irodalommal foglalkozva megtetszettek neki a friss, éles szatírával dolgozó dolgok, s megírta Farsangi, báb-játékait és Szatíráit, melyeknek elsejét, mint tudjuk, Klingernek ajándékozta volt. Ez 1774-ben jelent meg őszszel. Hogy a kis könyvecske hatását kellőleg méltányoljuk, emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy *ugyanez évben* jelentek meg Goethe szatírái Wieland és Bahrdt ellen, nemkülönben Berlichingeni Götz második kiadásban, Clavigo és Werther — egy és ugyanazon fiatal szerzőtől! Mindezek mellett a «Neu eröffnetes, moralisch politisches Puppenspiel», mint ez a tarka keveréke mindenféle drámai apróságoknak czímezve volt, úgy vette ki magát mint valóságos hors d'oeuvre. Tartalma a következő volt: 1. Prolog. — 2. Des Künstlers Erdewallen. Drama. — 3. Jahrmarktsfest zu Plundersweilern. Ein Schönbartspiel. — 4. Ein Fastnachtspiel, auch wohl zu tragieren nach Ostern, vom Pater Brey, dem falschen Propheten. Zu Lehr, Nutz und Kurzweil gemeiner Christenheit, insonders Frauen und Jungfrauen zum goldenen Spiegel». — A csakugyan szatírizáló hajlam a harmadik darabban mutatkozik legelőbb. Itt találkozunk először Goethének különös kedvtelésével: ismert személyeket álar-

czok,[1]) különös kosztümök s félrevezető nevek mögé bújtatni, mi kortársainak sok nevetésre adhatott okot, de számunkra a találgatások végtelen sorozatának nyit utat. Ugy hiszem, ebből fejlődik ki később allegorizáló hajlama is, mely öregkori műveinek egy részét majdnem élvezhetlenné teszi. Ami a megmagyarázást illeti, azzal itt természetesen nem foglalkozhatunk, csak rá akarunk utalni, hogy világosságot e viszonyokra legelőbb Wilmans árasztott (Preuszische Jahrbücher, 1878, 42. köt., 42. old. kk.) mit részben növelt, részben ismét elhomályosított Scherer «Goethes Frühzeit»-jában.

Goethe álláspontját a kor lapos raczionalizmusával és csinált érzelgősségével szemben művészi vonásokkal rajzolja a 3. számú «álczásjáték». Ha hátrább lépünk s nem akarunk semmit sem tudni az egyes alakok alatt rejtező személyiségekről, akkor az egészben egy élénk országos vásár képét látjuk a maga nyüzsgésével, mozgásával. A darab elő is adatott Ettersburgban 1778 okt. 20-án és nov. 6-án. Sőt még manapság is élénk fogadtatásra talált, bárhányszor is próbálták szinre hozni.[2])

A *Pater Brey*-ről szóló szatira egyenesen *Leuchsenring*-re czéloz, egy sunyi, alattomos emberre, ki azáltal vélt magának nevet szerezhetni, ha mindig híres emberek mellett tartózkodik. Különösen szerette magát kenetteljes, hizelgő szavakkal a lányok és asszonyok kegyébe beszerezni, ahol azután gyakran viszályokat s házi perpatvart sikerült indítania. Így férkőzött Flachsland Karolina mellé Darmstadtban, midőn az már Herder jegyese volt. A fiatal lány eleinte hitelt is adott szavainak, de nemsokára megjövén Herder, s összekelésük is megtörténvén (1773 máj. 2-án), a jó Leuchsenring kipottyant a házibarát tisztjéből. Goethe, valószínűleg

[1]) Schönbart, Schembart, Scheme, lárva, álarcz. — Schönbartspiel tehát oly előadást jelent, melyben a Goethe által mindenesetre jól ismert személyek álczázva lépnek föl. Nagyobbrészüket mind máig nem sikerült demaszkírozni.

[2]) «Die Situationen waren ohne ein erläuterndes Wort vollkommen klar. Alles bewegt und doch behaglich; durch und durch — man möchte sagen: bis in die Fingerspitzen hin — voll sprühenden Lebens: ein echtes Bild des Jahrmarkttreibens, von Anfang bis zu Ende interessant und komisch, auch wenn man von litterarisch-satirischen Beziehungen gar nichts weisz. In diesen Beziehungen aber freilich sitzt die höchste bewunderungswürdige Kraft: schlagende Charakteristik oft durch eine einzige Zeile.» *Scherer*, Goethes Frühzeit, 40. old.

Merck ösztönzésére, ki előtt kiállhatatlan volt ez a csúszó-mászó ember, vígjátéki alakba öltöztette a kis történetet. Benne Leuchsenring, mint Brey páter, Merck mint szatócs, Karolina Leonora néven, Herder pedig mint Balandrino kapitány szerepel. Az egész valódi Hans Sachs-modorban van tartva. A nyelve középkorilag darabos, de a szatíra éle csak a páter ellen irányúl. Annyival megfoghatatlanabb, hogy a Herder-pár e tréfás dolog miatt évekig tartott haragot.

A szatírák sorozatában egyike a legérdekesebb daraboknak: «*Satyros, oder der vergötterte Waldteufel*». Ez 1773- vagy 74-ből származik, de közlésre csak 1817-ben jutott, miután sokáig elveszettnek tartotta Goethe. 1807-ben küldte meg neki Jacobi a keze közt levő eredeti másolatát, mit Goethe nagy örömmel fogadott.[1]) A kis, ötfelvonásos «dráma» hőse Satyros, ki mint lángolón ékesszóló, ideális félisten lép fel, s ki valójában nem egyéb közönséges szédelgőnél, aljas, érzéki vágyaktól vezettetve. Hogy ki rejtőzik alatta, azt hosszú évtizedek óta vitatják a német irodalmárok. Találgatták, hogy Kauffmannra, Klingerre, Heinsere, Basedowra, d'Alembertre s tudná isten kire nem illik a leírás. Scherer még nagyobb zavart idézett elő, mikor kijelentette, hogy Satyros alatt senki más nem lappang mint — Herder! A harcz nincs befejezve, mindenik fél a maga ellenállhatatlannak tartott bizonyítékait vezeti a csatatérre s a lárma máris oly nagy mint amilyet hajdanában a Nibelungen-ének keletkezése felett támasztottak. És ha a dolgot jól megfontoljuk, azt találjuk, hogy az alak, melyet itt a költő teremtett, távol áll minden haragoskodástól, sőt inkább túláradó élvvágyát mint a természet különös adományát becsűli s tagadhatatlan genialitással használja fel. Legtalálóbbnak tehát Loeper nyilatkozatát (Zu Dichtung und Wahrheit, III. 358) kell tartanunk, melyszerint Satyros nem egyes személyt, hanem az egész kort sújtja, melynek élén Kaufmann, Heinse, Wezel stb. állottak. Hasonló értelemben nyilatkozik Rosenkranz is.[2]) Tulajdonképen pen-

---

[1]) «Mit dem Satyros hast du mir viel Freude gemacht. Dieses Dokument der göttlichen Frechheit unserer Jugend hielt ich für ganz verloren. Ich wollte es einmal aus dem Gedächtnis wieder herstellen, aber ich brachte es nicht mehr zusammen.» *Briefwechsel* zw. Goethe und Jacobi., 241. old.

[2]) *Goethe und seine Werke*, 212. oldalon: «Er machte den Satyros zum Repräsentanten des Rousseau'schen Hypernaturalismus und des Vol-

dantja ez a Satyros a Pater Breynak. Mindkettő charlatán a maga nemében. Mindkettő a kornak párhuzamos áramlatát képviseli. Míg emez az érzelgősség prófétája, addig Satyros az érzékiség hive. Alig hiszem tehát, hogy Goethe előtt okvetlenül valamely bizonyos személyiségnek kellett lebegnie. Satyrosa megírásánál. — A modor, melyben a költemény írva van, megint egészen a Hans Sachs-é, kinek «fabel von dem waltbruder mit dem satyrus»-ából (Keller, Hans Sachs, IX. 180) ez alkalommal a cselekmény és szituáczió egy részét is vette Goethe.

Sokkal határozattabban jelentkezik a szatirizáló tendenczia irodalmi jelenségekkel szemben a következő négy darabban melyeknek elseje «*Prolog zu den Offenbarungen durch Bahrdt*» (1774.) czímet visel s a «Neusten Offenbarungen Gottes in Briefen und Erzählungen, verdeutscht durch Dr. K. Fr. Bahrdt, der Theologie ordentlicher Lehrer etc. zu Giessen» ellen fordúl. Ennek szerzője a lapos raczionalismus hive volt s egyremásra adta ki a magyarázatokat a szentíráshoz a nélkül, hogy annak magasztosságáról a leghalványabb fogalommal is bírt volna. Prologjában Goethe megjelenteti előtte a négy evangelistát állataik kiséretében, Bahrdt azonban mi meglepőt sem talál óriási nagyságukon, melyet áttekinteni sem képes. Csak ruházatuknak egyes aprólékosságát tudja megtartani; többre nem terjed felfogási képessége. — (Mellesleg megjegyezve, Bahrdt mint korcsmáros végezte életét, miután Kotzebue is — Leuchsenringgel együtt — nevetségessé tette volt pamphletjában: «Doktor Bahrdt mit der eisernen Stirn».)

Ugyanazon módszerrel, melyet a Prologban követett, ostorozza Goethe Wieland felfogását az antik alakokról *Götter, Helden und Wieland*-jában (1774). Megjelenteti álmában a *valódi* hősöket s isteneket. Ismeretes, hogy az Oberon írója minden kellemessége mellett némely dolgokban meglehetős felületes volt. Így például sohasem tudott annyira az antik gondolkozásmódba ha-

---

taireschen Hasses der positiven Religion. . . . . Man hat den Inhalt dieses trefflichen kleinen Dramas auf die Lehre zurückbringen wollen: schmeichle dem Bedürfnis der Menge und du hast sie. Dieser Zug liegt allerdings auch darin, allein auch noch vieles mehr. Die Gedankenlosigkeit der Masse, welche bei dem Mangel an gesunder Kritik jeder Bestimmung sich hingiebt, wofern dieselbe nur recht entschieden, sei's auch unverschämt, sie bearbeitet, nimmt hier den parasitischen Satyros auf und konstituiert die Unreligion als Religion, indem sie ihn vergöttert.»

tolni, hogy hősei csakugyan testestűl lelkestűl görögök lettek volna, jóllehet éppen e nép köréből vette legtöbb elbeszélésének tárgyát. Ezt már régebben figyelemmel kisérte a dolgok lényegébe hatni szerető Goethe s csakhamar rájött, hogy a Wieland-féle antik alakok nem egyebek görög öltözetben tetszelgő divatbáboknál. Kitörésre a dolog akkor jutott, mikor Wieland Német Merkur-jában az általa írt «Alceste» opera szövegét Euripides Alcestise mellé állította s nem igen szerényen az előbbinek érdemeit fejtegeté az utóbbival szemben. Tetejébe még, egy oldalpillantással Shaksperere, azzal is dicsekszik Wieland, hogy Alcestéjén képes azokat a művészi szabályokat kimutatni, melyeket figyelmen kívül hagyva sokszor a genie is botlik. És ez nem felesleges fáradság, folytatja, oly időben, midőn a szabályok szem elől tévesztése napról-napra újabb szörnyszülötteket mutat fel. — Goethének könnyű volt belátni, hogy mily csekély fáradságba kerül egy ilyen darabot írni, melynek semmi egyéb előnye nincs, mint hogy személyei gördülékeny, poétikus nyelven beszélnek, egészen a kor szentimentalizmusának megfelelőleg, de kimérhetlen távol Euripides őserős alakjaitól.[1]) Mindaz, mi benne mint hatalmas természeti erő élt, mit a görögök tanúlmányozása közben ellesett vagy megsejtett, bensejének egész Sturm és Drangja, mely a kor konvenczionális fogalmaival merőn szembeszállt s vele titáni harczra kelt, — feltámadt Goethében az elragadtatás, a mámor egy pillanatában s papirra dobatta vele e «farce»-t, melyet azután kiadván kezeiből, nem volt módja többé visszavonni. Lenz nyomatta ki s Goethének nem kevés kellemetlenségei voltak miatta, ha nem is Wielanddal, de követőivel, barátaival. Wieland életében nem vette fel munkái közé. Újabban [2]) összeköttetésbe akarták hozni Alcestével Goethe Iphigeniáját s bebizonyítani, hogy benne a költőnek eltökélt szándoka volt, a Wieland által kijelölt úton haladni s hogy ez a megengesztelésnek egy neme lett volna Wielanddal szemben! — Erre alig ha volt szükség a Musa-

---

[1]) «Eure Leute» mondja Euripides Wielandhoz Goethe bohózatában, «sind allzusammen aus der groszen Familie, der ihr Würde der Menschheit, ein Ding, das Gott weisz woher abstahiert ist, zum Erbe gegeben habt, ihr Dichter auf unsern Trümmern! Sie sehen einander ähnlich wie die Eier, und ihr habt sie zum unbedeutenden Brei zusammengerührt.»

[2]) *Seuffert B.*, Zeitschrift für deutsch. Altertum und Litteratur, 26., 276. old. kk.

rion jólelkű költőjénél s meggyőződésünk, hogy az Iphigénia mégis csak más világnézlet szülötte mint Wieland Alcestéje.

Említettük, hogy mestere példáján buzdúlva, mint támadta meg *Lenz* is Wielandot. Fővágása ellenében «Felhők» czímű szatírája lett volna, melyet azonban ingatag természeténél fogva egyszerre csak visszavont és megsemmisített úgy, hogy egyetlen példány sem jutott át belőle reánk. Hogy a konfúziót tetézze, egyidejüleg egy «Verteidigung Wielands gegen die Wolken»-t adott ki.

Ugyancsak az ő tollából származik «*Pandaemonium germanicum*, eine Skizze», mely körülbelől 1775-ben költve, csak 1819-ben jelent meg nyomtatásban. Ez megint egy darab irodalomtörténet, persze Lenz elfogúlt álláspontjából tekintve. Az első felvonás Goethe magasba törekvését festi, mi azáltal van szemlélhetővé téve, hogy a Götz költője meredek, veszélyes szirteken kapaszkodik egyremind magasabbra, egyedül Lenztől követve ezernyi fáradalommal. Az *utánzók* a hegy lábánál heverő kőtömbökre másznak s azt hiszik, hogy már megközelítették Goethét, mig a kritikusok kavicscsal dobálóznak feléje, mit egyikük kezében tart, mig a másik karját lódítja s a harmadik pápaszemmel fürkészve Goethét, az irányt adja meg a merre van. A kavicsok azután vagy a dobó fejére esnek vissza vagy pedig valamely ártatlan nézőt ütnek agyon; Goethét el nem érhetik. A második felvonás, mely sokkal szélesebb alapon nyugszik, csak vázlatosan van kidolgozva. A dicsőség templomában játszik. Itt csatlakoznak Hagedornhoz lassankint Gellert, Rabener, Klotz, Gleim és az anakreontisták. Ez utóbbiaknak dalai ellen lép fel Wieland szemérmes hevülettel; csakhamar azonban megelőzőinek lantján az azokénál is sokkal frivólabb nótákba kezd. Miután Jacobi is közbelépett volna, Goethe rohan be s egy csonttal, melyet ősi ereklyének nevez («Götz v. Berlichingen») szétveri az egész társaságot. A hölgyek kedveért azután, előbb meghordozva Wielandot üstökénél fogva («Götter, Helden und Wieland»), új dalba kezd; a hallgatóság könnyekbe tör ki («Werther»). A férfiak pisztolyokhoz nyúlnak, a nők feledik a lepkékkel való játszást (Jacobi költeményei). A fenyegető veszély elhárítására az egyházfi által sietve előteremtett lelkész (valószínüleg Goetze) a prédikálószékbe sompolyog s onnan egyszerre csak kiabálva kezdi pocsékra szidni életunt híveit. A vége a jelenetnek az, hogy Goethét néhány tanítványával a templomba zárják, miután a jelenlevők nagyobb részét sikerült a lelkésznek s az egyházfinak az ajtón kituszkolni. A most

következendők, a húmor teljes fényétől bevilágítva, annyival is inkább érdekelnek bennünket, amennyiben speczialisan a drámairodalommal foglalkoznak. A felfogás, melyet itt Lenz tanúsít, egészen eredeti. Hosszú padon ülnek a franczia drámaírók görög eredeti után rajzolva. Hátuk megett, kissé lejebb, német fordítókat s utánzókat pillantunk meg, kik a francziáknak vállai felett lesve vonást-vonásra rajzolnak utánuk. Közibük lép Weisse s váltakozva majd Shakspereből szaval, majd franczia részleteket reczitál, majd meg operetteket dúdol. Kritikusának Schmidnek ez a bájos változatosság mindenek felett teszik. Majd Lessing jön és kimutatja, hogy mily nyomorúságosan kopizálják a francziák a görög mintákat: «ez széles, az magas, ez bő, az szűk és sehol hűség, igazság! Ezek szolgálnak példánytokúl? Fordúljatok inkább egyenesen az eredetihez!» Néhány vonásban valamit lekapva Plautusból, vázlatát közibök dobja. Mohón kapnak utánna. Weisse elsompolyog. A belépő Herder Shakspere szellemét idézi a fiatal művészek elibe. A francziák egy pillanatra kiváncsian emelkednek fel, de csakhamar csalódva térnek helyeikre. Klopstock lelkesülten öleli magához a nagy szellemet, mely azonban e felkiáltására: «Oh görögjeim, el ne hagyjatok!» menten eltűnik. Herder figyelmét most egy ifjú vonja magára, ki egyik sarokban ülve arczfintorgatással csúfolja a francziákat. Ez Lenz. Herder felszólítására elmondja dramaturgiai meggyőződéseit, melyeket már ismerünk. Bennük Herder is osztozik, csak abban kételkedik, hogy az ifjú képes lenne-e képzeletbeli hőseinek élő alakot is adni. Lenz előczipeli roppant méretű emberszobrait. Goethe megpillantásuknál mellette terem s átölelve testvérének nevezi őt. Klopstock, Herder és Lessing pedig unisono mondják: A derék fiu! még ha nem teremt is semmit, legalább lelkének sejtelmében nagy vala!

Mint látjuk, Lenz magát ismert szerénységével egyenesen Goethe mellé állítja. További következmény nélkül e szatíra azért maradt, mert jóval korát múlva jelent meg. Annál nagyobb port vert egy másik eredeti lángelmének *Wagner*-nak 1775. névtelenűl közzétett szatírája «*Prometheus, Deukalion und seine Rezensenten*», mely szinte Goethe kritikusai, különösen Wieland ellen van irányozva. Prometheus alatt Goethét, Deukalion alatt pedig Wertherjét kell értenünk. Az egészen keresztűl oly találólag van utánozva Goethe stilje, hogy kezdetben minden beavatott olvasó a Götz költője művének tartotta e pamphletet, ami persze sok félremagyarázásra

s kellemetlenségre adott okot. Ezekkel szemben végre Goethe kényszerítve érezte magát egy nyilatkozatot bocsátani közre, melyben a szerzőséget magáról el s Wagnerra hárítja. Ez azonban úgy látszik még nem zavarta meg közöttük az egyetértést, ami csak akkor bomlott fel, mikor Goethe megmutatva barátjának Faust tervét, az sietett a Margit-tragédiát a már tárgyaltuk «Kindesmörderin»-ben feldolgozni. Ez, bármikép is álljon a dolog, a plagiátor hirébe hozta Wagnert az irodalomtörténetekben. Egyáltalán nem vonzó képet nyerünk róla. Nehéz lehetett ezzel a még legjobb perczeiben is önző, kárörvendő, botrányhajhászó emberrel megélni. Mint említettük 1774-ben mint ügyvéd telepedett meg Frankfurtban. Itt elvett egy magánál 18 évvel idősebb özvegyet. Nehány évvel rá (1779) azonban már elhúnyt, alig 32 éves korában. — Szatírája «Prometheus, Deukalion und seine Rezensenten» kellő közepébe vezet annak az irodalmi háborúnak, mely Werther megjelenésével kitört. Az emlékezetes 1774—75. télnek minden hete hozta egy-egy majd pártoló, majd hevesen elítélő birálatát e nevezetes műnek.*) Némelyüket mosolyogva lehetett fogadni, mások meggondolandót nyujtottak, ismét mások alapos mérgelődésre adtak okot. Ez utóbbiakhoz tartozott Nicolai paródiája, mely felett való haragját Goethe versekbe is öntötte, miket azonban szorgosan őrzött fiókjában. Annál kellemetlenebbül érinthette tehát őt, mikor 1775. februárjában az általa is nagy előszeretettel kultivált dramatizált szatíra alakjában fogadatlan prókátora akadt. Csípős megjegyzésekkel illetve vonúlnak el itt sorra az egyes kritikusok, hogy leforrázva, rendesen saját szavaikkal megverve távozzanak. Wagner eredeti ötlete volt az is, hogy az egyes birálók nem névszerint vannak jelezve, hanem csak képecskékkel. A beszélő személy neve helyett tehát csak egy-egy fametszet áll.

Közöttük Wieland mint Merkur szerepel. És ez ismét visszahoz Goethe szatíráira. Valamint a «Götter, Helden und Wieland»-ban az utóbbinak ferde felfogását az antik hősökkel szemben tette nevetségessé, úgy fordúl egy másik, 1780-ból származó szatírájával «*Die Vögel*», Klopstock ellen. Tudjuk, mint jött ez feszült viszonyba Goethével. Holmi mende-mondának, mi a fiatal költő

*) V. ö. *J. W. Braun*, Goethe im Urteile seiner Zeitgenossen, 1773—1786. (Berlin, 1883.)

és herczege túlvidám életéről világgá szivárgott, hitelt adva, feljogosítva érezte magát a Messiás költője Goethéhez 1776 máj. 8-án azt az ismeretes levelet intézni, melyben őt könnyelmű életének további folytatásától óva inti. Goethe erre (1776 máj. 21.) felkérte Klopstockot, hogy kimélné őt meg jövőben ilyes tanácsokkal, mire a megsértett költő aug. 29-iki utolsó levelében felháborodva panaszkodik, hogy Goethe nem méltó barátságára, melynek amaz első levelében tanújelét adá. Ezáltal Klopstock pathétikus, erkölcsbiró, komoly bagoly gyanánt volt jellemezve Goethe számára. Midőn e hangulatban Aristophanes «Madarait» olvasá, eszmetársítás folytán csakhamar helyet talált az intő uhunak s rögtön bele is kezdett a vígjáték oly átdolgozásába, mely czéljainak megfelelt. Aristophanesnél két athéni kalandor azon elhatározással lép fel, hogy a madarak segítségével új államot alapítsanak a levegőben. Goethe mindenekelőtt ezt a két ifjút vette szemügyre s húmoros hangúlatában saját és a herczeg képére öltöztetve őket mint könnyelmű semmiháziakat, mint az originalgeniek valóságos prototípjeit szerepelteti. Az egész arra szolgál, hogy a vén füles bagoly méltatlankodását minél nagyobb mértékben kiérdemeljék. Goethe élénken elképzelte, minő savanyú ábrázattal fogadná őket Klopstock, ha most így a legarczátlanabb s -frivolabb tervekkel elébe lépnének s tetejébe még tanácsaért esedeznének, mint ezt a darabban Treufreund és Hoffegut a bagolylyal szemben teszik. Treufreund itt egészen Goethe, az a Goethe, kit Klopstock morális episztólájában rajzolt; Hoffegut pedig Károly Ágost herczeg, a szegény elcsábított. A jelenet befejezése egészen eltér az Aristophanes Madaraiétól, amennyiben a mi két fiatal emberünk nem nyeri meg tervének az uhut, sőt inkább teljes felháborodását hívják ki, mikor Treufreund azt tételezi fel róla, hogy — velük tánczoljon. Goethét mindenesetre tökéletesen kielégíthette ennek az egy szituácziónak a húmora, mert az első felvonáson túl nem is folytatta vígjátékát. Így került színre Ettersburgban 1780. augusztus 18-án; nyomtatásban 1787-ben jelent meg a Művek 4. kötetében, valamint egyidejüleg különnyomatban is.

Szorosan összefügg az irodalmilag szatirizáló iránynyal az a festmény is, melyet Goethe útmutatása szerint Kraus készített egy alkalmi költemény illusztrácziójáúl. A festménynek eredetije a tiefurti kis kastélyban őriztetik s «Das Jahrmarktsfest zu Plundersweilern» czímet visel. A magyarázó sorok «*Das neueste von Plun-*

dersweilern» elnevezés alatt mintegy folytatását képezik a már említettük, a megelőző évben előadott országos vásári bohózatnak, tárgyukat a közvetlen irodalmi viszonyokból merítve. A képen (melyet híven reprodukál a Kürschner-féle Deutsche National Litteratur 37. kötete) képviselve találunk minden irodalmi kinövést; a mit talán az egyszerű szemléletből meg nem értenénk, azt megmagyarázza a mellékelt költemény darabos, ismét Hans Sachs-i modorában. — Nevetségessé teszi itt Goethe saját Wertherét s követőit, nemkülönben a Hainbund tagjait, a két Stolberget; oldalvágást mér a kritikára, Klopstockra, Kramerra és Wieland Merkurjára — de feltünteti, ami ránk nézve első sorban bír érdekkel, a stürmerek és drängerek drámaköltészetét is. Ennek a részletnek a kép jobb sarka van szentelve. Elől egy lovag vágtat nagy sisakosan s vértezve, oly alacsony falovon azonban, hogy lábai a földet érintik. Háta megett egy fiatal óriás fát csavar ki tövestől. Még inkább jobbra a franczia színpadot pillantjuk meg, melynek ostromára a Shakspere olvasásán lelkesült ifjuság épen indúl. A színpad maga rozzant kinézésű, erős oszlopai azonban a Boileau kivánta ingatlan helyegységet hirdetik. A legtúlzóbb gravitás és feszesség képviselőjeül egy keményített szoknyába bújtatott férfit pillantunk meg a deszkákon. «A hősök és hősnők olyanok voltak mint egy rococo-porczelláncsoportozat alakjai» mondja már Devrient a Német Szinművészet történetében (III. 207) — a Koch által a Götz első előadásával életbe léptetett kosztüm-reformról szólva. A régi színpad ruhatára csak háromféle öltözéket ismert: a rómait, a törököt és a modernt. — A szoknyás hős mellett azonban még a bohóczot is láthatjuk, amint csörgő botját (marotte) a deszkákra tűzi. Tudjuk, hogy a Hanswurst, daczára Gottsched fáradozásainak, némely helytt még sokáig uralta a színpadot. Esetünkben a csörgős botot talán Goethe merész farsangi- és bábjátékaira értelmezhetnők. Ezt a színpadot támadják meg a stürmerek és drängerek. Valamint Shakspere színháza egy földgömböt (Globe) czipelő Herkulessel, melyen e szavak állottak: «Totus mundus agit histrionem», volt diszítve, úgy itt is a két hemisphærát szegezik a régi színpad homlokzatára a fiatal óriások, mintegy azt jelezve, hogy költészetük tárgyait tétova barangolva mindkét földtekén keresik. A rohanás és támadás, melyet a szabályok hősei ellen intéztek, oly heves volt, hogy majdnem elseperte a sugót s a «meghitt» fontos

szerepét játszó színészt. A sugó nem birja a gyors, szenvedélyes beszédet követni, a meghittnek meg semmi dolga.[1])

A bohózat az alkalmi költemény színezetét viseli s csakugyan mint ilyen is adatott elő 1781. karácsony estéjén Amália herczegnő mulattatására. Emeli a költemény értékét a szellemes önirónia, melyet Goethe magával szemben gyakorolt, valaminthogy bizonyítékaúl szolgál annak is, mily élénk érdeklődéssel viseltettek a weimari udvar hölgyei a német irodalmi intím viszonyok iránt. Nyomtatásban, Goethe előszavával,[2]) csak 1816-ban jelent meg ez apróság.

Már a Neuestes aus Plundersweilern előtt nevetségessé tette Goethe 1777-ből származó hatfelvonásos bohózatában «*Der Triumph der Empfindsamkeit*» az ott ostorozott irodalmi válfajok egyikének: az érzelgős regénynek hiveit. Képviselőjeül a bohózatban Oronaro herczeget szerepelteti, ki egész ambuláns csinált-természettel utazik, melyben van suhogó erdő, zúgó patak, dróton mozgó holdvilág — javított kiadásai a természetben előfordulóknak. Az egészet akármely teremben fel lehet állítani, úgy hogy az élvezet teljes, csorbí-

---

[1])
«Eine Rotte, kürzlich angekommen,
Hat das Portal schon eingenommen
Und nagelt, ihr ist nicht zu wehren,
Ans Frontispiz zwei Hemihspären,
Eröffnet nun die weite Welt
Erobernd zum Theaterfeld;
. . . .
Es poltert alles drüber und drunter,
Die Knaben jauchzen laut mitunter
Und auf den Dielen wohlverschanzt
Die Schellenkapp wird aufgepflanzt.
Kein Mensch ist sicher seines Lebens:
Es wehrt der Held sich nur vergebens;
Es gehen beinah in dieser Stunde
Souffleur und Konfident zu Grunde,
Die man als heilige Personen
Von je gewohnt war zu verschonen. . . .»

[2]) Benne többek közt így magyarázza a költemény keletkezését: «Herzogin Amalia hatte die gnädige Gewohnheit eingeführt, dasz sie allen Personen ihres nächsten Kreises zu Weihnachten einen heiligen Christ bescheren liesz. . . . . Zu Weihnachten 1780 (tulajdonképen 1781) verbanden sich mehrere dieses Vereins, der Fürstin gleichfalls eine Gabe darzubringen, welche nichts Geringeres sein sollte, als die deutsche Litteratur der nächstvergangenen Jahre in einem Scherzbilde . . .»

tatlan lesz, nem zavartatva egészségtelen léghuzam vagy kellemetlen mellékzörejtől: még a teli hold feltűnése is független a fellegek járásától. A staffage magában azonban nem elégíti ki a herczeget. Imádottját, Mandandane királynét is előállíttatja viaszból, tafotából, belsejét megtömi érzelgős regényekkel s annyira beleszeret bábujába, hogy mellette az élő Mandandane minden érdekét elveszti számára. Élénk szatírája ez a herczeg azon minden korban feltalálható embereknek, kik nem elégedve meg a természet bájaival, azt fokozva, leszűrve akarják élvezni; a természetért való túlságos fellengzést csak egy lépés választja el a mesterséges természet imádásától.*) Másrészt azonban a bábu bonczolása, melynek gyomrából egyenként kerülnek elő Siegwart, Werther stb., mint különös czélt a fellengző, érzelgős regényirodalom ostorozását tűzi maga elé. — A drámai cselekmény, mely különben hemzseg a legbohókásabb jelenetektől, a bábu és Mandandane hasonlóságán fordúl meg. Oronárót, a választás ráhagyatván, benső vonzalma nem a valódi, de a «foltozott ara» ölelésére hajtja, miáltal a férj féltékenysége is minden alapját elveszti. Ami a darab forrását illeti, ha ugyan ilyenről szólhatunk, ezt Biedermann báró «Goethe Forschung»-jaiban (36. old. kk.) *Gozzi* «L'amore delle tre melarance» czímű vígjátékában vélte felfedezni. Ennek a vígjátéknak is offenzív tendencziája van, amennyiben Goldoni és Chiari ellen irányúl, kik a rögtönzött színművek kiszorítására szövetkeztek. A hasonlatosság azonban Gozzi és Goethe bohózatai közt egészen felületes Valódi indítékaúl az utóbbi megírásának azt a ragályossá vált érzelgősségi lázt kell tartanunk, mely a hetvenes években Rousseau Héloisea és Goethe Wertherje által megindítva Miller Siegwartjában érte el tetőpontját. Ennek a szentimentalis klastromtörténetnek a megjelenése épen összeesik a «Triumph der Empfindsamkeit» konczepcziójával. Goethe, ki egész életében az érzelem igaz kifejezésére törekedett, rögtön felfedezte a pontot, hol az tetetté, affektálttá válik. Ennek a pontnak feszítette egész élével szatíráját. A kor áramlata szerint szerető már nem is kedvesét

*) Meglepő, hogy *Biedermann K.* igen érdekes értekezésében a természetről mint a költői feldolgozás tárgyáról (Nord und Süd, 76. füz.) egészen említés nélkül hagyja Goethe bohózatát, melynek bővebb tárgyalása mindenesetre bele illett volna dolgozata keretébe. Kimerítőn emlékezik meg másrészt a Sturm- és Drangkorszak természet-felfogásáról, párhuzamba hozván többek közt Werthert az Odysseával.

szerette, hanem csak azt az ideált, melyet magának róla alkotott. Saját képzelmébe szerelmes, nem annak tárgyába. Revers oldala ez annak a képnek, melyet a germán szerelemről Stella tárgyalásánál nyújtottunk, s e tekintetben a szatíra a német idealizmus gyönge oldalát is sújtja. Az egész darab intencziójával feltűnően ellenkezik s annak összeségéből nagyon kirí a 4. felvonás végére beékelt «*Proserpina*, ein Monodrama».[1]) Czélja valószínüleg az volt, hogy Schröter Coronának, a hírneves szép színésznőnek alkalma nyíljon a darabban magasabb drámai művészetét is bemutatni, ami Mandandane bohókás szerepében nem igen történhetett.

A most tárgyalt farsangi játékok, bohózatok s irodalmi szatírák a tulajdonképeni drámai érték híján vannak. Annál nagyobb azonban kori, specziálisan irodalomtörténeti jelentőségük. Alig jellemzi valamely terméke a Sturm- és Drangot jobban mint a pajkos tréfáknak e sorozata. Goethe megjegyzése róluk tökéletesen, minden ízében találó, midőn őket a kitörendő hatalmas irodalmi háború előcsatárainak nevezi.[2])

XVIII. Ugyancsak e csoportba tartozik Klingernek egy drámai szatírája: «*Plimplamplasko der hohe Geist (heut Genie)*», melynek éle az originalgeniek, sőt első sorban maga a szerző ellen fordúl. Ez önironizálása megértésére föl kell vennünk életrajza elbe-

[1]) Az «Annalen»-ben ezt írja róla Goethe: «Bei Gelegenheit eines Liebhabertheaters und festlicher Tage wurden gedichtet und aufgeführt: «Lila», «Die Geschwister», «Iphigenia», «*Proserpina*», letztere freventlich in den «Triumph der Empfindsamkeit» eingeschaltet und ihre Wirkung vernichtet, wie denn überhaupt eine schale Sentimentalität überhandnehmend manche harte realistische Gegenwirkung veranlasste.» — Nagyban dívtak e korban az ilyen mono- és duodrámák. Rousseau «Pygmalion»-ját már Goethe megérkezése előtt (1772, máj. 12.) adták Weimarban; *Goué*, ki világnézeténél fogva igen közel állott az originalgeniekhez, 1772-ben megírta: «Der Einsiedler und Dido, zwei Duodramata». Ide tartozik: *Brandes* «Ariadne auf Naxos» (1775) és *Gotter* «Medea»; — v. ö. *Koberstein-Bartsch* V. 493.

[2]) «Tiefer Eindringende werden doch geneigt bemerken, dasz allen diesen Excentrizitäten ein redliches Bestreben zu Grunde lag. Aufrichtiges Wollen streitet mit Anmaszung, Natur gegen Herkömmlichkeit, Talente gegen Formen, Genie mit sich selbst, Kraft gegen Weichlichkeit, unentwickelt Tüchtiges gegen entfaltete Mittelmäszigkeit, so dasz man jenes ganze Betragen als ein Vorpostengefecht ansehen kann, das auf eine Kriegserklärung folgt und eine gewaltsame Fehde verkündet.»

szélésének ott elejtett fonalát, midőn 1776. junius 10-én a weimari udvarhoz érkezett. Mint emlitettük, Goethe igen szívesen fogadta s csakhamar be is mutatta a herczegi család tagjainak. Klinger kezdetben, eltekintve attól, hogy a remélt álláshoz vagy hivatalhoz nem jutott, igen jól érezte magát. Csakhamar azonban különféle tervek bolygatják nyugalmában; majd színész, majd katona akar lenni s mint ilyen Amerikába hajózni. Mielőtt azonban még az érdekében tett lépések eredményre vezettek volna, egyszerre csak kegyvesztett lőn s félig magaszántából, félig kényszerítve elhagyta az udvart. Hogy mi szolgáltatta erre az okot, arról valamint Lenznél, úgy itt sem értesülünk. Klinger későbben oda nyilatkozott, hogy Kaufmann lelkén szárad az egész, míg Goethe ismételve szálkának nevezi Klingert, melyet az egészséges testnek gennyedése magából kivetett.*)

A weimari tartózkodásnak köszöni létrejöttét Klingernek az a drámája, mely az egész korszaknak nevét megadta s melyről alább szó lesz, a «Sturm und Drang». Ezzel vásárolta be magát, miután Weimart elhagyta volt, a többször említett Seyler-féle színtársulat színköltőjeül, mely lépésre nem annyira a költészetért való lelkesedése, mint inkább ez időben meglehetősen sanyarú viszonyokkal küzködő családja iránti tekintet indította. Kedvetlenül követte tehát Seylert Lipcsébe és Drezdába, majd Mannheimba, Mainzba és Kölnbe, sőt szülővárosába Frankfurtba is, hol legjobban érezte állásának nyomasztó voltát. Alóla 1778-ik év februárius havában szabadítja fel magát, midőn megszakítja igazgatójával az ugyis tarthatlanná vált összeköttetést és Svájczba vonúl, hol számára is megnyilt Goethe sógorának, Schlossernak vendégszerető háza. Itt találta a már elmezavarban sínlődő Lenzet, a kin furcsa gyógyítási kisérleteket vitt végbe. Időközben megint felszínre került katonáskodási hajlama, mely most kielégítést is nyert. Báró Ried altábornagy által ajánlva mint hadnagy lép a Wolter-féle önkéntes csapatba, melylyel a rövid bajor trónörökösödési hadjáratot végig csatázza. Megköttetvén azonban 1779. májusban a tescheni béke, Klinger megint foglalkozás nélkül marad. Zürichbe, majd Emmendingenbe tér vissza, hol Schlossernak végre sikerül, régi pártfogója Frigyes Jenő württembergi herczeg közben-

*) «Klinger ist uns ein Splitter im Fleische, seine harte Heterogenität schwärt mit uns und wird sich herausschwären.»

járásával, a már majdnem harmincz éves férfi jövőjét végleg biztositani. Hadnagynak hivatván meg egy orosz tengerészeti zászlóaljhoz, szeptemberben (1780) elhagyja hazája földjét, hogy idegen országban hirnek s dicsőségnek menjen elébe.

Ennek a német korszaknak a végén áll Plimplamplasko, melynek most már meg fogjuk érteni intenczióját. Létrejövetelében, ha másnak nem is Klinger svájczi barátjai közül, Sarassin Jakabnak mindenesetre nagy része van. Szatíra a mű Kaufmannra, a lángeszeskedésre általánosságban, sőt mint említettük magára Klinger eddigi tevékenységére is. Meséje röviden az, hogy *Puro Senso*-t, kinek Plimplamplasko hadat üzent volt, s kit sikerült is trónjáról letaszítani, nem helyettesítheti tartósan az új király. Puro Senso újból jogaiba lép, Plimplamplaskót pedig feleségestül (Genia) Illíriába hurczolja a szorgalom, munkásság és rend tündére, a hol a detronizált párnak keze munkájából kell megélni. A vonatkozás a vázolt életrajzi részletek után világos: Klingerre nézve a geniális semmittevés napjai lejártak, kezdetét veszi az élet komoly munkássága.

Nem tagadhatjuk meg magunktól, hogy egy pillantást ne vessünk a költő további életviszonyaira, annyival is inkább, mert a stürmerek és drängerek e legtúlzóbbika azon kevesek közé tartozik, kiknek sikerült a genie-korszak zavaros árjából az erkölcsi tisztaság biztos partjára menekülni. A legnehezebb körülmények közt sikerült megóvnia jellemének azon erőteljességét, melyet benne Goethe már mint ifjúban is mindenekfelett dicsért.

Rieger könyve «Klinger in der Sturm- und Drangperiode», melyből a fiatal Klingernek oly hű jellemzését nyerjük, ott ejti el az elbeszélés fonalát, ahol a költő orosz földre lép. Klinger életének második, nagyobb, de költőileg sokkal jelentéktelenebb felével az irodalomtörténetek is csak felületesen foglalkoznak s munkáinak fejtegetésébe vagy méltánylásába, regényét «Faust»-ot kivéve, épen nem bocsátkoznak.

Klinger Oroszországba 1780-ban, mint Pál nagyherczeg felolvasója került. Legnagyobb befolyással volt reá nézve az 1781 és 1782-ben a nagyherczeg kíséretében tett utazása, megismerkedvén ez alkalommal Európa javarészével. Heinse, a nagy stürmer és dränger, kivel Romában találkozott, több levelében (Werke 9. köt. 154., 159., 161. old.) gúnyolódik, hogy Klingert az «izetlen, léha és unalmas udvari élet» egészen elpuhúlttá tette, másrészt azonban ugyancsak ő azt is kiemeli Jacobihoz irt levelében, hogy mily elra-

gadtatással merül Klinger Olaszország nagyszerű történeti s művészeti múltjába. Klinger még későbbi műveiben is örömmel gondol ezekre a mélyreható és tartós benyomásokra vissza. Látkörének szélesbítéséhez s tekintetének, mely idáig önalkotta gőzkörben révedezett, élesbbé tételéhez az a bepillantás is hozzájárult, melyet egymásután elnyert magas s mind magosabb hivatalai Oroszország messzeágazó s óriási mérvű államgépezetébe megnyitottak. Pál ugyanis mindjárt uralkodásának első éveiben tábornokká, majd a nemesi hadapród-iskola igazgatójává nevezte ki volt felolvasóját, míg követője, Sándor czár, a dorpáti egyetem kurátorává s altábornagygyá tette. Mint ilyen nőül vett Klinger egy szépsége és műveltsége által kiváló orosz nőt, Katalin czárnő természetes leányát. Ezzel oly magaslatot ért el, melyről aligha valaha álmodott a Sturm és Drang kóbor költője.

Klinger becsületére legyen mondva, a csillogó udvari élet, az aljas önzés s mindig megújuló palotai cselszövények közepette sem veszítette el egy perczre sem magasan repülő szelleme idealizmusát. Mint ilyet valóságos «Posa marquisnak orosz tábornoki egyenruhában» nevezi őt Hettner. Megható, mit «Theater»-éhez, 1785. Pétervártt irt előszavában mond: «Ma ép úgy nevetek régibb műveim felett, mint bárki más. Többé-kevésbbé azonban minden fiatal ember a költő vagy álmodozó szemeivel nézi a világot. Így tekintve pedig mindent, magasztosabbnak, nemesebbnek, tökéletesebbnek, de zavarosabban, féktelenebben s túlzóbban is látunk. A világ, lakóival egyetemben, képzelmünk s jóhiszemüségünk mezét ölti magára s épen ezért ez életünk legboldogabb korszaka, melyre néha-néha, minden keserűn szerzett eszességünk daczára is, jól esik a visszapillantás. Talán ez a poétikus hangúlat volna a legboldogabb e földön, hacsak tartós lehetne. Mindenesetre jobb ezeket az álmokat az embernek szépen magában álmodnia, mert mindkettő: álmok és álmodó valóságos csempészáru a mindennapi élet közepette. Lassankint azután bekövetkezik tapasztalásunk, gyakorlatunk s az emberekkel való érintkezésünk, küzdelmünk és folytonos összeütközésünk árán kigyógyulásunk a túlfeszített idealizmusból, minek megfelelőt a valódi életben vajmi keveset találunk. Mindezek által egyszersmind arra a pontra is helyeztetünk, melyet a polgári életben elfoglalnunk kell. — Vannak azonban saját javukra oly szerencsés szervezetű szellemek is, melyek minden tapasztalat daczára is bizonyos ideális emelkedettség bir-

tokában maradnak, ami őket egész életükre ruganyossá teszi a sors nyomásával szemben, miáltal a közönségesen felül emelkednek.»

Ilyen jellem volt Klinger is. Hogy fiatalságának eszméivel szakított volna, azt csak képzeli. Tisztúlt, öntudatosabb lett alkotásaiban; erre mutat ugyanezen előszónak (Theater, 4. rész, Riga, 1786—87) egy másik helye is, melyben megjegyzi, hogy e gyűjteményébe néhány oly darabot is felvett, melyek bizonyos szabályoknak, valamint jelenlegi nézeteinek nem épen felelnek meg. Ifjúi képzelem szüleményei ezek, s mindenesetre az ábrándok birodalmába tartozók, azonban, aki ez ifjukori kitörésekben az erőnek s elégűletlenségnek felcsillámlásait nem képes felfedezni, az bizonyára nem volt soha abban a helyzetben, hogy belőlük valamit érezzen. — «Valamint tapasztalatunk s küzdelmünk» — folytatja — «ebből a túlfeszített eszményiségből kigyógyít, megtanítja egyszersmind a költőt és művészt arra is, hogy az egyszerűség, a rend és az igazság adják kezünbe a varázsvesszőt, melylyel az embereknek szíveit érintenünk kell, hogy azok, önérzelmeinkkel összhangzólag csendüljenek meg.»*)

Jóllehet Klinger ily magasabb művészi nézőpontra emelkedett, azért korántsem lőn igazságtalan saját és barátai törekvéseivel szemben a 70-es évek kezdetén, sőt teljesen méltányolni tudta ez átmeneti korszak szükségességét. Idevágó szavai oly találók s egyszersmind oly sajátosak, hogy azokat itt közölni el nem mulaszthatjuk. «A panasznak affelett, hogy mily vadak manapság a német irodalom, jelesen pedig a színi irodalom termékei, se vége, se hossza.... Pedig annyi bizonyos, hogy nekünk németeknek valamennyi túlzáson keresztűl kellett mennünk, mielőtt biztossággal mondhattuk: így és nem másképp kívánja ezt a német szellem. Semmi sem érik forrás nélkül. A franczia színpad hideg, korlátozó

*) Ugyanez értelemben nyilatkozik már jóval előbb egy másik kiábrándúlt stürmer, Schubart, még pedig Klingerről, Müllerhez a festőhöz írt levelében (1776, nov. 27.): «Du siehst jetzo klar, wie unsere Nation aus dem Traume erwacht und die von einigen Genies verursachte Anarchie verdammt. Schau, Müller, Gott ist's gröszte Genie und hat doch alles nach Masz, Zahl und Gewicht so weislich geordnet. Genies und sichtbare Gottheiten, sollen sie also nicht auch dem Gott nachahmen, der der Gott der Ordnung ist? Wie viel herrliche Gedanken hat Klinger ohne Wirkung verkritzt, da liegen sie nun im Mist und kannst lange warten, bis Aesops Hahn kommt und das Edelgestein ausscharrt.»

szabályai s deklamácziója nem felelnek meg a darabosabb, erőteljesebb német szellemnek, míg másrészt az is bizonyos, hogy e szellem sokkal kevésbbé pajkos, szeszélyes és sajátos, semmint hogy általánosságban az angol húmorral, annak ugrándozásaival tarthatna. Az egész vad csapongás mindmostanáig semmi egyéb tehát az ínyünkre való forma keresésénél. Képeznénk összetartó nemzetet, már készen találtuk volna azt, mert ezen esetre biztosan állíthatjuk, hogy a tudományok fejlődése nálunk is lépést tartott volna a szomszéd nemzetek mívelődésével.»

Amire itt Klinger czéloz, a politikai momentum, érdekelte őt mindvégig. Jóllehet Goethével egy városban születve, vele ifjuságának legszebb éveit töltve, az irodalomtörténetek őt a nagy költő követőjeül említik, — annak politikai meggyőződéseiben örökké ellenlábasa maradt. Ellentétben Goethével, kinek nagyobb munkáira nézve is áll Faustban odadobott megjegyzése, hogy csunya dal a politikai dal — Klinger már «Uj Arriá»-jában s majd a Stilpo és gyermekeiben merészen belenyúl a politikai eszmék és forradalmak tömkelegébe, mely foglalkozás Goethétől s Lenztől egyaránt távol feküdt, de a mely Klinger természetében oly mély alappal bírt, hogy még akkor is mindig ujból visszatért az e fajta tárgyakra, mikor már a pétervári udvar csuszamlós padlóján mozogva, rég maga mögött hagyta volt a Sturm és Drang túlfeszített eszméit. — Ebben a tekintetben Klingert határozottan *Schiller* szellemrokonának kell neveznünk. Mindkettő mindvégig lelkes bajnoka maradt a szabadságnak s emberi szent jogoknak, a mik iránt való szerelmüket szinte extázissá fejlesztette megpróbáltatásokban gazdag gyermek- s ifjúkoruk. Mindkettőnek Rousseau volt a prófétája, csakhogy míg Schiller csakhamar emanczipálta magát túlságos befolyásától, addig Klingernek még mint élemedett férfiúnak is a «Contrat social» irója volt az ideálja; csak némileg ellensulyozta hatását az időközben melléjárúlt Tacitus. Meglepőnek fogjuk-e tehát találni, ha Schiller, kinek egész fiatalkori munkássága egy nagy lázadás a társadalom romlottsága ellen, ismételve oly tárgyak után nyúl, melyek Klingernek is legnagyobb mértékben bírták rokonszenvét vagy általa feldolgozást is nyertek? Nem keresték-e a «Haramiák» ősalakját többek közt Klinger «Hamis játékosai»-ban is, s a testvéri gyűlölség Ferencz és Károly között, szerelmüknek közös tárgya — a felfogástól, mely a kor-, s nem az egyes iróé, eltekintve — nem ismétlése-e Klinger hasonló motívu-

mainak? És nem olvassuk-e valamennyi irodalomtörténetben, hogy későbbi éveire Klinger lett az utánzó, a mennyiben «Kegyencze» a «Fiesko» befolyása alatt keletkezett? . . .

Klinger egy évvel Goethe előtt, 1831 febr. 25-én halt meg Dorpátban. «Marte Venereque!» jelmondattal indúlt volt félszázaddal előbb a fiatal stürmer oroszországi utjára; az érdemekben megőszült, kitűnő jellemű férfinak sirkövére túldicséret nélkül irhatták: Ingenius magnus, virtute major, vir priscus.

A teljességet tökéletesen nélkülözné mind Klinger jellemzése, mind tanúlmányunk, ha e helytt bővebben meg nem emlékeznénk azon szinműről, mely az egész korszaknak nevét adta, a «*Sturm und Drang*»-ról. A czím maga Kaufmanntól származik, míg Lavater volt az első, ki e két szót ez összefüggésben használta. Klinger eredetileg «Wirrwarr»-nak szándékozta nevezni ezen, a weimari víg napok alatt létrejött szinművét, míg a «geniekor apostola» közbe nem lépett s keresztapaságot nem vállalt a darabnál. A következés megmutatta, hogy a czím mind a darabhoz, mind a rohanó és támadó kor jelleméhez kitűnően illik. Valami nyugtalan, előretörő szellem hajtja megpihentetés nélkül az egész darabon keresztül az embereket, mely lázasságnak legpraegránsabb képviselőit a hősben *Wild*ben s ennek két hóbortos kisérőjében *La Feu*ben és *Blasius*ban találjuk. Valójában mindhárman csak egy egyénnek: Klingernek ábrázolják — nem is mint Goethénél kettős, de — hármas természetét. A darab nagyobb szubjektivitással van irva Klinger minden egyéb szinművénél. Benne feltalálunk minden eszmét, tervet, mi ez időszerint a szerzőt foglalkoztatta, fel találjuk mindenekelőtt katonáskodási vágyát, mely Amerika felé hajtotta. Amerikában találkoznak ugyanis ujból össze a «Sturm und Drang» szereplői, kiknek eredeti hazájok Skóczia. Ott éltek t. i. Berkley és Bushy (mindkét név Shakspere II. Rikhárdjából van véve), mint két szomszédos vár urai. Viszonyuk, mely kezdetben barátságos volt, idő multán villongássá vált. Egy éjszaka Berkley várát orozva megtámadták, felgyújtották s lerontották; a várúr neje életét veszíté, míg serdülő fia, Harry, nyom nélkül eltünt. A 13 éves leánykájával Jenny Carolinenal (két leány neveinek egyesítése, kikhez Klingert benső viszony fűzte) magára maradt lord bújában elhagyta hazáját s Amerikába vándorolt, megdönthetlenül élvén benne a meggyőződés, hogy ama szörnyű éji támadásnak senki egyéb nem lehetett intézője, mint szomszédja Bushy. — Ezen események óta,

melyekről az expozíczióban értesülünk, tiz év mult el, s a darab kezdetén a már 60 éves, de még mindig erőteljes lord épen új hazájának — a darab szintereül Klinger a közvetlen jelent, az Észak-Amerikai szabadságharczot választá — védelmére készűl. Még mindig nem tudja feledni azt az éjszakát, melyben javait, nejét, hazáját veszíté s ismételten bosszút esküszik, ha Bushy jut eszébe. A jólelkű Jenny annyival is inkább szenved e vad gyűlölség alatt, mert szerelmet érez egykori játszótársa, Bushy fia iránt. De ezzel is együtt nőtt a szerelem. Jennyjét feltalálandó, össze-vissza barangolta majdnem egész Európát, úgyannyira, hogy ez a bolyongás már fárasztó, kinzó szokásává, második természetévé lőn. Ez a Wild, kiről már emlékezénk, a darab tulajdonképpeni «kraftgenie»-je. Roppant erejének teljében egyre valami nagy, egetrázó feladatot keres s ilyet az amerikai szabadságharczban vél feltalálni. Ebben akar ő résztvenni, nem mint zsoldos — aminek Klinger készűlt — de mint a világszabadság eszméjeért lelkesülő önkéntes; nem is az angol királyt, ki tulajdonképen uralkodója, hanem a gyarmatokat akarja szolgálni. A véletlen ugyanazon vendéglőbe hozza, melyben lord Berkley is lakik, kinek lányával, az epedve keresett Jennyvel, megint csak véletlenségből találkozik össze, midőn ajtót tévesztve, az ő szobájába nyit. Felismerik egymást, de a belépő öregnek csak mint angol önkéntest mutatja be Jenny a fiatal embert, ki azért jött, hogy a lord közbenjárásával besorozzák. Midőn Berkley hazájáról és egyes családokról kérdezősködik, arról is hirt mondhat Wild, hogy Bushy — az atyja — kegyvesztett lőn az udvarnál s most vagyonának romjaival nem tudni hol bolyong a nagy világban. Innen kezdve bonyolúltabb lesz a csomó azáltal, hogy a fiatal Berkley is megérkezik, kit Boyer névvel, mint tengerész-kapitányt igen jól ismer Wild; háromszor találkozott vele barangolásai közben s az valamely kimagyarázhatatlan ellenszenvtől űzetve, mindannyiszor belekötött, úgy hogy már háromszor állottak fegyveres kézzel egymással szemben, egymást szúrva, vágva, lőve. Most is, hogy negyedszer találkoznak, megint csak kihivással végződik társalgásuk; a párbajt azonban elnapolják a küszöb előtt álló ütközet utánra, melyben nem csak Wild, de a tengerészkapitány is részt kíván venni. Midőn a kellemetlen párbeszédet követőleg a tengerészkapitány udvariasságból látogatást tesz Berkleynél, ez benne tíz év előtt elveszett fiát ismeri fel. Csak most értesűl a fiatal ember anyjának ama végzetes éjen történt

haláláról, mely tudósítás csak növeli a vén Bushy elleni gyűlöletét, a kin különben — megelégedéssel mondja — időközben már bosszút, véres bosszút állt. Véletlenűl ugyanis hajójára kerülvén a vén gonosztevő — egy picziny sajkában átengedte őt a hullámok játékának. Ezzel a történettel fogadják az időközben ebédnél megjelenő Wildet, ki most egyszersmind Boyer kilétéről is értesül. Kitörő dühe közepette az is tudomásra jut, hogy *ő* kicsoda, miáltal a helyzet feszültsége lehetőleg még fenyegetőbb lesz. Mindezek daczára sikerűl az öreg Berkleynek kivinni, hogy a két halálos ellenség csak az ütközet után verekedjék meg — s itt végződik a 4. felvonás, feszült várakozásban hagyva az olvasót affelől, hogy mikép fogja a költő a szorosra bogozott csomót feloldani. — És itt meg kell vallanunk, hogy a befejezés sehogy sem illik ahhoz a hanghoz, melyben a cselekmény megindúlt. A motívumok: olthatatlan, ösztönszerű gyűlölet, nemkülönben az öreg Bushynak kegyetlen kitevése — tragikusak, ilyennek várnók tehát a befejezést is, daczára a darabban hemzsegő fantasztikusan kómikus szituáczióknak. Hogy a tragikusan induló cselekményt mégis békés befejezéshez juttassa, ami kezdettől fogva czélja volt, Klinger a megoldásnál egy réges régen ismert, olcsó eszközhöz nyúlt: kitünteti, hogy a tény, melyen a tragikai bonyodalom javarészben nyugszik — nem történt meg. Az öreg Bushy nem ment tönkre, mert a hajóhadnagy s egy kis néger fiu kapitányuk tudta nélkül megmentették s szárazföldre jutásukig a hajó egy rejtek helyében lopva táplálták. Látni való, hogy tisztán erkölcsi tekintetben mily kevéssé menti ez ki a hideg számítással gyilkoló Berkleyt és egykori barátja nyomoruságos vesztén gyermekesen örülő atyját. Ha a morális bökkenőtől eltekintünk, a kifejlődés ezentúl látszólag egész símán folyik le. A csata befejezése után már-már halálos párbajra készülők közt megjelen maga a néger fiú által odavezetett Bushy, ki azzal a kijelentéssel, hogy nem ő, de egy más lord volt az, ki ama éjjelen Berkley családján bosszút állt, a csomó végleges megoldását vezeti be. A fiatal Berkley ellenkezve bár, de végre is megadja magát, [1]) a két öregben feléled a hajdani barátság emlékezete [2]) s a szerelmes pár boldogan dől egymás karjaiba.

---

[1]) «Es ist schändlich, sich vertragen, wie Weibsleute am Ende.»

[2]) «Ich kann dich nicht lieb haben» és rögtön rá: «Komm Bushy die Allee hinab, ich will versuchen, ob ich mich mit dir vertragen kann

Ami az épen említett morális bökkenőt a darabban némileg ellensúlyozza, jobban mondva kevésbbé feltűnővé teszi, az az egésznek fantasztikus színezete, a sok helytt Shakspere vígjátékaira emlékeztető felfogás. Ez főképen Wildnek két barátjában nyilatkozik, kik a mellékeseményeket bevezetik. Egyikük La Feu (a név Shakspere «All's well that ends well»-jéből van véve) hővérű képzelgő, ki részint tudatos, részben ösztönszerű illuziókban él, minden perczben kész lévén egész környezetét a tündér- vagy pásztorszerűbe átkölteni, miáltal szakadatlanúl képzelt gyönyöröktől mámoros; [1]) míg Wild másik czimborája, a mord Blasius, az előbbinek ellentéteül majdnem elmevesztésig fásult. Őt semmi sem érdekli, minden úntatja, kedélye tompúlt, feje álmos.[2]) Ő semmi s nem is akar semmit, míg La Feu minden és mindent akar. Ezt a két csodálatos szentet czipeli magával Wild, meghurczolva őket Orosz- majd Spanyolországban mindig kocsijához kötve s szökési kísérletük esetére pisztolylyal fenyegetve őket. Hasonló módon hozta át őket a tengeren is. A szabadság honába történt megérkeztükkor Blasius barátunk azon módon meg akar verekedni vele, mit persze Wild el nem fogad, sőt fejtegeti, hogy mennyire egymásra vannak ők hárman utalva. [3]) Ismételjük, hogy e hármasságban Klinger

---

Ich kann dir noch über keine meiner Empfindungen Rechenschaft geben, hass dich noch, und — es fällt mir so vieles ein — Komm nur!»

[1]) «Träumen musz der Mensch, lieber, lieber Blasius, wenn er glücklich sein will, und nicht denken, nicht philosophieren. Sieh, Blasius, in meiner Jugend war ich ein Poet, hatte glühende, schweifende Phantasie, das haben sie nun so lange mit ihrem eiskalten Wasser begossen, bis der letzte Funke verlosch. . . . Ich stand da, wie ein ausgebrennter Berg; gieng durch Zauberörter kalt und ohne empfangendes Gefühl. Das schönste Mädl rührte mich eben so wenig, wie die Fliege, die um den Thurm schwirrt. Um das Elend los zu werden, bestimmte sich meine Seele, anders zu fühlen, und zu glühen, wo ihr kalt bleibt. Alles ist nun gut, alles lieblich und schön!»

[2]) «Nein, ich liebe nichts. Ich habs so weit gebracht, nichts zu lieben, und im Augenblick alles zu lieben und im Augenblick alles zu vergessen. Ich betrüg alle Weiber, dafür betrügen und betrogen mich alle Weiber. Sie haben mich geschunden und zusammengedrückt, dasz Gott erbarm! Ich hab' alle Figuren angenommen. Dort war ich Stutzer, dort Wildfang, dort tölpisch, dort empfindsam, dort Engländer, und meine grösste Conquête machte ich, da ich nichts war . . .»

[3]) «Sei gescheid, Freund! Ich brauche und lieb' Euch und ihr mich vielleicht auch. Der Teufel konnte keine gröszere Narren und Unglücksvögel zusammenführen als uns. Desswegen müszen wir zusammenbleiben

összalakját találjuk fel. Amit Wildben ellentmondó eszméiből ki nem fejezhetett, azt La Feu szájába adta, míg a másik sarkon, minden ember- s világúnottsága képviselőjeűl Blasius szolgált. Hárman együttvéve tehát allegoriáját adják Klinger jellemének, miben bár a hevesen ostromló, elhatározott hangúlat volt a túlnyomó, de azért helylyel-közzel a túlkapó fantaszta meg a morózus világgyűlölő is érvényre emelkedett. Ha nem idegenkednénk annyira a szőrszálhasogatásba vitt magyarázatoktól, könnyű feladat volna számunkra, e hármas jellemből a Sturm és Drang hármas irányát levezetni. . . . .

Színre e darab, melylyel, mint említők, Klinger magát a Seyler-féle társulatnál bevezette, 1776 ápr. 1-én a lipcsei szinidény megnyitójáúl került. Hatása, bármily idegenszerűnek tetszettek is egyes részletek, meglehetős nagynak volt nevezhető. A Theater-journal, melyből ez értesűlést nyerjük, azt is elárulja, hogy mi vonzott leginkább: «a néger fiu meg az őrjöngő lord nagyszerű jellemek». — Frankfurtban jun. 2-án adták a «Sturm és Drang»-ot üres ház előtt; az ottani közönség nem nagy érdeklődéssel viseltetett hirre vergődött költője iránt. Későbbi előadásokról nem állnak feljegyzések rendelkezésünkre; kétségtelen azonban, hogy Seyler mindenütt színre hozta e darabot, hol társulatával megfordult. Nyomtatásban a «Sturm und Drang, ein Schauspiel von Klinger. 1776.» a kiadó s a nyomtatási hely megnevezése nélkül 1777-ben jelent meg.

A kritika mind az előadással mind a könyvvel élénken foglalkozott. Schmid ugyan csak azt a rövid megjegyzést tette az utóbbira, hogy sajnálatos, hogy benne a genie szikrái csak sziporkáznak, a nélkül, hogy magasztos lángba törnének ki; — de annál behatóbban foglalkozik a művel a Berlini Irodalmi Hetilap bírálója az 1777-iki évfolyamban, még pedig meglehetősen elvetőleg.*) Ez a bíráló egy rangba helyezi a «Sturm- és Drang»-ot «Gri-

---

und auch des Spasses halber. Unser Unglück kommt aus unser eigenen Stimmung des Herzens, die Welt hat dabei gethan, aber weniger als wir.»

*) «Seit Lessing Orsina und Goethe Werthern schuf, seitdem sind die wahnwitzigen Damen und überspannte Kerln so gäng und gäbe geworden, dasz man auf dem Theater nichts Anders zu sehen bekömmt, als Weiber die rasen, und Männer, die schwindeln. Wer da Lust hat eine Portion Narrheiten vom ersten Range sich voragieren zu lassen, der lese diesen Sturm und Drang. Was auch in dem Schreckenstücke spricht und

saldo»-val és «Arria»-val, amivel szemben azt Eschenburg az Általános Német Bibliothékában a «szerző legjobb szinművének» mondja.

És csakugyan megérdemli a darab a dícséretet, még pedig több, első sorban drámai oekonomiai tekintetben, habár a stílnek ismételten felsorolt hibái: a szaggatott, gyakran érthetlen mondatfűzés, a felkiáltások számtalan volta s a szenvedélyesből durvává lett szólamok — még a minden ízében eredeti lángelmére vallanak. A megelőző darabbal, Grisaldóval szemben azt is előnyeül kell a «Sturm und Drang»-nak betudnunk, hogy színpadképes. Klingernek magának e darabja jobban tetszett megelőzői valamenynyiénél.*) Lehet azért, mert ebbe egész szubjektivitását fektette.

XIX. Elérkeztünk tanúlmányunk utolsó fejezetéhez, melyben azon színművekről igértünk volt szólni, melyeknek hősei a felfogásunk szerint legmagasztosabb, legfenségesebb eszme, *az istenség* ellen támadnak, féktelen, önző akaratuktól üzetve. Láttuk, mint kezdődött a támadás eleinte a megcsontosodott franczia szabályok ellen a Götzben, láttuk, mint vesz részt lassankint a belső tartalom is a forradalmi külső formában; láttuk, mint bolygatja a nyugtalan, rohanó és támadó áramlat előbb a társadalmi, majd az általános emberi viszonyokat, mint lázad fel a meglevő állam- és kormányforma s azoknak képviselői, a hitvesi, testvéri s gyermeki kötelmek ellen, s mindezek bemutatása után elérkeztünk oda, hol a kor lázadó szelleme az istenséget sem kiméli, sőt hatalmas kézzel rázva a dogmatikákat, helyükbe az egyéni érzést, annak korlátlanságát s függetlenségét kivánja helyezni. A kor maga is egy nagy tragédiát játszik előttünk; a megelőző fokozatokon átmenve, most a katasztrófa küszöbén áll; sejtjük, hogy elbizakodottságát bukás fogja követni, hogy végre is diadalmaskodni fog az egyete-

handelt, scheint dem Tollhause entsprungen zu sein; Jung und Alt, Greis und Jüngling, Mann und Weib — jedes hat seine Portion Niesenwurz nötig, um sich zu Verstande zu prusten.»

*) «Das liebste und wunderbarste, was aus meinem Herzen geflossen ist» — és: «Mit Feuerströmen braust mein Genius in Sturm und Drang»; — Máshelytt ezt jegyzi meg e darabjáról: «Ich hab' die tollsten Originalien zusammengetrieben, und das tiefste tragische Gefühl wechselt immer mit Lachen und Wiehern». — Hogy ez utóbbi keverék minő benyomást tesz ránk mai eszthétikai felfogásunk mértékét alkalmazva rá — azt megkisértettük fennebb jellemezni.

mes, melyet még mai felfogásunk szerint is, mint e merész eszmék ellenségét kell képzelnünk — de ez csak emeli érdekeltségünket a Sturm és Drang iránt, mely ilyképen kerek és eszthétikailag is kielégítő befejezést nyer.

A jeleztük eszmében tetőzik nemcsak a tárgyalt kornak, de egyáltalán minden időknek drámaköltészete, nem lévén az egyetemesnek felfogásunk szerint hatalmasabb, nehezebben legyőzhető képviselője az istenségnél. Mivel pedig a küzdőnek mértéke az ellenfél ereje, nem találhatunk erőteljesebb hősöket azoknál, kik épen ez eszme ellen lázadnak fel. Annál törpébbeknek mutatkoznak másrészt azok a hősök, kiket sem szellemi, sem erkölcsi erejük nem képesít arra, hogy e nagy harczot méltóan végigküzdjék s befejeztével még mindig tragikai magaslaton álljanak.

A Sturm- és Drangkorszak egyetlen oly művet érlelt, melynek hőse méltán felvehette ez óriási harczot, de ez a mű azután nem csak a maga nemében és irodalmában, de a világirodalomban is páratlan. Értjük Goethe Faustját. E tragédiának lefolyása egyszersmind hű képe az őt szülte korszak történetének is, kifejezésre juttatván az original geniek valamennyi — persze művészi alakban bemutatott — eszményét. Belőle megismerjük, milyen volt az a czél, mit Lenz «dagadó szívvel sejtett», milyenek voltak magának Goethének ifjukori stürmer álmai. Mit az egész Sturm és Drang csak megosztva, részben-részben tudott *érezni*, azt *kifejezésre*, el nem illanó *formába* hozni csak Goethének sikerült. Faustja olyan, mintha valamennyi többi mű csak hirdetőjének, futárjának lett volna előreküldve — s mégis meg van közte és közöttük az a családi hasonlatosság, mely *egy* szüle, a rohanó és támadó kor gyermekeinek vallja őket.

Az e csoportba tartozó színművek közül — jellemző a feladat nehézségére, hogy nagyobb részük töredék maradt — mindenekelőtt az imént tárgyalt Klingernek egy rövid, 1777-ből származó fragmentje: *Der verbannte Göttersohn* vonja magára figyelmünket. Létrejöttét a költőnek Heinseval történt megismerkedésének köszöni. Benne, valamint Ardinghelloban, a genievel földi vándorlása közepette találkozunk. *Dios*nak hívják Klinger Prometheusát. Valamint ez, fellázad az istenek ellen, boldogabbnak érezvén magát a földön, résztvéve az emberek szenvedésében, mint a magas Olympuson az áldozatok füstjét szívó Jupiter. A töredék azzal végződik, hogy az isteni Juno leszállva az aegeusi tenger partjára,

karjaiba öleli Diost; kéjükben feledik földet s mennyországot! — Már Rieger kiemelte, hogy ami a lángelméskedés öndicsőítését illeti, mely itt szinte őrjöngésig van hajtva, alig találni párját ennek a «verbannter Göttersohn»-nak az egész originalgenie-irodalomban.[1]) Némileg hasonlít rá Lenz *Tantalus*a, mely szerencsétlen kínlódó szintén vágyaival ostromolja az egek királynőjét, a számára örökké elérhetetlen Junót. A húmor alatt, melylyel Amor a boldogtalant elútasítja,[2]) keserű iróniát tapasztalunk, különösen, ha figyelembe veszszük, hogy Juno alatt Amália herczegnő, Tantalus alatt pedig maga a dúlt lelkű költő lappang.

A Prometheus-mondát azonban nemcsak utánzásában, de eredeti alakjában is feldolgozták a stürmerek, jelesen a fiatal Goethe. *Prometheus*a szorosan összefügg két más tervvel; a «bolygó zsidó»-éval és «Mahomet»-éval; mindhárom a kiváló ember viszonyát az Istenséghez tárgyalja. Tervük a straszburgi időbe, ugyan abba esik, mikor a Faust terve is megszülemlett agyában. Weimarba való átköltözésekor mind e terveit, több más fiatalkori eszményeivel egyetemben félredobta; Mahometből alig birunk egyebet a vázlatnál. A Prometheust ismételve elővette; mindazonáltal azt — daczára Hettner ellenkező állításának — ma is töredéknek kell tekintenünk. Megkülönböztetünk egy Prometheus-monológot, mely mint önálló költemény már régebben (1785) megjelent, s magát a két felvonásos drámát, mely szintén mint az előbbi körülbelül 1774-ből származik, de csak 1830-ban látott napvilágot.

Prometheus az egész titáni költészet őse. Mint Schlegel mondta, nem egy tragédia, hanem: a tragédia.[3]) Goethe úgy fogta fel jellemét, amint azt Aeschylosnál találta. Amennyiben a görög mondában Zeus is úgy jelenik meg, mint egy régibb isten-nemzetség legyőzője, tehát mint maga is bitorló, az ellene való fellázadás is bír a jogosultság némi színezetével. Egy régi jósmondat szerint, melyről Prometheusnak tudomása van, Zeust Jo-nak tizenharma-

---

[1]) «Man würde sie titanisch nennen, wenn sie von einem Spieler auf dem Theater der Weltgeschichte, statt von einem unreifen Theaterdichter ausginge.»

[2]) «. . . ein echter Liebhaber musz
Eigentlich nichts thun, Herr Tantalus,
Als den Göttern zur Farce dienen.
Leben Sie wohl, ich empfehl mich Ihnen.»

[3]) V. ö. *Beöthy Zs.*, «A Tragikum», 65. old.

dik nemzedéke le fogja a trónról taszítani. Ebből indul ki Aeschylos is hires trilogiájában, melyből reánk csak a második rész: «A lebilincselt Prometheus» maradt. Csatlakozik hozzá Prometheusában Goethe. Zeus segélyezése a titánok elleni harczában, a szent tűz elrablása, a tudat, hogy Zeusnak sorsa töle, az embertől függ, agyagból gyúrt emberei — mind olyan mozzanatok, melyeket már a görög tragikusnál is feltalálunk. Ezt az anyagot dolgozta fel tehát Goethe tökéletesen modern felfogással, be vezetvén a mondába Spinoza pantheisztikus tanait. Ha tekintetbe veszszük, hogy Goethe még jóval később (Über Bildung und Umbildung organischer Creaturen, 1817) is beismeri, hogy Spinoza volt az, ki — Shakspere és Linné mellett — rá a legtartósabb befolyást gyakorolta, el kell ismernünk, értesülésünk lévén, hogy éppen Prometheus megírása idejébe esik Spinoza legodaadóbb tanúlmányozása, hogy e mű az újonnan nyert világnézet legfrissebb s legteljesebb kifejezése. És már ebből is kitetszik, hogy milyen értelemben kell Goethe Prometheusát felfognunk. Nem mint istent, ki egymásik isten ellen harczra kél, de nem is mint Goethe egyedi lenézését földfeletti hatalmakkal szemben. Prometheus kezdettől fogva hatalmas, titáni alak, ki elég erőt érez magában arra, hogy újjat húzzon az istenséggel, melyet maga segített trónjára; forradalmár ő a bitorló ellen, de mindenekfelett ember a szó legteljesebb értelmében s bizonyos tekintetben minden emberi törekvés képviselője.

Prometheus ily értelemben felfogva, édes testvére Faustnak. Mindkettőben a legmagasztosabb, leglendületesebb mindabból, mi a Sturm- és Drangkorszakot lelkesítette, küzd kifejezés után; mindkettő kitünően alkalmas alak ez egetostromló eszmék hordozójaúl szolgálni; amaz antik, ez modern felfogással. De másrészt a *Faustmonda* csiráját az ember kettős, azaz jóra és rosszra való hajlandóságában kell keresnünk. Ezzel egyszersmind az átmenetet is bírjuk az imént tárgyalt s ezen monda között. Midőn ugyanis a keresztény vallás által megtisztult fogalmú emberiség, az ős Mythosz isteneit elűzvén trónjaikról, megszűnt az elemek s egyes természeti erők hatásában úgyszólván e czélra alkalmazott istenek működését látni, — az istenséget *egy*, de mindent magában foglaló óriási eszmében összpontosította. Ugyanekkor azonban az istenségnek vagyis minden jó abszolút fogalmának a gonoszt vagy ördögöt helyezé ellentétjeül. És a hol és a mikor az istenség eszméje legtökéletesebben kifejlett, ugyan ott és akkor annak ellentéte, a gonosz,

is határozottabb alakot nyert. A Faust-monda eredete és kifejlése tehát leginkább a keresztény vallás kifejlése által lett lehetségessé. A gonosz, mint az istenség esküdt ellensége, a közfelfogás szerint mindig ujból bűnre csábítja az embereket. De lassankint a monda oda változott, hogy már nem az ördög kereste fel áldozatait, hanem ezek jártak utánna s kérték szövetségesűl, mint ezt a krónikák többek közt antiochiai Cyprianusról, a későbbi vértanúról, ki az ötödik — és Theophilus adanai egyházfőnökről, ki a hatodik század első felében élt, beszélik. Tragikusabb színezetet a monda azonban csak a tizenegyedik században ölt, tulajdonképeni népmondává fejlődve a regényes hajlamú középkorban, mikor a tömeg, az ismeretek csekély elterjedtségénél fogva, minden tudományában kitűnő férfiút vajmi hamar volt hajlandó emberfölötti hatalmak szövetségesének tartani. Igy kerűlt azután több jeles tudományú férfiú az ördöggel folytatott czimborálás hírébe.[1]) Mindnyájuk közűl kitűnt azonban e tekintetben a mi hősünk *Faust*, ki Knittlingenben szűletvén, a 16. század első felében élt. Híre oly nagy volt, hogy a nép éberűl dolgozó fantáziája csakhamar valamennyi megelőzőjének viselt dolgait s varázstehetségét ő reá ruházta. Sőt az épen kitört vallási villongások közepette nem egyszer mint szövetségest is veszik igénybe az egyes felekezetek Faustot. Igy alakúlt a monda pártfegyverré, később regényes tragédiává s fajúlt ez utóbbiból ismét a bábszinházak kedvencz látványos darabjává,[2]) feldolgozást nyervén időközben egy igen ismert s elterjedt népkönyvben is.

Miután már Lessing az erőteljes drámai csirára, mely e mondában szunnyad, rámutatott volt, a stürmerek közül Goethén kívül Klinger és Müller kezdenek vele foglalkozni; az előbbi regényben, ez utóbbi drámában. A regény természetesen nem tartozik tanúlmányunk körébe, mindazonáltal igen érdekes kiegészítésül szolgál Klingernek a dramatikusnak megismerésére, egészen eltekintve attól, hogy az előadást megkönnyítendő, a «Sturm és Drang» költője

---

[1]) Így Bacon Roger, Skot Mihály, Albertus Magnus, de hazánkban is *Hatvani*:

«Kitelt az év, a percz lejára,
Hogy Debreczen híres tanára,
Mint vérrel esküvé egy rossz nap
Átadja székét a gonosznak . . .»

[2]) De elterjedt Németország határain túl is, például Angolországba, hol azt *Marlowe Kristóf*, egy valóságos brit stürmer, dramatizálta.

gyakran folyamodik a párbeszéd alakjához, mely néha oldalakon keresztül folyik, csak itt-ott szakíttatva meg scénikus megjegyzésektől. 1791-ben megjelent regénye czímlapján (Faust's Leben, Thaten und Höllenfahrt, in 5 Büchern) határozottan kinyilatkoztatja Klinger, hogy készakarva nem használt fel semmit abból, mit eddig Faustról irtak vagy költöttek. Faustot, a könyvnyomtatás feltalálóját, nyomora határán szerződésre engedi lépni az ördöggel, ki őt azon czímen, hogy szórakoztatja, a társaság minden rétegében meghurczolja. És ezeknek a társadalmi osztályoknak, különösen romlottságuknak festése veszi igénybe a költő minden figyelmét. Regényében követett czéljait és intenczióját különben minden újabb kommentárnál hívebben tolmácsolja 1814. május 26-án Goethéhez intézett levele.*) Azáltal, hogy Klinger a bensejében lángoló idealisz-

*) «Schon sehr frühe machten die, meinem innern Sinn widersprechenden Erscheinungen der um mich wirkenden moralischen und politischen Welt einen düstern Eindruck auf mich. Auch war ich darauf gar nicht gestimmt, mir einen Teil von dem, was die Welt dem Unternehmenden gewährt, zu erstreben, und es dann, ruhig und unbekümmert, um mich her ergehen zu lassen, wie es möge. So ward ich von der innern Unruhe gewaltsam darauf gestossen, den Ursachen dieser Übel, mit welchen die Menschen von den obern und niedern Gewalten notwendig und willkürlich geistig und physisch geplagt werden, nachzuforschen, und zu diesen muszte sich bald das Forschen nach denjenigen gesellen, welche die Not, der Druck, der Wahn und ihre eigenste Natur erzeugen. Dies alles gährte lange bei mir in stillem Busen. . . . Aber bald sagte mir mein innerer, kräftiger Sinn, dasz ich erst ganz mit mir selbst in Harmonie zu treten und vor allem die moralische Abrechnung mit mir abzuschliessen hätte, ehe ich mich über das Weltganze und seinen Gang zu richten erkühnte . . . . So sah ich nun zwar nach langem Kampfe zwischen Freiheit und Notwendigkeit meinen Sieg voraus, aber um zur völligen Ruhe des Geistes zu kommen, muszte ich alles von mir Empfundene und Gedachte, Erfahrene und Erprobte aus mir heraus durch Charaktere im Kampfe, wie ich es selbst gewesen war, mit der Welt und den Menschen, mir darstellen . . . . Ich fing gleich mit Faust an und stellte in demselben das Thema so auf, wie es mich in den düstersten Stunden der Vergangenheit geplagt hatte. Und so geht es natürlich wild, leidenschaftlich, gewaltsam darinnen her, wie es auf einem Kampfplatze hergehen muszte, vorauf sich ein kraftvoller Geist, durch das ihn Empörende aufgeregt, aus innerm Grimm schlägt. Ungestüm fordert der Vermessene den immer Schweigenden auf, ihm das sein Herz und seinen Geist quälende Rätsel zu lösen; in der Glut der Leidenschaft, unter den peinigenden Zweifeln, ganz vergessend, dasz der ihm Schweigende die Antwort auf seine kühnen

tikus felfogást nem bírta egészen összhangba hozni a társadalom romlottságával, Faustjában — Hettner szerint — úgyszólván előhírnöke lett az újabb orosz regényirodalomnak, mely még legbefejezettebb termékeiben, legtisztúltabb költői jelenségeiben is mindig pathologikus színezettel bír, az uralkodó társadalmi viszonyok betegségi történetét adván. (Egy másik, nem is oly nehezen megoldható feladat lenne, a mai naturalisztikus iskolának találkozási pontjait és eszme-egyezéseit a Sturm- és Dranggal kimutatni. Mindkét irány Rousseau tanainak túlhajtásait tárja elénk; egyeznek azonkivül a tekintély elvetésében is.)

Térjünk azonban a másik Faustra, a drámára át. — Említettük, hogy Müller 1778 augusztusában elhagyta Mannheimot, hogy Rómában, segélyezve a választófejedelem s magánosok egy társasága által, melynek élén Goethe állott, egészen a festészetnek szentelje magát. A bizalomnak, vagyis jobban mondva e reménynek, melyet pártfogói tehetségébe helyeztek, nem felelt meg. Müller mint festő Michel Angelo után képezte magát, azonban képei, melyeket Gessner egyenesen karikatúráknak nevez, sem Weimarban sem Mannheimban nem tetszettek. Goethe ezt irja neki 1781. júl. 21-én: «Ne higyje, hogy munkáiban fel nem ismerem az élénk szellemet, a képzelő tehetséget sőt az átgondolást is; de másrészt meggyőződésem, hogy nem tanácsolhatom elég gyakran önnek azon tisztaságra s megfontolásra való igyekvést, mely sajátságok segélyével, ha azok szellemmel párosulnak, egyedül lehetséges igazat, életteljeset teremteni. Míg az aprólékos gondosság, melylyel az ember magát pontosan a természet és nagy mesterek nyomán képezi, tapogatózó félénkséggé válik a lángész terméke-

Fragen nur aus der wirklichen und redlichen Anwendung seiner moralischen Kraft vernehmen könnte. Da er nun blosz auf das Äuszere horcht und dadurch alles immer dunkler, qualvoller um ihn her werden musz, überläszt er sich endlich in Verzweiflung der Sinnlichkeit allein, spottet der höchsten Gewalten, wie der Notwendigkeit im Gefühl seiner miszbrauchten aber unzerstörbaren Kraft, sich von allem Menschlichen losreiszend, und durch seinen Fall die Kämpfe der ihm folgenden und mir näher verwandten Heroen, als Raphael de Aquillas, Giafars, Abdallahs, Ernsts von Falkenburg, des Dichters, in ein glänzenderes Licht zu stellen. In diesem wird nun vorzüglich die Anwendung unserer geistigen und moralischen Kräfte mit der Darstellung des Miszbrauchs dieser Kräfte in denen den Kämpfenden umgebenden, zur Bestreitung der peinvollen Wirkungen der Welterscheinungen dargestellt.»

nyító hozzájárulása nélkül, addig másrészt megint csak a jelzett út az, melyen nagy tehetségek képződnek s mely biztos halhatatlansághoz vezet . . . Azt találom, hogy az ön rajzai és festményei inkább csak dadogások, a mi annál kellemetlenebb benyomást tesz reánk, mert látjuk, hogy felnőtt emberrel van dolgunk, a kinek sok mondani valója volna s kinek korához ez a tökéletlen kifejezés sehogy sem illik». És ugyan e levélnek egy másik helyén: «Tárgyainak megválasztásában is, úgy látszik, inkább valami homályos költői sejtelem semmint éles festői érzék vezeti önt».[1])

Praegnánsabbúl alig lehetne ezen, mindenesetre nagy költői tehetség két sarkalatos gyöngéjét kifejezni. Müller soha sem nőtt ki ifjúságának Sturm- és Drangjából, soha sem zabolázta tagadhatatlanúl geniális gondolat menetét, miáltal művei oly kevéssé felelnek meg a művészi követelményeknek, hogy manapság azoknak nagyobb része — talán Genovévááját s idilljeit kivéve — feledve van. Pedig épen röviden tárgyalandó *Faust*ja is pompás momentumokat mutat fel. Egyáltalán Müller nagy volt a drámailag leghálásabb tárgyak felkutatásában s terveinek geniális odadobásában; kidolgozás közben persze rendesen hanyatlott erélye, nem felelvén meg ereje e titáni feladatoknak.

Már Faustja kidolgozása előtt foglalkozott a Prometheuséhez hasonló eszmével, melyet kifejezésre is juttatott «*Niobe*»-jában (Mannheim, 1778). Az ismeretes mondához tartva magát, a dráma azt tünteti fel, mint válik az istennő ellen feltámadt anya, magát meg nem adva, fejét meg nem hajtva, kővé, miután valamennyi gyermekét elvesztette volt.[2]) A hét fiúnak s hét leánynak kissé monotón elhalása — mint Gerstenberg Ugolinojában a hasonló szituáczió — mindenesetre fárasztólag hat az olvasóra. Ismeretes, hogy e részletet Wieland is mint nevetségest emelte ki Abderitáiban.

A *Faust* tervét, mint ezt Goethe is tette volt, már kora gyermeksége óta «lelkében hordozá» Müller; de csak lassan érlelődött benne ez az alak azzá, a minek saját Sturmja és Drangja nyomán képzelé: «hatalmas ficzkóvá».[3]) Csak az a baj, hogy ennek az

---

[1]) Ugyancsak Goethe írta egy alkalommal (1781, jun. 21.) Müllernek e találó sorokat: «Der feurigste Maler darf nicht sudeln, so wenig als der feurigste Musikus falsch greifen darf . . .»

[2]) *Beöthy Zs.*, A Tragikum, 598. old.

[3]) «. . . ich nahm ihn gleich für einen groszen Kerl; einen Kerl, der alle seine Kraft gefühlt, gefühlt den Zügel, den Glück und Schicksal

óriási alaknak megint nem felel meg a kivitel. A forradalmár idealista helyett, ki a legmagosabb utáni törekedésében az emberiség korlátain merészen túlteszi magát, ki semmitől vissza nem riadó tudási vágyában megdöngeti az ég s a pokol kapuit — kicsinyes, könnyelmű élvek embere lép elénk, ki fokról-fokra sülyedve, akkor adja el magát az ördögnek, mikor már utolsó fillérét is eljátszotta. — Azáltal, hogy a költő, túlságos terjengősséggel, egy öt részből álló drámasorozatot tervezett, csupa jelentéktelen apróságokra forgácsolta szét e hatalmas anyagot. A mellék- és díszítő részletek elfedik a tárgynak tulajdonképen hatásos főeszméjét. Ilyen benyomást nyerünk legalább abból az első részből, melyet már Mannheimban 1778-ban közzétett. Ebben csakugy hemzsegnek a groteszknál-groteszkabb ördöngősségek meg zsidók és deákok közti durva jelenetek; ez mind a Lenz-féle realizmussal van adva s közbe-közbe félig érthetlenekké vált személyes szatírikus kifakadásokkal fűszerezve. Az egészet csak nagyjából tartja össze Faust személye. Lehet, hogy mind az öt rész összbenyomása előnyösebb lenne, míg azonban erről meggyőződhetnénk,*) kénytelenek vagyunk ítéletünkben erre az első részre valamint egy, még ez előtt (1776) közzétett töredékre: «*Situation aus Faust's Leben*» szorítkozni, mely utóbbi lényegében más alapon látszik nyugodni mint a ciklus, melynél felfogás tekintetében határozottan jelesebbnek nevezhető. Különösen e töredék második jelenete megragadóbb amaz első résznek mind a hat felvonásánál. Itten Fausttal, miután az ördögnek eladta volna magát, a szerződés ideje felének leteltével találkozunk; a kiséretében levő Junker Fritz a bábjáték hanswurstja, de morált

---

ihm anhielt, den er ganz zerbrechen wollt' und Mittel und Wege sucht, Mut genug hat, alles nieder zu werfen was in Weg trat und ihn verhindern will, Wärme genug in seinem Busen trägt sich in Liebe an einen Teufel zu hängen, der ihm offen und vertraulich entgegentritt. Das Emporschwingen so hoch als möglich ist, ganz zu sein, was man fühlt, das man sein konnte — es liegt doch so ganz in der Natur. Auch das Murren gegen Schicksal und Welt, die uns niederdrängt, und unser edles selbstständiges Wesen, unsern handelnden Willen durch Konventionen niederbeugt . . . Es giebt Momente im Leben — wer erfährt das nicht, hat's nicht schon tausendmal erfahren — wo das Herz sich selbst überspringt, wo der herrlichste, beste Kerl, trotz Gerechtigkeit und Gesetz absolut über sich selbst hinausbegehrt. Von dieser Seite griff ich meinen Faust.» (A Faust elébe helyezett «Ajánlás»-ban).

*) L. 788. old. 1. jegyz.

prédikáló s mégis gyenge jelleme sokat kölcsönzött a jó sir John Falstafftól is. Faust, ki épen a spanyol királyt ragadta udvarostúl csodálkozásra bámulatos mutatványaival, őrülten beleszeret a király arájába, a szép arragóniai herczegnőbe. A szerelem lángoló dithirambjaival ostromolja épen a fenséges nőt, midőn az óra éjfélt üt s megjelen, a környezet számára láthatatlanúl, a kísértő, hogy Faustot a tizenkét év lejártára figyelmeztesse. Most még van ideje visszafordúlni, még nem egészen az ördögé, kinek azonban testestől-lelkestől rabja lesz, ha e határt átlépi a nélkül, hogy vele mindörökre szakított volna. Íme — a gonosz szellem rút vigyorgással nyújtja a szerződést, hogy tépje azt szét Faust, megszabadúlván ezáltal minden kötelezettségétől — de! a mely perczben újjai a lapot érintik, lesz megint az a mi első találkozásuknál volt: a görnyedt, nyomorú, éhes koldus, piszkos, férges ruhában, oly utálatos, hogy a palota szolgái sarkukkal fogják félre rugni mint a rühes kutyát s büszke imádottja elfordított arczczal fog rongyos köpenyére alamizsnát dobni . . . A jelenet hatása, midőn a rajongó szerelmi vallomás Faust ajkán elhal a komoran konduló éjféli óraütés hangjára, hogy helyt adjon a sívár valónak, s a szerencsétlen ember lelki küzdelme, melyben végre is a vágy, az önszeretet győz — oly drámai, hogy hozzáfogható konczentrált benyomást Goethe Faustjában is hasztalan keresünk. Azon kevés helyek egyike ez az originalgeniek drámaköltészetében, hol csakugyan megillet a genie sugalma, melynek kifolyásaként azt tekintenünk kell. Egy ily lelkesült perczében ajánlhatta e művet Müller «Shakspere szellemének», mit Merck, valamint Wieland is nevetségesnek találtak.*) A Merkurban megjelent birálatukra Müller egy

*) Wieland Merck birálatához (*Német Merkur*, 1776, III, 82.) ezt a megjegyzést függesztette: «Shaksperes Geist! — Unsere jungen Herren geben sich die Miene, als ob sie auf sehr vertrautem Fusze mit diesem Geiste lebten, und ihn citieren könnten, so oft es ihnen einfiele. Ich möchte wohl sehen, wie ihnen zu Mute würde, wenn ihnen Shaksperes Geist einmal wirklich die Ehre anthäte und in seiner Heldengrösze vor sie hinträte! Es möchten wohl wenige von ihnen seine Gegenwart ertragen können.» És Merckhez intézett levelében (1776, jul. 24.) még ezt toldja hozzá: «Ich schaudre von tiefer, heiliger Ehrfurcht, wenn ich nur seinen Namen nenne, und kniee hin und bete an zur Erde, wenn ich seines Geistes Gegenwart fühle — und solche lausichte Gelbschnäbel sollen sich ausgeben, als ob sie mit Shaksperes Geist blinde Kuh zu spielen gewohnt wären.»

«Faust's Spaziergang»-ot költött a geniek ismeretes szatírikus modorában.

Meg kell még a teljesség kedveért pár szóban a költő további életviszonyairól emlékeznünk. Midőn Müller látta, hogy festményei nem aratják az óhajtott sikert s évdíja is kezd lassankint kimaradni, más keresetmód után látott s mint régiségárús s az idegenek kalauza igyekezett megélni. Mint ilyen ismeretes alakja volt az örök városnak, évek hosszú során át, minden odavándorló német előtt.*) Éltének utolsó szakát Lajos bajor király barátsága tette türhetővé, a mi egyszersmind sok keserüséget is feledtetett vele. Így halt meg, a német költészettől egészen elidegenedve, 1825, ápr. 23-án, hetvenhat éves korában. Sírja fölé, mely a St. Andrea delle Fratte templomban a Schadow- és Kaufmann Angelikáé mellett van, királyi pártfogója 1852-ben díszes emléket emeltetett.

Müllernél, de egyáltalán minden megelőzőjénél sokkal mélyebben fogta fel *Goethe* Faustnak a 16. század sűrű ködéből átszűrődött mondáját. Majdnem egész életén keresztül foglalkozott vele. Már félgyermekkorában dobogó szívvel olvasta a hires boszorkánymesternek «abenteuerlichen Lebenswandel und mit Schrecken genommenen Ende»-jéről meséló népkönyvet, a minél azonban még közvetlenebb hatást gyakorolt rá a hasonló czímű bábjáték, melyben saját szemeivel láthatta a gonosz szellem megidézését, a Mefisztofelessel kötött szerződés egyes formalitásait, Faust töredelmes megbánását és végül az ördögök által való tovaczipeltetését. Hogy a nagy színpadon is látta-e talán az arról még 1770-ben sem egészen leszorúlt «Doktor Faust»-ot, azt nem tudjuk, elég az hozzá, hogy a gyermekévekben nyert benyomások megőrizték élénkségüket, sőt évről-évre erősbödtek. Strasszburgban, midőn Herderrel megismerkedett, annál élénkebben lépett e monda költői felfogása elibe, amennyiben középkori, misztikus színezetével merő ellentétben állott a lapos raczionalizmus századával. Götz megteremtésével egyidejűleg felélett költőnkben a titanizmus, a minden bilincset széttörni vágyódás, mely semmi nehézségtől sem riadva vissza, épen a legnehezebb feladatokra veti magát előszeretettel. A lovagias Egmont, a felségbe vetett bizalom áldozata

*) 1810-ben így ír róla Uexküll báró Rómából: «Mein täglicher Tischgenosse ist Maler Müller aus Mannheim, bairischer Hofmaler, ehemals Dichter, sonst auch *Teufelsmüller* genannt.» (V. ö. *Strauss D.*, Kleine Schriften, 1826, 286. old.)

mellett már megjelen az istenekkel vakmerően szembe szálló Prometheus és a «durch die ganze Welt berufene Erzschwarzkünstler und Zauberer Doktor Johann Faust» alakja. Midőn Goethe 1773. júniusában «Götz»-ét barátjának Gotternek megküldte, már mindenesetre tervbe vette volt a Faust drámai feldolgozását; erre következtethetünk Gotter verses feleletének befejező soraiból.[1]) Azonban időközben a költő megirta Prometheusának imént tárgyalt két felvonását, foglalkozott más tervekkel is, csak a Faust nem akart sikerülni. Pedig bizonyos, hogy czélja előmozdítására ez időben több mágiai könyvet tanúlmányozott, valamint hogy minden tárgyára vonatkozó forrást felkutatott. Ez utóbbiakhoz nem számíthatjuk a legrégibb Faust-könyvet, mely a költő szülővárosában 1587-ben jelent meg, még kevésbbé ismerte azonban Goethe Widmann könyvének eredeti kiadását,[2]) hanem csakis ez utóbbinak Pfitzer János Miklós által először 1674-ben közzétett kivonatát, mely azóta szakadatlan kiadásokban egészen 1726-ig származott. Mint a bábjátékban úgy a monda ezen alakjában is a tulajdonképen elhatározó lépésre, lelkének lelkötésére, anyagi nyomorúság, érzéki- és becsvágya kielégítésének reménye ösztönzik Faustot. Goethe megtartván természetesen az ördöggel való szerződés fontos mozzanatát, nem motiválhatta ezt a jelzett aljas gerjedelmekkel, de nem is adhatta hősét a pokol prédájaúl. Az indítéknak, mely Faustot a gonosz karmaiba vezeti, fenköltebbnek kellett lenni s mint ilyent a költő a hatalmas olthatlan vágyódást minden dolgok, különösen a természet, világ s isten lényének megismerésére, állította fel. Ez természetesen ellenkezésbe hozza hősünket a dogmatika vakhitet követelő s ezért cserébe nagy lelki megnyugvást igérő tanaival, de másrészt ez a folytonos kutató törekvés, lankadatlan munka az, mi őt megmenti a gonosz karmaiból, kinek minden igyekvése abban tetőzik, hogy Faustot a gyönyörben elkábítsa s annyira hozza, hogy magáról s végtelen törekvéséről megfeledkezve, a harczot feladja. Az ember életében öröm és fájdalom, gyönyör és

---

[1]) «Schick mir dafür den Doktor Faust,
Sobald dein Kopf ihn ausgebraust.»

[2]) «Warhafftige Historien von den grewlichen und abschewlichen Sünden vnd Lastern, auch von vielen wunderbarlichen vnd seltzamen ebentheuren: So D. Johannes Faustus Ein weitberuffener Schwarzkünstler und Ertzzäuberer durch seine Schwartzkunst biss an seinen erschrecklichen Ende hat getrieben» Hamburg, 1599.)

kiábrándúlás kiegészítőleg követik egymást és a hol erősebb volt a fény, ott erősebb lesz az árny is. Klinger valamint Müller Faustja is tönkre mennek azon, hogy az élvezetet sorsuk ajándokának tekintik s pillanatában megfeledkeznek mindenről mi volt s mi lesz. Gyöngék, középszerű emberek. Nem így Goethe Faustja, ki a részegítő jelenetek, sőt a legistenibb szerelmi örömek élvezete közben is azt az örök kérdést tartja szem előtt, melyre az ördög sem adhat feleletet. Faust nem élvez zavartalan örömet; a percz, melyet szövetségekor mint éltének utolsóját kötött ki, midőn:

«. . . megnyugodtan dőlök renyheségbe,
Akkor, mi tetszik, azt tehetsz velem;
Ha vágyakat hazudhatol szívembe,
S hiúságot, magamnak tetszenem,
Ha a gyönyör csalétke megcsaland . . .»

nem érkezik el. Faustot így örök kárhozatra dobni annyit tenne mint az ember minden magasztos, nagyratörő eszméjét elitélni; felfogásunk szerint ugyanis az ördöggel való elvitetés nem is tragikus vég; a hős örökre megsemmisíttetik s ez nem félelmet és szánakozást kelt bennünk, hanem, ha csakugyan elvetemedett volt, örömet, ha nem az volt, méltatlankodást. A hős fizikai halálával még mindig marad tér képzeletünk szabad mozgására; a pokol számunkra Dante pokla, hol «lasciate ogni speranza . . .» De messze és más térre vezetne e reflexióknak tovább fonása. Faustról már annyi történeti s esthétikai dolgot írtak, hogy legjobb esetben is csak az adottak pontos összeállítására szorítkozhatnánk. E helyen azonban még kevesebbel be kell elégednünk, azzal, hogy — mint ezt eddig is az általánosabban ismert drámákkal szemben tettük — inkább csak kijelöljük a helyet, a keretet, hová és a melybe kiki e mestermű önszerezte képét helyezheti. — Az egyik szomszédra, mely mellé Faust Margit epizódja folytán került, már Wagnernál rámutattunk. Nézzük röviden ennek «Kindesmörderin»-jét, melyet a kortársak plagiátumnak neveztek.

Margit egyszerű történetének fontosabb indítékait csakugyan feltaláljuk a «Gyermekgyilkosnő» főcselekményében: az elcsábítást, az álomitalt, mely az előbbit lehetővé teszi, az anya halálát — Goethénél mint az altató, Wagnernál mint leánya eltűnésének következményét, a lány megszökését, a gyermek meggyilkolását, az őrültség kitörését; másrészt azonban e momentumok némelyikét nemcsak Goethétől kölcsönözhette Wagner. A gyermekgyilkolás

a kor kedvencz tárgyai közé tartozott, az álomitalt már Richardson Klariszájában megtalálhatjuk, őrülési jelenetek, Ophelia utánzatában, nagy kedveltségnek örvendtek. Mindazonáltal találunk olyan részletekre is, melyek a direkt kölcsönzést valószínübbé teszik; ezek közé tartoznak a Lisel szolgáló és a Mártha asszony alakjai, az ájulási jelenet s a dal, melyet a fiatal anya Faustban a tömlöczben, Wagnernál pedig gyermeke meggyilkolása előtt dúdol. Ha még hozzá tekintetbe veszszük, hogy az a Faust-töredék, melyet Goethe 1790-ben közzétett, a jeleneteket nem ugyanazon alakjukban hozta, melyben azokat Wagnernak megismernie alkalma nyílott: arra a feltevésre is juthatunk, hogy Goethe darabja eredetileg még több hasonlatosságot mutatott fel a Wagneréval. Erre enged Goethe felháborodása is következtetni. Amilyen alakban azonban a két mű előttünk fekszik, nem beszélhetünk egyenes plagiátumról.

Goethe 1790-ben tett közzé legelőbb jeleneteket Faustjából. Azonban huzamos ideig ez időpont előtt s még jóval tovább utánna dolgozott életének a főművén. Csodálatos különösen az, hogy a tragédiának némely, élemedett férfikorában leírt részében is oly jól eltudta találni heves Sturm- és Drang korának hangját, a mit például a «Götz» harmadik átdolgozásáról épen nem állíthatunk. Ennek magyarázataúl talán azt mondhatnók, hogy mig a Götz-czel csakugyan leszámolt akkor, midőn Weimarba új viszonyok közé lépett, addig a Faust oly probléma maradt, mely érdeklődését egész életén keresztűl ébren tartotta. Geniális alkotási törekvésének legboldogabb, legproduktívabb éveiben a fiatalság heves képzelődésével kezdett e munkába (1774—75); nem feledkezett meg róla a római víg napok alatt (1788); dolgozott rajta «Hermann és Dorottya» előtt és után; betegségében a két század mesgyéjén (1800—1801) s csak egy évre rá fejezte be nagyszerű művét, hogy a halál elragadta oldala mellől a Sturm és Drang másik héroszát, Schillert. 1806-ban jelent meg a Faust teljes első része nyomtatásban. Korántsem nevezhetjük tehát egyöntetü műnek, söt inkább a gótikus székesegyházak benyomását teszi ránk, melyek jóllehet több nemzedék művei, minden csekély stílbeli eltérések daczára is *egyetlen* emelkedett érzelemmel töltik el keblünket, fennen hirdetve az epitők égre törekvő eszméjét. És ez az eszme, az a szellem mely e magasztosan komor művet átlengi: a Sturm és Drang!

Dr. SCHACK BÉLA.

A ZSOLTÁRKÖNYV.

(Vége.)

V.

A XVI-ik zsoltár rövid, csak *tizenegy* versből álló, mindazonáltal *hat* verse részint teljesen érthetlen a jelenlegi szövegezésben, részint egyes szavaik okoznak bajt.

A felirat: מִכְתָּם לְדָוִד

Az első szóra ezt jegyzi meg egy újabb értelmező: מכתם das hier zum erstenmale vorkommt, ist für uns nicht mehr erklärlich . . .

Dr. H. Grætz, Professor an der Universität zu Breslau: Kritischer Commentar zu den Psalmen nebst Text und Uebersetzung. Breslau 1882. Erster Band.

Már Károlyi Gáspár is így fordította s illetőleg nem fordította e felírást: *Dávidnak Miktámja...*

A Káldi fordítása, Szabó József javításában: *Dávid' arany versezete...*

És a legújabb magyar fordítás, a *Kámorié: Kincs Dávidtól...*

A frankfurti rabbi: *Hirsch,* így fordítja: *Denkzeichen Dávids.* Die Psalmen, übersetzt und erklärt. Frankfurt a. M. 1882.

A legrégibbek közül a *Septuaginta*: Στηλογραφία τῷ Δαυεὶδ: *Aquila* és *Symmachos* görög fordításai a מכתם szót kettéválasztották: מך תם ταπεινοῦ τελείου — a tökéletes alázatos — értelmezéssel· A *Vulgata* a Septuaginta nyomaiban jár: *Tituli Inscriptio ipsi David.*

A *Psito,* szirus fordításban más felirata van e zsoltárnak: *Dávid szava: midőn a Máon pusztába elvonult...* A *khald* fordító pedig: אליפא תריצא — Igaz bevésés — felirattal tolmácsolja. Világos miszerint ez a görög γλυφή faragás, bevésés; és így egybevág a Septuaginta fordításával, mert Στηλογραφία: *oszlopon bevésést* jelent. Ugyanez a latin: *Tituli inscriptio...*

A מִכְתָּם szó csupán *hatszor* fordúl elő a héber biblia könyveiben, mindannyiszor zsoltár feliratokban, legelőször a XVI. zsoltárban; azután: LVI., LVII., LVIII., LIX., LX. zsoltárok felirataiban.

A szónak gyöke כָּתַם *bevájni, bevésni, beírni, feljegyezni;* a

szirus nyelvágon is megvan és a khaldeuson is, jelentősége pedig: *rajzolni, vázolni, jelezni, bélyegezni.* Ugyancsak a héber gyöknek egy másik jelentősége is van: *kiválasztani, elválasztani, tisztázni,* mint az aranyat a salaktól; végre félretenni, elrejteni is. A כֶּתֶם mint főnév, költői irályban *arany* értelemben használtatik, s tiszta színaranyat jelent... A régi fordítók a כתם első, az újabbak annak másik értelmét vették figyelembe így az arab fordító: *arany versnek* nevezi s többen.

Magából a zsoltár szövegéből nem igen derül fény a szó értelmére. A többi öt zsoltár szövegéről is ezt mondhatjuk. Ugyanis az LVI-ik zsoltár tartalma: *Fohász Istenhez, menekülés hozzá az ellenségek elől...* Igen rokon a XVI-ik Zsoltárhoz még mondataiban is. Az LVII. zsoltár szerzője, mint a két előbbi: *nagy veszélyben Istenhez folyamodik, hasonlólag* az LVIII., LIX., LX-iki aki hadi szerencsétlenségben fohászkodik Istenhez.

Ily tartalmú zsoltárok más felirattal is vannak; tartalmuk tehát a מכתם szó értelmére fényt nem derít. A XVI-ik zsoltár szövege, a mennyiben Istenhez való menekülést, a bálványok iránti gyülöletet, a halál után a jövendő élet reményében való föltétlen bizalmat, Istennél a túlvilágon az örök boldogság óhaját tartalmazza: igen alkalmas sírversül szolgálni; s így az örök élet s a föltámadásban való reménységet vési be a mulandóság fölé emelt oszlopra; valódi *Tituli Inscriptió!...* S ezt magyarul: *Sírversnek* fordíthatnók. A többi zsoltároknál pedig: *Emlékversnek,* vagy *emlékéneknek,* a zsoltárok tartalmánál fogva. *Bevésés* ez is, de nem a sír, hanem az *emlékoszlopra* való bevésés. *Glypha,* — γλυφη, — mindegyik, és pedig *szent vésés, hieroglif.* Az újabb zsidó költészetben מכתם *Epigrammot* jelent. — *Hitzig,* az arab gyökből akar fényt deríteni a héberre, ennélfogva *elrejtett,* csak most *felfedezett,* most *közzétett,* ἀνέκδοτον-nak tartja a מכתם feliratú zsoltárokat. *Die Psalmen.* Leipzig und Heidelberg 1863.

De a czímkérdés még csak hagyján sokkal több bajunk van a szöveggel.

Az első vers simán folyik, minden etymologiai, vagy nyelvtani akadály nélkül:

Őrizz engemet Él!... (Isten)
Mert hozzád menekültem!...

A második versnek csak első fele biztos, de az sem egészen.

Mondottad Jahvénak (Jehovának)
Uram vagy Te . . : .

A *«mondottad»* אמרת nőnemű személy, s azért már a *khald* targumista oda írta melléje a נפשי — lelkem — szót. *Károli Gáspárnál* is így áll:

Mondjad ezt az Urnak,
Én lelkem . . . .

Rabbi *Hirsch* — i. h. — azon nézetben van, hogy Dávid, — a szerző, — önmagát szólítja, s az ige azért van nőnemben, mert ezen megszólítással szerző gyengeséget vet önmagának szemére . . . . A régi fordításokban e helyütt első személy áll; tehát:

Mondám Jahvénak
Uram vagy Te . . . .

Újabb értelmezők, a négy mássalhangzót vagy egyszerűen rövidített *«jod nélküli»* alaknak tekintik, vagy arámi mintára képezett első személynek, mely az őseredeti, magánhangzók nélküli szövegnek, későbbi hibás jelölése folytán nyerte mostani alakját.

De mivel a legrégibb fordításokban első személyt olvasunk, feltételezhetjük, hogy akkor a legtöbb héber kéziratban csakugyan első személyt olvastak. A második versnek második része:

טוֹבָתִי בַּל־עָלֶיךָ

mely legelső pillanatra így fordítható:

Az én javam . . .
Nem a te gondod . . . .

De fordítható ekép is:

Az én javam :
Nem a te kötelességed . . .

Vagy pedig:

Az én javam:
Nincs miattad ! . .

Sok gondot okozott a zsoltárfordítóknak, mert megütköztek azon, hogy egy jámbor zsidó így szóljon Istenhez:

Uram vagy Te ! . . . .
De az én javam ;
Nem a te gondod ! . . . .

Hisz a pogány római is így imádkozott:

Dii dent opes......
Virtutem mihi ipse parabo!...

A legrégibb fordítók ekép értelmezték:

A *Septuaginta:* A vatikáni Codexben épen ezen rész hiányzik; de egy másik kiadásban így fordul elő:

ὅτι τῶν ἀγαθῶν μοῦ οὐ χρείαν εχεις

Vetus testamentum Græce, secundum Septuaginta interpretes ex auctoritate Sixti V. Pont. Max. editum, ad Exemplar Vaticanum accuratissime expressum cura et studis Leandri van Ess — stb. Lipsiæ, Sumpt. et Typis Car. Tauchnitii 1835.

A Vulgata itt is a Septuag. nyomán jár:

Quoniam bonorum meorum non indiges!...

A *Szirus Psitto* fordításban így hangzik:

És javam tőled való

A *khaldeus* így érti:

Te mondád lelkem!...
Jehova előtt:
Istenem vagy!....
Ugyanis javam
Nem adatott nélküled!.....

A legújabb magyar bibliafordító, *Kámori*, ki héberből fordított, így értelmezi:

Ezt mondom Istennek:
Én Uram vagy Te!..
Nincs kivüled boldogitó jóm!....

A német orthodox protestáns fordítás is ilyen:

Ich spreche zu Jahve:
Mein Herr bist Du!...
Ausser dir gibts für mich
Kein Gut!...

Franz Delitzsch: Die Psalmen. Leipzig 1873.

És *Káldi-Szabó*, a katholikus fordítás:

Ezt mondom Istennek:
Én Uram vagy Te!..
Nincs kivűled, semmi bodogitó jóm!....

Károli-Gáspár — Tremelius nyomán, a ki eredetiből fordított —

Mondjad ezt az Urnak én lelkem!
Én Uram vagy Te! . . .
Jóllehet semmi jóm, néked nem használhat! . . .

Tremelius-Károli, a khaldeust combinálta a Septuagintával . . .
Az orthodox zsidó rabbi: *Hirsch*, így fordít:

In einer Schwäche sprachst du

— Dávid ugyanis saját magát, lelkét נפש szólítja —

einmal zu Gott:
Mein herr bist Du . . . .
Mein Glück ruht jedoch nicht bei dir! . . . .

Szerinte ugyanis Dávid önmagának tesz szemrehányást egy korábbi tévedése miatt, melynél fogva azt hitte, hogy Isten nem gondol az ember sorsával. — I. h.

Hirsch rabbi tehát nem módosít a szövegen, hanem értelmezését a szöveg betűihez szabja.

De világos, hogy a szöveg jelenlegi — régi — állapota nehézségeket okoz. Azért mondják a nem orthodoxok: *Von hier an und Vers 3. ist alles unverständlich und kann ohne Emendation nie und nimmer erklärt werden* . . . . Graetz i. m. 199.

És azért *Graetz* azt hiszi, hogy a szövegnek ezen ősrégi hibája a téves szóelosztás folytán történt. Midőn még úgy írtak, hogy az egész sor egy szónak látszott, az olvasót nyelvismerete vezérelte az egymás mellé irott mássalhangzóknak önálló szavakba való csoportosításánál, de mindemellett könnyű volt a tévedés is. Ily tévedésbe esett azon másoló, a ki először kisérlett meg oly szöveget írni, hol a szók elválasztattak egymástól. Ez pedig igen régen történt; s a későbbi másolók nem mertek változtatni a szövegen, a mint hogy a *Masora* is meghagyja a szöveget s csak a könyv tiszta szélére jegyzi fel javításait; vagy ha a szövegben teszi figyelmessé az olvasót, az a mássalhangzók fölé helyezett jellel, vagy az illető mássalhangzók kisebb vagy nagyobb alakban való írása, illetve nyomása által történik. A többi a szövegre vonatkozó megjegyzések külön könyvbe irattak, s így csatoltatnak, mintegy mellékletűl, a szöveghez. *Graetz* szófelosztása egyúttal a következő egész harmadik versre is vonatkozik, mely a jelen szövegezésben, sokkal több bajt okoz mint a második.

Azonban, hogy egyelőre a második versnél maradjunk, Graetz az עליך szóból a végső mássalhangzót elveszi; hasonlólag a harmadik versből az első szónak ל betüjét is elveszi innen s a két betűből egy új szót alakít; a כל szót, s így a versfelosztás is megváltozik, a mennyiben a harmadik vers egybeolvad a másodikkal s egyúttal a harmadikban előforduló כל szócskában az első mássalhangzó ב-vé lesz átváltoztatva, és így כל helyett בל olvasandó. Az אַדִּירֵי szóban a végső *«Jód»* betű pedig az első személy birtokragjává lesz. Már *Aquila* így fordította: ὑπερμεγέθεις μοῦ, tehát: *Elüljáróim.* Ily fajta tévedés több fordúl elő a héber szövegben, mert a másoló szemét a hasonalakú betük többször ejtették tévedésbe. Tehát *Graetz* feltevései nem merészek, sőt nagyon egyszerűek, csak az a kérdés, vajjon ép ezen esetben történtek-e így. Egészen más értelme lesz a zsoltárnak ezen szófelosztásban.

Hogy ezt kellőleg méltathassuk, figyelembe kell venni a szövegnek kérdéses verseit. A kétes második verset követő *harmadik* vers ez:

לִקְדוֹשִׁים אֲשֶׁר־בָּאָרֶץ הֵמָּה
וְאַדִּירֵי כָּל־חֶפְצִי־בָם

Ezen versnek nyelvtani, szókötési hibái vannak. Ez magában nem volna feltünő, mert a világirodalomban akárhány példa van arra, hogy jobb írók is vétenek a nyelvtan, a szókötés és szórend ellen. Ámde ezen versben eme hiányok épenséggel érthetetlenné teszik a verset. Először is mirevaló a *«Lamed»* a *»Kdósím»* szó előtt? . . . A *»Hemma«* névmás jelenlétének sem adhatjuk okát . . . . És az *«Addire»* birtokolt főneve hová lett? . . . *«Hatalmasai* — jelesei — kinek, minek hatalmasai? . . .

Ezen zűrzavar meglátszik a régi fordításokon, s ez jele annak, hogy a zűrzavar igen régi. Halljuk csak a *Vulgata* fordítását és értsük meg:

Sanctis, qui sunt in terra ejus
Mirificavit omnes voluntates meas
in eis! . . . . .

Szószerinti fordítása ez a *Septuaginta* szövegének:

τοῖς ἀγίοις τοῖς ἐν τῇ γῇ αὐτοῦ
ἐθαυμάστωσεν παντα τα θελήματα
αὐτοῦ ἐν αὐτοῖς.

(Csak az utolsó részben áll αὐτοῦ =*övé* helyett *meas* = *enyémeket.)*

Ezek tehát nem egészen úgy olvastak a szövegben mint a későbbi maszoreták.

A *Psito*, szirus fordítás így értelmez:

És a szenteknek

(t. i. mondám; mint a második versben: Mondám uramnak)

Kik a földön vannak,
És a dicsőknek, hogy minden örömöm . . . .
bennök! . . . .

Ez a legértelmesebb fordítás.

Kámorié nem érthető:

A szentektől, kik vannak az országban,
Sem a legszerettem nemes szivűektől! . .

Micsoda összefüggésben lehet ezen vers a megelőző verssel, mely *Kámorinál* így hangzik:

Ezt mondom Istennek: Én Uram vagy Te! . .
Nincs kivüled boldogító jóm! . . . .

Károli Gáspáré egybefüggőbb.

Fentebb idéztem a 2-ik verset, ehhez legalább hozzáillik a 3-iknak következő fordítása:

Hanem a szenteknek, kik e földön vagynak:
És a becsületeseknek, kikben
vagyon minden én gyönyörűségem! . . .

Káldi-Szabó fordításában is egybehangzó a két vers, a menynyiben a harmadik így szól:

A szent és jeles emberekben
Kik e földön vagynak
Telik minden gyönyörűségem! . .

Az orthodox zsidó rabbi *Hirsch*, a 2-ik versnek megfelelőleg, így fordít:

Bei den heiligen vielmehr
Die in die Erdwelt hinein gehören
Und die darin machtherrlich sind,
Das all mein Verlangen durch sie geschieht! . . . .

Eddigelé minden fordítás eltért az eredeti szövegtől.

Eltér *Delitzsch* is:

Und zu den Heiligen, welche auf Erden! . .
»Dies die Herrlichen, an denen all mein
Gefallen! . . .»

Ez is egybevágó fentebb idézett 2-ik versének fordításával.

Delitzsch ugyan nem nagy változtatást tett az eredeti szövegen, mert a »*Vau*» betűt a «*Likdósim*» elé tette, az »*Addire*» szó elől; az «*Addire*» constructusnál pedig alattomban érti «*Haarecz*» — tehát «*Jelesei a földnek*» . . . . A «*Hemma*» pedig az »*Addire*« elé tartozik mint személyes névmás. . . A »*Lam*« megfelel az itt alattomban értett, s a második versnek elején nyilván kitett: «*Amarti*» — *mondottam* — igének. Tehát így:

וְלִקְדוֹשִׁים אֲשֶׁר בָּאָרֶץ
הֵמָּה אַדִּירֵי כָּל־חֶפְצִי־בָם

És a szenteknek, kik e földön: (mondám)
«*Ők a föld jelesei, minden kedvem bennök! . .*»

Most tekintetbe vehetjük Graetz fordítását:

2. vers. *Ich sprach zum Herrn:*
«Du bist mein Herr! . .

3. vers. *«Mein Glück ist nicht,*
«Bei all den Heiligen, so im Lande sind! . . .
« Und meinen Oberen . . . .
«Ich hab' kein Wohlgefallen an ihnen! . .

Szerinte a szöveg így módositandó:

טובתי בל עָלַי כל קדושים
אשר בארץ המה
וְאַדִּירֵי בַל חפצי בם

A המה itt felesleges, *pleonasmus*, de azért az írótól származhatik, mert a legjobb íróval is megtörtént:

Interdum bonus dormitat Homerus . . .

Graetz szerint e szavakban egy orthodox levita panaszkodik, s felkiált *Jahve* — istenhez — hogy már a *szentek*, a zsidó papok is, a bálványozás útjára tértek, s azért nincs kedve bennök daczára annak, hogy elöljárói.

Hirsch szerint e zsoltár Dávid hymnusa, melyben önmagá-

nak szemére veti, hogy volt idő, mikor nem Jehovától reménylett jót, hanem e földet igazgató szellemi, Isten alatt álló hatalmaktól *Graetz* a zsoltárt nem tulajdonítja Dávidnak, hanem valamely bálványozó zsidókirály, talán épen *Jehojakim* — által a jeruzsálemi Jahve szentélyből elüldözött *levitának* . . .

A többi fordítók átalán véve úgy fogják fel a 3-ik verset hogy itt egy jámbor zsidó — esetleg Dávid király — bizalmát fejezi ki nemcsak Jahve istenben, hanem egyuttal kedvét leli annak egyéb földi jámbor híveiben, szenteiben . . . .

A *khald Targum* írója is ide hajlik . . . .

De nem folytatom tovább, ezekből is eléggé világos a szöveg ingatag volta.

Én azt vélem, hogy a 2-ik vers kétes során legjobban eligazodunk, ha a legrégibb fordításnak, a görög Septuagintának nyomába lépünk, s a

טובתי בל עליך

mondatot így fordítjuk:

Az én javam!
Nincs miattad! . . .

Az עליך præpositiónak a második személynévraggal egybekötve megvan ezen értelme, példa reá többek közt a XLIV. zsoltárnak 23-verse:

כי עליך הורגנו כל־היום
נחשבנו כצאן טבחה

Sőt te miattad öletünk meg naponta . . .
Ugy tekintenek, mint az áldozat juhait! . .

A szövegnek kérdéses során tehát semmit sem kell változtatni, csak másképen fordítani. A harmadik lehető fordítás:

Az én javam
Nem a Te kötelességed! . .

Tartalmánál fogva nem fogadhatjuk el, mert az imádkozó zsidó, ki Jahve Istent, Urának vallja, soha se volt oly önzetlen mint Fenelon, a ki akkor is jót cselekedett volna, ha azt semmi mennyei jutalom nem koronázná. E nézetet a római pápa is elvetette, mert jól mondja a magyar közmondás: *Minden szentnek magafelé hajlik a keze!*.... A zsidó is mikor Jahve istenhez imádkozott, azt mondá: Uram vagy! s a jót, a mit adtál, nem magad-

ért adtad, hanem az én hasznomra . . . . . Igy igazít útba a legrégibb fordító . . . .

A harmadik verssel több bajunk lesz, az szövegváltoztatás nélkül egyátalán nem lesz érthető . . . .

A legcsekélyebb szövegváltoztatás: אַדִּירֵי helyett אַדִּירַי lenne, s a vers előtt oda kell érteni a megelőző versből az אָמַרְתְּ — mondám — igét, következő értelemben:

Mondám a szenteknek,
kik e földön vannak;
Ők jeleseim! . . . .
Minden, gyönyörűségem, bennök! . . .

Ez szószerinti fordítása a héber szövegnek, melyben a zsoltáros legelőször is Istenhez szól, őt uránák vallja, ki a nélkül hogy rászorulna, híveit javakkal áldja meg. Azután megszólítja a szenteket, — a papokat, mondván, hogy bennök leli gyönyörűségét . . . A zsoltáros tehát hű imádója Istennek, s annak földi helytartóiban, az egyháziakban örömét leli . . . . .

Ezen magyarázat tehát homlokegyenest ellenkezik *Graetz* magyarázatával. . . . *Delitzsch* is nagyobb változtatást tesz a szövegen. Már a *Psito* is úgy fogta fel az értelmet, hogy a zsoltáros a szentekhez, a papokhoz is szól; s kifejezi megelégedését, bennök való örömét; a papok mellett említi a *dicsőket;* így értelmezvén a héber אַדִּירֵי kifejezést. A végső *jódot,* mely itt nehézséget okoz úgy látszik, azon kézirat, melyből a Pisto fordítása keletkezett, nem *így* tartalmazta. A szinte régi *Aquila* ezen jódot elsőszemélyű birtokragnak vette, midőn így fordított: ὑπερμεγέθεις μοῦ: *Elüljáróim . . . . .*

A következő versben a zsoltáros kárhoztatja azon zsidókat, kik hamis isteneknek áldoztak, ... Ezekkel szemben kiemeli boldogságát, földi javait, melyekben az igaz Isten őt részesíti, végre reményét fejezi ki a jövendő, a síron túli élet boldogságába.

Ezen tartalom tanusítja, hogy szerző nem élt valamely bálványozó fejedelem idejében, hanem a bálványimádást követő jobb napokban, midőn az igaz Istent imádták. Külömben nem mulasztaná el felemlíteni üldöztetését. Tehát az אַדִּירֵי szót a szöveg összefüggésénél fogva is, bátran fordíthatjuk: *Jeleseimnek . . .* párhuzamos kifejezéssel nevezve így a *szenteket,* vagyis a papokat . . . kikben a hívőknek örömük telt . . . .

A *Vav* kötszó e szerint fölösleges, az régi másolási hiba.
A negyedik versnek első része is homályos.

יִרְבּוּ עַצְּבוֹתָם אַחֵר מָהָרוּ

A *Vulgata* igy forditja:

Multiplicatæ sunt infirmitates eorum postea accelenaverunt.

A *Septuaginta:*

Επληθύνθησαν αἱ ασθένειαι αὐτῶν
Μετὰ ταῦτα ἐταχυναν

A latin Vulgata tehát itt is a görögnek nyomán jár.
A *Szirus,* — Psito, — ily felfogást tanusít:

Szaporodnak végső fájdalmaik hirtelen!

Az עצבות szót *hamis, idegen istenekről érti Kháld,* a Targum:

Szaporitották bálványaikat,
Miután megakadályozták
Az áldozathozást . . . . .

Vagyis eltiltván az igaz áldozatokat, bálványokat emeltek; és ezeknek áldoztak.

Károli Gáspárnál igy olvassuk:

Megsokasodik azoknak bánatjuk,
Kik máshoz sietnek . . . . .

És *Kámorinál:*

Megsokasodik azoknak fájdalmuk,
Kik máshoz sietnek . . . .

A «*máshoz*» bibliai kifejezés a hamis istenekről használtatik; azért *Káldy-Szabó* igy fordít:

Megsokasodnak azoknak fájdalmaik,
Kik idegen isten után sietnek . . . .

Delitzsch pedig:

Viel wird derer Pein,
Die einen Abgott eingetauscht! . . .

Rabbi Hirsch:

Jedoch es mehren sich nur
Die Entsagungsleiden derer

Die mit irgend einem Andern
Sich vermählten! . . . . .

Graetz:

Die Leiden werden sich mehren,
Für die sich andere (Götter) eingetauscht! . . . .

Az עצבות szó kétértelmű; *bálványt,* faragott alakot jelent, és *fájdalmat* is. A régi fordítók, a *Kháld* kivételével az utóbbi értelemben vették, — s az újabbak is, mivel mint Delitzsch állítja, עצבות nem jelent bálványt, hanem fájdalmat s egyes száma עַצֶּבֶת a bálványok עֲצַבִּים — de helyesb *Fürst* Gyulának állítása, hogy mindkettő, — a hímnemű és nőnemű többes — bálványt jelent első sorban, aztán fájdalmat is. Hebräisches und Chaldeisches Handwörterbuch. II. k.

A zsoltár gondolatmenete is azt kivánja, hogy az עצבות szót, — mint már a *khald Targum* is tette, — *bálványnak* fordítsuk. Mert a versnek következő második része egész nyiltan a bálványokra és bálványozókra vonatkozik.

A zsoltáros ugyanis kimondja e helyt:

בַּל־אַסִּיךְ נִסְכֵּיהֶם מִדָּם
וּבַל־אֶשָּׂא אֶת־שְׁמוֹתָם עַל־שְׂפָתָי

Nem öntöm vérbőlvaló
Öntő áldozataikat! . . . .
Sőt nevüket sem veszem ajkaimra! . . .

Mindkettő csakis a hamis bálványokra vonatkozhatik, azért ezen második versszaknak megfelelőleg, ekép fordítjuk az első szakaszt:

Sokasitják bálványaikat
Idegent cseréltek! . .

Az *idegen* alatt a szokásos kifejezés szerint אֵל אַחֵר — *más isten,* idegen isten értendő. — A מהר ige nem csak *sietni,* hanem: *venni, cserélni* jelentőséggel is bír, s kivált a feleség vevésről használtatik, מֹהַר a házassági adományt, a bért jelenti, melynek árán a férj a feleségét *veszi . . .*

Az *ötödik* verstől a *kilenczedikig* bezárólag nehézségre nem igen akadunk. Így szólnak:

Isten! . . . örökrészem és sorsom
Te fentartója örökségemnek! . . .

Itt a תּוֹמִיךְ szó kétes. A legrégibb fordítók, a *görög* és a *szirus* a *visszatérítés* fogalmát kötötték hozzá; a *khald Targum* a *fentartás* fogalmát. Jelenleg a תּמךְ gyökből származtatják, a mi *fentartani, támogatni* értelemmel bir. A jelen származtatásnál felteszszük, hogy az utolsóelőtti betű a *«jód»* felesleges, tehát az író vagy másoló tévedése. Tekintve a régi fordítókat, valószínű, hogy ezen igének a *támogatás, fentartás* jelentősége mellett meg volt a *visszatérítés*, a *fentartott visszaadásának* jelentősége is, oly értelemben, hogy fentartunk valamit a más számára, tehát azon szándékunk van, hogy azt neki visszaadjuk. De ez esetben is a *«jód»* felesleges.

6. vers. *A mérőzsinor, kellemes részt*
Mért számomra;
Örökségem gyönyörű! . . .

7. vers. *Áldom Istent, a ki intett! . . .*
S hogy éjjel is figyelmeztet bensőm! . . .

8. vers. *Istent folyton szemelőtt tartám*
Ha jobbomon áll,
Meg nem ingok! . . .

9. vers. *Azért örvend szivem, ...*
S lelkem vigadozik,
Testem is bizton nyugszik! . . .

A 9-ik versnek második sorát a *görög* fordító így fogta fel:

Καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ γλῶσσά μου.

S utánna a *Vulgata:*

Et exultavit lingua mea!

A *szirus* és *khald* a héber כבוד szót a rendes, — *dicsőség* — értelemben vette; nem figyelve arra, hogy e helyütt a héber szövegben e szó a לֵב és בָּשָׂר között a נֶפֶשׁ helyett áll s ilyenkor *lelket* jelent. A héber felfogás szerint az ember három részből áll: a לֵב megfelel a görög *πνεῦμα* és *νοῦς*-nak, כָּבוֹד a *ψύχη*-nek, בָּשָׂר a *σωμα* vagy *σαρξ*-nak. Ezen *lélektan* s *Anthropologia* szerint beszél *Pál* apostol is a *Thessalonika*-beliekhez irott első levelében, kivánván nekik, hogy szentelje meg őket Isten teljesen mindenestül: *τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα*. . . V. fej, 23. v.

Azért hibás *Graetz* következő fordítása: Darum ist freudig mein Herz, frohlockt meine *Ehre,* auch mein *Wesen* wird sicher

weilen .... *Hirsch*-é: *Darum freut sich mein Herz, wenn meine Ehre jubelt* (ez rosszabb mint a Graetz-é) auch mein Leib wird sicher ruhen... *Károli Gáspár* is ilyen: Annak okáért örül az én szívem és örvendez az *dicsőségem,* még az én testem is bátorságban nyugszik... *Kámori* szabatos: Ezért örül szívem és örvendez lelkem s testem is bátorságban nyugszik. *Káldi-Szabó,* a görög jelleget viseli magán: Ezért örvend szívem és vigad lelkem, *nyelvem,* testem is bátorságban nyugszik .....

A fordítónak nem szabad a szavakhoz ragaszkodnia, úgy hogy azoknak legszokottabb értelmét rögtön elfogadja hanem figyelnie kell arra is, vajjon a szó nem áll-e, ép e helyütt, akár bölcseleti, akár theologiai vagy más szempontokból, más, talán épen a ritkább, képleges értelemben? ...

A zsoltár két utolsó versébe is belekapott a fordítók, s értelmezőknek majd rationalistikus, majd orthodox előitélete.

Szabatos fordításban a két vers értelme a következő:

10. vers. *Mert ott nem hagyod az alvilágban*
Lelkemet;
S nem engeded hogy jámbor híved
Rothadást lásson! ...

11. vers. *Megismerteted velem,*
Az élet ösvényét;
Az örömök bőségét
Színed előtt! ...
Az állandó boldogságot
Jobbodon! .....

A 10. versben a שאול szó okoz bajt. A görög ᾅδης-nek fordítja, a *vulgata: infernus*-nak. A *szirus* és a *khald* fordítók megtartják a héber szót. *Káldy-Szabónál* így olvassuk:

Mert nem hagyod pokolban lelkemet,
És nem engeded, hogy szented rothadásra jusson ....

És a legújabb kath. fordító, *Kálmán Károlynál:*

Nem hagysz soká pokolban engemet,
Szented rohadni meg nem engeded;

Kámori így fordít:

Mert oda nem adod lelkemet az örvénynek:
Nem engeded hogy a te híveid
Meglássák az üreget ....

Károli Gáspár ekép:

Mert nem hagyod az én lelkemet a koporsóban
És nem engeded, hogy a Te szented,
Rothadásra jusson!...

Hirsch rabbi:

Denn du überlässest meine Seele nicht dem Grabe...
Du giebst den dir in Lieb geweichten nicht hin,
Verderben zu schauen!...

Graetz:

Denn du wirst meine Seele nicht dem Grabe überlassen,
Wirst deinen frommen nicht hingeben,
Verderben zu sehen!...

Delitzsch:

Denn nicht preisgeben wirst du
Meine Seele, dem Hades,
Nicht hingeben, deinen Frommen
Zu sehen die Grube!...

A régiek elfogulatlanabbul fordítottak.

A görög *ᾅδης* teljesen megfelel azon eszmének, melyet a zsidók שְׁאוֹל szóval jeleznek.

A mit a görögök a *Hades*ről — *ᾅδης* — a *halottok országáról, az alvilágról,* mondottak: azt vallották a zsidók a שְׁאוֹל-ról, azért a görög fordítások e szót *ᾅδης*-nek írják. A régi görögök szerint a Hádesbe költöznek a megholtaknak testetlen árnyai, hol földi életükről megfeledkezve egyhangú tétlenségben töltik el örömtelen napjaikat. Jóllehet ez árnyaknak testük nincsen, mozgásaikat mégis nesz és suhogás kiséri. Közöttök ott a halál csendes országában béke uralkodik, a testi szenvedésekkel együtt megszünnek a lélek bajai is; nincs ott ellenségeskedés, csak egyhangú néma csend. Már *Homérosz* említi, hogy a megholtnak lelke nem mehet be a Hádesbe mindaddig, míg teste el nincs temetve. De a Hádesből hazajárhattak. Az *Ilias*-ban olvassuk, miszerint Patroklos árnya megjelent Achilleusnak, de midőn ez örvendve, át akarja karolni, eltünik. Odüszszeusz is háromszor akarja átölelni anyjának megjelent szellemét, de az mindannyiszor eltünik karjai közül. Ama hit, mely szerint a gonoszok lelkei nem találhatnak nyugtot, hanem a test sirja körül bolyongva, éjnek idején ijesztgetik az utast, a rómaiaknál volt általánosb, a görögöknél nem

igen van nyoma. A Hádes fekvése, az *Odüszszea* szerint, a távol nyugaton keresendő. Az *Iliász* a föld mélységébe helyezi, oly sötétségbe, hová a napnak sugarai el nem juthatnak. Hatalmas érczkapuk zárják el az alvilág szomorú országát.

Róla mondja Achilleusz, — az Odüszeában — : Jobb a földön napszámosnak lenni, mintsem az árnyak fölött, a Hádesben, uralkodni .....

A bibliai שאול — Seol — is ilyen. Ebben is a testtől elvállott lelkek tartózkodnak. *Seol zárait* Jób könyve említi; és *Izaiás* próféta a *Seol kapuit.* Szerinte is a *Seol* a föld mélységében van. *Jób* szerint teljes tele sötétséggel; olyan mint az éjfél; az elfeledettek országa ez, a halál árnyéka és rendetlenség. Egy zsoltáros felkiált *Jahve* istenhez:

A halálban nincs emlékezet rólad!..
És a Seolban ki dicsőít tégedet?!... VI. Zs.

Az árnyak a Seolban épúgy mint a Hádesben, mozognak is, értekeznek is egymással, habár néma csendben. A volt fejedelmek trónokon pihennek. Szépen rajzolja Izaiás próféta a bábeli királynak a Seolban való megjelenését: *Az alvilág* — Seol — *oda lent felrezzen miattad, megjelenésed láttára... Felébreszti miattad az árnyakat ... a föld minden hatalmasát; fölkelti trónjaikon a népek királyait mind; — és mindannyian fogadnak s így szólnak hozzád: Hát te is gyenge lettél? Hozzánk hasonlóvá tétettél?!...* XIV. fej. *Ezechiel* prófétánál is a Seol lakóinak rajzát találjuk XXXII. fej. — *Saul* király pedig elment *Eñdorba* s az ottani boszorkány által felidéztette a Seolból Sámuel próféta szellemét .....

Midőn tehát a zsoltáros a XVI-ik zs. 10-ik versében hálát ad Istennek, hogy lelkét nem hagyja ott a Seolban; akkor nem *koporsót,* mint Károli; nem *poklot,* mint Káldy-Szabó vagy Kálmán Károly; nem *ürvényt* (?) mint Kámori, kell értenünk, hanem *alvilágot,* s így fordítanunk.

Újabb zsidók, dogmatikai előitélettől félrevezettetve, a *Seol*-t *sírgödör*-nek szeretik fordítani, s megtagadják őseiknek eredeti fogalmát. A zsoltárkönyvnek s átalán a bibliai könyveknek görög fordítói a שאול szót mindig, egy lényegtelen kivétellel *ᾅδης*-nek fordítják. Ők is zsidók voltak s mindenesetre legalább *kétezer* évvel közelebb állottak a régi zsidó felfogáshoz, a régi zsidó eszmekörhez mint a modern rabbik, kik, — orthodoxok és haladók egy-

aránt, — nem akarják elismerni, miszerint volt idő, midőn őseik az alvilágról ugyanoly fogalmakkal birtak mint a görögök. A *túlvilág, a lélek halhatatlanságának, a testi feltámadás* kérdéseit illetőleg külömbség van azon ősrégi zsidók és a mostani zsidók felfogása közt. Azon zsidó, a ki a XVI-ik zsoltárt írta, hitte a lélek halhatatlanságát és a testnek feltámadását egyaránt, s azon nézetben volt, hogy halál után a lélek, mint a görögök is hitték, a Hádesbe, a Seolba jut, de innen Jahve isten kiszabadítja s miután a test nem látand végpusztulást — t. i. a szent hívők testei csupán — mert a 9-ik vers szerint a test is *biztosságban* fog pihenni — s a lélekkel egyesülten, élvezendi Jahve isten színe előtt — a görögök szerint az elisiumban — a soha el nem muló boldogságot; mi a 11-ik versben így van kifejezve:

Megismerteted velem,
Az élet ösvényét; . . .
Az örömök bőségét
Színed előtt; . . .
Az állandó boldogságot
Jobbodon! . . . .

A legrégibb fordítók a 10-ik versnek második részét, mely szerint Jahve isten nem engedi, hogy szent híve enyészetet lásson: igen szabatosan fordították, s fordításuk csakis a testre vonatkozhatik, nem csupán a kifejezés miatt melyet használnak, hanem azért is, mert a Seolban levőkre ezentúl semmi további megsemmisülés, végpusztulás nem vár. Azért fordít a görög:

Ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις
τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδην,
οὐδὲ δώσεις τὸν ὅσιόν σου
ἰδεῖν διαφθοράν.

«*Nem engeded hogy szented lásson végpusztulást*». A *latin* — vulgata — *corruptio*-t mond a mi e helyütt annyi mint *rothadás*, végfolbomlás. Ugyanily értelemben szól a *szirus* fordító: חבלא a mi *végpusztulást* jelent; a *khald Targum* שְׁחִיתָא szót használ ez szinte *enyészetet* jelent: így fogják fel tehát a régiek is a héber שחת szót, mely a testi pusztulásról, felbomlásról, halálról használtatik első sorban. És a jelen szövegben is ily értelmű, nemcsak az első verssornál fogva, hol a lélekről van szó, a léleknek a halál után való állapotáról, itt párhuzamosan a testnek hasonlag a halál

után való állapotáról: hanem azért is, mert a megelőző, a 9-ik versben a *testről* בשר van szó, és e két vers egymásra vonatkozik.

A zsidók, kik e versben a *Seol* szól *sírnak* fordítják ily értelemben: *Nem hagyod lelkemet* — נפשי — *a sírban* ... mint *Hirsch* rabbi és *Graetz* is teszik: azt látszanak feltételezni, mintha a régi zsidók hite szerint, a *lélek is a sírba jutna ..... és azt a testtel együtt végpusztulás érné* ....

Igaz, hogy nem minden — ó-szövetségi — zsidó író hiszi a lélek halhatatlanságát, kivált a régibbek közt. Itt van példáúl a LXXXVIII-ik zsoltár szerzője; ez így sohajt fel Jahve istenhez:

A halottak között van párnám!
Mint az agyonveretteknek;
Kik a sírban fekszenek,
A kikre már nem is emlékezel! ...
Kik távolra estek kezedtől! ..
Vajjon csodákat fogsz-e mivelni a holtakon?! ...
Fölkelnek-e, az árnyak hogy dicsőitsenek téged?! ..
A sírban beszélnek-e, kegyességedről! ...
És hűségedről a megsemmisülésben?! .. ;

— אבדון a görögben: *ἀπωλεία* —

Ismerik-e, a sötétségben csodáidat?; ..
És igazságodat a feledés földén?! ..

A ki így szól istenhez, az nem bízik a síron túli életben. A CXV-ik zsoltár írója sem bízik abban.

Az ég! ... Az a Jahve isten ege!, .
De a föld! .. Azt Ádám fiainak adta! ...
Nem a halottak dicsőitik Jah-istent! ..
Egyik sem azok közül
Kik leszállnak a némaságba! ...
Hanem mi dicsőitjük Jah-istent
Mostantól mindvégig dicsőitjük Jah-istent

A görög fordító a *némaság* דומה szót *Hades*-nek fordítja, s a következő versben, kiteszi: *ἀλλ' ἡμεῖς οἱ ζῶντες* «*mi az élők*» a mi a héber szövegben alattomban értetik.

Hiskiás király sem hitt a jövendő életben, azért így hálálkodik, betegségből felgyógyulása után — Jahve isten előtt:

Nem az alvilág a — Seol — *dicsőit téged*
A halál nem dicsér! ...

És a gödörbe szállók :
Nem reménykednek
Hüséged után ! . . .
Az élő ! az élő !
Az dicsőit téged ! . .
Miként én is mainap ! . . .
Az apa a fiuknak hirdeti hüségedet ; . . .»

Vannak egyéb példák is. De ezt nem kell általános szabálylyá erőszakolni, ép úgy, mint az ellenkező nézetet sem. A XVI-ik zsoltár szerzője hitt a túlvilágban, hitte a lélek hallhatatlanságát és a testnek feltámadását is. Az ő eszméit kell tehát visszaadnunk midőn az ő énekét fordítjuk.

A fentebb idézett LXXXVIII-ik zsoltár szerzője a haláltóli félelmében felkiáltott Istenhez, hogy mentse meg a haláltól, mert ezzel mindennek vége! A CXV-ik zsoltár szerzője is azt hiszi, hogy a menyország csak Jahve isten számára van, az embereké pedig a föld; csakis az itt élők dicsőítik Istent.

A XVI-ik zsoltár szerzője más nézeten van, ő a földről fel lát egészen az istenig, ő helyet remél a menyországban, az *Isten színe előtt,* ott várja az örömök teljét שֹׂבַע שְׂמָחוֹת örömmel remél ott jóllakhatni Jahve színe előtt; jobbján élvezendi a boldogságot נצח *mindörökké.* Azért nem retteg a Seoltól, azért nem fél a rothadástól, azért nyugszik, pihen, teste bizton. Jahve isten nem engedi át őt a végpusztulásnak, hanem színe előtt, jobbján az örökké tartandó boldogságban részesítendi. *Graetz,* a haladó zsidó exegéta, érezte ezen érvek súlyát, s azért szövegváltoztatással akarta szárnyát szegni a zsoltáros túlvilági reményeinek. A 11-ik vers utolsó előtti szavát *«jobbodon»* — בִּימִינְךָ — daczára annak, hogy a régi fordítók, a görög, a szírus, a khald, mind így olvasnak, s a szöveg sem kíván javítást; ő dogmatikai előítéletéből בביתך— *házadban,* t. i. *templomodban* — szóra igazítja ki, s aztán így fordít:

Du wirst mir den Pfad des Lebens kundthun,
Fülle der Freude vor deinem Antlitz !
Wonnegefühle in deinem Tempel, dauernd ! . . .

Igy csinált Graetz, az Isten színe előtti, a menyországban való örök boldogságból: a jeruzsálemi templomban való pietisticus érzelgést! Azután hozzá teszi: «Von Auferstehung und zukünftigen Leben ist in diesem Psalm keine Spur vorhanden»...

A zsidó fordítók egy másik része, mint *Hirsch* rabbi is, elismeri, hogy a XVI. zsoltár szerzője, csakugyan túlvilági reményekkel vigasztalja magát: de szinte saját theologiai álláspontját, előítéleteit tulajdonítja a régi zsidó írónak s e szerint ferdíti szavainak értelmét; midőn úgy mint *Hirsch* fordítja a 10-ik verset: Denn du überlässest meine Seele nicht dem *Grabe* (alvilág helyett). Du giebst den dir in Lieb Geweichten nicht hin Verderben zu sehen!

Szigorú talmudisták szerint, a haldokló előtt megjelenik a halálangyala, s ha az illető nem jámbor hivő, kimagyarázhatlan kinok közt tépi ki annak lelkét a testből. A testtől megvált lélek, — ha jámbor hivőnek lelke bár, — míg a test ravatalon fekszik, ki van téve a levegőben kóborló gonosz, tisztátalan szellemek zaklatásának. Minden bűn szorongattatást okoz ilyenkor a léleknek ... csakhogy a gonoszok lelkei nagyobb, kinzóbb gyötrelmet szenvednek. A rabbik többsége oda nyilatkozik, miszerint bizonyos nagy bűnök valóságos ördögöket szülnek, s ezek ez illető embernek elhalálozása és eltemettetése közötti időt arra használják fel, hogy gonosz szülőjükön kegyetlen bosszút álljanak s tetemét a sírig elkisérik. Midőn a tetem sirba van téve, s a sír behányva, a halálangyala a sírra ül, azt erősen megütögeti s a halottnak lelkét a testtel egyesítvén: a megholtat — sirjában felkelti. Most következik a «*Kibbut hakkéver*» — a sírban való vallatás és megveretés. Rabbi *Meir* szerint ez keservesebb állapot, a Gehenna kínszenvedéseinél. Minden embernek át kell ezt szenvednie, kivévén azokat kik szombat előestéjén, vagy Palesztinában meghalnak. Végrehajtatván a «*Kibbut hakkéver*», a lélek ismét megválik a testtől, s parancsot kap, hogy a sír közelében tartózkodjék ..... Ezen eszméket a moszlimek is átvették a zsidóktól.

A *Szohar* czímű, nagy tekintélyű könyv szerint a jó emberek lelkei is végig járják a poklot, legalább tizenkét holnapig, s így tisztulnak bűneikből.

Midőn rabbi *Hirsch*, a lélekről mondja: Du überlassest meine *Seele* nicht dem *Grabe* ... a fent vázolt eszmék lebeghettek orthodox szemei előtt.... Ezen rabbik szerint, a *Seol*, a pokolnak egy része.

A fordító tehát lelkiismeretes kötelességének tartsa: a régi szókhoz, a régi, *a szerző által használt fogalmakat kötni.*

VI.

A zsoltárkönyv, keleti irók, jelesen sémi népfaj költészete levén: midőn nyugati nyelvre fordítjuk; e tekintetben is több nehézségre akadunk.

A képek, hasonlatosságok, szóvirágok, maga a szórend, a szókötés, a mienktől, a magyartól egészen elütő. . . . A szórend, a syntaxis okvetlenül magyaros legyen, ne pedig sémi, mint a régi fordítóknál átalán. Azonban a képek, hasonlatosságok, példázatok, szóvirágok, bármily szokatlanoknak, a mi izlésünktől elütök legyenek, a *keleti jelleg* megtartása végett megtartandók. A keleti pœzist nem szabad kivetkőztetni saját eredeti mezéből s európai ruhába öltöztetni. Régi fordítóink e tekintetben nem esnek kifogás alá, csak az újabbaknál kezd elmosódni, eltünni minden keleties zamat. Lehet a zsoltárokat versbe szedni, rímeltetni is, ez mind nem fogja megfosztani eredeti zamatjoktól: ha az ami e zamatnak forrása, alapja, sértetlen marad.

A németben a zsoltárok verses fordításának remek mintája: *Hammer Gyula* müve: *Die Psalmen der heiligen Schrift. In Dichtungen.* Leipzig F. A. Brockhaus 1861. Magyar nyelvünkön ily müvet nem birunk.

Szenczi *Molnár Albert,* — a régiek közül, — annál kevésbbé pedig *Kálmán Károly* — a legújabbak közül — ennek nyomába nem léphetnek.

Én a zsoltárok költői fordításánál sem tartom megengedhetőnek a sokak által igénybe vett azon szabadságot; melyet a latin verssel így jellemezhetünk:

Graeca per Ausoniae fines sine lege vagantur.

Nem könnyű munka a zsoltárkönyv fordítása, tartalmilag és alakilag egyaránt . . . De hozzá kell fogni . . . ha nem is épen, a költői fordításhoz . . . S én az általam előadott pontokat a siker lényeges feltételeinek tartom.

HATALA PÉTER.

SZENT PÉTER ÉS A HEGEDŐS.

— Ó-franczia fabliau.*) —

Sens városában, hajdanában
Egy hegedős élt nagy vidáman.
Ruhája sokszor csupa rongy volt,
Mert mindig a koczkára gondolt.
Nem t'om nevét, de tudni róla,
Hogy sokszor nem maradt vonója;
A hegedőjét is eladták,
Nem volt a lábán csizma, nadrág,
Ugy hogy biz olykor a szegény
Egy ingbe járt tél idején.

Ha szert tett néha pár garasra,
Korcsmába ment, hogy elmulassa,
S mindegyre, míg csak tellett tőle,
Ivott meg játszott nyakra-főre.
Ürült a kancsó, perdült koczka,
Éltét eldinomdánomozta;
Fejére koszorút csapott
S farsanggá tett minden napot.

Ily vígan élte perczeit,
Mig a halál azt mondta: csitt!
És még ki sem repült a lelke,
Egy ördög már felé közelge.
Elhévizált egy hónapot
És lelket mégse hóditott.
Most látta, ez már végit járja
S odaszaladt, lelkére várva.
Hogy bűnös éltü, ösmeré,
S igy tudta, lelke az övé.
Legott nyakába is vetette
S pokolba szállott nagy sietve.

Pajtásinak már az alatt
Jutott sok jó kövér falat;
Ez katonát, az hoz papot,
Amaz zsiványra akadott;

*) Felolvastatott a Philologiai Társaságnak október havi ülésében.

És jő barát,
Püspök s apát,
Lovag s egyéb
Miféle nép.
Mind, mind halálos bűnbe' voltak,
Azért jutottak a pokolnak.

S hogy mind az ördög összejött
S megállott Belzebúb előtt,
Ez szólt: «No látom, kedves nyájam,
Utána néztetek mindnyáján.
Hát rakja el kiki a lelkét».
S a sok kemencze mind megtellék.
«Öcséim, mit kell észrevennem?
Nem vagytok itthon valamennyen!»
«Fölséges úr, biz igaz a',
Egyőnk még nem került haza.
Szörnyü ügyetlen, sohsincs foglya,
Az senkit sem kerít horogra!»

De már a kis manó közelge
Nyakán a hegedőst czipelve.
E' volt csak czifra egy gunyába':
Félig mezitlen! Talpra állva,
A kapitány elé ödöngött;
S megszólitá a fő-fő ördög:
«Mi voltál odafenn, te lompos?
Tolvaj-, csaló, zsiványkolompos?»
«Ugyan minek nem néznek engem!
Nótázgatásból kelle tengnem!
Azért van mindaz most is vélem,
Ami enyém volt, amig éltem.
Sokszor kikaptam, szidtak gyakran,
És áztam-fáztam téli fagyban,
De most ti befogadtatok
S hálábul én nótázgatok».

«Sose biz azt, én jó diákom,
Más kell ám itt az alvilágon!»
— Igy válaszol neki a sátán —
«Ruhád ugy is folt,foltnak hátán,
Hisz félmezitlen — állasz itten!
Hogy meg ne fázz, fűtő leszel.»

A hegedősnek több se kell:
«Jó fűtő, úgymond, elkel itt!»
És menten letelepedik
És a kemenczék nagy hasába
Vigan repül a sok hasábfa.

* * *

Egy szép napon a sátán hadja
Tanácsot ült; s hogy vége lett,
Nagy lélek-hajtó vadászatra
Az ördög mind elszéledett.
Uruk a fütőhöz közelg,
Ki éjjel-nappal ott tüzelt,
S szól: «Hallod-é, nótás diák,
Rád bizom ez ármádiát.
Egy lélek hija ne legyen,
Szemed' külömben kiszedem.
Ha egyet is bár elvinnének,
Hitemre, mindjárt felkötnélek!»

«Fölség, ne félj, bizd rám magad,
Strázsálom én majd nyájadat!
Résen leszek, hogy e tanyából
Egy fia-lélek el nem lábol».

«Jól van tehát, bizom szavadban.
De gondolj rá, hogy megfogadtam:
Ha mind egy szálig itt nem lesznek,
Szőröstül-bőröstül megeszlek!
De légy hívem, s kapsz fényes gázsit,
Lesz majd busás kövér menázsid!
Majd nyársra húzatok,
Egy potrohos papot.
És azt tálaltatom elédbe
Kéjencz vagy uzsorás levébe'!»

* * *

Ez elmegy, az meg ott marad
S élesztgeti a parazsat.
Egyszerre csak a kapu dördűl:
Ugyan ki jött le most a földrűl?

Szent Péter; úri köntös rajta,
Kikent, kifent szakálla, bajsza,
Igy toppanik be egymagában.
Kezébe' koczka s koczkatál van,
A hegedőshöz letelepszik
S beszédjüket imigyen kezdik :

Megszólal Péter : «Mondok egyet!
Koczkázni vélem nincs-e kedved ?
Szép tál, jó koczka . . . Ej no lásd,
Nyerhetnél egy pár máriást!»
«De nézd csak, nincs ám egy fityingem,
Csak ami rajtam van, az ingem!
Azért hát máshová eredj,
Pénz nélkül hogy játsznám veled ?»
«De jó öcsém, — feleli Péter, —
Lehet pár lélek is a tétel!»
«Ej, már uram, azt nem merem!
Vesznék csupán egy emberem,
A sátán furcsa dolgot tenne :
Szőröstül-bőröstül megenne!»
«Nem tudja ám meg, hogyha vesztesz,
Egy párral több avagy kevesb lesz!
Nézd ezt a pénzt — még uj veret!
Be jó lesz, hogyha elnyered!
Huszat teszek, huszat, biz isten —
Hány lelket tészsz te, mondjad frissen!»

Hogy ennyi pénzt csillogni lát,
Nem bir magával a diák.
A koczka már ott van kezében
És szent Petőhöz szól eképen :
«Hát isten néki, fakereszt!
Egy lélek áll!» «Igy meg se kezdd!
Tégy kettőt legalább, te selma!
'Sz van annyi lélek, mint a pelyva!
Mindegy, fehér vagy fekete!»
«No jó hát álljon ketteje!»
«Tartom», felel a szent. «Hahó,
Kitedd a pénzedet, apó!»
«Tessék, la, itt van! Félsz talán ?»
S indúl a játék szaporán.

Ott ülnek ketten összebúva,
Fölöttük a kemencze búbja.

És szól a szent: «Te kezdheted!
Kisebb kezed van teneked».
«Igaz biz a'. Hát kezdem én!»
De csak hetet dobott szegény.
Mosolyg szent Péter gúnyosan:
«No nem sok!» Dob — és nyolcza van.
«Most többet dobj ám, azt ajánlom:
Négy lelked bánja, hogyha nem!»
«Hát négy vagy semmi? Jól van, állom!»
És a dobás: 1, 2, 3.
Vesztett. S igy folyt tovább a játszma.
Diákunk egyre hevesebb,
A tételt egyre megduplázza,
Dob, dob, de mindig keveset
S 64 lelke elveszett.

A hegedős türelme fogy már:
«Lánczhordta! szól, ez több a soknál!
Hát mindig jobb a kend dobása?
Az ember izzad, rázza-rázza,
Igyekezik — s mindég veszit!
Próbáljuk máshogyan, komé!
Százat teszek most — tartod-é?»
«Egyszerre százat? Ej, no lám!
Tartom, már hogyne tartanám!»
Nyolczat dob adta hegedőse,
Péter kilenczet — s megelőzte.
«A 64, mond szent Pető,
Lám most 164-re nő!»

«A lelkit! már e' furcsa játék!
Kend rászed, nem lehet a' máskép.
Én nem csalok, nem is tudok:
Hát kend se miskuláncziázzék!»
«Mi a'? Kigyelmed tán bolond?»
«Már minthogy én? Az úr befont!
Láttam, hogy' jár túl eszemen
S mért kellett nékem vesztenem!»

Vörös lesz Péter, mint a pulyka,
S szól mennykő-hangon, dúlva-fúlva:
«Hazudsz, mihaszna furuglyása!
Ez a garázdák csúf szokása:
Egy pár fityinget vesszenek,
Már vádaskodni kezdenek!
Hát csaltam, úgy-e, gaz diák?
Csaló ám minden porczikád!
Szent Márton úgyse', fogd be szádat,
Különben majd megrégulázlak!»

«Kimondom szásszor! az vagy, az,
Lurkó vagy, bárhogy orditasz!
Hát ki akartál fosztogatni?
A róka! lám, milyen ravasz!
De engem, úgyse', meg nem nyergel,
Nem szed rá ilyen könnyü szerrel!
Ide a pénzt! Ugy loptad el!
Igy la! No most gyere, ha kell!»

És Péter pénze nála van.
A szent nem hagyja annyiban
S megrázza úgy, hogy bele kékül
S kihull a pénz is a kezébül.
De a diák se lusta:
Alighogy visszatért a szusszа,
Péter szakállát jól meghuzta.
Szent Péter szintén
Ránt egyet ingén,
Hogy a diák nagy-hirtelen
Egész övig mezítelen.
No még e' kelle néki!
Szent Pétert rázza, tépi:
Pif, paf, csitt, csatt, csihi-puhi!
Egymást harapják, arczul csapják,
Leteperik s jól elverik.

De végre látja a hegedős,
Hogy itt nem ő marad a hős.
S ha Péter szentnél — pardont nem lél,
Az ing szétmállik — mind egy szálig.
Szól hát: «Elég tán ebbül ennyi!
Kár vón' ujabb birokra menni!

Hát vajjon kendnek nem elég-e?
Ne mondjuk-é, hogy szent a béke?»
S Péter felel: «De kérlek àssan,
Ne mondjad oszt', hogy csalfán játsztam,
Zsivány vagyok, befontalak!»
«Tréfábul volt az mondva csak!
Meg azután — megbántam ám!
Külömben megszenvedtem érte,
Mert kend az ingem nem kimélte!
Hogy' fázom benne — nézze, mit tett!
No öregem, legyünk mán kvittek!»
Szent Péter néki megbocsát,
Ad néki pácsit, parolát.

«Kend, igy szól aztán, mostanig,
Százhatvannégygyel tartozik.»
«Annyit hozok. De látja bárki,
Nagyon kicsibe mén a párti.
Jobb volna eztán máskép tenni:
Mondjuk, hogy tripla lesz vagy semmi!»
«Nem bánom — igy felel a szent —
De kész lesz-é fizetni kend?»

«Én s nem fizetni? Ej, ugyan,
Hogy' gondol ilyet, jó uram?»
«Helyes!» mond Péter, s dob. De lám
Ezuttal négyet dob csupán.
«Uram fia! hisz nincs, csak négyem!
Jézus segíts! Külömben végem!»
S dob a diák — és nincs csak hárma.
S megint dühös, megint van lárma:
«Én szerencsétlen — kijut nékem!»
— S öklével ráüt homlokára —
«Igy kell örökre vesztenem?
Szerencsém sohse lesz nekem?
A földön is mind' páczba voltam,
S most sincs szerencsém a pokolban!»

De azalatt a kárhozottak
Örültek ám a sok szitoknak.
Látván, hogy Péter egyre nyer;
Mind súgva-búgva esdekel:

«Oh jó szent Péter, égi küldött!
Mi tőled várunk minden üdvöt!»
S felel Pető: «Ne féljetek,
Én el nem hagylak bennetek!
Im üdvösségtek mentni készen
Koczkára tettem minden pénzem;
S mikép ha elvesztettem volna,
Tovább sülnétek a pokolba';
Igy, mihelyest — közelg az est,
Az égbe jöttök egyenest!»

A hegedős most megijed,
S búsan kiált: «Soha ilyet!
De mindet vissza kell hogy nyerjem!
Vagy elveszítem minden lelkem —
És még az ingem is fölébe!»

Száz szónak is csak egy a vége:
A rúd rájára — a diákra
És minden lelkét — elemelték.
Dicső szent Péter őket nyomba'
Felvitte a paradicsomba!

Szegény diák, ily bajba jutva,
Fiú vagy lány-e, azt se tudta.
S hogy ottan morfondérozott,
A sátán hadja bérobog,
Az ördög néz-néz, erre, arra,
Előre, hátra, jobbra, balra,
Kemencze-, üstbe kukucsálgat —
S egy árva lelket nem találhat.
Szól: «Hé diák, hát merre lettek?
Elkárhozottim merre tetted?»
«Megmondom én, kegyelmes gazdám,
De majd ne büntessen meg aztán
Egy öreg úr jött ide be,
Csak ugy dagadt mindkét zsebe,
Szerettem volna nyerni tőle
S koczkázni kezdtünk nyakra-főre.
Vallottam is iszonyu kárát,
Oh sajna, meg is adtam árát!

Az a ripők, gazoknak gazza,
Az a bitang, az a mihaszna
Mind nem hagy békén, mind nem tágit, —
S elnyerte népünk mind egy szálig!»

Az ördög ilyek hallatára
Majd hogy szét nem ment haragjába.
«Oh gaz diák, oh vén svihák!
Hát látott ilyet a világ ?!
Elémbe álljon az az ördög,
Aki lehozta ezt a kölyköt!»
Elébe tipegett szegény;
A többi ördög neki mén,
És üti fejbe, hasba, mellbe:
Egy szó mint száz, ugy hagyja helybe',
Hogy ez fogadja esküvel,
Hegedőst többé nem czipel.

Oszt' igy folytatta Luczifer:
«Te meg, te rossz csont, semmiházi,
Ki olyan jól tudtál vigyázni,
Elhordd magad, de íziben —
Ily czifra had kell is nekem!
Nem tűröm semmi pereputtyát,
Ki fogom adni mindnek utját!
Be nem jő közzülük de senki —
Tessék a mennyországba menni!
A czinczogást ott szeretik,
Meg is örülnek majd nekik.»

Uczczú diákunk megered,
Ill' a berek, nádak erek!
Fut, fut és nyugtot nem talál —
A mennyországig meg sem áll.
És szent Pető — látván, ki jő
Ott várta már — a kapunál
S volt gondja rá, koczkázó társát
A mennybe' hogy jó szívvel lássák.

Vigan czéczóznak e nap óta,
Akiknek mestersége nóta;

Búbajjal ők biz nem törődnek, —
Az ördög el nem viszi őket.
Mindnyáját följuttatta égbe
A koczkajáték — s ezzel
Vége.

Fordította dr. Radó Antal.*)

A dalnok.

— Bacchylides után. —

Nincsen nyájam, aranyom sincs,
Biboron sem pihenek;
De szívemben él a Múzsa,
A ki engem úgy szeret.

Hová lépek, a legelső
Hely mindenkor az enyém,
Mert velem jár a legnagyobb
Kincs a földnek kerekén.

Az emberek kebelének
Kitalálom titkait,
Dalra keltem, mit titokban
Elrekesztve tart a hit.

Ujjongasz? im, veled ujjong;
Sírsz? veled sír lantom is,
Veled járok a távolban
És a honi hanton is.

Akár az üdv nevet benned.
Akár sír vesztett remény:
Örömödnek, bánatodnak
Hű viszhangja vagyok én.

Latkóczy Mihály.

*) Ez érdekes fabliau művelődéstörténeti jelentőségéről l. Heinrich Gusztáv, *Német irodalom története*, I. 142. l.

HAZAI IRODALOM.

Görög nyelvtan, irta *Dávid István.* (Alaktan és mondattan.) Budapest. Lauffer Vilmos kiadása. 1887.

Csak rövid ismertetést akarok írni erről a rövid, de a követelményeknek minden tekintetben megfelelő nyelvtanról, mely a jóhírű és kiválóan munkabíró tankönyvíró, Dávid István tollából került ki s életre való gyakorlati irányával bizonyára megérdemli, hogy a tanárok s egyáltalán a tanügygyel foglalkozó férfiak jóakaratú figyelemben részesítsék.

Minden eddig megjelent görög nyelvtanunknak megvolt az a hibája, hogy terjedelme nem állott arányban azzal a kevés idővel, melyet tantervünk a görög nyelv tanítására kiszabott. Mi a görög nyelv tanítását az V. osztályban kezdjük s már a hatodikban Xenophont kell olvastatnunk: tehát az alaktant nem egészen másfél év alatt teljesen el kell végeztetnünk s a még meg maradt időt a mondattan főbb szabályainak megismertetésére felhasználnunk. Ebből látható, mennyit ki kellett hagynunk a tanításnál a nálunk legelterjedtebb Curtius-féle nyelvtanból, melynek csak alaktana 260 lap, mondattana pedig majdnem ugyanily terjedelmű. Ezen a visszás állapoton akart segíteni Dávid, midőn nyelvtanát megírta, mely 182 lapon végez az alak- és mondattannal s melyet a kiadó czég 1 frt 30 kr.-ért árúsít.

De természetesen ez a rövid terjedelem s az olcsó ár magában véve csak a szülők és tanulók előtt teszi a munkát ajánlatossá; a tanügy emberének másnemű követelményei is vannak. Azonban ezúttal jó lélekkel állíthatjuk, hogy a munka rövidsége daczára is teljes, nem ugyan a tudományos anyag, hanem a gymnasiumi tanuló szükségletének szempontjából, s ha már elfogadjuk azt a nálunk sokszor feledett elvet, hogy tankönyvet nem tanárnak, hanem tanulónak írunk, lehetetlen elismeréssel nem adóznunk annak az írónak, a ki a mulhatatlanul szükségest ki tudja választani s röviden, de világosan elő tudja adni. Már pedig Dávid könyve ezekkel a jó tulajdonságokkal dicsekedhetik.

Az alaktanban először is tisztán a klasszikus attikai prózára szorítkozott, mellőzött tehát minden jegyzetet és utasítást a dórra és æolra, a mitől Curtius nyelvtana annyira hemzseg, továbbá a név- és igeragozásnál minden oly alakot, mely csak későbbi s a gymnasiumban nem olvasott íróknál fordul elő s melylyel eddigi iskolai nyelvtanaink csak terhelték a tanuló emlékezetét. Ez a kihagyás egymagában igen egyszerűvé tette pl. a perfectum és szenvedő aoristos képzésének tárgyalását. Hogy azonban a tanuló mégis megtaláljon a nyelvtanban mindent, a mire esetleg szüksége lehet, a szerző a könyv végén igen ügyesen állítá

össze a Homeros-féle szójárás rövid vázlatát, melyet leghelyesebb az eposzok olvasása előtt a tanulóval lenézetni s olvasás közben esetről-esetre ráutalni.

Igen helyes gondolat volt a szerzőtől az is, hogy az alaktan anyagát az egyes szabályok rövid és szabatos formulázása után könnyebb áttekintés végett mindenütt csinos táblázatokba foglalta, a mi a localis memoriát rendkívül elősegíti.

Valóságos mestermű e tankönyvben a mondattan. Az egészet 57 lapra szorította össze a szerző egyszerűen úgy, hogy mellőzve mindazt, a mit a tanuló a magyar és latin mondattanból régen tud, csupán a görög szófűzés különös sajátságaira szorítkozott. Röviden és világosan adja mindenütt a főszabályt, idéz rá szintén rövid s éppen ezért könnyen emlékezetben tartható példát, végre, a mennyire csak lehet, összeveti a latinnal s a két nyelv syntaxisát egymás segítségével igyekszik megvilágosítani. Az olvasónak különös figyelmébe ajánlom a föltételes mondatok (157. l.) és a ὥστε kötőszó (155. l.) tárgyalását, mint a rövidséggel párosuló világosság és szabatosság példáit.

Az egész könyv igen szépen s főleg a görög szöveg nagy és ritka betűkkel van nyomtatva. Sajtóhiba nagyon kevés fordul elő.

Mindezek után nincs egyéb hátra, mint hogy e munkát, mint eddig megjelent görög nyelvtanaink közt a leggyakorlatibbat, még egyszer a tanárok figyelmébe ajánljam.

NÉMETHY GÉZA.

Régi magyar költők tára. Kiadja a M. T. Akadémia. V. kötet: Radán Balázs. Dézsi András. Sztárai Mihály. Budapest, 1886. 414 l. Ára 2 frt. (Végül név- és tárgymutató az I—V. kötethez.)

E kitünő vállalatnak előttünk fekvő ötödik kötete három XVI. századi irónknak tartalmazza összes műveit, Szilády Áron kiadásában, a jeles kiadónak alapos, sokoldalú és fontos új eredményekben (főleg a protestantismus magyarországi történetét is fölvilágosító) gazdag jegyzeteivel. A következőkben röviden összefoglalom Szilády kutatásainak lényegesebb adatait, a magam részéről csak itt-ott egy kis megjegyzést csatolva az értékes anyaghoz.

Radán (nem Rada v. Rádai) Balázs 1550—53 volt debreczeni ref. pap; mint ilyen részt vett az 1552. decz. 1. tartott beregszászi zsinatban; 1553 után beregszászi pap volt, s itt erőszakos halál vetett véget életének, körülbelül 1556—57-ben. Csak egy énekét ismerjük: *Háborúságnak idején való könyörgés*, melyben az országos veszedelem idején való elhagyattatást ő is, mint akkorbeli hitsorsosai, a bűnök büntetésének tekinti s azok közt a bálványimádást, azaz a képek tiszteletét tartja legnagyobbnak.

Dézsi András valószínűen 1549 s 1550-ben iskolamester volt Debreczenben s ekkor ajánlotta «Világ kezdetitül lött dolgokról» szóló költeményét Radán Balázsnak. Más két művét Enyingi Török Jánosnak (Izsák áldozatjáról) és Kádas Györgynek (Moyses és Josue) ajánlja. Hét művét ismerjük: «Világ kezdetitül lött dolgokról», «Izsák áldozatjáról», «Makhabeusról», «Az Levitáról», «Moyses és Jozsue hadáról», «Az ifjú Tóbiásnak házasságáról», «Halott temetéskor való isteni dicséret». Moralizáló költő, de a tárgy és hang változatossága, a tárgyalás élénksége, fordulatai lekötik az olvasó figyelmét. Az ismeretes bibliai történetek nem csupán tudományos készültséggel, hanem életismerettel is vannak előadva. Ügyes elbeszélő, de alakítással ő sem bajlódik; korának egyik jobb verselője, ki nemcsak helyes szókötéssel, hanem népies magyarsággal is ír. Elbeszélésében mint intéseiben tud is, akar is rövid lenni, úgy, hogy lehetetlen tőle a mérsékletet s izlést megtagadni (282. l.). Ő is a hún-magyar rokonságot tartja, mint a vele egy időben élt Székely Estván, Gercseni Ambrus stb.; korának török-gyülöletében pedig teljes szívéből osztozik.

Legfontosabb az e kötetben kiadott három író közül az utolsó, Sztárai Mihály, a legtevékenyebb és legtehetségesebb reformátorok egyike, a legrégibb magyar drámaköltő. Zemplénmegyéből származott s ferenczrendi szerzetes volt Sárospatakon. Mint ilyen udvari papja volt Pálóczi Antal zempléni főispánnak, ki Mohácsnál, hová Sztárai is elkisérte volt, elesett. Sárospatakot Perényi Péter foglalta el, ki 1528-ban a reformácziót elfogadta s 1530-ban Patakon is keresztülvitte. Ekkor lett Sztárai (társával Kopácsi Istvánnal) protestáns. A kiürült ferenczrendi klastrom helyén 1531-ben egy triviális iskola felállításával a mai collegium alapját vetették meg. Kopácsi főgondját az iskolára fordította, Sztárai az igehirdetésnél maradt, s talán 1543-ig volt a pataki reformált gyülekezet predikátora. Ez időben feleségül vette egyik zemplénmegyei nemes család tagjának, Bánóczi Istvánnak özvegyét, kivel nem tudjuk meddig élt. De valószínű, hogy neje a negyvenes évek elején elhalt, és hogy Sztárai ez okból hagyta el Zemplént és ment Baranyába, melynek Laskó nevű (akkor) városában 1544—52 predikátor volt. Itt heves küzdelmekkel terjesztette a reformot, de egyszersmind oly sikerrel, hogy nehány év mulva már 120 reformált egyháznak volt superintendense. Sztárai 1551-ben Gyulán és Debreczenben járt, 1552-ben pedig, többé valamely ekklézsiához nem kötve, csak a baranyai egyházak szervezésével és igazgatásával foglalkozott; 1553—58. tolnai pap volt, mire 1560-ban újra Laskóra ment predikátornak, hol azonban alig maradt sokáig. Nem tudjuk, Sztárai miért hagyta el Tolnát; de nem valószinűtlen, hogy heveskedő, indulatos természete, főleg ellenfeleivel szemben, okozták eltávozását. Tolna lakosai felekezeti különbség nélkül bele

unhattak már a folytonos versengésbe, Sztárai pedig még mindig a régi hévvel, tűzzel akarhatott rontani, építeni.

Laskón végezte be Sztárai, fenmaradt művei sorozatát tekintve, irodalmi munkásságát, de élete még akkor nem ért véget. Nem tudjuk, meddig élt és működött Laskón; de Szilády (319. l.) igen valószinűvé teszi, hogy 1565-ben már pápai pap volt, hol még 1574-ben is mint prédikátor működött. Reá vonatkozik tehát Melius 1565-iki kifakadása: «Valakik Istent s az Isten beszédét, szerzését, igéjét megútálják, elhagyják, rontják: Isten is azokat megútálja, elveti és megszégyeníti őket, mint a fél pápista Pápa és Vittenberga és Bártfa ostyás, oltáros, gyertyás, korcsmás majmait». Sztárai «megszégyeníttetése» kétségtelenűl arra czéloz, hogy ez Tolnát, Baranyát, alkotásait, superintendentiáját elhagyni kényteleníttetett. Nem egyedül heves, türelmetlen természete okozta e «megszégyeníttetését», hanem, mint Melius idézett szavaiból láthatni, a lutherizmushoz való hajlása is. E vélekedést megerősíti az a tény is, hogy 1570-ben a lutherizmushoz hű Sopron hívta meg Sztárait papjául és hogy ez 1574-ben újra oda ajánlkozott, — bár a választás egyik esetben sem esett ő reá. Sőt az is figyelemre méltó e szempontból, hogy Huszár Pál Sztárainak 1559-ben irt komédiáját lutheranus városok tanácsának ajánlotta, bár erre az is lehetett befolyással, hogy az ágostaiak akkor is pártolták a színművészetet, midőn a kálvinisták nálunk (1562 óta) már üldözni kezdték. Sztárai 1578-ban még élt, s igy a tevékeny ember élete Szilády érdekes fejtegetései alapján 18 évvel tovább terjedt, mint eddig hittük.*) Csaknem végig élte a XVI. századot, részt vett a nemzeti élet legnagyobb eseményeiben. Mohácsnál megmenekült s tudtunkra az ország három különböző vidékén fejtett ki a nemzeti irodalom s reformáczió szolgálatában oly tevékenységet, melynek (nehéz megmondani) vajon kezdeténél tanusított-e nagyobb bátorságot vagy folytatása közben szivósabb kitartást, avagy vége felé bámulandóbb lelkesedést. Alapos theologiai képzettsége, zene-művészetbeli jártassága, anyanyelvének teljes ismerete s azzal beszédben mint irásban egyenlően bánni tudása, — szerencsésen egyesült tulajdonai voltak mindig élénk, hevülni tudó s nem ritkán heveskedő természetének (322. l.).

Sztáraitól 16 zsoltár, 5 egyházi dal, 4 elbeszélő költemény («Szent Illyés és Akhab király», «Holofernes és Judit», «Historia de vita b. Athanasii» és «Cranmerus Tamás története») és két comoedia («De matrimonio sacerdotum» töredék, és «Comoedia lepidissima de sacerdotio») maradtak reánk. «Az új predikátorok fölszenteltetésének rendje és czeremóniája», melyet legközelebb Doleschall S. E. fedezett föl a

*) Ez értelemben javítandó ki a 73. lapon az 1560. évszám 1578-ra.

magyarországi evang. egyháznak egyetemes levéltárában, nem származhatik Sztáraitól, már csak azért sem, mivel az ebben és az «Igaz papságnak tükörében» előforduló sz. irásbeli helyek fordításának szövege különböző (307. l.). Sztárai munkái közől irodalomtörténeti szempontból legfontosabbak drámái, melyek Sziládynak alkalmat szolgáltatnak arra, hogy dráma-irodalmunk keletkezéséről s fejlődéséről elmondja nézeteit, még pedig oly gazdag, részben egészen új vagy eddig föl nem használt anyag alapján, mely fejtegetéseit igen tanúlságosakká és fontosakká teszi. Csak a főbb eszméket emelem ki.

Szilády is hozzájárúl szakférfiaink azon általános véleményéhez, hogy újkori drámánk és szinészetünk nem a mysterium-drámából veszi eredetét. Karácsonyi és vizkereszti játékokról, melyek egyházainkban divatoztak volna, nincs tudomásunk; a passio és a feltámadás képezte ugyan tárgyát mind a templomokban s körmenetekben, mind pedig az iskolákban előadott játékoknak; sőt a passiónak eléneklésére is nagy gond fordíttatott, — de a mi e.téren talán kifejlődött s megvolt is, a reformált egyház, mely a színi előadások ellen már Sztárai életében szigorúan kikelt, annak fentartásához és fejlesztéséhez igen csekély részben járult. A magyar színköltészet csiráit másutt kell keresnünk.

A magyar nemzet hadi nép volt, az ilyennél békében is harczi játék, kopjatörés, dárdavetés, ökleletek szolgáltak mulatságúl. Ezekhez legfeljebb még a zene és tánez csatlakozott s a zene közvetítésével a vitézi ének és a szerelmi dal. A bajvívások s harczjátékok európai szertartások s szabályok szerint honosúltak meg s fejlődtek, s ez úton váltunk egyre hajlandóbbakká az idegen szokások és kedvtelések elfogadására. Ez idegen vásári művészek, szemfényvesztők s itt rekedt jött-mentek előadásai nem tudjuk miféle hasonló hazai szokással, mulatsággal s játékkal vegyültek; de tény, hogy volt nálunk is igricz, hegedüs, rezes, sípos, és tény, hogy főleg a síposok alatt rendesen histriók értettek, kik nálunk is ép oly egyházi megvetés tárgyai voltak, mint egyébütt. E síposok is adhattak elő tréfás párbeszédeket, mint az másutt is divatozott; átöltözés és álarcz nálunk is szokásban volt és alig képzelhető, hogy ez a «majmoskodás» szó nélkül ment volna végbe. Ezek körül kell keresnünk a magyar komédia első csiráit, «mert a magyar komolyság nem a sekrestyékben öltöztette föl nevettető alakjait» (329. l.), csakhogy a «nevettető alakokat» másutt sem volt szokás a sekrestyékben felöltöztetni, mert a félig komikai ördög szerepe is azon vallásos meggyőződésen alapult, hogy a megváltás műve után a pokol elveszítette nemcsak félelmetességét, hanem még komolyságát is. Ez alakoskodások, tréfák és játékok, melyeket az egyház gyűlölt és üldözött, leginkább farsang idejére estek, midőn például a férfiak női, a nők férfi ruhába öltözködtek. E farsangi

alakoskodások a XVI. században is divatoztak, és e bohóságokban a magyar udvar is gyönyörködött.

E jelmezkedés, táncz és ének mellett voltak bizonyára a beszélő komédiához közelebb járó mulatságok is, mert «nemzetünknek nagyon is expansiv természete nem érhette be a néma ábrázolással» (331. l.) Azután említi Szilády az ily előadásokra vonatkozó adatokat egészen Forgács Ádám farsangos lakodalmáig, 1680, «hogy legalább is 200 évre terjedő időben lássuk magunk előtt azon nyomokat, melyek a magyar komédia fejlődési korszakát jelölik. A királyi udvartól kezdve, az arisztokraczián át le aköznép életéig, mindenütt egyformán mutatkoznak ezek s bizonyítják, hogy Pelbárt trufái, larvatiói, II. Lajos udvarának corisatiói, Bethlen Gáborénak perorátiós táncza és balletje, Geleji fársángos comédiai játékaival s az országbiró udvarbeli magyar parasztlakodalommal együtt, a hazai lakosok német polgársága által szintén a farsangi napokban rendezett színi előadásokkal egyidejüleg hatottak arra, hogy a komoly harczok s vidám harczi játékok küzdelmei mellett szelidebb élvezetekhez is szokjék a nemzet.» (333. l.). De Sztárai nem e hatások alatt írta drámáit.

Sztárai theologiai tanulmányain kívül nemcsak a zeneművészetbeli jártasságot hozta Paduából, a hol tanult, hanem a színművészet ismerését és becsülését is. Az a körülmény, hogy mindkét darabjában névszerint is ugyanazon népies alakok szerepelnek, egyenesen a páduaiak kedvelt színészére s komédia írójára, Ruzzantera, emlékeztet, ki a köznép egyes alakjait állandó személyekül használta komédiáiban (334. l.), a mi különben a németeknél is igen gyakori volt. Más oldalról Németországban, mely, épen a reformáczió révén, ezen időben a legnagyobb befolyással volt reánk, a színművészet rögtön megragadta az egyházi reform nagy problémáját, mit főleg svájczi írók drámái bizonyítanak. És a protestantizmus vezérférfiai kedvezően nyilatkoztak a színi előadásokról; 1550—59-ig, midőn Sztárai a maga darabjait írta, külföldről semmi oly protestáns nézet nem terjedhetett el hazánkban, mely a színműírást elitélte volna, nálunk pedig csak 1562-ben nyilatkozott először a debreczeni ref. hitvallás a látványosságok ellen.

Ez adatokat összefoglalva, kimondja Szilády (338. l.), «hogy a középkorban nálunk is a farsang volt a komédia-játszás ideje, hogy a XV. században nálunk is általános divatja volt a nép között épen úgy, mint a főrangúaknál s a királyi udvarban. Továbbá, hogy valamint külföldön, úgy nálunk sem idézett elő a reformáczió e téren szünetelést; hanem mint ott, úgy szolgálta a komédia nálunk is az új viszonyokat, új alakokkal gazdagodott s igyekezett korszerűvé lenni.»

Sztárai darabjairól, melyeket helyesen mér a maguk kora mértékével, azt tartja Szilády, hogy előadattak, — meggyőződésem szerint

azonban csak mint iskolai drámák, tanulók által. Hogy hatásuk volt, bizonyítja egyebek közt a Jakab Elek által fölfedezett s közzétett (Koszorú 1879, II., 343. l., kár, hogy Szilády is föl nem vette) «Disputatio Debrecinensis, comoedia válaszutina illustrata», mely az «Igaz tükörnek» félreismerhetetlen unitárius travestálása.

Szilády alapos és óvatos író. Innen van, hogy összegyűjtött anyaga mindig igen értékes és hogy ez anyagra alapított fejtegetései nagyon tanulságosak, de sokszor nem elég világosak, főleg nem elég határozottak. Legrégibb drámaköltészetünkre vonatkozó gazdag adataiból, nézetem szerint, pontosabb következtetést is vonhatni. Nyugati Európában a komoly dráma a mysteriumból, a víg színmű a népeknek jó részben még a pogány korból származó nemzeti szokásaiból s játékaiból fejlődött; hiszen hogy ez utóbbiak farsang idejére estek, szintén régi pogány viszonyokban leli magyarázatát. Ez nálunk nem történt. Hazánkban a dráma maga és a drámának kifejlését előkészítő csirák mind idegen származásúak, első drámáink is idegen, leginkább német minták utánzásai. Ez nem feltünő, annyira nem, hogy az ellenkezőjét kellene feltünőnek tekintenünk. Hiszen Szilády is hangsulyozza 328. l., hogy «egyfelől a vendégnépek és vitézek befogadása, más részről külföldi hadjárataink az Anjou-korban és Mátyás alatt, valamint ezen fejedelmeinknek idegenek s külföldi szokások be- és elfogadására kész udvaraik egyre jobban terjesztették nemzetünkben a nyugati szellemet s megbarátkoztatták az előtte ismeretlen szokásokkal.» Sztárai drámái iskola-drámák, melyek voltaképen nem a színköltészet, hanem a prot. egyház történelmébe tartoznak, közelebb is állnak pl. a Hans Sachs és Hutten vitatkozó dialogusaihoz, mint az igazi színdarabhoz. Tény, bár mennyire helyezkedjünk is a kor színvonalára, hogy a kitünő férfiúnak a dráma lényegéről s követelményeiről sejtelme sem volt, — miben elég sok a kollegája, főleg a XVI. századi német drámaírók közt. És ez elvi álláspontón maradt a magyar dráma egészen a XVIII. század közepéig, — ha az egyes későbbi színműírók részben kiválóbb költői vagy ügyesebb színi tehetségek is, mint Sztárai.

Még egy szót e kötet előszaváról, melyen feltünően keserű hangulat vonúl végig. Először is visszautasítja Szilády azoknak felfogását, kik a «Régi M. Költők Tára» egyes köteteiben összefoglalt írókat költői vagy felekezeti álláspontjuknál fogva egymás mellé jutottaknak hiszik s ez írók összehasonlításából korrajzot gondolnak kovácsolhatni, holott az egyes kötetek íróit csak az időrendi sor teszi egymás szomszédjaivá. Nem tudom, hogy Sz. ki ellen polemizál itt, de megvallom, nem hittem volna, hogy még olyan bárgyú észjárás is lehetséges, mint a milyet Sz. itt helyre igazít. Azután polemizál azok ellen, kik csak az előszót, de nem magát a kötetet olvassák. No, ezeknek száma elég

impozáns, de nem hiszem, hogy Sz. őket megtérítse. Harmadszor vádolja a közönséget, hogy régiségeink olvasását s tanulmányozását nem kedvelte meg. E vád bizonyára nem méltányos, mert hisz ez még sehol Európában nem sikerült. E régiségek olvasása oly sokféle előismeretet és készültséget követel, a milyet a nagy közönségtől sehol a világon nem kivánhatni, — de tudtommal nem is kivánják sehol. Negyedszer rosszalja, hogy a nyelv- és irodalomtörténet művelése nálunk nem halad együtt tartvá; az irodalomtörténet munkása nem foglalkozik a régi irodalommal, melyet mindenestől a nyelvtudósnak enged át, ki viszont az újabb irodalommal nem törődik. Ez sok tekintetben indokolt panasz, csakhogy a baj nem voltaképen abban van, hogy megosztják a munkát maguk közt, hanem inkább abban, hogy mindegyik rosszúl oldja meg a saját feladatát. Főleg áll ez az irodalomtörténet művelőiről, kik ellen Sz. ötödik vádja fordúl. Ezek, azt mondja, szabadabb téren mozognak, mint a nyelvtudósok (kiknek egy tetemes része «terminológiából fon kalitkát maga körűl, melynek keresztűl fektetett rúdjain bámulatos gyakorlatokat végez»), — «de mozgásuk szabadságát nagyon korlátozza. chablonszerűvé teszi a kritikának korán felöltözött nehéz fegyverzete. A tanulmány tárgyává tett kor vagy egyes író művének méltatása nagyjából, felületesen történik. A kérdés rendesen nem az látszik lenni: mi található a kéz alá vett műben vagy korban, mi fejthető ki belőle, minek miben rejlik természetes oka, hol emelkednek a fejlődés fokai stb.? — hanem egyedül csak az, hogy a ma helyeseknek tartott elméletek diribdarabjaiból mit hol lehet csalhatatlanságot követelő ítéletképen kimondva alkalmazni.» (VIII.1.). Bizony, irodalomtörténetírásunk állapota nagyon siralmas. A főbaj azonban talán pontosabban máskép volna kifejezhető: először u. n. irodalomtörténészeinknek nincs semmi philologiai műveltségök s képzettségük; másodszor túlteng mindenfelé a fecsegő, üres æsthetizálás, mely azonban az æsthetika legprimitivebb elemeivel sincsen tisztában, és a lapos életrajzírás, mely Toldy biographiai adatait úgynevezett psychologiai lével föleresztí; és harmadszor ijesztő az általános irodalomtörténeti tudatlanság, mely valóban hihetetlen gyümölcsöket képes érlelni. Irodalomtörténetírásunk ez állapota, melyet külön e czélnak szolgáló folyóirat föntart és még fejleszt, jó részben a kritikának is bűne, mely e tudományszak termékeit sohasem vette komolyan és fölburjánozni, sőt tekintélyre vergődni engedte az üres fecsegőket és nagyszavú ignoránsokat. Végül Sz. még azt látszik kivánni, hogy középiskoláinkban több időt szenteljünk irodalmunk történetének. Azt hiszem. nem ez a dolog lényege, hanem az, hogy irodalmunk történetének tanárai jó részben épen azok, kik irodalomtörténeti monográphiáinkat írják s kiket az elébb jellemeztünk. Ezeknek adhatunk tárgyunk számára heti 24 órát, — az eredmény akkor is siralmas és, az igazat megvallva, inkább

káros, mint hasznos lesz. De ez a tanárképzésre is tartozik, melyet e helyen nem tárgyalhatok; elég legyen hangsulyoznom, hogy e téren is ép a magyar irodalom története az, mely legtöbb indokolt panaszra szolgáltat okot.

Ismételve ajánlom e kitünő vállalatnak ez értékes ötödik kötetét is olvasóinknak, főleg a magyar irodalomtörténet tanárainak figyelmébe.

1886. szept. 30. HEINRICH GUSZTÁV.

Görög költők. Szemelvények magyar fordításban. Az írókat s műveiket ismertető bevezetésekkel írta (fordította?) *dr. Radó Antal.* Budapest, 1886. Athenaeum. 292 l. Ára 1 frt 80 kr.

A ‚Latin költők' után a ‚Görög költők' is csakhamar napvilágot láttak Dr. Radó Antal fordításában. Amazt ismertetvén e folyóiratban, ennek az ismertetését is tisztemnek kell tekintenem.

Az írókat és műveiket ismertető bevezetések a czímlapon is ki vannak emelve, sőt úgy látszik, oly nagy befolyással voltak az egész könyv qualificatiójára, hogy a *fordítót* e könyvre nézve is *írónak* keresztelték el. Lássuk tehát először e bevezetéseket. Nem mondhatok egyebet mint a mit a Latin költők bevezetéseiről mondtam; ezek is részint lexiconi vázlatok, részint fogyatékosak szakszerűség dolgában. A görög költői irodalom átnézete 48 sorra terjed, mely nem lehet más, mint száraz nomenclatura, mikor 26 írót felsorol! Kinek való az ilyen átnézet? Radó maga előszava elején azt mondja, hogy anthologiája tervének megállapításánál abból indult ki, hogy azt leginkább a tanuló ifjúság fogja használni; de már a VII. lapon bevallja, hogy könyvét a művelt nagy közönség kezében szeretné látni. Vajjon melyik fog jobban okulni az ilyen *átnézetből*? Annak a mintaszerű görög irodalomnak természetes fejlődése sehol egy szóval sincs jellemezve, mert később csak az egyes írókról és műveikről van szó. Pedig ugyancsak az Athenaeum kiadásában magyarúl is megjelent már egy pár éve a *Jebb*-féle *Görög irodalom története*, melyből legalább a műfajok fejlődésére vonatkozó eredményeket méltathatta volna figyelmére Radó. De ő csak *anthologiát* írt, felelheti, csak az *írókat* és *műveiket* ismerteti, nem a görög irodalom történetét.

Jól van, lássuk tehát ezeket az ismertetéseket, de ha nagy közönség vagyunk, melynek kezében Radó e könyvet látni szeretné, akkor mondjunk le arról, hogy a görög neveket és szavakat helyesírásuk után ítélve meg tudjuk külömböztetni a latinoktól, mert a latin és görög nevek helyesírásában Radó nem ismer más elvet, mint a *véletlenségét*. Mert ha a szorosan vett helyesírásra nem ügyelve legalább az *usust* követné, akkor nem szólanék. De aki egymás mellet (egy sorban is) ír *Kallinos*-t és *Tyrtaeus*-t, *Here*-t és *Phoebos*-t, megint *Callinos*-t és *Tyrtaeos*-t, *Aeacos*-t, *Aeüá*-t és *Eurykleiát*, *Kalkhas*-t és *Achilles*-t stb. stb., az azt mutatja, hogy

neki mindegy akár így, akár úgy. Maguk a bevezetések sok olyanról beszélnek, a mi elmaradhatott volna, és sok olyanról nem szólanak, a minek az elhagyása hiba. Legalább is szószaporítás, mikor azt mondja (a 24. lapon), hogy az Ilias cselekvényének fény- és árny oldalait akarja vizsgálni, mert rossz módszer egy-egy remekműnél minden egyes arczpörsenést, apró májfoltocskát (!) stb. bekendőzni (de milyen hosszadalmasan mondja ezt!) s mégis odább azt mondja el, a mit némelyek hoznak fel a cselekvény hibájaként (25. l.), a 26. lapon pedig már azt hiszi, hogy «az illető műbírák túlzott fontosságot tulajdonítanak ez állítólagos fogyatkozásnak". Mire való volt akkor az aż előleges enunciatio? «Fortunam Priami cantabo, et nobile bellum.» Hát az minő itélet, midőn az Ilias szerkezetét vizsgálva sokalja Achilleusnak a harcztól való távollétét s így folytatja: «És ebből a szempontból aztán *nem volt egészen helytelen* az angol Grote ama felfogása.. stb., nem mintha e nézetet mi is elfogadnók, hanem annyit okvetetlen el kell ismernünk, hogy *szerkezeti* tekintetben a Grote «eredeti éposz»-a épen a föntebb említetteknél fogva *jobb volna.*» Az Odysseiáról szólva merész állítást koczkáztat (vagy reprodukál): «De kevésbbé alkalmas az Odyssea cselekvénye eposi compositióra már azért is, mert hiányzik belőle a kellő egység.» S mivel okolja meg e nézetet? avval, hogy az Odysseiában egyik kaland olyan mint a másik. Ezt bajosan lehet okadatolásnak tekinteni. Hogy mily költői érzékkel foglalkozik Radó Homerossal, mennyire bele éli magát, mutatja e passus:» Lehetne (Odysseus) *tündérfejedelem* (hol?), lehetne pheák király, ura a szép Nausicaának: de nem, lelke folyton előre űzi — *az «Ithakai» füstöt «akarja látni...»* Vajjon honnan *idézi* Radó ezt az *«Ithakai füstöt!»* Talán csak nem Homerosból, hisz az egy kicsit máskép mondja. Előadásának a könnyelműség színét adják az ilyen passusok: «A tudós világ olyan behatóan foglalkozott az Ilias és Odyssea szerzőjével, hogy nem csoda, hamar kifogytak az új mondani valókból és itt-ott mindenféle merész hypothesisekkel állottak elő, melyeket szőrszálhasogató módon iparkodtak bizonyítgatni. E hypothesisek közűl magasan emelkedik ki a rendkívül nagy érdemű német Wolf amaz állítása stb.» Tovább: «Az ilyen dolgokban egy lat költői érzék többet ér egy mázsa tudománynál.» Aztán: «Az (a laicus) élvezze a két remekművet, nem törődve azzal: hogy van az, hogy az Odysseában az emberek igenis esznek halat, az Iliasban pedig nem?» Ez nem komoly előadás.

Felesleges volt a tragikusok minden darabjának elmondani a meséjét: ez a száraz krónika senkit se érdekelhet. Hát még mikor négy lapon Euripidesnek mind a 19 színművét elmeséli!

Nézzük a fordításokat. Az Iliasból meg az Odysseiából összesen 49 lapra terjedő mutatvány van közölve, nem számítva a 36 lapra terjedő homerosi bevezetést. Homeros minden esetre megérdemli, hogy egy

Anthologia is ilyen bőven foglalkozzék vele, de ily könnyelműleg összeütött, élvezhetetlen fordítást csakugyan nem érdemelt. Tizennégy szótagos rhythmusos sorokban fordítja rím nélkül, mire — mint jegyzetben védekezik — akárhány magyar elbeszélő költeményben van példa. «A páros rím ugyanis — folytatja — strófás szerkezetűvé változtatná az eposzt, s minthogy az eredeti nem az, e módosítás fölötte veszélyeztetné a fordítás hűségét.» Azt tehát nem tudja Radó, hogy a magyar rhythmus rím nélkül is strófás szerkezetű, azaz két-két sor együtt többé-kevésbé befejezett gondolatot fejez ki.

Ő a rímet elejti s nem gondolja meg, hogy a magyar rhythmust is meghamisítja, mert azt gondolja, hogy rím nélkül nem kell ügyelnie a sorok gondolati befejezettségére s ott szaggatja meg a sorokat, a hol neki tetszik. Vagy elég a cæsura, hogy magyar rhythmussá tegye az ily sorokat:

«Jöjj be fiam s fal mögé álj! Mentsd meg a trószokat
S asszonyikat! Dicsőséget ne hozz Achillesre!
Ne veszítsd el, ne veszitsd el drága életedet!
S szánj engem, ki szerencsétlen egész életére
S nyomorult! Oh Zeus apánk aggkorom határán
Szörnyű búval veszt el engem! Mit kell majd megérnem!»

Vagy az ilyeneket:

«Feljajdult az aggastyán és fejét kezdte verni
Égnek emelt kezeivel; kiabálva nyögve
Rimánkodott magzatának. Ez meg a kapunál
Megállott és egyre vágyott Achillessel víni.»

A hol *numerus* sincs, hogy lenne ott *rhythmus*! De Radó azért fordította így Homerost, mert «nem akarta veszélyeztetni a fordítás hűségét.» Hát akkor miért nem fordította prózában? Egy Homerosnak naív világát híven s beható értelemmel visszatükröztető prózai fordítás semmivel sem lett volna kisebb ambitió, mint e szaggatott sorú állítólag magyar rhythmus, melyben én bizony valódi homerosi hűséget nem tudok felfedezni. Ugyanígy van fordítva Hesiodos is. Kallinos harczi riadójában már nem törődött Radó a hűséggel s egy magában véve élvezhető költeményt nyújt, de a ki ismeri az eredetit, az egyrészt több sort lát a fordításban, a mely az eredetiben nincs meg, másrészt az eredetinek nem egy kifejezése elvész, gondolata megcsonkúl. Hogyne mikor az eredetinek 11 distichonát (a 3-iknak első sorát kiegészíti) 10 strófában adja vissza! Ugyanezt lehet mondani Tyrtaios csatadaláról is, mert az sem fordítás, hanem egy tyrtaiosi motivum modern variatiója. Egyuttal azonban szivesen elismerem, hogy Kallinos és Tyrtaios fordítása költői és élvezhető s így többet ér, mint a Homeros-fordítás. Hűség tekintetében is jobban sikerült Sapphó két darabja, bár itt is akad oly sor, mely nincs meg az eredetiben («Ajkadnak mámoros lehét

ki érzi»). Az anakreoni dalok közűl egy pár igen csinos, de oly fordítás után, mint a P. Thewrewk Emilé, rímes Anakreon-fordítástól is több műgondot kivánunk, így különösen az V. és VI. mutatványban. Vagy rhythmus ez:

«Repkény virít | a főmön —
A világgal | mit törődöm?»

De nincs terünk, hogy minden iró fordításáról külön megemlékezzünk. De meg kell említenem a fordító abbeli szerencsétlenségét, hogy Sophoklest Csiky után, Aristophanest Arany után fordítván újra, elődjeinek messze mögötte maradt, kivált Aranynak. Hiszen nem csoda, hogy Aranyt nem érte utól, azt hiszem, nem is szükséges állításomat szembetett mutatványokkal igazolnom; de be kellet volna látnia Radónak, hogy egy kis formai eltérés (inkább pongyolaság) nem ad az ő Aristophanes-fordításának létjogot s el kellett volna hagynia Aristophanest, utalva a közönséget Arany fordítására, kétszeres kár levén, ha valaki a Radó s nem az Arany fordításában olvassa el Aristophanes Plutosát. Radó fordítása oly paraphrasisnak tűnik fel az Aranyé mellett, melyet Aranyból is meglehetett csinálni szándékos eltérésekkel a külömbség kedvéért. Ha pl. Arany ezt mondja:

«Bár az, ha kérdjük, azt se mondja; *mukk!*»

Radó nem mondhat mást, mint:

«Én kérdem, kérdem — azt se mondja: *röff!*»

Még egyet! Simonides thermopylaei epigrammáját sokan fordították nálunk Kazinczy óta, de senki se fordította oly gyengén és színtelenül, mint Radó fordítja:

«Vidd e hírt, vándor, ha elérsz a spártaiakhoz:
Törvényét követők s most íme itt pihenünk.»

Kivánom, hogy az a költői tehetség, mely Radóban kétség kívül megvan, jövőre több műgonddal, szakértelemmel és lelkiismeretességgel párosuljon legalább klassikus dolgok fordításában, mert ezek ellenőrzése feladata a philologusoknak.

Dr. Csengeri János.

Erdélyi János, Pályák és Pálmák. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest. Franklin-Társulat. 1886. Ára 3 frt. VIII. és 503 l.

E könyvet valódi nyereségnek tartjuk irodalmunkra. Nem azért, mintha azokon az írókon, a kikkel Erdélyi foglalkozik, napjainkig sem tudnánk eligazodni; mintha vita volna például a Petőfi, Arany vagy Madách művészetének igazi nagy jelentőségéről. Nem is azért tartjuk

valódi nyereségnek, mintha Erdélyi aesthetikai elveit mind helyeselnők s azt hinnők, hogy e könyv az eddigieknél sokkal jobb, logikaibb, világosabb s könnyebben alkalmazható elveket és nézeteket fog meghonosítani vizsgálódásainkban. Mi fontosnak találjuk Erdélyi könyvében azt, hogy mintegy kulcsot ad kezünkbe, melylyel a kritikai vizsgálódások mai állapotát megmagyarázhatjuk, a magyar irodalomtörténet néhány főképviselőjének rendkívüli hatását könnyebben megérthetjük s vissza tudunk tekinteni a magyar szellem fejlődésének egy század negyedén, mely alatt a legkiválóbb magyar költők adtak irányt s jelöltek útat.

Mindenütt egy erős logikai fő gondolatait olvassuk, egy sokat tapasztalt író véleményét halljuk, a kit nem tud valami elragadó örömre indítani, költészetünknek első rangú remeke sem, de jobbára igyekszik méltányolni minden oly művet, mely felfogásának szinte túlságos szigorral alkotott keretébe bele illik. Lehetetlen azért elnyomni sajnálatunkat, hogy e könyv ily sokáig késett. Ha ez előtt legalább húsz évvel lát napvilágot, mikor már az egyes czikkek szétszórva majdnem feledékenységbe merűltek, bizonnyára éppen abból a szempontból lett volna legnevezetesebb, a mely ma már kevésbbé fontos. Akkor nagyban hozzájárulhat vala kritikai és aesthetikai véleményeink tisztázásához, egy hosszan tartó lökést adhat vala a nép-nemzeti irány győzelmének s emelheti diadalát. Mindezt, úgy hisszük, most is teljesíti, bár szerényebb mértékben.

De másfelűl költészetünk legújabb irányával szemben ez óvó, intő, magyarázó, mindig a szellem haladásának folytonosságát hirdető, egyetemes költői érdeket, művészi igazságot sürgető vizsgálódásokat épen olyan örömmel fogadhatjuk most, mint ez előtt huszonöt évvel fogadták volna. Nagy szüksége van a legújabb magyar költészetnek arra, hogy frissítő erőt merítsen magának azokból az elemekből, a melyeket Erdélyi oly meggyőző okokkal ajánl s a melyek közűl a legfőbbek: a beható tanulmány, a megszilárdult élettapasztalat, a lélek állapotának, működésének erős megfigyelése s mind annak a művészetbe olvasztása, a mit a korszellem magával hoz. Erdélyi nemcsak bírálta költőinket, de tanította is. Senki sem tartotta kevesebbre nálunk annak a költő-seregnek működését, mely bizonyos modorosságot alapított meg irodalmunkban az ötvenes években, a nélkűl, hogy némi mértékben is törekedett volna az eredetiségre; senki sem volt hívebb harczosa egy megállapított rendszernek s mégis megőrzője eredetiségének; senki sem alakalmazta nálunk a műbölcsészet újabb elveit annyi kitartással, szinte rideg felfogással, mint Erdélyi.

Valóban Erdélyi önzetlenűl küzdött az itészet jogaiért és a Hegel bölcseleti elveinek alapján oly egyetemes szempontokra helyezkedett, honnan a lélektani jelenségeknek művészeti igazságokká való benső

átalakulását legjobban felfoghatóknak s megmagyarázhatóknak hitte, mind azért, hogy a fejlődés folytonosságát hirdesse Toldyval szemben, mind azért, hogy az újabb, a nép-nemzeti irány gyökérszálait kutassa, a melyeknek izmosodását elősegíteni tartotta egyik legfőbb czéljának. Sokkal inkább hódolt az általános elveknek, sem hogy a részletek analyzálásában elég erős lehetett volna. Mindig erősb volt benne a bölcsész, mint a kritikus. Inkább az eszmék, a gondolatok szabatosságát vizsgálta, mint a conceptio vagy az előadás törvényeit. Inkább az egyetemes költői érdek igazságát magyarázta, mint a hatás különös eszközeit kutatta. Inkább ama viszonyt igyekezett földeríteni, a melyben vizsgálódásainak tárgya az irodalom általános fejlődésével volt s inkább a mű és művész közti szoros kapcsot iparkodott megállapítani, mint az egyes műveket behatóbban fejtegetni, vagy a szenvedély rajzainak lélektani jelenségeit érthetőkké tenni. A benső alakítás és külső forma, a rhythmus és nyelv törvényeit csak a Vörösmarty és Arany költészetében méltatta behatóbb figyelmére, a drámai jellem magyarázatát csak a Madách híres művében kisérlette meg: de mint egyetemes gondolkozó sokkal világosabban tudta az irodalmi fejlődés pházisait rajzolni, a classikai és nép-nemzeti irány kölcsönös viszonyának alapját kutatni, mint a speczialis nemzeti szellem nagy vivmányait úgy nyomozni, hogy egy világos képet állított volna elénk. Hatását más téren kivánta érvényesíteni.

Úgy látszik, ő volt az első, a ki határozottan ki merte nálunk mondani, hogy az irodalmi reform mindig megelőzi a politikait, sőt «az eltévedt, vagy minden bizonnyal tévedező politikát is az fogja kivezetni az egyenesb útra, biztosabb pályára». Az idők szellemének könyvében nemcsak olvasott de jósolt is belőle. A költészet elsőségét a művelődés történetében ő fejtegette nálunk először igazi bölcsészeti alapossággal s ő utasította a tartalmatlan üres képzeletet a tudományokhoz, mint éltető forráshoz. Nemcsak «szép szókat vagy csábos képeket» keresett a költészetben, hanem «eszméket és örök időkre elgondolt igazságokat is.» Egész lélekkel rajta volt, hogy visszanyerje a költészet régi méltóságát s örömest beszélt az egykori német fejedelemről, a ki, mikor festője műtermében létrán állva dolgozott, parancsolá kamarásának: fogja meg a létrát, hogy el ne dőljön alatta. A kamarás vonakodott fejedelme parancsát teljesíteni, mert lealacsonyítást látott benne. «Ej mit! válaszolt a fejedelem, én kamarást mindennap teszek, de művészt nem tehetek» s maga fogta meg a létrát.

Műbölcsészeti vizsgálódásainak mintegy kulcsát adja kezünkbe a következő szavakkal: «a költő sem egyes elvekkel, sem az emberi gondolatok menetével nem foglalkozik, hanem magával az egész emberrel, úgy a mint van, akaratának s érzésinek legtitkosb magyarázásával a nélkül, hogy jobbá tenni igyekeznék, mint a morál, vagy okosabbá, mint

a philosophia, vagy elvbaráttá, mint a politika.»*) Innen a magyar szellem helyét kutatja az általános szellem-világban s úgy találja, hogy mély sűlyedésünkből a Vörösmarty költészete emelt oda, a honnan bátran törhetünk előre.

Erdélyi átvezet bennünket a Vörösmarty költői geniusa fejlődésének egész történetén s mindenütt látja és láttatja a roppant külömbséget, a melyet Vörösmarty pályája jelöl költészetünkben. Itt még nem erőlteti Erdélyi a gondolatokat s ezekhez a nyelvet, mint a későbbiekben. Történeti és philosophiai szemlélődéseit egymásba vegyíti s egyiket a másik megvilágítására használja, nem azért, hogy a költői, társadalmi és politikai eszmék tüzetes fejtegetését adja, hanem, hogy *az ember*, *a költő* fejlődését megértse, bár a reá ható viszonyok és tanulmányok kimagyarázását kevésbé tartja czéljának. Megkisérli a Vörösmarty epikai költeményeinek beható fejtegetését s már 1845-ben ki meri mondani, hogy a Vörösmarty epikai költeményei közűl csupán a *Két szomszédvár* számítható sikerült műnek. A compositio és jellemek hiányait egyfelül, a nyelv festőiségét, báját és zengzetességét másfelül oly tiszta felfogással magyarázza ki, a milyet Kölcsey óta nem olvasott a magyar irodalom tanulmányozója egész Keményig és Gyulaiig. Lehet, sőt valószínű, hogy legelső rangú kritikusaink is átvettek egyet-mást eszméiből, bár saját egyéni godolkozásukhoz s felfogásukhoz alakították. A mit pedig Erdélyi az eposz korszerűségéről, e sokat vitatott kérdésről ír, maig sincs sehol kifejtve oly világosan, annyi alapos, meggyőző okokkal, mint nála. Egyáltalán nem tér ki egyetlen, az irodalomban akkor időben fölmerült kérdés elől, sőt az a baj, hogy nem egyszer csak nagyon mellékesen rokon eszmék vagy nézetek fejtegetését is tárgyalásába szövi, mi által előadása nem egyszer terjengőssé válik s ellapúl. Úgy tetszik nekünk, hogy az Erdélyi vizsgálódásainak eredménye általában véve jól megegyez avval, a mit az azóta történt magyarázatok, bírálatok, elmélkedések csak megerősítettek, újabb okokkal támogattak; de a felfogás eredetiségének dicsősége sok tekintetben Erdélyit illeti. Mindenesetre az első igazi bírálója Vörösmartynak s essayje, bár a Gyulai nagy tanulmányához nem hasonlíthatjuk is, a legfigyelemreméltóbb bírálatok közé tartozik irodalmunkban. Sajátságos azonban s még az ő szempontjából is alig érthető, hogy a Vörösmarty lyrai művei közűl épen azokat tudja kevésbé méltányolni, a melyeket az újabb vizsgálódások legsikerűltebbeknek tartanak. Így, hogy csak néhányat említsünk meg, a *Liszt Ferenczhez*, *Szózat* és *Élő szobor* czíműekről azt hiszi, hogy bennük a szónoki elem annyira uralkodó, hogy erőt vesz a költőin, mire Vörösmarty máskor is nagyon hajlandó. Ez igaz, de e tétel bebizonyítására könnyen talál-

*) L. a mű 155. lapját.

hatott volna az említetteknél sokkal gyöngébb műveket. S a mi az aesthetikai becset illeti, nem egy példa van rá, hogy az irodalomtörténeti fontosság, ha nem is áll felűl az aesthetikai értéken, de gyakran egyrangú vele, mikor is a bírálatnál ennek a szempontnak bizonyára főszerepet kell játszani. Kölcsey *Hymnusa*, Vörösmarty *Szózata*, Petőfi *Talpra magyarja*, Tompa *Gólyája* stb. ezek közé tartoznak. Erdélyi az ő általános szempontjából kiindúlva: nem méltatta kellőleg a *Szózat* rendkívüli irodalomtörténeti fontosságát s különben is szeretett a közvéleménynyel ellenkező álláspontra helyezkedni ott is, hol különvéleményét már sem a költők gyakorlata, sem a műbölcsészet szabályai nem támogatták. De mind e mellett, talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy Erdélyinek a mostani kötetben megjelent tanulmányai között legértékesb a Vörösmartyról szóló.

Legközelebb áll ehhez a Kisfaludy Károlyról írt tanulmány. Erről is elmondhatjuk, hogy Kölcsey után az első igazi birálat Kisfaludyról, a melyet maig még kevésbé haladt meg a kritikai vizsgálódás, mint a Vörösmartyról szólót. Kisfaludyban megemlékezik a dal-, költői elbeszélés-, meg a drámaköltőről s különösen érdekesen vizsgálja színműveit mind irodalomtörténeti, mind aesthetikai szempontból. Vizsgálódása eredményét az újabb kritikusok egyhangú véleménye igazolta, s a felfogás eredetiségének dicsősége itt is Erdélyit illeti. Hogy híres elégiáiról meg sem emlékezik, holott más, kevésbbé értékes műveivel hosszasabban foglalkozik : alig tudjuk érteni. Úgy látszik, az új elem beleolvasztása költészetünkbe s a romanticismus hatása annyira betöltötte egész körét, hogy épen csak azokról a művekről tudott igazi előszeretettel írni, a melyekben a szellemi fejlődés folytonosságát, az eszmék változását szemlélhette. Innen van, hogy sokszor egyéb tanulmányaiban is mellőzi a legsikerültebb műveket, ha felfogásához nem nyujtanak használható adatokat.

Nincs terünk, hogy Erdélyinek valamennyi itt megjelent tanulmányáról elmondjuk nézeteinket. A mit Czuczorról, Mikesről és Tompáról ír, nem annyira beható vizsgálat, hosszasabb elmélkedés eredménye, mint inkább rövid méltánylata a nevezett íróknak s körvonalozása működésüknek. Abban a korban, mikor mint egyes czikkek napvilágot láttak: jóformán csak Erdélyi merte önálló nézeteit leplezetlenűl feltárni íróinkról, a kiknek irányát legalább néhány szóval eléggé jól jellemezte. Berzsenyiről szóló tanulmánya már nagyobb méltánylatra tarthatna számot, de kiindulási pontja épen ebben nagyon elhibázott. Ő Berzsenyiben csak a Horácz utánzóját látja s nem veszi észre, hogy mennyi nemzeti elemet olvasztott Berzsenyi a classikai formákba s mily bámulatosan belevegyítette saját költői egyéniségét abba, mit a római classikusoktól kölcsönzött.

Petőfiben inkább az embert, mint a költőt igyekszik magyarázni. Fiatalságában keresi ama hibákat, melyeket a híres költő néhány kritikusa annyiszor szemére hányt. Azonban, bár lélektani szempontja ellen nem tehetünk kifogást: magyarázatával épen nem lehetünk megelégedve. Bizonyára nagyon kevés ifjúnak van annyi mentsége néhány apró tévedése kimagyarázására, mint Petőfinek. Ez örökösen izgalmas természetet a melyben egész a rajongásig kifejlődött jó vagy helytelen meggyőződéseinek cultusza, bajosabb is volt még akkor megérteni, mint most, mikor már harmincz-harminczöt év irodalma hordta működéséhez s pályájához az adatokat. Erdélyi, bár bizonyos pontig jól kiemeli, mit tett Petőfi a magyar költészetben: működésének egyetlen pontját sem tudja annyira megvilágítani, a honnan nagysága tisztán látszanék. Hogy teremtette meg Petőfi a magyar dalt, vagy a genreképet: minderről mélyen hallgat Erdélyi. Mindössze «alakulóban levő szellemnek» ismeri, a ki «nem birta magát a szép formákba önteni». Nem akarja, hogy Petőfit Goethéhez vagy Bérangerhoz hasonlítsák, pedig bizonyos tekintetben épen abból a szempontból tartjuk manapság Petőfit nagynak, mint a milyenből Goethét és Bérangert. Nem szándékunk Erdélyi felfogásának tévedéseit sorra czáfolni. Az irodalom mélyebb tanulmányozója ki tudja választani ebből a bírálatból is azt a részt, a mi a mostani állásponttal megegyez, a mi pedig merőben ellenkezik, épenséggel nem rontja le az újabb kritikusok egyhangú véleményét s könnyen ellenőrízhető.

Az Arany Jánosról szóló bírálat hibáinak némelyikére maga a nagy költő megfelelt a kötethez ragasztott függelékben közrebocsátott levelében. Sajátságos, hogy Erdélyi Arany Jánost is mint lyrikust méltányolja s még balladáiban, e művészi remekekben is inkább a külső formával foglalkozik, mint a bensővel, a melyben Arany épen oly nagy s ép úgy megérdemli a mélyebb tanulmányt, mint akár a költői formákban, akár a nyelvben. Hogy Arany a grammatikát itt-ott elhanyagolja, mint Erdélyi vélte — nem szorúl czáfolatra. Azonban minden hibái mellett is bátran merjük utasítani a magyar irodalom ismerőjét e bírálathoz, mert van néhány részlete olyan, a melyben maig sem eléggé megvitatott kérdésről elmélkedik Erdélyi. A leirások és poétai festések, a képek és hasonlatok közti külömbséget nem ismerjük világosabban földerítve, mint itt.

Még csupán a Madách hires művéről kell néhány szóval megemlékeznünk. Ez a fejtegetés legkevésbbé méltó Erdélyi szelleméhez. Még saját szempontjából sincs egészen tisztában a mű alapeszméjével s oly kevéssé érti a tragikai hős jellemét, mint az egész mű conceptioját. Úgy látszik, hogy a dramaturgiában legkevesebb jártassága volt. Tévedései közűl csak az alaptévedést jegyezzük fel: «Mit Ádám látott és átszenvedett — irja Erdélyi — nem az emberiség együttes sorsa, concrét

története, melyben váltakozik rossz és jó, a fájdalom és öröm: hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút, olyan asztal, melyre sohasem tálaltatik fehér, hanem csak fekete leves.» Miből aztán arra a meggyőződésre jut, hogy *Az ember tragédiája* elhibázott czím e helyett: *Az ördög comédiája*. Igaz, hogy Ádám küzdelmét szívesen, részvevőn kiséri Luczifer s veszi is hasznát segítségének Ádám: de ha egyéniségének az egyetemes ellen elbizakodó, önző akarata fenn nem tartaná az elébe tóluló ezernyi akadály közt, bizonyára sohasem lenne alakja igazán oly tragikai, mint a milyen valósággal. Erdélyit valószínűleg az eszkimo jelenete ejté tévedésbe, a hol Luczifer csakugyan hatalmat vesz Ádámon s így a mű hatásának ez utolsó része megrontotta a kritikus egész felfogását. Általában minél mélyebben hatolt Erdélyi a német philosophia buvárlatába, minél általánosabb s egyetemesb szempontokra helyezkedett: annál inkább erőszakolta a műbölcsészet elveit oly helyeken is, hol az alkalmazásban maga is kudarczot vallott. A ki e tanulmányokat egyfolytában olvassa: lehetetlen észre nem venni, hogy Erdélyi fiatalkori bírálataiban aránylag több az eredeti eszme, mélyebb, igazibb s több oldalú a felfogás, mint a későbbiekben. Amazokban előadása is könnyebb, folyékonyabb, magyarosabb. Emezekben sok helyt oly nehézkes, szinte érthetetlen, annyira erőszakolja a nyelvet gondolatához, válogatja szavait, különczködik s mintegy kerülve-kerüli az elbeszélés vagy értekezés világos stiljét, hogy épen e miatt nem merjük hinni, hogy a tartalom érdeke megtegye a valódi hatást, melyet különben e könyvtől joggal várhatnánk.

E nehézkes előadást nem épen jól választott új szavai, (*fölep*: niveau, *mondacsa*: adoma, *vador*: barbár, *hivencz*: követő, *rog*: Schuld, *áholgó*: áhítozó) vagy szokatlan szóképzései (*möglet*: háttér, *nedély*: humor. *készantag*: készakarva, *foganit*: foganatosít, *nyomadék*: nyom, *szokrányos*: szokásos, *látami*: optikai, *szakulás*: küzdelem? *mérsület*: temperamentum) még kevésbbé teszik könnyen élvezhetővé. A gondolatok súlyára, mélységére való túlságos törekvés nem egy helyen teszi probára az olyan olvasó türelmét, a ki megszokta az angol vagy franczia, vagy akár csak az újabb magyar értekező próza világos átlátszóságát, könnyen behizelgő, pompás stiljét. De a ki költőink eszmevilágával, irodalmunk fejlődésével behatóbban kiván megismerkedni, a ki tanulmányozni akarja egy igazi magyar műbölcsésznek ha nem mindig elfogadható, de mindig mélyebb gondolkodásra ösztönző vizsgálódásait: az bizonyára, ha nem szívesen, de mégis eltűri a külső alak hibáit a tartalom érdeke és fontossága mellett.

VÁCZY JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Животный епосъ на западѣ и у Славянъ. Л. Колмачевскаго. — Казань, 1882. (Az állatepos a nyugaton és a szlávoknál. Írta Kolmacsevszki. Kazan, 1882.)

Nincs a középkornak az a tárgya, mondja *Ch. Potvin*, mely annyi költőt foglalkoztatott, annyi kutatást és magyarázatot vont volna maga után, s melyet annyi nyelven méltattak volna kiadásra, mint az állatepos. *)

Potvin e nyilatkozatot húsz év előtt tette, és ezen idő óta az állatepos irodalma akkori terjedelmének legalább egy harmadrészével szaporodott. Megkezdődött az embarras des richesses; s ma már az is hasznos munkát végez, ki annyi tudós művén átmenve, az állatepos kérdésének jelenlegi állását föltűntető eredményeket összegezi. Milyen érdekesnek kell lennie e téren az önállóságot mutató és új látókört nyitó munkának!

Az állatepost először J. *Grimm* tette tüzetes kutatása tárgyává «*Reinhart Fuchs*» (Berlin, 1834.) czímű művében. Úgyszólva ő teremtette az állatepos kérdését.

Az állatepos forrása, J. Grimm véleménye szerint, a népnek költői világnézete. A nép ugyanis az állatokban ezer oly tulajdonságot és vonást fedez föl, melyek hasonlók az emberiekhez. Ez a körülmény azt eredményezte, hogy az első emberek és az állatvilág között igen benső viszony fejlődött ki. Elterjedt az a hiedelem, hogy az emberek állatokká változhatnak és viszont; hogy a lélek a beállt halál után vándorútra kél. Elterjedt az a meggyőződés, hogy az állatok jóstehetséggel megáldott lények, melyek bűvös erők felett rendelkeznek; hogy képesek előre látni az emberek sorsát, hogy emberi nyelveken szólhatnak és saját rejtélyes nyelvök van. Ezek miatt az első emberek több tért engedtek az állatoknak, bevezették azokat az önálló cselekvés körébe. — Ily nézetek mellett «állatmondák»-nak kelle kéletkezniök, melyek beláthatatlanúl régi szájbeli hagyományban gyökereztek, az idő folyamán külön váltak; e külömböző idő- és helykörülmények hatása alatt aztán variansok képződtek. Az egész Reinhartról szóló «monda-cyklus» eszerint népies «elbeszéléseken» alapszik, melyek a germán törzsek ölén őríztettek meg és fejlődtek tovább, s így lőnek később tisztán *német állatmondává*. Ez a német állatmonda Németalföldön, északi Francziaországban és nyugati Németországban fejlődött ki és nem lépte át e szük terület határait; nem jutott el

*) L. Kolmacsevszki előszavát, III. l.

Dél-Francziaországba és Olaszhonba, nem a keltákhoz, nem Angolországba és Skandináviába, sem a szláv földre. Hogy csakugyan német termék az állatmonda, azt ékesszólón bizonyítja az állatok közti komaság, a rókának és a farkasnak hősökűl való szereplése és engesztelhetetlen ellenségeskedése, a királyi hatalomnak a medvére való ruháztatása. Mindezek mellett fontos bizonyíték a német eredet mellet még az állatepos hőseinek elnevezése: Reinhart és Isengrimus. Maga a Reinhart név elegendő bizonyiték arra, hogy a frankok között már el volt terjedve a IV-VI. században az állatmonda, tehát oly időben, midőn a gall nyelv már nem gyakorolhatott befolyást a német dialectusokra. Egyéb népek meséinek általános hasonlósága a német állatepos egyes motivumaival megmagyarázható az árja törzsek ősrokonsága, a hagyomány és «a mondák eredeti elemeinek fluctuatiója» alapján. Kölcsönzésről csak ritkán, kivételes esetben lehet szó. A «német» állatepos független a keleti gyüjtemények befolyásától, mert ezekben a mesék elbeszélő keretbe vannak foglalva, minek, befolyásoltatás esetén, nyoma lenne a «német» állateposban. A német eredet mellett néphitbeli és mythikus vonások is szólnak, mely utóbbiak egyszersmind az «állatmondák» nagy régiségének is bizonyítékai. A görögök és rómaiak meséi csak nyomorú forgácsai az eredeti «állatmondák»-nak. A görög és német mesék egyezésének igen ritka eseteiben a Byzantium útján való kölcsönzés szolgálhat magyarázatúl, melyet a gótok, longobardok és frankok közvetítettek. De ez a kölcsönzés nagyon kétséges, és ha lehetőségét meg is engedjük, abból még nem következik, hogy valósággal meg is történt. [1])

Ezzel ki lennének merítve J. Grimm alapnézetei az állatepos eredetéről, elterjedéséről és egyéb mesékhez való viszonyáról.

I. Grimm hypothesise, melyet *Kolmacsevszki mythologiainak* vagy *indogermánnak* hajlandó elnevezni, oly őszinte lelkesedés gyümölcse, és oly ékesszólóan hirdeti az ő tudományát és éleselméjűségét, hogy kezdetben önkénytelenül is megvesztegetteték tőle mindenki. *Meiszner* igen szépen nevezte Grimm művét a magasabb fokban érdekes philologiai regénynek és a befejezetlen Renart-regény egy szellemes branche-ának. [2]) Grimm hypothesisét nemcsak majdnem minden német tudós, hanem sok külföldi is magáévá tette; nézetei dogmákként vándoroltak egyik irodalmi kézi könyből a másikba, tovább sarjaztak, minden új tanítvánnyal tovább ágaztak; szóval megdönthetetlen igazságoknak látszottak, melyek ellen küzdeni valóságos Don Quijote-i munka lenne.

Azonban csakhamar lőnek hallhatók némi kétkedő nyilatkozatok is; már Gervinus mondotta: «Bei unseren deutschen Forschern (den

---

[1]) Ez a résumé jobbára a Kolmacsevszkié után indúl; 2—4. l.

[2]) Kolmacsevszki, 4. l.

Brüdern Grimm) . . . ward die Vorliebe für alle Volksdichtung, ward die Voraussetzung volkstümlicher Unterlagen bei aller möglichen Dichtung allzu einseitig übertrieben.»[1]) Későbbi kutatások nagyon aláásták az indogermán hypothesis tekintélyét. Grimm hypothesise egy nagy tévedés volt, és ő maga mondja: «die Geschichte der Poesie kennt keine Verjährung des Irrtums».[2]) Manap e hypothesis fölött napirendre tértek. «Grimms Tiersagentheorie ist unhaltbar. Wäre wirklich die deutsche Volksseele von uralter Zeit her mit diesem Märchen erfüllt gewesen, dann musste im Zuge der Ideenverbindung den ältesten nationalen Dichtern unwillkürlich diese oder jene Anspielung entschlüpft sein — aber die ahd. altsächsische und angelsächsische Poesie, so empfänglich auch gerade der niederdeutsche Stamm für die humoristische Tierfabel war, ermangelt jeder Spur einer Andeutung, und der alte scandinavische Norden, sonst der treueste Hüter der alten Schätze gemeinsamer nationaler Poesie, weiss nichts von Reinhart und Isengrim; das neue Scandinavien teilt seine Tiermärchen mit den gar nicht verwanten Völkern der Lappen, Finnen und Esthen.» — «Eine armselige Übersetzung aus dem Französischen.»[3]) Manap Grimm könyve azon «livres admirables» közé tartozik, melyeket elavultságuk után szeretnek így nevezni a tudósok.[4])

Természetszerű, hogy Grimm hypothesisének megdöntésével az állatepos kérdése csak problema maradt ismét, melynek megfejtésével különböző tudósok foglalkoztak. Azon művek között, melyek e problemáról megjelentek, tagadhatatlanúl a legérdekesebb a *Kolmacsevszkié.*

Kolmacsevszki az állatepos eredetével, fejlődésével, elterjedésével, a benne találtató satirikus elemekkel és a középkori állatokról szóló költemények főbb kérdéseivel foglalkozik. Mindeme kérdések nem újak és nem egy megfejtőre találtak. De a mit Kolmacsevszki könyve nyújt először, az *a nyugati állateposnak a szlávokéval való összehasonlítása.*

A mai napig nem igen kutatták, hogy a szláv állatepos — melynek létezéséről Grimmnek sejtelme sem volt — milyen viszonyban van a nyugatihoz és a keletihez; hogy mekkora az azonosság foka köztök; hogy a szlávok állateposa önálló-e vagy nem, s ha nem, függősége mily nagy? mint vándoroltak az állatepos egyes motivumai a szlávokhoz és máshová?

Kolmacsevszki minderre megfelel. Műve bámulatos anyaghalmaz földolgozását nyújtja, és, mint a szerző maga mondja: «a tudományos források és segédeszközök gondos és szenvedélytelen tanulmányozásának

---

[1]) Geschichte der deutschen Dichtung, I. 206. (1871.)
[2]) Kleine Schriften, V. 180.
[3]) Voigt, Ysengrimus, Einleitung, LXXXVIII. l.
[4]) Jonckbloet, Étude sur le Roman de Renart, p. 4.

szükséges következménye;» mit az olvasó is kénytelen elismerni, habár nem is veszi készpénz gyanánt a szerző minden állítását.

Kolmacsevszki könyvének fejezetei után résumék olvashatók, melyeket szerző az illető fejezetben eszközölt kutatásaiból von ki. Hogy relatióm nagyon hosszúra ne terjedjen, e résumék visszaadására szorítkozom.

[53-55. l.] «Állatmonda» Tiersage, живетная сага) egyátalán nem létezett; hanem az első időkben állatregék (животная сказка) csoportosultak. Az állatmese (басnь) nem egyéb, mint az állatrege egyes momentumainak továbbfejlődése, és nem a «forgácsa» az állatmondáknak; a tanító elem aránylag későn hatol be az állatregékbe. Az állatepos eredete, általában szólva, a Keletre, Indiába viendő vissza. Az indiai regéknek a Nyugatra való áthatolása (ha ennek ideje általában meghatározható) az V. században ment végbe Kr. után. A regék fő megállapodási helye Byzantium. Az állatregék egyes vonásainak vagy különös motivumainak külömböző népeknél való összevágása származtatható vagy egyöntetű lelki működésből, vagy irodalmi kölcsönzésből, vagy végre, különös alkalmakkor, szóbeli hagyományból. Egyátalán meg kell engedni, hogy e regék úgy az európai, mint egyéb talajon önállóan sarjadzottak. E regék eredetének és régiségének megitélésénél egyedüli kriterium a naivitas elve. Az állatepos körében lehetetlen régi elhomályosúlt mythosok nyomait felfedezni. A középkor állateposa kifejlődött classicus mesék, állatregék, bestiáriumok és keleti gyűjtemények regéi alapján; a fejlődés kiinduló pontja Aesopus meséje a beteg oroszlánról. Az állatepos fejlődése a zárdai iskolákban indult meg, a papság közvetetlen befolyása alatt, a melyből aztán átment a trouvérekhez. A középkori állatepos számára helyesebb a «franczia», mint a «német» elnevezés, mert Francziaországban rendkivüli népszerűségnek örvendett, míg Németországban csak kevés átdolgozás és fordítás útján lett ismeretes, s mert az állatok királya csak az oroszlán vala és nem a medve (a róka szerepe eredetileg a sakálé). A főhősök német elnevezése Flandriából származik, a hol a franczia nyelvnek a némettel való mindennapi érintkezése könnyen eredményezhetett kölcsönös szókicseréléseket. Az állateposban itélőszék tartatik a róka fölött: ez nem egyéb, mint egy középkori ötlet.

[173-4. l.] Csak egyes momentumok hasonlóságát lehet az egyöntetű lelki működésnek betudni külömböző népeknél; de okvetetlenül kölcsönzésre kell gondolnunk nagyobb terjedelmű hasonlóság esetén. Az európai kontinens állatregéinek többsége kölcsönzés a Keletről; e «népies» regék túlnyomó része nem alapszik egyébben, mint irodalmi példán; igen csekély részök tüntet föl némi eredetiséget és állandóságot. Az állatregék egy része változatlanúl jött át hozzánk a Nyugatra; más részök

Aesopus meséinek és más forrásoknak nyomán némileg fejlődött az európai talajon. *Oroszországba* az állatregék két úton jutottak, és pedig keleti-byzantiumi úton, és nyugati úton; mely két út azonban nem ritkán találkozott Európa délkeleti szögletében, vagyis délnyugati Oroszországban. Sok állatrege az idők folyamán változott, és pedig részben a félig-állati elemnek, részben pedig az anthropomorphismusnak betoldása és rá alkalmazása által. A szláv állatregék, és ezek között az oroszok, igen gyakran csekélyebb fejlődést mutatnak a nyugatiaknál. A nyugati szlávok állatregéi a Nyugatnak majdnem kizárólagos hatása alatt állanak. Úgy látszik, a szláv állatregéknél nagyobb szerepet játszott a szóbeli hagyomány, mint a nyugatiaknál.

[311. l.] Az állatokról szóló költeményeknek czélja eleinte csupán a szorakoztatás vala. A satirikus elem nem sajátsága az állateposnak, és aránylag későn hatol abba; az állatepos régibb emlékeiből teljesen hiányzik és a későbbiekben is csak szórványosan jelenik meg. Személyeskedő satirával csak kizárólagos esetekben találkozunk az állateposban; túlnyomó az általános irányú vagy «személytelen» satira, mely a középkori életet tükrözi vissza. Későbben az állatregék végére erkölcstanító glossák illesztetnek. — A farkas nem rajzoltatik szerzetesnek az állateposban; szerepei bizonyítják, hogy ez állásra nem alkalmas, legfölebb a fráterségre. A farkas szerzetességéről való eszme keleti származású.

Ime, ezek azon eredmények, melyeket Kolmacsevszki fejezetei végén összegez. Mily úton jutott e resultatumokhoz, mily forrásai voltak könyve megirásánál, mily szigorúan tudományos az ő módszere: arra most nem terjeszkedhetem ki, de alkalmilag, *Afanaszjev*[1]) és *Rudcsenko*[2]) mesegyűjteményeiknek kapcsán, még visszatérek rá.

Még egy megjegyzést kell tennem. *E. Teza* olasz tudós[3]) említi hogy a *magyarban* is megvannak az állatepos némely meserészletei. Tudtommal eddig senki sem foglalkozott nálunk azzal, vajjon mennyiben igaz Teza állítása.

Kecskemét ERDÉLYI KÁROLY.

---

1) Аѳанастевъ, Сказки, 1873.

2) Рудченко. Народныя южнорусскія сказки, 1870.

3) Rainadro e Lesengrino per cura di E. Teza, 1869.

VEGYESEK.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. october 6-ikán *felolvasó gyűlést* tartott. Elnök: *Thewrewk Emil*, Jegyző: *Ábel Jenő*. A felolvasó gyűlés tárgyai voltak:

1. *Dr. Radó Antal*, Egy franczia fabliau.
2. *Gergye Lénárt*, A sibylla a hagyományban és a valóságban.
3. *Petz Gedeon*, Melki Henrik és művei. Bemutatja Heinrich Gusztáv.

A felolvasó gyűlést *választmányi ülés* követte. Elnök: Thewrewk Emil. Jegyző: Pecz Vilmos. — Jelen voltak Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Fináczy Ernő, Gyomlai Gyula, Heinrich Gusztáv, Kassai Gusztáv, Köpesdi Sándor, Maywald József, Riedl Frigyes.

1. A mult ülés jegyzőkönyve felolvastatván, hitelesíttetik.

2 Thewrewk Emil ajánlatára, *Cserei József* nagykanizsai kegyesrendi főgymnasiumi tanár, *Réti Ferencz* budapesti kegyesrendi áldozó pap; Maywald József ajánlatára *Füredi János* budapesti kegyesrendi tanár; Ábel Jenő ajánlatára *Szilágyi Albert* székesfehérvári tanár; Kroller Miksa ajánlatára *Mórocz Emilián* szent-benedek-rendi áldozár; Gergye Lénárt ajánlatára *Abday József* győr-egyházmegyei pap és nagy-écsi plébános az 1886-ik évre rendes tagokká; Heinrich Gusztáv ajánlatára *Kapás Aurél* egyetemi hallgató; Sepsi Szentiványi Kispál Mihály ajánlatára *Karatnai Incze Béla* kolozsvári egyetemi hallgató az 1886-ik évre rendkívüli tagokká választatnak.

3. Cserhalmi Samu pénztárnok jelentése szerint a társaság 1886. évi május havában való bevétele 486 frt 88 kr, kiadása 459 frt 27 kr, átvitel juniusra 27 frt 61 kr.; junius, julius, augusztus és szeptember havában való bevétele 315 frt 20 kr., kiadása 215 frt 51 kr., átvitel octoberre 99 frt 69 kr. — Tudomásúl vétetik.

4. Cserhalmi Samu azon bizottság nevében, melyet a választmány utolsó ülésén a Közlöny szétküldésére nézve kieszközlendő póstai előnyök dolgában kiküldött, jelenti, hogy ő a bizottság nevében a dologban eljárt, hanem hogy utánjárása eredményre nem vezetett — Tudomásul vétetik.

5. Heinrich Gusztáv a választmány figyelmét a magyar philologiai munkák bibliographiai összeállításának s a Közlönyben való rendszeres közlésének kivánatosságára hívja föl, és evvel kapcsolatban indítványozza, hogy bízassék meg az illető munka végzésével Hellebrant Árpád académiai könyvtárnok. A bibliographia anyagának és földolgozása módjának megállapítására küldessék ki egy bizottság, melynek tagjai

gyanánt Ábel Jenőt és Riedl Frigyest ajánlja. — A választmány elfogadván az ajánlatot, a bizottságba Heinrich Gusztávot és Hellebrant Árpádot is beválasztja.

6. Heinrich Gusztáv kivánatosnak tartván, hogy a Közlöny név- és tárgymutatóval láttassék el, késznek nyilatkozik, az 1887-iki évfolyamtól kezdve az évi név- és tárgymutatónak elkészítésére. De igen kivánatosnak tartja, hogy az eddigi tiz évfolyamhoz is készíttessék név- és tárgymutató és ennek módozataira vonatkozólag szintén az előbbi pontban említett bizottságot ajánlja megbízni. — Heinrich Gusztávnak ajánlata köszönettel vétetik tudomásul, indítványa pedig elfogadtatik.

7. Heinrich Gusztáv jelenti, hogy Schack Béla tagtársunk azon kéréssel fordul a választmányhoz, hogy a «Sturm- és Drang-korszak drámairodalma» cz. terjedelmes dolgozatának az Ügyrend értelmében többleti iveiért megtérítendő nyomtatási költségeket az 1887-ik év első felében téríthesse meg. — A választmány e kérésnek helyt ad.

P. V.

— **A Budapesti Philologiai Társaság** f. é. november 3-dikán *felolvasó ülést* tartott. Elnök: P. Thewrewk Emil. — Jegyző: Ábel Jenő.

A felolvasó gyülés tárgyai voltak:

1. Némethy Géza: Az Aeneis mint nemzeti eposz.
2. Székely István: Fordítás Suetonius Nerojából.

A felolvasó gyülést *választmányi ülés* követte. Elnök: Ponori Thewrewk Emil. — Jegyző: Pecz Vilmos.

Jelen voltak: Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Csengeri János, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Heinrich Gusztáv, Király Pál, Maywald József.

1. A mult ülés jegyzőkönyve felolvastatván, hitelesíttetik.

2. Ábel Jenő jelenti, hogy gróf Kuun Géza a jövő év elején alapító tagnak lép be. — Örvendetes tudomásul szolgál.

3. Csengeri János ajánlatára Kocsner József beszterczebányai tanár és Nikolics Ignácz budapesti II. kerületi helyettes tanár, Cserhalmi Samu ajánlatára dr. Kiss Endre új-verbászi gymn. tanár, Madarász Pál tatai gymn. helyettes tanár és Fludorovics Zsigmond János nagy-károlyi tanár; dr. Kiss Endre ajánlatára Morvay Győző új-verbászi gymn. tanár az 1886-ik évre rendes tagokká választatnak.

4. Cserhalmi Samu jelenti, hogy Jeszenák Rafael rendes tag kilépett, és hogy dr. Babics Kálmán rendes tag meghalt. — Tudomásúl, illetőleg sajnálattal tudomásúl szolgál.

5. Cserhalmi Samu pénztárnok jelentése szerint a társaság 1886-ik october havában való bevétele 780 frt 8 kr., kiadása 666 frt 99 kr., átvitel novemberre 113 frt 9 kr. — Tudomásúl szolgál.

6. Heinrich Gusztáv a magyar philologiai munkák bibliographiai összeállításának tárgyában kiküldött bizottság nevében jelenti, hogy a bizottság a reá bízott ügyet beható megbeszélés tárgyává tévén, általánosságban helyesli e Közlöny f. é. VI—VII-ik füzetében közzétett bibliographia berendezését és főbb szakaszait megtartandónak véli, de a részleteket illetőleg a következő módosításokat és kiegészítéseket javasolja:

a) Felveendők a hazai nem-magyar nyelvű művek és dolgozatok, főleg a német nyelven közzétettek.

b) Fölveendők a hazai szakférfiaknak külföldi lapokban vagy folyóiratokban vagy önállóan megjelent műveik vagy dolgozataik, mi természetesen csak az illető szakférfiak közreműködésével lehetséges.

c) Fölveendők az új színművek előadásai és a régiebbeknek újból a repertoireba való fölvétele, az első előadás dátumával, mely a következő napokon megjelent birálatok fölkeresését megkönnyíti.

d) Fölveendők a szépirodalmi munkáknak terjedelmesebb és értékesebb birálatai.

e) Fölveendők a költői művek fordításai (az egyes költeményekéi is), a reájok vonatkozó értékesebb, ill. terjedelmesebb birálatokkal.

f) Az egyes számokkoz kivonatos és birálati megjegyzések csatolandók; és pedig: a könyveknél fölsorolandók a róluk megjelent birálatok, ez utóbbiak rövid jellemzésével (hogy t. i. kedvezők-e vagy nem, és miért); a czikkek közül az értékesebbeknél szakférfiak közreműködésével rövid birálatos kivonat adandó.

g) Írói tiszteletdíjúl a bizottság számonként 3 krt indítványoz, úgy azonban, hogy az egész összeg 60 frtnál kevesebbet ne tehessen; a szakférfiak a birálati megjegyzések ingyen való megírására kérendők fel; a czédulákat, melyek az egyes számok czímeit tartalmazzák, a könyvészet szerkesztője szolgáltatja.

h) E bibliographia szerkesztésével a választmány Hellebrant Árpád r. tagot bizza meg.

A választmány a bizottságnak e javaslatát változatlanul elfogadja.

8. Fináczy Ernő hajlandónak nyilatkozik a Közlöny tíz évfolyama (1877—1886) név- és tárgymutatójának elkészítésére. — A választmány készséggel elfogadván ez ajánlatot, megbizza Fináczy Ernő r. tagot az illető név- és tárgymutató elkészítésével.

9. Ábel Jenő az Ügyrend 15-ik §-a értelmében a közeledő közgyülés alkalmából a pénztárvizsgáló és candidáló-bizottság megválasztását indítványozza. — A választmány a pénztárvizsgáló bizottságba Ábel Jenő, Fináczy Ernő és Fröhlich Róbert; a candidáló bizottságba Heinrich Gusztáv, Király Pál és Maywald József r. tagokat választja.

10. Elnök indítványára a választmány a közgyülés napjáúl

deczember hó 26-ikát, azaz ez évnek utolsó vasárnapját tűzte ki, oly módon, hogy a választmányi ülés délelőtt 9-kor, a közgyülés 10-kor veszi kezdetét. P. V.

— **Előfizetési felhivás** *«Ókori romanczero» czímű gyűjteményre.* Évtizednél több ideje már, hogy az ókori irókkal foglalkozom és számos költeményem jelent meg elszórtan, melyek részben fordítások antik költőkből, részben pedig ókori dalok töredékeinek kiegészítései. Miként a vándor hazaérkezve, tűzhelye mellett elméláz és ajkain önkénytelenül megcsendül egy-egy dalnak töredéke, melyet útközben hallott, úgy én is akaratlanul ragadtam ki egy-egy töredéket az emlékekből, melyek lelkem mélyén zsongtak, hozzászőttem saját gondolataimat: szóval, ha nem merészség ilyet mondani, megpróbáltam *magyar nyelven és rímekben antik költeményeket irni.*

Hellasz átlátszó egét és Rómának tökéletesen plasztikus szépségeit, melyekben a szó és gondolat szeretetteljesen kapcsolódnak egymásba, bajosan sikerült letükröznöm; ám a kit az emberiség létének nagy regénye érdekel, ki nem sajnál a múltba visszaröppenni, megérezheti a hideg márvány alatt a forró szív lüktetését és talán nem találandja túlzottnak az «Ókori romanczero» elnevezést, melyet a gyűjtemény czíméűl használok. Vágyam támadt, hogy e dalokat gyűjteményben, összeállítva lássam és ime bizalommal fordulok az antik világ barátaihoz és mindazokhoz, kik csekély irodalmi működésem iránt érdeklődnek: méltóztassanak e gyüjteményre előfizetni, illetőleg előjegyezni, hogy így a nyomatandó példányok száma iránt tájékozva legyek.

A díszesen kiállított és 10—12 ívből álló kötet fővárosi nyomdában fog készülni és *legkésőbb november közepén* hagyja el a sajtót. Ára fűzve 1 frt 50 kr., kötve 2 frt, mely összeget a munka szerzőjének nevére (Sopronba) beküldeni legczélszerűbb, annál is inkább, mert a mű alulirott szerzőnek saját kiadásában jelenik meg. — *Sopronban,* 1886 május havában. — *Latkóczy Mihály.*

Mutatványt e gyüjteményből közöltünk a 994. lapon.

— «**Katona Józsefről**» czímmel másfél lapnyi közleményt hoz a «Figyelő» (XXI. köt. 62. l.) Karacs Teréz asszonytól, ki emlékezetből jegyezhette föl az itt közzétett adatokat, mert ezek nagyon is tévesek. Csak kettőnek helyreigazítására szorítkozom. Először azt állítja, hogy a pesti német szinház 1812-ben «Béla futásával» nyittatott meg, — holott én már 1881. április 17. kimutattam a «Fővárosi Lapok»-ban («Beethoven magyar operája»), hogy a német szinház 1812. február 9. nyilt meg három alkalmi darabbal: «Magyarországnak első jótevője» (Kotzebuetól),

«Pest városának királyi várossá tétetése» (ismeretlentől) és «Athéne romjai» (Kotzebuetól), — az első és harmadik Beethoven zenéjével. Ez első előadást ismételték februar 10. és 11-én. — Másodszor azt állítja, hogy Kotzebue «István király»-át Katona «a magyar szinészek kérésére magyarosította s hihetően változtatásokkal». Ez nagy tévedés, mert Katona «István király»-a (mint e Közlönyben, 1883. VII. 938. l. minden kétséget kizáró biztossággal kimutattam) Girczik Xavier pesti szinész 1792-ben megjelent «Stephan der Erste, König der Hungarn» cz. szinművének itt-ott rövidítő és összevonó, de általában hű, a dialogusban nagyrészt az eredetinek szövegéhez pontossan ragaszkodó átdolgozása. Ezt az átdolgozást (mely 1813. juliusában készült) a szinészek kérésére készíthette Katona, — de a Kotzebue alkalmi kis költeményéhez semmi köze.

H. G.

KÖNYVÉSZET.

Anthologia latina. Szemelvények a lyrai és didaktikus költészetből. Bevezetéssel, magyarázatokkal és metrika ifüggelékkel ellátta *Pirchala Imre*. 2. kiad. Budapest, 1886. Eggenberger. 1886. (8. XX, 171 l.) 80 kr.

Balassa József dr. A phonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. Az ember beszélő szervezetének rajzával. Budapest, Akademia, 1886. (N. 8-r. 124 l.) 70 kr.

Barcianu S. P. Wörterbuch der romänischen und deutschen Sprache. Hermannstadt. 1886. (K. 8-r. 704 hasáb.) 2 frt. 50 kr.

Budenz József. Egy kis viszhang Vámbéry Ármin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» cz. II. értekezésére. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XIII. köt. 7. sz.) Budapest, Akademia, 1886. (8-r. 35 l.) 20 kr.

Church J. A. Római élet Cicero korában. Angolból fordította Szilasi Móricz. Kiadja az országos középiskolai tanáregyesület. Budapest, 1886. (8-r. 177 l.)

Dengi János. Költői olvasmányok. Románczok, balladák és alanyi költemények. A gymnasiumi tanitás uj terve és az utasítások alapján a gymn. V. oszt. számára. Szerkesztette és magyarázó jegyzetekkel ellátta —. Budapest 1885. Eggenberger. (8r. VIII, 167. l.) 1 frt. 20 kr.

Emlékek, irodalomtörténeti. Kiadja a m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. I. köt.: Két magyarországi egyházi iró a XV. századból: Andreas Pannonius. — Nicolaus de Mirabilibus. Közzéteszik Fraknói Vilmos és Ábel Jenő. Budapest, 1886, Akademia. (8-r. XLVIII. 469 l.) 3 frt 50 kr.

Erdélyi János. Pályák és pálmák. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-t. 1886. (8-r. VIII, 503 l.) 3 köt.

Felsmann József. Német grammatika. 5-ik jav. kiadás. Budapest, 1885. Lauffer. (8r. 198 l.) 90 kr.

Heinrich Károly dr. Anyaggyűjtemény a német nyelv tanításához. Középiskolai használatra. III. rész: Gyakorlókönyv 2. Költői és prózai olvasmányokkal. Budapest, Kókai, 1886. (N. 8-r. 148 l.) 1 frt 50 kr.

Hellebrant Árpád. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában levő ősnyomtatványoknak jegyzéke. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. Budapest, 1886. Akademia. (8-r. XV, 379 l.) 2 frt.

Q. *Horatius* Flaccus válogatott ódái. Folyóbeszédben magyarítá Gyurits Antal. (Római remekírók magyar nyelven. I.) Szatmár 1885. (8r. VIII, 95 l.) 60 kr.

Isotae Nogarolae veronensis opera quæ supersunt omnia. Accedunt angelæ et zeneveræ nogarolæ epistolæ et carmina. Collegit Alexander Comes Apponyi. Edidit et præfatus est Eugenius Abel. Vol. ., II. Vindobonæ et Budapestini. (Kilián) 1886. (8-r. CLXXII, 269 l. 4 melléklet; 477 l. és 1 melléklet.) 12 frt.

Koltai Virgil dr. Arany János élete és költészete. Irodalomtörténeti vázlat. Győr, Kilián, 1886. (N. 8-r. 192 l.) 1 frt 20 kr.

Költők tára, Régi magyar —. Kiadja a M. Tud. Akadémia. V. köt. Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály. 154?—1560. Bud pest, 1886. Akadémia. (8-r. XI, 414 l.) 2 frt.

Komlóssy Ferencz, Sujánszky Antal. Élet- és irodalomtörténeti tanulmány. Pozsony, é. n. (1886.) Stampfel. (8-r. 30 l.) 20 kr.

Közlemények, Nyelvtudományi —. Kiadja a M. Tud. Akadémia nyelvtudományi bizottsága. Szerk. Budenz József. XX. köt. 1-ső füzet. Budapest, 1886. Akademia. (8-r., 1—160 l.) 1 frt.

Legouvé Ernő. Az olvasás művészete. Szerző engedélyével fordította Feleki József. Budapest, Franklin-T. 1886. (8-r. 180 l.) 1 frt.

Lewis Lajos dr. Az angol nyelv vezérfonala a Jacotot-féle módszer alapján, a saját alapelvei tekintetbe vételével. Budapest 1886. Szerzőkiadása. (8r. 100 l.) 50 kr.

Titus Livius XXI. könyve. Ford. Vajdafi Géza. 2-ik kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 28-ik köt.) Budapest 1886. Lampel. (16r. 80 l.) 40 l.

Lukán. Fárzália vagy: po'gárharcz. Hősköltemény 10 énekben. Latinból fordította, előszóval, a költő életrajzával, szöveg alatti fölvilágosító jegyzetekkel s a munka végén betűrendes szótárral ellátta Márki József. Budapest, 1885, Kókai. (8-r. 495 l.) 2 frt.

Madách Imre. Az ember tragédiája. Drámai költemény. Népies kiadás. Budapest. 1886. Athenæum. (K. 8-r. 194 l.) 50 kr.

Miletz János. Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Budapest, Hornyánszky, 1886. (8-r. VI, 314 l. és arczkép.) 2 frt 50 kr.

Neményi Imre. Magyar alak- és mondattan. A gymnasiumi, polgári és reáliskolai tanuló ifjúság használatára. Budapest 1886. Lampel. (8r. VIII, 110 l.) 70 kr.

Olcsó könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. (16-r.) Budapest, 1886. Franklin-Társulat. Tartalom:

205. sz. *Longfellow W. Henrik.* Az arany legenda. Angolból ford. Jánosi Gusztáv. (200 l.) 40 kr.
206. « *Chateaubriand.* René. Francziából ford. Bogdánfy Lajos. (47 lap.) 20 kr.
207. « *Czuczor Gergely* hőskölteményei és meséi. Második kiadás. (179 lap.) 30 kr.
208. « *Fáy András.* A mátrai vadászat. Vigjáték 3 felvonásban. (117 lap.) 20 kr.
209. « *Augier és Foussier.* A szegény arszlánnők. Dráma 5 felvonásban. Francziából ford. R. J. (XIV, 160 lap.) 30 kr.
210. « *Shakspeare.* Sok zaj semmiért. Vigjáték 5 felvonásban. Angolból ford. Ács Zsigmond. (175 lap.) 30 kr.
211. » *Constant Benjámin.* Adolf. Egy ismeretlen iratai közt talált történet. Francziából ford. és bevezetéssel ellátta dr. Béri Moravcsik Gyula. (148 lap.) 30 kr.

212. sz. *Bozsai Pál* irodalmi hagyományai. Kiadta *Lévay József.* (157 lap.) 30 kr.

213. « *Greguss Ágost.* A balladáról. A Kisfaludy-társaság által 1864-ben jutalmazott pályamű. Harmadik jav. és bőv. kiadás. (191 lap.) 40 kr.

Rézbányai János. Az ó-kori népek művelődési története. Budapest, Szüts. 1886. (8-r. XI, 496 l.) 3 frt.

Schultz Ferdinánd kisebb latin nyelvtana. Ford. és átdolgozta Dávid István. Harmadik változatlan kiadás. Budapest, 1887. Lampel R. (8-r. II. 314 l.) 1 frt 20 kr.

Szarvas Gábor. A régi magyar nyelv szótára. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 6. sz.) Budapest, 1886. Akademia. (8-r. 14 l.) 10 kr.

Szemák István dr. Elméleti s gyakorlati német nyelvtan tanodai s magán használatra. I. évf. 6-ik kiad. Budapest Lauffer, 1886. (8r. 81 l.) 50 kr.

Szénássy Sándor latin mondattana al- és főgymnasiumok számára. Harmadik jav. kiad. Sajtó alá rendezte *Elischer József.* Budapest, Athenaeum. 1885. (8r. 278 l.) 1 frt 40 kr.

Szepesi Imre latin nyelvtana. I. rész: Alaktan, a gymnasium I. és II. osztályának. Átdolgozta Tóth György. 14-ik kiadás. Budapest, Pallas, 1887. (N 8-r. IV, 263 l.) 1 frt 20 kr.

Szerelemhegyi Tivadar. A római nemzeti irodalom története. A gymnasiumok felsőbb osztályai számára. Teuffel és Bender nyomán. Budapest, 1886, Lampel. (8-r. VIII, 132 l.) 80 kr.

Szily Kálmán. Ki volt Calepinus magyar tolmácsa? (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 8. sz.) Budapest, 1886. Akadémia. (8-r. 19 l.) 10 kr.

Tomor Ferencz és *Váradi Antal dr.* Magyar olvasókönyv a középiskolák I. osztálya számára. 5-ik változatlan kiadás. Budapest, 1887. Lampel R. (8-r. XII, 200 l.) 90 kr.

Tóth György. Gyakorló- és olvasókönyv Szepesi Imre latin alaktanához. Budapest, Pallas, 1887. (N. 8-r. II., 246 l.) 1 frt 20 kr.

Tóth Sándor dr. A prózai írásművek elmélete. A gymnasiumi s reáliskolai utasitások szerint középiskolák használatára. Budapest 1886. Révai. 8r. II. 51. l.) 40 kr.

Tóth Sándor dr. Olvasókönyv a prózai irásművek elméletéhez. A gymnasiumi és reáliskolai utasitások szerint középiskolák használatára, Budapest 1886. Révai. (8r. IV, 376 l.) 1 frt. 80 kr.

Turbucz Ferencz. Az emberi beszéd eredete és a magyar nyelv. Budapest é. n. (1885) Aigner. (8r. 134. l.) 1 frt.

Vergilius Aeneise. Magyarázta Veress Ignácz. II. füzet. IV—VI. ének. Második lényegében változatlan kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye magyar jegyzetekkel iskolai használatra. 24.) Budapest, 1886. Lampel. (8-r. 121—242 l.) 80 kr.

Xenophon, emlékiratok Sokratesről. 1-ső füzet. Görögből ford. és bevezetéssel ellátta Kempf József. (Hellén remekírók magyar fordításban, 18. füz.) Budapest, Lampel R., é. n. (1886.) (16-r. XVI, 1—80 l.) 40 kr.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

Hivatalos nyugtázás.

Az »Egyetemes Philologiai Közlöny« f. é. VIII—IX. füzetében közölt nyugtázás kelte, azaz szept. 30-dika óta a mai napig teljesitett befizetésekről.

A) Tagdijfizetések a Budapesti Philologiai Társaság részére.

1882—1885-re. Rendes tag: Dr. Hatala Péter, Péczel. — 1885-re Radó Antal, Budapest (tévedésből kimaradt előbbi kimutatásunkból).

1886-ra. Rendes tag: P. Thewrewk Emil, Budapest. — Dr. Abel Jenő, Budapest. — Dr. Kiss Endre, Uj-Verbász. — Dr. Gyomlay Gyula, Budapest. — Dr. Fraknói Vilmos, Budapest. — Szabó István, Kazár. — Dr. Gyulai Pál, Budapest. — Zichy Antal, Budapest. — Ráth György, Budapest. — Dr. Márki József, Budapest. — Köpesdy Sándor, Budapest. — Morvay Győző, Uj-Verbász. — Radlinszky József, Jászberény. — Dr. Patrubány Lukács, Budapest. — Dr. Hatala Péter, Péczel. — Szőke Adolf, Losoncz. — Dr. Ortvay Tivadar, Pozsony. — Markusovszky Sámuel, Pozsony. — Paulik József, Trencsén. — Dr. Lipp Vilmos, Keszthely. — Schlott Gyula, Eperjes. — Horváth Gellért, Szombathely. — Dóczi Imre, Nagy-Kőrös. — Budavári József, Nyitra. — Madarász Pál, Tata. — Bossányi József, Nyitra-Novák. — Szalay Gyula, Nagy-Kőrös. — Lintner Lajos, Budapest. — Burián János, Losoncz. — Baló József, Budapest. — Bermüller Ferencz, Budapest. — Nátafalussy Kornél, Kassa. — Jeszenák Rafael, Losoncz. — Füredi János, Budapest. — Gerevics Gusztáv, Fehértemplom. — Fludorovics Zs. János, Debreczen. — Latinovics Géza, Bikity. — Dr. Hegedüs István, Kolozsvár, 4 frtot. — Dr. Herald Ferencz, Alsó-Köröskény. — Szilágyi István, Mármaros-Sziget. — Király Pál, Budapest. — Kárpáti Kelemen, Szombathely. — Baráth Ferencz, Budapest. — Abday József, Nagy-Écs. — Drajkó Béla, Budapest. — Székely Salamon, Székesfehérvár. — Szinyei Endre, Sárospatak. — Dr. Cserép József, Sátoralja-Ujhely. — Nagy Károly, Kolozsvár. — Dr. Heinrich Alajos, Budapest. — Révy Ferencz, Budapest. — Jánosi Boldizsár, Ujvidék. — Schuber Mátyás, Rozsnyó. — Zsoldos Benő, Sárospatak. — Endrei Árpád, Vágujhely 4 frtot. — Márton Jenő, Pozsony. — Pirchala Imre, Pozsony. — Kiáltossy József, Budapest. — Goldis János, Arad. — Párkányi Gyula, Pancsova. — Beksits Ignácz, Kaposvár.

1885-re. Rendkivüli tag: Kuzsinszky Bálint, Budapest.

1886-ra. Rendkivüli tag: Dr. Pruzsinszky János, Budapest. — Dr. Schack Béla, Miskolcz.

1887-re. Rendes tag: Dr. Kresméry Károly, Erzsébetváros. — Breznyik János, Selmeczbánya. — Temmer Gyula, S.-A.-Ujhely. — Dr. Hatala Péter, Péczel. — Zanathy Bódog, Kőszeg.

Oklevélért: Dr. Petz Gedeon. — Szabó István. — Dr. Kiss Endre. — Morvay Győző.

B) Előfizetések az Egyetemes Philologiai Közlönyre.

1886-ra: Állami főgymn. igazgatóság, Kaposvár. — Weber István, Baja, II. félévre. — Ref. algymn., H.-Nánás. — Jászóvári könyvtár, Jászóváralja. — Tud. és műegyet. olvasókör, Budapest, I. félévre. — Kir. kath. gymn. Trsztena. — Gymn. könyvtár, Érsekujvár. — Kath. algymn., Kúnfélegyháza. — Szilágyi József, Pápa. — Állami főreálisk., Déva, II. félévre. — Kath. főgymn. Rozsnyó, II. félévre. — Ref. lyceum, Mármaros-Sziget. — Ref. gymn. tanári kar, Zilah, II. félév. — Gymn. könyvtár, Rózsahegy, II. félév. — Gymn. tanári könyvtár, Podolin, II. félévre. — Ág. ev. algymn., Nyiregyháza.

1887-re: Kir. kath. gymn., Miskolcz, II. félév. — Kegyesrendi gymn., Tata. — Nagygymnas. igazgatóság, Nagy-Károly. — Szt.-Benedekrendi székház, Kőszeg.

Kelt Budapesten, 1886 nov. 12-én. *Cserhalmi Samu,*

a budapesti philologiai társ. pénztárnoka.

Figyelmeztetés.

A Budapesti Philologiai Társaság, hogy *Közlönyének* megszerezhetését és kiegészítését tagjainak, de különösen hazai középiskoláink könyvtárainak lehetővé tegye, ezennel — a meddig példányok rendelkezésünkre állnak — *Közlönyét*, annak egyes köteteit és füzeteit a következő leszállított áron bocsátja rendelkezésre:

Az ***Egyetemes Philologiai Közlöny*** egy ***teljes*** példányának (I—IX. kötet) ára ... ... ***50*** frt.

Egyes köteteinek ára:

az ***I.*** és ***II.*** kötete *egyenként*... ... ... ***5*** frt.

az ***V. VI. VII. VIII. IX.*** kötete *egyenként* ... ***3*** frt.

egyes füzet ára ... ... 20 kr.

A III. és IV. kötet külön nem kaphatók.

Megrendelések *a társulati pénztárnokhoz* intézendők, legjobban postai utalványnyal, illetőleg utánvéttel.